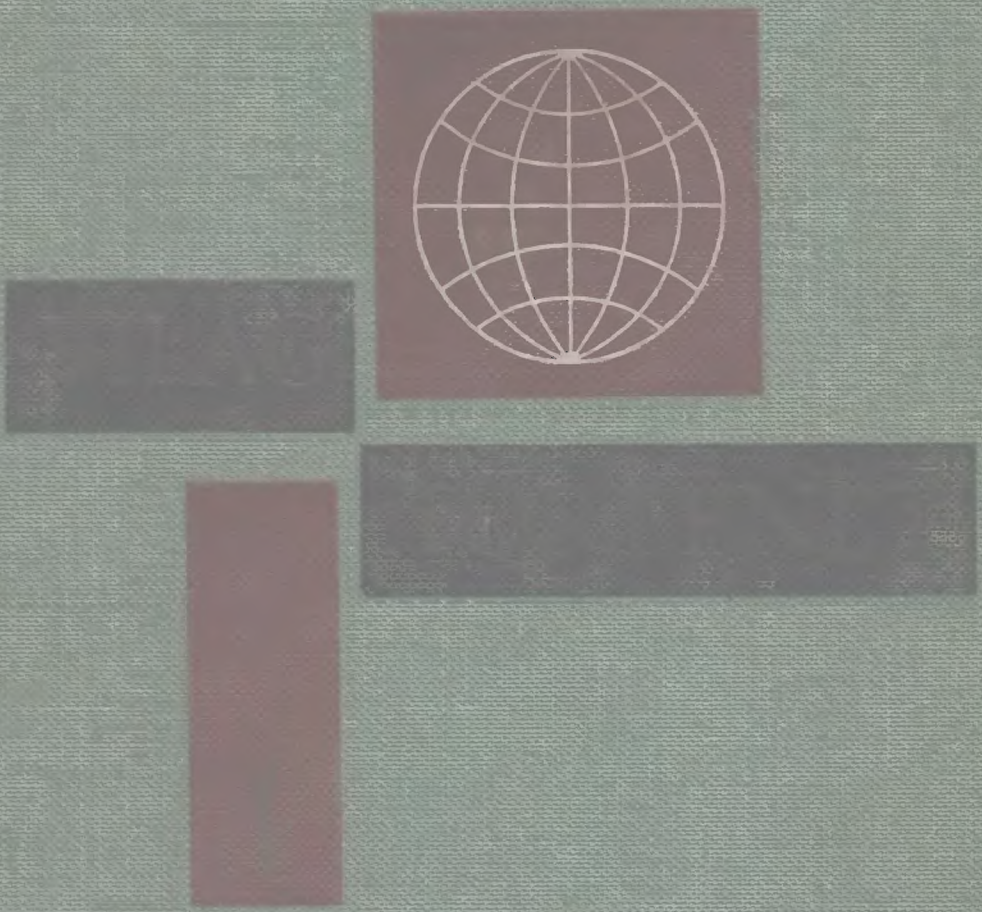

VILÁGTÖRTÉNET

TÍZ KÖTETBEN

Szerkesztő bizottság:

J. M. Zsukov (főszerkesztő),
P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, M. J. Geftyer,
A. A. Guber, V. M. Hvosztov, B. M. Kedrov, M. P. Kim,
Sz. V. Kiszeljov, N. I. Konrad, J. A. Koszminszkij,
V. V. Kuraszov, A. F. Miller, I. I. Minc, A. M. Pankratova,
B. F. Porsnyev, F. V. Potyomkin, A. L. Szidorov,
Sz. D. Szkazkin, V. V. Sztruve, M. N. Tyihomirov,
A. I. Tyumenyev, Varga Jenő, V. P. Volgin

VILÁGTÖRTÉNET

I. KÖTET

Szerkesztették:

J. P. Francev (felelős szerkesztő),
I. M. Gyakonov, G. F. Iljin, Sz. V. Kiszeljov,
V. V. Sztruve

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1962

Az orosz eredeti címe:

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1955

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
KELETKUTATÓ INTÉZET
ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK INTÉZETE

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELŐSZAVA

A Szovjet Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő tízkötetes „Világtörténet"-et a marxista történetirodalom első olyan összefoglaló munkájának szántuk, amely megvilágítja az emberiségnek a legősibb időktől korunkig megtett útját.

Egy ilyen mű megírása már nagyon is időszerűvé vált. A történészeknek évszázadok folyamán felhalmozott hatalmas tényanyag áll rendelkezésükre. Tudós nemzedékek erőfeszítései nyomán a történelmi valóság fokozatosan megszabadult a legendáktól, a képzelet szüleményeitől, a vallási fantasztikumtól, a jóindulatú tévedésektől és a szándékos torzításoktól. A haladó történettudomány jelentős sikereket ért el az egyes országok és népek, az egyes világtörténelmi korszakok történetének tanulmányozásában. És bár a történettudomány egyes területein nem csekély számban maradtak még megoldatlan és kidolgozatlan problémák, korunk egyetlen tudományos világnézetének, a marxizmus—leninizmusnak az álláspontjáról ma már összegezhetjük, általánosíthatjuk a történettudomány leglényegesebb eredményeit.

Ez nemcsak a történész-szakemberek szempontjából fontos. A múlt iránti érdeklődés mindig kapcsolatban állt az embereknek azzal a törekvésével, hogy jobban eligazodhassanak a jelenben, megértsék koruk társadalmi jelenségeinek okait, s előre lássák, milyen irányban fognak azok fejlődni a jövőben. A történelmi fejlődés menetének megértésére irányuló törekvés azonban még sohasem volt annyira erős, mint korunkban, amikor egyetlen nemzedék szeme láttára óriási változások történtek embermilliók életében, népek és államok sorsában. A történelem tanulmányozása segíti a munkásosztályt és a világ minden haladó emberét abban, hogy megismerjék a társadalmi fejlődés törvényeinek működését, és felvértezi őket azzal a tudással, hogy ezeket az objektív törvényeket mind a felszabadító forradalmi harcban, mind pedig az új, szocialista élet építésében helyesen alkalmazzák. Korunkban, amikor oly nagy változás megy végbe a világtörténelemben — az antagonisztikus osztálytársadalomnak minden kizsákmányolástól mentes társadalommá, kommunista társadalommá való átalakulása —, különösen tanulságos áttekintenünk az egész utat, amely az emberiséget törvényszerű fejlődésének jelenlegi szakaszáig vezette.

Teljesen érthető tehát, hogy megnövekedett az érdeklődés az olyan művek iránt, amelyek egészében: az anyagi termelés, a társadalmi viszonyok, a politikai harc, az ideológiai és kulturális fejlődés változatos formáiban ábrázolják a világtörténelem folyamatát.

Már régente is történtek kísérletek olyan művek írására, melyek összefoglalva ismertetik a világtörténelmet vagy annak egyes szakaszait. Nem térünk ki itt az ezzel kapcsolatos első kísérletekre, melyek már az ókorban kezdődtek, hanem csak Schlosser és Weber ismert német történé-

szeknek a XIX. századból származó „világtörténeteire", vagy az angol Buckle és az amerikai Draper kevésbé átfogó munkáira utalunk. E történészek politikai és tudományos álláspontjukat illetően különböztek egymástól, de műveik egészében véve saját koruk viszonyait tükrözték, amikor a burzsoázia és ideológusai még hittek a haladásban, s az emberiség történetét haladó mozgásnak tekintették, bár ezt a haladást elsősorban Európa népeinek politikai és szellemi fejlődésére szűkítették le.

A múlt század végén és századunk elején a „világtörténetek" jellege észrevehetően megváltozott. Ezt részben a történelmi ismeretek gyarapodása idézte elő. Számos igen jelentős felfedezés — különösen a régészet területén — kitágította a történettudomány látókörét, lehetővé tette, hogy a századok mélyére tekintsen, s felidézze régen letűnt civilizációk arculatát. Bővült a tudomány problematikája is; bonyolultabb lett a történelmi kutatás technikája. Az egyetlen szerző tollából származó „világtörténetek" helyét többkötetes kollektív kiadványok foglalták el.[1] Ezek a rendszerint kiváló történész-kutatóktól származó művek a bennük közölt tényanyag gazdagsága és megbízhatósága miatt sok vonatkozásban mind a mai napig megőrizték jelentőségüket. Eszmei tartalmukra azonban már rányomta bélyegét az új történelmi korszak — az imperializmus korszaka, amelyet a burzsoázia politikai és ideológiai reakciójának erősödése jellemez.

A polgári történetírásnak ebben az időben kezdődött és fokozatosan növekvő válsága abban jut kifejezésre, hogy eltávolodik a megelőző korszak nagyszabású és a maguk módján teljességre törekvő történetfilozófiai koncepcióitól, majd egyenesen megtagadja a történelmi törvényszerűség és a társadalmi haladás eszméjét.

A társadalmi fejlődés menetének idealista szemlélete, amely a polgári történetírást korábban is jellemezte, a történelmi tények kiválogatásában és értékelésében egyre inkább nyílt szubjektivizmussá fajult. Különféle olyan elméletek váltak „divatossá", amelyeknek hívei az emberiség történetét a megtörtént dolgok változatlan ismétlődésének, időnkénti visszakanyarodásnak tekintik. Újból életre kelnek azok az egyházi-teológiai szemléletek is, amelyeket éppen a burzsoázia ideológusai döntöttek meg a burzsoázia felfelé ívelő fejlődésének szakaszában.

A jelenkori polgári történetírásnak ezek az irányzatai kiváltképpen szemünkbe ötlenek az olyan kiadványokban, amelyek általános képet akarnak adni a történelmi fejlődésről. Tanulságos ebben a vonatkozásban néhány olyan „világtörténet", amelynek kiadását a háború utáni években kezdték meg. E műveket a szemléletmód és a részkövetkeztetések terén mutatkozó eltérések mellett is egyesíti elsősorban az a vonásuk, hogy tagadják a társadalom haladó fejlődésének és a világtörténelmi folyamat egységének gondolatát,[2] ami szerzőiket eleve meggátolja abban, hogy az emberiség történetét valóban össze tudják foglalni. A legújabb „világtörténeteknek" már a szer-

[1] Ilyenek például: a W. Oncken kiadásában megjelent „Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen". 1—46. köt. Berlin 1879—1893; az E. Lavisse és A. Rambaud szerkesztette „Histoire générale du IV-eme siècle à nos jours". 1—12. köt. Párizs 1893—1901 (orosz fordítása 16 kötetben jelent meg: 1.) „Világtörténelem a IV. századtól napjainkig" 1—8. köt. 1897—1903, és 2. („A XIX. század története". 8—16. köt. 1938—1939); az I. Pflugk-Harttung kiadásában megjelent „Weltgeschichte. Die Entwicklung der Menschheit in Staat und Gesellschaft, in Kultur und Geistesleben". 1—7. köt. Berlin 1907—1925 (orosz fordítása három kötetben, 1910—1911); az L. Halphen és Ph. Sagnac szerkesztésében megjelent „Peuples et civilisations. Histoire générale". 1—20. köt. Párizs 1927—1952; a G. Glotz szerkesztette „Histoire générale" (I. Histoire ancienne. 1—3. köt. Párizs 1925—1938; II. Histoire du Moyen âge. 1—4., 7—9. köt. Párizs 1928—1939); a W. Goetz szerkesztette „Propyläen—Weltgeschichte". 1—10. köt. Berlin 1929—1933 stb. A híres „The Cambridge History" önálló sorozatokból áll, amelyek külön-külön tárgyalják az ókor, a középkor és az újkor történetét („The Cambridge Ancient History". 1—12. köt. 1924—1939; „The Cambridge Medieval History". 1—8. köt. 1924—1936; „The Cambridge Modern History". 1—14. köt. 1902—1912).

[2] Lásd például F. Kern bevezető cikkét a „Historia mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden" című műhöz (1. köt. Bern 1952), valamint M. Crouzet szerkesztői előszavát a „Histoire générale des civilisations" című műhöz (1. köt. Párizs 1953).

kezetük is alapjában véve önkényes: kiválasztják a világtörténelem folyamatának valamelyik — méghozzá nem is fő — oldalát, s az emberiség történelmét hol „világbirodalmak" történetére, hol „világcivilizációk", „világvallások" stb. történetére zsugorítják össze. Másik jellemző vonása az ilyen kiadványoknak a néptömegek történelmi szerepének lebecsülése, az az antidemokratikus törekvés, hogy a „kiválasztott" kisebbséget mint „alkotó" princípiumot szembeállítsák a tehetetlen, „hallgatásra kárhoztatott" tömeggel, amely — szerintük — vagy egyáltalán nem képes önálló cselekvésre, vagy pedig csupán rombolásra képes.

A régebbi polgári „világtörténetekről" még el lehet mondani, hogy — bár korántsem teljes mértékben, hanem nyilvánvaló és célzatos hézagokkal — megvilágították az egyes országok és népek történetét. Számos mostani kiadványban azonban szembetűnően tendenciózus az a törekvés, hogy a népek és országok történetét egyes, állítólag nemzetek fölött álló „civilizációknak", külön és változatlan törvényekkel, saját „szellemmel" és „sorssal" rendelkező, zárt „kultúrköröknek" kozmopolita történetével helyettesítsék. Ezenkívül az egyes országok belső fejlődésének, nemzeti sajátosságainak, a közös emberi kultúra gyarapításához való hozzájárulásuknak figyelmen kívül hagyása arra vezet, hogy torz képet kapunk a népeknek és kultúráknak a történelmi múltban végbement reális kölcsönhatásáról is. Reális ábrázolás helyett mesterkélten, önkényesen szembeállítják a „tengeri" és a „kontinentális" civilizációkat, Keletet és Nyugatot.[1] A polgári történészeknek Európa központi szerepével kapcsolatos, a gyarmatosítás szellemével áthatott elgondolásai manapság rendszerint leplezett formában jelentkeznek, de lényegük megmaradt.

Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa könyvpiacain az utóbbi években megjelent számos „világtörténet" között vannak olyanok is, amelyek már kívül állnak a tudomány határain. Ezek alig titkoltan, sőt néha egészen nyíltan és durván meghamisítják a tényeket a legreakciósabb körök érdekében, a népek létérdekének rovására.

A reakció azonban egyre nehezebben tudja megőrizni hadállásait a tőkésországok ideológiájában és tudományában. Korszakunk a nagyszabású népi forradalmi mozgalmak korszaka, az elnyomáson és erőszakon alapuló régi világot tartó pillérek ledöntésének korszaka. Az új a társadalmi élet minden területén utat tör magának. Korunk egyik legfontosabb ténye a marxista—leninista eszmék növekvő befolyása. A világ minden országában fejlődik a marxista történettudomány. De még a marxizmustól egyelőre távol álló tudósok között is sokan vannak olyanok, akik becsületesen igyekeznek kivezető utat találni a polgári történetírás válságából, igyekeznek becsülettel megőrizni a tények lelkiismeretes, tudományos tanulmányozásának hagyományait. Maga az élet, a haladó és a reakciós erők harcának logikája minden bizonnyal sok ilyen tudóst fog átvezetni a haladó történettudomány táborába.

*

A marxista történettudomány, amelynek keletkezéséhez a haladó társadalmi gondolatnak és a történelmi ismereteknek előző fejlődése készítette elő a talajt, a múlt tudományos vívmányaira támaszkodik, és figyelembe veszi a jelenkori polgári történetírók konkrét kutatásaiban fellelhető értékes eredményeket.

Ugyanakkor a marxista történettudomány gyökeresen különbözik a nem marxista történettudomány minden irányzatától. A nem marxista történettudomány még fejlődésének tetőpontján sem jutott tovább a tények leszögezésénél és rendszerezésénél, a történelmi folyamat egyes oldalainak megvilágításánál, és számos mélyreható megfigyelés, helyes gondolat ellenére sem tudta fel-

[1] Ilyen szemlélet jellemzi többek között *J. Pirenne* „Les grands courants de l'histoire universelle" című művét (1—6. köt. Párizs 1944—1955).

tárni a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeit, amelyek a történelem rendkívül bonyolult és ellentmondásos menetét, a politikai intézmények, államok, ideológiák és kultúrák váltakozását meghatározzák.

Marx és Engels elsőnek terjesztette ki a materializmust a társadalmi élet területére, ők teremtették meg az egységes, befejezett, alkotó módon fejlődő forradalmi elméletet, amely nemcsak a világ jelenségeinek megmagyarázására képes, hanem a világ átalakításának eszközéül is szolgál. Hatalmas felfedezésük — a materialista történelemfelfogás — vetette meg az alapját a szó valódi értelmében vett történettudománynak, amely az emberiség történetét mint a társadalmi fejlődés törvényszerű, belső ellentmondások által mozgatott folyamatát vizsgálja.

A történettudomány a múlt eseményeit és jelenségeit egész sokrétűségükben tanulmányozza. Ha azonban nem rendelkezne objektív kritériummal, nem tudná kiválasztani az alapvető folyamatokat és a legfontosabb történelmi jelenségeket, nem tudná megmutatni a „másodlagos", levezetett jellegű tényekkel és jelenségekkel való kölcsönös kapcsolatukat és kölcsönhatásukat. Ezt a kritériumot a marxizmus adta meg, amikor feltárta és bebizonyította azt a nagy tudományos igazságot, hogy az emberiség egész történetének alapja az anyagi javak termelése, a termelőerőknek és az emberek termelési viszonyainak fejlődése.

A marxista történettudomány azonban határozottan visszautasítja a vulgáris „gazdasági materializmust", amely a társadalom egész fejlődését közvetlenül a gazdaság formáinak változásából próbálja levezetni, s a történelem egész menetét a gazdasági törvények gépies működésével akarja megmagyarázni. A marxista—leninista elmélet megteremtői állandóan hangsúlyozzák, hogy a társadalmi fejlődés objektív törvényei nem önmaguktól, valamiféle „fátum", az emberek feje fölött lebegő „végzet" formájában működnek. A társadalmi törvények — eltérően a természet törvényeitől — mindenképpen és csakis az élő emberek, osztályok, néptömegek tevékenysége révén jönnek létre. A társadalmi haladás menete igen nagy mértékben függ a történelmi mozgásban tevékenyen részt vevő tömegek nagyságától, energiájától, kezdeményezésétől, tudatosságától és szervezettségétől. A társadalom gazdasági rendjének, alapjának megváltozásával együtt gyorsabban vagy lassabban megváltozik az egész felépítmény is — az állam és a jog, a vallás és az erkölcs, a társadalmi eszmék, a művészet, az irodalom stb. De az eszmék és a politikai intézmények nem egyszerű visszatükröződései a gazdasági fejlődésnek. A felépítmény aktív erő, s visszahat a társadalom anyagi létfeltételeire, melyek a felépítményt létrehozták.

„Az emberek maguk csinálják történelmüket, de azt, hogy mi határozza meg az emberek és nevezetesen az emberi tömegek cselekvésének rugóit, mi idézi elő az ellentmondó eszmék és törekvések összeütközéseit, mit jelentenek az emberi társadalmak egész tömegének mindezek az összeütközései összességükben, mik az anyagi élet termelésének objektív feltételei, amelyek az emberek egész történelmi cselekvésének bázisát alkotják, milyen törvény határozza meg e feltételek fejlődését — minderre Marx hívta fel a figyelmet, és megmutatta az utat a történelemnek, ennek a roppant sokoldalúságában és ellentmondásában is egységes, törvényszerű folyamatnak tudományos tanulmányozásához."[1]

Az egységes és törvényszerű történelmi folyamat alapja a társadalmi-gazdasági alakulatok — az ősközösségi, a rabszolgatartó, a hűbéri, a tőkés alakulat — egymást követő változása; ezek az alakulatok az emberiség haladó mozgásának fő állomásai, történelmi fokai a legmagasabb rendű, kommunista alakulathoz vezető úton, amelynek első szakasza a szocializmus.

A világtörténelmi folyamat egységének és törvényszerűségének elismeréséből következnek a világtörténelmi folyamat tudományos periodizációjának (korszakbeosztásának) az elvei, amelyeket ebben a műben is követünk. A marxista történészek megtartják ugyan a világtörténelem ki-

[1] *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 45—46. old.

alakult, egyezményesen elfogadott felosztását — ókor, középkor, újkor és legújabb kor —, de e nagy történelmi korszakok határaiul olyan kiemelkedő eseményeket választanak, amelyek a legszembetűnőbben érzékeltetik az egyik társadalmi-gazdasági alakulatról a másikra való áttérést. Bár az ilyen áttérés eleinte csak néhány országra korlátozódik, a világtörténelem menetében mégis általános fordulatot jelent: az új rendnek az élenjáró országokban aratott győzelme a többi országok fejlődésére is erősen rányomja bélyegét.

Az emberiség történetének leghosszabb korszakát, az ősközösségi rendet akkor váltotta fel új korszak, amikor a rabszolgatartó termelési mód gyökeret vert legősibb gócaiban: Egyiptomban, Mezopotámiában és az Indus-folyó völgyében. A rabszolgatartó rendről a hűbéri rendre való áttérés — először Kínában, valamint Ázsia és a Földközi-tenger vidékének számos más országában — több évszázadig tartott. A Nyugat-Európában és Észak-Amerikában győzelemre jutott polgári forradalmak lehetővé tették a tőkés termelési mód megszilárdulását. A világtörténelem legújabb korszakának, a kapitalizmus uralmát felváltó korszaknak kiindulási pontja a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme.

Ez a világtörténelmi folyamat vezérfonala, amely azonban az egyes alakulatok, az egyes világtörténelmi korszakok határain belül korántsem zárja ki a társadalmi fejlődés konkrét formáinak és útjainak roppant sokoldalúságát. Marx megjegyezte, hogy egy és ugyanazon gazdasági alap, a természeti és földrajzi viszonyoktól, történelmi és egyéb feltételektől függően, a fejlődés különböző változatait és típusait engedi meg. Hosszabb-rövidebb ideig mindegyik korszakban megmaradnak az előző alakulatok csökevényes formái, de ugyanakkor megvannak már az új társadalmi-gazdasági viszonyok csírái is, melyek az egyes országokban rendkívül egyenlőtlenül érlelődnek. Végül, a világtörténelem képének felvázolásánál feltétlenül számításba kell vennünk azt is, hogy a földkerekség népei korántsem ugyanazon időben járták végig a társadalom fejlődésének alapvető szakaszait, s emellett nem is minden nép járta végig valamennyi szakaszt.

Az ősközösségi rend korszaka a legősibb közösségek és törzsi alakulatok rendkívül sokféle típusát öleli fel, s ezek az ősközösségi formációnak különféle szakaszait is, fejlődésének helyi sajátosságait is tükrözik. Az ókori államok még a rabszolgatartó viszonyok legnagyobb fokú elterjedése idején is aránylag csak kis részét foglalták el a benépesült területeknek; az ősközösségi rend különböző fokozatain álló törzsek mérhetetlen világa vette őket körül. Maguk a rabszolgatartó viszonyok is sokféle formában jelentkeztek, és sok esetben jelentős csökevényeket őriztek meg a nemzetségi-törzsi szervezetből. A hűbéri termelési mód már jóval több népnél megvolt ugyanabban az időben, s emellett igen sok nép tért át a feudalizmusra oly módon, hogy a rabszolgatartó alakulatot elkerülte (bár a rabszolgaság valamilyen formáját ezek a népek is ismerték). Mégis azt látjuk, hogy egész világrészek — Afrika, Amerika, Ausztrália — lakossága még a középkorban is megmaradt részben a rabszolgatartó, részben az ősközösségi viszonyok mellett. Nem volt egyedüli és mindenre kiterjedő a tőkés termelési mód sem. Európa majdnem mindegyik polgári államában megvoltak (és itt-ott még ma is megvannak) a feudalizmus többé-kevésbé jelentős csökevényei. A gyarmati és félgyarmati országok túlnyomó többségében ilyen vagy olyan fokon fennmaradtak a hűbéri, sőt a hűbéri rend előtti viszonyok. A két társadalmi-gazdasági rendszernek — a kapitalizmusnak és a szocializmusnak — tartós egymás mellett élése jellemző sajátossága a legújabb kor történetének.

A világtörténelem haladó folyamat. Haladását elsősorban a társadalom termelőerőinek növekedése, a szerszámok és termelőeszközök fejlődése és tökéletesedése határozza meg. Beszélünk „kőkorszakról" vagy „vaskorszakról", a „gőz korszakáról", a „villamosság korszakáról", a kezdődő „atomkorszakról", s ezekhez a fogalmakhoz kapcsoljuk a természet erőinek birtokbavételével, az emberi társadalom által történő megfékezésükkel és felhasználásukkal kapcsolatos, egymást követő fokokat. Azok óta az emlékezet előtti idők óta, amikor őseink első durva és primitív

szerszámaikat kezdték készíteni, az emberiség roppant utat tett meg napjainkig. Ma már az emberi kézzel végzett munkát nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is egyre hatalmasabb, egyre tökéletesebb gépek váltják fel, a termelés jelentős mértékben a villamosságon alapul, a tudomány és a technika fejlettsége pedig lehetővé teszi, hogy legközelebbi, gyakorlatilag is megvalósítandó cél gyanánt az atomenergia kimeríthetetlen készleteinek békés célokra való felhasználását tűzzük magunk elé.

A technikának ez a szédületes fejlődése, amely az emberi munkát megkönnyíti, a társadalmi fejlődés minden újabb fokán termelékenyebbé teszi, maga is az ember munkájának eredménye. Minden történelmi korszakban az emberek voltak és maradnak a társadalom leghatalmasabb termelőerői. A dolgozók kezük munkájával teremtették meg a civilizáció minden csodáját, az ókori Kelet öntözőberendezéseitől egészen a mai üzemóriásokig, hatalmas villanytelepekig, lökhajtásos repülőgépekig, és sok más egyébig, amit nemrégiben még a képzelet szüleményének tekintettek. Az emberek alkotó tevékenysége átalakította a Föld arculatát, példátlan méretekben kiterjesztette a földkerekség művelés alá vett területeit, lényegében új földrajzi környezetet teremtett. „A föld felszíne, az éghajlat, a növény- és állatvilág, de maguk az emberek is végtelenül megváltoztak, mégpedig emberi tevékenység által..."[1] Az emberek termelési szokásainak és a munka során szerzett tapasztalatainak felhalmozása egyik legfontosabb emelője volt a történelem egész folyamán a társadalmi termelés fejlődésének. Ez volt az a talaj, amelyen a tudomány felcseperedett és tovább fejlődött.

A termelőerők nem különíthetők el azoktól a társadalmi viszonyoktól, amelyek közé az emberek a termelés folyamán kerülnek. A társadalom fejlődésének objektív törvénye megköveteli az összhangot a termelési viszonyok és a termelőerők jellege között.

A történelem kezdeti szakaszán, az első tízezer év folyamán az emberek még védtelenek voltak a természettel szemben, önmaguk erejéből még a legprimitívebb létfeltételeket sem tudták biztosítani. Egymáshoz való viszonyukat az szabta meg, hogy közösen dolgoztak, csak a közösségi tulajdont ismerték, s a kizsákmányolásnak mindenféle formája ismeretlen volt számukra. Az „öröktől fogva meglevő" magántulajdonról és a polgári társadalom egyéb „öröktől fogva meglevő" intézményeiről szóló reakciós legendát vitathatatlanul cáfolja a régészet és az etnográfia valamennyi adata. A nemzetségi társadalom közös tulajdonát csak az ősközösségi rend viszonylag magas fokán, a tökéletesebb termelőeszközök megjelenésének, a termelékenység növekedésének, a társadalmi munkamegosztásnak és a csere kialakulásának eredményeképpen váltotta fel az egyes családok magántulajdona. Az ősi közösségeken belül mutatkozó vagyoni egyenlőtlenség és a termelőeszközöknek a nemzetségi előkelők kezében való koncentrálódása tette lehetővé, hogy egyes emberek mások rovására éljenek.

A társadalom osztályokra: kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra hasadt. Ettől kezdve a társadalom sok-sok évszázadon keresztül a társadalmi antagonizmus formájában fejlődött; a dolgozó többséget elnyomta a vagyonos kisebbség, amely monopolisztikusan birtokolta a termelőeszközöket. Amikor az egyik antagonisztikus alakulatot másik váltotta fel, ez a monopolisztikus birtoklás is formát változtatott. Ennek megfelelően változtak a kizsákmányolás formái, az osztályuralom formái is. A közvetlen termelők, a dolgozó tömegek helyzetében bekövetkezett változás viszont kihatott a társadalom termelőerőinek további fejlődési lehetőségére is. A rabszolgaság a termelő személyének kisajátításán és a teljesen jogfosztott emberek kényszermunkáján alapuló kizsákmányolás első, legdurvább és legkönyörtelenebb formája volt. A hűbéri rend alapja az volt, hogy a hűbérurak — vagy a hűbéri állam — monopolisztikusan birtokolták a földet, és a parasztok személyileg a hűbéruraktól függtek. A hűbéri függés formái és fokozatai a legkülönfélébbek

[1] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 241. old.

voltak: a rabszolgasághoz közel álló jobbágyságtól egészen az egyszerű dézsmakötelezettségig és a nem teljes rendi jogegyenlőségig. A középkori parasztnak saját gazdasága, saját munkaeszközei voltak, nem úgy, mint a rabszolgának; ezért inkább érdekében állott, hogy előbbre vigye a termelést — a földművelést és a kézművességet. A kapitalizmusnak személyében szabad munkásra van szüksége. A gazdaságon kívüli kényszert gazdasági kényszer váltja fel: a termelőeszközöktől megfosztott proletár kénytelen „önként" eladni munkaerejét a tőkésnek. A munkaerő áruvá válik, megnő a tőkés gépi termelés, s ezzel párhuzamosan rendkívüli mértékben növekszik a többlettermék, a termelés pedig egyre inkább társadalmi jellegűvé válik.

Csakis a termelőerők fejlődésének ezen a magas színvonalán alakulnak ki azok az objektív anyagi előfeltételek, melyek lehetővé teszik a magántulajdonnak közös, össznépi tulajdonnal való felváltását, a kizsákmányolás és a kizsákmányoló osztályok megszüntetését, s az emberek közötti új, szocialista viszonyok létrejöttét és megerősödését. Az utóbbiak tág teret nyitnak ahhoz, hogy a termelőerők antagonisztikus összeütközések és társadalmi megrázkódtatások nélkül, határtalan mértékben növekedjenek.

A történelmi haladás az évszázadok folyamán korántsem egyenes vonalban, zökkenők és kitérők nélkül ment végbe. A rabszolgatartó, a hűbéri és a tőkés társadalom minden előre vezető lépését felmérhetetlen áldozatokkal fizették meg a dolgozó tömegek. Az antagonisztikus alakulatokban a társadalmi gazdagság növekedése azt eredményezte, hogy egyre kirívóbb lett az egyenlőtlenség, az anyagi javak a vagyonos kisebbség kezében halmozódtak fel, s fokozódott az uralkodó osztályok élősdi fogyasztása. A társadalmi munkamegosztás haladó folyamata ugyanakkor szembeállította egymással a várost és a falut, mély szakadékot vont a szellemi és a fizikai munka közé, s a termelőerők spontán fejlődését a természeti kincsekkel való rablógazdálkodás kísérte. E társadalmak történetében a pangásnak, a haladó fejlődés megrekedéseinek, sőt az ideiglenes visszafejlődésnek a szakaszai is előfordultak. Mindezt vagy a belső reakció erőinek diadala, vagy hódító háborúk és idegen betörések pusztító következményei, vagy pedig mindezek együttesen idézték elő.

A társadalmi ellentmondások különösen a kapitalizmusnak, az utolsó antagonisztikus társadalomnak a viszonyai között éleződnek ki. Az értéktöbbletért, a tőkés profitért folyó hajsza — a kapitalizmus fejlődésének törvénye. A termelőerők korábbi időszakokhoz képest hasonlíthatatlanul gyorsabb növekedésének, a gépi nagyipar létrejöttének, a fejlett közlekedési hálózat kiépítésének, a világpiac megteremtésének mozgatója a profitért folyó hajsza. Ugyancsak a profithajsza szüli a túltermelési válságokat, a termelőerők „spontán lázongásait" a magántulajdonosi burok ellen, amelyben fejlődésük lezajlik. A kapitalizmus győzelme és megszilárdulása a kistermelők példátlan méretű tönkremenetelével jár együtt. Közülük kerül ki a munka tartalékserege, s ily módon roppant arányúra duzzad a létfenntartási eszközöktől megfosztott, kisemmizett emberek száma. Miközben a tőke szakadatlanul növekvő mértékben halmozódik fel kevesek kezében, addig a másik oldalon növekszik a munkanélküliség, a proletariátus abszolút és viszonylagos elnyomorodása. A kapitalizmus elkerülhetetlen velejárói a háborúk, a gyarmati hódítások; a leigázott országokat felvevő piaccá, nyersanyagforrássá és olcsó munkaerő forrásává züllesztik egy maroknyi, iparilag fejlett állam érdekében.

A tőkés termelési mód, amely Európa és Amerika legfejlettebb országaiban a XVIII. század végén és a XIX. század elején szilárdult meg, már a múlt század végén és századunk elején utolsó, imperialista szakaszába jutott. Ezt a szakaszt az egész tőkés rendszer rothadása és hanyatlása jellemzi. A termelésnek és a tőkének a koncentrációja hatalmas méreteket öltött. Az egyes tőkések szabadversenyét felváltja a monopóliumok uralma, amelyek a társadalmi termelés fejlődését a maximális profit kisajtolásának érdekei alá rendelik. Fokozódik a proletariátus elnyomorodása, s a nagytőke egyre inkább tönkreteszi a társadalom középső rétegeit, a parasztságot

és a kispolgárságot. Növekszik a gazdasági válságok romboló ereje, nő a tömeges munkanélküliség nyomasztó terhe. A „fölös" tőkék — amelyek csupán a tömegek nyomora és a földművelésnek az ipartól való fokozódó elmaradása miatt látszanak fölösnek — az anyaországokból a gyarmatokra, a függő, gazdaságilag elmaradott országokba igyekeznek, amelyeknek kizsákmányolása a finánccligarchia gazdagodásának egyik legfontosabb forrása. Rohamosan fokozódik a kapitalizmus fejlődésének egyenlőtlensége. Az imperializmusra való áttérés ezért elkerülhetetlenül a külső terjeszkedés erősödését, a tőkés hatalmaknak a világ újrafelosztásáért vívott harcát vonja maga után. A világuralomra áhítozó legerősebb imperialista csoportosulások összecsapása véres világháborúkba sodorja az emberiséget.

„Általában a technika, különösen pedig a közlekedési utak óriási fejlődése, a tőke és a bankok kolosszális növekedése idézte elő azt, hogy a kapitalizmus megérett és túlérett. Túlélte önmagát. Az emberi fejlődés legreakciósabb kerékkötője lett."[1]

Nemcsak a tőkés alakulat, hanem a megelőző antagonisztikus alakulatok fejlődésének általános törvényszerűsége is ebben nyilvánul meg. Mindegyik sorban végigjárta a régi rend méhében való megszületés, majd a megszilárdulás, a fellendülés és a felvirágzás, később a hanyatlás, végül a válság és az elhalás szakaszát. Az uralkodó termelési viszonyok, amelyek az illető rend győzelmének és megerősödésének időszakában a termelőerők legfőbb mozgatói voltak, idővel e termelőerők bilincseivé válnak. Ilyen viszonyok között különös erővel mutatkozik meg az új, haladóbb termelési viszonyokat képviselő, élenjáró osztályok haladó szerepe, amelyek fellépnek a termelőeszközök monopóliumához görcsösen ragaszkodó, gazdasági és politikai uralmukat makacsul védelmező reakciós osztályok ellen.

A magántulajdon és az emberi kizsákmányolás megjelenése óta az egész történelem osztályharcok története volt. A társadalmi fejlődés minden alapvető szakaszának az osztályellentmondások meghatározott típusai és a kizsákmányolók ellen küzdő kizsákmányoltak jellemző harci formái felelnek meg. Az ókori társadalomban a rabszolgák harcoltak a rabszolgatartók ellen, a szabad kistermelők a nagybirtokosok ellen. A hűbéri rendben a parasztok harcoltak a világi és az egyházi hűbérurak ellen, a kézművesek és városi szegények harcoltak a feudális szeniorok, nemkülönben a középkori városok céhbeli és kereskedői felső rétege ellen.

A kapitalizmus megjelenésével új, következetesen forradalmi osztály lépett a világtörténelem küzdőterére: a burzsoázia ellenfele, a proletariátus. Fejlődése kapcsolatban áll a gazdaság leghaladóbb formájával — a nagyüzemi termeléssel, amely az elmúlt történelmi korszakokhoz viszonyítva elképzelhetetlen mértékben tömörítette és egyesítette a dolgozókat. Objektív helyzetéből kifolyólag a proletariátus nemcsak arra hivatott, hogy felszámolja az elnyomás ilyen vagy olyan konkrét formáját, hanem arra is, hogy megszüntessen mindenfajta elnyomást; a proletariátus csak az egész társadalom felszabadításával tudja felszabadítani önmagát. A proletariátus az első olyan elnyomott, kizsákmányolt osztály, amely képes arra, hogy irányító, a néptömegek vezetője, a forradalom vezére legyen. Ezt a lehetőséget az osztályharcnak, a nemzetközi munkásmozgalom kibontakozásának hosszas folyamatában váltja valóra, oly módon, hogy politikailag és eszmeileg elkülönül a burzsoáziától, s a munkásosztály élcsapata a tudományos szocializmus forradalmi eszméire támaszkodó, önálló párttá tömörül. A proletariátus harcának történelmi útja a spontán lázongásoktól az országos méretekben szervezett, tudatos osztályharcig, az első sztrájkoktól a győzedelmes szocialista forradalomig, az 1848-as forradalom küszöbén Marx és Engels által alapított kis létszámú Kommunisták Szövetségétől az emberek százmillióit maguk mögé sorakoztató kommunista és munkáspártokig vezet.

Az osztályharc az antagonisztikus társadalmak egész történetét áthatja. Ez a harc hol az

[1] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 534. old.

osztályok nyílt összecsapásának formájában, hol leplezett formában, rendi és egyéb megoszlások alakjában, ideológiai, vallási és más köntösben jelentkezik. Az osztályok harcának sokféle sajátossága ellenére ez a harc az egyes történelmi korszakokban végeredményben mindig politikai harc volt, amelynek fejlődése elkerülhetetlenül azt eredményezi, hogy a hatalom az egyik osztály kezéből egy másik osztály kezébe kerül, s hogy a politikai rend, az államrend gyökeresen megváltozik.

Az állam a távoli ókorban alakult ki, akkor, amikor a társadalom osztályokra tagozódott. A vagyonos felső rétegnek a kényszer és erőszak anyagi eszközeivel rendelkező, állandó hatalmi apparátusra volt szüksége ahhoz, hogy uralkodó helyzetét megszilárdíthassa, a társadalom nagyobb részét a kisebb rész érdekében rendszeres munkára kényszerítse, hogy a rabszolgákat alárendelt helyzetben tartsa és számukat elsősorban hódító hadjáratokkal és háborúkkal állandóan feltölthesse. Így fejlődött ki az állam „azáltal, hogy a nemzetségi rendszer szerveit részint átalakították, részint új szervek beiktatásával kiszorították, s végül igazi állami hatóságokkal teljesen felváltották".[1]

Az állam konkrét történelmi típusai és formái még egyazon társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül is rendkívül változatosak. Valamely társadalom fejlődési fokától, gazdasági alapjának sajátosságaitól, az osztályharc színvonalától, az illető társadalom létének történelmileg váltakozó külső feltételeitől függően a politikai rendszer is kisebb vagy nagyobb változásokon megy át.

Már a rabszolgatartó korszakban megjelentek az államrendnek olyan formái, mint a monarchia és a köztársaság, az arisztokrácia hatalma és a rabszolgatartó demokrácia. A különféle államformák objektív történelmi jelentősége nem volt egyforma sem az ókorban, sem a későbbi korszakokban. Így például a késői hűbéri társadalomban a központosított monarchia haladó szerepet játszott a feudális szétforgácsoltság elleni harcban, s elősegítette a társadalom gazdasági és nemzeti konszolidálódását. A hűbéri rendhez viszonyítva a tőkés társadalomnak nagy vívmánya volt a polgári demokratikus, parlamentáris köztársaság megteremtése.

Bármint változtak is azonban az állam politikai formái az antagonisztikus társadalmakban, az állam osztálylényege mindig ugyanaz maradt: a kizsákmányolók uralmának biztosítása. Fő funkciója az volt, hogy fékentartsa a kizsákmányoltakat, elfojtsa minden felszabadulási kísérletüket. Minél nagyobb a tömegek felszabadító, forradalmi harcának lendülete, minél nyilvánvalóbbak egyik vagy másik osztálytársadalom hanyatlásának a jelei, annál gyakrabban folyamodnak az uralkodó osztályok az állami erőszak legdurvább eszközeihez, hogy azokkal ellensúlyozzák a szokásos kizsákmányolási módszerek és formák meggyengülését. Így volt ez már az ókorban is, a rabszolgatartó társadalmak válságának időszakában. Így volt a hűbéri korszak alkonyán, amikor a nemesi-földesúri osztály politikai uralma számos országban az abszolutizmus formáját öltötte. A tőkésvilág utolsó, imperialista szakaszba való lépése mélyreható politikai változásokat idéz elő, amelyeknek lényege (megnyilvánulásuk sokfélesége ellenére is) a következő: a polgári demokráciától való elfordulás a reakció felé, a katonai-bürokratikus államgépezet növekedése kivétel nélkül minden tőkésországban, támadás a dolgozó tömegek demokratikus jogai ellen. Ezek a reakciós törekvések egyes esetekben a hagyományos polgári parlamenti intézmények fenntartásának leple mögé rejtőznek, más esetekben viszont — az osztályharc rendkívüli kiéleződésének és a burzsoázia politikai uralmát közvetlenül fenyegető veszélynek a viszonyai között — a kormányzás „törvényes" formáinak és módszereinek nyílt megtagadásában, fasiszta jellegű terrordiktatúra bevezetésében jelentkeznek.

A egész történelem tanúsága igazolja azt a sarkalatos marxista—leninista tételt, hogy a

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 259. old.

kizsákmányolók uralmát csakis társadalmi forradalom útján, az uralkodó osztályok államgépezetének szétzúzása útján, a politikai hatalomnak dolgozók kezébe való juttatása útján lehet megszüntetni. A forradalom törvényszerű eredménye és legfelsőbb formája annak a szakadatlan — hol nyílt, hol leplezett — harcnak, amelyet az elnyomottak folytatnak elnyomóik ellen az antagonisztikus társadalmakban. A feltartóztathatatlan anyagi, gazdasági folyamatok által életre hívott forradalmaknak az a feladatuk, hogy megoldják az alapvető társadalmi konfliktust — az új termelőerők és az elavult termelési viszonyok közötti ellentétet. A társadalmi viszonyok régi formái nem halnak el önmaguktól. A magukat túlélt osztályok ellenállását csak a legszélesebb tömegek hatalmas nyomása tudja megtörni. „Ha az egész nép sóhajt, vihar lesz, ha az egész nép dobbant, földrengés lesz" — tartja a kínai közmondás.

A világtörténelem egész menete azt bizonyítja, hogy forradalmi időszakokban az emberiség különösen gyors léptekkel halad előre. Ezekben az időszakokban rendkívül nagy erővel jelentkezik a tömegek kezdeményezése és alkotó energiája, s a legnagyobb mértékben megmutatkozik azoknak a társadalmi és politikai vezetőknek a történelmi szerepe, akik a néptömegek érdekeit juttatják kifejezésre, és pontosan megértik koruk szükségleteit. Voltak esetek, amikor a történelmi viszonyok éretlensége, a vezetés gyengesége, a tömegek szétforgácsoltsága és tudatosságuk hiánya miatt mozgalmuk nem arathatott teljes és döntő győzelmet, de még így is alapjaiban rázta meg az uralkodó társadalmi rendet, és siettette bukását.

A rabszolgatartó korszak leghatalmasabb államának, a római birodalomnak a bukását a rabszolgák és colonusok felkelései készítették elő, amelyek két-három évszázadon keresztül újra és újra fellángoltak s egyesültek a kívülről jövő nyomással, a germán, szláv és más törzsek csapásaival.

A középkor feudális-abszolutisztikus rendszerét a parasztfelkelések és a városi szegény tömegek mozgalmai rendítették meg, s előkészítették, majd megkönnyítették a polgári forradalmak (a XVI. századi németalföldi, a XVII. századi angliai, a XVIII. század végi francia forradalom) győzelmét. E forradalmakban (különösen a francia forradalomban) a paraszti tömegek harca roppant nagy szerepet játszott. A feudalizmus csődbe jutásának szakasza egyúttal az idegen járom levetésére irányuló, nagyarányú nemzeti mozgalmak és igazságos nemzeti háborúk szakasza is volt. Ebben az időszakban fejeződött be sok burzsoá nemzet és nemzeti állam kialakulása Európában és Amerikában.

A XVIII. század végén és az egész XIX. század folyamán lezajlott nagy forradalmi és nemzeti mozgalmak legfőbb erejét a néptömegek képviselték. Ők vívták ki az észak-amerikai államok függetlenségét, ők védték meg a forradalmi Franciaországot az európai monarchiák intervenciója ellen. Oroszország síkságain, Spanyolország hegyeiben, Németország földjén a nép döntötte meg Napóleon birodalmát. A demokratikus erők hosszas és elszánt harca nélkül Olaszország nem szabadulhatott volna fel az idegen elnyomás meg a hűbéri dinasztiák hatalma alól, s a német területeket sem lehetett volna egységes államban egyesíteni. A néptömegek feledhetetlen tettekkel vitték győzelemre azt a harcot, mely azért folyt, hogy Délkelet-Európa lerázza magáról az oszmán birodalom és a Habsburg-birodalom jármát.

A feudalizmus és a nemzeti elnyomás ellen irányuló mozgalom élén a legtöbb országban akkoriban a burzsoázia állott. Ez az akkor fiatal, feltörő osztály még nem félt attól, hogy az „alsó rétegekre" támaszkodjon. „Nem lehet marxista az — írta Lenin —, aki nem tekint a legnagyobb tisztelettel a nagy burzsoá forradalmárokra, akiknek világtörténelmi joguk volt a burzsoá »haza« nevében beszélni, akik új nemzetek tagjainak tíz meg tíz millióit emelték fel a civilizált élet színvonalára a feudalizmus ellen folytatott harcban."[1]

[1] *Lenin* Művei. 21. köt. 216. old.

Minden forradalmi átalakulás során, amely a proletárforradalom előtt zajlott le, a dolgozók főként a régi kizsákmányolási mód lerombolásának a feladatát hajtották végre, harcuk, erőfeszítéseik és áldozatuk gyümölcsét végeredményben nem maguk, hanem újabb elnyomók aratták le. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyílt rabszolgaságnak a jobbágysággal, utóbbinak pedig a tőkés kizsákmányolással való felváltása közömbös volt a dolgozók számára. Bár a hűbéri és a tőkés társadalomban szerzett jogaik feltételesek és korlátozottak voltak, mégis tágították és megkönnyítették a kizsákmányolók elleni osztályharc lehetőségeit. És amikor a győzedelmes burzsoázia politikai uralmának megszilárdítása után szövetségre lépett tegnapi ellenségeivel, minden reakciós erővel a proletariátus ellen, akkor a proletariátus védelmezte a polgári forradalmak haladó vívmányait, és sok esetben kényszerítette a burzsoáziát, hogy váltsa valóra az általa meghirdetett antifeudális jelszavakat, s következetesebben valósítsa meg a polgári demokráciát.

Az antagonisztikus alakulatokban az elnyomott osztályok, melyek a politikai életből kisebb-nagyobb mértékben kiszorulnak, általában a forradalmi megrázkódtatások rövid időszakait kivéve nem vesznek közvetlenül részt a társadalom politikai és jogi „felépítményének" megváltoztatásában. Ezeknek a változtatásoknak tulajdonképpeni rugója azonban mindenkor az az ellenállás volt, melyet a dolgozók az elnyomással és a kizsákmányolással szemben tanúsítottak. Még azok a korlátozott és fokozatos reformok is, amelyeket a felső rétegek valósítottak meg, rendszerint a forradalmi osztályharc melléktermékei, és helyesen, tudományosan csakis ennek a fő tényezőnek a számbavételével világíthatók meg. Ugyancsak ez a tényező határozza meg igen nagy mértékben az ideológia és a kultúra egész fejlődését is.

Amikor egy bizonyos osztály — a rabszolgatartók osztálya, a hűbérurak osztálya, a burzsoázia — az anyagi termelés terén uralomra jut, a társadalom szellemi életét is birtokba veszi, eszméi uralkodóvá válnak. A hatalmon levő osztály a maga eszméit közvetlenül vagy közvetve — az iskolák, az egyház, a tudomány és a művészet segítségével, újabban pedig olyan hatalmas befolyásoló eszközök révén, amilyen pl. a sajtó, a rádió stb. — rákényszeríti a népre. Ahhoz azonban, hogy a vagyonos osztályok eszméik befolyása alá vonják az elnyomott osztályokat, s ezzel erősítsék a maguk uralmát, ilyen vagy olyan módon utat kell keresniük a tömegek tudatához, fel kell kutatniuk a nép szellemi rabságban tartásának rugalmasabb és „kifinomultabb" formáit. Ezzel függ össze például az is, hogy mindegyik antagonisztikus alakulatban jelentős szerepe van a vallásnak, mely a dolgozó tömegek elnyomott helyzetét igyekszik szentesíteni és rögzíteni.

A kizsákmányoláson alapuló társadalomban a dolgozók meg vannak fosztva az egyéniség fejlődésének, a tudományos és művészeti tevékenységben való rendszeres részvételnek elemi feltételeitől. A két legfontosabb feltétel — a szabad idő és a művelődés — mindig a vagyonos osztályok kiváltsága volt. A tudomány és a kultúra a nép rovására, a nép kényszermunkája nyomán fejlődött.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalom szellemi élete csupán egyetlen mederben fejlődött, hogy az egyes korszakok társadalmi tudata és kultúrája az uralkodó ideológiára korlátozódott. Vele párhuzamosan (és jelentős mértékben ellensúlyozásaként) a kultúrában megvolt és fejlődött a népi áramlat is — vagy a folklórban s a művészi alkotás egyéb formáiban, vagy pedig történelmi hagyományok, vallási „eretnekségek", társadalmi utópiák formájában. Ezekben — konvencionális voltuk ellenére — kifejezésre jutottak a dolgozó tömegeknek a múltról alkotott elképzelései, valamint az igazságos társadalmi rendre való, még nem tudatosodott törekvései. De nemcsak a néptömegek kultúrájának e speciális formái, hanem az egész szellemi kultúra is végeredményben a népi hagyományok talaján, a nép által teremtett nyelv alapján futotta be sokévszázados fejlődését, egészen a legmagasabb és legtökéletesebb fokokig. Ami a népben mint lehetőség él, az a teremtő szellemben mint valóság jelentkezik — mondta

V. G. Belinszkij, a nagy orosz gondolkodó. A legkiemelkedőbb kulturális alkotások mindig a néptömegek gondolatait és érzéseit, szenvedéseit és vágyait tükrözték.

A tudományos gondolkodás és a művészi realizmus fejlődése, s általában a kultúra egész haladása a rabszolgaság, a jobbágyrendszer, a kapitalizmus ideológiája elleni harc jegyében ment végbe. Bonyolult és sokféle kapcsolat fűzte a felszabadító mozgalomhoz és az elnyomottaknak elnyomóik ellen vívott osztályharcához, miközben minden egyes nép történelmi fejlődésének sajátosságai megteremtették az illető nép kultúrájának nemzeti önállóságát.

A társadalmi tudat demokratikus és szociális elemeinek növekedése, mely az újkorban együtt járt a proletariátus fejlődésével, nagyszerű forradalmi fordulatot készített elő a kultúrának és az emberiség felszabadító harcának történetében — a tudományos szocializmus megszületését. A fejlett osztályharc viszonyai között a tőkés társadalom méhében minden egyes nemzeti kultúrán belül két kultúra határolódott el egymástól — az emberiség minden szellemi gazdagságát öröklő proletariátusnak, a dolgozó tömegeknek szocialista kultúrája és az uralkodó osztályok reakciós kultúrája. Az uralkodó osztályok ugyanis, mihelyt szakítottak a néppel, szükségszerűen szakítottak a múlt haladó hagyományaival is.

A felszabadító harc és a tömegek alkotó tevékenysége már a rabszolgaság, a jobbágyrendszer és a kapitalizmus jármában is alapja volt az emberiség előrehaladásának, de a nép történelemformáló szerepe a kapitalizmus bukásának és a szocialista társadalmi rend megteremtésének korszakában bontakozott ki teljes erejével.

Az emberiség történetének ezt az új, az egész előző fejlődés által előkészített korszakát az 1917-es Nagy Októberi Forradalom nyitotta meg. Első esetben fordult elő, hogy a forradalmat nem csupán a nép erejével hajtották végre, hanem a nép javára is. Első esetben fordult elő, hogy az 1871-es párizsi kommün rövid hősköltemény e után szilárdan gyökeret vert a dolgozó tömegek érdekeit kifejező proletariátus diktatúrája. Az Októberi Forradalommal együtt új típusú állam született, amelynek alapja az egyszerű emberek — munkások és parasztok — legaktívabb, nyílt és közvetlen részvétele az ország kormányzásában, az állami fontosságú ügyek megoldásában. Mint Lenin megjegyezte, csak a szovjetek révén sikerült Oroszországban az, ami nem sikerült egyetlen európai forradalomban sem: a nép előretört és támasza lett a valóban népi kormánynak.

A polgári forradalmak a hatalom átvételével be is fejeződtek. Ezzel szemben az, hogy a proletárforradalomban a munkásosztály veszi kezébe a hatalmat, még csak a kezdetét jelenti a gyökeres társadalmi átalakulások hosszú szakaszának. Az Októberi Forradalom társadalmasította, népi tulajdonná tette a legfontosabb termelési eszközöket, elkobozta és díjtalan használatra a parasztságnak adta át a földesúri földeket, s ezzel megteremtette az új, szocialista gazdaság építésének szilárd alapját a Szovjetunióban. Csak ezen az alapon lehetett példátlanul rövid idő alatt megvalósítani az ország iparosításának és a mezőgazdaság kollektivizálásának óriási méretű tervét. Csak a szocializmus révén sikerült felszámolni a forradalom előtti Oroszország évszázados elmaradottságát, megvédelmezni az ország függetlenségét a tőkés környezetnek, a gazdasági blokádnak és az imperialista államok fegyveres betöréseinek viszonyai között.

A szocializmus megmentette a Szovjetunió népeit a válságoktól és a munkanélküliségtől. A szocialista társadalomban gyökeresen megváltozott a termelés objektív célja; a termelés most már az emberek egyre növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítését szolgálja. A társadalom anyagi alapjának megváltozása változást idézett elő a társadalom osztályszerkezetében is: megszűntek a kizsákmányoló osztályok és az őket szülő okok, a proletariátus és a parasztság pedig — a termelésben elfoglalt helyzetüket, valamint politikai és szellemi arculatukat tekintve — a szocialista társadalom új osztályaivá váltak.

Lenin, aki a XIX. század végén és a XX. század elején tovább fejlesztette a tudományos kommunizmus megalapítóinak eszméit, már akkor megvilágította a munkás-paraszt szövetség

történelmi szerepét, és kimutatta, hogy ez a hatalmas társadalmi erő képes megtörni a levitézlett osztályok legerősebb ellenállását is, s szabad teret tud biztosítani a társadalom termelőerőinek fejlődése számára. Oroszország volt az első ország, ahol létrejött és megszilárdult a jelenkori társadalom két legnagyobb osztályának szövetsége. A forradalmi harcokban, a szocialista építés folyamán, a Nagy Honvédő Háború kemény megpróbáltatásai során megacélozódott munkás-paraszt szövetség a szovjet rend szilárdságának megingathatatlan alapja.

A proletárforradalom egyik legfontosabb történelmi eredménye a nemzeti kérdés megoldása. A cári birodalom — a „népek börtöne" — helyén létrejött az egyenlőség elve alapján egységes szocialista államban egyesült népek és nemzetiségek önkéntes szövetsége. A szovjet állam, amely határozottan és fenntartás nélkül eltörölt minden nemzeti kiváltságot és korlátozást, következetesen végrehajtotta a nemzetek egyenlőtlenségének tényleges megszüntetésére irányuló politikáját, leküzdötte a cárizmus által elnyomott sok nép gazdasági és kulturális elmaradottságát, s e népeket élenjáró, szocialista nemzetekké fejlesztette. A szovjet nemzetiségi politika egyben a népek közti barátság ideológiájának diadala, a proletár nemzetköziség elveinek megtestesülése.

A szocialista forradalom véget vet annak az állapotnak, amelyben a tudás és a kultúra javainak felhasználása csupán egy vagyonos kisebbség monopóliuma volt. A legszélesebb alapon biztosítja a valóban népi kultúra fejlődését, amely folytatja és új eszmei tartalommal gazdagítja a legjobb nemzeti hagyományokat. A szovjet társadalom erkölcsi és politikai egysége mutatkozik meg a cél egységében — a kommunizmus felépítésében — és a marxi—lenini tudományos világnézet egységében. Ez a világnézet vezérli a kommunista pártot, a társadalom vezető, irányító erejét, a társadalom kollektív eszét és összpontosult akaratát. A tömegekkel elszakíthatatlan kapcsolatban álló és a tömegekre támaszkodó kommunista párt által vezetett dolgozók a szocializmusban olyan hatalmas erővé fornak egybe, amely bármilyen nehézségek leküzdésére, a legnagyobb történelmi tettek végrehajtására képes.

A szovjetország eddig megtett történelmi útja szemléltetően bizonyítja, hogy az új gazdasági és politikai rend — a szocializmus — a jelenkori társadalom belső szervezetének legjobb formája.

Maga a szovjet állam léte, tapasztalatai és példája rendkívül nagy hatással vannak a legújabbkori történelem egész menetére; megkönnyítik és meggyorsítják a tőkésországok dolgozó tömegeinek felszabadulását, az embertelen gyarmati elnyomás megszüntetését, az imperializmus által leigázott országok nemzeti és állami függetlenségének kivívását és megszilárdulását.

A történelem objektív menete olyan, hogy a belső ellentmondásoktól és az egymással marakodó imperialisták konfliktusaitól marcangolt tőkés rendszer már nem tudja megőrizni hajdani uralmát: az általános válságának szakaszába lépett kapitalizmus 1917 óta már nem egyedüli és mindent átfogó társadalmi rendszer többé. Mellette fejlődik és erősödik a fiatal szocialista rendszer. A népi demokratikus forradalmak, amelyek a második világháború után Európa és Ázsia számos országában győzelmet arattak, megváltoztatták a világ képét. Ma már az egyetlen, elszigetelt szocialista állam helyett, amely a történelemben addig ismeretlen utakat épített, fennáll a szocializmus hatalmas, az emberiségnek több mint egyharmadát egyesítő tábora. A jelenkori történelem egyik leghatalmasabb tényezője a 650 milliós Kína, amely félgyarmati, félfeudális, gazdaságilag függő és szétforgácsolt országból egységes népi állammá változott, s eredményesen tör előre a szocialista haladás útján. Az élet lépten-nyomon igazolja a leninizmus egyik sarkalatos tételét: minden nemzet elkerülhetetlenül elérkezik a szocializmushoz, s emellett mindegyik sajátos vonásokkal gazdagítja a proletárdiktatúra konkrét formáit, a szocialista demokrácia formáit, a társadalmi élet különböző területein folyó szocialista átalakítások ütemét.

A XX. század derekának történelmi magaslatairól világosabban láthatók az előző korok

világtörténelmi fejlődésének útjai és irányzatai, a jelenkorral való törvényszerű kapcsolatai. Az élenjáró tudomány vívmányai lehetővé teszik, hogy új megvilágításban vizsgáljuk sok olyan nép történetét, amelyről a polgári történetírás rendszerint tudomást sem vett, vagy amelyet csupán a nagyhatalmak politikájának eszköze gyanánt kezelt.

Napjainkban, amikor Ázsia népei közül számosan — mint például az ősi indiai és kínai kultúra megteremtői — újból lehetőséget nyertek az önálló állami létre és fejleszthetik haladó nemzeti hagyományaikat, különösen ostobának tűnnek a keleti országok „évszázados álmáról" szóló mesék, melyek azt állítják, hogy e keleti országoknak nem is volt a szó szoros értelmében vett történelmük. A polgári történetírók által a Nyugat ellentétének feltüntetett egzotikus Kelet helyét a történelmi munkákban a valóságos Keletnek kell elfoglalnia, az egyes országok és népek fejlődésének minden sajátosságával, a világtörténelem különböző korszakaiban, így az újkor és a legújabb kor történelmében betöltött hatalmas szerepükkel. Ugyanígy nyilvánvalóan szükséges a latin-amerikai és afrikai népek történelmének széles körű és elmélyült tanulmányozása.

A világtörténelem helyes képének objektív bemutatása lehetetlen, ha nem világítjuk meg a szláv népeknek a világtörténelemben elfoglalt helyét, sok évszázados felszabadító harcuknak és gazdag, önálló kultúrájuknak történetét.

A polgári „világtörténetek" túlnyomó többségének egyoldalúsága mutatkozik meg többek között Oroszország szerepének lebecsülésében vagy helytelen megvilágításában. Oroszország elég nagy szerepet töltött be a világtörténelem elmúlt korszakaiban is. Különösen megnőtt azonban a szerepe a XIX. század végén és a XX. század elején, amikor a világ forradalmi mozgalmának középpontja, a Lenin géniusza által új, magasabb fokra emelt alkotó marxizmus középpontja Oroszországba helyeződött át. Az új század, a XX. század az 1905—1907-es orosz forradalom jegyében kezdődött, amely az imperialista korszak első népi forradalma volt, és óriási hatást gyakorolt az európai munkásmozgalomra, valamint az ázsiai népek felszabadító harcára. Oroszország volt a történelemben az első ország, amelyben győzedelmes szocialista forradalom zajlott le, s amely a fasizmussal vívott élethalálharc éveiben megmentette Európa és a világ civilizációját. Ez az objektív tény arra kötelez bennünket, hogy feltárjuk azoknak a nagyszerű eseményeknek a történelmi gyökerét és előzményeit, amelyek a világ minden népének sorsára rányomták bélyegüket.

Az emberiség történelmi fejlődésének általános irányvonala a népek és országok kölcsönös kapcsolatainak növekedése. Minden elkülönültségük ellenére még az ősi közösségek sem voltak teljesen elszigeteltek. Kapcsolataik eleinte véletlenek, szórványos jellegűek voltak, de fokozatosan többé-kevésbé rendszeressé váltak. A rabszolgatartó, majd a hűbéri korszakban a gazdasági és a kulturális kapcsolatok jelentős mértékben kiszélesedtek. A karaván kereskedelem és a tengeri kereskedelem gyakran a legtávolabbi országokat és népeket is összekapcsolta egymással. Elkülönültségük azonban még mindig nagyon nagy volt. Csak a kapitalizmus fejlődése tette nemzetközi jellegűvé a termelést és a cserét, csak ez teremtette meg a világpiacot és a nemzetközi munkamegosztást. Ebben az értelemben a világtörténelem nemcsak közös, törvényszerű folyamata az emberiség fejlődésének, hanem eredménye is ennek a folyamatnak.

Az egyes népek sorsa szorosan összefonódik, s egyiké függ a másikétól. A történelemnek, különösképpen az újkori és a legújabbkori történelemnek a tanulmányozása lehetetlen anélkül, hogy számba vennénk a nemzetközi kapcsolatok egyre növekvő jelentőségét. E kapcsolatokat nem szorosan vett diplomáciai értelemben, hanem a sarkalatos gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekkel való szerves összefüggésükben kell szemlélnünk.

Az antagonisztikus alakulatokban a népek és országok kölcsönös kapcsolatainak növekedése rendkívül ellentmondásos és nagymértékben erőszakos jellegű volt. Az ókori civilizációkat nem csupán az egyes rabszolgatartó államok néptömegeinek munkája teremtette meg, ha-

nem a szomszédos törzseké és népeké is, amelyek kimeríthetetlen tartalékai voltak az élő erőnek — a rabszolgáknak. A gazdasági fejlődés különböző fokain álló országok közti egyenlőtlen kereskedelem hosszú évezredek folyamán a felhalmozott munka megszerzésének, egyik formája volt, mely gyakran nyílt rablássá fokozódott. Erőszakkal tartották fenn a rabszolgatartó és a feudális birodalmakat, amelyek rendszerint az elnyomók igájának lerázására, önálló létük megvédésére törekvő népek és törzsek ideiglenes egyesülései, konglomerátumai voltak. A kapitalizmusban a különböző országok és világrészek gazdasági kapcsolata s a világméretű munkamegosztás növekedése könyörtelen gyarmati elnyomássá, a gyenge és függő országok kizsákmányolásává fajult, ami elmaradottságra és lassú fejlődésre kárhoztatta az emberiség jelentős részét.

A szocialista rend lehetővé teszi, hogy minden nép — kis és nagy nép egyaránt — elvileg más alapon, az egyenjogúság alapján építse politikai és gazdasági, eszmei és kulturális kapcsolatait. A szovjetországban élő népek egymásközti viszonya és kölcsönös segítsége, a szocializmus táborához tartozó országok gazdasági, politikai és kulturális téren megvalósított együttműködésének a jellege a népek közötti kölcsönös kapcsolatok egészen új, magasabb formáinak megszületéséről tanúskodik.

A szocialista államokat már természetüknél fogva új külpolitika is jellemzi, amelynek alapja valamennyi nép és ország nemzeti függetlenségének és szuverenitásának tiszteletben tartása, a különböző társadalmi rendszerek békés egymás mellett élésének és gazdasági versenyének lenini elve. Ezt a politikát követi tántoríthatatlanul a szovjethatalom már kezdettől fogva, amikor kiadta a békére vonatkozó első történelmi jelentőségű dekrétumát. Az az aktív és következetes békepolitika, amelyet a háború utáni bonyolult időkben az egész szocialista tábor folytat, a világ békéjéért harcra kelt valamennyi nép akaratát fejezi ki.

Az emberi társadalom egész történelmi útjának legfőbb eredményét a következőben kell látnunk: korunkban az emberiség minden objektív feltétellel rendelkezik ahhoz, hogy mindörökre megszüntesse a kizsákmányolást, a nyomort, a társadalmi és nemzeti egyenlőtlenséget, az államok és népek közötti háborúkat és fegyveres összecsapásokat, s így bőrük színétől, a földrajzi és egyéb viszonyoktól függetlenül minden embernek és minden népnek biztosítsa a lehetőséget a jelenkori civilizáció nyújtotta javak élvezéséhez. Megérlelődtek azok a hatalmas társadalmi erők is, amelyek képesek e nagyszerű feladatok elvégzésére. A Föld népei már beléptek az új korszakba, amelyikhez viszonyítva minden előző korszakot az emberiség előtörténetének nevezhetünk.

*

Ez a „Világtörténet", amelyet itt az olvasók figyelmébe ajánlunk, tíz kötetből áll: az első két kötet az ősközösségi társadalommal és az ókori világgal foglalkozik (az i. sz. IV—V. századig); a harmadik és a negyedik kötet a középkor történetét (az V. századtól a XVII. század közepéig); az ötödik, hatodik és hetedik kötet pedig az újkor történetét tárgyalja (a XVII. századi angol forradalomtól a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig); s végül, az utolsó három kötet a legújabb kor történetét öleli fel, egészen a második világháború befejezéséig.

Ez a mű szovjet tudósok nagy kollektívájának munkája — részt vettek benne a Szovjet Tudományos Akadémia történettudományi intézeteinek és egyéb szovjet tudományos intézmények munkatársai, professzorok és főiskolai előadók.

A szerzői munkaközösség arra törekedett, hogy a mű a szovjet és a haladó külföldi történettudomány eredményeit tükrözze. Nem lépett fel a kimerítő teljesség igényével, s arra sem törekedett, hogy a világtörténelem minden problémájának végérvényes megoldását adja. Egyes kérdések még nincsenek végleg eldöntve; a különböző tudományos álláspontokat a legfontosabb esetekben szöveg közben külön megemlítjük.

A sokrétű történelmi tények hatalmas tömegéből a „Világtörténet" kötetei csak azokat a legfontosabb tényeket világítják meg, amelyek lehetővé teszik, hogy teljes képet adjunk a világtörténelem folyamatáról egy adott korszakon belül, figyelembe véve e folyamatnak az egyes országokban észlelhető sajátosságait. Jelen kiadvány szerzői és szerkesztői jól tudják, mennyire nehéz, bonyolult ez a feladat, s hogy nem oldható meg egy munka keretében teljes mértékben.

A „Világtörténet" összeállítóinak munkaközössége szívből jövő elismerését fejezi ki a szovjet tudományos élet nagyszámú képviselőjének s kollégáik — Kína és más népi demokratikus országok tudósainak, akiknek értékes bíráló megjegyzéseit és tanácsait jelen kiadvány előkészítése során figyelembe vette.

A „Világtörténet" szerkesztősége reméli, hogy e mű megjelenése elő fogja segíteni a történelmi ismeretek elterjedését, a nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolatok kiszélesedését, s hasznára lesz a békéért, a demokráciáért, a szocializmusért folyó harc nemes ügyének.

I. KÖTET

BEVEZETÉS AZ ELSŐ KÖTETHEZ

A „Világtörténet" első kötete az emberiség őstörténetét világítja meg: hogyan keletkezett a hosszú évezredeken át tartó ősközösségi rend, hogyan váltotta fel ezt az első társadalmi-gazdasági alakulatot a rabszolgatartó rendszer, amely eleinte csak néhány országban alakult ki, miközben az emberiség többsége még továbbra is az ősközösségi rend viszonyai között élt; végül pedig ismerteti a rabszolgatartó társadalmak és az ősközösségi viszonyok közt élő törzsek történetét az i. e. I. évezred közepéig.

A kötetben tárgyalt korszakokhoz fűződnek az embernek a természet elleni harcában aratott első sikerei, itt kell keresnünk a kultúra és a civilizáció forrásait. Az emberi történelem e korai korszakainak tanulmányozása nélkül lehetetlen feltárni a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit, enélkül nem alkothatunk helyes képet az emberiség fejlődéséről, nem érthetjük meg a jelenkori népek történetét.

Az emberiség történetének e régmúlt évszázadokban lejátszódott eseményeit történettudósok egész nemzedékei elevenítették fel nagy munka árán. Jelentős hely illeti meg ebben a munkában az ókor anyagi emlékeit tanulmányozó régészetet, de a filológia, a néprajz és sok más társadalomtudomány eredményei is rendkívül fontosak.

Az emberiség régi történetének tanulmányozása már a reneszánsz korában, az európai kapitalista fejlődés hajnalán megkezdődött. Az akkori idők kiváló gondolkodói harcba szálltak a középkor holt skolasztikájával és vallásos ideológiájával, s ezekkel szembeállították az antik világ kulturális örökségét, mely a középkor folyamán részben feledésbe merült, részben eltorzult. Élénk érdeklődést tanúsítottak az ókor emlékei iránt: ókori szerzők kéziratai után kutattak, a régész ásója antik szobrokat ásott ki a föld alól, épületmaradványokat tárt fel, s különféle művészeti emlékeket hozott napvilágra.

A XVIII. század gondolkodóinak és felvilágosult tudósainak művei jelentős mértékben gazdagították a társadalmi fejlődés ősi fokairól alkotott elképzeléseket. Számos akkoriban született eszme és megsejtés igazolódott a következő, XIX. században, amikor a természettudomány és más tudományok gyors előrehaladásával párhuzamosan, szoros kapcsolatban a tudományos, materialista világnézet sikereivel, az ókor tanulmányozása is fejlődésnek indult.

Hatalmas arányú fejlődést ért el az ősrégészet. A tudósok olyan kőszerszámokra bukkantak, amelyeket az ősember több százezer évvel ezelőtt használt. Mortillet és más haladó tudósok művei bebizonyították, hogy az ember hatezer év előtti „teremtését" hirdető vallási legenda alaptalan, s felvázolták az emberiség történetének kőkorszakát. A szerves világ egységét és haladó fejlődését bizo-

nyitó Darwin eszméit ragyogóan igazolta E. Dubois holland tudós lelete, aki rábukkant az ember ősének, az állati és emberi világ határán élt pithecanthropusnak (majomembernek) a maradványaira.

A XIX. században és a XX. század első felében a világ majdnem minden országában folytak ősrégészeti kutatások. P'ei Wen-csung kínai tudós rábukkant a sinanthropus — az ember mint biológiai faj fejlődésében a pithecanthropus utáni fokon álló legősibb ember — maradványaira. V. A. Gorodcov kiváló orosz régész felfedezései és szovjet tudósoknak Belső-Ázsiában, Transzkaukáziában, Ukrajnában és Szibéria mélyében végzett ásatásai feltárták a szovjet népek ókori elődeinek figyelemre méltó kultúráit. Ezek, és velük együtt az egész világ régészeti kutatásának számtalan adata szolgáltatják azt az alapot, amelyen ma az ősközösségi társadalom történetét rekonstruálhatjuk.

Az írott emlékek nélkül letűnt korszak társadalmi rendjének tanulmányozásában felbecsülhetetlen szerepet játszott a néprajz is, melyet L. Morgan, Mikluho-Maklaj és sok más kiváló tudós felfedezései és művei értékes adatokkal gyarapítottak.

A tudomány minden lépése újabb fényt derített arra, hogy az ősidők népei mivel járultak hozzá az emberi kultúra fejlődéséhez. Ebben a vonatkozásban a XIX. század egész sor ragyogó felfedezésnek volt a kezdete. A század elején készültek az első tudományos leírások azokról az ősi templomokról és sírokról, melyeknek romjai még ma is láthatók Egyiptomban. A negyvenes években kezdték feltárni az ősi Asszíria városait, a kilencvenes években felfedezték a sumerek kultúráját; eddigi ismereteink szerint a sumerek voltak a Tigris és az Eufrátesz völgyének legősibb lakosai. Ennél valamivel korábban sikerült Schliemann-nak, az ókori történet rajongójának Kisázsiában és Görögországban feltárnia a görög mondák nyomán híressé vált Trója, illetve Mykéné város romjait; a XX. század elején ősi kultúra maradványaira bukkantak Kréta szigetén is. Szovjet kutatók ókori civilizációk központjait tárták fel Közép-Ázsiában és Transzkaukáziában. Ettől kezdve egymást érték a Kelet és a Földközi-tenger vidékének ősi társadalmaira vonatkozó régészeti leletek.

De a legrégibb államok történetét nem lehetett volna tanulmányozni a későbbi nemzedékek által elfeledett régi írások megfejtése, az emberiség ősi nyelveinek tanulmányozása nélkül. Champollion francia tudós zseniális felfedezése lehetővé tette az óegyiptomi írás titkának megfejtését, s így megkezdődhetett az óegyiptomi nyelv tanulmányozása. A XIX. század közepén számos tudós erőfeszítéseinek eredményeként már el tudták olvasni Elő-Ázsia ősrégi népeinek írását — az ékírást —, úgyhogy e népek nyelveinek tanulmányozását is meg lehetett kezdeni. A XX. században Hrozný cseh tudós megfejtette a hettiták nyelvét. Napjainkban sok tudós — köztük a bolgár Georgiev, különösen pedig az angol Ventris és Chadwick — erőfeszítései révén a tudomány eljutott az égei civilizáció írásos emlékeinek megfejtéséhez. Számos szovjet és külföldi tudós lehetővé tette Urartu nyelvének megértését; Urartu volt a legrégibb állam a mai Szovjetunió területén. Főként kínai tudósok közreműködésével tanulmányozzák azokat a legősibb írásjegyeket, amelyekből a kínai nép mai írása kifejlődött. Kínában és Indiában sikeresen kutatják ezeknek az országoknak legősibb történetét.

A szovjet tudósok átvették és új alapokon tovább fejlesztették azokat a legértékesebb hagyományokat, melyeket a haladó orosz tudósok és az egész világ haladó tudósai az ókor tanulmányozása terén felhalmoztak. A Szovjet Tudományos Akadémián, a szövetségi köztársaságok akadémiáin, Moszkva, Leningrád és más szovjet városok egyetemein, intézeteiben és múzeumaiban tanulmányozzák az ókor nyelveit, írásait, történetét és kultúráját, különösen a Szovjetunió népeinek őstörténetét. Nagyszabású régészeti kutatások folynak, amelyek értékes eredményekre vezetnek a legkülönbözőbb területeken.

Ilyenformán tehát a mai történészeknek a múlthoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségeik vannak arra, hogy a sokféle írott és régészeti forrást felhasználják a történelem legrégibb korszakainak rekonstruálásához.

A XIX. század végén és a XX. század elején már megkísérelték, hogy a régészet és a nyelvészet új adatainak alapján megírják az ókori civilizációk általános történetét (a francia G. Maspero, a német E. Meyer, az orosz B. A. Turajev és mások munkái). Ezek a nagy forrásanyag tanulmányozásán alapuló művek azonban tudománytalan, idealista világnézet szellemében világították meg a tényeket. Szerzőik nem tudtak helyes választ adni az ókori világ alapvető kérdéseire, nem tudták feltárni társadalmi, gazdasági rendjének természetét, azoknak az uralkodó társadalmi viszonyoknak a jellegét, amelyek meghatározták az egyes társadalmak fejlődésének egész menetét, figyelembe véve e fejlődés formáinak változatosságát, a politikai berendezésben, az ideológia formáiban stb. mutatkozó különbségeket.

A polgári történettudomány a múltban, fellendülésének időszakában lényeges előrehaladást mutatott fel a társadalmi fejlődés legősibb fokainak értelmezésében, a mai polgári történetírás azonban — egész sor részeredmény és felfedezés ellenére — mélyreható válságot él át. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy sok polgári tudós lemond a társadalmi haladásnak, a történelmi jelenségek okozati összefüggésének, a történelmi fejlődés törvényszerűségének eszméjéről.

Az ókori világ történetét a reakciós szerzők egyes társadalmak zűrzavaros váltakozásaként tüntetik fel; ezt szerintük részben véletlen körülmények idézik elő, részben valamilyen „szellem" megnyilvánulásai, melyet bizonyos népek és fajok képviselnek. Ezzel kapcsolatban néhány „teoretikus" az ókori történelemben vezető szerepet tulajdonít etnikai tömegek migrációjának, amely váltakozva hol ennek, hol annak a fajnak az uralmát eredményezte: egyes ilyen fajokat szerintük már eleve a fejlődés eszméje, másokat — különösen a keleti népeket — a stagnálás, a sorsba való belenyugvás és a hatalmon levők iránti alázatosság jellemez; egyes fajok szerintük képesek a fejlődésre, mások viszont nem. Az egyik legreakciósabb fasiszta tanítás — az úgynevezett „geopolitika" — azt állítja, hogy a társadalmi rend jellege az egyes fajok sajátos „szelleme" és a minden fajra jellemző „élettér" közötti kölcsönhatástól függ.

A történelemnek ez a kiforgatott értelmezése teljesen összeegyeztethetetlen a történelmi tényekkel. A történelmi adatok arról tanúskodnak, hogy az ember külső sajátosságai — a bőr színe, az arc és a fej formája, a vér összetétele stb. — nem játszanak és nem is játszhatnak semmiféle szerepet a társadalmi fejlődésben. Ugyanazok a fajok és népek — különféle feltételektől függően — a fejlődésnek alacsonyabb vagy magasabb fokán is állhatnak, s emellett a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokait magasabb fokok váltják fel. Egyenlő feltételek esetén különböző fajú és nyelvű emberek egyenlő színvonalat érhetnek és érnek is el a társadalmi fejlődésben. A történelem megcáfolhatatlanul tanúsítja, hogy nincsenek természetüktől fogva fejlett és elmaradott népek.

A reakciós nézetek egyéb hirdetői tagadnak minden történelmi törvényszerűséget, s csak bizonyos „társadalmi típusok" vagy „modellek" rendszertelen váltakozását próbálják kimutatni. Sokan hirdetik ezzel kapcsolatban a történelmi folyamat örökké ismétlődő, mintegy „körforgásos" („ciklikus") menetének koncepcióját.

Ezek a tudománytól messze álló, fantázia szülte elméletek száműzni akarnak minden olyan elképzelést, amely a történelmi folyamat fokozatos, haladó jellegére vonatkozik, s csak lejáratják a történettudomány tekintélyét.

A reakciós szociológusok és történészek a „rabszolgaság", „feudalizmus" kifejezéseket teljesen megfosztják történelmi tartalmuktól. Így például feudalizmusnak neveznek minden állami szétforgácsoltságot, különösen akkor, ha ez a hatalom hierarchiájával párosul; kapitalizmusnak minősítenek minden vállalkozói tevékenységet, függetlenül e tevékenység gazdasági tartalmától. Az ilyen elképzelések szerint a keleti társadalom megrekedt a mozdulatlanságban, Keleten örök feudalizmus uralkodik. Görögország és Róma rabszolgatartó árugazdaságát, sőt naturális gazdaságát tőkés gazdaságnak minősítik, noha az adott viszonyok között sem az egyik, sem a másik nem alapult és nem is alapulhatott a bérmunka kizsákmányolásának rendszerén. Az ókori Kelet fejedelmi és templomi

gazdaságát (a munka számbavételének bonyolult rendszerével, a munkások ellátásával és a rabszolgák rendkívül könyörtelen kizsákmányolásával) „államkapitalizmusnak" tartják. Az ilyesfajta analógiák tudománytalan jellege és osztálycélzata nyilvánvaló. Ezek a reakciós történészek az ókori társadalom jelenségeinek és viszonyainak modernizálásával, a mai polgári társadalom viszonyaival való azonosításukkal igyekeznek bebizonyítani a tőkés viszonyok örökös jellegét, s az ókori történelem céltudatosan eltorzított tényeinek összegyűjtésével akarják igazolni az „öröknek" és „megváltoztathatatlannak" feltüntetett imperialista politikát.

Az ókor történetének igazán tudományos kutatása csak a különféle reakciós tanok leküzdése útján lehetséges. Csupán a történelmi materializmus, korunk haladó tudományának világnézete teszi lehetővé, hogy általános képet adjunk a történelmi haladás menetéről, és feltárjuk a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeit, kezdve egészen a legősibb időktől.

A történelmi materializmus megalapítói mélyreható érdeklődést tanúsítottak a világtörténelem legősibb korszaka, azon időszak iránt, amikor létrejött az emberi társadalom, s a termelés folyamán az emberek között kialakultak a társadalmi kapcsolatok és viszonyok. A magántulajdon, az osztályok, az állam keletkezésének kérdését tudományos alapon először a marxizmus—leninizmus klasszikusai világították meg műveikben. Az a jellemzés, amelyet ők adtak az ősközösségi, valamint a rabszolgatartó rend fejlődésének alapvonásairól és gazdasági törvényeiről, olyan elméleti alap, amelyen a haladó tudósok alkotó módon kidolgozhatták a legősibb társadalmak konkrét történetét. A szovjet történészek munkaközössége azt a feladatot tűzte maga elé, hogy jelen műben összegezze ennek a munkának néhány eredményét.

*

Az emberiség története az ősközösségi társadalmi rend időszakával kezdődik. Ezt a társadalmi-gazdasági alakulatot a világ minden népe végigjárta. A „Világtörténet" első kötetének I. része, valamint a kötet egyéb részeinek az európai és ázsiai törzsek történetével foglalkozó egyes fejezetei a földkerekség különböző részein élt ősközösségi társadalmak fejlődésének legfontosabb szakaszait világítják meg a régészeti anyagok segítségével.

A haladó tudomány bebizonyította, hogy az emberi társadalomnak sajátos vonása a munkaeszközök termelése. A munkatevékenység során az ember egyre inkább különvált az állatvilágtól. Keze fokozatosan a munka legfontosabb szerve lett, koponyaformája megváltozott, agyának térfogata megnagyobbodott. Munka közben alakultak ki a társadalmi viszonyok, fejlődött az ember gondolkodó képessége, s jelent meg az emberek közötti érintkezés legfontosabb eszköze — a beszéd.

Az ember kezdettől fogva közösségben élt, amelyet a közös boldogulás érdekében végzett munkatevékenység tartott össze. Az élelem megszerzéséhez sok ember közös munkájára volt szükség. Magányosan az ember erőtlen lett volna a természettel szemben. Csupán a közös élet tette lehetővé, hogy a legnehezebb megpróbáltatásokat is kiállja, és ne csak biológiai fajként maradjon fenn, hanem alapot teremtsen a kultúra fejlődéséhez is, ami azután az embernek egyre nagyobb mértékben biztosította a természet fölötti uralom lehetőségét.

Az ősközösségi rend alapja a termelési eszközök közös tulajdona volt. Bizonyos termelői terület, továbbá a szerszámok, gazdasági felszerelések, lakások stb. az emberek egy-egy ősközösségi csoportjának közös tulajdonában voltak. A termelés termékeit, elsősorban az élelmet, elosztották az illető közösség valamennyi tagja között. Ezenkívül megvolt bizonyos mértékig a személyi birtoklás és tulajdon is (szerszámok, díszek, ruházat és néhány más tárgy). Az ősközösségi rendnek az a jellemző vonása, hogy nem voltak osztályok, nem nyomta el egyik ember a másikat, nem volt állam.

E kor emberének a természet elleni harca során óriási nehézségeket kellett kiállnia. Később sok népnél felbukkant az a legenda, hogy ez a korszak volt az „aranykor". Csakhogy az aranykor legendája a kizsákmányoló osztálytársadalom viszonyai között született meg, amikor az ősközösségi

ember kegyetlen létfeltételei már feledésbe merültek. Akkor már csak homályos emlékek maradtak fenn a történelemnek arról a korszakáról, amelyben az emberek még nem nyomták el egymást, hanem mindnyájan a társadalom számára dolgoztak, a vezetést magának a közösségnek a képviselői látták el, s a szigorú fegyelem az egész csoport boldogulását biztosította.

A természet ellen vívott rendkívül nehéz harcban, az ősközösségi rend idején rakták le az emberi civilizáció épületének alapköveit. Fejlettebbek és tökéletesebbek lettek a munkaeszközök — az emberek a husángról meg a durván pattintott kődarabokról áttértek az íjra és nyílra, a csiszolt kőbaltára, a csonteszközökre, végül pedig a fémek használatára. A szerszámkészítés fejlődésével párhuzamosan jelent meg és tökéletesedett a lakás és a ruha. Munka közben az ember az anyagoknak egyre újabb és újabb sajátosságait fedezte fel, megismerte és szolgálatába állította a természet erőit; különösen fontos szerepet játszott a tűzcsiholás feltalálása. A gyűjtögetésről — a természet adta javak passzív felhasználásáról — az ember fokozatosan áttért a számára hasznos növények termesztésére, a földművelésre; a vadászat alapján ugyanilyen módon rátért az állatok megszelídítésére, majd domesztikálására (háziasítására) és szaporítására, vagyis az állattenyésztésre.

A termelőerők fejlődésével és a termelés bonyolultabbá válásával párhuzamosan az emberi közösségek formái is bonyolultabbá váltak. A közösségeken belül rendeződtek a házassági viszonyok; bizonyos fokú munkamegosztás jött létre a vadászó férfiak és a gyűjtögetéssel foglalkozó nők között. A kollektíva a termelési eszközök közös tulajdonán alapuló nemzetségi közösséggé fejlődött. E közösség tagjai anyai ágon számon tartott vérségi kapcsolatban álltak egymással (anyajogú nemzetség); a nő ugyanolyan jelentős szerepet játszott a termelésben, mint a férfi, s társadalmi helyzete sem volt alantasabb, mint a férfié.

A történelmi fejlődés folyamán az emberek közösségének új formája született — a törzs, amelyen belül a nemzetségi közösségek voltak az alapvető társadalmi és termelői sejtek. Ezeket a törzseket a nemzetségek idősebb tagjai közösen kormányozták, s a törzs vezéreit is maguk közül választották meg.

A nemzetségi közösség tagjai között eleinte csak kor és nem szerint volt munkamegosztás. Fokozatosan azonban — különösen a földművelés bonyolultabb formáinak kifejlődése során, valamint az állattenyésztés szélesebb körű elterjedésével — már egész közösségek és törzsek specializálódtak, elsősorban éppen a földművelés vagy az állattenyésztés területén, amelyek akkoriban a gazdasági élet leghaladóbb formái voltak. Ennek folytán kifejlődik a törzsek közötti csere. Az új viszonyok között a férfi munkája kezd a női munka fölé kerekedni. A matriarchális közösséget, vagyis az anyajogú nemzetséget felváltja a patriarchális közösség, az apajogú nemzetség.

A „Világtörténet" első kötete az ókor történeti forrásanyagok alapján egyebek közt azt az igen fontos problémát igyekszik megvilágítani, hogy miképpen jelent meg a kizsákmányolás, s hogyan alakult ki az antagonisztikus osztálytársadalom, amelyben az elnyomottak tömegével az elnyomók maroknyi csoportja áll szemben.

A nagy számban talált régészeti leletek lehetővé teszik annak bemutatását, hogy a fém alkalmazásával és a szerszámok tökéletesedésével hogyan növekedett a munka termelékenysége. Az ember már termelőeszközöket tudott előállítani, vagyis valamivel többet termelt annál, ami minimálisan szükséges volt létéhez és az újratermeléshez. Ez az akkori társadalmi viszonyok között anyagi előfeltételül szolgált ahhoz, hogy megjelenjen az embernek ember általi kizsákmányolása. Azelőtt a törzsek közötti összecsapások során fogságba esett embereket többnyire megölték, csak néha fogadták be a törzsbe vagy vették fel a nemzetségi közösségbe, most viszont lehetőség nyílt rá, hogy e foglyokat rabszolgákká tegyék.

Ebben az időszakban roppant méretű változások zajlottak le az ősi közösségeken belül. Bár a természet elleni harcban a közös élet továbbra is szükséges feltétele maradt az emberi társadalom létének, egyre jelentősebbé kezdett válni az egyes családok munkája. A közösségen belüli

régi kapcsolatok meglazultak. A nemzetségi közösséget ekkor faluközösség (szomszédsági közösség) váltotta fel, amelynek alapja nem a rokonság, hanem a területi közösség volt, és csak részben alapult közös tulajdonon: a föld, az erdő és a víz közös tulajdonban maradt, de a munkaeszközök és a jószág a patriarchális család magántulajdonába kerültek. A faluközösségben a közös munkának már nem volt oly nagy szerepe, mint azelőtt. Kialakult és tovább fejlődött a vagyoni egyenlőtlenség — nemcsak egy és ugyanazon közösség tagjai, hanem az egyes közösségek között is; a csere fejlődése kiváltképpen elősegítette ezt a folyamatot. A törzs kiemelkedő felső rétege fokozatosan magához ragadta és szolgálatába állította a közösségi kormányzás szerveit, s kezdett a maga érdekében rendelkezni a még közös tulajdonban levő termelési eszközökkel (amennyiben a közös tulajdon még fennállott) és a hadifoglyokkal. A gazdagság felhalmozását célzó törekvések elősegítették a rabló rajtaütések és háborúk megindulását.

De a közösség kormányzásának közös jellege még nem tűnt el: a harcosoknak, vagyis a közösség valamennyi felnőtt férfitagjának gyűlése az öregek tanácsával együtt még fontos szerepet játszott. Ez volt az úgynevezett „katonai demokrácia". A népgyűlés rendszerint még kinevezhette és leválthatta a törzs vezéreit, bár ezeket a vezéreket most már majdnem kivétel nélkül egy bizonyos előkelőbb nemzetség soraiból választották. Idővel azonban a hadjáratokban szerzett zsákmánynak egyre nagyobb része jutott a hadvezérnek és az előkelők vezető rétegének, akik a katonai vállalkozásokat irányították. Maguk a hadvezérek pedig egyre nagyobb mértékben támaszkodtak hadi kíséretükre, vagyis azoknak a harcosoknak a csoportjára, akik nagyobb részt kaptak a zsákmányból. Ekkor már katonai erő is állt a társadalom kialakulófélben levő uralkodó rétegének rendelkezésére.

A közösség tagjai már nem voltak egyenlők. A szabad dolgozók tömegéből kiváltak a rabszolgák tulajdonosai. Egyre nagyobb mértékben alkalmazták a rabszolgák munkáját, a társadalom felső rétege pedig a saját törzsbeliek munkáját is igyekezett kizsákmányolni.

Az ősközösségi, osztályok előtti társadalom uralmának korszaka véget ért. Ettől kezdve a történelem menetét az osztályok harca, tehát az a küzdelem határozta meg, melyet a kizsákmányoltak vívtak a kizsákmányolók ellen. Az osztályok közötti különbséget minden antagonisztikus társadalomban a termelési eszközök tulajdonának uralkodó formája szabja meg. „Az osztályok — írta Lenin — az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdonítháthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük."[1]

Az emberi társadalom több mint 600 évezredes fejlődés után jutott el az osztályok megjelenéséig. Minden új termelési vívmány hatalmas fáradságba és erőfeszítésbe került, sok évezred során felhalmozott tapasztalatok eredménye volt, de egyúttal a társadalmi munka újabb fejlődési lehetőségeit is feltárta. Ennek következtében az emberiség előrehaladása meggyorsult. Az osztálytársadalmak fejlődésének üteme összehasonlíthatatlanul gyorsabb volt, mint az ősközösségi társadalomé.

*

Az első osztálytársadalmak Egyiptomban, valamint a Tigris és az Eufrátesz völgyében keletkeztek (i. e. IV. évezred vége—III. évezred eleje), majd Indiában, Kínában és a Földközi-tenger mellékén is kifejlődtek (i. e. III. évezred közepe—II. évezred közepe). A „Világtörténet" első kötetének második, harmadik és negyedik része lényegében ezeknek a társadalmaknak az ókori történetét, továbbá más rabszolgatartó társadalmak és államok keletkezésének a történetét tárgyalja.

Az osztálytársadalom első formájának — a rabszolgatartó rendnek — az volt az alapja, hogy a társadalom rabszolgákra és rabszolgatartókra oszlott. A rabszolga termelési eszközöktől megfosztott, erőszakkal mások érdekében végzett munkára kényszerített ember volt; maga is másnak a

[1] *Lenin* Művei. 29. köt. 428. old.

tulajdonát képezte. A termelőerők fejlődésének csak nagyon alacsony fokán alakulhatott ki a kizsákmányolás ilyen formája, amelynek az a sajátossága, hogy az anyagi javak közvetlen termelőjének nem fűződik érdeke saját munkája eredményéhez, s személyileg is teljesen a kizsákmányoló hatalmában van.

A rabszolgák kizsákmányolását a kényszerítés legkönyörtelenebb módszerei jellemezték; tulajdonosaik a végkimerülésig dolgoztatták őket. A rabszolga elviselhetetlen kényszermunkára, állati életmódra, korai halálra kárhoztatott „beszélő szerszám" volt.

A rabszolgaság a kizsákmányolásnak történelmileg ismert első formája, az osztályelnyomás első formája, a rabszolgatartó állam pedig az első történelmi államtípus. Ez az állam a rabszolgatartás alapján, a rabszolgaság intézményének örökössé tétele érdekében keletkezett.

„Csak amikor kialakult a társadalom osztályokra tagozódásának első formája, amikor megjelent a rabszolgaság, amikor lehetővé vált, hogy az embereknek, akik erejüket a földművelés legkezdetlegesebb formájára összpontosították, bizonyos osztálya némi fölösleget termeljen, amikor ez a fölösleg már nem volt feltétlenül szükséges magának a rabszolgának a legnyomorúságosabb létfenntartásához és a rabszolgatartó kezébe került, amikor ily módon megszilárdult a rabszolgatartók osztályának fennállása, és azért, hogy az megszilárduljon, akkor volt szükség arra, hogy megjelenjék az állam." [1]

Az ókori politikai rendszerek igen változatos formákat mutattak, de lényegük egy és ugyanaz volt. A rabszolgáknak és a társadalom egész kizsákmányolt többségének fékentartása — ez volt az ókori állam fő funkciója, melyet elsősorban erőszakos módszerekkel és erőszakos anyagi eszközök (fegyveres erő, bíróság, megtorló szervek) segítségével valósított meg. Az első funkcióval szorosan összefüggött a második, amely abban nyilvánult meg, hogy az állam hadat viselt a szomszédos rabszolgatartó államok területének meghódításáért, vagy a saját területét védelmezte szomszédainak támadásaitól, állandóan újabb és újabb foglyokat igyekezett szerezni (főleg a még ősközösségi rendben élő törzsekből), és végül anyagi értékek rablásával foglalkozott (hadizsákmány, sarc stb.).

Állandó háborúk nélkül nem lehetett volna mindig újabb rabszolgákat szerezni. A rabszolgatartó rend megjelenésének időpontjától kezdve az emberiség történetét végigkísérik a hódító háborúk, amelyeket a kizsákmányoló osztályok robbantottak ki saját önző érdekükben. A hódító háború a rabszolgatartó államok külpolitikájának állandó eszköze volt.

A kizsákmányolásnak és a politikai uralomnak a fejlett rabszolgatartó rendet jellemző formái nem egyszerre, nem rövid idő alatt alakultak ki. A rabszolgatartó társadalom korai fejlődési szakaszában a rabszolgák száma jóval kisebb volt, mint a szabadoké. Csakhogy a rabszolgatartó viszonyok már akkor meghatározták a társadalom arculatát, hiszen elsősorban a rabszolgák fölötti tulajdonjog tette lehetővé a törzs előkelőinek, hogy a szabadok tömege fölé emelkedjenek, s ugyancsak ez a tulajdonjog határozta meg a termelési viszonyok egész jellegét, a társadalom egész szerkezetét is. Ebben az időszakban még a patriarchális családfőknek a család többi tagja fölött élvezett hatalma is jellegében csak kevéssé különbözött attól a hatalomtól, mellyel a rabszolgatartók rendelkeztek rabszolgáik fölött.

A rabszolgatartó rend a régi, ősközösségi rend méhében fejlődött ki; felhasználta annak bizonyos szokásait, rendjét, intézményeit, ezeket új tartalommal, osztálytartalommal töltötte meg, és hozzáidomította a kizsákmányoló rabszolgatartók érdekeihez. A rabszolgaság viszonyait néha „hagyományos", rejtett formákba burkolták. Ilyen volt például az egy nemzetségbeliek munkájának felhasználása, vagy a közösség azon elszegényedett tagjainak a „segítése", akik a termelési eszközök tulajdonosának végzett nehéz, kimerítő munkájukért élelmet kaptak stb. Emellett a rabszolgaság

[1] Ugyanott, 490. old.

rendkívül változatos formákban fejlődött, s ezek gyakran különböztek a rabszolgaság klasszikus formáitól, amelyek később Görögországban és Rómában (az antik világban) alakultak ki.

A gazdasági fölényüket kihasználó és a fegyverek erejére támaszkodó rabszolgatartó előkelőségek igyekeztek megkaparintani és a maguk hasznára fordítani a társadalom egész többletmunkáját. E többlettermék jelentős részét szolgáltatások és adóterhek formájában sajtolták ki az egyszerű szabadokból, s a rabszolgatartók osztályának és államapparátusának szükségleteire fordították. A közös munkákból kifejlődött kötelező szolgáltatások is főként már ezt a célt szolgálták. Az egyre növekvő vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség folytán a közösség némely szabad tagja elveszítette termelési eszközeit, s most már a gazdag rabszolgatartóktól függött. Az ilyen emberek közel álltak a rabszolgákhoz, s gazdáik igyekeztek megszüntetni minden határt, amely a rabszolgáktól még elválasztotta őket.

Ott, ahol az ősközösségi viszonyok csökevényei (elsősorban a közösség) különféle okok miatt tartósabbak voltak, lassúbb volt a rabszolgatartó viszonyok fejlődése, ezek a csökevények hátráltatták e történelmi folyamatot. Ahol viszont az ősközösségi rend felbomlása gyorsan és radikálisan zajlott le, ott a rabszolgatartó viszonyok is gyorsabb ütemben fejlődtek.

A történeti forrásanyag tanulmányozása alapján a rabszolgatartó társadalom faluközösségének két legtipikusabb formáját lehet megkülönböztetni. Az első forma még közel állt az ősközösséghez. Itt a föld és a víz — mint alapvető termelési eszközök — az egész közösség tulajdonában voltak. Az ilyen közösség teljes vagy részleges önkormányzattal rendelkezett, tisztségviselő személyeket választott, s az egész közösség érdekében végzendő munka formájában meghatározott kötelezettségeket rótt a tagokra (például öntözés, lecsapolás, építés, erdőirtás, a föld őrzése stb.). Az ilyen közösséget rendszerint „keleti" vagy „indiai" közösségnek nevezik, de ez a megjelölés csak megszokáson alapul, mivel nemcsak a Kelet országaiban, s főleg nemcsak Indiában volt meg.

Mivel a különféle (főleg öntöző) berendezéseket csak közös munkával lehetett karbantartani, a közösség itt sokkal szilárdabb, sokkal konzervatívabb maradt. Ennélfogva a közösségi kötelezettségek könnyen ölthettek olyan formát, amely már kizsákmányolás volt: a dolgozó tömegeknek a rabszolgatartó felső réteg és a rabszolgatartó állam érdekében való kizsákmányolása. Ilyen viszonyok között a közösség — Marx ismert kifejezésével élve — a keleti despotizmus alapja lett.

Ahol a közös munka már korán elvesztette a termelésben játszott jelentős szerepét — ez a gazdasági élet sajátosságaival, a termelési eszközök magántulajdonának rohamosabb fejlődésével és a rabszolgaság összehasonlíthatatlanul nagyobb arányú kibontakozásával függött össze —, ott a közösségnek egy másik, „antik" formája alakult ki. Az ilyen közösség tagjai már magántulajdonosokká váltak, de a föld tulajdonára rendszerint csak a közösséghez való tartozásuk biztosított nekik jogot. A tartalékföldek, legelők stb. még közösségi tulajdonban maradtak, de a szántóföldek már magántulajdonba kerültek. Az ilyen közösség tagja korlátozottabb kötelezettségekkel tartozott a közösségnek, s a közösség tisztségviselői hamarosan elvesztették korábbi funkcióikat. A kézművesség és a kereskedelem fejlődésével egyes közösségek gyakran összetelepedtek, és városi vagy „polgári" közösségbe tömörültek.

Amint azt a „keleti" közösséggel kapcsolatban megjegyeztük, az „antik" közösség léte sem korlátozódott az ókori világ valamely meghatározott területére. A rabszolga természetesen sehol sem lehetett tagja a közösségnek.

Mivel a rabszolgatartó társadalom korai szakaszaiban a rabszolga munkája nem az árutermelés céljait szolgálta, hanem csupán a rabszolgatartó gazdaságának szükségleteit kellett kielégítenie, a rabszolgaság eleinte főleg házi s emellett, „patriarchális" rabszolgaság volt, vagyis összefonódott az ősközösségi rend bizonyos maradványaival. A rabszolgák a családi gazdasághoz tartoztak. Viszont a rabszolgatartók házi gazdasága mellett már nagyon korán megjelentek a királyok, templomok stb. nagy gazdaságai is. A rabszolgaság azonban itt sem az árutermelés céljait szolgálta.

A termelőerők növekedésével és a gazdasági élet bonyolultabbá válásával párhuzamosan a rabszolgatartó gazdaságok egyre több olyan terméket állítottak elő, amely csere tárgya lehetett, amellett egyre inkább szükségét érezték olyan termékeknek, amelyeket maguk nem tudtak előállítani. Ez a csere növekedését, valamint az áru- és pénzviszonyok fejlődését eredményezte. Rendkívül nagy jelentősége volt annak a ténynek, hogy magukat a közvetlen termelőket, vagyis a rabszolgákat is adni-venni lehetett, akárcsak az árut. A rabszolgatartó országokban megjelent a pénz, az az általános áru, melynek segítségével minden más áru értékét kifejezik, s amely a csere eszközéül szolgál.

A kézművesség és a csere fejlődése tette szükségessé a városok kialakulását, amelyek fokozatosan kézműves és kereskedelmi központokká váltak. Ezzel a rabszolgatartó társadalom megindította azt a folyamatot, melynek során a város különvált a falutól, és a kettő egyre inkább szembe került egymással.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődése a vagyoni egyenlőtlenség fokozódását, a pénznek egyes személyek kezében való felhalmozódását és az uzsoratőke megjelenését eredményezte. Az uzsorások gyakran oly módon zsákmányolták ki honfitársaikat, hogy megfizetetlen adósságaik miatt rabságba döntötték őket. Ennek következtében nemcsak a rabszolgák és a rabszolgatartók között, hanem a szabadok között is kiéleződött a harc, s ez gyengítette a rabszolgatartó állam erejét. Ez a folyamat először az i. e. II. évezredben jelentkezett az ókori Kelet több országában. Később, az i. e. I. évezred első felében már nagy árutermelő rabszolgatartó gazdaságok keletkeztek Asszíriában, Babiloniában és Kínában; e gazdaságok fennállása egybeesett az adósrabszolgaság elterjedésével és a szabad dolgozók egyre nagyobb függőségbe való kényszerítésével.

Másképpen zajlott le ez a folyamat Görögországban, majd Itáliában és néhány más országban. A szabadok tömegének szívós ellenállása és a nemzetségi arisztokrácia ellen vívott drámai küzdelmük eredményeképpen ezekben az országokban korán megszűnt az adósrabszolgaság. Ennek folytán megszilárdultak és életképesebbé váltak a kisgazdaságok, ami viszont lehetővé tette a rabszolgatartó viszonyok további széles körű elterjedését. Emellett az uzsoratőke szerepének gyengülésével a szabad pénzösszegek egyre nagyobb mértékben kerültek át az árutermelés területére, s ezért mind erőteljesebb fejlődésnek indulhattak az árutermelésre alapozott rabszolgatartó gazdaságok.

A rabszolgaság most már tömeges és leplezetlen jellegében mutatkozott meg, véglegesen levetkőzte patriarchális leplét. A kizsákmányolás még féktelenebb lett, s ugyanakkor egyre élesebben kezdtek kiütközni a rabszolgatartó rend ellentmondásai.

A rabszolgatartó társadalom alapvető társadalmi ellentmondása az volt, hogy a rabszolgák és a rabszolgatartók kibékíthetetlen ellentétben, szüntelen harcban álltak egymással. A rabszolgák sokszor a passzív ellenállás leplezett formájában harcoltak elnyomóik ellen, de egyre gyakoribbá váltak a nyílt felkelések is. Bár az ókorból fennmaradt írásos emlékek az uralkodó osztály ideológiáját és politikai nézeteit tükrözik, s irányzatosságuk nyilvánvaló, az akkori idők néhány legnagyobb felkeléséről mégis megemlékeznek. E fontos forrásművek alapján felidézhetjük az elnyomóik ellen küzdő elnyomottak harcának ősi formáit. Ez a harc volt a rabszolgatartó társadalmak egész történetének mozgató ereje.

A társadalom szélső végletei között, a társadalmi ranglétra legkülönbözőbb fokain a szabad dolgozók tömege helyezkedett el. Ez a réteg, az ősi közösségi tagok tömegének maradványa, mind kisebbre zsugorodott; nagyobb része rabszolgává, kisebbik része pedig rabszolgatartóvá alakult át. A szabad dolgozóknak a leigázásukra törő rabszolgatartók ellen vívott harca rendkívül nagy jelentőségű tényező volt a rabszolgatartó társadalom történelmi fejlődése szempontjából e társadalom egész története folyamán. Egy másik fontos tényezőt is figyelembe kell vennünk, mert enélkül sem a rabszolgatartó társadalmak történetét, sem a külvilághoz való viszonyukat nem érthetjük meg. Ez a tényező: azoknak a törzseknek a harci ellenállása, melyeket a rabszolgatartó államok uralkodó osztályai gyakori háborúk és hódító vállalkozások révén le akartak igázni.

A rabszolgatartók uralkodó osztályán belül is voltak különböző csoportok, amelyek gyakran hadakoztak egymással a hatalomért: a nemzetségi arisztokrácia, a katonai arisztokrácia, a kereskedők és uzsorások. Ezek között szüntelen harc folyt a rabszolgák könyörtelen kizsákmányolásával nyert többlettermékért. A rabszolgatartók azért is harcoltak egymással, hogy a szabad dolgozók kifosztása során minél nagyobb részt kaparintsanak meg maguknak.

A társadalmi fejlődés arányában a rabszolga munkája egyre inkább gátja lett a technikai haladásnak, amely évezredek alatt sem jutott tovább a primitív kézi szerszámok alkalmazásánál. Továbbra is az ember és az igavonó barom fizikai ereje maradt a legfontosabb hajtóerő. A munkáját gyűlölő és ura gazdaságának fejlesztésében egyáltalán nem érdekelt rabszolgára csupán a legegyszerűbb munkákat lehetett bízni. A termelés fejlesztése érdekében idővel olyan dolgozókra lett szükség, akik biztosítani tudták a munka magasabb termelékenységét. Márpedig a rabszolgarendszer mindenütt, ahol uralkodó forma lett, minden munkát „rabszolgatevékenységgé", olyan foglalkozássá változtatott, amelyet a rabszolgatartó társadalom szabad tagjai megszégyenítőnek tartottak. A rabszolgatartó társadalom termelési viszonyai már nem feleltek meg többé a termelőerők fejlődési színvonalának. E mélyreható ellentmondásból csak egy kivezető út volt lehetséges: a magát túlélt rabszolgatartó rendet meg kellett dönteni, s forradalmi módon át kellett térni egy haladóbb termelési módra — a feudális termelési módra.

Ez lett a törvényszerű eredménye az ókori rabszolgatartó társadalmak hosszú, sok évszázados fejlődésének. A jelen kötetben tárgyalt időszak folyamán a rabszolgatartó rend még nem merítette ki azokat a lehetőségeket, amelyekkel hozzájárult a társadalom fejlődéséhez, amelyekkel a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának, politikai és egyéb felépítményeinek fejlődését elősegítette.

Az uralkodó osztály már a rabszolgatartó alakulat időszakában arra törekedett, hogy az elnyomottakat ne csupán a durva erőszak eszközével tartsa féken, hanem az ideológiai befolyásolás különböző formáit is felhasználta erre a célra. Ezen a téren különösen fontos szerep jutott a vallásnak. A vallási hiedelmek még az ősközösségi rend időszakában keletkeztek, s már a kezdet kezdetétől fogva fantasztikussá torzított formában tükrözték azt a tényt, hogy az ember gyenge és erőtlen a hatalmas természet elleni harcban. Az osztálytársadalom kialakulása után még fantasztikusabb formákban tükrözték azt a lealázó helyzetet, melybe az elnyomottak kerültek elnyomóikkal szemben. A társadalmi viszonyok változásával együtt tehát a vallásos elképzelések és hiedelmek is módosultak, s most már a dolgozók szellemi leigázásának eszközeivé váltak.

Bár a vallások rendkívül tarka képet mutattak, lényegük mégis közös volt. Mindegyik szentesítette a rabszolgatartó államrendet és a fejedelmi hatalmat; azt hirdette, hogy engedelmesen kell tűrni a természet szeszélyeit és az elnyomók önkényét; nemcsak földi, hanem égi büntetésekkel is fenyegette mindazokat, akik elégedetlenek és engedetlenek. Ezért az uralkodó osztály igen bőkezűnek mutatkozott templomok építésében és fenntartásában, s a kultusz intézői már a legősibb államokban óriási szerephez jutottak. A templomok voltak továbbá minden tudás központjai, s a papság az elnyomás fennálló rendszerének védelmezésére használta fel a rendelkezésére álló ismereteket. A tömegek szellemi sötétségben és tudatlanságban éltek. A rabszolgatartó rend mély szakadékot vont a fizikai és a szellemi munka közé, s idealista tanításai szentesítették ezt a szakadékot.

Ezzel szemben minden, a gondolat szabadságát hirdető, haladó eszme, amely a tudományban, az irodalomban és a művészetben feltűnt, már az akkori régmúlt időkben fellépett az ember alkotó erejét gúzsba kötő babonás hiedelmek ellen. A materializmusnak a vallás, az idealizmus, a misztika elleni harca még a rabszolgatartó társadalomban megindult. Ez a társadalom teremtette meg az emberiség további fejlődésének alapjául szolgáló kultúrát. A rabszolgatartó korszak alkotta meg az írásbeliséget és azt az ábécét, amelyet az emberiség jelentős része ma is használ. A jelen kötetben tárgyalt korszakokban alakult ki a szépirodalom, amelynek ránk maradt remekei mind a mai

napig megőrizték jelentőségüket. Ebből az időszakból valók a politikai és a filozófiai gondolat első emlékei, az egzakt tudományok (például a geometria) jelentős eredményei, valamint a különféle művészeti ágak, többek között az építészet nagyszerű alkotásai.

Bár a dolgozók elnyomatása hihetetlenül súlyos méreteket öltött, és könyörtelen viszonyok uralkodtak az emberek között, a rabszolgatartó rend mégis törvényszerű volt, és az ősközösségi rendhez viszonyítva az emberi társadalom fejlődésének haladóbb szakaszát jelentette.

Amikor a régmúlt idők történetét tanulmányozzuk, hálával kell visszaemlékeznünk a munka egyszerű harcosaira, akik mérhetetlen szenvedések árán rakták le az emberiség mai kultúrájának alapjait.

*

A szocialista tábor valamennyi országában a marxizmus—leninizmus szilárd talaján óriási léptekkel fejlődő haladó történettudomány, amely lelkes híveket és kiváló szakembereket nyert meg a tőkésországokban is, rekonstruálta az emberi történelem legősibb korszakainak alapvonásait. De még nem minden fontos problémát tanulmányoztak át egyformán mélyrehatóan. A legősibb kor történetének forrásai aránylag szegényesek, tanulmányozásuk rendkívül nagy nehézségekkel jár. Számos, még kevéssé kidolgozott kérdésben különböző álláspontok alakultak ki, s e „Világtörténet" első kötetében az egyes kérdésekkel kapcsolatos megállapítások nem mind véglegesek vagy teljesen vitathatatlanok. A kötet előkészítése során a szerzői és szerkesztői munkaközösség igyekezett helyesen kifejteni azokat az eredményeket, melyeket a haladó történettudomány az őstörténet problémáinak kidolgozása során eddig elért.

A szerzők és szerkesztők remélik, hogy munkájuk újabb kutatásokra, olyan újabb problémák kidolgozására fogja ösztönözni olvasóikat, amelyeket az emberi társadalom ősi fejlődési korszakainak tanulmányozása vet fel a történettudomány előtt.

*

A kötetet a következő munkatársak írták: az I. és a II. fejezetet, valamint a III. fejezet 1., 2. és 4. pontját A. P. Okladnyikov; a III. fejezet 3. pontját Sz. V. Kiszeljov; a II. rész bevezetőjét I. M. Gyakonov és G. F. Iljin; a IV. fejezetet (az 1. pont kivételével) és az egész V. fejezetet J. J. Perepjolkin; a VI. és a VII. fejezetet V. V. Sztruve; a VIII. fejezet 1. és részben 2. pontját Sz. V. Kiszeljov; a VIII. fejezet 2. pontjának egy részét és az egész 3. pontot A. P. Okladnyikov; a III. rész bevezetőjét I. M. Gyakonov és G. F. Iljin; a IX. fejezetet J. J. Perepjolkin; a X. fejezet 1., 2., 3. és 5. pontját V. V. Sztruve; a X. fejezet 4. pontját I. M. Gyakonov; a XI. fejezetet I. M. Gyakonov; a XII. fejezetet J. J. Perepjolkin; a XIII. és a XIV. fejezetet V. V. Sztruve; a XV. fejezetet J. A. Lencman; a XVI. fejezetet G. F. Iljin; a XVII. fejezetet L. I. Duman; a XVIII. fejezetet Sz. V. Kiszeljov; a IV. rész bevezetőjét I. M. Gyakonov; a XIX. fejezet 2., 4., 5. és 6. pontját V. V. Sztruve; a XIX. fejezet 1. pontját O. V. Kudrjavcev; a XX. fejezet 1. és 3. pontját I. M. Gyakonov; a XX. fejezet 2. pontját O. V. Kudrjavcev; a XXI. és a XXII. fejezetet I. M. Gyakonov; a XXIII. fejezet 1., 3. és 4. pontját J. J. Perepjolkin; a XXIII. fejezet 2. pontját I. Sz. Kacnyelszon; a XXIV. fejezetet V. V. Sztruve; a XXV. fejezetet G. F. Iljin; a XXVI. fejezetet L. I. Duman; a XXVII. fejezet 2. pontját N. N. Zalesszkij; a XXVIII. fejezetet J. A. Lencman; a XXIX. fejezetet D. P. Kallisztov.

Emellett számos fejezetbe vettünk be olyan anyagot, amelyet I. M. Gyakonov (XIII. fejezet 4. pont, XIV. fejezet 2. pont, XIX. fejezet 3. pont stb.), V. P. Zubov és M. A. Lifsic (XXIX. fejezet 5. pont), I. Sz. Kacnyelszon (XV. fejezet), J. K. Koloszovszkaja (XXVII. fejezet 1. pont), J. J. Roginszkij (II. fejezet 1. pont) bocsátottak rendelkezésünkre. A fel nem sorolt pontok szöve-

gét a szerkesztői munkaközösség írta. Az Egyiptom történetéről J. J. Perepjolkin által írt fejezetek általános következtetéseit és bizonyos részleteit a szerkesztői munkaközösség szükségesnek látta kiegészíteni.

Az illusztrációk és térképek válogatását T. V. Sztyepugina irányította. A térképek egy része I. M. Gyakonov (Elő-Ázsia országai), I. Sz. Kacnyelszon (Egyiptom és az Égei-tenger vidéke), A. P. Levandovszkij (Görögország) vázlatai nyomán készült, a többit a fejezetek íróinak vázlatai alapján rajzolták meg. A legfontosabb irodalom rövid jegyzékét T. N. Szaveljeva és a fejezetek szerzői állították össze.

A szerkesztői munkaközösség köszönetét fejezi ki mindazoknak a szakembereknek, akiknek észrevételeit és javaslatait a szöveg sajtó alá rendezése során figyelembe vette.

I. RÉSZ

AZ EMBERI TÁRSADALOM KIALAKULÁSA. AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND URALMÁNAK KORSZAKA

I. FEJEZET

AZ EMBERI TÁRSADALOM KELETKEZÉSE. A KORAI ŐSKŐKOR (ALSÓ PALEOLITIKUM[1])

Az ősközösségi viszonyok kialakulásának és fejlődésének korszaka óriási jelentőségű az emberiség történetében. Ez a korszak az embernek az állatvilágból való kiválásával kezdődik. E korszak folyamán jött létre az az alap, melyen az emberi társadalom anyagi és szellemi kultúrájának egész további fejlődése nyugszik.

„Ez az »ős-ókor« valamennyi jövendő nemzedék számára minden körülmények között rendkívül érdekes történelmi korszak marad, mert minden későbbi magasabb fejlődés alapját képezi, mert kiinduló pontja az embernek az állatvilágból való kialakulása, tartalma pedig olyan nehézségek leküzdése, amilyenek a jövőbeli szövetkezett emberek elé soha többé nem fognak tornyosulni"[2] — írta az ősközösségi rend korszakáról Engels Frigyes.

I. AZ EMBER KELETKEZÉSE

Az ember kialakulásának és az ősközösségi rend fejlődésének folyamata több egymást követő szakaszból áll.

„Állam és forradalom" című művében Lenin az emberi fejlődés kezdeti szakaszairól szólva beszél „dorongot ragadó majomhordáról", „ősemberekről", „nemzetségi társadalomban egyesült emberekről"[3]. Ezeket a meghatározásokat a szovjet tudomány elfogadta, s velük jelöli meg az emberi fejlődésnek és a társadalom kialakulásának egymást fokozatosan felváltó három különböző szakaszát.

Az első két szakasz idején váltak ki az állatvilágból legősibb elődeink. Ennek következtében e korszak fordulópontot jelentett bolygónk történetében, megnyitotta a munka és a társadalom fejlődésének hosszú, nehéz, bonyolult, de nagyszerű útját, amely odáig vezetett, hogy a természet erői előtt tehetetlenül álló ember ma már egyre jobban hatalma alá hajtja a természetet.

Hogy teljesebben magunk elé idézhessük az emberi történelem első szakaszainak és az ősközösségi történelem egész folyamának eseményeit, mindenekelőtt szemügyre kell vennünk az akkori természeti-földrajzi viszonyokat, s meg kell vizsgálnunk a földgolyó történetének azokat

[1] A „paleolit" szó két ógörög szóból származik: „palaios" (ősi, régi) és „lithos" (kő).
[2] *Engels:* Anti-Dühring. Szikra 1950. 119. old.
[3] *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 418. old.

az eseményeit, amelyeknek keretében bizonyos változások mentek végbe távoli őseink életében. E változások ugyanis szorosan összefüggnek azokkal az eseményekkel, melyek az őket környező természetben lezajlottak.

Ismeretes, hogy a Föld történetében négy korszakot különböztetünk meg: archaikus, paleozoikus, mezozoikus és kainozoikus korszakot (az utóbbi napjainkban is tart). Mindegyik korszak több időszakra oszlik. Az archaikus („kezdeti") korszak mintegy másfél milliárd évig tartott, s csak a második felében jelent meg az élet a Földön, előbb a legegyszerűbb organizmusok, majd moszatok, szivacsok, tömlős állatok, gyűrűsférgek és puhatestűek alakjában. Az élet földi megjelenésének idejét néha külön korszaknak tekintik, és proterozoikus korszaknak („a korai élet korszakának") nevezik. A körülbelül 325 millió évig tartó paleozoikus korszakban („az ősélet korszakában") jelentek meg az ízeltlábúak, a halak, a kétéltűek, a csúszómászók, valamint a szárazföldi virágtalan növények. A mintegy 115 millió évig tartó mezozoikus korszak („a középső élet korszaka") az óriáshüllők kifejlődésének időszaka volt. A kainozoikus korszak („az új élet korszaka", az emlősök uralmának korszaka) két nagy időszakra oszlik: a harmadkorra és a negyedkorra.

AZ EMBER LEGKÖZELEBBI ŐSEI

A harmadkor az ember egész történetéhez viszonyítva rendkívül hosszú ideig tartott. Mintegy hetvenmillió éve kezdődött, és körülbelül egymillió éve ért véget.

A Föld, s különösen az állat- és növényvilág szempontjából rendkívül nagy a harmadkor jelentősége. Ebben az időszakban óriási változások mentek végbe a földgolyó arculatán. Hatalmas hegyvidékek, tengerek és öblök képződtek, s megváltoztak egész kontinensek körvonalai. Kialakultak a Kaukázus hegyei, a Kárpátok, az Alpok, s kiemelkedett Ázsia középső része, melyet a Pamir és a Himalája hegyláncolatai öveznek.

Ugyanakkor nem kevésbé fontos változások zajlottak le a növény- és állatvilágban is. A legősibb növények — óriáspálmák, páfrányfák, óriászsurlók stb. — már rég átengedték helyüket tökéletesebb szerkezetű, zárvatermő növényeknek. Megkezdődött az emlős állatok korszaka. S végül bekövetkezett a földi élet fejlődéstörténetének az az igen nagy jelentőségű eseménye, amelyet az állat- és növényvilág egész általános fejlődése készített elő: hosszas fejlődés eredményeként a harmadkor végén megjelentek az ember legközelebbi ősei.

A materialista módon gondolkodó természetkutatók, különösen Charles Darwin, a XIX. század közepére hatalmas mennyiségű anyagot gyűjtöttek össze, amelynek alapján általános vonásaiban meg lehetett rajzolni azoknak az ősi antropomorf (emberszabású) majmoknak az arculatát, amelyek az ember ősei lehettek. A tudósok fényt derítettek az ősi antropomorf majmok életmódjának általános vonásaira és azokra a biológiai előfeltételekre, amelyek a létért vívott harc folyamán előkészítették a természetes kiválasztódás útján lezajló átmenetet a majomtól az emberig.

A XIX. században a harmadkor végéről származó lerakódásokban megtalálták a *Dryopithecus*nak[1] nevezett, magas fejlettségi fokon álló ősmajmok csontjainak maradványait. A dryopithecusok közös ősei voltak az embernek és korunk afrikai emberszabású majmainak — a gorillának meg a csimpánznak. A „darwini dryopithecus"-nak 1902-ben Ausztráliában talált három zápfoga annyira hasonlít az emberi zápfoghoz, hogy ezen ősmajom és az ember közeli rokonságához nem férhet kétség.

A dryopithecus csontjainak feltárása ragyogóan igazolta Darwin materialista elméletét, amely szerint az ember az emberszabású ősmajomtól származik. Ez a lelet ugyanis első ízben tette lehetővé az ember majom-őseinek konkrét elképzelését.

[1] A görög „drys" (fa) és „pithékos" (majom) szavakból származik, vagyis szó szerinti jelentése: „fán élő majom".

Később is találtak hasonló leleteket, s számuk azóta is egyre szaporodik. Ezek a leletek egyre jobban kitöltötték azt a szakadékot, amelyet az idealista tudósok igyekeztek ásni az ember és a szerves világ többi része közé. Ők minden eszközzel azt az elavult bibliai legendát védelmezték, mely szerint az ember „isten képére és hasonlatosságára" teremtetett. India északi részén a Szivalik-halmok harmadkori rétegeiben például megtalálták a *Ramapithecus* állkapcsának töredékeit. Ez az emberszabású ősmajom még közelebb áll az emberhez, mint a dryopithecus. Abban különbözött minden egyéb emberszabású majomtól, hogy fogsorából nem álltak ki a szemfogai. Így ábrázata kevésbé volt vadállati, jobban hasonlított az emberi archoz. Dél-Afrika területén 1924-ben az ember ősei kérdésének megvilágítása szempontjából még érdekesebb leleteket, egy újabb emberszabású majomnak, az *Australopithecus*-nak[1] a maradványait tárták fel. Később, 1935—1951 között legalább 30 australopithecus-példány maradványait találták meg. Kiderült, hogy felépítését tekintve az australopithecus közelebb állt az emberhez, mint a tudomány által ismert bármely más emberszabású majom, a maiakat is beleértve. Az australopithecus medencéje és combcsontja közeli hasonlóságot mutat az emberével; lényegében véve már két lábon, teljesen vagy majdnem teljesen felegyenesedve járt.

Hogy az australopithecusok miért tértek át a kiegyenesedett járásra, annak magyarázatát a létért vívott harcuk általános feltételeiben kell keresnünk. A megelőző több százezer év során a majmok, eltérően a földön élő állatoktól, négykezű lények voltak, és végtagjaikat, elsősorban mellső végtagjaikat nagymértékben használták fogó mozdulatokra. Eltérően azonban más majmoktól, melyek a trópusi erdőkben éltek, s melyek a fákon négy végtagjuk és farkuk segítségével közlekedtek, az australopithecus már azokban a távoli időkben is majdnem erdőtlen vagy félig puszta helyeken — Dél-Afrika nyugati és középső részén — élt. Ez volt az oka annak, hogy az australopithecus a fákon való mászkálásról a földön való járásra, a pusztán hátsó végtagok igénybevételével történő mozgásra tért át.

Erre mutat az australopithecus mellső végtagján levő csontok szerkezete. Nagyujja szemben állt a többi ujjával, s a mai emberszabású majmok nagyujjától eltérően aránylag nagy volt. Ezért az australopithecusok teljesen kifogástalanul el tudtak végezni kezükkel olyan fogó mozdulatokat, amelyeket a jelenkori, magasabb fokon álló majmok csak nehezen, vagy egyáltalán nem tudnak elvégezni.

Az australopithecus másik fontos sajátossága szintén a felegyenesedett járással függ össze: a koponyája függőlegesebb helyzetű volt, mint más emberszabású majmoké. Ez abból látható, hogy az australopithecus nyakszirtjének jelentős részén már nem voltak erős nyakizmok, amelyeknek vízszintes helyzet esetén meg kellett volna tartaniuk a fejet. Az australopithecus fejének ilyen állása a továbbiakban elősegítette az ember ősei agyának és koponyájának gyorsabb fejlődését.

Mindezek a kölcsönös kapcsolatban álló, a földi élet viszonyai között több százezer év alatt kialakult sajátosságok a többi emberszabású majomhoz képest különleges helyzetbe juttatták az australopithecus típusú emberszabású majmot, s teljesen új lehetőségeket adtak neki a létért vívott harcban. Mivel mellső végtagjainak nem kellett többé támaszkodó funkciókat végezniük, azokat egyre fejlettebb fogó mozdulatok végzésére használhatta. Ez lehetővé tette, hogy az australopithecus tevékenysége teljesen új úton fejlődjön tovább; most már egyre gyakrabban és rendszeresebben használt különféle tárgyakat, elsősorban dorongokat meg köveket, vagyis természet adta eszközöket.

Hogy az ember őseinek további fejlődése szempontjából milyen hatalmas, elvileg fontos

[1] E lény elnevezése a latin „australis" — déli és a görög „pithékos" — majom szavakból származik, jelentése tehát: „déli majom"

jelentősége volt ennek a körülménynek, arról más olyan állatok maradványainak tanulmányozása tanúskodik, amelyeket az australopithecus csontjaival együtt találtak. Az australopithecus csontjaival egy helyen feltárt páviánleletek koponyáinak tanulmányozása során kiderült, hogy 58 páviánkoponya közül 50-en repedéses sérülések vannak; e repedések valamilyen súlyos tárggyal okozott nagy erejű ütésektől származnak. Rábukkantak nagy patásállatok csontjaira is, melyeknek a végei töröttek és zúzottak voltak. Az australopithecus „konyhai hulladékai" között teknősbékák páncéljának maradványaira, gyíkcsontokra, édesvízi rákok páncéljaira bukkantak. Feltételezhetjük tehát, hogy növényi táplálékok és madártojások gyűjtése mellett az australopithecusok kisebb állatokat — gyíkokat, rákokat — is fogtak, néha pedig viszonylag nagyobb állatokat is megtámadtak, s olyankor követ meg dorongot használtak.

Az állandó húsevés folytán az australopithecusok gyorsabban fejlődtek, nem úgy, mint a fákon élő majmok, melyek főleg növényekkel táplálkoztak. A húsfélékkel való táplálkozás lehetővé tette az ember őseinek, hogy gyorsabban és teljesebb mértékben tökéletesedjenek nemzedékről nemzedékre; a hústel nagy hatással volt agyuk fejlődésére, hiszen a réginél nagyobb mennyiségben, amellett koncentráltabb, könnyebben feldolgozható formában szállította az agy fejlődéséhez szükséges anyagokat. Az agynak a növekedéséhez szükséges anyagokkal való fokozottabb ellátása teljesen szükségszerű volt. A létért vívott harc kapcsolatban állt az első megmunkálatlan eszközök használatával, s megkövetelte a feltételes reflex-tevékenység, a felfogóképesség és a találékonyság szakadatlan fejlesztését.

Így tehát az australopithecus-típusú majom tanulmányozása elképzelést nyújt őseink fejlődésének egyik meghatározott és rendkívül fontos láncszeméről, s ezenkívül eléggé világosan mutatja, milyenek lehettek az embernek azok a közvetlen elődei és ősei, amelyeket a geológiai ismeretek hézagossága miatt eddig még nem sikerült felfedezni. Típusukat tekintve ezek a közvetlen elődök és ősök mindenesetre nagyon közel állhattak az australopithecushoz, szintén magas fejlettségi fokon álló emberszabású majmok voltak. Megközelítőleg az australopithecusszal egyenlő fizikai felépítésük lehetett, s az australopithecuséhoz hasonló életmódot folytattak. E majmok nyilvánvalóan Afrika tágas területein és Ázsia déli részén éltek. Letelepedési területük valószínűleg felölelte a Szovjetunió déli részét is; Kelet-Grúziában nemrég emberszabású majmok maradványait tárták fel. Az emberszabású majomnak ez a fajtája feltehetőleg közel állt a dryopithecushoz, s lelőhelyéről, Udabno faluról az *Udabnopithecus* elnevezést kapta.

Ami a majmok fajának többi képviselőit illeti, távoli őseinknek ezek a „fiatalabb testvérei" reménytelenül elmaradtak és eltávolodtak az evolúciós fejlődésnek azon a hatalmas útján, amely a majomtól az emberig vezetett. A harmadkor végének néhány magas fejlettségű majom-fajtája egyre jobban idomult a fákon való élethez. Ezek mindörökre a trópusi erdőhöz kötötték életüket. Más majmok biológiai fejlődése a létért vívott harc folyamán testük méreteinek megnövekedésével járt együtt. Így jelentek meg az óriásmajmok (meganthropusok és gigantopithecusok), amelyeknek maradványait Kína déli részén fedezték fel, valamint a mai gorilla típusához tartozó majmok. Nyers erejük lehetővé tette ugyan, hogy létükért sikerrel harcoljanak az őserdőben, de ez az erő magasabb rendű léttevékenységük kárára, agyuk fejlődésének rovására növekedett meg.

A MUNKA SZEREPE AZ EMBERNEK AZ ÁLLATVILÁGBÓL VALÓ KIVÁLÁSÁBAN

Az australopithecus-típusú majmokat a létért vívott harc életmódjuk gyökeres megváltoztatására kényszerítette: a trópusi erdők fáin való mászkálásról áttértek a földön járásra, s most már a földön keresték táplálékukat. Ugyanakkor áttértek a felegyenesedett járásra, fejük fokozatosan függőleges helyzetet vett fel, ami igen fontos tényező volt agyuk további fejlődése szempontjából.

Az emberré válás leglényegesebb, legdöntőbb tényezőjét azonban korántsen egyedül azok-

ban a biológiai előfeltételekben kell látnunk, melyeket Darwin oly ragyogó éleslátással tárt fel a tudomány számára.

A marxizmus megalapítói ugyanis leszögezték azt az igen fontos tényt, hogy az állati állapotról az emberi állapotra való átmenethez mindezek a biológiai előfeltételek nem realizálódhattak, nem szolgálhattak alapul egymagukban, hanem csakis a munka révén. „A munka szerepe a majom emberré válásában" című kiváló művében Engels Frigyes a következőket írta: „A munka minden gazdagság forrása, mondják a közgazdászok. Az is — a természet mellett, mely az anyagot szolgáltatja, amit gazdagsággá változtat. De végtelenül több is, mint csak ez. A munka minden emberi élet első alapfeltétele, éspedig olyannyira, hogy bizonyos értelemben elmondhatjuk: a munka teremtette meg az embert magát."[1]

Az australopithecus-típusú, késő-harmadkori majmok még nem tudtak mesterséges szerszámot készíteni, s csak a természet adta kész eszközöket, dorongokat meg köveket használták. Nyilvánvaló azonban, hogy már nem nélkülözhették az ilyen eszközöket, mivel nem volt természetes fegyverük, amely ellensúlyozhatta volna az állatvilágból származó, vérükre szomjazó ellenségeik természetes fegyverét — nem voltak éles karmaik, sem olyan éles fogaik, mint a ragadozó vadállatoknak.

Később aztán, a természet adta eszközök (előbb egyszerű botok és éles kövek) állandó használata, majd készítése közben kialakult a munkatevékenység, amely eleinte még jelentős mértékben ösztönös volt, később azonban már egyre rendszeresebbé és tudatosabbá vált. A munkatevékenység nem egyéni, hanem közösen végzett tevékenység volt, távoli őseink hordáit olyan erős és rugalmas szálakkal egyesítette és tömörítette, amilyeneket egyetlen más, hordaéletet élő állat sem ismer és nem is ismerhet.

E kezdeti munkatevékenység megerősödése, fejlődése és bonyolultabbá válása folyamán ugyanolyan lassan, de feltartóztathatatlanul és fokozatosan megváltozott őseink egész szervezete. Elsősorban egyre jobban és jobban kifejlődött a kezük, s ezzel együtt agyuk is. Magasabbrendű idegtevékenységük elmélyült és kiterjedtebb lett.

Az ember kialakulásának kezdeti fokán, amelyhez az australopithecus-típusú majom megjelenése tartozik, a munkatevékenységnek természetesen csak az előfeltételei érlelődtek meg. De éppen innen, az évezredek távoli mélységéből indult ki az út a valódi értelemben vett munkához, ahhoz a korszakhoz, amelyben az ősemberek már céltudatosan készítették mesterséges munkaeszközeiket.

A munkaeszköz-készítéssel kapcsolatos második fejlődési fok jelentősége rendkívül nagy. Ezzel kezdődik az ember tulajdonképpeni értelemben vett fejlődése, és vele együtt a társadalom története, az emberi gondolkodás és beszéd története. Igaz, hogy az állatvilágból kivált első emberek — Engels Frigyes szavai szerint — még éppen úgy nem voltak szabadok, mint maguk az állatok. Viszont a munka fejlődésének útján megtett minden egyes lépés újabb lépést jelentett ahhoz is, hogy az ember megszabaduljon a természet spontán erőinek korlátlan uralmától.

Munka közben, a mesterséges munkaeszközök segítségével előteremtett létszükségleti eszközök megszerzése során kiépültek és megerősödtek a társadalmi kapcsolatok: a dorongot ragadó majmok hordája fokozatosan és igen lassan emberi kollektívává, ősemberek közösségévé alakult át.

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. 74. old.

A XIX. század végén a haladó tudomány hatalmas jelentőségű felfedezéssel gyarapodott: olyan lények maradványait sikerült feltárni, melyek az australopithecusnál még magasabb fejlettségi fokon álltak. Ezek a leletek már teljes egészükben a negyedkorból származnak, amelyet két szakaszra szoktak osztani: az első a pleisztocén, mely körülbelül az i. e. VIII—VII. évezredig tartott, s magában foglalja az eljegesedés előtti időket, valamint a jégkorszakot, a második pedig a holocén, amely ma is tart. E felfedezések teljes mértékben igazolták a XIX. század haladó természetkutatóinak nézeteit, s Engels Frigyesnek az ember származásáról kifejtett elméletét.

Ekkor bukkantak rá a jelenleg ismert ősemberek közül a legrégibbre — a *Pithecanthropus*-ra (szó szerint „majomember"). A pithecanthropus csontjait első ízben E. Dubois holland orvos találta meg 1891-től 1894-ig tartó, hosszas ásatások után Trinil közelében, Jáva szigetén. Dubois azért utazott Dél-Ázsiába, hogy felkutassa a majom és az ember közötti átmeneti forma leleteit. Darwin fejlődéselméletéből ugyanis az következett, hogy ilyen átmeneti formának léteznie kellett. A leletek ragyogóan igazolták Dubois várakozását és reményeit. Az általa talált koponyatető és combcsont rögtön mutatta a trinili leletek hatalmas jelentőségét: sikerült megtalálni az ember fejlődésének egyik legfontosabb láncszemét.

1936-ban Modjokertóban, szintén Jáva szigetén, feltárták egy fiatal pithecanthropus koponyáját. Állati csontokat is találtak mellette, többek között olyan állatokét, melyek feltehetőleg valamivel korábban, az alsó pleisztocén korszakban éltek. 1937-ben Sangiranból a helyi lakosok beszállították a Bandungi Geológiai Laboratóriumba a pithecanthropus eddigi legépebb koponyatetőjét, halántékcsonttal együtt. Később, ugyancsak Sangiranban, más pithecanthropus-maradványokat is találtak, többek között két koponyát is. Jelenleg legalább két pithecanthropus-egyed maradványai ismeretesek.

Amint maga az elnevezés is mutatja, a pithecanthropus (majomember) átmenet az australopithecus-típusú magas fejlettségű majmok és a fejlettebb ősember között. Erről leginkább a Trinilben és Sangiranban talált pithecanthropus-koponyák tanúskodnak. E koponyákon sajátosan majomi és tisztán emberi vonások társulnak. A majomra emlékeztet a koponya sajátos formája, a homlok erős kidudorodása a szemüreg fölött, a hosszanti taraj nyomai a fejtetőn, a koponya alacsony állása, vagyis a ferde homlok és az igen vastag koponyacsontok. Ugyanakkor azonban a pithecanthropus már teljesen kétlábú lény volt. Agyának térfogata (850—950 cm^3) másfélszer-kétszer akkora, mint a korunkban élő emberszabású majmoké. Ennek ellenére általános arányait és agya egyes részeinek fejlettségi fokát tekintve a pithecanthropus még közelebb állt az emberszabású majomhoz, mint az emberhez.

Azoknak a növénymaradványoknak, többek között kitűnő épségben megmaradt leveleknek, sőt virágoknak az alapján ítélve, amelyeket a csontokat tartalmazó trinili réteget közvetlenül fedő lerakódásokban találtak, a pithecanthropus olyan fákból álló erdőben élt, amelyek még ma is tenyésznek Jáván. Csak annyi a különbség, hogy e fák ma valamivel hűvösebb éghajlati viszonyok között nőnek, mintegy 600—1200 méter magasan a tenger szintje felett. A pithecanthropus idején a trinili erdő citrom- és babérfákból, fügefákból és egyéb szubtropikus növényekből állott. A déli égöv rengeteg fajta állata élt ott a pithecanthropusszal együtt; csontjaik épségben megmaradtak ugyanabban a rétegben. Az ásatások során főleg antilopagancsok, szarvasagancsok, vaddisznóagyarak és koponyatöredékek kerültek elő, de egyéb állati csontokat is találtak (őstulok, orrszarvú, majom, víziló, tapír). Rábukkantak még az európai őselefánthoz közel álló őselefántok és ragadozók — párduc és tigris — maradványaira is.

Mindazokat az állatokat, amelyeknek csontjait a trinili lerakódásokban megtalálták, valószínűleg vulkanikus eredetű katasztrófa pusztította el. A vulkán kitörésekor a fennsík erdős lan-

káit izzó vulkanikus hamu tömege árasztotta el, mely mindent felperzselt. Ezután a patakokban lezúduló eső mély csatornákat vágott a hamu laza tömegében, s a trinili völgybe hordta az elpusztult állatok ezreinek csontjait; így képződött a csontleleteket tartalmazó trinili réteg. Hasonló eset történt 1852-ben is, amikor Jáva keleti részén kitört a Klut nevű vulkán. A szemtanúk elbeszélése szerint a vulkánt körülfolyó, hajózható nagy Brontas-folyó megduzzadt és kicsapott a medréből. Vizében mintegy 25 százaléknyi, habkővel keveredett vulkanikus hamu volt. A víz, melynek színe teljesen feketének látszott, oly rengeteg sok kidöntött fát és állati tetemet (bivalyokat, majmokat, teknősbékákat, krokodilokat, sőt tigriseket) hömpölygetett magával, hogy a fölötte ívelő hidat, Jáva legnagyobb hídját teljesen összerombolta.

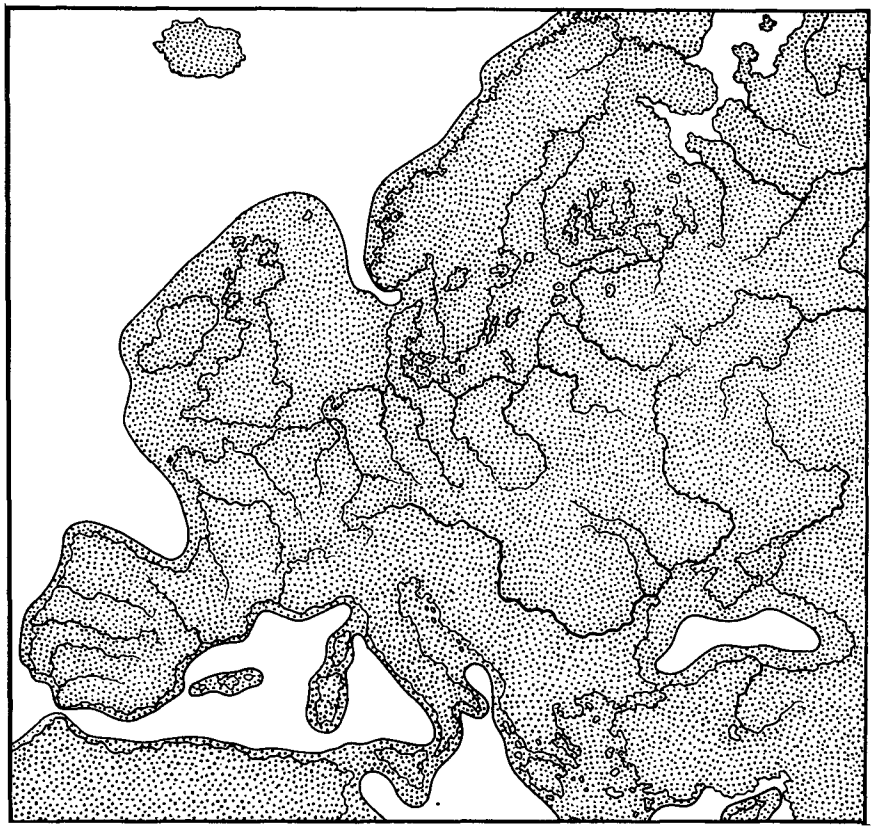

Az európai szárazföld körvonalai a korai pleisztocén idején

A trinili trópusi erdő más lakóival együtt a pithecanthropusok is nyilván ilyen katasztrófa áldozatai lettek. Ezzel a különleges körülménnyel magyarázható, hogy sem a trinili, sem a többi jávai leletek között nem találtak semmiféle szerszámot, sem olyan jelet, amelyből szerszámok használatára lehetne következtetni. Ha a pithecanthropus maradványait ideiglenes szálláshelyén találták volna meg, csontjaival együtt valószínűleg szerszámok is előkerültek volna. A pithecanthropus fizikai felépítésének általános színvonalából ítélve azonban fel kell tételeznünk, hogy a pithecanthropus már készített és állandóan használt munkaeszközöket, mégpedig nemcsak fából, hanem kőből készült szerszámokat is. Közvetett bizonyítékul szolgálnak erre a Jáva déli részén, Patjitan közelében kiásott durva kvarcit készítmények, melyeket ugyanolyan fajta állatok maradványaival együtt találtak, amilyeneket Trinil mellett a pithecanthropus csontjaival egy lerakódásban fedeztek fel.

Így tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a pithecanthropusszal és a hozzá közel álló lényekkel véget ért az emberré válás kezdeti időszaka. Amint láttuk, ez a távoli ősidőkben történt, amikor őseink hordákban éltek, és éppen csak kezdtek áttérni a természet adta kész eszközök használatáról a szerszámkészítésre.

2. AZ EMBERI TÖRTÉNELEM KEZDETI SZAKASZA

A LEGŐSIBB KŐSZERSZÁMOK

A régészek és a geológusok szerint i. e. körülbelül a 700—600. évezredtől a 40. évezredig tartott az emberi történelem legősibb időszaka, amelyet alsó (vagy korai) paleolitikumnak neveznek. Az első szerszámok megmunkálatlan, alkalomszerűen szerzett, hegyes élű kődarabok vagy egyszerű dorongok voltak, de az idő múlásával az emberek tudatosan kezdtek szerszámot készíteni a kőből, amihez a hasítás és a törés legegyszerűbb technikai módszereit alkalmazták. Ugyanakkor valószínűleg megtanulták primitív faeszközeik kihegyezését is, mégpedig oly módon, hogy a dorong hegyét tűzön égették, vagy éles kővel levágták.

A legrégibb fakészítmények nyomtalanul eltűntek, ezért a tudomány semmit sem mondhat róluk. Amellett a természet erői által lehasított kovaköveket (az úgynevezett *eolit*-okat) is nagyon nehéz megkülönböztetni azoktól a durva készítményektől, amelyeket az ősember az első időkben állított elő, amikor lepattintotta a kovás kőzetdarabokat, hogy vágó vagy szúró eszköze legyen. Mégsem férhet kétség ahhoz, hogy a szabályos formájú és tartós kőszerszámokat az ilyen idomtalan, durva készítmények előzték meg. A kő vágásra alkalmas tulajdonsága kezdeti kihasználásának első szakasza, amely közvetlenül követte a kész, természetes formában talált botok és éles kövek felhasználását, feltétlenül hatalmas időt ölelt fel, s mindenesetre legalább néhány százezer évig tartott.

Ezután már a kő felhasználásának határozott módszerei alakultak ki. Megjelentek az első célszerűen megformált szerszámok, amelyek már nem véletlenül talált éles vagy hegyes kövek voltak. Ilyen szerszámokat használt nyilván a pithecanthropus is.

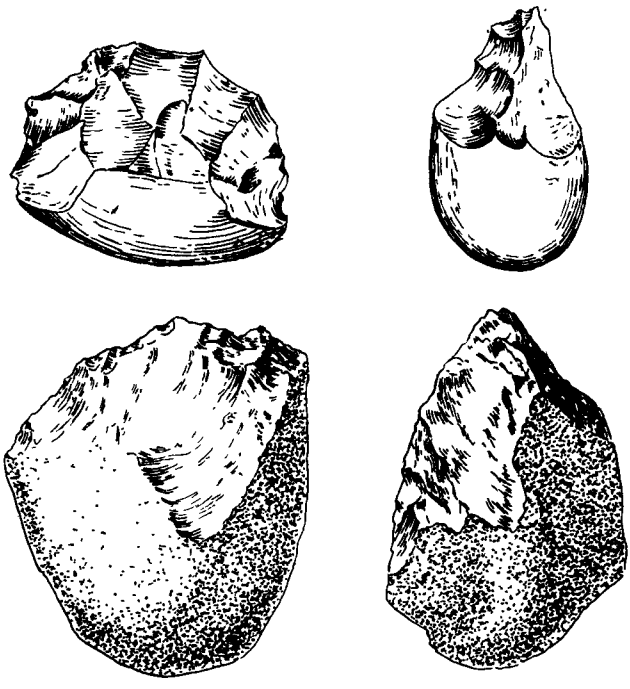

A legrégibb ökölkövek
A felsőket Délkelet-Ázsiában, az alsókat Afrikában (az Oldoway-hegyszorosban) találták

Nyugat-Punjab területén (a mai Pakisztánban), a Soan-folyó ősrégi kavicshordalékaiban például durván pattintott tömör kőszilánkokat találtak. E vitathatatlanul emberi kéztől származó szilánkokat „korai soani" névvel szokták emlegetni. Velük együtt olyan kőeszközöket is találtak, amelyeknek csupán az egyik vége van durván lefaragva, a kő felületének többi részét természetes formában hagyták. Megközelítőleg ugyanabból az időből valók a Peking közelében levő Csouk'outienben talált leletek is, itt az alsó pleisztocén korai szakaszában élt állatok maradványai kerültek elő. Ugyancsak ezen a helyen megpörkölt csontokat meg egy kétoldalt lepattintott kavicsot is találtak. Az utóbbiról P'ei Wen-csung ismert kínai régész azt írja, hogy „Kína területén tudomásunk szerint ez a legrégibb emberi készítmény".

Az ilyen legősibb szerszámok közé sorolhatjuk azokat a durván megmunkált kavicsokat is, amelyeket az afrikai szárazföld különböző területein: Kenyában, Ugandá-

ban, Marokkóban, Tanganyikában és a Vaal-folyó völgyében találtak. Ezek a szerszámok mandula formájúak. Egyik végüket a szélén néhány ütéssel lepattintották, s durva, tömör éllé változtatták. Kelet-Afrikában a Zambezi-folyó ősi kavicshordalékának legalsó részében (az Oldoway-hegyszorosban) találtak ilyen szerszámokat. Ugyanott előkerültek az elefánt ősének (a dinotheriumnak), továbbá a zebrának és az agancsos zsiráfnak a csontjai. Afrika déli részén, a Vaal-folyó ősi teraszainak kavicshordalékaiban is találtak ősi szerszámokat. A paleolit klasszikus európai területén, a Somme-folyó völgyében, Amiens város mellett, a második terasz kavicshordalékában hasonló szerszámok mellett számos szilánkot találtak, melyeket emberi kéz pattintott le. Ezek az él mentén durva retussal[1] megformált kőeszközök különféle primitív szerszámtípusokhoz tartoznak, amelyek a pengehegyekhez, továbbá a domború és homorú élű kaparókhoz hasonlítanak: formájuk még teljesen az alapanyag, vagyis a lepattintott szilánkok körvonalaitól függ. Ugyanezekben a kavicshordalékokban a középső pleisztocén korból származó állatok — déli elefánt, őselefánt, Merck-orrszarvú[2], etruszk orrszarvú, Stenonló[2], kardfogú tigris (machairodus) — csontjait is megtalálták.

A CHELLES-I KULTÚRA

A legősibb emberek anyagi kultúrájának fejlődésében a következő szakaszt a régészek „chelles-i kultúrának" nevezték el (a franciaországi Marne és Szajna összefolyásánál fekvő Chelles faluról, ahol először találtak e korra jellemző kőszerszámokat). A chelles-i korból származó lelőhelyeket legalaposabban a Somme völgyében, Amiens mellett tanulmányozták. Ezek a lelőhelyek már teljes képet adnak a kavics felhasználásának kialakult technikájáról: a kavicsot kétoldalt leütötték, s ily módon célszerű alakú, tömör szerszám jött létre, melynek egyik vége hegyes volt. Ezek voltak a chelles-i ökölkövek. A szerszám másik végét megmunkálatlanul hagyták; ez a sima rész természetes fogófelületként szolgált, s alkalmassá tette a szerszámokat arra, hogy a tenyérben tartsák. A chelles-i ökölkövek szélét erős, hol az egyik, hol a másik oldalra mért ütésekkel alakították ki, ezért oldalnézetben jellegzetes cikcakkos formájuk van.

A chelles-i ökölkő — az akkori idők egyetlen határozott formájú nagyobb szerszáma — kétségtelenül egyetemes rendeltetésű eszköz volt. A chelles-i ember minden olyan munkát el tudott végezni vele, amelyhez szilárd él és tömör vágófelület szükséges, s ugyanakkor erős csapást kell mérni — zúzni, vágni, földet túrni (például tápnövények kiásása, vagy kisebb állatoknak odúikból való kipiszkálása). Magától értetődik, hogy az ökölkő fegyverül is szolgálhatott védekezés vagy támadás esetén, különösen vadászat idején. Érdekes, hogy a chelles-i ökölkő inkább a jobb kézben való fogásra alkalmas, amellett nemcsak éles végét, hanem oldalt folytatódó vágófelületét is lehetett használni. Az ember már a chelles-i időkben is főként jobb kezével dolgozott.

Az ökölkő azonban korántsem volt egyetlen szerszáma a chelles-i embernek. A chelles-i lelőhelyeken durvábban kidolgozott, de teljesen határozott alakú kisebb szerszámokat is találtak: pengehegyeket, durva árakat, kaparószerű szerszámokat. Az ősi mester a kő lehasításakor feltétlenül nagy mennyiségű éles szilánkot nyert. A nagyobb szilánkokat minden további megmunkálás nélkül felhasználhatta primitív vágószerszámként. Ezekkel darabolta fel a vadászzsákmányt, s ezek helyettesítették az embernél hiányzó éles karmokat és agyarakat. Nyilván még ennél is fontosabb volt e szilánkok szerepe a fából készült szerszámok és fegyverek előállításánál, bár ezek csupán kihegyezett dorongok és botok voltak.

A Földközi-tengertől távol, Ázsia déli részein is találtak paleolit szerszámokat. Indiában, különösen Madras körzetében már régen előkerültek chelles-i típusú ökölkövek, és Ceylon szigetén

[1] Retusnak nevezzük a kő apró pattintgatással történő megmunkálását.
[2] Az elnevezések az illető állatok leleteit tanulmányozó és meghatározó tudósok nevéből származnak.

is találtak hasonló szerszámokat. Újabban Pakisztán északi részén, Punjabban, valamint Kasmirban, Felső-Burmában, Malájföldön és Jáva szigetén tártak fel chelles-i időkből származó ökölköveket.

A szovjet kutatók Szovjet-Örményországban találtak chelles-i típusú szerszámokat. Örményország területe magas plató, amelyet majdnem teljes egészében negyedkori láva vastag tömegei fednek, és elborítják az ország ősibb, a korai negyedkorból származó domborzatát. Az örmény plátónak csak kis részeit kímélték meg a negyedkor vulkanikus tevékenységének hatásai. Az egyik ilyen részen fekszik a Nagy Bogutlu-fennsík (Artin-fennsík); ennek lábánál terül el a Szatani Dar halom, amely világszerte jól ismert a régészeti kutatásban.

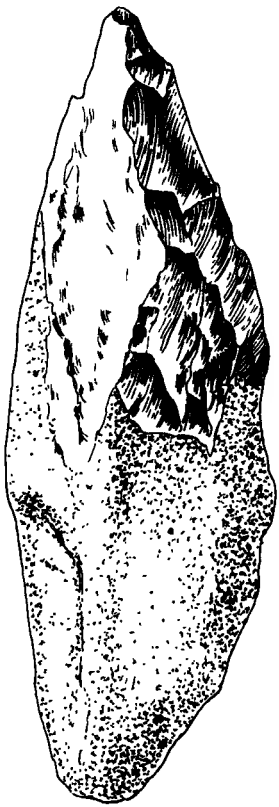

Kora-chelles-i típusú ökölkő
Afrika, Oldoway-hegyszoros

A vulkáni üveg — obszidián — szétszórt szilánkjaival borított Szatani Dar lankáin olyan obszidián-darabokat találtak, melyeken világosan felismerhető az emberi kéz munkája. Elsősorban a durva ökölköveket kell megemlítenünk. Formájuk mandula vagy szív alakú, vágóélük cikcakkos, fogójuk (vagy ahogy néha írják: „sarkuk") gyakran kétharmada az egész szerszámnak. Az ökölkövekkel együtt durva, korong alakú vágószerszámokat, tömör pengehegyeket és primitív „fúrókat", vagyis hegyes obszidián-szilánkokat is találtak.

Hasonló típusú ősi szerszámokat fedeztek fel a Kaukázus fekete-tengeri partvidékén, különösen Jastuhban, Szuhumi közelében. Durván hasított szilánkokat és ökölkőhöz hasonló készítményeket találtak ezenkívül a Dnyeszter mentén, Luka-Vrubleveckaja környékén. Így tehát az az övezet, amelyben az emberiség fejlődése megindult, a Szovjetunió számos déli vidékét is felölelte.

A chelles-i szerszámok elterjedése alapján ítélve akkoriban már sok helyen élt ember. Európában az ember tevékenységének legtöbb nyomára, mint fentebb már említettük, Franciaországban bukkantak. Nagy számban találtak chelles-i szerszámokat Spanyolországban is. Az Afrikában feltárt nagyszámú chelles-i lelet azt igazolja, hogy ez a világrész már akkor is emberlakta terület volt, különösen a Felső-Nilus völgye és a vele szomszédos, ma már puszta vidékek.

Az észak-afrikai Ternifinében (Algéria) feltárt legújabb leletek is rendkívül érdekesek. Itt a homokkő kitermelése közben már a múlt század hetvenes éveiben gyakran bukkantak alsó negyed-

kori állatok maradványaira: az óriás atlanti elefánt csontjaira (többek között egy egész koponyára), továbbá vízilovak, orrszarvúak, zebrák, zsiráfok, tevék, nagy pávián ok, antilopok és kardfogú tigrisek csontjaira. E csontokkal együtt tömött homok- és mészkőből, ritkábban kovakőből formált, chelles-i kőszerszámokhoz hasonló durva készítményeket is találtak. Keresztmetszetükben háromszögletű, kétoldalt megmunkált ökölkövek is voltak köztük. 1934-ben Ternifinében ugyanilyen körülmények között, ugyanazokban a rétegekben ősember-maradványokat is feltártak.

1 2 3

Késő-chelles-i típusú ökölkövek (1, 3) és pengehegy (2)
(Szatani Dar, Örményország)

Így tehát először bizonyosodott be teljes világossággal az, ami addig csak valószínűség volt: a legősibb ember, aki fejlődési színvonalát tekintve még közel állt a pithecanthropushoz, de bizonyos tekintetben már hasonlított a fejlettebb emberhez (vagyis a sinanthropushoz), már készített chelles-i típusú szerszámokat, s munkával töltött életében chelles-i formájú ökölköveket használt.

AZ EMBER LÉTFELTÉTELEI A CHELLES-I IDŐSZAKBAN

Hogy el tudjuk képzelni a chelles-i idők emberének életkörülményeit, elsősorban azoknak az állatoknak a leleteire kell figyelmet fordítanunk, amelyeket a chelles-i szerszámok feltárásánál találtak, vagy olyan lerakódásokban fedeztek fel, ahonnan hasonló szerszámok kerültek napvilágra.

Franciaországban a távoli, jégkorszak előtti kor déli állattípusai éltek: a víziló, az egyenesagyarú őselefánt, a Merck-orrszarvú, a Stenon-ló, az óriáshód. A chelles-i idők emberét tehát Franciaországban, a mai Párizs vidékén olyan természet vette körül, amely hasonló volt a Jáva szigetén élt pithecanthropus természeti környezetéhez. Hasonló feltételek között élt a chelles-i ember a mai Szovjetunió területén is.

Az ősi folyóteraszok kavicshordalékában talált chelles-i szerszámok jellemző körülményei azt bizonyítják, hogy az akkori idők embere kisebb csoportokban élt, s kóbor életmódot folytatott a folyók, a tavak partján meg a szubtropikus erdők mélyében. Eső vagy hőség elől fák vagy bokrok sűrű csoportjában, kiugró sziklák eresze alatt, vagy legjobb esetben ágakból hevenyészett primitív sátorfélében keresett menedéket. Ruhát nem hordott, legfeljebb állatok feldolgozatlan bőrét terítette magára.

A tűzcsiholás módját nem ismerte. A legtöbb, amire képességéből tellett — az akaratától függetlenül keletkezett tűz ideiglenes megóvása volt.

A chelles-i szerszámok mellett talált nagyobb állati csontok nyilvánvalóan arról tanúskodnak, hogy az akkori emberek néha már óriási, vastagbőrű állatokat is elejtettek. Elég azonban egyetlen

pillantást vetnünk a primitív chelles-i ökölkövekre, és máris meggyőződhetünk arról, hogy az ilyen vadászat nem lehetett rendszeres. A chelles-i időkben élt emberek valószínűleg csak kisebb állatok húsából éltek. Csak ritkán sikerült kihasználniuk a nagy vadállatok kölykeinek tapasztalatlanságát, vagy megölniük valamely nagyobb állatot. A szubtropikus vidéken buján tenyésző vadontermő tápnövények, valamint rovarok és gyíkok gyűjtögetése is nyilvánvalóan nagy szerepet játszott táplálkozásukban.

Történelmi szempontból azonban az volt a legfontosabb, hogy a chelles-i idők vadásza és gyűjtögetője már szilárdan és visszavonhatatlanul rálépett az emberi fejlődés útjára. Ettől az időtől kezdve a legősibb emberiség a haladás útját járta, melyet fejlődésével és egyre bonyolultabbá válásával a közös munka szült. A munka volt az az erő, amely az embert kiragadta az állatvilágból, majd magasan a természet fölé emelte.

AZ ACHEULI KULTÚRA

A munka további fejlődése a kőszerszámoknak és elkészítési technikájuknak tökéletesedésében jut kifejezésre. A durva chelles-i szerszámok helyét most már új, gondosabban és hozzáértőbben készített szerszámok — az acheuli szerszámok[1] foglalták el.

Az acheuli ökölkő elsősorban szabályosabb mandula alakú, háromszögletű vagy ovális körvonalaival különbözött a chelles-i ökölkövektől. Felületét rendszerint teljes egészében olyan pattintásokkal munkálták meg, amelyek már a kova sajátosságainak helyes ismeretéről, a mester összehasonlíthatatlanul kifinomultabb kezéről, pontosabb és jól kiszámított ütéseiről tanúskodnak. A chelles-i idők embere csak erős és durva ütésekre volt képes, amelyek nyomán a szerszám szélén mély bevágások maradtak; az acheuli ember már megtanulta, hogy a kőről finom, keskeny szilánkokat pattintson le. Ezért az acheuli ökölkövek vágóéle már nem cikcakkos, hanem egyenes és éles. Javult a szilánkokból készült szerszámok formája is, és sorozatban fordulnak elő bizonyos készítmények: pengehegyek, kaparók és úgynevezett fúrók.

Fontosak voltak az ember életmódjában bekövetkezett változások is. Az acheuli időkben először tűntek fel vadásztáborok, többé-kevésbé állandó jellegű lakótelepek, melyeknek figyelemre méltó példái a spanyolországi Torralbában feltárt korai acheuli leletek. Ez a település 112 méterre a tenger szintje fölött, egy ősi tó partján terült el. A tóhoz a partot borító dús növényzeten át elefántok, orrszarvúak, vadmarhák, szarvasok, lovak jártak vizet inni, s ezeket az ősember zsákmányul ejtette. A lakótelepen rengeteg épségben maradt állati csont került elő: déli elefántok ép koponyái 3 métert is elérő agyarakkal, továbbá etruszk orrszarvúak, Merck-orrszarvúak és Stenon-lovak csontjai. Az állati csontokkal együtt e kultúrrétegben kvarcitból, kalcedonból és homokkőből hasított nagyszámú ökölkövet és szilánkokból készült kisebb eszközöket is találtak.

Az acheuli ember már gyakran felhasználta lakhelyül a természetes barlangokat és üregeket. Ismert acheuli barlangtelepek a Monaco közelében levő Observatoria barlang (a Földközi-tenger partján), az Umm-Katafában feltárt barlang (Jeruzsálemtől délkeletre), és különösen az Et-Tabun barlang (a Karmel-hegyen, Palesztina északi részén).

Az Et-Tabun barlang laza barlangi omladékkal több mint 15 méter vastagságban megtöltött mély, északról nyitott bevájat. Késő-acheuli rétegében tűzhelyek maradványaira bukkantak: ezek átégett sötétbarna vagy sárga földfoltok voltak. A megmunkált kovakövek szanaszéjjel hevertek, főleg a barlang sziklafala mentén. Egyik helyen a barlang bejáratánál egész szerszámhalmaz állt: 29 külön elrejtett ökölkő. A barlang felásott részein összesen mintegy 50 000 tárgyat találtak, túlnyomó részükben kész, teljesen befejezett szerszámokat: ökölköveket, kaparókat, ára-

[1] Elnevezésüket első lelőhelyükről, Saint-Acheulről (a franciaországi Amiens elővárosáról) kapták.

kat, pengehegyeket, retussal megmunkált szilánkokat és pengéket. A legmeglepőbb itt a nagyszámú — több mint 8000 — ökölkő, ami azt bizonyítja, hogy ez a legősibb szerszám rendkívül fontos volt a paleolitkori ember életében.

A tűzhelyekre utaló számos nyom, a kitűnően megmunkált kovaszerszámok sokasága, köztük az ökölkövek ezrei, szemléltetően mutatják, hogy Et-Tabun barlangja évezredeken át szolgált szállásul az akkori idők emberének, aki már messze maga mögött hagyta a jégkorszak előtti szubtropikus erdőkben és dzsungelekben állandó szálláshely nélkül vándorolgató chelles-i elődeit és őseit. A tűz most már a szerszámokkal együtt az emberi lét alapja lett, s fontos támaszul szolgált az ősi közösségnek a természet elleni harcban.

Az acheuli ember nyilván már nemcsak melegedésre használta a tüzet; az életét állandóan fenyegető ragadozók ellen is tűzzel védekezett. Még a gyenge öregek, nők és gyermekek is erősebbek voltak a trópusi erdők félelmetes vadállatainál, ha lángoló zsarátnokot ragadtak.

Az ember valószínűleg nagyon korán megtanulta, hogyan süsse meg tűzön az elejtett állatok húsát, valamint az ehető gyökereket és gyümölcsöket. Ily módon táplálkozása megjavult, élelemkészletei kibővültek, s még élesebb határ választotta el az állatoktól, melyek a táplálékhoz csupán természet adta formájában jutottak hozzá.

A SINANTHROPUS

Sokáig nem tudták azonban, milyen is lehetett az acheuli ember külseje. Az egyetlen európai lelet (a németországi Heidelbergben 1907-ben talált, úgynevezett heidelbergi állkapocsra gondolunk), amely megközelítőleg abból az időszakból való, nem volt elegendő az acheuli ember külsejének meghatározásához. Ezért rendkívül nagy jelentőségűek azok a leletek, melyeket kínai tudósok tártak fel Csouk'outienben. Ezek a leletek ugyanis kitöltik azt az űrt, mely a legősibb majomembernek (a pithecanthropusnak) és a következő kor emberének (a neandervölgyinek) leletei között addig tátongott.

Csouk'outien 54 kilométerre fekszik Pekingtől északnyugatra, ott, ahol a pekingi síkság völgyekkel váltakozó hegyvidékbe megy át. A kínai tudományos intézmények 1934 és 1937 között, egészen a japán in-

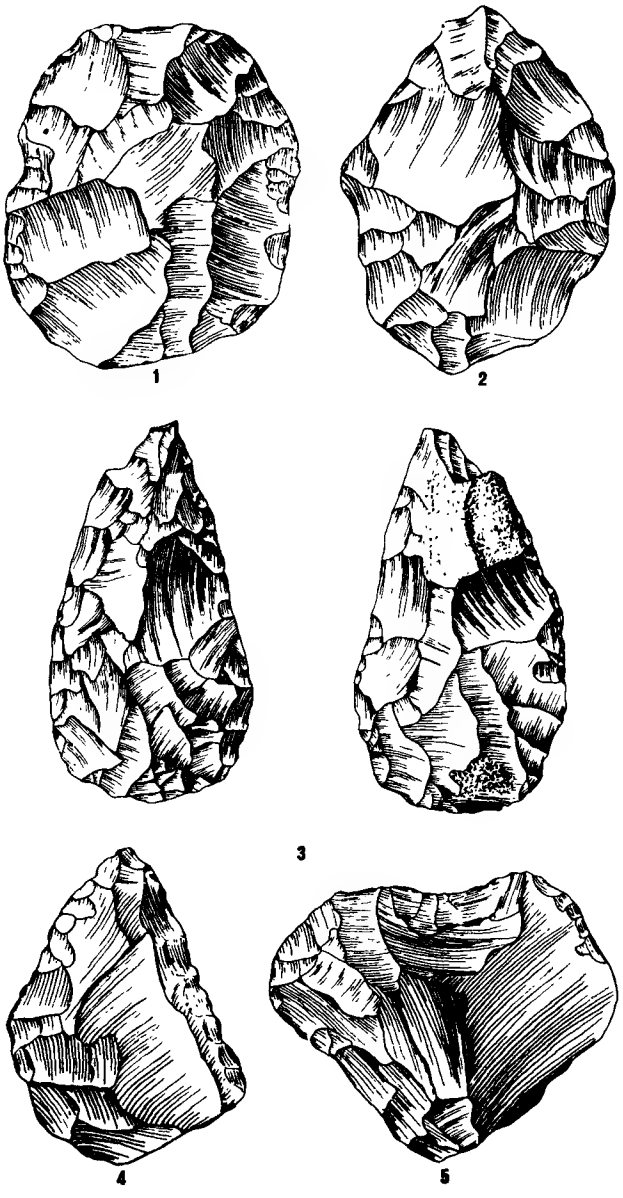

Késő-acheuli obszidiánszerszámok (Arzni, Örményország):
1, 2 — ovális ökölkő; 3 — mandula alakú ökölkő;
4 — pengehegy; 5 — korong alakú magkő

vázióig rendszeres kutatómunkával, nagy erőfeszítéssel tanulmányozták a csouk'outieni rétegeket és az ott talált állati maradványokat, melyek a régi hasadékokat és barlangokat feltöltötték. A Kínai Népköztársaságban ismét megkezdték az egész világ szempontjából jelentős csouk'outieni leletek tanulmányozását, és újabb jelentős eredményeket értek el.

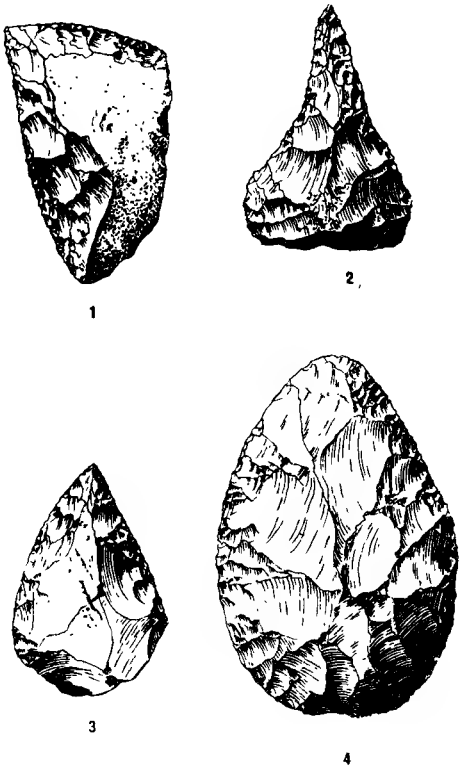

Szerszámok az acheuli időszak végéről az Et-Tabun barlangból (Palesztina):
1 — kaparó; 2 — kis ökölkő;
3 — pengehegy; 4 — ökölkő

Több évig tartó munka eredményeként megállapították, hogy Csouk'outienben öt ponton (az 1., a 4., a 13. és a 15. számú lelőhelyen, továbbá a „felső barlangban") állati csontokkal együtt emberi tevékenység nyomai is megtalálhatók.

A legtágasabb és leggazdagabb lelőhely az 1. számú. Eredetileg hatalmas barlang volt, amely talán emeletesen elhelyezkedő több barlangból állt, de boltíveik már a felső pleisztocén kor elején beomlottak. Az ősember több tíz- sőt talán több százezer évig élt itt, s ezalatt több mint 50 méter vastag réteg rakódott le a barlangban. Egyes kutatók véleménye szerint ez a korai pleisztocén korban lehetett. Mások véleménye szerint — és ez a valószínűbb — Csouk'outien legnagyobb barlangját a középső pleisztocén korban lakták az ősemberek, azaz a második eljegesedés végén vagy abban a közbeeső időszakban, amely a második eljegesedést elválasztotta a harmadiktól, a Himalája eljegesedésének időszakától.

A *Sinanthropus* — így nevezték el a tudósok az akkori idők emberét — a következő állatokkal élt együtt a földön: az orrszarvúnak két fajtájával, a kardfogú tigrissel s a középső pleisztocén kor óriás macskafajtáinak egyéb képviselőivel, a medvének két fajtájával, a kínai hiénával, a vadlóval, vaddisznóval, gazellával, szarvassal és bivallyal. A sinanthropus főként szarvasra vadászott. A barlangban talált állati csontok 70 százaléka szarvascsont. A sinanthropus táplálékául szolgáltak ezenkívül az ehető növények, különösen bogyók és gyümölcsök, többek között a vadcseresznye. Az 1. számú lelőhely lerakódásainak legjelentősebb vonása a hatalmas hamuréteg, ami arra vall, hogy a sinanthropus éjjel-nappal táplálta a tüzet, nagy máglyákban égette a bozótot; talán még nem tudott mesterségesen tüzet gyújtani.

Az itt talált szerszámok főként homokkőből, kvarcból és részben kvarcitból, vulkanikus eredetű kőzetekből, szarukőből és kovából készültek. A sinanthropus rendszerint vízgörgette folyami kavicsokat használt nyersanyag gyanánt. Egyik szélük mentén durván lepattintotta, s így készítette belőlük nagy vágó-szerszámait, amelyeknek széles, ovális vágóélük volt, akárcsak a bárdnak vagy a szekercének. Gyakori lelet volt a nagyjából korong alakú magkő (nucleus), amelyről a szilánkokat és pengéket pattintotta le. E szilánkokat és pengéket vágószerszámnak használta. Vágóélük retussal végzett egyszerű kiigazításával ezeket kaparószerű szerszámmá vagy pengeheggyé alakította.

Így tehát, bár a sinanthropus barlangjában nem találtak az acheuli ökölkőhöz hasonló, vitathatatlanul ökölkőnek tekinthető szerszámokat, fejlettségének általános színvonalát már eléggé magasnak kell tekintenünk. Használta a tüzet, állandó barlanglakása volt, olyan nagy állatokat ej-

tett el, mint a szarvas, gazella és vadló, sőt orrszarvúra is vadászott. A technikai fejlettség általános színvonalának alapján a legtöbb szerző a korai chelles-i időszakba helyezi a sinanthropust, mások viszont olyan vonásokat fedeztek fel benne, amelyek a későbbi, úgynevezett moustier-i korhoz állnak közelebb. Helyesebb a csouk'outieni leleteket az acheuli időszakra tenni.

A sinanthropus viszonylag magasabb fejlettségi színvonaláról tanúskodnak csontmaradványai. A csouk'outieni 1. számú lelőhely különböző magasságú pontjain negyvennél több sinanthropus maradványait tárták fel, többek között koponyatöredékeket is. A hátsó végtagok felépítéséből ítélve a sinanthropus már teljesen kétlábú lény volt. Általános fejlettsége kitűnően megmutatkozik mellső végtagjainak felépítésében, amelyek az állandó és rendszeres munka folyamán egyre gyorsabban kifejlődtek. Mellső végtagjai lényegileg már valóságos emberi kezek voltak, amelyek a munka eredményeként alakultak ki, s legfőbb funkciójuk a munkavégzés volt.

A munka fejlődése során a sinanthropusnál egyre szembetűnőbben kialakult egy sajátosan emberi vonás: az, hogy főleg a jobb kezét használta. Eltérően az állatoktól, amelyeknek mellső végtagjai szigorúan szimmetrikusan fejlődnek, sőt eltérően a pithecanthropustól is, a sinanthropus jobb keze összehasonlíthatatlanul több munkát végzett, mint a bal. Ez abból állapítható meg, hogy a sinanthropus agya aszimmetrikus felépítésű, vagyis agyának egyik fele szemmel láthatóan fejlettebb, mint a másik.

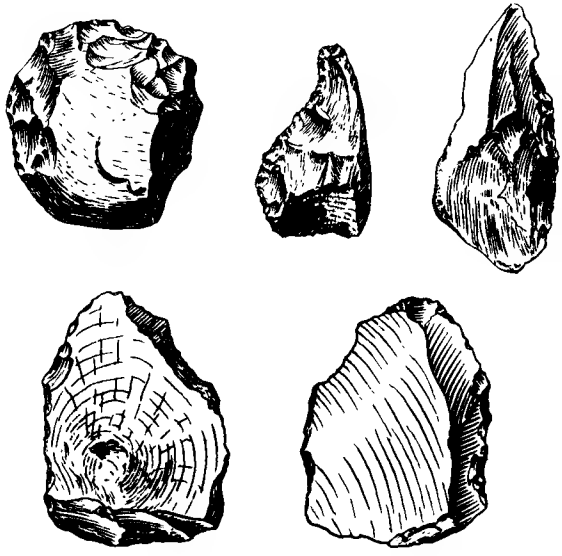

A sinanthropus szerszámai

A SINANTHROPUS-TÍPUSÚ EMBEREK LETELEPEDÉSI HELYEI

Nagy jelentőségűek a sinanthropushoz közel álló lények más országokban feltárt leletei. Ilyenek az 1948-ban Észak-Vietnamban talált fogak, amelyek hasonlóak a sinanthropus fogaihoz; az 1949-ben és 1950-ben a dél-afrikai Swartkrans barlangban talált két állkapocs, amelyek hasonlítanak a heidelbergi ember állkapcsához; az 1938-ban Transvaalban talált zápfog, amely a sinanthropushoz közel álló valamelyik ősemberé lehetett.

Az az emberszabású lény, amelynek csontjait a swartkransi barlangban fedezték fel, a kínai sinanthropushoz és az európai heidelbergi emberhez egyaránt hasonlított. 1935-ben a kelet-afrikai Ejasszi-tó mellett a sinanthropushoz ugyanolyan közel álló lények koponyáinak maradványait fedezték fel. Ezeket a lényeket *Africanthropus*-nak nevezték el. Nem kevésbé érdekes a Makapansgatban (Középső-Transvaal, Afrika) 1953-ban talált alsó állkapocs; ez is újabb bizonyítéka annak a ténynek, hogy a sinanthropus és a külsejüket tekintve hozzá közel álló lények maradványai az emberi fejlődés meghatározott szakaszát képviselik. Ez a mészkőbányákban talált állkapocs felnőtt, nyilván nőnemű lényé lehetett, amely az *Australopithecus Prometheus* nevet kapta, és állkapcsa nagyon hasonlít a csouk'outieni sinanthropus állkapcsához.

A Szovjetunió területén újabban Észak-Kaukázusban, Abhaziában, Örményországban, Dél- és Észak-Oszétiában találtak nagy számban acheuli szerszámokat, melyek azt mutatják, hogy ott is élt hasonló ősembertípus. Az akkori vagy hozzá nagyon közeli korból származó ember nyomaira bukkantak nemrég Turkmenisztánban (a Kaszpi-tenger partvidékén), valamint a Tien-San magaslatain (Kirgiziában).

Így tehát Ázsia déli vidékeinek hatalmas térségein, Európa déli részén és Afrikában (egészen a legdélibb területéig) már a középső pleisztocén korban, Észak-Európa és Észak-Ázsia nagy vagy maximális eljegesedése előtt éltek ősemberek, akik szerszámaik fejlettségét tekintve az acheuli kultúra színvonalán álltak, szervezetüket illetően pedig a sinanthropushoz hasonlítottak.

Az ősi emberiség előrehaladásának szakadatlan folyamata mindenütt a munka fejlődése és a társadalmi kapcsolatok erősödése alapján ment végbe.

A TÁRSADALMI KAPCSOLATOK ERŐSÖDÉSE

A sinanthropusok közösségei — és nyilván közeli őseik közösségei is — minőségileg különböztek az állatok csordáitól vagy hordáitól. Ezek a közösségek már nem majomhordák voltak, hanem — bár még egészen primitív formában — emberi közösségek.

E legősibb közösségek belső felépítéséről nem alkothatunk világos képet, mivel az etnográfusok olyan távoli időkből nem ismernek semmi közelebbit az emberek állapotáról, és az is teljesen lehetetlen, hogy valamilyen csoda folytán 500—300 évezred után napjainkig fennmaradjon az emberi kapcsolatok olyan típusa, amely bár csak távolról, de mégis hasonlítana a chelles-i vagy az acheuli idők közösségeinek szerkezetéhez. Az emberiségnek azok a legelmaradottabb csoportjai, amelyek a XVIII. és a XIX. században a haladó kultúra központjaitól legtávolabb éltek — például a tasmaniaiak —, szintén nem adhattak erre támpontot, mert fizikai és értelmi fejlettségüket tekintve ezek az emberek sem igen különböztek másutt élő kortársaiktól. Nagyon keveset adhat e bonyolult probléma megoldásához az is, ha korunk számos törzsénél az ősi társadalmi viszonyok különféle csökevényeit tanulmányozzuk.

Egy azonban vitathatatlan: az ősember fejlődésének általános színvonala a tárgyalt időszakban rendkívül alacsony volt. A legősibb emberiség letelepedésének egész hatalmas területén egyes kisebb, egymástól hatalmas távolságra levő embercsoportok éltek. Technikai tapasztalatuk és munkában szerzett jártasságuk rendkívül lassan gyarapodott. Szerszámaik még nagyon durvák és tökéletlenek voltak. A munka egészében még fejletlen volt.

A legősibb közösségek házassági viszonyai még megőrizték az állati múlt örökségét. Abból ítélve, amit sokkal későbbi közösségekről tudunk — ahol e viszonyok csak részben voltak rendezettek —, a legrégibb időkben a házassági viszonyoknak rendezetlen jellegűnek kellett lenniök (*promiszkuitás* állapota), s e viszonyokat csupán biológiai ösztönök határozták meg.

A leglényegesebbet azonban a következőben kell látnunk: az ilyen ősközösségi csoportokat vagy hordákat, melyeknek kialakulását a létszükséglet írta elő, egy olyan hatalmas erő tartotta össze, amilyen még a legerősebben összeforrott állati hordában sem lehetett meg — a közös munka a természet elleni harcban. Miközben az ősi közösségen belül fejlődött a munka, azalatt növekedtek és erősödtek a társadalmi kapcsolatok is, amelyek csökkentették a régebbi ősöktől örökölt állati ösztönök szerepét. Évezredek során az új, az emberi egyre inkább felülkerekedett a régin, az állatin. Ez többek között a szülők és gyermekeik közötti nemi kapcsolat korlátozódásában jutott kifejezésre.

Agyuk felépítéséből ítélve a legősibb emberek, egészen a neandervölgyi emberig bezárólag, nem tudták még ellenőrizni saját magatartásukat, többek között nem tudták visszatartani indulataikat olyan mértékben, mint a későbbi emberek. Magától értetődik, hogy minél messzebbre tekintünk vissza a múltba, a legősibb embernek ez a vonása annál élesebb és erősebben kiütközik — a sinanthropusnál erősebb, mint a neandervölgyi embernél, a pithecanthropusnál erősebb, mint a sinanthropusnál. És ugyanígy, minél tovább haladt a történelem, annál gyorsabb lett az embernek mint társadalmi lénynek a fejlődése, annál inkább megmutatkozott az ősi közösség nevelő hatása, annál erősebben meghatározták az egyén magatartását a társadalmi kapcsolatok. Mindenesetre világos, hogy még a legősibb emberek sem éltek soha magányos, „robinzoni" életet. A leg-

világ tárgyainak csupán részleges és konkrét tulajdonságait tükrözi. Az állat érez például meleget vagy hideget, érzi valamely tárgynak az ízét, és a létért folyó harcban magatartásával megfelelően reagál ezekre az érzetekre.

Ezért rendkívül fontos az a körülmény, hogy a környezet változó viszonyaihoz való sikeres alkalmazkodás rugalmas magatartást követel az állattól — más szóval az állatnak gyorsan kell váltogatnia reagálásait. A reakcióknak ezt a gyors váltakozását a feltételes reflexek biztosítják, melyek nem veleszületett, hanem szerzett reflexek. A feltételes reflexek lehetővé teszik az állatnak, hogy rábukkanjon az élelemre véletlen, ideiglenes jelek alapján, amelyek feltételes ingerjelzésként szolgálnak erre, s arra ösztönzik, hogy az élelem felé menjen. Ha ez nem így volna, az állatok nem tudnának élelmet találni a változékony, bonyolult helyzetekben, és kipusztulnának. A feltételes reflexek a fenyegető veszedelemtől is megmentik az állatokat. I. P. Pavlov azt írta, hogy ha valamely állat csupán abban a pillanatban kezdene menekvést keresni, amikor meghallja a ragadozó ordítását, feltétlenül elpusztulna; a feltételes reflexek kifejlődése révén azonban már a ragadozó közeledtét jelző hangok meghallásának pillanatában elrejtőzik ellensége elől.

Következésképpen már ezen a fokon is kialakulnak a valóság tükröződésének eléggé bonyolult formái, s meglehetősen rugalmas magasabbrendű idegtevékenység fejlődik ki az állatnál. A megismerés csíráinak a száma ezen a fokon azonban igen kevés. Az állat megkülönbözteti ugyan az egyes tárgyakat, de ennél többre nem képes.

A mai emberszabású majmok, noha megmaradtak az elsődleges jelzőrendszer színvonalán, fejlődésükben sok tekintetben tovább jutottak, mint a többi állat. Magasabbrendű idegtevékenységük jelentősen bonyolultabb és pontosabb feltételes reflexeken nyugszik, ennélfogva igen mozgékony és rugalmas. Az emberszabású majmok magasabbrendű idegtevékenységének ezt a fejlettségét felépítésük és a létért vívott harc jellege magyarázza.

Minthogy a majmoknak más állatoktól eltérően, négy kezük van, könnyen tehetnek olyasmit, amire négylábú állatok nem képesek, például botot, követ tudnak használni. Ennek folytán fejlettebb kapcsolatba kerülnek a környezettel, és sokkal komplikáltabb cselekvések végrehajtására képesek. Tevékenységük bonyolultabb jellegének megfelelően agyuk reflexfolyamatai is magasabbrendűek. Az emberszabású majmoknál az egyes asszociációk, érzetek és benyomások bonyolultabb asszociáció-láncolattá olvadnak össze, mint más állatoknál.

Fejlettebb megfigyelőképességük révén az emberszabású majmok a valóság finomabban árnyalt jelenségeit és tulajdonságait is fel tudják fogni. A majmok magatartásának ezeket a vonásait I. P. Pavlov kezdetleges, „tevékenység közbeni gondolkodásnak" nevezte, melynek alapját asszociáció-láncolatok alkotják. A cselekvés befejeztével azonban befejeződik a „gondolkodási" folyamat is, hiszen ez a majomnál konkrét helyzetre, az adott cselekvés kereteire korlátozódik. Eltérően az embertől, a majom nem tud elszakadni az adott konkrét helyzettől, önmagától nem képes semmiféle kezdeményezésre, még a legegyszerűbb leleményességre, helyzetfelismerésre sem, ha az bizonyos általánosítást követel meg.

A gondolkodás kialakulása elszakíthatatlan kapcsolatban áll a magasabbrendű idegtevékenység fejlődésének következő, másodlagos fokozatával, amely csupán az embert jellemzi, s elvileg, minőségileg eltér nemcsak az alacsonyabbrendű állatok, de a legfejlettebb majmok magasabbrendű idegtevékenységétől is.

Ezért a másodlagos jelzőrendszer létrejötte fordulópont volt, átmenet egyik sajátosságról egy másik, magasabbrendű sajátosságra. Ezt az átmenetet természetesen a legfejlettebb állatok elsődleges jelzőrendszerének hosszas fejlődése készítette elő. A magasabbrendű állati idegtevékenységről az emberi gondolkozásra való áttéréshez a munka folyamán, nemzedékek százainak gyakorlati tapasztalata alapján kialakult olyan képességre volt szükség, amely nemcsak közvetlen ingerre tud reagálni, hanem különleges fajú hangingerre — szóra is. Arra volt szükség, hogy a reakciót

kiváltó érzetet szó helyettesítse — és éppen ez a másodlagos jelzőrendszer. A szervezet most már nemcsak közvetlen külső ingerek jeleire volt képes reagálni, hanem hangok társulására is, amelyek kezdetben maguk is az ilyen ingerekre bekövetkező reagálások voltak. A hangok társulásai — vagyis a szavak — a „jelzések jelzéseivé" válnak. Ezekben a jelzésekben a konkrét jelenségek és érzetek teljes sokoldalúságukban képviselt közös vonásai és tulajdonságai tükröződnek, ezért a beszédnek óriási szerepe van az emberi gondolkodás megszületésében. Lenin így ír erről: „Minden szó (beszéd) már *általánosít*. Az érzékek a realitást mutatják: a gondolat és a szó — az általánost."[1]

A szavakban, a nyelvben már az elvont gondolkozás jut kifejezésre; az elvont gondolkozás alakot is ölt a nyelvben, nem tud létezni nélküle. Magától értetődik, hogy az embernél kifejlődött másodlagos jelzőrendszer egyáltalán nem váltja fel vagy zárja ki az elsődleges jelzőrendszert. Ellenkezőleg, az emberi agy tevékenységének gazdagságát és bonyolultságát éppen az adja meg, hogy az ember mind az elsődleges, mind a másodlagos, két egymással szoros kapcsolatban álló jelzőrendszerrel rendelkezik. Emellett hangsúlyoznunk kell, hogy a másodlagos jelzőrendszer, amely sokkal tökéletesebb formája a magasabbrendű idegtevékenységnek, az ember elsődleges jelzőrendszerének munkáját is lényegesen megváltoztatta. A szó révén az ember az állattól eltérő módon fogja fel és érzékeli a világot, a maga társadalmi tapasztalatának folyamatában ismeri meg azt. A valóság megismerésének folyamata az embernél minőségileg más fokon áll, mint bármelyik más élőlénynél.

Az ember a valóságot a gondolkodás logikus formáiban tükrözi, vagyis az érzeteken, benyomásokon és konkrét érzelmi képzeteken keresztül jut el az absztrakt általános fogalmakig. Ily módon a tárgyakból és jelenségekből kiválasztja azt, ami azokban lényeges, teljesebben és mélyrehatóbban tárja fel tényleges lényegüket, s így megismeri a reális világ objektív törvényeit. Az elvont gondolkodás megszületése hosszú és bonyolult folyamat, melyet a munka, a társadalmi élet tett lehetővé. A valóságot az ember magának a valóságnak gyakorlati tapasztalása során ismeri meg, minden órában, minden percben gyakorlatilag ellenőrzi a maga képzeteit. Megtartja a helyeset, elveti a helytelent, és ezáltal a tudatlanságtól a tudás felé halad.

A legősibb emberek természetesen még rendkívül messze álltak a valóság valamennyire is mélyreható megismerésétől, a természet fölötti uralomtól. Csupán botokkal és durva kőszerszámokkal felfegyverkezve, az állatvilágtól csak részben különválva, az emberi haladás nagy útjának csupán a legelején álltak.

A BESZÉD KELETKEZÉSE

A gondolkodás fejlődését tehát nem vizsgálhatjuk függetlenül a beszéd fejlődésétől. A nyelv és a gondolkodás a kezdet kezdetétől a munkának egy és ugyanazon talaján növekedtek fel, elszakíthatatlan kapcsolatban egymással, kölcsönösen segítve egymás fejlődését. A nyelv rögzíti és regisztrálja a gondolkodás munkájának eredményeit, s lehetővé teszi a gondolatok kicserélését, ami nélkül nem lehetséges társadalmi termelés, következésképpen maga a társadalom léte is elképzelhetetlen.

Ebből világosan következik, hogy a legősibb emberiség történetében, gondolkodásának és kultúrájának fejlődésében milyen roppant jelentőségű volt a beszéd.

A tudósok már az antik kortól kezdve sok elméletet és feltevést állítottak fel, sok erőt fejtettek ki annak érdekében, hogy feltárják a beszéd keletkezésének titkát, megállapítsák megjelenésének idejét és okait. De minden kísérlet eredménytelen maradt, hiszen ezen elméletek felállítóinak nem voltak helyes, dialektikus-materialista elképzeléseik a társadalomról és a történelmi folyamattól, s emiatt nem tudták megérteni a nyelv társadalmi szerepét és jelentőségét.

[1] *Lenin* Művei. 38. köt. 258. old.

A tudomány fejlődésének történetében a marxizmus klasszikusai mutatták meg először, hogy a nyelvet, az emberek közötti érintkezés eszközét, a munka és a társadalom fejlődése szülte; ugyanakkor a nyelv feltétele és hatalmas erejű ösztönzője volt az emberi munka és a társadalmi kapcsolatok további fejlődésének.

Hangsúlyoznunk kell emellett, hogy alapjában már a legősibb beszéd is fonetikai jellegű volt; a gesztikuláció és a mimika csak kiegészítette a fonetikai beszédet, bár a gondolat- és érzéskifejtés e kisegítő eszközeinek szerepe sokkal jelentősebb lehetett az ősembernél, mint napjainkban.

Mint tudjuk, a majmok a trópusi erdők legzajosabb lakói. Életükben hatalmas szerepe van a hangoknak. Hangos kiáltások segítik őket abban, hogy megtalálják egymást a sűrű lombok között, kiáltásokkal figyelmeztetik egymást a veszélyre, így hívják fel a figyelmet a talált élelemre. Különféle kiáltások és zajok kísérik a majmok vonulását, játékaikat stb. Hangokkal adnak kifejezést elégedetlenségüknek, dühüknek, félelmüknek, türelmetlenségüknek, kétségbeesésüknek és kielégültségüknek.

Az ősember által hallatott hangoknak azonban minőségileg különbözniük kellett a majmok hangjaitól. A különbség természetesen nem egyszerűen és nem csupán a modulációk gazdagságában, a hangok különféleségében mutatkozott, hanem társadalmi szerepükben, az emberrel kapcsolatos társadalmi funkciójukban. A legősibb ember beszédének hangjai minőségileg különböztek a majmok hangjaitól; megközelítőleg olyan viszony volt a kettő között, mint az ősemberek akár legegyszerűbb, legprimitívebb szerszámai és a majmok által alkalomszerűen használt botok vagy kövek között.

Bármilyen primitívek voltak is a legősibb beszéd hangjai, a munkát kísérő, a munkából következő és azt szolgáló beszéd hangjai mégis meghatározott társadalmi tartalmat fejeztek ki. „A kifejlődőben levő emberek — írta Engels Frigyes ezzel kapcsolatban — oda jutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak."[1]

A legősibb ember beszédének hangjai tehát különböztek azoktól a hangoktól, amelyeket nemcsak a majom, hanem kivétel nélkül minden más állat is hallatott (beleértve a legnagyobb hangformáló képességű állatokat is). Az emberi beszéd hangjaiban az értelem elvonatkoztató képessége, az emberi tevékenység tudatos jellege, nem pedig a vak ösztön jutott kifejezésre. Ezért a beszéd hangjai a legősibb embereknél és legközelebbi őseiknél nem maradtak meg ugyanolyan változatlan állapotban, mint az állatoknál. Ellenkezőleg, a munka fejlődésével párhuzamosan és vele kapcsolatban ezek a hangok — s ennek következtében a megfelelő szervek is — egyre jobban tökéletesedtek, fejlődtek, gazdagodtak.

A magasabbrendű emberszabású majom és az ember gégéjének összehasonlító anatómiai tanulmányozása szemléltetően bizonyítja, hogy — szoros kapcsolatban az emberi test egyéb változásaival — fokozatosan megváltozott távoli őseink hangapparátusa is. Döntő jelentőségű elsősorban az a tény, hogy már a pithecanthropus is kétlábú és egyenes testtartású lény volt. A fej helyzetének kiegyenesedése erősebbé tette a gége és a szájüreg kapcsolatát, s a hangrés formájának megváltozását eredményezte. Eltűntek a nem tisztán ejtett kiáltások, és helyükbe sokkal finomabb árnyalatú, a majmok hangjaitól lényegesen eltérő hangok léptek.

Alsó állkapcsuk jellegéből ítélve a pithecanthropusok vagy a sinanthropusok még nem tudták gyakran változtatni a beszéd artikulációját. Hangapparátusuk az ilyesmihez még túlzottan primitív és fejletlen volt. Az ősember gégéje még nem tudott valamennyire is bonyolult és világosan képzett hangkapcsolatokat kiejteni. Mivel azonban agya baloldali homloki tekervényének alsó részén (vagyis ott, ahol a beszélő tevékenység mozgató központja elhelyezkedik) eléggé differenciált domborulat volt, feltehetjük, hogy például a sinanthropus már hangbeszéddel fejezte ki magát, bár még nem

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. 76—77. old.

teljesen tagolt formában. Az egész alsó paleolit korszak embereinek beszéde természetesen még kevéssé differenciált hangokból állt, amelyeket a szükség szerint mimika vagy gesztikuláció egészített ki. Azt nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan milyenek voltak az elsődleges hangcsoportok, azaz hogyan alakultak ki a legősibb szavak, amelyekkel a beszéd kezdődött. A legfontosabb dolog azonban világosan áll előttünk — a munka szülte ezt a hatalmas eszközt, mely lehetővé tette az embernek, hogy a társadalmi kapcsolatok további fejlődésének útján haladjon.

A nyelv csíráinak szakadatlanul haladó fejlődése természetes és szükségszerű volt, mivel a munka fejlődése egyre inkább szükségessé tette a gondolatok közlését, erősítette a társadalmi kapcsolatokat, és megkövetelte az emberek közötti érintkezés e legfontosabb eszközének gazdagodását és tökéletesedését.

3. A MOUSTIER-I KULTÚRA. A NEANDERVÖLGYI EMBER

VÁLTOZÁSOK A TERMÉSZETI VISZONYOKBAN

Az acheuli kultúrát új kultúra váltotta fel, a moustier-i[1] kultúra (100 000—40 000 évvel ezelőtt), amelyet néha „középső paleolit" néven külön szoktak választani az alsó paleolittól. A moustier-i kultúra nemcsak ott terjedt el, ahol az acheuli ember élt, hanem ott is, ahova a chelles-i és acheuli ember nem jutott el. A moustier-i kor emberének ilyen széles körű elterjedése — bár ekkor az ember kevésbé kedvező viszonyok között élt, mint elődei — azért vált lehetővé, mert anyagi kultúrája már fejlettebb volt, s le tudta küzdeni a felmerült nehézségeket.

A magas fejlettségű emberszabású majmok (az embernek a harmadkor végén és a negyedkor elején élt legközelebbi ősei), valamint a sinanthropus-típusú ősemberek és azok legközelebbi utódai mindenütt aránylag enyhébb éghajlati viszonyok, eléggé kedvező létfeltételek között éltek. Idővel azonban lényeges változások következtek be az ősembert körülvevő természet viszonyaiban. Eddig kellőképpen még ki nem derített okokból kifolyólag, melyeknek hatása az egész földgömbre, minden szárazföldre kiterjedt, eljegesedési korszakok kezdődtek; ezeket enyhe időszakok választották el egymástól. Az eljegesedési időszakok váltakozását legvilágosabban és legpontosabban az Alpokban tanulmányozhatjuk, ahol e folyamatoknak valósággal klasszikus képe tárul elénk. Az Alpoknak és Európa hozzá tartozó részeinek eljegesedési történetét günzi, mindeli, rissi és würmi szakaszokra osztjuk. Ezeket interglaciálisok (eljegesedések közötti időszakok) választják el egymástól, amelyeket günz-mindeli, mindel-rissi és riss-würmi időszaknak nevezünk. A würmi szakaszt a nyugati kutatók még további négy fokra osztják. Számos tudós a Szovjetunió területére vonatkozóan három eljegesedési szakaszt különböztet meg: a lihvini, a dnyeperi (maximális) és a valdaji szakaszt. Az első megfelel általában az alpesi rendszer mindeli szakaszának, a második a rissi, a harmadik pedig a würmi szakasznak.

Európában és a szomszédos területeken a moustier-i ember a maximális eljegesedés idején, a jégkorszak rissi, illetve dnyeperi korszakában élt. Hogy jól magunk elé képzelhessük a változások méreteit és a paleolitkori ember történetére kiható jelentőségüket, figyelembe kell vennünk, hogy akkoriban a Brit-szigetektől majdnem az Obig egybefüggő jégtömegek húzódtak. A jégtakaró a Szovjetunió európai részén azokra az övezetekre is kiterjedt, ahol ma Perm és Kirov város fekszik, majd meredeken leereszkedett az 50. szélességi fokig, amelyet két helyen szelt át; dél

[1] Moustier — barlang a franciaországi Vézère-folyó partján; itt találták meg az úgynevezett neandervölgyi emberek szállásheyét. A neandervölgyiek sokkal magasabb fejlettségű és sokkal fejlettebb technikával rendelkező ősemberek voltak, mint az alsó paleolit kezdetén élt legősibb emberek (a sinanthropust is beleértve).

felé széles nyelvszerű nyúlványokban folytatódott, s elérte a mai Volgográd és Dnyepropetrovszk városát, majd valamelyest visszahúzódott északnyugat felé. A jégpáncél több mint 9,5 millió km² területet borított el, vastagsága pedig a geológusok számításai szerint elérte a 2 km-t.

A lassan mozgó jégtömegek elegyengették a magaslatokat, völgyeket vágtak, s útjukban minden életet kiirtottak. A múlt melegkedvelő növényzete eltűnt a jeges övezetből. Kipusztultak vagy kedvezőbb déli helyekre vonultak az állatok is. Helyükben újfajta állatvilág jelent meg. A „déli elefánt faunáját" újabb fauna, a „mammut-fauna" váltotta fel, amelyet a mammuton kívül a gyapjas orrszarvú, a rénszarvas, a sarki róka és más állatok képviseltek.

Ez a folyamat igen hosszú ideig tartott, s üteme nem mindenütt volt egyforma. A melegkedvelő állatvilág sokáig tovább élt Európa déli részén, Itáliában és azokon a területeken (például Afrikában), ahol a negyedkor folyamán az éghajlatban nem következett be katasztrofális változás. Délen akkor az esők és záporok időszaka (pluviális időszak) köszöntött be, s a mai Szaharát tavak, folyók, trópusi fák sűrű ligeteivel váltakozó füves síkságok borították.

A NEANDERVÖLGYI EMBER

A moustier-i ember sok tekintetben már jóval magasabb fokon állt, mint a legősibb embertípusok: a pithecanthropus, a sinanthropus és a heidelbergi ember.

A moustier-kori ember maradványaira először 1856-ban bukkantak rá a németországi Neanderthalban. Később Spanyolországban, Belgiumban, Jugoszláviában, Franciaországban és Olaszországban tártak fel hasonló leleteket. A Szovjetunió területén is találtak a moustier-i idők emberétől származó csontokat (a krimi Kijik-Koba barlangban és az üzbegisztáni Tesik-Tas barlangban). Európán kívül még Palesztinában, Irakban, Dél-Afrikában és Jáva szigetén találtak moustier-kori maradványokat.

Fizikai felépítésüket tekintve a moustier-i emberek gyakran erősen eltértek egymástól, ezért különböző csoportokba osztják őket. Eltérőek például a palesztinai és az európai (chapelle-i)[1] leletek, de az egyes európai leletek is különböznek egymástól. Általában azonban oly sok bennük a közös vonás, hogy a moustier-i idők valamennyi ősemberét közös névvel *neandervölgyi* embernek szokás nevezni (a neanderthali leletről).

Az európai leletekből ítélve a neandervölgyi ember zömök testalkatú, erős csontvázú, hatalmas izomzatú lény volt. Termete nem volt magas, a férfiak magassága nem haladta meg a 155—165 cm-t. Mivel a neandervölgyi ember törzse aránylag rövid volt, gerincoszlopának görbületei pedig gyengén mutatkoztak, nyilván hajlottan járt, s futás közben könnyedén a föld felé hajolt. Ilyen járásról tanúskodnak a krimi Kijik-Koba barlangban talált neandervölgyi ember lábfejének tömör csontjai. Az ugyanott talált kézfej-csontokból ítélve megállapítható, hogy a neandervölgyi ember keze mancsszerű volt. A neandervölgyi ember koponyájának sajátosságai: alacsony, kiugró, szinte hátrafelé „futó" homlok és erősen kiugró szemöldökívek, amelyek erős szemfeletti dudorban futnak össze. A felső állkapocs erősen előreugrik, a metszőfogak erősek, lapátalakúak. Az állkapocsnak nincs állcsúcsa.

A neandervölgyi ember agya — és ez sokkal fontosabb a koponya külső felületi sajátosságainál — már jóval fejlettebb volt. Jelentős térfogata (1300—1600 cm³) mellett már felépítésében is a további fejlődés jeleit mutatja. A neandervölgyi koponyák belső üregéről készített gipszmintákon világosan látható az agy egyes részeinek fejlettsége, ami a magasabbrendű lelki tevékenység központjainak megosztódásával áll kapcsolatban: megnagyobbodtak a homloki részek, megnövekedett

[1] Az elnevezés onnan ered, hogy az egyik csontvázat a franciaországi La Chapelle-aux-Saints melletti barlangban találták.

a fejtető agyi része. Az agy fejlődésének megfelelően emelkedett a koponya íve, csökkent a homlok hajlata, kikerekedett a nyakszirt — csupa olyan vonás, amely a neandervölgyi embert még szorosabban kapcsolja a mai emberhez.

A MOUSTIER-I KŐSZERSZÁMOK

A neandervölgyi ember nem pusztult ki, és nem is vonult délebbre a jégárak hideg fuvallata elől. Ellenkezőleg, továbbra is szakadatlanul egyre újabb területeket népesített be, s tovább fejlesztette kultúráját; elsősorban szerszámait és azok elkészítésének technikáját tökéletesítette. A kavicsok lehasításával készített ősi ökölkövek ritkán még előfordulnak ugyan a moustier-i rétegekben, de már döntő szerephez jutottak azok a szerszámok, melyeket korong alakú magkövekről

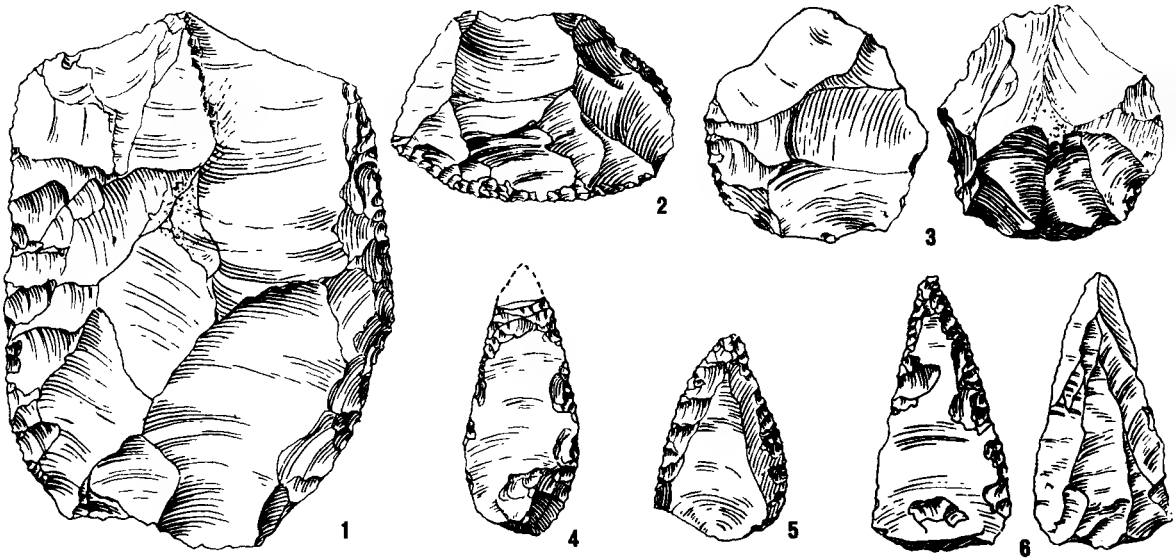

Moustier-i szerszámok az Et-Tabun barlangból (Palesztina):
1 — penge; 2 — kaparó; 3 — korong alakú magkő; 4, 5 és 6 — pengehegyek

(nucleusokról) lehasított pengékből és szilánkokból „pattintás technikájával" készítettek. A pattintás technikája tökéletesedett: régebben a magkövek szabálytalan körvonalúak voltak, de most már határozott és állandó formát öltöttek, korong alakúak lettek, amivel biztosították a pengék és szilánkok körvonalainak szabályos rajzolatát. A moustier-i időkben még arra is külön figyelmet fordítottak, hogy pattintás előtt megfelelően előkészítsék a magköveket.

V. A. Gorodcov kiváló orosz régész módszeresen tanulmányozta a kovaszerszámok előállítási módját, és saját tapasztalatai alapján világította meg e művelet fontosságát. „Azt tapasztaltam — írta —, hogy azok a hosszúkás szilánkok, melyeket a magkőről pattintottam, alul nagyon vastagok, sőt gyakran le is törnek, még mielőtt a magkő alsó részéig hasadnának. Ekkor kezdtem a magkövek alsó végét lehasítgatni, s most már sikerült a dolog. A magkő pattintási felületének meghatározott pontjára mért pontos ütés döntő jelentőségű, de ennek gyakorlati kivitelezését gyakran megnehezítik a tökéletlen alakú fejtők, amelyeknek ütő végei rendszerint egyenetlenek és vastagok, s gyakran teljesen elfedik az ütésre kiszemelt pontot, minek folytán a szilánkok vagy túl vastagok, vagy pedig túl vékonyak és kicsinyek lesznek. Végeredményben mégis sikerült leküzdenem a felmerült nehézségeket, s minden olyan szerszámot elő tudtam állítani, amilyent a moustier-típusú szálláshelyeken találtak."

Így tehát a magkőnek a moustier-i időket jellemző előkészítő lehasítása nagy jelentőségű volt a kovakő forgácsolási technikájának tökéletesedése szempontjából; ez biztosította a félkészítményeknek — a pengéknek és a szilánkoknak a moustier-i szerszámok előállításához szükséges formáját.

A neandervölgyi ember a kovakő retussal való élezésének technikáját is hozzáértőbben és biztosabb kézzel alkalmazta, mint elődei. Már nem érte be a szilánkok kész formájával, hanem határozott, célszerű alakot kölcsönzött szerszámainak.

Közvetlen bizonyítéka a retussal történő élezési technika fejlődésének a moustier-i időkben

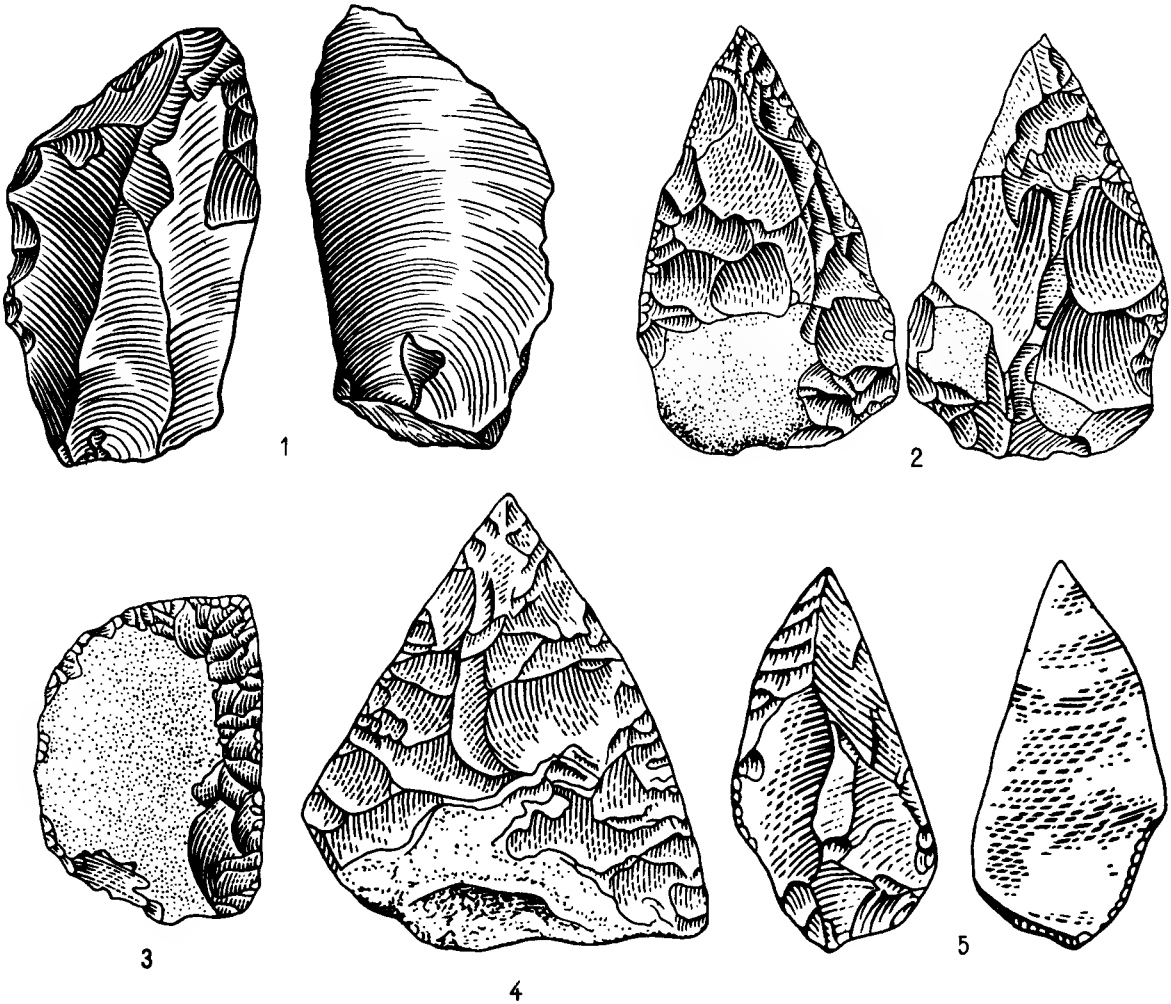

Moustier-i szerszámok a Krímben és a Donyec-medencében feltárt szálláshelyekről:

1 — kvarcit a Gyerkul-folyó melletti szálláshelyről (Donyec-medence), a természetes nagyság 5/8-a; 2 — ökölkőre emlékeztető pengehegy Csokurcsából (Krím), a természetes nagyság $^1/_2$-e; 3 — kaparószerű kovaszerszám Csokurcsából (Krím), a természetes nagyság $^1/_2$-e; 4 — kis kovaökölkő a krími Volcsij Grot barlangból, a természetes nagyság $^3/_8$-a; 5 — kovapengehegy a krími Volcsij Grot barlangból, a természetes nagyság $^1/_2$-e

először megjelenő „üllő". Ez rendszerint állati csontdarab, amelyen mélyedéseket találhatunk, mivel elkészítés közben erre az „üllőre" nyomták a kovakő éles végét. Az ilyen „üllőt" nyilván akkor használták, amikor a szerszám vágóélét finom és gondos retussal élezték, ami egyre elterjedtebbé vált a moustier-i időkben.

Maguknak a szerszámoknak a jellege is lényegesen megváltozott a moustier-i időkben. A szer-

számok alakja nemcsak állandóbb és határozottabb lett, hanem sokkal változatosabb is. A háromszögletű vagy mandula alakú, kétoldalt megmunkált nagy hegyek egyetemleges vágószerszámul és emellett még tőrül is szolgálhattak. A kétoldalt kiélezett hegyeket hosszú farudak végére erősíthették. A kisebb pengehegyek kétségtelenül csupán vágó- és hasítószerszámként szolgáltak. Ezek közül külön meg kell említenünk azokat a pengehegyeket, amelyeknek domború széle úgy van megmunkálva, hogy a vágó kéz ujjai jól foghatták a szerszámot. Alakjukat és jellegüket tekintve a moustier-i idők kaparói különfélék voltak: egyeseket vakarónak, másokat késnek és bőr feldolgozására szolgáló tulajdonképpeni kaparónak használtak.

A moustier-i kor vége felé újfajta szerszámok is elterjedtek, így például durva vésők, amelyeket nyilván fa-, később pedig csontdarabok megmunkálására használtak fel.

A kő megmunkálási technikájának tökéletesedése és a kőszerszámok fajtáinak szaporodása szemléltetően mutatja, hogy a moustier-i idők emberének munka közben kialakult szokásai és termelési tapasztalatai szakadatlanul gazdagodtak. Ez a gazdagodás volt egész kultúrájuk fejlődésének az alapja.

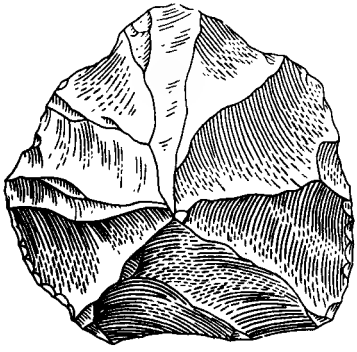

Korong alakú magkő a Gyerkul-folyó mellett (Donyec-medence) feltárt moustier-i szálláshelyről
A természetes nagyság $^1/_5$-e. Kvarcit

MESTERSÉGES TŰZGERJESZTÉS. A GAZDASÁGI ÉLET

Az a tény, hogy a moustier-i ember az új, jóval ridegebb viszonyok között is jobban benépesítette a Földet, mint a korábbi emberek, nyilvánvalóan új és rendkívül fontos vívmányával — a mesterséges tűzgerjesztés módjának feltalálásával magyarázható. Amint fentebb már említettük, a sinanthropus is már rendszeresen használta a tüzet, s ez nagy vívmánya volt; de tüzet gerjeszteni még nem tudott, hanem csak táplálni tudta azt a véletlenül nyert tüzet, melyet a természet erői gyújtottak. Munka közben aztán az ember észrevette, hogy kövek egymáshoz verése nyomán szikra keletkezik, fák összedörzsölésénél pedig hő támad: ezt a tapasztalatot fel is használta a maga javára. Nem tudjuk, hogy az ember mikor és hol jött rá először a mesterséges tűzgerjesztés módjára, de a neandervölgyiek már állandóan alkalmazták a tűzgerjesztést a Föld legkülönbözőbb helyein. E felfedezés hatalmas jelentőségét Engels Frigyes a következő szavakkal világította meg: „Az emberiség történelmének küszöbén a mechanikai mozgás hővé való átalakításának: a dörzsölés útján való tűzgerjesztésnek felfedezése áll; az eleddig elért fejlődés végén a hő mechanikai mozgássá való átalakításának feltalálása: a gőzgép áll. És annak az óriási felszabadító átalakításnak ellenére, amelyet a gőzgép a társadalmi világban véghezvisz — amely átalakítás még félig sincs befejezve —, mégis kétségtelen, hogy a dörzsölés útján való tűzgerjesztés felülmúlja világfelszabadító hatásában. Mert a dörzsölés útján való tűzgerjesztés először adta meg az embernek az uralmat egy természeti erő felett, s ezzel véglegesen elválasztotta őt az állatvilágtól."[1]

A moustier-i ember fejlődése elsősorban gazdasági területen mutatkozik meg. A vadászat már korábban is egyik legfontosabb forrása volt az ősember létének. Most a vadászat a fő foglalkozás szintjére emelkedett, és háttérbe szorította a gyűjtögetést, amelynek az ősembereknél, a neandervölgyi ember őseinél még sokkal nagyobb jelentősége volt, mivel még csak tökéletlen vadászeszközökkel rendelkeztek.

A moustier-i ember gazdasági életének megértése szempontjából különösen érdekes az a tény, hogy számos esetben a vadászatnak bizonyos specializálódását lehet megfigyelni: többnyire bizo-

[1] *Engels:* Anti-Dühring. 118. old.

nyos fajta állatokra vadásztak, ami persze kizárólag a természeti viszonyokkal és egyes állatfajok elszaporodásával magyarázható.

Az észak-kaukázusi Ilszkaja szálláshelyen feltárt állati csontoknak mintegy 60 százaléka bölénycsont volt. A tudósok úgy vélik, hogy legalább kétezer bölény csontjait lehet itt megtalálni. Az Alpok magas hegyvidékein főként a roppant erejű, hatalmas termetű, vérengző természetű barlangi medvére vadásztak. A délnyugat-üzbegisztáni Tesik-Tas barlangban feltárt leletek is beszédes tanúi a múltnak. Rengeteg állati csontot találtak itt, amelyeket annak idején a velő miatt széthasítottak, sőt gyakran apróra őröltek. A Tesik-Tas barlang lakói hozzáértő, ügyes vadászok lehettek. Főleg hegyikecskére, az úgynevezett kijikre vadásztak, amelynek elejtése még az összehasonlíthatatlanul jobban felfegyverzett mai ember számára is nehéz, bonyolult, sőt veszélyes feladat.

Úgy látszik, hogy a neandervölgyi ember legfontosabb fegyvere a vadászgerely volt. Így például a franciaországi La Quina barlangban feltárt állati csontok közül némelyikben hegyes kovavégtöredéket találtak. Az ilyen sebeket nyilván kovahegyű gerellyel ejtették. A palesztinai Es-Shul barlangban talált egyik neandervölgyi csontvázon kovahegy nélküli falándzsától eredő sérülés nyomait fedezték fel. A leletből megállapítható, hogy a fegyver roppant erővel fúródott az áldozat testébe, átütötte a csípőcsontot, s vége a medenceüregben állt meg.

Mindamellett a moustier-i vadászok fegyvere még mindig nagyon primitív lehetett. Nem az egyéni, hanem a közös vadászat volt a lényeges, amelyben egy-egy moustier-i csoport valamennyi tagja részt vett. Ilyen hajtóvadászatok különösen hegyes-völgyes terepen folytak, ahol a vadat a szakadék felé hajthatták, s mikor a vad a szakadékba zuhant, rögtön agyonverték vagy megcsonkították. Ilyen vidék volt például a Tesik-Tas barlang környéke is, ahol a lakosság hegyikecskékre vadászott.

A technika tökéletesedése és a vadászat fejlődése természetesen elősegítette az általános életfeltételek további javulását. Ez többek között azzal járt, hogy az emberi közösségek többé-kevésbé tartósan letelepedtek a vadászatra alkalmas, vadban gazdag helyeken.

A moustier-i ember nemcsak a barlangokat, e kész falakkal és boltozattal ellátott természetes lakóhelyeket sajátította ki, hanem hosszabb-rövidebb időre a szabad ég alatt is készített magának állandó szálláshelyet. Ott, ahol barlang nem volt, az akkori zord éghajlati viszonyok közepette fedezék vagy tető formájában minden valószínűség szerint egyszerű menedéket épített az eső, a szél és a hideg ellen.

A NEMZETSÉGI SZERVEZET CSÍRÁI

A közösen végzett munka, a közös szálláshely, a lakókat melegítő közös tűz természetes szükségszerűséggel összekovácsolta, egyesítette az embereket.

Az emberek társadalmi kapcsolatainak erősödéséről, ami a természet elleni harc érdekében való egyesülés szükségletéből fakadt, szemléltetően tanúskodik a moustier-i lakótelepek egész berendezése, egész kultúrája, az emberi tevékenységnek minden nyoma. Ezt bizonyítják még az olyan leletek is, amelyek látszatra jelentéktelenek, és első pillantásra semmi újat nem mondanak ebben a vonatkozásban, mint például a „konyhai hulladék", a neandervölgyi ember barlanglakásában és a szabad ég alatti szálláshelyén ezrével és százezrével talált állati csontok. E leletekből láthatjuk, hogy az ember miképpen küzdötte le fokozatosan állati önzését, amelyet még az ember-előtti állapotból hozott magával. Eltérően az állattól, az ember már nemcsak saját magáról és nemcsak saját gyermekeiről gondoskodott, hanem az egész közösségről is. A moustier-i vadászok már nem fogyasztották el a zsákmányt a vadászat színhelyén, hanem barlangjukba cipelték, ahol a lobogó tűzhely mellett maradtak a háztartás vezetésével foglalatoskodó nők, továbbá a gyermekek meg az öregek. A tudomány rendelkezésére álló egész néprajzi anyag egyöntetűen azt bizonyítja, hogy az élelem közös elosztása és együttes elfogyasztása az ősközösségi rend minden szakaszát jellemezte.

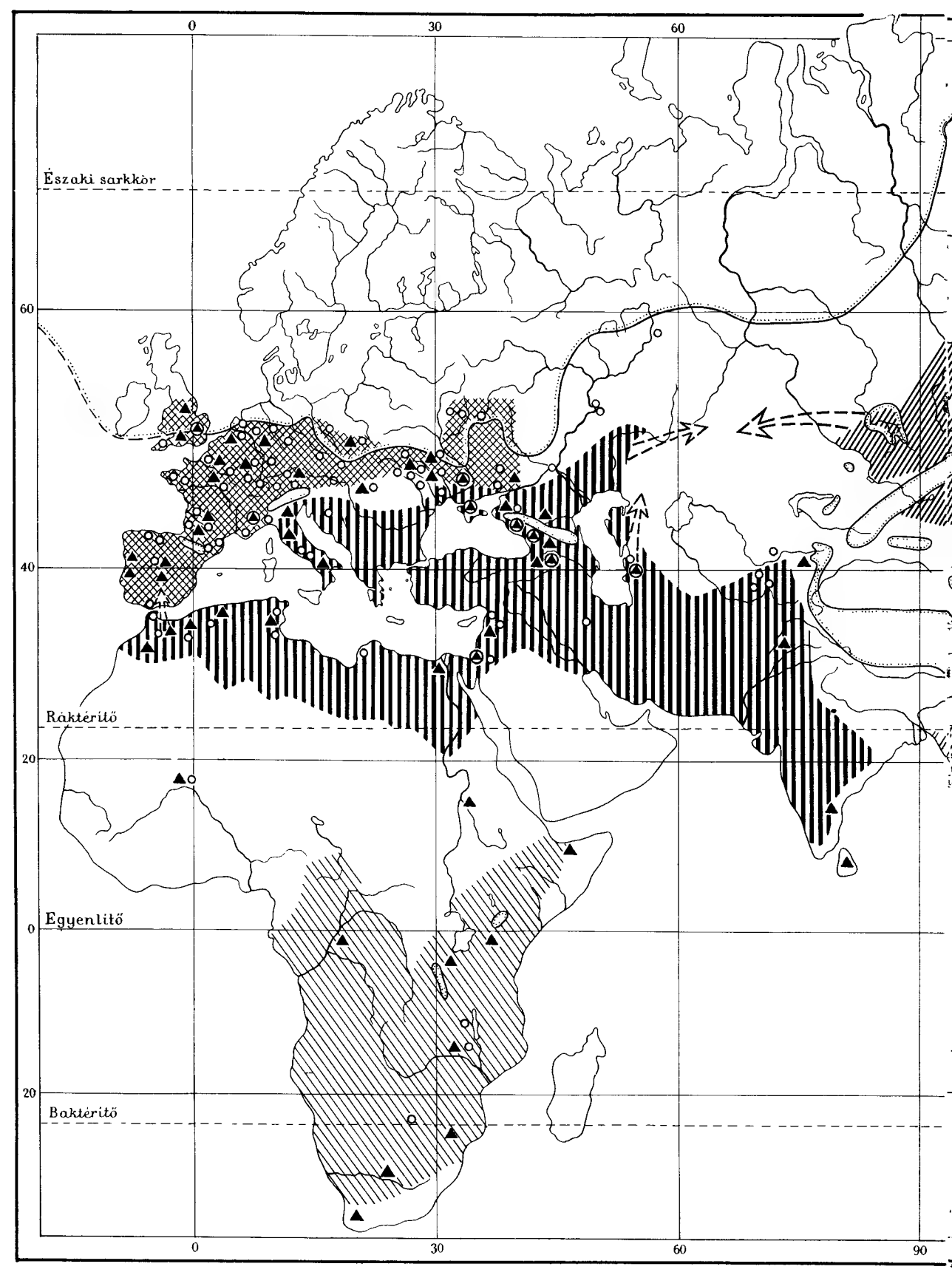
0
30
60
Északi sarkkör
60
40
Ráktérítő
20
Egyenlítő
0
20
Baktérítő
0
30
60
90

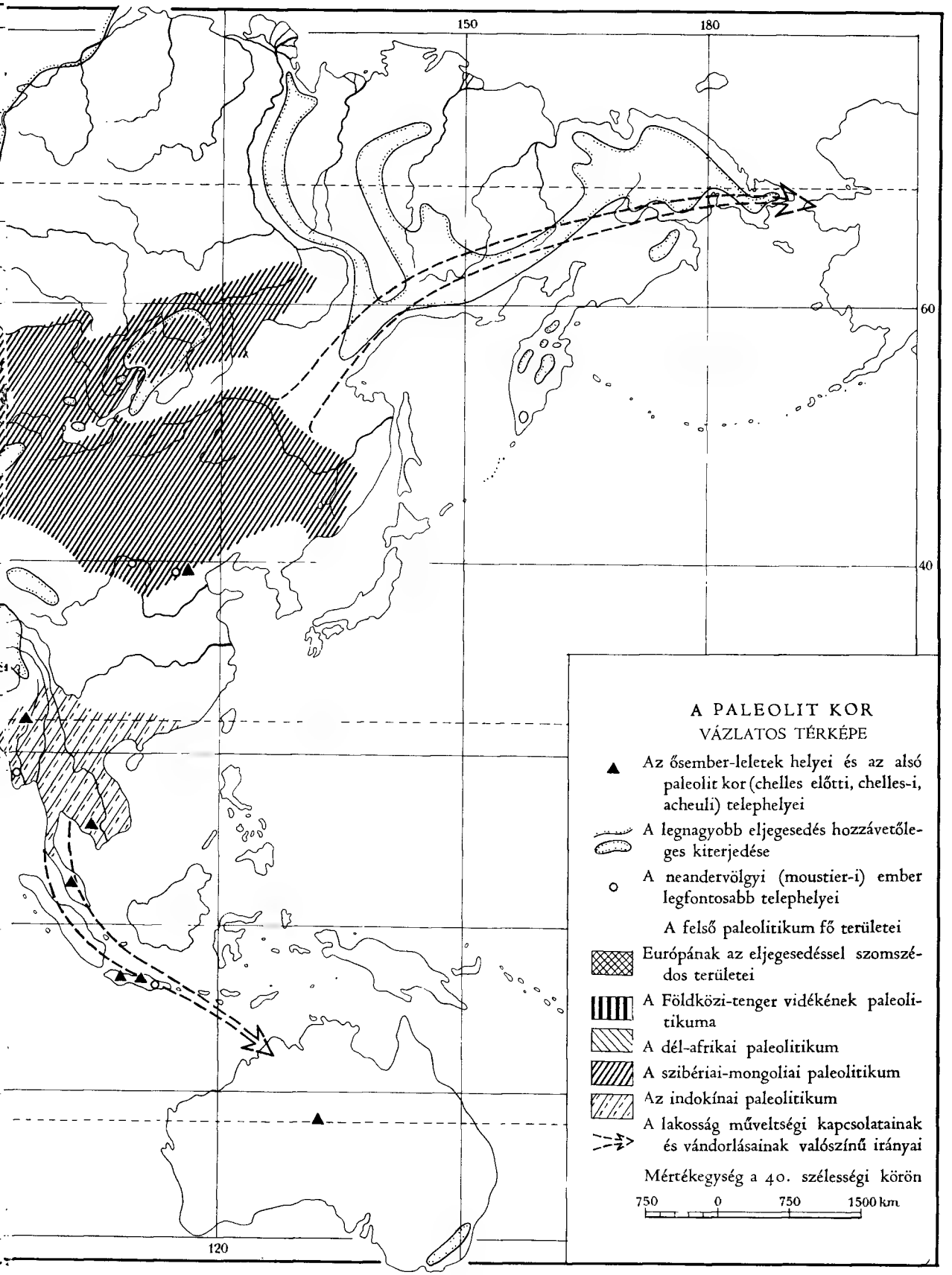
150
180
60
40
120
A PALEOLIT KOR
VÁZLATOS TÉRKÉPE
Az ősember-leletek helyei és az alsó paleolit kor (chelles előtti, chelles-i, acheuli) telephelyei
A legnagyobb eljegesedés hozzávetőleges kiterjedése
A neandervölgyi (moustier-i) ember legfontosabb telephelyei
A felső paleolitikum fő területei
Európának az eljegesedéssel szomszédos területei
A Földközi-tenger vidékének paleolitikuma
A dél-afrikai paleolitikum
A szibériai-mongoliai paleolitikum
Az indokínai paleolitikum
A lakosság műveltségi kapcsolatainak és vándorlásainak valószínű irányai
Mértékegység a 40. szélességi körön
750 0 750 1500 km

Nagyon valószínű, hogy éppen ebben a korban kezdődött az áttérés a társadalmi élet új formájára. Kialakultak a nemzetségi társadalom legősibb formájának, a matriarchális nemzetségi közösségnek, vagyis a rokonsági kötelékekkel összekapcsolt közösségnek első csírái. A házassági viszonyok akkori formája miatt csakis a gyermek anyja volt vitathatatlanul ismert, ami a nőnek a gazdasági életben (gyűjtögetés, részvétel a vadászatban) vagy a tűz őrzésében játszott aktív szerepével együtt magas társadalmi helyzetét biztosította.

A házassági viszonyok formái erre az időpontra már jelentős fejlődést tettek meg, bár nehéz volna határozottan megmondani, hogy ezek a viszonyok milyen fokot értek el. Eleinte, mint már említettük, a nemek közötti kapcsolatot nyilván nem szabályozták még társadalmi szokások. A család további fejlődése során szűkült a házassági viszonyokban részt vevő személyek köre, elsősorban olyan módon, hogy megszűnt a nemi kapcsolat szülők és gyermekek között, majd fivérek és nővérek között, és így tovább.

A NEANDERVÖLGYI EMBER GONDOLKODÁSÁNAK FEJLŐDÉSE

Nem férhet kétség ahhoz, hogy a munka és a társadalom fejlődésének megfelelően nagyméretű változások mentek végbe az ősember tudatában, gondolkodásában is. Vannak olyan idealista elméletek, amelyek azt igyekeznek bebizonyítani, hogy az ősember gondolkodása alapjában irracionális és misztikus volt, hogy távoli őseinknek teljesen hazug, gyökerében helytelen, minden ízében torz és fantasztikus elképzeléseik voltak a valóságról.

Elegendő azonban ha jól megfigyeljük az ősembernek és kultúrájának tényleges fejlődését, s máris meggyőződünk ennek az ellenkezőjéről. Teljesen nyilvánvaló, ha az ősközösségi ember tudatában nem az objektív valóságnak megfelelő, a reális világ törvényeit és jelenségeit alapjában helyesen tükröző elképzelések, hanem csupán valamilyen misztikus képzetek és talajtalan fantasztikumok éltek volna, akkor az emberiség nem fejlődhetett volna tovább sikeresen. Ha az ősember tudata nem tükrözte volna valamennyire igazi és tényleges formájában az objektív valóságot, akkor nem állhatott volna ellen a természet erőinek, s végső soron áldozatul esett volna e természeti erőknek. Ha az embernek úgynevezett misztikus gondolkozása lett volna, nem tudta volna elkészíteni és tökéletesíteni szerszámait.

A tudatlanságtól a tudáshoz, a valóságról alkotott zavaros, homályos és téves elképzelésektől a pontosabb és hűbb képzetekig persze rendkívül hosszú és nehéz út vezetett. Minthogy azonban az ember tudatos tevékenységének és gondolkozásának alapját szolgáltató pozitív ismeretek fokról fokra szaporodtak és gazdagodtak, az ember egyre előbbre és előbbre haladt.

Az ősember tudatának fejlődése munkatevékenységének következetes fejlesztésén, mindennapos munkagyakorlatán alapult, amely a megismerés egyetlen forrása és a környező világról alkotott elképzelések hitelességének kritériuma.

A neandervölgyi ember értelmének fejlődését különösen szemléltetően tükrözi szerszámainak további tökéletesedése. A moustier-i idők végéről származó, ügyesen festett foltok és sávok arról tanúskodnak, hogy a moustier-i ember már bonyolultabb szellemi tevékenységet végzett, mint primitív ősei. A franciaországi La Ferrassie barlang moustierkori településének feltárásakor találtak egy kisebb kőlapot, melyre a neandervölgyi ember vörös festékkel meglehetősen széles csíkokat festett.

A neandervölgyi ember még nem tudott vadállatot rajzolni vagy mintázni. A moustier-i idők végéről azonban már vannak olyan leletek, melyek arra vallanak, hogy az ember a kő alakját már nemcsak szerszámkészítés céljából akarta megváltoztatni. A moustier-i rétegekből olyan kőlapok kerültek elő, melyeken ügyesen vájt bemélyedések vannak: ezek az úgynevezett „csészekövek". A La Ferrassie barlangból származó kőlapon a csésze alakú bemélyedések nem egyenként, hanem

csoportosan helyezkednek el, méghozzá úgy, hogy elhelyezkedésükben bizonyos kapcsolat figyelhető meg.

Természetesen helytelen volna, ha túlbecsülnénk és eltúloznánk a neandervölgyi ember elvont gondolkodásának fejlettségi fokát. Nyomatékosan kell hangsúlyoznunk azt a körülményt, hogy az ősember egyáltalán nem volt mentes a magáról és a környező világról alkotott téves, helytelen elképzelésektől, hiszen a tudatlanságtól még csak az első lépéseket tette meg a tudás felé, s szüntelenül érezte, mennyire gyenge a természet elleni harcban, mennyire függ a természet erőitől.

A LEGRÉGIBB TEMETKEZÉSEK

Sok idealista módon gondolkozó filozófus és történész a vallást úgy akarja feltüntetni, hogy az az emberi szellem legmagasabb rendű megnyilvánulása, az emberiség eszmei vívmánya, „fejlődésének koronája". Szerintük a vallás nem jelenhetett meg a távoli ősidőkben, hanem csakis a tel-

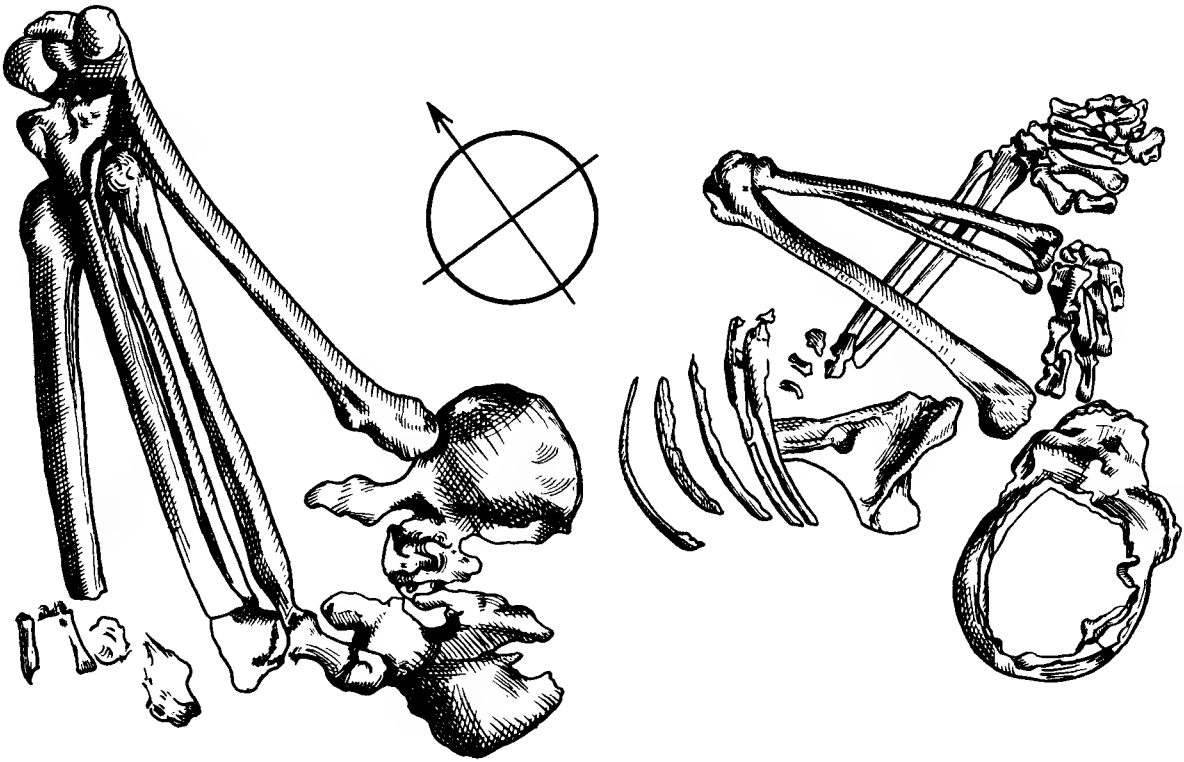

Neandervölgyi ember sírja az Es-Shul barlangban (Palesztina)

jesen kialakult, magas fejlettségű embernél, mintegy „betetőzve" a szellemi kultúra terén elért vívmányait.

Más reakciós filozófusok és idealista történészek viszont éppen a vallás „öröktől valóságát" igyekeznek bebizonyítani. Állításuk szerint nemcsak a vallás volt meg már az ember legősibb fejlődésének legkezdetibb szakaszán, hanem „isteni kinyilatkoztatás" révén az ember az egy istenbe vetett hitet is elnyerte, vagyis már akkor hitt abban, hogy isten a világmindenség teremtője, minden földi jó forrása. Valójában azonban ezek a vallási elképzelések csak az emberi társadalom hosszas fejlődése során, az osztálytársadalomban alakultak ki; az ősközösségi ember vallási hiedelmei rendkívül primitívek voltak.

Mindkét fajta reakciós, idealista nézetet teljesen megcáfolja az emberiség őstörténetének egész menete. A tények, a régészeti adatok megdönthetetlen bizonyossággal mutatják, hogy az ősi vallási hiedelmek első csírái melyik korban és milyen konkrét viszonyok között bukkantak fel.

Valójában a vallás annak volt az eredménye, hogy az ősembert elnyomták a természet erői, s a vallás fantasztikus, eltorzított formában ,ezt a gyengeséget, ezt a kiszolgáltatottságot tükrözte vissza.

A moustier-i időkből előkerült legrégibb temetkezések nyújtotta adatok konkrét tényanyagot szolgáltatnak arra vonatkozólag, hogy mikor tűntek fel a képzeletszülte vallásos hiedelmek első csírái.

A kutatók húsznál is több olyan helyet fedeztek fel, amelyben neandervölgyi emberek voltak eltemetve. A legjelentősebbek: a belgiumi Spy (Namur mellett); a franciaországi La Chapelle-aux-Saints falu melletti Bouffia barlang; a La Ferrassie barlang (Franciaország), ahol hat csontváz maradványait találták meg; a palesztinai Karmel-hegyen levő Et-Tabun és Es-Shul barlang, ahol 12 csontváz maradványait tárták fel. A Szovjetunió területén a krimi Kijik-Koba barlangban, valamint a közép-ázsiai Tesik-Tas barlangban találtak moustier-i temetkezési helyeket.

Neandervölgyi ember
M. M. Geraszimov rekonstrukciója (1945), a franciaországi La Chapelle-ben talált koponya alapján

Mindegyik leletnél világosan látható, hogy a holttesteket szándékosan temették a földbe. A temetkezés helyéül rendszerint a lakhelyül szolgáló barlangokat használták fel, de barlangon kívüli temetkezések is előfordulnak. Néhány barlangban állandóan temetkeztek. Néha a holttesteket lehetőleg kész mélyedésekbe, „alvógödrökbe" helyezték. Máskor viszont erre a célra külön gödröt ástak, sokszor komoly erőfeszítéssel.

Mind a felnőtt férfiak és nők, mind pedig a gyermekek holttestét eltemették. Néhány esetben két felnőtt, más esetekben egymás mellé temetett gyermek és nő csontvázát tárták fel (a krimi Kijik-Koba barlangban). Megállapították azt is, hogy e csontvázak meghatározott módon fekszenek a sírgödrökben: rendszerint félig begörbített lábbal, vagyis enyhén zsugorított helyzetben. Számos esetben mindkét kéz (vagy csak az egyik) könyökben behajlik, s a kézfej a fej környékén helyezkedik el. Ez a testhelyzet alvó emberre emlékeztet.

Így tehát a moustier-i idők közepén és végén, amelyből az említett temetkezések származnak, első ízben mutatkozik határozott és teljesen új magatartás a holtakkal kapcsolatban. Ez az új magatartás tudatos és jellegét tekintve már eléggé bonyolult cselekedetben — a holttestek eltemetésében — jutott kifejezésre. Alapja kétségtelenül a közösség tagjáról való gondoskodás volt, amely az ősi közösség egész életrendjéből, az akkori idők íratlan törvényeiből és magatartási szabályaiból következett. Vitathatatlan kifejezője volt ez a nemzetség tagjait elszakíthatatlanul összefűző vérségi kapcsolat érzésének, amely vörös fonalként húzódik végig az emberiség történetének egész őskközösségi szakaszán.

Az ősközösség elhunyt tagjáról való gondoskodás azonban az emberről, az életről és a halálról alkotott téves elképzeléseken alapult. Ezek az elképzelések voltak minden bizonnyal azoknak a fantasztikus, gyökerükben helytelen hiedelmeknek a csírái, amelyeknek alapján később kifejlődtek a „lélekről", a „földöntúli életről", a halál után folytatódó életről alkotott elképzelések — minden vallás fő forrásai és később szerves alkotórészei.

Hangsúlyoznunk kell emellett, hogy a moustier-i idők előtt leghalványabb nyomát sem találjuk a tudatos temetkezésnek. A pithecanthropus, a sinanthropus és a hozzá közelálló legősibb em-

Crô-magnoni emberek

M. M. Geraszimov rekonstrukciója (1945). A bal oldali szobor a franciaországi Crô-Magnonban, a jobb oldali a franciaországi Combe-Capelle-ben talált koponya alapján készült

berek maradványaiból világosan megállapítható, hogy akkor még mit sem törődtek a holtakkal. Ebből láthatjuk, hogy semmiféle „öröktől való" vallásról nem lehet szó; az emberi holttest tudatos eltemetésének első nyomai csak az ember kialakulása után öt-hatszázezer évvel jelentek meg.

A vallási hiedelmek nem „jellemzői az emberi természetnek", nem „jellemzői az emberi gondolkodásnak", amint azt a különféle irányzatokhoz tartozó idealisták állítják. A vallási hiedelmek meghatározott társadalmi viszonyok között keletkeznek, változnak, majd el is tűnnek, mivel e viszonyok változásaitól függnek.

*

A moustier-i kor törvényszerű átmeneti szakasz volt az emberiség legősibb történeti korszakából egy újabb időszakba, a matriarchális ősközösség korába. Ebben a korszakban fokozatosan felhalmozódtak az ember életének új elemei, ami azután meghozta eredményeit a következő, felső paleolit kor kultúrájának már első szempillantásra is jelentős, sőt váratlan, de a materialista történetfelfogás szempontjából teljesen törvényszerű fellendülésében.

ősibb emberiség története nem ismeri az egyéni vadászatok és élelemszerzés korát; az ilyesmi a mesék világába tartozik. Az ősemberek ereje és a veszedelmes ragadozókkal szembeni fölénye abban rejlett, hogy nem magányosan, hanem közösen léptek fel, összeforrva a munkában, a természet elleni harcban.

AZ EMBER MAGASABBRENDŰ IDEGTEVÉKENYSÉGÉNEK FEJLŐDÉSE

Az emberi agy szakadatlanul felfelé ívelő fejlődéséről szemléltetően tanúskodik őseink agyának térfogatbeli növekedése, szerkezetének bonyolultabbá válása, elsősorban az agykéregnek és azoknak a részeknek a tökéletesedése, amelyekkel kapcsolatban állnak a gondolkodás magasabbrendű funkciói. Ezt a fejlődést a koponya belső üregének felszínrajzából, valamint az agy térfogatából és alakjából ítélhetjük meg.

Jellemző például: a pithecanthropus belső koponyaüregének gipszöntvényén látható, hogy agyának homloki része sokkal gyengébben fejlett, mint a későbbi embernél; az agy nyakszirti része szintén primitívebb felépítésű. A pithecanthropus agyának e vonásait tanulmányozva a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a pithecanthropusnál még nem voltak elegendő mértékben kifejlődve a figyelem és az emlékezés központjai, s a gondolkodási képesség még csak csírájában volt meg.

A sinanthropus agyának fejlődése — mint már említettük — kifejezésre jutott az agy aszimmetrikus jellegében, mely közvetlenül a munkatevékenység fokozódásából következett. De kifejezésre jutott még e szerv más, nem kevésbé lényeges elváltozásaiban is. Már a pithecanthropusnak átlagban mintegy 870 cm³-es agya is jelentős mértékben túlszárnyalta az australopithecus agyának és még inkább a ma élő emberszabású majmok agyának térfogatát. A sinanthropus agya azonban még nagyobb mértékben fejlődött, s átlagban elérte az 1040 cm³-t, sőt az egyik koponya térfogata 1225 cm³ volt.

A sinanthropus agyának általános nagyobbodása nyomán a pithecanthropusénál magasabb fokon állt koponyaíve is. Ez is nyilván szorosan összefügg általában a koponya

Pithecanthropus
A. P. Bisztrov és K. M. Kazancev rekonstrukciója

felépítésének fejlődésével, a koponya új, emberi sajátosságainak kialakulásával, arci részének szerkezeti megváltozásával. Ezért a sinanthropus fejének okvetlenül sokkal inkább emberi külseje volt, mint elődje, a pithecanthropus fejének.

Az ember lelkivilágának fejlődése elválaszthatatlan az emberi munka fejlődésétől. „. . . az ősidők homályába vész az az állapot, amidőn az emberi munka még nem vetkezte le első, ösztönszerű formáját"[1] — mondja Marx Károly. Minél tovább fejlődött az emberek közös tevékenysége, természetesen egyre gazdagabb és teljesebb lett az ember gondolkozása. Különös jelentőségű ebben a vonatkozásban az a tény, hogy a kőszerszámok az alsó paleolit folyamán tökéletesebbé váltak. Ide tartoznak elsősorban a fejlődésük folyamán számos fokot végigjárt ökölkövek, az egyszerű, lehasított végű kavicstól kezdve az acheuli időszak végéről való szép külsejű, mértanilag helyes vonalú, mandula alakú és háromszögletű szerszámokig. A legősibb szerszámok formájának ez a lépcsőzetes fejlődése szemléltetően tanúskodik az ősember értelmének fokozatos fejlődéséről.

Sinanthropus
M. M. Geraszimov rekonstrukciója (1945), a Peking környéki Csouk'outien barlangban talált koponyatöredékek alapján

A kész szerszám előállításához előbb meg kellett találni az alkalmas anyagot, és technikai sajátosságait helyesen kellett értékelni. Ezután egész sor művelet következett: a kőnek mállási kérgétől való megszabadítása, különleges fejtő segítségével történő előzetes megmunkálása, majd végleges megformálása, amit talán nem is fejtővel, hanem sokkal alkalmasabb szerszámmal, fakalapáccsal vagy feszítővel végeztek.

I. P. Pavlov bebizonyította, hogy az állatok és az ember magasabbrendű idegtevékenységének fejlődésében két külön fokozatot kell megkülönböztetnünk. Az egyik az elsődleges jelzőrendszer, melynél magasabbra még a legfejlettebb szervezetű állat sem emelkedett. Az állatok csak konkrét jeleket képesek felfogni: azokat az ingereket, melyek a külső világból érkeznek agyukba. A külső inger energiája csupán úgy lép be a jelző idegrendszerbe, mint reflex, mint érzet formájában jelentkező konkrét érzelmi átélés, amely a külső

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 170. old.

II. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FEJLŐDÉSE. A KÉSŐI ŐSKŐKORSZAK (FELSŐ PALEOLITIKUM[1])

1. A FELSŐ PALEOLIT KOR EMBERE

A felső paleolit korban a neandervölgyi embert mindazokon a területeken, ahol maradványai előkerültek, a mai típusú ember váltotta fel.

Testi felépítésüket és külsejüket tekintve a felső paleolit korból származó emberek lényegében már semmiben sem különböztek korunk emberétől. Különösen fontos megjegyeznünk, hogy kezük már alkalmas volt a legkülönfélébb, igen bonyolult munkák elvégzésére is.

Agyuk a koponya felépítéséből és a belső koponyaüreg alakjából ítélve szintén nem különbözött a mai ember agyától. Ezért a felső paleolit korból származó embereket — eltérően a korábbi emberektől — az „értelmes", vagyis gondolkodó ember *(Homo sapiens)* közös névvel jelöljük. A neandervölgyi ember és a felső paleolit korból származó ember között a különbség nemcsak az, hogy itt már eltűnt az állati múltból örökölt sok testi vonás, hanem az is, hogy lényeges változások mentek végbe az ember magasabbrendű idegtevékenységében. A felső paleolit korból származó ember, kétségtelen, összehasonlíthatatlanul értelmesebben gondolkodott, mint a neandervölgyi. A mai típusú ember megjelenésével nemcsak a kultúra kezdett egyre növekvő ütemben fejlődni, hanem a korábbi, az alsó paleolit korból származó ember számára elérhetetlen, korábban ismeretlen területek is megnyíltak alkotó tevékenysége előtt. Ez új, hatalmas lépés volt előre, amely szorosan összefüggött az ősember életében és tevékenységében bekövetkezett mélyreható változásokkal, elsősorban a társadalmi kapcsolatok fejlődésével és bonyolódásával.

A MAI TÍPUSÚ EMBER MEGJELENÉSE

Teljesen érthető tehát az a nagy és feszült érdeklődés, amelyet a tudomány területén a mai típusú ember keletkezésének kérdése, többek között a homo sapiens legközelebbi őseinek kérdése már régen kiváltott. A materializmus — mint tudjuk — azt tanítja, hogy a mai ember a legősibb emberszabású majmoktól, s azok kései ivadékaitól, a pithecanthropustól, a sinanthropustól és a neandervölgyi embertől származik. A materializmus ellenfelei ezzel szemben azt a reakciós szemléletet vallják, hogy a homo sapiens valamilyen más lényektől ered, amely már a kezdet kezdetétől sajátosan emberi vonásokkal rendelkezett. Bizonyítékul felhozzák például Dawson műgyűjtő leleteit. Dawson 1912-ben Londontól nem messze, a Sussex grófsági Piltdownban,

[1] A felső paleolit kort a régészek az i. e. 40000 és 14000 közötti időszakra teszik. Tekintetbe kell vennünk, hogy a kőkorszak periodizációja feltételes; a helyi eltérések néha igen jelentősek.

egy koponyarészre meg egy alsó állkapocsra bukkant, amelyek teljesen szokatlan és érthetetlen módon egyesítették az ember és a majom ismérveit. A koponyának teljesen fejlett agyürege volt, viszont az állkapocs éles ellentétben állt e koponyával, mivel alakját és nagyságát tekintve nem különbözött a majom állkapcsától. Ebből adódott az a következtetés, hogy Dawson olyan lény maradványait fedezte fel, amelynek a mai embert jellemző agya s majmot jellemző rágóberendezése volt — vagyis majom módján táplálkozott, s emberileg gondolkodott.

Azoknak a nézeteknek a hívei, melyek szerint a mai ember nem a sinanthropus-típusú és neandervölgyi-típusú ősemberektől származott, diadalittasan fogadták Dawson leletét. Az új lényt elnevezték „*Dawson-féle eoanthropus*"-nak, vagyis „az emberiség hajnala" kezdeti szakaszának igazi képviselőjét látták benne. Dawson szenzációs leletének a története azonban 1953-ban véglegesen tisztázódott. Kiderült, hogy a lelet hamisítvány volt. A hamisító egy mai típusú ember felsőpaleolitkorihoz hasonló koponyájához egy mai majom alsó állkapcsát csatolta, amelyet befestett káliumbikromáttal, hogy ezzel a távoli őskor látszatát keltse. De nem érte be ezzel, hanem még le is köszörülte az „eoanthropus" egyik fogát.

Az az elmélet, hogy a homo sapiensnek — legalábbis a negyedkor határain belül — a hozzá teljesen hasonló egyéb embereket kivéve nem voltak semmiféle más ősei, s így kívül esett az evolució folyamatán, nagyon kapóra jött azoknak, akik az embert isten teremtményének tekintették. Ezt az elméletet bizonyos külföldi tudósok köre is támogatta, félremagyarázva az acheuli idők számos leletét. A speciális kutatások azonban bebizonyították, hogy azok a koponyatöredékek, amelyek ürügyül szolgáltak az ilyen torzításokhoz, élesen elütnek a jelenkori koponyától, s általában a neandervölgyi koponyához állnak közel.

A haladó tudomány félreérthetetlenül tisztázta, hogy a mai ember közvetlen elődei és ősei a neandervölgyi emberek voltak (a szó tágabb értelmében). Ezt a következők bizonyítják:

Először, valamennyi lelőhely, ahol Crô-Magnon-i[1] maradványokat tártak fel, későbbi geológiai rétegekben feküdtek, mint azok, amelyekben a neandervölgyieket találták. Másodszor, nem ismerünk egyetlen olyan esetet sem, amikor neandervölgyi ember csontjait a felső paleolit korra jellemző kőszerszámokkal együtt találták volna meg. Harmadszor, fizikai arculatukat tekintve a neandervölgyi emberek fejlettebbek voltak, mint a sinathropusok, de jóval archaikusabb jellegűek, mint a Crô-Magnon-i emberek. Negyedszer, a nyugat-európai neandervölgyiekhez sok alapvető vonásban hasonló embereket találtak az egész keleti félteke tágas területén, mindenütt, ahol a földrajzi viszonyok révén lehetséges volt a paleolitkori ember léte és elterjedése — Európában, Észak-, Kelet- és Dél-Afrikában, Elő- és Közép-Ázsiában, Délkelet-Ázsiában. Következésképpen a neandervölgyi ember nem jelentett valami helyi jellegzetességet, hanem mindenütt megelőzte a Crô-Magnon-i embert. Ötödször, ma már ismeretesek a neandervölgyi és a mai ember közötti átmeneti formák, s ezeket már részletesen tanulmányozták.

Leszögezett ténynek tekinthetjük tehát, hogy fejlődése folyamán az egész emberiség végigjárta a neandervölgyi szakaszt.

A neandervölgyi embertől a mai típusú emberhez való átmenet figyelemre méltó és meggyőző bizonyítékai azok a moustier-kori csontvázak, melyeket a palesztinai Karmel-hegyen az Es-Shul barlangban tártak fel. E csontvázakon szemléltetően társulnak az ősi neandervölgyi vonások a mai emberre jellemző ismérvekkel. A palesztinai neandervölgyi ember fizikai arculatának új vonásai elsősorban a koponyaalkatban fedezhetők fel. A koponyaüreg magassága megközelíti a mai ember átlagos koponyamagasságát; a homlok kevésbé ferde, mint általában a neandervölgyi embereknél. Az Es-Shul barlang egyik koponyájából ítélve az ott élt neandervölgyiek nyakszirti nyí-

[1] Így nevezik néha a felsőpaleolitkori embert a franciaországi Crô-Magnon barlangról, ahol 1868-ban hatalmas réteglerakódások alatt 5 emberi csontvázat találtak kőszerszámokkal és átfúrt kagylókkal együtt.

lása ugyanazon a síkon helyezkedett el, mint a mai emberé, ami a kiegyenesedett járással függ össze. A legfontosabb vonás azonban, mely e koponyákat a többi neandervölgyi koponyától megkülönbözteti: az állnak jól kivehető csúcsa van, ami jellemző sajátossága a mai embernek, de nincs meg a neandervölgyi embernél.

A palesztinai neandervölgyi ember koponyájának jelzett sajátosságainál az ember fejlődésének szempontjából nem kevésbé fontosak testalkatának olyan ismérvei, mint például a gerincoszlop és a lábfej felépítése. Ezek az ismérvek az ősi palesztinai embereket közelebb hozzák a mai emberhez, és arról tanúskodnak, hogy már jóval inkább alkalmazkodtak a kiegyenesedett járáshoz, mint egyéb neandervölgyiek. Felépítését tekintve a kézfej is közelebb áll a mai ember kézfejéhez, mint például a krími Kijik-Koba barlangból való neandervölgyi ember kézfeje.

Általában az a terület, amelyen a mai ember kialakulása alapjában véve végbement, minden valószínűség szerint felölelte a Földközi-tenger vidékét, Elő- és Közép-Ázsia, valamint a Krím és a Kaukázus eléggé kiterjedt területét.

Ugyanakkor a neandervölgyi típusú ősembereknek azok a csoportjai, amelyek a kölcsönös kapcsolat szempontjából kevésbé kedvező viszonyok között, e terület távoli határvidékein éltek, nyilván kevésbé vettek részt a mai típusú ember kialakulásának folyamatában, vagy általában azon kívül maradtak és nyomtalanul kipusztultak. Ez történt nyilván a dél-afrikai és jávai neandervölgyi emberekkel.

Európa későbbi, úgynevezett chapelle-i neandervölgyi emberei azonban nem maradtak ki a mai ember kialakulásának folyamatából. A Közép- és Kelet-Európában élt felsőpaleolitkori és későbbi emberek koponyatetőjén felfedezhető csökevényes neandervölgyi ismérvek (a brnói, předmostí leletek, valamint a Moszkva melletti Szhodnya állomásnál feltárt leletek) azt mutatják, hogy a paleolitkori emberiség más csoportjával végbement keveredés folyamatában feloldódva részt vettek a mai ember kialakulásában az európai neandervölgyiek is.

Az emberi fejlődés neandervölgyi szakaszának törvényszerűségéről nemcsak a moustier-i leletek és a neandervölgyi maradványok mindenütt előforduló társulása tanúskodik. Ugyanezt bizonyítják az átmeneti szakaszból származó emlékek is, mint az üzbegisztáni Tesik-Tas felső rétege, a franciaországi Abri-Audiban feltárt szálláshelyek, a Karmel-hegyen és a Kaukázusban levő barlangok, amelyeknek moustier-i rétegeiben a felsőpaleolitkori szerszámokhoz hasonló eszközöket találtak. Ezek az emlékek megmutatják, hogyan csírázott ki a moustier-i kultúrából a tökéletesebb, felsőpaleolitkori kultúra.

A mai ember kialakulásának okát a moustier-i közösségek munkájának fejlődésében kell keresnünk. Ez az átalakulás kisebb képességű lények törvényszerű fejlődése volt a tagolt beszéd felé, kevésbé tökéletes agyú lények törvényszerű fejlődése volt új lények kialakulása felé, amelyeknek a szervezete már jobban alkalmazkodott a fejlettebb közös termeléshez és a bonyolultabb társadalmi élethez. A Crô-Magnon-i ember belső koponyaüregéről készült gipszminták arról tanúskodnak, hogy náluk a neandervölgyi emberekhez viszonyítva erőteljesebb mértékben megnövekedtek a homloki rész elülső területei, az alsó fejtető részei és a halántékrészek.

Ennek az egész folyamatnak az eredményeként újfajta ember alakult ki, s ez olyan társadalmat létesített, amelynek feltételei között teljesen érvényét vesztette a biológiai kiválasztásnak mint fajalapító erőnek a törvénye. Alapvonásaiban a homo sapiens típusa változatlan maradt a rissi eljegesedés idejétől egészen napjainkig. Az új ember fizikai arculatának ezen állandósága folytán az emberi közösségek termelőerői növekvő gyorsasággal fejlődtek, s megváltoztak a termelési viszonyok is. A homo sapiensszel az emberi történelemnek abba az időszakába lépünk, amikor az ember fejlődése teljesen megszabadul az állati hordák körében uralkodó törvények csökevényeitől; ez a fejlődés az állatvilágban ismeretlen, csupán az emberi társadalomra jellemző törvényszerűségek szerint kezd alakulni.

A mai ember kialakulásának időszakában kezdtek elkülönülni a mai emberfajták is. Keletkezésükre hatással voltak az emberek életének ősi természeti viszonyai, valamint az embercsoportok akkoriban jellemző szétforgácsoltsága. Az emberiség mint biológiai faj egységének persze semmiképpen sem mond ellent az a tény, hogy az emberiség fejlődésének már e korai szakaszán lokális, helyi jellegű típusok alakultak ki. Ezek a típusok számos másodrendű és lényegtelen ismérv — az orr kiszögellése, az orrtő magassága, a szájpadlás méretei és alakja, a bőr színe, a szőrzet jellege stb. — tekintetében eltértek egymástól. Ezek a különbségek szolgálnak alapul a mai emberiség fajtákra osztásához. Ahogyan a természetes kiválasztás során a környező viszonyokhoz való biológiai alkalmazkodás egyre kisebb szerepet kezdett játszani az ember életében, s ezt az ember társadalmi tevékenysége folyamán felváltotta a természetnek az ember szükségleteihez való idomítása, úgy lettek egyre jelentéktelenebbek az ember fizikai arculatának eltérései is.

Az emberiségnek három nagyobb fajtáját különböztetik meg, és kialakulásuk kezdetét a felső paleolit korra teszik: 1. a negroid-ausztraloid vagyis equatoriális fajtát, amelyhez például az afrikai négereket és Ausztrália őslakóit sorolják; 2. az europoid vagy európai-ázsiai fajtát, amelyhez Európa, Észak-Afrika, Elő-Ázsia és Észak-India lakosságát sorolják, s 3. a mongoloid vagyis ázsiai-amerikai fajtát, amelyhez Kína, Közép- és Észak-Ázsia, Délkelet-Ázsia lakosságát, valamint Amerika őslakóit, az indiánokat sorolják.

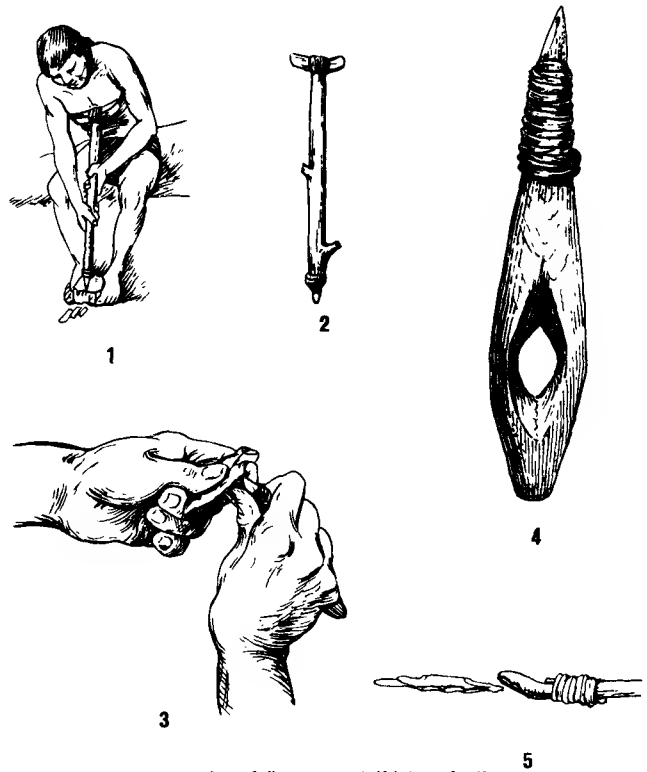

A nyomásos kőmegmunkálási technika:
1 — penge leválasztása hosszú nyomóval;
2 és 4 — nyomók; 3 — kovahegy kézi megmunkálása nyomó segítségével;
5 — a nyomó működése vázlatosan

E fajtákat átmeneti, közbeeső típusok kapcsolják össze egymással. Ezenkívül, mindegyikük kisebb, egymástól kevéssé észrevehetően különböző csoportokra oszlik. Hangsúlyoznunk kell, hogy a történelmi fejlődés folyamán a fajták állandóan keveredtek, ennélfogva tiszta fajta nem létezik.

A fajtabeli eltérések másodrendű jelenségek, amelyek nem lehetnek érvek az egész emberiség biológiai faji egységének tényével szemben. A fajtabeli eltéréseknek nincs jelentőségük az emberek társadalmi élete és kultúrájuk fejlődése szempontjából. Amint a továbbiakban látni fogjuk, a népek — köztük az egy és ugyanazon fajtához tartozó népek is — nem egyforma ütemben fejlődtek, mégpedig olyan okokból kifolyólag, amelyeknek semmi közük a fajtabeli eltérésekhez.

A polgári rasszisták reakciós fajelméletei szerint a fajok annak nyomán keletkeztek, hogy az emberek különböző ősöktől származnak; ezért — úgymond — a különféle fajok nem egyenjogúak, s ez a körülmény „eleve meghatározza" egyes fajok uralkodó és más fajok alárendelt helyzetét. Az efféle fajelméletek teljesen tudományellenes koholmányok, amelyeket az emberiség egész történelme megcáfol.

A kultúra további fejlődése a felső paleolit korban elsősorban a szerszámok és készítési módjuk tökéletesedésében jutott kifejezésre. A szerszámok megmunkálása sokkal tökéletesebb lett. Az ember nagy erővel rugalmas csontpálca végét vagy kovakőből készített pattintót nyomott a kő szélére, s gyorsan és ügyesen hasította (szinte gyalulta) egymás után a hosszú és keskeny kovapikkelyeket. A pengekészítésnek új technikája alakult ki. Korábban a pengéket korong alakú magkőről hasították. Az ilyen magkő lényegében egyszerű, lekerekített hordalékkő volt, amelyről körben — a széléről a középpont felé haladva — választották le a szilánkokat. Most a pengéket hasáb alakú magkőről hasították le.

Ennek megfelelően megváltozott a pengék leválasztását szolgáló ütések iránya is. E csapásokat most már nem rézsút, nem ferdén, hanem függőlegesen, a magkő egyik végétől a másikig mérték. A hasáb alakú magkőről nyert újfajta keskeny és hosszú pengékkel gyarapodott a készlet, merőben megváltozott és kibővült azoknak a kisebb kőszerszámoknak a választéka, amelyeket a sokkal fejlettebb életmód megkövetelt: különféle kaparók, pengehegyek, árak, vágószerszámok készültek.

Először tűntek fel olyan kovaszerszámok, amelyeknek munkaélét elvben ugyanúgy munkálták meg, mint a mai acélból gyártott vésőket. Ezek rendszerint hegyesszögben találkozó hasításfelületek által alkotott, vésésre alkalmas pengehegyek voltak. Az ilyen kovavésővel könnyebben lehetett vésni a fát, a csontot és szarut, mély vájatokat és bevágásokat lehetett fűrészelni ezekbe az anyagokba, gyorsan hasítva a forgácsokat.

A felső paleolit korban jelentek meg először a csontheggyel ellátott különféle hajítófegyverek, többek között a fogazott szigonyok. A Hamburg melletti Meiendorfban végzett ásatásoknál szigonyokat és ilyen szigonyok által átütött szarvaslapockákat találtak. Mindez a vadászfegyverek tökéletesedését mutatja.

A vadászfegyverzet fejlődésében fontos esemény volt a hajítódárdák elvetésére szolgáló első mechanikus eszköznek — a kopjavető szerkezetnek, (horogban végződő rúdnak) — a feltalálása. A kéz meghosszabbításául szolgáló kopjavető nagymértékben növelte a becsapódás erejét és a dárda röptávolságát.

Megjelentek az elejtett állatok szétvagdalására, bőrük feldolgozására, fa- és csonttárgyak előállítására szolgáló különféle kőszerszámok.

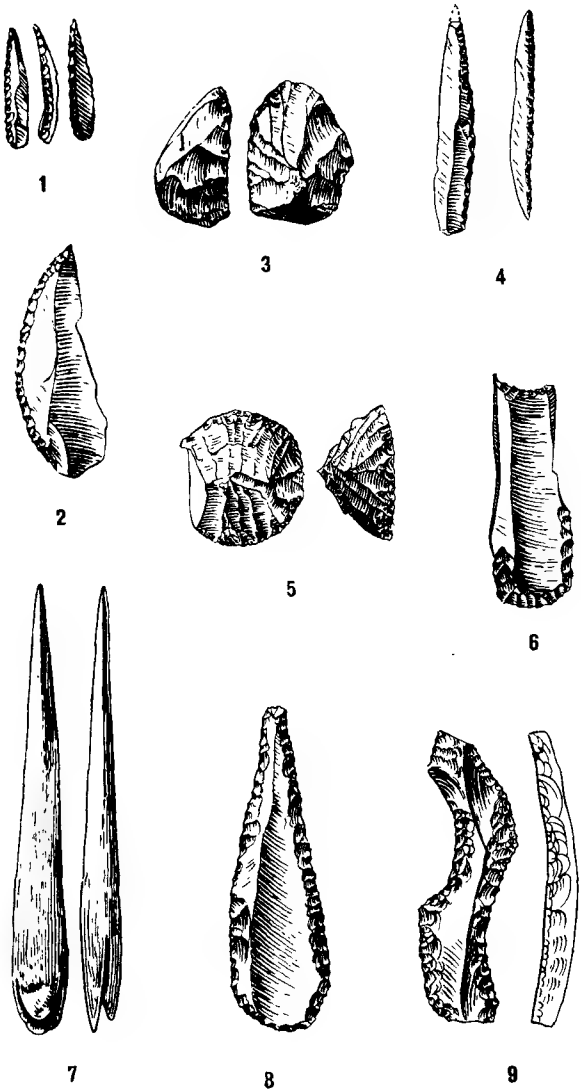

Kora-aurignaci típusú készítmények (Nyugat-Európa):
1, 2 és 4 — különféle pengehegyek;
3, 5 és 8 — kaparók; 6 — sarkos véső;
7 — csonthegy hasított alappal; 9 — penge oldalvájattal

A MATRIARCHÁLIS NEMZETSÉGI KÖZÖSSÉG KIALAKULÁSA

A felső paleolit korban bonyolultabbá vált az emberek életmódja, lépésről lépésre fejlődött az ősi közösség szervezeti felépítése. A neandervölgyiek egyes csoportjai minden valószínűség szerint idegenkedtek egymástól, sőt ellenséges viszony uralkodott közöttük. A különböző csoportok közeledése szempontjából feltétlenül hatalmas jelentőségű volt az exogámia kialakulása, vagyis a nemzetségen belüli házasság megtiltása és a különböző nemzetségek tagjai közötti állandó házassági kapcsolatok létesítése. A társadalmi kapcsolatok gyorsabb fejlődését és bonyolódását tanúsító exogámiának mint társadalmi intézménynek a kialakulását minden bizonnyal a felső paleolit korra tehetjük.

A felsőpaleolitkori vadászat eredményességének növekedése nyomán még pontosabban elhatárolódott egymástól a férfi és a nő munkája. Egyesek állandóan vadászattal foglalkoztak, mások a kialakuló letelepedett életmód körülményei között (ami ugyancsak a vadászat nagyobb eredményessége révén következett be) több időt töltöttek a szálláshelyen, s a csoport egyre fejlődő gazdaságát vezették.

A nők a többé-kevésbé letelepedett életmód viszonyai között ruhát, különféle háztartási tárgyakat készítettek, ehető növényeket és a háziiparhoz (például a fonáshoz) szükséges növényeket gyűjtöttek, továbbá az ételt is ők készítették el. Rendkívül fontos volt az is, hogy a közös szálláson az asszonyok voltak otthon, férjeik viszont ott csak jövevénynek számítottak.

A nemzetségi rend akkori szakaszát jellemző csoportházasság uralma idején, amikor az apa kilétét nem tudták pontosan, a gyermekek természetesen a nőkhöz tartoztak, s ez megerősítette az anyák társadalmi szerepét és befolyását a társadalmi jellegű ügyekben.

Mindez az ősközösségi viszonyok újabb formájának — az anyajogú nemzetségi közösségnek vetette meg az alapját.

Az anyajogú nemzetség ebben az időben történt kialakulására világosan utal egyrészt a közös lakóhely, másrészt pedig a nők széles körben elterjedő ábrázolása; az ilyen ábrákon láthatjuk például az eszkimók és az aleutok folklórjának adataiból ismert ősanyák alakját.

A felső paleolit korban az emberek társadalmi életének további fejlődése alapján lényeges változások mentek végbe kultúrájuk minden területén; már eléggé fejlett volt a művészet, s az ember gyakorlati munkájában számos tapasztalat, pozitív ismeret halmozódott fel.

AZ EMBERISÉG LETELEPEDÉSÉNEK LEGFONTOSABB TERÜLETEI

Az emberiség további fejlődése kifejezésre jutott abban is, hogy ekkor több, az egyes nagyobb területek lakosságára jellemző sajátos kulturális vonás figyelhető meg.

Az első ilyen nagyobb terület Nyugat- és Kelet-Európát ölelte fel, benne az Orosz-síkságot is, amelyet paleolit korból származó szabad ég alatti lakótelepei tesznek híressé. Amikor a jégárak tevékenysége fokozódott Észak-Európában, vagyis az utolsó, würmi vagy valdaji szakaszban, ez a terület az eljegesedés közvetlen szomszédjává vált.

A második terület felölelte a jéggel el nem borított övezetet Európa déli részén, Afrikában, Elő- és Közép-Ázsiában, a Kaukázusban és részben Indiában.

A harmadik terület Egyenlítői- és Dél-Afrikát foglalta magában.

A negyedik terület Kelet- és Északkelet-Ázsia, Szibéria és Észak-Kína volt.

Az ötödik terület Délkelet-Ázsiát ölelte fel.

Mindegyik ilyen nagy területen belül, amelyek összességükben majdnem az egész emberlakta területet felölelték, voltak még kulturális szempontból különálló övezetek is, de ezek ma még nem állapíthatók meg pontosan.

2. A FELSŐ PALEOLIT KOR EURÓPÁNAK AZ ELJEGESEDÉSSEL SZOMSZÉDOS TERÜLETEIN

EURÓPÁNAK AZ ELJEGESEDÉSSEL SZOMSZÉDOS TERÜLETE

E területek áttekintését legjobb az első területtel, Európának az eljegesedéssel szomszédos területével kezdenünk, amelynek emlékei — mint a leginkább áttanulmányozott emlékek — teljesebb képet adnak a felső paleolit kor emberiségének kulturális vívmányairól.

Már a felső paleolitra vonatkozó első adatok lehetővé tették, hogy a tudósok világos és kifejező képet rajzoljanak a negyedkori Európa ősi vadászainak életéről. Mortillet, a XIX. század kiemelkedő haladó régésze Nyugat-Európa felsőpaleolitkori emlékeit solutréi, madeleine-i és azili[1] szakaszra osztotta; az utóbbit később átmeneti szakasznak tekintették a paleolitot követő korszakhoz, a mezolithoz, sőt a mezolit korszak kezdetének tartották. Azután más régészek különválasztották az aurignaci szakaszt, amely a moustier-it követte, és megelőzte a solutréit. Ezt a képet lényegesen kiegészítették további kutatásoknak, különösen szovjet tudósok, valamint csehszlovák, lengyel, román és magyar régészek kutatásainak eredményeivel, akik hatalmas munkát végeztek Kelet- és Közép-Európa területén.

A legújabb leletek azt mutatják, hogy Európának az eljegesedéssel szomszédos keleti részén a felső paleolit geológiai viszonylatban nagyon korán kezdődött, jóval korábban, mint a régebbi kutatók gondolták. Ma már megállapított tény, hogy a korai moustier-i idők emberei a legnagyobb, vagyis a rissi eljegesedés előtt éltek a Szovjetunió déli részén. Miután a rissi idők nagy jégtakarója olvadni kezdett, újabb nagy változások mentek végbe az éghajlati és földrajzi viszonyokban. A világóceán szintje felemelkedett, a tenger kilépett a szárazföldre. A mai Volgográd környékén, a Volga mellett feltárt moustier-i lakótelepet hatalmas vastagságú tengeri lerakódások borították. Északon a tenger vize az Onyega, a Pecsora és az Északi-Dvina völgyében messze behatolt a szárazföldre. A Fehér- és Balti-tenger egyesültek és Skandináviát elválasztották Európától. Jakutföldön a tenger a Léna- és a Viljuj-folyók mentén tört dél felé.

Ugyanakkor a kedvezőbb meleg éghajlat hatására balkáni és észak-kaukázusi „menedékhelyéről" terjedni kezdett a meleget kedvelő növényzet is. A jégtől megszabadult területeken eleinte csupán a luc- és erdei fenyő élt meg, később azonban már elterjedt a sarkkört is elérő tölgy, valamint a gyertyán, a hárs és a bükk.

Az Orosz-síkság középső részét lombos erdők övezete foglalta el. Ettől északra vegyes tűlevelű és lombos erdők, végül még északabbra, egészen a Jeges-tengerig tűlevelű erdők húzódtak. A lombos erdők övezetétől délre erdős sztyepp terült el tölgy- és hárscserjésekkel. Ilyen viszonyok között természetesen meg kellett változnia az állatvilágnak is. Eltűntek a sarki rókák, a lemmingek és egyéb jellegzetes sarkköri állatok, csökkent a sztyeppen élő fajták száma, és ennek megfelelően elszaporodtak az erdei állatok. A mammut azonban továbbra is régi helyein élt, s vele együtt éltek a „mammut-fauna" egyéb képviselői is.

Az eljegesedés következő, valdaji szakaszában már összehasonlíthatatlanul kisebb volt a jégtakaró. Ehhez szorosan csatlakozott az eljegesedéssel szomszédos területek sajátos növényzetének övezete, amelyet hegyi-tundrai, erdei és sztyeppi növényfajták borítottak. Délebbre az erdős sztyepp övezete terült el, majd tágas sztyeppek következtek.

Ez az idő volt a „mammut-fauna" — mammut, gyapjas orrszarvú, rénszarvas, sarki róka, obi lemming, szajga, mormota — legnagyobb elterjedésének időszaka.

[1] Mindegyik elnevezés attól a helytől (Solutré, Madeleine, Mas-d'Azil) származik, ahol az adott típus legfontosabb emlékeit megtalálták.

Ilyen volt az a természeti háttér, amelyben kibontakozott a felső paleolit kor emberiségének története Európának az eljegesedéssel szomszédos területein.

Az első dolog, ami a kutató figyelmét magára vonja, az ősember lakótelepein talált állati csontok óriási tömege. Így például Solutréban (Franciaország) mintegy 10 000 ló csontjait tárták fel. Předmostíban (Csehszlovákia) egyéb állati csontok mellett mintegy 800—1000 mammut maradványait találták meg. Amvroszijevkában (Ukrajna) mintegy méternyi vastag, körülbelül 200 m² területű csonthalmazt tártak fel: 950—1000 bölény csontját. A vadászatnak, amely Európa paleolitkori lakosságának már régóta alapvető létforrása volt, természetesen tökéletesednie és javulnia kellett. A vadászat módozataira gyakran maga az ősi lakótelepek elhelyezése utal. Ezek a lakótelepek sziklás szakadékok és hasadékok közelében, hegyes-völgyes terepen helyezkedtek el, mely igen alkalmas volt a vadak bekerítésére és hajtására.

SZERSZÁMOK

Eltérően az előző, moustier-i kortól, most egyre gyakrabban fordulnak elő csontból készített gerely- és kopjahegyek.

A kovából rovátkolt oldalú, valamint babér alakú, nagyobb, kecsesen formált hegyeket készítettek, amelyek a késői solutréi kort jellemzik. Előfordulnak ezenkívül kisméretű nyíl- vagy hajítódárdahegyek is, amelyek formájukat tekintve nagyon közel állnak a későbbi, neolitkori (újabb kőkori) hegyekhez. Ilyenek például a Spanyolország felsőpaleolitkori lakótelepein talált részint homorú alapú, részint nyéltüskés dárdahegyek. A Don menti Kosztyonkiban (Voronyezs mellett) feltárt lakótelepek alsó, legrégibb rétegeiben szintén találtak homorú alapú, háromszög alakú miniatűr dárdahegyeket; ezek is nagyon hasonlítanak a neolitkori dárdahegyekhez.

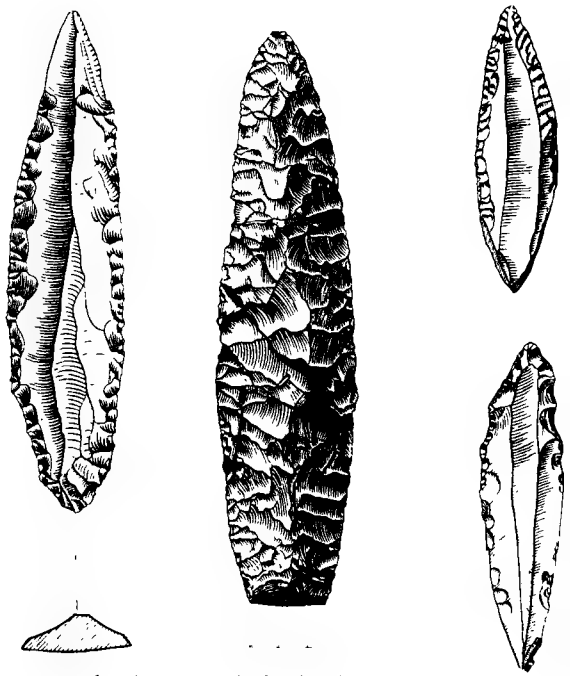

Solutréi típusú készítmények a Don menti Kosztyonki IV. telepről

Kétoldalt — kovapengéből készült pengehegyek; középen — kétoldalt megmunkált levél alakú hegy

A nyíl és dárda hajításához — mint említettük — ekkor már különleges szerkezetet, horgosvégű pálcából készült hajítófát használtak. Ezzel sokkal nagyobb erővel és nagyobb távolságra lehetett elhajítani a fegyvert. Ezt fontos újításnak kell tekintenünk, mert előkészítette az íj feltalálását. Franciaország területén, a felső paleolit korhoz tartozó lakótelepeken csontból készült kopjavetőket találtak.

A felső paleolit korban figyelhetők meg az állatfogásra szolgáló különféle csapdák, többek között önműködő kelepcék használatának első tanújelei. A barlangok falain talált vázlatos rajzok nyilván csapdául, többek között mammut elejtésére szolgáló gödröket, csapdául szolgáló kerítéseket, sőt még hálókat is ábrázolnak, amelyek feltehetőleg hasonlítanak a közelmúlt sarkvidéki törzseinek szíjakból készült hálóihoz; e hálók segítségével fogtak rénszarvast, libát, foglyot. A csapdák kímélték a vadászok erejét, megtakarították az egész közösség nehéz munkáját, s összehasonlíthatatlanul bőségesebb zsákmányt biztosítottak, mint régebben. Ugyanakkor

nyilván kifejlődtek a tartalékul szolgáló hús elkészítésének módjai is, melyek lényegében ugyanazok lehettek, mint a mai sarkvidéki törzsek módszerei. A húst gödrökben raktározták el, amint a Voronyezs melletti Kosztyonkiban talált gödrök mutatják, szárított és fagyasztott formában, a zsírt és hájat pedig állati bőrből készült hólyagokban és zsákokban tartották.

A halászat is fontos lehetett, legalábbis bizonyos helyeken. Erre vallanak a lazacnak, a tiszta és átlátszó, gyors és hideg vizű északi folyók e jellegzetes lakójának a konyhahulladékok között talált csontjai. A paleolitkori rajzok a lazacot pontosan és élethűen ábrázolják.

A halászatnál valószínűleg nemcsak a hálót használták, hanem mindkét végükön kiélezett rövid rudak formájában a későbbi halászhorog durvább elődeit is. A legfontosabb eszköz azonban nyilvánvalóan a szigony volt, amellyel a paleolitkori halászok olyan mesterien és pontosan döfték át a nagyobb halakat, akárcsak manapság a Dél és Észak különböző törzsei. Nem véletlen, hogy a paleolitkori leletek között olyan sok a szigony, s a barlangok fali rajzain annyira elterjedt a szigony ábrázolása.

Az állandó és szervezett foglalkozássá vált vadászat további fejlődése, a vadászfegyverzet javulása, a technikai haladás, valamint általában a gazdaság tökéletesedése azt eredményezte, hogy az eljegesedett területen élő lakosság kultúrája aránylag elég magas fokot ért el, s kialakult az ősi mammut- és rénszarvasvadászok sajátos és jellegzetes életmódja.

LAKÓTELEP ÉS ÉLETMÓD

A paleolitkori emberről a feltárt lakótelepek adnak képet. Ez a kép világos és egyben meglepő is, mert erősen elüt a régi elképzelésektől. A felsőpaleolitkori ember életmódjának tanulmányozása szempontjából rendkívül fontos emellett e lakótelepek feltárási módszere. Ezt a módszert szovjet régészek dolgozták ki, akik a jégkori emberek életének legkevésbé ismert, leghomályosabb részleteit akarták megvilágítani — tehát életmódjukat, házépítésüket és társadalmi berendezésüket.

Az új ásatási módszernek az a lényege, hogy a kutatók a múlthoz képest megváltozott követelményeket támasztanak a kultúrrétegek feltárásával szemben. Régebben az ilyen rétegben „konyhai hulladékok" rendetlen halmazát látták csupán, s az ásatásokat ennek megfelelően végezték. Ma már azonban más a helyzet: a látszólagos rendetlenség és a halmazok véletlen jellege mögött a kutatók az eltűnt ősi lakások és egész lakótelepek meghatározott, gyakran egészen arányos képét ismerik fel, s ebből következtetni tudnak a telepek lakóinak életére, társadalmi szokásaikra.

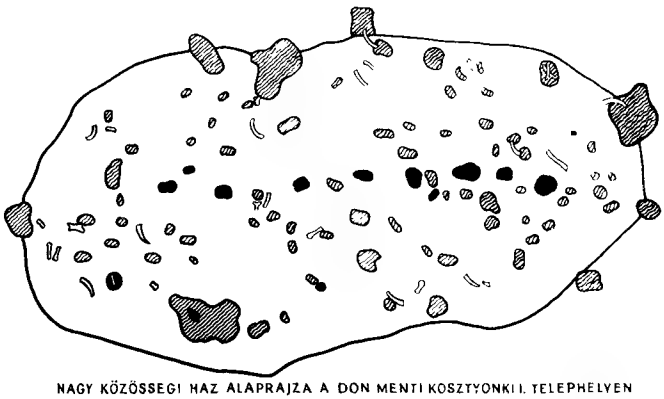

NAGY KÖZÖSSÉGI HÁZ ALAPRAJZA A DON MENTI KOSZTYONKI I. TELEPHELYEN

Tűzhelyek — Raktárak és gazdasági rendeltetésű gödrök — Nagy alakú csontok

Ennek folytán lényegesen meg kell változtatni nemcsak az Orosz-síkság, hanem egész Európa felsőpaleolitkori lakóinak életéről alkotott általános nézetet is. A felső paleolit kor embereiben régebben szánalomra méltó, kóbor vadakat láttak, akik szakadatlanul vándoroltak egyik helyről a másikra, nem ismerve nyugalmat és többé-kevésbé állandó letelepedést. Most azonban új színben jelentkezik általános életmódjuk és társadalmi rendjük.

A paleolitkori ember lakótelepének jellemzéséhez különösen gazdag anyagot találtak a Don melletti Kosztyonki-telepeken, Voronyezs közelében végzett ásatásoknál. E Kosztyonki nevű telepek

már régen híresek voltak arról, hogy rengeteg állati csont került elő a földből. A falu is e csonthalmazokról kapta a nevét. Az itt talált óriási állati csontok I. Péter érdeklődését is felkeltették. A paleolit korból származó kosztyonki emlékek teljes jelentőségét azonban csak 1917 után ismerték fel; csak akkor derült ki, hogy e leletek mennyire fontosak Európa őslakossága történetének szempontjából.

A szovjethatalom első éveiben újabb figyelemre méltó emlékeket találtak itt a paleolit korból, s a leletek gazdagsága azt mutatja, hogy ez a vidék a kelet-európai felsőpaleolitkori emlékek valóságos központja. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája által végzett kutatások nyomán megállapították, hogy itt számos vadásztábor volt; ezeknek a helyén fel is fedezték a paleolitkori tűzhelyek nyomait, és rengeteg kovakészítményt is találtak.

Az ősi mammutvadászok párját ritkító lakását tárták fel például az egyik kosztyonki telepen, az úgynevezett Kosztyonki I.-ben. E hely tanulmányozása közben a régészek kiderítették, hogy a tűzhelyek, az állati csontok és az emberi kéz által megmunkált kovadarabok kitöltötték az ősi lakótelep alapterületét, s annak határain kívül csak elvétve találtak leleteket.

Az 1931—1936-os ásatások során Kosztyonki I.-ben feltárt ősi lakóépítmény alaprajza ovális alakú. Hossza körülbelül 35 méter, szélessége pedig 15—16 méter. A lakótér ily módon majdnem elérte a 600 m²-t. Ilyen nagyméretű lakóépítményt természetesen nem lehetett egyetlen tűzhellyel átfűteni. A lakótér közepén, a hosszanti tengely mentén 2 méteres közökkel szimmetrikusan elhelyezett tűzhelygödrök álltak. 9 ilyen tűzhely volt, mindegyiknek körülbelül 1 méter az átmérője. E tűzhelyeket fölül vastag réteg csonthamu és elszenesedett csont borította, amit tüzelőként használtak. Úgy látszik, hogy mielőtt a lakótelep lakosai elhagyták szállásukat, elhanyagolták és sokáig nem tisztították tűzhelyüket. A tűzhely közelében hagyták a felhasználatlan tüzelőkészletet, a mammutcsontokat is.

Az egyik tűzhely nem fűtésre, hanem egészen más célokra szolgált. Barnavasérc darabokat és szideritet égettek rajta, miáltal vörösszínű ásványi festéket nyertek. Ezt a festéket a telep lakói olyan nagy mennyiségben használták, hogy a lakótelep bemélyedését kitöltő földréteg helyenként teljesen vörös színű volt, különböző árnyalatokban.

A Kosztyonki I.-ben feltárt nagy lakóháznak még egy érdekessége van: a tűzhelyek mellett vagy valamivel távolabb nagy mammut-sípcsontokat találtak függőlegesen a földbe ásva. E csontok — a rajtuk levő rovásokból és bevágásokból ítélve — nyilván „munkapadul" szolgáltak az ősi mestermberekeknek.

A tulajdonképpeni lakóterületet mellékhelyiségek — gyűrű alakban elhelyezkedő földkunyhók szegélyezték. Kettő kiemelkedik a többi közül nagyobb méreteivel; ezek majdnem szimmetrikusan helyezkednek el a fő lakóépítmény jobb és bal oldalán. Mindkettő földpadlóján tűzhelyek maradványaira bukkantak, ezekkel fűtötték e helyiségeket. A földkunyhók tetejének váza nagy mammutcsontokból és mammutagyarakból készült. A harmadik nagyobb földkunyhó a lakóterület távolabbi, ellentétes végén volt, s nyilván a mammuthús raktározására szolgált.

Érdekesek az itt talált különleges gödrök, amelyek különösen értékes tárgyak tárolására szolgáltak. Találtak bennük női szobrokat, állatszobrokat (többek között mammutot, medvét, barlangi oroszlánt ábrázoló szobrokat), zápfogakból készült díszeket, ragadozók szemfogaiból, főként rókafogból készült ékszereket. Ezenkívül számos esetben találtak kiválogatott kovapengéket, rendszerint többet együtt, továbbá kiváló minőségű, nagyobb méretű dárdahegyeket, amelyeket nyilván szándékosan rejtettek el a külön kivájt mélyedésekbe. A kosztyonki lakótelepek egyik kutatója, P. P. Jefimenko feltételezi, hogy a Kosztyonki I. nevet viselő nagyobb telepet lakói „rendkívüli körülmények között" hagyták el. Erre vall szerinte az is, hogy a női szobrok szétzúzódtak, a lakás földjén pedig általában csak jelentéktelen tárgyak maradtak. Véleménye szerint a lakók a ház elhagyása előtt összeszedtek minden értékesebb dolgot. Csak azt hagyták ott, amit korábban már

elrejtettek, többek között a szobrokat. A szobrokat aztán az ellenség megtalálta és összetörte, hogy ily módon megsemmisítse a kosztyonki közösség nemzetségi „védelmezőit", s ezzel még nagyobb kárt okozzon a nemzetségnek.

A kosztyonki ásatások tehát fényt derítettek egy egész közösség házi életére. Több tucat, sőt talán több száz emberből álló közösség volt ez, s tagjai tágas, az akkori időkhöz mérten már elég jól megépített közös lakásban laktak. Az ősi lakótelep bonyolult és ugyanakkor arányos képe szemléltetően mutatja, hogy lakosainak életében határozott belső rend uralkodott, amely az előző nemzedékektől örökölt hagyományokon és szigorú szabályokon épült fel. E hagyományok alapja a közös munka évezredek folyamán szakadatlanul gyarapodó tapasztalata volt. A paleolitkori közösség egész élete a tagok közös munkájára, a természet elleni közös harcukra épült.

A hatalmas kosztyonki lakóépítmény azonban korántsem egyedülálló a maga nemében. Pontosan ilyen nagy és csaknem hasonló berendezésű lakóépítményt tártak fel a Kurszk alatti Avgyejevszkaja szálláshelyen is. A lakóépítmény alaprajza itt is ovális alakú, szélén földbe vájt földkunyhók álltak. Belül tűzhelyek húzódtak egy sorban a hosszanti tengely irányában, s még az értékek részére szolgáló gödröket meg a függőlegesen földbeásott mammut-sípcsontokat is megtalálták. Az Avgyejevszkaja lakótelepen talált tárgyak szintén majdnem teljesen megegyeznek a Kosztyonkiban feltárt leletekkel.

Hasonló nagy lakóépítmények voltak más felsőpaleolitkori, többek között a Dontól nagyon távol levő lakótelepeken is. Ezek is sok mindenben meglepő módon hasonlítottak az avgyejevszkajai és a kosztyonki településekhez.

Eléggé tágas ilyenfajta lakóépítményt kutattak át az utóbbi években például a csehszlovákiai Dolní Věstonicében. Ennek a lakóépítménynek enyhén földbevájt, ovális alakú, 19×9 méteres mélyedés az alapja. Belül öt tűzhely helyezkedik el, egymástól másfél-két méter távolságra. A tűzhelyek környékén találták a leletek zömét: kovaszilánkokat, pengéket és kész szerszámokat. Ugyanitt voltak a csontból és mammutagyarból előállított legjobb készítmények, például nagy dárdahegyek és díszek. Találtak kis darabokban valamilyen ásványi festőanyagot is; valószínűleg okker lehetett. E lakás építői szálláshelyüket egy kisebb, tiszta és átlátszó vizű patak partján választották ki. A patak túlsó partján állati csontok tömegét találták felhalmozva.

A Brjanszk alatti Gyeszna községben, a felső paleolit korból származó Tyimonovszkaja szálláshelyen V. A. Gorodcov, a kiváló szovjet régész még bonyolultabb lakóépítményt fedezett fel, négyszögletes, mintegy 3 méter mély földkunyhókat, amelyeket télen mesterséges barlangként használtak a paleolitkori közösségek.

A több tűzhellyel ellátott nagy lakóépítmények mellett voltak más típusúak és kisebb méretűek is. Kosztyonkiban és Avgyejevszkajában csak a lakóépítmény bemélyített földpadozatát és egyes részeit lehet tanulmányozni, e kisebb méretű lakóépítményekből azonban némileg már az is megállapítható, hogyan épültek fel a falak, milyen volt az oszlopszerű támasztószerkezet és a tető. Így például az ukrajnai Gonciban feltárt paleolitkori lakóépítmény ásatása során talált mammutcsontok nem voltak rendetlenül szétdobálva, hanem ovális alakú, 4,5 méter hosszú, mintegy 4 méter széles, 27 mammutkoponyával körülrakott halomban voltak felraktározva. Ezenkívül az ovális halom szélein 30 mammutlapocka volt függőlegesen a földbe ásva. Középen több mint 30 mammutagyar hevert. A mammutkoponyák és mammutlapockák az ősi lakóépítmény falainak alapzatát alkották, az agyarak pedig minden valószínűség szerint az alacsony, kupola alakú tető vázául szolgáltak. Az ilyesfajta lakások közé sorolható a svájci Schussenriedben feltárt földkunyhó is. Itt a csontból készült madeleine-i szigonyokkal és egyéb paleolitkori készítményekkel együtt talált több száz rénszarvasagancs a tetőváz befedésére szolgálhatott.

Az állati csontokból készült tetőváz széles körű elterjedése a solutréi és a madeleine-i időkre tehető, amikor a riss-würmi jégközi időszak aránylag enyhe éghajlatát újabb lehűlés, a würmi

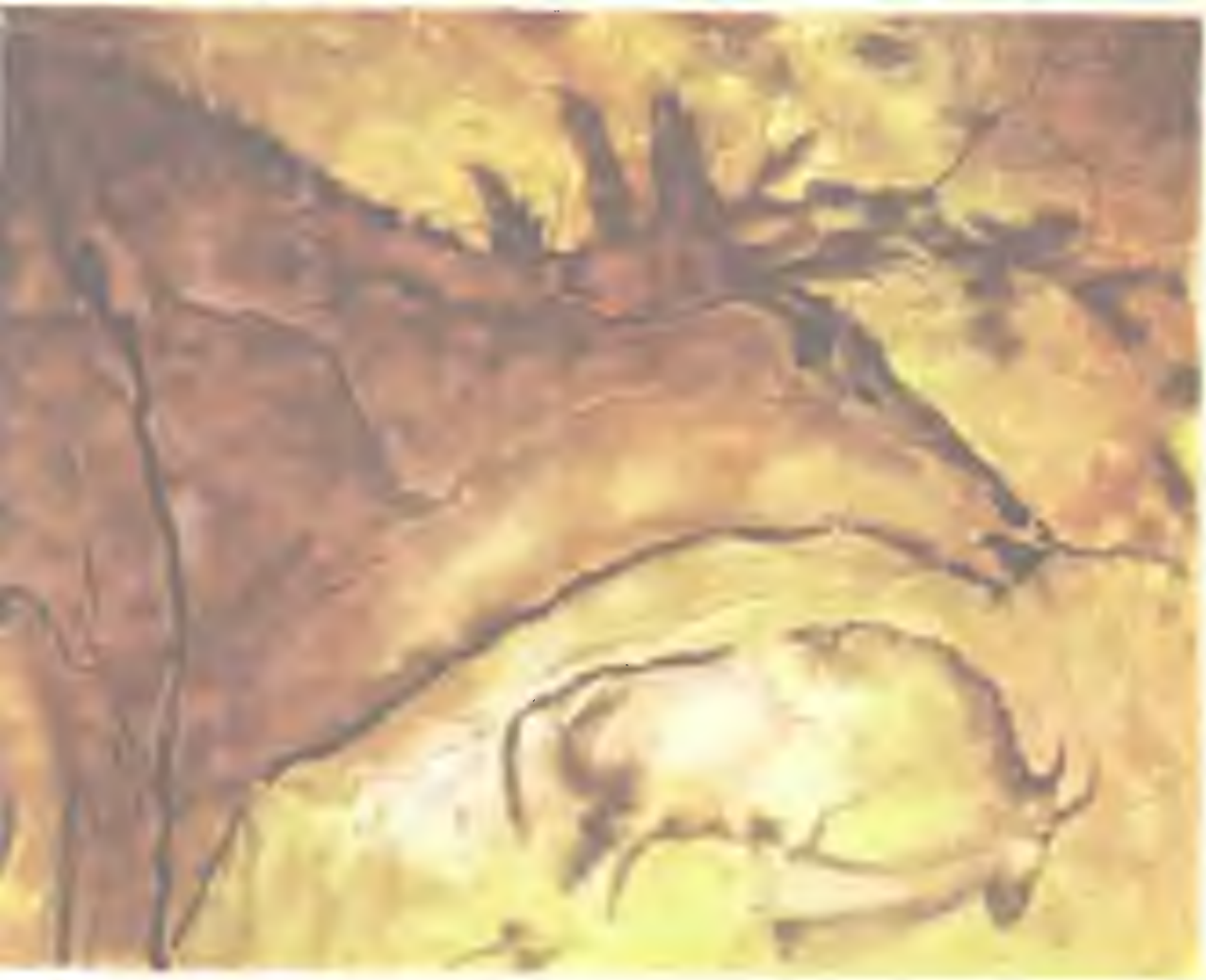

GÍMSZARVAS
Altamira barlang. Spanyolország. Felső paleolit kor

lehűlés váltotta fel. Ugyancsak a rideg éghajlat nyomta rá bélyegét a kései solutréi és a madeleine-i idők emberének ruházatára is. A rengeteg kovából és csontból készült hegyes lyukasztó, különösen a nagyszerűen elkészített csonttűk, a fonal részére szolgáló kicsiny nyílással, nem hagynak kétséget aziránt, hogy az akkori emberek már különlegesen kikészített bőrökből szabott és varrott öltözéket viseltek. Hogy külsejét és szabását tekintve milyen volt ez a ruha, azt a szibériai Angara-folyó melletti Buretyben talált felsőpaleolitkori, mammutagyarból faragott kis szobor mutatja. A szoboralakot az arc kivételével mindenütt rovátkák és mélyedések borítják, amelyek jelképesen, kezeslábasszerű, a testet teljesen borító szőrmeruhát ábrázolnak. A szobor fején ugyanilyen gödröcskékkel borított csuklya látható.

A legtöbb paleolitkori szobor azonban ruhátlan, meztelen női alakot ábrázol. Legfeljebb egy többé-kevésbé széles övecske takarja az ágyékot, vagy valami széles, háromszögletű, hátraeső uszályféle, amint az a franciaországi Lespugne-ben talált híres szobron látható. Néha a tetováláshoz hasonló ábrák is láthatók e szobrokon. A nők nagy figyelmet fordítottak hajviseletükre, amely néha nagyon bonyolult és díszes. A női szobrokon a haj néhol sűrű tömegben hullik alá, néhol koncentrikus körökben van összegyűjtve, máskor cikcakkos függőleges sorokat mutat.

Alacsony és szűk, félig földalatti téli lakásukban a paleolitkori emberek valószínűleg meztelenül éltek, vagy alig viseltek egy-két ruhadarabot. Csupán a lakáson kívül hordtak bőrből készült ruhát és szőrmecsuklyát. Így ábrázolták őket a paleolitkori szobrászok is: szőrmeruhában vagy meztelenül, csupán ágyékkötővel a testükön.

A paleolitkori szobrok nemcsak azért érdekesek, mert jól megmutatják a felsőpaleolitkori emberek külsejét, hanem azért is, mert a jégkorszak művészetét képviselik.

3. MŰVÉSZET ÉS HIEDELMEK

A PALEOLITKORI MŰVÉSZET

A paleolitkori művészet első emlékeit franciaországi barlangokban tárták fel a XIX. század negyvenes éveiben. Az ember múltjára vonatkozó bibliai nézetek hatása alatt akkor még sokan nem akarták elhinni, hogy a kőkorszakban — a mammut korában — már emberek éltek.

1864-ben a franciaországi La Madeleine barlangban csontlemezen mammutképet találtak, ami azt bizonyította, hogy e távoli idők emberei nemcsak kortársai voltak a mammutnak, hanem le is rajzolták. 11 évvel később, 1875-ben váratlanul felfedezték a spanyolországi Altamira barlang falain látható rajzokat, melyek még a kutatókat is meglepték. Azóta még sok hasonló leletet találtak.

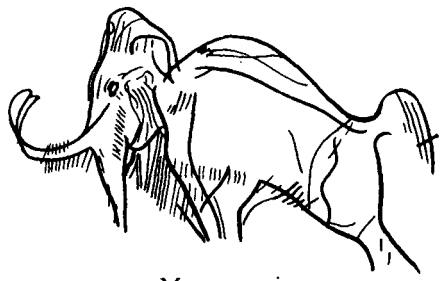

Mammut rajza
A franciaországi La Madeleine barlangból

Az őskőkorszak barlangművészetét azonban továbbra is sokáig vitatták, amíg a felhalmozott tények véget nem vetettek minden kételkedésnek.

A tudósok által nagy türelemmel összegyűjtött újabb tényanyag teljesen megcáfolta azokat a teoretikusokat, akik a művészetet el akarták szigetelni a társadalomtól, akik a művészet csíráit az állatvilágban próbálták keresni, vagy azt bizonygatták, hogy a művészeti érzék már kezdettől fogva megvolt az emberben. A tényanyag nagy mennyisége véglegesen bebizonyította azt is, hogy a művészet nem váratlanul, meglepetésszerűen keletkezett vakító ragyogásával, mint az idealista módon gondolkodó kutatók állították, s hogy egyáltalán nem a véletlen és nem a „kiválasztott faj" géniusza volt a művészet forrása.

Az ősi művészet megjelenését a társadalom és a munka több százezeréves fejlődése készítette elő, amelynek folyamán nagy változások történtek magának az embernek a természetében, érzékszerveiben és képességeiben. Hatalmas jelentőségű volt emellett az emberi kéz fejlődése és tökéletesedése is. A munka folyamán, és csakis a munka révén, az emberi kéz a későbbiekben a tökélynek olyan magas fokát érte el, amelyen Engels ismert mondása szerint „Raffael festményeit, Thorvaldsen szobrait és Paganini zenéjét elővarázsolhatta"[1].

Munka közben az ember fejlesztette a beszédet és gondolkodását, s megtanulta, hogy előre kidolgozott terv szerint formálja meg a számára szükséges tárgyakat. Ez volt művészi alkotó tevékenységének az alapja, legfontosabb előfeltétele. A társadalmi élet és munka fejlődése során végül olyan konkrét szükségletek merültek fel, amelyek nyomán megszületett a művészet, mint az ember társadalmi tudatának és tevékenységének külön szférája.

A művészet első magvai — mint láttuk — már a moustier-i kor végén termékeny talajra hulltak. Gazdag termést hoztak, amikor az ember elhagyta a neandervölgyi szakaszt, s újabb, minőségileg magasabb fokra lépett.

Említettük már, hogy a felső paleolit korban bonyolultabb lett a vadászgazdaság technikája. Megjelent a házépítés, új életmód alakult ki. A nemzetségi rend érlelődése folyamán erősödött és szerkezetileg bonyolultabb lett az ősi közösség. Kifejlődött a gondolkodás és a beszéd. Felmérhetetlenül kiszélesedett az ember szellemi látóköre, gazdagodott lelkivilága. Ezzel párhuzamosan a művészet megszületése és további fejlődése szempontjából nagy jelentőségű volt az a sajátos körülmény is, hogy a felsőpaleolitkori ember már igen gyakran használta a természetes ásványi festékek élénkebb színeit.

Új módszereket is tanult a lágy kő és a csont megmunkálására, ami azt a korábban ismeretlen lehetőséget nyitotta meg előtte, hogy a környező valóság jelenségeit plasztikus formában, vagyis szobrászati és metszett művekben ábrázolja.

Ezen előzetes feltételek nélkül, e technikai vívmányok nélkül, amelyeket közvetlenül a szerszám elkészítésével kapcsolatos gyakorlati munka hívott életre, nem születhetett volna meg sem a festészet, sem a művészi csontfaragás. Lényegében ez a két művészeti ág képviseli a paleolit kor általunk ismert művészetét.

A legjelentősebb és a legfontosabb az ősi művészet történetében az volt, hogy alapjában az első lépésektől kezdve a valóság helyes ábrázolásának útját járta. A felső paleolit kor művészetének legjobb alkotásai kitűnnek a természet bámulatosan hű ábrázolásával, az élet szempontjából fontos, leglényegesebb ismérvek pontos tolmácsolásával. Már a felső paleolit kor kezdeti szakaszában, Európa aurignaci emlékei között felfedezhetjük a helyes rajzolás és faragás példaképeit, s a barlangrajzokon is ezt tapasztalhatjuk. Megjelenésüket természetesen bizonyos előkészületi időszak előzte meg.

A legkorábbi barlangképek még erősen archaikus jellegűek. A kora-aurignaci műveket szemlélve, első pillantásra úgy tűnik, hogy azokat az ősember tudatának mintegy véletlenül fellobbanó asszociációi hívták életre, amikor az ősember észrevette a hasonlatosságot a kövek vagy sziklák rajzolatai és egyes állatok külseje között. Az archaikus művészetnek ezeken az ősrégi emlékein csodálatos módon társul a természetes hasonlatosság és az ember alkotó munkája. De már ezek mellett számos olyan alkotást találunk, mely kizárólag az ősember alkotó képzeletének köszönheti megszületését.

A legősibb művészet valamennyi archaikus emlékét az jellemzi, hogy a formák rendkívül egyszerűek, színezésük is száraz, egyhangú. A paleolitkori ember kezdetben beérte azzal, hogy kontúrrajzait ásványi festékek erős és tarka tónusaival kiszínezte. Ez teljesen természetes is volt

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. 76. old.

a sötét barlangokban, amelyeket csak bágyadtan világítottak meg az égő kanócok vagy a füstölgő máglya lángjai. Ilyen homályos megvilágításban észre sem lehetett volna venni a félárnyékot. Az aurignaci idők barlangrajzai rendszerint vadállatokat ábrázolnak egyetlen vonalkontúrral, amelyet aztán vörös vagy sárga csíkkal rajzoltak körül, s belül néha teljesen kitöltötték kerek foltokkal, vagy befestették festékkel.

A madeleine-i szakaszban, főként a barlangrajzok terén újabb előrelépés figyelhető meg a felső paleolit kor művészetében. E változások abban jutnak kifejezésre, hogy áttérnek az egyszerű vonalú, egyszínű festékkel festett rajzokról a többszínű festésre, a vonalról és a sima, egytónusú mezőről a foltra, amely a tárgy nagyságát és alakját különböző vastagságú festékréteggel, vagyis a tónus erejének változásával érzékelteti. Az aurignaci idők egyszerű, bár festett rajzai most már tehát igazi barlangfestészetté fejlődtek. Legjobban sikerült emlékei, mint például az Altamira barlangban talált leletek, igen jól érzékeltetik az élő vadállatok testformáit.

A paleolit kor művészetének életerős realista jellege nem csupán abban mutatkozik meg, hogy a művész igyekezett minél tökéletesebben visszaadni a mozdulatlanul álló állat alakját. Ennél tovább ment: dinamikus tolmácsolásra, a mozgás megragadására törekedett, s a pillanatonként váltakozó sajátos testhelyzeteket is érzékeltetni akarta.

Ezt a művészi képességet természetesen nem lehetett egyszerre elérni. Eleinte, az aurignaci időkben, a rajzok vonalainak teljes tökéletessége ellenére is sokáig mozdulatlanul, álló helyzetben ábrázolták az állatokat. De már a madeleine-i kor közepén világosan érezhető a művészetben az a törekvés, hogy az állat mozgását ábrázolják. Egyes rajzokon a szarvasok lassan, a rájuk jellemző kecsességgel haladnak. Más rajzokon meg fejüket hátravetve, páni félelemmel száguldanak. A lovakat minden rajzon gyors vágtában ábrázolják. Az altamirai vadkan félelmetes látványt nyújt vak dühében: vicsorgó agyarakkal és felborzolt sörtével vágtat. Még a nehézkes mammutot is nagy kifejező erővel ábrázolja egy La Madeleine-ben feltárt lemez. A hatalmas állat megfeszíti a hátát, agyarai felfelé hajlottak, hátsó lábait elnyújtja, begörbített farkát magasra emeli, s úgy tör előre.

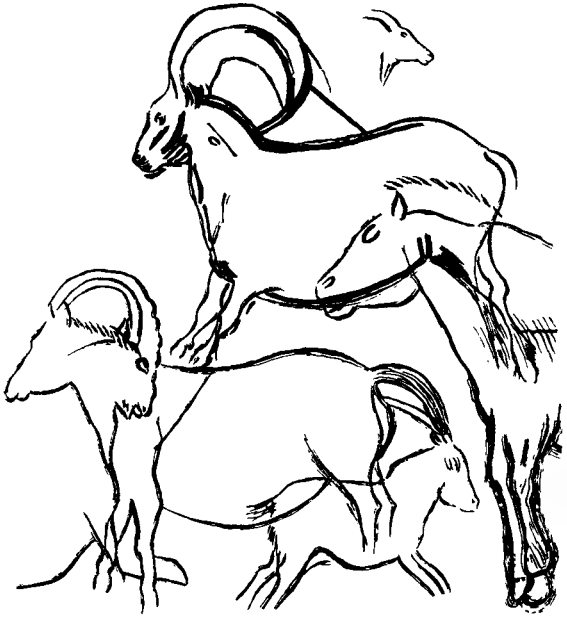

Kecskék és lovak rajza
A franciaországi Combarelles barlangból

A paleolit kor művészete mély realizmusa és életereje ellenére is még csak gyermekcipőben jár. Gyökerében eltér a mai művészettől, amelynek mondanivalóját szigorúan korlátok közé zárja a tér. A paleolit kor művészete nem ismerte a levegőt és a távlatokat e szavak igazi értelmében: a rajzokon az alakok lába alatt nem látható a föld. A mai értelemben vett kompozíció is hiányzik ebből a művészetből; az egyes alakok nincsenek tudatosan elosztva a síkon.

A paleolit kor legjobb rajzai sem mások, mint pillanatnyilag megragadott és rögzített egyéni benyomások, amelyeket a mozgás tolmácsolásának meglepő élénksége jellemez.

Még ahol több rajzot figyelhetünk meg felhalmozva, ott sem észlelünk semmiféle logikai következetességet, semmiféle gondolatkapcsolatot. Ilyen például az altamirai tömegrajz, mely úgy jött létre, hogy a művész — vagy művészek — egymás után, sőt egymás hegyén-hátán álló vagy

heverő állati alakokkal töltötték ki a teret. Bikák, mammutok, szarvasok és lovak rendezetlenül fekszenek egymáson. A korábbi rajzok fölé újabbakat rajzoltak, az alsóbb rajzok alig látszanak. Ez nem egyetlen művész alkotó gondolatainak az eredménye, hanem csupán hagyományok révén kapcsolatban álló számos nemzedék összehangolatlan, spontán munkájának a gyümölcse.

Mégis, egyes kizárólagos esetekben, különösen miniatűrmunkákon, csontvéseteken, sőt néha barlangrajzokon is felfedezhető az elbeszélő művészet bizonyos csírája, és ezzel együtt az alakok sajátos, gondolkodást sejtető kompozíciója. Az ilyen művek elsősorban csordát vagy ménest ábrázoló

Állatokkal telerajzolt barlang-mennyezet
Altamira barlang (Spanyolország)

állatcsoportok. E csoportrajzok felbukkanása érthető. Az ősi vadászoknak állandóan vadmarhacsordákkal, vadlovak ménesével, mammutcsordákkal volt dolguk, ezek ellen folytattak közös hajtóvadászatot. Számos esetben tehát az állatokat csoportosan ábrázolták. Ilyen jellegű például a franciaországi Lascaux barlang kiváló szalagképe, amely egymás után ugrató, bolyhosszőrű, horgasorrú lovakat ábrázol, vagy az a csontra vésett vázlatos rajz, amely vadszamarakat vagy vadlovakat ábrázol oszlopalakban, a néző felé fordított fejjel. Ide sorolhatjuk azt a szarvascsoportot ábrázoló képet is, amelyen a szarvasoknak csupán ágas-bogas agancsaik látszanak. A kép igen jól érzékelteti az „agancserdő" benyomását; ma is ilyen benyomása támad az embernek, amikor a sivár csukcs tundrán először pillant meg egy szarvascsordát.

Még érdekesebb a franciaországi Font-de-Gaume barlangban talált festett rajz. A rajz bal oldalán lovak csoportja látható; a lovak mind arrafelé fordítják a fejüket, ahol egy felkunkorodott farkú oroszlán áll, készen arra, hogy a lovakra vesse magát.

Egy másik ilyen jelenet, amelyet az idők homályából ragadott ki és őrzött meg számunkra a paleolitkori ember keze, a jégkori állatok békés életét ábrázolja: nyugodtan, békésen ballag egymás mögött két iramszarvas: elöl a szarvastehén, mögötte a terebélyes agancsú bika.

A Lorthet barlangban (Felső-Pireneusok) talált csonttöredéken folyón átkelő szarvascsoport igen érdekes rajzát láthatjuk. A csonttöredék szélén menekülő szarvas hátsó lábai láthatók, nyomában egy másik halad. Mögöttük egy harmadik, hatalmas testű szarvas áll; fejét hátrafelé fordítva bőg, talán elmaradt párját hívja. A szarvasok lábainál halak úsznak.

Miért ábrázolta az ősi vésnök éppen a szarvasok folyón való átkelését. Miért emelte ki éppen azt a pillanatot, amikor egész csoport szarvas van a vízben? Ez világossá válik, ha visszaemlékszünk arra, hogyan vadásztak a sarkvidéki törzsek a közelmúltban rénszarvasra. E vadászok egész léte, egész élete attól függött, hogy tudnak-e elegendő szarvashúst tartalékolni télire. Szarvast pedig

csak akkor tudtak elejteni nagyobb mennyiségben, amikor a szarvasok megkezdték minden évben megismétlődő tömeges átkelésüket a folyón. Itt, az átkelés helyénél várták a szarvasokat a könnyű csónakokban ülő vadászok. Amint a szarvasok a vízbe vetették magukat, majd úszni kezdtek, a vadászok a szarvascsorda közepébe törtek, s kopjákkal ledöfték a védtelen állatokat. A vadászat mindaddig folyt, amíg az átkelés tartott. Feltehetőleg így szereztek maguknak élelmet télire a paleolitkori vadászok is, akik közül az egyik oly híven tolmácsolta rajzán a szarvascsorda jól ismert átkelési jelenetét.

A paleolit kor művészetében a perspektivikus ábrázolás csírái is megvannak, de egészen sajátos és kezdetleges módon. Az állatokat rendszerint oldalról, profilban, az embereket pedig szemben ábrázolták. Voltak azonban bizonyos fogásaik, amelyek lehetővé tették, hogy a rajzokat élénkítsék, közelebb vigyék a valósághoz. Így például az állatok testét néha oldalról, fejüket pedig

Folyón átúszó szarvasok rajza
Lortet barlang (Franciaország)

szemben, a néző felé fordítva rajzolták meg. Az ember ábrázolásánál viszont fordítva jártak el: a törzset rajzolták szemben, az arcot pedig profilban. Megfigyelhetünk olyan eseteket is, amikor az állatot elölről, de csak vázlatosan ábrázolták; csupán a szügye, a lábai meg terebélyes agancsai látszanak, hátsó része viszont teljesen hiányzik, minthogy azt a test elülső fele eltakarja. Teljesen szokatlan fogást alkalmazott a franciaországi Chancelade-ból származó rajz készítője. A rajz bölényt ábrázol, pontosabban egy bölény csontvázát és fejét mutatja; a tetemet emberhez hasonló lények állják körül. A művész az alakokat felülről, madártávlatból ábrázolta, mintha el volnának terülve a földön.

Nagyon korán, már az aurignaci időkben a rajzokkal és féldomborművekkel együtt megjelent a kerek szobrászat is, amely rendszerint női alakokat ábrázolt. Ilyen szobrokat találtak az eljegesedéssel szomszédos övezet különböző felsőpaleolitkori lakótelepein, a Földközi-tengertől a Bajkáltóig terjedő hatalmas területen. E művek legsikerültebb példányai közé tartoznak a Szovjetunió területén talált világhírű szobrok is. A meztelen női test formáinak élethű tolmácsolásával és kifejező erejével különösen az a két szobor kelti fel a figyelmet, melyet Kosztyonkiban találtak.

A felső paleolit kor művészei nemcsak női alakokat, hanem állati szobrokat is ügyesen min-

táztak. Mammutagyarból, csontból, sőt csonthamuval kevert agyagból mammutokat, bölényeket, lovakat és más állatokat formáltak, köztük ragadozókat is. A Szovjetunió területén számos kitűnő állatszobrot találtak.

A kosztyonki telepekről egész sorozat miniatűr állatfej és állatalak került elő; ezeket lágy helyi kőből, márgából faragták. Vannak köztük vadállatok (oroszlán és medve), s egy pompásan megmintázott tevefej is előkerült. Mezinben (Ukrajna) ragadozó madarak egészen szokatlanul stilizált szobrait találták meg; a szobrokat gazdag mértani díszítések borítják. A szibériai Maltában és Buretyben (az Angara-folyó mentén) röptükben ábrázolt vízimadarak szobrait tárták fel. E madarak hosszan előrenyújtják a nyakukat, fejük igen nagy; nyilván búvármadarak vagy hattyúk ábrázolásai. Az Avgyejevszkaja szállásheyen mammut talpcsontjából faragott mammutszobrokra bukkantak. Teljesen hasonló szobrokat tártak fel a csehszlovákiai Předmostíban is.

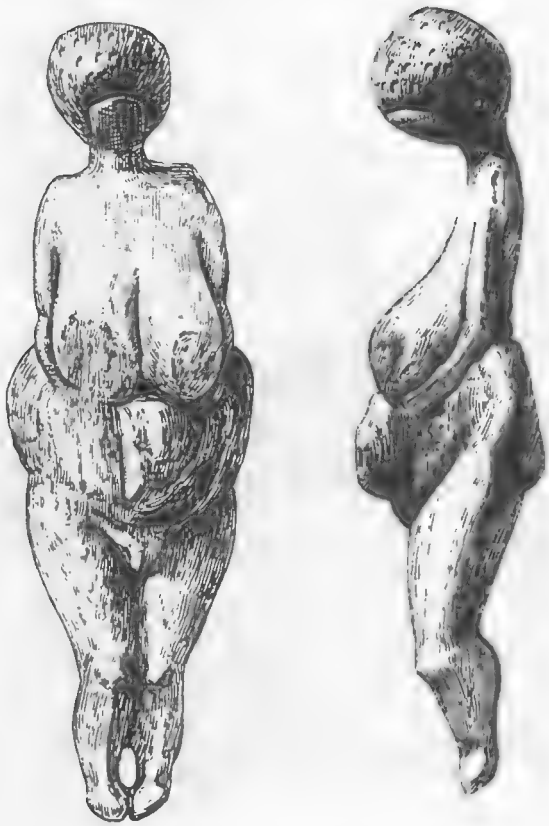

Mammutagyarból faragott női szobrocska (szemben és profilban)
Kosztyonki I. Az 1952-es ásatásokból

A jégkori ember igaz művészetének ténye ma már nem kíván semmiféle bizonyítékot, de mégis magyarázatra szorul ez az ősi realizmus, meg kell világítani azokat az okokat, amelyek az őskőkorszak csodálatos művészetét szülték.

Magától értetődik, hogy a paleolit kor művészetének fennmaradt emlékei nem a társadalomtól elszakadt művészi alkotás eredményei voltak. Ilyen alkotást nem ismer az emberiség története.

A paleolit kor művészete meghatározott társadalmi talajon sarjadt. Kiszolgálta a társadalom szükségleteit, szorosan összefüggött a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének színvonalával. A gazdasági alap megváltozásával más lett a társadalom, változott a felépítmény, többek között megváltozott a művészet is. Ezért a paleolit kor művészetét semmi esetre sem lehet azonosítani a későbbi korszakok realista művészetével. Éppen úgy megismételhetetlen a maga sajátosságában, primitív realizmusában, mint az őt szülő egész paleolit kor — az „emberiség gyermekkora"

A paleolit kor művészetének legsikerültebb alkotásaiban tapasztalható életerőt és élethűséget elsősorban a paleolitkori emberek dolgos életének és belőle fakadó világszemléletüknek sajátosságai magyarázzák meg. Állatábrázolásaik azért oly pontosak, mert a vadászok egész élete, fennmaradása az állatok életmódjának ismeretétől, az állatok nyomonkövetésétől és legyőzésétől függött. Az állatvilág alapos ismerete élet és halál kérdése volt. A vadállatok életének ismerete annyira jellemző és fontos részét alkotta az emberek pszichológiájának, hogy széppé tette egész szellemi kultúrájukat. Az etnográfia adataiból ítélve ezt látjuk mindenütt: kezdve az állateposzoktól és állatmeséktől, ahol az állatok az egyedüli vagy legfőbb szereplők, egészen a szertartásokig és mítoszokig, amelyekben az emberek és vadállatok elválaszthatatlan egészet alkotnak.

A paleolitkori művészet a természet megfelelő ábrázolásával, a vonalak pontosságával és szimmetrikus elhelyezkedésével, a színskála erejével gyönyörködtette az akkori idők embereit.

A gondos kézzel készített gazdag díszítések megörvendeztették az ember szemét. Kialakult az a szokás, hogy díszítéssel látták el a legegyszerűbb mindennapos használati tárgyakat is, melyeknek gyakran szoborszerű formát adtak. Ilyen tárgyak például a szarvast vagy kecskét ábrázoló tőrmarkolatok, a fogolymadár képével díszített kopjavetők. Még a bizonyos vallási gondolatot kifejező vagy mágikus rendeltetésű díszeken is tagadhatatlan az esztétikai jelleg.

A paleolit kor művészetének hatalmas pozitív jelentősége volt a legősibb emberiség történetében. Az ősi ember, aki élethű művészeti alkotásokban rögzítette dolgos életének tapasztalatait, elmélyítette, bővítette a valóságról alkotott elképzeléseit, még mélyrehatóbban, még sokoldalúbban megismerte a valóságot, s közben lelkivilágát is gazdagította. Az ember tudatos aktivitásának fejlődésében hatalmas lépést jelentő művészet megszületése egyúttal sokban elősegítette a társadalmi kapcsolatok megerősödését is.

Bika rajza
Lascaux barlang (Franciaország)

A LEGŐSIBB VALLÁSI ELKÉPZELÉSEK

Az ősi művészet emlékei az emberi tudatnak, a távoli idők emberi életének fejlődéséről tanúskodnak. Ezek az emlékek az ősember vallási hiedelmeiről is beszélnek. Azok közé a fantasztikus elképzelések közé, amelyekből a kőkorszak vadászainak legősibb vallási hiedelmei születtek, kell sorolnunk a természeti erők tiszteletének csíráit és elsősorban a vadállatok kultuszát.

A vadállatoknak és a vadász-varázslatnak nyers kultuszát az a körülmény magyarázza, hogy az ősember legfontosabb létforrása a vadászat volt, s a vadállatnak igen fontos szerep jutott az ősember mindennapos életében. A vadállatok már a kezdet kezdetétől fontos helyet foglaltak el az ősember tudatában és az ősi vallásban.

A házassági szövetségek és exogám szabályok révén egymással szoros kapcsolatban álló ősi nemzetségi közösségek jellemző viszonyait az ősember az állatvilágra is átruházta, s ezt a vadállati világot saját közössége második, teljesen egyenjogú felének képzelte. Ebből fejlődött ki a totemizmus, vagyis az az elképzelés, hogy az adott nemzetség valamennyi tagja egy bizonyos állattól, növénytől vagy más „totemtől" származik, s eltéphetetlen szálakkal kapcsolódik ahhoz az állat- vagy növényfajhoz. A tudományba bekerült *totem* szó az észak-amerikai algonkin indián törzsnek a nyelvéből származik; az algonkinoknál jelentése annyi, mint „az ő nemzetsége". A totemisztikus elképzelések szerint a vadállatok és az emberek közös ősöktől származnak. A vadállatok, ha akarták, levethették bőrüket, és emberré változhattak. Saját akaratukból az embereknek juttatták a maguk húsát. Ha azután az emberek óvatosan bántak az elfogyasztott vadak csontjaival, s elvégezték a szükséges szertartásokat is, e vadállatok újból életre keltek, s így bőséges élelmet, jólétet „biztosítottak" az ősi közösségnek.

A vadállat-kultusz első gyenge csírái — a Tesik-Tas barlangban és az alpesi barlangokban feltárt leletekből ítélve — már a moustier-i idők végén megvoltak. E kultusz fejlődéséről szemléltetően tanúskodnak a felső paleolit kor barlangművészetének emlékei, amelyek majdnem kizárólag vadállatokat ábrázolnak; mammutokat, orrszarvúakat, bikákat, lovakat, szarvasokat, ragadozókat (például barlangi oroszlánt és medvét). Első helyen természetesen a patás állatok álltak, hiszen ezeknek a vadászata volt a legfontosabb élelemforrás.

A barlangrajzok megértése szempontjából fontosak azok a körülmények is, amelyek között a leleteket találjuk. A barlangrajzok megmaradását az tette lehetővé, hogy e barlangok el voltak szigetelve a föld felszínén észlelhető hőmérsékleti ingadozások hatásától, amellett állandóan higroszkopikus (vagyis nedvességet felszívó) hatások érvényesültek bennük. A barlangrajzok rendszerint jelentős távolságra vannak a bejárattól, így például a franciaországi Niauxban 800 méterre. Az ember persze nem élhetett állandóan ilyen távolságban a barlang bejáratától, hiszen ott már örök sötétség és nedvesség uralkodott. Hogy eljussunk a barlangművészet e gazdag kincsestáráig, néha még ma is a barlangok sötét mélyén kell áthatolnunk, szűk gyűrűkön és hasadékokon keresztül, gyakran hason csúszva, sőt átúszva a további utat akadályozó földalatti folyókon vagy tavakon.

Különösen kifejezőek a franciaországi Montespan barlang mélyén talált tapasztott állatfigurák, amelyek körül a sztalagmitkéreggel borított agyagos talajon meztelen emberi lábak nyomai maradtak meg teljes épségben. Az állatalakok közt van egy medvefigura is; a feje hiányzik, helyén csupán egy eléggé mély lyuk van. A mancsok között medvebocs koponyája feküdt, amelyet régebben nyilván a lyukba vert fapálcikával erősítettek az agyagfigurához. Meglepően hasonló kép tárult azok elé a kutatók elé, akik 1912-ben elsőnek hatoltak be a franciaországi Tuc d'Audoubert barlang mélyére. A barlangban két agyagból készült bölényfigurát találtak, s köröttük ugyanúgy épségben maradt meztelen lábnyomokat fedeztek fel — helyenként az egész talpat jól ki lehetett venni, néhol azonban csak a sarok lenyomata látszott. Ezek nyilván ősi vadászok nyomai lehettek, akik valamilyen szertartás-szerű táncot lejtettek el a bölényalakok körül. Valószínűleg így akarták elvarázsolni és megbűvölni az élő, igazi bölényeket, hogy azután könnyebben elejthessék őket a vadászaton.

Hogy milyen gondolatok és érzések vezérelték az őskőkorszak szobrászait és festőit, azt világosan megmutatják a rajzaik. Bölényeket ábrázoltak beléjük döfött dárdákkal vagy szigonyokkal, sebekkel borított vadállatokat, haláltusájukat vívó ragadozókat, amelyeknek szélesre tátott torkából sugárban ömlik a vér. A mammutábrázolatokon verem-féle rajzokat látni; egyes kutatók szerint ezek a jégkorszak e gigászi állatainak megfogását voltak hivatva elősegíteni. A Lascaux barlangban talált rajzokon a vadállatok testéből 7—12 hajítódárda áll ki. Mellettük kopjavetők, vadfogó sövények és hálók vázlatos rajzai láthatók.

A barlangrajzok különleges rendeltetéséről tanúskodik az egyes rajzok egymásra halmozása és nagy száma. Ez arra vall, hogy az állati ábrákat nem egyszer s mindenkorra készítették, hanem csak egy esetre, egyetlen szertartás céljaira. Még világosabban látható ez azokon a kisebb sima kőlapokon, amelyeken az egymásra halmozott rajzok egymást szelő, teljesen zavaros vonalak sűrű hálózatát alkotják. Az ilyen kőlapokat nyilván minden esetben újra átmázolták vörös festékkel, s erre karcolták rá az új rajzot. E rajzok tehát csupán egyetlen meghatározott alkalomra készültek, csak egyszer „éltek".

A felső paleolit kor nőszobrai is valószínűleg kapcsolatban voltak a vadászok varázsló szertartásaival. Az ősi vadászok úgy képzelték, hogy az asszonyok varázslatuk segítségével a vadászó férfiak lándzsái elé „csalogatják" a vadat. Tehát valami sajátságos „munkamegosztást" képzeltek el. Ezt a feltevést jól alátámasztják az etnográfiai analógiák.

NŐI SZOBROK

Ugyanakkor a női szobrok valószínűleg a női szellemek kultuszát is bizonyítják, amely jellemzője volt az anyajogú közösségeknek. E kultuszt jól ismerjük a különböző törzsek hiedelmeiből, többek között a földművelő és a kizárólag vadászattal foglalkozó törzsek hiedelmeiből is. Például a XVII—XVIII. században élt aleutok és eszkimók életmódja nagyon hasonlított az eljegesedéssel szomszédos európai és ázsiai területeken élt felsőpaleolitkori vadászok mindennapos életéhez.

Ezeknek az aleut és eszkimó törzseknek a kultúrája természetesen jóval tovább fejlődött a felső paleolit kor kultúrájánál, de érdekes, hogy vallási hiedelmeikben sok olyasmi megmaradt, aminek a segítségével jobban meg tudjuk érteni a paleolit kor női szobrait életre hívó elképzeléseket.

A régi eszkimó lakótelepek maradványai között mindenütt találhatók fából vagy csontból faragott női szobrocskák, s némelyikük meglepően hasonlít a paleolit kor legjobb női szobraihoz. Punuk szigetén például rozmáragyarból faragott szobrot találtak, mely a paleolitkori szobrokhoz hasonlóan szintén realista módon ábrázolja egy korosabb meztelen nő alakját. Az eszkimóknak még a legutóbbi időkben is — egészen a XIX—XX. századig — voltak ilyen szobraik.

Az etnográfusok megállapították, hogy az eszkimóknak ezek a szobrai olyan embereket ábrázolnak, akik hosszú időre eltávoztak a közösségből. E szobrocskákat felruházták a távollevő tulajdonságaival és képességeivel. A holtakról is készítettek ilyen szobrokat. Hogy a szobrokba „belehelyezzék" az elhunyt lelkét, néha mélyedést csináltak a szoborra, s ebbe rakták az illető haját, amely az eszkimók elképzelése szerint a lélek lakhelye. Holtakat ábrázoltak néha azok az igazi babák is, amelyekkel az eszkimó kislányok játszottak. Az ilyen babát arról a halottról nevezték el, akinek a lelkét tisztelni akarták, vagy meg akarták tartani a családban; az eszkimók nézete szerint ugyanis az embernek a testtől különvált lelke és a neve elszakíthatatlan kapcsolatban áll, egységes egészet alkot. A baba ilyenformán az elhunyt lelkének lakhelye és egyben képviselője az élő rokonok között. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a babák nemcsak játékszerül, hanem amulett gyanánt is szolgáltak, s anyáról lánygyermekre szálltak, mint a termékenység záloga. Az elhunyt rokonnak a babába zárt lelke átment a nő testébe, s ott azután új életre kelt; vagyis az elhunyt rokon lelke egyben a születendő kisgyermek lelke is volt.

A nők paleolitkori ábrázolásának az akkori idők emberei szerint körülbelül ugyanilyen értelme és jelentősége lehetett; e paleolitkori női szobrocskák szintén elhunyt nőket jelképeztek, és sajátos amulettül szolgáltak ahhoz, hogy a nemzetség ki ne haljon.

Nőt ábrázoló dombormű
Laussel (Franciaország)

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A felsőpaleolitkori embereknél kialakult ősi vallási elképzelések és szertartások fejlődéséről és jellegéről a felső paleolit kor temetkezései alapján is képet alkothatunk magunknak. E kor legkorábbi temetkezéseit az olaszországi Mentone környékén fedezték fel; az aurignaci időkből származnak. A mentonei barlangokba temetett halottakat rokonaik tengeri kagylókkal, továbbá

csigákból, állati fogakból és halcsigolyákból készített nyakláncokkal és karperecekkel dúsan feldíszített ruhákba öltöztették. A mentonei csontvázak mellett heverő szerszámok és fegyverek között kovapengéket és csontból készült tőr alakú pengehegyeket is találtak. A holtakat ásványi eredetű vörös festékkel hintették be. A Mentone környékén levő grimaldi barlangokban például rábukkantak egy 15—17 éves ifjú és egy idős nő csontvázára; zsugorított helyzetben kialudt máglyára voltak helyezve. Az ifjú koponyáján épségben megmaradt a négy sor átfúrt tengeri kagylóból készült fejdísz. Az idős nő bal karján ugyanilyen kagylókból készült karperecek voltak. Az ifjú teste mellett kovapengék is hevertek. Feljebb, de szintén még az aurignaci rétegben két gyermekcsontváz feküdt, medencéjük táján ezernyi átfúrt kagylócskát találtak, melyek nyilván ruhájuk elülső részét díszítették.

Máshol is találtak hasonló jellegű temetkezéseket. Ezek közül kiemelkednek a solutréi időkből származó csehszlovákiai temetkezések: a brnói, a předmostí-i és a Dolní Věstonice-i.

A szovjet régészek a Szovjetunió európai és ázsiai részén egyaránt találtak felsőpaleolitkori temetkezéseket. Feltártak egy ilyen temetkezést a szibériai Maltában is. Itt egy kisgyermek csontváza mészkőlapokból összeállított valóságos koporsóban feküdt, melyet az ősi lakás padlózata alá helyeztek a löszös agyagba. Két kőlap oldalról óvta a csontvázat, a harmadik pedig felülről fedte be. A sír fenekét vörös festék borította. A gyermek a hátán feküdt. Fején diadém formájában mammutcsontból készült, gondosan lecsiszolt, finom abroncs volt, a mellén pedig 120 csontgyöngyből, továbbá hét, repülő madarak stilizált figurájában végződő mintás függőből összeillesztett pompás lánc. Még egy különálló kis madáralak is volt a mellén. A medencecsont táján kis kerek csontlemezt találtak, melyet kígyókat ábrázoló cikcakk vonalak díszítettek. Lábainál csontból készült nagy kopjahegy, valamint néhány kovapenge és pengehegy hevert. A jobb vállcsontján épségben megmaradtak egy csontkarperec maradványai. Akárcsak az összes többi csonttárgy, ez a karperec is mammutagyarból készült. Kosztyonkiban is tártak fel paleolitkori temetkezéseket. Itt az egyik csontváz mellett 70 kovapengét találtak, köztük kaparókat és árakat, ezenkívül füles csonttűket és simítócsontokat. E tárgyakon kívül még egy csontból készült, nyeles, lapátszerű nagyobb szerszám is volt a sírban. A csontok vörös okkerrétegben feküdtek. A csontváz derékaljául szintén vörös és sárga okkerréteg szolgált. A sír egy mammutlapockával meg lócsontokkal volt befedve.

A felsőpaleolitkori temetkezések tanúbizonysága szerint abban az időpontban már kialakult az a szokás, hogy a holttesteket díszekkel, az életben használt szerszámokkal, továbbá élelemkészlettel együtt temették el, sőt néha szerszám és fegyver készítésére szolgáló anyagot is raktak melléje. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy abban az időben már megszületett az elképzelés a lélekről, a „holtak országáról", ahol az elhunyt vadászik és ugyanúgy él, mint a földön.

A holtak „túlvilágával", a „holnap országával" vagy az „ősök földjével" kapcsolatos elképzelések meglehetősen egyformák lehettek. Az etnográfusok még a közelmúltban is megtalálták ezeket számos törzsnél. Lényegük az, hogy a halál után a lélek egyszerűen eltávozik az ember testéből az „ősök világába". A „holtak országát" gyakran annak a folyónak felső vagy alsó részén hitték, ahol az illető nemzetségi közösség élt, néha pedig a föld alatt, a „föld alatti világban" vagy az égben, esetleg valamilyen szigeten képzelték el. Úgy gondolták, hogy a holtak odakerült lelkei vadászattal, halászattal szereznek maguknak élelmet, házat építenek, a földi élethez hasonló életet élnek.

A fentebb leírt régészeti emlékek alapján ítélve a paleolitkori emberekben is hasonló elképzelések élhettek. Abból a korból ezek a nézetek eljutottak a mi időnkig is, s az osztálytársadalom viszonyai között kifejlődött mai vallások alapjául szolgálnak.

Figyelemre méltó a felsőpaleolitkori temetkezéseknek az a jellemző vonása, hogy a holtakat a sírban vörös festékkel öntötték le. Az etnográfusok leírásai szerint a közelmúlt sok törzsének különféle szertartásaiban a vörös festék a vért — az életerő forrását és a lélek lakóhelyét — helyettesítette. Az ilyen nézetek, széles körű elterjedésük és a vadász-életmóddal nyilvánvalóan fennálló kapcsolatuk alapján ítélve, az ősi múltba nyúlnak vissza. Ezt a fentebbi régészeti adatok is igazolják.

Így tehát azt az általános következtetést vonhatjuk le, hogy a legősibb vallási hiedelmek a felső paleolit korban, vagyis legfeljebb 50 000—40 000 évvel ezelőtt alakultak ki.

Az őskőkorszak embereinek hiedelmeire vonatkozó régészeti adatok tanúsága megerősíti a marxizmus klasszikusainak azt a tételét, hogy a vallás a legősibb emberek gyengeségének, a természet elleni harcban tapasztalt erőtlenségüknek talaján született meg.

A mai tudomány által tanulmányozott tények azt mutatják, hogy a vallás „egészen kezdetleges időben keletkezett az embereknek igen ferde, kezdetleges képzeteiből saját magukról és az őket környező külső természetről"[1].

A vallási hiedelmeket az embernek a természettel szemben megmutatkozó erőtlensége szülte; az erőtlenségnek pedig az volt az oka, hogy a társadalom és termelőerői igen alacsony fejlettségi színvonalon álltak. Munka közben szerzett tapasztalatainak korlátolt volta miatt, a természet fenyegető erőitől való függése miatt az ősember nem emelkedhetett olyan szintre, hogy helyes elképzelést alkosson a környező világról és saját magáról. „Már a *természet* helyes visszatükrözése rendkívül nehéz, hosszú tapasztalati történet terméke. A természeti erők az ősember számára idegen, titokzatos, felsőbbséges valamit alkotnak. A fejlődés egy bizonyos fokán, melyen *valamennyi* kultúrnép átmegy, ezeket az erőket önmagához hasonlítja megszemélyesítés útján. Éppen ez a megszemélyesítési ösztön teremtett mindenütt isteneket."[2]

Láttuk, hogy már a moustier-i idők végén feltűntek bizonyos gyenge csírái azoknak az elképzeléseknek, melyek hamis, fantasztikus módon állították be az embert és az őt környező valóságot, s amelyeket minden vallás alapjában meg lehet találni. De csak a felső paleolit korban, az alkotó fantáziával párhuzamosan nyílik ki teljesen a vallási fantasztikumok meddő virága.

A munka és a társadalmi élet hatása alatt fejlődött az ember tudata, erősödött képzelőereje, növekedett az emberi ész általánosító képessége, amelyek nélkül lehetetlen az alkotás. A tudatlansággal járó erőtlenség azonban állandóan arra ösztökélte az ember gondolkodását, hogy elszakadjon az élettől, fantáziájával túlszárnyalja a valóságot, és olyan elképzeléseket teremtsen, amelyek szerint az emberi fantázia által életre hívott alakok nemcsak léteznek a valóságban, hanem irányítják is azt, a „lélek" alárendeli magának a testet, s „szellemek", természet fölötti lények — állatok vagy emberek — uralkodnak a természetben. Ezek a torz elképzelések gátolták az embert tevékenységében, illúziókkal töltötték meg és helyettesítették a való életet, tükrözték az ember erőtlenségét.

4. A PALEOLITKORI VADÁSZOK VÁNDORLÁSAI

A FELSŐPALEOLITKORI HELYI KULTÚRÁK SAJÁTOSSÁGAI

Az a kép, amelyet Európa emlékei adnak a felső paleolit kor emberének életéről és kultúrájáról, tovább gazdagodik azokkal az adatokkal, amelyek az Európában lakó egyes csoportoknak és egymással való kapcsolatuknak sajátosságait rajzolják meg. Noha hangsúlyoznunk kell, hogy Európa jéggel borított övezetében a felső paleolit kor kultúrája vitathatatlanul egységes volt, helytelen volna feltételeznünk, hogy e területen belül a lakosság egyes csoportjainak kultúrájában nem voltak már bizonyos helyi sajátosságok.

Európa paleolitkori lakosságának egy nagyobb csoportja már ősidők óta Kelet-Európában és részben a mai Németország területén élt. Ez a csoport igen ügyesen megformált, solutréi típusú

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. 393. old.
[2] *Engels:* Anti-Dühring. 361. old.

lándzsahegyeket használt, amelyeknek első típusai formájukat és elkészítési technikájukat tekintve a késői moustier-i kor szerszámaihoz álltak közel. Eltérően ettől a csoporttól, Európa nyugati részének lakói abban az időben még nem alkalmazták a solutréi technikát, megőrizték a kőszerszámok hagyományos formáit, és sajátos készítési technikájukat.

A kosztyonki sokrétegű település alsó rétegeinek ásatásai megmutatják a paleolitkori európai lakosság e két alapvető csoportjának bonyolult kölcsönös kapcsolatát. Kosztyonkiban eleinte olyan paleolitkori vadászok éltek, akik a Kosztyonki I. szálláshely legalsó, felülről számítva az ötödik rétegében, nagyon kifejező és jellemző kőeszközöket hagytak hátra. Sajátosságukat tekintve az első helyen kell említenünk a kisméretű, valamint az eléggé nagy háromszögletű dárdahegyeket, amelyeket mindkét oldalon megmunkáltak, s élüket rovátkolták.

E dárdahegyek legközelebbi párhuzamául szolgálhatnak az Ilszkaja (Észak-Kaukázus) szálláshely dárdahegyei. Ezért feltehető, hogy a korai solutréi kultúra (vagy másképpen a protosolutréi kultúra) Európa keleti részén született meg, a moustier-i kor régebbi helyi kultúráinak fejlődése nyomán.

A protosolutréieket ezen a helyen aurignaci szerszámokkal rendelkező emberek váltották fel. Kosztyonki I. felülről számított második rétegében olyan készítményeket tártak fel, amelyek Nyugat-Európa közép- (de nem kora-) aurignaci időszakának régészeti emlékeit jellemzik. Kosztyonki más szálláshelyein és a távolabbi vidékeken is találtak ezekhez hasonló, aurignaci típusú leleteket. Végül, Kosztyonkiban újból megjelent a solutréi kultúra, de már fejlődésének újabb szakaszán, amit többek között a Kosztyonki I.-ben feltárt nagyméretű közösségi lakóhely is bizonyít.

Sok tekintetben hasonló történelmi képet tártak fel a közép-európai — csehszlovákiai és németországi — ásatások. Így például Csehszlovákiában, a Vág völgyében (Moravany nad Váhom községben) feltártak egy műhelyt, mely az aurignaci kort megelőző időkből való. Benne — akárcsak a kosztyonki alsó rétegekben — protosolutréi, mindkét oldalon megmunkált hegyes dárdavégeket találtak; voltak köztük kisméretű dárdahegyek is, melyek nagyon hasonlítanak a sokkal későbbi, neolit korból származó nyílhegyekhez. E tárgyak és a Kosztyonkiban feltárt leletek közti hasonlóságot az is növeli, hogy a felső paleolit kor mesterei mindkét esetben egy és ugyanazt az anyagot használták. Azok az emberek, akik Kosztyonki I. legalsó, ötödik rétegében hátrahagyták kultúrájuk nyomait, főleg színes görgelékkőből, nem pedig kovából készítették szerszámaikat, s ugyanezt lehet megállapítani a Vág völgyének ősi lakóiról is. Később Közép-Európának ezekre a vidékeire, akárcsak Kosztyonkiba is, ugyanazok az aurignaciak nyomultak be a kultúrájukat jellemző közép- és késő-aurignaci típusú szerszámokkal.

Mindebből az következik, hogy a nagy Orosz-síkság lakosságának történelmi sorsa és kultúrtörténete a felső paleolit korban különösen közel állt Csehszlovákia és a szomszédos közép-európai területek legősibb lakosainak történetéhez. Világos, hogy ezek a paleolitkori törzsek évezredeken keresztül kölcsönös kapcsolatban álltak egymással.

A paleolitkori csoportok között kialakult kapcsolatokról és gyakran nagyon jelentős távolságot felölelő vándorlásaikról más tények is beszélnek, többek között az, hogy a Földközi-tengerből származó tengeri kagylókat találtak a kontinens mélyében, például Franciaországban, Németországban, Ausztriában, valamint a Don mentén és Kosztyonkiban.

A NEGROID-GRIMALDIAK MEGJELENÉSE EURÓPÁBAN

A felsőpaleolitkori aurignaci törzsek vándorlási útját talán legjobban a korabeli csontvázak tanulmányozásával lehet megállapítani.

Még 1906-ban történt, hogy az olaszországi Mentone közelében, az egyik grimaldi barlangban rábukkantak két emberi csontvázra, egy nő és egy ifjú csontvázára. Az a réteg, amelyben e csontvázakat megtalálták, az aurignaci kultúra maradványait tartalmazta. Fölötte későbbi paleolit-

kori réteg feküdt, amelyben szintén találtak paleolitkori emberi csontokat. Noha e kétféle csontokat mindössze félméternyi földréteg választotta el egymástól, olyan nagy köztük a különbség, hogy nem lehet vitás, e csontvázak a paleolitkori emberek két típusát képviselik. A felső rétegben talált csontvázak Crô-Magnon-i típusú emberekre vallanak (nagy, magas koponya, széles és rövid arc, előreugró „sasorr"). Az alsóbb rétegben feltárt csontvázak egészen más képet mutatnak: alkatuk sok tekintetben hasonlít a mai négerek és melanéziaiak testalkatához.

Nagy jelentőségű az az újabb kosztyonki lelet, amelyet 1954-ben tártak fel a Markina-gorán. Az ott talált csontváz ugyanis élesen kifejezett negroid ismérveket mutat.

Ebből az következik, hogy a kosztyonki körzet aurignaci lakói ősi negroid fajhoz tartoztak. A későbbi lakókat viszont — a Kosztyonki II.-ben kiásott csontvázak alapján ítélve — a Crô-Magnon-i típusú embernek ugyanolyan világosan kifejezett vonásai jellemzik, mint Nyugat-Európában.

A déli jövevények azonban nem tűntek el nyomtalanul. Akárcsak Nyugat-Európában, ahol az ősi negroid lakosság nyomai még a neolit korban, a bronzkorban és a korai vaskorban is fellelhetők (Dél-Olaszország, Svájc, sőt Anglia területén), ugyanúgy a Szovjetunió területén is megfigyelhetők a késői paleolit korban élt emberek bizonyos negroid vonásai (ez kiderül például az Alsó-Oka menti Gavrilovszkaja szálláshelyen és az Ukrajnában talált volgai mezolit koponyákból). Ebből az következik, hogy a Markina-gorán élt aurignaci grimaldiak utódai a Volga és a Don mellett nemcsak a mezolit kort érték meg, hanem jóval később is itt éltek, majdnem addig az ideig, amikor a keleteurópai törzsek fémet kezdtek használni.

A LEGŐSIBB NÉPVÁNDORLÁSOK OKAI

Mi lehetett az oka az őskőkorszakban élt lakosság bonyolult vándorlásainak, amelyek olykor egész kontinensekre kiterjedtek? Milyen erő kényszerítette a paleolitkori embereket arra, hogy számos esetben elhagyják településhelyüket? Ezeket az okokat a paleolitkori vadászok anyagi létfeltételeiben, gazdaságukban, társadalmi életükben kell keresnünk.

A néprajz kimutatta, hogy a szétrajzás szakadatlan és feltartóztathatatlan folyamata normális és természetes jelenség a vadász-halász törzsek életében. Mivel a termelőerők színvonala igen alacsony volt, nagy területek kellettek ahhoz, hogy az őskőkorszak vadászai, gyűjtögetői és halászai elegendő táplálékot szerezhessenek. Ilyen körülmények között a lakosság természetes szaporodása feltétlenül azt eredményezte, hogy a törzsek és nemzetségek új területekre vándoroljanak.

E szétrajzást nem tekinthetjük véletlennek; meghatározott törvényszerűségek alapján, az ősi közösségek állandó széttagolódásának formájában folyt le. Okairól fogalmat nyújt az észak-amerikai indián nemzetségeknek és törzseknek az újabb időkben lezajlott szétrajzása, melyet L. Morgan amerikai etnográfus ismertetett.

Morgan leírása szerint a természetes szaporodás folytán állandóan újabb törzsek és újabb nemzetségek alakultak; ez a folyamat erősen meggyorsult az amerikai kontinens nagy kiterjedése miatt. Valamelyik túlnépesült földrajzi központból, amely különösen előnyös volt a létfenntartási eszközök megszerzése szempontjából, megindult a lakosság fokozatos kirajzása. Mivel ez évről évre folytatódott, a törzsek elsődleges tartózkodási helyétől bizonyos távolságra nagyszámú lakosság gyűlt össze. Idővel az áttelepülteket más közös érdekek fűzték egybe, az emberek elidegenedtek régi törzsüktől, s nyelvük is kezdett eltérni a régi törzs nyelvétől. Ez a folyamat évszázadról évszázadra megismétlődött, mind az újonnan elfoglalt, mind a régi területeken. Amikor a szaporodás folytán kevés lett az élelem, a lakosság fölös része új helyre vándorolt.

Ez a mozgás tehát nem egész kontinenseken átvonuló népek hulláma, nem hatalmas néptömegek gyors és hirtelen bekövetkező áttelepedése volt. Ilyen hatalmas arányú vándorlásokra csak jóval

később került sor, amikor megszokott jelenséggé váltak a nagy törzsszövetségek, melyeket hosszú történelmi fejlődés készített elő. A paleolit korban ütemét és jellegét tekintve egészen más folyamat zajlott le: egyes kisebb közösségek átszivárgásának lassú és spontán folyamata. Akkoriban paleolitkori emberek kisebb csoportjai vándoroltak egyik területről a másikra, sőt gyakran vissza is tértek. A vándorló csoportok útja gyakran cikcakkos és szaggatott jellegű lehetett, amint azt a Moravany nad Váhomban és Kosztyonkiban feltárt leletekből látjuk.

Az ősi vadásztörzsek szétrajzása különösen nagy méreteket öltött a felső paleolit korban. A moustier-i időkhöz viszonyítva a vadászat technikája tovább tökéletesedett; ez a körülmény elősegítette a lakosság szaporodását, s ugyanakkor csökkentette a lakóterület vadállományát.

Ennek nyilvánvalóan az volt az elkerülhetetlen következménye, hogy a legsűrűbben lakott és legkorábban elfoglalt területekről a törzsek Észak-Európa és különösen Ázsia addig puszta területeire vándoroltak. Az ilyen széttelepülés azért is természetes volt, mert a szárazföld roppant területei akkorra már megszabadultak a jégtakarótól.

Az is megkönnyítette az északi területek birtokbavételét, hogy az embereknek most már jóval fejlettebb vadászeszközeik és felszereléseik voltak (kopjavetők, csonthegyű dárdák és egyéb hajítófegyverek, vermek, hálók, vadfogó sövények). Ismerték a mesterséges tűzcsiholás különféle módozatait is. Már tudtak szilárd, állandó téli lakásokat építeni és könnyű, hordozható bőrsátrakat előállítani. Ekkor már szőrmeruhát viseltek, melyet állati inakkal varrtak össze.

Mindez együttvéve lehetővé tette, hogy az ember leküzdje a rideg természeti viszonyokat, melyek miatt azelőtt nem távozhatott messzire a mérsékelt és meleg éghajlatú területekről.

5. FELSŐPALEOLITKORI KULTÚRÁK EURÓPA EGYÉB RÉSZEIN, AFRIKÁBAN ÉS ÁZSIÁBAN

ÉSZAK-AFRIKA PALEOLITKORI LAKÓI

Európának az eljegesedéssel szomszédos vidékei nem voltak az akkori idők haladó kultúrájának egyedüli területei. Az emberiség kultúrája mind északon, mind délen, mind pedig keleten és nyugaton tovább fejlődött, noha különféle viszonyok között, különböző ütemben és sajátos formák között.

Ha az eljegesedéssel szomszédos területek paleolitkori kultúrája szempontjából klasszikusnak kell tekintenünk Nyugat- és Kelet-Európa emlékeit, ugyancsak ez a jelző illeti meg az eljegesedés hatásán kívül eső övezetekben Észak-Afrika felsőpaleolitkori emlékeit, az úgynevezett capsai (vagy gafszai) kultúrát is (nevét a tuniszi Gafsza, vagyis az ókori Capsa környékén feltárt leletekről kapta).

Tunisz és Algéria késői paleolitkori lakosai, akárcsak európai kortársaik, jó vadászok voltak; bátran megtámadták az olyan félelmetes ragadozókat is, mint amilyen az oroszlán és a leopárd. Ilyen állatoknak a csontjaira bukkantak, róka, ichneumon, vadló, vaddisznó, szarvas, gazella és vadjuh csontjaival együtt, például a Mekta el-Arbi melletti kagylóhalmokban. Az algériai Constantine közelében az egyik barlangban kőszerszámokkal együtt hiéna-, orrszarvú-, afrikai elefánt-, víziló-, teve- és bivalymaradványokat találtak.

A vadászat mellett igen fontos volt a gyűjtögetés, főként az ehető puhányok gyűjtése, kisebb állatok, például teknőcök összefogdosása. Észak-Afrika késői paleolitkori lakótelepein óriási halmokban hevernek az ehető tengeri és édesvízi puhányok kagylóhéjai. Az ilyen halmazok olykor száz méternyire húzódnak, s magasságuk a 2—3, sőt az 5 métert is eléri.

A déliek életmódja más volt, mint a jéggel borított területek lakosságáé. A déli területeken élő emberek mozgékonyabbak voltak. Nem volt állandó vagy hosszabb ideig használt lakásuk, mint

az északiaknak. Szükség esetén szellős kalyibát vagy tetőfélét hevenyésztek össze az eső, szél és a tűző nap ellen, esetleg barlangokban vagy kiugró sziklatetők alatt húzódtak meg. Ilyen életmód mellett nem fejlődött a csontok művészi megmunkálása, mint a jéggel borított északi területeken, ahol az emberek mammutra meg rénszarvasra vadásztak, s télen ráértek csontfaragással bíbelődni. Viszont Észak-Afrika késői paleolitkori lakótelepeinek is megvannak a különleges leletei: a strucctojás héjának átfúrt darabkái, amelyeket rendkívül finoman metszett vonalakból álló rajzok díszítenek. A rajzok többnyire egyszerű ornamentális minták, de találtak olyanokat is, melyeken elég ügyesen ábrázolt struccok, gazellák és bikák láthatók.

Észak-Afrika lakói nem korlátozták tevékenységüket a finom dekoratív metszésre és a strucctojás héjának díszítésére, hanem ugyanilyen gondos rajzokat készítettek sziklák sima felületén vagy magánosan álló kőtömbökön. Ezek ma is láthatók az azóta már elnéptelenedett és kihalt vidékeken.

Észak-Afrika legősibb sziklarajzai főként Oran déli részén, valamint a Szahara központi és keleti részeiben találhatók. Témájukból ítélve abban a távoli időben készültek, amikor e vízben még bővelkedő területeken bivalyok meg elefántok kószáltak. Az itt talált rajzokon a központi helyet a ma már kihalt, görbeszarvú óriásbivaly foglalja el, melynek magassága néha megközelítette a két métert.

A bivalyokat számos esetben párosával ábrázolták, amint lassan poroszkálnak egymás mögött, vagy amint ádáz harcban összeakasztják a szarvaikat. Dél-Oranban az egyik sziklán megmaradt egy rajz, amely csupa mozgás és élet: balra egy ragadozó, láthatóan fenyegető testtartásban, jobbra nőstény elefánt, amint ormányával átöleli kicsinyét. Az elefánttehén farka feszülten mered az izgalomtól, egész alakja mozdulatlanná dermedt, de fenyegető erő árad belőle. Nemcsak elefántokat és bivalyokat találhatunk az északafrikai sziklákon, hanem struccokat, vadszamarakat, gazellákat, ritkábban orrszarvúakat és zsiráfokat is. Némelyik rajzon meztelen embereket vagy embertestű, de szarvas- vagy bikafejű lényeket látni — talán vadállatokkal viaskodó vadászokat akart ábrázolni a művész.

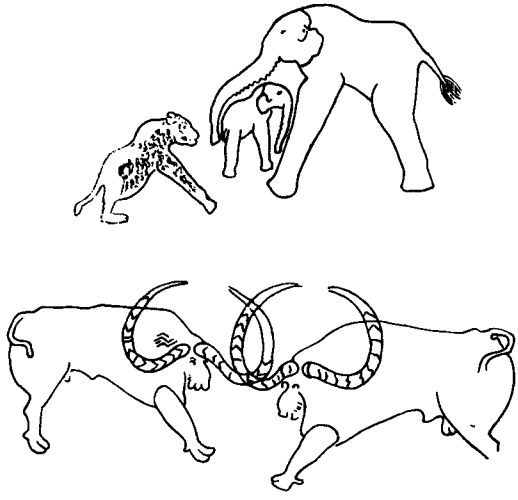

Ősrégi sziklarajzok Észak-Afrikából

A déli területek csontszerszámai szegényesek, kezdetlegesek; mind csupa egyszerű típusú pengehegy és ár. A déli területek lakossága a felső paleolit korban szinte egyáltalán nem ismerte a kovaszerszámok felületének finom nyomással történő megmunkálási technikáját. Nem volt mindkét oldalán megmunkált, solutréi technikát tükröző babéralakú pengéjük, tőrük vagy kopjájuk, és nem volt kisméretű dárdahegyük sem, amely másutt gyakran alig különbözik a neolitikum és a bronzkor nyílhegyeitől.

Viszont itt korán megjelent a kovapenge apró darabokra, *mikrolitekre* való darabolásának sajátos technikája. Korán kidolgoztak egy eredeti eljárást: a fából készült kopjákat, késeket, szigonyokat és tőröket kovából készült keskeny beépített vágóéllel látták el. Az ilyen faszerszámok teljes mértékben pótolták a csontszerszámokat. A fából készült fegyverek és szerszámok elkészítéséhez nyilván sok vésőre, tömör kőszerszámokra, rovátkolt pengékre és kaparókra volt szükség. Ezek megszokott leletek az ilyen típusú településeken. Valószínű az is, hogy a különféle tompított szélű pengehegyek, hosszúkás, aszimmetrikus háromszögek, körszelet alakú lapok és trapéz alakú pengék nyílhegyül szolgáltak; a nyílvesszőket nemcsak hajítófa segítségével, hanem talán már igazi íjjal juttatták célba.

Egészen természetes, hogy a déli törzsek kultúrájának általános vonásai, amelyeket Afrika gafszai emlékei tárnak elénk, kisebb-nagyobb mértékben jellemzők más területekre is, ahol hasonló természeti és földrajzi viszonyok uralkodtak. A késő paleolitkori lakótelepeken Palesztinában, Iránban, Kisázsiában, a Kaukázusban, a Krímben és részben Közép-Ázsiában végzett ásatások azt mutatják, hogy mindezeken a területeken, amelyek kívül maradtak a jégkori éghajlat közvetlen hatásának határain, alapjában véve megközelítőleg ugyanolyan mozgalmas vadász-gyűjtögető életmód alakult ki, mint Észak-Afrikában. Sok hasonlóság volt az anyagi kultúrában — a kőszerszámok elkészítési módozataiban és a szerszámok jellegében is. Ezek a közös vonások egyrészt az azonos létfeltételek egyforma hatásáról tanúskodnak, másrészt pedig a paleolitkori világ déli területein élt lakosság kölcsönös kapcsolatáról, amelyet kétségtelenül elősegített közös, mozgékony életmódjuk.

BELSŐ-AFRIKA PALEOLITKORI LAKÓI

A paleolitkori időkben Afrika belső egyenlítői és déli területein is tovább fejlődött a lakosság kultúrája. Az afrikai földrész e vidékein élt ősi törzsek paleolitkori kultúrájának története elsősorban azért érdekes, mert bár közeli szomszédságban éltek Észak-Afrika lakóival, sok mindenben sajátos, külön utat jártak végig.

A dél-rhodesiai Bambata barlangban végzett ásatások során az acheuli és moustier-i rétegek fölött gazdag és eredeti kultúrára valló tárgyakat találtak. Ez a kultúra, amelyet a barlangról Bambata-kultúrának neveztek el, szoros kapcsolatot mutat az előző, moustier-i kultúrával. Különösen jellemző erre a kultúrára a nagy pengehegy két fajtája — a széles és a keskeny pengehegy. Mintapéldányait megtalálhatjuk a moustier-i leletek között is, de a Bambata-kultúrában már egészen más volt az elkészítési módjuk. A gondos megmunkálás eredményeként szabályos babéralakot nyertek, s hasonlóságot mutatnak az Európában talált solutréi pengehegyekkel. Ezeken kívül még számos különböző formájú vésőt, felsőpaleolit-típusú kaparókat, tompított szélű kisebb pengéket és kvarckristályból hasított szilánkokat is találtak.

A dél-rhodesiai lakosság életében ebben az időben lezajlott változások haladó jellegét különösen szemléltetően mutatja az, hogy akárcsak az európai paleolit korban, itt is megtalálhatók az akkori időkhöz viszonyítva egészen fejlett művészet emlékei. A Bambata barlang kultúrrétegében sárga okkergolyókat és rögöket, barna és vörös hematitot és ugyanebből az anyagból készült sajátos „ceruzákat", rudacskákat találtak, annak a nyomaival, hogy e festékrudacskákat a sziklák felületének színezésére használták. A kőkorszak „pasztellrajzai" is épségben megmaradtak a barlang falain. A sárga festékkel készített rajzok látszanak a legrégebbieknek. Itt is, akárcsak Európa barlangrajzain, állatokat ábrázoltak, főként antilopokat, amelyeknek testalkatát és testtartását csodálatos pontossággal és természeti hűséggel adták vissza.

Ez a kultúra, vagy a hozzá közelálló kultúra tovább is, egészen az afrikai földrész legdélibb széléig terjedt. A moustier-i időszakot itt is a sajátos felső paleolit kor váltotta fel, melynek szerszámait a kőből készült, az európai solutréi típushoz közelálló pengehegyek jellemzik. Kifejlődött az európai felsőpaleolitkorihoz hasonló művészet is, amely Dél-Afrika őslakosságánál, a busmanok őseinél még évezredekig — egészen az európaiak megérkezéséig — folytatódott.

A FELSŐ PALEOLIT KOR SZIBÉRIÁBAN ÉS KÍNÁBAN

A Kelet- és Észak-Ázsiában talált emlékek, Szibéria és Kína felsőpaleolitkori emlékei is igen érdekesek és fontosak.

Az Angara és a Jenyiszej folyók mentén végzett régészeti kutatások azt mutatták, hogy ezeken a távoli keleti területeken a solutréi kor végén és a madeleine-i idők elején jelent meg az Orosz-

LOVAK, BIKÁK ÉS SZARVASOK
Lascaux barlang. Franciaország. Felső paleolit kor

síkság felsőpaleolitkori kultúrához közelálló kultúrájú ember. Az erre vonatkozó emlékek közül a legkorábbi az Irkutszk városában feltárt lakótelep, ahol orrszarvúak, rénszarvasok és egyéb negyedkori állatok csontjaival együtt mammutagyarból készült, díszített tárgyakat, valamint csont- és kőszerszámokat is találtak, többek között pengehegyeket, amelyek az európai solutréi pengehegyekre emlékeztetnek. Valamivel későbbiek, a solutré-madeleine-i időkből valók azok a leletek, melyeket az Angara-folyó mentén, Buretyben, valamint az Angara mellékfolyója, a Belaja mentén fekvő Malta községben tártak fel. Jellegzetesen felsőpaleolitkori lakótelepek voltak ezek, s lakói mammutra, orrszarvúra, rénszarvasra, vadlóra, vadmarhára vadásztak.

A Buretyben feltárt egyik paleolitkori lakás négyszög alakú volt, enyhén lekerekített sarkokkal. A lakás szélein, közvetlenül a föld bemélyedése fölött függőlegesen beásott mammutbordák álltak, melyeket a nagyobb szilárdság érdekében más csontokkal és mészkőlapokkal ékeltek bele a gödröcskékbe. E csontok a lakás tetőzetének oszlopai vagy támasztékai lehettek. A lakásból keskeny kijárat nyílt, melyet ugyancsak szimmetrikusan elhelyezett mammutbordák szegélyeztek. Belül volt a tűzhely, amelyből jókora hamuhalmaz maradt fenn. A lakás teteje rénszarvasagancsokból épült. Hasonló szerkezetű lakásokat találtak a szomszédos maltai szálláshelyen, a Belaja-folyó mellett.

Az épségben maradt maradványokból ítélve a buretyi és a maltai lakóépítmények meglepően hasonlítanak a XVII—XVIII. század sarkvidéki törzseinek félig földbe vájt téli lakásaihoz. Ilyenek voltak például a letelepedett csukcsok *valkar*-jai, vagyis szó szerint „bálnaállkapocsból épült házai". A valkarok vázát — mint az elnevezés is mutatja — bálnaállkapocsból készítették, a falakat pedig bálnacsigolyákból és egyéb nagyobb bálnacsontokból emelték. A XVIII. század végén élt orosz utazók leírásaiból ítélve a csukcsok valkarjai nemcsak építési módjukban hasonlítanak a buretyi paleolitkori lakásokhoz, hanem méreteikben, körvonalaikban és olyan jellemző részleteiben is, mint például a gödrökbe ásott oszlopok kövekkel való körülékelése.

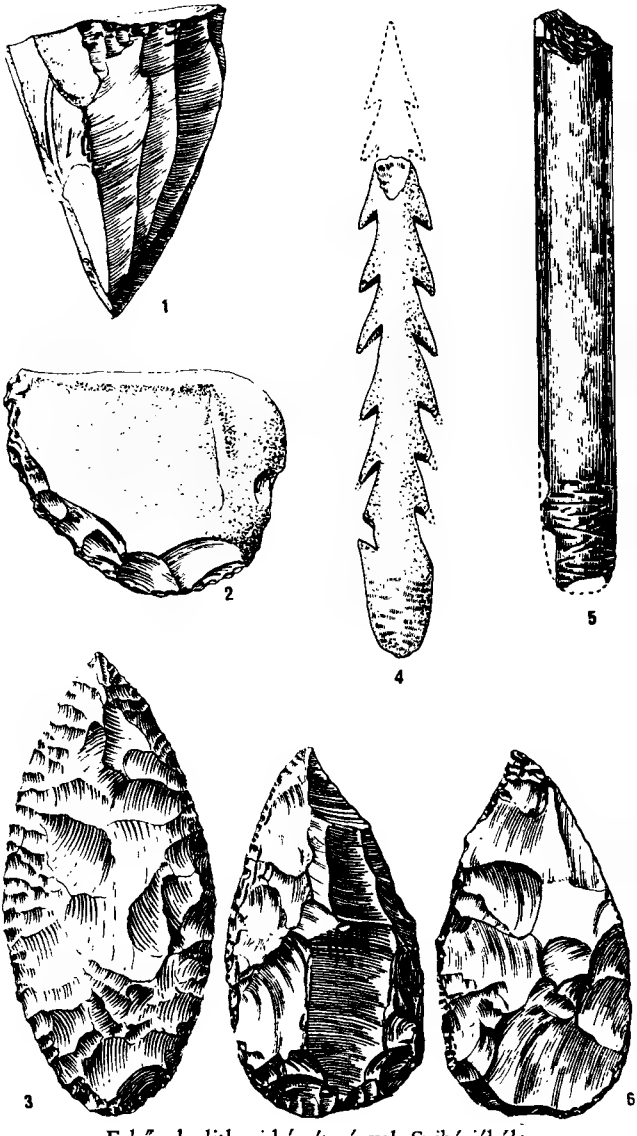

Felsőpaleolitkori készítmények Szibériából:
1 — prizma-típusú magkő; 2 — lapos kavicsból készült kaparó; 3 — babér alakú pengehegy; 4 — csontszigony; 5 — betétes hegy; 6 — pengehegyek. 1, 2 és 6 — a Bajkálontúlról; 3, 4 és 5 — Irkutszk környékéről (Verholenszkaja-gora)

A buretyi és a maltai lakásokban talált kőszerszámok közel állnak Kelet- és Nyugat-Európa korai madeleine-i leleteihez. Díszek és műtárgyak, többek között nőket és repülő madarakat ábrázoló faragványok is gazdag választékban kerültek elő.

A Léna-folyó völgyében fekvő Siskino falu melletti sziklákon, kőpárkányok védelme alatt épségben megmaradtak kihalt negyedkori állatok vörös festékkel készített ábrái, többek között vadlovak és őstulkok, amelyeknek csontjait paleolitkori rétegekben lehet megtalálni.

Noha ezek a települések rendkívül hasonlítanak az európai lakótelepekhez, kultúrájukban már olyan vonásokat lehet felfedezni, amelyek nem jellemzők az európai felső paleolit korra.

Számos telep gondos és széles körű feltárása (az Afontova-gora Krasznojarszkban, a Kajszkaja-gora Irkutszkban, Siskino és Makarovo a Léna mentén, Szrosztki az Altajban) azt mutatta, hogy Kelet-Szibéria e roppant területein a felső paleolit korban mindenütt nagyon megváltozott a kőszerszámok formája és készítési technikája. Itt a kőszerszámok zöme az európai típusokhoz viszonyítva teljesen szokatlan alakú tárgyakból áll. E szerszámok főleg nagyobb, félhold alakú kaparókések domborúan ívelt éllel, tömör vágószerszámok egész, hosszúkás görgelékkövekből, amelyeknek egyik végét keresztben húzódó töréssel meredek, csaknem függőleges vágóéllé képezték ki, rendszerint csak könnyed kiigazító pattintásokkal. Nagyon jellemzőek az ilyesfajta lakótelepekre a sajátos, egész görgelékkövekből előállított vakaró-típusú készítmények, amelyeknek egyik végén két oldalról végzett széles pattintásokkal két irányba futó, széles ék alakú vágófelületet hoztak létre.

Még meglepőbb az a körülmény, hogy a felsőpaleolitkori Szibériában olyan technikai fogásokat és olyan szerszámokat alkalmáztak, amelyeket Európában és Közép-Ázsiában csak a moustier-i időkben ismertek. Ilyenek például az archaikus korong alakú magkövek: az ezekről leválasztott háromszögletű, széles és tömör pengékből ugyancsak archaikus külsejű pengehegyeket készítettek, amelyek a moustier-i pengehegyekhez hasonlítanak, mégpedig gyakran annyira, hogy csupán az anyag alapján lehet megkülönböztetni őket egymástól. Ugyanígy jellemzik a szibériai felső paleolit kort archaikus külsejükkel a kaparókések is, amelyeknek alakja és pattintási jellege megint csak a jellegzetes moustier-i emlékek alakját idézi emlékezetünkbe.

A szibériai lakótelepeken azonban jól ismerték azt a felsőpaleolitkori technikát, mellyel hosszú, kés alakú, pontosan párhuzamos síkú pengéket tudtak leválasztani. Találhatunk itt teljesen tökéletes és az európai formákhoz viszonyítva későbbi formát mutató kőkészítményeket is: szabályos határvonalú kúpos és hasáb alakú magköveket, keskeny és hosszú, kés alakú pengéket, finom pengehegyeket. Vannak ezenkívül olyan vésők is, melyek durvábbak és primitívebbek, mint az Európában talált hasonló eszközök. Kicsiny, nemritkán korong alakú, a sokkal későbbi nyugat-európai (azili) kaparókhoz hasonló kaparók is előkerültek a szibériai ásatások során. A moustier-i jellegű szerszámokkal együtt a felső paleolit korra jellemző csontkészítményeket is találtak, többek között úgynevezett „főnöki pálcákat", keskeny, azili formájú fogazott szigonyokat és hajítódárda- vagy kopjahegyeket.

Azelőtt főként a helyszínen található mészkőrétegből kiszedett barna és fekete kovából készítették a szerszámokat. A kőkor mestereinek legfontosabb nyersanyaga most már a kvarcitkavics és a zöld meg fekete, jáspisszerű palakavics lett, amit az Angara, a Szelenga, a Léna, a Jenyiszej és más folyók partjain gyűjtöttek össze.

A kultúra terén bekövetkezett változások nemcsak a kő- és a csontszerszámok elkészítési technikájára terjedtek ki; majdnem teljesen eltűnt a korábban gazdag művészet; megváltozott a lakótelepek jellege; a tágas állandó lakások helyett minden valószínűség szerint a könnyű, hordozható, kúp alakú sátrak terjedtek el.

A legújabb ásatások során kiderült, hogy Szibéria felsőpaleolitkori kultúrájához hasonló kultúra létezett ugyanakkor az Urál előhegységeiben (a Csuszovaja-folyó mentén), az Altajban és Észak-Kazahsztánban, valamint az Irtis-folyó felső folyása mentén is. A Bajkáltól délre és keletre az angara—jenyiszeji leletekkel megegyező felsőpaleolitkori emlékeket találtak a Tola- és az Orkhon-folyók medencéjében (a Mongol Népköztársaság területén). Ezek szervesen kapcsolódnak Észak-Kína felsőpaleolitkori kultúrájához.

A kínai Ordoszban (a Huangho nagy kanyarulatánál) a felső paleolit kor jelentős lelőhelye Csout'ungk'u, ahol a sárga lösztömeg alsó rétegeiben ugyanolyan paleolitkori tűzhelyeket találtak, mint Szibériában; mellettük rengeteg megmunkált kőszerszám és állati csont hevert.

Az ordoszi paleolit-rétegek fekvése és az ott talált állati maradványok a távoli őskorra utalnak; megtalálták bennük a mammuthoz közelálló elefánt, az orrszarvú, a gazella, a vadmarha csontjait és a strucctojás héjának töredékeit. Akárcsak Szibériában, a kőszerszámok anyaga itt is főként durva kvarcitkavics vagy kovás mészgörgelék. A magkövek korongszerű moustier-i alakúak voltak, s a róluk leválasztott pengékből ugyancsak moustier-i típusú pengehegyek és kaparók készültek. A moustier-i formájú durva eszközökkel együtt — akárcsak Szibériában — Ordoszban is találtak felsőpaleolitkori készítményeket, többek között kisméretű tárgyakat.

A különböző fajtájú kőszerszámoknak ezt a szokatlan társulását egyesek azzal magyarázták, hogy a keleti törzsek kultúrája Európa lakosainak kultúrájához viszonyítva elmaradott és mozdulatlan volt. Az ilyen felületes és célzatos magyarázatot azonban nem fogadhatjuk el. Valójában a keleti népek kultúrája egészében véve egyáltalán nem állt alacsonyabb és primitívebb fokon, mint nyugati kortársaik kultúrája, sőt néhány vonatkozásban talán meg is előzte azt. Így például Keleten már a felső paleolit kor végén — korábban, de semmi esetre sem későbben, mint Nyugaton — megjelent a házikutya, amelynek őse itt a megszelídített farkas volt. Az emberiség történetében először a kutya lett háziállat, hűséges barátja az embernek a következő évezredekben. Éppen olyan korán jelentek meg Keleten a vadászfegyver készítésének egészen új módszerei és a fegyverek új fajtái. Az Afontova-gorán és az Osurkovszkaja szálláshelyen találták a legrégibb olyan csontból készült tőröket vagy dárdahegyeket, melyeknek mély hosszanti csatornáiba éles kovapengéket illesztettek.

Mindez arra vall, hogy Észak- és Közép-Ázsia őslakói már igen korán viszonylag igen fejlett vadászkultúrával rendelkeztek, s a fő foglalkozást jelentő vadászatban jelentős haladást értek el. A keleti törzsek kultúrájának sajátosságai tehát nem e kultúra képviselőinek elmaradottságáról, hanem arról tanúskodnak, hogy ebben a kultúrában életüknek és saját eredeti hagyományaiknak különleges feltételei tükröződtek.

Nagyon valószínű, hogy a felső paleolit kor sajátos ősi kultúrája, amelynek nyomait Közép-Ázsia egész területén megtalálták, valahol Ázsia központi részén, minden valószínűség szerint Észak-Mongóliában született meg, mert legtöbb emléke innen került elő. Ez a kultúra azután elterjedt délkelet felé (a Huangho-folyóhoz), észak felé (a Jakutföldre) és nyugat felé (az Urálhoz, valamint az Irtis felső szakaszának vidékére). Az is feltehető, hogy Ázsia ősi törzseivel szemben, amelyek egyes csoportokban fokozatosan haladva keletről nyugat felé, más, nyugatról keletre tartó csoportok is nyomultak előre, s talán meg is előzték őket a Bajkál partjain a solutréi kor végén vagy a madeleine-i idők elején.

A PALEOLIT KOR DÉLKELET-ÁZSIÁBAN

A vágószerszámok készítésének Ázsia központjában elhatárolódott, sajátos szibériai-mongol technikája, idővel még szélesebb körben elterjedt. Megtalálható, amint láttuk, a távoli Északon, Jakutföld felsőpaleolitkori lakosságánál, valamint Észak-Kínában is. De Ázsia déli részén is éltek olyan törzsek, melyek ilyen technikát alkalmaztak. Az észak-vietnami Bak Sön és a dél-vietnami Hoa Binh sok barlangtelepülésén talált leletek azt mutatják, hogy Ázsia déli területeinek lakossága kóborló vadász és gyűjtögető életmódot folytatott. A gazdag természet a termelés akkori színvonalához képest bőkezűen ellátta őket mindennel, de a trópusi erdők, tavak, folyók és tengerek nem engedték, hogy nagy területen szétszóródjanak. Ehető tengeri és édesvízi kagylókat, gyümölcsöket, bogyókat és madártojásokat gyűjtöttek, halásztak, kisebb állatokra vadásztak, de néha nagyobb vadakat is elejtettek (pl. elefántot és orrszarvút). Éjjel és trópusi záporok idején faágakból összerótt

sátorban, barlangban vagy kiugró peremű sziklák tövében húzták meg magukat. Ilyen barlang például a Bak Sön hegyeiben levő Keo-Faj, amelynek lerakódásaiban igen sok széthasított görgelékkőből készült kőszerszámot találtak ép állapotban; e szerszámok a későbbi idők szekercéinek és baltáinak sajátos őspéldányai. Vietnam barlangjaiban a kőszerszámokkal együtt egyes csontkészítményeket is találtak.

E déli paleolitkori gyűjtögetők és vadászok életével sok közös vonás fedezhető fel a Peking környékén levő Csouk'outien felső barlangjának leletanyagában. A lakosság fő foglalkozása itt eleinte a gyűjtögetés volt; Csouk'outien felső barlangjában kisebb állatok csontjaival együtt elég sok kagylót is találtak. Ennek az életmódnak megfelelően itt nem volt meg az a sajátos fegyverzet, az a speciális anyagi kultúra, amely Észak paleolitkori vadászait jellemezte. Az ehető növények gyűjtéséhez, gyökerek kikaparásához, kisebb állatok megfogásához teljesen elegendő volt az egyszerű fabot is, amelyet legfeljebb tűznél vagy durva kőszilánk segítségével kihegyeztek. Ázsia e részén a paleolitkori törzseknek nem volt állandó lakótelepük, nem voltak tartós, félig földbe vájt, állati csontokból és földből készült lakásaik. Lakásra nem is volt szükségük, mivel itt nem fenyegette őket sarkvidéki hideg. A kóbor vadászok és gyűjtögetők ilyenformán az ideiglenes lakásokkal, sziklamenedékekkel és barlangokkal is beérték.

6. AMERIKA ÉS AUSZTRÁLIA BENÉPESEDÉSE

AZ AMERIKAI FÖLDRÉSZ BENÉPESEDÉSE

Az amerikai földrész benépesedése a felső paleolit kor végén, abban az időben kezdődött, amikor Európa és Ázsia roppant területein kifejlődtek a mezolit kultúrák.

A jégkorszakban, az Észak-Amerikát ért utolsó(wisconsini)eljegesedés folyamán a jég elborította Amerika egész északi részét, a Csendes-óceántól az Atlanti-óceánig, bár nem alkotott összefüggő jégpáncélt. A jégárak elterjedési övezetétől délre, a Nagy-Tavak vidékétől délebbre, Ázsiához hasonlóan, olyan térségek terültek el, ahol bőséges csapadék hullott, és ahol az éghajlat általában megfelelt az Afrikában és Ázsia jég nélküli déli területein uralkodó éghajlatnak. Az utolsó eljegesedés idején itt sok mocsár és tó volt, melyek később kiszáradtak.

Alaszkában a jégárak csak a déli részre és a hegyláncokra terjedtek ki. A nagy központi fennsíkot és a sarkvidéki partok mentén elterülő tágas sík területeket nem érte eljegesedés. Miként Szibéria szomszédos részein, akkoriban itt is hideg sztyeppek és tundrák terültek el. Ezekkel a viszonyokkal volt összhangban az állatvilág is: mammut- és bölénycsordák kóboroltak, vadlovak, mosuszbikák, „barlangi oroszlánok" és egyéb állatok éltek itt.

Kétségtelen tény, hogy Amerika és Északkelet-Ázsia állatai átmentek egymás területére, mivel a jégkori szárazföld messze északra nyúlt, túl a mai partvonal határain. Ennek az a magyarázata, hogy a kontinensen hatalmas víztömeg halmozódott fel hó és jég formájában. Ennek következtében a világóceán szintje jóval alacsonyabb volt a mainál, és hatalmas sarkvidéki területeket nem borított el a víz. A Bering-szoros akkoriban még nem volt meg, s így Ázsia szárazföldi kapcsolatban állott Amerikával. Ezt a következtetést megerősíti az a tény, hogy Amerikában és Ázsiában hasonló állatok terjedtek el, például rágcsálók, amelyek nem tudtak volna leküzdeni olyan áthidalhatatlan akadályt, mint a Bering-szoros.

A jégkorszak e korai szakaszában, mintegy 20 000—15 000 évvel ezelőtt, Ázsia északkeleti részén és Amerikában még nyoma sem volt az embernek.

Amerika benépesülésének első jelei a jégkorszak végén és a jégkorszak után mutatkoznak, amikor Amerikában elolvadt a wisconsini időszak jege, s ezzel egyidejűleg egyenes út nyílott Ázsia

mélyéből előbb Alaszkába, majd tovább, dél felé. Ennek az útnak alapjában a Bering-szoroson kellett keresztül vonulnia; ez nem állított nagy akadályt az áttelepülések elé, mivel a szoros szélessége jelentéktelen volt, s amellett télen a jég hátán is át lehetett jutni Ázsiából Alaszka területére.

Az antropológiai kutatások határozottan azt mutatják, hogy Amerika első lakói a Bering-szoroson keresztül települtek át Ázsiából. Megállapították, hogy az amerikai indiánok fizikai arculatukat tekintve leginkább a mongoloidokhoz hasonlítanak: hajuk kemény és egyenesszálú, szőrzetük ritkás, arccsontjuk meglehetősen kiugró. Ugyanakkor van valami alapja annak a feltevésnek is, hogy Amerika benépesítésében részt vettek olyan csoportok is, amelyek a mai melanéziaiak és ausztráliaiak rokonai. A Brazíliában talált Lagoa-Santa típusú koponyák például nagyon hasonlítanak a melanéziai koponyákhoz. Ecuador régi temetkezési helyein és Californiában is találtak ilyen koponyákat. Ausztráliai-melanéziai keveredésről tanúskodnak a dél-amerikai és részben californiai indiánok bizonyos antropológiai sajátosságai is: a göndör haj, a szakáll, a széles, ívelt orr, a hosszú és magas koponya.

E vonások nem mondanak ellent annak a feltevésnek, hogy Amerika észak felől népesült be, hiszen az ausztráliai-melanéziai ismérvek képviselői aligha érkezhettek tengeri úton. A szovjet antropológusok véleménye szerint a mai ausztráliakkal és melanéziaiakkal rokon törzsek Ázsiából hatolhattak be Amerikába, ugyancsak a Bering-szoroson keresztül, s valahonnan délkelet-ázsiai közös ősi hazájukból rajzottak ki. Amerikába az ősi mongoloidokkal egy időben vagy azoknál valamivel korábban kerülhettek. Így az ausztráliai-melanéziai ismérvek képviselőinek elsődleges dél-amerikai koncentrációját teljesen kielégítően megmagyarázhatjuk azzal, hogy ők lehettek az első önkéntes áttelepülők, akiket azután Észak-Amerikából délebbre szorítottak az új jövevények — a mongoloidok.

Az amerikai földrész első lakói — akik minden valószínűség szerint jégen, vagy az akkoriban, 15 000—12 000 évvel ezelőtt még meglevő keskeny földszoroson keresztül hatoltak be Amerikába — nemcsak a mammutot találták meg ott, hanem a masztodont is (az elefánt még régebbi ősét), Dél-Amerikában pedig még az óriáslajhár is élt akkoriban.

A PALEOLITKORI EMBER LEGŐSIBB AMERIKAI SZÁLLÁSHELYEI

Amerikában az ember eddig ismeretes legősibb nyomait New Mexico állam területén, az Albuquerque közelében levő Sandia barlangban találták meg. A barlangban az ősi pueblo-indián kultúra maradványai feküdtek legfelül, mélyebben pedig édesvízi mészkő réteg volt, amely a felsőbb rétegektől teljesen elszigetelte az alatta fekvő ősibb lerakódásokat.

A lerakódások alsó tömege két külön kultúrréteget foglalt magában. Közvetlenül a barlang fenéktalaján kövekkel körülrakott tűzhely volt, körülötte égett csontok, kovaszilánkok, durván kiélesített állati csontdarabok és különleges fajtájú hegyes kőszerszámok hevertek, amelyeket *sandia*-típusú hegynek neveztek el. Hasonlóan az európai solutréi hegyes kőszerszámokhoz, ezek is eléggé szabályos babér alakúak, s mindkét oldalukat gondosan megmunkálták nyomásos retussal. A sandia-típusú hegyek egyik oldalán jól kivehető oldalvájat látható. Az egyik ilyen hegy a tűzhely szélén feküdt. A Sandia barlang szerszámaikat és tűzhelyüket hátrahagyó lakói a korai időkben éltek itt, amikor a hegyeket még jég borította, s Észak-Amerika délnyugati részén nedves éghajlat uralkodott. Létüket főleg mammut-, ló- és tevevadászattal tartották fenn, s kóbor életmódot folytattak, tavaktól tavakig, folyóktól folyókig vándoroltak a vadállatok csordái nyomában.

Yuma-típusú dárdahegy vagy vadászkés

Az amerikai régészek feltevése szerint a Sandia barlang alsó rétege majdnem 11 000 évvel ezelőtti időkből származik. Feljebb ugyanebben a barlangban más, úgynevezett folsomi típusú,

kétezer évvel későbbről származó pengehegyeket találtak. A folsomi hegy aránylag keskeny és hosszú kovapenge, amelyet mindkét oldalán még tökéletesebb és még gondosabb nyomásos retussal munkáltak meg, mint a sandia-típusú pengehegyeket. A folsomi hegyek alapja enyhén homorú, néha oldalt két kis kiugróval. Legjellemzőbb vonásuk, hogy mindkét felületükön végig hosszúkás, keskeny vájatok láthatók, amelyeket az alaptól a hegy felé irányuló nyomásos pattintással alakítottak ki. Az ilyen, két hosszúkás vájattal ellátott pengehegyek nagyon sajátosak. Napjainkban ilyeneket csak Észak-Amerikából ismerünk. A folsomi típusú hegyek még Amerikában is aránylag csak kis területen terjedtek el, a Sziklás-hegység mentén; hozzájuk hasonló, de vájatnélküli pengehegyeket jóval nagyobb területen találhatunk — a Sziklás-hegységtől az Atlanti-óceánig és Kanadától a Mexikói-öbölig.

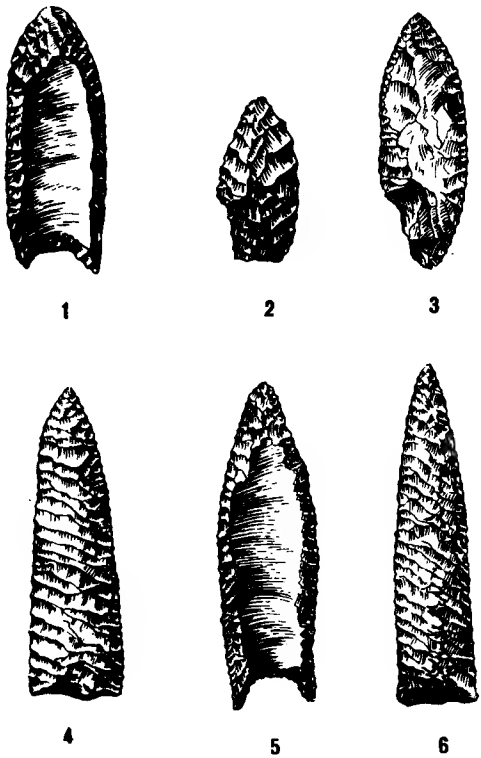

Paleolitkori készítmények Amerikából:
2, 3 — sandia típusú pengehegyek; 1, 5 — folsomi típusú pengehegyek; 4, 6 — yuma típusú pengehegyek

A különféle folsomi pengehegyek elterjedéséből ítélve az ember ebben az időszakban minden bizonnyal már benépesítette az észak-amerikai földrészt. Ezeket a pengehegyeket főleg az Egyesült Államok délnyugati államaiban (New Mexicóban, Coloradóban, Wyomingban, Nebraskában, Texasban, Oklahomában) találhatjuk meg, de előfordulnak északon is, többek között Kanada területén. Az ilyen pengehegyekkel együtt előfordulnak másfajta, yuma-típusú kovapengék is, amelyeknek alakja ugyanolyan szabályos, megmunkálása pedig ugyanolyan gondos, de már nincsenek rajtuk hosszanti vájatok; ezek hosszúkás háromszögletű, aránylag keskeny pengék.

Ezek a leletek rendkívül régiek, mert igen mélyről ásták ki őket, folsomi típusú hegyes szerszámokkal és egyéb kőszerszámokkal, valamint ősbölénycsontokkal együtt. Ilyen leleteket tártak fel például a nebraskai Scottsbluff községben és a wyomingi Eden város környékén.

A folsomi típusú készítményeket rejtő lakótelepek feltárása eléggé világos és jellemző képet adott e telepek lakóinak életéről, amely sokban emlékeztet a paleolit kor végén és a mezolit korban élt európai és ázsiai vadásztörzsek életére.

Az első folsomi típusú lakótelepet New Mexico állam egyik hegyi völgyében találták meg, Folsom város közelében, ahol egy ősi völgyet átszelő szakadék beomlásakor 23 ősbölény csontjaira bukkantak. A bölénycsontok mellett folsomi típusú pengehegyek hevertek. Az egyik ilyen szerszámot közvetlenül egy bölény két bordacsontja közé ékelődve találták meg. A folsomi lakótelepek bölényvadászok ideiglenes táborai voltak.

A Lindenmayer-farmon, az észak-coloradói Fort Collinstól 45 km-re feltárt lakótelep a leggazdagabb olyan leletekben, amelyek azt bizonyítják, hogy az ember viszonylag hosszú ideig tartózkodott ezen a helyen. E szálláshely maradványait a South Platte folyó kisebb csatornájának ősi medrében fedezték fel. Az emberi tevékenység nyomait 15—30 centiméter vastag, jól kivehető kultúrrétegben találták meg, mely hamuból, szénből, kőszerszámokból, szilánkokból és ember által szétzúzott állati csontokból tevődött össze. A csontok között találtak mammut-, bölény-, teve-, antilop- és sarki róka-csontokat. Lakóépítmények maradványait nem fedezték fel, de néhány tűzhely épségben maradt, ezek körül hevert a leletek legnagyobb része. Összesen mintegy hatezer hasz-

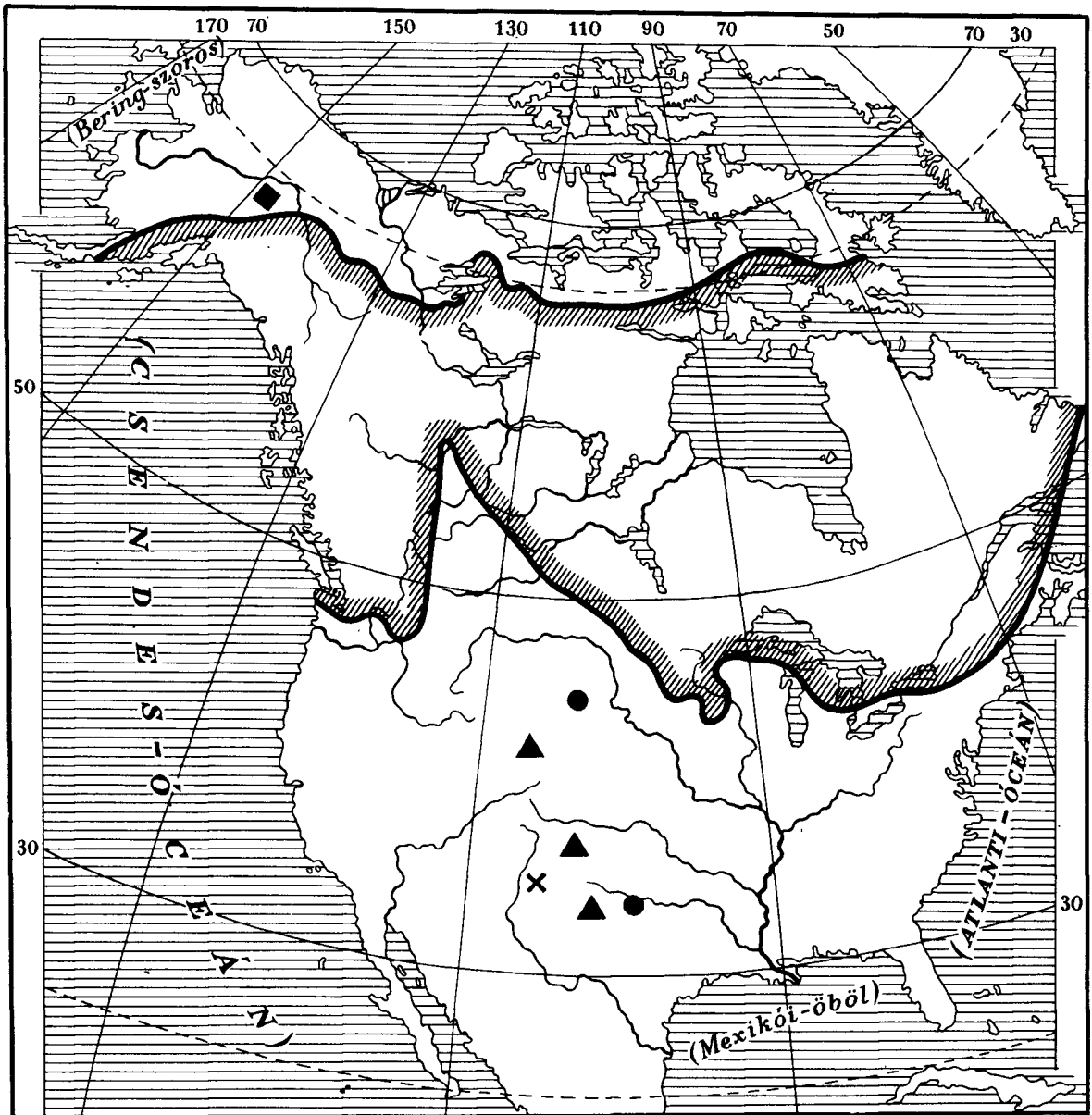

A PALEOLIT ÉS MEZOLIT KOR ÉSZAK-AMERIKÁBAN

A mintegy 25 000 év előtti wisconsini eljegesedés határa

LEGRÉGIBB RÉGÉSZETI EMLÉKEK

✕ Folsom előtti szálláshely (Sandia)

▲ Folsomi-típusú szálláshelyek

● Plainview típusú szálláshelyek

■ Mezolitkori szálláshelyek (Fairbanks)

400 0 400 800 1200 1600 2000 km

nálati tárgyat találtak: jellegzetes folsomi hegyeket, yuma-típusú pengehegyeket, különféle kaparókat, fúrókat, fejtőket. Csontkészítmények is kerültek elő: tűk és madárcsontokból készült nyakékek. Akárcsak a Sandia barlang és a Folsom melletti telep lakói, a Lindenmayer-farmon levő telep lakói is abban az időben éltek itt, amikor a hegyekben még nem olvadtak el az utolsó jégárak, az éghajlat pedig sokkal párásabb és hidegebb volt, mint most.

A jéggel borított hegyekből érkező hideg szelek megakadályozták, hogy a prérik füves növényzettel borított alacsonyabb helyein erdők fejlődjenek. Csak a nagy folyók mélyen bevágott völgyeiben nőttek itt-ott cserjések. E völgyekben, a folyók és a nagyszámú tó partjain bolyongtak kisebb csoportokban a kóbor vadászok, s mammutra, a lámához (guanaco) hasonló amerikai tevére, mósuszbikára, egyenesszarvú bölényre, lóra, antilopra, óriáslajhárra, szarvasra meg egyéb állatokra vadásztak.

A folsomi telepeken nagy mennyiségben kerültek elő csordában élő állatok, például bölények csontjai. A vadászat legfőbb módja a hajtóvadászat volt, s ehhez a tüzet is felhasználták. Jellemző, hogy Texas államban, a lipscombi Bölény-kőfejtőben, nagy tömeg égett bölénycsontot találtak, melyeket azután emberi kezek zúztak szét. A bölénycsontokkal együtt folsomi formájú pengehegyek is maradtak ránk Lipscombban.

Az a körülmény, hogy a települések egykor mocsaras vidékeken, tavak és folyók partjain helyezkedtek el, azt mutatja, hogy a vadat mocsárba vagy tóba hajszolták, esetleg meglesték a vízen való átkelésnél, és ilyenkor kopjával döfték le a vízben védtelen állatokat. Folsomban és a Lindenmayer-farm melletti lakótelepeken leginkább dárdahegyek töredékei fordultak elő. A megrohant állatba döfött törékeny pengék könnyen elpattantak, s a penge hegye a zsákmány testében maradt. A kopja farészét viszont a vadász a rajta maradt pengenyéllel együtt magával vitte a táborba. Néhány pengehegyet, különösen a yuma-típusú hegyeket, vadászkéshez való pengének is felhasználhatták. Erről a rövid csontnyélhez erősített pengék tanúskodnak.

Amíg a folsomi típusú emlékek elterjedési övezetében a vadászat játszotta a vezető szerepet, addig más övezetekben idővel egyre nagyobb jelentőségre tett szert a gyűjtögetés. Amerika viszonyaihoz mérten egészen korai időkben (körülbelül az i. e. VI. évezredben) ősi települések húzódtak a Sziklás-hegységtől nyugatra eső vidéken. E településeken, Arizonában és New Mexico egyes vidékein kőből készült gabonaörlőket és mozsarakat találtak, melyek segítségével az ősi gyűjtögetők — a későbbi californiai indiánokhoz hasonlóan — összemorzsolták a gabonát, az ehető gyökereket és a diót.

Észak-Amerika legrégibb gyűjtögetőinek ezek az első emlékei azért fontosak, mert az ilyen specializált gyűjtögető gazdaságtól egyenes út vezet a későbbi pueblo és irokéz indiánok és más földművelő észak-amerikai törzsek ősi földműveléséhez. Amint tudjuk, ezek a törzsek, amelyek még minden vonatkozásban a kőkorszak fokán álltak, az amerikai növényvilág vad fajtái közül olyan kultúrnövényeket termesztettek ki (kukorica, burgonya, dohány), amelyek később az egész emberiség földművelő kultúrájának vívmányai lettek.

Idővel egyre bonyolultabbak és sajátosabbak lettek a kulturális fejlődés útjai, míg végül kialakult az amerikai indiánoknak az a rendkívül gazdag kultúrája, amelyet az első európaiak találtak Amerika felfedezése után.

AUSZTRÁLIA BENÉPESÜLÉSE

Az ember valószínűleg a paleolit kor végén és a mezolit korban jutott el először arra a szárazföldre, mely Ázsiától még jobban el volt szigetelve — Ausztráliába.

Az első emberek, akik a Maláj- és a Szunda-szigetek láncolatán át hatoltak be Ausztráliába, itt még ősibb és kietlenebb természetet találtak, mint amilyen Észak- és Dél-Amerikában volt.

Olyan tájakra, olyan növények és állatok közé kerültek, amelyek a világ más részeiről már sok millió évvel ezelőtt eltűntek. Akkoriban, akárcsak évezredekkel később, Ausztrália olyan terület volt, ahol eukaliptusz-erdők nőttek, s erszényes állatok meg ausztráliai struccok (emuk) éltek; ezekre vadásztak az első ausztráliaiak.

Az ausztráliaiak és különösen a tasmaniaiak (ezeket az európai gyarmatosítók teljesen kiirtották még a XIX. század közepén) sajátos fizikai típust képviseltek. Az ausztráliaiak az amerikai indiánokkal együtt a földkerekség minden más népe között külön helyet foglalnak el a vércsoportok tekintetében is. Ausztrália őslakossága nyelvileg is egészen elkülönült. Az ausztráliai törzsek nyelvei élesen elütnek egymástól, de egyik sem mutat még csak távoli rokonságot sem más népek nyelveivel. Mindez nemcsak azt bizonyítja, hogy Ausztráliát már rendkívül régen benépesítette az ember, hanem azt is, hogy a korai ausztráliaiak hamar elvesztették kapcsolataikat más népekkel.

Az etnográfusok szerint az ausztráliaiak kultúrája is egészen sajátos jelleget mutat: e kultúrában csupán egyes olyan elemeket követhetünk nyomon, amelyeket az északi és északkeleti partvidék lakói a szomszédos pápua-melanéz törzsektől vettek át.

Az ausztráliaiaknak és kultúrájuknak hosszú, önálló fejlődését a régészet is bizonyítja. A Murray mellett feltárt Devon-Downs barlangtelep ásatásait végző régészek 12 kultúrréteget találtak, melyek az ősi állatvilágból származó maradványokat tartalmaztak. Az e rétegekben feltárt, emberkéztől származó leletek a kő megmunkálási módozatainak fokozatos megváltozásáról és új alakú szerszámok megjelenéséről tanúskodnak. Az ausztráliai lakosság kultúrájának ugyanilyen fokozatos fejlődéséről beszélnek más, sok rétegű ősi települések is; ezeket ősrégi, magasan fekvő folyóteraszokon fedezték fel, vagyis olyan geológiai körülmények között, melyek e leletek igen régi voltáról tanúskodnak.

A legrégibb szerszámok tömör, magkő alakú eszközök voltak: kétoldalt megmunkált, részben ovális ökölkőre emlékeztető, továbbá egyoldalú vágószerszámok és „lópata" formájú szerszámok (az európai régészeti leletekre elfogadott terminológia szerint).

Ezek a tárgyak hasonlítanak azokra a *tula*-típusú szerszámokra, vagyis korong alakú baltákra, melyek később egész Ausztráliában elterjedtek. A tula-baltákat szurok segítségével egyenes, sima fabotok vagy kopjavetők végére erősítették, s rendszerint az ausztráliaiak kultúráját jellemző vágószerszámként használták.

E szerszámokkal együtt találtak másfajta vágószerszámokat is, amelyeket egyik szélükön durva retussal megmunkált, ovális kvarcitkavicsokból készítettek. Százával találtak például a kicsiny Kangaroo-szigeten ilyen félhold alakú vágóéllel ellátott pattintott kavicsdarabokat, melyek nagyon hasonlítanak a szibériai-mongol paleolit és a délkelet-ázsiai paleolit görgelékkő-szerszámaihoz. Ha az ember mindkét kezébe ilyen kavicsból készült kőszerszámot fogott, elvághatta a fa ágát, lehánthatta a kérgét, gödröt áshatott a földbe, szétzúzhatta a kagylót.

A barlangok üledékének rétegeiből ítélve ilyen szerszámokat később is használtak, de mellettük már megjelentek az újabb, pengéből készült, elsősorban hosszú, keskeny, háromszögletű pengehegyek — a *pirri*-k, amelyek szintén széles körben elterjedtek a későbbi ausztráliai kultúrában.

Ebből a korból származó nagy lakótelepeket találtak Dél-Ausztrália délkeleti részén, ahol később a XIX. század végén kihalt buandik törzs élt. Azoknak a lapályosabb vidékeknek a közelében, ahol az egyhangú puszta tájat hajdanában tavak és mocsarak élénkítették, a halmokat takaró vastag homokréteg alatt ősi tűzhelyeket tártak fel, melyek körül megmunkált kövek tömkelege hevert. A kova- és kvarcszilánkok között nagyobb méretű, kétoldalt megmunkált szerszámokat, többek között tula-típusú baltákkal együtt nyomásos technikával mesterien készített kis eszközöket is találtak, például különféle kaparókat, éleket, pengehegyeket, árakat. Vannak köztük jellegzetes, kicsiny kőkészítmények is, melyeket alig lehet megkülönböztetni a Földközi-tenger vidékének mikrolitjeitől. E mértani idomú szerszámok legtöbbje nem hosszabb 3 cm-nél. Az ilyen készít-

mények leginkább Ausztrália déli részében terjedtek el, de megtalálhatók a keleti partok mentén, nyugaton, sőt a központi puszta vidékeken is.

Összegezve mindazt, amit ma Ausztrália első lakosságáról tudunk, levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy ide először Délkelet-Ázsiából hatoltak be az emberek, akik Kína, Indokína, Burma és Indonézia paleolitkori és mezolitkori szerszámaihoz hasonló durva kavicsból készült szerszámokat használtak. Ezek az emberek lehettek a tasmaniaiaknak és a velük rokon törzseknek az ősei, akiket azután a későbbi jövevények magukhoz formáltak, és részben Tasmaniába szorítottak.

Az új jövevények tula-típusú görgelékkő-baltákkal és kétoldalt pattintott baltákkal együtt pirri-típusú pengehegyeket és újabb, mikrolitikus technikát hoztak magukkal, amely a kontinensen, főként Indiában fejlődött ki. De még nem ismerték az íjat és nyilat, a mezolitkori törzseknek e rendkívül fontos találmányát. Egyedül csak a kopjavetőt alkalmazták, s így a felső paleolit kor színvonalán álltak. Antropológiai tekintetben Délkelet-Ázsia vedda és veddoid törzseivel voltak rokonok. Miután ezek a törzsek benépesítették Ausztráliát, összekeveredtek az ottani őslakossággal, és magukhoz formálták az őslakókat. Később engedtek a Déli-tengerek jóval fejlettebb kultúrájú pápua-melanéz törzsei befolyásának. Ezek már az érett neolit kultúra színvonalán álltak. Tőlük vették át az ausztráliaiak az íjat és a nyilat, a csiszolt baltát és az ellensúlyozókaros csónakot. Melanézia neolitkori lakosságának befolyása azonban nem volt mélyreható, s csupán Ausztrália északi részére korlátozódott. Egyébként az ausztráliaiak további fejlődése saját útján haladt előre.

Hosszú ideig tartott, míg az ausztráliaiak ősei benépesítették Ausztrália földjét. Közben kialakult fizikai arculatuk, tovább fejlődött kultúrájuk, amely az etnográfusok megállapítása szerint meglepően alkalmazkodott a földrajzi környezet sajátos viszonyaihoz. Fokozatosan létrejött a vadász-gyűjtögető gazdaság, meghonosodott a nomád életmód, kialakult az egész anyagi kultúra, a hosszú erdei és sztyeppi élet folyamán gyökeret vert munkarenddé formálódtak.

Ez a kultúra — helyesebben az ausztráliai törzsek kultúráinak egész sora — még mintegy 6000—8000 évig, egészen az európaiak megjelenéséig megmaradt ugyanabban a formában. Ennek az a magyarázata, hogy Ausztrália el volt szigetelve Ázsia legfejlettebb területeinek közvetlen hatásától. Épségben fennmaradtak az ausztráliai őslakosság életmódjának és kultúrájának archaikus vonásai, amelyeknek tanulmányozása elősegíti az európai, ázsiai és afrikai paleolitkori és mezolitkori lakosság anyagi kultúrájának, társadalmi rendjének és hiedelmeinek teljesebb megértését.

III. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND VIRÁGKORA. A KÖZÉPSŐ ÉS AZ ÚJKŐKORSZAK (MEZOLIT ÉS NEOLIT[1])

Az őskőkorszak több százezer évig tartott. Összehasonlíthatatlanul rövidebb időt foglal el az emberiség történetében a fémszerszámok megjelenését megelőző időszak, amelyet rendszerint két szakaszra osztanak: a *mezolit* korra, vagyis a paleolitikumból a *neolitikumba* való átmenet korára, és magára a neolit korra, vagyis arra az időre, amikor már széltében elterjedt a csiszolt kőszerszámok használata, és megkezdődött az agyagedény készítése. A mezolit és a neolit időtartamát a régészek általában az időszámításunk előtti XIII. és IV. évezred közé teszik. A földkerekség jó néhány területén azonban ez az időszak később kezdődött, és jóval tovább tartott.

A mezolit kort mindenütt elsősorban az jellemezte, hogy a legtöbb törzsnél azonos változás állott be a termelőerők fejlődésében: ez az időszak az íj és a nyíl feltalálásának időszaka volt. „Az íj, a húr és a nyíl már igen összetett munkaeszköz — írta Engels —, amelynek megszerkesztéséhez hosszú, felgyülemlett tapasztalat, fejlettebb szellemi képesség szükséges, tehát sok más találmány egyidejű ismerete is."[2]

Az emberi kéz tevékenységének fokozását elősegítő legkorábbi hajítóeszköz a parittya és a hajítódeszka volt. Az íj feltalálása óriási vívmányt jelentett a kőkorszak kezdetleges technikájában. Minden más korábbi hajítószerkezettel szemben az íj az ősi harcosok és vadászok leghatékonyabb, legerősebb és legmesszebbre hordó fegyverének bizonyult. Az íj nemcsak megnövelte a nyílvessző röppályájának hosszát, mondjuk a hajítódeszkához viszonyítva, hanem könnyűségben, kezelésének egyszerűségében, pontosságban és gyorsaságban messze túl is szárnyalta paleolitkori ősét. Ezért az íj széles körű elterjedése elősegítette a vadászat további fejlődését, és sok tekintetben megkönnyítette a vadásztörzsek életét.

Ugyanakkor a Föld számos területén más új szerszámok is felbukkantak, s ezeknek szintén nagy jelentőségük volt. Ilyenek voltak elsősorban a csontból és kőből készült első vájószekercék és balták. Ide tartoznak az úgynevezett betétes szerszámok, vagyis az olyan kések, tőrök, kopja- és nyílhegyek, amelyeknek fa- vagy csontalapjuk volt, s ebbe illesztették bele a kovaéleket. Ez az eredeti technika, amely, amint láttuk, először Délen jelent meg a késői paleolit korban, virágkorát a mezolitikus időkben érte el, amikor széltében elterjedt Európának és Ázsiának nemcsak déli, hanem északi részein is.

[1] A „mezolit" szó az ógörög „mesos" (középső) és „lithos" (kő), a „neolit" pedig az ógörög „neos" (új) és a „lithos" szavakból származik.

[2] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. 182. old.

E korszak folyamán az emberiség gazdasági életében gyökeres változás következett be, eleinte csak ott, ahol ennek megvoltak a kedvező feltételei, de később mindenütt végbement ez a folyamat. A változás abban jutott kifejezésre, hogy a gyűjtögetők és vadászok, akik kész formában sajátították el a természet termékeit, fokozatosan áttértek a földművelésre és az állattenyésztésre, vagyis munkájukkal átalakították a természetet, kultúrnövényeket termesztettek, s újfajta háziállatokat tenyésztettek ki.

A termelőerők növekedése alapján újabb kölcsönös kapcsolatok alakultak ki a nemzetségi közösségek között. Egyes nemzetségi közösségek már a felső paleolit korban sem különültek el teljesen egymástól, hanem a rokon közösségekkel az exogám házasság íratlan, de kötelező érvényű törvényei szerint álltak kapcsolatban. Most két vagy több exogám nemzetségnek ebből a kötelező kölcsönös kapcsolatából — megfelelő viszonyok között — bonyolult törzsi szervezet alakult ki. Az egymással rokon nemzetségi közösségek összessége volt a *törzs*, a törzsek pedig gyakran — egyelőre még nem szilárd, ideiglenes — szövetségeket alkottak.

A törzsek közötti kapcsolat nemcsak egyes találmányok vagy kulturális szokások elterjedését segítette elő, hanem számos esetben, amint azt régészeti leletanyagokból láthatjuk, nagyobb törzsközösségek kialakulásához vezetett, s hozzájárult ahhoz, hogy a mikrolitikus technika nagyobb területeket hódítson meg.

Ugyanakkor a különböző származású közösségek egyesülése és a törzsek fejlődése nyomán közös törzsi nyelvek alakultak ki, amelyeket már sok száz és ezer ember megértett.

E folyamatokban nagy jelentősége volt a nemzetségi rend általunk már ismert jellemző vonásának, a nemzetségek és törzsek szegmentációjának (osztódásának). Az emberi élet szempontjából legalkalmasabb területeken nagyon megszaporodott a nemzetségek és törzsek lélekszáma, s ennek az volt a következménye, hogy a nemzetségi közösségek mind inkább széttagolódtak, s egyre több csoport települt át új, kevésbé benépesített területekre.

Ugyanakkor a földkerekség egyre nagyobb területeit fokozatosan felölelő általános kulturális fejlődés hátterében a korábbinál nyilvánvalóbbá vált az egyes területek történelmi fejlődésének eltérő üteme. Egyre élesebben kirajzolódtak a nagyszámú helyi kultúra sajátosságai.

1. VADÁSZTÖRZSEK A MEZOLIT KORBAN

A MEZOLIT KOR ÉSZAK-EURÓPÁBAN

Európa és Ázsia mai térképén a trópusoktól északra igen jól meg lehet különböztetni három nagy éghajlati, illetve ennek megfelelő természetrajzi övezetet. Délen alapjában napégette sztyeppek és puszták húzódnak. Északabbra a mérsékelt égöv zöld erdőrengetegei, még távolabb, a Jegestenger partvidéke mentén erdőtlen tundrák terülnek el.

Ez a mi időnket jellemző kép az éghajlat, az állat- és növényvilág fokozatos megváltozása folyamán alakult ki. Legjobban nyomon követhetők e változások Észak-Európában, amelyet a jégkorszakban hatalmas jégtömeg borított.

A jégtakaró elolvadása körülbelül 12 000—14 000 évvel ezelőtt kezdődött, és egyenlőtlenül zajlott le, minden valószínűség szerint három egymást követő nagyobb időszak folyamán, amelyekkel részben egybeesik az észak-európai őslakók három kulturális szakasza is.

A jégtakarótól fokozatosan megszabadult észak-európai területek természetesen nem maradtak élettelen pusztaságok. Számtalan állat népesítette be: előbb a tundrák és sztyeppek lakói, majd utánuk az erdőlakó állatok, melyek az erdőövezet északra terjedésével párhuzamosan vándoroltak oda.

Ugyanakkor az ember is birtokába vette az új helyeket. Alig 200 évvel azután, hogy a jég határa visszahúzódott a mai Hamburg övezetéből, s bár az utolsó — egyre kisebbedő — mozdulatlan jégtömbök még egészen a közelben tornyosultak, — az ember már megjelent e helyeken. Az ősi vadászok ott ütöttek tábort, ahol ma Meiendorf falu fekszik, egy kisebb vízmedence szélén, mely valószínűleg a felolvadt talajmenti jégből keletkezett. A környező alacsony részeket kis tavak és mocsarak borították. Körös-körül mohával és alacsonyabb cserjével, főleg törpenyírrel és sarki fűzzel benőtt tundra terült el.

Az itt letelepedett vadászok a tavakból és mocsarakból vízimadarakhoz, többek között vadludakhoz jutottak, továbbá nyúlra, rókára, borzra, vadlóra vadásztak. Legfőbb megélhetési forrásuk azonban a rénszarvasvadászat volt. Erről rengeteg csontmaradvány tanúskodik. Találtak köztük csontszigonnyal átütött lapockacsontokat is, ami azt mutatja, hogy a szigony továbbra is vadászfegyver maradt.

A rénszarvas az élethez minden szükséges dolgot biztosított e tábor lakóinak — élelmet, ruházatot, szerszámok és fegyverek készítéséhez alkalmas nyersanyagot. Az ásatások során olyan rénszarvasagancsokat találtak — többek között terebélyes hímszarvasagancsokat —, amelyeken megmaradtak a kőeszközökkel történt megmunkálás nyomai. Ezek a nyomok bevágások, pengehegyek és szigonyok készítéséhez az agancs ágairól vékony, egyenes pálcákat, afféle félkészítményeket választottak le. E bevágásokat a telephelyen nagy mennyiségben talált lyukasztó alakú, nyúlánk, gyakran ferde hegyű jellegzetes kovaszerszámokkal végezték. A bőr megmunkálására különböző alakú kaparók és pengehegyek szolgáltak, amelyekre ferde szögben görbe nyelet erősítettek.

A meiendorfi ősi település lakói ugyanolyan műveltségi szinten álltak, mint a késői madeleine-i rénszarvasvadászok Franciaországban. Ugyanolyan fokon állt művészetük is, amelynek egyetlen tárgya az állatábrázolás volt. Meiendorfban például találtak olyan átfúrt borostyánlemezkét, amelyre állatfej van vésve, s két kavicsot is, ugyanilyen állatokat ábrázoló vésett rajzzal.

Eltérően azonban Franciaország madeleine-i lakótelepeitől, Meiendorfban találtak egészen új típusú készítményeket is, kovapengéből készült nyeles nyílhegyeket, amelyeket csak részben munkáltak meg a jellegzetes aprólékos retussal a szélek mentén. Ezek a nyílhegyek a velük együtt talált, ferdén levágott, ugyanilyen célt szolgáló pengehegyekkel együtt jellemző sajátosságai egész Észak-Európa mezolitkori emlékeinek.

Észak-Európa benépesítésének történetében a jégkorszak utáni szakaszt egy másik lakótelep szemlélteti: Stellmoor mezolitikus szálláshely, amely mindössze 600 km-re van Meiendorftól északra.

Az éghajlat abban az időben (i. e. X—VIII. évezred között) jóval szárazabb lett, s a tundra helyén tűlevelű erdők nőttek. Sok tó tőzegmocsárrá alakult át. Ezután újból az éghajlat elnedvesedése következett; a főleg tűlevelű erdőket vegyes, nyírfákból és tűlevelű fákból álló erdők váltották fel.

A stellmoori mezolitikus szálláshely lakói szintén vadászok voltak, de már nemcsak rénszarvasra vadásztak, hanem jávorszarvasra, hódra, hiúzra és egyéb erdei vadállatokra is. De még mindig a rénszarvasvadászat volt létfenntartásuk alapja; a kultúrrétegben 1300 rénszarvasagancsot találtak. Az akkori vadászok is használták még a kovából készített, ferdén levágott élű pengehegyeket, a széles kaparókat és az ügyes vésőket. A szarvasagancs hasításának korábbi technikája azonban már teljesen eltűnt. Bizonyos mértékben a szigonyok alakja is megváltozott. Sajátos, úgynevezett *lyngby*-típusú balták jelentek meg; nyelük agancstörzs volt, pengéjüket pedig oldalagancsból faragták ki. A Stellmoorban talált, fából készült íj-töredékek és nyílvesszők az európai múzeumok legrégibb ilyennemű emlékei.

Hamburg körzetében a kedvező viszonyok következtében mezolitikus csont- és fatárgyak is előkerültek; más helyeken azonban csak a kőből készült tárgyak maradtak meg épségben. Mindazon-

által ezek is képet adnak arról, hogy Európa északi részén ebben az úgynevezett „preboreális" és részben a következő, „boreális" időszakban mennyire elterjedt az ősi vadászkultúra, melynek gyökerei a késői paleolit korba nyúlnak vissza.[1]

A Meiendorfban és Stellmoorban talált nyílhegyekhez, vésőkhöz és kaparókhoz teljesen hasonló eszközöket használtak azok a törzsek is, amelyek akkoriban és valamivel később az Elbától és az Oderától keletre elterülő vidékeken laktak. Ezek a törzsek hagyták hátra maguk után az úgynevezett świdry-i kultúrát, amelynek nyomait ősi dünékben tárták fel.

Ezen a vidéken a Nowi Młyn-i szálláshely a legrégibb. Lakói még felsőpaleolitkori módszerekkel készítették szerszámaikat. De már megjelentek náluk, akárcsak Meiendorfban, a kovapengékből készült primitív pengehegyek is.

A Świder-folyó mentén, 20 km-re Varsótól délkeletre, egy másik, későbbi mezolitkori település maradványait fedezték fel (Świdry Wielkie). Ezrével kerültek elő félig megmunkált kovadarabok, de sok kész tárgyat is találtak. A telep lakói ugyanolyan vadászéletet éltek, mint őseik. Továbbra is a paleolitkorihoz hasonló kaparókat, vésőket, árakat készítettek kőből, a megmunkálás technikája azonban már lényegesen megváltozott. A świdry-i idők mesterei már nagyon értették a módját, hogyan kell a prizmaalakú magkövekről hosszú és keskeny, szabályos rajzolatú kovapengéket lehasítani. Ezért sokkal tökéletesebb nyílhegyeik voltak: a keskeny és hosszú, szigorúan szimmetrikus hegyek alakja a fűz levelére hasonlított.

A świdry-i kultúra a mai Lengyelország területére korlátozódott, de — mint később látni fogjuk — sok tekintetben hasonló szerszámokat készítettek azok a különféle népes törzsek is, melyek ez idő tájt a szomszédos területeken laktak (egészen a Volga és az Oka partjáig).

Ugyancsak a tengerszint hirtelen emelkedésének idejéből valók a Maglemose-kultúra Európa északi részén (Skandináviában és Angliában) talált maradványai. A Balti-tenger ebben az időben elvesztette kapcsolatát az óceánnal s óriási zárt tóvá alakult át. Az alacsony, mocsarakban bővelkedő szárazföld hatalmas sávját északon az európai földrész szegélyezte; a Brit-szigetek és Skandinávia összefüggtek Európával. Észak-Európa korábban tundrákkal és sztyeppes vidékekkel borított térségein elterjedtek a sűrű erdők, eleinte túlnyomórészt a nyír, majd az erdei fenyő. A Maglemose-kultúra legjellemzőbb nyomait Själland dán szigeten, valamint Dánia és Dél-Svédország szomszédos területein fedezték fel. A legismertebbek a Maglemose-tőzegtelep lakótelepülései Mullerup városa mellett, valamint a Själland szigeti Holmegaardban és Svärdborgban feltárt települések. Az akkori lakóhelyek jelentős részét most az Északi-tenger vize borítja. Ezt bizonyítja az a tőzegdarabban talált csontszigony, amelyet egy kotróhajó emelt a felszínre az angliai Norfolk partjainál, de más hasonló leletek is megerősítik ezt a feltevést.

[1] A paleobotanikai, geológiai és paleontológiai kutatások megállapították, hogy a Balti-tenger vidékének természeti viszonyaiban milyen változások követték egymást a jégkorszak utáni időkben. 1) I. e. körülbelül 14 000-től 8500-ig tartott az arktikus és szubarktikus időszak, melyet hideg éghajlat és sarkövi növényzet jellemzett. A Balti-medence kezdetben elszigetelt jégtó volt, aztán hideg vízű tengerré változott, melyben az Ioldia arctica nevű, hideget kedvelő puhatestű állat élt (Ioldia-tenger). 2) I. e. körülbelül 8500-tól 5000-ig tartott a boreális időszak. Az éghajlat melegebb és szárazabb lett, erősen elterjedt az erdei fenyő, de már a tölgy is megjelent. A Balti-medence tavában a meleget kedvelő, Ancyllus nevű puhatestű állat élt (Ancyllus-tenger). Az említett időszakok megközelítőleg megfelelnek a mezolit kornak. 3) I. e. körülbelül 5000-től 2500-ig tartott az atlanti időszak (megközelítőleg megfelel a neolit kornak). Az évi átlagos hőmérséklet 2,5°-kal magasabb volt, mint napjainkban. Nedves és meleg éghajlat uralkodott. Az erdők lombos fákból álltak (tölgy, hárs, juhar, kőris). A Baltikumban elterjedt a Litorina nevű puhatestű állat, a tenger szintje emelkedett (a Litorina-tenger transzgressziója, vagyis behatolása a szárazföldre). 4) I. e. körülbelül 2500-tól 500-ig tartott a szubboreális időszak (eneolit és bronzkorszak). Száraz és meleg éghajlat uralkodott, különösen 1500 és 500 között. Az erdőkben tölgy, bükk, nyírfa nőtt. A tenger szintje süllyedt (regresszió), majd újból emelkedett. 5) I. e. 500 után köszöntött be a szubatlantikus időszak (párás és a korábbinál hidegebb éghajlat, az erdőkben túlsúlyban van a lucfenyő, de az erdei fenyő és a nyír is megél).

Ugyanilyen alakú szigonyokra és a kontinensen talált kőszerszámokhoz hasonló nagy kőszerszámokra bukkantak Anglia keleti részén is. Az európai kontinensen a németországi Hannovertől egészen az Alsó-Visztulától keletre fekvő területekig szintén kerültek elő ilyen leletek. A Kundában és az Észt SZSZK területének néhány más pontján feltárt leletek is sok tekintetben hasonlók e kultúra emlékeihez.

Az az idő, amelyből ezek az emlékek származnak, fontos szakasz volt a Nyugat-Európa északi részén élt lakosság kultúrájának történetében, mivel éppen akkor vált jelentős mértékben bonyolultabbá a technika, gazdagodott a szerszámok sokfélesége, és lényeges változások kezdődtek a gazdaságban.

A szerszámkészítés módszereiben két új fontos irányzat figyelhető meg. Európa északi részének mezolitkori törzsei egyrészt még a felső paleolit korból örökölt régi módszerekkel, vagyis prizma alakú magkövekről lehasított pengékből készítettek kisebb kovaszerszámokat, másrészt azonban már azokat a különleges eljárásokat is alkalmazták, amelyek segítségével mértani idomokat utánzó kisebb kovatárgyakat — mikroliteket — tudtak előállítani.

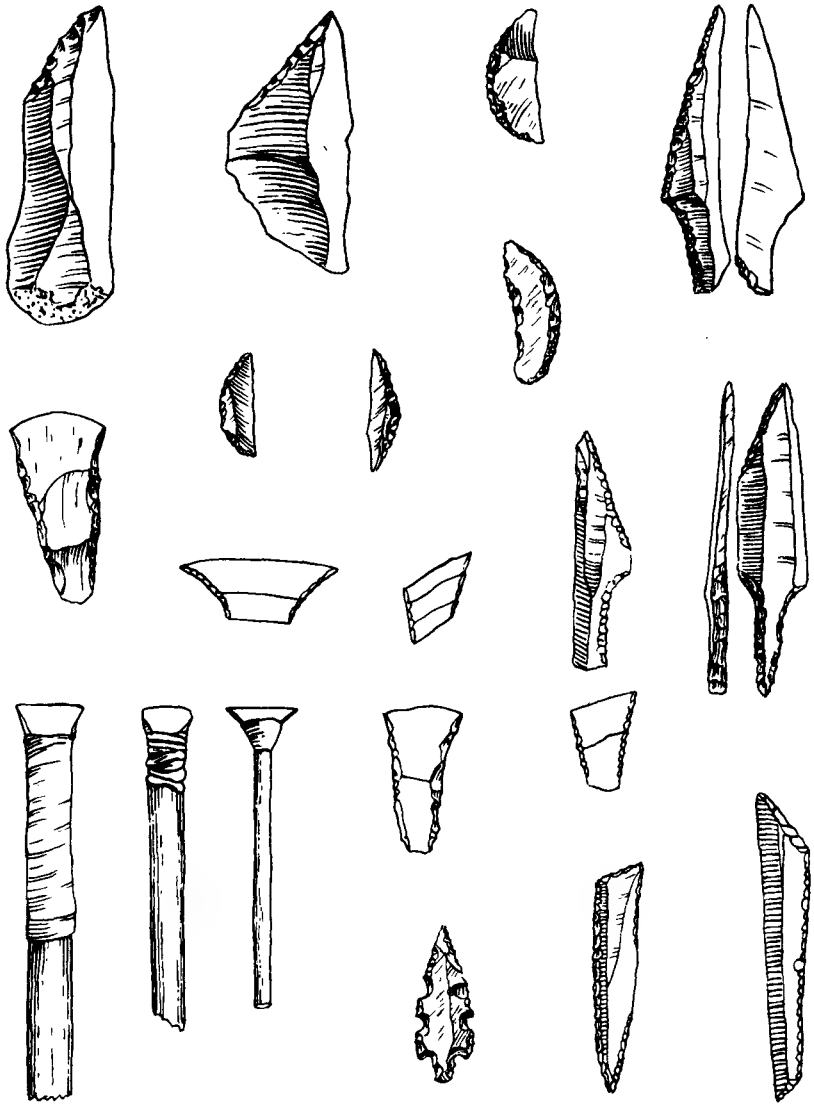

Mikrolitikus nyílhegyek:
ferderetusos, pengéből készült, nyeles, szegmentumos, trapéz alakú, aszimmetrikus háromszög alakú nyílhegyek

E kor technikájának legjellemzőbb vonása azonban a nagy kőszerszámok széles körű elterjedésében jut kifejezésre. Ilyenek voltak a korábban hiányzó vágószerszámok, a balták vagy szekercék. E nemritkán különleges szarufoglalatokba erősített szerszámok széles körben elterjedtek a Maglemose-típusú lakótelepeken. Megjelentek azok a nagy kőeszközök is, amelyeket a „pontretus" addig teljesen ismeretlen, új technikájával állítottak elő. A munkába vett kődarab részeit egymás után lesimították, majd átfúrták. Így készültek a Maglemose-kultúrát jellemző, oldalt kiugró csapokkal ellátott, furatos buzogányok.

Az agancs megmunkálása is fejlődött, tökéletesedett. Szaruból készült baltanyelek, különböző alakú szigonyok, csontból és szaruból faragott nyílhegyek tűntek fel, köztük olyanok, amelyeket széleiken mély horonnyal láttak el, ahova a kovapengéből készült éles vágóélt illesztették.

ÉSZAK-EURÓPA MEZOLITKORI TÖRZSEINEK GAZDASÁGA

A Maglemose-kultúra emberének életmódját és gazdaságát az jellemzi, hogy lakótelepei mocsarak között, ingoványokba nyúló földnyelveken, kisebb szigeteken, folyók és tavak partján helyezkedtek el. A lakótelepeken épségben megőrződött kulturális maradványokból ítélve e települések lakói ügyes és bátor vadászok voltak, s nyilván rengeteg bölényt, őzet, jávorszarvast, vaddisznót, nemes szarvast, vidrát, hódot, barnamedvét, farkast s egyéb olyan állatokat ejtettek el, melyek a mérsékelt égöv erdeiben élnek. Ilyenformán érthető és természetes dolog, hogy a kőkészítmények közt a nyílhegy volt az egyik legfontosabb — ha ugyan nem a legfontosabb — eszköz. A Fyn szigetén levő tőzegtelepben talált bölénycsontváz bordái közül például három nyílhegy került elő.

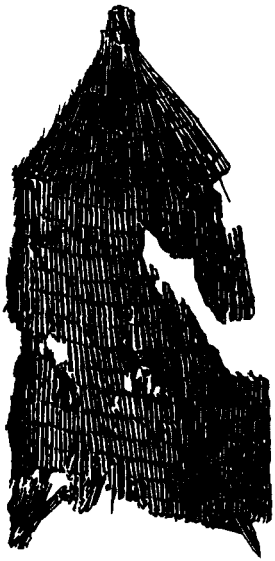

Halászvarsa Skandinávia mezolit időszakából

Az északi tavak és mocsarak ősi vadászainak életében nyilván igen nagy jelentőségű volt a kutya megszelídítése. A Maglemose-kultúra minden fontosabb lakótelepén — Svärdborgban, Mullerupban, Duvenseeben, Holmegaardban — találtak kutyacsontokat.

Észak-Európa mocsaras alföldjeinek lakói nemcsak bölényre, jávorszarvasra meg egyéb nagy állatokra, hanem vadlibára, vadkacsára, kárókatonára, valamint más vízimadarakra is vadásztak. A vízi vadászathoz dárdát használtak, melyet hajítódeszka segítségével röpítettek ki.

Nem kevésbé fontos, sőt talán még fontosabb szerepet játszott az északi törzsek gazdaságában a halászat, melyet főleg szigonnyal és nyíllal űztek. Primitív, háromfogú szigonyaik hasonlítanak az eszkimók lazachalászatnál használt mai szigonyaihoz. Kétségtelenül nagy jelentősége volt a halászatban a varsának és kerítőhálónak is. Egy ilyen ősrégi háló ép maradványait találták meg Antrea tőzegtelepén, Viborg közelében. A hálót fűzfakéreg rostjából fonták, s kéregből készült úszókákkal meg kőnehezékekkel látták el.

A halászat és a mocsári vadak vadászata szükségessé tette a csónakot. Megjelentek az első fatörzsből vájt csónakok, Holmegaard és Duvensee tőzegtelepein épségben maradt faevezőket találtak. A skóciai Perthben mezolitkori tavi rétegekben skóciai fenyő törzséből készült csónakra bukkantak; építői a csónak üregét tűzzel égették ki. Égetés nyomai láthatók az evezőkön, valamint más fatárgyakon is.

A tűznek nagy szerepe volt a fa megmunkálásában; tűzben hegyezték és edzették többek között a fakopjákat.

Fontos helyet foglalt el az északi vadász- és halásztörzsek gazdaságában az ehető vadnövények, gyökerek és füvek gyűjtése. A gyökereket szaruból vagy sípcsontból készült erős pengeheggyel, kis kapával ásták ki.

A felsőpaleolitkori emberekhez hasonlóan ezek a törzsek is bőségesen díszítették használati tárgyaikat, többek között a csontból készült kopjahegyeket, valamint a balta nyelét, amelyet gyakran sűrű, finoman és gondosan kivitelezett, vonalakból, pontocskákból vagy nagyobb bemélyedésekből álló mintákkal láttak el. A Svédország déli részén, Istadban talált szarutokra két szarvas alakja van vésve. A Själland szigeti Skalstrupból származó másik ilyen tokon halak és kígyók rajza látható.

A Maglemose-kultúra emberei néha állatszobrokat is készítettek. Stilizált emberre és békára emlékeztető rajzok is maradtak ránk. Általában ezt a művészetet az egyszerű mértani díszítés jellemzi: egyenes és görbe vonalak, cikcakkok, árnyékolt háromszögek, egymást keresztező görbe vonalakból álló, sakktáblához hasonló ábrák, nyolcszögű sejt alakú szemekből álló hálók ritmikus kombinációja.

Szerencsés véletlen folytán néha sikerült rábukkanni elvesztett ékszerekre, csontból és kőből készült kerek vagy ovális függőkre.

Akkoriban jelentek meg Európa északi részén először a balti borostyánból készült ékszerek, ovális lemezkék és kúp alakú lyukkal ellátott gyöngyök.

A kő megmunkálásának újabb módszerei, a csontszerszámok és fegyverek további fejlődése, különösen a nyílhegyek tökéletesedése, vagyis az íjnak és nyílnak, a legfontosabb vadászfegyvernek további fejlődése, a vadászkutya megjelenése, a halászatnak mint létfontosságú gazdasági foglalkozásnak az előtérbe kerülése — ezek az észak-európai mezolitkori törzsek fejlődésének alapvető vonásai a Maglemose-kultúra fokán.

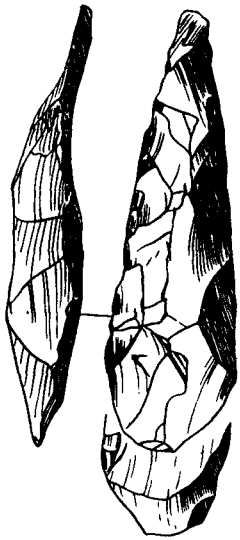

Balta
Skandinávia
mezolit korából

A MEZOLIT KOR KELET-EURÓPA ÉSZAKI RÉSZÉN

Még nem tudjuk eléggé pontosan megállapítani, hogy a mai Szovjetunió európai részének és az ezzel szomszédos északi területeknek a jégtakarótól megszabadult térségeit miként vette birtokába az ember. Számos lelet alapján azonban feltehető, hogy az emberek rögtön a jég visszahúzódását követően, még a hideg, eljegesedés utáni időkben eljutottak ezekre a területekre. Nyilván kisebb csoportokban élő rénszarvasvadászok voltak ezek, s többnyire vándor életmódot folytattak, akárcsak a mai Észak-Németország és Skandinávia akkori lakosai.

A Szovjetunió északi részén, a Volga felső szakasza mentén fekvő Szknyatyina falu mellett bukkantak mezolitkori kultúra maradványaira. A mezolit kor emberei itt a homokdüneken települtek le azokban a távoli időkben, amikor e területen zordabb éghajlat uralkodott. Később hárs és mogyorócserje nőtt ezen a vidéken, de a mezolit korban még a lucfenyő volt az erdők uralkodó fája; az erdei fenyő és a nyír is tenyészett itt, de jóval kisebb számban. Hogy a szknyatyinai dünén és más düneken emberek éltek, annak csak kevés nyoma maradt, főleg finom, kés alakú kovapengék. Ilyen pengékből készítették a kaparókat, vésőket, árakat, főleg pedig nyílhegyeket, amelyek nagyon hasonlítanak a már említett, Lengyelországban talált świdry-i nyílhegyekhez. E kor emlékei közül az egyik legszemléltetőbb és épségben megmaradt emléket az Oka-folyó mentén tárták fel, a Bor nevű homokdombon, Jelina falu közelében, minden oldalról lapályos területekkel és mocsarakkal körülvett helyen. A talajréteg alatt itt épségben megőrződtek egy félig földbe épített földkunyhó maradványai, amelynek alapját a homokdombba vájták.

A követ, amelyből itt a szerszámok és fegyverek készültek, valahol a közelben szerezték s a szálláshelyen munkálták meg. A kőről leválasztott késformájú, hosszú és keskeny pengéket gyakran kész vágószerszámul használták, minden különleges megmunkálás nélkül. Néha e pengéken jellegzetes oldalvájat található, ami arra vall, hogy kopja- és nyílhegyek készítésére szolgáltak. Ugyanezekből a pengékből készültek a tipikusan mezolit-jellegű nyeles nyílhegyek. A Jelin Bor homokdomb lakótelepének lakói olyan szilánkokból készült kaparókat és árakat is hagytak hátra, amilyenek a mezolitkori szálláshelyeken általában megtalálhatók. Ezeket különféle házimunkák végzésére használták.

Mindez azt mutatja, hogy a bori dombon élt vadászok, gyűjtögetők és halászok életmódja lényegében semmiben sem különbözött más mezolitkori vadász-gyűjtögető törzsek életétől. Hasonló lakótelepeket találtak még az Oka mentén is, például Rjazany környékén, Borki község közelében.

Megközelítőleg ugyanebből az időszakból, vagyis Észak birtokbavételének idejéből - származnak a Jagorba-folyó mentén (Vologda terület) véletlenül talált leletek: vadló, mósuszkos, jávorszarvas, hód, óriásszarvas (nagyagancsú szarvas) csontjai, melyekkel együtt nyeles, kés alakú pengéből készült nyílhegyek is előkerültek. Ugyanitt szigonyokat és más csont- és kőtárgyakat is találtak. Valamivel későbbi lehetett az a lakótelep, melynek nyomait ugyanabban a körzetben, a Pogosztyiscse falu melletti tőzegrétegben fedezték fel. A pogosztyiscsei lakótelep sok mindenben hasonlít a Baltikum mezolitkori és korai neolitkori szálláshelyeire — a Kundában, Pärnuban, valamint a Lubānai-tó mellett feltárt szálláshelyekre —, továbbá a legősibb uráli lakótelepekre, amelyeknek nyomait a sigiri tőzegtelep tőzegrétegében (Szverdlovszk közelében) és más helyeken találták meg.

Ebben az időben az Urál-vidék és a környező területek lakosai is vadászatból és halászatból éltek, éppen úgy, mint Nyugat-Európa északi részének mezolitkori törzsei. Lakóhelyeiken rengeteg csont- és szaruszerszám maradt meg, amelyek a vadászok és halászok meglehetősen egyszerű gazdasági szükségleteit szolgálták. E készítmények alakja annyira hasonlít az OSZFSZK északnyugati részén, Karéliában, s részben Finnországban, Észtországban és Lettországban talált készítmények alakjához, hogy nem kétséges: az Uráltól a Balti-tengerig terjedő hatalmas terület törzsei kapcsolatban álltak egymással. Igen valószínű az a feltevés, hogy ebben az időszakban e törzsek az Urál vidékéről rajzottak szét nyugat felé.

A MEZOLIT KOR EURÓPA DÉLI RÉSZÉN

Ugyanakkor, amikor Európa északi részén lassan-lassan eltünedeztek az utolsó eljegesedés gleccserei, és az éghajlati szakaszok egymást váltogatták, Nyugat-Európa déli vidékein nem volt olyan nagyfokú a természeti viszonyok ingadozása. A leglényegesebb esemény itt az volt, hogy a jégkor végének rideg éghajlatát először viszonylag melegebb és szárazabb, majd páradúsabb erdei éghajlat váltotta fel. Ebből az utóbbi időszakból valók az ariège-i Mas-d'Azil barlangban (Franciaország, a Pireneusok előhegysége) talált leletek; ez a barlang roppant nagy, mintegy 400 m hosszú alagút, benne még ma is az Arize-folyó folyik, amely az ősidőkben kivájta. Az emberek nagyon régen, még a madeleine-i időkben kihasználták ennek a tágas földalatti folyosónak azt az előnyét, hogy mindkét oldalán sok kamra van. A legrégibb madeleine-i rétegek és a neolit- és fémkori felső lerakódások között az anyagi kultúra számos jellemző maradványát tartalmazó rétegre bukkantak. E leletek alapján az egész kulturális időszakot azili kornak nevezték el nemcsak Franciaország említett vidékén, hanem messze annak határain túl is.

AZ AZILI KULTÚRA

Az aziliak, a mezolit kor barlanglakói, madeleine-i elődeikhez hasonlóan vadászatból éltek, de az állatvilág akkorra már nagyon megváltozott. Az ősi sarkköri fauna képviselői teljesen eltűntek, a rénszarvas helyét a mai szarvas foglalta el, s vele együtt más állatok terjedtek el: a mérsékelt égöv lombos erdőinek lakói (hód, barnamedve, vaddisznó, borz). Az azili rétegek másik sajátossága az, hogy rengeteg kagylóhéjat és csigahéjat találtak bennük.

Jellemző, hogy a korábbi, madeleine-i időkhöz viszonyítva az azili időkben durvábbak lettek a csontkészítmények, főként a szigonyok. Ennek az a magyarázata, hogy rénszarvas hiányában

a nemes szarvas agancsából kellett szigonyt készíteni, annak az agancsa pedig nem olyan szilárd, mint a rénszarvasé, s ezért nem lehetett finomabban kidolgozni.

A különféle típusú és alakú, viszonylag nagyméretű felsőpaleolitkori kovakészítményeket a kevésbé nagy, többé-kevésbé egységes alakú, geometrikus körvonalú eszközök váltották fel, többek között az egyetlen, retusos, ívelt éllel ellátott gömbszelet alakú pengék és pengehegyek, valamint a kicsiny, lekerekített kaparók.

Egyidejűleg más változások is történtek az azili ember kultúrájában.

Az azili barlangtelepeken talált tárgyak közül legérdekesebbek azok a festett kavicsok, amelyeken felfedezőjük, E. Piette francia tudós a maga naiv elképzelése szerint a legősibb írás jeleit vélte látni. Szerinte a jelek arról tanúskodnak, hogy Mas-d'Azilban a kőkorszak írnokainak hatalmas méretű földalatti iskolája működött. A Mas-d'Azil-i kavicsok rajzai azért maradtak épségben, mert a kövek teljesen száraz porrétegben feküdtek. E görgelékkövek alapszíne szürke vagy fehéres, és zsírral kevert, különböző árnyalatú vörös festékkel mázoltak díszeket rájuk. Néha a kavicsot előzőleg világos rózsaszínűre festették, s erre az alapszínre vitték rá a sötétebb rajzot. A kavicsrajzok ovális foltok, egymást keresztező sávok, különféle vázlatos ábrák, többek között kereszt, cikcakkos vonal, rács, csillag és nyilván a Nap rajza; csak némelyik emlékeztet stilizált emberi vagy állati alakra.

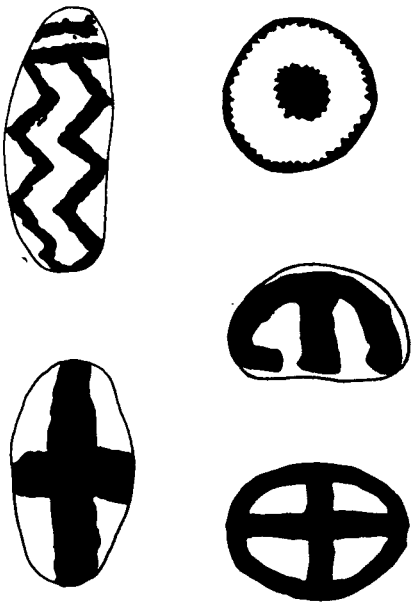

Festett kavicsok
a Mas-d'Azil barlangból

Ugyanilyen festett görgelékköveket találtak kőből és csontból készült jellegzetes azili tárgyak mellett a Narbonne környékén levő Crouzade barlangban, valamint a spanyolországi Cantabriai-hegység Rieta nevű barlangjában, a svájci Birseckben és másutt. A birsecki barlangban 225 kavicsot találtak, ezek közül 120 teljesen vagy részben megőrizte a festést, s eredetileg nyilván a többi kő is festett volt. A görgelékkövek egyes halmokban, sajátos fészkekben hevertek, s szántszándékkal össze voltak törve.

A festett azili görgelékkövek értelmének és jelentőségének, valamint annak megértése szempontjából, hogy mi játszódhatott le a birsecki barlangban, igen tanulságosak a közép-ausztráliai arunta törzs vallására vonatkozó etnográfiai adatok. Az arunta törzs kultuszában kiemelkedő helyet foglaltak el az úgynevezett *csuringá*-k. Ezeket a fából vagy kőből készített csuringákat gyakran festékkel mázolták be; az ilyen festett kő-csuringák külsőre nagyon hasonlítanak az azili görgelékkövekhez. Az arunta törzs elképzelése szerint a csuringák a rokonok lelkeinek lakóhelyéül szolgáltak. Minden arunta férfinak és nőnek megvolt a maga csuringája, amelyben hitük szerint az elhunyt rokonoktól örökölt lelkük lakozott. A csuringákat igen gondosan őrizték, s ellenségeik elől barlangokban rejtették el.

A birsecki barlangban talált görgelékköveknek nyilván hasonló jelentőségük volt, s valószínűleg valamelyik ellenséges törzs törte össze azokat.

A korabeli sírleletek is fényt vetnek az azili idők embereinek hiedelmeire. Az Ofnet barlangban (a németországi Nördlingen város környékén) két gödröt találtak, amelyekben egész halmokban feküdtek vörös festékkel vastagon behintett koponyák. A koponyák barlangokban való tömeges eltemetésének szokása még a közelmúlt időkben is megvolt a vedda törzsnél Ceylon szigetén, ahol ez a szokás az ősök kultuszával, az elhunyt rokonok lelkének tiszteletével függött össze.

A Brit-szigeteken is megtalálhatók az azili kultúra nyomai. A Szovjetunió déli területein

— a Krímben, a Kaukázusban és részben Közép-Ázsiában — felszínre került emlékek szintén hasonlítanak a nyugat-európai azili emlékekhez.

A krími San-Koba, Zamil-Koba, Szjureny II. és Fatyma-Koba barlangok rétegeiben nagy és eléggé durva, masszív, széles pengékből készült, gömbszelet alakú szerszámokat, vésőket, kovapenge-hegyeket, kaparókat, fejtőket, festék szétdörzsölésére szolgáló görgelékköveket és más készítményeket találtak, amelyek külsejüket tekintve közel állnak Nyugat-Európa azili eszközeihez; ugyanezekből a barlangokból viszonylag sok, szintén durván megmunkált csontszerszám is előkerült.

A Zamil-Koba barlangban egy eltemetett koponya maradványait tárták fel; mellette halfogakból készült ékszer került napvilágra. A krími Jajlán pedig finom vésett díszítéssel borított görgelékkövet találtak. A díszítés egyenes meg cikcakkos vonalakból és olyan rajzolatokból állott, amelyek az ugyanilyen szkematikus díszítéssel festett azili görgelékkövekre emlékeztetnek.

KELET-SPANYOLORSZÁG MEZOLITKORI LAKOSSÁGÁNAK MŰVÉSZETE ÉS ÉLETE

Európa mezolitkori lakosságának kulturális emlékei között egészen különleges helyet foglalnak el a spanyol Levante sziklarajzai.

Levante festett emlékei nemegyszer vonták magukra a régészek figyelmét, de eredetük és koruk titkát nem tudták megfejteni. Lényegében a kérdést mindmáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Az ősi művészet történetével kapcsolatos jelentőségüket még nem derítették ki teljesen, s nem is értékelték méltóképpen. Pedig ezek az emlékek az ősközösségi ember történetének tanulmányozása szempontjából nem kevésbé fontosak, mint a korábban már említett, híressé vált felsőpaleolitkori barlangrajzok.

Vadkecskevadászat és futó harcosok csoportja
Rajzok a spanyol Levante sziklafüggönyeiről

Levante festett emlékei meghatározott, pontosan körvonalazott övezetben találhatók a Pireneus-félsziget keleti és déli partvidéke mentén, az északi Léridától a déli Cádizig. Napjainkban mintegy negyven ilyen lelőhelyet ismerünk, s ezeken legalább hetven, ábrákkal telerajzolt különálló fülke és sziklafüggöny található.

A spanyol Levante sziklarajzai meglepték a kutatókat szokatlan stílusukkal és gazdag tartalmukkal. Néhány kutató e festményekben a neolit kor, sőt későbbi idők művészetének alkotásait látja. Ennek a nézetnek azonban ellene szól az a tény, hogy ugyanazokban a barlangokban későbbi korokból származó, vázlatos, absztrakt rajzok is vannak a régebbi rajzok fölött.

Ezek a neolit kor és a bronzkor vázlatos ábrázolásaitól élesen elütő ősi rajzok a paleolitkori művészettől is merőben különböznek. A felső paleolit kornál későbbi eredetükre vall az, hogy ugyanazon vidék más barlangjaiban határozottan felsőpaleolitkori jellegű festményeket találtak (például a jégkori művészet olyan tárházában, mint La-Pileta és Parpalló). Egész külsejük is arról tanúskodik, hogy későbbi korból valók, bár vitathatatlanul kapcsolatban állnak a paleolit korral, különösen az állatok ábrázolása terén. Szellemükben és stílusukban ezek a képek egészen új művészetet, merőben más kulturális világot képviselnek. Egészen más életet tükröznek, mely nagyon közel áll ugyan a jégkorszak embereinek életéhez, mégis teljesen új színezetet mutat.

A Spanyolországban és Franciaországban talált paleolitkori festményektől eltérően a spanyol Levante sziklafestményei nem folyosók és kamrák sötét mélyén, hanem kicsiny sziklafüggönyökön és barlangokban találhatók. Méreteikben is élesen elütnek a paleolitkori ábráktól. A sokszor természetes nagyságban ábrázolt bikák és vadlovak helyett itt csak miniatűr, néha egészen jelentéktelen nagyságú alakokat láthatunk. Az emberi alakok például általában mintegy 5—10 cm magasak. Az állatalakok is erősen kicsinyítettek: a minatedai orrszarvúak figurái például nem hosszabbak 14 cm-nél.

Más a festés technikája is. A paleolitkori barlangrajzok — főként a madeleine-i rajzok — szerzői több színnel dolgoztak, Levante ősrégi mesterei azonban rendszerint csupán fekete, vagy csupán vörös festéket használtak. Rajzaik egyszínűek. Csak nagy ritkán alkalmaztak két színt, de akkor sem együtt, hanem külön; például az emberi alak fejét és törzsét vörösre színezték, lábait pedig feketére festették.

A művészet korábbi termékeihez hasonlóan a levantei sziklarajzok is életerőtől duzzadó alkotások. Ez a művészet azonban sajátos, minőségileg más természetű. Elegendő a vadászjelenetekre pillantanunk, és erről máris meggyőződhetünk. Minden csupa mozgás: az állatok nem egyszerűen csak futnak és ugranak, hanem szinte már repülnek, egész testükkel elnyúlnak a levegőben, patá-

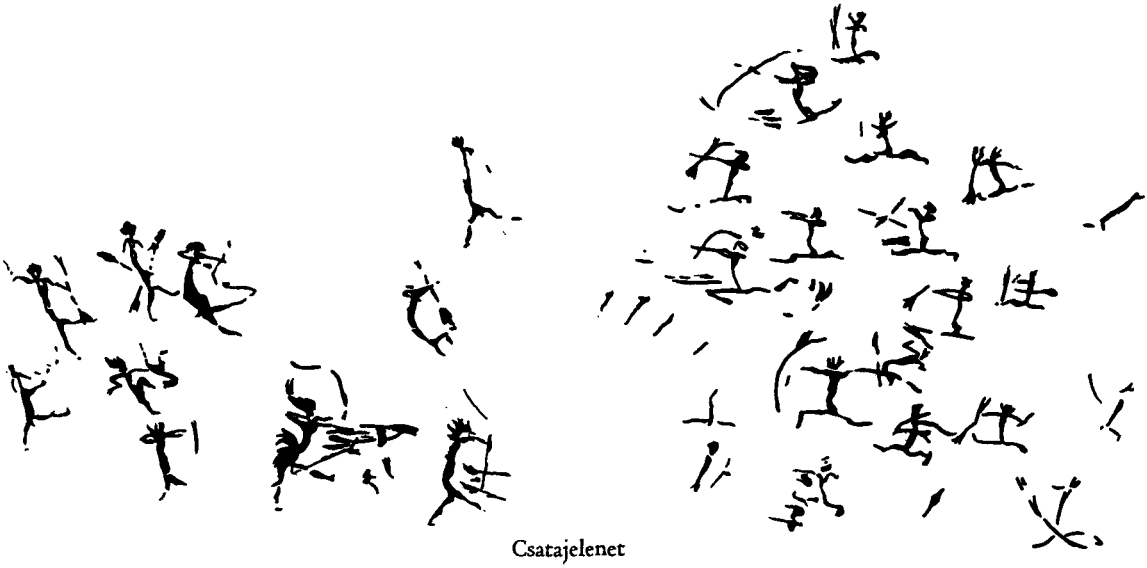

Csatajelenet

Rajzok a spanyol Levante sziklafüggönyeiről

juk nem is éri a földet, dinamikus a mozgásuk. Ilyen például a vadászok által üldözött, feldühödött bika (Cueva Remigia barlang Gassula szurdok, Castellón tartomány), vagy egy nyilazó alakra magasról ráugró hegyi kecske pompásan megörökített mozgása.

Ugyanilyen vonások jellemzik az emberábrázolást is. Az emberi test alakját a levantei festmények szintén részletesen és eleven erővel ábrázolják. A világosszürke sziklaalapon tucatjával és százával villognak szemünk előtt az energiától duzzadó, hajlékony emberi testek, rendszerint meztelenül, és mindig olyan meglepő pontossággal ábrázolva, mint a vadállatok. Néhány közülük valósággal lenyűgözi a szemlélőt kifejező erejével, az emberi test sajátos részleteinek és mozdulatainak lendületes ábrázolásával.

Az ősközösségi művészet igazi remekműve például egy nyilazó ember alakja a Gassula szurdok (Castellón tartomány) egyik barlangjának falán ábrázolt nagy csatajelenetben. A nyilazó kis vörös alak maga a megtestesült igyekezet és erőfeszítés, egész alakja lendületet, mozgást sugároz.

Hasonló kifejező erő nyilvánul meg két másik nyilazó ember alakjában (Gassula szurdok); mindketten egy felülről rájuk ugró hegyi kecske ellen fordítják nyilukat. A két vadász egyforma testhelyzetben van: egyik lábukat előrevetve, másik lábukat hátra nyújtva, törzsükkel az állat felé dőlnek. Még a lélegzetüket is visszafojtják, kezük görcsösen markolja az íjat meg a nyílvesszőt, s feszülten lesik a döntő pillanatot, amelytől talán nemcsak a vad sorsa függ, hanem saját életük s a vadásztáborban éhesen várakozó feleségek és gyermekek sorsa is.

Mindezek mellett azonban az emberábrázolások túlnyomó többsége már erősen stilizált, s főleg az egyes testrészek rajzában bizonyos torzítás, sajátságos túlzás figyelhető meg. Első pillantásra is szembeötlik a túlzottan keskeny és hosszú törzs, mely néha olyan, mint egy egyenes vagy középen enyhén hajlott pálca; mintha derékban meg volna hajolva. A vékony pálcához hasonló törzzsel éles ellentétben állnak az aránytalanul tömör és részletesen kirajzolt lábak, a vastag, kiugró lábikrák meg a nagy, kerek fej, amelyen gyakran a fejdísz részei is kivehetők. Számos esetben a stilizálás odáig megy, hogy a fejet kivéve az alak minden tagja keskeny kis vonásokból áll, de ezek a vonások csodálatosképpen mégis kifejezően tolmácsolják az emberi test dinamikáját és az elszánt harc feszült légkörét. Ilyen például az a sötétvörössel festett csatajelenet, mely mintegy 90 cm széles sziklafelületen hét csatázó harcost ábrázol (Morella-la-Vella, Castellón tartomány).

Levante művészete nem egyének, hanem csoportok ábrázolásában éri el tetőpontját. Ebben a tekintetben messze túlszárnyalja a paleolit kor művészetét. A levantei rajzokon az ősközösségi művészetnek egy teljesen új vonását fedezzük fel: főleg többalakos, átfogó, elbeszélő jellegű kompozíciókat, szigorúan átgondolt, arányos jeleneteket látunk, amelyekben emberek és különféle állatok kapcsolódnak össze a tárgy és a cselekmény egysége révén. Mindegyik rajz, mindegyik ilyen kompozíció színekben kifejezett kerekded elbeszélés, mely meghatározott érzelemvilágra valló, emocionális módon megfestett, konkrét mondanivalót fejez ki.

A Gassula barlang egyik legnagyobb kompozícióján csodálatos hűséggel ábrázolt jelenetet látunk: egy csoport íjjal és nyíllal felfegyverzett harcos visszaszorít egy másik csoportot. A támadó csoport a kép jobb oldalán, a védekező csoport a bal oldalán van elhelyezve. A támadók alakját előrenyomulás közben ábrázolták. Feltartóztathatatlanul törnek előre, lábuk erősen elnyúlik futás közben, ellenfeleikre nyílzáport zúdítanak pattanásig feszített íjukból. Ellenfeleik között nyíllal átdöfött, fájdalmukban vonagló, de magukat meg nem adó sebesültek láthatók. Az előtérben négy harcosból álló előőrs áll, és kétségbeesett igyekezettel próbálja feltartóztatni az ellenfél nyomását.

A csoportrajzokon állandó és jellegzetes kompozíciós felfogás nyilvánul meg, mely arról tanúskodik, hogy a tér mélységéről most már világosabb elképzelés alakult ki. A Cueva Remigiában található egyik rajzon felül több ember áll, lenn pedig egy nyilakkal átdöfött, elnyúlt emberi test látható. Az ilyen elhelyezés azt jelenti, hogy a sebesült elöl, az előtérben látható, az őt lenyilazó emberek pedig a háttérben tartózkodnak.

A paleolitkori művészet számára még idegen volt az ember olyan ábrázolása, amely a legjellemzőbb vonása a levantei rajzoknak. Ez az új vonás látható már az emberi test ábrázolásának általános jellegében, ugyanis itt az ábrázolás olyan figyelmes és részletes, hogy ennek alapján leszögezhetjük: az ember központi helyet foglal el a levantei rajzokon. Ezt a következtetést alátámasztja a rajzok tartalma is, mivel a paleolit kor művészetétől eltérően itt az emberek — vagyis az ősközösségi kollektíva — mindenütt elsődleges, uralkodó helyet foglalnak el. Az események menetét meghatározó, aktív erőt jelentő emberek, az ősi vadászok közössége mint a művészi elbeszélés legfőbb cselekvő személye és igazi hőse — a levantei művészet tartalmának a lényege.

Levante gazdag sziklarajzai elbeszélő jellegük, részletességük, pontosságuk és gondos emberábrázolásuk révén figyelemre méltó anyagot nyújtanak ahhoz, hogy jobban megérthessük Kelet-Spanyolország akkori lakosságának életét.

Az ősközösségi művészetnek ezt a sajátos kincsestárát ránk hagyó emberek rajzain láthatjuk először is ruházatukat vagy még gyakrabban a ruházatukat helyettesítő ékszereket, fejdíszeket és fegyverzetüket. A férfiakat rendszerint meztelenül ábrázolták. Csak ritkán, egyes esetekben látható rajtuk rövid, még térdig sem érő nadrág. Viszont, ha lehetőség nyílott rá, mindig különös gonddal ábrázoltak egyes részleteket, például az övükön vagy térdükön viselt rojtokat vagy zsinórfüzéreket, amelyekre viselőik úgy látszik különösen büszkék voltak. Néha a vállukon is láthatók ilyen rojtok vagy zsinórfüzérek; talán valamiféle körgallért akartak velük ábrázolni. Ezek a rojtok röpködnek, lobognak futás közben; hangsúlyozzák a mozgás gyorsaságát, festői és erőteljes külsőt kölcsönöznek a férfiak alakjának. Ugyanilyen aprólékosan ábrázolták sok esetben a férfiak fejdíszét is, amely hol a hajba tűzött egyszerű tollakból állt, hol pedig igazi frizura volt különféle változatokban, kezdve a fejet szimmetrikusan kettéosztó fürtöktől egészen a feszesre kötött szalagokból és csokrokból álló bonyolult hajviseletig. A férfiaktól eltérően a nők hosszú, rendszerint harangalakú szoknyát viseltek, keblük pedig csupasz volt.

A falfestményeken látható, hogy alkotóik főleg nemes szarvasra meg nagy bikára vadásztak. Vadkecske, vaddisznó, vadszamár rajza csak ritkán fordul elő, s csak egy rajzon szerepel két orrszarvú.

A rajzok rendkívül szemléletesen tárják elénk az akkori vadásztechnikát. Az előtérben mindig íjas vadász alakja látható. Az íj, a mezolitkori idők kultúrájának legfontosabb találmánya, a levanteiak legfőbb fegyvere volt. Az íjat két formában ábrázolták. Egyes rajzokon széles és hosszú, ember nagyságú — vagy talán még nagyobb — hajlított ívet látunk: ez az egyszerű íj, amely nagy mérete révén növelte a nyílvessző hatósugarát. Más rajzokon olyan íjakat látni, melyeknek a közepe is be van hajlítva. Nagyon könnyen lehetséges, hogy az utóbbiak már a legkorábbi összetett íjak vagy reflexíjak közé tartoztak, amelyek a húr levétele esetén ellenkező irányba visszacsaptak. A nyílvesszők szintén különböztek egymástól a hegy és a vessző tollazása tekintetében. A vesszőket különleges, nyilván bőrből készült tegezekben tartották. Az íj mellett hajítódárdát is használtak. A vadászok és harcosok kezébe gyakran egész köteg ilyen dárdát vagy nyílvesszőt rajzoltak. A vadászatban kutyák is részt vettek; a kutya volt Spanyolország mezolitkori törzseinek egyetlen háziállata.

Cueva Remigiában az egyik rajz azt ábrázolja, amint három vadász nyomon követ egy vadkecskét. Az ábra alsó részén két vadász figyelmesen tanulmányozza a vad igen nagy gonddal és szemléltető erővel megrajzolt nyomait. Az egyik vadász az úton hagyta nyílvesszőit és vadásztasakját. Magasan fenn a vad nyomai véget érnek, ott a kecske szembekerült a harmadik vadásszal, aki aztán belelőtte nyilát. Ugyancsak Cueva Remigiában találták azt a rendkívül részletes és élethű rajzot, melyen vaddisznót üldöző embercsoport hajtóvadászata látható.

Egyes vadászjelenetek művészei szinte szembeötlően hangsúlyozták, hogy a vadászat veszélyes és nehéz dolog. Az egyik rajzon egy feldühödött, a testébe fúródott nyílvesszőktől nyilván könnyebben megsebesült bika csörtet a menekülő vadászok után.

Valamennyi csoportos rajzon világosan és határozottan megmutatkozik az ősközösségi vadászok közös élete, amelyet szoros vérségi és gazdasági szálak, a közös munka és a természet ellen vívott közös harc kapcsai fűztek össze.

Bár általában túlsúlyban vannak a vadászati és harci jelenetek, melyeken csak férfiak szerepelnek, egyes rajzokon a női alakoknak hangsúlyozott szerepük van. Nagy ritkán gyermekek is láthatók a rajzokon, de mindig az anyjukkal együtt. Anya és gyermeke elválaszthatatlan volt egymástól; az anyajogú nemzetség és a csoportházasság idején, amikor a társadalmi viszonyokban az apaság nem játszott akkora szerepet, mint később, a gyermek a nőhöz tartozott. Az egyik kép hátterében bikák vannak, előttük nők táncolnak egy férfi kicsiny alakja körül. Ez a kép azt mutatja, hogy az anyajogú nemzetség uralma idején a nőnek elismerten fontos szerepe volt a közösségi kultuszban, azokban a mágikus szertartásokban, melyek révén a vadászok nyilai és kopjái elé akar-

ták terelni a vadállatokat. Az etnográfia megállapítása szerint mindezek a vonások ma is jellemzik azokat a társadalmakat, amelyekben tovább élnek az anyajogú nemzetség viszonyai között kialakult elképzelések.

Az egymással nem mindig baráti viszonyban élő közösségek kölcsönös kapcsolatáról beszélnek azok a rajzok, amelyek elkeseredett összecsapásokat s üldözőik elől menekülő harcosokat ábrázolnak. Különösen kifejező egy megfutamodó harcos alakja a valtortai szurdok San Salvador sziklafüggönyén (Castellón tartomány). Mélyen lehajolva, fejét előre nyújtva menekül a nyílvesszők zápora elől, két nyílvessző már a lábába fúródott.

A harcosok még akkor sem feledkeztek meg a közösségüket fenyegető veszélyekről, amikor béke volt, illetve amikor mással voltak elfoglalva. Elmaradhatatlan társuk volt az íj és a nyíl, nemcsak azért, mert vadász életmódot folytattak, hanem azért is, mert mindig készen kellett állniuk arra, hogy harcba keverednek az ellenséggel. A fegyvergyakorlatok, a harci táncok és játékok szervesen hozzátartoztak társadalmi életükhöz, és fontos szerepet töltöttek be az ifjak nevelésében. A Mola Remigia sziklafüggönyön (Gassula szurdok) épségben megmaradt egy nagyszerű rajz, amely hadi táncjelenetet ábrázol. Öt meztelen harcos libasorban fut egymás mögött. Ritmikusan mozognak, nyilván valamilyen harci dal ütemére. Testük egyöntetűen előre hajlik. Egyik kezükben nyílvesszőköteget, másik kezükben harciasan magasra tartott íjat tartanak. Egy irányban futnak, mintegy fenyegetve a láthatatlan ellenséget. Elöl a legerősebb harcos vaskos alakja látható, pompás fejdísszel. A többi négy kecsesebb és vékonyabb alak, ezek nyilván ifjak.

Ilyen kifejező és életerős alakokban áll előttünk a kelet-spanyolországi mezolitkori törzsek életének története, melyet maguk e törzsek beszélnek el a sziklarajzokon. Teljesen nyilvánvaló, hogy az európai paleolitkori művészetről korántsem ugrásszerűn történt az átmenet a neolitikum és a bronzkor művészetére, amint azt első benyomásra gondolhatnánk az azili kavicsok primitív rajzai láttán. Könnyen lehetséges, hogy a kultuszt szolgáló, sajátos jelentőségű kavicsrajzokon kívül, melyeket a barlangok pora megőrzött számunkra, maguk az aziliak is készítettek más, stílusukat tekintve sokkal életerősebb rajzokat, csakhogy azok nem maradtak meg. Amint a későbbiekben látni fogjuk, majdnem mindegyik mezolitkori törzsnek—mind a délieknek, mind pedig az északiaknak — az elvont ornamentális rajzokon és vázlatos faragványokon kívül nagyszerű, gyakran életerőtől duzzadó rajzaik is voltak.

Ebből az következik, hogy a valóságban nincs semmiféle szakadék a jégkorszak vadászainak és Európa első földművelőinek és állattenyésztőinek művészete között, mint ahogy ezt egyes művészettörténészek gondolják.

A TARDENOIS-I KULTÚRA

Az azili jellegű, illetve a hozzá hasonló emlékanyagot mindenütt új, még egyöntetűbb, úgynevezett tardenois-i emlékek váltották fel (az elnevezés a franciaországi Fère-en-Tardenois helység nevéből származik).

Az azili és a tardenois-i emlékek közvetlen kapcsolata annyira világos és vitathatatlan, hogy gyakran egy közös kultúrába, az azili-tardenois-i kultúrába foglalják őket. Sok helyütt azonban a tardenois-i leletek időrendileg könnyen különválaszthatók az azili emlékektől. Általában megjegyezhetjük, hogy a kovakészítmények mérete akkorra már erősen kisebbedett, körvonaluk pedig még mértanibb lett.

A tardenois-i lakótelepeket az jellemzi, hogy a nagyobb folyók mentén és tengerpartokon helyezkednek el; e helyeken ehető kagylók héjainak hatalmas halmazait találták meg, ami arra vall, hogy a tardenois-i kultúra emberei hosszabb ideig éltek itt. A legjelentősebb ilyen emlékeket Portugáliában, a Tajó-folyó partjain tanulmányozták, 25 km-nyire attól a ponttól, ahol a folyó

az Atlanti-óceánba ömlik. Itt Mugem községben több kagylóhalom található. Az egyik ilyen halom — a Cabeço d'Arruda — 100 méter hosszú, 60 méter széles, magassága pedig eléri a 7 métert. A kagylók többségükben tengeri eredetűek. Velük együtt a halom rétegeződésében tűz nyomaira, hamura, szénre, kő- és ritkábban csontkészítményekre, valamint állati csontokra bukkantak (főleg szarvasok, bikák, vaddisznók, ragadozók, madarak és halak csontjaira).

Számos esetben tisztán megállapítható, hogy többé-kevésbé állandó lakásokból, földbe vájt kunyhókból álló kisebb lakótelepekkel van dolgunk; ezekből a földkunyhókból nem mély, kerek gödrök maradtak fenn, néha tűzhellyel a mélyedés fenekén. Ansbach környékén (Németország) felfedeztek például egy 0,75 méter mély, tardenois-i időkből származó, félig földbe épített ovális földkunyhót, melynek széle homokkő-lapokkal volt kirakva.

Az alacsonyabb helyekre épített állandó lakásokat a tardenois-i emberek nyilván csak bizonyos időszakban, minden valószínűség szerint télen használták. Nyáron más, magasabban fekvő helyekre költöztek. Ezzel magyarázhatjuk meg azt az érdekes tényt, hogy az alacsonyan fekvő helyek tardenois-i lakótelepei mellett magasabb helyeken is találhatók hasonló telepek. Angliában e lakótelepek rendszerint 300—450 méter magasan fekszenek a tenger színe felett. A Krímben a tardenois-i lakótelepek nagy része a Jajlán, magasan a tenger szintje felett található. Az emberek akkoriban a Jajlán a források körül, a később mesterségesen kipusztított erdők védelme alatt éltek. Szállásheleyiken épségben fennmaradt rengeteg kovaszilánk és kovapenge; egészen kicsiny méretűek is vannak köztük. Találhatunk itt kovából készült pattintókat, vésőket, árakat és természetesen gömbszelet és trapéz alakú, mértani körvonalú különleges készítményeket. Festett kavicsok is kerültek napvilágra — ilyenekről már fentebb beszéltünk —, azonkívül egy figyelemre méltó, nyéllel ellátott kőmécsest is találtak, amely semmiben sem különbözik a franciaországi paleolitkori barlangrajzok készítői által használt mécsesektől. A kemény tél miatt a jajlai szálláshelyen minden bizonnyal csak nyári időben tartózkodtak. A legtöbb állat napjainkban is elhagyja a Jajlát, amikor beköszönt a tél. Az állatok nyomán az ősi vadászok is bizonyára a Jajla déli lankáira költöztek át, majd onnan tovább vonultak a tenger felé.

A tardenois-iak hiedelmeiről beszélnek temetkezéseik, amelyek sok tekintetben rokon vonásokat mutatnak a felső paleolit kor embereinek sírleleteivel. Hasonlóan a paleolitkori vadászokhoz, ők is ugyanott temették el az elhunytakat, ahol éltek, vagyis a barlangokban, s ugyanúgy behintették a holttestet vörös festékkel. Ilyen tardenois-i temetkezéseket tártak fel például a krími Fatyma-Koba és Murzak-Koba barlangokban. Új vonása a tardenois-i temetkezéseknek, hogy Európában gyakran egész temetőket találni; a holtak sajátos közös „lakótelepei" több tucat, sőt több száz sírból állnak. Az egyik, mintegy kétszáz sírból álló temetőben részben kinyújtott, részben pedig zsugorított csontvázakat találtak (főleg nők és gyermekek csontvázait). Ugyanilyen jellegű tardenois-i temetőt találtak Téviec szigetén, Bretagne partvidékének közelében (Franciaország), ahol több mint harminc, főleg zsugorított csontvázra bukkantak. A holtakat gödrökben temették el, és a felső paleolit kor ősi szokása szerint vastagon beszórták vörös festékkel.

Az egyik tévieci tetem feje fölött szarvasagancsot találtak. Ez a spanyolországi „Három Fivér" barlang egyik rajzára emlékeztet, mely vadász-szertartást végző varázslót ábrázol, a varázsló fején szintén szarvasagancs látható.

A MIKROLITIKUS TECHNIKA ELTERJEDÉSE

A mikrolitikus technika és a mértani formájú miniatűr szerszámok elterjedése nem korlátozódott Európa nyugati térségeire. Ezek a szerszámok megtalálhatók Afrika területén is, a Földközi-tenger partjaitól le egészen a Fokföldig.

Már a korai capsai lerakódásokban és a Bambata-kultúrával egyidejű rhodesiai lakótelepeken

is előfordulnak mikrolitikus jellegű készítmények, tompított hátú pengék és mértani körvonalú, főként gömbszelet alakú szerszámok. Ez az egész gazdag leletanyag azt mutatja, hogy Afrika lakossága tovább tökéletesítette a mikrolitikus technikát, miközben szilárdan megőrizte korábbi életmódját, a nomád vadász-gyűjtögető életmódot. Az utóbbiról tanúskodnak a hátrahagyott ételhulladékok, vadállatok csontjainak halmazai, s főleg a szárazföldi és vízi puhatestűek kagylóhegyei.

A kagylóhalmazok a bennük található mértani mikrolitekkel sűrűn előfordulnak mind Északnyugat-Afrikában (Marokkó és Tunisz), mind pedig Afrika központi területein, a folyók és tavak partjain. Az emberek itt, akárcsak a múltban, továbbra is vörös festékkel festették be nemcsak a barlangok bejáratait, hanem a testüket is. Ékszerül továbbra is átfúrt kagylókat és strucctojás héjából készített füzéreket használtak, s általában tovább élt náluk a vadászok életerős, sajátos művészete. Hogy ez az ősi kultúra milyen sokáig fennmaradt Afrika déli részén, azt a következő tény bizonyítja; az ásatások olyan kis mélységű gödröket is feltártak, amelyek a viszonylag közeli múlt nomád vadászai — a busmanok — félig földbe mélyített ideiglenes lakóépítményeinek bizonyultak. E gödrökben majdnem ugyanolyan kis kőszerszámokat és festékdarabokat találtak, mint a mezolitkori időkből származó lakótelepeken. Mint tudjuk, a busmanok egészen az európaiak megjelenéséig megőrizték életmódjukat és szokásaikat, s ezzel együtt primitív, de életerővel telt, éles megfigyelő készségre valló művészetüket, mítoszaikat és legendáikat — a kőkorszak élő történetét.

A mikrolitikus kovakészítmények megtalálhatók Közép-Ázsiában, s ismeretesek Indiában is. Amint azt már láttuk, az Ázsiától elszigetelt, távoli Ausztráliában, e földrész legrégibb kőkorszakbeli emlékei között szintén nagy mennyiségben fordulnak elő mértani körvonalú, igazi mikrolitek, valamint egyéb kisebb kovakészítmények. Ilyenek például az ősi homokhalmok övezetében, Ausztrália déli részén és az Alsó-Murray barlangjaiban feltárt lakótelepek, ahol nagy mennyiségben találtak igazi gömbszelet és aszimmetrikus háromszög alakú pengéket, ferde élű pengehegyeket, trapéz alakú szerszámokat.

Hogy a mikrolitek négy világrészben — Európában, Afrikában, Ázsiában és Ausztráliában — mindenütt elterjedtek, annak oka kétségtelenül e területek legősibb lakosságának létfontosságú szükségleteiben gyökerezik. Gondoljunk csak arra, hogy a mikrolitikus készítmények — mint fentebb már említettük — kapcsolatban álltak a nyílvesszőnek heggyel való ellátásával, ami az ősi vadászok veszélyes harci fegyverévé tette az íjat. Ezenkívül a mikrolitikus készítmények betétes dárdahegyül és kések éléül is szolgáltak.

A legfőbb oka annak, hogy ezek az apró méretű készítmények olyan széles körben elterjedtek, a vadászat további fejlődése, gazdasági jelentőségének megnövekedése s ugyanakkor az íj és nyíl tökéletesítésének szükséglete volt, mely meghatározta a vadászfegyverzet általános fejlődését. Egyes törzseknek át kellett venniük más törzsektől ezt az új technikát és a vadászfegyverzet új fajtáit, amelyek aztán egyre tovább, egyre szélesebb körben terjedtek el. Nincs kizárva, hogy a mikrolitikus készítmények egyszerű átvételével párhuzamosan az új technikai eljárásokat terjesztő egyes törzsek délről északra, sőt a szárazföldről a szigetekre, például a Brit-szigetekre hatoltak.

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy speciális formájában a mikrolitikus technika nem hatolt be a Szovjetuniónak a Baltikumtól a Csendes-óceánig terjedő erdős övezetébe. Nincs semmi szembetűnő nyoma Mongóliában és távolabb, Kínában sem. Ebből persze egyáltalán nem következik, hogy itt nem volt haladás a vadászfegyverzet fejlődésében, és hogy egyebek mellett nem használtak betétes szerszámokat. Ellenkezőleg, tudjuk, hogy a betétes szerszámok például Transzbajkáliában már a felső paleolit korban megjelentek (Osurkovszkaja szálláshely Ulan-Ude környékén). A betétes szerszámokat azonban itt egyszerű kés alakú lemezélekkel, nem pedig mértani rajzolatú mikrolitekkel látták el.

Így a mikrolitikus technika — széles körű elterjedése ellenére is — csak részleges változást jelentett a vadászfegyver kialakulásának történetében. Elterjedésének határain túl viszont voltak más, hatalmas területek, ahol más kulturális hagyományoknak megfelelő technikai módszerek alakultak ki.

2. AZ ÚJKŐKOR (NEOLITIKUM) KULTÚRÁJÁNAK ÁLTALÁNOS VONÁSAI

A mezolit kort Elő- és Közép-Ázsia legtöbb területén, valamint Indiában, Európában és Észak-Ázsiában a neolit korszak váltotta fel, ami újabb nagy előrelépést jelentett az emberek anyagi kultúrájában és gazdaságában. A neolit kort elsősorban a kőszerszámok készítési módjának tökéletesedése jellemzi. A neolitkori ember megőrizte és tovább fejlesztette a kő és csont megmunkálásának korábbi módszereit, s a mezolitkori pattintott vágószerszámokról mindenütt áttért a tökéletesebb, vagyis a csiszolt szerszámokra. A kőszerszámok csiszolással történő végső simítása az új, neolitkori technika legjellemzőbb vonása. Miközben a neolitkori ember a kő megmunkálásának ezt az új módszerét alkalmazta, a kova mellett egyre inkább kezdte használni a ritka és nehezen megmunkálható kőfajtákat, köztük a különösen szilárd féldrágakövet — a nefritet, valamint a jadeitet is. Széltében elterjedtek ekkor a kő megmunkálásának olyan újabb módozatai is, mint a kő fűrészelése és fúrása.

E technika segítségével a neolitkori ember a korábbinál nagyobb sikerrel adhatta meg a kőnek a kívánt formát. Ennek eredményeként széles körben elterjedtek újabb, korábban ismeretlen vagy csak igen kezdetleges formában ismert kőkészítmények, elsősorban a gyűjtögetéssel, majd a földműveléssel kapcsolatos szerszámok: a kapaként használt bot nehezékéül szolgáló tömör korongok vagy középen átfúrt gyűrűk, sulykolók, mozsarak, gabonatörők, valamint olyan fontos szerszámok, mint a kapa. Gazdagon felvirágzott a nyomásos retus technikája, mely szinte már az igazi művészet határát súrolta.

Sok vonatkozásban tökéletesedett az íj és a nyíl. Mindenütt új, különféle formájú, mindkét oldalon nyomásos retussal gondosan megmunkált nyílhegyek terjedtek el. A neolitkori nyíl- és kopjahegyek tökéletesebbek és praktikusabbak voltak, mint a mezolitkoriak.

Hatalmas jelentőségű volt a kultúra fejlődése terén az agyagedény formálásának és égetésének feltalálása. Ez a felfedezés lehetővé tette, hogy az ember javítsa a táplálék elkészítésének módjait és bővítse az ehető termékek választékát. Az agyagedény készítése ugyanolyan jellemző újdonság a neolit korban, mint a szerszámok csiszolása.

Elődeinek életéhez képest egyre könnyebb és jobb lett a neolitkori ember élete. Még fontosabbak voltak azonban a neolitkori törzsek gazdaságában, termelő tevékenységében, az élelem megszerzési módjaiban bekövetkezett változások.

Az ősközösségi ember életében s a természet erőinek leigázásáért folytatott harcában óriási lépést jelentett a vadászatról, a növényi táplálék gyűjtéséről és a halászatról — tehát az addig egyedüli élelemszerző forrásokról — a növénytermesztésre és a háziállattartásra való áttérés. Sok helyütt éppen a neolit korban indult meg a földművelés és az állattenyésztés. Az olyan neolitkori törzsek jelentős része azonban, amelyek kevésbé kedvező vagy egészen kedvezőtlen viszonyok között éltek, nem térhettek át a korábbihoz mérten elvileg új, más gazdasági életre, hanem kénytelenek voltak a régi vadász és halász életmódot folytatni.

VADÁSZTÖRZSEK

A neolitkori vadász sokkal jobban boldogult, mint távoli ősei. A vadászfegyverzet tökéletesedését megítélhetjük a nyílnak, a neolitkori vadásztörzsek legfontosabb fegyverének fejlesztése terén elért sikerekből. A XVIII. és a XIX. század utazóit, akik Észak-Amerika törzseit a fejlett neolit kor színvonalán találták, lenyűgözte e törzsek nyilazó művészete, íjaik ereje és hordképessége. A puszta kézzel elhajított dárda nem repült messzebb 30—40 méternél. A hajítódeszka segítségével elvetett kopja 70—80 méter távolságban ért földet. Az amerikai indiánok íjból kilőtt nyílvesszői viszont nagy erővel csapódtak be 80—100 méternyi távolságban is. Ismerünk olyan eseteket, hogy nehéz indián íjakkal 275, 365, sőt 450 méternyi távolságra is lőttek. A nyílvessző hatóereje olyan nagy volt, hogy az apacs indián törzs nyilai 300 lépés távolságról is keresztüldöfték az embert. A csont- és kővégű nyílvesszők röptükben átfúródtak a bölény törzsén.

A neolitkori ember azonban nemcsak tökéletesítette legfontosabb fegyverét (az íjat és a nyilat), s nemcsak azt tanulta meg, hogy különféle módszerekkel, többek között mechanikusan működő csapdák segítségével minél több vadat zsákmányoljon. Egyúttal számos jól kidolgozott módszert is kialakított annak érdekében, hogy a húst, bőrt, csontot és szarut sokoldalúan felhasználja a maga céljaira.

Az ősi gyűjtögetők a maguk módján nagyszerűen megismerték a környező növényvilágot. Rengeteg hasznos megfigyelésük és találmányuk volt, melyek révén változatosabbá tudták tenni a növényi táplálékot. Felfedezték és kihasználták egyes növények fontos tulajdonságait, például bizonyos növények gyógyhatását. Megtanulták, hogyan kell széthasogatni és megszárítani a vadon termő len, kender és csalán rostjait, melyekből aztán fonalat, kötelet fontak; nemcsak durva, hanem eléggé finom szöveteket is tudtak szőni, s tarsolyok, zsákok és a háztartásban szükséges sok más holmi készítéséhez is értettek.

Mindazonáltal az ember kénytelen volt termelő tevékenységének minden energiáját, munkájának minden erejét az ételek és anyagok kész forrásainak megszerzésére és kisajátítására, ruha, lakás, szerszámok készítésére, a természeti készletek naturális felhasználására fordítani. Az ember alkotó erejét és lehetőségeit továbbra is korlátozta, bilincsbe verte a természettől való közvetlen függés. Sőt mi több, az élet általános jellegére, az emberi lét minden feltételére is tányomta bélyegét ez a függés, mely az emberiség történelmének kezdeti szakaszaiból öröklődött, amikor az ember még alig vált ki az állatvilágból. A kőkorszak vadászainak, halászainak és gyűjtögetőinek rideg és veszélyes élete állandóan a szervezet határtalan erőfeszítését követelte meg a természet elleni harcban. Életük csupa nélkülözésből, nehéz és kimerítő munkából állott. Az ilyen élet terhe még súlyosabb volt azért, mert ezek a törzsek — paleolitkori őseikhez hasonlóan — kénytelenek voltak továbbra is eltűrni a természet minden szeszélyét és véletlen jelenségét. Az állati és növényi táplálék rövid bőségét hosszú hónapokra az éhezés váltotta fel, s ilyenkor a régi élelmiszerkészletek, ha ugyan voltak egyáltalán, teljesen kiapadtak, új készletek szerzésének lehetősége pedig még távol volt. A viszonylagos élelembőség évei után gyakran következtek olyan évek, amikor a vadász- és halásztörzseket az éhhalál fenyegette.

A FÖLDMŰVELÉS ÉS AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS KIALAKULÁSA

Egészen másként alakult az olyan törzsek élete, amelyek a környék kedvező természeti viszonyainak kihasználásával a gyűjtögetésről még a kőkorszakban rátértek a földművelésre, a vadászatról az állattenyésztésre. A gazdaság új formái hamarosan gyökerében megváltoztatták a létfeltételeket, és a vadászokhoz, gyűjtögetőkhöz, halászokhoz viszonyítva messze előre lendítették e törzseket.

Ezek a törzsek még mindig nem ismerték a fémet, a kő és a csont megmunkálásában továbbra is a mezolitkori és neolitkori technikát alkalmazták, néha még agyagfazekat sem tudtak készíteni, s természetesen ki voltak téve a vad természet szeszélyeinek. Életük szempontjából azonban elvileg fontos jelentőségű volt az a körülmény, hogy már előre tudtak tekinteni, gondoltak a jövőre, létforrásokat biztosítottak maguknak, s maguk állították elő élelmüket.

Ez új, fontos lépés volt azon az úton, mely a természet erőivel szemben tehetetlenül álló embert a természet leigázása felé vezette. Ez a lépés igen sok más haladó változást vont maga után, mélyreható fordulatokat idézett elő az ember életmódjában, világnézetében, lelkivilágában, a társadalmi viszonyok fejlődésében.

Az első földművelők igen nehéz körülmények között küzdöttek a természet erői ellen. Erről meggyőződhetünk, ha megszemléljük azokat a durva szerszámokat, amelyeket a legrégibb földművelő lakótelepeken találtak. Ezek a szerszámok fogalmat nyújtanak arról, mekkora fizikai erőfeszítésre, mennyi kimerítő munkára volt szükség ahhoz, hogy a földet egyszerű fabotokkal vagy súlyos fakapákkal felkapálják, hogy kovaélű sarlóikkal levágják a fűfélék erős szárát, egyik kalászt a másik után, nyalábot nyaláb után, s hogy végül a gabonaszemeket kőlapon szétzúzzák a gabonaőrlővel. De mindezt a nehéz munkát kárpótolta a munka eredménye, amely bizonyos megnyugvást biztosított a jövő tekintetében. Az emberi munkatevékenység területe felmérhetetlenül kibővült, jellege pedig minőségileg megváltozott.

Az ősközösségi rend időszakában az emberiség hatalmas vivmánya volt az, hogy magáévá tett majdnem minden ma ismert kultúrnövényt, és megszelídítette a háziállatok legfontosabb fajtáit.

Mint már említettük, a vadállatok közül elsőnek a kutyát szelídítették meg; ez nyilván már a felső paleolit korban megtörtént, és a vadászgazdaság fejlődésével függött össze. A földművelő gazdaság megjelenésével az első földművelők megszelídítették a juhot, a sertést, a kecskét, a szarvasmarhát, majd később — már a fémkorszakban — a lovat és a tevét.

A megszelídített háziállat nevelésének legősibb nyomait csak nagy fáradsággal és csak hozzávetőleg lehet megállapítani. A kérdés kutatásának legfontosabb forrásai a csontmaradványok, de rendkívül sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a létviszonyok változásának eredményeként valamennyire is észrevehetően megváltozzék a megszelídített állatok csontvázának a vadállatokétól eltérő alkata. Mégis bebizonyított dolognak tekinthetjük, hogy szarvasmarhát, juhot, kecskét és sertést tenyésztettek a neolitkori Egyiptomban (i. e. VI—V. évezred), Elő- és Közép-Ázsiában, továbbá Indiában (i. e. V—IV. évezred), valamint Kínában és Európában (i. e. III. évezred). Jóval később szelídítették meg a rénszarvast a Szajan—Altaj-fennsíkon (körülbelül időszámításunk kezdetén), valamint a lámát (guanaco) Közép-Amerikában, ahol a lámán és az első ázsiai áttelepülőkkel egy időben megjelenő kutyán kívül nem volt más, megszelídítésre alkalmas állat. Az állatok háziasításával párhuzamosan a gazdasági és a mindennapi életben továbbra is bizonyos szerepet játszottak az idomított állatok (például az elefánt).

Ázsia, Európa és Afrika első földművelői kezdetben a háziállatoknak csak a húsát, bőrét és gyapját használták fel, majd a tejüket is. Később a háziállatokat kezdték felhasználni málhás állatnak és fogatos szállításra, majd igavonásra az ekés földművelésben. Az állattenyésztés fejlődése ilyenformán elősegítette a földművelés előrehaladását.

A földművelés és az állattenyésztés meghonosodása kedvezett a lakosság szaporodásának; az ember kibővíthette létforrásait, egyre hatékonyabban használta ki a művelés alá vont földet, s egyre újabb és újabb területeket fogott művelés alá.

A termelőerők mezolitkori és különösen neolitkori általános fellendülése volt az az alap, melyen kialakultak a régi emberiség társadalmi szerkezetének újabb vonásai. A társadalmi viszonyoknak ezek az új vonásai még nem jelentettek határozott és gyökeres változást az addigi rendben, de jelentőségük mégis rendkívül nagy volt. E változások lényege abban foglalható össze, hogy a nemzetségi közösségek tovább tömörültek, és a köztük kialakult kapcsolatok tovább erősödtek. Végérvényesen megérlelődtek a törzsszövetségek, amelyek a rokoni és vérségi kapcsolattal egymáshoz fűzött ősi nemzetségi szervezet fejlődésében a legmagasabb fokot jelentették.

Az anyagi kultúra emlékei egymagukban nem adhatnak teljes képet e nagyon távoli idők törzseinek társadalmi rendjéről. Segítségül hívhatjuk azonban az etnográfia adatait — azon törzsek társadalmi rendjének leírásait, amelyek abban az időben, amikor a tudomány megismerte őket, a neolit kor színvonalán álltak. Különös alapossággal tanulmányozta az észak-amerikai irokéz indiánok törzsi szervezetét L. Morgan, a kiváló amerikai etnográfus.

Az irokézek nemzetségei az anyajogú nemzetség legvilágosabban kifejezett, a tudomány által legjobban ismert példái. Egyes nemzetségek szélesebb körű egyesülésekbe szerveződtek. Az indiánok ezeket a törzsön belüli nemzetségi egyesüléseket „testvériségeknek" nevezték. Morgan a megfelelő indián kifejezést a *phratria* hasonértelmű ógörög szóval fordította. E phratriák két eredeti nemzetségből alakultak, melyek együtt alkották az elsődleges törzset. A rokonházasságot kizáró exogám házasság viszonyai között a saját phratrián belül nem lehetett házasságot kötni; a phratriák házassági szövetségek révén álltak kapcsolatban egymással.

A lakosság szakadatlan növekedésével és a törzsek szegmentációjával, vagyis újabb nemzetségekre és törzsekre való oszlásával és azok kirajzásával kapcsolatban az ilyen nemzetségek száma később megnövekedett, de bizonyos határokon belül akkor is megőrizték kölcsönös kapcsolatukat. E kapcsolat abban jutott kifejezésre, hogy minden törzs továbbra is két félre vagy két szárnyra oszlott. Mindegyik fél azonban már több, rendszerint három, négy vagy több nemzetségből állt. Ezen a fokon az egyazon phratriába tartozó, különböző nemzetségek tagjai már házasságra léphettek a phratrián belül, de a nemzetség határain belül nem. A házassági viszonyok területén tehát a phratria elvesztette szabályozó jelentőségét, de még megőrizte fontos szervező szerepét a nemzetségi közösségeknek mind külső, mind pedig belső életében. Két phratria törzsközi diadalünnepeket szervezett. Egyik phratria a másik ellen lépett fel játékok és versenyek idején. A törzs kiemelkedő tagjainak halála esetén az a phratria, amelyhez az elhunyt tartozott, részt vett a temetési szertartáson, s elsiratta az elhunytat, miközben a másik phratria a temetési szertartás megrendezésének minden gondját viselte. Phratriák szerint szervezték meg a vallási szövetségeket — úgynevezett testvériségeket —, melyek *beavatási szertartások* kíséretében férfivá avatták a felserdült ifjakat, s így azok a felnőtt férfiak közé kerültek, a törzs teljesjogú tagjai lettek. A sok más törzsnél is ismert beavatási szertartások nagy szerepet játszottak a társadalmi életben, mivel az ifjúnak csak e szertartások elvégzése után volt joga házasságot kötni, részt venni a törzs gyűlésein stb.

Még fontosabb volt a phratriák szerepe a törzs egységét fenyegető konfliktusok idején, például olyankor, amikor gyilkosság történt a törzsön belül, vagy bármely más esetben, amikor egyik vagy másik kérdés túllépte az adott nemzetség hatáskörét (vezérválasztáskor stb.).

Az indián törzsek közötti háborúk idején a phratriák alkották a törzsek katonai szervezetének természetes formáját. Minden nemzetség saját phratriájának keretében vonult fel. A törzs mindkét phratriája külön-külön csatarendben, saját jelvényei alatt, a maga vezérének irányításával ment harcba. Ezen a phratriális tagozódáson épült fel az egész katonai szervezet.

Két phratria alkotott egy törzset. Mindegyik törzsnek saját területe volt, amely magában foglalta mind a közvetlen település területét, mind pedig a vadász- és halászterületet. Természetesen

mindegyik törzsnek megvolt a maga neve. A törzs nemzetségei közös nyelvjárást beszéltek. A törzs ellenőrizte az egyes nemzetségek életét; megerősítette vagy leváltotta a nemzetségek választott vezetőit és hadvezéreit is.

Erre a célra és a közös ügyek intézésére alakult a nemzetségfőknek az egész törzset képviselő tanácsa, amely az egyöntetű állásfoglalás alapján működött. A törzsi tanács szabályozta a más törzsekkel való kapcsolatokat, követségeket fogadott vagy küldött ki, hadat üzent vagy békét kötött. A törzs élén néha törzsfő állt, de jogköre nagyon korlátozott volt. Haladéktalanul sürgős, rendkívüli esetekben neki kellett intézkednie, míg a törzsi tanács össze nem ült.

Társadalmi szervezettségük fejlődése folyamán az amerikai indiánok többnyire nem jutottak tovább az ilyen törzsszervezetnél. Néhol azonban mégis előfordultak szélesebb körű egyesülések, amelyek már több rokon törzset foglaltak magukban. Ilyen volt az irokéz indiánoknak az északamerikai földrész történetében híressé vált szövetsége. Ezeket a mintegy 20 000 főt számláló törzseket vérségi kapcsolat és nemzetségi dialektusokra oszló közös nyelv fűzte össze. „Örök szövetséget" kötöttek egymással, s meghatározott nemzetségekből és törzsekből választott, 50 vénből álló szövetségi tanácsuk volt. Bármelyik törzs összehívhatta ezt a tanácsot, de az a maga kezdeményezésére nem ülhetett össze. A tanács ülése a törzsek jelenlétében folyt le; minden irokéznek szólásjoga volt, de határozatot csak a tanács hozhatott. Akárcsak a törzsi tanácsokban, itt is egyhangúlag hoztak meg minden határozatot. A szövetségnek két, egyenlő jogokkal és egyenlő hatalommal felruházott katonai fővezére volt.

Ez az összehangolt és minden részletében kidolgozott szervezet, amely az ősközösségi rend fejlődésének a csúcsa volt, törvényszerűen következett a nemzetségből, e szervezet alapvető magvából. A nemzetség, a phratria és a törzs — hangsúlyozza Engels — a vérségi rokonságnak három egymáshoz természetesen kapcsolódó fokozata. „Ahol tehát valamely népnél megtaláljuk a nemzetséget, mint társadalmi egységet — mondja Engels, amikor az irokézek fent leírt törzsi szervezetére utal —, ott joggal feltételezhetjük, hogy az imént leírt törzsszervezethez hasonlóra találunk."[1]

3. EURÓPA, KÖZÉP- ÉS ÉSZAK-ÁZSIA NEOLITKORI TÖRZSEI AZ I. E. V—IV. ÉVEZREDBEN

A vadász-gyűjtögető és halászgazdaságról a földművelésre és az állattenyésztésre, a mezolit szerszámokról a neolit szerszámokra való áttérés folyamata nem sablonos egyformasággal zajlott le a különböző területeken, s összehasonlíthatatlanul bonyolultabb és változatosabb formákban ment végbe, mint a paleolit korból a mezolit korba való átmenet. Egyes területeken az új kultúrák érlelődése gyorsabban haladt, más területeken pedig lassabban. Az északi szubtropikus területeken a neolit korba való átmenet nemcsak általában korábban folyt le, hanem maga a neolit korszak is rövidebb ideig tartott; itt a kő további használatával párhuzamosan korábban kezdték használni a fémet. A még északabbra eső erdős övezetekben viszont a neolitikum virágkora arra az időre esik, amikor Délen már megkezdődött az áttérés a fémkorszakra.

A földgolyónak azokon a hatalmas térségein, ahol a természeti viszonyok nem kedveztek a földművelés és az állattenyésztés meghonosodásának és fejlődésének, a lakosság a neolit korban is tovább folytatta paleolitkori és mezolitkori vadász és halász őseinek életmódját, mégpedig lényeges változások nélkül. Az erdei élet rideg viszonyai között, különösen Északon, sokkal lassabban fejlődtek a termelőerők. Ezért a társadalmi rend is csak lassan változott, és az ősi nemzetségi-törzsi rend még sokáig uralmon maradt. A fejlődésnek megközelítőleg ugyanilyen menetét figyelhetjük

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. 248. old.

meg a messze Délen, a trópusi erdők vidékein is, ahol szintén fennmaradtak az élet és gazdaság ősi formáinak csökevényei, például Afrika déli részén, India és Indokína bizonyos vidékein, a Délitenger szigetein. A neolit kor itt még sok évezreden át tartott.

Azoknak a törzseknek az életét, amelyek társadalmi rendjében az új kőkorszak még nem hozott gyökeres változásokat, jól lehet jellemezni Európa és Ázsia neolitkori lakosainak példájával; ezeknek a kultúráját ugyanis jobban ismerjük, mint bármely más törzs kultúráját.

A NEOLIT KOR EURÓPA DÉLI ÉS NYUGATI RÉSZEIN

A kőszerszám csiszolásának és az agyagedény készítésének technikája minden valószínűség szerint már az i. e. VI. évezredben megjelent Európában. Bár a Kréta szigetén feltárt első neolitkori lakótelep maradványai az i. e. V. évezredből valók, az ott talált kerámikát kiváló minősége alapján nem tarthatjuk a neolit kor legkorábbi szakaszából származónak. Ezek az edények nemcsak jól formáltak, hanem kívül és belül simítottak is; alakjuk rendkívül változatos. Erre támaszkodva sok régész a neolit kor európai kezdetét korábbi időpontra, vagyis az i. e. VI. évezredre teszi.

Sem e legősibb krétai neolitkori településen, sem későbbi neolitkori lakótelepek maradványai között nem fedeztek fel földművelésre utaló nyomokat. A kőszerszámok — csiszolt balták, nyíl- és kopjahegyek — alapján csak arra lehet következtetni, hogy a lakosság fő foglalkozása a vadászat volt. A partmenti vidékeken valószínűleg még halászattal, kagylóféléknek és a tenger egyéb „ajándékainak" gyűjtésével foglalkoztak. Az élet azonban fokozatosan fejlődött, s erről az úgynevezett középső krétai neolit kor agyagkerámikája tanúskodik. Az edényeket ebben a korban már fejlettebb ízléssel készítették. Az edények fala vékonyabb lett, a simítás is sokkal tökéletesebbé vált. Az edények felületét egyenes vonalakkal, cikcakkokkal, vonalkázott háromszögekkel, sőt fák rajzaival díszítették. Ennek az időszaknak a végén már nőket, madarakat és állatokat ábrázoló szobrocskák is kezdenek feltűnni. A krétai szobrocskák száma különösen a következő, késő-neolitkori időszakban szaporodott meg, amikor a sziget lakói már megismerkedtek a rézzel, sőt baltákat is készítettek belőle. Ekkor a lakosság életmódja még inkább letelepedett jelleget öltött: szilárd kőházak épültek. Nyilván éppen ebben az időszakban terjedt el a szigeten a földművelés és az állattenyésztés is. Erről tanúskodnak különösen a bikákat ábrázoló rajzok és a nagyszámú orsógombok (kis lendkerekek az orsókhoz), melyeket aligha csupán vadnövények rostjainak fonására készítettek.

Krétától északra — a Balkán-félszigeten — szintén nagyon távoli időkben megtörtént az áttérés a neolitkori életmódra. Thesszáliában és Makedoniában olyan települések maradványainak rétegei alatt, amelyeknek lakói már értettek a rézszerszámok készítéséhez, a régészek olyan települések nyomaira bukkantak, amelyeken a korai krétai neolit rétegekben talált leletekhez nagyon hasonló durva kerámika, kovaszerszámok és csiszolt kőbalták voltak. A Duna-medencében néhány ősi lakótelep — például Vinča I. (Belgrád alatt) és Csóka (Szeged alatt, a Tisza mentén) — korai rétegeiben az i. e. IV. évezredből való neolitkori szálláshelyek maradványait tárták fel. Az itt talált durva, sötét, de már festett díszítésű kerámika díszítési technikája nagyon hasonlít a Kréta neolitkori kerámikáját jellemző díszítési technikához. E települések lakosságának életmódja rendkívül primitív volt. A vadászathoz és halászathoz szarvasagancsból készült durva szigonyokat, valamint kőszerszámokat használtak, amelyek közül csupán az ék alakú baltát csiszolták.

Hasonló neolitkori emlékeket találtak Észak-Olaszországban, továbbá Franciaországban is, ahol az ország északi részén neolitkori „erdei" vadásztörzsek éltek. Különösen éles fényt vet erre az időszakra az úgynevezett campigny-i kultúra, amelyet az Alsó-Szajna mentén fekvő Campignyban feltárt településről neveztek el. Campigny legősibb rétegeiből ítélve a település

A LEGFONTOSABB NEOLITKORI KULTÚRÁK VÁZLATOS TÉRKÉPE (i.e. V-II. évezred)

lakossága nemrégen ismerte meg a kő csiszolását, s még csak a legprimitívebb agyagedények készítéséhez értett. Campigny lakói szarvasra, vadlóra, bikára vadásztak, ezenkívül halászattal és gyűjtögetéssel foglalkoztak. Többek között vadon termő füvekkel, például árpával táplálkoztak, melynek magvait már őrlőkövekkel összezúzták. Lehet, hogy ebben az esetben a fűfélék gyűjtögetésének azzal a fokozatával állunk szemben, amely a földművelés kezdetét közvetlenül megelőzte. A háziállatok közül továbbra is csak a kutya volt még meg. A félig földbe vájt, alacsony földkunyhó kis méretéből ítélve (e hat méternél nem nagyobb átmérőjű kunyhók szolgáltak a campigny-i emberek lakásául) a lakosság még nem élt teljesen letelepedett életmódot, hanem időnként átköltözött a vadászterületekre vagy a halásztelepekre.

A KÖKKENMÖDDINGEK LELETEI

Európának Portugáliától a Baltikumig terjedő partmenti övezeteit az úgynevezett *kökkenmöddingek* jellemzik. Ezek konyhahulladékok halmazai, halászok és tengeri vadakra vadászó emberek különböző időkből származó településeinek a maradványai. Leginkább a Balti-tenger partvidékének kökkenmöddingjeit tanulmányozták át, különösen az úgynevezett erteböllei kultúrát Dániában.

Körülbelül az i. e. VI. és V. évezred határán a tenger vizének szintje rohamosan felemelkedett, s a Baltikum vízgyűjtő medencéje újból kapcsolatba került az világóceánnal. A zárt tómedence helyén ismét megjelent a nagyobb terjedelmű és sokkal sósabb vizű Balti-tenger, Nyugat-Európa északi részén és a Baltikumtól messze keletre is megkezdődött a jégkorszak utáni „éghajlati optimum". Az éghajlat melegebb és nedvesebb lett: a júliusi átlagos hőmérséklet elérte a 17° C-t. A nedves és meleg atlanti éghajlat viszonyai között Észak-Európában a megelőző kor nyír- és fenyőerdőit vegyes tölgy- és égererdők váltották fel, s meglehetősen elterjedt a szil meg a háris is. Ezekből az erdőkből teljesen eltűnt a rénszarvas, s a jávorszarvas is ritkább jelenség lett.

Agyagedény Skandináviából
Erteböllei kultúra

Az ősi partvonal mentén megtalálták az akkori települések maradványait. Lakóik fókára, delfinre, füstifecskére vadásztak, tengeri halakat fogtak, tengeri madarakat ejtettek el. A rendkívül gazdag osztrigatelepek bőségesen ellátták a tengerpart lakosságát ehető puhányokkal. A tengerpartok mentén mindenütt, ahol régente sok és dús — azóta kipusztult — osztrigatelep volt, megmaradtak a sok nemzedéken keresztül felhalmozódott kagylóhéjak, csontok és egyéb konyhai hulladékok jókora dombjai. Némelyik hulladékhalom 140 méter hosszú, 20 méter széles, s magassága majdnem a 2 métert is eléri.

Az akkori idők kultúrájának új elemei közül meg kell említenünk elsősorban az új típusú, a réginél vékonyabb és laposabb trapéz körvonalú, ék alakú baltákat, az úgynevezett „kolun"-okat. A kristályos kőzetfajtákból készült, durván csiszolt élű balták is ekkor tűnnek fel először.

A hosszú élű mezolitkori nyílhegyek helyett ekkor jelennek meg a trapéz alakú nyílhegyek. Ilyeneket találtak Észak-Jütland és Dél-Svédország mocsaras lerakódásaiban; némely esetben a nyílvessző fája is épségben maradt. Végül, a kagylóhalmokban rábukkantak e helyek legősibb agyagedényeire, melyeknek két fajtáját ismerjük. Az első csoportba tartoznak az étel főzésére szolgáló durva konyhai edények, a másodikba pedig a mély, ovális csészék, amelyek talán zsírral

táplált lámpaul szolgáltak. Ezeket az edényeket homokkal vagy őrölt kagylóval kevert agyagból formálták, ami megóvta őket attól, hogy kiégetéskor szétrepedjenek. Szegényes díszítésük csupán az edény falába vésett vonalkákból és a karima mentén elhelyezett apró gödröcskékből állott.

A szigonyos halászat korábbi fajtái mellett újabb módszerek jelentek meg: a kökkenmöddingekből sok csontból készült halászhorog került elő.

Az erteböllei kultúra törzsei az ételt már főtt állapotban fogyasztották, a főzéshez agyagedényeket használtak. A kökkenmöddingek e kor emberéről is őriztek meg adatokat. A kagylóhalmokban temetkezések is találhatók. Az erteböllei emberek tanulmányozása lehetővé teszi a nacionalista német régészek és antropológusok nézeteinek cáfolatát, akik azt állították, hogy Észak területeit már ősidőktől fogva valamilyen tisztán „északi" faj lakta. Antropológiai tekintetben ugyanis az erteböllei emberek erősen kevert típust képviseltek.

A NEOLIT KOR KELET-EURÓPÁBAN

A Balti-tenger keleti partvidékét a neolitkori időkben halász-vadász törzsek lakták, melyek számos helyen hátrahagyták nyomaikat, például az észtországi kundai tőzegtelep szigeti településének felső rétegeiben, a pärnui szálláshelyen, valamint a lettországi Lubānai-tavi település középső rétegeiben és néhány más helyen. A feltárt, igen primitív agyagedények abban különböznek az erteböllei edényektől, hogy díszítésük gödröcskékből és fogazott vagy fésűszerű nyomásmintákból áll. Az ilyen díszítésű kerámika jellemző sajátossága a kelet-európai neolit kornak, s az északi területeken igen sokáig, az i. e. I. évezred végéig fennmaradt. Helyenként a kökkenmöddingekre emlékeztető konyhahulladékok is előfordulnak e területen. Ilyen településeket tártak fel például az Ilmeny-tó partján; ezek azonban kerámikájuk jellege alapján ítélve a kelet-európai erdőöv neolitkori kultúrájához tartoznak.

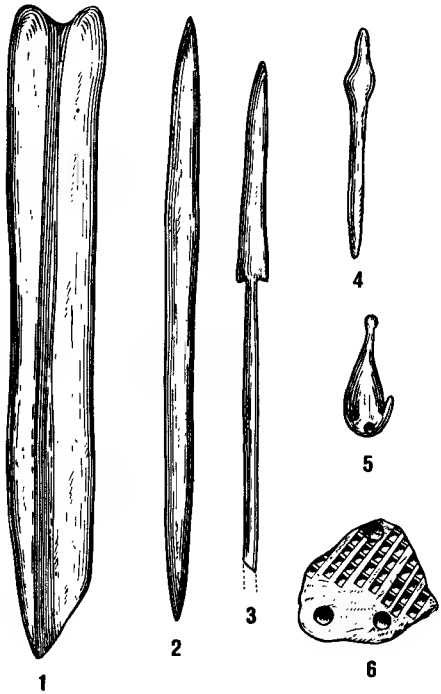

Használati tárgyak az észtországi Kunda és Pärnu neolitkori lakótelepekről:
1 — csontból készült jégtörő; 2, 3 és 4 — csontból készült nyílhegyek; 5 — csontból készült horog; 6 — agyagedény töredéke

E kultúrának sajnos csak utolsó, az i. e. III., sőt II. évezredből való szakaszait tanulmányozták át alaposan. Csupán néhány szálláshely — köztük a Moszkva alatt, a Kljazma-folyó felső szakasza mentén feltárt több szálláshely — ad képet arról, hogy milyen lehetett a lakosság mindennapi élete a Volga és az Oka folyók között az i. e. IV. évezredben. A kljazmai szálláshelyek közül kiemelkedik az úgynevezett Ljalovszkaja telephely, amelynek kora a paleobotanikai adatok alapján az i. e. III. évezred elejére tehető. A benyomásokkal és fésűszerű mintákkal díszített kerámika tökéletes volta arról tanúskodik, hogy az agyagművesség akkor már jelentős fejlődésen ment keresztül. Következésképpen a neolit kultúra kialakulása korábbi időre tehető, mint a Ljalovszkaja telephely kultúrája. A Felső-Kljazma mentén élt vadászok és halászok már az i. e. IV. évezredben megteremtették a neolitkori gazdaságnak, technikának és kultúrának azokat a sajátosságait, melyek alapján a neolit kort külön szakasznak tekinthetjük Európa ősi törzseinek fejlődésében. Ugyanezt tehetjük fel a Volga és az Oka közének más vidékeivel kapcsolatban is.

A Dnyeper menti ősi lakótelepeken az utóbbi években végzett kutatások alapján megrajzol-

hatjuk e vidék neolitkori kultúrájának általános vonásait. Az Igreny- és a Szurszkij-félsziget településeinek régebbi rétegei (különösen az Igreny 8. telephelyen) az i. e. IV. évezredből származnak. A lakosság akkoriban főleg vadászattal és halászattal foglalkozott. Csak a IV. évezred végén fedezhetők fel az állatok megszelídítésének első nyomai (szarvasmarha- és kecskecsontok). A dnyeperi szálláshelyek lakói nyilván már a IV. évezred elején készítettek agyagedényeket. Már az emberi élet első maradványait tartalmazó rétegben, az Igreny 8. telephely legalsó rétegében is találtak agyagedény-töredékeket. Ez a kerámika még nagyon kezdetleges: az agyaghoz füvet kevertek, hogy szilárdabb legyen a tartása; az edények megformálása durva, kiégetésük gyengén sikerült, falaik lyukacsosak maradtak; díszítésük szintén nagyon szegényes. Ezek az edények nyilván közel esnek a fazekasság kezdeti időszakához, akárcsak a kökkenmöddingekben talált archaikus kerámika. Számos Don menti település szintén a IV. évezredből való; neolitkori lakóik vadász-gyűjtögető gazdálkodást folytattak, és csupán a III. évezredben tették meg helyenként az első lépéseket az állattenyésztés felé.

A neolitkori (V—IV. évezredi) Európa néhány területének már ez a rövid áttekintése is megengedi, hogy levonjunk egy rendkívül fontos következtetést. Jóllehet a különböző területek neolitkori lakossága között a termelés és a létfenntartási eszközök megszerzése tekintetében nagy hasonlóságot találunk, szerszámaik és agyagedényeik formái bizonyos eltéréseket, sajátos vonásokat mutatnak. E sajátosságok szerint néha csoportosítani lehet az emlékeket, bár meglehetősen korlátozott övezetek határain belül, például a Volga és az Oka között, ahol többfajta neolitkori kultúra figyelhető meg.

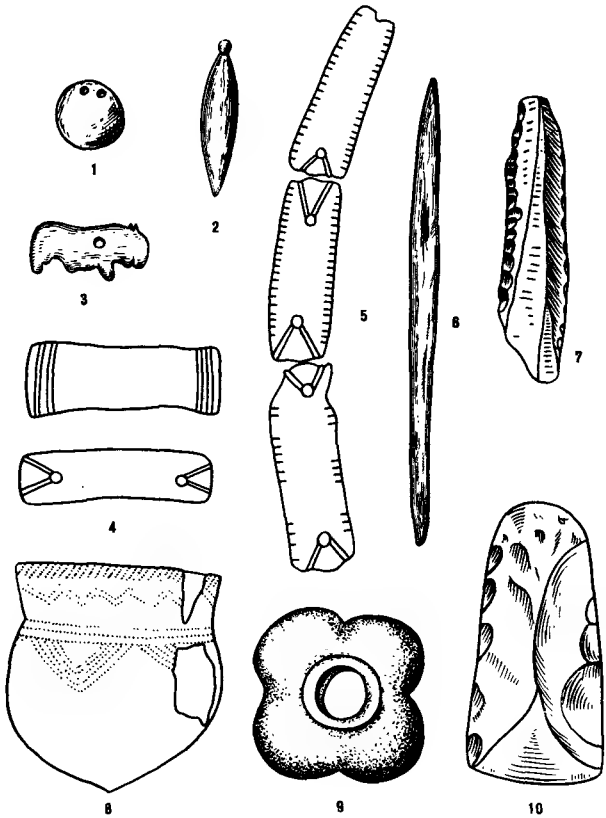

Korai neolitkori használati tárgyak az i.e. IV. évezeredből (a Dnyeper bal partján levő Igreny 8. telephelyről és a Zsdanov város közelében levő mariupoli temetőből):

1 — csontfüggő; 2 — csontfityegő; 3 — csontból készült bikaalak; 4, 5 — csontlemezekből készült nyakláncok részei; 6 — csontból készült nyílhegy; 7, 10 — kovaszerszámok; 8 — agyagedény; 9 — kőbuzogány

A NEOLIT KOR KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

Közép-Ázsia neolitkori törzsei a kultúra különböző fokain álltak. A mai Turkmenisztán és Tadzsikisztán déli övezeteiben már az i. e. V. évezredben kialakultak a legősibb földművelés alább ismertetett központjai, viszont az Aral-vidék neolitkori, úgynevezett kelteminari kultúrája csak a IV. évezredben kezdett kibontakozni. Az ezt a kultúrát életre hívó törzsek főként vadászattal és halászattal foglalkoztak, s már megtanulták az agyagedény készítését. Az edényformálás és edénydíszítés technikájában felfedezhetők a déli agyagművesség hatásának jelei. A szálláshelyek különfélék voltak. Sz. P. Tolsztov, aki az egyik ilyen szálláshelyet (Dzsanbasz-Kala IV.) tanulmányozta, úgy véli, hogy lakói hatalmas pajtafélében éltek; a nemzetségi közösséget alkotó, egymással rokonságban álló családcsoportoknak megvolt itt a maguk tűzhelye.

Az Urálban és attól keletre szintén tártak fel napjainkban korai neolitkori emlékeket, melyek a IV. évezredből származnak. Ezek az emlékek is vadász- és halásztörzsektől maradtak ránk, amelyek akkoriban tanulhatták meg az agyagedény-készítést. Legalaposabban a szibériai neolitikumot ismerjük; az Altajon, a Jenyiszej középső szakasza mentén, az Angara mellett és a Bajkál-vidéken Észak-Ázsia e tajgaterületei régi lakóinak számos települését és temetőjét tárták fel.

Sikerült kideríteni, hogy e tajgás vidékeken élt vadásztörzsek az V. évezredben íjat és nyilat használtak, de még nem ismerték sem a csiszolt kőszerszámok, sem az agyagedény készítésének módját. Legkiemelkedőbb találmányuk a szerszámkészítés terén a betétes technika volt, amely még a paleolit korban született meg. A kopjahegyeket és tőröket továbbra is csontpengéből készítették, s e csontlemezekbe éles kovapengebetéteket helyeztek.

Csak a IV. évezred folyamán következtek be fontos változások a Bajkál-vidék törzseinek életében. Elsősorban a csiszolt kő széles körű alkalmazását kell megemlítenünk, mert ez tette lehetővé nagy és éles kőbalták készítését, melyek a tajga neolitkori vadászainak nélkülözhetetlen fegyverei voltak. Ezen a fejlődési fokon jelent meg a fazekasság is. Az első edényeket kúpalakra összeillesztett, hálódarabkákból készült lágy formákban készítették. A hálóból csinált zsákocskákat belülről agyagréteggel tapasztották be, s ily módon kúp vagy tojásalakú edényeket nyertek. Amikor az edényt kiégették, a háló is elégett, de nyoma megmaradt az edény külső felületén. Szibéria legrégibb edényeinek jellemző sajátossága ez a „hálózott" külső. A hálónyomokból arra is lehet következtetni, hogy a Bajkál-vidék ősi lakói az igazi halászhálót is minden bizonnyal ismerték. A szálláshelyeken talált kőnehezékek is arra vallanak, hogy Szibéria lakói a IV. évezredben áttértek a hálóval való halászatra. Ez bizonyos változást idézett elő a lakosság létviszonyaiban, mert most már bőséges halkészletet lehetett gyűjteni. Az emberek rátértek a letelepedettebb életmódra, s tanyát ütöttek a vadászterülettel szomszédos folyószakasz mentén. Lényegében már akkor kialakult az a vadász-halász kultúra, amely később hosszú évezredeken át jellemző vonása maradt Szibéria és a Távol-Kelet számos népének. Mivel a termelés terén lezajlott lassú változások nem okozhattak gyökeres átalakulásokat a társadalmi viszonyokban, Szibéria orosz kutatói a XVIII. században és a XIX. század első felében még jól meg tudták figyelni az élet ősrégi formáinak csökevényeit, különösen Szibéria északi részén és a Távol-Keleten — a Csukcs-félszigeten, Kamcsatkán, a Tengermelléken és az Ohotszki-tenger partvidékén —, ahol tanulmányozhatták a gazdaság és a mindennapos élet neolitkori formáját, az ősközösségi rend ősi szabályait, a nemzetségi berendezkedést és a törzsszervezetet.

4. A LEGRÉGIBB FÖLDMŰVELŐ TÖRZSEK

A vadászatról és halászatról az állattenyésztésre, a gyűjtögetésről a földművelésre elsőnek azok a törzsek tértek át már a mezolit kor végén, melyek Mezopotámia termékeny területeit, a Nílus völgyét, Palesztinát, Iránt és Közép-Ázsia déli részét népesítették be.

Ezeken a területeken, amelyek láncszemek módjára kapcsolódnak egymáshoz, igen korán, már az i. e. VI—V. évezredben megszülettek a gazdaság és kultúra újabb formái. Itt alakultak ki később a világ legősibb civilizációi, s itt már a IV—III. évezredben véget ért a kőkorszak. Kínában és Indiában is a neolit kor folyamán alakultak ki a földművelő kultúrának és az élet új formáinak gócpontjai.

A földművelő kultúrának nagyon ősi, feltehetőleg i. e. a VII—VI. évezredből származó nyomaira bukkantak napjainkban ugyanott, ahol megtalálták a karmeli neandervölgyi emberek maradványait — Palesztinában.

A Karmel-hegy egyik jól ismert barlangjában, az El-Vad barlangban, a felső paleolit kor kultúrájának maradványait tartalmazó rétegek fölött kovakészítményekkel és állati csontokkal teli rétegre bukkantak. A lakosok életmódjáról alkotható általános képet sírleletek egészítik ki. A kőszerszámok még tisztán mezolitkori jellegűek; túlsúlyban vannak a mikrolitek, különösen a gömbszelet formájúak; mintegy 7000 darab ilyen szerszámot találtak, vagyis az összes szerszámoknak több mint a fele mikrolit. Ezt a kultúrát natufi kultúrának, megteremtőit és hordozóit pedig feltételesen natufieknek nevezték el.

Archaikus volt a natufiek külső arculata is, amennyiben meglepően hasonlított Dél-Európa aurignaci emberéhez, amint azt a mentonei barlangokban talált leletekből megítélhetjük. Az El-Vad barlang temetkezéseinek tanúsága szerint a natufiek csöves kagylókkal gazdagon díszített, legyező- vagy diadémszerű fejdíszt, valamint kagylókból és párosával fűzött szarvas-szemfogakból készült, bonyolult nyakéket viseltek. Ruhájukat kagylóból készített sávok díszítették.

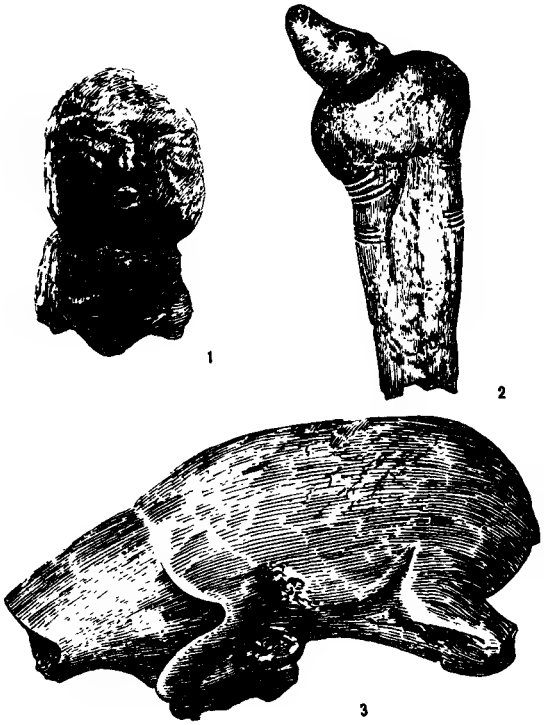

Embert (1), kecskegidát (2), heverő gímszarvast (3) ábrázoló szobrocskák

1, 2 — a Karmel-hegyi El-Vad barlangból; 3 — az Ez-Zuttin barlangból

Sajátos művészetük sokban emlékeztet az aurignaci és a madeleine-i idők művészetére. A natufiek nem érték be vésett vonalakból álló egyszerű geometriai díszítéssel, hanem az egyik csontszerszám nyelét például ugyanúgy mintázták meg, mint Európa paleolitkori emberei. Ebből a fogantyúból mintegy kinő egy fejét magasra emelő kecskegida figurája. Körös-körül kifaragott szobrok is előkerültek. Példa erre az a mészpátból biztos kézzel kifaragott emberfej, amelyen a homlok alacsony, a száj éles rajzolatú, a szemek pedig mandulavágásúak.

E kultúra egész archaikus jellegének teljes mértékben megfelel az a tény, hogy a natufi rétegekből csupán vadállatok csontjai kerültek elő (gazella, nemes szarvas, őz, vadló, szamár, bika). Még mindig csak a kutya volt itt az egyetlen háziállat.

Az ősi alap hátteréből azonban már erősen kiütköznek a natufiek kultúrájának teljesen új vonásai, egy merőben más gazdaság és életmód jelei. A barlangban a mezolit kort jellemző kőpengék mellett ezernél is több olyan pengét találtak, mely elüt a mezolitkori típustól: szélük retusos, néha fogazott, vágóélük pedig csiszolás nyomait mutatja. Az ilyen pengék mindenütt megszokott szerszámai a legősibb földművelő kultúrának; minden bizonnyal az ősi sarlók betétes élei lehettek. Az El-Vad barlang natufi rétegeiben talált élek számos esetben csontfogantyúba vannak ékelve. Rajtuk kívül találtak itt még csontkapákat, továbbá gabonaőrlésre szolgáló eszközöket, például bazaltkőből készült sulykolókat és mozsarakat. A barlang lakói nem érték be ezekkel a szerszámokkal; a barlang bejáratánál a sziklába mély, kerek bemélyedéseket is vájtak gabonaőrlés céljából.

Felmerült az a vélemény, hogy bár a natufiek életében olyan rendkívül fontos helyet foglaltak el a gabonaszerű fűfélék és e növények magvából készült ételek, mégsem jutottak el a tudatos és tervszerű vetésig, vagyis nem értettek a földműveléshez, hanem beérték a természetadta termés begyűjtögetésével. Azt kell mondanunk, hogy a gyűjtögetés és a földművelés között ilyen átmeneti állapot teljesen lehetséges. Ez egyáltalán nem függ össze azzal a kérdéssel, hogy a natufiek bár kezdetleges, de már igazi földművelők voltak-e — ez a valószínűbb —, vagy pedig még nem lépték át a szó szoros értelmében vett földművelő gazdaság küszöbét. Az etnográfia adataiból mindenesetre jól ismerjük a magas fejlettségi fokon álló gyűjtögető gazdaságot, mely a földművelést megelőzi.

Helytelen volna azt gondolnunk, hogy a késői mezolit korban és a korai neolit korban a natufiek voltak a földkerekség egyedüli földművelői. Hozzávetőleg ugyanazon időtájt más vidékeken is megjelent a földművelés.

AZ ELSŐ FÖLDMŰVELŐK A NÍLUS VÖLGYÉBEN

A neolit kor elején Egyiptom éghajlata jóval párásabb és hűvösebb volt, mint manapság. A Nílus völgyét övező tágas térségeket akkor még nem borította élettelen sivatag, a pusztai források bővizűek, a tavak nagyobbak és mélyebbek voltak. Ahol ma csupán napégette üres területeket és a tikkasztó sivatagi széltől odahordott homokot látni, ott valamikor fű, sőt helyenként még cserje is nőtt. Vadszamarak, antilopok, gazellák, zsiráfok éltek ott, s e sztyeppi, növényevő állatokra oroszlánok meg leopárdok vadásztak.

A Nílus partjainak magaslatait átszelő, ma víztelen szurdokokban, a *vadi*-kban — legalábbis tavasszal — víz hömpölygött, s magas, karcsú fák nőttek. Maga a Nílus szélesebb, bővizűbb és halban gazdagabb volt. A partmenti erdők és cserjések sűrűjében, a papiruszcserjék szárai között madarak fészkeltek, a fák között pedig csak úgy nyüzsögtek az állatok (antilopok, vaddisznók, elefántok stb.). Ezért természetes, hogy a környező területekről állandóan nomád vadászok csoportjai ereszkedtek le a Nílus völgyébe, s néha a parton felejtették kőszerszámaikat. De nem tartózkodtak itt sokáig, csakhamar visszafordultak, mivel a Nílus völgye túlságosan nedves volt. Körös-körül viszont határtalan térségek húzódtak, ahol mindenütt pezsgett a sztyeppek és puszták sajátos élete, s ahol a vadász bőséges zsákmányt találhatott.

A Nílus völgyét az ember igazában csak akkor kezdte benépesíteni, amikor már teljesen elsajátította a neolitkori technikát, s kezdett áttérni a háziállatok tartására, kultúrnövények termesztésére. E folyamat kezdete a ködbe vész; talán az i. e. VI. évezredre tehető. Mindenesetre a VI. évezred végén és az V. évezredben a Nílus partjain már földművelők éltek, s ők vetették meg azt az alapot, amelyen idővel kifejlődött az ősi Egyiptom civilizációja.

Felső (Dél)-Egyiptomban az első földművelők a badari kultúra képviselői voltak. Ez a kultúra nevét a mai Badari várostól kapta, melynek környékén nagyszámú, e korból származó temetkezést találtak. Ugyanezen a területen, a teraszos Hammamat-foknál egy lakótelepet tártak fel: ennek alsó rétegét (az úgynevezett tasai kultúrát) későbbi, de ugyancsak neolitkori kultúrréteg fedte. Ezt tekintik a tulajdonképpeni badari kultúrának.

A badari kultúra emberei a Nílustól távol eső, a folyam mély völgyéből kiemelkedő magas fokot választották lakóhelyül, valószínűleg azért, mert lenn még nagyon nedves volt a talaj; azonkívül valószínűleg igyekeztek minél távolabb élni a Nílus minden évben ismétlődő áradásaitól és a folyópart sűrűjében élő ragadozó állatoktól.

A badariak még teljes mértékben a kőkorszak emberei voltak; kultúrájuk a neolit legfejlettebb fokának felel meg. Kitűnő csiszolt kőbaltákat készítettek különféle kőfajtákból, használták az íjat és a nyilat, s művészi agyagedényeket formáztak. A vadászat még mindig fontos helyet foglalt el

gazdasági életükben, amellett halászattal is foglalkoztak. A sírokban nemcsak nagyszerűen megmunkált, jellegzetes neolitkori formájú kovanyílhegyeket találtak, hanem egy bemélyedésekkel gondosan díszített fa-bumerángot is; ennek az egyszerű, mégis rendkívül ötletes hajítófegyvernek a badari bumeráng a legrégibb ismert példánya a világon.

A Nílus-völgy neolitkori lakóinak életét azonban már nem ezek az ősi foglalkozások határozták meg. A Badariban végzett ásatások során kovából készült „fűrészek" mellett polyvát, egy konyhai fazékban pedig gabonahéjat találtak. A badariak kőkapákkal művelték meg a földet. Nincs kizárva, hogy a föld előzetes megmunkálása nélkül, közvetlenül a nedves iszapba is vetettek, amely a Nílus szokásos áradásai után visszamaradt a parton. Ősszel aztán újra felkeresték azt a helyet, hogy begyűjtsék a termést. A kutatók feltevése szerint a gabonát nem aratták, hanem nyalábokban egyszerűen kitépdesték a földből. Ami egyébként a badari sírokban oly gyakori fogazott kova-„fűrészeket" illeti, ezek minden valószínűség szerint sarlóba illeszthető élekül szolgáltak.

A gabonából kenyeret sütöttek (maradványait megtalálták a sírokban), vagy kását főztek, melyet kanállal mertek ki az edényből. Elefántcsontból faragott, rendszerint domború fejábrákkal díszített nyelű kanalát ki-ki az övére függesztve hordta. A földművelést állattenyésztés egészítette ki. A szarvasmarhát csordában tenyésztették; házi juhot és kecskét is neveltek.

A badariak még nem értettek a vályogvetéshez, s így nem tudtak szilárd házakat építeni. Igénytelen kunyhókban, vagy legjobb esetben vesszőkből font, agyaggal kitapasztott kalyibákban laktak. Viszont már aránylag magas színvonalat értek el a kova, a fa és a csont megmunkálásában, ruhák, ékszerek és háztartási eszközök készítésében, a szövésben, kosarak és gyékényterítők fonásában. Idővel a fémfeldolgozást is kezdték elsajátítani; erről tanúskodik az egyetlen példányban előkerült rézár, melyet az egyik sírban találtak a badari kultúra egyéb emlékeivel együtt.

Különösen fejlett volt a fazekasság. Többféle agyagedényt készítettek. Egyes edények még eléggé primitívek (agyagukba füvet és őrölt kagylóhéjat kevertek), de e mellett a kezdetleges konyhai kerámika mellett már egészen másfajta, rendkívül vékonyfalú edényeket is találtak. Ilyenek például a széles, alacsony csészék, domború vagy lapos fenékkel, a félgömb és féltojás alakú, felül erősen összeszűkülő fazekak, a henger alakú edények, a nagyobb, korsó alakú fazekak, a díszített nyakú, palackszerű edények, az oldalt füllel ellátott kulacsok. Különösen kiemelkednek a fényűzően díszített serlegek, melyeknek alakja a szélesre nyílott tulipán kelyhére emlékeztet; ezeket igen finom mértani díszítés borítja (az edény sötét alapszínétől elütő, fehér pasztával berakott metszett háromszögek és párhuzamos vonalak). Nemcsak agyagból, hanem elefántcsontból és kőből — többek között kemény bazaltból is — készítettek edényeket.

Felső-Egyiptom ősi földművelőinek a badari időkben már eléggé kiterjedt kapcsolatuk volt más területekkel; onnan szerezték be ékszereik és egyéb tárgyaik nyersanyagát. Az edénykészítéshez szükséges kemény bazaltot a Kairó környékén elterülő vidékekről, a Nílus völgyének mindkét oldalán fekvő pusztákból és a Sinai-félszigetről szerezték be. Az elefántcsont minden valószínűség szerint délről érkezett; a kagylókat a Vörös-tenger partjáról, a türkizt, a malachitot, majd később a rezet a Sinai-félszigetről kapták.

A felsorolt területekkel folytatott csere elősegítette a kultúra és a technika gyorsabb ütemű fejlődését. A zoológusok feltevése szerint sem a juhot, sem a kecskét nem szelídíthették meg Észak-Afrikában, mivel itt ezeknek az állatoknak nem voltak vad őseik. A juh meg a kecske Ázsiából került ide, s ez a körülmény is bizonyítja az ázsiai területek lakóival fenntartott kulturális kapcsolatokat.

Mindamellett a csere és a kulturális kapcsolatok nem gyakorolhattak valamennyire is észrevehető hatást a badariak belső életére, társadalmi rendjére. A nagyszámú badari sír között egyetlen olyan sincs, amely a többinél díszesebb vagy gazdagabb volna, úgyhogy vezér vagy más előkelő ember sírjának lehetne tartani. Igen érdekes, hogy a badari temető egyik részében csak férfiak

voltak eltemetve, míg a többi részében vegyesen feküdtek férfiak és nők. Minthogy a nemzetségi rendben szokás volt a nős és a nőtlen férfiak bizonyos megkülönböztetése (a nőtlenek rendszerint elkülönülten éltek), a badari sírok megoszlásában is valószínűleg ez a megkülönböztetés tükröződött.

A badari temető gazdag anyaga jól és meggyőzően szemlélteti a badariak életmódját, művészetét és hiedelmeiket. Ruházatuk állati bőrből és szövetből készült. Viseletüket gyöngyökből készített díszek egészítették ki. Gyakran egyes nagy gyöngyök lógtak a férfiak nyakán, kezén, lábán, de éppolyan kedveltek voltak a gyöngyfüzérek is, amelyeket derekukra csavartak. A nők és gyermekek gyöngyökből és kagylókból font nyakéket, övet és karkötőt viseltek. Férfiak és nők kezükön-lábukon elefántcsontból faragott pereceket és gyűrűket hordtak. Afrika sok jelenkori törzséhez hasonlóan a badariak is különleges, dugó alakú díszeket viseltek fülükben meg az orrcimpájukban. Szemük köré világoszöld festékkel csíkokat festettek. Ehhez az anyagot különleges kőedényekben porrá tört s utána ricinusolajjal kevert malachit szolgáltatta. Nagy figyelmet fordítottak a hajviseletre. A férfiaknak hosszú hajuk volt. A nők befonták hajukat, s göndör fürtöket bodorítottak. A hajviseletet szépen faragott elefántcsontfésű díszítette.

A badariak alapozták meg azt a jól kidolgozott ornamentikát, amely a későbbi időkben nagyszerű fejlődésnek indult Egyiptomban. Az ornamentika mesterei művészi módon díszítették állatfejekkel az elefántcsontból készült mindennapos használati tárgyakat. A nők vázlatos ábrázolása mellett találtak a sírokban olyan szobrocskákat is, amelyek eléggé élethűen és pontosan adják vissza a női test formáit. Ezek a női szobrocskák szemléltetően mutatják az ősi földművelők elképzeléseit, amelyek a termékenység és a női elsőbbrendűség kultuszával voltak kapcsolatban. Az egyik ilyen szobor agyagból készült, és vörösre festették, a másikat elefántcsontból faragták. Mindkettő meztelen nőt (anyát és szoptató asszonyt) ábrázol. Továbbra is széles körben fejlődött az állatok kultusza, de már újabb formában és a régitől elütő tartalommal. A vadállatok totemisztikus jellegű kultusza mellett kialakult a háziállatok, elsősorban a tehén, a kutya, a juh és a kecske tisztelete. A badariak halottaikat az oldalán fekvő alvó ember testtartásában, zsugorított helyzetben temették el, fejjel kelet felé. Az elhunyt mellé temették a „jövő élethez szükséges személyi holmiját, edényeit és élelmét.

Egyiptomban és a szomszédos területeken nem a badariak voltak az egyedüli földművelők. Hasonló fejlettségi fokon álló paleolitkori törzsek éltek az i. e. V—IV. évezredben a Nílus felsőbb szakaszainál is.

A faiyumi völgykatlanban, egy később kiszáradt tó partján, szintén földművelő törzsek éltek. Ezek neolitkori módszerekkel munkálták meg a követ és a csontot, s csiszolt kőbaltákat, kétoldalt retusos kovanyílhegyeket — többek között nyéllel ellátott nyílhegyeket — készítettek. Korong alakú buzogányt, bumerángot, csontszigonyt s egyéb vadászati meg halászati eszközöket is használtak.

Agyagedényeik hasonlítottak a szomszédos badariak edényeihez, de sokkal durvábbak, sokkal egyszerűbbek voltak. A badariakhoz hasonlóan Faiyum neolitkori lakosai is viseltek ékszereket, strucctojás héjának darabjaiból metszett, korong alakú gyöngyöket; különösen értékesnek tarthatták az Indiai-óceánból, a Földközi- és Vörös-tengerből kifogott kagylók csillogó héjait, valamint a Közép-Szahara és a Keleti-sivatag amazonitjából készült nyakékeket.

A vadászat és halászat mellett a Faiyumi-oázis lakói — hasonlóan a badariakhoz — állattenyésztéssel és földműveléssel is foglalkoztak. Kölest és búzát vetettek, a földművelés azonban nekik sem volt főfoglalkozásuk. A gabonát fasarlóval aratták, melybe kés alakú pengékből készült kovaélt illesztettek. A begyűjtött gabonát fűvel és gyékénnyel kibélelt nagy gödrökben tárolták, s köveken őrölték lisztté. Háziállatokat is tartottak: tehenet, juhot, kecskét és sertést.

A Nílus deltájának nyugati részében, két km-nyire a Nílus rosette-i ágától, Merimde Beni-Salamaban szintén feltártak egy neolitkori földművelő települést. Ez a telep hosszú ideig fennállt,

s mintegy 30 hektárnyi területet foglalt el. A telepen kétfajta lakóépítményt találtak. A lakások egy részének alapja ovális volt. A házalapot oszlopok vették körül, ezeket gyékénnyel borították be, a gyékényt pedig nyilván bekenték agyaggal vagy iszappal, így készítették a falat. Ugyanilyen gyékénylapok borították a lakóépítmény tetejét is, ezek a lapok adták a tetőt. Az agyaggal döngölt földön talált agyagedények valószínűleg víztárolásra szolgáltak. A kunyhó közelében tűzhely állott, ezen főzték az ételt. E lakások kicsinyek voltak, területük nem haladta meg a 3—4 négyzetmétert. Nyilván csak éjszakára és rossz idő esetén használták. Voltak tágasabb lakásaik is; ezeknek a falát ugyancsak agyaggal tapasztott gyékényfonatból készítették, vagy olykor agyag- és iszapgöröngyökből építették fel.

Az épületek meghatározott rendben, egymástól bizonyos távolságra, sorban álltak; mondhatnánk, hogy utcát alkottak. Itt tehát már nem nomád törzsek egyszerű idénylakásairól van szó, hanem letelepedett földművesek sajátos falujáról, állandó lakótelepéről.

Beni-Salama lakói sokféle kovaszerszámot készítettek, például kés alakú pengéket, nyíl- és dárdahegyeket, sarlókhoz való fűrész formájú éleket. Csiszolt baltáik, buzogányaik, tőreik voltak, s különféle csontszerszámokat is készítettek, például tűket, árakat, lapátkákat, szigonyokat. Agyagedényeik alakja eléggé változatosnak mondható, de kidolgozásuk sokkal durvább, mint a badari edényeké.

Beni-Salama neolitkori lakosai, más egyiptomi kortársaikhoz hasonlóan, szintén ugyanolyan háziállatokat tartottak, és földműveléssel foglalkoztak: úgynevezett kétszemű búzát vetettek. Lakótelepük környékén épségben maradtak a szokásos típusú gabonaőrlőkövek. Az ásatások során ledöngölt térségre bukkantak, ahol a gabonát csépelhették; ezenkívül gabonatárolókat is találtak (agyaggal tapasztott kosarakat, homokba vájt gödröket és nagyobb agyaghombárokat).

Világszemléletükről temetkezéseik nyújtanak képet. Asszonyaikat a lakótelep területén, néha a lakáson belül temették el. Így tehát a nő halála után is kapcsolatban maradt a lakással, a család tagjaival.

Néhány kutató szerint az étkezésre szolgáló edények azért hiányoznak sírjaikból, mert az a hiedelem élt bennük, hogy az elhunyt rokon lelke az élőkkel együtt táplálkozik a házi tűzhelynél.

Mindezek olyan vonások, amelyek az anyajogú nemzetség uralmának időszakát s annak világszemléletét jellemzik; ez a rend nyilván tovább uralkodott akkor a Nílus völgyében.

A NÍLUS-VÖLGYI FÖLDMŰVELÉS MEGJELENÉSÉNEK TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Látjuk tehát, hogy a Nílus völgyének roppant térségein és a szomszédos oázisokban már a neolitkori időkben megjelentek a földművelés és állattenyésztés első gócpontjai, amikor a fém még teljesen ismeretlen volt, vagy még nem játszott lényeges szerepet a technikában és az ember életében. Újabb kultúra született, amely virágzásának legmagasabb fokát Badari földművelőinél érte el. E kultúrában már fel-feltűnnek olyan vonások, melyek az egyik legnagyszerűbb és legsajátosabb ókori kultúra megteremtőinek, a későbbi egyiptomiaknak életét és kultúráját jellemzik.

A következő időszakban tovább fejlődött a kova megmunkálásának a technikája. A nyomásos retussal készített nagyobb pengék technikai megformálása annyira tökéletessé vált, hogy e pengék teljesen összhangban álltak aranyból és elefántcsontból készült, művészi kivitelezésű markolatukkal. Az egyiptomi földművelők még mindig kőből készítették legfontosabb szerszámaikat, de már egyre gyakrabban tűnnek fel fémszerszámok és ugyanilyen fegyverek.

Felmérhetetlenül fejlődött és gazdagodott általában az egész anyagi kultúra. Fokozódott és kiszélesedett a csere, bonyolultabbak lettek a társadalmi viszonyok, s az elszigetelt nemzetségi közösségekből lassan-lassan területi-törzsi egyesülések fejlődtek.

A FÖLDMŰVELÉS MEGJELENÉSE A KASZPI-TENGER VIDÉKÉNEK DÉLI RÉSZÉN

A mezolit korból kifejlődő új kultúra csírái más helyeken, Iránban és Közép-Ázsiában is megtalálhatók. A Gar-i Kamarband barlangban (Beshehr környékén, a Kaszpi-tenger déli partjának közelében) hosszú évszázadokon keresztül éltek mezolitkori vadászok, akik a szerves leletek újfajta, karbóniumos elemzési módszerének[1] eredménye szerint mintegy 11 000 évvel ezelőtt kerültek ide. A barlang közelében akkor még erdők nőttek, mellettük pedig sztyepp terült el. A tengerpart mentén mocsarak húzódtak. A mezolitkori törzsek nagynövésű vadbikákra (ezek csontjait különösen nagy mennyiségben találták meg), szarvasokra, gazellákra, vadjuhokra, vadkecskékre, a tengerparton pedig fókákra és madarakra vadásztak. Legfontosabb vadászfegyverük az íj volt. A nyílvesszőket mértani alakzatú mikrolitikus kőhegyekkel látták el.

A barlang mezolitkori rétegeiben sok eltompult végű gazellaagancsot találtak. Látszik rajtuk, hogy primitív kapa- vagy csákányhegyek lehettek; talán vadontermő ehető gyökereket ástak ki velük.

A kerámikát és a szerszámok csiszolását még nem ismerték. Egyetlen háziállatuk a kutya volt.

A kultúra ugyanilyen fokán álltak a Kaszpi-tenger vidékének turkmenisztáni részén élő törzsek is, amelyek ottlétük nyomait hátrahagyták a Krasznovodszk környéki barlangok (Kajlü, Dzsebel), továbbá a Nebit-Dag környéki barlangok (Dam-Dam-Csesme I. és II.) alsó rétegeiben.

Az i. e. VI—V. évezredben a Kaszpi-tenger vidéki törzsek életében lényeges változások történtek. Beköszöntött a neolit kor. Megjelentek az első, csúcsos fenekű, kezdetben még nagyon gyengén megmunkált, rosszul égetett, a földben való huzamos fekvéstől könnyen szétmálló agyagedények.

A mértani alakzatú miniatűr kovakészítmények fokozatosan eltűntek, s felbukkantak az első csiszolt balták, többek között máshonnan odakerült kő- és jadeitbalták. A Gar-i Kamarband barlang neolitkori lakói továbbra is vadászattal foglalkoztak, de már háziállataik is voltak (juh, kecske, sőt valószínűleg tehén és sertés is). A földművelés csíráiról tanúskodnak a sarlóbetétül használt kovapengék és a gabonaőrlő kövek.

A LEGŐSIBB FÖLDMŰVELÉS DÉL-IRÁNBAN

Irán neolitkori lakosságának földművelő kultúráját teljes virágzásban mutatják az ókori Persepolis (görög névalak) körzetében feltárt lakótelep leletei. A neolit kor földművelői itt termékeny síkságon, hegyek lankáinak közelében, tiszta, édesvizű folyócska környékén telepedtek le, amelynek vizét könnyen, nehézség nélkül felhasználhatták a földek öntözésére. Nemzedékeken keresztül ezen a kiválasztott helyen, polyvával kevert, tömörré döngölt agyagból épített állandó lakásokban éltek.

A lakóépítmények néhány kisebb méretű, négyszög alakú szobából álltak. Ajtóik szűkek és alacsonyak, legfeljebb egy méter magasak voltak. A falak egyharmada épségben maradt, s helyenként festékfoltok meg vörös és sárga színű sávok nyomai láthatók rajtuk.

Az élet váratlanul szakadt meg ezen a lakótelepen, valószínűleg ellenséges rajtaütés következtében. Helyenként teljesen ép edények maradtak meg, félig a földbe ásva, kövekkel vagy cserépdarabokkal megtámasztva. Az egyik edényben ételmaradékokat (halcsontokat), más edényekben pedig állati csontokat találtak; néhány edényben kagylók, kovaszerszámok és egyéb tárgyak voltak, még vallási kultuszt szolgáló eszközök is.

[1] A régészeti leletek korának karbóniumos megállapítási módszere az élőlény szöveteiben található, 14 (RC-14) atomsúlyú karbóniumizotóp radioaktív átalakulásán alapul. A növény pusztulása után ez a karbónium fokozatosan nitrogénné alakul át; az átalakult karbónium részarányának megállapításával meg lehet határozni a szóban forgó régészeti maradvány korát. 5560 év után az eredeti RC-14 fele maradt vissza.

A lakóépítmények mellett kisebb különhelyiségek, éléskamrák voltak, melyekben élelmiszert tartalmazó edényeket találtak teljes épségben. Ezeket az edényeket még a falazás befejezése előtt helyezték el a kamrában, mert többnyire oly nagyok, hogy nem férnek át az ajtónyíláson. A lakásokban épségben maradtak a fűtésre szolgáló tűzhelyek és azok a különleges gödrök, amelyekben tüzet szítottak az étel elkészítéséhez. A lakóépítményeken kívül voltak még kemencék a település lakosságának általános használatára. Ezek agyagedények kiégetésére és kenyérsütésre szolgáltak.

A neolitkori persepolisi település leleteiből ítélve az akkori lakosság még nem ismerte a fém alkalmazását. A szerszámkészítés legfontosabb anyaga a kova volt, amelyből késpengéket, árakat, fúrókat, kaparókat készítettek; néha obszidiánt is használtak. Néhány pengén bitumen nyomai láthatók; a pengéket bitumennel erősítették a fanyélhez. Előfordulnak csiszolt kőszerszámok, például körte alakú buzogányok. Eléggé fejlett szövőtechnikájuk volt, amiről edénydugókon található szövetnyomok és orsónehezékek tanúskodnak A gyékényfonás is nagyon elterjedt.

Különösen magas színvonalat ért el a fazekasság. Igaz, hogy a konyhai edények eléggé durvák voltak. Az étel elkészítésére szolgáló fazekak formája egyszerű, színük téglavörös volt. De már egészen mások a csinos, különböző alakú, gondosan készített festett edények, melyeket különlegesen előkészített, égetés után világossárga színt öltő agyagból formáltak. A festett edények fala néha annyira vékony, hogy a strucctojás héjához hasonlítható. Ezek az edények gabona, zsír és talán víz tárolására szolgáltak.

Az agyagedények rendkívül változatos formái arra mutatnak, hogy az akkori Irán neolitkori földművelőinek bonyolult gazdasági és kulturális szükségletei az előző időkhöz képest jelentősen megnövekedtek.

Még beszédesebb bizonyítékai ennek az edények díszítései, amelyek az ősi földművelő törzsek művészeti alkotó tevékenységének általunk ismert alapvető formáját képviselik. A díszített persepolisi edényeket a díszítő elemek gazdagsága és a kompozíciós találékonyság sokoldalúsága jellemzi. Az ornamentika lényegében tisztán mértani jellegű.

A neolitkori persepolisi mesterek azonban már nem elégedtek meg az elődeiktől örökölt mértani jellegű ornamentika gazdag formáival, hanem ugyanolyan kompozíciós bátorsággal díszítették edényeiket az állat- és növényvilágból, az embert környező természetből vett motívumokkal is. Ilyenek például a vadkecske vagy vadbárány (muflon) agancsát utánzó csigavonalak (*volutá*-k), vagy a hullámos vonalak, melyek kígyókat, faágakat vagy leveleket imitálnak. Előfordulnak végül rendszerint vázlatos, de néha eléggé reális módon megrajzolt ábrák is: állatok (főként vadkecskék), emberek, madarak. Egy sas például jellegzetesen heraldikus pózban van ábrázolva: szétterpesztett szárnyakkal és oldalt fordított fejjel.

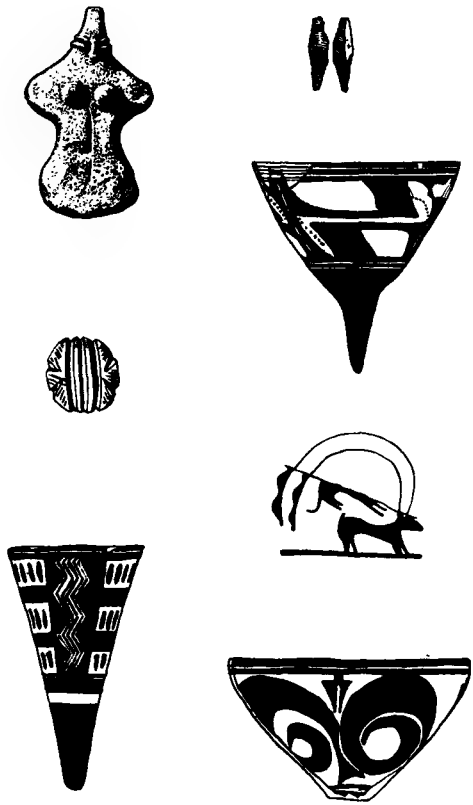

A Persepolis mellett feltárt neolitkori lakótelep leleteiből: női szobrocska, kovanyílhegyek, pecsét, agyagedényekre készített rajzok

A lakóépületekben talált szobrocskák állatokat (többségükben bikát és juhot), valamint madarakat ábrázolnak. A lakótelep felsőbb rétegeiből előkerült emberi szobrocskák főként nőalakokat formáznak.

A szobrocskák és edények rajzolata megvilágítja a neolitkori persepolisi település lakói néhány jellegzetes mitológiai elképzelését. A körök, keresztek, rozetták és más hasonló szimbólumok bőségéből ítélve a vallási hiedelmek középpontjában a napistenség alakja állt. A napszimbólummal párhuzamosan a földművelők életében hasonlóan fontos szerepet betöltő más szimbólumok — a víznek és általában a víz elemi erejének szimbólumai is megtalálhatók. Az állatok kultusza, továbbá a jószág szaporodását, az ellenséges erőktől való védelmét szolgáló állattenyésztő mágia az állatok ábrázolásában jutott kifejezésre.

Az anyajogú nemzetség uralma idején az ősközösségi rendet a termékenység és a női eredet kultusza jellemezte. A női szobrocskák minden valószínűség szerint a házi tűzhely istenségét, a család patrónáját ábrázolták, akinek gondja van arra, hogy a nemzetség ki ne haljon. Az istenanyával kapcsolatos elképzelések jutnak kifejezésre valószínűleg azokon a furcsa agyagedényrajzokon is, melyek stilizált emberi alakot ábrázolnak guggoló helyzetben, kezüket magasra emelve, ami a szülő nő megszokott testtartása Keleten.

A persepolisi neolitkori telep ásatása képet nyújt a társadalmi fejlődésnek arról a színvonaláról, melyet a település lakosai a telep fennállásának vége felé elértek. Elegendő egyetlen pillantást vetnünk a lakóépületekre, és máris látjuk, hogy mennyire egységes egészet, oszthatatlan egységet képeztek. Részei voltak egy nagyobb közösségi háznak, melyben a megbonthatatlan vérségi kötelékek és a gazdasági érdekek azonossága révén összeforrott nemzetségi közösség lakott.

Helytelen lenne azonban túlértékelnünk az ősi gazdasági közösség erejét. A dolgok igazi állását azok a lágy kőből kivésett pecsétek világítják meg, melyeken néha eléggé bonyolult és finom kivitelű mértani díszítés látható. Hasonló pecsétek lenyomatait fedezték fel olyan agyagdarabokon is, melyek valaha a raktárhelyiségekben állt agyagedények tetejét zárták le. Mindegyik ilyen pecsétnek meghatározott egyéni vonásai vannak, ami azt mutatja, hogy azok a persepolisi közösségen belül bizonyos tulajdonos, helyesebben bizonyos család birtokában voltak. Ezek nyilván nagyobb, talán már patriarchális elvek alapján felépült családok lehettek; még mindig a nemzetségi közösség határain belül maradtak, de már a gazdasági elkülönültség és a magántulajdon kifejlődésének útjára léptek.

A LEGŐSIBB FÖLDMŰVELŐK KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

Hasonló fejlődési utat tettek meg abban az időben — a mezolit kor végétől kezdve — Közép-Ázsia ősi törzsei is. Az egyik legjelentősebb emlék, amely megmutatja, hogy Közép-Ázsia déli részén miképpen született meg a vadász- és gyűjtögető törzsek mezolitkori kultúrájából az első földművelők neolitkori kultúrája, a Dzsojtun melletti lakótelep (a Kara-Kum homoksivatag déli végén, 40 km-nyire Ashabadtól, a Csakmadas-Bejik homokdombon). Az ember hosszas ott-tartózkodása nyomán kialakult kultúrrétegek vastagsága ezen a helyen eléri a 2 métert. E lerakódásban legalább öt döngölt agyagpadló volt egymás felett. Jelentős mennyiségű kisebb kovaszerszám került innen elő, többek között retusos pengék, kaparók, árak, miniatűr trapézok. Előfordultak ezen a helyen a Kaszpi-tengerrel szomszédos területekről odaszállított tengeri kagylókból készült függők is; ott vadász- és halásztörzsek laktak, melyeknek nyomait a Kajlü, Dzsebel és Dam-Dam-Csesme barlangok korai neolitikus rétegeiben fedezték fel.

A koraneolitkori kőtárgyakon kívül igen sok edénytöredéket is találtak; ezeket a lapos fenekű edényeket fazekaskorong nélkül készítették, s a legegyszerűbb motívumokkal, párhuzamos vonalakkal díszítették. Közép-Ázsiának ez a legősibb rajzos kerámikája élesen elüt a vadász- és halásztörzsek csúcsos vagy gömbölyű fenekű edényeitől.

A Dzsojtunban feltárt rajzolt díszítésű edények törmelékei mellett gabonaőrlőkövek darabkáit is megtalálták. Ez arról tanúskodik, hogy a földművelés, amelyhez kétségtelenül állattenyésztés is társult, már fontos foglalkozása volt e település lakóinak.

Egyes cserépdarabokon árpa és a közép-ázsiai lágybúza szemeinek lenyomatai láthatók, ami közvetlenül is bizonyítja, hogy a település kultúrája földművelő kultúra volt, s eléggé fejlett lehetett. E kultúra nyomait megtalálták az Új-Nisában (görög névalak) és Csopan-Depében (Turkmenisztán) végzett ásatások során is, ahol a dzsojtuni edényekhez hasonló kerámikát és ugyanolyan archaikus technikával előállított kovakészítményeket tártak fel.

ÉSZAK-IRAK ELSŐ FÖLDMŰVELŐI

Az új földművelő gazdaság igen régi nyomait fedezték fel a Tigris felső folyásától északkeletre is, azoknak a vidékeknek a tőszomszédságában, ahol később az egyiptomi civilizációval párhuzamosan kifejlődött a második legősibb civilizáció, ahol a földkerekség első városai épültek s ahol kialakultak az első államok.

A mai Észak-Irak területén, Dél-Kurdisztán előhegyeiben, egymással közeli szomszédságban három ősi lakótelepet tártak fel, melyek a lakosság gazdaságának és életmódjának fejlődésében három egymást követő kultúrfokot képviselnek.

Az első lakótelepen, a Palegawra barlangban tipikusan déli gyűjtögetők és vadászok éltek, akiknek fogalmuk sem volt az állattenyésztésről és a növénytermesztésről. Ezek az emberek a mezolit kor színvonalán álltak. Tökéletesen tudtak kovapengéket hasítani prizma alakú magkövekről, de a kő- és csontmegmunkálás neolitkori módszereinek még a csíráit sem ismerték, s nem használtak csontszerszámokat. Barlanglakásukban állati csontokon kívül nem találtak egyebet, csupán prizma alakú magköveket, megmunkálatlan formában használt pengéket, valamint ilyen pengékből készült mezolitikus jellegű szerszámokat.

Annál nagyobb változásokat találunk az időrendben következő, Karim-Shahir település (valószínűleg i. e. VI. évezred) lakóinak gazdaságában és kultúrájában. Ők már szakítottak elődeik barlanglakó életmódjával; a ledőlt falakból és a padlózatokból visszamaradt kőlapok azt mutatják, hogy itt elég sok lakásnak kellett lennie.

Az alapvetően új életmódnak ezt a vonását kiegészítik és kidomborítják a neolitkori kultúra egyéb ismérvei. Az első ilyen ismérvet a még durva, de már vitathatatlanul neolit jellegű, csiszolt élű nagyobb szerszámok és más olyan kőtárgyak jelentik, melyek szintén a neolit kort jellemző csiszolásos technikával készültek. A neolit kor másik ismérvét az olyan tárgyak alkotják, mint például a csiszolt karperecek, felfüggesztés végett átfúrt, kagylókból és kövekből készült ékszerek, égetetlen agyagból formált durva szobrocskák, csonttűk és árak. Mindez arról tanúskodik, hogy e település lakóinak sokkal nagyobbak voltak az igényeik, mint palegaurai elődeiknek.

Karim-Shahir lakói azonban még nem tudtak agyagedényt készíteni, és nem voltak jellegzetes neolitkori nyílhegyeik. Viszont a mezolitkori emberektől eltérően már háziállatokat vagy félig háziasított állatokat tartottak — juhot és kecskét, melyek húst, bőrt és gyapjút adtak.

A nagyszámú kőpenge és mikrolitikus jellegű tárgy között rábukkantak néhány gabonaőrlőkő, mozsártörő és mozsár töredékeire, valamint sarlóhoz használt kovaélre. Ha helyes az a feltevés, hogy ezekkel a sarlókkal vadontermő fűfélék kalászait vágták le, a gabonaőrlőkővel szétmorzsolták a kalászokból nyert magot, akkor a Karim-Shahirban talált leletek a földművelést közvetlenül megelőző gyűjtögetés fejlettségéről tanúskodnak.

A földművelő életmód teljesen világos nyomait mutatják a Kalaᶜat-Jarmo községben feltárt lakótelep leletei, melyek az i. e. V. évezredből (körülbelül i. e. 4750-ből) származnak.

Kalaᶜat-Jarmo lakói, akárcsak Karim-Shahirban élt elődeik, a kő megmunkálási technikájában megőrizték a távoli ősidők hagyományait. Továbbra is ősi mezolitkori módszerekkel készítették a miniatűr háromszögű pengéket, árakat, vésőket és kaparókat.

Rendszeresen használták a különféle nagy és súlyos kőszerszámokat, melyeknek elkészítése új,

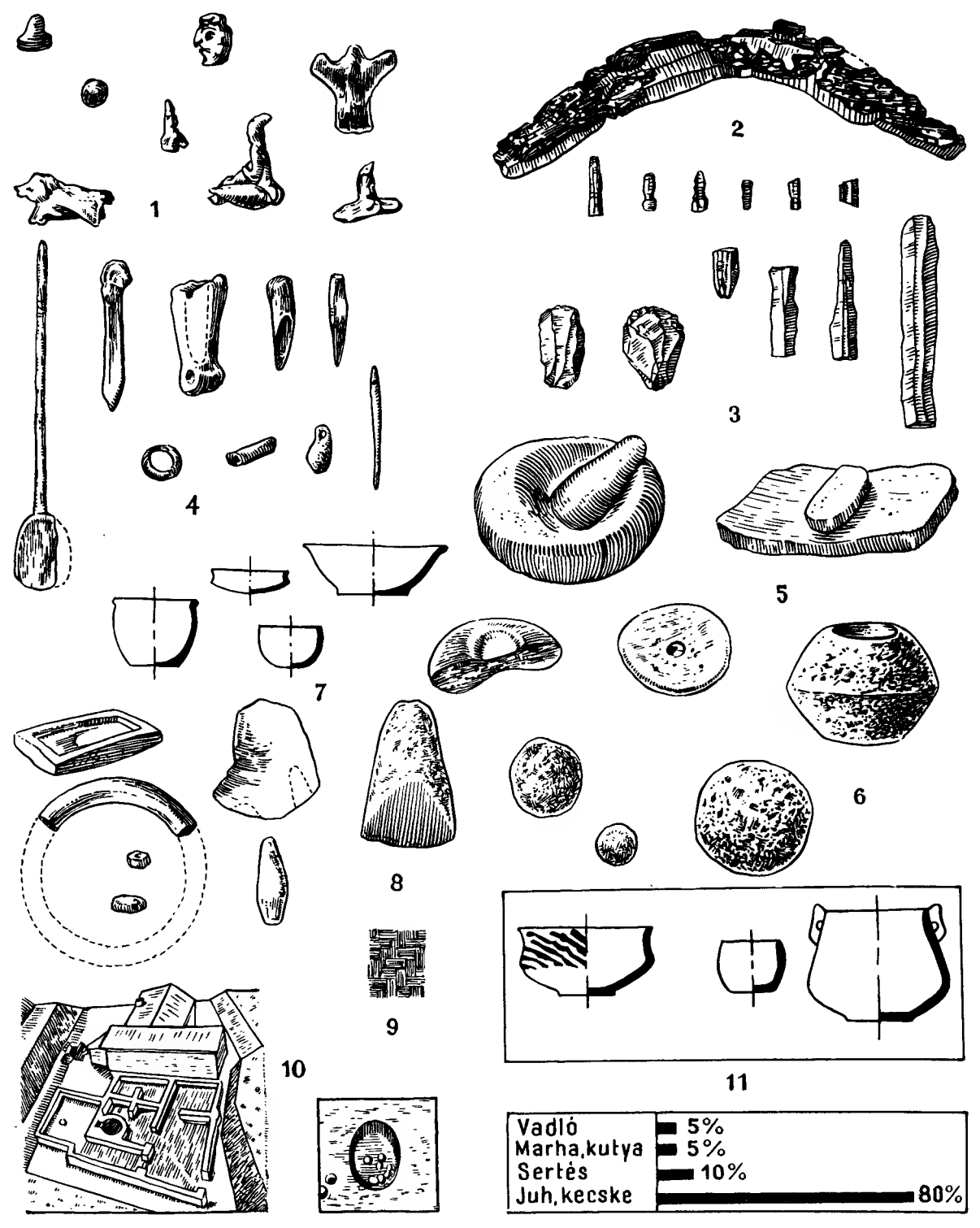

A Kala^c^at-Jarmóban végzett ásatások anyaga:

1 — agyagszobrok; 2 — kovapenge-betéttel ellátott sarló; 3 — kovapengék, magkő, kaparók; 4 — csontkészítmények; 5 — gabonaőrlők; 6 — buzogányok; 7, 11 — edények; 8 — csiszolt balta; 9 — gyékényterítő lenyomata; 10 — ház és tűzhely maradványai. Jobbra lenn — a háziállatok csontjainak százalékos megoszlása

neolitkori módszereket, csiszolást és köszörüléses retust követelt. Ilyen szerszámok voltak baltáik, pörölyeik, valamint kőcsészéik, mozsaraik és mozsártörőik. Ügyesen meg tudták munkálni a csontot is, melyből tűket, árakat, alakokkal mintázott dísztűket, nyakékeket, gyűrűket, sőt kanalakat is faragtak.

Kala°at-Jarmo lakói még nem ismerték az igazi agyagedény készítésének művészetét. Legfeljebb sajátos „medencéket" vagy dézsákat tudtak előállítani: a földbe gödröt ástak, a gödör falait gondosan kitapasztották agyaggal, majd tüzet gyújtottak benne, s ily módon vízállóvá és szilárddá tették a falait.

A kő- és csontkészítmények, valamint a gazdasági eszközök általános elterjedése kapcsolatban állt a Kala°at-Jarmo lakóinak életében bekövetkezett mélyreható változásokkal, új gazdasági berendezkedésükkel. Ezek az emberek már jellegzetes ősi földművelők voltak, akiknek egész életmódját, egész kultúráját a földművelő munka és az állattenyésztés határozta meg.

Jellemző, hogy a Kala°at-Jarmóban talált állati csontoknak mindössze 5 százaléka vadállati csont, a többi 95 százalék háziállatoké (kecske, sertés, juh). Abban az agyagban, melyből a lakóházak falait meg a tűzhelyeket rakták, gabonaszemek lenyomatait fedezték fel. Elszenesedett magvakat is találtak. E leletekből ítélve Kala°at-Jarmo lakói kétsoros árpát és kétfajta — egyszemű és kétszemű — búzát vetettek (Triticum monococcum és Triticum dicoccum). A gabonát éles kovabetétes sarlóval aratták le.

A földművelő gazdaság magát a lakótelepet is megváltoztatta. Már nem vadásztábor, nem ideiglenes szálláshely volt többé, hanem igazi, egységes terv alapján jól felépített falu, amelyben egy nemzetségi közösség volt. Kala°at-Jarmo lakói szabályos négyszög alakú házakat építettek döngölt agyagból vagy talán vályogtéglából; némelyik háznak kőből volt az alapzata. Bent a házakban középen kisebb ovális kemencék álltak. A házak egymáshoz közel épültek, egy nagy szervezet — a közös munkán és az anyajogú renden alapuló nemzetségi közösség — sejtjeiként.

A reális életben lezajlott változások szemléltetően kifejezésre jutottak Kala°at-Jarmo lakosainak vallási hiedelmeiben. Hitük középpontjában a föld termékenységének és az anyaságnak a kultusza állott. Erről tanúskodnak az istenanyát ábrázoló ülő női szobrocskák. Az istenanya kultuszával valószínűleg szorosan összefüggött a növényzet férfiistenségének kultusza, amely a későbbi időkben is mindenütt együtt járt az előbbivel. E hiedelmekben és kultuszokban persze sok olyan elem volt, amelyet a vallás fejlődésének előző szakaszaiból vettek át. A női istenség tiszteletének forrása az ősanya paleolitkori kultuszában gyökerezett, a növények termékenységének földművelő kultusza pedig a vadállatok szaporításának mágikus vadászszertartásaiból fejlődött ki. Általában azonban ezek már az ősi földművelőket jellemző újabb vallásos elképzelések voltak.

TELL-HASSUN ÉS TELL-HALAF KULTÚRÁJA

A neolitkori Elő-Ázsia földművelő kultúráinak fejlődésében a következő szakaszt (i. e. V. évezred közepe) Tell-Hassun lelőhelyről (Mosul közelében) „Hassun-szakasznak" nevezik. Az akkori kultúra maradványait az észak-iráni Kirkuktól délre is felfedezték.

Elő-Ázsia legrégibb földművelőinek élete akkor már minden tekintetben meglehetősen fejlett volt. Döngölt agyagból épült házakban laktak, ügyes fazekasok voltak, s a szomszédos területek lakóival élénk kapcsolatban álltak. Az Ararát övezetéből obszidiánt, a Perzsa-öböl partjáról pedig tengeri kagylókat szereztek be. Kerámikájuk sajátosságai arról tanúskodnak, hogy kapcsolatban állottak a mai Szíria és Kisázsia területével.

I. e. 4100 körül Tell-Hassun településén és más hasonló lakótelepeken egy újabb fejlődési szakasz kezdődött, melyet Tell-Halaf településéről Tell-Halaf-i szakasznak neveztek el; ez a hely Mezopotámia felső, szíriai részében van, közvetlenül a török határ mellett. E kultúrának és a hozzá

közel álló samarrai kultúrának nyomait sok helyütt felfedezték Elő-Ázsiában. Az ősi földművelők kultúrája egészében jóval gazdagabb és sokrétűbb lett, mint azelőtt, fejlődésnek indultak a termelőerők. Fejlődött és terjedt a földművelés. A háziállatok között továbbra is megtalálható a juh, a kecske és a sertés, de valószínűleg már szarvasmarhát is neveltek. Feltűntek az első kerekes szekerek, kezdték felhasználni az állatok igavonó erejét.

Megjelentek a kerek alapzatú épületek, melyeken belül széles folyosó húzódott. Voltak négyszögletes alapú házak is. Az építkezésben széltében elterjedt az agyagtégla használata. A régebbi típusú tárgyak mellett megjelentek az első réztárgyak (kis gyöngyök formájában).

Különösen magas fejlettségi fokot ért el a fazekasság. Erről tanúskodnak a változatos formájú pompás edények, melyeket szigorúan mértéktartó, de ugyanakkor gazdag tartalmú rajzos díszítéssel láttak el. Leggyakoribb és legjellegzetesebb díszítés a máltai kereszt, valamint a bikafej, de stilizált ló- és szarvasalakok is előfordulnak.

Az égetőkemencék megjelenése, melyekben 1200 fokos hőt lehetett fejleszteni, valamint az edények alakjának és díszítésének tökéletesedése arról tanúskodik, hogy a fazekasság minden valószínűség szerint külön mesterséggé vált. A társadalmi élet változásairól beszélnek azok az ősrégi pecsétek is, melyeknek lenyomatait — akárcsak Persepolis lakótelepén — az élelemtároló edények dugaszául szolgáló agyagtöredékeken találták meg.

A MESTERSÉGES ÖNTÖZÉS KEZDETE

Így tehát a földművelés minden valószínűség szerint először az előhegységek övezetében indult meg, ahol a bő csapadék lehetővé tette a földművelés kezdeti formáit. Ezt a csapadékmennyiséget az ember eleinte valószínűleg a nem öntözéses típusú vetéseknél használta fel (ebben az esetben a gabonafélék majdnem ugyanolyan viszonyok között fejlődnek, mint a gyűjtögetők által összeszedett vadontermő növények). Nagy lépést jelenthetett a haladás útján az áradás által nyújtott öntözés; a hegyi folyók és patakok megrekedt vizei tavaszi időkben átitatták a talajt, majd újból elvonultak. Ekkor a nedves földbe elvetették a gabonát. A következő szakaszon az öntözés állandó és rendszeres jelleget öltött. Az állandó csatornából primitív berendezés segítségével a vizet a földekre vezették, és szükség szerinti mértékben használták fel öntözéshez.

Az öntözésnek ez a már szigorúan célszerű és sokkal nagyobb termelékenységű rendszere példa nélkül álló változásokat idézett elő az ősi földművelő társadalmak történetében; lehetővé tette, hogy hatalmas léptekkel törjenek előre az élet és a kultúra minden területén, s társadalmi rendjük magasabb színvonalra emelkedjék.

Ilyen öntözési tapasztalatokkal áttérhettek új, hatalmas feladatok megoldására: a Nílus és a nagy ázsiai folyók vizének birtokbavételére, s ezen az alapon Kelet legősibb civilizációinak a kialakítására.

A vadászok, gyűjtögetők és halászok ősi kultúrájának uralma így világtörténeti méretekben véget ért. Az emberiség művelődéstörténeti szempontból új útra lépett.

A több száz évezredig fennálló ősközösségi rend az emberi társadalom szervezetének első formája volt. Fennállása idején az ember megvetette az anyagi és szellemi kultúra alapjait, benépesítette majdnem az egész földkerekséget, és kisajátította bolygónk életre alkalmas területének legnagyobb részét. Ez azért vált lehetségessé, mert az ősembereket társadalmi kapcsolatok fűzték egybe, melyeknek alapja a közös munka és a termelési eszközök társadalmi tulajdona volt.

Az ősközösség fejlődése során az anyajogú nemzetség szakaszán a társadalmi kapcsolatok növekedése legteljesebben a tagok érdekközösségében és a közös munka által teremtett egységükben jutott kifejezésre. Ebben a társadalomban nem voltak elnyomók és elnyomottak, nem voltak parancsolók és alárendeltek, vagyis egyik ember nem alázhatta meg a másikat.

Annak ellenére, hogy az emberiség hatalmas vívmányokat ért el az ősközösségi rend időszakában, a társadalom fejlődése abban az időben rendkívül lassú ütemben folyt; gyakran hosszú nemzedékeken át nem történt semmiféle lényeges változás. A nemzetségi közösségeket és a törzsszövetségeket sok évezreden át a fejletlen termelés, a termelőerők rendkívül alacsony fejlettségi színvonala jellemezte. Az ősember tudatában nagy helyet foglaltak el azok a fantasztikus képzetek, melyek a természet erőivel szemben érzett tehetetlenségét tükrözték.

Mégis, az emberiség hallatlanul nagy nehézségek leküzdése révén előre lendült a haladás útján, s emellett az ősközösségi termelési mód minden magasabb fokán gyorsabbá vált a termelőerők és a társadalmi viszonyok fejlődése. A neolit korban a termelőerők olyan hatalmas arányú növekedésnek indultak, hogy a régi anyajogú nemzetségi társadalomnak át kellett engednie a helyét az újabb, patriarchális nemzetségi rendnek, majd az osztálytársadalomnak, ami hamarosan be is következett a földkerekség számos területén.

Az ősközösségi rend letűnő világa azonban még sokáig élt az új, osztályjellegű rabszolgatartó társadalmi renddel párhuzamosan.

II. RÉSZ

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FELBOMLÁSA ÉS A LEGRÉGIBB RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK A NÍLUS VÖLGYÉBEN

(I. e. IV–III. évezred)

A KORSZAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A IV. évezredben rendkívül fontos változások zajlottak le a termelőerők fejlődési színvonalában. Az anyagi kultúra terén a legfontosabb változás az volt, hogy az emberiség rátért a fémszerszámok készítésére. A társadalmi rend is gyökeres változásokon ment át: ebben az időszakban jött létre az osztálytársadalom a Nílus völgyében és Mezopotámiában (= a Folyamközben).

A FÉMKORBA VALÓ ÁTMENET

Ázsia, Északkelet-Afrika és Európa különböző helyein nagyjából egy időben ismerte meg az ember az aranyat, a rezet, az ezüstöt, az ólmot és az ónt. Az emberiség gazdasági életében egy csapásra a réz lett a legfontosabb; eleinte tisztán, majd más fémekkel (főleg ónnal) ötvözve használták, s egészen a vaskohászat feltalálásáig megőrizte rendkívüli jelentőségét.

Az első gazdasági rendeltetésű fémtárgyakat az ember természetes rézből állította elő. A réz nem olyan kemény, mint a kova, az obszidián és egyéb kőfajták, melyeket az ember szerszámkészítésre használt a kőkorszakban, viszont óriási előnyei is vannak. Kovácsolással még hideg állapotban is megváltoztatható a réztárgyak alakja; ha pedig a rezet megolvasztják, olyan alakúra formálható, amilyenre a követ sohasem lehet alakítani. Egy csiszolt kőbalta elkészítéséhez hetek, sokszor hónapok megfeszített munkájára volt szükség, rézből viszont sokkal hamarabb és jóval könnyebben lehetett baltát előállítani. Az eltört kőszerszám megjavítása jóformán lehetetlen volt; a rézből készült szerszámot viszont újra lehetett olvasztani. Az akkori ember számára oly rendkívül fontos rézszerszámok — tőrök, balták, dárdahegyek, halászhorgok, tűk, famegmunkáló szerszámok stb. — összehasonlíthatatlanul tökéletesebbek voltak, mint a kőszerszámok. Ezenkívül rézből olyan tárgyakat is készíthettek, amilyent kőből egyáltalán nem lehetett előállítani (cső, drót, szög stb.).

A fémet eleinte nagyon kezdetleges módszerekkel olvasztották az ércből — az ércet egyszerűen szabad tűzön égették, majd primitív olvasztókemencékben faszénnel hevítették. Ezek az első lépések azonban rendkívül fontosak voltak: az ember belépett a fémkorszakba, ami a termelésben, majd a társadalom egész életében roppant horderejű következményeket vont maga után. A természetes fémek használatát az ember már az i. e. VI—V. évezredtől kezdve ismerte. A fémkorszak kezdetét azonban az i. e. IV. évezredtől kell számítanunk, amikor Elő-Ázsiában, Egyiptomban, Indiában és másutt megtanulták a réz kiolvasztását az ércből. Az akkori kohászat tökéletlensége, valamint a könnyen feldolgozható dús ércek lelőhelyeinek viszonylagos ritkasága miatt a réz még

sokáig nem tudta kiszorítani a követ a termelés területéről, s a kő mint szerszámkészítésre szolgáló anyag továbbra is rendkívül fontos szerepet játszott. Az i. e. IV—III. évezred az eneolitikum, vagyis a rézkőkor időszaka.[1]

AZ ELSŐ NAGY TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS

Az előző fejezetekben beszéltünk arról, hogy a mezolit kor végén és a neolit korban hogyan kezdett fejlődni Ázsia és Afrika néhány országában a földművelés. A földművelő kultúra első területei Palesztina, Egyiptom, az Iráni-fennsík, valamint Irak előhegységei és Belső-Ázsia déli részeinek előhegységei voltak. A földművelés itt kezdetben nagyon primitív módszerekkel folyt. E forró és száraz helyeken csupán az előhegységekben lehetett földművelést űzni, ahol a nedves szelek növelték a csapadék mennyiségét; bizonyos mennyiségű nedvességet szolgáltatott a magas hegyek olvadó hótakarója is. Az első földművelők a hegyi patakok vizét használták fel; a patakokat eltorlaszolták, s így öntözték földjeiket. Az i. e. V. évezredben a földművelésre Nyugat-Ázsia előhegységeiben már több helyen rátértek (a Tell-Halaf- és Samarra-kultúra). Hasonló feltételek alakultak ki később Indiának és Kínának földművelésre legalkalmasabb néhány övezetében. Kisázsia, a Balkán-félsziget és más földközi-tengeri országok neolitkori törzsei szintén elsajátították a földművelést, mely valamivel később — de még mindig a neolit kor határain belül — Európa sztyepp- és erdőssztyepp-övezeteiben, valamint a Kaukázus törzseinél is megjelent. A III. évezred végén az említett területeken már mindenütt elterjedt.

Más neolitkori törzsek azonban még mindig főleg vadászatból, halászatból, részben pedig gyűjtögetésből éltek.

A földműveléssel párhuzamosan egyre nagyobb jelentőségűvé vált a háziállatok tenyésztése. Akkoriban a jószágnevelés gyakran sokkal eredményesebb volt a kapás földművelésnél és különösen a vadászatnál. Ahol a viszonyok kedveztek az állattenyésztésnek, egyes törzseknél ez lett a termelés alapvető ága, mely sokkal inkább biztosította a törzs megélhetését, mint a vadászat. Néhány esetben — különösen a sztyepp-területeken — a törzsek abba is hagyták a földművelést, s fokozatosan áttértek az állattenyésztésre. Így volt ez például néhány olyan törzsnél, amely az i. e. III. évezred végén és a II. évezredben a déli orosz sztyeppeken élt. Igy aztán az ősi törzsek tömegéből kiváltak az állattenyésztő pásztortörzsek — lezajlott az első nagy társadalmi munkamegosztás.

A leglényegesebb változások az i. e. IV—III. évezredben, a szubtropikus övezet törzseinek életében következtek be.

A DÉLI ÁLLATTENYÉSZTŐ TÖRZSEK

Az i. e. V—IV. évezredben a jelzett övezet sok törzse a szelídített kutyán kívül tartott már jószágot is: juhot, kecskét, sertést, szamarat, tehenet és az antilop különböző fajtáit. A földművelő törzsek is neveltek jószágot, de számukra a jószágtartás a termelésnek csak kiegészítő ágazata volt. Ugyanakkor számos, korábban kizárólag csak vadászattal foglalkozó törzs — különösen a sztyeppvidékeken — idővel szintén áttért az állattenyésztésre mint legfőbb termelési ágra.

Mivel az állattenyésztés főként a férfiak dolga volt, az anyajogú nemzetséget jellemző viszonyok az állattenyésztő törzseknél egyre inkább átengedték helyüket a patriarchális viszonyoknak. A földművelő törzseknél az anyajogú nemzetség csökevényei sokkal szilárdabbaknak bizonyultak; náluk rendszerint a nők társadalmi helyzete is sokkal magasabb volt.

Az i. e. IV—III. évezred állattenyésztő törzsei lényegesen eltértek a későbbi idők nomád

[1] Az eneolit kifejezés a latin „aeneus" (rézből való) és a görög „lithos" (kő) szavakból származik.

törzseitől. Húst, tejet, gyapjút és bőrt adó állataik voltak, viszont nem volt lovuk és tevéjük, ezeket még nem szelídítették meg. Ezért nem tudtak gyorsan egyik helyről a másikra vándorolni, s a törzs ugyanazon a helyen lakott egészen a legelők teljes kimerüléséig. A számszerűleg megnövekedett törzs fölös része más vidékre rajzott ki, ahol továbbra is ugyanolyan gazdálkodást folytatott. Abban az időszakban még szárazabbra fordult az éghajlat, amit az északi gleccserek elolvadása és végleges eltűnése idézett elő; ennek folytán az eredeti legelők egyre silányabbá váltak, s az állattenyésztő lakosság nagy hullámokban egyre távolabbra és távolabbra telepedett eredeti lakóhelyétől.

Sajnos, a régészet nagyon kevés anyagot szolgáltat ezekről az ősi vándor állattenyésztőkről. Itt-ott Észak-Afrika és Arábia sztyeppjein sziklarajzokat hagytak hátra maguk után; legtöbbet azonban későbbi (a III. évezredtől kezdődő) írásos emlékekből tudunk róluk. Ezek az írásos emlékek arról tanúskodnak, hogy az állattenyésztő törzsek egymást követő hullámokban elhagyták Észak-Afrika, Arábia, majd később Közép-Ázsia és Belső-Ázsia sztyeppjeit. Az állattenyésztő törzsek abban az időben rendszerint fokozatosan megtelepedtek a völgyek sztyepp-övezeteiben, összeolvadtak a helyi lakossággal, s ahol arra lehetőség kínálkozott, az állattenyésztés mellett áttértek a földművelésre is. Más esetekben azonban behatolásuk rombolást és fennakadást idézett elő a földművelő társadalmak fejlődésében. A közvetlenül egymás szomszédságában élő földművelő és pásztortörzsek a legősibb civilizáció valamennyi területének tipikus jelenségei.

VÁLTOZÁSOK A FÖLDMŰVELŐ TÖRZSEK TÁRSADALMI ÉLETÉBEN

A rézolvasztás technikájának az i. e. IV. évezredben történt elsajátítása tökéletesebb szerszámokhoz juttatta az ősi földművelőket. E szerszámok segítségével jelentős mértékben javult a fából való szerszámok készítése is. A fanyelű rézkapák, lapátok és egyéb szerszámok lehetővé tették öntözőcsatornák építését. Itt-ott — például Mezopotámiában, Egyiptomban — már a III. évezred közepén, majd valamivel később az Iráni-fennsíkon (Tepe-Hissar őskori települése) is készítettek faekéket; a szamár és a tehén korábban történt háziasítása lehetővé tette, hogy eke elé fogják az állatokat, ami tetemesen fokozta a munka termelékenységét. A kézműves termelés — a takács-, a fémöntő és a fazekasmesterség — szintén fejlődésnek indult. Feltalálták a fazekaskorongot, bár még nem mindenütt alkalmazták. A csónakokra kezdtek vitorlát szerelni, itt-ott megjelentek a tömör kerekű kocsik. A fejlődő termelés nagyobb szakosítást követelt; a közösségekben kezdtek különválni a kézműves szakemberek; megkezdődött a második nagy társadalmi munkamegosztás: a kézművesség és a mezőgazdaság különválása.

Ez a körülmény a csere fejlődését vonta maga után, eleinte az egyes közösségek és törzsek között, melyek a termelés egyik vagy másik ágára szakosították magukat. A bizonyos készítmények előállítására kedvezőbb feltételekkel rendelkező egyes törzsek termékeiket tovább adták, s így ezek most nagyobb területen kezdenek elterjedni. Az Eufrátesz és a Tigris völgyébe például eljut a kaukázusi obszidián, az iráni réz, Egyiptomban pedig a szomszédos Sinai-félszigetről behozott rezet kezdik használni. A távoli vidékekkel kialakult kapcsolatokat jól mutatják az Iránban, Belső-Ázsia déli részén és a hatalmas kínai Huangho-folyó völgyében élt földművelő törzsek régészeti emlékei is. Valószínű azonban, hogy a törzseken belül, a kézművesek és a földművelők között is fejlődésnek indult a csere. Mindenesetre ez még pénz közvetítése nélkül folyó termékcsere volt.

A termékek felhalmozása és a gazdagság gyarapodása, ami persze a különböző közösségekben egyenlőtlen volt, közösségek és törzsek közötti rablóháborúkat eredményezett. A rézből készült fegyver növelte használóinak katonai erejét; az eneolit korhoz érő törzsek között az összecsapások már igazi háborúvá fokozódtak. A háború a meggazdagodás eszköze lett; a katonai vezetők egyre nagyobb hatalomhoz jutottak, s a zsákmány oroszlánrészének megkaparintásával egyre nagyobb gazdasági fölényt szereztek a törzs többi tagjával szemben.

Az etnográfia adatai szerint a földművelés fejlődésének legkorábbi fokain a földet közösen ásták fel fabotokkal. A kapás és különösen az ekés földművelés azonban fokozatosan az egyes családok ügye lett még a közösségen belül is. Az ekés földművelés fejlődése óta a földművelő munka a nőkről a férfiakra hárult át, s a földet művelő, katonai vállalkozásokban részt vevő férfi a család feje lett. A felhalmozás — az egyes családokat összehasonlítva — egyenlőtlen volt, s emellett a vagyont felhalmozó családok igyekeztek vagyonukat maguknak megtartani. A termést egyre ritkábban osztották szét a közösség tagjai között, s a vagyon kezdett apáról fiúra szállni; létrejött a termelési eszközök magántulajdonának alapja. Az anyai ágon nyilvántartott rokonságról áttértek az apai ágon számított rokonságra, kialakult a patriarchátus. Ennek megfelelően megváltozott a családi viszonyok formája is: kialakult a magántulajdonon alapuló patriarchális család. A nők alárendelt helyzete többek között abban mutatkozott meg, hogy a monogám házasság csak a nőre volt kötelező, a férfi viszont poligámiában (többnejűségben) is élhetett. Egyiptom és Mezopotámia legrégibb dokumentumai azt mutatják, hogy ott ilyen helyzet alakult ki az i. e. IV. évezred végén és a III. évezred elején. Elő-Ázsia, Kína stb. előhegységeinek törzseinél ugyanilyen képet mutatnak az írásbeliségnek azok a legrégibb emlékei, melyek néhány ottani törzsnél az i. e. II. évezredben jelentek meg.

A munka termelékenységének növekedése, a csere fokozódása, az állandó háborúk — mindez vagyoni rétegeződést idézett elő a földművelő törzseken belül. A vagyoni egyenlőtlenség társadalmi egyenlőtlenséget szült. Kialakult a nemzetségi arisztokrácia felső rétege, s ténylegesen ennek a rétegnek a kezébe került minden ügy intézése. A közösség előkelőségei üléseztek a törzsi tanácsban, ők intézték a vallási ügyeket, s maguk közül választottak katonai vezetőket meg papokat.

A nemzetségi közösségen belül folyó vagyoni és társadalmi rétegeződéssel párhuzamosan az egyes nemzetségek között a törzseken belül is rétegeződés zajlott le. Kialakultak egyrészt az erős és gazdag, másrészt a meggyengült és elszegényedett nemzetségek. Ennek megfelelően az előbbiek fokozatosan uralkodó, az utóbbiak pedig alárendelt nemzetségekké váltak. Egy-egy háború következményeképpen egész törzsek, sőt egész törzscsoportok kerülhettek alárendelt helyzetbe.

A nemzetségi előkelők szerve — a tanács — mellett azonban hosszú ideig továbbra is nagy szerepet játszott a közösségbe tartozó felnőtt harcosok gyűlése. A közösség vagyoni és társadalmi rétegeződése ellenére a nemzetségi előkelők vezető rétege még kénytelen volt számolni az egész közösség véleményével. A tanács ülése rendszerint valamennyi harcos jelenlétében folyt le, akik Mezopotámia legősibb lakóinak elbeszélő dalai szerint a vezér és a tanács határozatai nyomán zajos kifejezést adtak helyeslésüknek vagy helytelenítésüknek. A katonai sikerek bizonyos mértékben az egész közösség jólétét gyarapították, de főként a vezető réteget gazdagították. Az ősközösségi társadalom utolsó fejlődési szakaszának ezt a rendjét általában katonai demokráciának nevezzük.

A közösségen belül a belső kapcsolatok ebben az időben még nem bomlottak fel. Az ősközösségi rend utolsó szakaszának emlékei mindenütt a közös munka erejéről tanúskodnak. Amikor a háború részvevői a település védelmének erősítését követelték, a közösség tagjai nagy erődöket építettek, melyeknek falait hatalmas, megmunkálatlan kőtömbökből (úgynevezett kyklopsi falrakással) készítették; e kőtömböket csakis sok ember közös munkájával lehetett kitermelni és a helyszínre szállítani. Ahol kő nem volt, ott vályogból emeltek vastag falakat. Az öntözőcsatornák megépítése szintén a közösség valamennyi tagjának közös erőfeszítését tette szükségessé. A közösség tagjai még részt vettek közösségük társadalmi ügyeiben, hiszen a népgyűlés tagjai voltak. A közösség munkáját azonban egyre gyakrabban a maga érdekében használta fel a nemzetség vezető rétege, melynek hatalmával a közösség egyszerű tagjai már nem tudtak megbirkózni.

A törzs tagjainak társadalmi aktivitása az említett időben a művészi alkotás terén is megmutatkozott. Végső fokon erre az időre megy vissza az ősi Kelet népköltészetének sok jelentős epikai emléke. A művészet egyik fő területe volt a fazekasság alapján jól ismert kézművesség. Az i. e. IV. és III. évezredben a földművelő központok egész területén elterjedt a pompás rajzos

edény, melyet egy- vagy többszínű díszítések, stilizált állatrajzok s a földművelő istenségek jelképei — nap, víz, kalász — borítottak. E készítmények a Fekete- és a Földközi-tenger partjaitól Iránon és Belső-Ázsián keresztül egészen Kináig elterjedtek. Róluk nevezték el e területek eneolitkori kultúráját a festett kerámikák kultúráinak. Ugyanezek a stilizáló vonások jelentek meg a kővésés művészetében és minden valószínűség szerint a takácsok készítményein is, amelyek nyilvánvalóan sok edényrajzot utánoztak.

A NYELVCSALÁDOK KIALAKULÁSA

A tárgyalt időszak fontos szakasz volt a nyelvek fejlődésében. Minden valószínűség szerint a neolit korban és különösen az eneolit kor idején ment végbe sok mai nyelvcsalád kialakulása.

A déli állattenyésztő törzsek és az első földművelő fészkek területének nyugati részében a sémi-hamita nyelvcsalád alakult ki. Központja feltehetőleg a Szahara volt, pontosabban Afrika északi része (abban az időben ez a terület még kedvező feltételeket nyújtott a letelepüléshez). Idővel a sémi-hamita nyelvcsaládhoz tartozó törzsek különféle irányokban szétrajzottak: Az Arab-félszigetet legkésőbb az i. e. V—IV. évezred folyamán a semiták népesítették be, akik Elő-Ázsia állattenyésztő népességét alkották; a Nílus völgyében telepedtek le és minden valószínűség szerint már a neolit kor elején a földművelésre tértek át az egyiptomiak, akiknek nyelve közel állt a semiták nyelvéhez; az észak-afrikai sztyeppeket a berber-libyai nyelvcsoport törzsei foglalták el; Afrika szavannáit, északkeleti részének fennsíkjait és a Kék-Nílus felső szakaszát a kusita nyelvcsoport nyelveit beszélő pásztorok és vadászok népesítették be; végül a Szaharától délre terjedő vidékeken ugyanennek a nyelvcsoportnak más nyelveit beszélő törzsei helyezkedtek el. Az a terület, melyen az utóbbi két csoport telepedett le, már szorosan kapcsolódott a közép- és dél-afrikai nyelvcsaládokhoz tartozó lakosság területeihez. Azok a népek, melyek ma a sémi-hamita nyelvcsalád nyelveit beszélik, a legkülönfélébb antropológiai típusokhoz tartoznak, kezdve a mediterrán-europoid típusoktól egészen a négerekig. Ez a tény amellett tanúskodik, hogy az e nyelveken beszélő szétvándorlók száma viszonylag jelentéktelen volt, és hogy a helyi lakosság — különösen a letelepedett életmódot folytató lakosság — tömege nyomtalanul elnyelte őket; nyelvük azonban győzedelmeskedett a keveredés folyamán. Ez teljes mértékben megcáfolja a fajelmélet híveinek tudománytalan koholmányait, akik a különböző nyelveket beszélő népeknek megfelelő „tiszta" faji típusokat igyekeznek felkutatni.

A pásztortörzsek másik fészke, amely a történelemben csak jóval később kezdett jelentős szerepet játszani, Közép-Ázsia volt. Innen kiindulva terjedtek el az egymással közeli rokonságban álló török és mongol nyelvek.

De nemcsak pásztortörzsek alkottak nagy területeket átfogó nyelvcsaládokat. Nagy nyelvcsaládok jöttek létre szükségszerűen mindenütt, ahol lehetőség nyílott a törzsek szétrajzására.

Így például Ázsia keleti része a tibeto-kínai nyelvcsaládnak volt az elterjedési központja. Ehhez tartoznak Kína, Tibet, Burma és Vietnam mai nyelvei. Nyilván korán alakult ki az indoeurópai nyelvcsalád, minden valószínűség szerint Kelet-Európa déli részén és részben Belső-Ázsiában. Ma e nyelvcsaládba tartoznak az indoiráni, szláv, balti, germán, román, kelta és egyéb nyelvek.

Már a mezolit korban kezdtek széjjelrajzani azok a rokon kultúrájú és etnikumú törzsek, melyek az Urálontúl és a Baltikum között húzódó erdőövezetben laktak. Minden valószínűség szerint itt alakult ki a finnugor nyelvcsalád, amelyhez ma a magyar, mari, mordvin, észt, finn, karél és más nyelvek tartoznak.

Mindegyik nyelvcsaládot sajátos nyelvtani szerkezet és szókészlet jellemzi. Így például a sémi-hamita nyelvek azzal az élesen kiütköző sajátossággal válnak külön, hogy bennük a mássalhangzók játsszák a főszerepet, a szótöveknek mintegy a csontvázát alkotják, míg a szótövön belül a magán-

hangzók alárendelt jelentőségűek, s a nyelvtani viszonyokat fejezik ki. A sémi-hamita nyelvcsalád nyelvei a külső flexio (végződések és praefixumok) gazdagságával és fejlettségével is kiemelkednek. Még gazdagabb flexio jellemzi az indoeurópai nyelveket, amelyeknek jellegzetességük a főnév- és igeragozás bonyolult rendszere. A finnugor, török és mongol nyelvek a nyelvtani viszonyokat agglutinációval, vagyis egyes jeleknek a szótőhöz való „hozzáragasztásával" fejezik ki. Mindegyik jel egy bizonyos nyelvtani viszonyt fejez ki. A tibeto-kínai nyelvekben a nyelvtani viszonyok kifejezése főként a szavak meghatározott elhelyezésével történik. Ezekben a nyelvekben minden szó lényegében szógyök. A nyelvcsaládokon belül a nyelvek fejlődése minden esetben külön utakon haladt, s ma már a világ nyelveinek nyelvtani szerkezetében nagy eltérések figyelhetők meg; de mindegyik nyelv egyaránt alkalmas bármily bonyolult gondolat tolmácsolására, s az emberi gondolkodás kifejezésének teljes értékű eszköze.

A különféle nyelvcsaládok nyelveinek nem csupán a szerkezete, hanem a szókészlete is erősen különbözik egymástól.

A kőkorszak szétforgácsolt közösségeinek feltételei között az emberiség több évezredes léte folyamán a nemzetségi és törzsi nyelvek nagyszámú változatát alakította ki. E tarkaság megszüntetése és sok ember számára érthető, kevesebb számú nyelv kialakítása nagy lépést jelentett az emberiség kulturális haladásának útján. A haladásban hatalmas szerepe volt annak, hogy megjelentek és növekedtek a rabszolgatartó társadalmak és államok, s a különböző kisebb törzsek nagyobb népekké kezdtek fejlődni.

A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMAK KIALAKULÁSA

Az emberiség történetét az i. e. IV. évezredben a rabszolgatartó társadalmak kialakulása tette nevezetessé. Ezt a termelőerők fejlődése idézte elő.

Az első rabszolgatartó társadalmak Egyiptomban és Mezopotámiában alakultak ki. Mindazok a jelenségek, amelyeket jellegzetességként tárgyaltunk a földművelő törzsekkel kapcsolatban, megfigyelhetők itt is, de még más, fontos sajátosságokkal bővülnek.

A szubtropikus vidékek nagy folyóinak — az Eufrátesznek, a Nílusnak, az Indusnak és a Huanghónak — a völgyeiben a hordalékföld rendkívül termékeny és alkalmas a földművelésre. Ezt a lehetőséget azonban az ember nem használhatta ki kellőképpen, amíg csupán kőszerszámai voltak. A folyók alsó szakaszai elmocsarasodtak, s a víztől valamivel arrébb a föld kiszáradt a rekkenő melegtől, terméketlen pusztává vagy félpusztasággá vált. Az ember nem tudott harcolni a munkája gyümölcseit megsemmisítő hatalmas áradások ellen, s a folyómedrek állandó változását sem tudta megakadályozni. Ezért volt az, hogy amíg az előhegység vidékén a földművelő törzsek gazdagodtak és fejlődtek, a folyók alsó szakaszai mentén élő törzsek fejlődése elmaradt.

A rézszerszámok megjelenése lehetővé tette, hogy az előhegységek vidékén a munka termelékenysége nagyobb lett; az emberek rézszerszámaikkal kisebb öntözőhálózatot tudtak vájni a puha talajba. Nagy csatornákat azonban még nem tudtak építeni, nem tudták irányítani a folyók folyását: a hegyi talaj még túlságosan keménynek bizonyult szerszámaik számára. Bár a munka termelékenysége a neolit koréhoz képest emelkedett, ez az emelkedés még nem volt kellő mértékű ahhoz, hogy állandó termelőterméket biztosítson. E vidékeken általában csak a vasszerszámokra való áttérés után emelkedett ugrásszerűen a munka termelékenysége, csak akkor vált lehetővé termelőtermék előállítása.

Másként alakult a helyzet a hordalékföldeken. Ott már a rézszerszámok és a segítségükkel jól megmunkált faszerszámok is lehetővé tették nagyarányú munkálatok — csatornázások és gátépítések — elvégzését. Igaz, ez nem minden folyó völgyében volt lehetséges már az eneolit korban; a sebes folyók néha elmosták a gátakat, lerombolták a csatornákat és vízvezető árkokat; ilyen

helyeken a csatornákat távolról, a folyó felső folyásától kellett vezetni (vagyis megint csak a nehéz talajban). Más esetekben a folyó magas partok között folyt, vagy nem volt hordaléka. Ezért az öntözéses földművelés megteremtése a folyóvölgyekben korántsem egyidejűleg történt. A legkorábban — az i. e. IV. évezredben, még a korai eneolit kor színvonalán — az öntözéses földművelés a világnak csak két pontján volt lehetséges: a Nílus völgyének alsó részében és az Eufrátesz alsó folyása mentén[1]. Nem sokkal később, valószínűleg az i. e. III. évezred közepén, az Indus völgyében is megindult ez a folyamat.

Az öntözéses földművelés jelentős mértékben megnövelte a termést. A munka termelékenysége e területeken a rézszerszámok használatával olyannyira megnövekedett, hogy egyetlen ember munkájával jóval több terméket lehetett előállítani, mint amennyi minimális táplálásához szükséges volt. Ez pedig az akkori társadalmi viszonyok között azt jelentette, hogy egyes embereket mások munkájából lehetett ellátni táplálékkal. Megjelent a kizsákmányoló osztályrendre való áttérés előfeltétele.

A RABSZOLGASÁG

Korábban a törzsek közötti háborúkban foglyul ejtett idegeneket vagy bevették a nemzetségbe vagy megölték. Az eneolit korban a primitív földműveléssel foglalkozó törzsek néha már felhasználták ezeknek az embereknek a munkáját, de az még felülmúlta erejüket, hogy nagyszámú foglyot tápláljanak és tartsanak kordában. Ezért a foglyokat ezek a törzsek is többnyire megölték, azoknak a foglyoknak pedig, akiknek az életét meghagyták, később el kellett kísérniük urukat a sírba. Az előhegységek törzseinél az eneolit korból és különösen a bronzkorból származó sírokban gyakran találjuk olyan emberek csontjait, akiket valószínűleg gazdájukkal együtt temettek el. Az öntözéses földművelés alapján, amely az i. e. IV. évezredben és a III. évezred elején indult meg Egyiptomban és Mezopotámiában, már több foglyot lehetett táplálni, viszont a termelőerők akkori alacsony fejlettségi színvonalán a szabad harcos, akinek fegyvere rézpörölyből, baltából, vagy akár egyszerűen csak íjból és nyílból állt, fegyverzetét tekintve nem volt nagy előnyben a fogollyal, a tegnapi ellenséges harcossal szemben, ha az ellene rézkapát vagy követ ragadott. Ezért főként a fogoly nők munkáját használták, ez azonban nem járt kielégítő termelési eredménnyel. Sok férfifoglyot viszont még nagyon nehéz volt kordában tartani, mivel komolyan veszélyeztették leigázóikat. Így szükségessé vált, hogy megteremtsék az erős államhatalmat, mely biztosítani tudta a rabszolgatartók biztonságát és érdekeit.

Ebben az időben a közösség vezető rétege már igyekezett felhasználni munkaerőként saját közösségének tagjait is. Ehhez egyre szélesebb körű lehetőségek adódtak; így például, az etnográfia adatai szerint a szegényebb közösségi tagok az ősközösségi rend felbomlásának időszakában gyakran menekültek a jómódú és előkelőbb emberek „védnöksége" alá, függő helyzetbe kerültek velük szemben. Valószínű, hogy a közösség tagjainak egy része azokat a földeket művelte, melyek a vezérek eltartására és az istenek kultuszának ellátására szolgáltak. Mezopotámia legősibb írott emlékei — az i. e. IV. évezredből — a kultuszt szolgáló gazdaságok dokumentumai. E gazdaságokban valószínűleg a közösségek egyszerű tagjainak kellett dolgozniuk.

A hadifoglyok — mint említettük — a győztesek tulajdonába kerültek, akiknek kényre-kedvre ki voltak szolgáltatva. A saját törzshöz tartozó szabad embert már sokkal nehezebb volt tulajdonná tenni. Ha azonban a szabad ember függő helyzetbe került valakivel szemben, gazdája igyekezett kizsákmányolni őt, akárcsak a rabszolgát. Az ilyen gazda a széles körű gazdasági lehetőségekre és az erőszaknak azokra az eszközeire támaszkodott, melyeket a kialakuló állam biztosított neki, s így fokozatosan áttért arra, hogy a vele egy törzsbe tartozókat erőszakkal munkára kényszerítse.

[1] Az Eufrátesszel szomszédos Tigris vizét valamivel később kezdték felhasználni.

Bár a törzsbeliek kizsákmányolásának kezdeti formái többfélék voltak, a történelmi fejlődés irányvonala az volt, hogy a gazdagok a törzsbeli függő embereket a szó szoros értelmében is rabszolgasorba taszítsák. A rabszolgatartó társadalom korai fejlődési formáinak egyik jellemző vonása különösen Egyiptomban és Mezopotámiában az i. e. III. évezredben s részben később is az volt, hogy a rabszolgaságba még nem hajtott, de a rabszolgatartó előkelőktől már függő emberek számbeli túlsúlyban voltak a rabszolgákkal szemben.

A rabszolgatartó társadalom legkorábbi szakaszaitól kezdve természetesen igazi rabszolgákat is látunk, akik főként a hadifoglyok közül kerültek ki. Bár számuk eleinte még nem volt túlságosan nagy, a rabszolgaság megjelenése mégis megváltoztatta a társadalmi viszonyok egész jellegét. A további történelmi fejlődés során fokozatosan egyre több termelési ágban és területen növekedett meg az egyszerű tárgyként a gazda tulajdonában levő rabszolgák száma. A kialakuló rabszolgaság még szorosan összefonódott az ősközösségi rend szokásaival és hagyományaival, s patriarchális jellegű volt.

A FALUKÖZÖSSÉG

Az Egyiptomban és Mezopotámiában kialakuló rabszolgatartó társadalmaknak egy másik sajátossága az volt, hogy az öntözőhálózat fenntartása megkövetelte az állandó közös munkát s a termelő közösségek fenntartását.

Ebből elsősorban az következett, hogy bár a földművelő termelés fejlődése minden más helyhez hasonlóan itt is a termelési eszközök magántulajdonát vonta maga után, a közösségek tartós fennmaradása gátolta a magántulajdon fejlődését. Ezek a közösségek az ősközösségi rend felbomlásának szakaszában más jellegűek lettek, mint korábban, mivel az osztálytársadalom kialakulásának folyamata a nemzetségi csoportok keveredését és a vérszerinti rokonság gyengülését eredményezte. A közösségi szervezet korábbi típusát másfajta közösség váltotta fel — a faluközösség, mely a termelés bizonyos területein közös erőfeszítések szükségességével egymáshoz kapcsolt, a közös munkából adódó közös érdekekkel egybeforrasztott szomszédokból állt. Bár a közös földtulajdonnal és közös vízzel rendelkező közösség az ősközösségi korszak csökevénye volt, évszázadokon keresztül fennmaradt még a rabszolgatartó osztálytársadalom keretein belül is, és lényeges szerepet játszott a társadalmi és gazdasági életben.

Kelet első osztálytársadalmaiban a közösség rendszerint nagyon archaikus formákban maradt fenn. A föld magántulajdona nemrég kezdett kialakulni az előkelők földbirtokainak formájában, a közösség többi tagja pedig nagyrészt csak mint a közösség tagja birtokolt földet, mivel valójában a közösség maradt a föld tulajdonosa.

A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAM KIALAKULÁSA

A társadalomnak osztályokra, elnyomottakra és elnyomókra való szétesésével az i. e. IV. évezred végén és a III. évezred elején Egyiptomban és Mezopotámiában kialakul az erőszak szerveinek rendszere azzal a hivatással, hogy biztosítsa a kizsákmányolók osztályának uralmát — vagyis kialakul a rabszolgatartó állam. A lakosság nagyobb részének a kisebbség érdekeinek megfelelő erőszakos irányítását eleinte azok a kormányzó szervek valósították meg, melyek még az ősközösségi rend keretén belül alakultak ki s a nemzetségi-törzsi vezető réteg kezében voltak. E vezető réteg képviselői főként rabszolgatulajdonosok, a függő helyzetbe került emberek urai, az osztállyá alakulás folyamán kisajátított termelési eszközök nagy részének tulajdonosai voltak. A hatalomnak azok az új szervei, melyek már a rabszolgatartó államra jellemzőek, később jönnek létre.

A rabszolgatartók állama meghatározott területen gyakorolta hatalmát. Ezt a területet a kormányzás érdekében nem rokonsági, hanem területi elvek alapján kisebb részekre osztották fel.

Az állam adóval terhelte meg a lakosságot, behajtotta azt, amit korábban a vezérek eltartására fordítottak vagy a közösség tartalékalapjában helyeztek el, s ehhez egyre újabb és újabb adókat csatolt hozzá; a rabszolgatartók osztályának érdekében felhasználta a közösség tagjainak azt a kötelezettségét, hogy a közösség szükségleteinek megfelelően munkát kellett végezniük.

A kialakuló rabszolgatartó társadalom viszonyai között a szabad emberekből álló sereg az erőszak osztályfegyvere lett a kizsákmányoltakkal szemben, de később a rabszolgatartók hivatásos harcosokból külön, állandó jellegű hadsereget szerveztek maguknak. Emellett az állam az erőszak más eszközeivel is rendelkezett az osztálybíróság döntéseinek végrehajtására és az elnyomottak közvetlen kényszerítésére: külön felügyelők, hóhérok, őrök stb. jelentek meg a társadalomban.

A rabszolgatartóknak azért is szükségük volt hadseregre, hogy háborúban rabszolgákat szerezzenek és megkaparintsák a szomszédos népek anyagi értékeit.

Mivel az öntözéses földművelés megjelenése az öntözéssel kapcsolatos munkálatok irányításának megszervezését követelte, ez a funkció is kezdetben a törzs vezető rétegének, majd a rabszolgatartó államnak a kezébe került.

A rabszolgatartó társadalomban a szellemi munka különvált a fizikai munkától. A munkában évszázadok folyamán felhalmozott tudás és megfigyelés a kizsákmányolók, elsősorban a papok kisszámú csoportjainak a tulajdona lett. Egyiptomban és Mezopotámiában az öntözéses földművelés viszonyai között ezek az emberek lettek a gazdaság alapjának fejlesztéséhez szükséges ismeretek birtokosai.

A vallási hiedelmek, melyek megszületésük pillanatától fogva az ember erőtlenségét tükrözték a természet erőivel szemben, most ideológiai fegyverré váltak az uralkodó osztály kezében. Ezek segítségével hirdették a fennálló rend megdönthetetlenségét, ezek révén igyekeztek engedelmességre nevelni a tömegeket. A vallásos elképzelésekben egyre inkább kifejezésre jutott a dolgozók társadalmi elnyomottsága. Az isteneket hatalmas uralkodóknak képzelték, az elnyomók hatalmát isteni tiszteletben részesítették.

Az említett területeken egyre jobban erősödött a papi méltóságokat betöltő előkelőségek hatalma és gazdagsága. Például Mezopotámiában már az ősközösségi rend késői szakaszaiban különváltak a templomi gazdaságok; ezek védelme alá menekültek valószínűleg a közösség hatalom nél-

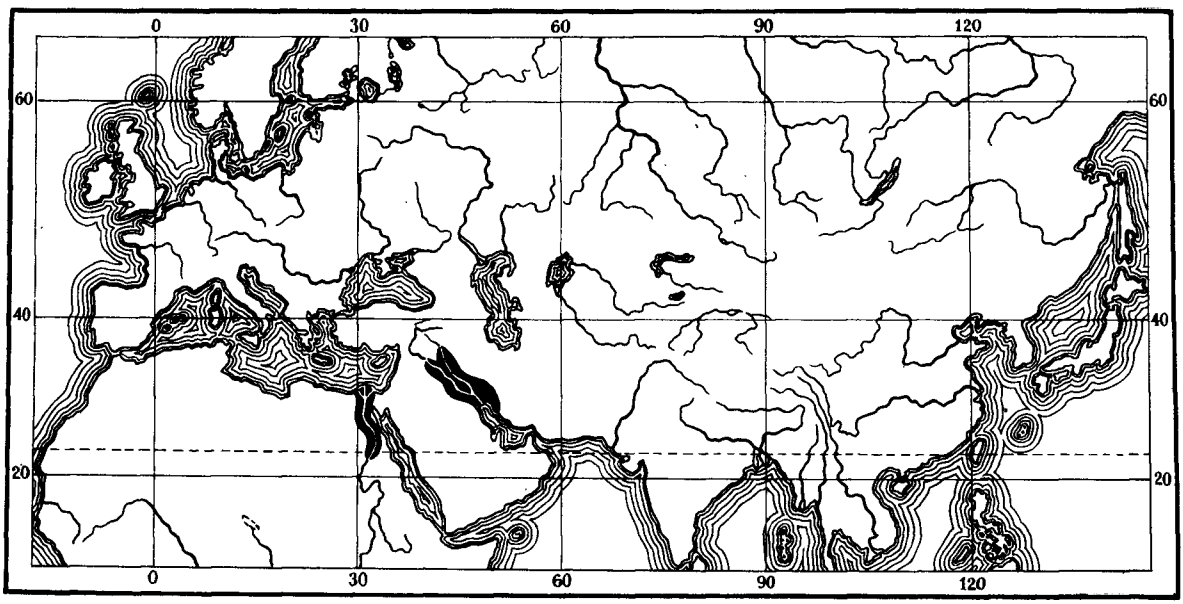

Rabszolgatartó államok az i. e. III. évezred közepén (a befeketített részek)

küli tagjai, úgyhogy éppen a templomok gazdaságaiban folyt nagyon intenzíven a törzsbeliek fokozatos rabszolgasorba süllyesztése.

A rabszolgatartók osztályának érdekei Egyiptomban és Mezopotámiában szükségessé tették az erős, centralizált állam — a rabszolgatartó despotia — kialakítását.

Az öntözésen alapuló földművelés csak akkor biztosíthatta a legnagyobb hasznot, ha a vízfelhasználást valamennyi folyóvölgyben összehangolták, úgyhogy az egész csatornahálózat egységes rendszert alkotott, mert különben az egymással versengő közösségek gátolták volna más közösségek vízellátását, ez pedig folytonos pusztító háborúkat idézett volna elő. A rabszolgák és az elszegényedő szabadok száma növekedett, s így csak erős államhatalom tudta őket féken tartani. Ez aztán egységes despotikus rabszolgatartó államok kialakulását eredményezte. Itt nem tudtak sokáig fennmaradni az elsődleges kis államalakulatok, mint másutt az osztálytársadalom kialakulása idején. Az egyesítést hódítással hajtották végre — Egyiptomban nagyon korán, valószínűleg már i. e. 3000 körül, az Eufrátesz és a Tigris völgyében pedig később, többé-kevésbé tartósan csak az i. e. III. évezred végén. A hódító — a vezér vagy az uralkodó — az egyes közösségek, valamint azok tanácsai és más korábbi kormányzati szervei fölé emelkedett. Ez az egyesítés az egész uralkodó osztálynak érdekében állott, de a helyi nemzetségi előkelőség ennek során elvesztette monopolisztikus uralkodó helyzetét saját közösségi területén. Ezért az egyesítés valószínűleg a nemzetségi előkelőkkel vívott harc közepette történt meg,

Az ősi Keleten alakult első rabszolgatartó államok elkeseredett osztályharc küzdőterévé váltak. Időről időre megmozdultak a szabadok alsó rétegei és a rabszolgák, a kisemmizettek és elnyomottak. Ettől kezdve az emberiség antagonisztikus osztályformák között fejlődött.

Az új társadalmi-gazdasági rend a kultúra jelentős fejlődését eredményezte. Az első rabszolgatartó államok által létrehozott civilizáció a későbbiekben rendkívül fontos hatással volt az emberiség egész kulturális fejlődésére. Az ókori Kelet államaiban alakult ki először a gondolkodás rajzos tolmácsolásának primitív módszereiből (a piktográfiából — képírásból) az igazi írás.

Az ősközösségi rendről a rabszolgatartó rendre való áttérés a maga idején haladó jelenség volt. Bár a rabszolgatartó viszonyok az embernek ember általi legkönyörtelenebb kizsákmányolásán és elnyomásán alapultak, az akkori körülmények között az egyetlen lehetőséget nyújtották a termelőerők további fejlődéséhez és a fejlettebb kultúra megteremtéséhez.

Az osztálytársadalom kialakulása, ami először a Nílus és az Eufrátesz völgyében történt meg, az egyik legfontosabb fordulópont volt az emberiség társadalmi fejlődésében.

Így tehát az i. e. III. évezredre a földkerekség lakossága társadalmi fejlettségét és technikai szintjét tekintve már korántsem volt egységes. Egyrészt ugyanis egész sor törzs a fémkorszakba lépett, s emellett egy részüknél megkezdődött az osztálytársadalom kialakulása. Másrészt pedig a földkerekség számos területén — különösen az északi erdőövben, a trópusokon, Észak- és Dél-Amerikában, egész Ausztráliában — ebben a korban, sőt még később is fennmaradt a kőkorszak, s továbbra is azok a társadalmi viszonyok uralkodtak, melyeket e kötet előző részeiben jellemeztünk.

IV. FEJEZET

AZ ŐSI EGYIPTOM

1. AZ OSZTÁLYTÁRSADALOM KIALAKULÁSA EGYIPTOMBAN

Egyiptomban alakult ki legkorábban a rabszolgatartó társadalom. Itt keletkezett először a világon állam — az erőszak fegyvere a kizsákmányoló kisebbség kezében a dolgozó tömegek elnyomására. Az emberiség történetének legrégibb osztályharcai a Nílus völgyében bontakoztak ki.

Az „Egyiptom" elnevezés (az arabul beszélő mai egyiptomiak országukat „Misr"-nek nevezik) az ógörög „Aigyptos" szóból származik; ez a szó valószínűleg az egyik legjelentősebb óegyiptomi város, Memphis[1] nevével áll összefüggésben (óegyiptomi nyelven a tudomány által elfogadott egyezményes kiejtés szerint — Het-ka-Ptah; babilóniai adatokból ítélve ezt a nevet valójában He-ku-Ptah-nak ejtették). Maguk a régi egyiptomiak „Keme" („Fekete") néven nevezték országukat talajának sötét színe miatt, ellentétben a környező sivatagok „vörös" földjével.

AZ ORSZÁG LAKOSSÁGA

Egyiptom Afrika északkeleti részén terül el. Az ókorban csupán a Nílus völgyét tekintették a tulajdonképpeni Egyiptomnak. Napjainkban nemcsak az egész országot dél-északi irányban átszelő folyó völgye tartozik Egyiptomhoz, hanem a sivár, erősen átszeldelt Keleti- vagy Arab-fennsík (a Nílus és a Vörös-tenger között), nyugaton pedig a Libyai-felföld is, ez az elvétve oázisokkal tarkított kihalt homoksivatag. Északon az országot a Földközi-tenger határolja. A Keleti-fennsík kifut a Vörös-tengerig, melyet a Földközi-tengertől csak keskeny földszoros választ el. Az ország határai nyugaton a gyéren lakott sivatagos vidékig nyúlnak. Az ókorban Egyiptom déli határának a Nílus első — a folyó folyása szerint számítva utolsó — zuhatagát tekintették, amelytől délre a Nílus menti Etiópia, más néven Núbia terült el. 10 000—12 000 évvel ezelőtt Egyiptom éghajlata hűvösebb, enyhébb és sokkal csapadékosabb volt, mint napjainkban.

A jégkorszak utáni időkben Egyiptom éghajlata egyre szárazabb és melegebb lett, a sztyeppek pusztasággá változtak, a növény- és állatvilág elszegényedett. Egyiptomban a csapadékmennyiség évezredek óta még a Földközi-tenger partvidékén sem nagy, a partvidéktől távolabb pedig néha évekig nem esik eső.

[1] Az óegyiptomi városokat rendszerint nem óegyiptomi nevükkel jelöljük, hanem az ókori szerzők munkáiban használt görög névvel. — *Ford.*

A Nílus — a világ egyik legnagyobb folyója — a tropikus Afrika tavaiból ered (Fehér-Nílus). Középső folyásán torkollik bele a Kék-Nílus, mely a Tana-tóból, a mai Etiópia hegyeiben ered. Egyiptom területén a Nílus keskeny, hegyek által összeszűkített völgyben folyik, mely mintegy 300 km-re a Földközi-tengertől kiszélesedik. Itt, Alsó-Egyiptomban a Nílus legyezőszerűen szétágazó számos folyóágra szakad, ezek mind a Földközi-tengerbe ömlenek. A Nílus völgyének ez a része a „Delta" nevet viseli; még a régi görögök nevezték el így, mivel a Nílus folyórendszerének alakja ebben az övezetben emlékeztet a görög ábécé Δ (delta) betűjére.

Lényegében a Nílus egész völgye egy roppant nagy oázis. „Egyiptom a Nílus ajándéka" — így vélekedtek a régi görög írók. S valóban, a Nílus nélkül egész Egyiptom a Libyai-sivataghoz hasonló, sivár pusztaság maradt volna. A Nílus hatalmas nemzetgazdasági jelentőségét az időszakos és rendszeres áradások határozzák meg. A trópusi Afrikában lehulló záporok és a magas hegycsúcsok havának olvadása nyomán a Nílus vize július közepén áradni kezd. Vízállása ősszel a legmagasabb, amikor nagy kiterjedésű partmenti területeket önt el. Az elöntött területen leülepedik az iszap, melyet a folyó felsőbb szakaszairól hoz magával. A Nílus völgyének egész termékeny talaja folyami iszap hatalmas lerakódásaiból áll; ez a talaj könnyen művelhető, rendkívül termékeny.

Így tehát a Nílus völgyében a természeti viszonyok kedvezően befolyásolták a földművelés fejlődését, s a völgy ősi lakosai, akik már a neolit kor óta rendelkeztek a könnyű nílusi talaj megműveléséhez elégséges szerszámokkal, korán áttértek a mezőgazdasági termelésre.

Az egyiptomi nép minden valószínűség szerint Északkelet-Afrika különböző törzseinek és talán néhány olyan törzsnek az összekeveredéséből alakult ki, melyek később Elő-Ázsiában éltek. A ránkmaradt ábrákból és csontmaradványokból ítélve az ősi egyiptomiak erős testalkatú, barna bőrű, sima, fekete hajú emberek voltak.

Az óegyiptomi nyelv önálló tagja a sémi-hamita nyelvcsaládnak. Az óegyiptomi nyelvnek főleg a sémi nyelvekkel való kapcsolatait vizsgálták meg; más rokon nyelvcsoportokhoz, nevezetesen a berber és kusita nyelvekhez való viszonyát kevésbé tanulmányozták.

AZ EGYIPTOM KÖRÜL ÉLŐ TÖRZSEK

Nem tudjuk pontosan, hogy Afrika egyéb részeinek milyen volt a lakossága az i. e. IV—III. évezredben. Valamivel többet csak azokról a törzsekről tudunk, melyekkel az egyiptomiak közvetlen kapcsolatban álltak.

A Nílus völgyében, az egyiptomiaktól délre, sötét bőrű lakosság élt, mely valószínűleg a sémi-hamita nyelvek kusita ágának nyelveit beszélte. Országukat az ókori Kelet népei leginkább Kûš (óhéber alak, babiloni Kûšu) néven emlegették; a görögök és a rómaiak ezt az országot Etiópiának (görög *Aithiópia*, latin *Aethiopia*) nevezték, majd később Núbia néven ismerték. Maguknak a törzseknek, amelyek az ókorban ezt az országot benépesítették, különböző neveik voltak. A tudomány általában núbiaiaknak vagy etiópoknak nevezi őket.[1]

A núbiai etiópok állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkoztak; kezdetben társadalmuk fejlettségi színvonala hasonló volt az egyiptomiakéhoz; Egyiptom csak később kezdte gyors ütemben megelőzni Etiópiát. Az osztályok és az állam Núbiában sokkal később jelent meg (bizonyos mértékben azzal kapcsolatban, hogy Egyiptom meghódította az ország jelentős részét).

Délebbre, Szudán határain belül, valamint Szomália és Eritrea partvidékén, ahol minden valószínűség szerint az egyiptomi forrásokban említett Punt országának kellett lennie, négerek

[1] Meg kell jegyeznünk, hogy napjainkban rendszerint nem a Nílus-völgy lakosságát nevezik etiópoknak, hanem a mai Etiópia (Abesszínia) lakosságát, amely etnikai vonatkozásban egészen más nép.

EGYIPTOM ÉS ETIÓPIA

és — az ország mélyében — pigmeus törzsek laktak. Egyiptom történetének legősibb időszakában az egyiptomiak csak alkalomszerűen, véletlenül érintkeztek velük.

A Nílus völgyétől nyugatra a sémi-hamita nyelvek libyai-berber ágának nyelveit beszélő libyaiak éltek. Bőrük színe világosabb volt, mint az egyiptomiaké. Néhány adatból ítélve letelepedési területük egészen az Atlanti-óceánig terjedt; Észak-Afrika mai népei, melyek berber, tuareg és más, e nyelvcsaládhoz tartozó nyelveket, valamint különböző arab nyelvjárásokat beszélnek, a libyaiak leszármazottai.

A libyai törzsek vadászattal, nomád állattenyésztéssel és primitív földműveléssel foglalkoztak, létviszonyaik kedvezőtlenek voltak a sivár pusztákon. Csak Északnyugat-Afrika partmenti völgyeiben voltak kedvezőbb feltételek a földművelésre, de kifejlődni az eneolit korban itt sem tudott. Az osztálytársadalom ezeknél a törzseknél sokkal későbben alakult ki, mint a Nílus völgyében élő szomszédaiknál.

Északkeleten az egyiptomiak szomszédai sémi állattenyésztő törzsek voltak; ezekről a későbbiekben lesz szó.

A LEGRÉGIBB EGYIPTOMI OSZTÁLYTÁRSADALOM ÉS ÁLLAM KIALAKULÁSA

Ahhoz, hogy a Nílus völgye a világ egyik legtermékenyebb országává váljon, az ember átalakító munkájára volt szükség. A kovaszerszámok készítése az ősi Egyiptomban rendkívül magas szintre emelkedett. Ezt elősegítette az, hogy bővében voltak a kitűnő kovának. A rézszerszámok szintén nagyon korán jelentek meg Egyiptomban. Bár magában Egyiptomban a rézérc lelőhelyeinek száma elenyésző, nem messze a Nílus völgyétől, a Sinai-félszigeten gazdag rézlelőhelyek voltak, s ezeket már igen korán kezdték kiaknázni.

A viszonylag tökéletes szerszámok elterjedése lehetővé tette, hogy a társadalom korán elérje a fejlődésnek azt a színvonalát, amelyen lehetővé vált egy hatalmas természeti erőnek — a folyónak — széles körű gazdasági kihasználása. Csak az emberi munka tudta egyenletesen és a kellő időre összpontosítva elosztani a bőséges vizet a föld felszínén, csak az emberi munka tudta kiküszöbölni a víz hiányát és a talaj elmocsarasodását.

Sok nemzedék munkájának nyomán az országot egymást szelő töltések hálózata borította, amelyek körülkerítették a megművelt parcellákat. A magas hordalékos partokon keresztül a folyóktól a parcellákig árkokat vágtak. A legmagasabb vízállás idején a parcellákat víz borította. Miután a víz átitatta a talajt, ottmaradt és lerakódott az iszap, majd a vizet visszaengedték a folyóba.

Az öntözőrendszer kiépülése nyomán a földművelésre áttért ősközösségi nemzetségi és törzsközösségekben termelékenyebbé vált a földművelő munka, és több termék halmozódott fel, mint amennyi a dolgozók ellátására szükséges volt. Ugyanakkor lehetőség nyílott arra is, hogy a gazdagabb és erősebb emberek a munka termékeinek nagyobb részét maguknak sajátítsák ki. Ezek az emberek nagyobbrészt valószínűleg a törzsek vezérei és a hozzájuk közel állók voltak; ők rendelkeztek a termelőeszközökkel.

A Nílus völgyében lezajlott akkori események menetéről csak feltevésszerűen, más népek életéből ismert adatok alapján alkothatunk képet magunknak. Kétségtelen, hogy Egyiptom viszonyai között ez a folyamat nagyon korán zajlott le, mivel a vízi építkezéshez, az iszapos talaj megmunkálásához és az eléggé nagy terméshozamok eléréséhez itt a legegyszerűbb szerszámok is elegendők voltak.

Az embernek ember általi leigázása Egyiptomban igen korán megkezdődött. Ezzel együtt, akárcsak más országokban, itt is felbomlott a nemzetségi-törzsi közösség, s az ősi közösségek helyén szomszédsági alapon, valamint az öntözőberendezés fenntartását célzó közös munka alapján egyesült földművelő közösségek keletkeztek. Bár az ősi Egyiptom történetének különböző kor-

szakaiból ránk maradt írott emlékek (irodalmi művek, sírfeliratok, templomi feliratok, királyi feliratok, nagy gazdaságok, többek között fejedelmi gazdaságok dokumentumai) sokféleségük ellenére még napjainkban sem teszik lehetővé, hogy nyomon követhessük e faluközösségek történetét, a ránk maradt adatok alapján mégis feltehetjük, hogy a faluközösség évezredek során át fennállt. Éppen a közösség tagjainak munkájával létesítették a legősibb Egyiptom öntöző- és egyéb berendezéseit.

A közösségi rend felbomlása lassú ütemben folyt Egyiptomban, s ez fékezte a magántulajdonviszonyok és a rabszolgatartó rend fejlődését.

A kisebbség fokozatosan hatalma alá hajtotta a többséget, s ez az állam kialakulására vezetett Egyiptomban. A tudomány mai fokán azonban nem állapíthatjuk meg pontosan, hogy az állam mikor alakult ki a Nílus völgyében. Még nem tudjuk egységbe fűzni a nehezen értelmezhető tárgyi emlékek tanúbizonyságait a későbbi írott emlékek homályos és közvetett utalásaival. Nagy mennyiségű lelet maradt ránk — igaz, hogy sokszor bosszantó hiányosságokkal — a különböző korszakokból, kezdve a paleolit kortól a rézkorszaknak egészen addig a szakaszáig, amikorra a legősibb állam már kialakult Egyiptomban.

A kőkorszak és a fejlett rézkorszak között hosszú átmeneti időszak volt, ekkor a rézszerszám még versengett a kőszerszámmal, de már kezdte kiszorítani. Amikor a rézszerszámok kerekedtek felül, Egyiptomban már megtörtént az osztálytársadalom és a rabszolgatartó állam kialakulása.

Az egységes állam kialakulását megelőző időben Egyiptom több tucatnyi különálló területre oszlott. Később e görögül *nomos*-nak nevezett területek mindegyikének külön fővárosa volt, és külön helyi istenei voltak. Egyiptom későbbi történelme folyamán a nomosok nem egy ízben mutattak hajlandóságot az elkülönülésre.

Későbbi időkben az állam állandó jelleggel két részre (Felső- és Alsó-Egyiptomra) oszlott, a király személyében pedig két uralkodó — a felső- és alsó-egyiptomi — egyesült. Ez arra mutat, hogy valamikor Egyiptomban két különálló királyság volt — Alsó- és Felső-Egyiptom.

Napjainkig fennmaradtak kőre vésett óegyiptomi évkönyvek töredékei, körülbelül az i. e. III. évezred közepéről. E töredékek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az évkönyvek az egyiptomi uralkodókat sorolták fel,[1] s uralkodásuk idejéről évenkénti feljegyzéseket készítettek. Ezeket az uralkodókat a IV. évezredben minden valószínűség szerint más uralkodók hosszú sora előzte meg mind Észak- (Alsó-), mind pedig Dél- (Felső-) Egyiptomban, de róluk az írástöredékek nem tartalmaznak évenkénti feljegyzéseket. Az írás felsorolja Egyiptom északi részének királyait is, de róluk a III. évezredben nevükön kívül már semmit sem tudtak.

Még mindig tisztázatlan az a kérdés, hogy az egyesült Egyiptom és két különálló részének legrégibb, az évkönyvek előtti királyai már valóban királyok vagy pedig még csak törzsfők voltak-e, s hogy „királyságuk" mennyiben volt állam.

Az egyiptomi állam kezdeti korszakából nem csupán tárgyi, hanem bizonyos számú írott emlékeink is vannak, utóbbiak azonban szűkszavúságuk, a nyelv régiessége és az írásrendszer miatt gyakran kevéssé érthetők. Ezért a Korai Birodalom egyiptomi társadalmának történetét csak általános vonásaiban ismerjük.

[1] Az egyiptomi királyokat rendszerint *fáraó*-nak nevezzük. Az egyiptomi fáraó nevét és címét szentnek tekintették, ezért a fáraót általában nem nevezték nevén külön kényszerítő ok nélkül. A II. évezred közepétől az egyiptomiak allegórikusan *per-ʿo*-nak („nagy ház"-nak) kezdték nevezni fáraójukat, s ebből származik a kissé eltérő hangalakú „fáraó" szó.

2. A KORAI BIRODALOM

Nem tudjuk, hogy Egyiptom történetének korai periódusa mennyi ideig tartott, mindenesetre i. e. 3000 körül a Nílus völgyében már volt állam.

Az adatok elégtelensége miatt a legrégibb egyiptomi történelem pontos évszámadatainak megállapítása lehetetlen. A kort nem is annyira évszázadokkal, mint inkább az általános szokás szerint az egyes dinasztiákkal kell meghatároznunk. A régi fáraó-listák dinasztiák szerint tagolódnak, s Manethón egyiptomi pap, aki i. e. 300 körül görög nyelven művet írt Egyiptom történetéről, a fáraóknak mintegy 30 dinasztiáját sorolja fel. Az egyiptomi állam története több korszakra oszlik: a Korai Birodalom, Óbirodalom, Középbirodalom, Újbirodalom és Késői Birodalom korára. A Korai Birodalomhoz Manethón (görög névalak) felosztása szerint az I. és a II. dinasztia tartozott. Ide kell sorolnunk az I. dinasztiának az ősi egyiptomi hagyományok által félig elfeledett közvetlen elődeit is, mivel uralkodásuk idején az osztálytársadalom és az állam valószínűleg már kialakult Egyiptomban. Ennek az időszaknak az uralkodóit a manethóni listához viszonyítva rendszerint dinasztiák előtti uralkodóknak nevezik.

KŐ- ÉS RÉZSZERSZÁMOK. KÉZMŰVESSÉG

Hogy a korai egyiptomi társadalom fejlettségi színvonalát értékelhessük, elsősorban arra a kérdésre kell felelnünk, milyen fokon állott akkor a fémmegmunkálás. Az ércbányászat és a fémszerszámok készítése ugyanis igen fontos feltétel volt annak a termelési színvonalnak az eléréséhez, amelyen lehetővé vált, hogy a legfontosabb termelési eszközök a kisebbség kezében halmozódjanak fel, s a kisebbség leigázza a többséget.

Az I. dinasztia korából való temetkezések feltárása során már aránylag régen sok olyan rézszerszámra bukkantak, melyek tiszta rézből készültek (vésők, tűk, balták, vájószekercék, árak, fogók, szegek, drótok, ruhadíszek, ékszerek és edények).

A réz megmunkálásának az I. dinasztia idején elért fejlettségi fokát azonban csak aránylag nemrégiben sikerült helyesen értékelni, amikor az egyik hatalmas sírboltban réztárgyak egész halmazára bukkantak. Emellett nemcsak a talált szerszámok száma érdemel figyelmet (több mint 600 szerszám került elő), hanem e szerszámok fajtáinak sokfélesége is (fűrészek, kések, vésők, vájószekercék, kapák, árak, tűk stb.). Ezeket a tárgyakat azért rakták a sírboltba, mert a régi egyiptomiak hittek a földi élethez hasonló túlvilági életben. A sírboltba rézlemezeket is helyeztek, nyilván arra az esetre, ha az elhunytnak a túlvilágon valamilyen szerszámot kellene előállítania.

Mindez azt bizonyítja, hogy az egyiptomiaknak a Korai Birodalom idején a rézszerszámok készítésében és felhasználásában már nagy tapasztalatuk volt. Mindezeket a szerszámokat majdnem ugyanolyan formában megtalálhatjuk az egyiptomi történelem következő szakaszában is, amelyet rendszerint az Óbirodalom korának neveznek.

A követ azonban még mindig igen gyakran használták szerszámkészítésre. Ezt bizonyítja az a rengeteg kovaszerszám (kések, különféle kaparók, nyílhegyek stb.), melyek nemcsak az I. és II. dinasztia alattvalóinak, hanem uralkodóinak sírjaiból is előkerültek. A Korai Birodalommal egyidejű rétegek királyi temetőjével szomszédos őskori településen rengeteg kovaszerszámot találtak: késeket, kaparókat, kaparészeket stb. Az I. dinasztia uralkodásának elejéről származó, fentebb leírt rézszerszámokkal szembeállíthatjuk azt a kovaszerszám-halmazt, melyet szintén nemrégiben tártak fel az I. dinasztia uralkodásának közepe táján élt egyik előkelőség sírjában. Több mint 300 különféle szerszámot találtak itt, többek között sok kovaélű fasarlót (egészben és darabjaiban).

A II. dinasztia idején a szerszámkészítés legfontosabb anyaga már a réz volt. Egyiptom az első dinasztiák alatt a rézkorszak idejét élte, noha még megőrizte a kőkorszak csökevényeit.

A Korai Birodalom idején az egyiptomiak már nagyon értettek a vályogtéglás építkezéshez; téglaboltozatot már az I. dinasztia idején tudtak építeni. De nemcsak vályogot, hanem fát is használtak az építkezésekhez. A Korai Birodalomban a jelek szerint sokkal több volt a fa, mint a későbbi időkben. Azok a képek, melyek hozzávetőleg az I. dinasztia korából származnak, egész sűrű fasorokat ábrázolnak a Nyugati-fennsíkon. Az I. dinasztia uralkodóinak föld alatti, belül fával bevont és igen vastag gerendákkal befedett sírboltjai a famegmunkálás nagy művészetéről tanúskodnak. Ugyanezt mutatják a háztartási tárgyak is.

Rézkések és fűrészek
Saqqara. I. dinasztia

A követ csak korlátozott mértékben használták a korai egyiptomi építészetben, de mégsem ment különös ritkaságszámba; már az I. dinasztia magánszemélyeinek sírbolt-építkezéseinél is előfordul. A II. dinasztia korának végéről kövezett padlójú, kőfalú nagyobb fejedelmi sírbolt és templom kőből készült kapuváza maradt ránk. Már az I. dinasztia korából származó egyes kőlapokon is tisztán kivehetők olyan nyomok, amelyek arról tanúskodnak, hogy e lapokat rézszerszámmal munkálták meg.

A Korai Birodalom idején nagy mennyiségben készítettek égetett agyagedényeket. Forgalomban voltak már egy különleges anyagból, az úgynevezett egyiptomi fajanszból készült edények, és használtak rézedényeket is. Mégis, az I. és II. dinasztia idején jobban elterjedtek a kőedények, mint bármikor korábban, különösen a rézszerszámmal könnyebben megmunkálható, lágyabb kövekből (főleg alabástromból) készült edények.

Már abban az időben tudtak írásra alkalmas anyagot készíteni. Az I. dinasztia uralkodásának közepéről egy ép rostos „papír"-henger maradt ránk, melyet a papirusz nevű, sáshoz hasonló, magas mocsári növénynek a beléből állítottak elő. A papiruszból készült „papírba" kovaszerszámok voltak göngyölve.

FÖLDMŰVELÉS ÉS ÁLLATTENYÉSZTÉS

Az ősi Egyiptom történetének sajátos vonása, hogy itt az ország természeti viszonyai miatt még a technika akkori fejlettségi színvonalán is lehetséges volt a földművelés termelékenységének hatalmas arányú növelése.

A Nílust, ezt a roppant erejű folyót, amely nemcsak a földeket öntözte, hanem évenkénti áradásaival termékeny iszapot is hozott magával, az embernek szolgálatába kellett állítania ahhoz, hogy a folyó nagymértékben elősegítse a gazdaság fejlesztését. Lecsapolás és mesterséges öntözés nélkül a Nílus völgye csupán lápos alföld maradt volna a futóhomok közepén. A folyó birtokbavétele, vagyis az öntözőhálózat megépítése, a vízirányító gátak feltöltése, e berendezések karbantartása, az összekötő csatornák megnyitása és elzárása lehetséges volt egyszerűbb szerszámok — kapák és földhordásra alkalmas kosarak segítségével is. Az egyik dinasztiák előtti uralkodó idejéből ránkmaradt rajzon látható, amint az alattvalók puszta kézzel és kapával dolgoznak egy bővizű összekötő csatornánál. Az I. dinasztia kortársai elsősorban az öntözött területeket tekintették

országuk részeinek; magát a „terület" szót akkoriban öntözőhálózattal négyszögletű parcellákra osztott föld rajzával jelölték. Az öntözőberendezésekkel átszelt Egyiptom már az I. dinasztia idején rendkívül termékeny ország volt.

A későbbi időkhöz hasonlóan Felső-Egyiptomot és Alsó-Egyiptomot nem egyenlő mértékben vették művelés alá. Felső-Egyiptomot már az I. dinasztia idején a földből sarjadó növény hieroglifájával ábrázolták az írásokban. Alsó-Egyiptomot — a mocsári növények világát — papiruszcserje rajza jelölte. Ez persze nem jelenti azt, mintha Alsó-Egyiptom teljesen elmocsarasodott terület lett volna, hiszen a Korai Birodalom idején itt már népes települések álltak, virágzott a szőlőművelés, és már gabonát is termesztettek; az I. dinasztia idején a felső-egyiptomi árpát megkülönböztették az alsó-egyiptomitól.

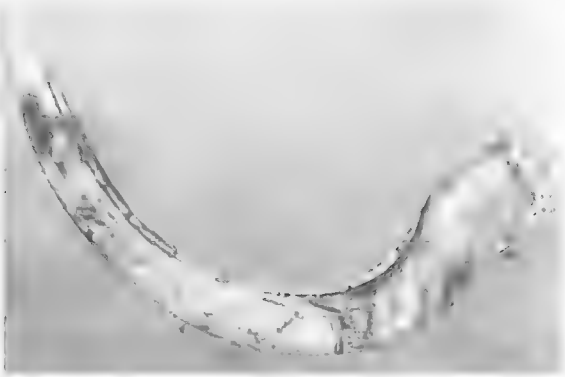

Fasarló kovaéllel
Az I. dinasztia korából származó saqqarai sírból

Az I. dinasztia kortársainak sírjaiban az árpán kívül rábukkantak az Emmer-féle búzára (Triticum dicoccum) is. A földművelő szerszámok a Korai Birodalom idején általában ugyanolyanok voltak, mint később, az Óbirodalom korában, bár egyrészük még nem volt olyan tökéletes. A legősibb ekefajtát a II. dinasztia korából származó hieroglifák mutatják. A kapát már a dinasztiák előtti egyik uralkodó emlékműve is ábrázolja. Betétes kovaéllel ellátott fasarlókat tucatjával találtak az I. dinasztia uralkodásának közepéről származó sírokban. A gabonát a későbbi időkhöz hasonlóan kézi erővel őrölték: már az I. dinasztia korából maradtak ránk durva gabonaőrlők (ezek két kőből álltak, melyek között a gabonát lisztté őrölték).

Hogy a Korai Birodalom idején már lent is termesztettek, azt a sírokban talált vásznak és lenkötelek bizonyítják. Némelyik vászondarab kitűnő minőségű, ami a szövőszék mesteri használatáról, a szövésben szerzett gazdag tapasztalatokról, s ezzel együtt fejlett lentermesztésről tanúskodik.

Az I. és a II. dinasztia korabeli szőlőművelés virágzó állapotáról rengeteg ép vagy törött borosedény tanúskodik. Az edények agyagdugóin található pecsétlenyomatokból ítélve a szőlőművelés Alsó-Egyiptomban virágzott.

Az Óbirodalomból ismert háziállatok közül majdnem mindegyik megvolt már a Korai Birodalom idején is (bika, szamár, ágasszarvú bárány és kecske). Ezt bizonyítják a képzőművészeti emlékek, az írásos emlékek, valamint az ásatások során felszínre hozott állati csontok. Az egyiptomiaknak sok jószáguk volt: az egyik uralkodó már az I. dinasztia uralkodásának elején azzal dicsekedett, hogy 400 000 szarvasmarhát és 1 422 000 kisebb lábasjószágot zsákmányolt. Ez az uralkodó Alsó-Egyiptom ellen harcolt, valószínű, hogy zsákmánya is onnan származott.

NYERSANYAGFORRÁSOK

Egyiptom természeti viszonyainak egyik sajátossága az volt, hogy a termeléshez szükséges nyersanyagokat majdnem kivétel nélkül megtalálhatták vagy magában az országban, vagy pedig a közeli pusztaságokban. Igaz, hogy a réz hazai lelőhelyei elenyészőek voltak, de bányászhattak rezet a közelben, a Sinai-félszigeten; az egyiptomiak ottlétéről már az I. dinasztia emlékei is tanúskodnak. Ami az aranyat illeti, a Nílus és a Vörös-tenger közötti pusztában, valamint Egyiptom-

felirat, amely az elhunytat „rabszolgának" nevezi. Az illető valószínűleg az uralkodó házi szolgája lehetett. A „rabszolga" szó akkoriban már annyira elterjedtté válhatott az egyiptomiak nyelvében, hogy az I. dinasztia idején a papokat egyik vagy másik istenség „rabszolgáinak" nevezték.

Honnan szerezték a rabszolgát? A Korai Birodalom idején elég sok belső és külső háború dúlt. A megkötözött fogoly kedvelt alakja az akkori képzőművészetnek. A foglyokat sokszor egész füzérben ábrázolták; mindegyiknek össze van kötözve a keze, s a nyakuknál fogva egymáshoz vannak fűzve. Az ábrázolt foglyok néha idegeneknek látszanak, többnyire azonban egyiptomiaknak is vélhetjük őket.

Egyes képek foglyok megölését, mások foglyok elhajtását ábrázolják. Az I. dinasztia egyik uralkodója azzal kérkedett, hogy 120 000 foglyot ejtett. Mivel ez a fáraó az engedetlen Alsó-Egyiptom ellen hadakozott, nagyon valószínű, hogy a foglyok is onnan származtak. Nincs okunk arra, hogy az említett számban kételkedjünk. A II. dinasztia egyik uralkodója elleni harcban elesett alsó-egyiptomi felkelők száma a korabeli feliratok szerint szintén hatalmas (48 205 vagy 47 209). 120 000 fogolyról tesznek említést a zsákmányolt jószág felsorolása után. Már ez is megvilágítja a foglyok gazdasági felhasználását. Mindazonáltal elhamarkodott volna az a feltevés, hogy a legősibb egyiptomi rabszolgarendszer csupán a hadifoglyok munkájának kihasználására korlátozódott, bár a nem külföldi rabszolgák kizsákmányolásának fokáról nincsenek határozott adataink.

Jelképesen vadállat és madarak alakjában ábrázolt egyiptomi nomosok foglyokat ejtenek
Dinasztiák előtti kor (i. e. IV. évezred)

A „Fehér falak" — így nevezték eleinte, és néha később is az alsó-egyiptomi Memphis városát — környékén az utóbbi évtizedekben végzett ásatások során feltárt temetkezési helyek szemléltetően mutatják, hogy Egyiptomban milyen mélyreható társadalmi rétegeződés volt már az I. dinasztia uralkodásának közepe táján.

Erődhöz hasonlóan meredt az ég felé az egyik főtisztviselő sírboltjának hatalmas téglatömege, sűrűn beborítva kiszögellésekkel és bemélyedéses díszítésekkel, belül sok rejtett helyiséggel, amelyek edényekkel és különféle holmikkal voltak tele. A sírbolttól délre 19 kisebb gödör volt, mindegyikben fakoporsó, finom szövetbe burkolt, zsugorított emberi testekkel. Valamennyi sírban néhány egyszerű edény feküdt, némelyikben ételmaradványokat is találtak. Az egyik (a huszadik) sír nagyobb volt a többinél, a koporsó is terjedelmesebb, s benne a holttest félig hajlott helyzetben feküdt. A sírbolttól keletre néhány kicsiny sír volt, bennük faládikák finom szövetbe burkolt madarak tetemével; az egyik faládika elefántcsonttal és ébenfával volt díszítve. Mindegyik sírocskában kisebb edény állt. Szomszédságukban még 7 kicsiny sír volt, amelyek mindenben hasonlítottak a madársírokhoz, csupán az volt a különbség, hogy ezekben a sírokban kutyák tetemei feküdtek. A tollas és négylábú „elhunytak" mellé egy embert is temettek, nyilván az ápolójukat. Ez az ember koporsó nélkül, csupán szemfedővel letakarva feküdt, körülötte néhány kisebb fazék volt elhelyezve.

Az előkelőséget tehát uralkodó módján temették el. Az uralkodóhoz hasonlóan halála után is körülvették emberei, s vele együtt temették el tollas és négylábú kedvenceit. Embereit — talán rabszolgáit — nem temették el jobb körülmények között, sőt, egyik-másik esetben rosszabbul, mint madarait és kutyáit. Már ebből is teljesen világosan láthatjuk az egyiptomi társadalom két szélsőségesen ellentétes pólusát.

Az ásatások arra is fényt derítettek, hogy az akkori fővárosban középrétegek is éltek. Ugyanabban a faluban, ahol a fentebb leírt sírboltot feltárták, rábukkantak egy másik, egyszerűbb temetőre. A feltárt 231 sírból néhányat a köves talajba vágtak, de legtöbbjük egyszerű, homokba ásott sír volt. Csak egyes sziklába vájt sírokat béleltek ki belül vályoggal, s csak két olyan sír van köztük, melyeket vályogfallal sírboltra és kamrára osztottak. Néhány sírban nem volt semmiféle holmi, másokban csak agyagedényeket találtak. Több sírban kitűnő munkával készített drága kőedényekre bukkantak, de néhány egyszerű sírgödörben is előfordultak ilyen edények. Az egyik sírból két sorozat elefántcsontból készült játékbábú került elő, egy másikban pedig fényűzően kivitelezett dísztűt és nagyobb réztálat fedeztek fel.

Így tehát szemünk előtt áll a szegények és a jómódúak temetője is. Milyen nagy a különbség az egyszerű sírok és az előkelők sírboltjai között!

Már akkor is az emberek és a vagyon fölött rendelkező fővárosi előkelőségek intézték az ország sorsát. Az uralkodó sírjától a nagyúrnak alig elmaradó sírboltját tekintve levonhatjuk azt a következtetést, hogy az I. dinasztia idején maga az uralkodó nem emelkedett ki a hatalmas nagyurak környezetéből, bár ő volt az első közöttük. Egy-egy főtisztviselő sírja néha fényűzőbb volt, mint az uralkodóé.

AZ ÁLLAMHATALOM

Mindannak alapján, amit a Korai Birodalomról tudunk, megállapíthatjuk, hogy az állam már az I. dinasztia idején kialakult (ha ugyan nem korábban).

A Korai Birodalom két részből álló, de már egységes állam volt, egysége azonban akkor még nem szilárdult meg. A „két föld" (Felső- és Alsó-Egyiptom) „egyesítését" az uralkodók ünnepként ülték meg trónraléptük alkalmával. Ez az „egyesítés" azonban a felső-egyiptomi hódítók erőszakos fellépésének volt az eredménye. Északot még nem igázták le teljes mértékben. A felső-egyiptomi hódítók és Alsó-Egyiptom között dúló harcok vörös fonálként húzódnak végig a Korai Birodalom egész történetén.

Az állam élén a király, a felső-egyiptomi hódítók leszármazottja állt. A királynak két különleges fejdísze, koronája volt: a fehér — a felső-egyiptomi, és a vörös — az alsó-egyiptomi. Ezek a „koronák" a két terület fölött gyakorolt királyi hatalmat jelképezték. E „koronákat" együtt is viselték — egyiket a másik fölött. Az I. dinasztia uralkodásának kezdetétől a feliratok „kettős uralkodó" címmel illetik a királyt, annak jeléül, hogy isteni személyében egyesül a birodalom mindkét fele. Az I. dinasztia uralkodásának közepétől a király „a Nád és Méh ura" címet viselte; az előbbi Felső-, az utóbbi Alsó-Egyiptomot jelentette. Ez az elnevezés azután rendes neve lett a fáraónak, Egyiptom mindkét fele királyának. Az állam kettős jellege kifejezésre jutott az állami intézmények elnevezésében is: a korona színéről a felső-egyiptomi kincstárt „fehér háznak", az alsó-egyiptomit pedig „vörös háznak" nevezték.

A királyt népes udvar — udvari tisztviselők és különféle szolgák tömege — vette körül. A királyi hatalalom jelentőségét a király teljes istenítésével hangsúlyozták. Az uralkodót Hóros királyi védisten hasonmásának nyilvánították, s minden király külön királyi nevet vett fel személyneve mellé: Hóros-Harcos, Hóros-Fenséges Kezével stb. (Hóros — görög névalak).

A rabszolgatartó előkelők (nagyurak) teljhatalmat ruháztak ugyan a királyra, de valójában

uralkodása előtt egyesítették. Nemcsak Narmer uralkodott Egyiptom mindkét része fölött (vagyis hordta mindkét „koronát"), hanem valószínűleg két másik, jóval régebbi uralkodó is már egész Egyiptomnak volt a királya. Egyiküknek edényeken szereplő feliratai például egymás után említik Felső- és Alsó-Egyiptomot.

A Korai Birodalom idején készült egyik évkönyv épségben fennmaradt töredékei alapján szintén arra lehet következtetni, hogy az évkönyv egész sor olyan királyt sorolt fel, akik az I. dinasztiánál korábbi időben uralkodtak, de már joguk volt az egyesített Egyiptom kettős „koronájának" viselésére.

Ha viszont Egyiptomot már jóval az I. dinasztia előtt egyesítették, akkor a hagyomány miért éppen ezt a dinasztiát tartja az I. dinasztiának, s megalapítóját, Menést, miért tartja az első királynak? Ezt nem magyarázhatjuk azzal, hogy Egyiptom egyesítése Menés előtt még nem volt végleges, és hogy az egyesítés csak Menés uralkodása idején szilárdult meg. Egyiptom végleges egyesítése még a II. dinasztia idején sem történhetett meg. Erről tanúskodik a II. dinasztia Ḫasekem nevű királyának Alsó-Egyiptomban rendezett vérfürdője. Másrészt viszont az a tény, hogy az ország északi része nem vetette alá magát egész Egyiptom királyainak, aligha ösztönözhette arra a hagyományt, hogy ne ismerje el a királyok uralkodását. Ezért leghelyesebb, ha elvetjük azt a feltevést, amely szerint az egész országot Menés egyesítette. Egyetlen olyan forrás sincs, amely az egyesítést Menés nevéhez fűzné. Megbízhatóbb magyarázatot kell találnunk Menésnek és dinasztiájának „elsőségére".

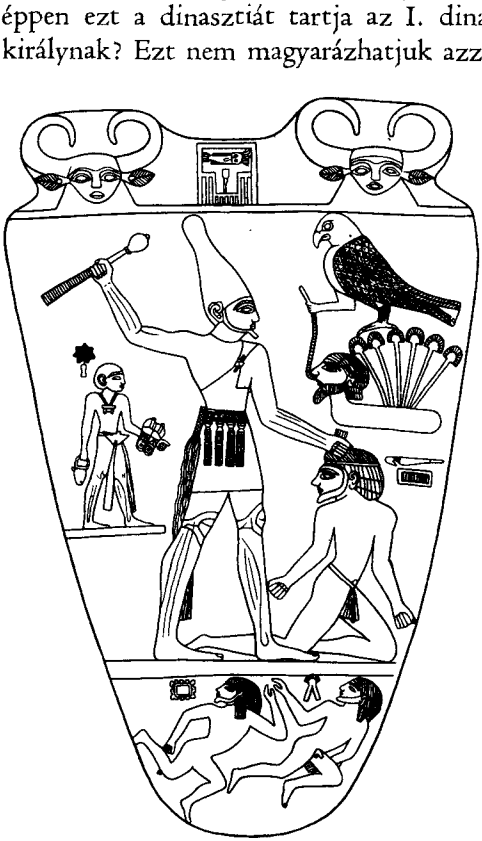

Felső-Egyiptom Alsó-Egyiptom fölött aratott győzelmének jelképes ábrázolása. I. dinasztia.
Középen Narmer fáraó, amint éppen egy foglyot öl meg. Mögötte — udvari szandálhordozó. Fenn jobbra — a fáraó sólyom képében (Hóros isten) foglyul ejti Alsó-Egyiptomot, melyet papirusz-cserjés földdarab és emberi fej jelképez. Lent — menekülő vagy megölt személyek

Az első dinasztiák idején az időszámítás a következő módon történt: az egyes királyok uralkodásának minden éve külön nevet kapott az illető évben lezajlott valamely jelentős esemény szerint. Az évek nevét külön listákba, évkönyvekbe vezették be. Ilyen lista töredékei maradtak ránk a Korai Birodalom idejéből, s ebből azt látjuk, hogy a feljegyzések szakadatlan, folyamatos láncolata az I. dinasztiával kezdődött.

Ebből az időből jelentős mennyiségű csontra és fára írt oklevél maradt ránk, amelyeket egyik vagy másik év elnevezésével kelteztek. Az ilyen iratok szintén csak az I. dinasztia uralkodásának kezdetétől jelennek meg. A dinasztiák előtti korból mindeddig egyetlen ilyen irat sem került elő. Az időszámítást az egyiptomiak nyilván az I. dinasztiával kezdték, s a legősibb idők éveinek események szerint történő felsorolását, vagyis az évkönyveket, szintén az I. dinasztiával kezdték. E dinasztia előtt a lista pusztán az uralkodók nevét említette, s az ilyen lista nem számított évkönyvnek. Ezért az egyiptomiak szemében az I. dinasztia megalapítója volt az első évkönyv szerinti, mondhatnánk „történelmi" fáraó.

Az első királyt, akinek az idejéből írásos tábláink vannak az évek megjelölésével, emlékművein rendszerint Hóros-Harcosnak (görög névalak) nevezik. Minden valószínűség szerint ez a király volt Menés. Azzal a következtetéssel, hogy a „Menés" név a Hóros-Harcosnak nevezett király személyneve volt, jól összeegyeztethetők a többi adatok is.

Manethón szerint a két első dinasztia a felső-egyiptomi This[1] (ṯnj) városból származott. Az I. és részben a II. dinasztia királyainak This körzetében, Abydos[1] város mellett feltárt sírjai igazolják ennek a tudósításnak a helyességét. A hagyomány Menésnek tulajdonítja Alsó-Egyiptom fővárosának, Memphisnek[1] a megalapítását; később ez lett egész Egyiptom fővárosa. Temetőjében százával tárták fel közepes módú emberek sírjait az I. dinasztia idejéből, valamint akkori előkelőségek nagyobb sírboltjait. E sírboltok közül a legrégibb Hóros-Harcos idejéből való.

Az I. dinasztia uralkodásának történelmi eseményeiről nagyon keveset tudunk. A rendelkezésünkre álló adatokból ítélve az I. dinasztia idején az országban viszonylag szilárd volt a helyzet. A források csak az uralkodói házon belül dúló viszályokról tesznek említést, azokról is csak a későbbi években emlékeznek meg. Másként alakult azonban a helyzet a II. dinasztia idején.

FELKELÉS ALSÓ-EGYIPTOMBAN

A II. dinasztia uralkodásának kezdetén a királyok szakítottak az évszázados hagyománnyal, és nem használták többé az abydosi temetőt. Később azután — még ugyanennek a dinasztiának az idején — Abydosban újból megjelentek a királysírok, de a királyok akkor már új, szokatlan címeket viseltek.

Mint említettük, Egyiptom uralkodói Hóros istennek nevezték magukat, a II. dinasztia idején azonban egy olyan királyt találunk, aki Hóros ellenfelének, Seth istennek a nevét vette fel.

Megölt alsó-egyiptomiak, Ḫasekem fáraó ellenfelei
Az ábra a fáraó szobrának talapzatán. Hierakónpolis. II. dinasztia

Utána egy másik király — már a dinasztia uralkodásának legvégén — egyidejűleg mind a két isten nevét használta, s nyilván megbékítő szándékkal „az, akivel mindkét isten megbékélt" jelzővel illette magát.

Nehéz eldöntenünk, hogy a címeknek ez a megváltozása kapcsolatban állt-e azokkal a véres alsó-egyiptomi eseményekkel (itt tisztelték Seth istent), melyekről a II. dinasztia Hóros-Ḫasekem nevű királya tesz említést. Két szobrának talapzatán Alsó-Egyiptom mint legyőzött ellenség szerepel; a szobrok talapzatán megölt felkelők holttestei láthatók, s fel van tüntetve az elesett ellenfelek száma (az egyik szobron — 48 205, a másikon — 47 209). Két kőedényen Felső-Egyiptom istenét látjuk, amint a felső-egyiptomi koronával ékesített királynak átnyújtja a két föld egyesítésének jelvényét „Alsó-Egyiptom leverésének évében".

[1] Görög névalakok — *Ford.*

3. A KORAI BIRODALOM KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA

AZ ÍRÁSBELISÉG ÉS A TUDOMÁNYOK CSÍRÁI

Az egyiptomi írás már a Korai Birodalom idején kialakult. Az I. dinasztia uralkodását megelőző évtizedekben az egyiptomiak már ismerték mindazoknak a jeleknek alapvető fajtáit és összekapcsolásuk alapvető módszereit, melyeket a későbbi időkben használtak.

A római birodalom korának görög írói a majdnem kizárólag templomfalakba vésett egyiptomi írásjeleket a görög „hieros" (szent) és „glyphó" (vágok, vések) szavak összetételével *hieroglifáknak* nevezték el. Külsőre a hieroglifák élőlények és különböző tárgyak rajzai voltak. A hieroglifák vagy közvetlenül „ábrázolták" a szót, például a bika rajza a „bika" szót jelentette, vagy pedig közvetve utaltak a szó tartalmára, például a buzogánynak, a szomszédos törzsek fegyverének rajza e törzsek országának nevét, Libyát jelentette. Több szó tolmácsolásához a mi rejtvényeinkre emlékeztető módszert használták, vagyis egyes hangokat bizonyos tárgyak rokonhangzású nevének ábráját mutató hieroglifáival jelöltek. Ennél a módszernél csupán a mássalhangzókat vették figyelembe. Így például *Ḥḥ* isten ábrájával jelölték az egyiptomiak a „milliót" jelentő *ḥḥ* szót; gömbölyű fazék (egyiptomi nyelven *nw*) ábrájával jelölték a különböző szavakban szereplő *nw* mássalhangzókat; az egyiptomi nyelven *t*-nek mondott kenyér ábrájával a *t* mássalhangzót jelölték. Mivel mind a 24 koraegyiptomi mássalhangzónak külön jele volt, pusztán „betűkkel" is lehetett írni; a betűs, ABC-szerű írásrendszerre azonban az egyiptomiak mégsem tértek át. Már az I. dinasztia uralkodásának elejére kidolgozták a későbbi időkben megszokottá vált „kevert" írást, amikor egyetlen szó tolmácsolására ábrázoló jeleket s ezzel együtt hangjeleket is írtak. Így például a „Libya" szó egyiptomi nyelven a *Ṯḥnw* mássalhangzókból állt, amit írhattak — mint már említettük — a buzogány jelével, s a homokos földsáv ábráját is mellérajzolhatták, annak jelölésére, hogy a puszta országáról van szó. Ugyanakkor az első ábra után a „fazekacska" jelét is tehették, melynek hangbeli jelentése *nw* volt. Így magyarázták, hogy a buzogánnyal jelzett szó az *nw* mássalhangzókat tartalmazza.

Az írnokok már az I. dinasztia uralkodása előtt tintarajzos feliratokkal jelölték meg az élelmiszeres edényeket. E feliratok rajzolata néha bizonyos könnyedséget és magabiztosságot mutat. Az I. és a II. dinasztia idején a hieroglif feliratok rajzolatának könnyedsége a tintafeliratú edényeken egyre szembetűnőbb lett. Az első két dinasztia feliratain az írószerek ábrái (hieroglifái) azt mutatják, hogy már akkoriban hosszú nád-ecsetet használtak a tintával való íráshoz.

Az egyiptomi írás elsősorban annak köszönhette korai kifejlődését, hogy a nagy gazdaságokban és az állami ügyvitelben mindenütt használták. Ez a magyarázata annak is, hogy a Korai Birodalomban a számtani ismeretek viszonylag magas fejlettségi színvonalat értek el. Az I. dinasztia uralkodásának elejére az egyiptomi számvevők már hatalmas számokkal dolgoztak; a nyelvben és írásban már akkor külön szavak és jelek voltak a 10 000, a 100 000, az 1 000 000 megjelölésére. A számolás alapja a tízes rendszer volt. Az egységet, tizeket, százakat, ezreket stb. jelölő hieroglifákat annyiszor írták le, ahányszor az egyes, a tízes, a százas, az ezres stb. előfordult a számban; például a 23-at két darab tízest jelölő ívvel és három vonallal írták.

Amint azt földművelő népnél várni lehet, az évkönyvet hónapokra és napokra osztott évek szerint vezették. Legalábbis az I. dinasztiától kezdve minden évben rendkívüli pontossággal mérték a Nílus áradásának szintjét, amelytől az állam gazdasági jóléte függött. A Nílus vizének szintjét a megfelelő évhez jegyezték be. Minden év valamilyen akkori eseménytől kapta a nevét. A királyok nevét, az év elnevezését s a Nílus vízállását bejegyezték az évkönyvekbe.

A Korai Birodalom idején az államfő istenségéről szóló tanítás a fennálló osztályrend megszilárdítását szolgálta. Mint már említettük, a király személyét istenként tisztelték, az isteneket a királyok szülőjének és védelmezőjének tekintették. Az elnyomók hatalmát tehát az istenség dicsfényével övezték.

Az akkori idők forrásai számos istenről tesznek említést, s közülük sok később is megőrizte jelentőségét. Számos istent állat formájában tiszteltek. Néhány istent nemcsak saját vidékén tiszteltek; például Sais[1] alsó-egyiptomi város harcias istennője, Néith[1], az I. dinasztia idején nagy

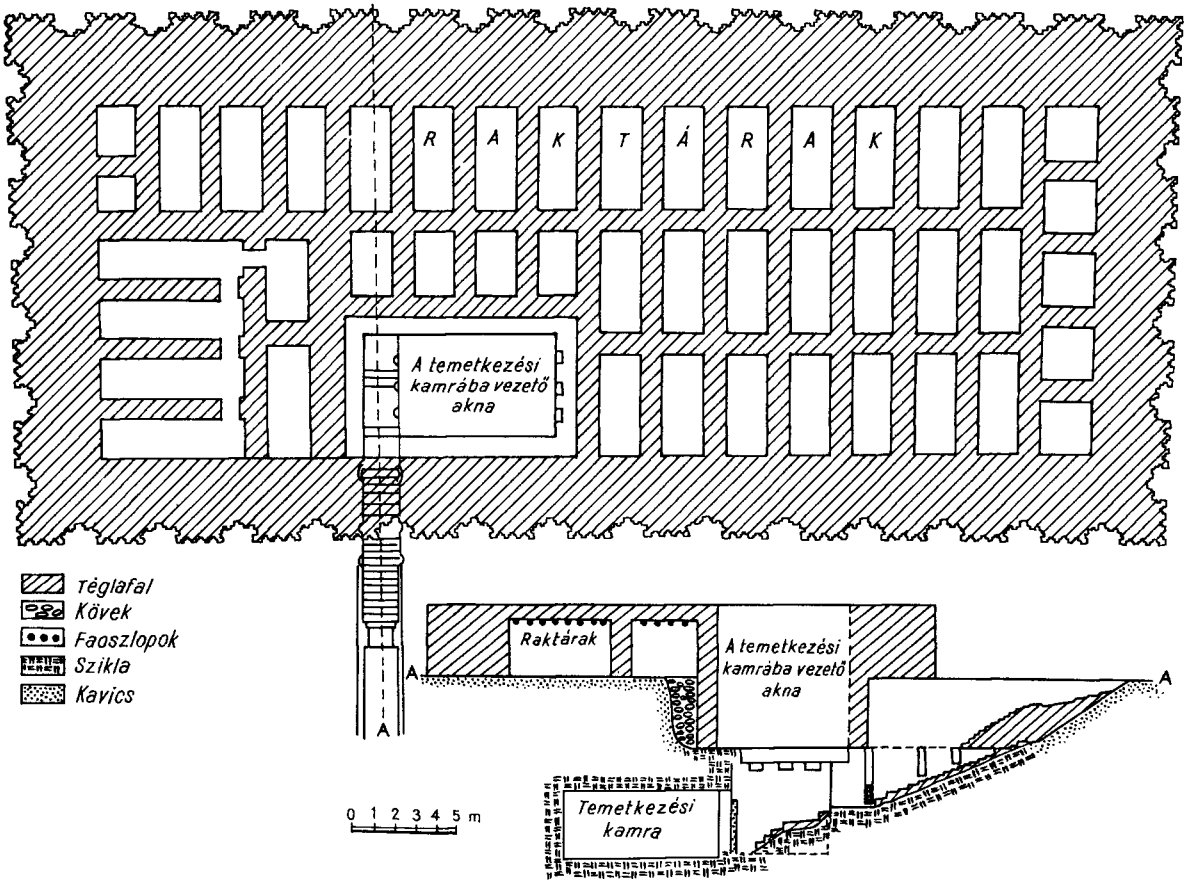

Hemaka egyiptomi nagyúr saqqarai sírboltja. I. dinasztia
Alaprajz és függőleges keresztmetszet

tiszteletnek örvendett az ország más részein is. A földművelés istene – Rē^c napisten, aki később általános tiszteletben részesült, először a II. dinasztia alatt egy királyi névben fordul elő.

Már az I. dinasztia korából származó feliratokban is tükröződik az egyiptomiaknak az a hiedelme, hogy az embernek kettős lelke van, s az ember neve különlegesen fontos. A múltból örökölték azt a szokást, hogy gondoskodjanak az elhunyt másvilági életéről: ezért készítettek neki lakást (sírkamrát), melyben élelmiszert és edényeket helyeztek el. Ez a szokás tovább fejlődött.

A varázslás erejében való hit, amely a későbbiekben is megőrizte nagy jelentőségét, léptennyomon megtalálható az ősi egyiptomi forrásokban.

[1] Görög névalakok – *Ford.*

A Korai Birodalomnak a mindennapi élet céljait szolgáló építményeiből, tárgyaiból semmi vagy majdnem semmi jelentős dolog nem maradt ránk. Ha az ősi egyiptomi templomokat a hieroglifák alapján idézzük fel, akkor e templomokat kisebb bekerített épületeknek kell gondolnunk. A korai egyiptomi építészet egyetlen olyan ága, amelyről valamennyire részletes adataink vannak, a királysírok és az előkelők sírboltjai. A Korai Birodalom nagyúri sírjai sok tekintetben túlszárnyalták a későbbi Óbirodalom sírjait. A földhányás-szerű, négyszögletes, föld feletti sírépületek[1] még az I. dinasztia után is századokon át szokásban voltak. Ezeket a sírokat eleinte nem kőből, hanem nyerstéglából emelték. Néhány korai egyiptomi sír a későbbi rendes síroktól eltérően oldalsó felületén függőleges kiszögellésekkel és mélyedésekkel volt részekre osztva, nyilván az egykorú paloták utánzásaképpen. Az úgynevezett lépcsős piramist, amelyet a Korai Birodalom elején mint királysírt látunk, csírájában már az I. dinasztia idején ismerték. Az egyik nagyúr sírját úgy kezdték építeni, hogy először számos, egyre kisebbedő négyszögletes lapot helyeztek egymásra, de később átépítették.

A Korai Birodalom idejéből a kerekszobrászatnak jelentős mennyiségű kisebb, de csak kevés nagyobb emléke maradt ránk. Egyes mesterek már az I. dinasztia uralkodásának kezdetén vagy talán még előbb kitűnően ábrázoltak embereket és állatokat. Ilyen például a felső-egyiptomi koronát viselő agg király meglepően élethű ábrázolása. Viszont az embereket ábrázoló nagyobb kőszobrok még a II. dinasztia uralkodása idején is meglehetősen tökéletlenek voltak, mert az egyes testrészeket a szobrászok rendkívül aránytalanul ábrázolták.

Mivel a szobroknak vallási jelentőségük volt, külsejüket — testhelyzetüket, színezésüket stb. — meghatározott szabályok írták elő, melyek kötelezőek voltak a szobrász számára. Ezeket részben még a dinasztiák előtti időkben dolgozták ki, de csak a Korai Birodalom művészetében szilárdultak meg.

A domborműves ábrázolásokat nem annyira nézték, mint inkább olvasták. A domborműves ábrák és az írásjelek az első dinasztiák idején elszakíthatatlan kapcsolatban álltak egymással. Az ilyen ábrák elkészítését is egyre inkább szabályok rögzítették. A művész valamely tárgyat nem olyannak ábrázolt a síkon, amilyennek láthatta bizonyos helyzetben, bizonyos szemszögből, hanem igyekezett az illető tárgyat úgy ábrázolni, hogy minden jellemző vonása egyidejűleg látható legyen. A tárgyakat úgy ábrázolták, mintha egyidejűleg elölről és oldalról is nézték volna. Ezzel magyarázható az emberi testnek számunkra furcsa ábrázolása. Az állatok ábrázolásában, melyet leginkább az oldalnézet jellemez, az egyiptomi művészet alig különbözik a mai művészettől.

Az egyiptomi síkábrázolás festészetben és vésésben már jóval az I. dinasztia uralkodása előtt megfigyelhető, de a módszert nem alkalmazták következetesen. Ez a módszer csupán az I. dinasztia uralkodásának küszöbén alakult pontos szabállyá, amely aztán érvényben maradt az ősi egyiptomi művészet egész további fejlődése folyamán. Lehet, hogy itt a vallás konzervatív hatása mutatkozott meg: a módszer a vallásos ábrázolás hagyományaként gyökeresedett meg.

Az I. dinasztia idején gyors ütemben fejlődött a művészi tudás. Az a bizonytalanság, amely az I. dinasztia uralkodásának elején figyelhető meg a síkábrázolásban, később magabiztos vonásoknak, ügyes kompozíciónak, s ahol arra szükség van, az alakok mozgékony ábrázolásának adja át a helyét.

[1] Ezeket külsejük miatt rendszerint az arab „masztaba" szóval jelölik, amely földhányást, padot jelent.

V. FEJEZET

AZ EGYIPTOMI ÓBIRODALOM

Az Óbirodalom kora néhány évszázadot ölel fel az i. e. III. évezredből. E korszak pontos határait eddig nem sikerült megállapítanunk. Manethón szerint az Óbirodalom a III. dinasztiától a VIII. dinasztiáig tartott.

Az Óbirodalom időszaka megmutatja, milyen nagy jelentőségű volt az ország végleges egyesítése, Felső- és Alsó-Egyiptomnak gazdasági és politikai egységbe való tömörítése.

1. AZ ÓBIRODALOM TÁRSADALMI ÉS ÁLLAMRENDJE

Ebben a korban elég sok szántóföld volt Alsó-Egyiptomban; ismerték az árpa egyik különleges, alsó-egyiptomi fajtáját; az akkori gazdaságnak azonban még mindig nem a földművelés volt a fő jellemvonása. A III. dinasztia korából származó emlékek azt mutatják, hogy Alsó-Egyiptomban volt a legtöbb királyi kertészet; a legtöbb akkori borfajtát Alsó-Egyiptomról és városairól nevezték el.

A tengerparti mocsarak vidékén szárnyasok tenyésztésével és halászattal foglalkoztak. A Nílus deltáját magas, sűrű papiruszcserjék borították. A papiruszból gyékényt fontak, csónakot készítettek, írásra alkalmas anyagot gyártottak. A nedvdús, kövér legelők kitűnő táplálékot nyújtottak a jószágnak (Felső-Egyiptomban a jószág a partok mentén legelt). Az állattenyésztés az alsó-egyiptomi „munkák" sorába tartozott; a síremlékek falain gyakran látni legelésző csorda képét. A feliratok szerint a Delta legelőiről „kerültek ki" a nagyurak bika- és tehéncsordái; ugyancsak a Delta adott nekik „minden jót", ami bőségesen termett az ingoványokban — papiruszt és „mindenfajta szárnyast".

Némelyik sírrajzon bárkákat láthatunk, amint szarvasmarhákkal, kisebb háziállatokkal, vadon élő állatokkal, darvakkal, galambokkal, edényekkel stb. megrakodva érkeznek meg Felső-Egyiptomból a gazdához. A bárkák legfontosabb terhe azonban a gabona volt; sok hajót külön gabonaszállításra építettek.

Alsó-Egyiptomtól, melynek területét csak részben vetették be gabonafélékkel, részben azonban kertek, rétek és mocsarak borították, élesen elütött Felső-Egyiptom, mert ez elsősorban gabonatermő vidék volt. Gazdasági vonatkozásban az ország két része kiegészítette egymást. Egyiptom végleges egyesítésével, mely a II. dinasztia uralkodásának végén történt meg, lehetővé vált a gazdaság újabb fellendülése.

RÉZ- ÉS KŐSZERSZÁMOK

Az egyiptomi ásatások során meglehetősen nagyszámú, kovából készült kést, kaparót, fúrót találtak a III. dinasztia korából. A dinasztia egyik első királyának temetkezési helyén százával találtak kovafúrókat, melyeket a kőfaragók hagytak ott. Az akkori városok házainak romjai alól kovaélek kerültek napvilágra. Az Óbirodalom későbbi időszakából is sok kovaszerszám maradt ránk. A kőfaragók kovafúrókat használtak, noha a rézfúrók már versenyeztek ezekkel. A kő- és faszerszámnak gyakran nem is volt versenytársa. A vésőt számos munkánál fakalapáccsal verték, a rezet és aranyat ökölbe szorított kődarabbal kovácsolták. Kővel pattintották a kemény, rézzel megmunkálhatatlan követ, s a csiszolókat is kőből készítették.

Jelentős mennyiségben találtak azonban rézszerszámokat is az Óbirodalom idejéből: különféle késeket, vésőket, szekercéket, baltákat és fűrészeket. Ezek rendszerint nem igazi szerszámok, hanem csupán kisebb utánzataik, amelyek nyilván takarékosságból készültek. A régi egyiptomiak ugyanis azt képzelték, hogy a holtaknak is szükségük van szerszámokra a „másvilágon"; ezért a szerszámok rézből készített pontos másait elhelyezték a sírokban. A síremlékek falain látható rajzokon is előfordulnak ládákba csomagolt szerszámkészletek. Ugyanezek a rajzok munka közben, a mester kezében is ábrázolják e szerszámokat. A rezet rendszerint kovácsolták.

A rézszerszámokat kétségkívül széles körben alkalmazták a famegmunkálás terén, hiszen a lakosságnak mindenütt, mindennap szüksége volt fára: mezőgazdasági eszközök, tetők, oszlopok, ajtók, csónakok, hajók, háztartási tárgyak készítéséhez stb.

A rézszerszámok diadala azonban főleg abban mutatkozott meg, hogy a lágy kőanyagból (mészkőből) való építkezés hallatlanul fellendült, ami csak a rézszerszámok széles körű használata révén vált lehetővé.

Az Óbirodalomban a rezet természetes formájában, ónnal való ötvözés nélkül használták. A rézszerszámok lágyak voltak; lehet, hogy a szerszámokat erős kovácsolással bizonyos mértékig keményebbé tudták tenni. A fűrész és a fúró munkáját kvarchomokkal gyorsították. Ha szemügyre vesszük a kőfaragók munkáit, megállapíthatjuk, hogy a rézszerszámoknak igen hamar el kellett kopniuk. Elképzelhetjük, milyen hatalmas mennyiségű rézszerszámot használtak el az egyiptomiak az Óbirodalom korában, amikor a szó szoros értelmében egész kőhegyeket mozgattak meg. A vasat ekkor már ismerték ugyan, éspedig nemcsak meteorit formájában, azonban jelentősége a termelésben még nem volt.

MEZŐGAZDASÁG

Mint fentebb már említettük, az országot keresztül-kasul átszelő vízelosztó hálózat már a Korai Birodalom idején megvolt. Mai ismereteink alapján nem állapítható meg, hogy ezt a hálózatot milyen mértékben bővítették és tökéletesítették az Óbirodalom korában. A konyhakerteket és szőlőket még a nagyurak gazdaságaiban is kézi erővel, edényekből öntözték.

A mezőgazdasági szerszámok a Korai Birodalomhoz viszonyítva nemigen váltak tökéletesebbé. A mezőgazdasági felszerelést minden valószínűség szerint rézszerszámokkal készítették; nincs semmi alapunk annak feltételezésére, hogy az eke csoroszlyája és a kapa nem fából lett volna. A rajzokból ítélve a sarló is fából készült, s kovaéllel látták el.

Az Óbirodalom legtöbb, sőt talán mindegyik gabonanövényét már a Korai Birodalom idején ismerték az egyiptomiak. Ugyanezt mondhatjuk a szőlővenyigéről, a datolyapálmáról, a fügefáról stb. Nem nagyon találhatunk új fajtákat a főzeléknövények között sem (gyökérfélék, vöröshagyma, fokhagyma, uborka, saláta stb.). A lentermesztés már az Óbirodalom kora előtt széltében elterjedt.

A jószágfajták alapjában szintén ugyanazok voltak, mint korábban. Lehet, hogy már a Korai

a birtokán levő éhezőknek, saját lenvásznába burkolva temettette el a szegényeket, s a fizetésképtelen adós helyett a saját gabonájából adta meg a kölcsönt a hitelezőnek. Ez a dicsekvés is azt bizonyítja, hogy a nyomor jóval nagyobb lett a VI. dinasztia idejére.

A RABSZOLGASÁG

Az Óbirodalom alkonyán az egyik nomarchés emlékeztette területének lakosságát és szomszédait, hogy soha nem rabolta el egyikük lányát sem. A VI. dinasztia idején az egyik tisztviselő öccse arról beszélt, hogy 20 éven keresztül igazgatta bátyjának gazdaságát, s hozzáfűzte: az egész idő alatt senki sem „került a keze alá", és sohasem tett rabszolgává embereket, sem férfit, sem nőt.

Erről tehát mint jótéteményről emlékeztek meg; ebből arra lehet következtetni, hogy a rabságba hurcolás viszonylag általános jelenség volt az Óbirodalomban.

A rendelkezésünkre álló adatokból ítélve személyi tulajdonban levő rabszolgái lehettek az olyan papoknak, akik az előkelőségek halál utáni kultuszát szolgálták. Emellett függő helyzetben éltek e papok mellett néha fiatalabb rokonaik is. Szolgálatuk fizetsége fejében az ilyen papok szántóföld és „mindenféle dolog" mellett embereket is kaptak használatba. A IV. dinasztia idején vagy az V. dinasztia uralkodásának elején egy nagyúr végrendeletileg tiltotta meg a halál utáni kultuszt szolgáló papoknak, hogy eladják vagy örökségül hagyják az általa adományozott rabszolgákat. Ez azt jelenti, hogy az ilyen embereket eladhatták és megvásárolhatták, és hogy általában megvolt a rabszolgapiac. Egy másik felirat szerint is vásároltak embereket annak érdekében, hogy az illetők különféle szolgálatokat teljesítsenek az elhunytnak; ezeket az embereket a felirat „vásároltaknak" fordítható szóval jelöli. Az V. dinasztia egyik nagyurának sírrajzán egyiptomi nevet viselő két „vásárolt" törpe alakját láthatjuk; ezek az elhunyt személyi szolgái voltak: az egyik törpét a nagyúr hordszékével és párnájával, a másikat a nagyúr sétabotjával és cipőjével ábrázolták.

Ugyanebben a sírban, közvetlenül a törpék rajza fölött két másik szolgát, két „etiópot" is láthatunk, akik külsejükben erősen elütnek egyiptomi társaiktól, bár egyiptomi nevet viselnek; az egyik „kísérő", útizsákkal és mosdószerekkel, a másik „kulcsár", rajta háziruha. Az V. dinasztia korában élt egyik királyfi sírboltjának képei között is láthatunk egy „etiópot", aki urának szandáljait és ruhazsákját tartja a kezében. Később a szolgákkal kapcsolatban használt „etióp" szó „etióp rabszolgát" jelentett.

A rab etiópok valószínűleg a hadifoglyok soraiból kerültek ki. Az Óbirodalom állandó harcban állt a szomszédos törzsekkel, s akkoriban igen sok foglyot ejtettek. A IV. dinasztia első királyának, Snefrunak az uralkodása idején sok férfit és nőt hurcoltak el fogságba, egyik alkalommal 7000 etiópot, másik esetben pedig 1100 libyait. Libyai foglyokat láthatunk az V. dinasztia második királyának, Sahurēnak emlékművén is. A VI. dinasztia idején Elephantiné (görög névalak) nomarchésa „nagyszámú" foglyot szállított Etiópiából a fővárosba, az egyiptomi had pedig „nagyon sok" foglyot ejtett északkeleten (valahol Ázsiában). Az V. dinasztia alapítójának, Userkaf királynak uralkodása alatt az évkönyv említést tesz 70 idegen országból való férfiról (vagy nőről?), akiket valószínűleg a királyi piramis mellett működő templomnak ajándékoztak.

A felsorolt bizonyítékok azt mutatják, hogy az egyiptomi Óbirodalomban erősen elterjedt a rabszolgaság, mégpedig nemcsak a felső rétegek körében, hanem a lakosság középső rétegei között is.

A leigázott idegeneket könnyű volt rabszolgaságba hajtani, a honfitársak leigázása azonban már nehezebben ment. Igaz, a fentebb elmondottakból látható, hogy a honfitársakat is teljes mértékben le lehetett igázni, valószínűleg adósrabsággal vagy egyéb módszerekkel. Voltak azonban olyan honfitársak is, akiket az előkelők rabszolgatartó módszereikkel kizsákmányoltak ugyan,

Rabszolgaságba hajtott hadifoglyok
Dombormű Sahurē abusíri sírkápolnáján. V. dinasztia

de mégis különböztek a tulajdonképpeni rabszolgáktól. Az anyagi javaknak ilyen közvetlen termelője, akinek ténylegesen még a termelési eszközök sem voltak birtokában, bizonyos mértékig megőrizte még régebbi állapotának egyes ismérveit, s bizonyos vagyonnal is rendelkezhetett.

NAGYÚRI, TEMPLOMI ÉS KIRÁLYI GAZDASÁGOK

Az Óbirodalomnak az uralkodó osztályok érdekében létesített emlékművei nem mutatnak képet a közösség tagjainak életéről, a Nílus-völgy földművelőinek életéről, nem mutatják meg sem a parcellákon végzett munkájukat, sem mindennapos életüket. Egyiptom dolgozó népének életéről csak a nagyurak sírrajzaiból tudunk, hiszen ezek az ábrák azokat az egyszerű egyiptomiakat mutatják be, akik a nagyuraknak dolgoztak.

Az Óbirodalom sírfalain számtalan szántóvetőt és kertészt, pásztort és vadászt, madarászt és halászt, réz- és aranyművest, fazekast és kőfaragót, ácsot és asztalost, takácsot és sarukészítőt, péket és serfőzőt találhatunk, amint a nagyúrnak dolgoznak. Külsejükből, ruházatukból és nevükből ítélve — amennyiben nevüket megjelölik —, ezek a kézművesek egyiptomiak. Közvetlen főnökeik maguk is a beosztottakkal együtt dolgoznak: felügyelnek a szántóvetőkre, vagy irányítják a rézművesek, ácsok, tímárok és más kézművesek munkáját. A sírrajzokon még azt is látni, hogy amikor asztagba rakják vagy elcsépelik a gabonát, öntözik a szőlőkertet vagy préselik a szőlőt, amikor elszállítják a kifogott halat, vagy elcipelik a kelepcébe jutott vad ketrecét, amikor sört főznek vagy fémet kovácsolnak — akkor az elhunytak kultuszát szolgáló papok is segédkeznek a munkában. Az egyik ábrán például a „kimutatások őrzője" is segít a szőlőt préselő munkásoknak.

Tartozások behajtása
Saqqarai sír domborműve. V. dinasztia

A nagyúri gazdaságok hatalmas szerepet játszottak az ország akkori gazdasági életében. A nagyurak birtokai az egész országban szétszórva feküdtek, Alsó- és Felső-Egyiptomban egyaránt. Egyetlen nagyúrnak esetleg több „jószágigazgatója" is lehetett. A jószágigazgató a „háznak", más szóval a nagyúri gazdaságnak legfőbb, felelős irányítója volt. Neki voltak alárendelve az írnokok, a kimutatásőrzők, a raktárosok és a gabonanyilvántartók. Ezek az emberek voltak a gazdaság felügyelői; minden alacsonyabb rangú vezető nekik tartozott beszámolni; minden vétkest botbüntetéssel sújthattak. Akárcsak általában az államban, a nagyurak gazdaságának igazgatóságában is mindenütt megtalálhatjuk a nagyúr „személyi házának" írnokait; a földmunkáknál, a jószág terelésénél, a kézműves műhelyekben egyaránt. Az elszámoltatás rendszere igen fejlett volt: a jószágigazgató állandóan terjedelmes kimutatásokat készített a gazda részére, a gazdasági könyvek őrzője pedig beszámolt az egész elmúlt évről.

A nagyurak birtokai majorságokra, „udvarokra", „településekre" oszlottak. Az egyes udvarok és települések élén „parancsolók" *ḥk3*, olv. *ḥeḳa*-k) álltak. A ránk maradt rajzokon a „parancsolót" a vetésnél és az aratásnál, a szérűskertben és a jószágudvaron láthatjuk; ő felelt a begyűjtött gabonáért és a jószágállományért. A beszámoltatásnak gyakran a „parancsolók" megverése lett a vége; mindazonáltal nem szabad azt gondolni, hogy ezek afféle falu bírái voltak, bár a „ḥeḳa"

szót néha így értelmezik. Amikor a feliratok rangjukat is közlik, kiderül, hogy egyúttal állami tisztviselők is voltak. Az egyik királyi tisztviselő birtokán a „parancsoló" tisztségét saját öccse töltötte be.

A nagyurak földjei és szérűskertjei megoszlottak az egyes települések között. Vetés és aratás idején a földeken „munkásosztagok" dolgoztak. A ránk maradt rajzok szerint az ilyen osztagok kizárólag férfiakból álltak. A nők munkája a gabona megrostálása volt. A sírrajzokon csak igen ritkán láthatunk kapáló vagy kéverakó nőket. Ha kevésnek bizonyult az aratómunkás, és a gazda egyszemélyben nomarchés is volt, „személyi háza" osztagainak segítségére a „királyi" embereket, vagyis — mint tudjuk — a közösség földművelő tagjait is igénybe vehette.

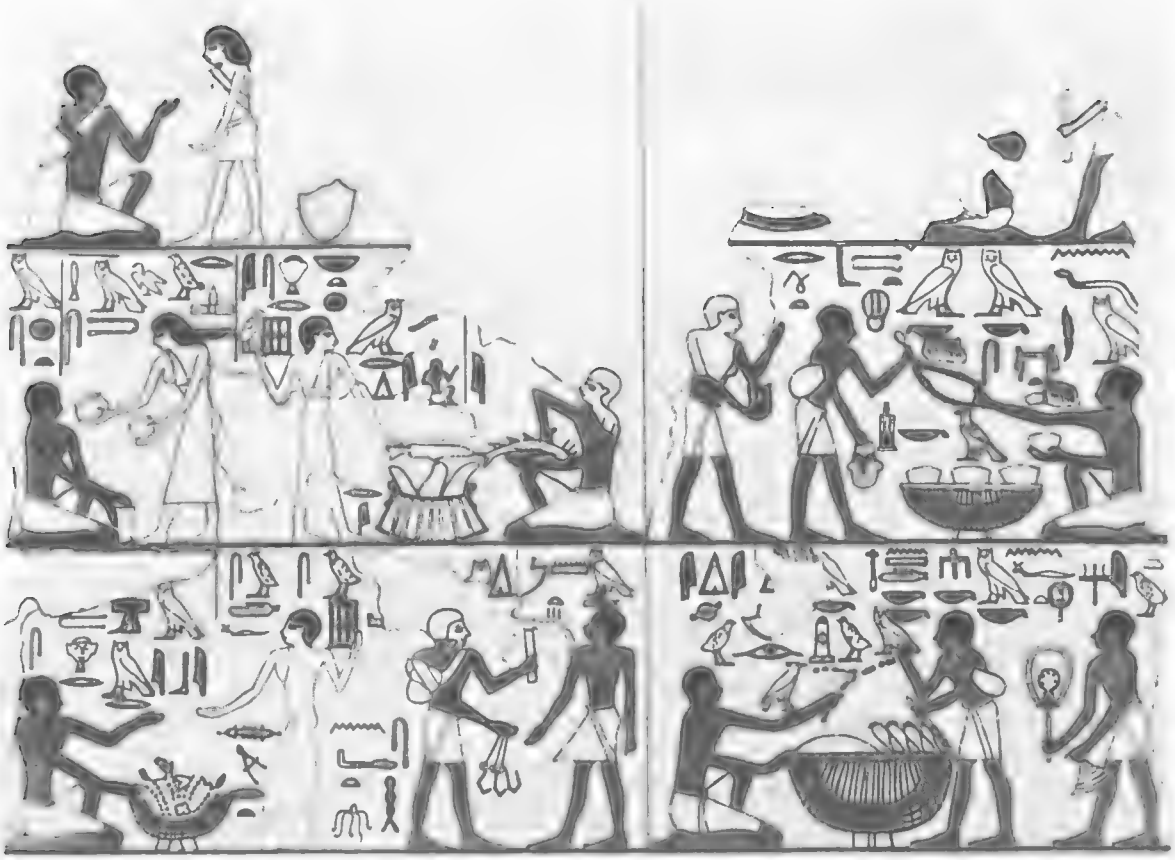

Cserekereskedelem az egyiptomi óbirodalomban
Saqqarai sír festett domborműve

A vetőmagot a gazdaság magtárából adták ki, s a begyűjtött gabona a nagyúr „személyi házának" tulajdona volt. Ha a településeken nagy jószágudvarok voltak, akkor az igásfogatok, melyekkel a nagyúrnak szántottak, szintén a nagyúr tulajdonát képezték és nem a földművelőkét. A sírrajzokon mindig két tehén van eke elé fogva, s legtöbb esetben mindegyik fogatnál két, sőt néha három felnőtt férfi áll: maga a szántó, a hajtó és néha a vezető, aki elöl haladva irányítja a fogatot.

Az egyik nomarchés egyenesen a személyi tulajdonát képező gabonáról (?), ekékről, bikákról és emberekről beszél. Az igásállatokon kívül szamarakat is tartottak, ezekkel szállították a gabonát a földről a szérűre. A szamaraknak nagy jelentőségük lehetett, mert a feliratok szerint számuk néha több százra és ezerre rúgott.

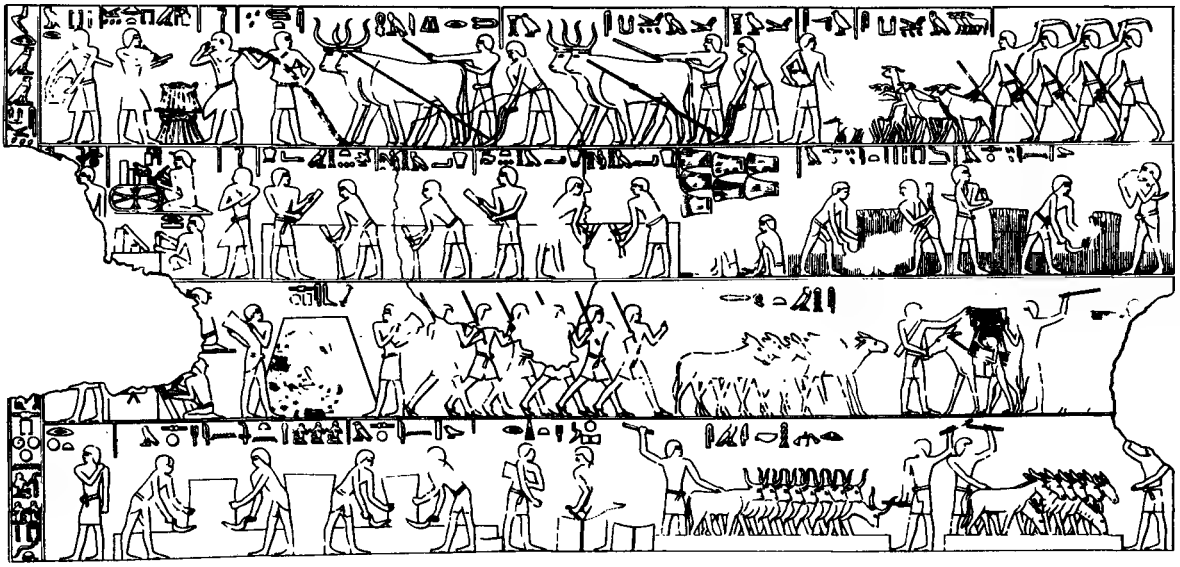

Földművelő munkálatokat ábrázoló jelenetek
Sheikh-Said-i dombormű. Óbirodalom

A munkásosztagokat és felügyelőiket megtalálhatjuk azokon a képeken is, melyek vízi és szárazföldi teherszállítást ábrázolnak (például nagyurak szobrait vontatják szántalpakon). Amikor óriás pilléreket kellett ledönteni, megint csak munkásosztagokat vettek igénybe, s valószínűleg vadászatkor is szükség volt rájuk. Így tehát nagy a valószínűsége annak, hogy ugyanazokat az osztagokat vezényelték hol ilyen, hol olyan munkára.

A pásztorok szintén különféle vezetőknek voltak alárendelve. A jószágot, melyet ők legeltettek, takarmányoztak és fejtek, vagy a „személyi ház" különböző majorságaiban és településein épített istállókban tartották, vagy pedig távoli réteken legeltették. Az istállók egyben nagy tejgazdaságok is voltak. Az egyik sírrajzon sok tehenet látunk, amint éppen fejik őket, majd szolgák hosszú sora viszi a friss tejet a gazda elé. A települések „parancsolói" mellett a jószágfelügyelők is számadással tartoztak a rájuk bízott jószágért, s aki nem tudott elszámolni, azt kínzásokkal büntették.

Külön felügyelőknek voltak alárendelve a halászok meg a madarászok, akik rendszerint nagyobb csoportokban dolgoztak. A madarászoknak kellett gondoskodniuk arról, hogy uruk baromfiudvarát bőven ellássák szárnyasokkal.

A nagyurak gazdaságaiban kézműves műhelyek is működtek. A kézműveseket közös műhelyben, „műhelyházban" vonták össze, ahol egyidejűleg rézművesek, aranyművesek, kőfaragók, drágaköveket megmunkáló vésnökök, kőedényt készítő fazekasok, szobrászok, asztalosok, ácsok, hajóépítők és más mesteremberek dolgozhattak együtt. De voltak különálló műhelyek is — például famegmunkáló műhelyek, melyek a famegmunkálás minden ágát egyesítették, kezdve a hajóépítéstől egészen az asztalosmunkákig; tímárműhelyek, kőedénykészítő műhelyek, rézművesműhelyek, szobrászműhelyek; mindegyik műhelynek és műhelyrészlegnek megvolt a maga főnöke, „művezetője".

Az egyes készítmények gyakran több, különféle kézműves kezén mentek keresztül. Az asztalosok által készített berendezési tárgyakat néha maguk az asztalosok, máskor külön „fényezők" fényesítették. A nyakláncok, füzérek szemeit külön munkások készítették, viszont megint mások fűzték fel: rendszerint törpék, akik kicsiny és vékony ujjaikkal igen ügyesen végezték az ilyen munkát.

A közös műhelyektől elkülönítve dolgoztak a takácsműhelyek. Míg az előbbiekben kizárólag csak férfiak dolgoztak, addig a takácsműhelyekben túlsúlyban voltak a nők. Az ilyen műhelyt „takácsnők házának" (és nem takácsok házának!) nevezték. Viszont a „takácsnők házának" vezetői — tehát a legjobb szakemberek — férfiak voltak.

Volt még a műhelyeknek egy harmadik fajtája is, ahol élelmiszereket készítettek; az ilyen műhely egyben élelmiszerraktárul is szolgált. Itt különféle ételeket készítettek, főleg azonban kenyeret sütöttek és sört főztek (a kettő szoros kapcsolatban állt egymással, mert a sört árpakenyérből állították elő). Lehetséges, hogy a sörösedény készítésével foglalkozó fazekasok is ugyanebben a műhelyben kaptak helyet. Az V. dinasztia uralkodásának közepe tájáról származó egyik műhelyrajzon találkozunk először a fazekaskoronggal. A műhely élén a „műhelyfőnök" állt; néha a műhelyben volt a magtár, melyben egyhavi gabonakészletet tároltak. A műhelyfőnök számadással tartozott a „személyi ház" tisztviselőinek, akik a készítmények átvevésével foglalkoztak. Ha a termék nem volt teljes értékű, az átvevő visszautasíthatta, és másik terméket követelhetett helyette.

Az élelmiszereket készítő műhelyben férfiak és nők vegyesen dolgoztak; egyes munkákat főként férfiak végeztek, másokat főként nők. A készítmények mindig több kézen mentek keresztül, a munkamegosztás rendjében: az egyik megdagasztotta a kenyeret, a másik felvette és átadta a harmadiknak, aki bevetette a negyedik által fűtött kemencébe. A képeken a gabonaőrlő mellett láthatók a lisztet szitáló munkások és egyéb személyek.

Ezekben a műhelyekben minden vagy majdnem minden termelőeszköz kétségtelenül a gazda tulajdonában volt. Mint már említettük, a szántóföldön levő gabona és az igásjószág szintén az ő tulajdonát képezte.

Vannak adataink arra vonatkozólag, hogy a dolgozók ellátásáról maga a nagyúri gazdaság gondoskodott. A VI. dinasztia idejéből származó egyik sírrajz azt a jelenetet ábrázolja, amint éppen halat osztanak ki a munkásosztagoknak. A képen halászok menetét láthatjuk, amint különféle halakat cipelnek rudakon a vállukon, a kezükben, kosarakban, hálókban. Az „osztagok írnoka" számba veszi a halmennyiséget. A felirat szerint az egyik kosárban „száz" hal van. Egy másik azt jegyzi fel, hogy hány halat osztottak ki addig. Két „halászfőnök" négy „művezetőnek" és hat „csoportvezetőnek" adja át a halakat, hogy gyorsabban menjen az „etetés". Két férfi ezzel a kiáltással viszi a halat: „Táplálékot kaptunk!" Hasonló ábrát egy másik sírban is láthatunk az V. dinasztia idejéből.

Körülbelül ilyen képet mutat a takácsműhelyek mindennapos élete is, valószínűleg kissé szépített formában.

Szántást, vetést, aratást, betakarítást ábrázoló képeken számos esetben láthatunk kenyérrel, sörrel, zöldségfélékkel megrakott nagy kosarakat, sőt az egyik ábrán még egy nyitott színt is látni, mely alatt élelmiszerek vannak felhalmozva. A nagyúr konyhakertjének rajzán azt látjuk, amint az ott dolgozóknak egy kosár kenyeret visznek. Az állattenyésztést bemutató rajzokon gyakran láthatunk jelentős mennyiségű előre odakészített ételt. Más esetekben a rézművesműhelyeket ábrázoló rajzokon söröstartályokat és tarisznyákhoz hasonló holmikat láthatunk. Mindebből megállapíthatjuk, hogy a dolgozókat ideiglenesen vagy állandóan az úr gazdasága látta el.

A nagyúr gazdaságában dolgozó munkások némelyikének — úgy látszik — volt valami vagyona, s azzal szabadon rendelkezett. Az Óbirodalom nagyurainak sírrajzain többször találhatunk sajátos piaci jeleneteket, egymással csereberélő embereket. Ezeken a rajzokon a legtöbb ember külsőleg semmiben sem különbözik a nagyurak gazdaságainak munkásaitól. Néhányat közülük „mesternek" neveznek. Azt gondolhatnánk, hogy a legtöbb vevő és eladó a nagyúr gazdaságában dolgozott, hiszen a sírokat rendszerint a nagyúr gazdaságából vett különféle jelenetekkel díszítették. Gabonát, zöldségfélét, kenyeret, halat, továbbá kézműves készítményeket cseréltek használati tárgyakért — saruért, karperecért, tükörért, legyezőért, botért, halászhorogért, kenőcsökért, olajért. Bár a tárgyakat úgy

cserélték, hogy egyiket a másikért adták, értéküket rendszerint a gabonához viszonyították, amely a fémpénz mellett (a fémpénznek persze még nem volt érme formája) nyilván értékmérőként szolgált; ezért erszény helyett gyakran egy-egy mérő gabonát vittek magukkal a piacra.

Amint a termelési jellegű sírrajzok mellett szereplő feljegyzések mutatják, az aratónak napokban számolt munkát kellett végeznie, az állattenyésztőnek és halásznak pedig le kellett adnia a termékek egy részét. A kézműves és a halász pótlólag magamagának is dolgozhatott. Az egyik ábrán a halász a maga zsákmányának vallja halait, s az ábra mellett szereplő feliratban tolvajnak nevezi azt, aki el akarta venni tőle jogos tulajdonát.

Elegendő rápillantanunk a sírrajzokra, s rögtön látjuk, hogy a nagyurak gazdaságában a munka rendkívül nehéz volt. A felügyelők kezében igen gyakran láthatunk nehéz korbácsot, néha botot.

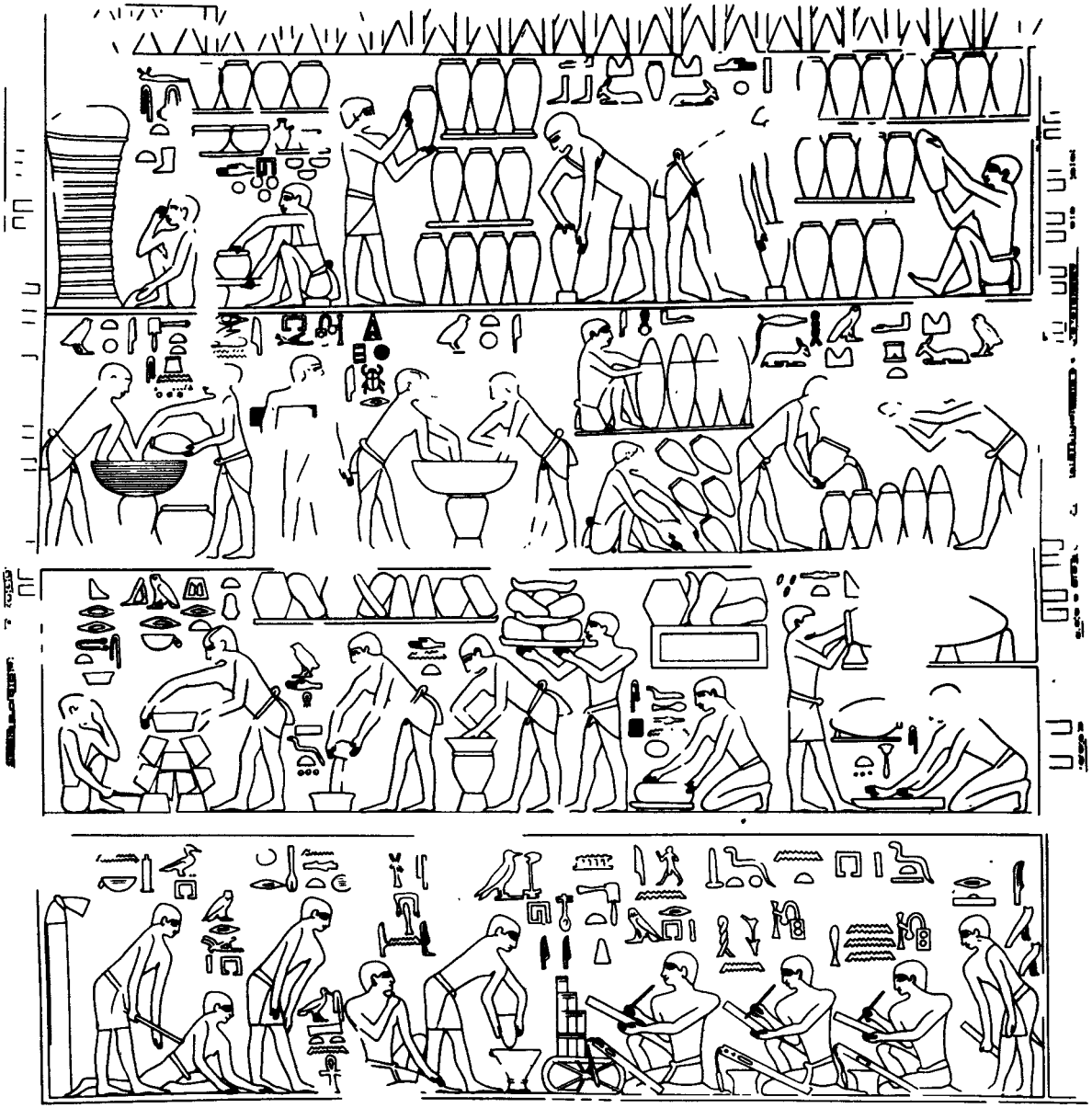

Serfőzde és pékség

Sírrelief Saqqarából. V. dinasztia

A nagyurak gazdaságában a földműveseket és az állattenyésztőket, a madarászokat és a halászokat, a csónakosokat és a hajósokat, sőt még a kézműveseket is állandóan verés fenyegette.

Ami a nagyúri és a királyi gazdaságokba be nem vont, önálló termelők helyzetét illeti, erről — mint már említettük — szinte egyáltalán nincsenek adataink. Ezért az Óbirodalom korában élt egyiptomi dolgozó lakosságról csak hozzávetőleges képet festhetünk. Arra a kérdésre sem tudunk

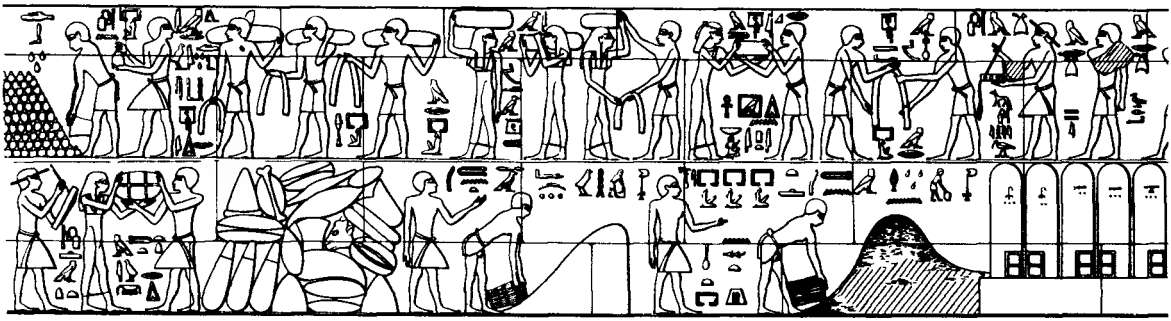

Élelmiszert, szövetet és kenőanyagokat osztanak ki szövőknek és főnökeiknek
Saqqarai sír domborműve. Óbirodalom

pontosan válaszolni, hogy a lakosságnak melyik részét vonták be a nagyúri gazdaságok munkájába. Annyi azonban bizonyos, hogy a munkába bevont személyek száma jelentős volt.

A királyi és templomi gazdaságokról körülbelül annyit tudunk, mint a nagyurak gazdaságairól, de annak alapján, amit tudunk — és ma már ez nem kevés —, megállapíthatjuk: a királyi és templomi gazdaságok is hasonlók voltak a nagyúri gazdaságokhoz. Itt is ugyanazt a rendet, ugyanazokat a jószágkormányzókat, ugyanazokat az ételkészítő műhelyeket látjuk, csak éppen az elnevezésük más (például: a király reggelijét elkészítő műhely, a templomi áldozatokat elkészítő műhely). Ugyancsak megtaláljuk a „takácsnők házait" és egyéb műhelyeket (csak kiegészítve néhány intézménnyel; ilyen volt például a „királyi ékszerészműhely"). A gazdasági egységek — majorságok és települések — szintén ugyanazok. A királyi gazdaságokban a munka megosztása és irányítása láthatólag még részletesebb volt: a IV. dinasztia uralkodásának kezdetén az egyik tisztviselő például „a hegyesvégű kenyér(hez való liszt-)őrlők udvara főnökének" és „a lepény(hez [?] való liszt-)őrlők udvara főnökének" nevezte magát. Formáját tekintve a kizsákmányolás még patriarchális jellegű volt. A tisztviselői, nagyúri, királyi és templomi birtokokon dolgozó munkások és a kisebb rangú felügyelők, főnökök stb. között még nem volt áthághatatlan szakadék. Az ilyen kizsákmányolás azonban csak úgy születhetett meg, hogy a társadalomban megjelentek a rabszolgák és a rabszolgatartók, s az egész gazdasági és politikai hatalom a rabszolgatartó előkelőségek kezében összpontosult.

Így tehát azt látjuk, hogy az osztálytársadalom fejlődésének eredményeként Egyiptomban az uralkodó osztály nemcsak a hadifogoly rabszolgákat, hanem saját honfitársainak nagy részét is kizsákmányolta.

A LAKOSSÁG KÖZÉPSŐ RÉTEGEINEK HELYZETE

A dolgozók fölötti hatalom gyakorlása és a gazdaság irányítása érdekében a nagyuraknak rengeteg szolgára volt szükségük, a legmagasabb rangú vezetőktől kezdve egészen a hóhérokig. Ők voltak az előkelőségek uralkodásának közvetlen támaszai, s társadalmi helyzetüket tekintve közülük sokan közel álltak az elnyomó felső rétegekhez. Közvetlen utalásokat is találunk arra, hogy rabszolgáik is voltak. Gyakran felelős állami tisztségeket töltöttek be. A királyi és a templomi birtokoknak is rengeteg különféle kormányzóra és felügyelőre volt szükségük.

A holtak kultuszának papjai, akik gyakran valamelyik főtisztviselő szolgái voltak, s főként az elhunytak „táplálásával" foglalkoztak, ezért a szolgálatukért szántóföldet, embereket, „mindenféle holmit" kaptak. E papok tehát uruk gazdaságához tartoztak, de korántsem sorolhatjuk őket az elnyomottak közé. A templomok sok egyszerű papja nem volt magas állású személy, mégis kapott szolgálataiért parcellát az „isten szántóföldjéből", s nyilván templomi embereket is e parcella megművelésére. A legfőbb papi méltóságokat a legmagasabb rangú polgári és katonai tisztviselők kaparintották meg, gyakran a királyi ház tagjai; emellett az orokletes alacsonyabb papi tisztség is olyan jövedelmező volt, hogy még a főtisztviselők és azok feleségei is szívesen vállalták.

A középső rétegekhez tartozó emberek egy részének saját rabszolgái voltak. A holtak kultuszának alsópapjai saját szolgákat vagy rabszolgákat tarthattak, nem számítva azokat, akiket szolgálatukért a vagyonnal együtt kaptak. A VI. dinasztia korából származó egyik feliraton egy özvegyasszony és fia azért könyörög az elhunyt lelkéhez, hogy védje meg őket az erőszakoskodóktól, akik nemcsak házuk minden vagyonát rabolták el, hanem mindhárom szolgálónőjüket is. A szolgálónőknek egyiptomi nevük volt.

Meghatározott kapcsolatban álltak az udvarral és a piramisokkal azok, akik kedvező feltételekkel birtokoltak földet (*ḥntjwš*, olv. *ḥentiuše*). Közülük sok férfi és nő előkelő származású volt, mások viszont aránylag szerény helyet foglaltak el a társadalomban.

A IV. dinasztia uralkodásának kezdetéről vannak olyan adataink, melyek kisebb földbirtokosokról tesznek említést; ezektől az egyik főtisztviselő vásárolta meg földjüket.

Nagyjából a kisebb rangú tisztviselőkkel, írnokokkal és papokkal egy színvonalon álltak az orvosok, építők, szobrászok, festők, dalnokok, bizonyos kézművesek stb. Az Óbirodalom korának második felében a fővárosi temetőkben észrevehetően megszaporodtak az olyan, föld alatti építményekkel ellátott sírboltok, melyeket a társadalom középső rétegeihez tartozó emberek emeltettek. E sírok többségükben egyszerű szolgák és papok sírboltjai, és ismerünk olyanokat is, melyeknek tulajdonosai egyszerűen kézműveseknek — „mestereknek" — nevezik magukat. Voltak olyan kézművesek is, akik természetbeni fizetség fejében sírokat építettek, és szobrot készítettek az elhunytakról. E kézművesek munkabérét — legalábbis néha — szerződésben kötötték ki.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az Óbirodalom idején az egyiptomi társadalom a következő rétegekből állt: rabszolgatartó előkelőségekből, hatalmas vagyonnal rendelkező és rengeteg embert kizsákmányoló nagyurakból; szabadok középső rétegeiből (többek között ide tartoztak a kisebb királyi tisztviselők és a nagyurak gazdaságainak felelős beosztású vezetői, az alsópapok, a szabad kézművesek és a közösségek szabad tagjai); a királyi, templomi és nagyúri gazdaságokba bevont emberekből; végül, a szó szoros értelmében vett rabszolgákból. A társadalom arculatát az egymással élesen szemben álló társadalmi rétegek — a rabszolgatartó előkelőségek és a kisemmizettek határozták meg. Az elnyomottak fékentartása érdekében az előkelőknek erős államot kellett kiépíteniük.

AZ ÁLLAMHATALOM SZERVEZETE

Az előkelők korlátlan hatalmat ruháztak a királyra. Felső- és Alsó-Egyiptom ebben az időben egységes állammá olvadt össze. A királyok felső-egyiptomi származása ekkor már nem volt kimutatható; az udvarnál Alsó-Egyiptom istenei álltak a legnagyobb tiszteletben. A főváros most már állandóan Alsó-Egyiptomban volt. Felső-Egyiptomot külön kormányzó igazgatta, s Alsó-Egyiptomot már kezdték Felső-Egyiptom előtt emlegetni. A régebbi feliratokban említett „vörös házról" — Alsó-Egyiptom külön kincseskamrájáról — a III. dinasztia után egyetlen forrás sem emlékezik meg többé.

A királyi önkényuralom legmagasabb fokán a fáraó szabadon rendelkezett a birodalom tíz

nomarchésének bármelyikével. Saját belátása szerint helyezhette át a nomarchéseket egyik területről a másikra, Alsó-Egyiptomból Felső-Egyiptomba és fordítva. A IV. dinasztia idején az előkelőségek jelentős része rokonságban állt a királlyal. A legfontosabb állami tisztségeket — a legfelsőbb tisztviselők, katonai parancsnokok, kincstárnokok, munkavezetők és a híres templomok főpapjainak hivatalát — gyakran a királyi ház tagjai töltötték be. Csak az Óbirodalom második felében kezdtek előnyomulni a nomosok uralkodó nemzetségei.

Az államban végeredményben minden a királyi hatalom parancsaitól függött — az öntözőművekkel kapcsolatos rendszabályok, bíróságok, büntetések, kinevezések, panaszok, terhek kivetése és azok érvénytelenítése, katonai hadjáratok, külföldi utazások, hajózási rendszabályok, állami fontosságú építkezések és bányászat. Minden kinevezés, minden rendelet, minden kiküldetés a király parancsára történt.

A fáraó önkényuralmának anyagi alapját azok a hatalmas földbirtokok, embertömegek, élelmiszerkészletek és egyéb vagyonok alkották, amelyek személyi rendelkezésére álltak. Formálisan megkülönböztették ugyan a „királyi házat" az államtól, de valójában elmosódott a különbség. A különféle javak állami raktárai tulajdonképpen a „királyi ház" részei, az állami munkák a „királyi ház" munkálatai, az állami tisztviselőknek juttatott adományok a király adományai voltak. A királyi adókat és terheket egészen önkényesen vetették ki: a VI. dinasztia idején Felső-Egyiptom egyik kormányzója azzal dicsekedett, hogy kétszer is megadóztatta a népet.

Az előkelőségek istenként tisztelték az uralkodót — saját kreatúrájukat — az elnyomott nép előtt. Már az egyszerű „isten" címzés sem volt elég: „nagy istennek" nevezték. A király elé járulók leborulva hódoltak neki, s megcsókolták lába előtt a földet. Kivételes kegynek számított, ha a lábát csókolhatták meg. A legrangosabb előkelők szűk körében azonban a fáraó nem volt ennyire elérhetetlen. Egyiknek megengedte, hogy hordszéken kövesse, másiknak, hogy jelenlétében olajjal kenje magát, a harmadikról gondoskodott betegsége idején, a negyediknek kedveskedő levelet írt sajátkezűleg. Egyszer az is megtörtént, hogy a fáraó egyik tisztviselőjétől, akit véletlenségből megütött, bocsánatot kért, méghozzá nemcsak szóban, hanem írásban is, s ezt a tényt egy feliratban meg is örökítette.

Az államigazgatásban a király után a főtisztviselő következett (sok tanulmány az arab „vezír" szóval jelöli). Egyben ő volt a legfelsőbb bíró is, de hatalmának körét nagyon nehéz volna meghatározni. Nem is annyira irányította több hivatal tevékenységét, mint inkább összpontosította ezek funkcióit a maga kezében. Meglepő, hogy milyen nagy buzgalommal irányította egyidejűleg „hat nagy udvar" tevékenységét (így nevezték a legfelsőbb bírósági szerveket) és a helyi kormányzás szerveit; azonkívül szemmel tartotta az állami raktárakat, igazgatta az állami műhelyeket, irányította a királyi munkálatokat. A főtisztviselők azonban nem mindig tartották meg ugyanazokat a hatásköröket; feladataik egy részét néha más tisztviselőkre ruházták, viszont az is előfordult, hogy újabb címeket szereztek maguknak (például az Óbirodalom vége felé a „főváros rendőrfőnöke" címet is viselték).

A hadászat az Óbirodalom idején jelentős fejlődésen ment keresztül. A legfontosabb fegyver továbbra is az íj és a nyíl maradt. Az úgynevezett „fegyverház" élén külön parancsnok állott. Továbbra is a gyalogság volt a szárazföldi haderők egyetlen neme, de már több fajtára oszlott. A Sinai-félszigettel és Etiópiával szomszédos határokat megerősítették, s általában erődökkel hálózták be majdnem az egész országot. Egész sor katonai rangról van tudomásunk abból a korból. Tudjuk, hogy a VI. dinasztia elején, I. Pepi király uralkodása alatt nagy létszámú egyiptomi hadsereget szerveztek, melyet etiópokból álló segédcsapatokkal egészítettek ki (az utóbbiakat „békés etiópoknak" vagy „szelíd etiópoknak" nevezték, s valószínűleg őrszolgálatot teljesítettek Egyiptomban). Ez a „sok tízezer" főnyi sereg hadjáratra indult Palesztina és Szíria ellen, ugyanazoknak a polgári tisztviselőknek a parancsnoksága alatt, akik a katonákat kiállító helységeket kormányozták.

Igen sok katonai vezető nevét ismerjük, köztük magas rangú parancsnokokét is, de érdekes, hogy éppen a főtisztviselő nem vett részt a katonai ügyek irányításában. Ennek talán az a magyarázata, hogy a király nem akart túlságosan nagy hatalmat adni első szolgájának a kezébe.

Mint említettük, a főtisztviselő egyben a legfelsőbb bíró is volt. Ez a tény arra vall, hogy az előkelő rétegek a törvénykezésben uralmuk egyik fontos eszközét látták. Bár a bírák gyakran Mā'etnak, az „igazságosság" istennőjének papjai voltak, és igazságos érzületükkel kérkedtek, általános jelenség volt, hogy a bíróság törvénytelenül megfosztott valakit örökségétől, vagy a szegényt kiszolgáltatta az erősebbnek. A bíráskodás rendszere elég fejlett lehetett; rengeteg bíróra és írnokra volt szükség, mivel részletesen le kellett írni a sok tanúvallomást. Még a királyné vétkeit is bíróság előtt tárgyalták, bár a tárgyalás titkos volt. A bíróságok különféle büntetéseket szabtak ki; szokásos büntetés volt például a vagyonvesztés, de különösen a botbüntetés divatozott. Még az udvari kézművesek egyik csoportjának vezetője — tehát meglehetősen fontos személy — is szükségesnek tartotta eldicsekedni, hogy születése óta egyetlenegyszer sem botozták meg.

Az előkelőségek nemcsak főtisztviselők, bírák és katonai parancsnokok voltak; minden egyéb jelentősebb tisztséget is ők töltöttek be. Bizonyos tisztséget örökölni is lehetett. Az előkelők rendelkeztek az államhatalommal, maguk töltöttek be minden fontosabb állami hivatalt, úgyhogy az állam teljesen az ő kezükben volt.

AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE

Az Óbirodalomban lezajlott eseményekről vajmi keveset tudunk, de abból a kevésből is arra kell következtetnünk, hogy bár az Óbirodalomban a legfelsőbb hatalom erős volt, nemegyszer törtek ki lázadások. Az Óbirodalom előkelőségei nehéz feladat előtt álltak: a lehető legerősebbé kellett tenniük az elnyomó apparátust, hogy alárendeltségben tarthassák a kizsákmányolt tömegeket. A leigázók példátlan erejű rabszolgatartó államot hívtak életre, de az elnyomottak teljes alázatosságát még ez az állam sem tudta biztosítani. A legnagyobb bűnnek a király személye ellen irányuló merényletet tartották. Nem egy tisztviselő dicsekedett azzal, hogy az uralkodó személyét megoltalmazta (különösen utazás közben). A ránk maradt forrásoktól persze nem várhatunk olyan közleményeket, melyek a leigázott tömegek harcáról tudósítanának. Viszont még a piramisok mélyébe vésett fohászok soraiból is kicsendül, hogy a hatalmasok mennyire rettegtek a lázadó néptől. Akár azt tudatják ezek a sorok az elhunyt királlyal, hogy nyitva állnak előtte az ég kapui, akár arra hívják fel, hogy bebocsáttatás végett álljon az ég kapujába — minden esetben hozzáfűzik, hogy ezen a kapun „a nép nem nyer bebocsáttatást". Az elhunyt királyról azt állítja az egyik sírfelirat, hogy „berendezkedik Felső-Egyiptomban, berendezkedik az alsó-egyiptomi földön, elpusztítja (kénye-kedve szerint) Ázsia erődítményeit (és) ujjai alá vonja az (egyiptomi) népet". A holtak templomának feliratain pedig az istenek kijelentik: ők kényszerítik a népet arra, hogy szíve félelemtől remegjen a király színe előtt. Az előkelőségek azért rettegtek úgy a néptömegektől, mert ismerték az országban kialakult való helyzetet, mely hatalmukat veszélyeztette. Végeredményben az Óbirodalom állama a társadalomban kifejlődött belső ellentmondások csapásai alatt omlott össze.

2. AZ EGYIPTOMI ÓBIRODALOM TÖRTÉNETÉNEK LEGFONTOSABB ESEMÉNYEI

A PIRAMISÉPÍTÉSEK KEZDETE

Az Óbirodalom kezdetét általában a III. dinasztiától számítják, melynek uralkodása alatt hihetetlen méreteket öltött a kőépítkezés. Ez a fellendülés Ḏoser fáraó 60 méter magas lépcsőzetes piramisának és a piramis körüli emlékműveknek a megépítésével kezdődött (a mai Saqqara mellett, Kairótól délre). E kőtömegek, melyekhez a megelőző dinasztiák építményei még megközelítőleg sem hasonlíthatók, a fáraók hatalmának növekedését mutatják, ami jelentős mértékben az ország teljes egyesítésének volt az eredménye. A hagyomány még évezredek múlva is jól megőrizte Ḏoser uralkodásának emlékét.

Ḏoser uralkodása után a III. dinasztia történetét sűrű homály borítja. Ha tudjuk is, hogy egyikmásik kész vagy félig kész piramis melyik uralkodó nevéhez fűződik, e királyok száma és uralkodási sorrendje tisztázatlan.

A homály a IV. dinasztia uralkodásának kezdetével oszlik el. Első királyának, Snefrunak az idejéből két hatalmas piramis maradt fenn, az egyik 100 méter, a másik 99 méter magas (a mai Dahshur falu mellett, Saqqarától délre).

A fáraók államának belső megszilárdítását a hódító tevékenység erősödése kísérte. Tudjuk, hogy Snefru nagy etiópiai hadjárata során az egyiptomiak 7000 hadifoglyot és 200 000 jószágot zsákmányoltak, egy másik hadjáratban 1100 libyait ejtettek foglyul, és jószágaikat elhajtották. Fóníciából (latin Phoenicia, görög Phoiniké) nagy farakományokat szállítottak Egyiptomba tengeri úton. Snefru idejétől kezdődnek az évkönyvek általunk ismert legrégibb évenkénti feljegyzései.

Ḏoser fáraó lépcsőzetes piramisa Saqqarában
III. dinasztia

A királyi hatalom Snefru fia, Cheops (görög névalak, egyiptomi nyelven Ḫufu) alatt érte el tetőfokát az Óbirodalomban. Cheops piramisa, mely a mai Gizeh mellett, Kairó környékén emelkedik, a legnagyobb valamennyi piramis közül. Magassága $146^1/_2$ méter, mindegyik oldalának hossza 230 méter, alapterülete pedig 52 900 m^2. A piramis megépítéséhez mintegy 2 300 000 darab, egyenként körülbelül két és féltonna súlyú csiszolt kőtömböt használtak fel. Építői egészen kiváló munkát végeztek. A hatalmas kőtömböket rendkívül pontosan faragták, csiszolták, s illesztették egymásra. És ha csodálkozunk azon, hogy miként osztották meg üregekkel, lépcsőzetes boltívekkel, nyeregszerű födémekkel a belső térre nehezedő roppant nyomást, s hogy az átjárók vágataiban miként emelték a lankásan lejtő kőtömböket — akkor még inkább csodálatra méltó, hogyan tudták Cheops építészei megváltoztatni a sírbolt és az átjárók helyét a már kész piramisban.

Néhány évtizeden keresztül a királyi hatalom virágkorát élte. Cheops utóda, Dedefrê is kezdett piramist építtetni (Gizehtől északra, Abu Roash falu környékén), de a mű befejezetlen maradt. Maradványai arról tanúskodnak, hogy ezt is Cheops piramisának szellemében tervezték.

Cheops második utóda a fia volt, Chephrén (görög névalak, egyiptomi nyelven Ḫafrē). Uralkodása alatt piramist emeltetett atyja piramisa mellett. Piramisa 3 méterrel alacsonyabb volt Cheopsénál, de burkolatának nagyszerűségével felülmúlta azt.

A piramisokhoz a Nílus árterületéről fedett kőfolyosók vezettek, melyek a piramisok lábánál épült kőtemplomokban végződtek. A piramisok mellett a királyhoz közelálló személyek végeláthatatlan temetője feküdt, igazi holtak városa, ahol sírok hatalmas kőtömegei húzódtak az egymást derékszögben keresztező utcák két oldalán.

A IV. dinasztia piramisai; körülöttük az előkelő személyek sírjai
Gizeh

A belül kőkamrás téglaépítményekből, a IV. dinasztia nagyurainak sírboltjaiból a legnagyobb piramis építőjének, Cheopsnak az idejére hatalmas kőépítmények lettek; bár elvesztek a piramis mellett, amelynek árnyékában feküdtek, összességében az egész mégis lenyűgöző képet mutatott.

A hatalmas piramisok építése roppant erőfeszítést követelt meg, s idővel az ország ereje kimerült. A harmadik gizehi piramis, melyet Ḫafrē utódjának, Mykerinos (görög névalak, egyiptomi nyelven Menkaurē) fáraónak az uralkodása alatt építettek, már a piramisépítés hanyatlását mutatja; 66 méteres magasságával még a dahshuri piramisok mögött is elmarad. Mykerinost halála megakadályozta temetkezési helyének teljes megépítésében; emléktemplomát halála után vályogból építették fel. Šepseskaf fáraó teljesen lemondott a piramisról, és beérte egy hatalmas láda alakú sírbolttal, amelyet azonban még mindig hatalmas kőtömbökből építettek (az úgynevezett Mastabat el-Firaun, Saqqara mellett).

Az i. e. XIII. századból származó kéziratos királylista, amelyet napjainkban Torinóban őriznek, valamint Manethón listája néhány olyan fáraóról tesz említést a IV. dinasztia uralkodásának utolsó idejéből, akinek a nevét egyetlen korabeli emlékművön sem találhatjuk meg. Ez nyilván azzal függ össze, hogy az országban belső harc kezdődött. Sajnos, erről a harcról nincs semmi határozott adatunk; legfőbb oka az lehetett, hogy a nép már nem bírta tovább a rárótt terheket.

A PIRAMISÉPÍTÉSEK SZERVEZÉSE

Hérodotos görög történetírónak, aki kétezer évvel e hatalmas piramisok megépítése után Egyiptomban járt, elmesélték, hogy Cheops és Ḫafrē fáraó miként kényszerítette az egész népet a piramisépítési munkálatokra: egyik részük a folyón túli kőfejtőkből a folyóig vonszolta a kőtömböket, másik részük a folyótól tovább cipelte a fennsík lábáig, ahol a piramisok épültek. Ennek a hagyománynak a pontatlansága már abból a tényből is kiderül, hogy a piramisok egyáltalán nem a folyón túl, hanem a helyszínen kitermelt mészkőből épültek. A folyón túlról csak a felszín és belső díszítéshez használt kiváló minőségű fehér mészkövet szállították. Kik építették hát valójában a piramisokat?

A IV. dinasztia korában emelt királyi és magánjellegű építményeken még ma is láthatók munkásoktól származó feljegyzések, melyeket festékkel pingáltak oda. A feljegyzésekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hatalmas piramisok építése idején a kőfejtőkben csupán korlátozott számú munkásosztag dolgozott (Mykerinos idejéből három, Cheops idejéből négy ilyen osztagról tudunk); ezek az osztagok kisebb csoportokra oszlottak. Mykerinos építményeinek számos kövén van olyan felirat, mely „a fennsík mestereit" emlegeti. Mykerinos piramisépítkezésével kapcsolatban az egyik nagyúr felirata megnevezi a király építészét meg a legfőbb mestereket, s a továbbiakban elmondja, miként választottak ki 50 embert a nagyúr sírjának elkészítésére: ez az 50 munkás állandóan a síremléken dolgozott, s azalatt egyiküket sem irányították más munkára.

A piramisokhoz szükséges kő legnagyobb részét — mint fentebb már említettük — a helyszínen termelték ki, s a kőtömböket minden valószínűség szerint különleges emelőkészülékek segítségével rakták egymásra. Két évezreddel később Hérodotosnak még beszéltek a fából ácsolt emelőszerkezetekről, melyeket a kőrakás kiszögelléseire állítottak fel és szükség szerint helyeztek át egyik helyről a másikra. A IV. és az V. dinasztia templomainak és piramisainak építése során a köveket kötelek és valószínűleg faszerkezetre erősített rézkarmok segítségével emelték fel és eresztették a szükséges helyre.

A piramisok építését főleg és elsősorban a szigorú fegyelemben tartott betanított és állandó munkásosztagok végezték. Ezért oly tökéletes alkotások a piramisok. A munkások száma nagy lehetett, bár nem sok osztag dolgozott. A piramisépítésről — mint fentebb említettük — 50 munkást minden különösebb fennakadás nélkül át lehetett vezényelni magánsírok építésére.

Piramisok a IV. dinasztia korából. Körülöttük a főnemesség síremlékei Gizeh. Rekonstrukció

Néhány adatból következtetni lehet arra, hogy milyen lehetett a kőbányákban dolgozó munkásosztagok ellátása. A VI. dinasztia korából származó egyik levél szerint a folyón túli kőbányák osztagait átvitték a másik partra, a fővárosba, hogy ott ruhaneműt osszanak ki nekik. Ugyanennek a dinasztiának az uralkodása idején Közép-Egyiptom kőfejtőiben tartózkodott a hadvezéri tisztet betöltő királyfi „nagyszámú seregével", mely 1000 udvaroncból, 100 kőfaragóból, 1200 bányamunkásból és még 50 emberből állott; mindnyájan a király költségén éltek.

Teljesen jogos az a feltevés, hogy a piramisépítésbe az állandó osztagok mellett feltétlenül be kellett vonni kisegítő munkásokat is, mégpedig nagy számban. Hogy később bizonyosan így volt, azt teljesen hiteles forrásból tudjuk.

Marx azt írta, hogy „a régi Egyiptom nagy építményei nem annyira népessége terjedelmének tulajdoníthatók, mint annak a nagy aránynak, amelyben rendelkezésre állott"[1]. A lenyűgöző szabású piramisépítést az ország rendkívül alacsony életszínvonalon élő lakosságának féktelen kizsákmányolása révén valósították meg.

A Nílus völgyében élő lakosság jelentős részét bevonták Cheops és Ḫafrē gigászi sírjának megépítésébe. Kiderült azonban, hogy az ország nem tud hosszú időn keresztül ilyen hatalmas mennyiségű erőt elvonni a gazdaságtól. Így azután a piramisépítkezéseknek vége szakadt.

AZ V. DINASZTIA

Az V. dinasztia anyai ágon egyenes folytatása volt a IV. dinasztiának. Megalapítója, Userkaf csak bizonyos mértékben tudta visszaállítani a régi rendet. Az V. dinasztia piramisai (az egymással szomszédos Abusír és Saqqara falvak környékén) csupán szánalmas utánzatai a gizehi piramisok-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. 476. old. Budapest 1961.

BÁRKAÉPÍTÉS

Saqqarai sír domborműve. Egyiptom. V. dinasztia

nak; még a legmagasabb sem éri el a Cheops-piramis fele magasságát. Igaz ugyan, hogy az V. dinasztia legtöbb királya külön templomot építtetett a napistennek, s mindegyik templom udvarában hatalmas bálvány, kőobeliszk állt — de ezek az építkezések mégsem vették annyira igénybe a nép erőfeszítését, mint a piramisépítések.

Míg azonban a piramisépítés ellanyhult, addig az előkelőségek sírépítkezése tovább fejlődött. A belül osztatlan, masszív kőépítményekből, az úgynevezett „masztabá"-kból egész kőpaloták fejlődtek ki, amelyek már aligalig emlékeztettek a régi „földhányásokra". E sír-paloták belül rengeteg helyiségből álltak, s falait vésett ábrák és feliratok borították.

Az előkelők uralma egyre jobban megszilárdult. Az V. dinasztia uralkodóinak mindinkább le kellett mondaniuk arról, hogy az állam legfontosabb tisztségeit az uralkodóház tartsa kezében. E dinasztia idején a legfelsőbb bíró és a főtisztviselő hivatalát már nem a trónörökös töltötte be, hanem az előkelő családok képviselői kezdték megszerezni maguknak (talán egy és ugyanazon előkelő család képviselői, de semmi esetre sem a királyi család tagjai).

Serfőző
Egyiptomi sírszobrocska. V. dinasztia

Az V. dinasztia uralkodásának ideje aranykor volt a fővárosi nagyurak részére; a királyi hatalom ereje, melyre az előkelőknek szükségük volt, a főrangú családok egyre növekvő jelentőségével és jólétével párosult.

Az V. dinasztia állama igényt tartott a Sinai-félszigetre, s igényének katonai erővel igyekezett érvényt szerezni. A dinasztia utolsó királyától, Unistól ránk maradt egy ábra, amely az egyiptomiak és az ázsiaiak elkeseredett összecsapását mutatja be. A dinasztia második képviselője, Sahurē emléktemplomában nemcsak számtalan ázsiai foglyot szállító hajó megérkezését látjuk, hanem foglyul ejtett libyaiakat is, a tőlük zsákmányolt jószággal együtt. Ugyanettől a királytól hallunk első ízben arról, hogy a Vöröstenger déli vidékéről, „Punt országából" igen nagy mennyiségű jóillatú gyantát, aranyat és temérdek egyéb értékes árut szállítottak Egyiptomba.

A dinasztia utolsó előtti királya, Dedkare uralkodása alatt is végrehajtottak egy ilyen déli expedíciót.

Gabonaőrlő asszony
Egyiptomi sírszobrocska. V. dinasztia

Nem tudjuk, hogy a hatalom miért és hogyan szállt át az V. dinasztiáról a VI. dinasztiára. Külsőleg a helyzet alig változott. A királyok továbbra is reprezentatív, bár nem túlságosan nagy piramisokat építettek (Saqqara környékén), a főváros legelőkelőbb urainak sírjai pedig fényűzőbbek voltak, mint valaha; egy ilyen kőből épült sírfölötti palotában néha harmincnál is több helyiség lehetett.

Hamarosan azonban egy újabb erő kezdett mind határozottabban érvényesülni: a vidéki — tehát nem a fővárosban élő — előkelő réteg egyre nagyobb befolyásra tett szert. Ennek az erőnek a növekedését a VI. dinasztia idejéből elsősorban azok a sziklákba vájt síremlékek mutatják, melyek egész Felső-Egyiptomban mindenfelé megtalálhatók. Ezekbe a sírokba Felső-Egyiptom különböző területeinek kormányzói temetkeztek. A IV. dinasztia és részben az V. dinasztia uralkodása alatt — mint fentebb már említettük — a hivatalok betöltése teljesen a király akaratától függött, a VI. dinasztia idején azonban az egyes kormányzósági területeken már szilárdan megvetették lábukat azok a nemzetségek, melyekben a kormányzói méltóság öröklődött. Egyes tagjaik rokonságba kerültek a királyi dinasztiával, s igen előkelő tisztségekbe jutottak, még főtisztviselők is lehettek. A IV. dinasztia idején, a királyi hatalom tetőpontján, az előkelőségek túlnyomó többsége még a király rokonságából került ki; az V. dinasztia korát általában a fővárosi előkelőségek uralma jellemezte; a VI. dinasztia alatt pedig már a vidéki főrangúak nyomultak előtérbe.

Nincsenek olyan adataink, melyek arról tanúskodnának, hogy a Deltavidék előkelő rétegének hatalmi helyzete megerősödött. Ez nem is valószínű, mert a Delta mellett, ugyancsak Alsó-Egyiptomban volt a főváros, Memphis, az államigazgatás székhelye és a fővárosi előkelők központja. Viszont Felső-Egyiptom, éppen ellenkezőleg, jelentős távolságra esett az ország fővárosától. Az ottani előkelőségek jólétének alapja nem a mindenfelé szétszórt birtok volt, mint a fővárosban élő főrangúaké, hanem az a körülmény, hogy birtokaik azokon a területeken feküdtek, amelyeket mint helyi kormányzók — nomarchések — maguk kormányoztak. Így létérdekük volt helyi gazdaságuk fejlesztése.

Külsőleg a VI. dinasztia fáraóinak állama még hosszú évtizedeken át eléggé szilárdnak és impozánsnak látszott. Harciassága és vállalkozó kedve sem gyengült, sőt inkább erősödött. I. Pepi fáraó több hadjáratot viselt ázsiai szomszédai ellen. A korabeli feliratok szerint az egyiptomi fegyveres erők egyidejűleg nyomultak előre tengeren és szárazföldön, virágzó területeket pusztítottak el, s rengeteg embert hurcoltak rabságba. I. Pepi utóda, I. Merenrē fáraó államának legdélibb határára utazott, s ott hódoltsági nyilatkozatot csikart ki a szomszédos etióp törzsektől. Egyiptom akkori államférfiai igen nagy dicsőségüknek tartották, ha más népekben rettegést kelthettek a fáraó iránt. Gyakran indítottak „békés" hadjáratokat abból a célból, hogy a határokon túlról követ és fémet szerezzenek, s időről időre végigrabolták a szomszédos törzsek területeit. Fóníciába és a Vörös-tenger déli vidékére is gyakran elhajóztak.

Így ment ez Merenrē utóda, II. Pepi alatt is, aki nagy kort ért meg, s közel 100 évig uralkodott. A VI. dinasztia utolsó fáraói alatt azonban már meggyengült a királyi hatalom, és az ország félig-meddig független területekre, egymással vetélkedő birodalmakra hullott szét. Ezeket az eseményeket a Középbirodalommal foglalkozó fejezetben fogjuk tárgyalni. Már a VI. dinasztia uralkodásának elején és közepén is voltak bizonyos jelek, melyek a belső szilárdság megingását mutatták. Manethón szerint Teti fáraót, a dinasztia megalapítóját saját testőrei ölték meg. Tudjuk azt is, hogy I. Pepi uralkodása idején egy titkos bíróság elítélte a királynét.

A fáraók hatalmának gyengülésével párhuzamosan egyre nyilvánvalóbbak lettek az Óbirodalom társadalmát jellemző ellentmondások. Az egyiptomi társadalom további fejlődésének útját állta a fáraó vezette fővárosi előkelők önkényuralma. Ezt az akadályt csak az utóbbiak befolyásának meg-

szüntetése és a nomarchések bizonyos önállóságának kiharcolása távolíthatta el. A VI. dinasztia uralkodásának végére a társadalmi ellentétek mind jobban kiéleződtek. Az Óbirodalom bukásának szélén állt. Nem ok nélkül rettegtek a lázongó néptől azok, akiknek számára a piramisokat építették. A nép engedelmességét már nem tudták biztosítani.

EXPEDÍCIÓK

Az Óbirodalom idején az egyiptomiak számos expedíciót indítottak az ország határain túlra. Erős ütemben folyt a Sinai-félsziget rézbányáinak és türkizlelőhelyeinek kiaknázása. A sziklafalakon megszaporodtak a nomádok felett győztes királyokat dicsőítő feliratok, valamint azoknak a tisztségviselő személyeknek a nevei, akik a hegyek kincseinek kiaknázása céljából érkeztek a helyszínre.

Érdekes, hogy a mesteremberek sokkal takarékosabban bántak az ezüsttel, mint az arannyal. Az aranyat (amiből nemcsak ékszereket készítettek, hanem különféle felvarrható ruhadíszeket, használati eszközöket és szobrokat is) a pusztában bányászták, a Nílus és a Vörös-tenger közötti vidéken. Az aranyban mutatkozó szükséglet azonban már annyira jelentős volt, hogy távolról is kezdtek aranyat szállítani az országba — a Vörös-tenger déli partvidékéről, ahonnan egyébként a drága és becses gyantát is szállították. Az Egyiptom déli végén fekvő Etiópia, amely később Egyiptom aranyszállítója lett, az Óbirodalom korában — úgy látszik — még nem szállított aranyat Egyiptomba. Egyiptom déli határterületének — Elephantiné területének és erődjének a kormányzói azonban a VI. dinasztia idején már a távoli délre is ellátogattak. Egyikük, Ḫufḥor messze délre nyomult előre, s onnan egy törpét hozott, különös örömére a fiatal fáraónak. Ezek a kormányzók különféle értékeket szállítottak az országba: elefántcsontot, oroszlán- és párducbőrt, tömjént, olajat, csak éppen aranyat nem.

Építéshez szükséges követ az Óbirodalom korában az egyiptomiak bőségesen találtak hazájukban, de ritka kövekért, például a király szobrához szükséges kőért, messze a déli határokon túlra mentek el, a Nílus 2. zuhatag-csoportjának vidékére. Az értékes drágakövek némelyik fajtáját megtalálták a környező pusztákban, másokat azonban külföldről kellett behozni. Így például a türkizt a rézzel együtt a Sinai-félszigeten bányászták, mégpedig olyan mennyiségben, hogy a félszigetet „Türkizlépcsőnek" nevezték. A másik elterjedt drágakövet, a lazuritot távolabbról szerezték be (a mai Afganisztánból), s ennek a kőnek a megszerzéséhez kétségkívül egész sor közvetítőre volt szükség.

Az ország ebben az időben már nem rendelkezett kellő mennyiségű fával, ezért az építkezéshez szükséges jóminőségű fát Föníciából szerezték be. Az egyik egyiptomi évkönyv szerint a IV. dinasztia első királyának idejében 40 hajórakomány cédrust hoztak be az országba. Ebből a faanyagból a király több mint 50 méter hosszúságú hajókat építtetett, továbbá kapukat emeltetett a palotájában. Piramisában is hatalmas cédrustörzseket találtak. A fóniciai Byblos városában feltárt templom alapja mellett az Óbirodalom fáraóinak nevével ellátott edényeket találtak. A IV. dinasztia idején még a vörös-tengeri hajókat is „byblosi" hajóknak nevezték a fóniciai Byblos város nevéről. Egy ránk maradt adat szerint a VI. dinasztia idején észak-etiópiai törzsek vezérei teherhajók építéséhez való faanyagot küldtek Egyiptomba. Nagy kereslete volt a délről importált ébenfának is.

Hogyan szereztek külföldi nyersanyagot abban az esetben, amikor e nyersanyagokat nem a leigázott törzsek bányáiban, érclelőhelyein és kőbányáiban bányászták, s nem adóként kapták? Elephantiné egyik kormányzója, Sabni arról mesél feliratai ban, hogy amikor Etiópiában járt elhunyt apjának hamvaiért, öszvérek százait rakta meg olajjal, rézzel, ruhával és fajansztárgyakkal. Visszatérve az udvarba szállította a nyilván cserébe kapott déli értékeket. Arra, hogy különféle

javakat kártalanítás nélkül szállítottak el, példaként szolgálhat az az eset, amelyet Elephantiné egy másik kormányzója, a már említett Ḫufḥor beszélt el. Amikor az egyik észak-etiópiai törzs vezére meglátta, hogy milyen roppant katonai erő érkezett az egyiptomi nagyúrral, nemcsak a hegyi utakon vezette át, hanem bikákat és kecskéket is adott neki ajándékba.

Amennyire ismeretes, az ilyen expedíciókat az állam kezdeményezte. A „békés" hadjáratok vezetői mindig királyi tisztviselők voltak, a VI. dinasztia idején leginkább Elephantiné nomarchései. Területük határmenti jellege révén elismert vezetői lettek az ilyen expedícióknak, mégpedig nemcsak olyankor, amikor ezek az expedíciók Etiópiába mentek, hanem más esetekben is. Bizonyos Ḫnumḥotep Elephantiné két kormányzójával és az „isten kincstárnokaival" (a fáraó értékszállítással megbízott tisztviselőivel) összesen 11 esetben kereste fel a föníciai Byblos városát és a Vörös-tenger déli partvidékét.

Ilyen módon szerzett a rabszolgatartó Egyiptom a környező országokból élő munkaerőt (foglyokat), s így rabolt olyan értékeket, melyeket más népek munkája halmozott fel.

Az ilyesfajta vállalkozások persze nem voltak teljesen veszélytelenek. Egy ránk maradt adat szerint Pepineḫtet, Elephantiné kormányzóját a király elküldte egyik udvari emberének a holttestéért, aki katonáival együtt idegen földön esett el nomádok fegyverétől, valószínűleg a Sinai-félszigeten, egy hajó építése közben, amelyet arra szántak, hogy behajózzák rajta a Vörös-tenger déli vidékét.

3. AZ EGYIPTOMI ÓBIRODALOM VALLÁSA ÉS KULTÚRÁJA

A VALLÁS

A vallás az Óbirodalom korában az Egyiptom különböző helyein régebben született hiedelmek és elképzelések bonyolult szövevénye volt, melyek közül sok a távoli őskorba nyúlt vissza. Az ősközösségi rend csökevényei még megvoltak a társadalmi életben, s ez elősegítette a hiedelmek tartós fennmaradását. Az Óbirodalom vallási kultuszában központi helyet foglalt el a fennálló osztályrend szentesítése, ami a legfelsőbb hatalom birtokosainak istenítésében nyilvánult meg; így a fáraót a napisten élő hasonmásának mondták.

Az Óbirodalomban igen sok istent tiszteltek: mindegyik városnak több istene volt. E városi és területi istenek különféle természeti jelenségeket személyesítettek meg: az eget, a földet, a fényt, a levegőt, a vizet stb. Néhány isten egyidejűleg a társadalmi rend jelenségeit is megszemélyesítette, így Thóth holdisten, Hermupolis városának védelmezője egyúttal az írás istene volt. Elvont eszméket csak néhány isten személyesített meg; ilyen volt például Mā'et, az „igazságosság" istene.

Testet öltött istenként tiszteltek bizonyos állatokat, növényeket, néha tárgyakat is. Ezek a hidelmek a totemizmus maradványai voltak, s azoktól a törzsektől származtak, amelyek már jóval az Óbirodalom előtt a Nílus völgyében laktak. Az előbb említett Thóth istent kutyafejű majomnak, páviánnak és ibiszmadárnak ábrázolták, Héliupolis város templomában pedig a napistent kőoszlop jelképezte. Memphis városában nagy tiszteletnek örvendett az Apis (görög névalak, egyiptomi Ḥapi) bika. Egész Egyiptomban igen elterjedtek a különféle mágikus varázslások.

Az istenek a természet erőit képviselték, s a természeti jelenségeket a papok magyarázták. A papi magyarázatok bonyolult teológiai fejtegetések szövevényes rendszereivé fejlődtek. Különösen a héliupolisi papok tanítása terjedt el széles körben. E tanítás szerint a világmindenség a nemzések és születések láncolatából jött létre; egyes természeti erők — istenek — más természeti erőket szültek, de azok is istenek. A legfőbb istennek Atumot tekintették, akit a héliupolisi napisten, Rē^e^ személyesített meg Rē^e^-Atum formájában.

Elvontabb volt Memphis papjainak a tanítása. Ezt a tanítást a kultusz szövegének jóval későbbi másolatából ismerjük, nyelvezete és írásmódja azonban elárulja, hogy a szöveg az Óbirodalom korában keletkezett. Lényege az, hogy Ptaḥ isten különböző istenek egyesülése, egyben pedig az ős-princípium: ő a víz, a talaj, a világ értelme („szíve") és akaratának kifejezője („nyelve"). Ptaḥ főpapjai rendszerint az állami műhelyek legfőbb vezetői voltak; e műhelyeket a különféle termelési ágak „szívének" és „nyelvének" tekintették. Tanításuk indokolásaképpen a papok utaltak az ember tevékenységének példájára: „A szemek néznek, a fülek hallanak, az orr szagolja a levegőt; mindezt a szív (tudomására) hozzák; a szív sugallja az ész minden következtetését (?); a nyelv ismétli a szív által kigondolt dolgokat: így születik minden munka, minden mesterség, a kezek alkotása, a lábak járása, minden tag mozgása, a szív által kigondolt és a nyelv által kimondott parancsnak megfelelően."

Bármennyire igyekeztek is azonban a főváros papjai, Ptaḥ memphisi istennek nem sikerült elhomályosítania Rēᵉ-Atum alakját. Amikor a IV. dinasztia idején a királyi hatalom elérte csúcspontját, a fáraók „a nap fiainak" minősítették magukat, s a napot rendszerint nevükbe is belefoglalták. Az V. dinasztia legtöbb királya különleges templomot emelt a napistennek. A nap államisten lett, a királyok legfőbb védelmezője. Az V. dinasztia uralkodásának vége felé a piramisok belső falain megjelentek a holtak kultuszából vett könyörgések, amelyeknek az volt a céljuk, hogy biztosítsák az elhunyt hatalmasok jólétét és boldogságát; ezek az úgynevezett „piramisszövegek". A könyörgések arról beszélnek, hogy a fáraók a túlvilágon abba a napbárkába szállnak, amelyben az egyiptomiak hite szerint Rēᵉ isten mindennap végighajózik a mennybolton.

A királyi hatalom kultuszával szoros kapcsolatban állt Osiris (görög névalak, egyiptomi Usir) isten kultusza. A napisten az élő király, Osiris pedig az elhunyt király istene lett.

Osiris, az alsó-egyiptomi Busiris[1] város istene, azonos volt a felső-egyiptomi Abydos helyi istenségével. Kultusza a természet naponta elhaló és újjáéledő erőinek tiszteletén alapult. Az Óbirodalom emlékei alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Osiris a növényeknek friss erőt hozó áradás vizét testesítette meg, s tisztelete a földműveléssel állt kapcsolatban. A piramisok feliratain Osiris az elhunyt király képében szerepel. Az elterjedt mítosz szerint Osiris istent megölte testvére, Seth isten. Osiris fia, Hóros isten nemcsak bosszút állt a testvérgyilkoson, hanem rokonainak és isteni anyjának, Isisnek[1] a segítségével összeszedte atyja holttestének szétszórt darabjait, s feltámasztotta Osirist. A papok szerint ugyanez a csoda ismétlődik meg a fáraó holttestével is; az elhunyt uralkodó feltámad és tovább él, akárcsak Osiris isten.

De nemcsak a fáraók, hanem a nagyurak is vágyódtak az örök életre. Néhány feliraton láthatjuk, hogy a tisztviselők nemcsak „jó temetésről" és dús halotti torról ábrándoztak, hanem arról is, hogy a fáraóhoz hasonlóan ők is a mennyekben hajózhassanak, s eljuthassanak a „nagy istenhez". A VI. dinasztia idejében már előfordult, hogy magánszemélyeket azonosítottak Osiris istennel; ilyenkor a következő formulát használták: „Osiris ez és ez" (odaírták az elhunyt nevét).

Ahhoz, hogy az élet a sírban és azon kívül is folytatódjék, az elhunyt testét meg kellett őrizni. Ezért terjedt el az a szokás, hogy a holttesteket bebalzsamozták. Az Óbirodalom korában a mumifikálás technikája még meglehetősen kezdetleges volt.

A régi egyiptomiak hite szerint az embernek több lelke van; ezek közül az egyiket „hasonmásnak" nevezték. A „hasonmást" az ember lelki princípiumának tekintették, s a vele való egyesülés az életet jelentette. A sírboltnak azt a helyiségét, amelyben a szobrok álltak, a „hasonmás udvarának" nevezték.

Az ember nevét is külön léleknek tekintették. A név fennmaradása a nevet viselő személy fennmaradását jelentette. Ezért volt meg az egyiptomiakban az a törekvés, hogy nevüket megörö-

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

kítsék; néha még idegen emlékműre is rákarcolták a nevüket. A piramisok feliratai szerint az elhunyt király neve „az élők élén él".

Az Óbirodalom legmeglepőbb emlékei, a piramisok, arra szolgáltak, hogy hatalmas arányaikkal lenyűgözzék az alattvalókat. A VI. dinasztia piramisaiban olyan könyörgéseket találhatunk, amelyek a királyi piramis sérthetetlenségével kapcsolatban többször említik a király nevének sérthetetlenségét. A VI. dinasztia korából való egyik rendelet értelmében Mykerinos piramisának elérhetetlen csúcsán elhelyezték a király nevét tartalmazó feliratot. Minél magasabb és tartósabb volt a piramis, annál hosszabb időre meg lehetett örökíteni rajta a király nevét. A piramisok ilyen módon a királyi hatalom sérthetetlenségének és örökkévalóságának gigászi jelképévé váltak.

Ahhoz, hogy az elhunyt és „hasonmás"-lelke gondtalanul élhessen és táplálkozhasson a sírban, bizonyos szertartások révén „üdvözültté" válhasson, sírboltját megfelelően részekre tagolták, berendezték, s „mindörökre" gondoskodtak számára áldozatokról és papokról. Az egyszerű ember számára mindez elérhetetlen volt.

Az előkelőségeket nagy varázslóknak tartották életükben, s csodákat tulajdonítottak nekik haláluk után is, mivel „ismerték a titkos (királyi) lakhely varázslatát", és ismertek mindent, ami az „üdvözülteknek" hasznára válhatik a másvilágon. Az „üdvözültek" — vagyis az előkelőségek — különböztek az „egyszerű" holtaktól. A piramisok feliratairól arra lehet következtetni, hogy az akkori felfogás szerint a gyámoltalan egyszerű embereket éhség, szomjúság, teljes megsemmisülés fenyegeti a túlvilágon.

A földi istenné nyilvánított fáraót halála után nemcsak a föld, hanem az ég uraként is tiszteltek. A nagyurak, akik földi életükben minden jóval rendelkeztek, haláluk után félistenek lettek. A király és a hozzá közelállók ugyanolyan könyörgésekkel igyekeztek megszabadulni attól, hogy haláluk után az istenek ítélőszéke elé kerüljenek. A királyt és az előkelőségeket életükben és haláluk után is felmagasztalták. Az egyszerű nép viszont, amely halála után nyomorúságos és névtelen sírba került, az uralkodó rétegek elképzelése szerint semmiképpen sem számíthatott hasonló elbánásra.

AZ ÍRÁS ÉS A TUDOMÁNY

Az egyiptomi Óbirodalom állami szerkezetének sajátosságai széles körű levelezést és bonyolult elszámolási rendszert tettek szükségessé. Ugyanez volt a helyzet a nagyúri gazdaságokban. Az írnokok külön folyóírást dolgoztak ki maguknak: a külső látszatra különféle lényeket és tárgyakat ábrázoló hieroglifikus íráshoz újabb írásmódot fűztek, az úgynevezett óhieratikus[1] írásmódot: ennek a leegyszerűsített írásmódnak a jelei csak kevéssé hasonlítottak a hieroglifákra. Bár az írás bonyolult volt, az íráshoz és olvasáshoz nem csupán egyedül az írnokok értettek. Nagyurakat, sőt előkelő nőket is ábrázoltak úgy, amint éppen kimutatásokat vesznek át jószágkormányzóiktól; a nagyurak fiai apjuk gazdaságában írnokoskodtak; az előkelő tisztviselők szintén írnokoknak, a szent iratok ismerőinek és másolóinak számítottak. Hogy az írás ismerete viszonylag elég széles körben elterjedt az uralkodó körökön kívül is, arról azok a kövekre vetett írásbeli utasítások tanúskodnak, melyek az akkori építkezések dolgozóinak szóltak.

A Korai Birodalom és az Óbirodalom idején az egyiptomiak már némi tudományos ismeretekkel is rendelkeztek. A számtani ismeretek fejlődését jelentős mértékben elősegítették az építkezések. A piramisok arányainak tökéletes megállapítása, a lejtési szögek, kiszögellések, mélyedések festékkel való pontos megjelölése — mindez önmagáért beszél.

A Nílus áradásos időszakainak kiszámításával kapcsolatban kifejlődtek az egyiptomiak csil-

[1] Ezt az írásmódot, amelyet papiruszon alkalmaztak, a görögök nevezték el hieratikus írásmódnak, a görög „hieratikos" (papi) szó alapján, mivel később ezt az írásmódot rendszerint csak papok használták.

lagászati ismeretei. Az évet a Sirius csillag szerint számították; amikor a Sirius — mely bizonyos ideig nem látható — egy reggel ismét megjelent, ez az időpont egybeesett a Nílus évenkénti áradásának kezdetével.

Az év három évszakból, mindegyik évszak 4 hónapból, mindegyik hónap 30 napból állt; a 360 naphoz mindegyik évben hozzászámítottak 5 kiegészítő napot. Mivel szökőévet nem iktattak be, a naptári év előbb járt a természetes, $365^1/_4$ napból álló évnél, úgyhogy minden 4 évben egy kerek nap eltérés jelentkezett.

Jelentős eredményeket értek el az orvostudományban; voltak külön „altesti" orvosaik, szemorvosaik, fogorvosaik stb., bár ugyanaz az orvos a gyógyászat több ágában is működhetett. Az Óbirodalom korából fennmaradt két érdekes lelet, melyek a korabeli fogászat viszonylagos fejlettségét mutatják: az első egy fog, melyet aranydróttal erősítettek a szomszédos foghoz, a másik egy állkapocs, melyen műtéti fúrás nyomai látszanak.

Az Óbirodalom idejétől kezdve egy sajátos felsőfokú tudományos intézmény működött Egyiptomban — az „Élet Háza". Ez az intézmény oly nagy jelentőségre tett szert, hogy még Felső-Egyiptom nomosai is kötelesek voltak rendelkezésére bocsátani mindent, amit csak kívánt.

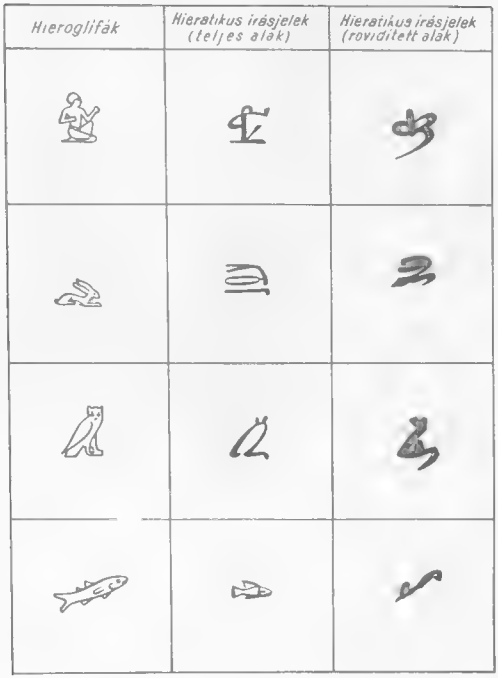

A hieroglifák, a félkurzív és a hieratikus írásjelek összehasonlító táblázata

AZ ÉPÍTÉSZET

Az Óbirodalom kőépítkezéseinek első emléke Ḏoser fáraó piramisa (a mai Saqqara mellett). Ḏoser építészének, Imḥotepnek az emléke évezredekig élt az országban. Minthogy a III. dinasztia uralkodásának ele-

Írnokok

Gizehi sírkamra domborműve. V. dinasztia eleje

Doser emléktemplomának tartóoszlopai Saqqarában III. dinasztia

jén a kőépítés még új és szokatlan dolog volt, Imhotep alkotásában némi bizonytalanság látszik. A piramis körüli épületek elhelyezésénél nem érezhető a szigorú rend. A kövek az építkezések méreteihez képest meglehetősen kicsinyek. Az építész nem bízott a mészkőoszlopok szilárdságában és tartóerejében, ezért az oszlopokat hozzáépítette a falhoz, a szabadon állókat pedig felső födémlappal kötötte össze. Maga a piramis hat hosszan elnyúló lépcsőzetével szemlátomást nem volt más, mint a négyszögletes téglasírok hatszoros ismétlődése.

A Saqqara melletti Medûm arab falu környékén található nyolclépcsőzetű piramist sima burkolattal borították be, ami szabályos piramiskülsőt kölcsönzött az építménynek. Ezt a piramist valószínűleg a III. dinasztia végén építették.

Snefru építészei a IV. dinasztia uralkodásának kezdetén először egy „torzított" piramist építettek (lefelé 52°41'-nyi lejtéssel, fölfelé 42°59'-nyi emelkedéssel). Ennek tapasztalatai alapján azután egy geometriailag helyes piramis építését kezdték meg (mindkét piramis a Saqqarától délre fekvő Dahshur arab falu mellett található). E piramis nagy „nővérei", melyeket a IV. dinasztia későbbi királyai emeltek a mai Gizeh környékén, lényegében a dahshuri minta tökéletesített és nagyobbra méretezett utánzatai, az V. és a VI. dinasztia piramisai pedig csak szánalmas hasonmásai a gizehi piramisoknak.

A „nagy" piramisok építői már véglegesen megszabadultak a fa- és téglaépítészet időszakának minden csökevényétől, s régi bizonytalanságuk is eltűnt. Óriási nagyságú csiszolt tömböket alkalmaztak mindenütt, s a piramisok bejáratainak hatalmas gránitoszlopai szilárdan tartották a rájuk nehezedő roppant kőtömeg nyomását.

A király piramisát a rokonok és udvaroncok számtalan síremléke vette körül. Figyelemre méltó, hogy ezek a sírok művészi egységet alkottak a piramissal és különösen annak toldaléképítményeivel. Az építménykomplexumok alapján méltán beszélhetünk a művészeti formák megváltozásáról. Doser építménye magán viselte a befejezetlen kutatás minden nyomát, az új és a régi keveredését. A falak és az oszlopfők tagolása, egyes helyiségek vésett és mázos díszítése, a pira-

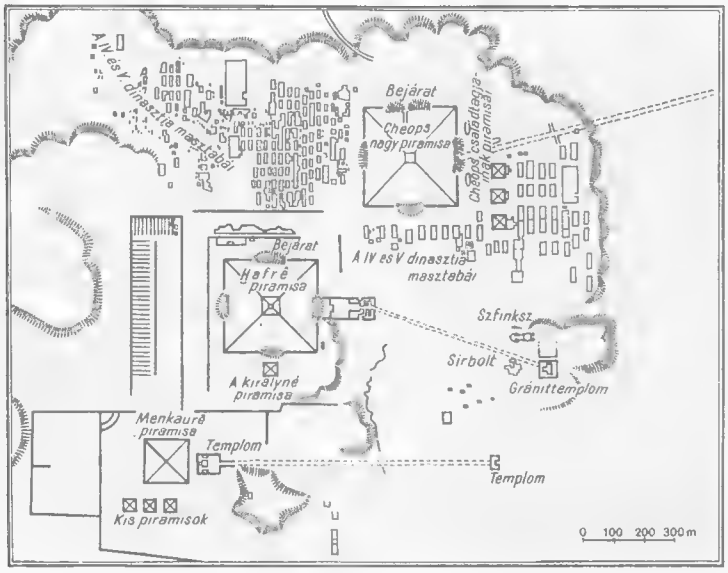

A gizehi temetőváros egyik részének alaprajza

mis lépcsőzetei — mindez tetszetős külsőt kölcsönzött az egésznek. A nagyurak sírjait egészen a IV. dinasztiáig téglából építették, de belül az egyes helyiségeket kőből vagy fából emelt fal választotta el egymástól, s viszonylag ritkák voltak a festett és vésett díszítések. A „nagy" piramisok felépítésétől kezdve azonban minden megváltozott. Egyszerűségükben is impozánsan hatottak nemcsak maguk a piramisok, hanem bejáratai és emléktemplomaik is. A simára csiszolt kőtömeg valósággal lenyűgözte a szemlélőt. A részletek fényűző megmunkálására itt nem volt szükség. Cheops fáraó idején a nagyurak sírjai is tömör kőtömbökből épültek, majdnem minden belső és külső tagolás vagy díszítés nélkül. Amikor pedig az V. dinasztia királyainak emléktemplomait kívülről gazdagon kezdték díszíteni, s az egyszerű oszlopokat fényűző oszlopsorok váltották fel, akkor a nagyurak sírjaiban is kezdtek újból helyiségeket építeni, melyeknek falait tarka ábrákkal és feliratokkal díszítették. A felső-egyiptomi területi kormányzók sziklába vájt sírjai is ilyenek.

A piramisok mellett épült emléktemplomokon kívül vajmi keveset tudunk az Óbirodalom templomairól. Az V. dinasztiához tartozó Neuserrē fáraó temploma (a mai Abu Guráb nevű falu mellett) az egyetlen, melyet ismerünk. Erről biztosan tudjuk, hogy nem tartozott a piramisépítkezésekhez. Csakhogy ez sem volt rendes városi templom, hanem különleges királyi templom Rēᶜ napisten tiszteletére, és talán a fáraó uralkodásának harmincadik évfordulója alkalmából emelték. A kőcsarnokok és a folyosó tágas, mindig napfényben úszó udvarra vezettek; a félig fedett folyosónak a falait vésett ábrák, többek között a természet életét ábrázoló képek díszítették. Az udvar mélyén álló piramisformájú talapzaton emelkedett a napisten jelképe — egy zömök kőobeliszk.

Az Óbirodalom nem templomi építészetét csak szegényes maradványok alapján, néhány ábrából és utalásból ítélhetjük meg. A házak rendszerint vályogból épültek, követ csak olyan helyen alkalmaztak, ahol különös szilárdságot akartak biztosítani. A képekből ítélve a tetőzetet könnyű, karcsú oszlopok tartották.

A KÉPZŐMŰVÉSZET

Az Óbirodalom képzőművészete alapjában vallásos célokat szolgált. Ez szükségképpen a művészet jellegén is megmutatkozott.

A III. és a IV. dinasztia korának szobrászai igyekeztek pontosan visszaadni a modell vonásait: az Óbirodalom első uralkodóinak csontos arcát, a IV. dinasztia egyik horgas orrú, kövér királyfiát és a dinasztia más kortársait meglepő hűséggel mintázták meg. De már akkor, különösen pedig az V. meg a VI. dinasztia idején is készítettek vázlatosabb jellegű alkotásokat, bár a legjobb művek itt is hozzáértéssel társítják a vázlatos ábrázolást és az élethűséget. Rendszerint az volt a szokás, hogy a napégette férfi arcát vörösre, a nőét sárgára színezték. Néha színes kőből vagy fajanszból faragott szemet illesztettek a szobor szemüregeibe, mégpedig olyan művészettel, hogy az teljesen élethűnek látszott. A királyszobroknak a fáraó istenségét kellett hangsúlyozniuk. Ḫafrē piramisa előtt nagy szfinx feküdt, húsz méter magas természetes sziklából kifaragva; oroszlán képére mintázták meg, mely Ḫafrē fáraó arcát viseli. A piramis előcsarnokában a félhomályban Ḫafrē ünnepi díszben trónoló alakja ragyogott.

Az Óbirodalom korából rendkívül sok lapos dombormű maradt ránk, főleg a sírokban, kisebb számban a templomokban. A IV. dinasztia elején az ábrák már többféle technikával készültek. Az egyszerűségükben is fenséges „nagy" piramisok idején nem volt szükség a sírfalak díszítésére. Az V. dinasztia idején a művészek végképpen megállapodtak a lapos domborműves ábrázolásoknál, amelyeket azután ki is festettek. Az ilyen ábrázolások csak ritka esetben váltakoztak bevésett körvonalú domborművekkel.

A sírfalak ábrái nem egyszerű díszítések voltak, hanem vallási célokat szolgáltak. A régi

Anhhaf hivatalnok mellszobra
IV. dinasztia

egyiptomiak elképzelése szerint a halott, valahányszor az elhunytak szertartását ábrázoló képekre, a dúsan terített asztalra, az ajándékok és szórakoztató holmik elkészítését és átadását ábrázoló képekre nézett, valóban át is élte az ábrázolt jeleneteket. Az V. dinasztia uralomra jutásától kezdve tarka metszett ábrákkal fedték be a királyi emléktemplomok falait.

Az Óbirodalom lapos domborművei rendszerint művészi kivitelezésűek, finomak, arányosak, egyszerűek. Meglepő, hogy az akkori művészet milyen nagy ábrázoló erővel tudta kifejezni az emberi bánatot. Az V. dinasztia végén uralkodott Unis fáraó piramisának folyósóján éhező nomádok képét láthatjuk, elcsigázott nőket, amint utolsó erejük megfeszítésével támogatják a végsőkig elgyengült férfiakat. A VI. dinasztia idejéből az egyik fővárosi sír képén az árván maradt háznép bánatát láthatjuk, a bánat legviharosabb kitörésétől egészen a borongós lehangoltságig. Felső-Egyiptomban a művészet néha a szokásos színvonal alá süllyedt, de a VI. dinasztia elejéről itt is akadnak fejlett művészi alkotások. Az egyik területi kormányzó sírjában talált kép például egy palesztinai erőd bevételét ábrázolja. A művész kiválóan tolmácsolta az ostromlottak riadalmát és kétségbeesését; különösen megható az egyik fogolynő alakja, amint anyai gyengédséggel becézi kicsinyét. Az Óbirodalomból származó legtöbb képen a test mozgása bizonyos mértékig darabosan van ábrázolva, de néhány domborművön már figyelemre méltóan hajlékony. Néhány esetben a képet festő művészek nevét is sikerült megállapítani.

Renefer nagyúr mellszobra (részlet)
V. dinasztia

IRODALOM

A későbbi nemzedékek megőrizték az Óbirodalom irodalmának emlékét. A hagyomány a III. és az V. dinasztia korában élt két főtisztviselőnek (Kagemninek, egy főtisztviselő apjának és Ptahhotepnek) híres műveket tulajdonított a gyakorlati életbölcsességről. Ezeknek a műveknek azonban nem maradt ránk másolata az Óbirodalom korából, az pedig még bizonyításra szorul, hogy a később elterjedt, nekik tulajdonított oktató műveket valóban ők írták-e. Mivel az Óbirodalom irodalmi termékei elpusztultak, a kor irodalmi alkotásairól legfeljebb a feliratok alapján alkothatunk fogalmat. Igaz, ránk maradtak a IV. dinasztia kezdeti szakaszában élt főtisztviselők „életrajzai", melyeket sírjaik falába vésték, de ezek lényegében csak tisztségeik felsorolását tartal-

Sziklából kifaragott szfinx
Gizeh. IV. dinasztia

Táncosnők
Sírkamra domborműve Saqqarából. VI. dinasztia. Mészkő

mazzák. Csupán Meten életrajzát egészítik ki vagyoni helyzetére vonatkozó közlések. A IV. dinasztia uralkodásának végén és az V. dinasztia uralkodásának kezdetén leírták az elhunyt méltóságait és azt, hogy milyen királyi kegyekben részesült. A nagyurak életének egyes eseményeiről is vannak részletesebb közlések. A VI. dinasztia idején már terjedelmesebb életrajzokkal találkozunk; ilyen például Hufḥornak, az utazgató elephantinéi kormányzónak és Uninak, a sokoldalú államférfinak az életrajza. Az utóbbi feliratai még a hadjáratból visszatérő csapatok győzelmi dalát is megörökítették. A nép soraiból származó emberek sírrajzain gyakran találhatók olyan szövegek, melyeket mintegy az elhunyt szájába adtak. Dalocskák is akadnak köztük; némelyikük igazi népdal lehetett.

A „piramisfeliratok" közül sikerült rekonstruálni egy ősrégi himnusz szövegét, mely az ég istennőjét, Nutot magasztalja. A piramisfeliratok között olyan könyörgések is vannak, melyek a drámai párbeszédes forma bizonyos elemeit tartalmazzák. Egy jóval későbbi másolatban fennmaradt a memphisi szertartások rendje; eredetije — a szöveg nyelvezetéből ítélve — az Óbirodalom idején íródott. A mű különböző előírásokat tartalmaz a szertartás egyes részvevői számára. Ennyit tudunk az egyiptomi drámai művészet legkorábbi csíráiról.

Így tehát a régi egyiptomiak már az i. e. III. évezredben jelentős előrehaladást értek el nemcsak az anyagi, hanem a szellemi kultúra területén is. Ők voltak abban a korban a civilizáció úttörői.

VI. FEJEZET

MEZOPOTÁMIA LEGRÉGIBB ÁLLAMAI

A Tigris és az Eufrátesz völgyének déli részén hozzávetőleg ugyanabban az időben alakultak ki a legrégibb rabszolgatartó társadalmak és államok, mint Egyiptomban. Itt jött létre a civilizáció második igen fontos központja, mely nagy hatással volt az egész ókori világ történetére.

1. AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FELBOMLÁSA MEZOPOTÁMIÁBAN

MEZOPOTÁMIA TERMÉSZETI VISZONYAI ÉS LAKOSSÁGA

A Tigris és az Eufrátesz alsó és középső szakaszai között elterülő síkságot görög szóval rendszerint Mezopotámiának („Folyamköznek") nevezik. Mezopotámia északi és déli részének természeti viszonyai és történelmi fejlődése eltérőek. Ezért a terület déli részét, ahol a két folyó medre közelebb fut egymáshoz (a mai Irak fővárosától, Bagdadtól délre) a „Két folyó vidéke" névvel is meg szokták különböztetni.

A mezopotámiai síkságnak ezt a részét hordalékkal töltötték fel a folyók, amelyek a tavaszinyári időszakban mindig kiáradnak a felső rész hegyes övezetein bekövetkező hóolvadás miatt. A legrégibb települések — az első államok központjai — a két folyó alsó szakasza mentén, a folyók két partján helyezkedtek el, főként az Eufrátesz partjain, amelynek vize különleges vízemelő berendezések nélkül is könnyebben felhasználható földművelésre. Az áradásos vizet különleges víztárolókban gyűjtötték össze, hogy ősszel megöntözhessék a földeket. A Tigris és az Eufrátesz azonban nemcsak az öntözés szempontjából fontos; a közlekedés és szállítás jelentős része is e két folyó víziútjain bonyolódik le.

A „Két folyó vidékének" éghajlata forró és száraz, csapadéka kevés, az is főként télen esik. Ennek következtében a földművelés főleg azokon a részeken lehetséges, amelyeket a folyók áradásai öntöznek, vagy azokon a területeken, ahol mesterséges öntözés folyik. Az ilyen talajon dús termést hoznak a legkülönfélébb növények.

A mezopotámiai síkságot északról és keletről az Örmény-fennsík és az Iráni-fennsík szélső hegyei, nyugatról pedig a Szíriai-sztyepp és Arábia pusztaságai határolják. Délről a síkság határa a Perzsa-öböl; ebbe torkollik a Tigris és az Eufrátesz. Napjainkban a két folyó a tengeröböltől 110 km-nyire a Shatt al-Arab nevű mederben egyesül, de valamikor a tenger jóval mélyebbre benyúlt északnyugat felé, s mindkét folyó külön ömlött a tengerbe. Itt, a „Két folyó vidékének" déli részén született meg az ősi civilizáció központja.

Azok a természeti kincsek, melyeket a síkság legősibb lakossága felhasználhatott, nem voltak jelentősek (cukornád, agyag, folyami és tavi hal). A fafélék közül megemlíthetjük a datolyapálmát, mely tápláló és ízletes gyümölcsöt terem, de faanyaga silány minőségű. A gazdaság fejlesztéséhez szükséges kő és érc teljesen hiányzott.

Az ország civilizációjának alapjait a sumer nép rakta le; állíthatjuk, hogy a két folyó közén a lakosság zöme már az i. e. IV. évezredben sumerekből állott. A sumerek nyelvének más nyelvekkel való rokonságát eddig még nem sikerült megállapítani. Amennyiben hinni lehet a ránk maradt szobroknak és domborműveknek, melyek az emberi külsőt meglehetősen elnagyolva ábrázolják, a sumerek kerek arcú, nagy és egyenes orrú emberek lehettek.

Tehénfejés a templomi gazdaságban
Régi sumer templomi dombormű. El-Obeid. Kb. i.e. 2600. Gyöngyházberakás

Az i. e. III. évezredtől kezdve a szíriai sztyeppekről állattenyésztő sémi törzsek kezdtek behatolni a „Két folyó vidékére". Nyelvüket akkad vagy asszír-babiloni névvel jelöljük azoknak a későbbi elnevezéseknek az alapján, amelyeket a sémitáknak ez a csoportja már a „Két folyó vidékén" kapott. Kezdetben ezek a törzsek az ország északi részén telepedtek le, és áttértek a földművelésre. Később nyelvük elterjedt a „Két folyó vidékének" déli részén is; a III. évezred végére a sémi és sumer lakosság végleg összekeveredett.

Abban az időben Elő-Ázsia állattenyésztő lakosságának legnagyobb részét különféle semita törzsek alkották; letelepedésük övezete felölelte a szíriai sztyeppeket, Palesztinát és Arábiát.

Az Észak-Mezopotámiát és a Tigris—Eufrátesz völgyét kelet felől határoló iráni hegynyúlvá-

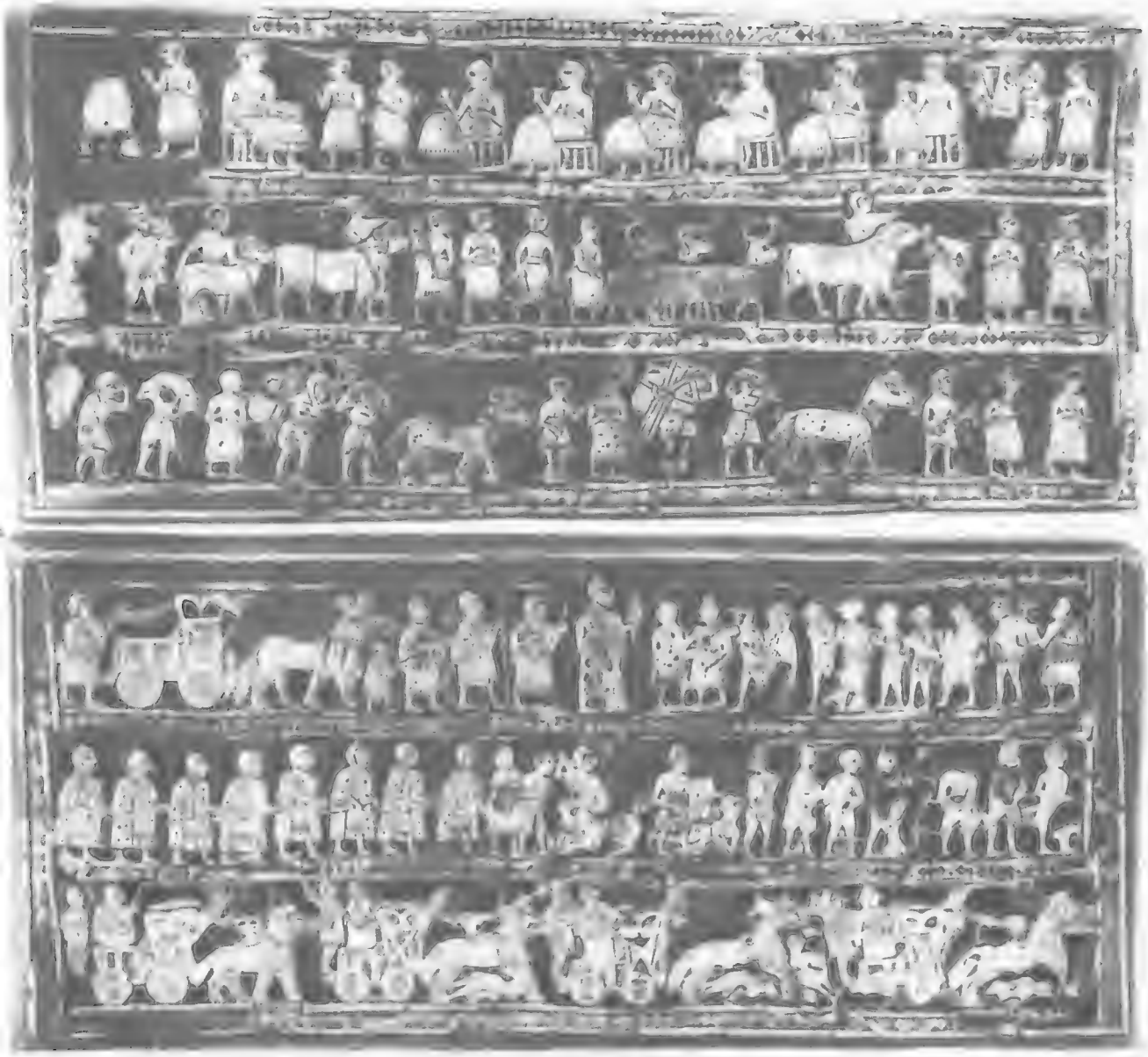

Az Ur-i sereg foglyai és zsákmánya
Sumer gyöngyházberakás egy kis hordozható baldachinon. Kb. i. e. XXVI. század
Homlok- és hátrész

nyokon népes törzsek laktak; ezek szintén olyan nyelveken beszéltek, melyeknek rokonsági kapcsolatait eddig nem sikerült megállapítani; néhány nyelv talán közel állt egyes mai kaukázusi nyelvekhez. Mezopotámia északi részén és a Tigris mellékfolyói mentén már korai emlékművek tanúskodnak a ḫurri törzsek letelepedéséről; tovább kelet felé, a hegyekben lullubiak és gutiak (ḳutiak) éltek. Délnyugat-Iránnak a „Két folyó vidékével" szomszédos folyóvölgyeit az elámiták foglalták el.

Az i. e. IV—III. évezredben ezeknek a törzseknek a többsége a hozzájuk közel álló törzsekkel egyetemben letelepedett hegyi földművelő vagy félig megtelepedett állattenyésztő életmódot

folytatott. E törzsek — melyek még ősközösségi rendben éltek — teremtették meg Elő-Ázsiában a „festett kerámika kultúráját". Feltárt lakótelepeik — Tell Halaf, Tell Brak, Tell Arpatchiya, Tepe-Gawra, Samarra, mélyebben az Iráni-fennsíkon pedig Tepe-Giyan, Tepe-Sialk, Tepe-Hissar, Tureng-Tepe — lehetővé teszik, hogy képet alkothassunk magunknak a neolit és eneolit korban hegyi-folyami földművelésből élő törzsek fejlődésének jellegéről. Kezdetben legtöbbjük még megelőzte fejlődésében a két folyó közének törzseit; a Folyamköz lakossága csak a IV. évezred második felétől kezdve szárnyalta túl gyors ütemben szomszédait.

Csupán a Karun és Kerha folyók alsó szakasza mentén élt elámi törzseknél alakult ki az osztálytársadalom valamivel később, mint Šumerben.

A III. évezred emlékei arról tanúskodnak, hogy Šumer a Perzsa-öböl révén kapcsolatban állt más országokkal. Ékírásos szövegek említik Dilmun szigetét, továbbá az aranyáról és ébenfájáról híres Magan és Meluhha országokat. Mivel ezek közül csak Dilmun azonosítható minden vita nélkül a kelet-arábiai partokon fekvő mai Bahrein-szigetekkel, nem állapítható meg határozottan, milyen messzire terjedtek a „Két folyó vidékének" tengeri kapcsolatai. Sumer hősöknek keleti, „a hét hegy mögé" vivő útjairól és az ottani lakosság barátságos magatartásáról szóló elbeszélő dalok, valamint az indiai elefántokat és indiai írásjeleket ábrázoló pecsétek azonban arra engednek következtetni, hogy az Indus-folyó völgyével is kapcsolatban álltak.

Kevésbé határozott adatok utalnak az Egyiptommal való kapcsolatokra. Egyiptom legkorábbi eneolitikus kultúrájának néhány sajátossága alapján azonban számos kutató azon a véleményen van, hogy ilyen kapcsolatok valóban léteztek. Egyes történettudósok még azt is feltételezik, hogy az i. e. III. évezred utolsó harmadában háborús összetűzésekre is sor került a „Két folyó vidéke" és Egyiptom között.

A „KÉT FOLYÓ VIDÉKÉNEK" LEGŐSIBB LAKOSSÁGA

A „Két folyó vidékén" élt népek történetének példájából világosan láthatjuk, hogy a földrajzi környezet hatása mennyire viszonylagos a történelmi fejlődés menete szempontjából. A vidék földrajzi viszonyai a legutóbbi 6—7 évezredben szinte semmit sem változtak. S mégis azt látjuk, hogy a mai Irak elmaradott, félig gyarmati állam, pedig a középkorban, a XIII. században lezajlott pusztító mongol betörés előtt, valamint az ókorban a „Két folyó vidéke" a világ egyik leggazdagabb és legnépesebb országa volt. Kultúrájának felvirágzását tehát nem magyarázhatjuk egyedül a földművelésnek kedvező természeti viszonyokkal. Ha pedig még távolabbra tekintünk vissza, akkor azt látjuk, hogy ugyanez az ország az i. e. V. és részben a IV. évezredben mocsarak és náddal benőtt tavak világa volt; a partokon és a szigeteken gyér számú lakosság tengődött, melyet az előhegyekből és a sztyeppek vidékéről erősebb törzsek e nyomorúságos vidékre szorítottak.

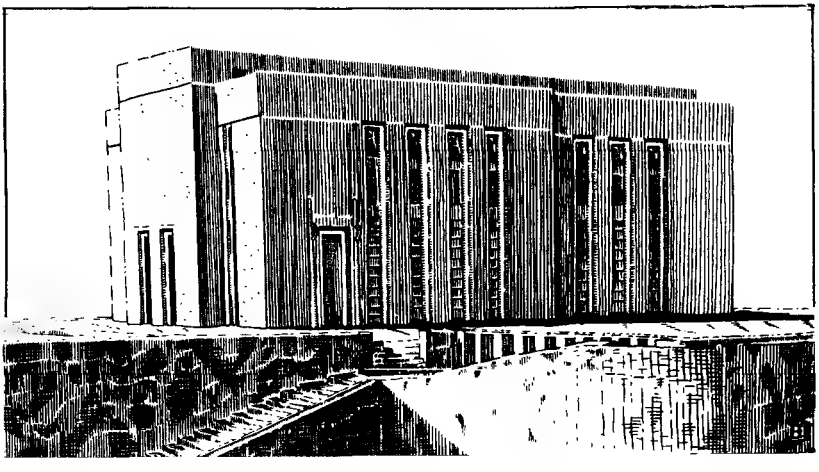

Mesterséges dombon álló templom
Uruk. I. e. IV. évezred vége. Rekonstrukció

SUMER ARANY BIKAFEJ BERAKÁSSAL
Hárfadísz. Ur városából. Kb. i. e. XXVI. század

Csak a neolitkori technika további fejlődésével és a fémkorra való áttéréssel vált képessé a „Két folyó vidékének" legősibb lakossága arra, hogy kihasználja a földrajzi környezetnek azokat a sajátosságait, amelyek korábban kedvezőtlennek bizonyultak. A technikai ismeretek gyarapodásával együtt a földrajzi viszonyok is hozzájárultak az itt élő törzsek történelmi fejlődésének meggyorsulásához.

A „Két folyó vidékén" talált legősibb települések még az i. e. IV. évezred elejéről valók, amikor a neolit korból az eneolit korba való átmenet lezajlott. Az egyik ilyen települést az El-Obeid halom alatt tárták fel. Ilyen halmok (úgynevezett tellek) képződtek a „Két folyó vidékének" síkságán, az ősi települések helyén, mégpedig az építőanyagok maradékainak — vályogból visszamaradt agyagnak stb. — fokozatos felhalmozódása útján. Az itt lakó törzsek már letelepedett életmódot folytattak, ismerték a földművelés és állattenyésztés legegyszerűbb formáit, de a vadászat és halászat még mindig nagy szerepet játszott életükben. Kultúrájuk hasonlított az előhegységek kultúrájához, bár annál szegényesebb volt. Értettek a szövéshez és az agyagedény-készítéshez; főleg kőszerszámokat használtak, de már a rezet is kezdték feldolgozni.

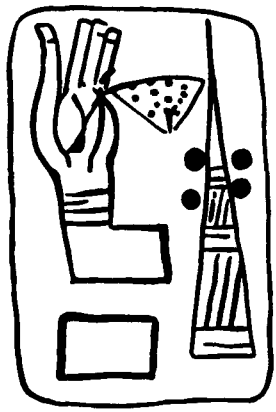

Sumer piktografikus okmány
Az i. e. XXXIII. század körüli időkből. Kő

Megközelítőleg az i. e. IV. évezred közepéről származnak az Urukban végzett ásatások során feltárt alsó rétegek. Abban az időben a „Két folyó vidékének" lakosai már ismerték az árpát és a tönkölybúzát, s háziállataik is voltak már (bika, juh, kecske, sertés, szamár). Míg El-Obeid lakói főként nádkunyhókban éltek, addig az Urukban végzett ásatásoknál viszonylag erős vályogépületeket találtak. Az i. e. IV. évezred második feléből származnak az első piktográfikus (képírásos), agyagtáblákra írt feliratok — a „Két folyó vidékének" legősibb írott emlékei. A legrégibb ilyen emléket — egy kis kőtáblát — a leningrádi Állami Ermitázsban őrzik.

Az i. e. IV. évezred végéről és a III. évezred legelejéről származnak a Djemdet-Nasr halom ásatása során feltárt rétegek; ez a település a „Két folyó vidéke" egy másik ősi városának, Kišnek a közelében feküdt. Uruk későbbi rétegei szintén az említett korból valók. Az ásatások azt bizonyítják, hogy itt jelentős fejlettségi fokot ért el a fazekasság. Rézszerszámok is nagyobb mennyiségben fordultak elő, bár még mindig inkább a kőből és csontból készült szerszámokat használták. Már ismerték a kereket, s a terhet nemcsak málhásállaton (a mocsaras talajon szánokon) szállították, hanem kerekes járművön is. Előfordultak már vályogból épült, méretüket és művészi kivitelezésüket tekintve jelentős társadalmi jellegű épületek és templomok (az első templomépületek már az előző kor kezdetén megjelentek). Az i. e. IV. évezred végén a közösségekben meggyorsult a vagyoni és társadalmi rétegződés folyamata.

A FÖLDMŰVELÉS FEJLŐDÉSE

A „Két folyó vidékének" sumer törzsei minden bizonnyal már a távoli őskorban megkezdték egyes helyeken a mocsaras talaj lecsapolását, valamint az Eufrátesz, majd az Alsó-Tigris vizének felhasználását, s ezzel lerakták az öntözéses földművelés alapjait. Az alluviális (hordalékos) talaj lágy és porhanyós volt, a partok pedig alacsonyak; ezért tökéletlen szerszámaikkal is tudtak csatornákat, víztároló medencéket ásni, gátakat és töltéseket emelni. Mindez azonban rengeteg munkáskezet követelt meg, ezért az ilyen munkálatokat egyes családok vagy egyes közösségek, de még a közösségek kisebb egyesülései sem voltak képesek elvégezni. Erre csak a társadalmi fejlődés magasabb szintjén nyílt lehetőség, amikor sok közösség egyesült.

Az öntözéses gazdaság kiépítésével kapcsolatos munkálatok csak a technika fejlődésének meghatározott színvonalán váltak lehetségessé. A munkálatok viszont kedvezően hatottak a mezőgazdasági technika további fejlődésére, valamint a földmunkáknál használt szerszámok további tökéletesedésére. A lecsapolásnál és öntözőművek építésénél kezdtek fémalkatrészes szerszámokat használni. Az öntözéses gazdaság fejlődése során egyre nagyobb szerephez jutott a fém, ami igen fontos társadalmi változásokat eredményezett.

A munka termelékenységének emelkedése lehetővé tette többlettermék termelését. Ezzel létrejöttek a kizsákmányolás előfeltételei; amellett a közös gazdálkodásból kiváltak egyes erős családok, melyek független gazdaságok létesítésére és a legjobb földek megkaparintására törekedtek. Idővel ezek a családok alkották a törzsi arisztokráciát, s teljesen a kezükbe kaparintották a törzs ügyeinek intézését. Mivel a törzsi arisztokráciának jobb fegyverzete volt, mint a közösség egyszerű tagjainak, a hadizsákmány oroszlánrészét magának tartotta meg, ami ugyancsak a vagyoni egyenlőtlenség fokozódását segítette elő.

Domborműves kőedény. A felső sorban áldozatbemutatást látunk, a középső sor a templomnak vitt ajándékokat, az alsó sor pedig a templom állatait ábrázolja
Uruk. A Djemdet-Nasr-kultúra korából (i. e. 3000 körül)

A RABSZOLGASÁG KIALAKULÁSA

A sumer törzsek már az ősközösségi rend felbomlásának időszakában felhasználták a rabszolga munkáját (már a Djemdet-Nasr-i kultúra okmányaiban is szó esik rabnőkről és rabszolgákról), de csak egészen korlátozott mértékben. Az első öntözőcsatornákat a közösségek szabad tagjai ásták, de a nagyobb méretű öntözéses gazdálkodás fejlődése jelentős menynyiségű munkaerőt igényelt. Az öntözőhálózat kiépítésén kötelezettség formájában továbbra is dolgoztak a társadalom szabad képviselői, de a földmunkákat egyre inkább rabszolgákkal végeztették.

A győztes városok a leigázott közösségek lakosságát is bevonták a mesterséges öntözéssel kapcsolatos munkálatokba. Erről tanúskodik az a III. évezred elejének viszonyait tükröző elbeszélő költemény, mely Aggáról, Kiš királyáról és Gilgamešről, Uruk királyáról szól. A költemény szerint Kiš városállam királya azt követelte Uruk városától, hogy népe kisebb-nagyobb vízgyűjtő medencéket ásson az egész ország területén. Ilyen esetben a függő város lakossága ténylegesen rabbá változott.

A rabszolgák helyzete a legősibb sumer társadalomban rendkívül megalázó volt. A rabszolgát gyakran így nevezték: *igi-nu-dù* („szemét fel nem nyitó"), amivel azt jelezték, hogy a rabszolgának mindig le kell sütnie szemét a szabad emberek előtt. Gyakran áldoztak rabszolgákat isteneknek és elhunyt királyoknak.

Az i. e. III. évezred elején a „Két folyó vidékének" területén kialakultak az első államok, mint nélkülözhetetlen eszközök a rabszolgák fékentartására, és a törzsi arisztokráciából kifejlődött rabszolgatartó előkelők uralmának biztosítására. Az állam óvta a tulajdon új formáit és elősegítette a rabszolgatartó viszonyok további fejlődését.

A rabszolgák egy része az előkelők, másik része pedig az állam tulajdonában volt, vagyis végeredményben szintén a rabszolgatartók birtokában. Az árvizek öntözte termőterület egy része már nem az egyes közösségek tulajdona volt, hanem az állam rendelkezett felette. A szerszámok és a háziállatok magántulajdonban voltak, s ebben a tekintetben egyenlőségről már szó sem lehetett. A templomi gazdaság, mely azelőtt az egész törzs tulajdona volt, lényegében állami tulajdon lett, s termékeit az államapparátus és a papság fenntartására fordították.

A rabszolgatartó előkelők elfoglalták az összes állami tisztségeket, és a legfontosabb papi méltóságokat is maguknak szerezték meg. Így tehát amellett, hogy nagy gazdaságaik voltak, mindazt, ami állami tulajdonban volt, így elsősorban a földet, a maguk érdekében használhatták ki.

Ezek az államok természetesen még igen primitívek voltak, a társadalmi életben még nagyon erősen éreztették hatásukat az ősközösségi viszonyok csökevényei. Még a sokkal későbbi idők legfejlettebb rabszolgatartó államaiban is az volt a helyzet, hogy a társadalom nem csupán rabszolgákból és rabszolgatartókból állt, s különösen vonatkozik ez a rabszolgatartó társadalom kialakulásának korai fokaira.

Mezopotámia lakosságának többsége nemcsak az i. e. III. évezred elején, hanem jóval később is kétségtelenül közösségi tagokból állt. A közösség tagjai azonban már nem voltak függetlenek: azok az önkéntes hozzájárulások, melyek korábban a törzs közös vagyonát gyarapították, most kötelező állami adóvá alakultak át, a közösség érdekében végzett munkájuk pedig súlyos kötelezettséggé, a társadalom kizsákmányoló felső rétege és államapparátusa számára végzett kényszerű munkává változott.

A közösség szabad tagjai azonban még a művelt föld nagyobb részét megtartották tényleges tulajdonukban. A földtől való megfosztásuk folyamata nagyon hosszan elnyúlt amiatt, hogy a föld birtoklása közös volt, s a földet csak bajosan lehetett elvenni a közösségtől mindaddig, amíg az szilárdan állt a lábán. A földművelésre alkalmas területeken a lakosság termelő részének zöme szabad közösségi tagokból állott; eleinte a haderő alapvető tömegét is ők alkották. Az államrend bizonyos ideig még megőrizte a törzsi demokrácia formális elemeit: továbbra is megtartották a népgyűléseket vagy a harcosok gyűléseit, s a vének tanácsa is működött. A rabszolgatartó viszonyok azonban tovább fejlődtek, a közösség egyre inkább felbomlott, s a szabad közösségi tagok szerepe mind jelentéktelenebbé vált. Mindez azzal járt, hogy gyakorlatilag ezekből az elavult formákból is sok eltűnt, a hatalom osztatlanul a rabszolgatartók osztályának kezébe került, a törzs vezéréből pedig fokozatosan király lett.

2. ŠUMER LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE

ŠUMER POLITIKAI ARCULATA AZ I. E. III. ÉVEZREDBEN

Az i. e. III. évezred elején a „Két folyó vidéke" politikailag még nem egyesült, hanem területe több tucat kisebb városállam között oszlott meg.

A dombokon épült, falakkal körülvett városok voltak a sumer civilizáció legfontosabb gócpontjai. Az egyes városnegyedek eredetileg külön lakótelepek voltak, amelyek később egyesültek, és e közösségek alkották a sumer városállamot. Minden városnegyed középpontjában ott állt a külön helyi istenség temploma. A város fő negyedének istenét az egész város uraként tisztelték.

A sumer városállamok területén voltak más települések is; egy részüket a nagyobb városállamok fegyveres erővel igázták le. Ezek politikailag a hódító várostól függtek, melynek lakossága talán nagyobb jogokkal rendelkezett, mint ezeknek az „elővárosoknak" a lakói.

A városállamok lakossága nem volt nagyszámú, legtöbb esetben nem haladta meg a 40 000—50 000 főt. Az egyes városállamok között sok kisajátítatlan föld terült el, mivel nagy és mindent

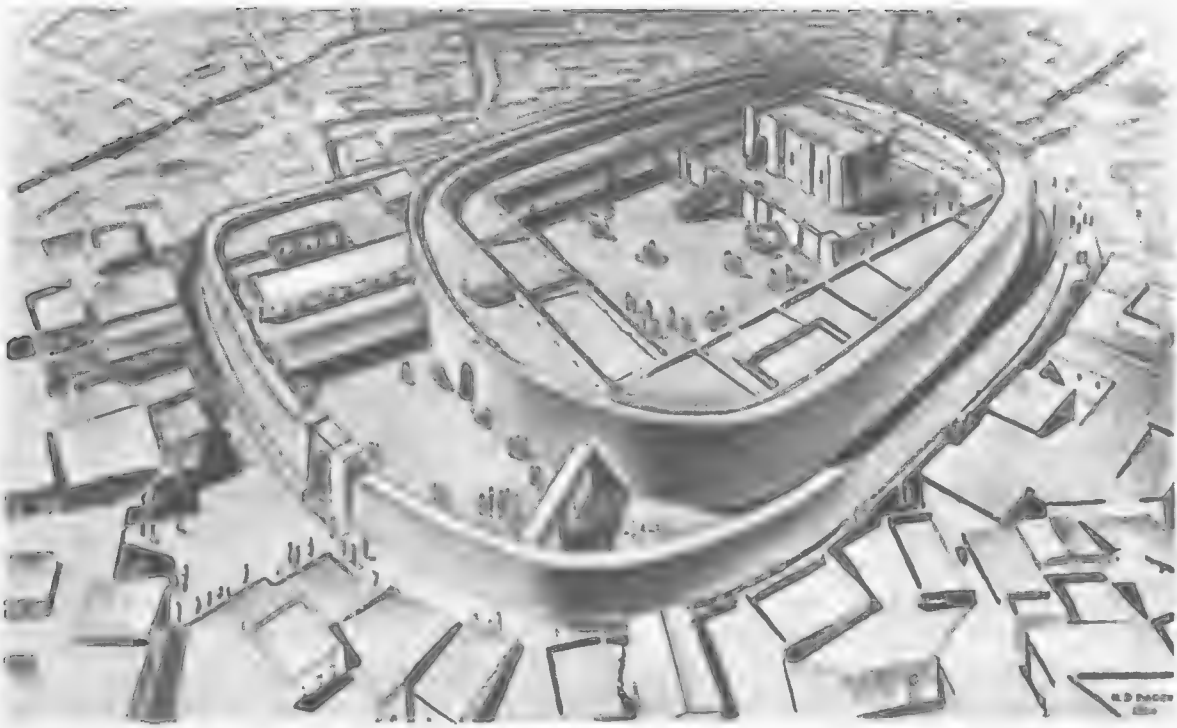

Sumer város „kerek temploma" és lakónegyedei
Khafadji. I. e. III. évezred első fele. Rekonstrukció

átfogó öntözőrendszerük még nem volt, s a lakosság a folyók közelében, a helyi öntözőművek környékén tömörült. A vízforrásoktól messze fekvő vidékeken jóval később is jelentős területek maradtak megműveletlenül.

A „Két folyó vidékének" legszélső délnyugati részén, ahol ma Abu-Shahrein városa áll, feküdt Eridu városállam. A „háborgó tenger" partján fekvő Eridu városához (a mai város mintegy 110 km-nyire fekszik a tengertől) fűződik a sumer kultúra megszületéséről szóló legenda. Későbbi hagyományok szerint Eridu az ország legrégibb politikai központja is volt. Šumer legősibb kultúráját azonban leginkább az El-Obeid térségében végzett, már említett ásatások alapján ismerjük; El-Obeid mintegy 18 km-re feküdt Eridutól északkeletre.

El-Obeid halmától 4 km-nyire keletre épült Ur városa, mely kiemelkedő szerepet játszott Šumer történetében. Urtól északra, szintén az Eufrátesz partján feküdt Larsa városa; ez valószínűleg valamivel később keletkezett. Larsától északkeletre, a Tigris partján terült el Lagaš, amely értékes történelmi forrásokat hagyott ránk. Lagaš az i. e. III. évezredben szintén fontos szerepet játszott Šumer történetében, bár a királyi dinasztiák írásaiban tükröződő későbbi hagyományok egyáltalán meg sem említik. Lagaš állandóan hadilábon állt az északabbra fekvő Umma városával. Az Ummában talált gazdasági számadások értékes adataiból megbízható képet rajzolhatunk Šumer társadalmi rendjéről. Az ország egyesítésének történetében rendkívüli szerepet játszott Umma mel-

lett Uruk városa, amely az Eufrátesz partján feküdt. Itt az ásatások során az El-Obeid-i kultúrát felváltó ősi kultúrát tárták fel, s olyan régi írásos emlékeket találtak, amelyek a sumer ékírás piktográfikus forrásait mutatják. Ez az írás már egyezményes rajzolatú, agyagra vésett ékalakú jelekből áll. Uruktól északra, az Eufrátesz partján állt Šuruppak városa; innen származott a legenda szerint Ziûsudra (Utnapištim), a vízözönről szóló sumer mítosz hőse. Majdnem a „Két folyó vidékének" központjában, valamivel délebbre attól a ponttól, ahol a két folyó ma legközelebb ér egymáshoz, az Eufrátesz mentén feküdt Nippur, egész Šumer vallási központja. Úgy látszik azonban, hogy Nippur sohasem volt központja egyetlen komoly politikai jelentőségű államnak sem.

A „Két folyó vidékének" északi részén, az Eufrátesz partján állt Kiš városa; itt a XX. század húszas éveinek ásatásai sok olyan emléket tártak fel, amely még a sumer korból való. Ezen a vidéken állott Sippar városa is, mely későbbi sumer hagyomány szerint már a legrégibb korban is a „Két folyó vidékének" egyik vezető városa volt.

A folyóvölgy határain túl szintén állt néhány ősi város, amelyeknek sorsa szorosan összefonódott a „Két folyó vidékének" történetével. Az egyik ilyen központ Mari városa volt az Eufrátesz középső szakasza mentén. A III. évezred végén összeállított királyi dinasztiák jegyzéke megemlíti a Mari városából származó dinasztiát, amely állítólag az egész „Két folyó vidéke" fölött uralkodott. Fontos szerepet játszott a két folyó közötti terület történetében Ešnunna városa, az öböllel határos síkságon, délre a Diyalától (a Tigris bal oldali mellékfolyójától), 35 kmnyire északkeletre a mai Bagdadtól. Ešnunna városa összekötő kapocs volt a sumer városok és az északkeleti hegyi törzsek kereskedelmében. Ugyancsak közvetítő szerepet játszott a sumer városok és az északi területek közötti kereskedelemben Aššur városa, a Tigris középső szakasza mentén; Aššur lett a későbbi Asszír Birodalom központja. Minden valószínűség szerint már igen korán sok sumer kereskedő telepedett le ezen a területen, s magukkal hozták a sumer kultúra elemeit.

Sumer előkelőség szobra
Lagaš. I. e. 2500 körül

A SÉMITÁK BEVÁNDORLÁSA A „KÉT FOLYÓ VIDÉKÉRE"

A régi sumer szövegekben előforduló néhány sémi szó arról tanúskodik, hogy a sumerek már nagyon korán kapcsolatba kerültek sémi pásztortörzsekkel. Később sémi törzsek jelentek meg a sumerek lakta területeken, s a „Két folyó vidékének" északi részén már a III. évezred közepén kezdték átvenni és folytatni a sumer kultúrát.

A sémik legrégibb városa Akkadû volt (sokkal később alapították, mint a legfontosabb sumer városokat). Akkadû az Eufrátesz mentén, valószínűleg Kiš közelében feküdt, s fővárosa lett annak az államnak, amely először egyesítette a „Két folyó vidékének" egész területét. Akkadû hatalmas politikai jelentősége már abból a tényből is látható, hogy a „Két folyó vidékének" északi része még az Akkad királyság lehanyatlása után is az Akkadû nevet viselte, míg a déli rész megőrizte a Šumer

elnevezést. A sémik által alapított városok közé tartozott valószínűleg Isin városa is, amely a feltevés szerint Nippur közelében épült.

Az ország történetében a legjelentősebb szerepet a legfiatalabb sémi város, Babilon (görög névalak Babylón, akkad alakja Bâbilu) játszotta, melyet az Eufrátesz partján, Kiš városától délnyugatra építettek. Babilon politikai és kulturális jelentősége szakadatlanul növekedett az évszázadok folyamán, kezdve az i. e. II. évezredtől. Az i. e. I. évezredben a város annyira háttérbe szorította a többit, hogy a görögök az egész „Két folyó vidékét" Babiloniának nevezték.

ŠUMER TÖRTÉNETÉNEK LEGRÉGIBB OKMÁNYAI

A „Két folyó vidékén" az államok egyesülése a III. évezred második felében következett be, de az utóbbi évtizedek ásatásai lehetővé teszik, hogy már jóval előbb is nyomon kövessük termelőerőik fejlődését és a termelési viszonyaikban bekövetkezett változásokat. Az ásatások során napvilágra kerültek a mezopotámiai államok királydinasztiáinak listái, melyek igen fontosak a tudomány számára. Ezeket az emlékeket sumer nyelven írták az i. e. II. évezred elején Isin és Larsa államokban, annak a listának az alapján, melyet mintegy kétszáz évvel korábban állítottak össze Ur városában. A királylistákon erősen érezhetők azoknak a városoknak a helyi hagyományai, melyekben e listákat összeállították vagy átdolgozták. Mégis, mindezt bíráló szemmel figyelembe véve, a reánk maradt listákból összeállíthatjuk Šumer legrégibb történetének többé-kevésbé pontos időrendi táblázatát.

A legtávolabbi időkre vonatkozó sumer hagyomány annyira legendaszerű, hogy jóformán nincs semmiféle történelmi jelentősége. Már Béróssos (görög névalak) adataiból tudjuk (babiloni pap volt az i. e. III. században, görög nyelven megírta Mezopotámia általános történetét), hogy a babiloni papok két korszakra osztották országuk történetét — az „özönvíz előtti" és az „özönvíz utáni" korszakra. Béróssos szerint az „özönvíz előtt" 10 király uralkodott, összesen 432 000 évig! A fent említett isini és larsai listák ugyancsak ilyen fantasztikus számokat közölnek az „özönvíz előtti" királyok uralkodási idejéről. Az „özönvíz utáni" első dinasztiák királyainak uralkodási idejét mutató számok is teljesen meseszerűek.

Az ősi Uruk romjainak és Djemdet-Nasr halmának az ásatásai során — mint fentebb már említettük — templomok gazdasági elszámolásait tartalmazó okmányok kerültek elő, melyek teljes mértékben vagy részben piktográfikus írást mutatnak. A III. évezred első századaitól kezdve a sumer társadalom történetét nemcsak tárgyi emlékek, hanem írott források alapján is rekonstruálhatjuk: a sumer szövegek írása ebben az időben kezdett átalakulni a „Két folyó vidékét" jellemző „ékírássá". Az Urban kiásott és az i. e. III. évezred elejéről származó táblácskák alapján feltehetjük, hogy abban az időben Lagaš fejedelmét ismerték el királynak; vele együtt említik a *šangû*-t, vagyis Ur főpapját. Lehet, hogy Lagaš királyának behódoltak más városok is, melyeknek nevét az Ur-i táblák megemlítik. I. e. 2850 körül azonban Lagaš elvesztette önállóságát, és valószínűleg Šuruppak fennhatósága alá került, amely akkoriban egyre növekvő hatalommá vált. Az okmányok arról tanúskodnak, hogy Šuruppak helyőrséget tartott fenn Šumer számos városában: Urukban, Nippurban, továbbá az Eufrátesz mentén, Nippurtól délkeletre fekvő Adabban, valamint Ummában és Lagašban.

GAZDASÁGI ÉLET

Šumer gazdagságának forrása elsősorban a mezőgazdaság volt, de a földműveléssel párhuzamosan a kézművesség is kezdett viszonylag komoly szerepet játszani. Már Ur, Šuruppak és Lagaš legrégibb okmányai is említenek különféle kézműveseket. Az I. Ur-i királydinasztia (körülbelül XXVII—XXVI. század) sírjainak feltárt maradványai fejlett építészetre vallanak. A sírokban az

elhunyt kíséretébe tartozó sok megölt — valószínűleg — rabnő és rabszolga csontjai mellett aranyból, ezüstből és rézből készült sisakokat, baltákat, tőröket és kopjákat is találtak, amelyek a sumer fémmegmunkálás magas fejlettségi fokáról tanúskodnak. A fém megmunkálásának új módszerei alakultak ki: a vésés, a cizellálás és a granulációs megmunkálás. A fém gazdasági jelentősége egyre nagyobb mértékben növekedett. Az aranyműves mesterek művészetéről tanúskodnak az Ur-i királysírokban talált gyönyörű ékszerek.

A „Két folyó vidékének" területén egyáltalán nem voltak érclelőhelyek, viszont aranyat, ezüstöt, rezet és ólmot már az i. e. III. évezred első felében használtak, ami az akkori sumer társadalom cserekereskedelmének nagy jelentőségét mutatja. A sumerek gyapjúért, szövetért, gabonáért, fügéért és halért nemcsak fémeket, hanem követ és fát is kaptak. A cserét többnyire kölcsönös ajándékozás formájában bonyolították le, vagy pedig félig kereskedelmi, félig rabló jellegű expedíciókat indítottak. Fel kell azonban tételeznünk, hogy már akkoriban is folyt igazi kereskedelem, amelyet a *tamḳâru*-k — a templomi gazdaságok, a király és a környezetéhez tartozó rabszolgatartó előkelőségek kereskedelmi ügynökei — bonyolítottak le.

A csere és a kereskedelem elősegítette a pénzforgalom kialakulását, bár alapjában a gazdaság továbbra is naturális jellegű maradt. Már a šuruppaki okmányokból láthatjuk, hogy a réz értékmérőként szerepelt, majd később ezt a szerepet az ezüst vette át. Az i. e. III. évezred első felében már említés történik házak és földek adásvételéről. A szövegek az eladó mellett megemlítik az úgynevezett „részestársakat" is, akik nyilván az eladó szomszédai és rokonai voltak, s bizonyos külön összeget kaptak a vevőtől. Ez a körülmény arra mutat, hogy még éreztette hatását a szokásjog uralma, mely még abból az időből maradt fenn, amikor a faluközösség mindegyik tagjának joga volt a földre. Az eladási szerződést megszövegező írnok is kapott bizonyos összeget.

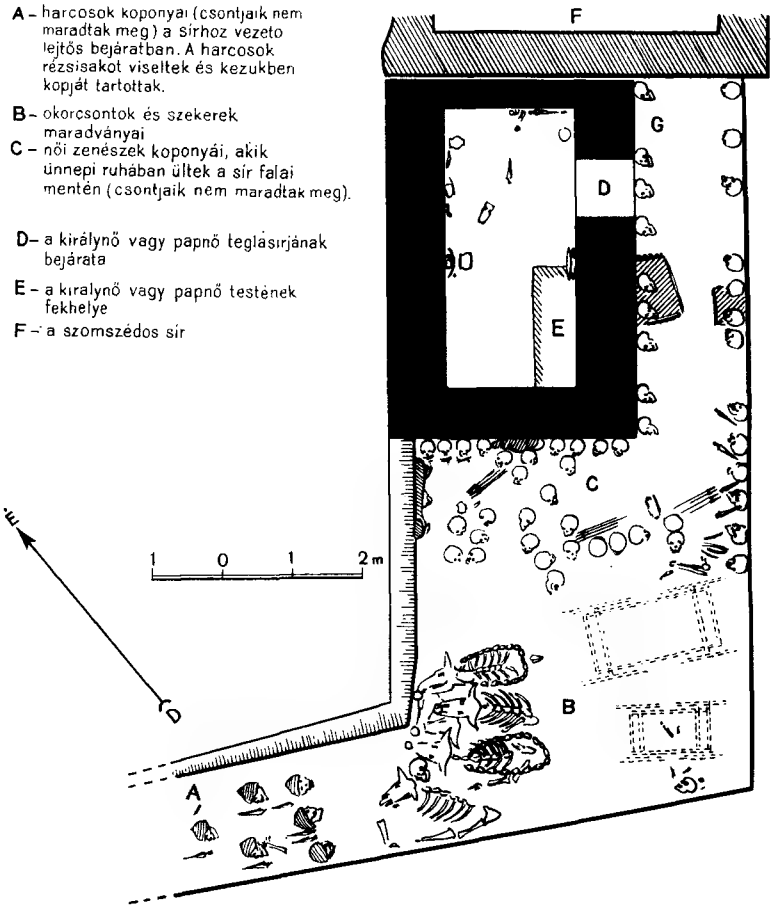

Šubad királynő sírjának alaprajza
Ur, I. dinasztia

A régi sumerek életszínvonala még alacsony volt. Az egyszerű nép kunyhói mellett kezdtek ugyan feltűnni az előkelő személyek házai, de még a középrétegek is vályogból épült szegényes házakban laktak, melyeknek jóformán egész berendezése néhány gyékényszőnyegből, ülésül szolgáló nádkötegekből és egy-két agyagedényből állott. A lakások hihetetlenül kicsinyek voltak, mert

a városfalak határolta szűk területen helyezkedtek el; e területnek majdnem negyedét a templom, a fejedelem palotája és az ezekhez tartozó gazdasági épületek foglalták el. A városban gondosan épített, nagy állami gabonaraktárak is álltak. Egy ilyen gabonaraktárat tártak fel Lagaš városában, körülbelül 2600 tájáról való rétegben. A sumerek ruházata a derekukra tekert rövid alsóruhából, durva gyapjúköpenyből vagy négyszögletes kelméből állott, melyet a testük köré csavartak. A lakosság tömegének csak primitív szerszámai voltak — rézvégű kapák, kőből készült gabonaőrlők —, amelyekkel rendkívül nehéz volt a munka. A nép nagyon silányan táplálkozott; a rabszolga körülbelül egy liternyi árpát kapott naponta. Az előkelők létviszonyai természetesen egészen mások voltak, de még ők sem fogyaszthattak egyebet, mint halat, árpából és néha búzából készült lepényt vagy kását, szezámolajat, fügét, babot, fokhagymát és néha-néha bárányhúst.

Női fejdísz. Lelet az Ur-i királysírból
I. e. 2600 körül. Arany és színes kő.
(A modell napjainkban készült)

TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VISZONYOK

Bár az ősi Šumerről egész sor templomi levéltár maradt ránk, többek között a Djemdet-Nasr-i kultúra időszakára vonatkozó okmányok, kellő mértékben csak azokat a társadalmi viszonyokat sikerült áttanulmányozni, amelyeket a XXIV. századból származó egyik lagaši templomban talált okmányok világítanak meg. A szovjet tudományban egyik legjobban elterjedt vélemény szerint a sumer városokat környező földek akkoriban két csoportra oszlottak: a természetesen öntözött földekre és a magasan fekvő földekre, melyeket mesterségesen kellett öntözni. Ezenkívül voltak még földek a mocsaras területeken is, melyek nem száradtak ki az áradás után. Ezeket csak lecsapolással lehetett termőföldd é változtatni. A természetesen öntözött földek egy része az „istenek tulajdonában" volt, s amilyen mértékben a templomi gazdaság az istenek földi „helytartójának" — a királynak — a kezelésébe került, úgy váltak ezek a földek ténylegesen királyi földekké. Ami a magasan fekvő földeket és a „mocsárföldeket" illeti, ezek eleinte a sztyeppekkel együtt „gazdátlan földek" voltak, amint Lagaš uralkodójának, Entemena királynak egyik felirata említi, s ezeket valószínűleg bárki művelés alá foghatta. Minthogy a magasan fekvő földek és a „mocsárföldek" megművelése rengeteg munkát és anyagi ráfordítást igényelt, ezen a téren fokozatosan az örökletes tulajdon viszonyai alakultak ki. Valószínűleg e magasan fekvő lagaši földek ismeretlen tulajdonosairól van szó az i. e. XXIV. századból származó szövegekben is. Az örökletes tulajdon kívülről bomlasztotta a faluközösségek közös földművelését, bár a III. évezred elején a bomlás folyamata még igen lassú volt.

A faluközösségek földjei már ősidőktől fogva a természetesen öntözött területeken voltak. Persze, nem az egész terület volt az övék, hanem csak azok a parcellák, melyek nem tartoztak sem a királyi, sem a templomi gazdasághoz. Csak azokat a földeket osztották fel egyéni vagy kollektív tulajdonjogú parcellákra, amelyek nem voltak a fejedelem vagy az istenek közvetlen birtokában. Az egyéni parcellákat az előkelő személyek, a templom papjai és az államapparátus képviselői között osztották fel, a közös parcellákat pedig a faluközösségek kapták. A közösségek felnőtt férfitagjait csoportokba osztották, amelyek közösen, elöljáróik vezetésével vonultak hadba és végezték a mezőgazdasági munkát. Šuruppakban az ilyen elöljárókat *guruš*-nak, vagyis „erősnek", „deréknek" nevezték, Lagašban pedig a III. évezred közepén *šublugal*, vagyis „a király alárendeltje"

volt a nevük. Néhány kutató véleménye szerint „a király alárendeltjei" nem voltak a közösség tagjai, hanem a templomi gazdaságnak a közösségtől már elszakadt dolgozói; ez a feltevés azonban vitatható. Néhány felirat alapján ítélve „a király alárendeltjeit" egyáltalán nem szabad valamely templom személyzetének tekintenünk; a király vagy a kormányzó földjein is dolgozhattak. Feltehető, hogy „a király alárendeltjei" háború esetén Lagaš hadseregébe tartoztak.

Az egyes személyeknek vagy néhány esetben a faluközösségeknek átadott parcellák nem voltak nagyok. Akkoriban még az előkelő személyek parcellái is legfeljebb néhány tucatnyi hektárra terjedtek. Egyes parcellákat térítés nélkül, másokat viszont adó fejében osztottak ki; az adó a termés $^1/_6$—$^1/_8$-a volt.

A parcellák birtokosai rendszerint négy hónapot dolgoztak a templomi gazdaságok földjein (később a királyi gazdaságok földjein is). Igásállatot, ekét és egyéb szerszámot a templomi gazdaság adott ki nekik. A maguk földjét is templomi jószággal művelték meg, mivel kicsiny parcelláikon nem tudtak jószágot tartani. A templomi vagy királyi gazdaságban végzett négyhavi munka után árpát, kisebb mennyiségű tönkölybúzát és gyapjút kaptak, az év többi részében (vagyis nyolc hónapon keresztül) pedig a parcellájukról betakarított termésből éltek.[1]

A rabszolgák — akiknek egész éven át dolgozniuk kellett — főleg hadifoglyokból kerültek ki, azonkívül a tamḳâru-k is vásároltak rabszolgákat Lagaš határain túlról. A rabszolgákat felhasználták az építési vagy öntözési munkáknál, velük őriztették a földeket a madaraktól, ők dolgoztak a kertekben és részben az állattenyésztő gazdaságokban, továbbá a halászatban, mely továbbra is jelentős szerepet játszott.

A rabszolgák rendkívül súlyos körülmények között tengődtek, ezért halálozási arányszámuk roppant magas volt. A rabszolga életét nem tartották sokra. Emberáldozatokról is vannak adataink; ilyenkor rabszolgákat áldoztak fel az istenek oltárain.

HÁBORÚ ŠUMER HEGEMÓNIÁJÁÉRT

A sík földek további birtokbavétele során a kis sumer államok határai kezdtek összeérni, s az egyes államok között elkeseredett harc indult meg a földért, az öntözőművek közelében levő földterületekért. Ez a harc töltötte ki az i. e. III. évezred első felében a sumer államok egész történetét. Mindegyik állam arra törekedett, hogy megszerezze az egész „Két folyó vidéke" öntözőhálózatának ellenőrzését, ami lényegében a Šumer fölötti hegemóniát jelentette.

A kor feliratain kétféle titulust találhatunk a Folyamköz fejedelmeivel kapcsolatban — a *lugal* és a *patesi* címet (az utóbbit néhány kutató *ensi*-nek olvassa). Az első méltóság valószínűleg a sumer városállam mindenkitől független urát jelentette (vannak azonban más feltevések is). A patesi címmel pedig, mely kezdetben talán papi rang volt, olyan állam fejedelmét illették,

[1] Van egy másik álláspont is a korai Sumer társadalmi viszonyaival kapcsolatban. Eszerint a természetesen öntözott és magasan fekvő földek egyaránt közösségi földek voltak, mivel az utóbbiak öntözéséhez a közösségi víztartalék felhasználására volt szükség, s e földeket nem lehetett megmunkálni hatalmas munkaráfordítás nélkül, csakis a közösségek együttes munkájával. Ugyanezen álláspont szerint a templomoknak vagy a királynak juttatott földeken (többek között — amint arról a források is említést tesznek — a sztyeppből meghódított földeken) dolgozó személyek már elveszítették kapcsolataikat a közösséggel és a kizsákmányolás viszonyai közott éltek. A rabszolgákhoz hasonlóan egész évben a templomi gazdaságban dolgoztak, munkájukért ellátást kaptak, és kezdetben parcellát is adtak nekik. A templomi földek termése nem számított közösségi termésnek. Az itt dolgozó embereknek nem volt sem önkormányzatuk, sem valamiféle közösségi joguk vagy a közös gazdaság vezetéséből származó előnyük, ezért az említett álláspont szerint ezeket az embereket meg kell különböztetnünk a közösségek tulajdonképpeni tagjaitól, akiket nem vontak be a templomi gazdaságokba, és akik — annak a nagy családnak vagy közösségnek a beleegyezésével, amelyhez tartoztak — vehettek vagy eladhattak földet. A tárgyalt álláspont szerint az előkelő személyek földbirtokai sem korlátozódtak a templomtól kapott parcellákra. — *Szerk.*

Foglyulejtés
Részlet egy kiši gyöngyházberakásból.
I. e. 2700 körül

mas volt. A fentebb már említett, gazdag tartalmú királysírokban talált figyelemre méltó fegyverek és ékszerek fejlett kohászatról és tökéletesedett fémmegmunkálásról (réz és arany) tanúskodnak. Ugyanezekből a sírokból érdekes műemlékek is előkerültek, például egy hordozható baldachin, melynek mozaikberakásos képei hadijeleneteket ábrázolnak. A magas fejlettségű alkalmazott művészet köréből is maradtak ránk emlékek. Maguk a sírok is figyelemre méltó emlékei az építőművészetnek, hiszen itt már fejlett építészeti módszereket találhatunk (boltív és boltozat).

Az i. e. III. évezred közepén Kiš városa is egyeduralomra törekedett, később azonban Lagaš jutott nagyobb szerephez. Lagaš pateaki elismerte maga fölött valamely más politikai központ hatalmát. Az ilyen fejedelem voltaképpen csak a főpap szerepét játszotta a maga városában, a politikai hatalom viszont azon állam lugaljának a kezében volt, amelynek a patesi meghódolt. A lugal, valamely sumer városállam királya, még korántsem volt a „Két folyó vidéke" valamennyi városának uralkodója. Šumerben a III. évezred első felében több politikai központ is volt, s ezeknek urai mind a lugal címet viselték.

Az egyik ilyen királyi dinasztia az i. e. XXVII—XXVI. században vagy valamivel korábban megszilárdította hatalmát Ur városában, miután Šuruppak elveszítette korábbi fölényét. Ur városa azelőtt a közeli Uruk városától függött, amely a királylistákon az egyik első helyet foglalja el. E királylistákból ítélve néhány évszázadon keresztül Kiš városának is nagy jelentősége volt. Fentebb már utaltunk arra a legendára, mely Gilgameš uruki király és Agga kiši király küzdelmét tárgyalja. Ez a legenda a sumer Gilgameš-eposz ciklusához tartozik.

A ránk maradt emlékek alapján megállapíthatjuk, hogy az első Ur-i dinasztia által alapított állam gazdag és hatal-

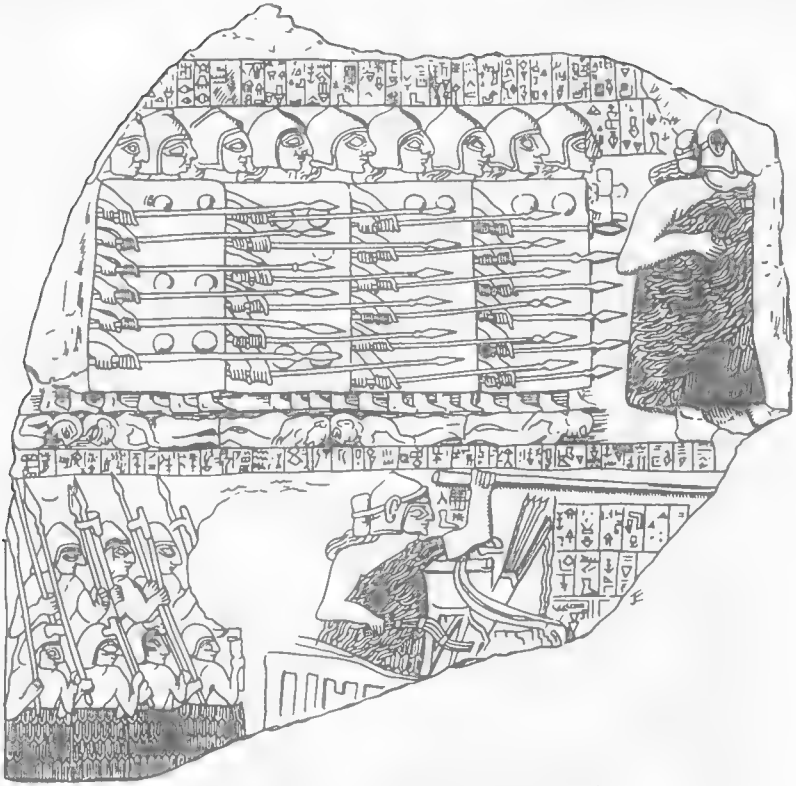

Lagaš hadserege Eannatum uralkodóval az élen
Kőlaptöredék domborműve („Keselyű-sztélé")
Lagašból. I. e. XXV. század

sijának, Eannatumnak az uralkodása idején (körülbelül 2470-ben) véres csatában szétverték Umma hadseregét, amikor Umma patesija, akit Kiš és Akšak fejedelmei is támogattak, megsértette a Lagaš és Umma között húzódó ősi határt. Eannatum feliratban örökítette meg győzelmét. A feliratot ábrázolásokkal borított hatalmas kőlapra vésték; a táblán láthatjuk Ningirsut, Lagaš város főistenét, amint hálót vet az ellenséges csapatok elé, amint visszatér a hadjáratból stb. Eannatum tábláját a tudomány „keselyű-sztélé" néven ismeri; az egyik képen ugyanis keselyűk marcangolják a megölt ellenséges harcosok holttestét. Eannatum győzelme után a határt helyreállították, a király visszavette azokat a termékeny földeket, melyeket az ellenség elragadott Lagaštól. Šumer keleti szomszédait, Elám hegyilakóit is sikerült Eannatumnak legyőznie.

Eannatum katonai sikerei azonban nem biztosították tartós békét Lagaš számára. A király halála után újból kitört a harc Umma városával. Ezt a harcot Entemena, Eannatum unokaöccse fejezte be győzelemmel; az elámiták támadását is sikerrel verte vissza. Entemena utódai idején Lagaš gyengülni kezdett, s valószínűleg újból Kiš fennhatósága alá került. Az utóbbi uralma azonban szintén nem tartott sokáig, talán a sémi törzsek erősödő nyomása miatt. Kiš városa a déli államok ellen vívott harcban is súlyos vereségeket szenvedett.

HADITECHNIKA

A termelőerők növekedése és az állandó háborúk következtében egyre fejlettebbé vált a haditechnika. Ezt a fejlődést két figyelemre méltó emlék szembeállítása alapján ítélhetjük meg. Az egyik emlék — a régebbi — a fentebb már említett baldachin, melyet Ur egyik sírboltjában találtak. Ezt négy oldalán mozaikból kirakott ábrák díszítik. A szemközti oldalon hadijeleneteket, a hátsón pedig diadalmenetet ábrázolt a művész. A szemközti oldal alsó részén szekér elé fogott négy szamarat láthatunk, amint patáikkal az elterült ellenséges harcosokat tapossák. A négykerekű szekér kosarában kocsis és szekercés harcos áll, a kosár mellvédje fedezi őket. A mellvédhez dárdákkal telt tegez van erősítve. A mozaiklap második mezejének bal oldalán nehéz, rövid dárdákkal felfegyverzett, az ellenséget ritka hadrendben támadó gyalogság látható. A szekér kocsisához és harcosához hasonlóan ezeknek a harcosoknak a fejét is sisak védi. A gyalogos harcosok testét hosszú vért fedi (talán bőrvért). Jobbra könnyű fegyverzetű harcosokat láthatunk, amint leterítik a sebesült ellenséges katonákat s foglyokat terelnek. Fel kell tennünk, hogy csak a király és a környezetébe tartozó előkelők harcoltak hadiszekérről.

A sumer haditechnika további fejlődését a nehéz fegyverzetű gyalogság megerősítése jelentette; ez a gyalogság sikerrel helyettesíthette a hadiszekereket. A sumer fegyveres erők fejlődésének erről az újabb szakaszáról tanúskodik Eannatum már említett „keselyű-sztéléje". A sztélé egyik ábrája nehézfegyverzetű gyalogság hat sorának szorosan zárt oszlopát mutatja abban a pillanatban, amikor az oszlop megsemmisítő támadásra indul az ellenség ellen. A harcosok kezében nehéz dárda. Fejüket sisak, testüket pedig egészen a sarkukig nagy, négyszögletes pajzs védi, amely annyira nehéz, hogy külön pajzshordóknak kell tartaniuk. Ekkor már majdnem teljesen eltűntek a szekerek, amelyeken régebben az előkelők harcoltak: ők is gyalogosan küzdöttek a nehézfegyverzetű oszlop soraiban. A sumer hadoszlopok fegyverzete annyira drága volt, hogy ilyen hadi felszerelésük csak a viszonylag nagy földdel rendelkező személyeknek lehetett. A kisebb parcellák birtokosai a könnyű gyalogság soraiban szolgáltak. Harci értéküket nyilván nem becsülték nagyra, csak foglyul ejtették a már legyőzött ellenséget, de az ütközet kimenetelét a nehézfegyverzetű oszlop döntötte el.

3. OSZTÁLYHARC LAGAŠBAN

AZ OSZTÁLYELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE ŠUMERBEN

A kozosség szabad tagjai és a rabszolgatartó előkelők kozotti harc, valamint az uralkodó osztály kulonféle csoportjai kozott dúló kuzdelem tolti ki a rabszolgatartó sumer államok kialakulásának és fejlődésének egész időszakát. A sumer államok kozotti szuntelen marakodás, amelynek súlyos terhei a néptomegeket sújtották, még jobban kiélezték ezt a harcot. Mindezt jól tanulmányozhatjuk a ránk maradt forrásokból: az egyik lagaši templomnak az i. e. XXIV. század elejéről származó gazdasági elszámolásaiból, valamint az egyik akkori lagaši uralkodó, Urukagina feliratairól, melyekben az uralkodó számos reformját hozták nyilvánosságra.

Urukagina elődeinek gazdasági elszámolásai arról tanúskodnak, hogy a patesi és az őt korulvevő előkelők gazdasági hatalma tovább novekedett. A gazdasági hatalomra támaszkodó s gyakran nyílt erőszakot alkalmazó patesi meg az előkelőségek igyekeztek végérvényesen megkaparintani a gyengulő kozosség folotti uralmat. Ez sajátos módon tukroződik a gazdasági elszámolások szóhasználatában. Azelőtt a lagaši államvagyon bizonyos részét (a templomi gazdaság foldjét, jószágát, rabszolgáit stb.) az állami főisten (Ningirsu) és felesége (Ba'u), valamint fiaik tulajdonának nevezték, s ezt a tulajdont a patesi csak kezelte. Urukagina kozvetlen elődeinek idején azonban ezeket a javakat már kozvetlenul a patesi, felesége és gyermekei tulajdonának nyilvánították. Így tehát a patesi és az őt támogató előkelő személyek Ningirsu isten és a vele kapcsolatos istenségek templomainak foldjét és egyéb javait kizárólag a maguk céljaira használták fel, és már semmit sem juttattak a népnek. Ami a lagaši terulet elővárosainak templomi vagyonát illeti, a patesi nem nyilvánította magát e templomi gazdaságok tulajdonosának, de valójában mégis az ő hatalmában voltak. A patesi saját foldjei megművelésére használta fel e templomok jószágállományát, elvette az igásállatokat a főpapoktól, s a gabonával is a patesi tisztviselői rendelkeztek. Az évszázadok folyamán rogződott szokásjog alapján a templomi gazdaságokat mérsékelt adó ellenében szabad foldtulajdonosoknak adták ki. Most még a patesi és az előkelők részére is adót koveteltek. Mivel az előző századokban a patesi és az előkelők elvették a kozosségi fold bizonyos részét, s ugyanakkor a lakosság tovább novekedett, a templom részére dolgozó szabadok foldje mintegy fél hektárnyi teruletre csokkent. Ekkora parcella csak kisebb foldműves családot tudott eltartani.

Ugyanakkor egyre kevésbé vették igénybe azoknak a kozosségi tagoknak a munkáját, akik korábban az állami templomi foldeken évi négy hónapot dolgoztak, s ezért ellátmányt kaptak, szerény pótlást talpalatnyi foldjuk szegényes terméséhez A patesi és az előkelők a kulon adózó hajósokat, halászokat és pásztorokat nem tekintették önállóan gazdálkodó személyeknek, hanem csupán az előkelők kozvetlen birtokában és kormányzásában levő javak dolgozóinak. A patesi kikuldte tisztviselőit a halászok bárkái és hálói, a pásztorok nyájai mellé, s azok ott a helyszínen szedték be az adót. Ugyanilyen tisztviselők hajtották be a gabonaadót a papok mocsaras vidékeken fekvő parcelláin. A mocsaras vidékeken a másodrendű papok kaptak foldet; ezek a nép soraiból kerultek ki, s a kultusz technikai szolgálata volt a feladatuk, ellentétben az előkelők soraiból kikerulő papokkal, akik a vallási szertartásokat végezték, azonkívul felugyeltek a templomi gazdaságra. A kozponti lagaši templomok főpapi testulete súlyos adóterheket vetett ki a Lagaš elővárosaiban levő templomok főpapjaira, ami természetesen elégedetlenséget keltett az elővárosok lakóiban, hiszen ezeket az adókat valójában nekik kellett megfizetniuk.

A patesi és az előkelőségek megszunterték a régi kozosségi bíráskodást is, amiről Urukagina feliratának kovetkező része tanúskodik: „Ningirsu teruletének északi határaitól kezdve egészen a tengerig bírósági tisztviselőket állítottam." A „király alárendeltjeinek" occsei, akik szukség esetén helyettesítették őket az állami-templomi munkáknál, most az egyik felirat tanúsága szerint

a patesi és az előkelők követelésére kötelesek voltak csatornaépítkezésen dolgozni, anélkül, hogy ezért bármit kaptak volna. A kézműveseknek minden valószínűség szerint súlyos kulonadót, úgynevezett „kézadót" kellett fizetniük.

Az előkelők a hadsereg magvára támaszkodtak, amely most már alapjában véve közülük és a jómódú szabad lakosságból került ki. E kiváltságos katonai alakulat tagjai voltak „a patesi harcosai", míg a király vagy a templom földjein levő parcellák egyszerű művelőiből szervezett sereg tagjait „alsóknak" nevezték. Az uralkodó osztályhoz tartozók kifosztották az „alsó" harcost vagy annak özvegyét, elvették „a király alárendeltjeinek" jószágát és házát, a magasan fekvő földeken ellenőrizték „a király alárendeltjei" által ásott kút vízelosztását. Az előkelők szabadon önkényeskedtek a néppel: csaltak az adószedésnél, uzsoráskodtak, kiforgatták mindenükből az özvegyeket meg az árvákat, s kíméletlen erőszakot alkalmaztak mindenkivel szemben, aki gazdaságilag gyengébb volt náluk. Még a nyílt rablástól és gyilkosságtól sem riadtak vissza.

Lagaš teljes jogú polgárainak a száma az i. e. XXV. században körülbelül 3600 lehetett. Ezekkel álltak szemben — a rabszolgákon kívül — a szabad, de nem teljes jogú lakosok tízezrei.

FORDULAT LAGAŠBAN

Végül a lakosság, a nép széles rétegei, „Lagaš gyermekei" — a falukozösségek tagjai, a magasan fekvő földek kisebb birtokosai, az „alsó" harcosok, a kézművesek, az alsóbb rangú papok, az elővárosi templomok papjai, az elővárosok lakossága stb. — felkeltek a lagaši patesik és előkelők elnyomó uralma ellen. Számszerűleg a nép fiai erősek voltak, és ismerték a katonai fortélyokat, hiszen belőlük állt a hadsereg zöme. A néptömegek megtalálták vezéruket Urukagina, az egyik lagaši „nagy ember" személyében. Apja, Engilsa, Urukagina elődjének felirata szerint valamikor Lagaš főtisztviselője volt. Urukagina nyilván azért állt a nép oldalára, hogy a nép segítségével magának szerezze meg atyja egykori hatalmát, sőt, ha lehet, még nagyobb hatalomhoz jusson.

A megmozdulás sikerrel járt, Urukagina megdöntötte Lugalanda király hatalmát, s ő lett Lagaš patesija, de sem Lugalandát, sem annak feleségét nem ölette meg. Ezt az eseményt megörökítette az Urukagina uralkodásának első évében készült gazdasági elszámolás, amelyben Urukagina még patesinak, nem pedig Lagaš királyának (lugaljának) nevezi magát. Megtudjuk Urukagina elszámolásaiból, hogy a közösségek tagjainak tömege akkor kétszer annyi élelmet kapott havonta, mint Lugalanda kormányzásának utolsó évében. Az új uralkodó nyilván ily módon akarta megjutalmazni a közösség tagjait azért, hogy mozgalmát támogatták. Ugyanakkor a Lugalandát támogató nehézfegyverzetű harcosok élelmiszeradagját büntetésül a harmadára szállította le. E harcosok közül Urukagina csak keveset tartott meg, valószínűleg azokat, akik Lugalandát elárulták, és az ő oldalára álltak. Ezek jutalmul négyszer annyi élelmet kaptak, mint amennyi Lugalanda idején a nehézfegyverzetű harcosoknak járt.

Ugyanakkor, amikor Urukagina magához ragadta a lagaši patesi hatalmát (i. e. körülbelül 2370), a „Két folyó vidékének" északi részén fekvő Kiš városa kezdte elveszíteni hegemóniáját. Urukagina arra számított, hogy Lagašt kivonja Kiš városának fennhatósága alól, s így Lagaš lugaljának nyilváníthatja magát. Célja érdekében elhatározta, hogy a templomépítkezési és csatornázási munkálatokkal egyidejűleg hatalmas fallal erősíti meg Lagaš legfontosabb részét, Girsu negyedét, ahol a városállam főistenének, Ningirsu istennek hatalmas temploma emelkedett. Uralkodásának második évében Urukagina királlyá nyilvánította magát, s ezt az évet uralkodása első évének tekintette. Valószínűleg ebben az évben állította össze legfontosabb feliratát is, amelyben beszél az építkezésekről, a népnek elődei idején viselt súlyos terheiről, és felsorolja, hogy milyen reformokkal könnyített a lakosság helyzetén.

URUKAGINA REFORMJAI

A feliratnak Urukagina reformjaival foglalkozó része azzal az utalással kezdődik, hogy bár Urukagina elődei gonoszak voltak, „az isteni törvény mégis megvolt". E törvényt Lagašban Urukagina juttatta érvényre. „Amikor Ningirsu, Enlil vitéze átadta Urukaginának Lagaš királyságát, s 36 000 férfi jelenlétében ráruházta hatalmát, akkor az előző isteni döntéseket ő (vagyis Urukagina) érvényre juttatta, s a szót, amelyet Ningirsu király neki mondott, ő felfogta." Lagaš új patesija eltávolította az adóbehajtó tisztviselőket azokból a gazdaságokból, melyek nem tartoztak közvetlenül állami igazgatás alá, de megtartotta a faluközösségek tisztviselőit. Ami Lagaš három fő istenének birtokait illeti, amelyeken a patesi állami-templomi apparátusa irányította a gazdálkodást, ezek tulajdonosának Urukagina uralkodása idején ismét Ningirsu istent, feleségét, Ba'ut és fiaikat nyilvánították. Ezzel ismét helyreállították a régi szokásjogot és a kisebb mértékű kötelezettségeket, véget vetettek annak, hogy a patesi és az előkelők elherdálják „az istenek vagyonát". Több mint másfélszeresére növelték azoknak a közösségi tagoknak a számát, akik élelemért dolgoztak az „istenek közvetlen birtokain". Urukagina visszaállította a régi természetbeni adókat és a faluközösségek régi bírósági szervezetét: „Ningirsu területének északi határaitól kezdve egészen a tengerig a bírósági tisztviselők nem idézték meg többé az embereket." Csökkentették a kézművesek adóterheit, a közösségi tagok fiatalabb rokonait többé nem vonták be külön öntözőberendezések építésébe maguk a közösség tagjai pedig pótlólagos élelmet kaptak ezért a munkáért. A közösség szabad tagjait, többek között „a király alárendeltjeit" a király rendelete megvédte vagyonuk (jószág és ház) elragadásától, ha egyikre vagy másikra szemet vetett valamelyik előkelő személy. Megtiltották, hogy valaki merényletet kövessen el az „alsó" harcosok vagy özvegyeik ingó és ingatlan vagyona ellen. Reformjainak felsorolását Urukagina azzal fejezte be, hogy felhívta a figyelmet rendelkezésének leglényegesebb részére, azokra a törvényekre, amelyeknek meg kell védeniük Lagaš polgárait az uzsoraszolgaságtól, az adószedés során alkalmazott fondorlatoktól, a lopástól, gyilkosságtól, rablástól, s amelyeknek meg kell védeniük az özvegyek és árvák jogait. Urukagina államában a teljes jogú férfiak száma — valószínűleg az uralkodásának első évében kiadott reform eredményeként — mintegy 36 000-re rúgott, vagyis tízszeresen felülmúlta az elődei idején élt teljes jogú polgárok számát.

A következő években Urukagina igyekezett elmélyíteni reformjait. Még szilárdabbá tette az „alsó" harcosok jogait parcelláikon, s emellett néhány változtatást hajtott végre a családjogban. Figyelemre méltók a matriarchátus csökevényeinek megsemmisítését célzó rendszabályai. Míg korábban a nőnek joga volt a házasságtörésre, sőt két férje is lehetett, addig most Urukagina szigorú büntetést rótt ki az ilyen nőkre. Feltehető azonban, hogy a matriarchátus bizonyos nyomai, többek között a többférjűség (polyandria), még megmaradt az előkelőségek családi életében.[1]

HÁBORÚ UMMA VÁROSÁVAL

Urukagina király reformjai, amelyekkel a lagaši lakosság tömegeinek helyzetét akarta megszilárdítani, s a lagaši előkelőségeket igyekezett gyengíteni, természetesen rendkívüli módon nyugtalanították a szomszédos városállamok előkelőségeit. Ezért a szomszédos városállamokban felmerült az a gondolat, hogy háborút kell indítani Lagaš és annak reformátor királya ellen. Hamarosan meg is kezdődött a háború Lagaš és örök ellenfele, Umma között, amelynek királya akkoriban

[1] Azok a kutatók, akik a templomi személyzetet nem tekintik tulajdonképpeni közösségi tagoknak, a kor lagaši eseményeit az uralkodó osztályon belüli — a papi arisztokrácia és az egyre inkább despotává váló fejedelmek közötti — harc epizódjának tekintik. — *Szerk.*

Lugalzaggisi volt. Eleinte Urukagina bizonyos sikereket ért el, elfoglalt néhány várost és foglyokat is ejtett, de ezek a sikerek arra késztették Ummát, hogy szövetséget kössön Urukkal Lagaš ellen. A szövetség feje Lugalzaggisi volt. A háborúról képet adnak az akkori idők gazdasági elszámolásai. A háborús veszteségek következtében csökkentették azoknak a közösségi tagoknak a számát, akik élelmet kaptak az állami-templomi gazdaságokból. Az élelem is egyre kevesebb lett. A közösségi tagok élelmezési fejadagja csupán 10 százalékkal csökkent, viszont a rabszolgáké katasztrofálisan összezsugorodott; gyakran csak a harmadát kapták annak, amit azelőtt juttattak nekik. Az éhező rabszolgák közül valószínűleg egyre többen szöktek meg uraiktól. A földek megművelése félbeszakadt, mert Urukagina uralkodásának negyedik évében az ellenség behatolt Lagaš területére. Ezért a templomi gazdaságok számára dolgozó közösségi tagok Urukagina uralkodásának hatodik évében — egy álló esztendeig — egyáltalán nem kaptak élelmet. A háború Lagaš leverésével ért véget.

Urukagina háborús kudarcának legfőbb oka az a körülmény volt, hogy az előkelőségek Urukagina reformjai után is nagy gazdasági erővel rendelkeztek, amelyet Urukagina nem akart megsemmisíteni. Csupán azt tiltotta meg az előkelőknek, hogy az elődei alatt szokásban volt durva erőszakot alkalmazzák. A gazdasági hatalmukat megőrző előkelők viszont feldühödtek Urukagina reformjai miatt, amelyek megnyirbálták jogaikat, s így a háború idején Umma városa bizton számíthatott a segítségükre. Úgy látszik, Lagaš bizonyos területei árulást is követtek el. Urukagina uralkodásának hetedik évében Lagaš nem bírta már a külső ellenséggel való háborút a mélyreható belső ellentmondások miatt, s vereséget szenvedett.

Ránk maradt Lagaš egyik írnokának, Urukagina egyik hívének „elégiája". A szerző elsiratja hazájának szerencsétlenségét, felsorol számos olyan templomot, amelyet kifosztottak és leromboltak Lugalzaggisi hadai. A kárt szenvedett szent helyek között azonban nem említi Ningirsu isten főtemplomát, mely Lagaš központi részében, Girsuban állott. Úgy látszik, Urukagina behúzódott Girsu hatalmas falai mögé, amelyeket az ő parancsára emeltek, s Lugalzaggisi kénytelen volt beérni Lagaš kevésbé megerősített lakótelepeinek elpusztításával és lerombolásával. Urukagina kapitulációját nem tudta kivárni, mivel minden erejét egy északról rátörő veszélyes ellenség visszaverésére kellett összpontosítani. A hatalmas ellenség elleni harc, amelyet Lugalzaggisinek a következő időkben meg kellett vívnia, igazolta a Lagaš vereségét elsirató írnokot, aki a következő jóslattal fejezte be „elégiáját": „A Lagašt elpusztító ummai emberek bűnt követtek el Ningirsu isten ellen. A részükül jutott hatalmat el fogják veszíteni. Urukaginának, Girsu királyának nincsenek bűnei. Ami viszont Lugalzaggisit illeti, Nisaba istennő jegyezze fel (szó szerint: adja meg, hogy rátegyék) homlokára az ő bűnét."

VII. FEJEZET

MEZOPOTÁMIA AKKAD ÉS UR URALMA IDEJÉN

1. MEZOPOTÁMIA EGYESÍTÉSE AKKAD KIRÁLYAINAK URALMA ALATT

A már meglevő helyi öntözőberendezések eredményesebb kihasználása és a mesterséges öntözés további fejlesztése szükségessé tette Mezopotámia politikai egyesítését, mert csak egy egységes állam oldhatta meg a Tigris és az Eufrátesz országos méretű szabályozását. De volt egy másik ok is, amely a politikai egyesítést időszerűvé tette: olyan viszonyokat kellett teremteni, melyek megkönnyítik mind a belföldi, mind pedig a külföldi csere és kereskedelem fejlődését. Végül, a rabszolgatartó uralkodó osztály is szükségesnek látta erőinek összefogását, hogy könnyebben féken tarthassa az állami-templomi rabszolgákat, a magántulajdonban levő rabszolgákat, valamint a szabad közösségek elszegényedő tagjait. Az ország egyesítése érdeke volt az egyszerű népnek is, mely sokat szenvedett az örökös háborúktól.

AKKAD FELEMELKEDÉSE

Lugalzaggisi csak több szomszédos városállam erőinek összefogásával tudta legyőzni Lagašt. Teljesen megsemmisíteni azonban nem bírta, mert kénytelen volt harcba szállni egy másik, északon megjelenő ellenséggel: Akkad államnak és királyának, Šarrukînunak erős hadseregével.

A „Két folyó vidéke" fölötti hatalomért folyó harcban Lugalzaggisinek eleinte kétségtelenül sikerei voltak. Kiterjesztette uralmát majdnem egész Šumerre, és fővárosává Urukot tette. Úgy látszik, hogy rövid időre hatalma alá vetette a „Két folyó vidékének" egyes északi részeit, sőt még a szomszédos országokat is. Legalábbis néhány olyan edény feliratán, melyeket Lugalzaggisi a nippuri templomnak ajándékozott, azzal dicsekszik a király, hogy egész országokat hódított meg, „kezdve az Alsó-tengertől (a Perzsa-öböltől) a Tigris és Eufrátesz folyókon keresztül egészen a Felső-tengerig (a Földközi-tengerig)". Ebben az időben (i. e. körülbelül 2360-ban) a „Két folyó vidékének" északi része végleg semita lett. Jellemző, hogy Lugalzaggisi már sémi felirattal látta el azt az őt ábrázoló szobrot, melyet áldozati ajándékul adott a nippuri templomnak.

Lugalzaggisi diadala azonban nem volt tartós, s a hadiszerencse Akkadû városához szegődött. E város fekvését még nem sikerült pontosan megállapítani. Az írott források arra utalnak, hogy a város az Eufrátesz bal partján épült, valószínűleg nem messze attól a helytől, ahol a Tigris és az Eufrátesz legjobban megközelíti egymást. A kelet-nyugati és déli-északi kereskedelmi utak kereszteződésénél fekvő Akkadûnak mindenesetre jelentős szerepet kellett játszania a mezopotámiai csere és kereskedelem fejlődésében. Šarrukînu akkad király neve lefordítva „igazi király"-t jelent, s fel kell tennünk, hogy ezt a nevet már trónralépte után vette fel. A későbbi hagyomány számos

MEZOPOTÁMIA (i.e. IV-III. évezred)

legendával övezte a hódító Šarrukînunak, az új dinasztia megalapítójának személyét. A születéséről és gyermekkoráról szóló verses legenda hasonlít azokhoz a legendákhoz, amelyeket később az ókor más mondabeli és történelmi alakjairól, például Mózesről, Kyrosról, Romulusról stb. költöttek.

A legendában Šarrukînu ezt mondja saját magáról: „Anyám szegény volt, atyámról nem tudok semmit, anyám fivére a hegyekben élt. Anyám fogant, titokban szült meg, nádkosárba fektetett, a kosarat bekente szurokkal és kitette a folyóra."

A ránk maradt történelmi hagyományok elmondják, hogyan tette meg Šarrukînu az első lépéseket a trón felé. A hagyományok szerint Urzababa királynak, Kiš város egyik fejedelmének volt a kertésze és pohárnoka, majd az általa alapított Akkadû város királya lett (i. e. 2369 körül). Úgy látszik, hogy Urzababa gyenge utódai idején Šarrukînu — Urukaginához és Lugalzaggisihez hasonlóan — kivívta Akkadû önállóságát, majd nemsokára a Lugalzaggisi által lerombolt és feldúlt Kiš védelmezője lett.

Akkad király szoborportréja Ninivéből
I. e. III. évezred utolsó negyede. Réz

Az akkoriban lezajlott történelmi eseményekről szerencsés véletlen folytán ránk maradt feliratok tanúskodnak. E feliratokat szobrokra és más egyéb emlékekre vésték, melyeket Šarrukînu és közvetlen utódai ajándékoztak a nippuri templomnak. Mindezek az emléktárgyak elpusztultak ugyan, de a rájuk vésett feliratokat korábban lemásolta valamely munkaszerető írnok, aki feljegyzéseit a templom könyvtárában helyezte el. Šarrukînuról és Naramsin nevű unokájáról későbbi források és történelmi legendák is beszélnek. Így például Aššurbânaplu asszír király (i. e. VII. század) könyvtárának egyik szövege utal Šarrukînu korának legfontosabb eseményeire. A nippuri feliratok szerint Šarrukînu fölébe kerekedett Lugalzaggisinek, miután csatában legyőzte Uruk város és 50 más fejedelem és patesi hadseregeit. A város lerombolása után Lugalzaggisit rabláncra fűzve „Enlil kapuihoz" vezette, vagyis minden valószínűség szerint feláldozta Enlil istennek. Ezután hadjáratot indított Ur ellen, a várost bevette, és falait lerombolta. Később elpusztította Ênin-mar város területét; Urukagina veresége után, Lugalzaggisi idején ez volt Lagaš állam fővárosa. E városokon aratott győzelmei után Šarrukînu „lemosta fegyvereit a tengerben", s hazafelé menet elpusztította Umma városát. Délen aratott győzelmeit azzal tetőzte be, hogy újjáépítette a lerombolt Kiš városát.

Šarrukînunak a sumer városok felett aratott győzelmét megkönnyítette a sumer államok ellenségeskedése és versengése, valamint a népi felkelésektől rettegő sumer előkelőségek támogatása. A győzelemben bizonyos fokig közrejátszott az akkad seregek tökéletesebb fegyverzete is; az akkadok soraiban ugyanis sok íjász harcolt.

Akkad és Šumer egyesítése után Šarrukînu igyekezett megszilárdítani győzelmét és végrehajtotta mindazt, amit Mezopotámia uralkodó osztálya elvárt tőle: erőssé tette az államhatalmat, és sikeres rablóhadjáratokat indított a szomszédos népek ellen.

A világtörténelemben Šarrukînu volt az első, aki állandó hadsereget szervezett; seregében 5400 harcos szolgált. Ezek hivatásos katonák voltak, akik mindenben a királytól függtek, s kétségtelenül félelmetes erőt jelentettek a kezében.

Šarrukînu idején az öntözéses gazdálkodás bővítése érdekében új csatornákat ástak, s az állam egész folyórendszerét szabályozták. A csere és kereskedelem további fejlesztése céljából egységes hossz- és súlymértékeket vezettek be: az akkad mértékegységeket, amelyek a különféle városállamok sokfajta korábbi hossz- és súlymértékét helyettesítették. A kereskedelem és csere jelentőségéről tanúskodik az a figyelemre méltó tény, hogy már abban az időben kereskedelmi csere folyt a mezopotámiai városok és az Indus távoli völgyének városai között.

A nippuri feliratok, valamint a későbbi történelmi hagyományok szerint Šarrukînu számos hadjáratot vezetett az Eufrátesz középső szakaszának vidékére, Szíriába és a Tauros hegyvidékére. A ránk maradt történelmi legenda alapján feltehető, hogy az új hatalom uralmának körébe Kisázsia keleti részének központi vidékeit is bevonták. A nippuri feliratok azt is közlik, hogy Šarrukînu seregei az elámi területek egyesült haderői fölött is győzelmet arattak; e területek fejedelmeit és tisztviselőit fogságba hurcolták. Ugyanezek a feliratok említést tesznek a Perzsa-öböl Magan nevű szigetével fenntartott kapcsolatokról. A rabszolgatartó Mezopotámia hatalmassá bővült területről szedte össze a hadifoglyokat, az árut és a zsákmányt — sok nép munkájának termékeit és munkaerőit. Győzelmét Šarrukînu érdekes emlékművön örökítette meg, amely elgondolásával és ábráival emlékeztet Eannatum „keselyű-sztéléjére".

A királyt népes udvar vette körül, ehhez tartozott a leigázott sumer és északi városállamok néhány előkelősége is. A régi palotát ötszörösére bővítették, s a legenda szerint Akkadû város mellett új várost építettek a temérdek udvari nép elhelyezésére.

FELKELÉSEK ÉS BELHARCOK

A hatalmas államot a mezopotámiai városállamok rabszolgatartó előkelőségének jelentős része támogatta, hiszen az egyesítés az előkelők érdekeit szolgálta. Šumer néptömegei azonban keservesen érezték az akkad állam nyomását, ezért igyekeztek felszabadulni. Jóval későbbi adatok arról értesítenek bennünket, hogy Šarrukînu öregkorában két országos felkelés tört ki. A második felkelést, amely a legszegényebb lakosságot sújtó éhínség miatt robbant ki, már Šarrukînu halála után fojtotta el fiatalabbik fia, Rimuš, aki atyját a trónon követte. A nippuri feliratok ismertetik azokat a hatalmas veszteségeket, melyeket a lázadók szenvedtek a Rimuš elleni csatákban. Az a tény, hogy a lázadók ezreit ölték meg és vetették fogságba, a felkelők nagy számáról tanúskodik.

Rimuš győzelmei néhány évtizedre biztosították a hatalom egységét. Maga Rimuš később egy udvari összeesküvés áldozata lett; az összeesküvés élén minden valószínűség szerint fivére, Maništusu állt, aki a felkelések elfojtása után nyilván úgy határozott, hogy mint Šarrukînu idősebb fia, érvényesíti jogát a trónra. Maništusu 15 éves uralkodása idején nem voltak háborúk, s ezért az Elám fölötti egyetlen győzelmet több felirat említi. Maništusu idejéből óriási, négy oldalán feliratokkal zsúfolt diorit obeliszk maradt ránk. A feliratok a király földvásárlásait ismertetik, majd befejezésül felsorolják a vásárló (Maništusu király) tanúit: Akkadû 40 polgárát, az udvari előkelőségek legjelentősebb képviselőit. Szerepel köztük egy bizonyos Urukagina is, aki Lagaš királyának leszármazottja lehetett.

AKKAD VIRÁGKORA

Akkad (Akkadû) állama Maništusu fiának, Naramsin (2290—2254) királynak hosszú uralkodása alatt érte el virágzásának tetőpontját. Naramsin elhomályosítja két elődjét; késői babiloni hagyomány szerint nem is unokája, hanem egyenes leszármazottja, fia volt Šarrukînunak. Bár Naramsin folytatta az előkelőségek szempontjából kedvező politikát, mégis, Akkadû — így hívták ekkor a „Két folyó vidékének" egész északi részét — felemelkedése elégedetlenséget keltett a régi városokban, elsősorban az ősi Kiš városában, amely azután egy Naramsin ellen kirobbant felkelés élére állt.

Akkad királya elfojtotta a felkelést, megszilárdította a rabszolgatartó birodalom egységét, és istennek kijáró tiszteletet követelt magának. A feliratokon neve előtt az isten jele szerepel, képein pedig az istenek koronája díszíti fejét. „A világ négy országának királya" cím, amelyet néha már Šarrukînu feliratain is megtalálhatunk, most elmaradhatatlan kísérője lett a király nevének, mintegy hangsúlyozva, hogy Naramsin uralmi igénnyel lépett fel minden akkor ismert országgal szemben.

Valóban, hadjárataival hatalmas területeket hódított meg. A hódító háborúk egymást követték. Az egyik feliratról megtudjuk, hogy Naramsin egyetlen évben kilenc ellenséges hadat győzött le, és három királyt ejtett foglyul. Számos hadjárat eredményeként Akkad állama leigázta Elám kisebb államait és törzseit. Naramsin Susában feltárt sztéléje arról értesít bennünket, hogy Naramsin legyőzte a lullubiakat s a Zagros-hegység egyéb törzseit. Az Eufrátesz középső szakasza mentén fekvő Mari területe szintén meghódolt Akkadnak; Naramsin hadai egészen Örményország és Kurdisztán hegyeiig jutottak el. A lagaši templom felirata azokról a katonai sikerekről számol be, melyeket Szíriában aratott a király. Mind Naramsin feliratai, mind pedig a későbbi hagyományok említést tesznek arról a hadjáratról, melyet az akkad csapatok Magan országa ellen indítottak. Egyiptomi alabástromból készült edények feliratai tudatják, hogy ezek az edények „Magan országából származó hadizsákmányok". Ezért feltételezhetjük, hogy a „Magan" név ebben az esetben Egyiptomot jelenti, s hogy az akkad seregek eljutottak egészen Egyiptomig. Naramsin Susában talált szobrán a felirat szintén arról beszél, hogy a király győzelmet aratott Magan országa és Manium nevű uralkodója fölött. Lehetséges, hogy az akkad sereg valóban legyőzte az Egyiptommal határos valamelyik terület uralkodóját, s ezzel siettette az egyiptomi állam gyengülését az Óbirodalom hanyatlásának időszakában.

Naramsin uralkodásának utolsó éveiben valószínűleg elkeseredett harcok folytak az ellenséges erőkkel, mivel későbbi szövegek arról adnak hírt, hogy Naramsin uralkodásának végén nagy bajok voltak. Fiának, Šarkališarri királynak súlyos harcokat kellett vívnia az akkad birodalomra támadó ellenségekkel. Ezek között voltak az amoriták nyugatról előretörő új sémi törzsei; a legnagyobb veszély azonban északkelet harcias törzsei, a gutiak részéről fenyegetett. A hódító hadjáratok során szerzett hatalom nem volt tartós. A külső ellenségekkel egy időben kiütköztek a belső ellentmondások is: Mezopotámiában lázongások kezdődtek, amelyek végül igen jelentős mértékben járultak hozzá Akkad hanyatlásához.

TÁRSADALMI VISZONYOK AKKAD URALMA IDEJÉN

Akkad állama a rabszolgatartó előkelőségek érdekeit képviselte; ők tartották kezükben az egész széles körű adminisztratív apparátust, ők irányították annak egész tevékenységét.

Abban az időszakban a faluközösségek közös földtulajdona tovább bomlott. Erről tanúskodik a Maništusu király diorit obeliszkjén levő, fentebb már említett felirat, mely rögzíti azt a tényt, hogy Maništusu király sok földet vásárolt Kiš város és három másik szomszédos város területén. A földekért a király gabonával, ezüsttel, esetleg rabszolgákkal fizetett. A kutatók többsége fel-

tételezi, hogy a szóban forgó földek nemzetségi-törzsi közösségek vagy faluközösségek birtokában voltak; a király azonban nem az egész közösséggel kötötte meg az adásvételi szerződést, hanem csupán azoknak a nagycsaládoknak a fejeivel, amelyek vezető helyet foglaltak el a közösségben. Két vagy több emberből álló kis csoportok voltak ezek; tagjaikat „a föld birtokosainak" és „az ezüst részeseinek" nevezték, vagyis a vásárló király nekik fizette ki a föld árát. „Az ezüst részesei" közül néhányan még ezüsttárgyakat vagy díszruhákat is kaptak ajándékba. A szöveg összefüggéséből kiderül, hogy „az ezüst részesei" rokonságban álltak egymással. „Az ezüst részeseiről" a feliratban közvetlenül a föld nagyságának és árának megemlítése után van szó; amint látjuk, a földvásárlást a király csakis ezekkel az emberekkel bonyolította le, akik saját részükre fizetséget kaptak („ettek", „nyeltek el") az eladott földért. Említik mellettük néha „a föld birtokosának testvéreit", vagyis rokonait is. A felirat nem közli, hogy az utóbbiak is kaptak valamilyen díjat, mivel azonban közvetlenül „a föld birtokosai", „az ezüst részesei" után említik őket, nyilván nekik is jutott valami térítés. Maništusu felirata alapján meg kell állapítanunk, hogy az egész közösség földtulajdonának joga akkor már csupán csökevényeiben volt meg. Egy-egy nagycsalád képviselőit nevezik már az egész föld birtokosainak, egyedül ők szerepelnek a föld eladásánál, csakis ők „az ezüst részesei", s csupán bizonyos részt adnak rokonaiknak. Egész sor adásvételi szerződésben, melyeket egy i. e. XXIII. századból származó szöveg ismertet, csak egyetlen személy szerepel mint a föld eladója, vagyis az illetőnek a föld nyilván már magántulajdona volt.

Az ismertetett okmány azt mutatja, hogy a királynak a földet meg kellett vásárolnia a közösség vezető rétegétől, térítés nélkül nem vehette el. Ez azt bizonyítja, hogy a király hatalma korántsem volt olyan korlátlan, amilyennek feliratai állítják, s hogy a közösség — bár a tagok közt végbement rétegeződés következtében meggyengült — továbbra is olyan erő maradt, amellyel a királynak még mindig számolnia kellett.

A közösség meggazdagodott tagjai s egyéb gazdag és előkelő földbirtokosok, valamint a királyi gazdaság, mely akkor már az ország legtöbb templomi gazdaságát elnyelte, földjeiken a rabszolgák mellett egyre gyakrabban kezdték igénybe venni a föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező napszámossá vált dolgozók munkáját. Napszámossá minden valószínűség szerint olyan emberek váltak, akik az uzsorásoknál fennálló adósságaik miatt elvesztették földiüket. A családok fiatalabb tagjai is valószínűleg napszámosok lettek. Az egyik — igaz, hogy későbbi időkből származó — mű megemlíti, hogy csupán az idősebb fivér élvezheti az életet, a fiataloknak viszont súlyos munkát kell végezniük. A napszámossá lett föld nélküli szabad emberek függőségbe, rendszerint nagyon súlyos függőségbe kerültek, mivel a rabszolgatartó rend körülményei között a rabszolgaság hatással volt az emberek közötti kapcsolat minden más formájára. A napszámosok nem mehettek el a szerződésben kikötött határidő előtt, mert ebben az esetben szökött rabszolgáknak tekintették és üldözték őket.

Ami a rabszolgamunkát illeti, a múlthoz képest nagyobb méretekben kezdték alkalmazni a kézművesség területén is. Erről tanúskodnak az Ummából, Akkad királyainak dinasztiája idejéből ránk maradt gazdasági elszámolások, melyekből kiderül, hogy az állami-templomi gazdaságokban nagy műhelyek voltak. A műhelyek felszerelése több száz fémszerszámból állt. A rabszolgákkal egyre kegyetlenebbül bántak: az okmányok „szem nélküli", vagyis nyilván megvakított rabszolgákat is említenek.

AKKAD GYENGÜLÉSE ÉS BUKÁSA

A rabszolgák és napszámosok tömege komoly veszélyt jelentett Akkad gazdag rabszolgatartó államára. A keleti hegyek és a nyugati sztyeppek harcias törzsei már régóta kecsegtető zsákmánynak tekintették Akkadot. Sok rabszolga közülük származott, s ezek most szabad testvéreik betörésétől

várták szabadulásukat. Ugyanakkor a szabad földművesek és kézművesek elszegényedése gyengítette az állam katonai erejét. Rengeteg napszámos nem szolgálhatott a hadseregben, mivel nem volt földje. Akkad helyzetét még nehezebbé tette az Uruk vezetésével délen kirobbant felkelés, és a gyakori udvari zavargások is aláásták az állam szilárdságát.

I. e. körülbelül 2200-ban Mezopotámiát meghódították Gutî (vagy Gutium) hegyi törzsei, amelyek feldúlták és kirabolták Šumer és Akkad gazdag városait. Még a sokkal később keletkezett papi énekekből is kicsendül e rombolások okozta bánat és keserűség.

MEZOPOTÁMIA DÉLI RÉSZE A GUTIAK URALMA ALATT

A gutiak évtizedekre meggyengítették a rabszolgatartó előkelőségek hatalmát. A rabszolgatartók persze hevesen gyűlölték a hódítókat, s a történelmi emlékekben „a hegyek sárkányának", „az istenek ellenségének" nevezik a gutiak törzsét. A gutiak uralmával szemben érzett gyűlölet egyik megnyilvánulása volt az is, hogy a valamivel később összeállított királylistákból kitörölték Lagaš város dinasztiáit. A dolognak az a magyarázata, hogy a gutiak vezérei nem tudtak az állam kormányzására alkalmas apparátust teremteni, amely egész Mezopotámiát összefogta volna, s ezért Lagaš városállamát tették meg Šumer kormányzási központjának. Erről tanúskodnak Gudea király ránkmaradt feliratai és gazdasági elszámolásai; Gudea Lagaš patesija volt a gutiak uralmának idején.

Feliratai ban Gudea azt állítja, hogy igyekezett megvédeni a gyengéket, árvákat és özvegyeket az erősek merényleteivel szemben. A népi ünnepek idején, melyek Ningirsu isten temploma felépítésének főbb időszakaival estek egybe, védelmet nyújtottak az adósoknak az uzsorások merényleteivel szemben, könnyítettek a vádlottak sorsán, s még a rabszolgáknak is nyújtottak némi szabadságot; az ünnepek idején nem volt szabad büntetéssel sújtani őket. Gudea egyik felirata utal a Šumerben akkoriban végbement társadalmi eltolódásokra. A szobrán olvasható szövegben ez áll: „Amikor Ningirsu isten kegyes pillantást vetett városára, Gudeát jó pásztornak választotta ki az országban (vagyis Šumerben), s 216 000 férfi közül őrá ruházta a hatalmat" stb. Ha Gudea idején Šumer teljes jogú polgárainak száma valóban 216 000 volt, akkor ebből az következik, hogy az akkori sumer városállamokban a teljes jogú polgárok száma jóval megnövekedett; mint már említettük, Urukagina egyik elődjének felirata szerint Lagaš városában akkortájt csupán 3600 volt a „férfiak" száma.

A gutiak 60 éves uralmát semmiesetre sem tekinthetjük Šumer teljes hanyatlása időszakának. A gutiak uralma idején Gudea nagyszabású építkezésbe foghatott, s a munkálatokhoz saját állítása szerint csupán férfiakat — nyilván rabszolgákat — vett igénybe. Az építőanyagot Elámból, Libanonból, Maganból és Meluḫḫából (vagyis valószínűleg Arábiából) szállították. Gudea idején kezdett felvirágozni a sumer irodalom és művészet. Lehetséges persze, hogy Gudea a „Két folyó vidéke" más területeinek rovására virágoztatta fel Lagašt, s ezzel, valamint szociális politikájával elégedetlenséget keltett Šumer többi városának rabszolgatartó nagyuraiban.

Úgy látszik, hogy a gutiak mezopotámiai uralma alatt gyakran törtek ki lázadások és felkelések a meghódított városokban. Végül is a gutiakat szétverték az Uruk ellen vívott háborúban, majd i. e. 2132-ben Ur városra szállt Mezopotámia hegemóniája. A királylisták szerint Urban akkor a III. dinasztia uralkodott.

2. MEZOPOTÁMIA UR HEGEMÓNIÁJA IDEJÉN (i. e. 2132—2024)

UR A III. DINASZTIA IDEJÉN

Ur III. dinasztiájának több mint száz évig tartó uralkodása alatt Mezopotámia erős rabszolgatartó állam volt. A dinasztia megalapítói — Urnammu és fia, Šulgi — „Šumer és Akkad királyának" nevezték magukat, hangsúlyozva ezzel az ország déli és északi részének egységét. Az egyesült állam hatalma nyugaton (Szíriában), északnyugaton (Kisázsiában) és keleten (Elámban) egyaránt érezhető volt. Már Urnammu azzal dicsekedett, hogy „lábai az Alsó-tengertől a Felső-tengerig jártak", vagyis a Perzsa-öböltől a Földközi-tengerig. Šulgi (2114—2066) uralkodásának második felében megerősítette Ur hatalmát Mezopotámia környező területein. Hadjárataira és fontosabb belpolitikai intézkedéseire azokból az elnevezésekből lehet következtetni, melyekkel uralkodásának egy-egy esztendejét jelölték. Így például uralkodásának 16. évét a következőképpen jellemezték: „Az az év, amelyben Ur polgárai íjászoknak soroztattak." Nyilván fontos katonai reformról van itt szó, amelynek az lehetett a célja, hogy felhasználják Akkad katonai művészetének vívmányait, és Šumer nehézfegyverzetű gyalogosainak nehézkes oszlopait íjjal felszerelt, mozgékony gyalogsággal váltsák fel. Šulgi új módszerrel is igyekezett biztosítani az állandó királyi hadsereget: egyes harcosoknak vagy harcosok csoportjainak földparcellákat juttatott.

Ur-i kősztélé domborműve

Alul — Urnammu, Ur királya az építő munkálatokra való kivonulás jelképes szertartása közben; előtte egy istenség. Felül — Sin isten átnyújtja a királynak a hatalom jelképeit.
I. e. XXII. század

Šulgi újjászervezett hadserege győzelmeket aratott Elám hegyvidékes körzeteiben. Északon leigázta Aššurt és más városokat. Uralkodásának második felében Šulgi felvette „a világ négy országának királya" címet. Naramsin királyhoz hasonlóan ő is arra törekedett, hogy istenként tiszteljék. A valamivel később összeállított királylistákban Šulgit és Bursin nevű fiát már egyenesen „istennek" nevezik. A különböző városok naptáraiban a hetedik vagy a tizedik hónapot Šulgi király tiszteletére nevezték el. Az ellenséges politikai erőket elnyomta a királyi hatalom. Ekkor már nem voltak patesik, akik az örökség jogán jutottak hatalomra. Helyükbe tisztviselők kerültek, s ezek csupán kitüntető cím gyanánt viselték a patesi nevet. A király minden hatalma alatt álló területre meghatározott adót vetett ki.

Šulginak és utódainak azonban nem volt könnyű megtartani hatalmukat ilyen hatalmas ország fölött. Néhány keleti terület leigázásához hadjáratra volt szükség. Nagy veszély fenyegette Šulgi államát nyugatról is. A nyugati sztyeppeken számos amorita törzs jelent meg, amelyek

sémi nyelvet beszéltek. Az amorita törzsek letelepedtek Szíria több vidékén, s végül e területek fölötti hatalmat is megszerezték. Ekkor már Šumer és Akkad államát is a betörés veszélye fenyegette. Úgy látszik, hogy a III. dinasztia uralkodásának második felében már egész sor kisebb mezopotámiai államot elfoglaltak az amoriták.

Az amoriták mezopotámiai behatolásának veszélyét még az a körülmény is fokozta, hogy az országban sok amorita rabszolga volt. Ur III. dinasztiájának királyai nyilván elsősorban azért vezettek hadjáratokat nyugatra, hogy megfékezzék a nyugtalan amorita törzseket. A III. dinasztia uralkodásának vége felé e törzsek betörési kísérletei annyira veszélyessé váltak, hogy Šusin király, Bursin utóda, kénytelen volt uralkodásának negyedik évében erődvonal építésével védekezni ellenük.

TÁRSADALMI VISZONYOK

A mezőgazdasági és öntözési technika fejlődése, a magasan fekvő földek fokozott ütemű megművelése, a kohászat fejlődése és a kézművesség felvirágzása elősegítette a nagy rabszolgatartók gazdasági hatalmának megszilárdulását. A társadalmi differenciálódás, mely erősödött Akkad dinasztiája idején, s némileg lelassult Gutî uralmának évtizedeiben, most újból fokozódni kezdett. Šumer és Akkad néptömegeinek körében most már nemcsak olyanok voltak szép számmal, akiket megfosztottak a termelési eszközöktől, hanem olyanok is, akik elvesztették személyi szabadságukat, vagyis adósrabszolgaságba kerültek. A háborúban szerzett vagy vásárolt rabszolgákkal együtt ezek alkották a sumer társadalom legalsó rétegét. A többi rabszolgához hasonlóan az adósrabszolgákat is felhasználták mindazoknál a munkáknál, melyekre Šumer rabszolgatartó gazdaságában az i. e. III. évezred végén szükség volt. Valószínű azonban, hogy a hazai törzsekhez tartozó adósrabszolgákat nem volt szabad barmok módjára feláldozni az istenek oltárain.

Ur III. dinasztiájának idejéből a királyi-templomi gazdaságok számos gazdasági okmánya említi a rabszolgamunka felhasználását. Ezek a dokumentumok az egész rabszolgatartó kor legértékesebb történelmi forrásanyagai közé tartoznak. Rengeteg ilyen agyagtáblára írt okmány került elő Lagašnak, Ummának, Nippurnak és Puzriš-Dagan nevű elővárosának (ma Drehem) archívumaiból. Az utóbbi időkben még két város: Ur és Adab archívumaiból kerültek elő hasonló táblák. Eddig több százezer táblát találtak, közülük néhány ezret a Szovjetunió múzeumaiban is őriznek.

Ur III. dinasztiájának gazdasági elszámolásai a nagy királyi-templomi gazdaság legkülönfélébb területeit ölelik fel. A szövegekben szó esik földművelésről, állattenyésztésről, hajózásról, hajóépítésről, asztalos-, fazekas-, kovács- és szövőműhelyekről, malmokról, fa-, fém-, gyapjúraktárakról stb. Sok szöveg a munkaerő felhasználásáról szól (a mezőgazdasági és egyéb munkákban).

Nagyon érdekesek a munkaerő elosztását ismertető táblák, különösen azok az évi beszámolók, melyeket a királyi-templomi gazdaságok munkacsoportjainak felügyelői készítettek a rájuk bízott munkaerő felhasználásáról.

Az egész éven át gazdaságban dolgozó személyek mellett voltak időszaki bérmunkások is. Az állandó dolgozókra gyakran nem róttak meghatározott feladatot, a bérmunkásoknak viszont mindig pontosan kiszabott munkát kellett elvégezniük. Az egész éven át dolgozók az okmányok tanúsága szerint napi ellátást kaptak, a bérmunkások pedig természetbeni fizetést, amely kétháromszorosa volt az egész éven át dolgozók részére kiadott „élelmezési gabonának". Az állandó dolgozók között férfiak, nők és gyermekek is voltak, a bérmunkások azonban csak férfiakból álltak.

A felügyelők évi elszámolásai alapján pontosan megállapíthatjuk, hogy a királyi-templomi gazdaság dolgozóinak legnagyobb része egész évben a gazdaságban dolgozott. Ezeknek nyilván termelési eszközöktől megfosztott embereknek kellett lenniük. Mivel az elszámolások szembeállítják

Birodalom időszakában megkísérelték bizonyos vadak, többek között a fehér antilop megszelídítését. Annyi bizonyos, hogy az Óbirodalom korában az antilop, a gazella és a kőszáli kecske egyes fajtái már meg voltak szelídítve. A szárnyasok közül az Óbirodalom idején a liba, kacsa és galamb mellett falkában nevelték már a darut is (egy ábrán még szelídített hattyút is láthatunk).

Így tehát a rendelkezésünkre álló adatok nem mutatnak lényeges minőségi változásokat az egyiptomi Óbirodalom mezőgazdaságában a Korai Birodalom állapotaihoz viszonyítva. A változások lényegében mennyiségi jellegűek voltak.

VAGYONI VISZONYOK

Az Óbirodalom idejéből ránk maradt források nyújtanak először bepillantást az ősi egyiptomi tulajdonviszonyokba, bár nem olyan mélyrehatóan, mint szeretnénk. A királyi vagyont és gazdaságot megkülönböztették a magánszemélyek vagyonától és gazdaságától. A király, a „királyi ház" gazdaságával szemben állt a nagyurak, a „személyi ház" gazdasága. A király „székhelyének" vagy szó szerint „belső házának" a nagyurak „személyi háza", szó szerint „külső háza" felelt meg.[1] A nomarchés gondosan különbséget tett a maga tulajdona, „igazság szerinti vagyona", s a tisztségével járó „beosztás szerinti vagyona" között.

A szerzett, „igazi vagyon" sérthetetlenségét a leghatározottabban hangsúlyozták. Feliratai-ban e sírok vagyonos és kevésbé tehetős gazdái egyaránt azt bizonygatták látogatóik előtt, hogy törvényes és ezért sérthetetlen joguk van a sírhoz; senkit sem raboltak ki azért, hogy a sírt felépíthessék; a maguk erejéből, „az igaz vagyonból" építették, s tisztességesen megfizették az építőmestert. Mások azt bizonygatták, hogy általában „vagyonukból", „igaz vagyonukból", „saját kézzel szerzett vagyonukból" éltek, bár a valóságban a gazdagok minden eszközzel iparkodtak megkaparintani szegényebb szomszédaik vagyonát. A fáraóknak hatalmas földbirtokaik voltak, s ezekből nemcsak a templomoknak, hanem az előkelőségeknek is ajándékoztak. A földbirtokos szabadon rendelkezett földjével Már a III. és a IV. dinasztia határán is az volt a helyzet, hogy földjét még az egyszerű ember is eladhatta, elajándékozhatta, vagy rokonaira hagyhatta. Az örököst ki lehetett jelölni, de rendszerint valószínűleg a legidősebb fiú örökölt, aki a nagyúr halála után a család minden „vagyonát" birtokolta.

A földhöz hasonlóan a jószágot is ajándékozhatták, örökbe hagyhatták, örökölhették vagy megvásárolhatták. Ha a sírok állatrajzain szereplő számok hitelesek, akkor a nagyuraknak nagyon sok jószáguk lehetett.

Így tehát a királyi földtulajdon mellett volt olyan föld is, amellyel tulajdonosuk szabadon rendelkezett. Az akkori Egyiptomban nagy birtokaik voltak a nagyuraknak akik fontos tisztségeket töltöttek be az udvarnál és az államigazgatásban, voltak templomi és királyi birtokok, s másrészt megvoltak a közösség tagjainak egyszerű gazdaságai is.

Abban az időben már nem volt ritka jelenség, hogy igazságtalan bírák segítségével a gazdagok elnyomták a szegényebbeket, s ugyanezzel a módszerrel a fiúkat is megfosztották atyai örökségüktől. Ismerünk egy esetet a III. és a IV. dinasztia korának határáról, amikor a kisebb földtulajdonosok kénytelenek voltak eladni szántóikat egy főrangú személyiségnek. A feliratok gyakran tesznek említést az éhezőkről és ruhátlanokról. Mindez a lakosság rétegeződésének folyamatáról tanúskodik. A társadalom sok egyszerű tagja nyomorgott. A VI. dinasztia idején már igen nagy volt az egyszerű lakosság nyomora. Az egyik nomarchés azzal kérkedett, hogy árpát és tejet adott

[1] A sírboltok falain ábrázolt gazdaságnak olyan értelmezését, hogy az a nagyúr „személyi háza", nem minden szovjet tudós fogadja el; néhány kutatónak az a véleménye, hogy itt az elhunytak kultuszát szolgáló templomi gazdaságokról van szó. — *Szerk.*

nem engedték őt szabadon cselekedni. Címukről ítélve a nagyurak fontos tisztségeket toltottek be a király gazdaságában. És bár az „állami" és „királyi" fogalma valószínűleg eggyé olvadt, a nagyurak az I. dinasztia idején nem tettek nagy különbséget igazgatás és birtoklás között. A királyi szőlők igazgatója például az általa igazgatott királyi birtokokról begyűjtött termékkel toltotte meg saját sírboltját.

Az államhatalomnak alapvető feladata — az elnyomottak fékentartása — mellett egyik leglényegesebb feladata volt az öntözéssel kapcsolatos ügyek megszervezése a Nílus volgyében. Nincsenek közvetlen adataink arra vonatkozóan, hogy akkoriban hogyan szervezték meg az öntözéssel kapcsolatos munkálatokat, de kétségtelen, hogy a felső vezetés az állam kezében volt. A folyó folotti felügyelet mind az I., mind pedig a II. dinasztia idején példás volt: évenként pontosan mérték és gondosan jegyezték a vízállást.

A források említést tesznek azokról a területekről, amelyekre Egyiptom akkoriban oszlott, s amelyeket a görögök jóval később nomosnak neveztek. Egy-egy nomos élén kormányzó állt; címük — mely a későbbi görög *nomarchés* elnevezésnek felelt meg — már az I. dinasztia idejéből származó feliratokon is megtalálható. A „bíró" szó szintén szerepel az I. dinasztia uralkodásának közepéről származó pecséteken.

Az állandó hadsereg nyilván csak csírájában volt meg. Az I. dinasztia egyik utolsó királyának hadvezére, aki íjjal a kezében ábrázoltatta magát a sinai sziklán, címei között katonai címet is említ, amely feltehetőleg állandó cím volt: „a csapatok vezére". Az egyik másodrangú udvaroncot, akit többedmagával az I. dinasztia egyik királyának sírboltja körül temettek el, íjjal a kezében örökítették meg. Rajza hasonlít a „harcos" szó hieroglifikus írásjeléhez; valószínűleg harcos volt az illető.

Akkoriban sokat hadakoztak az engedetlen Alsó-Egyiptommal és a szomszédos törzsekkel: délen az etiópokkal (vagy núbiaiakkal), nyugaton a líbyaiakkal, északkeleten pedig az ázsiaiakkal. A Sinai-félszigeten az egyiptomi államnak állandóan háborúskodnia kellett a helyi törzsekkel az ottani rézbányák miatt.

Már akkor nagy jelentőségük volt az állami életben az írnokoknak. Az I. dinasztia idején az egyik fontos államhivatalnok, aki igen magas címeket és rangokat viselt, az írnok szerény címét sem vetette meg. A II. dinasztia idején minden második évben népszámlálást tartottak az országban, nyilván az adószedés érdekében.

EGYIPTOM ÍROTT TÖRTÉNETÉNEK KEZDETE

Az ősi hagyomány szerint Menés (görög névalak, az egyiptomi feliratokon Men) volt Egyiptom első királya. Manethón, a késő-egyiptomi pap is vele kezdi az I. dinasztia felsorolását abban a művében, melyet Egyiptom történetéről írt. Egyes tudósok szerint Menés volt az, aki az országot egységes államban egyesítette. Ennek a feltevésnek azonban igen kevés az alapja.

Egy nagyon régi emlékmű, amely semmi esetre sem származhat későbbi időből, mint az I. dinasztia uralkodásának elejéről, dicsőíti az Alsó-Egyiptomon győzelmet aratott királyt, akinek a nevét általában „Narmer"-nek szokták olvasni a tudósok.

Felmerült az a vélemény, hogy a „Menés" név csak második neve vagy személyneve lehetett ennek a győzőnek (az egyiptomi királyok több nevet is viseltek). Ez a feltevés azonban aligha lehet helyes. A szóban forgó emlékművon ábrázolt győzelmet korántsem kell az északi országrész első meghódításának tartanunk. Lehet, hogy csupán valamelyik felkelés elfojtásáról van szó, hiszen még a II. dinasztia idején is többször meg kellett fékezni az északi felkelőket.

De közvetlen érvek is támogatják azt a feltevést, hogy Egyiptomot már jóval az I. dinasztia

tól délre, Etiópiában is voltak lelőhelyei, de innen valószínűleg jóval később jutott el Egyiptomba. A folyó völgye és a keletre fekvő pusztaság bővelkedett különféle kövekben. Az I. dinasztia idején használt kőfajtákból ítélve arra következtethetünk, hogy a kőanyagnak már akkoriban több lelőhelyéről tudtak. Az ékszerekhez használt féldrágaköveket már az I. dinasztia idején ismerték. Néhány ilyen kőfajtának a lelőhelye a folyótól keletre elterülő pusztaságban, más fajtáké (türkiz, malahit) a Sinai-félszigeten volt, és csak egy ritka kőfajtát, a lazuritot szerezték be csere útján ázsiai törzsektől.

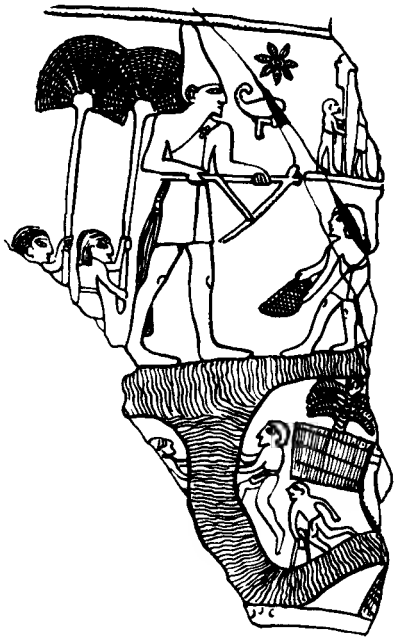

Földművelők szertartása a csatorna partján „Skorpió" fáraó kőbuzogányának dombormüve. Hierakónpolis. I. e. IV. évezred vége

Mint már említettük, fa volt az országban, de nem fedezte az egész szükségletet, úgyhogy ez a körülmény általában gyenge pontja maradt az egyiptomi gazdaságnak. Az ébenfát, amelyet már az I. dinasztia idején sok mindenre felhasználták, kezdve a háztartási tárgyak részeitől egészen a nyílhegyig, kétségtelenül külföldről szállították.

Az elefántcsontot oly nagy mennyiségben dolgozták fel, hogy a bevitel feltevése igen valószínűtlennek látszik. Inkább azt kell gondolnunk, hogy a sivatag szélein akkor még elefántok tenyésztek. Talán éppen az elefántcsontból készült tárgyak kedvelése idézte elő, hogy később az elefánt teljesen kipusztult Egyiptomból.

Így tehát az ország és a környező pusztaságok természeti gazdagsága lehetővé tette, hogy a Korai Birodalom lakói megelégedjenek azokkal a nyersanyagokkal, melyeket saját területükön vagy annak közelében találtak. Emellett azonban Egyiptom még eléggé távoli országokkal is kapcsolatban volt; így például már az I. dinasztia uralkodásának elején előfordulnak olyan edények, melyek valószínűleg az Égeitenger szigeteiről kerültek Egyiptomba.

TÁRSADALMI VISZONYOK

A Korai Birodalom társadalmi rendjére vonatkozólag csak szegényes és hézagos adatok állnak rendelkezésünkre. A források gondosan igazgatott, különféle termékeket adó nagy királyi gazdaságról beszélnek. A borosedények agyagdugaszain levő pecsétlenyomatok mindkét dinasztia korában megemlítik a királyi vincellérek nevét és a szőlőgazdaságokért felelős főtisztviselők címét. Sok pecsét is maradt ránk, melyekkel a királyi gazdaságok termékeit pecsételték le. E pecsétek jelentős részét nem fejedelmi sírokban, hanem előkelőségek, sőt, néha nem is előkelő emberek sírjaiban találták, akik termékeket kaptak a királyi gazdaságból.

A II. dinasztia korából származó feliratok „műhelyben fogyasztott ételekről" tesznek említést. Arról, hogy a nagy gazdaságokban akkoriban különféle műhelyek voltak, a „hajóépítő (vagy talán tágabb értelemben — famegmunkáló) részleg pecsétje" tanúskodik; ez a részleg „a királyi gyermekek anyjának" gazdaságához tartozott. A pecsét egyben azt is bizonyítja, hogy a II. dinasztia uralkodásának végén az uralkodói családon belül a királyné gazdasága el volt különítve a királyétól, akárcsak a későbbi időkben. A „király házának" külön történő említése alapján feltehetjük, hogy az I. és II. dinasztia idején a királyi „házakon" (gazdaságokon) kívül más „házak" is voltak.

Kik dolgoztak a királyi gazdaságban vagy a többi nagybirtokon? A források sajnos nem válaszolnak eléggé világosan erre a kérdésre.

Az I. dinasztia uralkodóihoz közel álló személyek és szolgák sírfeliratai között van olyan

őket a bérmunkásokkal, csakis rabszolgák lehettek, bár a szöveg egyszerűen „ifjaknak" *(guruš)* nevezi a férfiakat, és csupán a nőket nevezi „rabnőnek" *(geme)*.[1]

Az Ur-i dinasztia királyi-templomi gazdasági okmányaiból kiderül, hogy a gazdaságban adósrabszolgák is dolgoztak. A királyi-templomi gazdaságok archívumaiból sok olyan okmány került elő, amelyek uzsoraüzleteket rögzítenek. Maradtak ránk magánjogi okmányok is, amelyek arról tanúskodnak, hogy az adósok magukat és családtagjaikat is eladták rabszolgának.

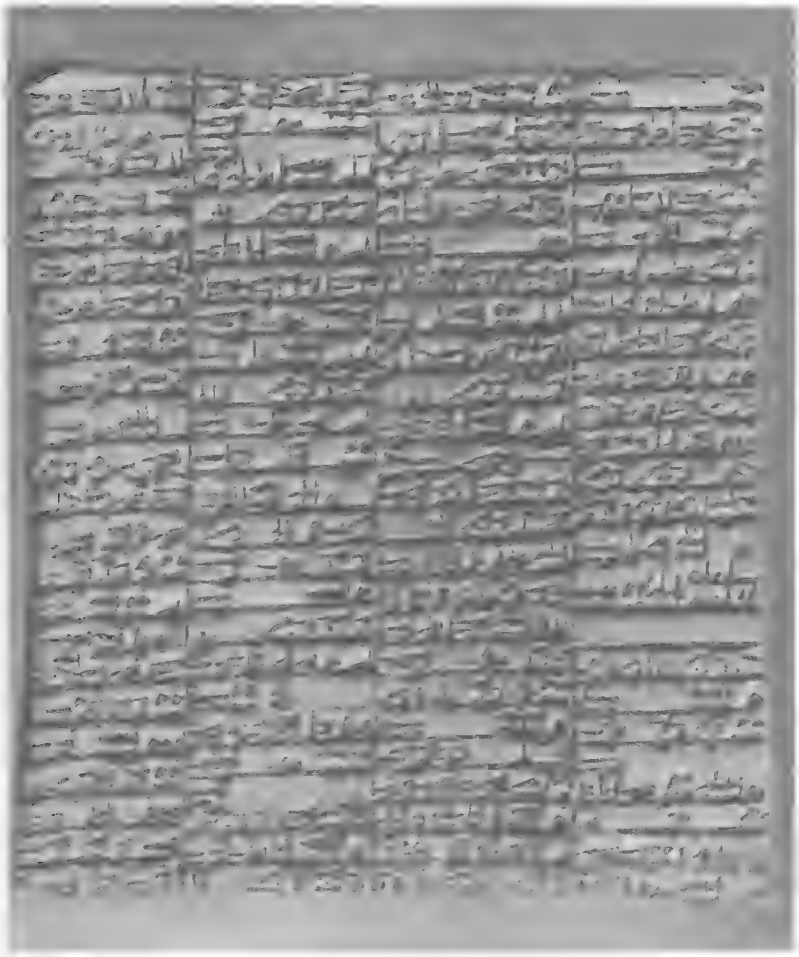

A királyi gazdaság sumer nyelvű ékírásos évi beszámolója a munkaerő-felhasználásról Umma városában talált lelet

Ur III. dinasztiájának idején a királyi-templomi gazdaság rabszolgái között voltak szakképzett és nem szakképzett dolgozók. Így például a rabnők egy része szakszerűen értett a fonáshoz vagy a szövéshez. Ha azonban másutt kevésnek bizonyult a munkaerő, őket is felhasználhatták a legkülönfélébb munkákra (termésbetakarításra, öntözési munkálatokra, sőt még hajóvontatásra is).

A kézműves rabszolgák külön műhelyekben dolgoztak, s felügyelőik szintén részletes elszámolásokat készítettek a rendelkezésükre álló munkaerő felhasználásáról. Ránk maradt például egy 32 fővel dolgozó asztalosműhely felügyelőjének az elszámolása.

A gazdasági elszámolások tanulmányozása azt mutatja, hogy a mezőgazdaságban és a kézművességben nagyjából egyformán szervezték meg a munkát. A rabszolgák szakadatlanul dolgoztak, egyetlen nap pihenőjük sem volt. A rabnőket csak a hónapnak bizonyos napjain mentették fel a munka alól, amikor az akkori elképzelés szerint tisztátalanok voltak. Az állandóan hajszolt rabszolgák szervezete rendkívül hamar felőrlődött, s ezért halálozási arányszámuk nagyon magas volt. Például az egyik királyi-templomi gazdaságban 170 rabnő közül több mint 50 halt meg egyetlen év folyamán, egy 44 főből álló rabszolga-csoportból pedig öt hónap alatt 14-en pusztultak el.

[1] Néhány kutató szerint a gurušok többsége megfelel a korai sumer idők templomi gazdasági dolgozóinak, akik akkor még megőrizték személyi szabadságukat, de a kizsákmányolás fokozódásával a rabszolgák helyzetébe süllyedtek. Helyzetük most már semmiben sem különbözött a fogoly rabszolgák helyzetétől. — *Szerk.*

A templomi gazdaságok már névleg sem voltak kapcsolatban a környező faluközösségekkel; királyi-templomi gazdaságok lettek, vagyis a nagy rabszolgatartók érdekeit képviselő király korlátlan rendelkezésére álltak. Ezért az Ur-i királyi-templomi gazdaságokban dolgozó közösségi tagok már egyszerű napszámosok voltak, semmilyen kapcsolat nem fűzte őket többé ahhoz a gazdasághoz, amelyben időszakonként dolgozniuk kellett. A napszámosok munkáját többnyire a termés begyűjtése idején vették igénybe. Az egyik okmány alapján megállapíthatjuk, hogy Šumer és Akkad tíz városában a királyi-templomi gazdaságoknak mintegy 21 000 napszámosra volt szükségük aratás idején.

A királyi-templomi gazdaságok mellett tovább fejlődtek a magántulajdonosi gazdaságok is. Igaz, ezekről jóval kevesebb okmány maradt ránk, mint a királyi-templomi gazdaságokról, de annyit mégis megállapíthatunk, hogy a rabszolgákon kívül szintén foglalkoztattak napszámosokat. A magántulajdonosi viszonyok megszilárdulásáról tanúskodnak a ránk maradt bírósági okmányok és sumer törvények, amelyek — bár későbbi időkben állították össze — végeredményben Ur III. dinasztiájának törvényhozó tevékenységére vetnek fényt. Nemrégiben találtak egy törvénygyűjteményt, amely Urnammunak, a III. dinasztia első királyának az idejéből származik, de még nem tanulmányozták kellőképpen.

A ránk maradt dokumentumok azt is elárulják, hogy abban az időben tovább fejlődött a csere és a kereskedelem. Maradtak ránk olyan szövegek, amelyek szinte egy-egy lapot jelentenek a király és az előkelők megbízásából kereskedő tamkâruk üzleti könyveiből; e tamkâruk persze kereskedés közben maguk is gazdagodtak. Az árakat ezüstben fejezték ki, amely most az áruk értékének általánosan elfogadott mértéke lett. Az egységes súly- és mértékrendszer, amelyet még Akkad dinasztiája vezetett be, Ur III. dinasztiája idején is érvényben maradt; most ezeket „királyi" mértékegységeknek nevezték.

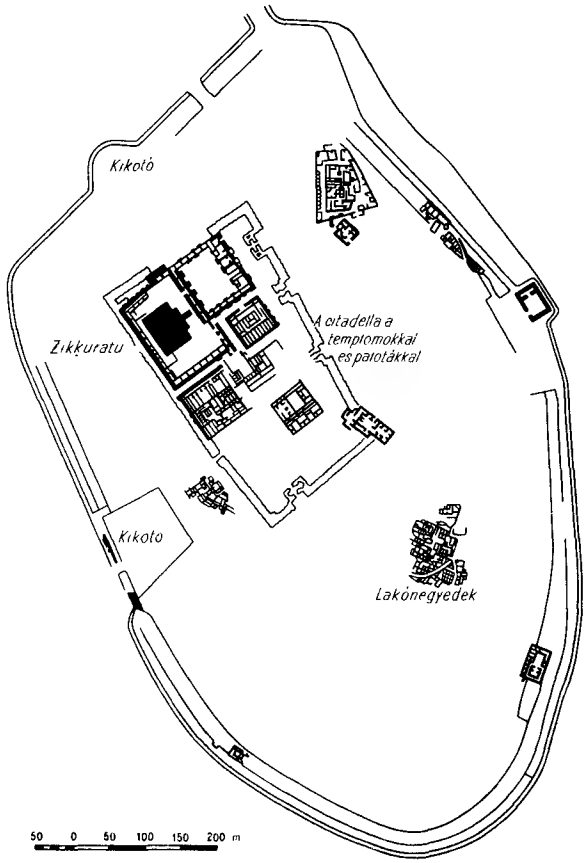

Ur város vázlatos alaprajza

A III. UR-I DINASZTIA ÁLLAMÁNAK BUKÁSA

Ur III. dinasztiájának hatalma az i. e. XXI. század második felében visszatarthatatlanul hanyatlásnak indult. Az állandó hadsereg vereségeket szenvedett a folytonos háborúkban, a nép fiaiból alakított hadsereg pedig elveszítette harcosait, akikből a nagy rabszolgatartók mohósága miatt nyomorúságos napszámosok és kényszermunkát végző adósrabszolgák lettek. Ezért Šulgi utódainak erejét már meghaladta az a harc, melyet keleten Elám ellen és egyidejűleg nyugaton az amorita törzsek ellen kellett vívniuk: az amoriták erre az időszakra már az Eufrátesz és Tigris középső szakaszának vidékét is elfoglalták. Igaz, hogy Ibbisin király (2049—2024), a III. dinasztia utolsó királya, uralkodásának elején győzelmet aratott keleten a hegyi törzsek fölött, de hamarosan

kénytelen volt védekezésbe vonulni. Akkadot elárasztották az amoriták. Ibbisin azzal próbálta feltartóztatni Šumer bukását, hogy fallal vette körül a legfontosabb városokat — Nippurt és Urt —, de már ez sem segített, mert magában Šumerben is felkelések törtek ki.

I. e. 2024-ben megdőlt Ur III. dinasztiájának állama. A belső zavargásoktól meggyengült állam nem bírta tovább az elámiak és amoriták nyomását. Urt lerombolták, Ibbisin királyt pedig Elám hegyeibe hurcolták. Ur pusztulását a II. évezred első századaiban keletkezett „siratóének" örökítette meg. Ez az irodalmi emlék még az ősi sumer nyelven íródott, amely az ország déli részén már kezdett kihalni, s helyét Akkad sémi nyelvének engedte át.

3. MEZOPOTÁMIA NÉPEINEK KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA AZ I. E. III. ÉVEZREDBEN

AZ ÉKÍRÁS FEJLŐDÉSE

I. e. IV. évezred	I. e. III. évezred	I. e. II–I. évezred Gyorsírás Babilóni	Asszír	Mit ábrázol	Jelentésérték Mit jelent	Sumer nyelven	Akkad nyelven	Szótag érték
				Láb	„Járni" „Állni" „Hozni"	Du, Gin, Ara Gub Tum	Alâku Uzûzzu Wabâlu	Du, Gin Gub, Gup Ra, Tum
				Balkéz	„Bal"	Kab, Kub Gub	Šumêlu	Kab, Kap Gub, Gup Ḫub, Ḫup
				Gyékény erősítésére szolgáló karó	„Karó" „Építeni"	Kak Du	Sikkatu Banû	⟨Kak⟩ Du
				Nyílvesszőkoteg	„Vörös és fokhagyma" „Odaadni"	Sum Sum, Si (m)	Karâšu Nadânu	Sum, Šum Se
				Csillag	„Ég" „Isten"	An Dingir	Šamû Ilu	An
						determinativum istennevek előtt		
				Hal	„Hal"	Ku, Ḫa	Nûnu	Ḫa
						determinativum halnevek után		
				Hegyek	„Hegy" „Ország"	Kur, Gin Kur	Šadû Mâtu	Kur, Gin Šad, Šat Mad, Mat Nad, Nat Lad, Lat
1	2			1 Vadbika 2 Házibika + a „Hegyek" jel	„Vadbika"	Am	Rîmu	Am
				Öntözőcsatorna	„Csatorna"	E	Iku	E
				Kalász	„Árpa"	Še	Šeu	Še
				Eke	„Eke" „Földműves" „Szántani"	Apin Engar Uru	Epinnu Ikkaru Erêšu	Pin

Az ékírás fejlődését mutató táblázat

Mezopotámia ősi népei magas fokú kultúrát teremtettek, amely alapja lett a későbbi babiloni kultúrának. A különböző népek kapcsolatainak fejlődése során a sumerek és akkadok kulturális vívmányait másutt is megismerték. E vívmányok igen nagy hatással voltak az egész emberiség további kulturális fejlődésére.

AZ ÍRÁS ÉS A TUDOMÁNY

Mezopotámia népeinek hatalmas kulturális vívmánya volt az írásbeliség megteremtése; a sumereknél már az i. e. IV. évezred közepén megjelentek az írás kezdeti csírái. Mivel olyan állam alakult ki, amelynek a kormányzás érdekében többé-kevésbé rendszeres nyilvántartásokra és írásbeli adminisztrációra volt szüksége, ezek a csírák kifejlett írássá alakultak.

A sumer írás képírásból fejlődött ki. A legrégibb emlékeken szereplő írásjeleket minden nehézség nélkül visszavezethetjük elsődleges képrajzukra. Ezek a jelek embert, egyes testrészeket, szerszámokat, fegyvereket, csónakot, állatokat, madarakat, halakat, növényeket, földet, vizet, hegyet, csillagot stb. ábrázoltak.

Az írás további fejlődése abban mutatkozott meg, hogy a piktogrammák (képjelek) átalakultak ideogrammákká, vagyis olyan írásjelekké, amelyeknek tartalma már nem esett egybe rajzos ábrájukkal. Így például a láb rajzának ideogramma-formája kezdte jelenteni mindazokat a cselekményeket, amelyek a lábbal kapcsolatosak — „járni", „állni", sőt „vinni" stb. A sumer írás egy másik irányban is fejlődött. A képrajzokból az ideogrammák mellett kezdtek fonogrammák is kifejlődni. Így például a tejesköcsög képrajzát a „*ga*" hangcsoport jelölésére kezdték használni, mivel sumer nyelven a „tej" jelentésű szó „*ga*"-nak hangzott. A sumer nyelv egytagú szavainak bősége az írásban több száz olyan jelet eredményezett, amelyek szótagokat jelöltek, és több olyan alfabetikus jelet, amelyek hangoknak feleltek meg. A szótag- és hangjeleket eleinte főként a nyelvtani jelek, segédszavak és segédszócskák jelölésére használták.

Az írás fejlődésével a sumer írásjelek képjellege fokozatosan eltűnt. Mezopotámiában az íráshoz kezdettől fogva agyagtáblákat vagy agyaglapokat használtak. Az agyagra való írásnál a rajzok egyszerűsödtek, egyenes vonalak kombinációivá alakultak át. Mivel az agyag felületére szögletes pálcika sarkával nyomták rá a jeleket, a vonalak jellegzetes ék alakú bemélyedések lettek; az írásjelek folyóírása „ékek" társulása lett. Az így kialakult sumer ékírást átvették a sémi akkadok, akik ezt az írásmódot a maguk nyelvéhez alkalmazták. A sumer—akkad ékírás később számos elő-ázsiai országban elterjedt.

A templomi gazdaságok számvetései és a sumer építőművészet fejlődése megkövetelték a matematikai ismeretek bővülését. Hogy Šumerben mennyire fejlett volt a matematikai gondolkodás, arról az Ur III. dinasztiájának írnokai által készített elszámolások tökéletessége tanúskodik. Csakis az akkori matematika eredményeivel magyarázható, hogy Mezopotámia írnokiskoláiban később, az I. babiloni dinasztia idején (az i. e. II. évezred első felében) oly nagy mértékben kibővültek a matematikai ismeretek.

A sumer tudományos kifejezések bőségesen megtalálhatók nemcsak a matematikai szövegekben, hanem egyéb tudományágakban is, amelyeket Babilon írnokiskoláiban tanítottak, így például az asztronómiában, vegyészetben stb. Ezért joggal állíthatjuk, hogy az egyiptomi írnokok mellett Šumer írnokai alapozták meg az ókori tudományos gondolkodás fejlődését.

A VALLÁS

Minden sumer területi közösség a maga helyi védistenét tisztelte, aki mintegy egyetemleges megtestesítője volt az emberi élet fölött uralkodó valamennyi felsőbb erőnek. Ilyen istenségnek rendszerint a földművelés védelmezőjét tekintették.

Minthogy az öntözéses földművelésben nagy szerepet játszottak az égitestek s ezek megfigyelése, az ősi Šumerben az isteneket már korán kapcsolatba hozták egyes csillagokkal vagy csillagképekkel. A sumer képírásban a csillag jele az „isten" fogalom jelölésére szolgált.

Fontos szerepet játszott a sumer vallásban az istenanya, vagyis a földművelés, a termékenység és a gyermekáldás védelmezője; kultusza még az anyajogú nemzetség uralmának időszakába nyúlt vissza. Több ilyen helyi istennő volt, például Inanna, Uruk város istennője, minden létezőnek szülőanyja. Vele együtt tisztelték Dumuzi (sémi változata Tammûz) istent, az „igaz gyermeket". Dumuzi az elhalónak és az újjászületőnek az istene volt, s a gabona sorsát testesítette meg. A növények elhaló és újjászülető isteneinek tisztelete a földművelés túlsúlyra jutásának időszakába nyúlik vissza.

A sumerek, majd az akkadok világszemléletében fontos szerepet játszott azoknak a természeti erőknek az istenítése, amelyek különösen nagy jelentőségűek a földművelés szempontjából (ég, föld, víz). A természet e döntő erőinek három főisten felelt meg: az ég istene volt Anu, a földé Enlil, a vízé pedig Enki vagy Ea.

Ezeket az isteneket egész Mezopotámiában tiszteltték, bár Enlil tiszteletének központja Nippur, az egész sumer állam központi szent helye, Enki istené pedig Eridu városa volt. Városaik határain kívül tiszteltték még Sippar város főistenét — Šamaš napistent (sumer változatban Utu), Ur város főistenét — Sint, akit a Holddal azonosítottak, és sok más istent.

Šumer társadalmában a papság eleinte nem volt külön rend. A templomi gazdaságot vezető és a legfontosabb szertartásokat végző főbb papok az előkelő rétegből kerültek ki, míg az áldozatok technikai elvégzésében segédkező alacsonyabb beosztású papok többnyire a népből származtak. Nagy jelentőségük volt a templomi írnokoknak, akik fenntartották és továbbfejlesztették az írást.

A vallás szentnek minősítette a fennálló társadalmi rendet; a városállam fejedelmét az istenek leszármazottjának és a városi védőisten képviselőjének tekintették. A sumerek vallásából azonban még hiányzott az a törekvés, hogy megbékíteni igyekezzen az elnyomott tömegeket súlyos földi sorsukkal, s ezért jutalmul „túlvilági" életet ígérjen. A paradicsomi életbe, a földi szenvedésekért járó égi jutalomba vetett hit valószínűleg nem fejlődött ki az ősi Mezopotámiában. Több mítoszban is megtalálni azt a gondolatot, hogy az ember hiába törekszik halhatatlanságra.

A régi sumerek néhány mítosza (a világ teremtése, a vízözön stb.) nagy hatással volt más népek mitológiájára, többek között a régi zsidók mitológiájára, és bizonyos mértékig megváltozott formában fennmaradt a mai keresztények vallási nézeteiben is.

Az akkad sémitáknál úgy látszik nem volt meg az istenek pontosan kidolgozott hierarchiája. Más sémi törzsekhez hasonlóan törzsük istenét uralkodónak *(bêlu)*, a törzs istennőjét viszont egyszerűen csak istennőnek *(ištar)* nevezték. Miután letelepedtek Mezopotámiában, átvették a sumer vallás minden alapvonását. Az ég és a víz istenét ők is sumer névvel Anunak és Eának nevezték; Enlil a sumer név mellett a Bêl nevet is megkapta.

AZ IRODALOM

A sumer irodalomnak sok emléke maradt ránk, főként másolatokban, amelyeket már Ur III. dinasztiájának bukása után írtak le, s Nippur város templomi könyvtárában őriztek. E műveket csak nemrég sikerült megfejteni, részben a sumer irodalmi nyelv nehézsége, részben a szövegek rossz állapota miatt (több táblát tucatnyi darabra törve találtak meg, s ezeket a darabkákat most különböző országok múzeumaiban őrzik).

A legtöbb mű vallásos mítosz és legenda. Különösen érdekes néhány kisebb elbeszélő költemény; a bennük foglalt legendák a földművelés és a civilizáció megszületéséről szólnak, amit az istenek művének tekintenek. Felvetik azt a kérdést is, hogy milyen értékes az ember számára a földművelés és az állattenyésztés. Ez valószínűleg azt a tényt tükrözi, hogy a sumer törzsek aránylag nem régen tértek át a főként földművelő életmódra.

Rendkívül archaikus jellegű az Inanna istennőről szóló mítosz, amely elmondja, hogyan zárták az istennőt a halál föld alatti birodalmába, és hogyan szabadult ki onnan; a földre való visszatértével az elhalt élet is visszatért. E mítosz a természet életének vegetációs és „holt" időszakát tükrözi.

Voltak különböző istenekhez írt himnuszaik, történelmi elbeszélő költeményeik is (például az uruki királynak a gutiak fölött aratott győzelméről). A sumer vallási irodalom legjelentősebb műve az a szándékosan bonyolult nyelven írt elbeszélő költemény, amely arról szól, hogyan építette fel Gudea, Lagaš kormányzója Ningirsu isten templomát. Az elbeszélő költeményt két agyaghengerre írták, mindkettőnek a magassága körülbelül egy méter. Számos morális-tanító jellegű elbeszélő költemény is maradt ránk.

A népköltészet termékeiből csak néhány maradt meg az utókor számára. A népmesék szövegei mind elpusztultak, csak néhány állatmese és közmondás őrzi a sumer népköltészet emlékét.

Fontos emléke a sumer irodalomnak a Gilgameš hősről és harcostársáról, Enkiduról szóló epikus elbeszélés-ciklus. A Gilgameš-eposz legteljesebb formában akkad nyelven maradt fenn. Vannak azonban még régebbi töredékek, melyek megcáfolhatatlanul azt bizonyítják, hogy az eposz sumer eredetű.

Az eposz szerint Gilgameš halandó apának és Ninsun istennőnek volt a fia, s Uruk városán uralkodott. Ur III. dinasztiájának királylistáiban Gilgameš király úgy szerepel, mint Uruk város első királyi dinasztiájának egyik tagja. A későbbi hagyomány tehát történelmi személynek tartotta.

A Gilgamešről szóló sumer hősmondák kétségbevonhatatlanul bizonyítják az eposz népi jellegét. A legrégebbi változatokban Gilgamešt nemcsak a roppant erejű, daliás Enkidu segíti hősi tetteiben, hanem a nép fiai is: 50 ember a „város gyermekei" közül, vagyis Uruk város népéből. Ők támogatják Gilgamešt és Enkidut, amikor a két hős a cédruserdők országa (Libanon) ellen vonul, melyet egy Ḫumbaba nevű szörnyeteg őriz. Abból a hősmondából, mely Gilgamešnek Kiš város királya, Agga elleni harcáról szól, megtudjuk, hogy Gilgameš nem volt hajlandó Kiš város királyának követelésére öntözési munkálatokat végezni, s ebben a visszautasításban Uruk város népgyűlése is támogatta Gilgameš királyt. Ami viszont az előkelőket illeti, azok összegyűltek a vének tanácsában, és gyáva módon azt tanácsolták Gilgamešnek, hogy engedelmeskedjék Kiš királyának.

E hősmondának nyilván az a történelmi alapja, hogy Uruk önállóságáért harcolt a hatalmas északi városállam, Kiš ellen.

A Gilgameš-mondaciklus nagy hatással volt a környező népekre. Átvették az akkadok, tőlük pedig tovább terjedt Észak-Mezopotámiába és Kisázsiába. Voltak különféle más hősökről szóló epikus ciklusok is.

Fontos helyet foglaltak el a sumerek irodalmában és világszemléletében a vízözönről szóló legendák. Lényegük az, hogy az istenek vízözönnel pusztították el minden élőlényt, s csupán

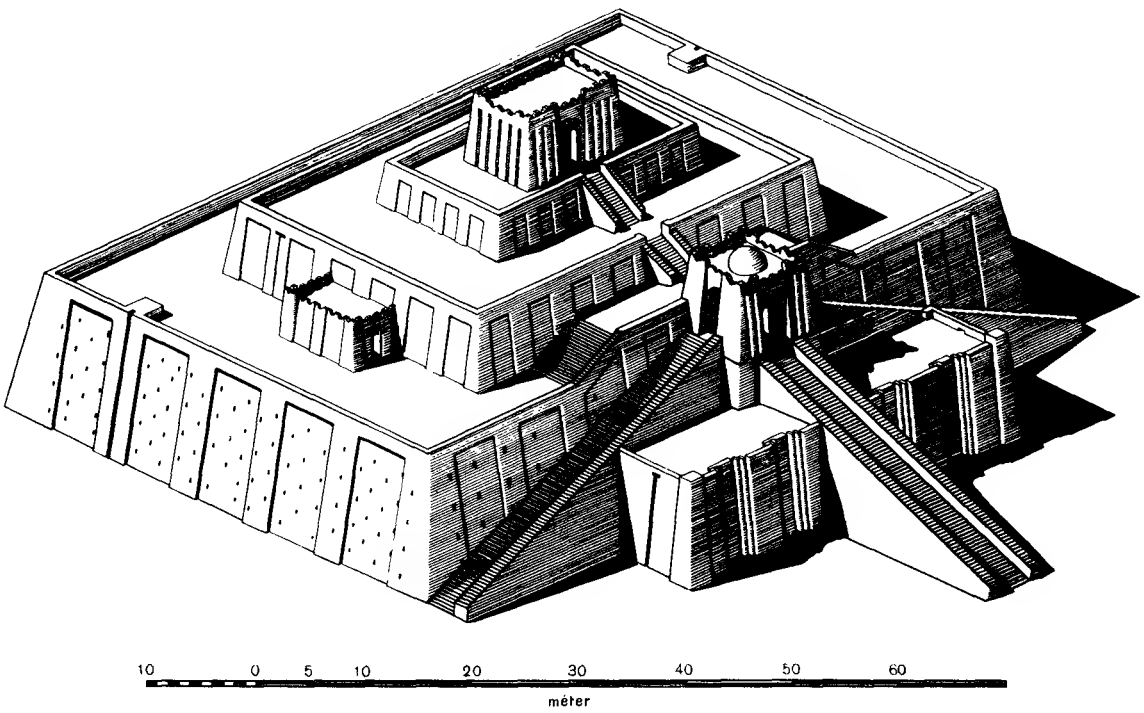

Toronytemplom (zikkuratu) Ur városában
I. e. III. évezred vége. Rekonstrukció

a becsületes Ziûsudra hős menekült meg, aki Enki isten tanácsára hajót épített magának. A vízözönről szóló legendák szolgáltak alapul a megfelelő bibliai legendához, s minden bizonnyal azoknak a katasztrofális áradásoknak a hatására keletkeztek, melyek az i. e. IV. évezredben többször elpusztították számos sumer lakótelepet.

ÉPÍTÉSZET ÉS MŰVÉSZET

Az uralkodó osztály gazdagsága a királyok hatalmas arányú és mindenütt tapasztalható építő tevékenységében jutott kifejezésre. A nagy ütemű építkezés, amelynek során országszerte számos templom és palota épült, csupán a rengeteg fogoly rabszolga révén, valamint a szabad lakosság munkájának felhasználásával vált lehetségessé. Mezopotámiában a helyi természeti viszonyok miatt nem kővel építkeztek, mint Egyiptomban, hanem minden épületet vályogból emeltek.

Mezopotámiában nem fejlődött ki annyira a holtak kultusza, mint Egyiptomban, s nem építettek hatalmas piramisokat vagy az egyiptomi előkelőségek sírboltjaihoz hasonló építményeket. Šumer és Akkad hatalmas lehetőségekkel rendelkező építészei azonban óriási méretű lépcsőzetes toronytemplomokat (*zikkuratu*-kat) emeltek. Mezopotámia építészetében már a legrégibb időkben megjelent az egyébként nem nagy szerepet játszó oszlop és a boltív. A falakat elég korán kezdték tagolni kiszögellésekkel és mélyedésekkel, s a mozaiktechnikával készült frízdíszítéseket is meglehetősen korán alkalmazták.

A sumer szobrászok istenek és előkelők szobrait mintázták meg, s ezenkívül domborműveket készítettek (például a „keselyű-sztélé"). Míg azonban a Djemdet-Nasr-i kultúra idején a sumer művészek bizonyos sikereket tudtak felmutatni az ember ábrázolásában, addig a korai városállamok idején már durva sematizmus lett úrrá — az embert vagy természetellenesen zömöknek, vagy természetellenesen nyúlánknak ábrázolták, s eltúlozták a szem, orr stb. méreteit. Az ábrázolást a kőfaragásban is geometriai sémák jellemezték. Akkad dinasztiája idején a szobrászok messze elhagyták a korai sumer szobrászokat, s többek között mozgás közben is tudtak élőlényeket ábrázolni. Šarrukînu és különösen unokája, Naramsin uralkodása idején a domborművek már meglepően tökéletesek. Az egyik legkiemelkedőbb művészi emlék Naramsin sztéléje, amelyet a hegylakók fölött aratott győzelem emlékére emeltetett. A dombormű híven érzékelteti a hegyvidéken lefolyt harc drámaiságát.

Magas szinten állt Akkad ábrázoló művészete. Különösen figyelemre méltó a mítoszok és legendák jeleneteinek művészi ábrázolása; e jeleneteket színes kőből készült henger alakú pecsétekre vésték. Nyilvánvaló, hogy a kor művészei fenntartották kapcsolatukat Mezopotámia népi művészetével.

Gudea és Ur III. dinasztiája uralkodása idején a művészet (például Gudeának kemény kőből — dioritból — készült fejszobrainál) kétségtelenül felhasználta Akkad művészetének legjobb alkotásait. Ur III. dinasztiájának uralkodásától kezdve azonban a művészetben erőre kaptak az ábrázolás holt, kanonikus sémái, túlsúlyba kerültek az egyoldalú vallásos tárgyak.

Mezopotámia népei számos hangszert találtak fel (pásztorsíp, fuvola, kézidob, hárfa stb.). A ránk maradt emlékek tanúsága szerint e hangszereket templomi szertartásoknál használták, s külön zenész-papok játszottak rajtuk, akik egyúttal énekesek is voltak.

4. AZ ŐSI ELÁM

Mezopotámia rabszolgatartó társadalmának történetével szorosan összefügg Elám története. Ez az ország (a sumerek „Nim"-nek, az akkadok „Elamtu"-nak nevezték) Šumertől keletre terült el. Hegyes vidéken feküdt, de a csupán állattenyésztésre alkalmas hegyek mellett voltak termékeny

völgyek is Elám két nagy folyója — nyugaton a Choaspés (görög névalak, a mai Kerha) és keleten az Eulaios (görög névalak, a mai Karun) mentén. A Choaspés keleti partján, ahol a két folyó közeledik egymáshoz, egy nagy település feküdt: Susa (görög névalak), melynek főistenét, Inšušinakot Šumerben is tiszteltték. Az Elámon átmenő fontos kereskedelmi utak kereszteződésénél épült Susa hatalmas szerepet játszott az ország történetében. Elám délkeleti részén valószínűleg sötét bőrű törzsek éltek, melyek talán rokonságban álltak India dravida törzseivel.

Egyelőre még nem tudjuk megállapítani, hogy Elám lakóinak nyelve melyik nyelvcsoportba tartozott.

GAZDASÁGI ÉLET ÉS TÁRSADALMI VISZONYOK

A hosszú éveken át folytatott susai ásatások több kultúrréteget hoztak felszínre. A legjelentősebb a Susa I. elnevezésű réteg. E réteg alsó határának korát nem tudjuk pontosan meghatározni. Felső határa — vagyis a következő, úgynevezett Susa II. réteg kezdete — az i. e. III. évezred végére tehető. A Susa I. rétegben lakótelep nyomai mellett temetőre is bukkantak, amely a város ősi lakosságának halottkultuszáról tanúskodik.

Az akkad sereg harca lullubi hegyilakóival Naramsin király sztéléje. Susai lelet. I. e. XXIII. század. Sárga homokkő

A Susa I. rétegben talált tárgyakat az eneolit korba kell sorolnunk. A gondosan csiszolt kőszerszámok mellett csak nagyritkán kerültek elő rézből készült tárgyak. A szerszámok arról tanúskodnak, hogy készítőik letelepedett életmódot folytattak, s a vadászat mellett földműveléssel is foglalkoztak: árpát, tönkölybúzát és lent termesztettek. Az agyagból formált szobrocskák némelyike a termékenység istennőjét ábrázolja. A külön temetkezési célokra készült edényeket jól iszapolt agyagból, kézzel, fazekaskorong nélkül formálták meg, s mértani ábrákkal, emberek, madarak, házi- és vadállatok, valamint szerszámok geometrikusan stilizált rajzaival díszítették. A díszek fekete festékkel készültek. Susa I. lakótelepét nyílván tűzvész pusztította el, esetleg a szomszédos harcias hegyi törzsek támadásának esett áldozatul.

Ellentétben a Susa I. kultúrréteggel, a következő, úgynevezett Susa II. réteg kultúrája, mely nemcsak Susa városára, hanem Délnyugat-Irán más pontjaira is kiterjedt, kapcsolatot mutat az Elámtól nyugatra fekvő országok, elsősorban Šumer kultúrájával, amint arról a sumer városokban — Eriduban, Urban, Kišben és másutt — végzett ásatások tanúskodnak. A Susa II. kultúra idő-

szakában már rézszerszámokat és rézfegyvereket is használtak. Fel kell tételeznünk, hogy a rezet magában Elámban bányászták, legalábbis Gudea király azt közli egyik feliratában, hogy rezet szerzett az Elámmal határos Kimaš hegyeiben. A Susa II. rétegben aranyat is találtak. Akkortájt kezdtek Elámban bronztárgyakat készíteni. A kohászat mellett nagy jelentőségre tett szert az agyagművesség. Igaz, a Susa II. rétegben talált edények nincsenek oly gondosan megmunkálva, mint a Susa I. réteg edényei, viszont többszínűek, és ábráik is sokoldalúbbak; a művész tájakat, állatokat, embereket festett rájuk. A szarvasmarhákat ábrázoló rajzok alapján megállapíthatjuk, hogy az állattenyésztés is tovább fejlődött. A sajátos elámi hieroglifírás kialakulása szintén erre az időszakra tehető.

Sumer szoborportré
Az ifjú Gudea szobra Lagašból. I. e. XXII. század. Diorit

A Susa I. kultúrát olyan réteg adataiból ismerjük, amelyben réztárgyak csak ritkán fordultak elő; e kultúra termelőerőinek színvonala az ősközösségi rend termelési viszonyainak felelt meg. Később, amint a termelőerők tovább fejlődtek, s az emberek a kőszerszámokról a rézszerszámokra tértek át, Elámban is fordulat következett be a termelésben, amelynek végső eredménye a rabszolgatartó rend kialakulása volt.

Elám rabszolgatartó társadalma először csak a folyóvölgyekben alakult ki, ahol a termelőerők és a csere gyorsabb ütemben fejlődtek; e vidékek lakossága a hegyvidékek lakosságánál hamarabb került szoros kapcsolatba Šumer szomszédos városállamaival, például Lagašszal. A hegyvidékek lakossága az i. e. III. évezred második felében, sőt később is még az ősközösségi rend viszonyai között élt, s rabló betörésekkel nyugtalanította a völgyek gazdag rabszolgatartó társadalmát.

ELÁM KAPCSOLATAI MEZOPOTÁMIA ÁLLAMAIVAL

Šumer és a harcias elámi törzsek kétségtelenül már a távoli régmúltban össze-összecsaptak egymással. Attól fogva, hogy az i. e. XXV. században Lagaš uralkodóinak feliratai megjelentek, tudunk ezekről a háborúkról. Elám szoros kapcsolatban állt nyugati szomszédjával, Mezopotámiá-

val. A XXIV—XXIII. században Susát az akkad birodalomhoz csatolták, aminek következtében a mezopotámiai kultúra hatása jelentős mértékben erősödött Elámban.

Erről tanúskodnak Susa patesijének és Elám helytartójának, Puzur-Inšušinaknak az emlékművei. Ránk maradt szobrai a Mezopotámiában hagyományos kerekszobrászat alkotásai. Feliratainak csak egy része készült elami nyelven és elámi hieroglifákkal, másik részét ékírással írták akkad nyelven. Elám következő kormányzói csak a sémi nyelvet használták feliratainkon.

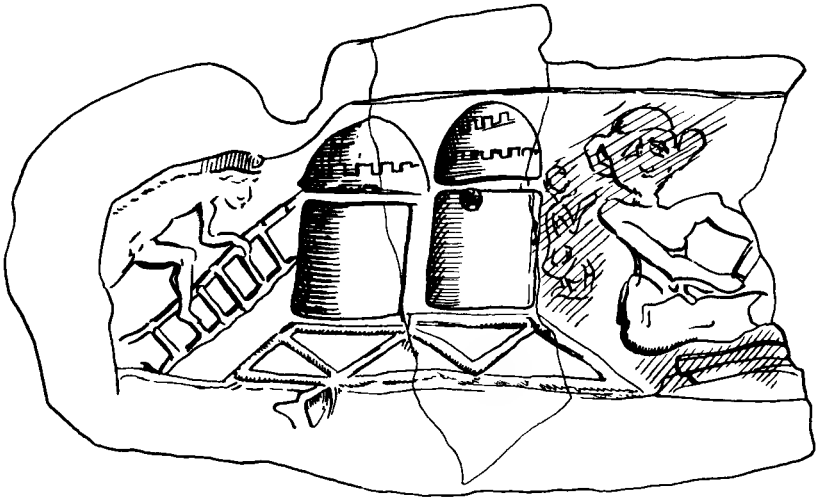

Hombár megtöltése gabonával
Elámi agyagpecsét lenyomata Susából. I. e. III. évezred eleje

Puzur-Inšušinak két feliratában Awan (Elám egyik körzete) hatalmas királyának nevezte magát, s kijelentette, hogy Inšušinak isten neki ajándékozta „a világ négy országát", vagyis az egész világ fölötti uralmat. Puzur-Inšušinak nyilván arra számított, hogy kihasználja Akkad hatalmának gyengülését, s igényt tartott a Mezopotámia fölötti uralomra. Már Naramsin utódjának is súlyos harcok árán kellett visszavernie az elámiták nagyszabású betörését. Később, amint Akkad egyre inkább gyengült, az elámiak hadjáratai mind sikeresebbek lettek. Amikor Mezopotámiában a gutiak uralkodtak, Gudea, Lagaš uralkodója arról tett említést feliratainban, hogy békés viszonyban él Elámmal, ugyanakkor azonban büszkén jegyezte meg, hogy „elpusztítottam Elám Anšan nevű városát".

Ur III. dinasztiájának királyai idején Elámnak újból el kellett ismernie Mezopotámia uralmát, s a III. dinasztia legnagyobb uralkodója, Šulgi király Susában templomot emeltetett „Susa istenurának", vagyis Inšušinak istennek. Amikor aztán Ur hatalma hanyatlani kezdett, Elám kormányzói újból önállóak lehettek, s végül megsemmisítő vereséget mértek elnyomóikra. Ez Kutirnaḫḫunte király idején történt. Megállapított tény, hogy Kutirnaḫḫunte i. e. 2024-ben feldúlta Uruk városát. Ugyanakkor Ur III. dinasztiájának állama összeomlott Elámnak és a korábban Mariban, az Eufrátesz középső szakasza mentén letelepült amoritáknak a csapásai alatt.

Fazekasok munkában
Elámi agyagpecsét lenyomata Susából. I. e. III. évezred eleje

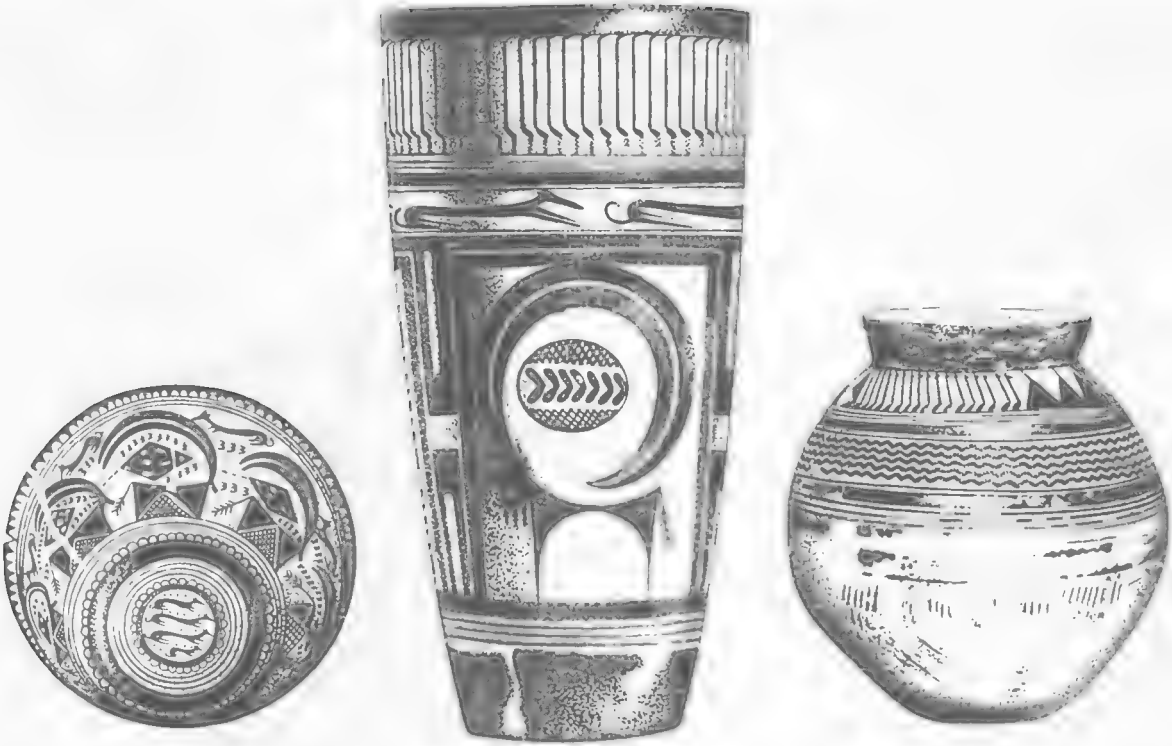

Elámi anyagedények, rajtuk vadkecskék és kutyák (a bal oldali és a középső edényen), madarak (a jobb oldali és a középső edényen), halász (a középső edényen, a kör közepén) és víz stilizált ábrázolása. Susa I. kultúra

ELÁM KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA

Elám kultúrájának legnagyobb vívmánya a saját írásbeliség megteremtése volt. Az elámi írás jelei a képírásból fejlődtek ki; később átalakultak vonalak kombinációivá, s ily módon sajátos vonalírás jött létre. Puzur-Inšušinak uralkodása idején ezt kezdte felváltani az ékírás, az elámi nyelvet pedig Akkad sémi nyelve, amely az írott emlékeken kiszorította Elám helyi nyelvét. Csak az i. e. II. évezred második felétől kezdtek ékírással rendszeresen elámi nyelven írni.

Elám képzőművészetében, mint már említettük, érezhető a mezopotámiai hatás. Erős hatással volt Elámra Mezopotámia a vallás területén is. Az elámi sémi feliratok Elám isteneit — kivéve Inšušinak főistent — a nekik megfelelő istenek sumer-akkad nevén nevezték — Bêl, Šamaš, Sin, Inanna, Ištar stb. Igaz viszont, hogy Mezopotámia papsága is befogadott panteonjába néhány elámi istent.

VIII. FEJEZET

EURÓPA ÉS ÁZSIA TÖRZSEI A FEJLETT NEOLIT KORBAN ÉS A FÉMKORBA VALÓ ÁTMENET IDEJÉN

Az előző fejezetekből láttuk, hogy a földgolyó két területén — a Nílus völgyében és Mezopotámiában — már az eneolit korban megjelent az osztálytársadalom és a legősibb állam. A rézszerszámok megjelenése azonban korántsem mindenütt eredményezte a munka termelékenységének és a fölös termék felhalmozásának olyan arányú növekedését, hogy az lehetőséget nyújtott volna rabszolgatartó típusú termelési viszonyok kialakulására. Ázsia és Európa törzseinek hatalmas többsége az eneolit korban továbbra is az ősközösségi rend viszonyai között élt.

Abban az időben már sok törzs foglalkozott földműveléssel és állattenyésztéssel, különösen azokon a vidékeken, ahol rézszerszámokat kezdtek használni. E törzseknél a fémkorra való áttérés még nem vezetett az osztálytársadalom kialakulásához, de maga után vonta az ősközösségi rend felbomlását, ami megteremtette a szükséges előfeltételeket az osztályok későbbi megjelenéséhez. Ugyanakkor Észak erdős övezeteiben és a trópusi országokban az i. e. III. évezredben tovább tartott a kőkorszak. E vidékeken az erdei törzsek többsége továbbra is vadászattal és halászattal foglalkozott.

1. ÁZSIA ÁLLATTENYÉSZTŐ ÉS FÖLDMŰVELŐ TÖRZSEI AZ ENEOLIT KORBAN

AZ ENEOLIT KOR BELSŐ-ÁZSIA DÉLI RÉSZÉN ÉS IRÁNBAN

Belső-Ázsia eneolit koráról ma még csak igen hiányos adataink vannak; ebben a vonatkozásban a mai Dél-Turkesztán és Fergana területét tanulmányozták a legalaposabban. Ezeknek emlékei nagyon hasonlítanak Elő-Ázsia eneolitkori emlékeihez. Magas halmok ezek *(tepe)*, amelyek az egymást követő lakótelepek rétegeződéseiből állnak.

A Belső-Ázsiát Iránt ól elválasztó hegygerincek északi hegyes lankáin megvizsgáltak néhány ilyen tepét. Legismertebb közülük a két Anau-halom Ashabad közelében. Az északi Anau-halom (magassága 17 m), valamint a Jasszi-Tepe rétegei az eneolit korból származnak (IV. évezred vége—III. évezred eleje). E rétegekből több lakótelep maradványai kerültek napvilágra. Mindegyik lakótelep vályogházakból állott. Némelyik helyiséget mértani mintájú falfestés díszítette. Az agyagos talajba hullott árpa- és búzaszemek tisztán kivehető lenyomatai, valamint a napvilágra került kőből készített gabonaőrlők azt bizonyítják, hogy a lakosság fő foglalkozása a földművelés volt.

Az állattenyésztés itt csak lassan indult meg; juh-, marha- és sertéscsontok először a réteg

alulról számított negyedik méterében fordulnak elő; a feljebb fekvő rétegszelvényekben már több ilyen csontot találtak. Szaporodott a tenyésztett állatfajták száma is: az i. e. III. évezred végén már szarvasmarhát, juhot, kecskét, kétpupú tevét, lovat és sertést is tartottak. A nyájakat és csordákat kutyákkal őrizték, amelyek nagyon hasonlítottak e vidék mai kutyafajtáihoz.

Az Anauban, akárcsak Belső-Ázsia más eneolitkori lakótelepein talált edényeket főként mértani díszítések borítják. Az anaui rajzok között számos olyan díszítés látható, amely a dél-iráni díszítési módhoz, valamint az elámi Susa I. lakótelep és a mezopotámiai (Tell Halaf, Samarra, El-Obeid, Jemdet-Nasr) késői neolitkori, illetve eneolitkori lakótelepek díszítési módjához hasonlít.

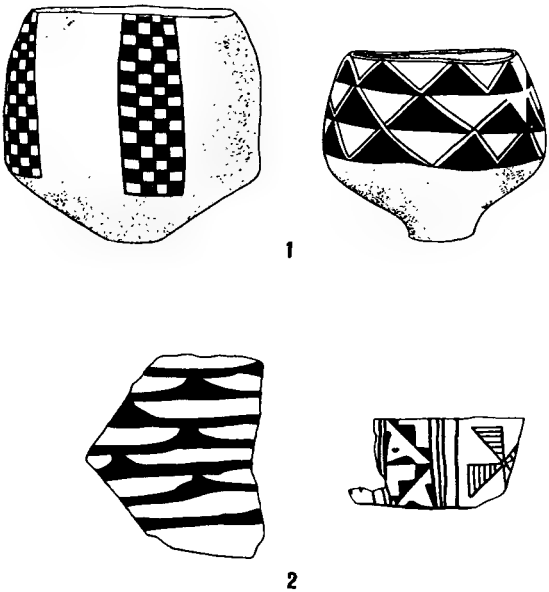

Az Anau I. és Anau II. kultúra kerámikája

Az eneolitkori anaui lakótelepeken talált szerszámok és fegyverek főleg kovából készültek, de már az alsóbb rétegekben is találtak réztárgyakat. A középső rétegekben a réztárgyak — árak, levél alakú kések stb. — egyre gyakoribbak.

Anau kultúrája elsősorban azért rendkívül érdekes, mert lehetővé teszi annak megállapítását, hogy Belső-Ázsia déli részének lakossága nyilván kapcsolatban állt Elám és Šumer ősi déli központjaival. Egyes adatok alapján arra is következtetni lehet, hogy Anau és az ősi indiai Harappa-kultúra (i. e. III. évezred—II. évezred közepe) szintén kapcsolatban állt egymással. Anau azonban nemcsak Mezopotámia legősibb civilizációja és az ősi indiai civilizáció között volt összekötő kapocs. Szinkiang ősi eneolitkori lakótelepein kínai régészek olyan festett kerámikára bukkantak, amelynek díszítése számos esetben hasonlít az anaui díszítéshez. Így tehát feltételezhetjük, hogy Szinkiang és Észak-Kína eneolitkori emlékei bizonyos mértékben kapcsolatban állnak India és Elő-Ázsia ősi keleti, eneolitkori kultúrájával.

A Belső-Ázsia déli részén levő eneolitkori lakótelepek későbbi történetét ma különösen jól tanulmányozhatjuk a Kopet-Dag előhegyeiben levő Namazga-Tepe halomnál végzett ásatások alapján. Itt néhány olyan épületet tártak fel, amelyeket régebbi összeomlott épületek helyén emeltek. Az egyik épület („B" épület, a III. évezred végéről és a II. évezred elejéről) romjaiból ítélve ezek a házak a nemzetségi közösség több szobából álló lakásai voltak. A „B" épület 27 helyiségből állt.

Namazga-Tepe lakossága állattenyésztéssel és főként földműveléssel foglalkozott (a régészek árpa- és búzaszemeket, továbbá számos gabonaőrlőt találtak itt). Kerámikája, a legmélyebb rétegekben talált, kecskéket és madarakat ábrázoló figyelemre méltó rajzokból és „lépcsős" díszítésekből ítélve részint Anau II. kerámikájához, részint pedig az elámi Susa kerámikájához hasonlít. A fazekaskorongon készített edények, valamint a bronzkészítmények a házi kézművesség jelentős fejlődéséről tanúskodnak.

Belső-Ázsiától délre és délnyugatra, az Iráni-fennsíkon az i. e. III. évezredben földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó törzsek laktak, amelyek a hegyi patakok vizét már öntözésre is felhasználták. Belső-Ázsiai szomszédaikhoz hasonlóan ezek a törzsek is vályogból építették házaikat és olyan festett edényeket készítettek, melyeknek díszítése azt mutatja, hogy kultúrájuk kapcsolatban állt a szomszédos országok, elsősorban Belső-Ázsia és Elám kultúrájával. Találtak itt (Tepe-Sialk lakótelepen) elámi vonalas hieroglifákkal írt okmányokat is. Az i. e. III. évezred végére Irán

termelőerőinek fejlődése új színvonalat ért el. Akkori lakói már különféle réztárgyakat készítettek, és egy Tepe-Hissarban talált, ökörrel szántó embert ábrázoló képből ítélve, az ekés földművelésre is kezdtek áttérni.

AZ ENEOLIT KOR INDIÁBAN

Indiában — már amennyire a meglehetősen szegényes régészeti adatokból megítélhető — a fémkorra való áttérés legelőször Beludzsisztán hegyes vidékein (a mai Pakisztán nyugati részén) történt meg. Itt a Zhab-folyó és más kisebb hegyi patakok völgyében sok ősi lakótelepre bukkantak (a mai Rana Ghundai, Quetta, Amri, Nal és más falvak környékén), amelyek alapján a fémkorra való áttérést eléggé világosan nyomon követhetjük. E kultúrák alsó rétegei még a neolit korból származnak, s az i. e. IV. évezred első felére és közepére tehetők. Az i. e. IV. évezred végéről és a III. évezred első feléből származó következő rétegekben már látható a rézkorra való áttérés. A lakótelepek már jobb felépítésűek, csupa vályogház, néha kőalapzattal. Néhány lakótelepet ciklópikus fal vett körül. Kezdték alkalmazni a rézszerszámokat. A lakosság ismerte a fazekaskorongot; edényeit különféle színes díszítéssel borította. A gazdaság fő ága az állattenyésztés volt. Szarvasmarhát és juhot tenyésztettek, ismerték a szamarat; a talált lófogakból ítélve már az i. e. IV. évezredben ismerték a lovat, de hogy a gazdaságban miképpen használták fel, azt eddig még nem sikerült megállapítani. A földművelés szerepe nyilván még jelentéktelen volt.

Történelmük azt mutatja, hogy ezek a települések később sem váltak fontos földművelő központokká. Sem a talaj, sem az éghajlat nem kedvezett a földművelésnek, s az ember technikai felkészültsége még gyenge volt ahhoz, hogy leküzdhesse a természeti nehézségeket.

Az eneolitkori indiai törzsek azonban már eléggé fejlettek voltak ahhoz, hogy megkezdjék az Indus-folyó völgyeinek birtokba vételét. Ez a folyamat az i. e. III. évezred első felében indult meg. A III. évezred közepén ezen a vidéken megszületett az „indus civilizáció" (Harappa-kultúra), amely — számos adat ezt bizonyítja — már az osztálytársadalom viszonyai között fejlődött.

KÍNA TÖRZSEI AZ ENEOLIT KORBAN

Az ásatások adataiból meglehetősen jól ismerjük Kína neolit- és eneolitkori törzseinek életét. Az akkori Kína kultúrájának tanulmányozásához igen fontos anyagot szolgáltatnak a festett agyagedények. Kína legrégibb festett kerámikája hasonlít India, a Közel-Kelet és Európa eneolitkori településeinek díszített edényeihez, s több helyi csoportra osztható: a legnyugatibb szinkiangi, továbbá a kanszui, sanszi-honani, szuijüani és mandzsúriai csoportra.

A szinkiangi települések edényrajzainak stílusa, amelyet mértani formák jellemeznek, erősen eltér a többi ősi kínai település festett kerámikájának stílusától. Ez a nyilván későbbi stílus azonban bizonyos mértékig hasonlít egyes kanszui és mandzsúriai edényrajzokéhoz, amelyek szintén későbbi időkből (az i. e. III. évezred végéről és a II. évezred elejéről) származnak. A Huangho-folyó felső és középső szakasza mentén fekvő legtöbb település azonban, ahol ez a festett kerámika megtalálható, egészen egyöntetű, s a mutatkozó eltérések nem lépik át a rokon törzsek egyes csoportjait jellemző helyi eltérések határait.

Legismertebb e csoport egyik települése, a Jangsao-telep, mely a Huangho jobb partján állt, valamivel lejjebb attól a helytől, ahol a Wei-folyó torkollik a Huanghóba. Az i. e. III. évezredből származó település lakói félig földbe vájt kunyhókban éltek, földműveléssel foglalkoztak, de a vadászat és a halászat is nagy szerepet játszott náluk. Régi neolitkori szerszámokat használtak. A rezet a Jangsao-típusú települések törzsei nagyon sokáig nem ismerték. Csak a III. évezred végéről származó késői telepeken fedezhetők fel a réz megmunkálásának első nyomai. Jangsao kultúrájának és lakosságának mindenre kiterjedő tanulmányozását elősegítette az a körülmény, hogy a

települések mellett a hozzájuk tartozó temetőket is megtalálták. A kiásott csontvázak antropológiai vizsgálata azt mutatja, hogy a lakosság többsége nagyon hasonló lehetett az ott élő mai lakossághoz. A Jangsao-kultúra háromlábú edényei sokban emlékeztetnek a késői kínai kerámikára.

A régészeti adatokból ítélve a Jangsao-típusú települések lakói nemzetségi közösségekben éltek, közösen gazdálkodtak, és társadalmi rendjüket minden valószínűség szerint az anyajogú nemzetség jellemezte. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a nemzetség vagy törzs egyes képviselőit — talán a győztes hadvezéreket — nagy pompával temették el a hegytetőkön (amint azt például a Kanszu tartományban levő p'iensik'oui sír mutatja).

Festett agyagedény a Jangsao-kultúra idejéből (Kanszu-tartomány, Kína)

A jangsaói edényrajzok számos egyező vonást mutatnak az indiai, iráni és mezopotámiai edények díszítésével.

A Jangsao-kultúra igen nagy hatással volt Észak-kelet-Kína szomszédos területeire; ezt kiváltképpen a Sakuot'ung barlangban végzett kutatások eredményei mutatják.

A Sakuot'ung barlang leleteiből megállapítható, hogy az oda eltemetett emberek akkoriban a neolit kultúra virágkorát élték. Értettek a kő csiszolásához, pattintással és finom nyomóretussal való megmunkálásához, különféle agyagedényeket készítettek, de még nem voltak háziállataik, nem tudtak földet művelni és növényeket termeszteni. Fő foglalkozásuk a vadászat és nyilván a gyűjtögetés volt. A barlangban nem találtak háziállat-csontokat; csupán vadállatok csontjai kerültek elő. E csontokból különféle szerszámokat készítettek: árakat, tűtartókat (kis csöveket a bennük elhelyezett tűkkel), különböző pengehegyeket és ékszereket.

Ókínai edény a cs'engcijai településről

Sakuot'ung első (alsó) és második rétegében is találtak agyagedény-töredékeket; ezekből meg lehet állapítani, hogy az edényeket vörös alapra festett fekete rajzokkal díszítették. Ugyanilyen rajzos kerámika jellemzi Észak-Kínának a Jangsao-kultúrához tartozó sírjait és telepeit. A sakuot'ungi agyagedények formája hasonlít a jangsaói edényekéhez. A sakuot'ungi leletek között vannak füleskorsó-töredékek, csészedarabok, valamint olyan háromlábú edényekből való cserepek, melyek erősen emlékeztetnek a *li* nevű jellegzetesen kínai edényekre. Kőből és kagylóból készült lapos gyűrűket is találtak; ezek nagyon hasonlítanak az úgynevezett *jüan*-gyűrűkhöz, amelyeknek az ősi Kínában vallásos-szimbolikus jelentőségük volt. Az észak-kínai korai földművelő kultúra elemeinek s a vadászokat meg halászokat jellemző kultúra vonásainak ilyen társulását másutt is meg

lehet figyelni, például az Északkelet-Kínában feltárt Hat'a-telepen. Nyilvánvaló, hogy az ősi Kína földművelői nemcsak futólag érintkeztek a sztyeppek vadászaival és gyűjtögetőivel, meg a tengermelléki halászokkal, hanem eléggé szoros kapcsolatban is álltak velük.

A Jangsao-kultúra minden valószínűség szerint az i. e. III. évezred végéig maradt fenn, amikor is Észak-Kínában nagy gazdasági és kulturális változások következtek be. Ezekről a változásokról világosan beszélnek a Huangho alsó szakaszánál, Santungban és Sansziban, valamint a Sanghaj és Hangcsou körzetében végzett ásatások eredményei. E vidékeken sok települést tártak fel, amelyek az úgynevezett lungsani kultúrához tartoznak. A településeket gyakran megerősítették: földsánccal vették körül, s arra még palánkot is emeltek (ilyenek például a cs'engcïjai-típusú települések; az egyik telep földsáncának kerülete 15 km). Lakóhelyül kerek sárkunyhók szolgáltak, melyekben tűzhelyet is raktak. Jellemző, hogy a tűzhelyeknek kemencepadkájuk volt, párhuzamosan futó füstvezető csövekkel, melyeknek szerkezete a kínai parasztházak későbbi *k'ang*-jaira emlékeztet. A cs'engcïjai-típusú települések lakossága továbbra is földműveléssel foglalkozott, de emellett jelentősen fejlődött az állattenyésztés is: juhot, sertést, szarvasmarhát, lovat tenyésztettek. A cs'engcïjai agyagedények sokban különböznek a jangsaói kerámika készítményeitől, elsősorban abban, hogy nincs rajtuk festett díszítés. Viszont újból megtaláljuk közöttük a háromlábú edényeket, amelyek a kínai eneolit kort összekapcsolják Kína anyagi kultúrájának későbbi történetével, egészen a Han-periódusig (vagyis az i. e. I. évezred végéig).

A megerősített települések a társadalmi viszonyok bonyolultabbá válásáról tanúskodnak. Nyilván akkoriban született meg az új társadalom alapja, azé a társadalomé, melyet a továbbiakban a rabszolgatartás és a vagyoni egyenlőtlenség kifejlődése jellemez.

AZ ENEOLIT KOR BELSŐ-ÁZSIA ÉSZAKI RÉSZEIN ÉS DÉL-SZIBÉRIÁBAN

Kínától nyugatra és északnyugatra az eneolitkori kultúrának eddig csak két központját ismerjük: az Aral vidékét (az úgynevezett kelteminari telepeket) és a Minuszinszki-medencét (az úgynevezett afanaszjevai kurgánokat).[1] Azok a törzsek, amelyek még az előző időkben éltek az Aral vidékén, többé-kevésbé megtartották korábbi neolitkori vadász-halász életmódjukat, bár a kutatók feltevése szerint már a földművelés kezdeti formáit is ismerték. Nemzetségi csoportok szerint, hatalmas kunyhókban éltek, amelyeknek nádfedele koncentrikus körökben álló oszlopokra támaszkodott. Az Aral vidékén élő törzseknek az eneolit korban csak szórványos kapcsolataik voltak Belső-Ázsia déli részével, az Anau-típusú telepekkel; e kapcsolatokra az edénydíszítés néhány sajátosságából lehet következtetni. Ezzel szemben tartósabb kapcsolatban álltak Nyugat-Szibéria és Kazahsztán vidékeivel, ahol a lakosság még nagyon sokáig megtartotta a neolitkori vadászok és halászok életmódját.

A második eneolitkori központ az Altajban és a Minuszinszki-medencében volt. Ott az eneolit korban azok a törzsek éltek, amelyek a kurgánokat hagyták ránk; a leletekből ítélve már tenyésztettek szarvasmarhát. Életmódjuk félig letelepedett pásztorélet volt, és erősen elütött az északi tajgában, valamint a Szajan—Altaj és a Kuznyecki Alatau hegyi tajgájában élő szomszédos törzsek életmódjától. Élesen kiváltak azoknak a törzseknek a tömegéből, melyek még megőrizték a gazdaság korábbi formáit. Az Aral vidékéről idekerült tárgyak, valamint az anaui edényekhez hasonló edényrajzok azt bizonyítják, hogy a csere szokása náluk sem volt ismeretlen. Fontos megjegyeznünk, hogy akkoriban jelentős változások mentek végbe a nemzetségi közösségen belül. A férfiak és a velük együtt eltemetett megölt nők sírjai arra engednek következtetni, hogy megjelentek a rabszolgaság kezdeti elemei, és a férfiak már bizonyos előjogokat élveztek a nemzetségen belül.

[1] Az elnevezések az első lelőhelyektől származnak.

A kerámikai és egyéb tárgyak nagy hasonlóságot mutatnak a délorosz sztyeppek úgynevezett katakombás kurgánjaiban feltárt leletekkel. Nagyon valószínű, hogy e hasonlatosságnak az a kapcsolat az alapja, amelyet az akkori altáji és minuszinszki törzsek tartottak fenn a Nyugattal. Lehet, hogy ez a kapcsolat Észak-Kazahsztán és Nyugat-Szibéria törzseinek a közvetítésével fejlődött ki.

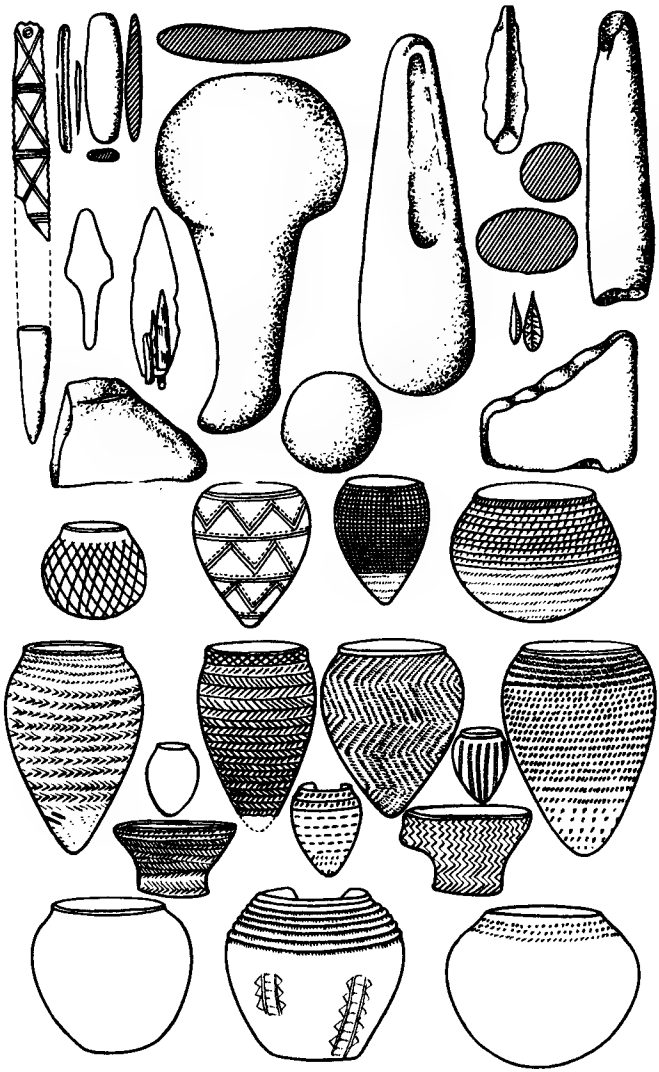

Az aszanafjevai kultúra edényei és szerszámai

2. EURÓPA FÖLDMŰVELŐ TÖRZSEI

Európában a fejlett földművelés már a neolit korban kialakult. Itt azonban a fémkorba való átmenet, bár ez néhány törzsnél korán (az i. e. III. évezredben) megtörtént, még nem eredményezett gyökeres változásokat a társadalmi-gazdasági viszonyokban.

A KAUKÁZUS TÖRZSEI AZ ENEOLIT KOR IDEJÉN

A rézmegmunkálás egyik legfontosabb központja Ázsia és Európa határán, a Kaukázusban volt. Ennek a központnak különösen azért volt nagy jelentősége, mert a Kaukázus közvetlen kapcsolatban állt az akkori világ legfejlettebb országaival, Elő-Ázsia rabszolgatartó államaival.

A legrégibb transzkaukáziai földművelő telepeken — pl. Sengavitban (Örmény SZSZK) — feltárt régészeti anyag azt bizonyítja, hogy ott már a III. évezred elejére kialakult a földművelő kultúra, melynek némi kapcsolata lehetett a Kelet ősi központjaival. Sengavit-típusú telepeket tártak fel Észak-Kaukázusban is (a kajakenti temetkezések és a Derbent környéki lakótelepek).

E központok kulturális fellendülését és a Transzkaukázia közvetítése révén kialakult keleti kapcsolataikat szemléltetően mutatják a XX. század elején feltárt kurgánok (Majkop és Novoszvobodnaja falu mellett). A bennük talált leletek bizonyos párhuzamot mutatnak a mezopotámiai Lagaš kultúrájával (ezüst vázák és azok ornamentikája); a bika- és oroszlánszobrok, valamint a rozetták és rézbalták Mezopotámia egy másik ősi városának, Urnak az emlékeihez hasonlítanak (az úgynevezett I. dinasztia időszaka); a Novoszvobodnaja környékén talált buzogányok formája olyan, mint a mezopotámiai Kiš városából előkerült buzogányoké; és végül az ásatások során feltárt nyakékek teljesen hasonlók azokhoz, melyeket Kišben és az ősi indiai Mohenjo-Daro város legrégibb rétegében találtak. Mindez arról tanúskodik, hogy a majkopi kurgán és a novoszvobodnajai kurgán megközelítőleg az i. e. III. évezred közepéről származik.

TRIPOLJEI TÍPUSÚ KERÁMIKA

Akkoriban Észak-Kaukázusban nagyszabású változások történtek a termelés és a kultúra területén. Ez különösen jól látható akkor, ha a nalcsiki település és temető leleteit összehasonlítjuk a Nalcsik környékén levő Dolinszkoje-település és a „nagy kubáni kurgánok" leleteivel.

A nalcsiki temető és település az észak-kaukázusi eneolit kor legelejéről származik. E helyen mindössze egyetlen réztárgyat találtak. Az agyagedények megmunkálása igen durva. Az állattenyésztés fejlettsége még jelentéktelen. A földművelésről nincs semmiféle adatunk. Minden szerszám kőből készült, mindegyik rendkívül archaikus külsejű, neolitkori vonásokat mutat, a vadász-halász élet jellegzetességeit viseli magán. A díszítés szintén magtartotta régebbi, neolitkori jellegét. Ugyanakkor néhány lelet arra vall, hogy talán már bizonyos kapcsolat lehetett Észak-Kaukázus és Mezopotámia között. A nalcsiki temetőben talált sarló alakú nyakék teljesen hasonlít az achátból készült sumer nyakékekhez. A sumer (például lagaši) buzogányokhoz hasonlít az átfúrt kőbuzogány is.

A nalcsiki lakótelepen semmiféle nyomát sem találták kunyhóknak; az emberek nyilván könnyű sátrakban laktak.

Egészen más képet látunk a dolinszkojei telepen, melynek lakói agyaggal tapasztott, fonott falú kunyhókban éltek. A rengeteg kőszerszám között sok fogazott pengére bukkantak; ezek sarlóélek voltak. Találtak ezenkívül kapákat és gabonaőrlő köveket, ami fejlett kapás földművelésről tanúskodik. A kunyhók melletti gabonatároló gödrök szintén a földművelésre utalnak. Ugyanebben az időben fejlődésnek indult az állattenyésztés. A fazekasság magas fejlettségi fokát tanúsítják az edények változatosabb formái: a különféle kisebb edények mellett megjelentek a nagyobb agyagkorsók, amelyek tökéletesen hasonlítanak a majkopi kurgán leleteihez.

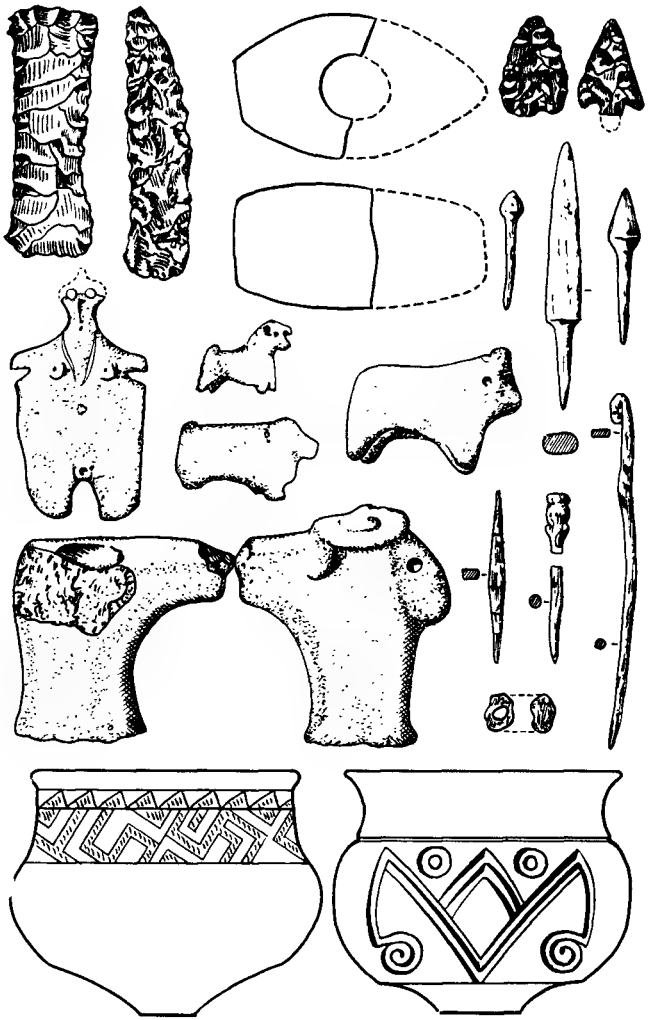

Lelettárgyak a sengaviti (Armenia) eneolitkori településről

De különösen magas fejlettségi fokot ért el abban az időben a rézszerszámok készítése. A majkopi és novoszvobodnajai kurgánban sok olyan alakú rézszerszámot találtak — baltákat, kapákat, vájófejszéket, késeket, tőröket, villákat, nyeles kopjákat —, melyek az i. e. XXVI—XXIII. századokban Mezopotámia kultúrájára és Kréta szigetének kultúrájára jellemzők.

A kultúra általános fellendülése jelentős mértékben elősegítette az ősi keleti központokkal való kapcsolatokat, ami viszont kedvezően hatott vissza Észak-Kaukázus további kulturális fejlődésére. A rézszerszámok, ezüstedények hasonlósága mellett a képzőművészetben is megmutatkoztak ezek a kapcsolatok: a majkopi ezüstvázákra vésett rajzokban, a bikaszobrokban, az oroszlánokat

ábrázoló domborművekben és azokban a rozettákban, melyek a ruhákat és a pompás temetkezési baldachint díszítették. Már a temetkezésnél használt tárgyak gazdagsága és az egyszerű, szerény síroktól élesen elütő nagy észak-kaukázusi kurgánok hatalmas méretei is különösen szemléltetően mutatják a kaukázusi helyi törzsek társadalmi rendjében akkoriban lefolyt változások mélyreható jellegét: a nemzetség ősi egysége megbomlott, kialakult a társadalmi egyenlőtlenség, kezdett kiemelkedni a nemzetség és törzs előkelő rétege. Észak-Kaukázus akkoriban, az i. e. III. évezred közepén a fejlődés ütemét tekintve messze maga mögött hagyta Európa minden más területét.

A Grúziában, valamint az örményországi és azerbajdzsáni kurgánokban (például Hegyi Karabah területén) végzett ásatások fényt derítenek az ősi, nyilván még matriarchális törzsek történetére; e törzsek gazdaságának alapja a földművelés és az állattenyésztés volt, amelyek Transzkaukáziában a neolit időkben jelentek meg, s az i. e. III. évezredben tovább fejlődtek. A rézkorszak transzkaukáziai emlékei nagyon hasonlítanak Elő-Ázsia megfelelő emlékeihez. Ugyanakkor ezeket az emlékeket bizonyos sajátos vonás is jellemzi, mely az ottani törzsek fejlődésének önállóságára utal. Vitathatatlan, hogy Transzkaukázia lakossága még az észak-kaukázusi törzseknél is nagyobb mértékben használta fel a mezopotámiai népek kultúrájának vívmányait. Transzkaukázia fő kitermelési központja volt az obszidiánnak, amelyből a III. évezred első felében különösen szívesen készítettek szerszámokat Mezopotámia és Elám különböző területein. Transzkaukázia lakossága közvetítette észak felé Dél készítményeit. Nyilván csak a véletlennel magyarázhatjuk, hogy Transzkaukáziában eddig még nem tártak fel ugyanolyan jelentős eneolitkori emlékeket, mint amilyen a majkopi kurgán Észak-Kaukázusban.

A FÖLDMŰVELÉS FEJLŐDÉSE AZ ALDUNA ÉS A DNYESZTER VIDÉKÉN

Egy másik eneolitkori központ alakult ki Közép- és Dél-Európában. Az Alduna és a Dnyeszter vidékének termékeny részein letelepedett, vadászattal és részben állattenyésztéssel foglalkozó törzsek már a IV. évezred végén és a III. évezred első felében ismerték a földművelés primitív módszereit. A csont-, szaru- vagy kőheggyel ellátott vastag bot volt az egyedüli földművelő szerszám. Ha emellett figyelembe vesszük a közép-európai sztyeppek és a Dnyeszter-vidék erős fűtakaróját, könnyen elképzelhetjük, hogy az első földművelőknek milyen fáradságba került a talaj megmunkálása.

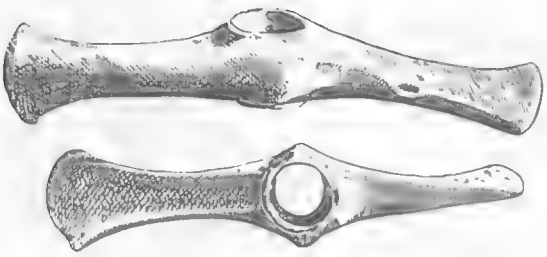

Magyarországon talált rézszerszámok

Ezek a földművelők már nem homokbuckás folyópartokon vagy tópartokon szétszórtan épült, félig földbevájt ideiglenes vadász- vagy halászkunyhókban tanyáztak, hanem télen is lakható, állandó jellegű kunyhókban éltek, melyek nagy lakótelepeket alkottak. Európa e részén a lakosság sok helyütt évszázadokon keresztül ugyanott maradt, s művelte a környező földeket. Az Alduna mentén, Bulgária északi és középső részén, Magyarországon, Jugoszlávia északkeleti részén, Romániában és Moldvában e települések után gazdag tartalmú rétegek, „lakódombok" maradtak ránk, amelyek több méter vastagságot is elérnek. Ezek alig különböznek az elő-ázsiai „tell"-ektől, amelyek a rézkorszak elejéről származó ősi települések maradványait rejtik magukban. Legérdekesebbek Bulgária úgynevezett aldunai kultúrájának „lakódombjai", valamint a jugoszláviai Vinčában és a romániai Turdaşon feltárt lakótelepek. A III. évezred második felében itt nagyon magas színvonalat ért el a réztárgykészítés technikája. A magyarországi „rézkorszak" akkori szerszámai semmivel sem maradnak el a korabeli kínai és kisázsiai szerszámok mögött.

Ezt a kultúra-típust legalaposabban Ukrajna, Románia és Moldva úgynevezett tripoljei településein tanulmányozták.

Észak-Romániában, Izvoare és Cucuteni faluk mellett, valamint Ukrajnában a Dnyeszter mentén, Darabanyi és Nyezviski faluk közelében, Polivanov Jar környékén és más helyeken tártak fel tripoljei jellegű települések maradványait. E települések tanulmányozása azt mutatta, hogy a lakosság hosszú ideig élt ezeken a helyeken. Az első házak a III. évezred elején épültek, de számos település élete körülbelül az i. e. XVII. századig folytatódott. E hosszú időszak alatt megváltozott a tripoljeiek élete. Különösen szembetűnő ez a kohászatban; Cucuteni korábbi rétegeiben a rézfeldolgozásnak még csak szórványos nyomai fedezhetők fel, míg a későbbi rétegekből már bronzszerszámok és bronzfegyverek kerültek elő, melyek hasonlítanak Közép-Európa más központjainak bronzkészítményeihez. Megváltoztak a tripoljei edények is, amelyeket eleinte vésett csíkokkal és szalagokkal díszítettek, később pedig gazdagon telefestettek bonyolult mintákkal.

A tripoljei törzsek kezdetben aránylag csekély területet foglaltak el az Elő-Kárpátok keleti és délkeleti részén. Legősibb településeik a Déli-Bugtól keletre eső vidékre már nem terjedtek ki. Gazdasági és kulturális fejlődésük azonban lehetővé tette számukra, hogy az i. e. III. évezred második felében birtokukba vegyék a jobbparti Ukrajna hatalmas területeit egészen a Dnyeperig, dél felé előrenyomuljanak a Dunáig, s telepeket létesítsenek nyugaton — Erdélyben, egészen az Olt-folyóig. Északon a Tyetyerev-folyóig terjedtek a tripoljei települések. Lengyelországban Krakkó környékén tártak fel ilyen településeket.

Tripoljei település (Ukrajna)
Rekonstrukció

A tripoljei települések körben elhelyezkedő házakból álltak. Néha a házak több ilyen kört alkottak. Ha feltesszük, hogy a házak mind egy időben álltak fenn, akkor néhány település — például az ukrajnai Umany vidékén, Vlagyimirovka falu mellett feltárt lakótelep — majdnem 200 házból állt, amelyek hat koncentrikus körben helyezkedtek el. Ukrajnában a tripoljei települések középső térségét rendszerint nem építették be. Csak egy-két nagyobb ház állt ott, nyilván azokban vitatták meg a település lakói a közösség ügyeit.

A döngölt agyagból épített tripoljei ház több helyiségből állt; ezeknek egy része lakásul, a többi élelmiszerraktárul szolgált. Mindegyik lakóhelyiségben agyagból rakott, feketére égett kenyérsütő kemencét, továbbá nagy gabonatároló edényeket és gabonaőrlőket találtak. A szoba mélyén, az ablaknyílás mellett agyagoltár állt, rajta női istenségek szobrai. Valószínű, hogy egy-egy házban több család lakott. Az egész település egymással rokonsági kapcsolatban álló családok közössége volt; több nemzedék élt itt együtt a nemzetségfő vezetésével. Az erősen kifejlett anya- és nőkultusz

[1] A tripoljei elnevezést az első leletek helye után kapta; e leleteket V. V. Hvojko ukrán régész tárta fel Bolsoje Tripolje falu közelében (Kijev terület).

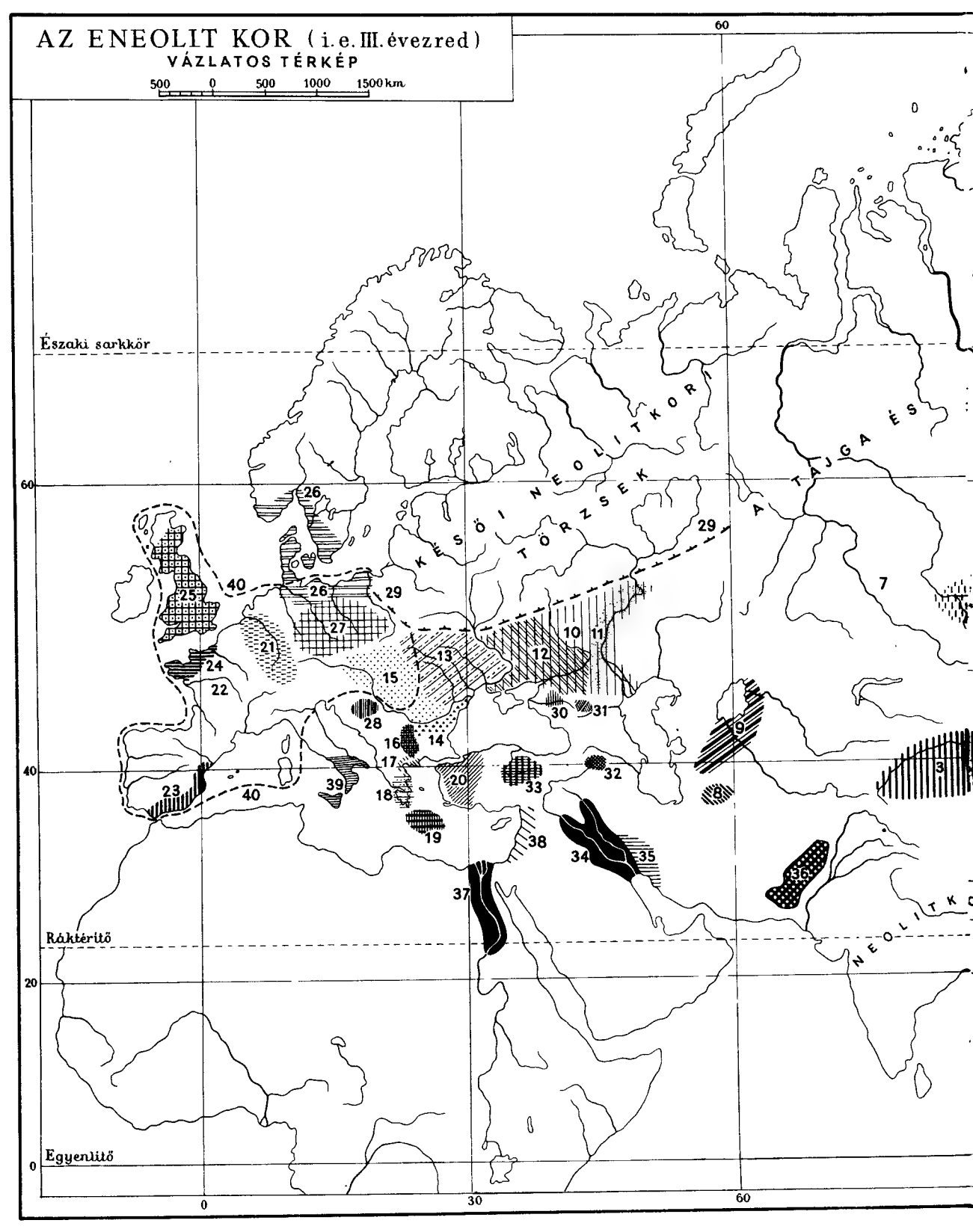
AZ ENEOLIT KOR (i.e. III. évezred)
VÁZLATOS TÉRKÉP
500 0 500 1000 1500 km
Északi sarkkör
Ráktérítő
Egyenlítő
KÉSŐI NEOLITKORI TÖRZSEK A TAJGA ÉS
NEOLITK
60
40
20
0
30
60
0
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

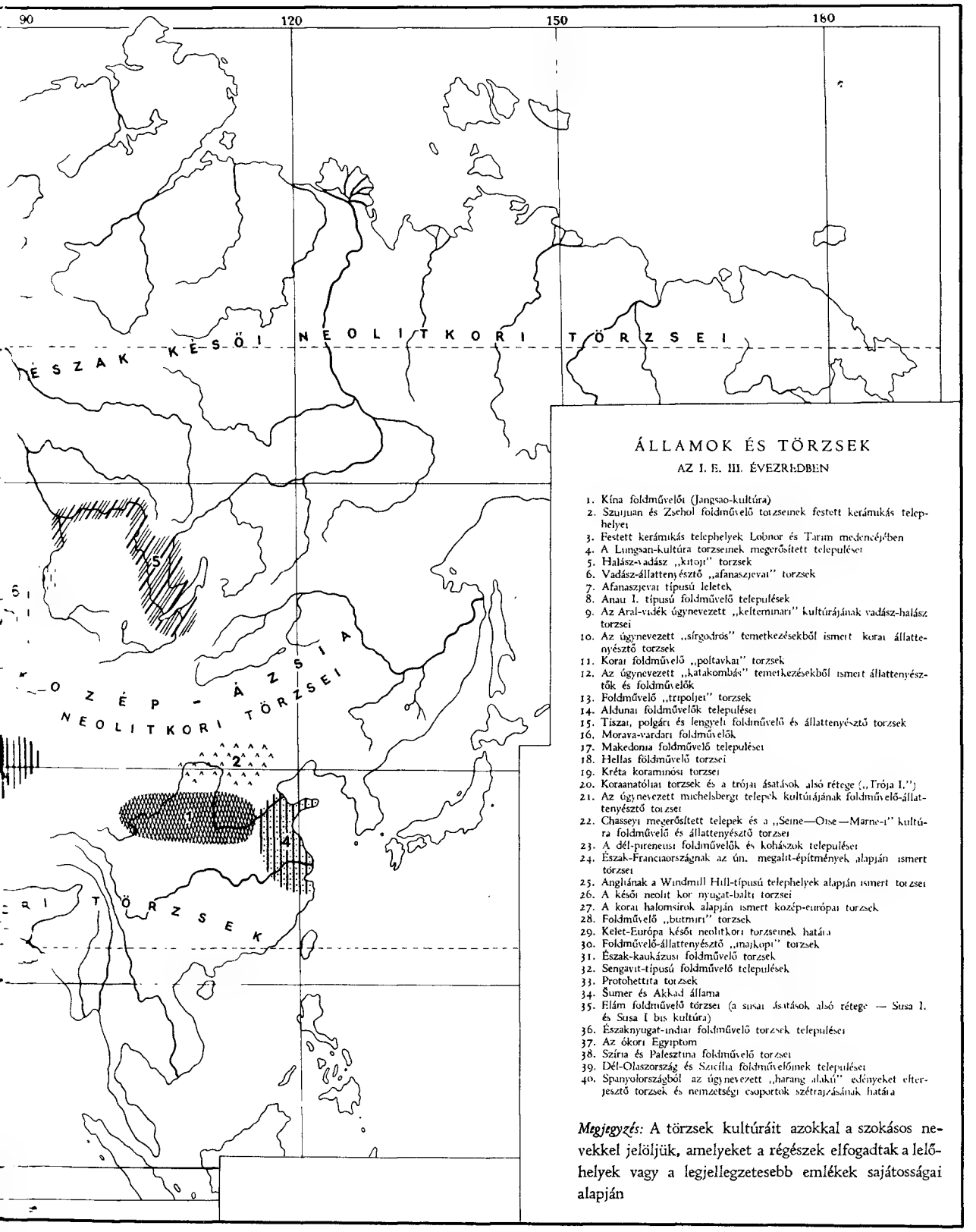

Megjegyzés: A törzsek kultúráit azokkal a szokásos nevekkel jelöljük, amelyeket a régészek elfogadtak a lelőhelyek vagy a legjellegzetesebb emlékek sajátosságai alapján

arra vall, hogy a tripoljei települések lakói még nem érték el az anyajogú nemzetség legmagasabb fejlődési szakaszát. Csak az i. e. XVIII—XVII. századokban fokozódott a tripoljei törzseknél az állattenyésztés jelentősége, csak ekkor növekedett meg a férfi szerepe, s csak ekkor jelentek meg — különösen a temetkezési szertartásokban — olyan vonások, melyeknek alapján a patriarchátusra való áttérésről beszélhetünk.

AZ ENEOLIT KOR NYUGAT-EURÓPÁBAN

Fejlődési színvonalukat tekintve Dél- és Közép-Európa törzsei alig különböztek a tripoljeiektől. Sok ottani törzsnél jelentős mértékben fellendült a réztárgyak készítése. Közép-Európa hegyeiben, különösen az Érchegységben, már az i. e. III. évezred folyamán kezdték kiaknázni a rézlelőhelyeket, amelyek azután hosszú ideig Közép-Európa ércbázisai voltak.

A Duna középső szakaszától északra élő földművelő törzsek szintén nagyobb településeken, nagyobb házakban laktak, amelyekben több kályha vagy tűzhely állt. Különösen jellegzetesek ebben

Arany diadéma és ezüstedény a majkopi kurgánból
Észak-Kaukázus. I. e. III. évezred

a vonatkozásban az úgynevezett lengyeli és iordansmühli típusú települések Felső-Ausztriában, Csehszlovákiában, Észak-Magyarországon, Dél-Németországban és Délnyugat-Lengyelországban. Az Észak-Olaszország, Ausztria, Németország és Svájc alpesi övezetében feltárt tavi cölöptelepek régészeti anyaga lényegében ugyanilyen gazdasági és társadalmi képet mutat. Franciaország egyes vidékeinek lakossága, különösen az i. e. III. évezred első felében, a termelőerők fejlődésének viszonylag alacsonyabb színvonalán állt. Az úgynevezett Seine—Oise—Marne-i kultúra emlékeit

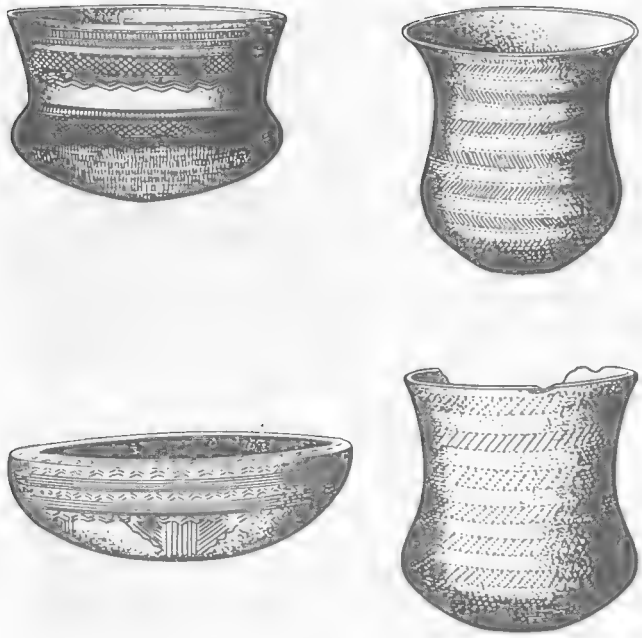

Spanyolországi, franciaországi és szicíliai harang alakú edények

ránk hagyó lakosság nyilván ismerte a földművelést, amely itt már a neolit kor igen korai szakaszában megjelent, de nem vált a gazdaság fő ágává. A vadászat változatlanul jelentős szerepet játszott; az emberek továbbra is földbe vájt kunyhókban laktak. Ugyanezt kell mondanunk Németországnak az Elba és Odera között fekvő területeiről, ahol csak a III. évezred második felében növekedett meg a földművelés és az állattenyésztés szerepe.

A III. évezred második felében észrevehetően fejlődött az anyagi kultúra a Rajna felső és középső szakasza mentén fekvő területeken. Németországnak és Franciaországnak ezen a részén a nyílt települések mellett tágas, megerősített menedékhely-jellegű telepek jelentek meg; veszély idején ezekbe húzódtak a környék lakói. Az ilyen erődítmények néha óriási méretűek voltak (például a mayeni és az urmitzi), bár az állandóan lakott települések méretei semmiben sem különböztek a szomszédos megerősítetlen telepek méreteitől. Így tehát a tágas, megerősített térség a környező telepek lakóinak csupán ideiglenes tartózkodási helyéül szolgált, s a hatalmas védelmi berendezéseket a környező települések egész lakosságának közös erejével építették (Urmitzban például 60 000 m^3 földet mozgattak meg, s szilárd gerendabástyákat meg cölöpsorokat emeltek). Ezek a megerősített menedékhelyek nyilván a nemzetségi települések központjai voltak, s a törzsi élet magas fejlettségi színvonaláról tanúskodnak.

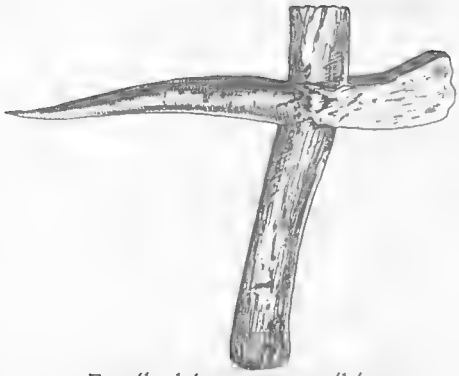

Fanyélre húzott agancs-csákány (rögök szétverésére)
Újkőkor. Cölöpépítmények kultúrája. Svájc

Sajátos kultúra fejlődött ki Franciaország és Németország északi vidékein. A legjellegzetesebb ebben a vonatkozásban Normandia és Bretagne vidéke, ahol az eneolit korban a legmagasabb fejlettségi színvonalat az úgynevezett megalit kultúra érte el. Ezt az alapjában földművelő kultúrát szintén a törzsi egyesülések fejlettsége jellemzi, s ezekkel az egyesülésekkel állnak kapcsolatban a megalit (vagyis hatalmas kövekből épült) emlékművek, amelyeket a nemzetség vagy törzs kiemelkedő tagjainak emlékére *(menhir)*, nemzetségi sírbolt céljaira *(dolmen)*, vagy nemzetségi-törzsi szentély céljaira *(cromlech)*[1] emeltek. Az ilyen emlékek nagy száma és a felhasznált hatalmas kövek kétségtelenné teszik, hogy ezeket az emlékműveket csakis az egész törzs közös erőfeszítésével lehetett felépíteni. Erősen hasonlított a megalit kultúrát képviselő törzsek életéhez Észak-Spanyolország lakosságának élete.

[1] *Menhir* — egymagában felállított nagy kő. *Dolmen* — nagy kőlapokból készült sírbolt. *Cromlech* — körben felállított menhirekből álló építmény.

A Pireneus-félsziget az eneolit korban talán a legjelentősebb rézlelőhely volt Nyugat-Európában. Azon a vidéken, különösen Almeria és Cartagena között, fémmegmunkáló telepek sűrű láncolata húzódott. Ezen a területen a régészek minden feltárt ősi kunyhóban találtak rézércet, rézolvasztáshoz használt agyagtégelyekből származó töredékeket és csere céljaira készült rézrudakat. A felhalmozódott salak és a széttört tégelyek a rézmegmunkálás évszázados fejlettségéről tanúskodnak. A rézművesség korántsem csupán helyi szükségleteket szolgált. Innen jutott el a réz Franciaországba (ahol csak a marne-i hegyekben voltak igen jelentéktelen lelőhelyek), Észak-Európába, s valószínűleg az Appennini-félszigetre és Görögországba is. A Spanyolországban talált festett edények és vörös kerámiakészítmények nagyon hasonlítanak a dél-olaszországi és az égei leletekhez, ami Európa e területeinek ősi kapcsolatait bizonyítja. Ezeket a kapcsolatokat mutatja az is, hogy Nyugat- és Közép-Európa sok részén, azonkívül Észak-Olaszországban és a Földközi-tenger szigetein elterjedtek az úgynevezett „harangalakú" edények, amelyeket először Spanyolország déli és keleti területein kezdtek előállítani.

A CÖLÖPÉPÍTMÉNYEK KULTÚRÁJA

Az eneolitkori európai földművelő-állattenyésztő törzsek életének beszédes emlékei a híres cölöptelepülések Svájcban és a szomszédos területeken. Napjainkban mintegy 400 ilyen települést ismerünk. A legrégibb cölöpépítmények az i. e. III. évezredből származnak, a többi a II. évezred elejéről való, amikor Európa nagyobb részén már megkezdődött a bronzkor.

A cölöptelepüléseken rengeteg kő- és csontszerszámot — baltát, vésőt, vájófejszét — találtak, amelyek a fa megmunkálására szolgáltak. Sok ilyen szerszámot fafogantyúba ékeltek szaruból készült speciális tok vagy hüvely segítségével. A mocsári talaj és tőzeg konzerváló hatása révén rengeteg fából készült szerszám és háztartási cikk maradt ránk: edények, asztalok, padok, szövőpadok, csónakok, orsók, íjak és egyéb készítmények darabjai. Ezenkívül növényi magvak, hálók, szövetek és egyéb anyagok maradványai is előkerültek, amelyek más talajban nyomtalanul eltűntek volna. Ez lehetővé teszi, hogy világos és pontos képet alkossunk a cölöpépítmények állattenyésztő és földművelő lakóinak életéről és kultúrájáról.

Fasulykoló lentiloláshoz
Újkőkor. Cölöpépítmények kultúrája. Svájc

A háziállatoknak öt fajtáját ismerték: a marhát, sertést, kecskét, juhot és kutyát. Valamennyi állatuk kistermetű volt. Az ilyen fajták kialakulását azzal lehet magyarázni, hogy ezek az állatok nehéz körülmények között éltek, roszszul gondozták és gyengén takarmányozták őket.

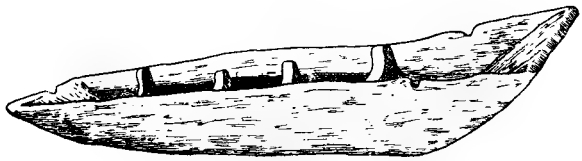

Fatörzsből kivájt csónak
Újkőkor. Cölöpépítmények kultúrája

A földet fából, kőből, csontból vagy szarvasagancsból készült kapával művelték. A tavak környékén kapával túrták fel az erdőirtással szabaddá tett földterületet. A gabonát kovasarlóval aratták. A magot fasulykolóval pergették ki, s ovális, kőből készült kézi gabonaőrlőkövön őrölték lisztté vagy darává. A cölöplakások közelében a mocsári talajban megmaradtak a gaznövények magjaival keveredett pelyva nyomai. A cölöptelepek lakóinak kerek lepény alakú kenyérkéi közül is maradtak ép példányok. E lepénykéket búzából, kölesből vagy árpából sütötték. Vetettek ezenkívül még borsót, lencsét, murokrépát, paszternákot, mákot és lent. Voltak gyümölcsfáik — például almafák —, és szőlőt is ültettek. Ránk maradtak olyan különleges fúrószer-

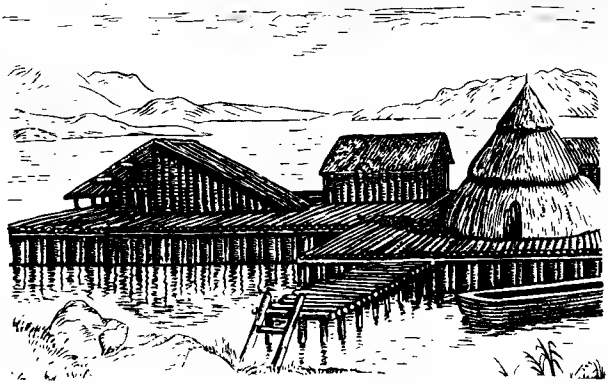

Cölöpépítmények
Újkőkor-eneolit kor. Svájc. Rekonstrukció

számok maradványai, melyeket íj segítségével forgattak. Ezzel a szerszámmal fúrták ki a követ. Ezt az íjas fúrót használták tűzgerjesztésre is. A lent faorsón fonták, az orsókra agyaggyűrűk formájában lendítőül szolgáló orsógombokat szereltek. A szőtteseket a fonálból kötőtűvel kötötték, de használtak primitív szövőszéket is. Különböző alakú agyagedényeket készítettek.

Ilyen fejlett gazdasági színvonalon természetesen a csere is kifejlődött: voltak olyan anyagok, amelyekben az adott vidéken hiány mutatkozott, s nyilván voltak bizonyos fölöslegek állati termékekből. Nyugat-Svájc cölöptelepein hosszú késpengéket és csiszolt baltákat találtak, melyek a franciaországi Loire-folyó alsó szakaszának vidékén bányászott sajátos sárga kőből készültek. Ezek a készítmények onnan Franciaország más vidékeire s a mai Belgium és Hollandia területére is eljutottak. A svájci cölöptelepek lakossága ezenkívül a Balti-tenger vidékéről borostyánt, a Földközi-tenger mellől korallt és kagylót kapott csere útján. A csere azonban még igen korlátozott volt, ezért természetesen nem segíthette elő az ősközösségi rend felbomlását.

A cölöptelepek szemléltetően tanúskodnak az ősközösségi rend tartósságáról és erejéről. Ahhoz, hogy kőbaltákkal kidöntsék és kihegyezzék a cölöpök százait és ezreit, azután e cölöpöket elszállítsák a tavak partjára és beverjék az ingoványos talajba, rengeteg munkáskéz kellett. Jól szervezett és összehangolt kollektívára volt szükség — s azokban a távoli időkben ez csakis a közös termeléssel és megbonthatatlan vérségi kötelékekkel összekapcsolt nemzetségi közösség lehetett.

Az ősi földművelők és állattenyésztők minden egyes cölöptelepe és minden egyes faluja tömör egységet képviselt a kőkorszakban. Az egység tagjai közös erőkifejtéssel építették fel családi fészküket a tavak között, és közösen védelmezték meg szállásukat az ellenség támadásaitól. Együtt szántották földjüket, együtt takarították be a termést, együtt ülték meg közös ünnepeiket és diadalaikat.

A közösségen belül a munkamegosztás nyilván természetes jellegű volt. A férfiak vadásztak, halásztak, ők végezték a legerősebb fizikai munkákat, elsősorban a vetés alá kerülő talaj megtisztítását és a szántóföld művelését. Ők építették a házakat, ők verték be a cölöpöket, ők készítettek kőből és csontból szerszámokat, fából pedig háztartási tárgyakat. A nők gondozták a vetést, arattak, csépeltek, megőrölték a gabonát, kenyeret sütöttek, elraktározták a készleteket, vadon termő ehető füveket, gyümölcsöket és bogyókat gyűjtöttek. A ruhaféléket és az agyagedényeket is valószínűleg ők készítették.

A település közügyeivel, többek között a munka megszervezésével — mint más hasonló társadalmakban is — nyilván a közösség felnőtt tagjaiból alakult tanács foglalkozott, a mindennapi életet pedig választott elöljárók és vezérek irányították.

Meg kell jegyeznünk, hogy Európa más részein is találtak ugyanilyen cölöptelepeket: Észak-Olaszországban, Dél-Németországban, Jugoszláviában, Észak-Európában pedig Írországtól egészen Svédországig. A Szovjetunió északi részén, Vologda területén és az Urálban is vannak cölöptelepmaradványok. Ilyen például a Modlona-folyó (Vologda terület) mentén feltárt cölöpfalu, mely a Modlona és mellékfolyója, a Perecsnaja által alkotott keskeny földnyelvre épült. Az ásatások két sor házat tártak fel; a házak alapjául földbe vert cölöpök szolgáltak.

A házak alaprajza nagyjából négyszögletes volt. A fonott falak fölött nyírfakéreggel borították

be a tetőt. A házak padlózatán és a házak között csontból, kőből és fából faragott különféle tárgyakat találtak. Borostyánékszerek is kerültek elő, ezek a Balti-tenger keleti partvidékéről származtak.

Általában a Modlona menti ősi település ugyanolyan szilárd közösségi élet képét mutatja, mint a kőkorszak végéről származó többi cölöptelep, melyekről fentebb már beszéltünk.

A DÉL-OROSZORSZÁGI SZTYEPPEK TÖRZSEI AZ I. E. III. ÉVEZREDBEN

A Dnyeper-folyó és az Urál között elterülő sztyeppes térségeken a III. évezred első felében vadászattal és halászattal foglalkozó törzsek éltek, amelyek kurgánokat hagytak ránk a Volga és Don mentén elterülő sztyeppes térségeken, a balparti Ukrajnában, a Dnyeper kanyarulatában és alsó szakasza mentén. E kurgánok alatt egyszerű, az alaptalajba mélyített sírgödrök vannak. A későbbi

Gödörsíros (1—3) és katakombás temetkezésekből (4—12) származó edények és eszközök

„sírgödrös" kurgánokban háziállat-csontokat és kocsimaradványokat találtak, ami annak a jele, hogy akkor már megindult az állattenyésztés; ezenkívül néhány réztárgy is előkerült.

A tengerparti övezetben még változatlanul megmaradt a neolitkori idők életmódja, aminek beszédes bizonyítéka az Azovi-tenger partján feltárt mariupoli temető. Az a törzs, amely oda temetkezett, főként halászattal és vadászattal foglalkozott, a fémet még nem ismerte, s szertartásaiban, mindennapi életében, ruházkodásában megtartotta azokat a neolitkori vonásokat, amelyek az

Észak-Kaukázusban feltárt nalcsiki település és temető leleteit is jellemzik. Sőt, a tengerparti törzsek életmódja még archaikusabb, még kezdetlegesebb volt; az agyagedény-készítésig sem jutottak el.

Csupán a III. évezred második felében — kétségtelenül az Észak-Kaukázus gazdasági életében bekövetkezett fellendüléssel kapcsolatban — kezdett gyors ütemben fejlődni az Azovi- és Feketetenger partjain, a Kubán és a Kaszpi-tenger környékén elterülő sztyeppek lakossága.

A Szovjetunió déli részein letelepedett törzsek eneolitkori történetének ezt az újabb szakaszát az úgynevezett katakombás kurgánok képviselik a Volga és a Dnyeper közötti sztyeppeken.[1] Akkoriban az ottani törzsek szoros kapcsolatban álltak Észak-Kaukázussal, s átvették azokat a vívmányokat, amelyeket a kaukázusi törzsek a rézmegmunkálásban, a földművelésben és az állattenyésztésben elértek. Valószínűleg több közösséget alkottak, melyeket némileg elválasztottak egymástól kultúrájuk egyes sajátosságai. Megemlítjük még, hogy a katakombás temetkezések Keleten korábban jelennek meg, mint Nyugaton.

A TÖRZSEK NYUGATRA VÁNDORLÁSA

Az a nézet alakult ki, hogy a katakombás temetkezéseket ránk hagyó törzsek az i. e. XXIII. században és a későbbi századokban keletről nyugat felé rajzottak. Nyugaton összeütközésbe kerültek a tripoljei törzsekkel, azokat a Dnyeper középső szakaszának vidékére szorították vissza, s behatoltak a mai Lengyelország területére. Lengyelországban szintén találhatunk olyan temetkezéseket, melyeknek kerámikája közel áll a katakombás kurgánok és Észak-Kaukázus jellegzetes kerámikájához.

Enelitkori ember. A Volga alsó folyása mellől. A gödörsíros temetkezések kultúrája M. M. Geraszimov rekonstrukciója

A katakombás kurgánokat ránk hagyó törzsek ilyen nagyarányú vándorlásának okait gazdaságuk jellegében kell keresnünk. Fejlődni kezdett az állattenyésztés, s a törzsek mozgékonyabbak lettek. A földművelés már mérsékeltebb szerepet játszott életükben. A nomád állattenyésztés szükségletei nagyobb területeket követeltek. A legelők miatt háborús összeütközésekre került sor. Meg kell jegyeznünk, hogy az állatok megszelídítése és a nyájak, csordák őrzése a férfiak dolga volt. Ezért a jószág a férfi birtokának számított, s azt nem az anyai ág örökölte, hanem a férfi fiai. Ennek következtében a vagyon mindinkább egyes családok kezében koncentrálódott, s végeredményben széthasadt a nemzetségi közösség, amellyel most a patriarchális nagycsalád állt szemben. A nagycsalád az apai ágon számított egyenes leszármazottak több nemzedékét ölelte fel, s a legidősebb tag hatalma alatt állt. A gazdaság növekedése és a vagyoni egyenlőtlenség kialakulása a rabszolgaság megjelenését vonta maga után. Ezt mutatja az a tény, hogy a katakombákba gyakran rabokat is temettek, akiket gazdájuk halálakor nyilván megöltek. Ezeknél a törzseknél a jószág volt a vagyon első formája, amely jelentős fölösleg felhalmozását tette lehetővé.

[1] Az elnevezés a temetkezés módjára utal; ezekben a kurgánokban a sírok sajátos katakombák — a temetkezés bejárati aknájának alsó részén falba vájt kamrák voltak.

A katakombás kurgánokat ránk hagyó törzsek nyugati előnyomulása nem korlátozódott Lengyelország területére. Nyomon követhetjük a katakombás temetkezéseket egészen Szlovéniáig. Az ottani helyi kerámika úgynevezett zsinórdíszítése a legszorosabb kapcsolatban áll a katakombás kurgánokban talált edények díszítésével. Ez a díszítési mód az i. e. III. évezred végén a mai Magyarország és Ausztria (Salzburg) területén, valamint Jugoszlávia északi részén is elterjedt.

Az i. e. II. évezred elején Európában — különösen Észak- és Közép-Európában — már mindenfelé elterjedt az edények zsinórdíszítése. Számos területen megjelent az észak-kaukázusi típusú kancsó (például a szász-türingiai kerámikában), s elterjedtek a sírgödrös és a katakombás temetkezésekre jellemző ékszerek, elsősorban a mankó alakú hajtűk.

Jelentős változások történtek az említett vidékek lakosságának gazdaságában is. Fejlődött és sok helyen a gazdaság fő ága lett az állattenyésztés. Ilyen irányban változott a régibb törzsi egyesülések gazdasága és kultúrája is. Ugyanakkor hasonló változások történtek azon a területen, amelyen nemrégiben még a tripoljei kultúra törzsei éltek.

Ezek a tények azt mutatják, hogy az eneolit kor végén Európa mélyreható változásokat élt át, amelyeket az idézett elő, hogy Kelet-Európa sztyeppjeiről a technikában, mezőgazdaságban, kerámikában és a kultúra más területein sok új vonást magával hozó lakosság hatolt nyugat felé. Ez alátámasztja néhány nyelvtudósnak azt a feltevését, hogy az ősi indoeurópai nyelveket beszélő törzsek keleti származásúak voltak; így válik érthetővé, hogy az indoeurópai nyelvrokonság oly hatalmas területet ölel fel — az Indus-folyótól egészen Nyugat-Európáig.

A keletről érkezett törzsek Közép-Európában és a Rajna mentén egy másik, nyugati törzscsoporttal találkoztak és keveredtek össze, amely valószínűleg Spanyolországból került ide (az úgynevezett „harang alakú edények törzsei"). Ez a keveredés döntő szerepet játszhatott az indoeurópai nyelvek további nyugati elterjedésében. Az indoeurópai nyelvek itt is fölébe kerekedtek a neolitkori Európa régi nyelveinek, s új nyelveket alakítottak ki — a kelta nyelvcsoportot, valamint az indoeurópai nyelvcsalád más régi nyugat-európai csoportjait.

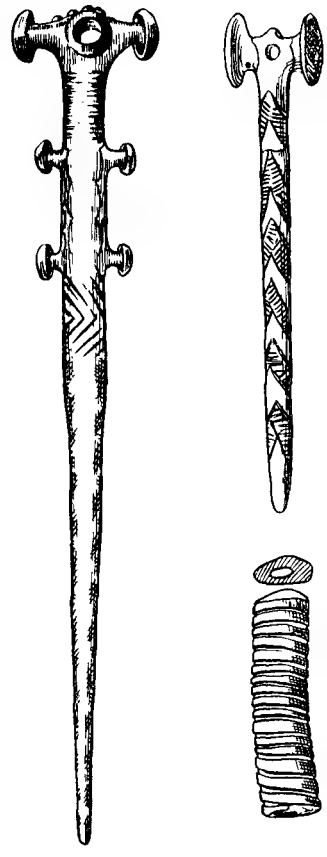

Gödörsíros és katakombás temetkezésekből származó mankósfejű dísztűk

Hasonló folyamat zajlott le a II. évezred elején Kelet-Európa erdős-sztyepp övezetében. Ide szintén déli törzsek hatoltak be, melyek a közép-dnyeperi törzsek dnyeperi-gyesznai csoportjával álltak kapcsolatban. Előretörésüket az úgynevezett fatjanovói kultúra korai emlékei jelzik, melyeket előbb Brjanszk, majd a Moszkva területen tártak fel.[1] Később elözönlötték a Volga és Oka közének egész területét, kifejlesztették az ottani neolitkori társadalomban még ismeretlen állattenyésztést, s magas fokra emelték a kohászatot és a kerámikát. Sorsuk azonban másként alakult, mint a Nyugat-Európába vándorolt törzseké. A Volga és Oka között elterülő erdős vidékeken nem tudták sikerrel alkalmazni gazdaságuk déli formáit, s ezért elnyelték őket a helyi neolitkori törzsek. Csupán keleti csoportjuk maradt fenn továbbra is, vagyis az a részük, mely a mai Csuvasföldön és a Káma alsó szakasza mentén telepedett le.

[1] Az elnevezés a Jaroszlavl közelében levő Fatjanovo falura utal, ahol az első ilyen leleteket találták.

3. KÉSŐI NEOLITKORI VADÁSZ- ÉS HALÁSZTÖRZSEK ÁZSIÁBAN ÉS KELET-EURÓPÁBAN

Az újkőkorszak, mint láttuk, Ázsia és Európa erdős övezetében az i. e. V—IV. évezredben kezdődött, de a teljes kifejlődését csak a IV. évezred végén és a III. évezredben érte el, amikor a szubtropikus vidékek nagy folyóvölgyeiben már kifejlődött az öntözéses földművelés, felbomlott az ősközösségi rend és megjelent az állam.

Ázsia és Európa erdős területein akkoriban virágkorát élte az ősközösségi rend. A termelés körülményei itt még nem tették lehetővé az áttérést az emberi társadalom fejlődésének magasabb fokára, de azért Észak vadász- és halásztörzsei abban az időben már szintén szép sikereket értek el a technika területén, ami életviszonyaik javulására vezetett.

TÁVOL-KELET VADÁSZ- ÉS HALÁSZTÖRZSEI

Az ázsiai földrész északkeleti peremvidékei a korai neolit korban már eléggé népesek voltak. A Távol-Kelet lakói értettek már a kő csiszolásához, s ezen a téren aránylag jelentős szakértelemre tettek szert. Íjjal vadásztak, tudtak agyagedényeket készíteni, s egyre intenzívebben foglalkoztak a halászattal, amely egész életük, egész kultúrájuk alapja lett.

Feltehetjük, hogy amikor a Tengermellék lakossága az ehető puhányok és füvek egyszerű gyűjtögetéséről áttért a halászatra, a tengert is sokkal jobban megismerte és birtokába vette. A partmenti települések halászai és vadászai kőbaltával vájt esetlen csónakjaikon egyik öbölből a másikba hajóztak, majd kimerészkedtek a szomszédos szigetekre, melyek közül sokat akkor érintett először emberi láb.

A halászat, valamint az ezzel kapcsolatos gyűjtögetés és tengeri vadászat fejlődése teljesen megváltoztatta az Amur-vidék és a szomszédos területek lakóinak életét, kezdve Észak-Kamcsatkától egészen Dél-Koreáig és a Rjukju-szigetekig. Minthogy most már az élelemszerzés lehetőségei megnövekedtek, a lakosság száma egyre gyarapodott. Ezen az egész hatalmas területen településmaradványok és kagylóhalmok sokaságára találtak. Csak a Japán-szigeteken 1930-ban 10 876 neolitkori települést, 617 kagylóhalmot, 30 kulturális emlékeket rejtő barlangot és 86 neolitkori temetőt számoltak össze, de a Távol-Kelet más területein is hatalmas mennyiségben tártak fel neolitkori emlékeket.

Ugyanakkor gyökeresen megváltozott a települések jellege. A kis szálláshelyek helyett mindenütt nagyobb települések jelentek meg, kifejlődtek a kőkorszak valóságos falvai. És ez érthető is: a halászok és tengeri vadászok feltétlenül ott telepedtek le, ahol a legjobb halászhelyek vannak, ahol legtöbb a hal, a felraktározott halkészlet pedig lehetővé teszi, hogy egész évben meglegyen a táplálékuk.

A letelepedett életmóddal összhangban megváltozott a lakóhely is. Az ideiglenes nyári fészerféléket, melyekbe télen kisebb tűzhelyeket állítottak be, tartósabb, félig földbe épített házak váltották fel. Voltak még más épületek is: raktárak, halszárítók stb. A helyi neolit kor valamivel későbbi szakaszában már tágas falvak épültek, melyek mintegy 4 m mélységű, körülbelül 90 m kerületű, hatalmas földkunyhókból álltak.

Tágas, félig földbe vájt földkunyhókból álló nagyobb települések nyomait fedezték fel a Tengermelléken — a terület belsejében és a part mentén egyaránt. Ilyen településre bukkantak például 1953-ban a Tyetyuha-folyó völgyében, ahol az ősi lakóépítmények a Monasztirka-patak kis fokán álltak. Formájuk ovális vagy kerekded volt, mélységük elérte az egy métert. E földkunyhók talaján tűzhelyek, valamint kőszerszámok készítésére szolgáló műhelyek maradványait tárták fel. Az előkerült kész szerszámok és szerszámtöredékek teljes képet adnak arról, hogy a

Tyetyuha-folyó mellett épült kőkorszakbeli település lakói mennyire értettek a kő megmunkálásához, s ugyanakkor azt is tanúsítják, hogy a kő fontos szerepet játszott életükben. Kőből készítették az éles nyílhegyeket, az akkori időkhöz képest nagyszerű késeket, a különböző alakú pengehegyeket és kaparókat, a csiszolt vájófejszéket és baltákat. Mindebből megállapítható, hogy itt a kőkorszak teljesen érett, magas fejlettségű kultúrájáról van szó. Ugyanitt a régészek rengeteg agyagedénytöredéket is találtak.

A letelepedett életmód hatással volt a társadalmi kapcsolatok megszilárdulására. A neolitkori lakások hatalmas méreteiből arra kell következtetnünk, hogy ekkora munkára csakis nagy és jól összeforrott közösség lehetett képes. A vérrokonságon és a közös gazdaságon alapuló kollektíva tagjainak szoros kapcsolata a település elhelyezkedésében is kifejezésre jutott. Ahol a földkunyhók nem nagy méretűek, mindig több tucat kunyhó áll szorosan egymás mellett, akárcsak a méhkaptár sejtjei.

Akkoriban még az anyajogú nemzetség volt uralmon. A régészeti adatok azt bizonyítják, hogy a nő megbecsült és fontos szerepet töltött be a nemzetségi közösség életében. A Japán-szigetek neolitkori településein talált női szobrok is nyilván az anyajogú nemzetség időszakának mitikus „uralkodónőit" és „ősanyáit" ábrázolják.

A fejlett neolitkori kultúra színvonalára emelkedett amuri és tengermelléki halászok az akkori időkhöz viszonyítva igen fejlett művészeti érzékkel díszítették halászati tárgyaikat. Kerámikájuk legjellegzetesebb vonása a vésett vagy festett színes spirális díszítés, vagy a rombikus sejteket alkotó, széles csíkokból álló, hálószerű mintázat.

Az Amur mentén kifejlődött neolitkori művészettől egyenes vonal vezet a ma ott élő lakosság művészetéhez. A Japán-szigeteken szintén meg lehet állapítani a mai ajnu nép művészetének a neolitkori művészettel való rokonságát.

A Japán-szigetek, az Amur-vidék és a Tengermellék neolitkori lakosságának művészete ugyanakkor bizonyos mértékben hasonlít Kína eneolitkori festett kerámikájához. Ezt a hasonlóságot azzal magyarázhatjuk, hogy az Ázsia északi részén és a Japán-szigeteken élő vadászok meg halászok valószínűleg érintkeztek Kína legősibb földművelőivel.

A NEOLIT KOR ÉSZAK-ÁZSIA ERDŐS ÖVEZETÉBEN

Az élet és a kultúra ősi formái legszívósabban Észak-Ázsia és Kelet-Európa erdeiben tartották magukat. A Bajkál-vidék és Dél-Szibéria erdei törzseinél csak az i. e. III. évezredben figyelhetők meg bizonyos változások az anyagi kultúra terén. Ámde ezek a változások, melyek bizonyos előrelépést jelentettek a mindennapi életben, nem idézhettek elő gyökeres fordulatot a társadalmi életben. A vadászok és halászok régi neolitkori életmódja továbbra is fennmaradt, és csak lassú ütemben változott. Az i. e. III. évezredben Szibéria erdei lakói még mindig a vadászok, halászok és gyűjtögetők régebbi életét élték. Egész értelmükkel, rendkívüli találékonyságukkal, minden szellemi és fizikai erejükkel arra törekedtek, hogy sikeresen harcolhassanak létükért a szibériai tajga rideg körülményei között. És el kell ismernünk, hogy a kőkorszakban talán ők teremtették meg a legtökéletesebb anyagi kultúrát, mely jól alkalmazkodott a Jenyiszejtől a Csendes-óceánig s a Transzbajkália vidékétől a tundrákig húzódó erdők vadász-halász életmódjához.

Ezek a törzsek már tökéletesen ismerték a kő és a csont megmunkálásának minden neolitkori technikai fogását. Felkutatták a maguk szempontjából legmegfelelőbb kőfajtákat, s az Angara alsó szakasza mentén egész sziklákat találtak, amelyek nagyszerű kovapalát biztosítottak számukra. A Léna és az Angara folyók cambriumkori mészkőrétegeiben kovaereket tártak fel. A Szaján-hegységben és az onnan lefolyó tajgai folyók medrében pedig zöld nefrit került elő, amely nyilván rendkívüli szerepet játszott technikájukban. Az erdei törzsek mesterei annyira megtanultak bánni ezzel a sajátos és kemény kővel, hogy ez lett a legfontosabb szerszámanyaguk.

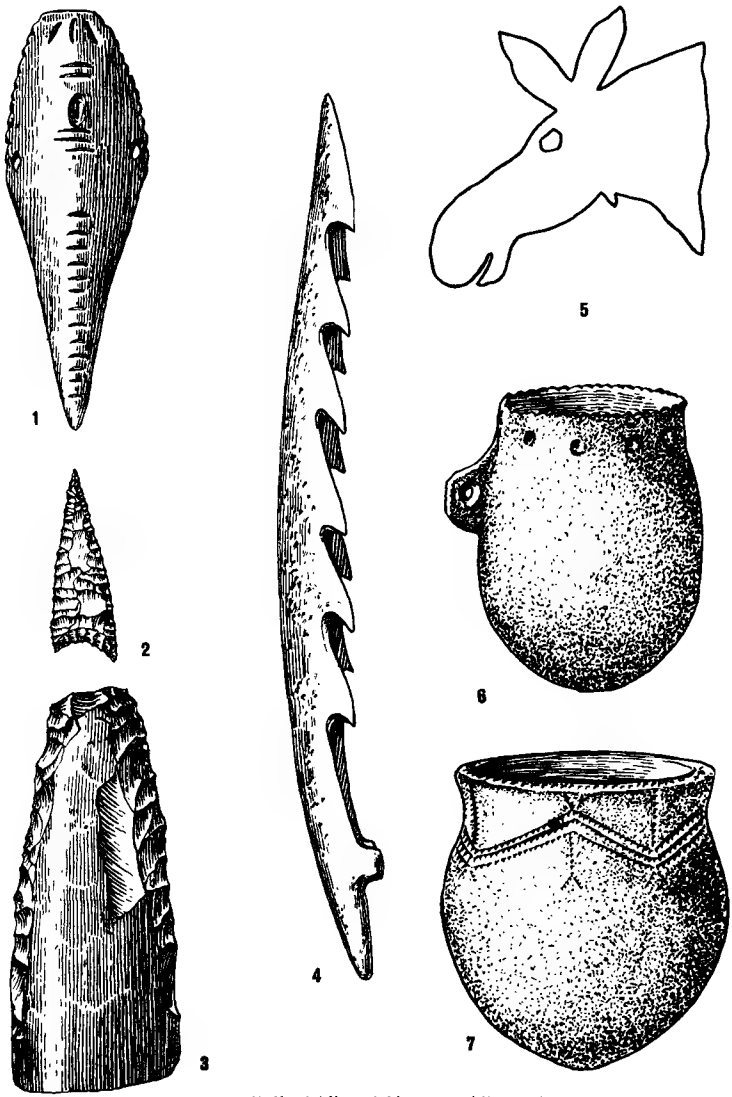

A Bajkál-vidék újkőkori emlékeiből:
1 — kőből formált halábrázolás (csalétek), 2 — nyílhegy, 3 — palából csiszolt vájófejsze, 4 — szigony, 5 — jávorszarvast ábrázoló sziklarajz, 6 — agyagból készült füstölőedény, 7 — agyagból készült főzőedény

Az Angara és a Léna vidékének neolitkori sírjaiból 19 íj maradványai kerültek elő. Ezeket fából készítették, de jávorszarvasagancsból hasított keskeny lemezekkel is megerősítették, melyek összesen 1,2—1,6 m hosszúak voltak, vagyis végigfutottak a majdnem embermagasságú íj egész hosszán. Ezek a megerősített vagy összetett típusú íj általunk jelenleg ismert legrégibb példányai, amelyek egyben a legmagasabb fokot képviselik az íj fejlődésében.

A betétes szerszámok abban a korban érték el fejlődésük tetőpontját. Ilyenek voltak elsősorban a hosszú, szilárd kopjahegyek és tőrök, amelyekbe mértanilag szabályos vonalú, téglalap alakú pengéket illesztettek a legjobb kovafajtából, félig átlátszó kalcedonból, színes jáspisból vagy kovapalából.

Az erdei vadászoknak különféle kisegítő szerszámaik is voltak: a megölt vad feldarabolásához szükséges kések, továbbá kaparók és nagykések a bőr kikészítéséhez és kiszabásához; árak és finom csonttűk a ruha elkészítéséhez. Voltak mértani díszítéssel ellátott agyagedényeik, sőt jávorszarvas agancsából készült kanalaik is, melyekkel kikanalazták a levest hegyes fenekű fazekukból. Nyáron az Angara és Léna neolitkori vadásza mindig magával hordott egy kicsiny agyagedényt, amelyet fülénél fogva felakaszthatott; ez volt a füstölőedénye, melyben mohát, korhadó tőzeget és faágat égetett a szúnyogok ellen. A tajga neolitkori lakói még a túlvilági életet sem tudták elképzelni e rovarok nélkül: az elhunyt mellé a sírba odatették füstölőedényét is, mely elviselhetőbbé tette könnyűnek egyáltalán nem mondható őserdei életüket.

Igen találékonyak voltak különféle vadászcsapdák, kelepcék stb. felállításában, s ügyes ötletekkel tették eredményesebbé a halászatot is. A neolitkori sírokban csontból és kőből mesteri módon faragott apró halakat találtak; éppen ilyen csonthalakat, „csalikat" használtak egészen napjainkig az eszkimók, az algonkin indiánok, a nyenyecek, az evenkik, valamint a tajga és a tundra más lakói.

Az erdei törzsek idővel sok mást is kitaláltak, ami megkönnyítette nehéz tajgai életüket. Hordozható hajlékukat kúp alakú sátorral váltották fel, melyet hosszú lapokká összevarrt, pácolt

nyírfakéreggel borítottak be, s ily módon tették hajlékonnyá, rugalmassá. Feltalálták a sítalpat, amely lehetővé tette számukra, hogy tél idején is bejárhassák a tajgát; szarvasbőrből olyan ruhát varrtak, melyben még a zord szibériai tél idején is könnyen tudtak mozogni; a jávorszarvas lábáról lefejtett bőrből pedig könnyű és tartós lábbelit tudtak varrni maguknak.

A tajgai élet az erdei törzseknek nemcsak gazdasági életét és anyagi kultúráját határozta meg a nemzetségi rend korában, hanem világszemléletükre is nagy hatással volt, s kialakította művészetük legfőbb tárgyát és alakjait. E művészetben, akárcsak a paleolit kor idején, első helyen állt a vadállat alakja; a vallási hiedelmekben és szertartásokban is a tajgai élet tükröződött. Szibéria neolitkori törzseinek életében kiváltképpen a jávorszarvas és a medve játszott rendkívül jelentős szerepet.

Sok erdei törzsnél olyan szertartási rendszer alakult ki, amely e vadállatok kultuszával függött össze. Szibéria majdnem mindegyik vadásztörzsénél, de még Észak-Amerika sok törzsénél is megvolt például az úgynevezett „medveünnep", amely igen fontos helyet töltött be társadalmi életükben, kultuszukban és művészetükben. A medveünnep szertartásának első részében megölték a rabságban felnevelt medvét, majd a nemzetségi vendégbarátság szabályai szerint a nemzetségi közösség tagjai elfogyasztották a megölt vad húsát. A vadászszertartás harmadik részében eltemették a vad csontjait és testének néhány részét. E szertartásnak az volt a célja, hogy újra életre keltse a vadat, amely hiedelmük szerint újból vissza fog térni a vadászokhoz, sőt — az embereknél tapasztalt tisztelet és vendégszeretet folytán — magával fogja hozni rokonait is.

A „medveünnepben" rendkívül világosan jut kifejezésre a nemzetségi társadalom tagjainak elképzelése: ők az állatvilágban saját társadalmuk egy részét látták, s az emberek és állatok viszonyáról azt gondolták, hogy az két nemzetség vagy két törzs viszonyának felel meg. Ugyanilyen közösségi-nemzetségi jellegük volt azoknak az ünnepi szertartásoknak is, melyek a jávorszarvas ősi vadászkultuszával függtek össze.

Az etnográfia adatai arról tanúskodnak, hogy a jávorszarvas alakja a medve után a második helyet foglalta el a vadászkultuszban s Észak-Ázsia népeinek sajátos vadállat-eposzaiban. Még a rén- és jávorszarvas ételként való elfogyasztását is évszázados hagyományos szokások szabták meg. Az elfogyasztott állat csontjait külön szertartás szerint temették el. Észak-Ázsia vadászai úgy képzelték, hogy a Föld maga is élőlény, vadállat, mégpedig egy jávorszarvas, pontosabban egy hatalmas nőstény jávorszarvas. Szibéria és a Távol-Kelet számos törzsénél megvolt ez a hiedelem. Így például az orocsok agancstalan, nyolclábú jávorszarvasnak képzelték a Földet. Azt hitték, hogy az erdők a nyolclábú szarvas szőrzetét jelentik, a madarak pedig a szarvas fölött zsongó szúnyogokat. Amikor a jávorszarvas elfárad, egyik lábáról a másikra áll, s olyankor földrengés van. A nganaszanok vallásában a földisten rénszarvas képében szerepel: „Ennek a rénszarvasnak a hátán élünk" — mondták a nganaszanok a vallásukat tanulmányozó kutatóknak. Más esetekben a jávor- vagy rénszarvast csillagokkal, a Nappal, általában égitestekkel azonosították.

KELET-EURÓPA ERDŐS ÖVEZETÉNEK NEOLITKORI TÖRZSEI

Sok tekintetben hasonló utakon haladt az erdei törzsek története az Urálban és a Szovjetunió európai részén.

Az Urál ősi lakossága az i. e. III—II. évezredből településeket és szentélyeket hagyott ránk a tavak partjain. Sok ilyen tóból idővel tőzegtelep lett, s ennek következtében rengeteg fatárgy maradt ott meg épségben — baltanyelek, evezők, nagyszámú művészi faragás, állati alakok és fejek, amelyek edényeket és más készítményeket díszítettek. Különösen sok leletre bukkantak a sigiri tőzegtelepen, amelyről az uráli törzsek késői neolitkori kultúrája kapta elnevezését.

Kelet-Európának ezen az erdős területein a neolitkori törzsek egyik legfontosabb szétrajzási központja a Volga és az Oka vidéke volt, ahol bővében találhatunk településeket a neolit kor különböző szakaszaiból.

A Volga és az Oka közének legkorábbi lakói, akiknek településeit a régészek tanulmányozták, még jelentős mértékben a mezolitkori kultúra színvonalán álltak. Körülbelül az i. e. III. évezredtől azonban már itt is bizton beszélhetünk a neolit korról; mint már említettük, annak a feltevésnek is van alapja, hogy a neolit kor már korábban megkezdődött. A neolitkori kultúra legkorábbi feltárt emlékeihez tartozik a Ljalovszkaja-telephely a Kljazma-folyó partján, Moszkvától 40 km-nyire északra.

Újkőkori ember. Urál-vidék. Sigiri kultúra
M. M. Geraszimov rekonstrukciója

Az ősi emberek ott a folyót és mellékágait összekötő széles édesvízű medence, vagyis inkább nagy tó partján telepedtek le. Településüket nád és sás vette körül. A közelben lombos erdők nőttek; az i. e. III. évezred elején ilyen erdők jellemezték Közép-Oroszországot.

A ljalovszkajaiak kőszerszámai között első hely illeti meg az új típusú készítményeket, a durván pattintott, nagyméretű szerszámokat — a kapát, nagykést és fejszét. Ezeknek pengéje rendszerint ovális vagy mandula alakú, a pengéről mindkét oldalon széles szilánkok vannak lepattintva. Ilyen szerszámokkal meg tudták kapálni a földet, kidönthették a fát, szétzúzhatták az állat csontjait, s általában minden olyan munkát elvégezhettek, amelyhez éles, tömör és erős pengére volt szükség. A csiszolt balták és vájófejszék ezen első példányai mellett találtak ott sajátosan neolit jellegű dárda- és nyílhegyeket, melyek a mezolit kor régibb típusú, pengéből készült nyílhegyeit váltották fel.

Megjelent a kerámika is. A Ljalovszkaja-telephely lakóinak kézzel formált agyagkorsói gömbölyű vagy hegyes fenekűek voltak. Legjellemzőbb vonásuk díszítésük volt, amely egyszerű kerek benyomásokból állt; ezeket kisebb, sűrűfésű lenyomatához hasonló fogazásos sávok váltogatták. Így született meg a Volga és Oka vidékén a jellegzetes „benyomásos-fésűs" vagy más néven „benyomásos-fogazásos" díszítés, amely a késői neolit korban mindenütt elterjedt a Kelet-Európa erdős övezetének tágas térségeit lakó törzseknél.

A Volga és Oka vidékének neolitkori közösségei még abban az időben is jávorszarvasra, valamint erdei és vízi szárnyasokra vadásztak, a tavakban meg a szomszédos vízmedencékben pedig halásztak. A halászat legfontosabb eszköze valószínűleg az agancsból készült szigony volt; ilyet használtak a mezolit korban is. A Ljalovszkaja-telephely lakói puhatestű állatokkal is táplálkoztak; e kultúrrétegben a régészek nagy mennyiségű kagylót találtak.

Az ősi ljalovszkajaiak életmódjának, gazdaságának és kultúrájának ezeket a vonásait a Volga és az Oka vidékének későbbi lakói örökölték, akik tovább fejlesztették ezt a hagyományt, és sajátos késői neolitkori kultúrát teremtettek. Ez a kultúra — a későbbiekben látni fogjuk — fontos szerepet játszott e környéknek és Észak-Európa távolabbi területeinek történetében egyaránt.

Korábban már említettük, hogy a Volga és az Oka közére déli törzsek hatoltak be, melyek a közép-dnyeperi törzsek dnyeperi-gyesznai csoportjával álltak kapcsolatban. Noha ezek a törzsek már ismerték a fémet, az eneolit kor kultúrája mégsem terjedt el ezen a területen; a jövevények nyilván beleolvadtak a helyi, neolit kultúrájú lakosságba. Itt még az i. e. II. évezredben is tartott a neolit kor. A III—II. évezred helyi neolitkori kultúrái sok tekintetben közvetlen folytatásai az előző ljalovszkajai idők hagyományainak.

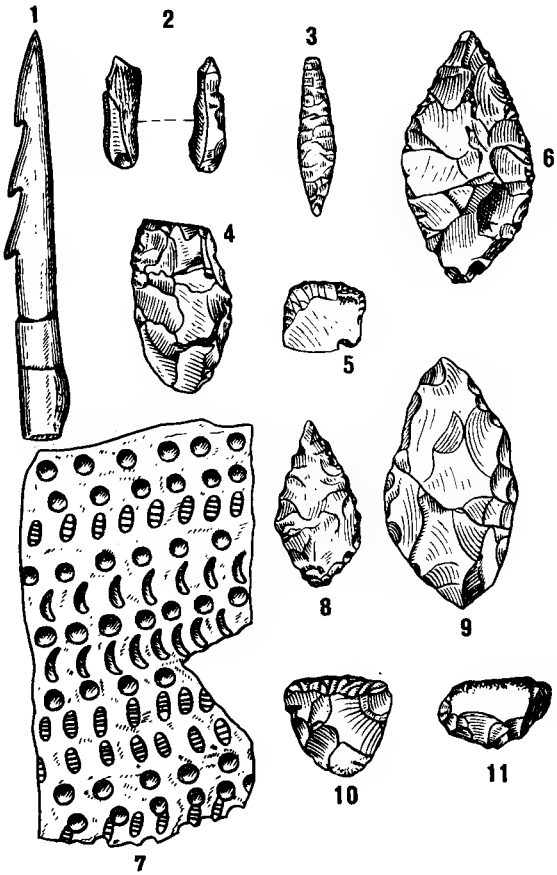

Újkőkori településekről származó tárgyak
Ljalovói kultúra. I. e. III. évezred
1 — csontszigony, 2, 4 — kovakő-vésők, 3, 8 — kovakő nyílhegyek, 5, 10 és 11 — kovakő-kaparók, 6, 9 — kovakő pengehegyek, 7 — agyagedény töredéke

A Volga és az Oka közén talált neolitkori települések régészeti anyaga alapján számos helyi csoportot lehet megkülönböztetni, melyek mindegyike egy-egy törzsnek vagy törzscsoportnak felelt meg. A régészek megkülönböztetnek az Oka vidékén kljazmai, beljovi, rjazanyi, voloszovói és balahnai kultúrát. Mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai; ezek főleg az agyagedények díszítésében mutatkoznak meg. Mindegyik ilyen kultúra a maga útján fejlődött, de volt bennük sok közös vonás is (gazdaságban, életmódban, anyagi kultúrában, szokásokban, hiedelmekben, s minden valószínűség szerint a nyelv területén is). Több kutató véleménye szerint e törzsek nyelvei a finnugor nyelvcsaládhoz tartoztak.

A kultúrának ez a közös jellege kétségtelenül a törzsek közös származásával, valamint a köztük kialakult különféle kapcsolatokkal magyarázható. Ezért a Volga és az Oka vidékén az i. e. III—II. évezredben élt törzsek életének és kultúrájának jellemzéséhez példaként vehetjük a törzsek egyik csoportját, a voloszovói törzscsoportot, amely az Oka vidékének többi törzsei között kiemelkedő szerepet játszott.

Az ősi voloszovóiak rengeteg kő- és csonttárgyat, továbbá igen sok agyagedény-töredéket hagytak hátra a voloszovói település helyén, amelyről ez a kultúra nevét kapta. E maradványok jól szemléltetik a voloszovóiak technikai, kulturális fejlettségének színvonalát. Az akkori időkhöz mérten nagy művészettel és hozzáértéssel készítették igen finom nyomótechnikával megmunkált és csiszolt kőszerszámaikat; a voloszovói telepen egész raktárra valót találtak ezekből a nagyszerűen elkészített tárgyakból. Mindezeket a tárgyakat feltehetőleg szándékosan ásták el veszély idején. A voloszovói mesterek pompás műtárgyakat — állati és madáralakokat — is készítettek kovából, melyet nyomótechnikával remekül tudtak formálni.

Ugyanilyen művészi módon készítették nagyméretű, gömbölyű vagy hegyes fenekű, vastag falú, gazdagon díszített agyagedényeiket. A díszítés alapja itt is a Kelet-Európa erdős övezetét jellemző mély benyomások és „fogazásos" lenyomatok társulása, amelyek vízszintes csíkokban futnak az edény egész külső felületén. Idővel azonban a voloszovói edények ornamentikája nagyon megválto-

zott: a díszítésben bevonalkázott háromszögek jelentek meg, ami nyilvánvalóan a mértani formákat kedvelő délibb törzsekkel kifejlődött kapcsolatokra utal.

A voloszovóiak életének alapja a vadászat és halászat volt. A halat csontból készült szigonnyal és horoggal fogták, de még fontosabb gazdasági jelentősége lehetett a hálónak (több agyagedényen hálószemek lenyomatai láthatók). A voloszovóiak főleg jávorszarvasra vadásztak — a feltárt csontok legnagyobb része jávorszarvas-csont —, de egyéb vadászzsákmány is kínálkozott: vadkan, medve, őz, nyúl, hód, görény, nyest, vadlúd, süketfajd, császármadár. A voloszovói településen talált kutyacsontváz azt bizonyítja, hogy a kutyát is felhasználták a vadászatban.

A voloszovói telepen jó állapotban maradt bemélyedésekre bukkantak; ezek félig földbe vájt lakóépítmények (földkunyhók) maradványai. A kunyhók alaprajza néha kerek, néha négyszögletes; területük eléri a 100 m² -t. Padlózatukon oszlopoktól visszamaradt gödrök és elégett oszlopok maradványai láthatók. A kunyhók belsejében kőből rakott tűzhely állt szemben a bejárattal. Kijáratuk szűk, befelé lejtő, döngölt talajú folyosó volt.

A voloszovóiak művészetét kovából készült emberalakok és madárszobrok, továbbá szaruból igen ügyesen faragott vadkacsafejek képviselik. A vízimadarak ábrázolása az illető állatokkal kapcsolatos kultuszra és mítoszokra utal.

Újkőkori ember. Volga-Oka körzet. Voloszovói kultúra
M. M. Geraszimov rekonstrukciója

KARÉLIA NEOLITKORI TÖRZSEI

Igen sok neolitkori törzs élt akkoriban a Szovjetunió erdős övezetének más vidékein is. Ez ideig Karéliának és az OSZFSZK északnyugati részének fejlett neolitkori kultúráit tanulmányozták a legtüzetesebben.

A kor emlékeinek tanulmányozása feltárja Észak-Európa benépesülésének és a különböző etnikai csoportok kölcsönös kapcsolatainak bonyolult történetét.

Karéliának és a vele szomszédos finn területeknek legrégibb neolitkori lakossága azokhoz a törzsekhez tartozott, amelyek viszonylag már fejlett kulturális fokot értek el. Tudtak csiszolt kőszerszámokat készíteni, nyilat és íjat használtak, nyílvesszőikre neolit típusú hegyet erősítettek, s agyagedények készítéséhez is értettek.

E települések magasan a tenger, a tavak és a folyók mai szintje fölött épültek, ami már magában véve is ősrégi voltukat bizonyítja, mert azóta a víz szintje jelentős mértékben apadt. Ilyen település például Sperrings, Finnország nyugati részén, ahol a kultúrréteg legalján sajátos díszítésű edények töredékeit tárták fel. Ugyanilyen kerámikára bukkantak Karélia legősibb településein: az Onyega-tó északnyugati partján, az Onyega és a Ladoga közötti területen, a Fehér-tenger övezetében (Kem) és néhány más vidéken. E kerámika emlékeivel együtt nagy, zömök baltákat, vésőket és csákányokat találtak, amelyek kerek keresztmetszetűek, továbbá különféle durva kvarcit-

és kvarckészítményeket, amelyek az i. e. III. évezred közepe táján tűntek el Karélia törzseinek használatából.

Ebből az időből vagy valamivel korábbról származnak Karélia ősi kultúrájának olyan emlékei, mint az Onyega-tavi Olenyij-szigeten feltárt temető. Ennek jellemző leletei a rendkívül archaikus formájú, nagyobb, kés alakú pengéből készült kova-nyílhegyek, valamint a csontból készült betétes tőrök, amelyek hasonlítanak a szibériai és észak-jakutföldi neolitkori eszközökhöz. Ugyanilyen pengéből készült nyílhegyeket találtak Skandinávia neolitkori sírjaiban. Ezek a tárgyak arra utalnak, hogy Észak-Ázsia törzsei és Észak-Európa ősi lakossága között bizonyos kapcsolatok álltak fenn.

Újkőkori ember. A Szovjetunió északnyugati vidéke (Karavaiha, arhangelszki terület)
M. M. Geraszimov rekonstrukciója

A III. évezred végén és különösen a II. évezred folyamán Karéliában olyan változások mentek végbe, amelyek lényegesen megváltoztatták a lakosság etnikai arculatát és kultúráját. Mint felteszik, ebben az időben a Szovjetunió szomszédos északnyugati részeiből és Finnországból újabb törzsek hatoltak be Karéliába; ezt bizonyítja az, hogy az agyagedények díszítésének új fajtái terjednek el. A szóban forgó törzsek korábban a Volga és az Oka közén éltek. Amikor benyomultak a Baltikumra, ott mindenütt elterjedt az edények jellegzetes, „benyomásos-fésűs" díszítése, s véglegesen kialakult a helyi neolitkori kultúra.

Az akkori települések leletei azt mutatják, hogy a lakosság létalapja a halászat és a vadászat volt. A neolitkori halászok és vadászok kisebb településeken éltek a folyók és tavak száraz homokos partján, olyan helyeken, amelyek leginkább alkalmasak halászatra és vadászatra. Mindegyik ilyen településen egy-egy nemzetségi csoport élt; a nemzetség többi tagja élhetett más, szomszédos településen is. A nemzetségek nyilván szélesebb körű törzsi egyesülésbe tartoztak.

Mindegyik település több nyári és téli lakásból állt. Nyáron ideiglenes, könnyű sátrak is megfeleltek lakás céljaira, de a telet csak biztosabb, földbe alapozott építményekben lehetett átvészelni. A földbe vájt kunyhók alapterülete nem haladta meg a 12—14 m^2-t. Középen álltak a kőből rakott tűzhelyek, amelyekben a kunyhót megvilágító és melegítő tűz égett. A tűzhelyek körül nagyobb edények álltak a földbe ásva, nyilván az élelem- és vízkészlet tárolására. A bejárat mellett valószínűleg priccsek húzódtak a fal mentén.

E települések nemzetségi közösségeinek élete szigorúan megszabott rend szerint folyt. A nők ehető növényeket meg gyógyfüveket gyűjtöttek, sütöttek, főztek, gondozták a gyermekeket, fazekakat készítettek, feldolgozták a bőröket, vad növények rostjaiból fonalat fontak, ruhát szőttek és varrtak. A férfiak kő- és csontszerszámokat készítettek, vadásztak, halásztak (a tengerparton lakók fókára, delfinre és rozmárra is vadásztak).

Ezek a foglalkozások világosan kifejezésre jutnak az északi törzsek művészetében, elsősorban Karélia figyelemre méltó sziklarajzain, amelyeket a jégárak által lecsiszolt hatalmas gránittömbökre és sziklákra vésztek. Különösen tanulságos ebben a vonatkozásban a zalavrugai középső sziklán

látható gigászi, monumentális kompozíció, amely a közösség kollektív szarvasvadászatát ábrázolja. A mű középpontjában három hatalmas testű, egymás után haladó szarvas látható. Ezeket természetes nagyságban vésték ki, a háttérben emberekkel zsúfolt, sokevezős, hatalmas csónakok haladnak. A három szarvassal egy irányba halad két másik sor szarvas. Elöl ágas-bogas agancsú, jól kifejlett hímszarvasok futnak, mögöttük újabb hímszarvasok, majd kicsinyeikkel együtt futó nőstények következnek. Hátul egy sítalpakon álló vadász nyílvesszőt röpít az utolsó szarvasba. A mű nyilván folyón átkelő szarvascsorda elejtését ábrázolja.

Igen gyakori a karéliai sziklákon a vízimadarak — ludak, hattyúk és valószínűleg kacsák — rajza, de sűrűn találkozunk halak és bálnák ábrázolásával is.

A sziklarajzok fényt vetnek Karélia ősi lakosságának vallására. Az ábrák rendszerint olyan helyeken fordulnak elő, amelyeknek fontos jelentőségük volt a neolitkori vadászok életében. Az egyik legérdekesebb ilyen hely a Vig-folyó alsó szakasza mentén található, Belomorszk város közelében, ahol a folyó a Fehér-tengerbe ömlik. A folyó itt gránitláncolatot szel át és vízeséseket alkot. A tengerre induló halászok már az ősidőkben e vízesések környékén pihentek meg, hogy aztán csónakjaikat szárazon cipeljék tovább. Itt, a Fehér-tenger partjaihoz vezető utolsó átjárónál, az örvénylő vízesések mellett építettek szentélyt az ősi vadászok. Itt találkoztak egymással az egyes nemzetségi csoportok, hogy kiépítsék kölcsönös kapcsolataikat, itt határozták meg a vadászat szigorúan szabályozott s a vadászkultusszal szentesített időszakát, itt osztották fel egymás között a vadászterületeket. Ugyanitt tartották meg vadászszertartásaikat és itt rendezték vallási táncaikat is az állati maszkokba öltözött vadászok. Ilyen varázsló vadászszertartásokat mutatnak be a szarvas- vagy farkasfejű, néha hosszú farkú embereket ábrázoló rajzok, melyek elkészítése kétségkívül sok időt és gondos munkát igényelt. A rajzoknak nyilván az volt a mágikus céljuk, hogy biztosítsák a vadászat sikerét.

Jávorszarvas fejét ábrázoló „buzogány"
Az Olenyij-szigeti temetőből

Karélia neolitkori törzseinek művészetében kifejezésre jutott a vadállatok — főként a rénszarvasok, jávorszarvasok, medvék és vízimadarak — ősi vadászkultusza.

A Nap és a víz kultusza talán az agyagedények díszítésében mutatkozott meg; a cikcakkos vonal a vizet ábrázolja, mely felett víziszárnyasok láthatók. Az ilyen elképzelések szolgálhattak alapul az ősi mítoszokhoz. Ezek a mítoszok a világ keletkezését a vízzel és a vízben úszó kacsával hozzák kapcsolatba, amelynek tojásából a Föld kikelt. Ilyen kozmikus tengerről és tojásról beszél például a finnek és karélok eposza, a „Kalevala".

Észak ősi halászainak és vadászainak vallásáról temetkezési emlékeik, például az Onyega-tavi Olenyij-szigeten feltárt hatalmas nemzetségi vagy törzsi temető régészeti anyaga alapján alkothatunk képet magunknak. Az elhunytakat legjobb ruhájukba öltöztették, s gyakran gazdagon feldíszítették rén- vagy jávorszarvas metszőfogából vagy medveagyarból készített ékszerekkel. Egyes esetekben ezek a díszek rendezett sorokban borították be a fejdíszt, más esetekben csíkszerűen futottak végig a körgallérszerű ruha szélein.

A sírokba egész kötegével raktak kovapenge-heggyel ellátott nyílvesszőket, tőröket és az elhunyt egyéb tárgyait. Egyes embereket — nyilván a vezéreket vagy sámánokat — különleges szertartás szerint, külön kiásott mély gödörben, függőleges testhelyzetben temettek el. Két sírban „marsallbothoz" nagyon hasonló, jávorszarvas agancsából készült tárgyat fedeztek fel, melynek hosszú fogantyúja jávorszarvas-fejjé van kifaragva. Valószínűleg a vezéri méltóság vagy a sámáni

tisztség jelvényei lehettek ezek; de az sincs kizárva, hogy a nemzetség vagy törzs védő talizmánjai voltak.

A többi szomszédos vagy távolabbi terület neolitkori törzseinek életmódja és kultúrája szintén olyan lehetett, mint a karéliai őslakosságé.

A BALTIKUM NEOLITKORI TÖRZSEI

A Baltikum neolitkori törzseinek kultúrájában ugyancsak sokáig fennmaradtak a mezolitkori vadászok és halászok kultúrájából örökölt jellegzetes vonások, elsősorban a vadász-halász eszközök és szerszámok tekintetében. A csontból készült tőrök, horgok, bikónikus (orsó alakú) fejű nyílhegyek sokban emlékeztetnek a mezolit kor eszközeire, de a művészetben is találunk hasonlóságot, például a csonttárgyak mértani díszítésében. Ezek a vonások egyúttal arról tanúskodnak, hogy a kelet-európai erdős övezetnek a Balti-tenger és az Urál között elterülő hatalmas térségein letelepedett rokon törzsek meglehetősen szoros kulturális kapcsolatban álltak egymással.

A késői neolitkori balti törzsek életének megértése szempontjából különösen érdekesek a Sārnate községben (Lett SZSZK) végzett ásatások eredményei. A sārnatei település számos négy- vagy többszögű, a föld felszínére épített faházból állt. A házak falait tőzegbe döngölt póznákból és vesszőfonatból készítették, s kívülről fakéreggel borították be. A tűzhelyeket oly módon rakták, hogy ne okozhassanak tűzvészt.

Az egyik ház mellett fatörzsből vájt csónakot találtak, mellette evezők és halászvarsák hevertek; ez a lelet arról tanúskodik, hogy a halászat fontos szerepet töltött be a település lakóinak életében. A talált hálónehezékek és úsztatók (parák) is erre vallanak. A gyűjtögetés is fontos lehetett, mert az egyik házban nagy halom sulyomhéjat találtak, a sulyom feltörésére szolgáló kalapácsokkal együtt.

Ugyanilyen életmódot folytattak Skandinávia sarkköri területeinek — a mai Norvégiának és Észak-Svédországnak a vadászai és halászai. Településükön rengeteg kőszerszámot hagytak ránk, többek között csiszolt nyíl- és kopjahegyeket, valamint palakőből készült késeket.

E településeken ugyanolyan hegyes fenekű edényeket találtak, mint a Szovjetunió erdős övezetében a neolitkori vadászok telepein: egyszerű ornamentikájuk vízszintes sávokból és kerek benyomásokból áll.

A sarkköri Skandinávia jégárak által simára csiszolt szikláin épségben maradtak ránk olyan rénszarvasábrázolások, amelyek a neolitkori művészek legjobb rajzaira emlékeztetnek, de azoktól eltérnek mozdulatlan, statikus jellegükkel.

Az i. e. IV. évezredben megkezdődött a kőkorszakból a fémkorszakba való átmenet, ami a világtörténelem egyik legfontosabb eseménye volt. Ebben az időben a földművelés és az állattenyésztés fokozatosan a gazdaság külön ágazatává alakult, létrejött a kézművesség, tovább fejlődött a csere, megszülettek a városok. A munka termelékenységének növekedése és a többlettermék megjelenése megteremtette az ősközösségi rend felbomlásának, a magántulajdon megjelenésének s a társadalom rabszolgák és rabszolgatartók osztályára való szakadásának előfeltételeit. Az i. e. III. évezredben az emberiség történetének legfontosabb eseménye az osztálytársadalom megszületése volt. A rabszolgatartó társadalom és állam legelőször az északi szubtropikus vidékek folyóvölgyeiben, a Nílus mentén és Mezopotámiában alakult ki, ahol a helyi törzsek már az eneolit korban magas fejlettségű öntözéses földművelést létesíthettek. Ugyanakkor a világ valamennyi többi emberlakta részén még az ősközösségi rend uralkodott. Néhány eneolitkori törzsnél már megkezdődött az ősközösségi viszonyok felbomlása, de az osztálytársadalom még nem alakult ki; más törzseknél viszont a fémkorszakba való átmenet egyelőre még nem idézett elő lényeges változásokat a társadalmi rendben. Sok törzs továbbra is a kőkorszaknak megfelelő viszonyok között élt.

A kor legrégibb államainak története — az emberi társadalom írott történetének első lapjai. Az írott források még szegényesek, az anyagi kultúra emlékei sokkal gazdagabbak. Az elérhető adatok birtokában csupán alapvonásaiban tudjuk vázolni a társadalom történelmi fejlődését, amely társadalomban már különváltak a hatalmat és gazdagságot birtokukban tartó elnyomók és az elnyomottak, a jogtalan rabszolgák vagy korábbi szabadságukat elvesztett egyszerű közösségi tagok. E kornak a tudomány által rekonstruált képén még sok vonás kiigazításra szorul.

A rabszolgatartó társadalom keletkezésének történetében az egyik legfontosabb esemény az volt, hogy a közösségi földek egy részét elragadta a rabszolgatartó előkelőségek rétege, amelynek a rabszolgák is rendelkezésére álltak. Ez az ókori Kelet országaiban úgy folyt le, hogy a közösségi földek jelentős részét az uralkodók vagy istenek — vagyis a templomok — tulajdonává nyilvánították. Az előkelők által elragadott földek műveléséhez még nem volt elég rabszolga. A gazdasági és politikai hatalmára támaszkodó rabszolgatartó előkelőségek Egyiptom és Mezopotámia államaiban súlyosan kizsákmányolták a közösségi tagok munkáját, s a maguk érdekeinek megfelelően használták fel a még fennmaradt közösségi intézményeket, többek között a társadalmi szükségletre végzett munka kötelezettségét. A kimerítő munka nemcsak a rabszolgákat sújtotta, hanem a szabadok túlnyomó többségét is. A források közvetve utalnak az egyiptomi és a mezopotámiai dolgozók növekvő elégedetlenségére. A világ hatalmasságai rémülettel álltak a „lázadókkal", a felkeléssel szemben. A Nílus völgyében és Mezopotámiában megkezdődtek az osztályharcok.

Az állam katonai erejére támaszkodó rabszolgatartók hódító háborúkat indítottak a szomszédos törzsek ellen. Az emberiség történetében megkezdődtek a rabló hadjáratok; a rabszolgatartó államok szomszédságában élő törzsek településeit felperzselték, az embereket könyörtelenül rabságba hajtották vagy kiirtották, javaikat pedig elrabolták. E törzsek, különösen az állattenyésztő törzsek között azonban törzsszövetségek alakultak, amelyek időnként súlyosan veszélyeztették az osztályharc miatt meggyengült rabszolgatartó államokat. Megkezdődött a törzsszövetségek és a rabszolgatartó államok közötti háborúk időszaka. E háborúk néha elősegítették az osztályharc kiéleződését a rabszolgatartó államokban. Kiütközött a rabszolgatartó hatalmak belső gyengesége: az idegen törzsekhez tartozó rabszolgák a külföldi betörésektől várták szabadulásukat: a rabszolgatartó előkelők különböző ellenségeskedő csoportjai önző érdekeik kedvéért néha szövetségre léptek a külföldiekkel; a legszegényebb szabadok nem mindig támogatták a rabszolgatartók hatalmát. Az ókori világ politikai története egyre bonyolultabbá vált.

III. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE EGYIPTOMBAN ÉS MEZOPOTÁMIÁBAN ÉS MÁS RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK KIALAKULÁSA (I. E. II. ÉVEZRED)

A KORSZAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Az i. e. második évezred folyamán a termelés terén elért újabb jelentős vívmányok ismertté válnak szerte Európában, Ázsiában és Afrikában. Egyiptomban és Mezopotámiában tovább fejlődnek a rabszolgatartó viszonyok, és újabb rabszolgatartó társadalmak keletkeznek.

A BRONZKORSZAK

A termelés terén az volt a legfontosabb eredmény, hogy ekkor már általánosan használták a bronzot (a réz és ón ötvözetét), és mindenfelé meghonosodott az igásló tartása. Mindkét újdonság gyorsan elterjedt a különböző népek és törzsek között, s mint ilyen esetekben gyakran előfordul, nehéz megállapítani, hol alkalmazták ezeket először. Mezopotámiában a réznek az iráni ónnal való összeolvasztását mindenesetre az i. e. III. évezred vége felé kezdték meg, de ez idő tájt másutt is egyre gyakoribbak a bronztárgyak.

A bronz jóval nehezebben kovácsolható, mint a réz, és a bronztárgyak ridegebbek, mint a réztárgyak. De a bronznak ezekért a hátrányaiért bőségesen kárpótolnak azok a fontos előnyei, amelyek miatt viszonylag gyorsan elterjedt. A bronz, melynek olvadáspontja jóval alacsonyabb, mint a rézé, sokkal jobban önthető; és így ennek a körülménynek, tekintettel az akkori technikai ismeretek színvonalára, feltétlenül óriási szerepe volt.

A természetben rézércek ritkán fordulnak elő, ónércek még ritkábban, az pedig egészen kivételes eset, hogy egy vidéken mindkettő előforduljon. Ezért a bronz hosszú ideig meglehetősen ritka és drága fémnek számított, és olyan masszív munkaeszközöket, mint a kapa, ekelemez, lapát, még aránylag ritkán készítettek bronzból. Sok szerszám gyakran kőből is készült, bizonyos eszközökhöz pedig kizárólag követ használtak. De az i. e. II. évezred folyamán Európa és Ázsia sok területén, sőt Egyiptomban is, sok bronzöntő központ keletkezett. A legtöbb országban, ahol a lakosság ismerte a fémek alkalmazását, már az i. e. II. évezred első felében kétségtelenül inkább bronzot használtak, mint rezet. A bronzszerszámok alkalmazása lehetővé tette, hogy jelentősen emelkedjék a munka termelékenysége a kézművességben és a földművelésben, elősegítette a csere fejlődését, s emellett a réz, az ón, valamint a kész bronztárgyak is fontos kereskedelmi cikkek voltak. Az ősközösségi rend felbomlási szakaszából egyre újabb és ujabb társadalmak alakulnak át osztálytársadalommá, mivel a munkatermelékenység fokozódása révén számukra is lehetővé vált a rabszolgamunka kizsákmányolása. Másutt, ahol még nem érte el legmagasabb fejlettségi fokát, az őstársadalom szinte rohamléptekkel haladt előre.

A LÓTENYÉSZTÉS SZEREPE A GAZDASÁGBAN ÉS A TECHNIKÁBAN

A lovat több helyen majdnem egy időben kezdték igásállatként használni. A II. évezred közepén például Indiában harci szekérbe fogták; ugyanerre a célra tenyésztették Kisázsia és Irán fennsíkjain, ahol néha ekébe fogták; a szelídített ló megjelenése elősegítette a gazdasági fejlődést a Balkán-félsziget déli részén (mykénéi kultúra). Ez idő tájt a ló fontos szerephez jutott azoknak a törzseknek az életében, melyeket a dél-szibériai és észak-kazahsztáni úgynevezett andronovói kultúra ásatásaiból ismerünk; a ló alkalmazása lehetővé tette, hogy ezek a törzsek tovább nyomuljanak előre déli irányban, Közép-Ázsia és Irán határai felé.

Mezopotámiában az i. e. III. évezred elején még szamárral és marhával húzatták az ekét, a szekeret és a tömörkerekű harci kocsit. Lehet, hogy már a lovat is ismerték, de akkor még nem használták ember és teher szállítására, sem gazdasági munkára. De a II. évezredben, különösen amikor feltalálták a könnyebb, küllőskerekű kocsit, egész Elő-Ázsiában, majd Egyiptomban is lovat fogtak a harci kocsik elé.

A ló megjelenése a fejlett földművelő országokban forradalmasította a hadviselést, és jelentősen megjavította az országok közti összeköttetést. De különösen nagy jelentősége volt a lónak az állattenyésztő törzsek számára; mozgékonnyá tette őket, így egyes törzsek áttérhettek a nomád, mások pedig a félnomád gazdálkodásra. Nyáron a hegyi legelőkre terelték állataikat, s ennek következtében jelentékenyen emelkedett az állattenyésztés hozama. A nomád és félnomád gazdálkodásra egyes földművelő törzsek is áttértek, amelyek a földművelésből csak nehezen tudtak megélni.

Sok esetben lehetővé vált, hogy a lakosság nagy etnikai csoportjai lóháton viszonylag gyorsan jelentős távolságokat tegyenek meg, s ennek nem kis befolyása volt számos ókori keleti ország történeti sorsának alakulására. A nomád törzsek sikeresen hatoltak be a belső osztályharctól meggyengült ókori rabszolgatartó államok területére, s ezek a betörések az akkori idők fontos történelmi eseményeivé váltak.

RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK KELETKEZÉSE A NÍLUS VÖLGYÉN ÉS MEZOPOTÁMIÁN KÍVÜL ESŐ TERÜLETEKEN

Az i. e. II. évezred elején politikai és kulturális tekintetben két fejlett rabszolgatartó társadalom létezett: Egyiptom és Mezopotámia; rajtuk kívül volt még egy folyamvölgyi kultúra — az indiai, melynek keletkezését az i. e. III. évezred közepére tehetjük. A II. évezredtől kezdve azonban mindenütt kifejlődik az osztálytársadalom Elő-Ázsia régi földművelő központjainak területén, továbbá az Égei-tenger medencéjében is. Az i. e. II. évezred derekán a Huanghónak, ennek a nagy kínai folyónak a völgyében is kialakult az osztálytársadalom.

Több új osztálytársadalom gazdasága szintén az öntözéses földművelésen alapult. De öntözésre nem a folyóáradások vizét használták fel, mint Egyiptomban és Mezopotámiában, hanem kis folyók, hegyipatakok vizét, sőt esővizet is, melyet ciszternákban gyűjtöttek össze.

A rabszolgatartó viszonyok fejlődését az új osztálytársadalmakban meglassította a faluközösségek fennmaradása; e közösségeknek is nagy szerepük volt a szóban forgó társadalmak történetében.

Ami ezeknek az államoknak a politikai rendszerét illeti, a királyok a hatalmat rendszerint megosztották az előkelőkből álló tanácsokkal; egyes esetekben az is előfordult, hogy a rabszolgatartó osztály király nélkül uralkodott.

Nagy államalakulatok itt vagy egyáltalán nem vagy csak rövid időre jöttek létre, és ezek sehol nem voltak tartósak.

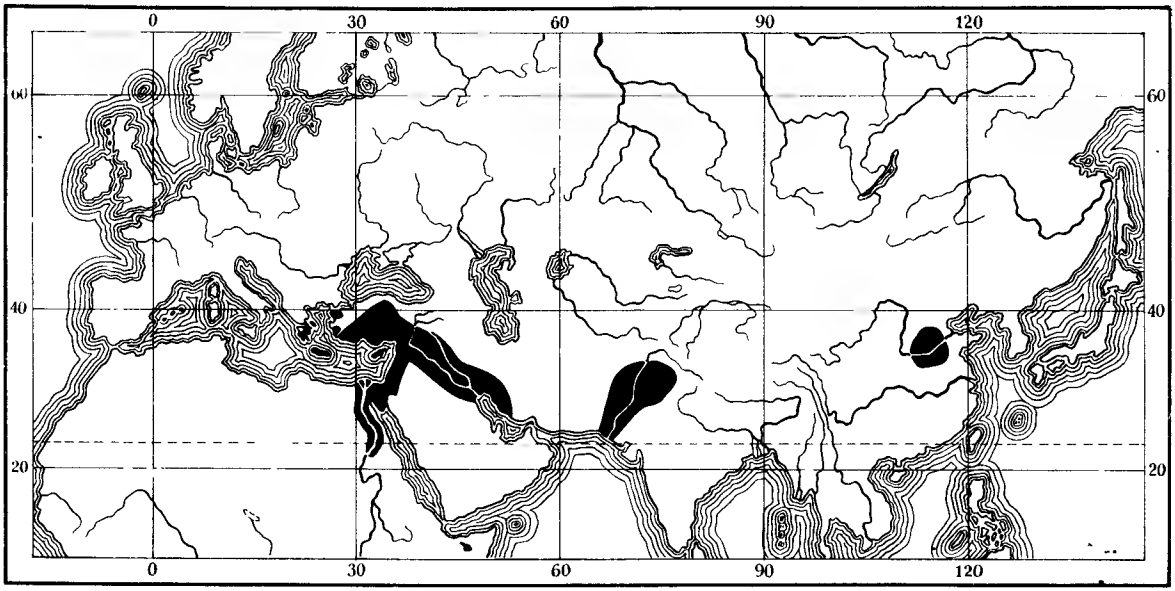

Rabszolgatartó államok az i. e. II. évezred közepén (a feketével jelölt részek)

A LEGRÉGIBB ÁLLAMOK KÖZTI KAPCSOLATOK JELLEGE

A termelés fejlődése elősegítette az országok közti csere kibővülését. A bronz készítéséhez szükséges nyersanyagot gyakran messziről kellett hozni. Egyes vidékek érc és egyéb nyersanyagok bányászására, mások állattenyésztésre, megint mások az akkori időkhöz képest viszonylag magas hozamú földművelésre kezdtek specializálódni. Ugyanakkor az i. e. II. évezred végén nagy területen — a Földközi-tengertől az iráni hegyekig — győzött a rabszolgatartó termelési mód, kialakult az osztálytársadalmak és államok összefüggő övezete; a földközi-tengeri és elő-ázsiai övezeten kívül a rabszolgatartó világnak Indiában és Kínában is voltak központjai.

E rabszolgatartó világon belül fokozatosan szorosabb nemzetközi és diplomáciai kapcsolatok alakultak ki; egyes országok uralkodói diplomáciai levelezésbe kezdtek, igyekeztek befolyásolni a szomszédos országok politikáját, nemzetközi szerződéseket kötöttek.

A háborúk egyre inkább a rablás és a szomszédos országokból való rabszolgazsákmányolás eszközeivé váltak; de néha azért viseltek háborút, hogy kereskedelmi útvonalakat vagy nyersanyagforrásokat szerezzenek, biztosítsák a kereskedelmi útvonalakat a szomszédos államok támadásával szemben stb.

E korban nagy fejlődésnek indult a csere mind az egyes országok között, mind az országokon belül; a pénz, mely az akkori vezető államokban már az előző időszakban megjelent, a rabszolgatartó társadalmak gazdasági fejlődésének immár nélkülözhetetlen feltételévé vált, bár még nem öltött érme-alakot.

Egyik-másik rabszolgatartó államnak, például Egyiptomnak vagy a hettita államnak eredményes hódító háborúk révén sikerült hatalmát saját határain túlra kiterjesztenie, de a hódító állam mégsem tudta igazán egyesíteni a leigázott heterogén területeket. A hódító állam az ilyen esetekben csak élősködött a fennmaradt kicsiny, leigázott államok és törzsek nyakán, mint Egyiptom az Újbirodalom idején Palesztinában és Szíriában, vagy katonai szövetséget kötött a nem egyenjogú, de valamelyes önkormányzattal rendelkező kisebb államokkal, mint ahogy ezt a hettita állam tette.

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK JELLEGÉNEK MEGVÁLTOZÁSA

A legfejlettebb rabszolgatartó államok belső fejlődésére jellemző a kezdeti despotikus királyság bukása. A Nílus és az Eufrátesz völgyében ezt egyebek közt az idézte elő, hogy mértéktelenül megnőttek a helyi lakosságot tömegesen kizsákmányoló nagygazdaságok. A király és a templomok óriási birtokai akadályozták a rabszolgatartó magángazdaságok fejlődését. A források megemlítik, hogy Egyiptomban hatalmas népfelkelések törtek ki, és kiéleződött a hatalomért folytatott harc a rabszolgatartók különböző csoportjai között. A centralizált állam fokozatosan szétesett, de aztán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a rabszolgatartók politikai és gazdasági érdekei az ország újbóli egyesítését és a királyi hatalom megszilárdítását követelik meg. Később az egy pillanatra sem szünetelő belharcok során a rabszolgatartó államok gazdaságilag és politikailag annyira meggyengültek, hogy néha képtelenek voltak visszaverni a hódító pásztortörzsek támadását.

A mai Görögország területén a II. évezred végére elpusztultak az addig kialakulóban levő rabszolgatartó társadalmak, melyekre úgy látszik szintén jellemzőek voltak a jelentős számú embert kizsákmányoló királyi nagybirtokok. Ezek a kis rabszolgatartó társadalmak, amelyek a még ősközösségi rendben élő törzsek környezetében keletkeztek, újabb törzsek támadása következtében megsemmisültek. Még korábban, a II. évezred közepén az Indus völgyében szintén elpusztult az ugyanilyen rabszolgatartó társadalom.

Egyiptom és Mezopotámia rabszolgatartó társadalma azonban árvészelte a súlyos megrázkódtatásokat. Itt a közepes és kis rabszolgatartó gazdaságok kerültek előtérbe, s a magánszemélyek gazdaságaiban tovább fejlődött a rabszolgatartás rendszere. Ezek a gazdaságok már nem tudták ellátni magukat mindennel, amire szükségük volt; ezért egyre nagyobb szerephez jutott a belföldi csere. Az egyéni gazdaságok termékeinek most már egyre nagyobb része került forgalomba, változott áruvá. Elburjánzott az uzsora. Széles körben elterjedt az a szokás, hogy a törzs tagjai adósrabság formájában rabszolgává váltak. A faluközösségi szervezet még nem szűnt meg, mert a termelőerők alacsony fejlettségi színvonala és a rabszolgatartás fejletlensége miatt a kollektív munka (különösen az öntözés terén) továbbra is a termelés szükséges feltétele maradt, a faluközösség ugyanakkor akadályozta a rabszolgatartó viszonyok fejlődését. A faluközösség és a despotikus államhatalom fékezte a szabad lakosok társadalmi aktivitásának kibontakozását, aminek következtében a történelmi fejlődés lassúbb ütemben haladt, és a társadalmi élet számos területén a pangás jelei mutatkoztak.

A rabszolgatartó termelési mód a többi rabszolgatartó államban különböző, sok tekintetben sajátos módon fejlődött, de a rabszolgatartó gazdaságok mindenütt alapjában véve naturális gazdaságok maradtak.

Közben a rabszolgatartó világ határain túl egyre több területen — minden egyes adott társadalmon belül — érlelődtek az osztályviszonyok feltételei; ez a folyamat gyorsabban haladt a rabszolgatartó államok közvetlen környezetében élő népeknél. Mindenütt fellelhető ez a tendencia, és csak az északi erdőlakó törzseknek meg az egyenlítői déli törzseknek nem sikerült még kijutniuk a kőkorszakból. E helyeken még mindig az ősközösségi rend virágkorára jellemző viszonyok uralkodtak.

IX. FEJEZET

EGYIPTOM A KÖZÉPBIRODALOM KORÁBAN

Az i. e. III. évezred végén és a II. évezred elején a „Két folyó vidéke" mellett Egyiptom, az akkori világ legfejlettebb országa volt. Egyiptom akkori társadalmi viszonyaiban egész sor új jelenség figyelhető meg. A III. évezred utolsó századaiban Egyiptom félig független területekre hullott szét. Csak fokozatosan alakult ki újból az egységes állam amely jelentősen különbözött az előző idők államától. Az új korszak a Középbirodalom elnevezést kapta. Ez az időszak körülbelül ötszáz évig tartott, a III. évezred végén kezdődött, és i. e. 1600 táján fejeződött be. Manethón listája szerint ebben a korszakban 9 dinasztia uralkodott, a IX.-től a XVII.-ig.

1. AZ ÓBIRODALOM BUKÁSA ÉS A KÖZÉPBIRODALOM MEGALAKULÁSA

EGYIPTOM AZ ÓBIRODALOM SZÉTHULLÁSA IDEJÉN

Az Óbirodalom vége felé egyre feltűnőbbé válik a helyi, nem fővárosi arisztokrácia jelentőségének megnövekedése. A VI. dinasztia nomarchéseinek megerősödését az a tény is bizonyítja, hogy székhelyeiken megszaporodtak a síremlékek. De egészében véve a VI. dinasztia alatt a nomarchések még nem tartoztak a legfelsőbb arisztokráciához. Egyesek — mint például This felső-egyiptomi nomosnak a VI. dinasztiával rokon kormányzói — jelentős befolyásra tudtak szert tenni az országban, de elegendő összehasonlítani a felső-egyiptomi nomarchések sziklába vájt kicsiny, gyakran szegényesen kimunkált síremlékeit a fővárosi arisztokrácia hatalmas, faragott kövekből készült, domborművekkel és feliratokkal díszített síremlékeivel, és máris meggyőződünk tulajdonosaik különböző társadalmi helyzetéről. Az Óbirodalom második feléből származó feliratokban a nomarchések körülményesen eldicsekednek azokkal a jótéteményekkel, melyekben a „kisembereket" részesítették. Úgy látszik, abban az időben a fővárosi arisztokrácia uralma és a királyi önkényuralom ellen harcoló, jelentőségükben kisebbített nomarchések igyekeztek felhasználni az egyszerű embereket, a közösségek egyszerű tagjait. A felső-egyiptomi nomarchések befolyásának erősödése, akiket a főnemesség uralkodó rétegének ellensúlyozása végett a lakosság nagyobb tömegei támogattak, végül is arra vezetett, hogy az ország félig független területekre hullott szét. Az Óbirodalom bukásának körülményeit nem ismerjük pontosan, de a forrásokban találunk adatokat arra vonatkozóan, hogy a fáraók országos hatalma lehanyatlott.

II. Pepit, a VI. dinasztia utolsó kimagasló tagját néhány erőtlen uralkodó követte, akiket csak a királyok névjegyzékéből vagy későbbi elbeszélésekből ismerünk; ilyen volt például Nitókris királynő (görög névalak). A VII. dinasztiáról csak Manethón révén van tudomásunk (70 fáraó mindössze 70 napig uralkodott!). A VIII. dinasztia ugyanezen források szerint memphisi volt, de a rendelkezésünkre álló gyér adatok inkább arra mutatnak, hogy ez a dinasztia Felső-Egyiptomban uralkodott.

A IX—XI. dinasztia uralkodását a belharcok zavaros és fenyegető eseményei jellemzik. Az országban valószínűleg felkelések voltak, de csupán homályos vagy közvetett értesülések szólnak róluk. Erre majd később térünk ki, amikor a Középbirodalom politikai irodalmával foglalkozunk.

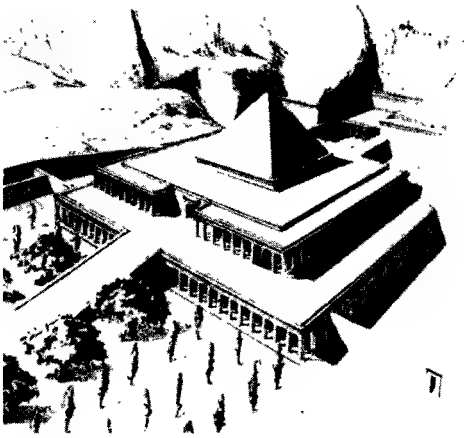

III. Mentuḥotep temploma Der el-Bahriban
XI. dinasztia. Rekonstrukció

A IX. és a X. dinasztia a Felső-Egyiptom északi részén fekvő Hérakleuspolis városból származott. A IX. dinasztia alapítójának, Achtóésnek (görög névalak, egyiptomi Ḫeti) erélyes intézkedései ellenére, amelyeknek rossz híre még Manethón idejében is élt, a hérakleuspolisi uralkodóknak nem sikerült hatalmuk alatt tartósan egyesíteniük az országot.

Hérakleuspolis és Alsó-Egyiptom a X. dinasztia alatt egyesült. A hérakleuspolisi fáraók délen megszerezték This területet, de ennél délebbre nem mentek. Abban az állítólagos intelemben, amelyet a hérakleuspolisi uralkodó fiához és utódához, Merikerêhez intézett (ennek az intelemnek teljes szövegét Leningrádban, az Állami Ermitázsban őrzik), az idős uralkodó azt tanácsolja fiának, hogy éljen békességben a Felső-Egyiptom déli részén levő királysággal. Ez a déli királyság a thébai nomosból nőtt ki, és déli irányban egészen Elephantinéig terjeszkedett. A XI. dinasztiát megalapító helyi uralkodók (ezek az Intef nevet viselték), nomarchésből fokozatosan dél-egyiptomi fáraók lettek. Bármennyire igyekezett is Hérakleuspolis a jószomszédi viszonyt fenntartani Déllel, elkerülhetetlen volt a két királyság közti összeütközés. A harc először változó sikerrel folyt, de a végső küzdelem Dél győzelmével ért véget. E háborúban a hérakleuspolisi királyok nomarcháseiktől függtek, akiknek néha majdnem több hatalmuk volt, mint magának a királynak. Viszont a thébai nomos, miután szomszédai ellenállását leküzdötte, meglehetősen szilárd államban egyesítette az ország déli részét. A thébai nomosnak e feladat megoldását valószínűleg megkönnyítette az, hogy nagy kiterjedésű termékeny földdel rendelkezett, míg a délebbre fekvő nomosoknak csak a part mentén volt egy keskeny földsávjuk.

A XI. dinasztia utolsó fáraói alatt, akik sorjában a Mentuḥotep nevet viselték, Egyiptom már újra egyesült. A feliratok ismét a környező törzsek felett aratott győzelmekről és a kőbányák vidéke, sőt a Vörös-tenger déli vidéke ellen vezetett hadjáratokról adnak hírt. A kőépítkezés is fellendült.

AZ EGYIPTOMI TÁRSADALOM TERMELŐERŐI AZ ÓBIRODALOM BUKÁSA UTÁN

Az a körülmény, hogy az ország az Óbirodalom bukása után félig-meddig független, egymással gyakran hadilábon álló nomosokra, sőt királyságokra bomlott szét, feltétlenül sokat ártott a lecsapoló- és öntözőrendszernek, amely együttes felügyeletet és igazgatást igényelt. Egyiptom gazdasági jólétének a vízelosztó hálózat volt az alapja, ezért nem csoda, hogy a VI—XII. dinasztia közötti időből, a széthullás időszakából származó feliratok tele vannak éhínségekről szóló jelentésekkel.

Az éhínség egyes esetekben olyan katasztrofális méreteket öltött, hogy a lakosság emberevésre vetemedett. Felső-Egyiptom egyik legfontosabb nomosának (a siuti nomosnak) a fejedelme a X. dinasztia korában kimagasló eredményének tekintette, hogy kiásatta az eltömődött csatornát, amely a legnagyobb hőségben is tudott vizet szolgáltatni; csatornát építtetett városa számára akkor, amikor Felső-Egyiptom többi része vizet nem is látott; arra kényszerítette a folyót, hogy elöntse a régi helyeket; véget vetett a víz miatti viszálykodásnak, és bővelkedett árpában olyan időben, amikor az ország „zátonyra jutott".

Egy másik egyiptomi területről tudjuk, hogy a X. dinasztia korában annyira ellepték a mocsaras bozótok, hogy a testvérharcok idején azokban rejtőztek el az emberek. Mindez sürgetően követelte az ország újraegyesítését. Igaz ugyan, hogy a központosított despotizmus szétesése bizonyos fokig felélénkítette a helyi gazdasági életet, de annak további sikeres fejlődéséhez szintén az ország egyesítésére volt szükség.

Azok a viszonyok, melyek elősegítették az egyes termelők kezdeményezésének némi növekedését, éppen abban az időben a mezőgazdasági technika többirányú tökéletesedésére vezettek. A XI. dinasztia után nagyon elterjedtek az erősen görbített fogantyús ekék, melyek megkönnyítették az eke lenyomását szántás közben. Még a XI. dinasztia uralkodása alatt bizonyos tökéletesítéssel lejtős állványra helyezték a kézimalmot, mely addig a földön állott. A lisztté őrlődött gabona behullott az eléje helyezett gyűjtőedénybe. A gabonaőrlés nehéz munkája így valamivel könnyebbé vált, mert annak, aki a kézimalom mellett dolgozott, most már nem kellett térdelnie. Ugyancsak még a XII. dinasztia előtt átalakították a gyümölcsprést. Ez eredetileg olyan zsák volt, melyet rudakkal lehetett összecsavarni, úgyhogy a beléje rakott gyümölcs összenyomódott, s leve a zsák alá helyezett kádba csurgott. A zsákot és a kádat most egy faalkotmányban helyezték el; a kipréselés csak egy rúd segítségével történt, ami sokkal megfelelőbb volt.

A XI. dinasztia tagjai igyekeztek megszerezni azokat a nyersanyagokat, amelyekben a Nílus völgye szegény volt; észrevehetően arra törekedtek, hogy egyszerűsítsék az érintkezést e nyersanyagokat kitermelő helyekkel. Például ránk maradt az „isten pénztárosának", vagyis a fáraó beszerző megbízottjának életrajzában egy jelentés, amely szerint az illető számos bányatelepet bejárt, és a fáraónak rezet, türkizt, lazuritot stb. hozott. Az uralkodó hajója a legrövidebb úton ment a Vörös-tenger déli vidékére illatos gyantáért: nem északról indult, hanem a mostani El-Quseir környékéről, amely egy szélességben fekszik a Középbirodalomban oly gyakran látogatott kőbányákkal. A hajók indulási helyéhez vezető sivatagi út el volt látva kutakkal.

A RABSZOLGATARTÁS. A LAKOSSÁG KÖZÉPRÉTEGEINEK KIEMELKEDÉSE

A Középbirodalom elejéről való források szerint magánszemélyeknek is voltak rabszolgáik mégpedig a korabeli viszonyokhoz képest eléggé nagy számban. Egy főrangú hivatalnok — valószínűleg vásárlás révén — 20 „emberfőt" szerzett. Egy másvalaki 31 „fővel" rendelkezett. A nem-szabad embereket először a Középbirodalomban kezdték „főnek" nevezni. A Középbirodalom idejéből származó egyik mesében, amelynek cselekményét a hérakleuspolisi fáraók idejére teszik, még a főnemesnek alárendelt embernek is 6 „fője" van. A „fők" még örökösödés révén is gazdát cseréltek. Így a király nyájainak és csordáinak egyik főfelügyelője a XI. dinasztia korából azzal dicsekszik feliratában, hogy apja a maga embereit tulajdonként („dolgokként") örökölte nagyapjától és nagyanyjától, az ő emberei pedig valamikor részint apjának és anyjának a tulajdonában voltak, részint saját szerzeményei. Emellett — mondja a sírfelirat — „gazdag volt marhákban" és „marhákban gazdag ember fia", szamarak, földek és szérűk tulajdonosa volt.

A rabszolgatartás elterjedt a magánszemélyek gazdaságaiban, köztük a közösségek egyszerű tagjainak gazdaságaiban.

A Középbirodalom korából maradtak ránk képek, amelyek rabszolgákat ábrázolnak. Az egyik képen nehéz munkát végző rabszolganőt látunk, amint kézimalommal gabonát őröl. A rabszolgák között sok volt a külföldi származású.

Az Óbirodalommal együtt eltűntek a fővárosi arisztokrácia óriási gazdaságai, s az országban elszaporodtak a kisebb gazdaságok.

Az Óbirodalom végétől a források a „nagy emberek", vagyis a főnemesség mellett a „kis embereket" *(nedes)* is kezdik emlegetni. Később, a XII. dinasztia uralkodásának kezdetétől a források állandóan beszélnek róluk.

A Középbirodalom „kis emberei" — sírfeliratai kből ítélve — nem ritkán gazdag emberek, sőt főrangú hivatalnokok, magas udvari és állami tisztségek viselői voltak. Azért nevezték magukat „kicsinek", mert így akarták hangsúlyozni, hogy sikereiket és dicső haditetteiket „saját kezüknek" köszönhették. A XI. dinasztia alatt még az előkelő származású nomarchések is büszkén nevezték magukat „erős kicsiknek".

Az a körülmény, hogy az országban tömegesen jöttek létre olyan gazdaságok, amelyek jelentéktelen méretük folytán nem termeltek meg mindent, amire a gazdaságban szükség volt, viszont egyes terményekből bizonyos felesleggel rendelkeztek, elősegítette a csere fejlődését. Az egyik elbeszélésben arról van szó, hogy a IX—X. dinasztia alatt egy falusi ember a Sós-oázisból (ma Wadi Natrun) hogyan ment el gabonát vásárolni a fővárosba; eladás végett helyi termányeket vitt magával.

A XI. dinasztia alatt a kis magángazdaságok szövetekért saját termányeiket adták cserébe. A gabona továbbra is megmaradt általánosan használt értékmérőnek és fizetési eszköznek (mellette szívesen fizettek még ruhával is), de figyelemre méltó, hogy az Óbirodalom bukása után a szolgálatok díjazásával kapcsolatban egyre gyakrabban emlegetik a rezet.

Tehát a kialakuló Középbirodalom jellemző vonása a rabszolgatartó kis- és középgazdaságok jelentőségének megnövekedése. Ebben az időszakban az áru- és pénzviszonyok is bizonyos mértékben fejlődtek.

A NOMARCHÉSEK SZEREPE

A királyi hatalom gyengesége idején, a IX. és a X. dinasztia alatt különösen nagy volt a nomarchések önállósága. Egyes nomarchések, bár nem nevezték magukat nyíltan királynak, és szóban elismerték „uralkodójuknak" azt a jogát, hogy a nomarcheséket ő erősíti meg tisztségükben, lényegében királyként viselkedtek, az időt saját uralkodásuk éveivel számították, a helyi isten fiának nevezték magukat, ugyanúgy, ahogy a fáraók címe „Rêʿfia" stb. volt.

Egyes nomarchések katonai ereje abban az időben elég jelentős lehetett. Tefib, az ország középső részén fekvő Siut hatalmas uralkodója, akinek a támogatásával a Dél ellen harcoló X. dinasztia egy időre megmenekült a pusztulástól, dicsekedve emlegette azt a győzelmet, melyet serege a déli királyság egyesült erői felett aratott.

Amikor megszűnt az ország különálló és ellenséges királyságokra való felaprózódása, aminek oly káros következményei voltak a földművelés fejlődésére, a nomarchések jelentősége és szerepe még mindig nem változott lényegesen. Legfeljebb most jobban engedelmeskedtek a főhatalomnak. Lényegében még akkor sem ingott meg a nomarchések helyzete, amikor I. Amenemḥet, az új, XII. dinasztia megalapítója, trónra lépett és megkezdte a régi formájú egyiptomi állam feltámasztását.

A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE A KOZÉPBIRODALOM VIRÁGKORÁBAN

A termelőerők fejlődése terén a Középbirodalom virágkorában jelentős sikerek születtek. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a XII. dinasztia korából maradt fenn bizonyos mennyiségű tárgy, köztük réz és ón ötvözetéből készült szerszám; az ötvözetben az ón aránya annyira jelentős, hogy feltétlenül bronznak kell tekintenünk. Vannak egyes bronzszobrocskák, amelyek valószínűleg közvetlenül a XII. dinasztia előtti időből származnak. De a Középbirodalom korából való ránk maradt fémtárgyak túlnyomó többsége tiszta rézből készült.[1] A Középbirodalomban jelentősen megszaporodtak és tökéletesedtek a szerszámfajták. Új vágószerszámok jelentek meg, egyikük eléggé bonyolult szerkezetű. A balták fémrésze jóval nagyobb volt, mint régen, és erősebben is rögzítették a nyélhez.

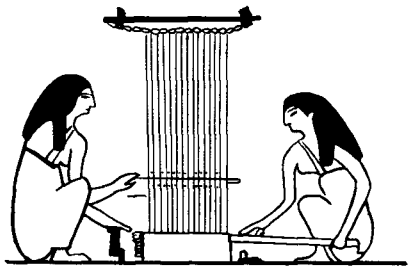

Szövőnők
Falfestmény részlete
Hnumhotep sírkamrájából
XII. dinasztia

A kőszerszámok azonban továbbra is használatban maradtak. A XII. dinasztia korabeli romok között, nem messze az akkori fővárostól, a királyi piramis közvetlen szomszédságában is találtak kovakőből készült baltákat, vájófejszéket, késeket, kis kaparókat, sarlópengéket. Ugyanott találtak egy bőrzsákot is, amelyben — csakúgy, mint régen — rézszerszámok maradványai, kovakő-kések darabjai és kovakőből készült kiskések fekudtek egymás mellett. A XI. és XII. dinasztia korából származó két sírban — igaz, a fővárostól kissé távolabb — falfestményeket fedeztek fel, amelyek a kőkések készítését ábrázolják. Ezek a tények azt mutatják, hogy az egyiptomi rabszolgatartó társadalomban a technika bizonyos mértékig egy helyben állt.

Mindazonáltal egy egészen új mesterség is kezd kialakulni a XII. dinasztia alatt — az üvegesség.

A XII. dinasztia uralkodása után az ország újraegyesítése következtében jelentősen megjavult az öntözőrendszer állapota. Erősen csökken az éhínségről szóló hírek száma. A XII. dinasztia uralkodásának végéig lecsapolással sikerült nagy kiterjedésű termőföldeket elhódítani a művelés számára annak a tónak a környékén, amely Felső- és Alsó-Egyiptom határán, a nyugati pusztaságban terült el (a mai Faiyum mellett). Amikor a XII. dinasztia után a végnélküli zavarok korszaka következett, az öntözéses gazdálkodás ismét hanyatlásnak indult, s a feliratok újból gyakran emlegetik az éhínséget.

A földművelési technikát illetően a XII. dinasztia korából vannak olyan adataink, melyek szerint újabb ekefajták alkalmazása terjedt el; az új ekék előhírnokei voltak az Újbirodalom függőleges fogantyús ekéinek.

A XII. dinasztia korából származó képek arról beszélnek, hogy az állattenyésztés terén is történt fejlődés: a régi, ágas-bogas szarvú juhfajta mellett új fajta jelent meg, amelynek lehajló szarvai voltak; ez a fajta aztán idővel kiszorította az előbbit.

[1] Az Óbirodalom idején a rezet természetes formájában használták, ötvöző anyagok hozzáadása nélkül. Van néhány olyan réztárgy, amelyről azt mondják, hogy az Óbirodalom korából származik, de jelentős mennyiségű ónt találtak bennük. Ezeket ellenőrizni kell, hogy valóban olyan régiek-e. Azt a szót, amelyet „bronz"-nak szokás fordítani, már az Óbirodalomban is ismerték, de jelentésének kore eredetileg úgy látszik szélesebb volt: az etiópiai ércbányákat már a XII. dinasztia alatt felkeresték ezért az úgynevezett „bronzért", bár világos, hogy ott ércet bányásztak, mert fémet és fémötvözetet nem is bányászhattak.

A XII. dinasztia alatt kibővültek Egyiptom külkapcsolatai. A Sinai-félsziget rész- és türkizlelőhelyeit a XII. dinasztia alatt szinte elborították az egyiptomi feliratok. Egyes lelőhelyek körül akkor jelentek meg először ilyen feliratok. Ugyancsak a XII. dinasztia uralkodásának elején hallunk először arról, hogy az egyiptomiak kiaknázzák a Nílus és a Vörös-tenger között fekvő északetiópiai rézbányákat. A különböző bányákban felhalmozódott hulladékhegyek arról tanúskodnak, hogy a rezet nagy mennyiségben bányászták.

A Középbirodalom már bőven használt aranyat, most már nemcsak Felső-Egyiptomban — a Keleti-sivatagban bányásztak, hanem Etiópiában is. Az aranyművesek a XII. dinasztia végén már bámulatos tökéletességre tettek szert az ékszerkészítésben. A leletekből ítélve a Középbirodalom idején több ezüstöt használtak, mint az Óbirodalom idején.

Szorossá váltak a kapcsolatok Föníciával, amely a kiváló minőségű faanyagot szállította. Byblos fóniciai város annyira egyiptomi hatás alá került, hogy egyes uralkodói egyiptomi feliratokat alkalmaztak pecsétükön és uralkodói jelvényeiken, s ugyanúgy címeztették magukat, mint az egyiptomi nomarchések.

Egyiptom a Földközi-tenger medencéjének északi részével is kapcsolatot tartott fenn. A Középbirodalom idején Egyiptomban krétai edényeket, Kréta szigetén pedig különféle egyiptomi készítményeket használtak.

TÁRSADALMI VISZONYOK. A RABSZOLGATARTÁS FEJLŐDÉSE

A Középbirodalom virágkorából származó emlékek alapján fogalmat alkothatunk magunknak a kizsákmányolt tömegek helyzetéről és az akkori idők kizsákmányolásának jellegéről. Itt két vonás a legfontosabb: egyrészt az, hogy jelentősen fejlődött a rabszolgatartás a magánszemélyek gazdaságaiban, másrészt pedig megváltozott a földművesek helyzete.

A Középbirodalomban gyakran az egyszerű hivatalnokoknak, sőt még a nem hivatalos személyeknek is voltak olyan embereik, akik teljesen tőlük függtek. Az előkelőknek természetesen jóval több emberük volt — a XII. dinasztia egyik magas állású hivatalnoka a kőbányákba nem kevesebb mint 50 étekfogót vagy pohárnokot vitt magával, de az egyszerű embereknek is szép számmal lehetett mindenféle cselédségük.

Pékműhely
Famodell. XII. dinasztia. Egy temetkezés leletanyagából

A szolgák közül sokan a gazdájuk körüli teendőket látták el, és étekfogónak, pohárnoknak, kísérőnek nevezték őket, mások földművesek, kertészek, pékek, serfőzők, mosók stb. voltak. A szolgákat és dolgozókat munkájuk közben ábrázolják a gazda sírkamrájának falfestményei, a sírelzáró lapok rajzai és azok a faszobrocskák, amelyeket azért helyeztek el a sírkamrában, hogy az elhunytat szolgálják. Az előkelők sírkamráinak falfestményein az emberek rendszerint közösen dolgoznak a szabad ég alatt vagy műhelyben; a szobrocskák szintén csoportosak, s szövő- vagy asztalosműhelyt, pékséget stb. ábrázolnak.

A dolgozókat gyakran egyenesen rabszolgának nevezik. Ezek rendszerint rabszolganők,

férfi rabszolgákról ritkábban történik említés Gyakran nem hivatalos személyeknek is voltak rabnőik, a gazdagok pedig egész sereg rabnőt tartottak.

A ránk maradt emlékek szerint a magánszemélyek birtokában gyakran voltak; „szíriaiak", akiket természetesen a rabszolgák közé kell sorolnunk. Az egyik ilyen emléken két szíriait látunk, akik az egyik magas rangú hivatalnok alkalmazottjának magángazdaságában hol aratnak (a férfi arat, a nő markot szed), hol serfőzéssel foglalkoznak.

A Középbirodalom idején elég sok háborút viseltek, és az idegen törzsbeli rabszolgák jelentős része valószínűleg a foglyok közül került ki. Azok a leírások, amelyek a XII. dinasztiának a nyugati szomszédokkal — a libyaiakkal és a déli szomszédokkal, az etiópokkal — viselt háborúiról számolnak be, világosan utalnak arra, hogy ezekben a háborúkban nemcsak állatokat, hanem foglyokat is zsákmányoltak.

Fennmaradt egy adásvételi szerződés, melyben szíriai rabszolgákról — két nőről és gyermekeikről — van szó. A XII. dinasztia korából van két végrendeletünk; az elsőben egy hivatalnok pap-

Bárka evezősökkel

Famodell. XII. dinasztia. Egy temetkezés leletanyagából

fivérére hagyományozza embereit, a másodikban már ez a fivér hagyományoz 4 „főt" a feleségére. A rabszolgákat több ízben is lehetett örökölni, és az örökösnek megengedték, hogy tovább adományozza őket bármelyik gyermekének.

„Főket" a fáraó is adományozott. A XII. dinasztiából származó harcias III. Senwosret fáraó (nevének görög alakja Sesóstris) egyik fegyvertársa elmondta, hogy amikor beosztották őt a királyi testőrségbe, 60 „főt" kapott, amikor pedig az etiópiai hadjárat után a testőrség egyik parancsnokává nevezték ki, újabb 100 „főt" adományozott neki a fáraó. Egy elbeszélés szerint valaki, akit testőrré neveztek ki, „főket" kapott. A „fők" adományozása mindkét esetben föld nélkül történt, bár egy korabeli előkelőség életrajzában azt olvassuk, hogy 20 „fővel", továbbá 50 arura (görög területmérték, 2735 m². — *Ford.*) földdel, vagyis 13,67 hektár szántóföldd el jutalmazták meg.

Ugyanakkor azonban a fáraó gazdaságai, a nomarchések és a magánszemélyek olyan embereket is kizsákmányoltak, akiket nem lehet a rabszolgák közé sorolnunk.

A XII. dinasztia uralkodásának elejéről ránk maradt két szerződés; egy nomarchés kötötte a helyi istenségek papjaival. A szerződésekben az áll, hogy a nomarchés „minden földművese termésének zsengéjéből" egy részt a papoknak ad. Ha a nomarchés ilyen ígéretet tehetett a papoknak, akkor világos, hogy a nomarchés gazdasága bizonyos mértékig olyan földművesek munkáján alapult, akik saját parcellájukat művelték.

A Középbirodalom létrejöttével a földművesek gazdaságában bizonyos változások történtek. A „királyi" emberek, azok, akiket az Óbirodalom idején a nomarchés gazdaságában aratási idő alatt foglalkoztattak, most már magángazdaságokban is gyakran előfordultak.

Egyiptomi hieroglif felirat
Hunenu sírkőlapja. XI. dinasztia. Mészkő

Az egyik főrangú hivatalnoknak a Középbirodalom végéről származó sírkamrájában olvasható felirat 20 „királyi" embert sorol fel a cselédség között. Hasonló feliratok még néhány más emléken is előfordulnak. Minden bizonnyal földművesekről van szó; a „királyi" ember az egyiptomi szabad földművelő lakosság általános elnevezése az Újbirodalom első felében. Nagyon valószínű tehát, hogy a Középbirodalom idején is így nevezték őket.

„Osztagok", mint régebben, ebben a korban is voltak a hajókon, de olyan emlék nem maradt fenn, amely arról beszélne, hogy a földművelésben is lettek volna ilyen osztagok, mint ahogy az Óbirodalomban láttuk. Ilyen osztagok elöljáróiról, vezetőiről, oktatóiról és írnokairól sincsenek emlékeink.

A Középbirodalom idején a kézművesek helyzetében is történtek bizonyos változások. Az Óbirodalomban csak egyes mesterek élveztek viszonylagos jólétet, viszont a Középbirodalomban számos ilyen kézműves akadt. Az egyszerű kézművesekről — mosodásokról, serfőzőkről, fazekasokról, kőfaragókról, arany- és rézművesekről stb. — maradtak ránk feliratos és ábrázolásokkal díszített kőlapok, sőt még feliratos szobrok is.

A kézművesek foglalkozás szerint egyesültek, és közösen bizonyos társadalmi erőt jelentettek. Sőt a kőfaragók külön „csapatot" alkottak, melynek fejlett igazgatási apparátusa és különféle alosztályai voltak.

A hivatalos személyek, különösen a kézművesek elöljárói iránt, az emlékeken látható ábrákból ítélve, nem élt gyűlölet az egyszerű mesterek körében, sőt néha rokoni kapcsolat volt köztük. A kézművesek elöljárói mesterei voltak szakmájuknak, és közülük egyesek éppen úgy az apjuktól örökölték a mesterséget, mint az egyszerű kézművesek; más elöljárók pedig kishivatalnokok gyermekei vagy főrangú emberek távoli rokonai voltak.

De egészében véve a Középbirodalom korában mindvégig feltűnő a társadalom felső és alsó rétegei közti ellentét. Ez világosan kitűnik például az egyik város romjaiból, melyek a XII. dinasztia közepe táján uralkodó egyik fáraó piramisa közelében találhatók (a mostani El-Lahunnál, a Faiyumi-oázis bejáratánál). A dolgozó lakosság hihetetlenül szűkös körülmények között élt, néhány apró kamrából álló lakásokban zsúfolódott össze, ezzel szemben a gazdagok több tucat kisebb-nagyobb helyiségre oszló pompás épülettömböt foglaltak el.

Sajnos e piramis melletti település romjaiból nem alkothatunk magunknak fogalmat a városi lakosság középrétegeinek életkörülményeiről. Pedig ezeknek a rétegeknek meghatározott jelentőségük volt a társadalom életében. Az emlékekben gyakran szerepelnek olyan „városlakók" nevei, akik nem voltak hivatalos személyek, de rokonságban álltak kishivatalnokokkal, sőt magas állású személyekkel is, esetleg az apjuk vagy a fiuk volt hivatalnok.

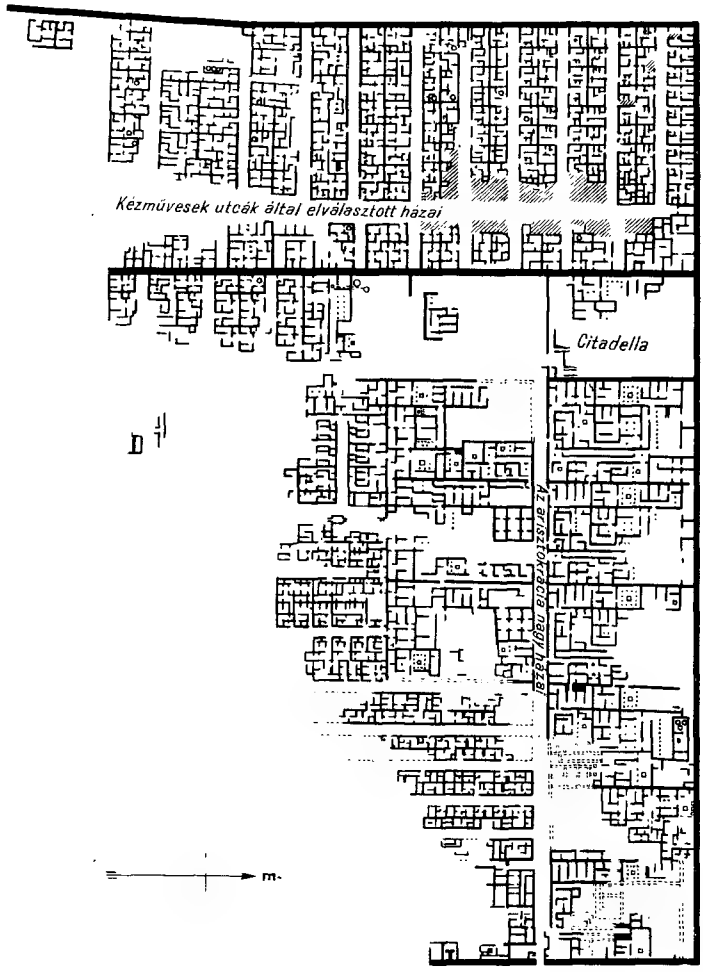

Középbirodalom korabeli város alaprajza (a mai El-Lahun falu mellett)

Persze helytelen volna, ha a Középbirodalom „városait" a mai értelemben vett városnak tekintenénk. Valószínűleg mind a város, mind a falu közösséget alkotott. A Középbirodalom elejéről maradtak fenn olyan emlékek, amelyek arra utalnak, hogy a városokban hivatalnok-tanács működött. A Középbirodalom végéről ránk maradt bírósági ügyirat szerint Elephantiné városnak földdel együtt rabszolganőket adtak át, tehát a „városi" közösség abban az időben jogi tényezőnek számított, mely rabszolgákkal és földdel rendelkezett.

A királyi gazdaság természetesen a Középbirodalom idején is fennállt. A fáraó gazdaságából történő élelmiszer- és dologi juttatások, amelyek az Óbirodalmat annyira jellemezték, a Közép-

birodalom idején is folytatódtak. A Középbirodalom második feléből udvari bevételi és kiadási könyvek töredékei és egyéb számviteli feljegyzések maradtak fenn. Ezekből láthatjuk, hogy kik részesültek állandóan vagy esetenként állami élelmiszer-juttatásban: kézművesek, szolgák, testőrök, alantasabb beosztású hivatalnokok, közép- és magas állású hivatalnokok, családtagjaik, továbbá a fáraó külön háztartásban élő családtagjai. Azok, akik templomi szolgálatban álltak, szintén kaptak élelmiszerjuttatást a fáraó gazdaságából.

Ennek ellenére a Középbirodalom második felében tovább fejlődtek az áru- és pénzviszonyok.

A Középbirodalom végén már az arany az értékmérő: az egyik magas állású hivatalnok a másiknak fizet „60 *deben* aranyat — arannyal, rézzel, ruhával és gabonával", vagyis aranyban, rézben, ruhában és gabonában összesen 60 *deben* aranyat fizet (1 *deben* = 91 g). A XII. dinasztia elejéről van egy adatunk, mely szerint valamely szolgálatért „ezüsttel, arannyal, rézzel, kenőccsel, ruhával, alsó-egyiptomi árpával és búzával" fizettek. A dolgok sorrendjéből arra lehet következtetni, hogy akkoriban az ezüstöt még többre tartották az aranynál. A Középbirodalom végén az ezüst már csak feleannyit ér, mint az arany. Továbbra is szokásban volt a gabonakölcsön, és az ezzel kapcsolatos ügyletek feltételezhetően uzsorajellegűek voltak.

AZ ÁLLAM A KÖZÉPBIRODALOM VIRÁGKORÁBAN

A Középbirodalom virágkora a XII. dinasztia idejére esik; ez a dinasztia i. e. 2000 körül került trónra, és az i. e. XVIII. század elejéig szilárdan uralkodott. Valamivel több mint két évszázad alatt mindössze 8 fáraó váltotta egymást a trónon: I. Amenemḥet, I. Senwosret, II. Amenemḥet, II. és III. Senwosret, III. és IV. Amenemḥet és Nefrusebekrē királynő.

I. Amenemḥet nem a thébai területen vetette meg lábát, hanem északon, Felső- és Alsó-Egyiptom határán, egy erődben, amelyet sokatmondóan „mindkét föld elfoglalójának" neveznek

A siuti nomarchés serege
Szoborcsoport. XII. dinasztia. Fa

(„Ittaui"). Ez az erőd lett a XII. dinasztia fővárosa. Nem messze feküdt a régi Memphistől (a mai Lisht falu környékén), s kissé délre volt tőle a „Tóföld" (a mai Faiyumi-oázis), ahol a XII. dinasztia alatt, mint már említettük, a tó környékén lecsapolással nagy kiterjedésű termőföldeket hódítottak meg a művelés számára, úgyhogy itt egy új és gazdag körzet létesült.

A királyi hatalom megszilárdulását a XII. dinasztia alatt elősegítették a szomszédok ellen folytatott győztes háborúk, amelyek délen hódító háborúkká változtak. Etiópiát, amelynek aranybányái régóta csábították az egyiptomiakat, már az új dinasztia első két királyának uralkodása

VADMACSKA A PAPIRUSZCSERJÉSBEN

Hnumhotep nomarchés beni-hasani sírkamrájának falfestménye. Egyiptom. Középbirodalom

alatt megtámadták, de Észak-Etiópia végleges leigázása csak III. Senwosret alatt sikerült. Több hadjáratra és a Nílus második vízeséseinél hatalmas erődök építésére volt szükség ahhoz, hogy Észak-Etiópiát Egyiptomhoz láncolják. Erre az újonnan meghódított területre a kívülálló etiópoknak csak kereskedelmi célból vagy követségben volt szabad lépniük. III. Senwosretről tudjuk, hogy háborút viselt Palesztina ellen is, de a háború kimeneteléről nincsenek pontos adataink. Annyi azonban bizonyos, hogy a hódító fáraó hírneve még halála után is sokáig élt. Az Újbirodalom idején az Egyiptomhoz tartozó Etiópia helyi isteneként tisztelték. Nevét később a hagyomány összekeverte az Újbirodalom hódító fáraóinak ködös emlékével, és megformálta Senwosretnek, a fél világ meghódítójának — görögül Sesóstrisnak — mesebeli alakját.

A hatalmas III. Senwosret korában, akárcsak elődei alatt, továbbra is helyükön maradtak az uralkodó nomarchések. Bár közülük egyeseket a király ültetett tisztségébe — tudomásunk van olyan esetről, amikor külön területet hasítottak ki a király egyik fegyvertársa számára —, a nomarchés hatalma örökletes volt, apáról fiúra vagy anyai nagyapáról unokára szállt, és a király csupán megerősítette az új kormányzót. Az egyik nomarchés sírkamrájának falfestményén 59 uralkodó előd szerepel. I. Senwosret uralkodása alatt a nomarchések az éveket még egyaránt számíthatták a király és saját uralkodásuk szerint. A nomarchések rendszerint a helyi istenek főpapjai is voltak, ők vezették saját területük katonaságát, ők igazgatták nomosukban a király szántóföldjeit és nyájait, s az adó az ő révükön folyt be a királyi kincstárba. Bár a nomarchés mint hivatalos személy „házát" (gazdaságát) és „atyai házát", továbbá a „király nyáját" és a „nomarchés nyáját" szigorúan megkülönböztették egymástól, a nomarchések a XII. dinasztia alatt is hatalmas emberek maradtak. Erejük és vagyonuk egyáltalán nem csökkent, sőt növekedett, egészen III. Amenemhet fáraó uralkodásáig. Két nomarchés síremléke — az egyik II. Senwosret, a másik III. Senwosret idejéből való — gazdagabb, mint a nomos előző uralkodóinak síremlékei. Egy másik nomarchésnek, III. Senwosret kortársának sírkamrájában van egy falfestmény, amely azt ábrázolja, hogyan szállították a közeli kőbányából a nomos fővárosába a nomarchés 7 méter magas alabástrom szobrát; a szobrot a nomos katonái és papok vontatták szántalpakon.

Írnokszobrocska
XII. dinasztia. Gránit

A nomarchések mellett nagy jelentősége volt az udvari, hivatali nemességnek, az új fáraók legfőbb támaszának.

Mint az Óbirodalom idejében is, az udvarban összesereglettek a fáraó „barátai", a felső államigazgatásban benn ült a „két fehér ház vezetője", a „két arany ház vezetője", a „két éléskamra vezetője", a „munka elöljárói" stb. A bíróság élén továbbra is a legfőbb hivatalnok állt, aki egyúttal a főváros kerületi főnöke volt, és gyakran — a katonai ügyeket kivéve — több hivatalt is töltött be egyszerre.

Milyen származásúak voltak ezek a magas rangú hivatalnokok? A helyi nemesség sarjain kívül más származásúak is akadtak az udvarban és az államigazgatás élén. Voltak hivatalnokok,

akik hivatalukat apjuktól örökölték, ezek voltak az örökletes fővárosi arisztokrácia sarjai; mások azonban nem származtak a születési arisztokráciából. Ez utóbbiak a hivatali nemesség tagjai voltak, s állásukat, jómódjukat a fáraói hatalomnak köszönhették. Lojális érzületükről tanúskodnak III. Amenemhet kincstárnokának szavai: „Ő (a király) élelmet ad kísérete tagjainak, táplálja azt, aki az ő útján halad; az élelem — a király, a bőség — az ő szája." A királyi hatalom erősödése csak kedvezhetett az ilyen embereknek, a fáraók pedig bízvást támaszkodhattak rájuk a nomosok nemessége ellen folytatott harcukban. A királyi hatalom támasza volt a királyi testőrség is.

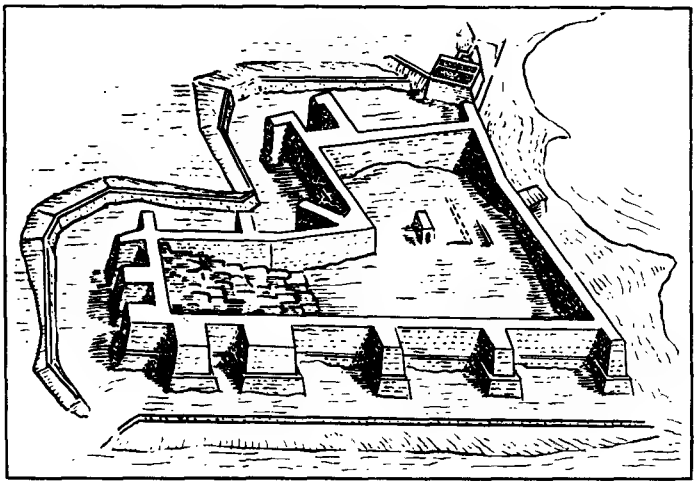

A Középbirodalom a lakosságból szervezte fegyveres erőit oly módon, hogy sorban behívta a fiatalok egyes korosztályait. Az egyiptomi haderő kötelékében idegen egységek is voltak, főként észak-etiópiai katonák. A lövészek nyíllal és íjjal, más harcosok pedig pajzzsal, kopjával, szekercével vagy buzogánnyal voltak felszerelve. Úgy látszik, a Középbirodalom újítása volt a hordozható mellvéd, amely mögül két harcos hosszú kopjával pusztította a hatalmas erődfalakon álló ellenséget.

A katonaság jelentős részben a nomarchések parancsnoksága alá tartozott, a nomosok fegyveres erejét alkotta; a legtöbb másodrangú állami alkalmazott szintén nekik volt alárendelve.

De a XII. dinasztia alatt külön katonaság is volt, mely közvetlenül a fáraó mellett teljesített szolgálatot: a testőrség. Tagjait — akárcsak a nagyurak szolgáit — „kísérőknek", jelen esetben „az uralkodó kísérőinek" nevezték. A királyi testőrség állománya nem volt homogén: nyilvánvalóan voltak nemesi tagjai, de többsége a rendelkezésünkre álló adatok alapján ítélve nem nemesi származású emberből állott. A nomarchéseknek szintén voltak fegyveres „kísérőik", de ezeket uraik kétségtelenül nem ajándékozhatták meg olyan bőkezűen, mint a fáraó, aki testőreinek több tucatnyi embert („főt") meg aranyfegyvereket adományozott. Az „uralkodó kíséretének" egyik nem nemesi származású tagja fontos személynek tartotta magát, III. Senwosret egyik fegyvertársának pedig, aki a testőrök sorából a testőrök „főnökeinek" sorába küzdötte fel magát, az arisztokráciát megillető címei voltak. Saját magát olyan férfiúnak nevezte, „akit mindkét föld uralkodója nagyra tartott". Az ilyen katonákra biztosan számíthatott a fáraó a helyi nemesség ellen folytatott harcában.

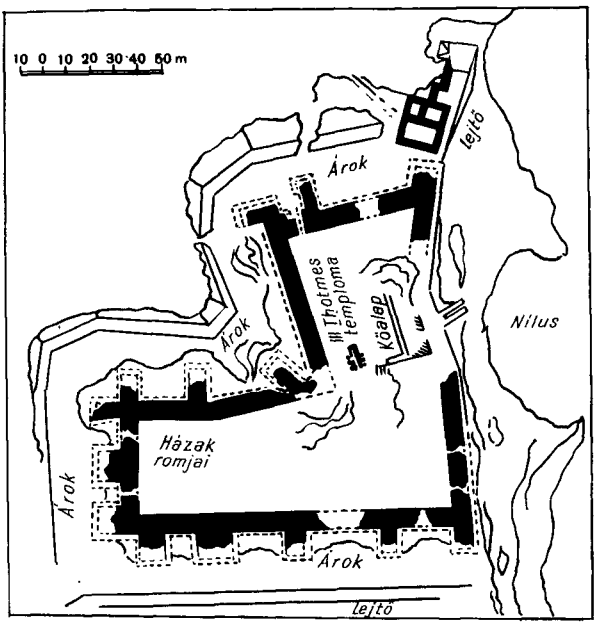

XII. dinasztia korabeli erőd (Siemna, Etiópia)
Rekonstrukció és alaprajz

A Középbirodalom társadalmában még a

„legnyugodtabb" időszakban, a XII. dinasztia alatt is éles belső harcok dúltak. A XII. dinasztia királyai örököseiket előre kinevezték uralkodótársuknak, és ezek még apjuk életében felvették a királyi címet. A fáraókat állandó aggodalom gyötörte, mert nem érezték magukat biztonságban. A XII. dinasztia fővárosa egy erőd volt, „Ittaui"-nak nevezték, és olyan jellel írták, amely erődfalat ábrázol. A testőrség megalapítása elsősorban a fáraó őrzését szolgáló intézkedés volt. I. Amenemḥet ellen egy éjjel hálószobájában merényletet követtek el, amelynek következtében, bár szívósan védekezett, valószínűleg életét vesztette. Manethón szerint II. Amenemḥetet udvari eunuchjai ölték meg, de lehet, hogy II. Amenemḥetet I. Amenemḥettel téveszti össze.

A fáraók érezték, hogy környezetük megbízhatatlan, ezért mindenütt veszélyt sejtettek. Már a X. dinasztia egyik fáraója azt mondja fiához intézett intelmeiben, hogy meg kell zabolázni a tömeget, mert a szegény ember lázadásra hajlamos, s ki kell irtani a zavarkeltőket, akik híveik száma miatt veszélyesek. I. Amenemḥet állítólag arra intette fiát, hogy senkiben se bízzék. Az emberek szemmeltartása, a kémkedés példátlan jelentőségre tett szert abban az időben. Az egyik magas állású hivatalnok kérkedve olyan embernek nevezte magát, aki „a palota titka felett áll, amikor a szív mélyén rejlő dolgokat kutatják", aki „kijelentései alapján megismeri a férfit", „akinek a has feltárta azt, ami benne van" stb.

Egy másik főhivatalnok, II. Senwosret kortársa „a zavargás elfojtásával foglalkozó királyi megbízottnak" nevezi magát, az emberek „hasa" neki szintén feltárta tartalmát. Egy másik „a király nyelve volt az emberek vizsgálatában, a makacs szívűek megbüntetésében". I. Senwosret legfőbb hivatalnokát és bíróját „a király elleni felkelés lecsendesítőjének" nevezték. III. Amenemḥet lelkes híve így kiáltott fel: „Nincs sír annak a számára, aki őfelsége ellen fellázadt, holttestét (t. i. a lázadóét) a vízbe kell dobni."

A Középbirodalom közepe tájáról nagyszámú írás maradt ránk, amelyek átkot szórnak a fáraó ellenségeire — nemcsak a külsőkre, hanem a belsőkre is.

De nemcsak a fáraó környezetében uralkodott bizalmatlanság. Akárcsak a XI. dinasztia idején, a nomarchéseket most is fegyveres őrség kísérte sétájukon és utazásaikon, nekik is megvoltak a maguk fegyveres „kísérőik". Az egyik nomarchés, I. Senwosret kortársa, ezt mondja magáról feliratában: „Én voltam az, aki kiűztem a dölyföt a gőgösből, aki hallgatásra kényszerítettem azokat, akik fennhéjázóan beszéltek, úgyhogy azok (többé) nem beszélnek. Én voltam az, aki ezrével büntettem meg a lázadókat, aki szerettem területemet, és szívem haragra gerjedt (valahányszor) egy gonosztevőt megpillantott. Én voltam az, aki elűztem a rablót területemről..." Úgy látszik, a nomosokban szintén nyugtalanság uralkodhatott, ha ezrével voltak ott a lázadók.

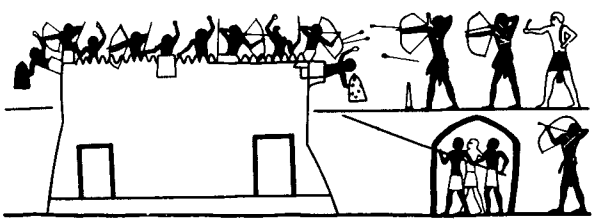

Jelenet a nomosok testvérháborújából
Sírkamra-festmény. XI. dinasztia

I. Amenemḥetről azt mondták, hogy az országban megszüntette a „bűnt", visszaszármaztatta azt, amit az egyik város a másiktól elragadott, és arra kényszerítette őket, hogy ne lépjék túl saját határaikat. De ugyanezt mondták II. Senwosretről is, aki egy évszázaddal később uralkodott. És I. Amenemḥet alatt, sőt I. Senwosret uralkodásának végén is voltak olyan nomarchések, akik sírkamrájuk falára — a XI. dinasztia korabeli elődeik példája nyomán — egymás ellen hadakozó egyiptomi seregeket festettek, s a csatajelenetek között erődostrom is szerepel.

A megtorlástól való félelem rendkívül nagy volt. Egy Sinühet nevű udvari nemes, aki a későbbi I. Senwosrettel együtt vonult hadba Libya ellen, I. Amenemḥet fáraó halálhírének hallatára tüstént otthagyta a trónörökös táborát és Szíriába menekült, mert megrémült attól a gondolattól, hogy

a király halála után zavargásokra kerülhet sor. Erről saját, művészi értékű önéletrajza tanúskodik — az úgynevezett „Sinühet története" —, így az elmondottak igazságában nincs okunk kételkedni.

A Középbirodalom idején az államhatalom III. Amenemhet uralkodása alatt volt a legerősebb. E fáraó hosszú uralkodásáról keveset tudunk, bár azokból az évekből sok emlék maradt ránk. Egyedül ő hagyott ránk olyan épületet, amely az Óbirodalom korából származó emlékekkel összehasonlítható. A „Tóföld" (Faiyum) bejáratánál óriási kiterjedésű kőépületet emeltetett, amely sok termet, ezernyi szobát és óriási kőlapokkal borított átjárót foglalt magában. Az egész épületből csak gyér nyomok és töredékek maradtak, de a görögök még éppen úgy megcsodálták, mint a nagy piramisokat, s később „labyrinthos"-nak nevezték. Az épület elpusztult, és ma már nehéz megállapítani, hogy mi volt; talán királyi emléktemplom lehetett, külön szentélyekkel a nomosok istenei számára. A nomosok istenségeit nyilván azért egyesítették közös templomban a király személye körül, hogy a nomosokat minél erősebben a fáraó egész Egyiptomra kiterjedő hatalmához láncolják.

Fontos megjegyeznünk, hogy III. Amenemhet trónralépésével a nomarchések addig folyamatos síremlék-láncolata hirtelen megszakad. Úgy látszik, III. Amenemhetnek sikerült megtörnie a nomarchések hatalmát. Ez azonban nem szüntette meg azokat a bonyolult társadalmi ellentmondásokat, amelyek az egyiptomi társadalmat a Középbirodalom alatt gyengítették. Már említettük, hogy a ránk maradt emlékek szerint mind a fáraók, mind a helyi főnemesség szüntelen rettegésben éltek, mert vagy külső ellenségek, vagy belső lázadók fenyegették állandóan hatalmukat. Amikor a társadalmi ellentmondások kiéleződtek, és az ország politikai helyzete bizonytalanná vált, elegendő volt az államhatalom jelentéktelen megingása, és máris óriási erővel mutatkozott meg valamennyi ellentmondás.

III. Amenemhet volt a Középbirodalom egyetlen olyan uralkodója, aki valamennyire emlékeztet az Óbirodalom hatalmas fáraóira. Halála után még két fáraó került trónra ebből a dinasztiából, de mindketten csak rövid ideig uralkodtak; a második nő volt. Velük megszűnt a XII. dinasztia.

3. A KÖZÉPBIRODALOM IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA. A VALLÁS

ÍRÁS ÉS TUDOMÁNYOS ISMERETEK

A Középbirodalom nyelve viszonylag közel állt az Óbirodalom nyelvéhez, de az új folyóírás, az úgynevezett *hieratikus* írás, amellyel a papiruszra írtak és amelyet a mindennapi életben használtak, már erősen különbözött a régi folyóírástól. A XII. dinasztia koráig a könyv-folyóírás mellett igazi, gyakorlati gyorsírás alakult ki, amely egyáltalán nem hasonlított a régi írásjegyekre, és még kevésbé közös ősükre — a hieroglifára. Az utóbbi írásmódot már csak feliratoknál használták. Az írás fejlődése azt mutatja, hogy a Középbirodalom idején az egyiptomi kultúra jelentős sikereket ért el.

A gazdasági és társadalmi élet általános fellendülése kedvező hatással volt a tudomány fejlődésére. A Középbirodalom korából ránk maradt néhány írott számtani példatár, de az Óbirodalom könyveinek elpusztulása folytán nem lehet megállapítani, hogy az utódok mennyire szárnyalták túl az elődöket. A közép-egyiptomi számoló és földmérő tudomány, bár a törteket rendkívül nehézkesen fejezte ki, bonyolult feladatokat oldott meg, az ismeretlen fogalmával és a π értékével (amelyet 3,16-nak tekintett) operált, kiszámította a csonkagúla térfogatát, sőt talán még a félgömb felületét is. Ezek az eredmények, amelyekről a moszkvai Állami Képzőművészeti Múzeumban őrzött, a Középbirodalom végéről származó kéziratok tanúskodnak, azt mutatják, hogy a matematikai ismeretek nagyon fejlettek voltak. Női betegségek gyógyítására szolgáló szerek és állatgyógyászati szerek maradványait is megtalálták a régészek.

A Középbirodalom korának derekán írhatták azt a sajátságos szójegyzéket, amelynek pontos rendeltetése nem világos előttünk. Több mint 300 különféle olajat, madarat, négylábú állatot, növényt, gabonafajtát, testrészt, etiópiai erődöt és felső-egyiptomi várost sorol fel. Ezenkívül 20 állatfajta rövidített elnevezését is tartalmazza.

VALLÁS

A királyi hatalom istenítése a vallásnak továbbra is fontos vonása marad. A XII. dinasztia új állami isten, Amon kultuszát vezette be. Az Amon-kultusz központja a thébai nomos északi részén fekvő Thébai (görög névalak) város lett. Amont, akit tekintélyének növelése végett

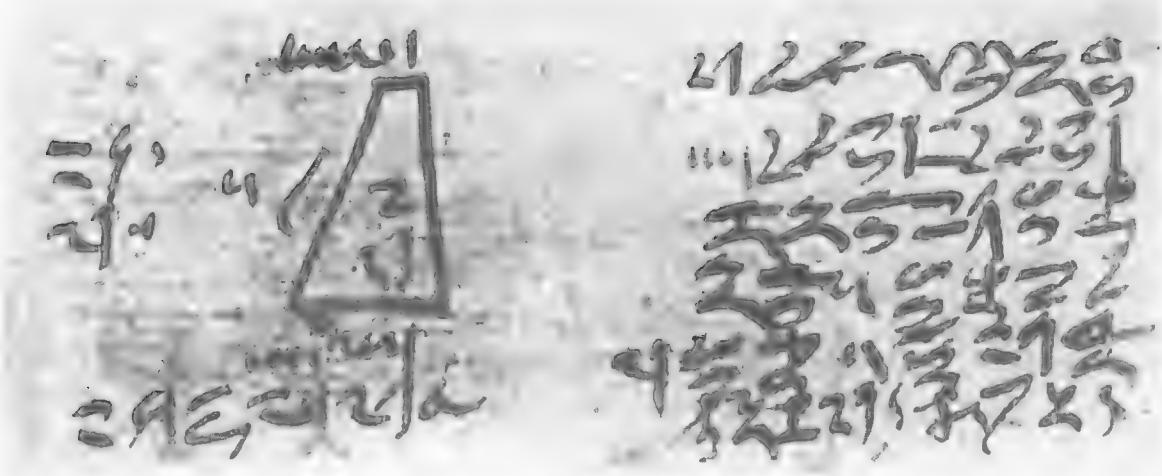

Mértani feladat: a csonkagúla térfogatának kiszámítása
A moszkvai matematikai papiruszból. A Középbirodalom végéről

Minu felső-egyiptomi istennek, a termékenység istenének egyes tulajdonságaival ruháztak fel, azonosították a régi állami istennel, Rē' napistennel és Amon-Rē'-nek nevezték el.

A lakosság középrétegeinek növekvő jelentősége folytán a vallásos hitben bizonyos változások történtek. Az egyszerű szabad emberek is hallatták szavukat, és maga az államvallás is visszatükrözte hangulatukat. Amon-Rē't olyan istennek kezdték ábrázolni, aki gondoskodik a legjelentéktelenebb teremtményekről, aki meghallgatja a bajban levők könyörgését, megmenti a gyámoltalant a gőgöstől, s igazságot tesz a gyengék és erősek között. Ilyen képet rajzol Amon-Rē'ről az az ima, amely teljes egészében ránk maradt az Újbirodalom korából (a XVIII. dinasztia közepe) származó egyik kéziratban, és ilyennek ábrázolják a Középbirodalom végéről származó töredékek. Természetes, hogy az Amonról mint a szegények védelmezőjéről szóló tanítással az uralkodó osztálynak az volt a célja, hogy ideológiailag befolyásolja a lakosság tömegeit.

Az Amon-kultuszt bevezető XII. dinasztia sokban elősegítette az Osiris-tisztelet erősödését is. Az Óbirodalom bukása után a képek és feliratok az arisztokrácia hatalmas síremlékeinek faláról szerény kőlapokra vándoroltak át, amelyek a kisebb vagyonú emberek számára is hozzáférhetők voltak. A sírokban tömegesen voltak ilyen lapok. A királyi piramisok terjedelmes varázsigéinek egy része megjelent a jómódú emberek fakoporsóinak falán. Itt ezekhez a varázsigékhez még újabbak járultak, az úgynevezett „szarkofágszövegek", továbbá olyan szövegek, amelyek az új- és késő-egyiptomi halotti gyűjteményekben, az ősi eredetű, úgynevezett „Halottak Könyvében" szerepeltek.

Most már minden halott Osiris lehetett, s a varázsigék segítségével ő is részesülhetett a túlvilági életben. Osirisből a holtak istene lett, s egész Egyiptomban tisztelték. Városának, Abydosnak és az ott rendezett misztériumoknak a jelentősége nagyon megnövekedett. A XII. dinasztia számolt ezzel, és mindenképpen igyekezett növelni az abydosi ünnepi játékok pompáját.

ÉPÍTÉSZET

Az ország újraegyesítésével ismét felvirágzott a kőépítkezés. Ez az építkezés monumentális és merész, bár nem hasonlít az Óbirodalom építkezéséhez. A XI. dinasztia egyik fáraójának, Mentuhotepnek thébai síremléke (a mai Der el-Bahri közelében) csodálatosan egyesíti magában az emléktemplomot, a piramist és a felső-egyiptomi barlangsírokat. Az épület középső részét egy természetes szikla alkotta, amelynek tetején valószínűleg piramis állt; a piramist kettős emeletű, csiszolt kőből állított oszlopsorok vették körül.

A XII. dinasztia uralkodói, mint már említettük, a helyi főnemesség — a nomarchések — ellen folytatott harcukban a hivatali, udvari nemességre meg a testőrségre támaszkodtak és arra törekedtek, hogy külsőleg is helyreállítsák az Óbirodalom rendjét. Jellemző, hogy I. Amenemhet Memphistől nem messze telepedett le, ahol továbbra is éltek az Óbirodalom hagyományai. A régihez való visszatérést mutatta az is, hogy a XII. dinasztia uralkodói szakítottak a XI. dinasztia síremlékeinek stílusával. A Memphistől délre fekvő sivatag szélétől egészen a „Tóföld" (a Faiyumi-oázis) bejáratáig és magában a sivatagban is újból egymás után épültek a fáraók piramisai. Külsőleg hasonlítottak a régi piramisokhoz, előttük állt az emléktemplom, körülöttük pedig a főnemesség síremlékei helyezkedtek el (a mostani Dahshur, Lisht, El-Lahun és Hawara faluk környékén). Valójában azonban a XII. dinasztia piramisai, I. Senwosreté kivételével, nyerstéglából épültek és csak kívülről kaptak mészkő-burkolatot. Sőt még I. Senwosret piramisa is csak kőrekeszekből állt, amelyeket homokkal és kaviccsal szórtak tele, csak kívülről fedték be mészkőlappal. A piramisok melletti főnemesi sírboltoknak szintén „masztaba"-formájuk volt, de téglából épültek, mészkőburkolattal.

Gazdagabbak voltak a sziklába vájt felső-egyiptomi sírok, különösen a nomarchések síremlékei. Néha ezek a síremlékek több helyiségből és átjáróból álltak, volt bennük olyan helyiség, melynek falába az elhunyt domborművű képmását vésték. A padlózat alatt sok esetben kripta rejlett, és belül is, meg a bejárat előtti tetőernyő alatt is oszlopok álltak. A falakat sokszínű festmények díszítették.

Az, ami az akkori városi templomokból megmaradt, e templomok egyszerűségéről és kecsességéről, de korántsem jelentős méreteiről tanúskodik. A kaputornyok — pylon-ok —, amelyek a későbbi egyiptomi templomokat jellemzik, a Középbirodalom korából erednek. A templom előtt, legalábbis Héliupolis városban, már a XII. dinasztia alatt két csúcsos gránitoszlop — obeliszk — állt.

Az előző időkhöz képest a XII. dinasztia korának polgári építkezéseiről eléggé sokat tudunk. Már említettük a mai El-Lahun környékén feltárt királyi piramis melletti várost. A XII. dinasztia alatt a Nílus második zuhatag-szakaszánál rendkívül impozáns erődök épültek.

KÉPZŐMŰVÉSZET

A kor képzőművészetét új, friss szellem hatotta át. A tudás, a hozzáértés büszkesége csendül ki annak a feliratnak jóformán minden egyes szavából, amely a XI. dinasztia korában élt egyik „mester-főnöktől", egy „szakmájában ügyes mestertől" származik: „Ábrázolni tudtam a férfi és a nő járását, a madár és állat helyzeteit, annak a testtartását (?), aki párviadalban lesújt (?) ellen-

felére, azt, hogyan tekint egyik szempár a másikra, hogyan tölti el félelem az elfogott (?) ellenség ábrázatát, tudtam, hogyan emeli fel kezét az, aki lesújt a vízilóra, tudtam, milyen a futó járása."

Igaz ugyan, hogy az ábrázoló művészet az Óbirodalom bukásának időszakában átmenetileg lehanyatlott, viszont a helyi alkotó erők felszabadultak a megcsontosodott fővárosi művészet uralma alól. Ez jótékony hatással volt, mert arra ösztönözte őket, hogy az önálló kutatások útján járjanak, s a kész előírások, iskolás szokások követése helyett, a valóságot figyeljék és tanulmányozzák.

A Középbirodalom nagy eredménye volt a festészet fejlődése. A felső-egyiptomi uralkodók sziklákba vágatták síremlékeiket. A sírkamrák falát néha domborművű borította, minthogy azonban a barlangok falai nem nagyon voltak alkalmasak arra, hogy alakokat véssenek beléjük, áttértek a sírkamrák falainak festményekkel való díszítésére. Régebben a festészet csupán a kőbe vésett alakok kiszínezésére szorítkozott, ezzel szemben most teljesen kihasználhatta lehetőségeit, elevenebben és kifejezőbben adhatta vissza a valóságot. A finom részletek megfigyelése — bár a módszerek kötöttek voltak — legalább annyira jellemezte a Középbirodalom legjobb festőit és szobrászait, mint az Óbirodalom korában élt elődeiket.

Már a XI. dinasztia alatt a mai Beni Hasan körüli nomarchés-sírboltokban bámulatos mennyiségű, változatos és élethű festmény jelenik meg, amelyek katonai gyakorlatokat ábrázolnak. Csodálatosan élethűek azok a Középbirodalom elejéről való faszobor-csoportok is, amelyek az elhunyt dolgozóit vagy katonáit örökítik meg.

A képzőművészetnek az Óbirodalom bukása után bekövetkezett hanyatlása nem volt végleges. Az ország egységének helyreállítása után a képzőművészeti alkotások már semmiben sem maradtak el az Óbirodalom korának legjobb művei mögött, sőt néha felül is múlták azokat. Igaz, akadnak köztük (például a sírlapok között) tökéletlenek is, és még a legjobban kivitelezett sírkamra-festmények vagy domborművek sem alkotnak olyan következetesen egyöntetű művészi egészet, mint az Óbirodalom korából származó hasonló jellegű művek. Ezért a hiányosságért azonban kárpótol az elgondolás és a megformálás újszerűsége és elevensége, továbbá a vadállatok és madarak különösen finom ábrázolása.

A művészet újabb eredményei, amelyek azzal függtek össze, hogy a szabad lakosság nagyobb tömegei kapcsolódtak be a társadalmi életbe, a királyi udvarban dolgozó mesterek alkotásaiban is megnyilvánultak. A III. Senwosretet és III. Amenemḥetet ábrázoló szobrok közül sok az élethű és kifejező alkotás. Arcuk csontos, szigorú és dölyfös, nyilvánvalóan olyannak ábrázolták őket, amilyenek a valóságban voltak.

SZÉPIRODALOM

A régi egyiptomiak irodalmáról valamelyest tiszta képet első ízben a Középbirodalom korából származó emlékek alapján alkothatunk magunknak. Az irodalom gyökerei kétségtelenül visszanyúlnak az Óbirodalom korába, ezt azonban a források elpusztulása miatt nem tudjuk adatszerűen kimutatni.

Az Óbirodalomról szóló fejezetben már említettük, hogy e kor bölcseinek később néhány élet-bölcseleti művet tulajdonítottak. Ḥordedef trónörökös intelmeinek töredéke, amely az Újbirodalom korából származó egyik írásban maradt ránk, valóban igen régies nyelven íródott. Ḥordedef nevét jól ismerte a Középbirodalom. A kor kéziratai között fennmaradt egy intelem is, amelyet más régi bölcseknek, az V. dinasztia korában élt Ptaḥḥotepnek és a III. dinasztia korában élt Kagemni nevű magasállású hivatalnok apjának tulajdonítanak. A Középbirodalom irodalmában azonban nemcsak régi nevek fordulnak elő. Achtóésnek (görög névalak) iskolásfiához intézett intelmei hivatalnoki gőggel gúnyolták ki a munka minden fajtáját, az írnoki foglalkozást kivéve. Két másik intelem lényegében politikai értekezés, melyeket nagy élettapasztalattal rendelkező királyi apák szerkesztet-

tek utódaik okulására. A hosszabbik, melyet a hérakleuspolisi király írt a fiának, Merikerenek, egyúttal művészi formában leírja a Nap világteremtő tevékenységét és az emberiségről való gondoskodását. Fő tartalma azonban az, hogyan kell az államot kormányozni. Keserű élmények visszamaradt hangulata érződik abban az intelemben, amelyet I. Amenemḥetnek, a XII. dinasztia alapítójának tulajdonítanak. Tartalma alapján ítélve, a benne foglalt tanácsokat teljes egészükben a Középbirodalom viharos korszaka szülte. Magánszemélyek szintén írtak ilyenfajta didaktikai műveket. Seḥetepibrē, III. Amenemḥet kincstárnoka egy tanító jellegű feliratot hagyott ránk, amely arról szól, hogy milyen előnyös a fáraó szolgálata, és milyen kellemetlen következményekkel jár, ha valaki nem engedelmeskedik neki.

III. Amenemḥēt szobra
XII. dinasztia

Seḥetepibrē „intelmét" a fáraó dicsőítésének nevezhetjük. A „Sinühet története" című elbeszélésben, ebben az egyiptomiak által egyik igen nagyra becsült műben szintén vannak a fáraót magasztaló részletek. Ez az elbeszélés általános szerkezetét tekintve a VI. dinasztia korából származó életrajzokhoz hasonlít, de részletességével és eleven előadásmódjával messze felülmúlja a régi mintákat. Lehetséges, hogy valóban megtörtént eseményeket mond el művészi formában. Az elbeszélés visszatükrözi a Középbirodalom nyugtalan korát: Sinühet, az udvaronc, elmenekül a katonai táborból, mert fél az uralkodó változása folytán várható zavaroktól, aztán tekintélyre és gazdagságra tesz szert Szíriában, majd amikor sok év múltán visszatér hazájába, az új fáraó, I. Senwosret kedvesen fogadja. Különösen színesen írja le menekülését a sivatagban, egy szíriai vitézzel vívott párviadalát és azt, hogy miként fogadták az udvarban.

Valószínűleg az Óbirodalomba nyúlik vissza a Cheopsról és a varázslókról szóló mondakör, amely a Középbirodalom végéről származó másolatban maradt ránk, de sajnos az eleje meg a vége hiányzik. A királyfiak egymás után mesélik Cheopsnak az elődei idején élt varázslók tetteit: hogyan büntette meg az egyik varázsló a hűtlen asszonyt és szeretőjét, egy másik hogyan fordította meg a tavat, hogy megtaláljon valami apró holmit, melyet az udvar egyik szépsége veszített el. Ḥordedef királyfi, a híres bölcs azt ajánlja Cheopsnak, hogy hívasson magához egy Dedi nevű varázslót; az meg is jelenik, de elkeseríti a királyt azzal a jövendöléssel, hogy néhány nemzedék múltán a hatalom más nemzetségre száll. Bár az elbeszélésekben régmúlt időkről van szó, maguk a körülmények nagyon is a Középbirodalomra utalnak. A varázsló főhivatalnok és a „kisemberekhez" tartozó szerető összeütközése a főnemesség és az egyszerű szabadok közti harcot tükrözi vissza. Egy másik akkori varázsló maga is gazdag „kisember"; őt a legkisebb mértékben sem feszélyezi Cheops személye, sőt még ki is oktatja a királyt.

Tengeren túli országokba igyekvő hajósok hosszú tengeri utazásait idézi a „Hajótöröttről szóló elbeszélés" (a kéziratot az Ermitázsban őrzik). Már az Óbirodalom idején is voltak vállalkozó szellemű emberek, akik elmerészkedtek a Vörös-tenger déli részére, és utazásaikról már akkor mondák alakulhattak ki. De az említett elbeszélésben, mely egy Középbirodalom korabeli utazásról szól, nem valami főrangú hivatalnokról, hanem egy egyszerű halandóról van szó, akit a vihar egy szigetre vet ki. A sziget ura egy szörnyű külsejű, de jóságos kígyó. Ez ajándékot küld a királynak,

amikor egy egyiptomi hajó felveszi a hajótöröttet. A király az ajándékokért a volt hajótöröttet felveszi a testőrségbe.

A Középbirodalom társadalmi ellentéteit különösen élesen fejezi ki az „Ékesbeszédű paraszt története". A hérakleuspolisi királyok idejében egy paraszt az oázisból elindul a fővárosba, hogy gabonát vásároljon, de útközben az egyik nagyúr szolgája kirabolja. A nagyúr eleinte mitsem törődik a panaszkodó paraszttal, de aztán észreveszi, hogy nagyon szépen tud beszélni. Arra kényszeríti, hogy mondjon hosszú leleplező és intő beszédeket. Ezeket az ékes beszédet kedvelő király szórakoztatására lejegyzi. A végén a király igazságot tesz: a károsultat megjutalmazza, a rablót pedig megbünteti.

Az életből vett elbeszélések, amilyen az „Ékesbeszédű paraszt története" is, az Óbirodalom idején a nép körében is megszülethettek, viszont az igazságtalan hivatalnokokat ostorozó, művészien felépített beszédek valószínűleg új irodalmi műfajt alkottak, amelyről elmondhatjuk, hogy a Középbirodalom korában végbement mélyreható társadalmi változások hívták életre.

E művek közül a legelvontabb az „Életunt beszélgetése lelkével". A rossz, lelketlen társadalomban csalódott szenvedő a halált keresi. Lelke lebeszéli róla: azt mondja neki, hogy hiába reménykedik a halál utáni életben, inkább élvezze az életet, amíg lehet. De az ember nem enged a rábeszélésnek. A lélek itt annak a hangulatnak a hordozója, amelyet az akkori idők egyik egyiptomi mulatóéneke fejez ki: élvezzük az élet örömeit, amíg csak el nem jő a halál. A leghíresebb bölcseknek még a sírjai sem maradtak meg — mondja az ének —, és hogy milyen a másvilág, azt senki sem tudja elbeszélni, mert onnan még senki sem tért vissza. Ez a mű valószínűleg a szabadgondolkodás legrégibb emléke, amely kétségbe vonja a vallás uralkodó tanítását.

A POLITIKAI IRODALOM.
AZ EGYIPTOMI TÁRSADALOM KIZSÁKMÁNYOLT RÉTEGEINEK FELKELÉSE

A társadalmi élet eseményeire vonatkozóan egy XII. dinasztia idejéből származó másik „beszélgetésben" is találunk utalásokat; egy héliupolisi egyszerű pap beszélget saját szívével. Témája: az ország szüntelenül változik, nincs olyan év, amely hasonlítana a másikhoz; az ország beteg, nincs benne rend, az élet évről évre nehezebbé válik, mindenütt bánat honol; szomorkodnak a városok és a nomosok, mert mindenki igazságtalanságot cselekszik.

Az ország életében végbement történelmi eseményekről számol be egy harmadik leleplező irat, az úgynevezett „Ipuser (régebbi olvasása Ipuwer) intelmei". Ezt a hosszú, helyenként verses beszédet Ipuser a király előtt mondja el, akit a „rendzavarás" előidézőjének tüntet fel. Ez a „rendzavarás" a kizsákmányolt rétegek félelmetes felkelése, amely felforgatta az egész országot. Az író igyekszik minél sötétebb színekkel ecsetelni a felfordulást, hogy aztán követelje az előbbi rend helyreállítását, amelyet lelkes szavakban dicsér. A mű szerzője a felkelés miatt károsult főnemesség képviselője, aki az országban történt változások felsorolását elegendőnek tartja ahhoz, hogy felháborítsa a hallgatókat. Az ország megfordult, mint a fazekas korongja — mondja. A szegényekből gazdagok, a gazdagokból szegények lettek. A gazdagok sóhajtoznak, a szegények örvendeznek. Aki ökröket keresett a szántáshoz, az most egész csorda tulajdonosa lett, akinek nem volt gabonája, az most gabonát kölcsönöz, aki még egy ladikot sem barkácsolt magának, az most hajók tulajdonosa: a régi tulajdonos nézi őket, de azok már nem az övéi; akinek még egy cipócskája sem volt, annak most teli hombárjai vannak, péksége más ember tulajdonával van felszerelve; a ruhák régi tulajdonosai rongyokban járnak, az pedig, aki nem szőtt magának, finom szövetekben pompázik; aki még koporsót sem tudott magának csináltatni, annak most síremléke van, mert a „tiszta helyek" (síremlékek) régi lakóinak tetemeit kirakták. A függő emberekből emberek gazdái lettek; minden rabszolganő „arcátlan beszédű"; a rabszolganők nyakát drágaságok ékesítik; aki azelőtt száműzetés-

ben volt, az most másokat küld száműzetésbe; előkelő férfiak pékségbe kerültek. Az előkelők éheznek, elmenekülnek, csecsemőiket a falhoz verdesve csapták agyon; a nemesek fia nem különbözik a nincstelentől. A városok ezt mondják: „Távolítsuk el magunk közül az erőseket." A hivatalnokokat világgá kergették; félredobták a törvényeket, és lábbal tapossák őket; „hitvány emberek sétálnak" fel-alá a fő ítélőszékek helyiségeiben; felnyitották a palotát, és elvitték az adókimutatásokat; a királyi raktárak és Egyiptom gabonája mindenki tulajdona; a „királyi lakhelyet" váratlanul lerombolták; egy maroknyi „törvénytipró" megfosztotta az országot a királyi hatalomtól; az, amit a piramis rejtett, most nincs: a „hitvány" emberek kidobták belőle a király testét; a varázslatot felfedték, a közönséges emberek is tudják a varázsigéket.

Ez a kézirat többször emlegeti a „kisembereket", de a felfordulás mozgató erőinek a „hitvány" embereket tünteti fel. A legnagyobb csapás a fővárost érte; a beszéd közepén a versek egymás után ezzel a felkiáltással kezdődnek: „Irtsátok ki a becsületes lakóhely ellenségeit!" A főváros akkoriban Alsó-Egyiptomban vagy tőle nem messze volt: Alsó-Egyiptom állandóan szóba kerül, ugyanakkor Felső-Egyiptom csak mellékesen szerepel, mint tönkretett vagy adót nem fizető országrész. A „leleplező" panaszkodik az idegen törzsbeliek túlsúlyára, akik elárasztották az országot, sőt átvették az alsó-egyiptomi kézművesek mesterségét.

Mikor történtek ezek az események? A „leleplező" beszédét egy sérült, hiányos kéziratból ismerjük, amelyet Leidenben (Hollandia) őriznek. Ez az irat az Újbirodalom közepén készült, de maga a mű — nyelve és tartalma alapján — vitathatatlanul a Középbirodalom korából származik.

A leningrádi Állami Ermitázsban őriznek egy régebbi, de szintén az Újbirodalom korából származó kéziratot, amely egyetlen teljes szövege egy, az említett eseményekre vonatkozó másik műnek. A szerző az eseményeket egy Neferti (régi olvasás szerint Neferrehu) nevű pappal beszélteti el. Itt a történelmi események rövidebben, jövendölés formájában szerepelnek, amelyet Neferti az elbeszélés beállítása szerint a IV. dinasztia Snefru nevű fáraójának mond el. E jövendölés nem annyira azt hangsúlyozza, hogy a „hitvány" emberekből a „gazdagság tulajdonosai" lettek, mint inkább az idegenek túlsúlyát.

A mű eredetije szintén a Középbirodalom korából származik. A jövendőmondó egy fontos tisztséget viselő pap, „kicsi, erőskezű" és gazdag. Ő is a régi rend híve, de előrelátóbb, mint az „Ipuser beszédé"-ben szereplő „leleplező". Az csupán a régi rend helyreállításáról álmodozott, de a jós Neferti egyenesen megjövendölte, hogy Délről eljön majd az a király, aki a rendet helyreállítja, névszerint Ameni. Az „Ameni" az „Amenemhet" név rövidítése — így hívták a XII. dinasztia megalapítóját és még több utódát.

Ma még nem tudjuk pontosan, melyik időszakban történt a kizsákmányolt rétegek győzedelmes felkelése leigázóik ellen. Több komoly érv szól amellett, hogy a felkelés a XII. dinasztia trónralépése előtti időben történt, de néhány tudós a Középbirodalom végére teszi ezt az eseményt. A kizsákmányolt rétegek felkelése mindenesetre oly erős és lendületes volt, hogy szinte el sem tudnánk képzelni, ha nem lennének kezünkben ezek az egyiptomi írott emlékek.

4. A KÖZÉPBIRODALOM VÉGE

Láttuk, hogy a IX—XI. dinasztia korában igen komoly belső megrázkódtatások érték Egyiptomot. De még a XII. dinasztia sem tudta tartósan egyesíteni az országot, pedig ennek az uralkodására esik a Középbirodalom virágkora.

Manethón említést tesz egy, a XII. dinasztia után következő thébai dinasztiáról és még egy másikról, amely a Delta nyugati részén fekvő Xoisból (görög névalak) származott (XIII. és XIV. dinasztia). Az az erősen megsérült királylista, amelyet az Újbirodalom idején állítottak össze és ma Torinóban őriznek, a XII. dinasztia után számos királyi nevet sorol fel, közülük azonban csak kevéssel találkozunk a ránk maradt korabeli emlékekben. Ez nem is csoda: uralkodási idejük, már amikor ezt a torinói névjegyzék töredékeiből meg lehet állapítani, rendszerint mindössze pár év, sőt gyakran mindössze néhány hónap vagy nap. A trón egymással marakodó erők játékszere lett, s a királyok sűrűn váltogatták egymást. Egyes királyok megnevezték nem királyi szüleiket, mások a trónon is megtartották egyáltalán nem királyian hangzó nevüket. Nem világos, lehet-e határt vonni a XIII. és a XIV. dinasztia között, és hogy egyik a másik után következett-e, vagy a XIV. dinasztia az előbbivel egy időben uralkodott-e a Delta valamelyik zugában.

Egyébként a XIII. dinasztia egyes királyairól nagy szobrok, részletes feliratok, sőt építkezésre utaló nyomok is maradtak ránk. A Középbirodalom egyiptomi állama, olyan formában, ahogy a XII. dinasztia végéig kialakult, a zavarok ellenére a XIII. dinasztia alatt is fennállt. Ezúttal nem ismétlődött meg az ország olyan mérvű széthullása, mint az Óbirodalom bukása után. Sőt a nomarchések sem szerezték vissza III. Amenemḥet előtti helyzetüket; a XIII. dinasztia korában csak kivételképpen találkozunk XII. dinasztia korabeli stílusban épült nomarchés-síremlékkel. A föníciai Byblosban folytatott ásatások azt mutatják, hogy ott a XIII. dinasztia továbbra is megőrizte befolyását. E dinasztia végéig valószínűleg Észak-Etiópia is megmaradt egyiptomi uralom alatt.

A HYKSÓSOK URALMA EGYIPTOMBAN

A meggyengült államot kívülről érte a halálos csapás. A Középbirodalom vége felé Egyiptomot keleti jövevények hódították meg, akiket Manethón *hyksósok*-nak (görög névalak) nevez. Feltehető, hogy a hódítók Manethóntól származó elnevezése mögött az a név húzódik meg, amelyet az újonnan jött királyok saját maguk adtak maguknak: „az (idegen) felföldek urai". A hódítók etnikai összetétele valószínűleg tarka volt. A hyksós királyok neveinek alkotóelemei között sémi eredetű szavakkal is találkozunk. Idővel a hyksós királyok már úgy viselkedtek, mint a fáraók. Felvették a fáraó címét, a „Nap fiának" nevezték magukat, és kijelentették, hogy az egyiptomi isteneket tisztelik. Az utóbbi kijelentést egyébként nemigen sikerült elhitetniük az egyiptomiakkal, mert nyilvánvalóan jobban tisztelték saját új állami istenüket, akit bár egyiptomi nyelven Sethnek neveztek, valószínűleg idegen isten volt. A Seth-kultusz egyik helye a Deltától keletre volt, ott, ahol a hódítók zöme megtelepedett. Később az Újbirodalomban szokássá vált, hogy a szíriai és kisázsiai isteneket „Seth"-eknek nevezzék. Az idegen uralom legalább 108 évig tartott. A hyksósok kiűzése után még száz esztendő múltán is (az i. e. XVI. század első felében) romokban hevertek a templomok, és a hyksósok hadjárata egészen Manethón koráig úgy élt az emlékezetben, mint valami szörnyű mészárlás. De a szellemi élet az idegen elnyomás alatt sem szűnt meg az országban, és az egyiptomiaknak sikerült átadniuk a Középbirodalom örökségét az újabb korszaknak. Így az a nevezetes tudományos kézirat, amely nagy számtani feladatgyűjteményt tartalmaz, az egyik hyksós király uralkodásának évével van keltezve.

A hyksósok a Delta keleti részén fekvő Auarist választották fővárosuknak. Igazában ők sem tudták Egyiptomot hatalmuk alatt egyesíteni. Thébai és a szomszédos területek felett egyiptomi királyok uralkodtak, akik, bár a szegényes emlékekből ítélve nem lehettek hatalmasak, mégis önállóak voltak. Csak két hyksós király — Ḫiân és Apepi (görög alakjuk Iannas és Apóphis) — terjesztette ki hatalmát valószínűleg Egyiptom déli részére is. Ott ugyanis pecséteket és köveket

találtak, amelyeken nevük szerepel; a köveket Thébaitól körülbelül 100 km-re délre találták meg. Nem tudjuk, hogy a hódítók eltávolították-e a déli királyi dinasztiát, vagy az ő fennhatóságuk alatt továbbra is hatalmon maradt. Bármint volt is, a hyksós uralom végnapjaiban Thébaiban királyok uralkodtak, akiket a XVII. dinasztiába szokás sorolni. A XV. dinasztia hyksós uralkodókból állt. A XVI. dinasztiáról nem tudjuk pontosan, hogy hyksós volt-e vagy thébai, mert Manethón erre vonatkozó adatai nem egyértelműek.

A XVII. dinasztiával szívós harc kezdődött, amelynek célja az volt, hogy a hyksósokat kiűzzék a Nílus völgyéből. Ezzel a harccal új korszak vette kezdetét Egyiptom történetében — az Újbirodalom korszaka.

X. FEJEZET

BABILONIA AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN

A rabszolgatartó civilizáció másik központjában — Mezopotámiában —, amely akkor még majdnem teljesen el volt szigetelve a Nílus-völgy civilizációjától, a III. és a II. évezred határán olyan események történtek, amelyek a III. Ur-i dinasztia által alapított Šumer és Akkad királyság bukására vezettek, sőt a társadalmi életben is lényeges változásokat idéztek elő. Ezen események következtében megsemmisült az óriási, erősen centralizált királyi gazdaságok rendszere, amelyeket a rabszolgák módjára kizsákmányolt emberseregek munkája hozott létre. Az ország az egyiptomi Óbirodalomhoz hasonlóan egész sor apró államra hullott szét, amelyekben — mint Egyiptomban is — egyre jobban kifejlődött a magánszemélyek rabszolgamunkán alapuló gazdasága. A királyi gazdaságok jellege az előző korhoz képest némileg megváltozott.

Az i. e. II. évezred első felében majdnem egész Mezopotámia újból egyesült Babilon város körül (ezt óbabiloni birodalomnak nevezzük megkülönböztetésül az újbabiloni birodalomtól, amely ezer évvel később jött létre). Az ország politikai egyesítését gazdasági okok tették szükségessé; többek között nagyon hiányzott az öntözés egységes irányítása. Ettől kezdve körülbelül 2000 éven át Babilon nemcsak Mezopotámiának, hanem az egész ókori világnak is rendkívül fontos gazdasági és kulturális központja volt. Ez a magyarázata annak, hogy később az egész ókori Mezopotámiát gyakran Babiloniának nevezték.

1. AZ ÓBABILONI BIRODALOM KIALAKULÁSA

ISIN ÉS LARSA ÁLLAMOK

A III. Ur-i dinasztia bukása után az egységes Šumer és Akkad állam helyébe a „Két folyó vidékének" északi és déli részén két önálló királyság lépett, amelyet a benyomuló amorita törzsek alapítottak. Ezek letelepedtek az országban, fokozatosan összevegyültek a helyi lakossággal, nem úgy, mint az elamiták, akik Šumer és Akkad gazdag városainak kirablása után visszatértek hegyeik közé. Az északi állam Akkadban alakult, s a Nippurtól 25 km-re fekvő Isin lett a fővárosa. Az amoriták délen is alapítottak egy királyságot az elamiták kivonulása után; ennek fővárosa Larsa volt. Mindkét dinasztia királyai igyekeztek ápolni az Ur-i dinasztia hagyományait, s ezért „Šumer és Akkad királyának" nevezték magukat.

A Nippurban kiásott ékírásos táblatöredékek összeállítása révén, ha nem is teljesen, sikerült rekonstruálni az isini dinasztia ötödik királyának, Lipitištarnak a törvénygyűjteményét. Bár a

Hammurapi babiloni király törvényoszlopának felső része
Susai lelet. I. e. XVIII. század. Bazalt

törvénygyűjteményt amorita (vagyis sémita) király parancsára állították össze, mégis sumer nyelven írták, és a bevezetésből ítélve elsősorban Nippur, Ur és Isin városok lakosságának érdekeit tartották szem előtt. A ránk maradt töredékekből kitűnik, hogy a törvények már nem tettek különbséget a hadifogoly-rabszolga, a vásárolt rabszolga és az adósrabszolga között. Az isini király törvényei jogi szempontból semmiféle megkülönböztetést nem alkalmaztak az amorita hódítók és az általuk leigázott sumer és akkad lakossággal szemben, ami feltehetően elégedetlenséget keltett az amoriták között. Valószínűleg emiatt végül is nyílt felkelés robbant ki. A győztesek sikere nem volt tartós; a felkelést elfojtotta Lipitištar utóda, Urninurta, akinek uralkodása alatt Šumer és Akkad rabszolgatartó főnemessége bizonyos időre győzedelmeskedett.

Ez az arisztokrácia délen, Larsa államban is hatalomra jutott. Uralma idejéből szintén maradt ránk egy törvénygyűjtemény-töredék. A megmaradt 9 cikk alapján arra következtethetünk, hogy a törvények a rabszolgatartók érdekeit védték: például joguk volt arra, hogy igényt tartsanak fogadott gyermekeik munkájára, és ez utóbbiakat semmi sem védte meg az örökbefogadó szülők önkényeskedésétől. Valószínű az a feltevés, hogy a törvény abban az időben egyáltalán nem korlátozta a nagy rabszolgatartók uzsorás törekvéseit. A korhoz képest viszonylag fejlett jogi gondolkodásról beszél az a tény, hogy a büntetés kiszabásánál már igyekeztek beszámítani a károkozó rosszhiszeműségét.

MÁS MEZOPOTÁMIAI ÁLLAMOK

Isin és Larsa királyság birtokai nem terjedtek túl a „Két folyó vidékének" határain. Isin közvetlen szomszédja északnyugaton az Eufrátesz középső szakasza mentén fekvő Mari állam, északkeleten pedig a Diyalának, a Tigris mellékfolyójának völgyében elterülő Ešnunna állam volt. Mindkét említett területen beható archeológiai kutatások folytak, s ezek eredményei fényt vetnek az i. e. II. évezred eleji Elő-Ázsia történetére és kultúrájára.

Ešnunna állam társadalmi viszonyait jobban ismerjük, mert találtak egy olyan törvénygyűjteményt (illetve töredéket), amely az említett állam egyik királyától, Bilalamától származik (az i. e. XX. század elejéről). Isin és Larsa törvényeitől eltérően Ešnunna törvényeit nem sumer, hanem akkad nyelven szerkesztették, vagyis azoknak a sémi törzseknek a nyelvén, melyek először telepedtek le a „Két folyó vidékén" és a vele szomszédos területeken.

Mari-i falfestmény
Jobbra — datolyaszüret. I. e. 1800 körül

Bilalama törvényeiből összesen körülbelül 60 különféle tartalmú cikk maradt fenn. Az első két cikk különféle áruk árát szabja meg (az első cikk ezüstben, a második pedig gabonában fejezi ki az árakat). Több cikk foglalkozik a bér különféle formáival. Egyes cikkeknek az a céljuk, hogy védelmezzék az úgynevezett *muškênu*-k (nem teljes jogú szabadok) tulajdonát, és meghatározzák, milyen hely illeti meg őket a társadalomban. A kölcsönügyletekre vonatkozó cikkek az uzsora elterjedtségéről tanúskodnak. A többi ókori keleti törvényhez hasonlóan sok cikk foglalkozik különféle családjogi vonatkozású kérdések rendezésével.

Bilalama ešnunnai király törvényeinek alapelvei általában nem sokban különböznek a „Két folyó vidékének" előbb említett, ránk maradt jogi emlékeitől. Itt is, akárcsak Isinben és Larsában, a rabszolgalopást és rejtegetést nem halállal büntették, hanem csupán bírsággal. Ilyen körülmények között a nagy rabszolgatartók megkockáztathatták, hogy rabszolgákat lopjanak a kis rabszolgatartóktól.

Ešnunna törvényhozásában kezd elmosódni a különbség a teljes jogú polgárok (feltételezhetően az amorita hódítók) és a muškênuk között („leigázott", „alárendelt"; mint látjuk e kifejezést különféleképpen magyarázzák). A testi sértést Ešnunnában csak pénzbírsággal büntették, még akkor is, ha a teljes jogú polgár volt a sértett. Igaz, délen — Isinben is, Larsában is — a „leigázott" megjelölés fokozatosan kiveszett. Ešnunnában megmaradt ugyan, de majdnem teljesen elvesztette eredeti jelentését. A hódítók és a „leigázottak" (muškênuk) jogi helyzetének egymáshoz való közeledését azzal magyarázhatjuk, hogy Ešnunna meghódítása óta hosszú idő telt el, és a behatoló amoriták ekkor már összeolvadtak a helyi akkad lakossággal.

Ešnunna állam, nyugati szomszédjához, Mari királysághoz hasonlóan részt vett a „Két folyó vidékén" fekvő államok egymás elleni elkeseredett harcában, amely azzal végződött, hogy egy hatalmas és nagy, bár rendkívül rövid életű birodalom alakult: Ḫammurapi babiloniai király birodalma.

BABILON FELEMELKEDÉSE. ḪAMMURAPI URALKODÁSA

Babilon a „Két folyó vidékének" északi részén, az Eufrátesz mentén épült. A város akkad neve „Bâbilu", annyit tesz, mint „az istenség kapuja". Babilon mint önálló állam viszonylag később lépett a történelem küzdőterére, ezért az isini dinasztia írnokai által készített dinasztia-névjegyzékben egyetlen babiloni dinasztia sem szerepel. Egy későbbi babiloni papi legenda azzal kapcsolatban utal a régi Babilonra, hogy az istenek a Babilonnak okozott rosszért megbüntették Šarrukînut, Akkad királyát. Egy másik fennmaradt legenda arról a büntetésről beszél, amelyet Šulgi, a III. Ur-i dinasztia egyik legkiemelkedőbb tagja szenvedett el azért, mert kirabolta Marduknak, Babilon istenének a templomát. Úgy látszik, Babilon már a III. Ur-i dinasztia idején jelentős szerepet kezdett játszani, a fennmaradt dokumentumok olyan városokkal emlegetik egy sorban, mint Umma, Kiš és Sippar.

I. e. 1895 körül az ismét betörő amorita törzseknek sikerült meghódítaniuk Isin királyság északi részét; ott önálló államot alapítottak, melynek Babilon lett a fővárosa. Az új államnak körülbelül száz éven át nem volt nagy szerepe. De az i. e. XVIII. század elejére Isin, amely Babilon elszakadása miatt meggyengült, elvesztette korábbi jelentőségét, Larsát pedig nem sokkal azelőtt (i. e. 1834-ben) meghódították az elamiták. Északon Asszíria ideiglenesen erősödni kezdett, és fennhatósága alá hajtotta Akkad egyes részeit, köztük Mari és Ešnunna városokat.

Éppen az említett körülményeket használta ki Ḫammurapi babiloni király (i. e. 1792—1750). Hogy zavartalanul megvalósíthassa a „Két folyó vidékének" meghódítására irányuló terveit, úgy látszik, ideiglenesen elismerte I. Šamšiadad asszír király fennhatóságát.

Ḫammurapi már uralkodásának hetedik évében meghódította Urukot és Isint, s ehhez igénybe vette Rimsinnek, a Larsában uralkodó elámi dinasztia tagjának segítségét; Larsa királyaival ugyanis abban az időben barátságos viszonyban állott. Uralkodásának kilencedik évében nagy gazdasági jelentőségű csatornát ásatott, amely a „Ḫammurapi-bőség" nevet kapta, s hatalmával megpróbálta kibékíteni a meghódított területek lakosságát. Az első sikerek után Ḫammurapit I. Šamšiadad asszír királynak és szövetségeseinek, a sztyeppi törzseknek a beavatkozása fenyegette. Ezért hozzálátott északi határainak megerősítéséhez, és megkezdte a szomszédos területek meghódítását.

Amikor Šamšiadad meghalt, a fiát elűzték ~~Mariból,~~ amiben Ḫammurapi is közreműködött. Ḫammurapi segítségével Zimrilim, Mari régi uralkodóházának sarja foglalta el apái trónját. Mari állama újból felvirágzott, és sikeresen verte vissza a sztyeppi törzseket és Ešnunna királyság csapatait. Mari kereskedelmi kapcsolatai a messze Krétáig terjedtek. Zimrilimet — mint említettük — Ḫammurapi segítette trónra, és szövetséget kötött vele. A két király kölcsönösen „testvérnek" szólította egymást. Zimrilimnek állandó képviselői voltak a babiloni királyi udvarban, de Ḫammurapi gyakran közvetlenül levelezett Zimrilimmel és magas állású hivatalnokaival. Külpolitikai kérdésekben a két király rendszerint egyetértésben döntött.

Ḫammurapi, miután délen meghódította Isint és Urukot, északon pedig a szövetséges Marira támaszkodhatott, rendkívül kedvező helyzetbe került. Már akkor (uralkodásának 15—16. éve körül) Mezopotámia egyik leghatalmasabb uralkodójának számított.

De Rimsin larsai uralkodó és Ḫammurapi között hamarosan kiéleződött a viszony, s ez a babiloni királyt egy időre nehéz helyzetbe sodorta.

A déli területek leválása és az északi határsáv elszakítása következtében a politikai helyzet

MEZOPOTÁMIA (i.e. XIX-XVII. sz.)

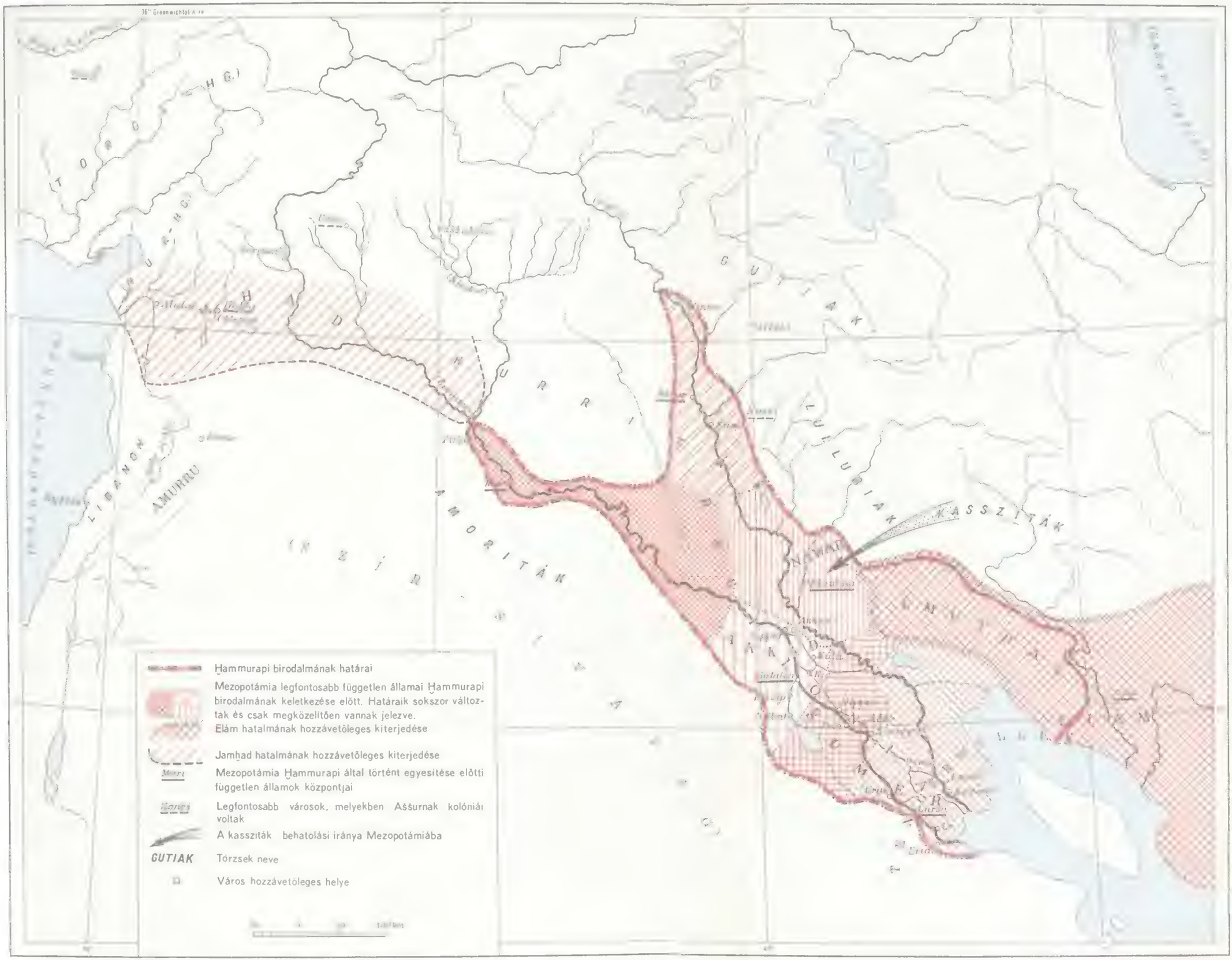

Hammurapi számára igen kedvezőtlenül alakult. Erőt gyűjtött a döntő csapásra és uralkodásának 30. évében megkezdte győzelmes támadását ellenségei ellen. Legyőzte Ešnunna vezette északi ellenségeit, és szétverte Elám seregeit, melyek azoknak segítséget próbáltak nyújtani. Uralkodásának következő, 31. évében (i. e. 1762-ben) megtámadta fő ellenségét, Rimsint, és elfoglalta székhelyét, Larsát. Rimsin ekkor valószínűleg Elámba menekült.

A babiloni király hatalmának növekedése erősen nyugtalanítani kezdte szövetségesét, Zimrilimet. Attól tartott, hogy ő is elveszti királyságát, ezért a háborúban nem segítette Hammurapit. Az Ešnunna felett aratott győzelem után Hammurapi betört Zimrilim királyságába. Uralkodásának 33. évében fennhatósága alá kényszerítette Mari királyságot és szövetséges területeit. Zimrilim nem akart belenyugodni az alárendelt helyzetbe, de ezért még súlyosabban kellett fizetnie. Hammurapi uralkodásának 35. évében feldúlta Marit, lerombolta Zimrilim fényes palotáját és a város falait is ledöntötte. A következő évek folyamán uralma alá hajtotta a Tigris mentén húzódó területet, Aššurral együtt.

Hammurapinak, miután a Tigris és az Eufrátesz völgyének legfontosabb részeit egyesítette, kezében voltak a keleti, az északi és a nyugati kereskedelmi útvonalak. Befolyását keleten Elám jelentős részére is kiterjesztette. A korabeli dokumentumok több ízben emlegetik az elámi hadifoglyokat. Kisázsiának mindazon területei, amelyek Mari királysággal kereskedelmi kapcsolatban voltak, most a babiloni kereskedelem hatókörébe kerültek.

Abban az időben a szíriai városok, a hettita törzsszövetség és Ugarit föníciai állam egyre jobban a babiloniai kultúra befolyása alá kerültek. Nyugaton az akkori babiloniai kultúra hatása Palesztinában is érezhető volt. Valószínű, hogy Babilonia Hammurapi alatt vagy közvetlen utódai idején a távolabb fekvő Egyiptommal is kapcsolatba lépett.

2. BABILONIA TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VISZONYAI AZ I. E. XVIII. SZÁZADBAN

A GAZDASÁG FEJLŐDÉSE

Az i. e. II. évezred folyamán Mezopotámiában tovább tökéletesedtek a termelőeszközök, gyarapodott az emberek munkatapasztalata, javult a munkában való jártasság. Fejlődött és tökéletesedett az öntözőhálózat. Az Eufrátesz és a Tigris legmagasabb vízállásának megállapításához bonyolult számításokra volt szükség, és ez a szükséglet talán még inkább kedvezett a csillagászat fejlődésének, mint Egyiptomban. Az öntözés bizonyos matematikai ismeretek elmélyítését is megkövetelte; így például ki kellett számítani a kiemelendő föld köbtartalmát és a szükséges munkaerő mennyiségét. Az öntözési technika már abban az időben meglehetősen fejlett volt: a magasan fekvő földek öntözésére, ahová áradás idején már nem ért el a víz, tökéletesített vízemelő szerkezeteket konstruáltak. A szó tulajdonképpeni értelmében vett földművelési technika is tökéletesedett. Feltehetjük, hogy ez idő tájban terjedt el a tölcséres eke —, a vetőmagot az ekére szerelt tölcsérbe szórták — bár vannak olyan adataink, hogy ezt az ekefajtát már az Ur-i III. dinasztia alatt is ismerték. A ló, bár kiterjedten még nem alkalmazták, de már szerepelt a háziállatok között.

A fémek alkalmazása szempontjából Mezopotámia az akkori idők legfejlettebb területe volt. Már az i. e. II. évezred elején szilárdan kialakult a bronzkor, sőt itt-ott a vasat is kezdték használni. A fémek egyre szélesebb körű alkalmazása növelte a munkaeszközök hatékonyságát a mezőgazdaságban, mely továbbra is elsődleges szerepet játszott a terület gazdaságában.

A mezőgazdasági technika mellett tovább fejlődtek a kézműves szerszámok is, tökéletesedtek a kézművesek munkamódszerei. Hammurapi törvényei tíz különböző szakma képviselőit sorolják

fel, köztük téglavetőket, takácsokat, kovácsokat, ácsokat, hajóépítőket, házépítőket stb. Ez azonban még korántsem teljes felsorolása az akkoriban ismeretes sok szakmának. Létrejöttek a vegyészeti ismeretek fejlődésének feltételei. Maradtak ránk kisebb töredékek egy babiloni vegyészeti műből, amelyben utasítások vannak arra vonatkozóan, hogyan kell hamis drágaköveket, réz- és ezüstutánzatot stb. készíteni.

Ebben az időben a kereskedelem és a csere is fejlődött. Igaz, a kereskedők — a tamkâru-k — jogilag továbbra is a király kereskedelmi ügynökei maradtak, de jelentőségük az i. e. II. évezred elejére megnövekedett, segédeik voltak, akik kiskereskedelmet folytattak, és karavánokat kísértek. Tovább fejlődtek a pénzviszonyok. Értékmérőül már csak az ezüst szolgált, és a ránk maradt dokumentumok alapján rekonstruálhatjuk, milyenek voltak az i.e. II. évezred elején Babilonia piaci árviszonyai. Nemcsak a kézművesek, hanem a hosszú időre felfogadott mezőgazdasági munkások is ezüstben kapták fizetésüket. Egyébként a mezőgazdasági dolgozók egyes kategóriáit, például a szántóvetőket és a pásztorokat továbbra is gabonában vagy általában természetben fizették. Arról, hogy a kereskedelmi forgalomban nagy mennyiségű ezüst volt, a viszonylag nem magas (20%-os) kölcsönkamat tanúskodik. Bár Hammurapi törvényei a gabonakölcsönökre is 20%-os kamatot állapítottak meg, e kölcsönfajtával kapcsolatban nem tartották be a törvény előírását: csak az ezüstben nyújtott kölcsön után elégedtek meg a 20%-os kamattal, a gabonakölcsönök kamata $33^1/_3$% volt. Ezt a magas kamatlábat az indokolta, hogy a gazdasági év különböző időszakaiban a gabona ára nagyon ingadozott.

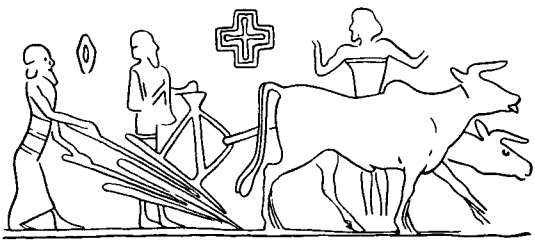

Szántás ökrökkel húzott, tökéletesített vetőekével
Pecsétlenyomat a kasszita korszakból.
I. e. II. évezred második fele

UZSORA ÉS ADÓSRABSÁG

A kölcsönök és kamatok Babilonia gazdasági életében játszott fontos szerepe nemcsak az i.e. II. évezred elejéről származó üzleti okmányokban tükröződik vissza, hanem az akkori idők iskolai irodalmában is. *Ḫubullû* (ideogrammája ḪAR.RA), vagyis „útkamatozó kölcsön" jellegzetes címmel cseréptábla-sorozatban iskolai célokra összegyűjtötték a sumer jogi kifejezéseket, különösen azokat, amelyek a kölcsönökre és a kamatra vonatkoztak, és melléjük írták akkad fordításukat. Ilyen kifejezések: „adós kötelem", „kamatozó kölcsön", „kamatmentes kölcsön", „ajándék" stb. A kölcsönkamat kiszámításával a matematikai irodalomban külön feladatok foglalkoztak, melyekből sok ránk maradt.

Az akkori idők magánjogi okirataiban az uzsoraügyletek nagyszámú nyomával találkozunk. Maradtak fenn okiratok, amelyekben Šamaš napisten sippari templomának elkülönült életet élő papnőiről van szó. Ezek a kereszténység kora előtti „apácák" rokonaik — apjuk és testvéreik — révén földet vásároltak és adtak bérbe, pénzkölcsönzéssel foglalkoztak, rabszolgákat vásároltak stb. Kišben, ebben a régi városban voltak olyan uzsorások, akik ezüstben és gabonában zálogkölcsönöket nyújtottak a földekre és a termésre, s házakat, hombárokat, kerteket, földeket stb. vásároltak össze.

De az uzsoratőke legismertebb képviselői a Šumer déli részén fekvő Urukban és Larsában működtek. Urukban megtalálták egy uzsorás testvérpár levéltárának egy részét; ez a két uzsorás 20 év alatt úgyszólván garasokért több mint 40 házat és telket vásárolt fel. A larsai ásatások során előkerült okiratokban a rabszolgakereskedő új típusát látjuk, aki abban különbözött az előző idők rabszolgakereskedőitől, hogy nem idegenben, hanem saját szülővárosában vásárolt rabszolgákat; az utóbbiak saját városuk szülöttei, saját polgártársaik voltak. Az okiratokban szó van két rabszolga-

kereskedőről, akik uzsoraügyletek révén polgártársaikat adósrabszolgákká tették, és bérbeadták őket munkára azoknak, akiknek munkaerőre volt szükségük, elsősorban a saját műhellyel rendelkező gazdag kézműveseknek.

Ezek az okiratok egyúttal azt is megállapítják, hogy Larsában Rimsin alatt osztatlanul uralkodott a rabszolgatartó arisztokrácia. Így az említett rabszolgakereskedők, amikor adósrabszolgáikat kiadták bérbe, kikötötték azt a jogot, hogy nemcsak akkor tarthatnak igényt a rabszolga teljes értékének megfelelő kártérítésre, ha a rabszolga ismeretlen helyre szökik, hanem akkor is, ha a király, a templom vagy valamely főrangú ember gazdaságába menekül. Abban az időben a nagy rabszolgatartók nyilván olyan erősek voltak, hogy gazdaságukba büntetlenül befogadhattak szökött rabszolgákat.

Megdöbbentő méreteket öltött a gyermekrabszolgaság: a szülők gyermekeiket eladták rabszolgának. Még közmondás is keletkezett erről: „Az erős ember saját keze után él, a gyenge pedig gyermekeinek eladásából."

A FALUKÖZÖSSÉGEK FOKOZÓDÓ BOMLÁSA

A csere, a pénzgazdaság és az uzsora fejlődésének feltétlenül meg kellett gyorsítania a faluközösségek felbomlási folyamatát. Erről tanúskodnak a faluközösségek tagjainak elöljáróikra tett panaszai; a közösségek élén a legtekintélyesebb tagokból álló tanács mellett már nem választott személy állt, hanem a király hivatalnoka, aki természetesen a legkevésbé sem védelmezte a közösség egyszerű tagjait az erősek önkényével szemben.

Magukon a közösségeken belül egyes jómódú tagok egyre önállóbbak lettek. A közösségnek, úgy látszik, többé már semmiféle joga sem volt a tagok vagyonának ellenőrzésére, mert a földeket a közösség minden kézzelfogható korlátozási joga nélkül bérbe adhatták, örökölhették, sőt el is adhatták. A ránk maradt források nem utalnak arra, hogy lett volna közös legelő.

Mindez természetesen nem jelenti még a faluközösség teljes felbomlását, de kétségtelen, hogy az említett adatok a közösségi rendszer bomlásának igen előrehaladott voltáról tanúskodnak. Ez a rend a faluközösségek tagjainak nem tudott hathatós segítséget nyújtani a nagy rabszolgatartók elnyomása ellen.

A babiloniaiak életszínvonala még igen kevéssé különbözött a sumer korszak életszínvonalától. Igaz, a vagyonosabbak néha emeletes házat építettek maguknak, melynek belső udvarát oszlopokon nyugvó fatornác övezte, de az apró házak többsége továbbra is vályogból épült, lapos tetővel, kívülről vakfalakkal (a szobák az udvar felől kapták a világosságot). A gazdagok házában itt-ott már az i. e. III. évezredben voltak ágyak, zsámolyok és asztalok, de a kis rabszolgatartók családjában gyakran csak egy ágy volt, s nemcsak a rabszolgák, hanem a család fiatalabb tagjai is gyékényen vagy a puszta földön háltak. A faajtót értékes ingóságnak tekintették, és ha valaki eladta a házát, az ajtót kiemelte és magával vitte.

A gazdagságot a fémedények, az árpa- és búzakészletek jelentették; egyes gazdag emberek ezüstrudakat halmoztak fel. A lakosság többsége nagy nyomorban élt, a babiloniai családban állandó vendég volt a koplalás; a családok kevés tagból álltak, mert a betegségek és a rossz táplálkozás következtében tömegesen haltak meg a gyermekek. A munkakörülmények a sumer időkhöz képest valamelyest javultak; valószínűleg megszaporodott a különféle vízemelő berendezések száma, de ezek olyan primitív szerkezetek voltak, hogy működtetésükhöz a fegyencmunkához hasonló nehéz munkára volt szükség.

Sajnos, a történettudósoknak nincsenek olyan forrásaik, amelyek alapján megítélhető volna, milyen ellenállást tanúsítottak a néptömegek az őket leigázó nagy rabszolgatartókkal szemben. De az ellenállás közvetett bizonyítékának tekinthetjük azokat a kísérleteket, amelyeknek az volt

a céljuk, hogy némileg korlátozzák az uzsorát, és gátat vessenek a szabadok leigázásának. Ez a tendencia Hammurapi törvényeiben is visszatükröződik. A babiloniai királyok arra kényszerültek, hogy megpróbálják valamelyest feltartóztatni az uzsora és az adósrabszolgaság fejlődését, mert ez utóbbi csökkentette az adózó lakosság és a szabad földművesekből álló katonaság számát. Az adósrabszolgaság mégis tovább fejlődött, s végül is meggyengítette a babiloniai királyok hatalmát és aláásta az egész rabszolgatartó állam erejét.

HAMMURAPI TÖRVÉNYEINEK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Természetes, hogy a babiloniai állam nem vehette át Šumer ősi törvényeit, amelyeket még az Ur-i III. dinasztia királyai hoztak. Már Sumulailu, az I. babiloni dinasztia második királya felismerte, hogy államának új törvénygyűjteményre van szüksége. Utódainak dokumentumaiból tudjuk, hogy hozott is új törvényeket.

Hammurapi király törvényhozásával megpróbálta jogi formába önteni és megszilárdítani az állam társadalmi rendjét, amelynek uralkodó erejét a kis- és közép-rabszolgatartók alkották. Hammurapi nagy jelentőséget tulajdonított törvényhozói működésének, ami abból is látható, hogy ilyen irányú tevékenységét mindjárt uralkodása elején megkezdte; uralkodásának második évét nevezik annak az évnek, amelyben „törvényt adott az országnak". Igaz, ez a korai törvénygyűjtemény nem maradt ránk; azok a törvények, amelyeket a tudomány ismer, már Hammurapi uralkodásának a végéről származnak.

E törvényeket egy nagy, fekete bazaltoszlopon örökítették meg. Az oszlop szemközti oldalának felső részén a Šamaš napisten — a bírák pártfogója — előtt álló király domborművű képe látható. A dombormű alatt következnek a törvények, amelyek az oszlop mindkét oldalát megtöltik. A szöveg három részre oszlik. Az első rész egy terjedelmes bevezetés, amelyben Hammurapi kijelenti, hogy az istenek azért adták neki a királyságot, „hogy az erős ne nyomja el a gyengét". Utána azoknak a jótéteményeknek a felsorolása következik, amelyekben Hammurapi a városokat részesítette. Ezek között szerepelnek a legdélebbre fekvő városok, élükön Larsával, valamint az Eufrátesz és a Tigris középső szakasza mentén épült városok: Mari, Aššur, Ninive és mások. Ebből a felsorolásból megállapítható, hogy a törvényoszlopot akkor emelték, amikor Hammurapi már legyőzte Rimsint, s leigázta az Eufrátesz és a Tigris középső szakasza mentén alakult államokat, vagyis uralkodása harmincas éveinek elején. Feltehetjük, hogy a törvényekről királyságának minden nagyvárosa számára készültek másolatok. A bevezetés után következnek a törvénycikkek, melyeket terjedelmes záradék fejez be.

A törvényoszlop meglehetősen jó állapotban maradt ránk. Csak a szemközti oldal utolsó hasábjaiba vésett törvénycikkeket kaparták le. Ez nyilvánvalóan a Mezopotámiába betörő elámi király parancsára történt, aki az oszlopot Babiloniából átszállíttatta Susába, ahol a régészek megtalálták. A megmaradt nyomok alapján megállapítható, hogy a kikapart helyen 35 cikk állt, s az oszlopon összesen 282 cikk található. A ninivei, nippuri, babiloni stb. régi könyvtárakban talált másolatok alapján rekonstruálni lehet azoknak a cikkeknek a nagy részét, melyeket az elámi hódító király megsemmisíttetett.

Hammurapi törvényei a korabeli babiloniai társadalom számos jogi problémáját felölelik. Az első 5 cikk (a cikkek számozása a mai tudósoktól származik) az igazságszolgáltatás kérdéseivel foglalkozik. A 6—13. cikkek megállapítják a lopás büntetéseit, és felsorolják a lopás megállapításának módszereit. A 14—20. cikkek a gyermek- és rabszolgalopás, valamint a szökött rabszolgák rejtegetése ellen irányulnak, s megállapítják a szökött rabszolga elfogásáért járó jutalom összegét. A 21—25. cikkek a rablás különféle eseteivel foglalkoznak. A 26—41. cikkek a katonák kötelességeit és jogait szabályozzák, és különösen részletesen tárgyalják földbirtoklásuk kérdéseit. A 42—47. cik-

kek meghatározzák a földbérlők jogait és kötelességeit. A következő öt cikk (48—52.) megállapítja, hogy az uzsorás az adós földjének terméséből mekkora részre tarthat igényt. Az 53—56. cikkek büntetést szabnak ki azokra, akik az öntözőhálózatot gondatlanul használják. Az 57—58. cikkek a földtulajdonosokat védelmezik a csordák okozta kárral szemben. Az 59—66. cikkek a gyümölcsöskertekkel kapcsolatos különféle kérdéseket szabályozzák, többek között azt a kérdést is, hogy az uzsorásnak mennyiben van joga az adós gyümölcsösének termésére. A következő cikkek — amelyek a kitörölt hasábokban voltak — részben a ház- és telektulajdonos, részben pedig az uzsora különböző kérdéseivel foglalkoznak. Ezekhez csatlakoznak a 100-tól 107-ig terjedő cikkek, melyek a kereskedőkről — a tamkârukról — és segédeikről szólnak. A kocsmákkal, amelyek egyúttal bűnbarlangok is voltak, a 108—111. cikkek foglalkoznak. A 112—126. cikkek az őrzési jogot és a családtagok személyi kölcsönkezességének kérdését tárgyalják. Igen nagy helyet foglal el a családjog (127—195. cikkek). A 195—225. cikkeket magában foglaló rész a testi sértésekért kiszabott büntetéseket tartalmazza. A 226. és a 227. cikk a rabszolgatartót védi azellen, hogy a rabszolgáján levő bélyeget mások szándékosan eltüntethessék. Az építészek és a hajóépítők munkájával összefüggő kérdéseket a 228—235. cikkek tárgyalják. A 236—277. cikkek a bér különböző fajtáit írják le részletesen. Az utolsó cikkek a rabszolgákra vonatkozóan tartalmaznak rendelkezéseket.

Hammurapi törvényei Isin, Larsa és Ešnunna törvényeihez hasonlóan nem utalnak az istenek beavatkozására. Csak a 2. és a 132. cikk engedi meg az úgynevezett „istenítéletet" a rontással vádolt személyek vagy a házasságtöréssel vádolt asszony esetében. Régebben a testi sértések büntetésénél az úgynevezett *ius talionis* elv, a „szemet szemért, fogat fogért" elve érvényesült. Hammurapi király törvényei ezt az elvet az orvosra is kiterjesztették, ha rosszul operálta meg a beteget, és az építészre is, ha rosszul épített. Ha például a ház ráomlott a tulajdonosra, és az életét vesztette, akkor megölték az építészt, ha pedig a tulajdonos fia pusztult el, akkor az építész fiának kellett halállal lakolnia.

Hammurapi törvényeiben az ókori társadalom jogi gondolkodásának egyik legjelentősebb emlékét kell látnunk. Ez a világtörténelem első ismert részletes törvénygyűjteménye, amely szentesíti a rabszolgatartó rendet, a magántulajdont és a kizsákmányolást.

Hammurapi törvényeinek, a király levelezésének, magánszemélyek leveleinek, továbbá a kor magánjogi okiratainak tanulmányozása lehetővé teszi, hogy meghatározzuk Babilonia társadalmi rendjét, valamint a királyi hatalom e törvényekben visszatükröződő intézkedéseinek célját. Hammurapi törvényeiből világosan kitűnik a babiloniai királyság törvényhozásának osztályjellege. Az állam szigorú büntetések kirovásával védelmezte a rabszolgatartókat a „nyakas" rabszolgával szemben. Ha valaki más rabszolgájának testi ártalmat okozott, a rabszolga tulajdonosának meg kellett térítenie az okozott kárt; ugyanez a törvény vonatkozott arra az esetre is, ha valaki másnak az állatjában tett kárt. Ha valaki megölt egy rabszolgát, helyette egy másik rabszolgát kellett adnia a sajátjai közül. A rabszolgák, akárcsak a barmok, minden korlátozás nélküli adásvétel tárgyai voltak. A rabszolga családi helyzetére nem voltak tekintettel. A rabszolga eladása esetén a törvény csak arról gondoskodott, hogy az eladó ne csaphassa be a vevőt. A törvények szigorúan — halálbüntetéssel — tiltották a rabszolgalopást és a szökött rabszolgák rejtegetését. Szigorú büntetés várt azokra is, akik a rabszolga bélyegét eltüntették. A rabszolgatartó családoknak általában 2—5 rabszolgájuk volt, de számuk néha több tucatra rúgott. A magánjogi okiratok a rabszolgákkal kapcsolatban a legkülönfélébb ügyletekről tesznek említést: vételről, ajándékozásról, cseréről, bérbeadásról és örökülhagyásról. Hammurapi uralkodása alatt a rabszolgák a „bűnözők", a hadifoglyok és a szomszédos területen vásárolt emberek közül kerültek ki. Egy rabszolga átlagos ára 150—250 g ezüst volt.

A rabszolgatartók és a rabszolgák osztályai mellett Hammurapi törvényei még a szabad lakosságot is két részre osztották: teljes jogú és nem teljes jogú polgárokra. A teljes jogú réteg tagjait „férfi fiainak" *(mâr-awêli)* vagy csak egyszerűen „férfiaknak" nevezték. Velük szemben álltak az úgynevezett „muškênuk", az „engedelmesek", a „leigázottak". Ez utóbbiak egyenjogúságának hiánya többek között a nekik okozott testi sértésért járó büntetés kiszabásában nyilvánult meg. Ha egy „férfit" megcsonkítottak, a bűnöst ugyanúgy megcsonkították, viszont a muškênu csonkítása esetén a bűnöst csak pénzbírságra ítélték. Ha a muškênutól elloptak valamit, a tolvaj a lopott holmi értékének tízszeresét fizette büntetésként; de ha az ellopott tárgy a király vagy a templom tulajdona volt, akkor a pénzbüntetés az érték harmincszorosa volt. Kivételnek csak a rabszolgalopás számított. A törvények egyformán védelmeztek minden rabszolgatartót; bárkitől loptak el rabszolgát, a bűnöst minden esetben halálbüntetés fenyegette. Valószínűleg azoknak a városoknak és területeknek a lakosai voltak a muškênuk, melyeket Hammurapi király sikeres háborúival leigázott[1]. Tulajdonukat meghagyták, a király szabad alattvalói lettek, de az állam magvát alkotó lakossághoz képest alárendelt helyzetben voltak.

A teljes jogú polgárok ismét két csoportra oszlottak: gazdaságilag erősekre és gyengékre, elszegényedett „férfiakra". Hammurapi törvényeinek több cikke könnyíteni próbál a szabad lakosság adósrabszolgaságba jutott legszegényebb rétegeinek helyzetén. Mint már említettük, a királyi hatalomnak erre alapos oka volt: törődnie kellett azzal, hogy a szabad emberekből álló katonai erők megmaradjanak. A 113. cikk szerint az adós minden vagyontárgyának teljes jogú tulajdonosa maradt, és hitelezője csak abban az esetben idegeníthette el tulajdonát, ha ehhez az adós és a bíróság hozzájárult. „Férfiból" nem lehetett adósrabszolga. Ha az adós valamelyik családtagja a hitelező gazdaságában munkával törlesztette az adósságot, a törvények az ilyen családtagot nem nevezték „rabszolgának", hanem csupán „kezesnek". A 116. cikk értelmében az ilyen kezeseket nem volt szabad bántalmazni; ha az uzsorás rossz bánásmódja következtében a kezes meghalt, az uzsorás egyik családtagja életével lakolt.

Egy másik, nem kevésbé fontos törvényt tartalmaz a 117. cikk, mely szerint a kezest legfeljebb három évig volt szabad dolgoztatni az uzsorás gazdaságában. Az adós családtagja az uzsorás házában végzett három évi munkájával — tekintet nélkül az adósság összegére — letörlesztette az adósságot és visszanyerte szabadságát. Mint látjuk, Hammurapi király törvényei valamiképpen gátat akartak vetni annak, hogy a hitelezők önkényeskedjenek az adósrabságba esett személyekkel. Az említett 116. és 117. cikkek tartalmából kitűnik, hogy a babiloniai családfők nem adhatták magukat adósrabságba.

Hammurapi törvényei a földműves-adóst is védelmezték az uzsorások kedvelt kölcsöntörlesztési módszerével szemben, amely abból állt, hogy a földműves adóssága fejében látatlanban átengedte egész várható termését. A törvény még abban az esetben is felbontotta az ilyen ügyletet, ha az adós „beleegyezett"; az uzsorás-kereskedő a termésből csak annyit kapott, amennyi fedezte az adósságot, a többi a földművesé maradt. Ha az adós termését elpusztította az árvíz vagy az aszály, akkor abban az évben nem volt köteles sem adósságot törleszteni, sem kamatot fizetni.

Hammurapi intézkedéseivel a napszámból élő szabad zsellérek sorsán is igyekezett valamelyest enyhíteni. A törvény értelmében a napszámost 30—40%-kal több bér illette meg, mint azelőtt; a ránk maradt dokumentumok szerint ezt a törvényt a gyakorlatban nemigen hajtották végre.

[1] Mint már említettük, a „muškênu" kifejezés magyarázatára vonatkozóan a kutatók még nincsenek egy véleményen. Több érvet hoznak fel amellett, hogy azokat a szabadokat nevezték így, akik egyik közösséghez sem tartoztak, hanem szolgálatukért vagy a termés egy bizonyos hányada fejében földparcellát kaptak használatra az „udvartól". — *Szerk.*

Hammurapi törvényeinek sok cikke foglalkozik az államhatalom fő támaszainak, a katonáknak a jogaival és kötelességeivel. Az államnak érdeke volt, hogy a katonáknak juttatott parcellákat és jószágot megvédje az uzsorásoktól. Ezért a törvény elrendelte, hogy az, aki katonától juttatott földet vagy állatot vásárol, elveszti pénzét, a katona pedig mindkettőt megtartja. Adósság fejében csak azt a földet, házat vagy gyümölcsöst lehetett elvenni, amelyet a katona vétel útján szerzett. A katona felnőtt fia volt a parcella törvényes örököse. Ha a katona halála után kiskorú fiúgyermek maradt hátra, a parcella egyharmadát az özvegy kapta, hogy fel tudja nevelni a jövendő katonát. A törvény gondoskodott a fogságba esett katonákról, felsorolta kiváltásuk módjait, és biztosította földparcellájukhoz való jogukat.

A földadományozásban részesült katonák ennek fejében a király parancsára kötelesek voltak bármikor hadba vonulni. Ha a katona megtagadta a parancsot, vagy maga helyett zsoldost állított, halállal büntették, a helyettes pedig megkapta a kivégzett földjét.

Hammurapi törvénygyűjteményében több cikk szabályozza a föld vagy a gyümölcsös bérletét, amelynek a ránk maradt számos magánjogi okiratból ítélve, nagy szerepe volt az akkori idők földviszonyaiban. A bérleti díj rendszerint a termés egyharmada volt; ez a Folyamköz völgyének termékenységét tekintve nem mondható túlságosan nagynak. Olyan esetekben, amikor a bérlő a termés felét fizette bérleti díj fejében, a bérbeadó köteles volt hozzájárulni a kiadásokhoz, vagy részt venni a föld megművelésében. A jobban jövedelmező kerteket a termés kétharmadáért adták bérbe. A bérlőt a bérleti díj megfizetésén kívül semmi egyéb kötelezettség nem terhelte a föld tulajdonosával szemben. A bérlet rövid időre szólt — egy vagy két évre; megműveletlen föld esetében a bérlet három évre szólt — azzal a feltétellel, hogy bérleti díjat csak a harmadik évben kell fizetni. Gyümölcsös létesítésére az ilyen földet öt évre adták bérbe, és a bérlő csak az ötödik évben fizetett a tulajdonosnak, aki a termés felét kapta.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a ránk maradt szerződések és egyéb okiratok alapján ítélve Hammurapinak a gazdaságilag gyenge szabadok helyzetének enyhítésére hozott intézkedéseit nem hajtották maradéktalanul végre. Ezért az egyszerű szabadok gazdasági helyzetének erősítésére irányuló törekvés még az ő uralkodása alatt sem járt valami nagy sikerrel. A szegények és a gazdagok közti ellentét megmaradt, s a rabszolgák—rabszolgatartók ellentéte mellett tovább fejlődött.

A KIRÁLYI GAZDASÁG ÉS A MAGÁNFÖLDBIRTOK

A templomi gazdaságot a király igazgatta, s éppen olyan szabadon vette igénybe hozamát, akárcsak a királyi gazdaság jövedelmét. A királyi és a templomi gazdaságban éppúgy, mint a múltban, nagyszámú rabszolga dolgozott. Ezek a korábbi dinasztiák királyi és templomi rabszolgáinak leszármazottai voltak, valamint azok a hadifoglyok, akiket Hammurapi apja, ő maga és legközelebbi utódai zsákmányoltak győzelmes hadjárataikban. Úgy látszik, hogy az állami rabszolgákat külön kaszárnyákban tartották, amelyeket a „foglyok házának" neveztek. Ezek a rabszolgák végezték el a közmunkák egy részét is, és közülük, továbbá a földnélkülivé vált szabadok közül kerültek ki az úgynevezett „nádhordók". Ezeket egyik helyről a másikra vitték munkára. De a királyok saját maguk már nem folytattak nagybani földművelő gazdálkodást, hanem felesbérlő *(iššakku)* csoportoknak adták a királyi földeket. A közösségnek azokat a tagjait, akiknek földjük volt, szintén igénybe vették közmunkára, amikor a munkát az illetők földjének közvetlen szomszédságában kellett elvégezni: a kisbirtokosok ilyenkor kénytelenek voltak maguk menni, a nagybirtokosok pedig rabszolgákat vagy zselléreket állítottak maguk helyett.

A királyi gazdaság jelentősége nagy volt a kereskedelemben és a cserében is — mindkettő óriási területen fejlődött, amelyet Hammurapi hódításaival egy államban egyesített. Tovább fejlődtek a pénzviszonyok, és ezzel erősödött a magántulajdon intézménye.

A magánföldbirtok szintén tovább fejlődött és lényegében már csak igen kevésben különbözött a magántulajdontól. A magánföldbirtok fejlődését elősegítette, hogy Hammurapi király kibővítette az öntözőcsatornák hálózatát. Eziránytú tevékenysége különösen a Rimsin felett aratott győzelem után vált erőteljessé. A királynak az új csatornák ásatásával az volt a célja, hogy a déli vidéken helyreállítsa a földművelést, amely az előző évek kegyetlen háborúitól igen sokat szenvedett. Az öntözőhálózat nagyméretű kibővítése olyan feltételeket teremtett, amelyek következtében megnövekedett a földművelésre alkalmas terület. Hammurapi igyekezett növelni a gyümölcsültetvényeket; nyilvánvaló, hogy a fügeültetvényekről van szó, amelyek az ország jólétének egyik fontos tényezőjét alkották. A törvény megengedte, hogy a gyümölcsösök akár a szántóföldek rovására is terjeszkedjenek.

CSALÁDVISZONYOK

Hammurapi törvényei és a kor magánjogi okiratai patriarchális családjogot tükröznek vissza. A nő azzal a feltétellel lett törvényes feleség, ha a vőlegény írásbeli szerződést kötött — rendszerint a menyasszony apjával — és megfizette a szokásos váltságot. A családfő patriarchális hatalma odáig ment, hogy családja bármely tagját kölcsönkezesnek adhatta. A házasságtörő asszonyt szigorúan megbüntették. Ha az asszonynak nem volt gyermeke, férje másik feleséget is vehetett mellé.

A férjes asszonynak is megvoltak a maga jogai. Lehetett személyi tulajdona, megtartotta hozományára való jogát, elnyerhette azt a jogot, hogy ne feleljen férjének házasságkötés előtti adósságaiért. A férj hibája esetén az asszony elválhatott, az a férj pedig, aki ok nélkül elkergette feleségét, anyagilag károsult. Az atyai hatalom szintén korlátozva volt némileg. Az apa nem tagadhatta ki fiát az örökségből, ha az nem követett el bűncselekményt; ha mégis kitagadta, a fiú a bíróságtól kérhetett jogvédelmet.

Azoknak a jogszabályoknak a hatására, melyek a sumer délen Urukagina után kialakultak, Hammurapi törvényei is megkísérlik, hogy a büntetés megállapításakor a rossz szándékot is figyelembe vegyék.

Hammurapi törvényei és levelei, továbbá a kor magánlevelei, különféle magánjogi és gazdasági számviteli okmányai bemutatják, hogyan működött a keleti despotáknak az a három „funkciója", amelyről Marx írt: a közmunkák (építkezés, az öntözőrendszerrel kapcsolatos munkák), a saját alattvalók kirablása (adók), és a szomszédok kirablása (háborúk). A babiloniai király despotikus hatalmának erejéről tanúskodik a babiloniai irodalom egyik legérdekesebb emléke „Az úr és a rabszolga beszélgetése". Ebben a rabszolgatartó arisztokrácia egyik tagja az élet értelméről beszélget rabszolgájával. A „Beszélgetésben" érintett különféle kérdések között az is szerepel, hogy fel lehet-e lázadni a király ellen. A rabszolga válasza szerint a királyi hatalom olyan erős, hogy mindenfajta ellenállást le tud törni.

Valóban, a babiloniai rabszolgatartó állam Hammurapi korában erős volt; fegyelem alatt tartotta a rabszolgatömegeket, a szabad emberek alsó rétegeit, s kiterjesztette örökölt birtokait.

3. AZ ÓBABILONI BIRODALOM FELBOMLÁSA. A KASSZITA KIRÁLYSÁG

Hammurapi uralkodásának utolsó éveiben hatalmas erődépítkezések folytak Babilonia északi és északkeleti határain. Akkor már Hammurapi fia, Samsuiluna, együtt uralkodott apjával. Samsuiluna elrendelte, hogy a hosszú és kegyetlen háborútól sokat szenvedett déli sumer területeken csökkenteni kell az adóterheket.

HÁBORÚK ÉS BELVILLONGÁSOK

Ḫammurapi uralkodásának 43. évében (i. e. 1750-ben) meghalt. Győzelmes háborúi fiának, Samsuilunának lehetővé tették, hogy néhány éven át békében uralkodjék. Ezt az időt az öntözőhálózat kibővítésére és építkezésre használta fel. De már uralkodásának 9. évében véget ért a rövid békés időszak. Samsuilunának vissza kellett vernie a harcias kasszitákat, akik a „Két folyó vidékétől" északkeletre fekvő hegyvidéken éltek.

A kasszíták valószínűleg i. e. 1795 körül törzsszövetségben egyesültek, és 1741-ben megindították első hadjáratukat a babiloniai állam ellen. Támadásuk csak részben járt sikerrel; Samsuilunának a Ḫammurapi által épített északkeleti határerődítményekre támaszkodva sikerült megvédelmeznie az állam alapját alkotó területet. De a kasszíták Babiloniától északkeletre, az előhegyekben megvetették lábukat. Samsuilunának már a következő évben veszedelmes ellenséggel kellett hadakoznia — Elám és Ešnunna, Isin, Uruk és más városok szövetségével.

Samsuiluna uralkodásának végén a déli városok mozgalmának élére a „Tengeri ország" uralkodói álltak (így nevezték a Perzsa-öböl egyik partsávját; ennek mocsaraiban rejtőztek el azok, akiket Ḫammurapi és Samsuiluna Šumer déli városaiból kiűzött). Ezek között az uralkodók között volt egy Ilumailu nevű, aki azt állította, hogy ő az isini dinasztia utolsó királyának leszármazottja. Egy későbbi babiloni krónika szerint Samsuiluna az Ilumailu elleni harcban vereséget szenvedett, és kénytelen volt észak felé visszavonulni.

Ilumailu, aki délen szilárdan megvetette lábát — valószínűleg Elám támogatásával —, Samsuiluna halála után folytatta a harcot Samsuiluna fia ellen. Egy későbbi babiloni krónika szerint a szerencse változatlanul Ilumailunak kedvezett.

AZ ÓBABILONI KIRÁLYSÁG SZÉTHULLÁSA

A Ḫammurapi és Samsuiluna uralkodása alatt viselt szakadatlan háborúk óriási erőfeszítéseket követeltek, s egyre újabb terheket róttak a szabad lakosságra. Évről évre nemcsak a hivatásos katonákat hívták be, hanem a földművesekből és kézművesekből álló tartalékokat is, amiről Mari város levéltárának egyik levele tanúskodik. A súlyos háborúk és az országban végbemenő belső folyamatok — a magánföldbirtoklás növekedése, a kereskedelem és uzsora fejlődése, a hivatali főnemesség állandó önkénye — tönkretették a földműveseket és a kézműveseket.

Babilonia egyre jobban gyengült. A földdel rendelkező szabadokból rekrutálódott sereg katasztrofálisan leapadt. A „Tengeri ország" királyai olyan mértékben erősödtek, amilyen mértékben gyengült a babiloniai állam. Ḫammurapi dinasztiájának utolsó uralkodói alatt az ellenség behatolt az ország szívébe, s közvetlenül Babilon falai előtt veszélyeztette a termés betakarítását. Amikor Babilonia látóhatárán új ellenségek tűntek fel, a meggyengült állam már képtelen volt visszaverni őket.

Ezek az új ellenségek a hettiták voltak, akik i. e. 1600 körül jöttek a távoli Kisázsiából; erről a hadjáratról a hettita és babiloni források egyaránt megemlékeznek. A már említett késő-babiloni krónika szerint a hettita ország emberei Akkadba nyomultak, és véget vetettek a babiloniai királyságnak, a hettita évkönyvek pedig arról számolnak be, hogy Muršiliš király hadjáratot vezetett Babilon ellen, ott aranyat, ezüstöt zsákmányolt, és sok foglyot hurcolt el a hettiták országába.

Az a csapás, amelyet Muršiliš hettita király betörése okozott, annyira meggyengítette Babiloniát, hogy már nem tudott szembeszállni a délről jövő újabb támadással. A hettiták kivonulása után a „Tengeri ország" királyai valószínűleg meghódították Babiloniát, és megalapították az úgynevezett II. babiloni dinasztiát. I. e. 1518 körül a kasszíták elkergették a „Tengeri ország" dinasztiájának királyait, s ők rendezkedtek be Babiloniában.

A kassziták i. e. 1204-ig uralkodtak Babiloniában. Ez a harcias nép az Elámtól északra elterülő hegyvidéket lakta, valószínűleg félnomád életmódot folytatott, s állattenyésztéssel, részben pedig kezdetleges földműveléssel foglalkozott. A kasszita nyelvemlékek, amelyek személynevekben és a babiloni írnokok feljegyzéseiben maradtak ránk, sajnos túlságosan jelentéktelenek, s így nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy a kasszita nyelv melyik ismert nyelvcsaládhoz tartozhatott.

Az a körülmény, hogy ez a félnomád nép oly hosszú időn át uralkodott Babiloniában, jelentős mértékben gátolta az ország gazdasági és kulturális haladását, különösen a földművelés és a kézműipar fejlődését. Igaz, ebben az időben a lovat már felhasználták teherszállításra és a hadászatban is. Babilonia akkori pénzforgalmában — az arany megjelenése ellenére — bizonyos visszafejlődés figyelhető meg. A természetbeni csere jóval gyakoribb volt, mint azelőtt.

Határkő
I. e. XII. század

Babilonia a kassziták uralma alatt is megmaradt rabszolgatartó államnak. Maguk a hódítók valószínűleg katonai renddé alakultak át. Az ország egyes területeit a rajtuk élő földműves és kézműves lakossággal együtt felosztották a különböző kasszita nemes családok vagy nemzetségek között. Később a kasszita törzsi nemesség valószínűleg összeolvadt a helyi rabszolgatartó arisztokráciával, s ez utóbbi bekerült a kassziták katonai szervezetébe.

Az előbb említett nemes családokat vagy nemzetségeket, amelyek között Babilonia területének jelentős részét felosztották, *bîtu*-nak nevezték, ami „házat" jelent. Mindezek a „házak" a babiloniai állam katonai közigazgatási apparátusához tartoztak. Vezetőiket a „ház urainak" nevezték, és ezek a közigazgatási rendszer egyik fontos láncszemét alkották. A „ház ura" képviselte az állammal szemben azt a területet, amelyen nemzetségének tagjai éltek, ő ügyelt arra, hogy a nemzetség tagjai teljesítsék kötelességeiket, és védelmezte jogaikat. Egyúttal ő igazgatta a „házára" bízott kerületet. Felelős volt azért, hogy az állami adók időben befolyjanak, és ő maga, valamint nemzetsége tagjai is jövedelmet húztak a „ház" uralma alá tartozó földművesektől és kézművesektől. A „ház ura" adott munkaerőt az építkezésekhez és az öntözőrendszer karbantartásához, ő toborzott embereket a hosszan tartó munkákhoz, továbbá gondoskodott az utak jó állapotáról, s legelőket jelölt ki a király és helytartója csordáinak.

A *kudurru*-köveken (határkövek, melyekre az illető földparcella birtokára vonatkozó fontos tudnivalókat vésték) található feliratok fontos felvilágosítást nyújtanak arra vonatkozóan, hogy milyen volt e „házak" vagyoni rétegeződésének folyamata a kasszita uralom idején és a közvetlenül utána következő időszakban. Egyes ilyen „házak" gazdaságilag, s így politikailag is megerősödtek, ami a kasszita királyok hatalmának meggyengülésére vezetett. A királyok megpróbáltak a papságra, az uzsorásokra és a kereskedőkre támaszkodni. Ez viszont azzal járt, hogy e rétegek jelentősége megnövekedett, s egyes városokban, ahol befolyásuk volt, politikai önkormányzati törekvések jelentkeztek.

Az ország három legfontosabb kereskedelmi és kézműipari központja — Sippar, Nippur és Babilon — el is érte célját, és (a II. évezred végére) megszabadult a közmunkáktól, a

királyi bíráskodástól, a királyi pénzadó fizetésétől és a tartalékos katonák kiállításától. Mindez szintén jelentősen gyengítette a királyi hatalmat.

Babilonia az egész időszak folyamán élénk kereskedelmi kapcsolatban állt számos országgal; Egyiptommal állandó és rendszeres kereskedelmi összeköttetést létesített. A kasszita királyok nagy gondot fordítottak a kereskedelmi útvonalak rendbentartására és biztonságára. De a nemzetközi politikai életben igen keveset számított Babilonia szava. A történelmi források azt mutatják, hogy például az egyiptomi fáraók nem sokra tartották Babilonia királyait. Egyébként úgy látszik ők maguk is azon a véleményen voltak, hogy nem érdemelnek jobb bánásmódot. Egyikük, Burnaburiaš (i. e. 1404—1379), amikor megtudta, hogy az egyiptomi fáraó nem hajlandó lányát hozzáadni feleségül, arra kérte a fáraót, küldjön valaki mást, akit ő tekintélyének emelése végett egyiptomi hercegnőnek adhatna ki. De a fáraó még ezt a kérést sem teljesítette. Az i. e. XV. századtól kezdve Babiloniát szorongatni kezdte az egyre erősödő Asszíria, s az asszír királyoknak több ízben sikerült is ideiglenesen elfoglalniuk. Az Asszíria elleni sikertelen háborúk szintén elősegítették az ország lassú hanyatlását.

A kassziták uralmának megdöntése után Babiloniában a valószínűleg helyi származású IV. dinasztia került trónra (III. babiloni dinasztiának a kasszita dinasztiát tekintjük).

4. ELÁM FELEMELKEDÉSE. BABILONIA A KASSZITA DINASZTIA BUKÁSA UTÁN

ELÁM BELSŐ RENDSZERE AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN

Ebben az időszakban fokozatosan ismét nagy szerephez jutott Elám, mely még a III. Ur-i dinasztia idején sem tartozott olyan szorosan a sumer—akkad államhoz, mint az Ur által meghódított többi terület; egyes városaiban és területein továbbra is helyi uralkodók gyakorolták a hatalmat. A III. Ur-i dinasztia államának megsemmisítése után, amiben az elamiták is részt vettek, Elám ismét visszanyerte függetlenségét.

Babiloniához hasonlóan az akkori Elámban is nagy fejlődésnek indult a magángazdaság és a magán rabszolgatartás, amiről a meglehetősen nagy számban ránk maradt jogi okiratok tanúskodnak.

Az elámi jogra jellemző a büntetések szigorúsága, ami nem jellemzi a babiloniai jogot, pedig az utóbbi más tekintetben nagy befolyással volt az előbbire. A rabszolgatartó társadalom fejlődésének és a legszegényebb szabad tömegek anyagi romlásának folyamata ugyanúgy ment végbe, mint Mezopotámiában. Ezt mutatja az a tény is, hogy Mezopotámia déli részén már az i. e. II. évezred első felében voltak elámi mezőgazdasági bérmunkások. A faluközösségek jelentős rétegeződése ellenére, Elámban később is — egészen az i. e. I. évezredig — erős katonaság volt, amely valószínűleg polgári haderőből állt. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy Elám hegyes vidékén tovább maradt fenn a katonai demokrácia, és az osztályrétegeződés folyamata kevésbé érintette a helyi szabad lakosságot.

Az egyes területeken királyok vagy „atyák" *(adda)* uralkodtak, és a hatalom, bár a nemzetségen belül maradt, nem apáról fiúra szállt, hanem a nagybátyáról az unokaöccsre (a nővér fiára), vagyis anyai ágon öröklődött; a „nővér fia" kifejezés általában „az utódot", „az illető nemzetség tagját" jelentette. Elám területei (amelyek valószínűleg megegyeztek az eredeti törzsek területeivel) a fővezér hegemóniája alá tartoztak, aki a „nagy követ" címet viselte (sumer nyelven — *sukkalmah*). A területek kormányzói nagyrészt közeli rokonságban voltak „a nagy követtel"; halála után egyikük (valószínűleg választás alapján) elfoglalta a megüresedett helyet, a többiek pedig egy-egy fokkal feljebb kerültek a hierarchikus lépcsőn.

Az államszervezetnek ebből a formájából azt következtethetjük, hogy bár Elámban kétségtelenül az osztálytársadalom rendje uralkodott, valószínűleg még mindig éltek a nemzetségi és törzsszervezet, sőt a matriarchátus jelentős maradványai (feltételezhetően főként a hegyvidéken; egyes tudósok szerint Elám akkori dinasztiája onnan származott). Az országban az uralmat teljesen a nemzetségi és törzsi arisztokrácia gyakorolta, ennek tagjai voltak az egyes területek kormányzói.

A területi kormányzók meglehetősen önállók voltak, például saját felelősségükre és kockázatukra háborút viselhettek. Ilyen területi kormányzó volt többek között Kuturmapuk, a Babiloniával határos, félig amorita Emutbal (Jamutbala) terület addája, akinek az i. e. XIX. században sikerült fiait Larsa trónjára ültetnie (ezeknek egyike volt a már említett Rimsin). Elám időnként Ešnunnára is erős befolyással volt; az elámi seregek több ízben betörtek Babiloniába.

ELÁM MEGERŐSÖDÉSE

Ḫammurapi felemelkedése, akinek sikerült az elámitákat Emutbalból kiszorítania, nagyon meggyengítette Elámot, úgyhogy az valószínűleg babiloniai fennhatóság alá került. Később egy valószínűleg kasszita származású dinasztia kiharcolta Elám függetlenségét, a következő királyok pedig feltámasztották régebbi erejét. Elám abban az időben, mint gyakran azelőtt is, a későbbi Perzsia egy részét (a mai Farsz, Irán déli részén) is magában foglalta. Az elamiták Babilonia ellen ismét hadjáratokat indítottak, melyek az i. e. XIII. században is folytatódtak.

Az új elámi dinasztiának úgy látszik ebben az időben sikerült megtörnie a helyi főnemesség elkülönülési törekvését és megszilárdítania a központi hatalmat. Az i. e. XII. század elején az elámi hódítások újabb sorozata kezdődött. Az elámitáknak sikerült nagy területet elfoglalniuk a Diyala-folyó mentén, sőt magát Ešnunna várost is bevették. E területen haladtak át a Mezopotámiából az Iráni-fennsík felé vezető karavánutak. Az elámitáknak sikerült ideiglenesen Babilonia északi részét is meghódítaniuk Sippar, Babilon és Nippur városokkal együtt. Győzelmeik elősegítették a kassziták babiloniai uralmának bukását.

Elám állam fejlődésének tetőpontját Šilḫakinšušinak király alatt érte el, aki jelentősen kiterjesztette az elámi birtokokat, különösen a Zagros-hegységben és attól keletre. Sikerült Asszíriába is behatolnia, ahol elfoglalta Êkallate dél-asszíriai várost.

A BABILONIAI TÁRSADALOM AZ I. E. II. ÉVEZRED VÉGÉN

Közben Babiloniában a IV. babiloni dinasztia hatalomra jutásával rövid ideig tartó fellendülés kezdődött. A dinasztia legkiemelkedőbb királya I. Nabûkudurriuṣur volt, aki kb. 1146 és 1123 között uralkodott. Sikerrel harcolt Asszíria ellen, és az Eulaios (görög névalak) folyó menti csatában Elám hatalmát is megtörte. Birodalma a „Két folyó vidékén" kívül a Diyala és mellékfolyói vidékének jelentős részét is magában foglalta, és az Asszíria felé vezető utaktól egészen a Perzsa-öbölig terjedt.

Ránk maradt I. Nabûkudurriuṣur egyik adománylevele, mely egy kasszita nemzetségfőhöz szól (az illető az eulaiosi csatában a babiloniai harci szekereket vezényelte). Ez az okmány igen fontos forrás, képet alkothatunk belőle az akkori Babiloniáról. Babilonia lakosságát rengeteg adó és kötelezettség terhelte. Ezek között voltak különféle természetbeni adók (terményekben és állatokban), amelyek részint a királyt, részint a területi helytartót illették; mindehhez járult még a lovas alakulatok eltartása beszállásolás idején (a lovasság valószínűleg a kasszita idők új vívmánya volt), továbbá az utak és hidak karbantartásának kötelezettsége. Más forrásokból azt is tudjuk, hogy az öntözőrendszer fenntartása is sok kötelezettséget rótt a lakosságra.

Az adókat külön adószedők hajtották be, a közmunkákat pedig a „csatornák és a szárazföld

királyi szolgái" intézték, akik a „hírnöknek", vagyis a közmunkaügyi igazgatóság fejének voltak alárendelve. A területek helytartóinak kezében nagy hatalom összpontosult.

A királyi földeket, akárcsak a kasszita időkben, továbbra is nagy tagokban felosztották a hivatali nemesség befolyásos tagjai között. A király valójában teljesen ettől a nemességtől függött. Sokan egész népes kerületeket birtokoltak, s néha sikerült elérniük, hogy birtokaik mentesüljenek az adófizetés és egyéb szolgáltatások teljesítése alól. Ily módon jobban ki tudták zsákmányolni saját birtokukat, s a többletterméket sem kellett megosztaniuk a királlyal meg a helytartóval. Az I. Nabûkudurriuṣur adománylevelében említett kasszita hadvezér birtokán a királyi hivatalnokoknak még ahhoz sem volt joguk, hogy gonosztevőket letartóztassanak. Ennek a területnek az ura valójában független kiskirály lett (bár igaz, hogy a szóban forgó birtok nem magában Babiloniában, hanem a hegyekben feküdt). A templomok, amelyekből a kasszita idők óta nagybirtokok lettek, gazdaságilag lényegében függetlenek voltak a királytól.

A legnagyobb rabszolgatartó központoknak, a városoknak, szintén voltak bizonyos kiváltságaik. Babilon és Nippur például a királyi haderőtől független haderőt tartottak, és megvolt az a joguk, hogy egyes személyeket (valószínűleg csak saját polgáraikat) területükön kívül is letartóztassanak.

A rabszolgatartás tovább fejlődött; tudjuk, hogy abban az időben elég jelentős számú rabszolga volt egyes személyek birtokában. De a mindenben önellátó nagy magángazdaságok uralma nem segítette elő a pénzgazdaság fejlődését. Adásvétel esetén a fizetés természetben — gabonában, marhában, rabszolgában és különböző tárgyakban — történt.

Miután I. Nabûkudurriuṣur leverte Elámot, majd miután I. Tiγlaϑpileser (óhéber alak, asszír Tukultiapilešarra) asszír király az i. e. XII. század végén meghódította Babiloniát, mindkét ország hanyatlásnak indult. Elámban megmaradt vagy helyreállt a helyi főnemesség uralma. Elám történetének még az i. e. I. évezredben is jellegzetes vonása volt az, hogy hiányzott az erős központi hatalom; a királyi hatalom szerfölött ingatag lábon állott, s az arisztokrácia egymás ellen harcoló klikkjeinek játékszerévé változott. Ami Babiloniát illeti, ott is fokozatosan lehanyatlott a királyi hatalom gazdasági és politikai jelentősége, különféle jelentéktelen trónkövetelők harcoltak szakadatlanul a trónért, miközben a legfontosabb rabszolgatartó városok önállósága és politikai jelentősége tovább növekedett.

Az I. évezred eleje táján Babilonia perifériáján khaldeus törzsek telepedtek le, melyek valószínűleg Kelet-Arábiából vándoroltak oda. Babilonia belső helyzete egyre nehezebbé vált, állandóan külső betörések áldozata volt — részben Elám, főként azonban Asszíria fenyegette.

5. A BABILONIAI VALLÁS ÉS KULTÚRA

A babiloniai rabszolgatartó társadalom, mint az ősi Šumer örököse, átvette a sumer kultúra eredményeit. Az így kifejlődött babiloniai kultúra igen nagy befolyással volt az akkori elő-ázsiai népek, sőt a távoli Egyiptom kulturális fejlődésére is. Sok vívmánya később belekerült az ókori görögök és más európai meg ázsiai népek kultúrájába. A babiloniai kultúra óriási történelmi jelentőségét a tudományban és a művészetben elért eredményei adják meg. Ezek az eredmények nagyok voltak, bár a babiloniai kultúra jellegét jelentős mértékben a vallási ideológia határozta meg.

A BABILONIAI VALLÁS

A babiloniai vallás azt tanította, hogy az ember tehetetlen a természetfölötti erőkkel szemben, amelyek — úgymond — örök időre megállapították a világrendet és a társadalom fennálló rendjét; akadályozta a világ megismerését és azt, hogy az ember cselekvően befolyásolja a környező világot.

A régi sumer—akkad istenek a babiloniai vallásban is megőrizték saját vonásaikat, de a vallási nézetek ebben a korban már sokkal bonyolultabbá váltak.

A növényzet meghaló és újból feltámadó istenének az ősi időkből származó kultusza széles körben elterjedt. A meghaló és újból feltámadó növényzet megtestesítője Tammûz (Dumuzi) isten volt, Ištar istennő szerelmese.

Nem kevésbé fontos isten volt a zivatar és az eső istene — Adad (a sumeroknál Iškur), akit különösen az északibb vidékeken tiszteltek, mert ott a földművelésben bizonyos szerepe volt az esővízzel való öntözésnek („Adad vizei").

Babiloniában egy sereg helyi istent tiszteltek, akiket azonosítottak az égitestekkel. Fontos szerepe volt a Nap és a Hold istenének — Šamašnak és Sinnek. Ištar, aki megfelelt a sumer Inannanak (Uruk védő istennőjének), a Vénusz bolygót személyesítette meg. A vérvörös színű Marsban Nergalt, a háború, a betegség és a halál istenét látták; ő volt Kûtu város főistene. A bölcsesség, az írás és számolás istene Nabû (neve megfelel a nyugati sémi *nāḇîyā* „próféta" szónak), akit a Babilonnal szomszédos Barsipban tiszteltek, a Merkur bolygót személyesítette meg. A Saturnusnak Ninurta felelt meg, a szerencsés háború istene. Marduk istent a legnagyobb bolygóval, a Jupiterrel azonosították. A hét asztrál-isten a háromsággal — Anu, Bêl (Enlil), Ea — együtt igen fontos szerepet játszott a babiloniai vallásban. Tiszteletükre templomtornyok épültek; ezeknek vagy három emeletük volt (ég, föld, föld alatti víz), vagy hét emeletük (a hét bolygó). A babiloniai asztrál-istenek tiszteletének maradványa a mai hétnapos hét; egyes nyugat-európai nyelvekben a hét napjainak neve ma is a hét istenség nevét őrzi.

Babiloniában erősen kifejlődött az elhunyt királyok tisztelete és a királyi hatalom istenítése. A királyokról azt mondták, hogy mérhetetlen magasságban állnak a közönséges halandók felett, és hatalmukat megszentelt hatalomnak tekintették.

A babiloniai papság a hatalmas lépcsőzetes tornyú (ziḳḳuratu) templomokban pompás szertartásokkal kápráztatta el a néptömegeket. Adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a templomokban rengeteg aranyból készült kegytárgyat halmoztak fel, és a templomi oltárokon naponta gazdag áldozatokat mutattak be. A kultusz a királyi hatalom istenítésén és annak hirdetésén alapult, hogy engedelmeskedni kell az isteneknek, és a királynak, a rabszolgatartó nemesség kreatúrájának és képviselőjének.

Mezopotámia történetében több ízben emelkedtek fel államok, amelyek igényt támasztottak a szomszédaik feletti uralomra. Közöttük — mint tudjuk — Babilon volt a legszerencsésebb. Ez visszatükröződött abban a szerepben is, amelyet Marduk, Babilon védőistene, a világ teremtéséről szóló mítoszban betöltött.

A világ teremtéséről szóló babiloni mítoszban (alapja a hasonló sumer mítosz), amely hét agyagtáblán maradt ránk, az áll, hogy kezdetben volt a káosz, a vízörvény, amelyet egy Tiâmat nevű szörny személyesített meg. A belőle született istenek elhatározták, hogy elpusztítják Tiâmatot, és rendet teremtenek a káoszban. Amikor Tiâmat értesült erről a szándékukról, elhatározta, hogy ő pusztítja el az isteneket. Egyedül Marduk (a régebbi változat szerint Enlil) nem ijedt meg tőle, és hajlandó volt megvívni vele. De kikötötte: ha legyőzi Tiâmatot, ő fog uralkodni az istenek felett, s „a száját elhagyó parancs örökös érvényű és ellentmondás nélküli legyen". Amikor az istenek tanácsa elfogadta Marduk követelését, Marduk megvívott Tiâmattal. Meg is ölte, testéből megteremtette az eget a csillagokkal, a földet a növényekkel és állatokkal, a vizet a halakkal. A világteremtés betetőzése az ember teremtése volt. Az embert agyagból és az egyik isten véréből alkotta, aki azért bűnhődött, mert elárulta az isteneket és Tiâmatot segítette. Az embernek kötelességévé tette, hogy áldozatot mutasson be az isteneknek.

Ez a rövid tartalma a világ teremtéséről szóló ősrégi mítosznak, amelyet a babiloni papság átdolgozott. Ebből az átdolgozásból világosan és határozottan kitűnik a politikai tendencia. Babilon

győzött, minden más várost uralma alá rendelt, ezért ezt a győzelmet meg kellett szilárdítani azzal a hiedelemmel, hogy a világ kezdetétől fogva a legerősebb isten Marduk volt, Babilon védőistene.

Így lett Marduk az istenek királya, de a babiloni papság még ezzel sem elégedett meg. Később mgepróbálta, hogy Marduk alakjába olvassza be Babilonia valamennyi fő istenségét. Erről a tendenciáról tanúskodik többek között egy későbbi vallásos szöveg, amely a fő istenségeket Marduk különféle megjelenési formáinak nyilvánítja: Nergal, a háború, a betegség és a halál istene — az erős Marduk; Nabû, az írás istene — a bölcs Marduk; Sin, a Hold istene — Marduk, az éjszakai világosság stb. A babiloni papság különösen arra törekedett, hogy Marduk alakjába a meghaló és feltámadó isten népszerű alakját is beolvassza. Erről tanúskodik az a szöveg, melyet Aššur város templomi könyvtárában találtak, s amely Bêl-Marduk szenvedéseit, halálát és az életbe való visszatérését mondja el. E mítosz szerint Bêl-Mardukot az alvilági bíróság egy gonosztevővel együtt kivégezteti. Az isten véres ruháját kitisztítja egy istennő, akinek szerelme erősebb a halálnál. Az istenségnek az alvilágba való távozása elkeseredett zavart kelt a földön; Bêl-Marduk felesége — „Babilon úrnője" — leszáll utána az alvilágba, és az isten feltámad halottaiból.

Ez a rövid tartalma annak a mítosznak, amely közvetve feltétlenül hatással volt az evangéliumok Krisztus-mítoszának a kialakulására. A világ teremtéséről és a Bêl-Marduk szenvedéseiről szóló mítoszt Babilon főtemplomában az újévi ünnepen fel szokták olvasni. Az újévi szertartásnak ebben a részében a vallásos dráma csíráját kell látnunk. A természet meghalásáról és feltámadásáról szóló mítoszon alapul az a babiloniai legenda, mely szerint Ištar istennő leszáll „abba a világba, ahonnan nincs visszatérés", vagyis a holtak birodalmába. Ebben a szintén sumerből átdolgozott mítoszban, amely igen szép verses feldolgozásban maradt ránk, a cselekvő erő a nő, Ištar istennő, a szerelem és a termékenység istennője, valamint elkeseredett ellenlábasa, Ereškigal istennő. Ez a legenda feltétlenül a matriarchátus korabeli fogalmak bizonyos maradványait őrzi.

Ištar istennő
Mari-i szobor. I. e. 1800 körül. Mészkő

A papság kezében hatalmas eszköz volt a mágia, amellyel befolyást gyakorolt a néptömegekre. A varázsló papok mágikus formulákkal „megmentették" az embereket a rossz szellemek, boszorkányok és bűvös erők okozta betegségektől és szerencsétlenségektől. A jövendőmondó papok megjósolták az embereknek a rájuk váró bajokat, és igyekeztek azokat varázslattal elhárítani. Különféle jelekből jósoltak: a madarak repüléséből, az égitestek felkeltéből és lenyugvásából (asztrológia), a juh májának alakjából stb.

A babiloniai varázslatok és jóslások igen nagy befolyással voltak a szomszédos országok vallására, és a hettiták közvetítésével a görögök vallására is hatottak. Az antik világ viszont a babiloniai mágia sok elemét tovább adta a középkori Európának.

A babiloniaiak írása, amelyet a sumeroktól vettek át, a sémi eredetű akkad nyelv sajátosságaira alkalmazott fejlett ékírás volt. Ez a nyelv az i. e. II. évezredben a diplomáciai levelezés általánosan elfogadott nyelvévé vált. A babiloniai ékírást még a távoli Egyiptom írnokiskoláiban is tanulták. Nagyszámú okiratot, vallási szöveget és elbeszélést írtak ékírással.

A babiloniai irodalom jellegét a vallás és a papi ideológia uralma határozta meg. Még a népköltészet alkotásait is átdolgozták az uralkodó ideológia szellemében. Az akkori babiloniai irodalom jellemző vonása az ember gyengeségének és korlátozott lehetőségeinek kitartó hangsúlyozása és annak hirdetése, hogy az embernek bele kell nyugodnia abba a rendbe, amelyet maguk az istenek alkottak, meg kell alázkodnia az istenített királyok hatalma előtt. A régi mítoszokat és hagyományokat — például a világ teremtéséről és Ištar istennőnek a holtak birodalmába való leszállásáról szóló, már említett mítoszokat — átdolgozták, és hozzáidomították az új viszonyokhoz.

A Gilgamešről szóló sumer mondákat szintén átdolgozták. Lehet, hogy abban az időben gyűjtötték össze egyetlen eposzba a Gilgamešről szóló korábbi, összefüggéstelen hagyományokat, bár egyes kutatók az eposz keletkezését még a III. évezred végére teszik. A babiloni átdolgozás különösen meglátszott a főhős alakjának jellemzésén.

A Gilgameš-eposz tartalma, úgy, ahogy az akkad nyelven íródott, a következő: Gilgameš, Uruk királya nem tudva mire fordítani hatalmas erejét, leigázza Uruk lakosait. Az istenek meghallgatják a lakosok imáját, s megteremtik az ősemberhez hasonló hős Enkidut, aki a vadállatokkal együtt él. Enkidut Gilgameš barátjának szánták, hogy őt az emberek számára hasznos hőstettek elkövetésére bírja. Enkidu egy nő iránti szerelme miatt kénytelen megszakítani a természettel való szoros kapcsolatát, Urukba megy, és ott összeméri erejét Gilgamešsel. Ezután testi-lelki jó barátok lesznek, és több hasznos hőstettet hajtanak végre, többek között megölik a cédrusfák őrzőjét, egy Ḫumbaba (sumerul Ḫuwawa) nevű szörnyet. Utána Ištar istennő felkínálja szerelmét Gilgamešnek,

Gilgameš és Enkidu megöli Ḫumbabát
Terrakotta domborű, az i. e. II. évezred elejéről

de ő visszautasítja, és Enkiduval közösen megöli a szörnyű bikát, amelyet a sértett istennő küldött ellenük. Közben Enkidu súlyosan megbántja az istennőt, ezért halállal kell lakolnia.

Gilgameš — meséli tovább az eposz — elgondolkozik az emberek halandóságán, majd az istenek és az emberek figyelmeztetése és a rá várakozó hatalmas akadályok ellenére elutazik a világ végére. Ott él a hős Utnapîštím (Ziusudra), aki átvészelte a vízözönt. Utnapîštím elbeszéli neki a vízözön történetét, s elmondja, hogyan menekült meg. Figyelmezteti Gilgamešt, hogy az ember nem lehet örökéletű, de azért segít neki megkeresni azt a bűvös növényt, amely az embert megszabadítja az öregségtől. Gilgameš elhatározza, hogy a növényt megosztja népével, s hazafelé indul, de útközben a növényt ellopja tőle egy kígyó. A költemény eredetileg a bölcsek dicséretével végződött, akik Uruk régi falait építették, s ezzel örök értéket alkottak.

Ezt a bátor és mély gondolatokat tartalmazó költeményt, amelynek hősei az ember javáért harcolnak az istenek ellen, az uralkodó szellemben, az istenek iránti alázat hirdetésének szellemében tendenciózusan átdolgozták. Többek között a költemény végéhez hozzátoldottak egy sumerból fordított vallási éneket, mely szerint Gilgameš megidézte az alvilágból Enkidu szellemét, és az elbeszélte neki, milyen szomorú sorsuk van a holtaknak, mert örökké éheznek és szomjaznak. Ezen a sorson csak úgy lehet némiképpen enyhíteni, ha elvégzik a megfelelő halotti szertartásokat és áldozatokat mutatnak be.

A Gilgameš-eposz hangsúlyos verselésű. Az eposz első nyolc sora a következőképpen hangzik:

Mindent látott, hallott, tapasztalt — jelenvalót és régenvoltat;
mély kútforrása bölcsességnek: mindent tudott, mindent megértett;
átallátott minden homályon, a titkok sűrű takaróján,
átallátott hétszer hét burkon, mely elfödi a bölcsességet.
A rejtett írást fölkutatta, betemetett nyomokra bukkant,
emlékek rönkjét emelé ki a hajdankor özönvízéből;
veszélyes, messze útra indult, melyre tudás-szomj ösztökélte
s midőn megtért, úti kalandját időtálló táblákra véste.

(Fordította: Rákos Sándor)

A vallási misztériumok formájában megjelentek a dráma csírái, a különféle himnuszokban, imákban stb. pedig a líra első hajtásait találjuk meg. Tudomásunk van róla, hogy a babiloniaiaknak világi lírai költészetük is volt, de ezek az alkotások nem maradtak ránk.

A TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE

A matematika, mely Babiloniában a földméréshez, házépítéshez, öntözőberendezések stb. létesítéséhez szükséges egész sereg gyakorlati feladatot oldott meg, nem állt annyira a vallási ideológia befolyása alatt, és a templomi iskolákban igen sikeresen fejlődött. A babiloniaiak matematikai tudománya egy dologban még a későbbi ógörög matematikát is túlszárnyalta — tudniillik abban, hogy az összes elgondolható számokat minimális számjeggyel tudta leírni. A babiloniai matematikában — akárcsak a maiban — a helyi érték elve érvényesült, vagyis ugyanannak a számjegynek a helytől függően különböző értéke volt a számon belül (pozíciós rendszer). Minthogy azonban Babilonia a sumer kultúra örököse volt, ott nem a tízes, hanem a hatvanas számrendszer volt érvényben. A babiloniai számrendszer még ma is él abban, hogy az órát 60 percre, a percet 60 másodpercre, a kör kerületét 360 fokra osztjuk.

A babiloniai írnokok síkmértani feladatokat oldottak meg a derékszögű háromszögek tulajdon-

ságai alapján (melyeket jóval később a görögök a Pythagoras-tételben fogalmaztak meg), s olyan bonyolult térmértani feladatot sikerült megoldaniuk, mint a csonkakúp térfogatának kiszámítása. Bebizonyított tény, hogy a babiloniai matematikusok voltak az algebra megalapítói, ugyanis néha háromismeretlenes egyenletekkel is dolgoztak, amellett nemcsak négyzetgyököt, hanem köbgyököt is tudtak vonni. A π („pi") értékének, vagyis a kör kerülete és átmérője közti viszonynak a meghatározásában csak durva közelítéssel operáltak, a π értékét „háromnak" vették. E tekintetben a babiloniai matematika elmaradt az egyiptomi mögött, amelynek sikerült π értékét pontosabban megközelíteni (3,16).

Az igen fejlett öntözéses földművelés folytán a csillagászat is nagy sikereket ért el Babiloniában. A csillagtérkép alapjait — már amennyire ez távcső nélkül lehetséges volt — Babiloniában rakták le, és valószínűleg a hettita társadalom közvetítésével továbbadták a földközi-tengeri országoknak. A babiloniai csillagászat később jelentős befolyással volt a görög tudományra. Babilonia csillagászai azonban nem tudtak elszakadni attól a felfogástól, amely a környező világ minden konkrét jelenségének tanulmányozását a vallásnak rendelte alá. A csillagászat annyira összefüggött az asztrológiával, a csillagjóslással, hogy nehéz a kettőt pontosan elhatárolni.

Az orvostudomány és a kémia összefonódott a mágiával. Például az olvasztókemence elkészítését, felállítását és magát az olvasztást aprólékosan kidolgozott varázsló-eljárás kísérte. A babiloniai kémiára vonatkozó ismereteink sajnos még hiányosak, mert nehéz megérteni az ékírásos szövegeket, amelyeket a régi írnokok gyakran szándékosan, mágikus célból igen homályosan fogalmaztak meg.

Az állat-, növény- és ásványtan csak az állatok, növények és kövek nevének terjedelmes felsorolásában nyilvánult meg. Egyébként ezek a listák inkább a nyelvészeti kézikönyvek közé sorolhatók. Ezekben igen gazdagok voltak a babiloniai iskolák, amelyek nagy gondot fordítottak a szókincs és a nyelvtan tanulmányozására.

A nyelv problémái iránti érdeklődésnek jelentős mértékben az volt az oka, hogy a babiloniai papok a kultuszban még mindig a sumer nyelvet használták, mely akkoriban már holt nyelvnek számított. Azonkívül az akkad nyelvű szövegek írása is megkövetelte a sumer nyelv ismeretét, mert az írásmód eredetileg sumer nyelvre készült. Ezért az akkad anyanyelvű babiloniai írnokok kénytelenek voltak még ezt a másik, idegen nyelvet is megtanulni. A nyelvtanulás viszont arra ösztönözte őket, hogy tudatosabban foglalkozzanak saját anyanyelvükkel. A babiloniaiak voltak az elsők, akik a szókészlet mellett a nyelvtant is tanulmányozták.

A babiloniai történetírás már kevesebb eredményt tudott elérni, mint a nyelvtudomány. A ránk maradt néhány krónika csak a történelmi ismeretek csíráiról tanúskodik.

A babiloniai irodalom termékei között maradtak ránk olyan művek, amelyekben fellelhetők a filozófiai gondolkodás csírái. Egyes ilyen művek a hagyományos vallási ideológia közvetlen befolyását mutatják, és a szellemi rabságot hirdetik. Alapgondolatuk az, hogy az emberek feltétlenül kötelesek meghajolni a mindenható istenek akarata előtt, s szüntelen munkálkodniuk kell az istenek és a királyok javára. Például „Az ártatlan szenvedőről szóló költemény" felveti azt a kérdést: mi az oka az ember szenvedéseinek? Ez az ok — úgymond — halandó ember számára felfoghatatlan, mert hiszen „ki értheti meg az égben lakozó istenek szándékait?"

„Az úr és a rabszolga beszélgetése" néven ismert irodalmi emlék arról tanúskodik, hogy a babiloniai társadalomban volt olyan irányzat is, amely bizonyos mértékben eltért a hagyományos vallásos világszemlélettől. Ebben a rabszolgájával beszélgető úr egymás után különböző kívánságokat mond, s a rabszolga mindegyiket helyesli. Amikor azonban az úr kijelenti, hogy még sincs semmi kívánsága, a rabszolga ebben is egyetért vele, és a lemondás gondolatát nyomós érvekkel támogatja. Kimutatja, hogy hiábavaló az úr minden vágya és elgondolása: akár azt reméli, hogy elnyeri a király kegyét, akár azt, hogy lakomákban vagy szerelemben talál gyönyörűséget, akár pedig

azt, hogy mágia, ima vagy áldozat révén üdvözül. Céltalan követni az erény szokásos előírásait, mert a halálban mindenki egyenlő, ahogy a rabszolga mondja urának: „Menj fel a lerombolt városok halmaira, járd végig a régi romokat, és nézd meg a régen vagy nemrégen élt emberek koponyáját: ki az, aki jó, és ki az, aki rossz volt közülük?" A beszélgetés azzal fejeződik be, hogy az úr, aki meg akarta ölni rabszolgáját, mindössze „három nappal" éli őt túl.

Ennek a kifejező nyelvű és tartalmú műnek a szerzője bátran kétségbevonja a hagyományos világszemléletet, de helyette semmi újat nem ad.

XI. FEJEZET

A RÉGI ASSZÍRIA ÉS MITANNI

Mint láttuk, az Eufrátesz és a Tigris völgyének déli részén voltak legkedvezőbbek azok a körülmények, amelyek elősegítették a termelőerők fejlődését, az osztálytársadalomba való átmenetet, a mesterséges öntözés nagyarányú megszervezését és a földművelés felvirágzását. Észak-Mezopotámiában, amelynek dombos sztyeppje hegyvidékbe megy át, a feltételek nem voltak annyira kedvezőek, bár ott a társadalom fejlettségi színvonala már az i. e. V. és IV. évezredben magasabb volt, mint a mocsaras síkságokon. Csak a bronzszerszámok megjelenésével, Šumer és Akkad kulturális vívmányainak felhasználása révén lehetett Észak-Mezopotámiában is leküzdeni a természeti adottságok okozta nehézségeket. Észak-Mezopotámia és a környező völgyek népei az i. e. II. évezred első felében a fejlődés terén ismét utolérték déli szomszédaikat. Az észak-mezopotámiai hurrita törzseknél hatalmas állam alakult ki: Mitanni; a sémi akkad törzsek pedig a legfontosabb elő-ázsiai kereskedelmi útvonalak mentén megalapították az ókori társadalom történetében oly fontos asszír államot.

1. A KORAI AŠŠUR

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET ÉS LAKOSSÁG

Asszíriának az ókorban a Tigris völgyének középső részét nevezték, amely megfelel a mai Irak északkeleti részének. A Tigrisbe itt két nagy mellékfolyó ömlik, a Nagy-Záb és a Kis-Záb. Északkeletről az országot a Zagros-hegység, délkeletről a Kis-Záb, nyugatról pedig sztyepp határolja. A Tigris vizét a kutak vizével együtt mesterséges öntözésre használják fel. De a mai Iraknak ez a része termékenység szempontjából jelentősen elmarad a Tigris és az Eufrátesz alsó szakasza mentén elterülő vidék mögött. A Kis-Záb és a Nagy-Záb völgyében fölfelé részben földművelő vidékek vannak (az esővizet különleges víztárolókba gyűjtik, és mesterséges öntözésre használják), de a legtöbb helyen főleg állattenyésztés folyik. Télen hó is esik, de a nyár forró, a nap kiégeti a fűtakarót, ezért az állatokat hegyi legelőkre hajtják. Ezen a területen az asszírok az egész „Két folyó vidékére" általában jellemző árpát és tönkölybúzát termelték, továbbá szőlőt is termesztettek, amely Babiloniában kevéssé volt elterjedve.

A neolit korban a kultúra azon a területen, amelyet később Asszíriának neveztek, még jóval magasabb színvonalon volt, mint az Eufrátesz és a Tigris alsó szakasza mentén fekvő országokban. Az utóbbi területen ugyanis a földművelés számára mindaddig kedvezőtlenek voltak a körülmények,

míg be nem vezették a mesterséges öntözést. Ennek az a magyarázata, hogy ezek a földek áradáskor víz alá kerültek, elmocsarasodtak, majd utána a fűtakarót teljesen kiégette a nap, és a rendkívüli szárazság folytán a növények nem hajtottak ki újra.

Amellett azt a körülményt is figyelembe kell vennünk, hogy a hegyek előterében bőven akadtak szerszámkészítéshez szükséges anyagok (fa, kő, réz), a lejjebb fekvő területeken azonban hiányoztak, s ezért az oda leszorított törzsek alig tudtak megélni. Elő-Ázsia dombvidékein és a hegyek előterében akkoriban már meglehetősen homogén kultúra alakult ki, melyre jellemzők az állandó lakótelepek. A házak vert agyagból vagy vályogból épültek, néha kő alapozásuk volt. Később nagy középületek is épültek — kerek közösségi házak és szögletes templomok. E kultúrára jellemző a fazekasipar fejlettsége; erről a ránk maradt, igen szépen festett edények tanúskodnak.

Igen valószínű, hogy a legrégibb lakosságnak legalább egy részét a hurrita törzscsoport alkotta. Nyelvük az Örmény-fennsíkon élő urartuiak nyelvével állt rokonságban, és némi — bár távoli — hasonlóságot mutat a kaukázusi és transzkaukáziai népek nyelvével is. Az i. e. III. évezred sumer szövegei az itt tárgyalt területeket „Su-bir"-nek, az i. e. III. és II. évezredből származó akkad szövegek „Subartu"-nak vagy „Šubartu"-nak nevezik, ezzel függ össze a lakosság subarû vagy šubarû elnevezése is. A legtöbb kutatónak az a véleménye, hogy ez a magukat hurritának nevező törzsek sumer-akkad elnevezése.

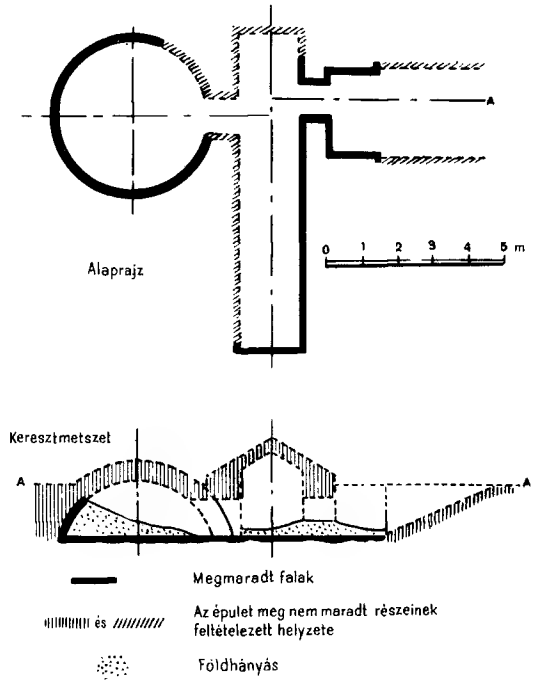

Kerek közösségi lakóház alaprajza és keresztmetszete Tell-Arpatchiye

ASSZÍRIA TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI

Az öntözési technika elsajátítása nyomán Mezopotámiában az i. e. IV. évezred folyamán gyors fejlődésnek indultak a termelőerők, és fellendült a kultúra. Mialatt délen kialakult az osztálytársadalom, megszülettek az első államok, kifejlődött az írás és létrejöttek a későbbi sumer-akkad kultúra alapjai, addig északon a társadalom csak lassú léptekkel haladt előre. Később, amikor megjelentek a bronzeszközök, és észak lakói felhasználták Mezopotámia déli részének kulturális eredményeit, északon is jelentős mértékben fejlődött a társadalom.

Az asszíriai rabszolgatartó társadalom történetét csak akkor tudjuk jól megérteni, ha figyelembe vesszük a következő fontos körülményt: az Asszíria által elfoglalt területnek óriási gazdasági jelentősége volt, mert ez látta el fémmel és fával Elő-Ázsia legfontosabb földművelő vidékét, vagyis Babiloniát. Babilonia ugyanis egyáltalán nem rendelkezett fémmel, fában pedig igen szegény volt.

Asszíria délkeleten határos volt az Adem és a Diyala folyók völgyeivel; ott találkoztak az Iráni-fennsíkról Akkadba (Mezopotámia északi részébe) vezető utak. Mezopotámia legfontosabb útja, mely Elámot és Akkadot Szíriával, valamint a távolabbi Palesztinával és Egyiptommal kötötte össze, magán Asszírián haladt keresztül. Ez az út fölfelé a Tigris mentén haladt, átszelte Észak-

Mezopotámia kulturált és lakott részeit, majd az Eufrátesz nagy kanyarulatánál levő átkelőhelyek felé tartott, ahol Mezopotámia határos Szíriával. A másik út Babiloniából az Eufrátesz mentén vitt Szíriába, s legfeljebb 200 km-re haladt el Asszíria mellett. A szíriai sztyeppen át vezető közvetlen út nem volt alkalmas rendszeres közlekedésre, mert a karavánoknak a sztyepplakók támadásától kellett tartaniuk, amellett a vízellátás is nagy nehézségekbe ütközött (különösen akkor, amikor a tevét még nem használták málhás állatnak, vagyis az i. e. II. évezred második fele előtt). Végül volt még egy fontos kereskedelmi út, amely Kisázsiából és Armeniából kiindulva a Tigris partján húzódott, áthaladt Asszírián, és még annak határain belül egyesült a Babiloniából Szíriába vezető keleti úttal. A felsorolt karavánutakon a következő cikkeket szállították Babiloniába: Észak-Szíriából, Kisázsiából és Armeniából rezet, ezüstöt, ólmot és fát; Egyiptomból (talán Transzkaukáziából és Indiából is) aranyat; Iránból pedig, valamint Irán közvetítésével Közép-Ázsiából és Indiából különféle egyéb cikkek áramlottak Babilonia felé. Ugyanakkor ezeken az utakon szállították Babilonia és Elám mezőgazdasági és kézműves termékeit Szíriába, Kisázsiába, hogy ott más árucikkeket kapjanak értük.

Ez a körülmény nyomta rá bélyegét az ókori asszír gazdaság fejlődésére. Asszíria már akkor közvetítő hely, közbenső állomás volt az egyes társadalmak és államok között, mihelyt valamelyest szélesebb körű csere alakult ki Elő-Ázsia egyes területei között. Az a jelentőség, amelyre Asszíria az antik világ történetében szert tett, főleg azzal magyarázható, hogy a karavánutak mentén terült el és ennélfogva különleges helyet foglalt el Elő-Ázsia gazdaságában.

Körülbelül az i. e. III. évezred közepétől kezdve (ebből az időből származnak a későbbi asszír állam magvának, Aššur ősi településnek legrégibb rétegei) Mezopotámiának a „Két folyó vidékétől" északra eső részét gyakran keresték fel idegenek Šumerből és Akkadból, ami kétségkívül a „Két folyó vidékének" nyersanyaghiányával függött össze. A „Két folyó vidékéről" származó dokumentumokból ugyanis tudjuk, hogy Šumer és Akkad közösségei kő, fa és fém beszerzése végett hosszú útra küldték kereskedelmi ügynökeiket, a tamkârukat. A fő kereskedelmi útvonalak mentén az állandó raktárak és telepek egész hálózata épült ki.

A Tigris menti Aššur volt a legfontosabb kereskedelmi támaszpont. Aššur (ma Kala'at-Sherkat) a Tigris jobb partján terült el, valamivel feljebb a Kis-Záb torkolatánál. Nevéről később az egész országot Aššurnak vagy görög névvel Assyriának (Asszíriának) nevezték.

AZ ŐSI AŠŠUR TÁRSADALMI VISZONYAI

Az aššuri állam kialakulásának körülményeit nem ismerjük. Csak annyit tudunk, hogy abban a korban, amelyből írásos emlékeink vannak — vagyis az i. e. III. és II. évezred határán — Aššurnak már nagy jelentősége volt az elő-ázsiai közösségek és államok közti cserében, ami már eleve megszabta fejlődésének irányát.

Aššur legrégibb — talán csak mondai, nem történeti — uralkodóinak nevei között nyilvánvalóan ḫurrita nevekkel találkozunk. Bár a tulajdonnevekről ítélve a ḫurrita nyelv az akkad mellett már jóval előbb (valószínűleg a II. évezred vége előtt) elterjedt Aššurban és a környező falvakban, mégis az akkad volt az uralkodó nyelv. Már a III. Ur-i dinasztia aššuri helytartójának feliratai is akkad nyelvűek; később Aššurban hivatalos feliratokban és okiratokban kizárólag az akkad nyelvet és a hozzáidomított ékírást használták.

Aššur folytatta Akkad megkezdett művét, vagyis a kereskedelmi utak birtokbavételét. Egész sor kisegítő raktárt és kereskedelmi telepet létesített, melyek közül legismertebbek a kisázsiai fontos kereskedő települések. A telepek alapítása kétségtelenül azokkal a hódításokkal volt kapcsolatban, melyek révén az akkad dinasztia és a III. Ur-i dinasztia a III. évezred második felében gyarapította hatalmát. Mindkét hatalom nyilvánvalóan Aššurt is magában foglalta, és nagy területe-

ket egyesített a „Két folyó vidékén", a Zagros-hegység előterében, sőt Észak-Szíriában is. Mindez kedvező feltételeket teremtett a karavánutak megszerzéséhez, s elősegítette Aššur és más városállamok fejlődését a jövendő Asszíria területén.

A föld ez idő tájt Aššurban valószínűleg közös tulajdonban volt. Léteztek ugyan templomi birtokok is, de ezeknek nem volt akkora jelentőségük, mint Šumerban. A közösségi földeket vagy nagycsaládok vagy egyes személyek birtokolták. A parcellákat szabályos időközökben újból felosztották. A földet leginkább maguk a közösség tagjai művelték a családtagokkal és gyakran rabszolgákkal közösen, a vagyonosabb gazdaságokban pedig valószínűleg kizárólag rabszolgák dolgoztak. Néha bérmunkát is alkalmaztak. Rabszolgáival tulajdonosuk korlátlanul rendelkezhetett. A nemfizető adósok a hitelező házi rabszolgáivá váltak, nem tudjuk, hogy határozott vagy határozatlan időre-e; az adósrabszolgaság még nem öltött tömeges jelleget, bár a rabszolgatartó felső réteg és a lakosság többi része között egyre nagyobb lett a vagyoni különbség.

A RÉGI AŠŠUR ÁLLAMRENDSZERE

Magában Aššurban a legfelsőbb hatalmi szerv a vének tanácsa volt. Minden év a *limmu*-nak nevezett hivatalos személy nevét viselte. A limmu valószínűleg a vének tanácsának egyik tagja volt, és évente változott. Az aššuriak a limmuk szerint kelteztek. Valószínűleg ugyanez a limmu állt a városi pénztár élén, amely „a városi tanács házában" volt, és nemcsak a tamkâruk (kereskedelmi ügynökök) működését irányította, hanem szerteágazó uzsorás és kereskedelmi ügyletekkel is foglalkozott. Egy másik fontos hivatalos személy volt az *ukullum*, aki a földkérdésekkel foglalkozott és valószínűleg a városi közösség bírósági és közigazgatási tevékenységét is vezette. Az ukullum tisztsége rendszerint — bár nem mindig — együtt járt az *iššakkum* öröklődő méltóságával. Az iššakkumnak vagy sumer nyelven *ensi*-nek (patesi) joga volt összehívni a tanácsot, amely nélkül minden valószínűség szerint nem hozhatott fontos határozatokat. Az ő hatáskörébe valószínűleg csak vallási ügyek és az ezekkel összefüggő kérdések tartoztak (például az építkezések bizonyos fajtái). A bírósági és gazdasági ügyek (például az adóügyek) kívül estek az iššakkum hatáskörén; az aššuri tanács e kérdésekben nélküle tárgyalt a telepekkel.

Az iššakkum tehát egyáltalán nem volt az állami főhatalom birtokosa; Aššur államrendszere abban az időben hasonlított az oligarchikus rabszolgatartó köztársasághoz.

AŠŠUR KERESKEDELMI TELEPEI

Aššur telepei közül a legfontosabb és a legismertebb a Kaneš város melletti telep volt (a mai Kül-Tepe városka, a törökországi Kayseri város közelében). Az innen, valamint több más telepről és magából Aššurból előkerült dokumentumok három nemzedéket ölelnek fel, és valószínűleg az i. e. XX—XIX. századból valók.

Az aššuri kereskedők öszvérkaravánokkal kézműipari termékeket, különösen szöveteket szállítottak Kisázsiába, onnan pedig főként ezüstöt, ólmot, rezet, gyapjút és bőrt hoztak. Rabszolgakereskedelemmel nem foglalkoztak. Az ólom abban az időben Aššurban és kereskedelmi telepein az ezüst mellett a forgalmi eszköz szerepét játszotta. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a kereskedelem csak kismértékben szolgálta magának Asszíriának a szükségleteit.

Aššur valamennyi telepén rendszerint az illető telep „kicsinyeinek és nagyjainak" nevében szerkesztették a hivatalos okiratokat. A népgyűlésnek — az igazgatás formailag legfelsőbb szervének — valamennyi határozatát az egész telep nevében hozták, de a hatalom valójában az arisztokrácia, az úgynevezett „nagyok" kezében volt.

A telepek a helységek mellett voltak (falaikon kívül, de a hozzájuk tartozó földeken). Az

aššuri kereskedők által kegyetlenül kizsákmányolt helyi lakosság ügyes-bajos dolgaiban a helyi kiskirályok döntöttek, mivel azonban az utóbbiaknak érdekük volt az aššuri tamkârukkal való kereskedelem, mindenképpen nekik kedveztek. A belügyekben a telepek Aššurnak voltak alárendelve, mindegyik telepen ott volt az aššuri tanács képviselője; Aššur a maga részére vámot szedett a telepek kereskedelme után.

A III. Ur-i dinasztia államának hanyatlása után az Aššurhoz hasonló kereskedővárosok hatalmas katonai erő szervezésére törekedtek, hogy megkaparintsák és megtartsák a karavánutakat. Ezért elkerülhetetlenné vált köztük az elkeseredett harc.

AŠŠUR I. ŠAMŠIADAD URALKODÁSA ALATT

Az aššuri rabszolgatartó társadalom felső rétege csak úgy valósíthatta meg hódító politikáját, hogy megváltoztatta az államberendezés szerkezetét és erősítette az uralkodó hadvezér hatalmát. A szomszédos közösségekkel és törzsekkel természetesen korábban is voltak összeütközések, de az első nagyszabású katonai vállalkozást, amely túlment az Aššur közvetlen szomszédságában fekvő területen, tudomásunk szerint Ilušuma iššakkum indította meg (az i. e. XX. században). Ilušuma rövid idő alatt fontos területeket hódított meg a Tigris alsó szakasza mentén és a „Két folyó vidékének" más részein, s közben igyekezett megerősíteni a templomi gazdaságokat, hogy azok az uralkodó hatalmának támaszai legyenek. De jóval nagyobb jelentőségűek voltak I. Šamšiadad hódításai (az i. e. XIX. század végén és a XVIII. elején).

I. Šamšiadad az amorita Ilukapkapu fia volt, s valószínűleg ugyanúgy ragadta magához a hatalmat, mint azok az amorita vezérek, akik a sztyeppi törzsekre támaszkodva az idő tájt a „Két folyó vidékének" legtöbb városában hatalomra jutottak. Šamšiadad végrehajtotta azokat a feladatokat, amelyeket — mint említettük — az aššuri rabszolgatartók tűztek ki abban az időben, s arra törekedett, hogy Aššurban despotikus monarchiát teremtsen, olyant, mint Babiloniában volt. Babiloniától sok mindent igyekezett átvenni, erre vall többek között az is, hogy Aššurban akkor terjedt el az ékírás babiloniai változata. I. Šamšiadad már nem elégedett meg az iššakkum címmel, hanem „a mindenség királyának" *(šar kiššati)* nevezte magát. Hatalmát kiterjesztette egész Észak-Mezopotámiára, és fiát Mari[1] trónjára ültette. Egyidejűleg Akkad északi része felett is megszerezte a hegemóniát. Nyugaton pedig valószínűleg a Földközi-tengerig nyomult előre. Egyik feliratában azzal dicsekszik, hogy uralkodásának évei alatt olcsó lett a gabona és a gyapjú (az aššuri kereskedők ennélfogva igen sokat kerestek, amikor ezeket az árukat fémekre cserélték be). Fiához írt leveleiben Šamšiadad megemlíti a *labnu* („arcraboruló") katonákat — valószínűleg olyan harcosokról van szó, akiknek nem volt saját földjük, hanem a király tartotta el őket, vagy tőle kaptak földparcellákat. Szó van még a „férfiak" — vagyis a teljesjogú közösségi tagok — közül kikerülő harcosokról is, akiket saját patriarchális családjuk tartott el.

I. Šamšiadad állama volt az első nagy elő-ázsiai hatalom, amelynek nem a „Két folyó vidékén" volt a központja. Az a tény, hogy ez az egyesítés éppen Asszíriából indult ki, két okkal magyarázható: 1. Aššur mint kereskedelmi és közvetítő központ kedvező helyen feküdt, s így gazdasági ereje megnövekedett; 2. stratégiai szempontból is előnyös helyzetben volt, mert könnyen elérhette Elő-Ázsia valamennyi fontos kereskedelmi útvonalát. Ez lehetővé tette Aššur számára, hogy stratégiai és gazdasági szempontból fontosabb területeket foglaljon el, mint bármely más szomszédos állam. Asszíria minden újabb hódítással újabb előnyökhöz jutott, melyek elősegítették további gazdasági és katonai fejlődését.

[1] Ránk maradtak Šamšiadadnak ehhez a fiához intézett rendkívül érdekes politikai levelei, amelyeket azonban a történészek még nem tanulmányoztak kellőképpen.

De Asszíria abban az időben nem tudta kihasználni ezeket az előnyöket, mert még mielőtt sikerült volna megszilárdítania hódításait, szembe került Ešnunna állammal, majd utána egy még hatalmasabb állammal — Ḫammurapi Babiloniájával. Ḫammurapi államának összeomlását nem követte Asszíria új felemelkedése és Šamšiadad rendjének helyreállítása. A Mezopotámia feletti hegemónia abban az időben egy új államra — Mitannira — szállt, amely Észak-Mezopotámia termékeny dombvidékén alakult, az Észak-Szíriát és az Eufrátesz nagy kanyarját átszelő utak találkozásánál. Asszíria kénytelen volt elismerni Mitanni fennhatóságát.

2. MITANNI — AŠŠUR MÁSODIK FELEMELKEDÉSE

Mitanniról, az i. e. II. évezred derekának egyik legerősebb államáról igen keveset tudunk. A politikai történetére vonatkozó adatok majdnem kizárólag hettita, asszír és egyiptomi forrásokból származnak és főként Mitanni történetének legvégéről tájékoztatnak. Keletkezésének körülményeit nem ismerjük. Csak annyit tudunk, hogy az i. e. XIX. és XVIII. században ez az állam

Emberáldozat
Ḫurrita pecséthenger lenyomata, az i. e. II. évezred közepéről

még nem létezett; a hegemóniát Észak-Mezopotámiában és Észak-Szíriában akkoriban egy másik, valószínűleg főleg amorita lakosságú állam — Jamḫad — gyakorolta, melynek Ḫalpa (a mai Aleppo) volt a központja.

Mitanni lakosságának zömét ḫurriták alkották, s az államigazgatásban az akkad mellett a ḫurrita nyelvet is használták. De Mitanni és a környező területek több tulajdonnevének, köztük a dinasztia tagjai nevének elemzése elárulja, hogy Mitanniban másfajta etnikai elem is élt, amely nyelvéből ítélve rokonságban lehetett az észak-indiai indoeurópai törzsekkel. Ezt a feltevést még valószínűbbé teszi az a körülmény, hogy a hettita állam és Mitanni között kötött szerződésekben előfordul Indra, Varuṇa óind istenek és az Ašvinok hindu ikeristenség egyik neve — Nāsatya, és a mitanni Kikkuli lótenyésztésről szóló értekezésének hettita fordításában több óind szó szerepel. A lótenyésztés, amelynek fő központjai Elő-Ázsiában az i. e. II. évezredben főként az északi hegyvidékeken voltak (Kisázsia, Örmény-fennsík, a mai Dél-Azerbajdzsán), forradalmasította a haditechnikát és részben az ókori Kelet közlekedését is, s lehetővé tette a hettita államhoz és Mitanni államhoz hasonló hatalmak felemelkedését.

Mitanni belső rendszeréről úgyszólván semmit sem tudunk, de részletes képet alkothatunk magunknak az Arraphában (a mai Kirkuk) letelepedett ḫurriták társadalmáról. Arrapha a Mitanni uralma alatt álló legkeletibb terület volt, bár időnként a kasziták is uralkodtak felette. Valószínű, hogy az Arraphára vonatkozó adatokat általános vonásaiban az i. e. II. évezred közepének többi ḫurrita társadalmára is kiterjeszthetjük. Több ezer magán és hivatalos dokumentum maradt ránk Arraphának egy Nuzi nevű megerősített helységéből (a mai Yorgan-Tepe városka). Ezek a dokumentumok akkad nyelvűek, de néhány jellegzetes hibáról minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy az írnokok anyanyelve nem akkad, hanem ḫurrita volt.

Nuzi területének nagy részét a „palota", vagyis a helyi állami gazdaság központja foglalta el. Az állami gazdasághoz nagyszámú rabszolga tartozott, akik a környező falvakban laktak. A palotának voltak alárendelve a különféle állami alkalmazottak, a szabad kézművesek stb., továbbá „a ház emberei", vagyis azok a szabadok, akik a palotától függtek, és valószínűleg nem volt földparcellájuk a faluközösségben.

A nuzi dokumentumokból kitűnik, hogy a föld akkor még formailag a faluközösség elidegeníthetetlen tulajdona volt. Ennek ellenére bizonyos adatok arra utalnak, hogy a nagy uzsorások már a II. évezred közepén tömegesen vásárolták össze a kis földművelők parcelláit. A föld magánbirtoka azonban még nem fejlődött ki teljesen, és az ingatlanvételeket színlelt ügylettel, örökbefogadással álcázták: a vásárlót „örökbe fogadta" az eladó, és a „fiúnak" a családközösségi földből kiadták az „örökségét", melyet attól fogva az időszakos újrafelosztások során már nem osztottak fel a többi földdel együtt. Ezért az „örökbefogadó" (az eladó) az „örökbefogadottól" (a vevőtől) „ajándékot" kapott, amely megfelelt a föld árának. Néha hangsúlyozták, hogy a vásárolt földdel kapcsolatos kötelezettségek továbbra is az „örökbefogadót" terhelik, aki ily módon függő helyzetbe került az uzsorással szemben. Nuzi egyik nagy uzsorását körülbelül százötvenszer „fogadták örökbe" ilyen módon.

A vagyoni egyenlőtlenség fejlődéséről és különösen a közösség tagjainak rohamos mérvű anyagi romlásáról a nagyszámú kölcsönügylet is tanúskodik. Az uzsorások 30%-ra kölcsönöztek gabonát. Ezzel kapcsolatban nem csupán egyszerű adóslevelet szerkesztettek, hanem fokozatosan áttértek a zálog különböző fajtáira: a hitelező gabonát vagy állatot adott az adósnak, viszont „cserében" megkapta az adós földjét, feleségét vagy fiát stb. Az ilyen zálogügylet lejárati ideje 200 évig terjedhetett! Ugyancsak nagyon elterjedt az elszegényedett családok leánygyermekeinek „adoptálása". Ez lehetővé tette az uzsorásnak, hogy jövedelemre tegyen szert, amikor az „adoptált" leányt férjhez adta vagy ágyasnak „szegődtette". Valószínűleg Mitanni állam fő területén is ugyanilyen volt a legszegényebb, leigázott néptömegek helyzete.

AŠŠUR MITANNI URALMA ALATT

Mitanni hatalma teljében, Šauššatar király uralkodása alatt (i. e. 1500 körül) kisebb-nagyobb mértékben valószínűleg ellenőrzése alatt tartotta az Észak-Szíriától Aššurig és Arrapháig terjedő területeket. Mitanni fennhatósága alá több félig önálló államalakulat is tartozott. Aššurban „követeket" *(sukkallu)* tartott; ezek valójában helytartók voltak, bent ültek az aššuri tanácsban, és limmunak is megválasztották őket. Aššur helyi uralkodóinak hatalma abban az időben meglehetősen jelentéktelen volt. És magának Aššurnak a szerepe sem volt már a régi: az egyiptomi Újbirodalom felemelkedése, az egyiptomiak Szíriába való behatolása és az Égei-tenger medencéjének országaival kialakult intenzív csere következtében a Kisázsiával való csere útvonalai jelentős részben nyugatra tevődtek át. Ez a csere nagy részben most már a fóniciaiak révén bonyolódott le olyan kereskedelmi

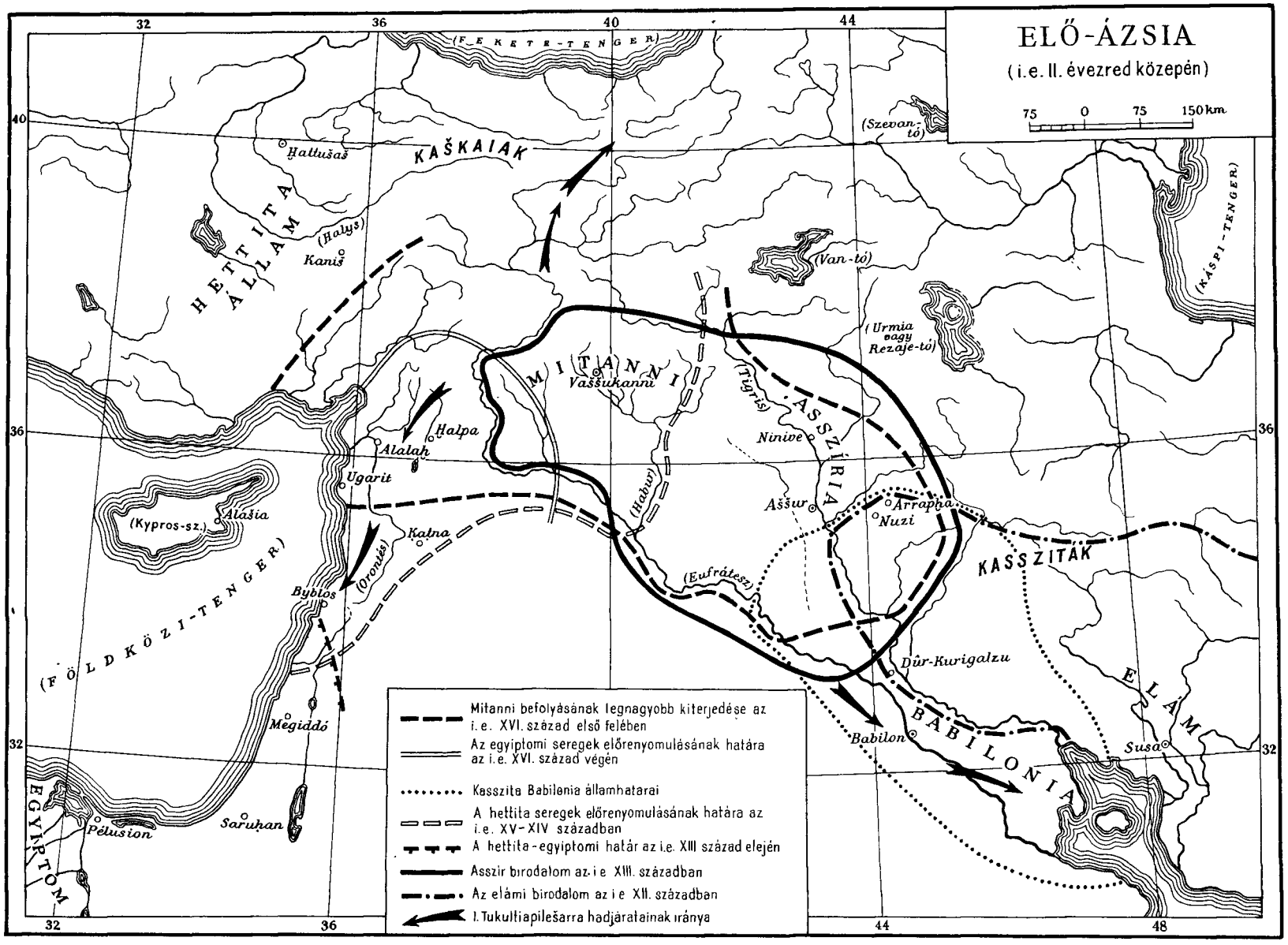

Mitanni befolyásának legnagyobb kiterjedése az i.e. XVI. század első felében

Az egyiptomi seregek előrenyomulásának határa az i.e. XVI. század végén

Kasszita Babilonia államhatarai

A hettita seregek előrenyomulásának határa az i.e. XV–XIV században

A hettita-egyiptomi határ az i.e. XIII. század elején

Asszír birodalom az i.e. XIII. században

Az elámi birodalom az i.e. XII. században

I. Tukultiapilešarra hadjáratainak iránya

központok útján, mint Ugarit (a szíriai tengerparton, Kyprosszal szemben); itt cseréltek gazdát a krétai-mykénéi, egyiptomi, hettita, mitanni áruk és valószínűleg az asszírok árui is. A hettita állam és Mitanni felemelkedése következtében az észak-mezopotámiai és kisázsiai aššuri telepek nem állhattak fenn tovább.

Ennek ellenére Babilonia számára továbbra is fontos volt, hogy Aššuron keresztül szerezze be szükségleteit. Aššur — legalábbis az aššuri társadalom kereskedő és rabszolgatartó felső rétege — továbbra is gazdagodott és a kereskedelemből nagy vagyonokat halmozott fel. Az aššuri kereskedők továbbra is behatoltak az idegen országok szívébe, bár ez most nehezebben ment, mint azelőtt, az i. e. II. évezred elején. Még Egyiptomba is eljutottak. Útjuk azonban most már nem faluközösségek, törzsek és apró államok területén át vezetett, hanem eléggé nagy és erős államokon keresztül, amelyek korántsem voltak hajlandók Aššurral osztozkodni a jövedelmen. A háború kitörése úgyszólván a levegőben lógott — Elő-Ázsia területének elfoglalásáról volt szó —, és az asszírok erőt gyűjtöttek ehhez a háborúhoz. De Tušratta mitanni király uralkodásának elején (i. e. XV. század vége) Asszíria valószínűleg még nem tartozott a mitanni hegemónia alá. Ez ellen a hegemónia ellen egyébként Babilonia is harcolt, ahol abban az időben a kasszita dinasztia uralkodott.

MITANNI HANYATLÁSA ÉS ASSZÍRIA MEGERŐSÖDÉSE

Az i. e. XV. század elejétől kezdve Mitanni szembetűnően gyengülni kezdett. Először az egyiptomi csapatok szorították ki a mitanniakat Szíriából az Eufráteszen túlra, majd később Šuppiluliumaš hettita király mért rájuk egymás után súlyos csapásokat, úgy hogy Tušratta mitanni király kénytelen volt szoros szövetségre lépni Egyiptommal. Amikor a mitanniak hatalmát Šuppiluliumaš megtörte, Aššur is beavatkozott a hegemóniáért folyó harcba, mert részesedni akart Mitanni örökségének felosztásából.

Mint már említettük, Aššur számára Mitanni uralma alatt is megvolt a gazdagodás lehetősége: a Tigris feletti uralom elég jövedelmezőnek bizonyult. Az aššuri uralkodók, bár nem viseltek királyi címet, és csak apró területeket igazgattak, annyira gazdagok voltak, hogy fényűző palotáik ajtajait arannyal meg ezüsttel borították be, és a fáraónak drága ajándékokat küldözgettek. De ahhoz, hogy katonailag is erősek legyenek, a vagyonon kívül nagy területre és népes lakosságra is szükségük volt, mert még nem jött el a zsoldos hadseregek toborzásának ideje: a kis földművelőket még mindenütt kötötte földjük, nem volt honnan zsoldosokat toborozni. Ezért csak a vetélytárs hirtelen meggyengülése tehette lehetővé Asszíria számára a katonai megerősödést, de ez esetben lehetőségei valóban igen nagyok voltak.

Ez a rég várt pillanat akkor érkezett el Asszíria számára, amikor Šuppiluliumaš hettita király i. e. 1400 körül leverte Mitannit és leigázta Szíriát. Abban az időben Aššur uralkodója I. Aššuruballit volt. Az ő korából származik azoknak a dokumentumoknak a zöme, melyekből az akkori Asszíria társadalmi viszonyairól képet alkothatunk magunknak. Valószínűleg arra az időre vonatkoznak az úgynevezett „középassziír" törvények, amelyek nagyrészt az i. e. XII. századból való másolatokban maradtak ránk.

Aššuruballit arra használta fel Mitanni leveretését, hogy területének egy részét elfoglalja. Mindamellett Mitanni állam Észak-Mezopotámia sík területén még ezután is fennállt egy ideig. De ha Asszíriának nem sikerült is Mitannit megsemmisítenie, az elkeseredett küzdelem csak azután bontakozott ki igazán. Amikor Asszíria erősödni kezdett, a babiloniai királyok, akik Asszíriát hosszú időn át adófizetőjüknek tekintették, összeházasodtak az asszír uralkodóházzal, s ez a rokonság később Aššuruballitnak ürügyet szolgáltatott arra, hogy beleszóljon a babiloniai trónöröklés dolgába.

Aššuruballit utódai tovább növelték államuk területét, s határait egészen az Eufráteszig igyekeztek kiterjeszteni. Az asszírok sikerei rendkívül veszélyesek voltak Babiloniára nézve, mert

a fontos kereskedelmi útvonalak elvesztése Babilont és egész Babiloniát igen nehéz helyzetbe sodorhatta volna. Ha arra gondolunk, hogy Babilonia kulturális és gazdasági tekintetben Nyugat-Ázsia vezető országának számított, érthetővé válik, mennyire fontos volt Asszíria számára az Eufrátesz megszerzése.

Valahányszor Asszíria kinyújtotta kezét az Eufráteszért, mindig beleütközött Babilonia ellenállásába, annál is inkább, mert érdekeik a Tigristől keletre fekvő területeken, az Adem és Diyala folyók völgyében is összeütköztek. I. Adadnirari asszír király hadat indított Babilonia ellen, elhódította tőle Arraphát meg Nuzit, azonkívül sikeresen visszaverte Mitanni támadását és vazallusává tette a mitanniak királyát. Amikor pedig a mitanniak új királya elszakadt tőle, Adadnirari diadalmenetben vonult végig a mitanniak egész területén és eljutott az Eufrátesz nagy kanyarjánál fekvő Kargamîšig.

Mindez nagyon nyugtalanította a hettitákat, akik mindenképpen igyekeztek Asszíriát Babiloniával összeveszíteni. Babilonia azonban félt Asszíriától, és abban az időben békét akart vele. Közben Asszíria tovább erősödött.

Az i. e. XIII. század első felében — valószínűleg a hettiták és az egyiptomiak harcának kellős közepén — I. Šulmânuašaridu ismét végigvonult Mitanni területén és eljutott az Eufrátesz menti Kargamîšig. Asszíriának ilyen fokú megerősödése kétségkívül közrejátszott abban, hogy a hettiták gyorsan békét kötöttek Egyiptommal. Mivel az ellenséges asszír seregek az Eufrátesz átkelőhelyénél, Kargamîšnál álltak, a hettiták már nem tudtak háborút viselni Szíriában más ellenség ellen, mert Kargamîš egy keletről jövő támadás esetén Szíria kulcsa volt, nyugatról támadó ellenség számára pedig mintegy kaput nyitott Mezopotámia felé. A Kargamîšnál álló asszír seregek azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy Kisázsiát elvágják Szíriától.

Akkoriban az asszír kereskedők nyomában mindig megjelentek az asszír katonák, ezért a hettiták elsősorban az asszír külkereskedelem megbénítására törekedtek. De ez a politika nem járt sikerrel.

Asszíria a XIII. század második felében, I. Tukultininurta uralkodása alatt érte el hatalmának tetőpontját. Ez a király északnyugaton és északkeleten jelentősen növelte Asszíria területét, sőt az Eufrátesz menti sávra is kiterjesztette hatalmát, és két ízben sikeresen beavatkozott Babilonia ügyeibe. Kirabolta Babilon főtemplomát és Aššurba vitte a templom legszentebb tárgyát, Marduk isten szobrát. A hettita terület ellen is eredményes támadást hajtott végre.

I. Tukultininurta székhelyét Aššurból, amely oly sokáig volt az állam szimbóluma, ideiglenesen egy másik, külön e célra épült városba — Kâr-Tukultininurtába (a mai Tulul-Akir városka) helyezte át.

Az elmondottakból látható, hogy Asszíria abban az időben kénytelen volt lemondani (és feltétlenül le is kellett mondania) az idegen helyeken való telep-alapításról, viszont folytatta és fejlesztette azt a politikát, melyet már a korai asszír korszak végén tűzött maga elé. E politikának pedig az volt a lényege, hogy Asszíria katonai erővel olyan nagyhatalommá váljék, mely uralma alatt tudja tartani Elő-Ázsia legfontosabb útvonalait.

Azzal, hogy az asszír uralkodó osztály áttért a hódító politikára, a király hatalma is erősödött, mert hiszen az uralkodó nemcsak főpap, hanem hadvezér is volt egy személyben. Mivel a tárgyalt időszakban Asszíria gazdaságában megnőtt a földművelés jelentősége, igen fontossá vált a faluközösségek és a gazdag rabszolgatartók és földtulajdonosok viszonyának kérdése. Ezt a viszonyt a királyi hatalom a rabszolgatartó osztály érdekeinek megfelelően szabályozta. A királyi hatalom ellenőrizte a faluközösségek tevékenységét, korlátozta önállóságukat, és az uralkodó osztály számára oly módon biztosította a közösségi földek nagyobb produktivitását, hogy a rabszolgákat és a nincstelen szabadokat engedelmességre szorította. Ez viszont megint csak a királyi hatalom jelentőségét növelte, s közrejátszott abban, hogy despotikus hatalommá alakuljon át.

Ilyen irányú változások mentek végbe Asszíria állami és politikai rendszerében. Az i. e. XV—XIV. században Aššur uralkodóját már „Aššur ország királyának" kezdték nevezni. A királyi hatalom erősödése persze nem ment simán, harc nélkül, hiszen az arisztokrácia hozzászokott ahhoz, hogy az aššuri tanács révén ő kormányozza az államot. I. Tukultininurta nyilván azért tette át székhelyét a Tigris túlsó partjára, ahol új fővárost építtetett, mert ily módon akart szakítani az aššuri tanáccsal, amely ettől kezdve csak mint városi tanács működött. Ezek után érthető, miért gyilkolták meg Tukultininurtát az ellene fellázadt „nagyok"

KÖZÖSSÉG ÉS CSALÁD

Az asszír városi közösségek területén számos földtulajdonos faluközösség létezett. A faluközösség földtulajdona elsősorban azokból a parcellákból állt, melyeket az egyes családok használtak és műveltek. Ezeket a parcellákat — legalábbis elméletben — időnként újra felosztották. A faluközösségnek ezenkívül tartalékföldjei is voltak, s minden közösségi tagnak jogában állt, hogy ezek bizonyos hányadát használhassa. Abban az időben már szokássá vált a föld adásvétele. Jóllehet minden egyes adásvételi ügylethez a faluközösségnek — vagyis a föld tulajdonosának — jóváhagyására volt szükség, és az ügyletek kötését a király is ellenőrizte, a vagyoni egyenlőtlenség növekedésének körülményei között ez az ellenőrzés sem tudta megakadályozni a földparcellák felvásárlását és a nagygazdaságok kialakulását.

A kis földművesek többnyire nagycsaládokban („házakban") éltek, ezek azonban fokozatosan felbomlottak. Az ilyen „házak" jövedelméből a királyt is megillette a maga „része", melyre vagy ő maga tartott igényt, vagy valamelyik hivatalnokának engedte át szolgálati illetmény fejében; az illető aztán harmadik személyre is átruházhatta ezt a jövedelmet. Maga a faluközösség egésze különféle szolgáltatásokra és természetbeni adóra volt kötelezve az állammal szemben.

Az asszír birodalom középső korszakára (i. e. XV—XI. sz.) jellemző a patriarchális család, amelyet teljesen áthatott a rabszolgatartó viszonyok szelleme. Az apai hatalom nem sokban különbözött a rabszolgáival korlátlanul rendelkező úr hatalmától; az óasszír korszakban a gyermekeket és a rabszolgákat egyaránt vagyontárgynak tekintették, melyet a hitelező elvehetett a tartozás fejében. A feleséget vásárolták; az ő helyzete szintén alig különbözött a rabszolgáétól. A férjnek nemcsak arra volt joga, hogy megverje, hanem sok esetben meg is csonkíthatta; a férj házából megszökött asszonyt szigorúan megbüntették. A feleség nem ritkán életével felelt férje bűncselekményeiért. A férj halála után a feleség a fivérre vagy az apára, sőt a mostohafiúra szállt. A feleség csak akkor lett „özvegy", ha az elhalálozott férj családjában nem volt tíz évnél idősebb férfi; ilyenkor a rabszolganőktől eltérően volt bizonyos jogképessége. A szabad nőnek elismerték azt a jogát, hogy öltözködésében megkülönböztesse magát a rabszolganőtől: a rabszolganőnek és a kéjnőnek szigorú büntetés terhe alatt tilos volt fátyolt viselni, mert az a szabad nők megkülönböztető jelének számított. A közfelfogás szerint a női becsület megőrzése elsősorban a tulajdonos, a férj érdeke. Például jellemző, hogy a férjes asszonyon elkövetett erőszakot sokkal szigorúbban büntették, mint egy lány megbecstelenítését. Ez utóbbi esetben a törvény főként csak azzal törődött, hogy az apa ne veszítse el a férjhezadás lehetőségét, és megkapja a menyasszonyért járó megváltási összeget.

RABSZOLGASÁG

Az akkori idők asszír társadalmában kétségtelenül igen jelentős volt a vagyoni rétegeződés. Az asszír kereskedők már a korai időszakban nagy vagyonokat halmoztak fel. Mint már említettük, Aššur kereskedelme külső okok miatt egy időre erősen megcsappant. Bár az i. e. II. évezred derekán új lehetőségek nyíltak a kereskedelemre, a szomszédos nagy államok vetélkedése miatt ezek sem

voltak olyan nagyok, mint azelőtt. A gazdag asszírok egyre inkább a belső lehetőségeket igyekeztek kihasználni, és nagy földművelő gazdaságokat létesítettek. A nagy vagyoni különbségek a falusi lakosságra is mindinkább kiterjedtek, a kereskedelem és az uzsora megkezdte az asszír faluközösségek bomlasztását. Ugyanakkor a kis Asszíriában nem volt elég rabszolga. Nagyon valószínű, hogy az egyszerű közösségi tagok rabszolgák nélkül dolgoztak, és a nagybirtokosok földjein sem volt elegendő számú rabszolga. A rabszolgahiány az árakon is meglátszott: egy rabszolganő rendes ára 100 kg ólomra emelkedett, ami kb. hat hektár föld árának felelt meg — vagyis háromszor annyi volt, mint a korai időszakban.

Mint már említettük, az akkori asszír hadjáratoknak az volt a céljuk, hogy biztosítsák a kereskedelem érdekeit, de legalább olyan mértékben szolgálták a rabszolgaszerzést is. A XIII. és a XII. század asszír királyai sok ezer fogollyal tértek haza a hadjáratokból. De még így is jóval kevesebb rabszolga volt Asszíriában, mint a szomszédos Babiloniában.

A rabszolga-munkaerőben mutatkozó viszonylagos hiányt az asszír rabszolgatartó társadalom jómódú felső rétegei saját honfitársaik leigázásával igyekeztek pótolni. Törekvésüket elősegítette az állandó vagyoni rétegeződés. A kölcsönügyletekre vonatkozó nagyszámú emlék azt mutatja, hogy mindinkább meggyorsult a szabad földművesek tömeges tönkremenetelének folyamata. A kölcsön tárgya többnyire ólom volt (akkoriban leginkább ezt használták pénzegyenérték gyanánt), ritkábban gabona és egyebek. A kölcsönt legtöbbször súlyos uzsorafeltételekhez kötötték, s az adós zálogba adta földjét, házát vagy házanépét. A hitelező néha arra kötelezte adósát, hogy állítson neki aratómunkásokat (kölcsönkamat fejében). Mivel az aratók száma jelentős volt, feltehető, hogy e kötelezettség teljesítésében az egész „nagycsalád" tagjai részt vettek, sőt egyes esetekben a faluközösség más családjai is segítettek az uzsora hálójába keveredett szomszédnak.

A féktelenül garázdálkodó uzsora következtében a közösségek egyszerű földművelő tagjai tönkrementek, elvesztették földjüket, és alárendelt helyzetbe süllyedtek.

Az asszír birodalom középső korszakának törvényei — bár nem teljesen — ránk maradtak. Az agyagtáblákra írt törvények úgy vannak csoportosítva, hogy minden egyes tábla az élet bizonyos területét szabályozta. E törvények a jogfejlődés színvonala tekintetében nem érik el az óbabiloni törvényeket; az I. Aššuruballiṭ korabeli asszír társadalom viszonylag alacsony fejlettségi színvonalának felelnek meg. Egyes kutatók szerint nem is törvények ezek, hanem a bíróságok irányítására szolgáló, írásba foglalt bírósági jogszokások.

E törvények értelmében a hitelező nem rendelkezhetett kénye-kedve szerint a zálogba adott személlyel. Így pl. nem adhatta férjhez a zálogba adott leányt apja beleegyezése nélkül, és nem alkalmazhatott testi fenyítést. Ha azonban a kölcsön meg nem fizetése miatt a zálogba adott személy a hitelező tulajdonába ment át (az ilyen „teljes áron" eladottnak számított), akkor már büntetlenül lehetett „ütni, haját kitépni, fülön vágni és átdöfni". Az ilyen adósrabszolgát Asszírián kívül is el lehetett adni. Az adósrabszolgaság időtartama nem volt meghatározva.

A közvetlen adósrabszolgaságon kívül voltak még a leigázásnak más, leplezettebb fajtái is: az uzsorás „adoptálta" a faluközösség elszegényedett tagját „földjével és házával együtt"; „megmentette" az éhező család lányát, amikor is az apa patriarchális hatalma átszállt a „megmentőre" (bár azzal a kikötéssel, hogy a „megmentő" nem bánhat vele úgy, mint rabszolganővel) stb. Az adósrabszolgák a mezőgazdaságban és a házban dolgoztak.

A RENDISÉG KIALAKULÁSA

Asszíriában kezdetben nem volt rendi különbség a szabadok egyes csoportjai között. A polgári teljesjogúság abban nyilvánult meg, hogy a szabadok a közösséghez tartoztak; földparcellájuk volt a közösségben, és teljesíteniük kellett a közösségi kötelezettségeket. A gazdag rabszolgatartók és

az egyszerű közösségi tagok — az anyagi javak szabad termelői — közti határ jogilag még nem jutott kifejezésre. De kétségtelen, hogy a nemesség nem személyesen teljesítette az őt terhelő kötelezettségeket. Például a hadkötelezettség tekintetében már lényeges különbség volt a gazdag és a szegény szabadok között.

Amennyire megállapíthatjuk, az asszír katonaság szervezése abban az időben a következő volt: egyrészt voltak alsó kategóriájú harcosok *(hupšu)*, akik valószínűleg a királytól függő emberek közül rekrutálódtak, és az udvartól vagy földet kaptak, vagy csak ellátásban részesültek.

Másrészt a közösségek is kötelesek voltak katonákat állítani. A közösségek kijelölték azt a földparcellát, amelynek birtokosa köteles volt a király hadjárataiban részt venni. Ha a „harcos" elég jómódú volt, a szegények közül helyettest küldhetett maga helyett. Ilyenkor kötelezte magát, hogy helyettesét ellátja élelemmel, viszont a hadbavonuló egész családja neki dolgozott.

Hasonló volt a helyzet más „közösségi kötelezettségek" tekintetében is. A szabadok között élesen elkülönültek egymástól azok, akiket kötelezettségek terheltek (a közösség egyszerű tagjai) és azok, akik e kötelezettségeket nem teljesítették (a gazdagok). Ezért a „közösség tagja" *âlâja'u* kifejezést idővel a közösség nem minden tagjára alkalmazták, csupán azokra, akik maguk és közösségük gazdag tagjai helyett a kötelezettségeket viselték. Később a szó általában „függő személyt" jelentett, akár „örökbefogadott" volt az illető, akár adósrabszolga, akár valamelyik szegényhez vagy rabszolgához férjhezadott „felélesztett" lány utóda (ugyanis a „felélesztett" lány új családjával együtt továbbra is függő viszonyban maradt a „felélesztővel" szemben, és helyette teljesítette a kötelezettségeket).

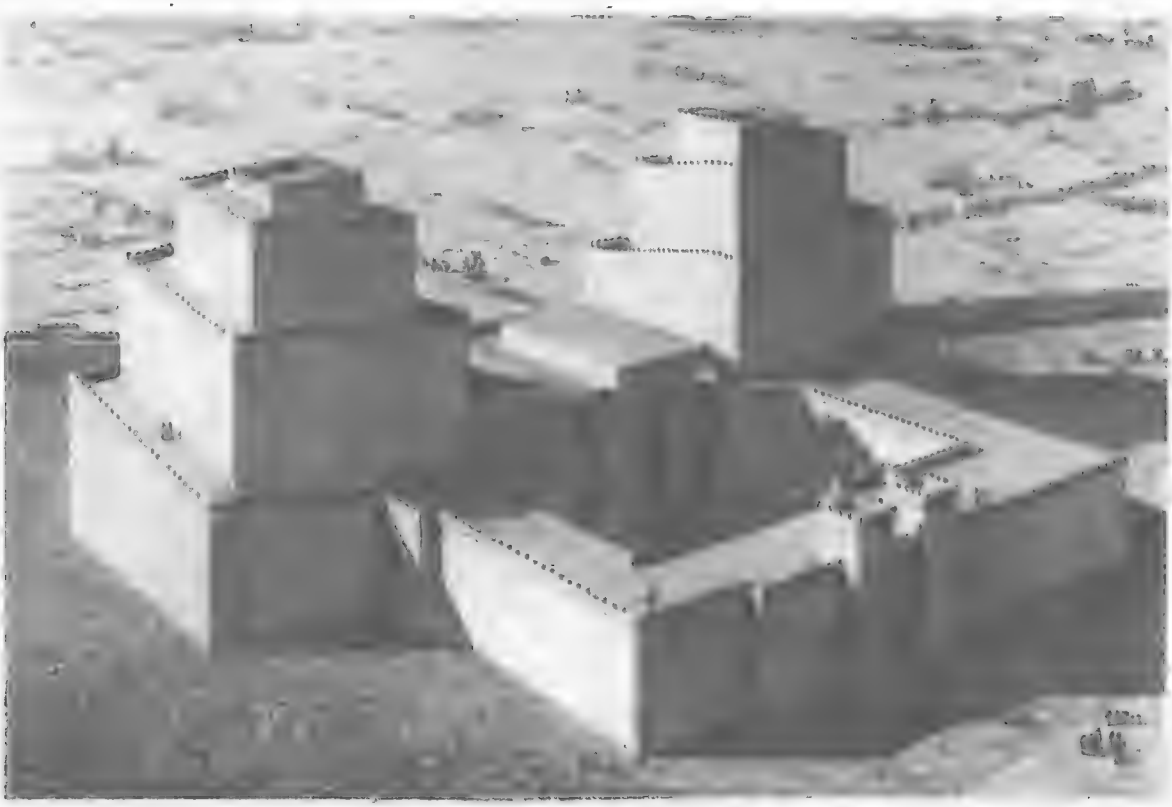

Az aššuri Anu- és Adad-templom az i. e. XI. században
Rekonstrukció

A „kötelezettségekben való helyettesítés" rendszere óriási előnyöket biztosított az asszír társadalom gazdag felső rétegének. Gyakorlatilag korlátlan kizsákmányolási lehetőségeket nyújtott, s amellett a kizsákmányolást úgy álcázta, hogy a kizsákmányoló még jótevőnek tüntethette fel magát. Ez a rendszer csak akkor alakulhatott ki, amikor a szabad földművesek tönkremenésének folyamata már eléggé előrehaladt, és a faluközösség önállósága megrendült.

A szabad kistermelők tönkremenetele és leigázása ily módon Asszíriában az arraphaihoz hasonló helyzetet teremtett. Asszíria bizonyára osztozott volna Arrapha és Mitanni sorsában, ha sikeres hadjáratai során nem szerzett volna nagyszámú idegen rabszolgát. Így a saját honfitársak további leigázásának folyamata nem volt olyan gyors. A jelentős nagyságú és népes területek viszonylag könnyű elfoglalása lehetővé tette Asszíria számára, hogy nagyobb sereget állítson ki, mint szomszédai. A vele közvetlenül határos országok között nem volt erős katonai vetélytársa. Mindez Asszíriát az akkori idők egyik legjelentősebb hatalmává tette.

I. TUKULTIAPILEŠARRA HADJÁRATAI

Mitanni szétzúzása után Babilonia volt Asszíria legnagyobb vetélytársa. Babilonia valószínűleg a gazdag uzsorás nemesség támogatásával, jelentősen meggyengítette a királyi hatalmat Asszíriában, ahol — úgy látszik — belső zavargások és polgárháborúk kezdődtek. Az I. Tukultininurta meggyilkolása után következő években Babilonia folytonosan beavatkozott Asszíria ügyeibe. Néhány akkori asszír király egyenesen Babilonia kreatúrája volt. Minthogy azonban Babilonia abban az időben maga is gyenge volt, az asszír királyoknak sikerült megszilárdítani hatalmukat és feltámasztani Asszíria hatalmát. I. Tiglát-Piléser (óhéber Tiγlaθpîleser, asszír Tukultiapilešarra)(i. e. 1116—1090) hadjáratai jelentősen kiterjesztették az ország határait. Abban az időben bukott meg a hettita állam, amelyet a „tengeri népek" zúztak szét, és Egyiptom is, Babilonia is nagyon meggyengült. Babilonia külső birtokainak jelentős részét nem sokkal azelőtt elfoglalták az elamiták, akik az idő tájt nagy államot alapítottak, amely Nuzitól a Perzsa-öbölig terjedt. Államuk azonban nagyon ingatag lábon állott, úgyhogy az i. e. XII. század végén I. Tukultiapilešarra asszír királynak valójában már nem volt komoly vetélytársa Elő-Ázsiában.

Első hadjáratai észak és északkelet felé irányultak, a hegyvidékre, és kimondottan rabló jellegűek voltak. Egyik hadjárata során sikerült mélyen benyomulnia az északi hegyvidékre, s valószínűleg eljutott egészen a Fekete-tengerig (a Csoroh-folyó torkolatának közeléig), de nem kísérelte meg, hogy ezeket a területeket megtartsa magának. Később egy időre sikerült Babiloniát fennhatósága alá kényszerítenie. Több ízben átkelt az Eufráteszen, eljutott a Libanon-hegységbe és Fóniciába, ahol ajándékokat kapott a fáraótól. E hadjáratok következtében jelentősen megnövekedett Asszíria területe. A leigázott népekre nemcsak egyszerűen adót vetettek ki, hanem területüket az asszír területhez csatolták, őket magukat pedig — tekintet nélkül eredetükre — az asszírokhoz számították. Tukultiapilešarra hangsúlyozza feliratait, hogy nagy gondot fordított a földművelésre. Ez főleg azt jelentette, hogy vízemelő berendezéseket létesített az öntözőrendszer számára.

Mindez arra vezetett, hogy a közösségi tagok tönkremenésének, leigázásának és a rabszolgatartók erősödésének már említett folyamata némileg meglassult, bár Asszíria egyre nagyobb területeket hódított meg. Aššur város körülbelül ekkor, vagy valamivel később, mentesült minden szolgáltatási kötelezettség alól. Az i. e. IX—VIII. században, amikor az ilyen mentesítésért éles politikai harc folyt Asszíriában, Aššurnak ez a kiváltsága már régi hagyománynak számított. Az ilyen mentesítés azt jelentette, hogy a rabszolgatartók autonóm közigazgatási szervezetei jöttek létre az asszír államban. Ez nagy győzelem volt az aššuri rabszolgatartó arisztokráciának, és feltétlenül azt eredményezte, hogy hatalma még jobban megerősödött, a falusi lakosságra nehezedő kötelezettségek terhe pedig még súlyosabbá vált.

AZ ARAMEUSOK BEHATOLÁSA SZÍRIÁBA ÉS MEZOPOTÁMIÁBA

I. e. 1150 körül a muškiak (valószínűleg azok közül a törzsek közül valók, amelyek szétzúzták a hettita államot) benyomultak az Eufrátesz és a Tigris felső szakaszának völgyébe. Ugyanebben az időben Szíria és Mezopotámia területére tömegesen hatoltak be a sémi arameus állattenyésztő törzsek. Behatolásuk valószínűleg azzal függött össze, hogy az Arábiai-félsziget legelői a rendkívüli száraz klíma, valamint az ésszerűtlen birka- és kecskelegeltetés következtében fokozatosan kimerültek. Az arameusok azzal, hogy az asszírok által csak felületesen, nagyjából birtokba vett földeken megtelepedtek, elvágták a tulajdonképpeni Asszíriát a környező államoktól, sőt a már kialakult asszír agrárrendszert és politikai rendszert is lerombolták.

Későbbi asszír szövegek tanúbizonysága szerint ebben az időben Észak-Mezopotámia lakosságának nyelve gyorsan és majdnem teljesen megváltozott.

Mint I. Tukultiapilešarrának és fiának feliratai mutatják, az arameus betörés, mely Tukultiapilešarra uralkodásának második felében kezdődött, nagy nyugtalanságot keltett Asszíriában. Az arameus törzsek hamarosan szétdarabolták Asszíria területét és a XI. század utolsó negyedében még a Tigristől keletre is több fontos területet foglaltak el. Az arameusok tömegesen települtek át Mezopotámia északi részére, de még ekkor is megmaradt elszigetelten több asszír alapítású helység, és ezek révén Asszíria később vissza tudta hódítani ezt a területet.

XII. FEJEZET

EGYIPTOM AZ ÚJBIRODALOM KORÁBAN

Az i. e. II. évezred közepén Babilonia belső okok és külső támadások következtében elveszítette vezető szerepét a rabszolgatartó világban. Fokozatosan Asszíria lett a legerősebb elő-ázsiai hatalom, de politikai ereje csak a II. évezred utolsó negyedében bontakozott ki teljesen. Ezt megelőzően, a II. évezred közepén Egyiptom vált a legerősebb rabszolgatartó állammá.

Az egyiptomi Újbirodalom kora, mely a hyksósok legyőzésével és kiűzésével kezdődött (a hyksósok a Középbirodalom végén Egyiptom nagy részét meghódították) és mintegy 500 évig tartott, az i. e. XVI. és XII. század közé esik. Manethón feljegyzései szerint három dinasztia uralkodott ebben a korszakban: a XVIII., a XIX. és a XX. dinasztia (megközelítőleg az i. e. XVI—XIV., a XIV—XIII. és a XIII—XII. században).

Az Újbirodalom idején tovább erősödtek a rabszolgatartó viszonyok, és jelentős mértékben fejlődtek a magánszemélyek rabszolgatartó gazdaságai. A királyi hatalom akkoriban a rabszolgatartók szélesebb rétegére igyekezett támaszkodni, hogy ily módon korlátozza az arisztokrácia befolyását. Az Észak-Egyiptomot megszálló hyksósoktól többé-kevésbé függő déli birodalom thébai fáraói éppen azért tudtak a külföldi hódítók elleni harc élére állni, mert a szabad lakosság szélesebb rétegeire támaszkodtak.

Az Újbirodalom területe már nem korlátozódott a Nílus-völgynek arra a részére, mely a folyam első zuhatag-szakaszáig terjed. A külföldi hódítók ellen folytatott háború helyébe hódító hadjáratok léptek, melyek eredményeképpen a fáraó országa az akkori időkhöz mérten roppant erejű birodalommá növekedett. A hódító hadjáratok zsákmányának oroszlánrészét azonban az előkelőségek kapták, miközben a néptömegek ínségben és nyomorúságban sínylődtek. Az Újbirodalom korából ránk maradt források arról beszélnek, hogy a XIX. dinasztia uralkodásának vége felé kézműves-megmozdulásokra került sor és népi felkelések törtek ki.

1. VÁLTOZÁSOK A GAZDASÁGBAN ÉS A TÁRSADALMI ÉLETBEN

A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE AZ ÚJBIRODALOM IDEJÉN

A XVIII. dinasztiától kezdve az egyiptomiak már nemcsak rézből készítették szerszámaikat, hanem széles körben alkalmazni kezdték a réznek és az ónnak az ötvözetét, a bronzot is. A XVIII. dinasztia uralkodásának közepéről még olyan nagy tárgyaknak az öntéséről is vannak ábráink, mint

például egy-egy templomkapu. Készítettek bronzból kovácsolt tárgyakat is. A bronz azonban nem szorította ki a természetes réz használatát. Alaptalan volna az a feltevés, hogy az Egyiptomban nemrég feltárt szegényes ónlelőhelyeket már az ókorban is ismerték; az Újbirodalom idején az ón vagy akár a réz és ón ötvözete csakis importcikk lehetett.

A források a vasat is megemlítik; az Újbirodalom idejéből maradt ránk bizonyos mennyiségű vastárgy, de a vasat még a XVIII. dinasztia uralkodásának végén is jóformán nemesfémnek tartották, s a belőle készült tárgyakat néha aranyba foglalták.

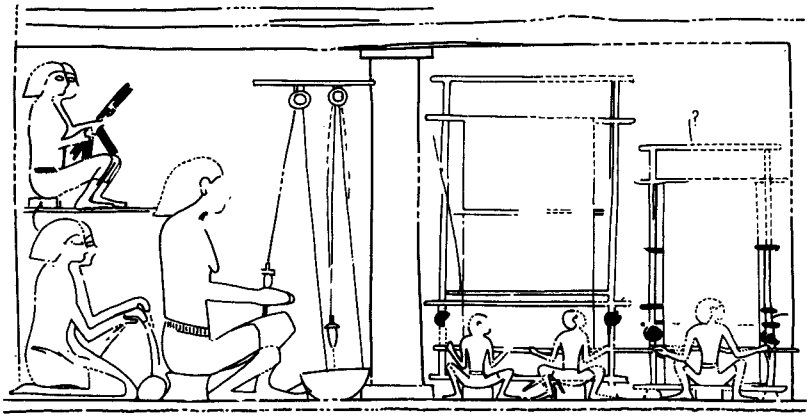

Szövő-fonó műhely egy előkelő úr házában
Thébai sírkamra falfestménye. XVIII. dinasztia

Mivel a réznek és a bronznak igen nagy értéke volt, s a vas is ritkaságnak számított, a lakosság tovább használta a kőszerszámokat. Az ásatások folyamán többször találtak fasarlóhoz tartozó kovapengéket; a nagy városnak számító Hermupolis szegénynegyedeiből nemcsak ilyen pengék, hanem kovából készült kések és kaparók is kerültek elő. Mégis azt kell mondanunk, hogy az Újbirodalom már teljes egészében a bronzkorszakhoz tartozik.

Egész sor lényeges technikai találmányt és ésszerűsítést kezdtek akkoriban alkalmazni, s ezek általánosan el is terjedtek.

A Középbirodalom korában a szövőszék még vízszintes volt, s két vagy három munkás dolgozott rajta. Legkésőbb a XVIII. dinasztia idején megjelent a függőleges szövőszék, melyet egy szövőmunkás is el tudott látni, s csak a különösen széles kelmét szőtték ketten; az ilyen szövőszéken szélesebb anyagok szövése is könnyebben ment.

Régebben a rézolvasztók csövön keresztül, szájukkal fújták a tüzet, de a XVIII. dinasztia uralkodásának közepén már megjelentek a lábbal hajtott fújtatók; egy-egy munkás egyszerre két ilyen fújtatóval dolgozott. Néhány más termelési ágban is szokássá vált, hogy a kézműves több szerszámot használt egyszerre. A nyakékfúrók például öt fúrót kezeltek egyszerre, s a fonómunkások egyidejűleg két függő rokkán dolgoztak. A XVIII. dinasztia idejéből származó ábrákon sok olyan kézműves szerszámot láthatunk, amelyet korábbi ábrákon hiába keresnénk.

A mezőgazdasági szerszámok is sokkal tökéletesebbé váltak. A függőleges fogantyúval és az ezeket összekötő kereszttaggal ellátott eke, mely a Középbirodalomban még ritkaságszámba ment, most általánosan elterjedt; felül a fogantyút a kéz részére szolgáló bevágással is ellátták. Szántáskor már nem egyszerűen kapával, hanem hosszú bot végére erősített pöröllyel verték szét a göröngyöket. A lenmag kicsépeléséhez fogazott deszkalapot használtak. A kertészetben gémrendszerű vízemelőkkel *(saduf)* könnyítették meg az öntözés munkáját.

Az üvegfúvás a kézművesség egyik jelentős ágává fejlődött. Már a XVIII. dinasztia idejéből is sok üvegedény és színes üvegből készült kisebb tárgy maradt ránk. Néhány üvegfúvó műhelyt is sikerült feltárni; ezek részben a XVIII. dinasztia idejéből valók, részben későbbiek.

Az Újbirodalom korából származó építményekben néha égetett téglát találhatunk.

Mindenütt észrevehető az új. Rézből belül üreges ábrázolásokat öntöttek. A XVIII. dinasztia korában az edények külső máza sokkal tartósabb lett, mint a múltban. Különféle anyagokat

használtak az üveg festéséhez. Vasoxid segítségével világos aloészínűvé futtatták be az arany felületét. Meg kell említenünk, hogy a mumifikálás mestersége éppen a XVIII—XIX. dinasztia idején érte el legnagyobb tökéletességét, ami az alkalmazott kémia terén szerzett ismeretek növekedéséről tanúskodik.

Széleskörűen elterjedtek a kerekes kocsik. Bár a kétkerekű kocsikat katonai célokra vagy előkelő személyek szállítására használták, s nehéz terhek fuvarozására továbbra is a szánt alkalmazták, a fáraó részére épített hadihajókat már a XVIII. dinasztia idején bikafogatú kerekes kocsikon vontatták Föníciából az Eufráteszig. Arról is tudunk, hogy a XX. dinasztia idején jelentős számú bikafogatot küldtek a kőfejtőkbe.

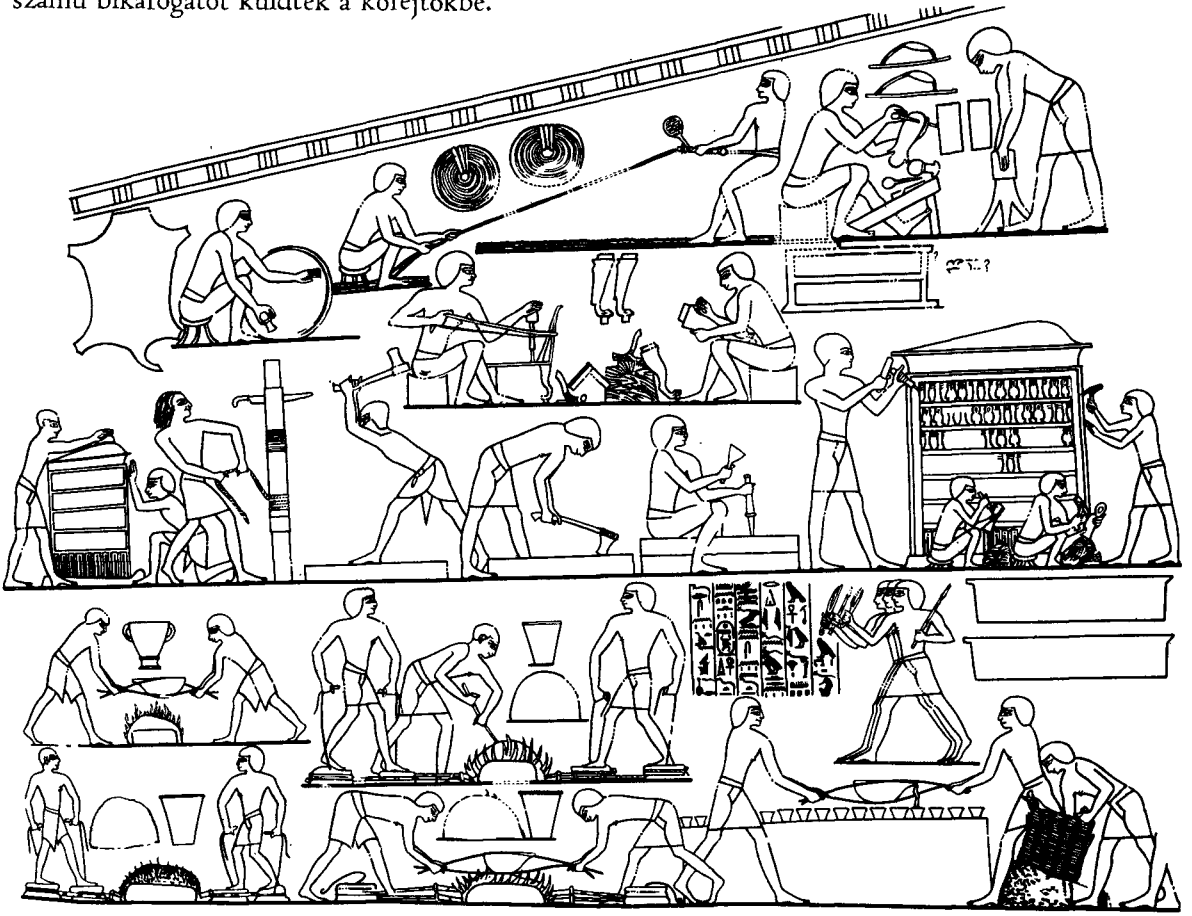

Tímárok, ácsok, rézöntők, olvasztók és fémöntők
Thébai sírkamra falfestménye. XVIII. dinasztia

Nagy változások figyelhetők meg az állattenyésztés területén. A hyksósok idejében elterjedt kis termetű, de igen arányos testalkatú lovat nem alkalmazták a termelésben; csak harci szekerekbe és személyszállító kocsikba fogták. A harci szekeresek céljait szolgáló lótenyésztés azonban széles körben felléndült. Sok lovat zsákmányoltak az egyiptomiak a Szíria és Palesztina elleni háborúkban. Ezekből az országokból sarc fejében is kaptak lovat, azonkívül rengeteg szarvasmarhát és még nagyobb mennyiségű lábasjószágot meg szamarat. Az öszvértenyésztés is kezdett kifejlődni. Etiópia bikákat küldött adóba, de az egyiptomiak háborúban is zsákmányoltak ott sok bikát és szamarat. Az ágasszarvú ősi juhfajtákat, amelyek nem adtak gyapjat, végérvényesen mai juhfajtákkal váltották fel. A XVIII. dinasztia uralkodásának végéről megmaradt számunkra egy gyapjúgombolyag. Ami

a tevét illeti, már a VI. dinasztia idején találunk olyan képet, amely ember mellett álló tevét ábrázol, de mint málhásállat, mint „a sivatag hajója" újbirodalmi képeken fordul elő először.

A korabeli forrásokban szinte hemzsegnek az addig nem használt hasznos növények (többek között a lencse) nevei. A Vörös-tenger partvidékéről már a XVIII. dinasztia idején hoztak illatos gyantát adó fákat, melyeket a főváros templomkertjeiben ültettek el. Egyes adatok szerint a XX. dinasztia idején is honosítottak meg külföldi növényeket a Nílus völgyében.

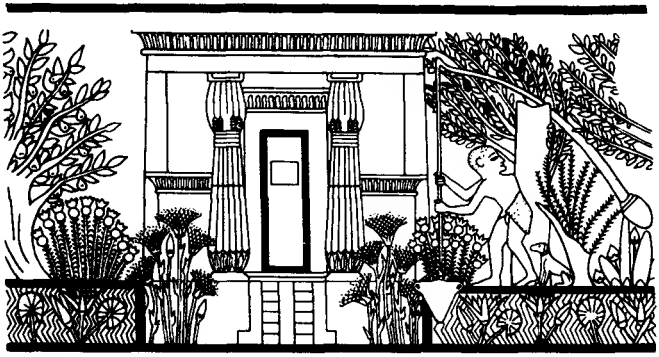

Templomi kert öntözése saduffal (vízemelő kúttal)
Sírkamra falfestménye. XIX. dinasztia

ÁRU- ÉS PÉNZFORGALOM

Az előző századokban a belkereskedelem nem játszott komoly szerepet. Még a „kereskedő" szó is csak az Újbirodalom korában jelent meg. A gazdaság lényegében véve az Újbirodalom korában is naturális maradt, mégis, a XVIII. dinasztia idején már eléggé élénk belső csere fejlődött ki. Ezt többek között egy ránk maradt érdekes kereskedelmi napló is bizonyítja, melyből megtudjuk, hogy egy bizonyos templomi gazdaságtól naponta — ritka megszakításokkal — hány bikafejet, gerincet, lábat, húst, bort, sült tésztát, kenyeret és lepényt vettek át a kereskedők. A napló három vagy négy kereskedőt említ név szerint. A portéka árát aranyban vagy ezüstben adták meg. A naplóból arra következtethetünk, hogy sokan vásároltak ezekből az ennivalókból, melyek nyilván áldozati maradékok lehettek. A XX. dinasztia idejéből ránk maradt egyik iskolai kézirat leírja, hogyan közlekednek a kereskedők fel és le a folyón, s hogyan szállítják egyik város „dolgait" a másikba. A kereskedők gyakran a templomok kereskedelmi ügynökei voltak, s külön főnök vagy valamelyik pap felügyelete alatt álltak. Az Újbirodalom korának második feléből ismerünk magánszemélyek — katonai parancsnokok, templomi énekesnők — szolgálatában álló kereskedőket is; az egyik ilyen esetben a kereskedő rabszolgája volt megbízójának.

Mindezek ellenére a pénzforgalom még nem fejlődött ki eléggé. A legfőbb értékmérő még a XVIII. dinasztia idején is az ezüst volt, bár aranyat is használtak. Az Újbirodalom időszakának második felében az „ezüst" szó „pénzt" is jelentett. A XIX—XX. dinasztia idején a réz vetélkedett az ezüsttel. Bár az ezüst nagy mennyiségben áramlott Egyiptomba Szíriából, Palesztinából és a közelben fekvő országokból, még a XVIII. dinasztia uralkodásának közepe táján is 5:3 volt az arany és az ezüst értékviszonya; az ezüst és réz viszonya a XIX. dinasztia idején 100:1, a XX. dinasztia uralkodásának végén pedig 60:1 volt.

Ebben a korban az egyiptomiak még nem vertek pénzt; a pénzegységeket az arany, ezüst és réz következő mértékegységei helyettesítették: a XVIII. dinasztia idején a 91 gramm súlyú *deben* és annak 1/12-ed része, a *šēti*, amelynek súlya megközelítőleg 7,5 gramm; a XIX. és XX. dinasztia idején ugyanaz a *deben* s annak 1/10-e, a mintegy 9,1 gramm súlyú *kedet*, amely alkalmasabb volt a számolásra. Fizettek néha pénzzel is, de még a XX. dinasztia idején sem láttak lényeges különbséget abban, hogy valamiért egy zsák gabonát vagy egy deben ezüstöt kaptak. Rendszerint a régi módon, darabért darabot cseréltek, de a tárgyakat előzőleg átértékelték, értéküket pénzben fejezték ki. Így például a XVIII. dinasztia uralkodásának végén egy rabnőt két tehénért és két borjúért adtak el, melyeknek értéke összesen 2 deben és 4 šēti volt. A XIX. dinasztia idején valaki egy rabnőért a következő tárgyakat adta:

egy köténYt, egy lepedőt, egy vászonruhát, három finomszőttes ruhát, egy ugyanilyen, de más szabású ruhát, tíz inget, három réztálat, egy rézüstöt, egy rézkorsót, kb. egy kiló rézhulladékot és egy kanna mézet. Mindez összesen 373 gramm ezüstnek felelt meg.

A MEGHÓDÍTOTT ORSZÁGOK KIRABLÁSA

A környező országok kifosztásával Egyiptom megsokszorozta a kézműves termeléshez szükséges nyersanyagokat, élelmiszerkészleteit, s jószágállományát is jelentősen növelte.

Bár a sinai érclelőhelyeket nagy ütemben aknázták ki, az egyiptomi forgalomba került réz jelentős része nem a Sinai-félszigetről származott. II. Amenhotep fáraó (a XVIII. dinasztia idejének közepe) a Szíria és Palesztina ellen indított egyik hadjáratából mintegy 45,5 tonna rézzel tért vissza. A XVIII. dinasztia tagjainak béke idején Szíria és Palesztina rézben fizette az adót, de Kypros szigete is küldött rezet (félig-meddig kötelező ajándék formájában).

Az arannyal hallatlanul pazarló módon bántak Egyiptomban. Az arany legfőbb forrásául természetesen nem a keleti puszták helyi bányái, hanem az etiópiai bányák szolgáltak. A XVIII. dinasztia idején Etiópia alighanem főként aranyban fizette az adót; ezenkívül a szíriai és palesztinai hadjáratok idején is rengeteg aranyat szállítottak Egyiptomba. Az említett II. Amenhotep fáraó például több mint 600 kg arannyal tért vissza egyik hadjáratából. Békés időkben egyébként Szíria és Palesztina (a XVIII. dinasztia uralkodásának közepén) adó gyanánt csupán egy tizedét vagy talán csak egy század részét fizette annak az aranymennyiségnek, melyet Etiópia volt köteles szállítani Egyiptomba. Viszont Etiópia nem szállított sem ezüstöt, sem ólmot, sem rezet; ezeket a fémeket Egyiptom szíriai és palesztinai adófizetőitől kapta vagy a szíriai és palesztinai hadjáratok idején zsákmányolta. Amikor a XVIII. dinasztia korában az egyiptomi csapatok elérték a hettita birodalom határait, onnan ezüstöt küldtek ajándékba a fáraónak, ebből ugyanis igen sok volt Kisázsiában. Ugyanakkor ólmot nyilván a kyprosi uralkodó küldött neki.

Noha a Sinai-félszigeten rendszeresen termeltek ki türkizt, a XVIII. dinasztia fáraói szíriai és palesztinai hadjárataikban is sokat zsákmányoltak ebből az értékes anyagból; ugyaninnen lazurit is érkezett zsákmány és sarc formájában. Mezopotámia királyai és feltehetőleg Kypros uralkodója is ajándékoztak lazuritot Egyiptomnak. A XVIII. dinasztia idején és később Etiópia is szállított féldrágaköveket.

Az épületfát a Libanon-hegység erdői adták akkoriban. A XVIII. dinasztia idején Etiópia faanyagát is felhasználták hajóépítésre, de az egyiptomi hadihajók építéséhez szükséges fa legnagyobb része Föníciából érkezett. Értékes fát importáltak zsákmány és sarc formájában Szíriából és Palesztinából, azonkívül a hettiták országából és Kyprosról is kaptak ajándékba faanyagot. Etiópia ébenfát szállított; egyébként ebből az értékes fekete fából a Vörös-tenger déli partvidékéről is sokat vittek be az országba.

Az elefántcsont-szállítás szintén az etiópiaiak egyik kötelezettsége volt, de a XVIII. dinasztia idején Kypros szigete is ajándékozott elefántcsontot; Észak-Mezopotámiában akkoriban még volt elefánt, s Kypros valószínűleg onnan kapta az elefántcsontot.

Azt már említenünk sem kell, hogy milyen temérdek gabonát és élelmet zsákmányoltak a hódító hadjáratok során, és mennyit kaptak ajándékba (főleg északról).

Nem alaptalan az a feltevés, hogy a Vörös-tenger déli partvidékével tartott kapcsolatot megkönnyítette a Vörös-tenger és a Nílus között (Egyiptom északkeleti részén) ásott hatalmas csatorna, az akkori idők nagyszabású létesítménye.

Széles körben felhasználták a helyi nyersanyagokat. Az Újbirodalom időszakának roppant méretű thébai templomépítkezéseinél először aknázták ki nagy méretekben a dél-egyiptomi homokkőbányákat.

Mivel az országban bőven volt nyersanyag, s a szomszédos népektől is gátlás nélkül raboltak nyersanyagokat, a külkereskedelemre csak korlátozott formában lehetett szükségük. A XVIII. dinasztia végén élt fáraóknak a Közel-Kelet nagyobb hatalmaival és Szíria meg Palesztina leigázott uralkodóival folytatott levélváltásában nagyon kevés szó esik kereskedelemről. A fáraók és más nagyobb hatalmak királyai közt szokásos ajándékváltás már-már határos volt a kereskedelemmel, de még mindig nem lehetett annak tekinteni. Az ajándékozások eleinte különben is egyoldalúak voltak: Elő-Ázsia fejedelmei megajándékozták a fáraókat, mert így iparkodtak megmenekülni a háború veszélyétől; később aztán — például a babiloniai királyok — aranyat kértek a fáraótól, aki viszont arannyal igyekezett megnyerni magának őket. Egyébiránt az elő-ázsiai fejedelmek ajándékait Egyiptom sohasem viszonozta egyenlő értékű ajándékokkal; mindig jóval kisebb értéket adott, mint amennyit kapott.

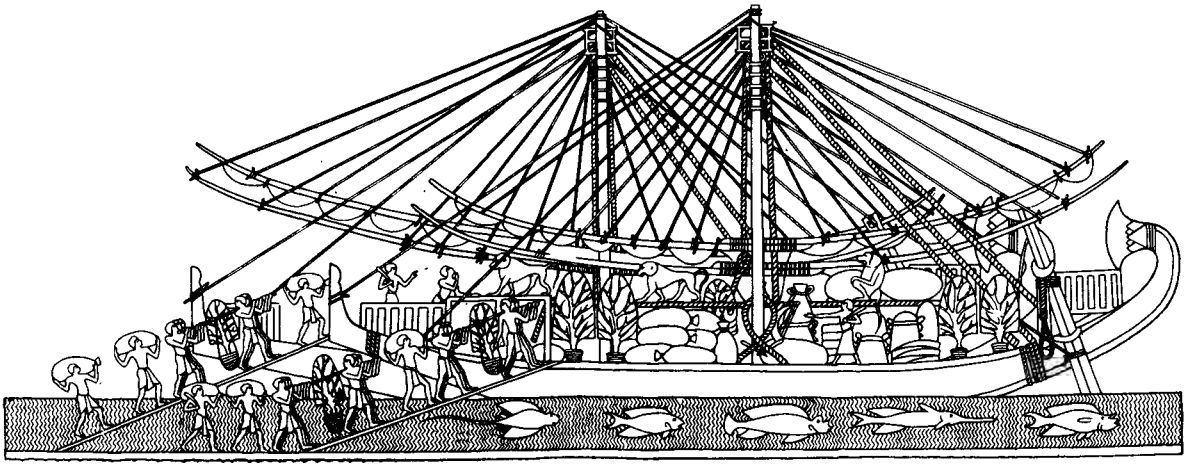

Egyiptomi vitorláshajók Punt országában
Ḥatšepsut Der el-Bahri-i templomának domborműve. XVIII. dinasztia

A XVIII. dinasztia végén Egyiptom önkényesen garázdálkodott szíriai és palesztinai birtokain, a helyi birtokosok pedig az egyiptomi hatalom képviselőivel együtt fosztogatták a babiloniai király kereskedőit. A király ezért panasszal fordult a fáraóhoz, s elmondta, hogy ilyen körülmények között igen nehéz Szíriában és Palesztinában utazniuk a babiloniai kereskedőknek, de még az egyiptomi követeknek is.

A XVIII. dinasztia uralkodásának közepén Ḥatšepsut királynő katonákkal megrakott hajói felkeresték a Vörös-tenger déli partvidékét (Punt országát). Ez a híres utazás inkább hódító hadjárat volt, mint kereskedelmi vállalkozás. Az egyiptomi követ ajándékokat vitt az ott tisztelt istennő szentélyének: áldozati kellékekkel telt edényeket és „mindenféle hasznos dolgokat": gyűrűt, nyakéket, szekercét, tőrt. Hazafelé viszont az egyiptomi hajók zsúfolásig meg voltak rakodva különféle füvekkel, illatos gyantával, gyantát adó fákkal, ébenfával, különféle egyéb értékes fákkal, elefántcsonttal, arannyal, füstölőszerekkel, kenőcsökkel, továbbá majmokkal, agarakkal, leopárdbőrökkel, végül pedig foglyokkal és azok gyermekeivel.

Ez az út azt eredményezte, hogy az egyiptomiak uralmuk alá hajtották Puntot. Punt vezérei az egyiptomiakkal együtt a fővárosba utaztak, hogy tisztelegjenek a fáraó előtt. Maguk az egyiptomiak adónak tekintették Punt ajándékait.

Mindazonáltal a külfölddel való cserekereskedelem — legalábbis az Újbirodalom második felében — nem volt szokatlan jelenség. A templomok hajóin külön kereskedők jártak mindenfelé, hogy megvásárolják a templom részére szükséges dolgokat. A XIX. dinasztia idejéből származó

iskolai kéziratok gazdag hajótulajdonost említenek, akinek gályája a Földközi-tenger keleti part-vidékét járja.

Az iskolai kéziratokban szó esik még babiloniai ménekről, a hettiták bikáiról, kyprosi tehenekről, a hettiták országának és Mezopotámiának az olajáról stb. Az egyik ilyen kéziratban a hettiták országának kopjáiról olvashatunk. IV. Amenhotep fáraó (XVIII. dinasztia végén) új fővárosának feltárása során olyan épületekre bukkantak, amelyekben feltehetőleg mykénéi kereskedők éltek.

A RABSZOLGATARTÁS FEJLŐDÉSE

A rabszolgatartás az Újbirodalomban addig nem látott méreteket öltött. Néha még a viszonylag szerény társadalmi helyzetben élő embereknek is volt rabszolgájuk: pásztoroknak, kézműveseknek, kertészeknek, kapusoknak, hajósoknak, kereskedőknek, fuvarosoknak, katonáknak, alsópapoknak, alantas hivatalnokoknak, egyszerű városi polgároknak. A XIX. dinasztia uralkodásának elejéről ránk maradt egy rendelet, amely Osiris abydosi templomát mentesítette minden állami kötelezettség alól, és megtiltott minden merényletet a templom vagyona és jogai ellen; a felelős állást viselő személyeknek többek között azt is megtiltotta, hogy ennek az etiópiai templomnak a dolgozóit háborgassák. A rendelet megtiltotta, hogy szántásra, aratásra és egyéb munkákra más körzetekbe hurcolják ezeket a dolgozókat, feleségeiket és rabszolgáikat. A rendelet megszegőit kegyetlen botbüntetés fenyegette, s amellett a bűnösöknek kártérítésképpen ugyanannyi napot kellett a templom részére dolgozniuk, ahány napra a templom embereit elhurcolták. Ezek szerint tehát a templom dolgozóinak is lehettek rabszolgáik; e templomi dolgozók közé tartoztak a „szántóföldi felügyelők, földművesek, kertészek, szőlőművelők, teherhajók (parancsnokai?), teher(szállítók?), idegen országokkal kereskedők, aranykereskedők, aranymosók, hajóépítők és mindenki, aki a templom területén végezte munkáját". Később a tilalom érvénye a templom pásztoraira és azok rabszolgáira is kiterjedt. Külön rendelet tiltotta, hogy valaki papokat, jósokat és egyéb templomi alkalmazottakat háborgasson, e személyek feleségét és rabszolgáit is beleértve.

Hadifoglyok megbélyegzése III. (vagy IV.) Ramses idejében
Dombormű. XX. dinasztia

A XVIII. dinasztia uralkodásának végén az egyik pásztornak legalább egy rabszolgája és két rabnője, az egyik kapusnak pedig legalább három rabnője volt; az Újbirodalom korának második felében két másodrangú pap közül az egyik sírjába hét rabnőt rajzoltak gyermekeivel, a másikéba pedig kilenc rabszolgát (férfit és nőt vegyesen).

A XVIII. dinasztia uralkodásának elején az egyik hajón szolgáló harcos fiának, aki maga is katonaként szolgált, és csak később lett az evezősök parancsnoka, kilenc rabszolgája és 10 rabnője volt; ezeket mind — vagy legalábbis majdnem mind — kinevezése előtt kapta. A XIX. dinasztia korabeli iskolai kéziratok szerint egy harciszekeres kiképzésre felvett ifjút

öt rabszolga kísért el a kiképzés színhelyére, de közülük csak kettő maradt ott az ifjú személyes szolgálatára.

Milyen nagy igyekezettel és szorgalommal iparkodtak ezek az egyszerű emberek rabszolgát szerezni! A fáraók seregei már a hyksósok elleni harc elején „oroszlán módjára" vadásztak zsákmányra, elsősorban rabszolgákra, s a szerzett zsákmányt „repeső szívvel" osztották szét. A XVIII. dinasztia elején a harcosok ösztönzésének legjobb módszere a fogolyosztás volt. A XVIII. dinasztia idején a fáraó kíséretének egyik „királyi harcosa" „46 főt zsákmányolt" magának. Amikor a XX. dinasztia uralkodása idején belső viszály tört ki Egyiptomban, az egyik etióp harcos rabszolgát szerzett magának, majd később eladta.

A rabszolgaszerzés vágya nemcsak háborúban szállta meg az embereket. A XIX. dinasztia idején egy városi kishivatalnok feleségének nagyon megtetszett a kereskedőnél meglátott szíriai rabszolgalány, s ismerőseitől különféle tárgyakat szedett össze, csakhogy megvehesse. A XX. dinasztia uralkodásának végén egy kertész felesége a temetőben összelopkodott holmikat rabszolgákra cserélte el. A XVIII. dinasztia idején szívesen béreltek rabnőket „napokra" is. Ilyen üzletet néha közeli rokonok is kötöttek egymással. Egy pásztor után öt olyan szerződés maradt ránk, amelyben rabnőt vett bérbe. A XVIII. dinasztia uralkodásának végén egy rabnőért 28 šēti (210 gramm) ezüst értékű marhát adtak; összehasonlításul megemlítjük, hogy egy tehénnek akkoriban 6—6 $^1/_2$ šēti, egy mérték szántóföldnek (0,27 hektár) 2 šēti, egy kecskének pedig $^1/_2$ šēti volt az ára. Az Újbirodalom korának második felében a rabszolgák ára magasra szökött. Így például az említett szíriai lányért a vevő 373 gramm ezüstnek megfelelő értékű holmit adott; a XX. dinasztia uralkodásának végén egyetlen rabszolgáért összesen több mint 360 gramm ezüst értéket képviselő ezüstöt, rezet, gabonát és ruhát

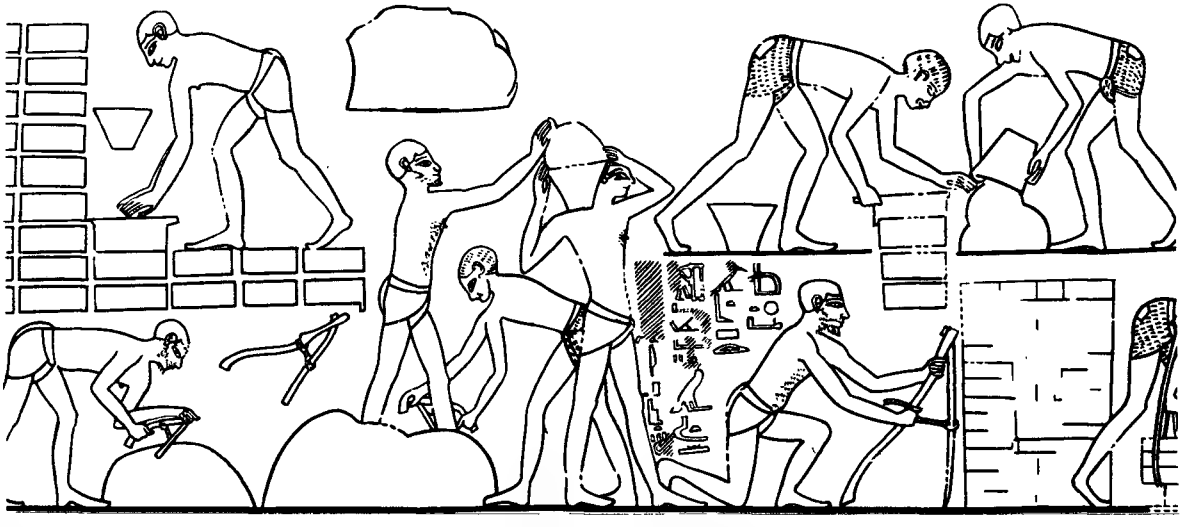

Szíriai rabszolgák egy Amon-templom gazdaságának építkezésénél
Thébai sírkamra falfestménye. XVIII. dinasztia

fizettek. Egyébként ugyancsak a XX. dinasztia uralkodásának végén olyan eset is előfordult, hogy 182 gramm ezüstért vásároltak rabszolgát. Akkoriban egy gramm ezüstért 72 $^1/_2$ liter gabonát lehetett vásárolni.

Ezt a rabszolgavásárlási lázat, mely a drágaság ellenére is tartotta magát, csak azzal lehet magyarázni, hogy a kisebb gazdaságoknak egyre nagyobb szükségük volt a rabszolga munkájára.

Amikor I. Jahmes, az Újbirodalom megalapítója rabszolgákkal jutalmazta hajón szolgáló harcosait, adományához minden esetben szántóföldet is csatolt: első alkalommal 5 „főt" és 5 arura

földet, második esetben pedig 3 „főt" és ugyancsak 5 arura földet adományozott. Az első esetben így jutalmazta meg az egész evezős-csapatot. Az Újbirodalom végéről származó egyik etiópiai felirat szerint egy templomi énekesnő örökhagyási joggal földet s ugyanakkor rabszolgákat és rabnőket kapott valamelyik gabonaraktár főnökének vagyonából („dolgaiból").

Kiváltképpen sok rabszolgát tartottak a királyi meg a templomi gazdaságok, melyek a győztes háborúk és a legyőzöttektől behajtott hadisarcok révén bőven rendelkeztek munkaerővel.

A XVIII. dinasztia uralkodásának közepén II. Amenḥotep fáraó egyik szíriai hadjárata során 89 600 embert hurcolt el (a felirat által feltüntetett végösszeg szerint; az egyes részletek összeadásából még nagyobb szám jön ki: 101 218). A XVIII. dinasztia idején zsákmányolt foglyokra vonatkozó egyéb, általunk ismert adatok messze elmaradnak ettől a számtól. A foglyok száma rendszerint nem volt több, mint 3000, de néha csak 1000 vagy csupán néhány száz. Maga II. Amenḥotep egy másik szíriai és palesztinai hadjáratában mindössze 2015 embert zsákmányolt. Viszont a XIX. dinasztia uralkodásának végén, Merenptaḥ fáraó idején, több mint 9000 foglyot ejtettek az Egyiptom ellen támadó törzsekből. Mivel a háború állandó jelenség volt, a foglyok beáramlását jelentősnek kell tekintenünk.

A XVIII. dinasztia uralkodásának közepén III. Ṯḥotmes fáraó uralkodása alatt Szíria és Palesztina köteles volt évente bizonyos számú embert küldeni adó fejében (a ránk maradt adatok szerint kb. 700 volt a legtöbb). Dél-Etiópia évenként több mint száz embert küldött (a legnagyobb szám 134), Észak-Etiópia pedig — ugyanezen adatok szerint — évenként csak 10—30 embert. A foglyokat nyakuknál kötéllel egymáshoz kötözve, kezüket fakalodába szorítva hajtották, ami hihetetlen kínszenvedést okozott nekik. Az Újbirodalom korának második felében az volt a szokás, hogy a foglyokra — akár a barmokra — tüzes bélyeget sütöttek, melybe a király neve volt vésve.

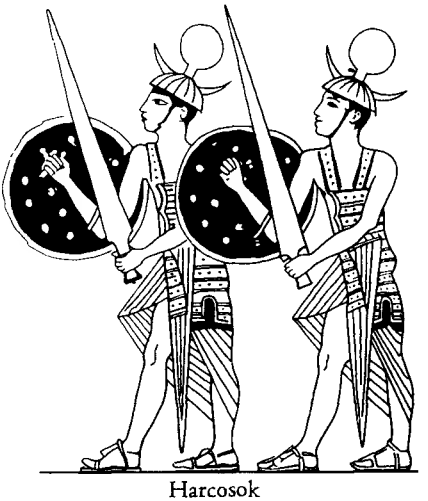

Harcosok

Festmény a XIX. dinasztia korából

A foglyok jelentős része a templomokba került, főként Amon istennek, Thébai istenének, az akkori fáraók védelmezőjének templomába. Az Újbirodalom feliratai gyakran megemlítik, hogy Amon temploma újabb foglyokkal gazdagodott. III. Ṯḥotmes fáraó (XVIII. dinasztia) igen rövid uralkodása alatt 1588 szír és még bizonyos számú etióp rabszolgát áldoztak Amonnak. A XX. dinasztia uralkodásának elején III. (IV.) Ramses fáraó Amon főtemplomának 2607 szír, palesztinai és etióp rabszolgát, Ptaḥ templomának pedig 205 rabszolgát adott. A kiválogatott rabszolgák a templomok műhelyeiben és raktáraiban dolgoztak, ahol az áldozatokat készítették elő. A XVIII. dinasztia uralkodásának közepén igen sok rabszolga dolgozott Amon takácsműhelyében; különféle vásznakat szőttek, durva és finom minőségűt egyaránt. A fogoly takácsoknak egy évre előre kiutalták a nekik járó kenőcsöt és ruhát, ami arra is utal, hogy külön lakásuk vagy legalábbis elkülönített szállásuk volt. Az Újbirodalom korának második felében a főváros temető kézműves-csoportjába osztott rabnők előre kapták meg egy havi gabonaadagjukat. A XVIII. dinasztia idején Amon templomának rabszolgáit téglagyártásra és építésre is felhasználták. A XIX. dinasztia idejéből származó egyes közlemények szerint a templomok hajóin is szolgáltak rabok, bár nem tudjuk, hogy külföldiek voltak-e.

Sok idegen törzshöz tartozó rabszolgából földműves lett a templomi földeken. A XVIII. dinasztia uralkodásának közepén III. Ṯḥotmes a foglyok egy részét Amon templomának adta „földművelőkül, hogy műveljék a földet, gabonát termesszenek, megtöltsék a magtárakat az istennek bemuta-

tandó áldozatok céljából". Ugyanennek a dinasztiának a végén III. Amenhotep szántóföldet és fogoly földművelőket adott Memphisben épített templomának. III. Amenhotep fáraó thébai emléktemplomát egész falvakkal vették körül, amelyekben szír foglyok éltek. A földművelő rabszolga egészen megszokott jelenség volt abban az időben. A XX. dinasztia egyik írnoki könyvében a „földművelők" és parcellák egyéb birtokosai között több mint 10 rabszolga szerepel. Arról is vannak adataink, hogy rabszolgák földet adtak el.

Nagy volt természetesen a külföldi rabszolgák improduktív felhasználása. A gazdag kocsija előtt etióp fullajtárok futottak; a XIX. dinasztia idején a fáraó rengeteg csinos külföldi ifjúval vetette magát körül, akik serfőzői, pohárnoki és legyezőtartói minőségben szolgáltak mellette.

A XIX. dinasztia korának forrásai azonban arról is beszélnek, hogy a külföldiekkel súlyos munkákat végeztettek, például kőszállítást. A XVIII. dinasztia uralkodásának közepéről származó ábrákon szír foglyok téglát készítenek és falat raknak botot tartó felügyelők őrizete alatt. Hogy milyen nagy árat követeltek a kőbányákba indított „békés" hadjáratok, az már abból az egy adatból is látható, hogy a XX. dinasztia idején egyetlen ilyen hadjárat több mint 8000 részvevőjéből (köztük legalább 800 külföldi volt) 900 ember pusztult el. Ránk maradt egy katonai parancsnoknak parancsnoktársához írt levele, amelyben szökevények — nyilván állami rabszolgák — üldözéséről számol be.

De nem minden fogoly lett rabszolga. A foglyul ejtett tengeri kalózokat, a šerdeneket (feltehetőleg a szardíniaiak elődei) a fáraó testőrei közé sorozták be. A XVIII. dinasztia idején, bár csak közvetve, de többször esik szó foglyok által lakott megerősített helyekről, viszont a XX. dinasztia idején már részletes adataink vannak arról, hogy fogoly libyaiakat feleségükkel és gyermekeikkel — bár mindet megbélyegezve — saját törzsük vagy nemzetségük vezetőinek parancsnoksága alatt erődökben telepítették le. A jószágot elvették a foglyoktól, de mint harcosok, ellátást kaptak a kincstártól. Azokról az etiópiaiakról, akiket a XVIII. dinasztia uralkodásának közepén adó fejében küldtek Egyiptomba, tudjuk, hogy „kísérőknek" szánták, és talán hírszerzőként használták fel őket.

A FÖLDMŰVELŐK HELYZETE

Az egyiptomi nép tömegeit — „a nép gyermekeit" — mély szakadék választotta el a tisztviselői rétegtől. Igen gyakoriak voltak a népszámlálások, melyek adókivetési célokat szolgáltak. E „felülvizsgálatok" számos írott emlékben szerepelnek. A XVIII. dinasztia idején például az emberekkel együtt a jószágot és a szárnyasokat is összeírták; különféle munkák elvégzése előtt is tartottak ilyen felülvizsgálatokat. Az egyik írásos emlék azt mondja, hogy „felülvizsgálják az egész népet, elviszik a legjobbakat. A férfiakat háborúba, az ifjakat újoncnak viszik". De nemcsak a hadsereg részére szereztek így embert: „Amint a csecsemő kikerül anyja méhéből, (már) az elöljáró előtt törlik meg. A gyermek kísérő (vagyis szolga) a harcosoknál, az ifjút újoncnak, az öreget földművesnek adják, a férfit katonának, a sántát portásnak, a vakot bikaetetőnek." Az ilyen „felülvizsgálatok" azt a célt is szolgálták, hogy nyilvántartásba vegyék a „mesterséghez értőket", „akik tudják, hogyan kell felhasználni a kezüket".

Az idézeteket a XIX. dinasztia egyik iskolai tananyagából vettük; „az öreget földművesnek adják" — és ez nem véletlen. Az akkori levelek beszélnek „földművelésre fogott, katonák közül kiválogatott öregekről". A XIX. dinasztia uralkodásának elejéről származó egyik rendelet előírta, hogy testi fenyítés vagy megcsonkítás után templomi földművessé kell tenni minden olyan tisztviselőt, aki szemet mer vetni a templom földjére vagy jószágára, vagy nem hallgatja meg templomi ember panaszát. Egy ízben a rendelet leszögezte, hogy a bűnös feleségét és gyermekét a templom vezetőjének rendelkezésére kell bocsátani.

Az ilyen „földművesek" legtöbbje parcellát kapott a fáraó vagy a templom földjein; e földművesek a főnök felügyelete, annak „botja" alá tartoztak. Tudunk olyan földművelőkről is, akik magánszemélyek birtokában voltak.

Az egyiptomi földműveseket „a fáraó embereinek" nevezték. A XX. dinasztia idejéről származó egyik írnoki könyvben lépten-nyomon „földműveseknek" nevezik az olyan személyeket, akiknek valamilyen parcella volt a birtokában, így például a papokat is, de nemcsak az alsópapokat. A „földművelők" közé soroltak néha jómódú személyeket is, akik nagy mennyiségű gabonát takarítottak be földjükről. A XIX. dinasztia idején a „földműveseknek" maguknak is lehettek rabszolgáik. Így tehát az egyiptomiak társadalmi vonatkozásban különféle embereket neveztek „földművelőknek". Rabszolgák nem voltak közöttük, de minden valószínűség szerint igen sok közösségi tag tartozott ebbe a kategóriába. A közösségi földművelők közül csak kevesen gazdagodtak meg, jelentős részük elszegényedett.

A XIX. és a XX. dinasztia iskolai tananyagai nem véletlenül beszélnek olyan sokat arról a sok bajról, mely a földművelőt lépten-nyomon fenyegeti.

A földművelők igen nagy része természetesen nem volt tehetős ember.

Az említett iskolai tananyagok szerint a földműves megműveli parcelláját, feleségével és gyermekeivel él házában. Maga készíti minden szerszámát; nappal szerszámokat farag fából, éjjel pedig kötelet ver. E munkákkal akkor foglalkozik, amikor a földet ár borítja. Amikor a víz visszahúzódik, a földműves elindul, hogy igásjószágot béreljen a szántáshoz. Az állatok állapotáért felelősséggel tartozik a bikák felügyelőjének. Előfordulhat, hogy a vetőmag nem magáé a földművesé, s ha rossz gazda módjára elfecsérli (amiért szintén felelősséggel tartozik), újat már nem tud szerezni helyette.

Jelenetek a földművelő munkából
Thébai sírkamra falfestménye. XVIII. dinasztia

A földművesre már előre kiszabják, hogy mennyi gabonát kell beszolgáltatnia. Az okmányokból megállapítható, hogy még némelyik jómódú földműves is kapott vetőmagot. A termést összeírták, s ha valamilyen okból kifolyólag nem volt mit összeírni, a földművest megverték, megkötözték, s fejjel lefelé a kútba dobták. A szomszédok ilyenkor futásban kerestek menedéket (talán azért, mert valószínűleg felelősséggel tartoztak egymásért). A XIX. dinasztia uralkodásának végéről ránk maradt egy levél, melyben szó esik arról, hogy bizonyos földművesek megszöktek a fáraó egyik birtokáról: az udvari istálló vezetője megverte őket, mire elhagyták parcellájukat, és elmenekültek. A parcellájától erőszakkal elszakított földműves — ugyanabból a korból származó másik levél szerint — másutt dolgozott tovább, s régebbi parcellája megműveletlen maradt. Bár a földművesek parcellái örökölhetők voltak, ők maguk egyáltalán nem voltak röghöz kötve.

A XX. dinasztia uralkodásának elején az Amon-templom bikaistállójának vezetője írásbeli szabályzatot küldött ki számos személynek: két őrnek, az egyik felelős beosztottnak, két földművesnek és Amon egyik „oltárához" tartozó valamennyi pásztornak, hogy a kiküldött szolgával

menjenek ki a földekre, és teljesítsék kötelességüket. A fáraó szántóföldjein folyó munka menetét ismerteti az a XX. dinasztia uralkodásának végéről származó szöveg, amelyben egy ifjú írnok számol be tanítójának vagy a kormányzónak. Délben, amikor az árpa „izzó", az írnok kiküldi a munkásokat a kalász begyűjtésére, s csak azt engedi el, aki az előző napon gyűjtött kalászokkal kiegyenlíti a rárótt feladatot. Mindegyik aratónak naponta adja ki a kenyeret, s havonta háromszor kenőolajat is ad. Külön beszámol az írnok az árpát szérűbe szállító szamarakról.

Az előkelő személyek sírjában ábrázolt mezei munkálatok kiegészítik az ilyen írott forrásanyagokat. A XVIII. dinasztia uralkodásának első felében egy írnok, aki az ország déli részén kezelte a szántóföldeket, a szántás, betakarítás, cséplés és hajórakás felügyelőjének mondja magát. A dolgozókat „földművesnek" nevezi. Az egyik dalból, amelyben a bikaápoló arról beszél, hogy a bikák tulajdonosuknak és a maguk táplálására csépelik a gabonát, azt a helyes következtetést vonhatjuk le, hogy az igásállat nem a dolgozó tulajdonában volt.

Egyébként tudunk olyan esetről, amikor a nomarchés állatok helyett embereket használt igavonásra: az egyik ábrán ekébe fogott emberek láthatók. A XVIII. dinasztia uralkodásának közepéről származó ábrákon a dolgozók mellett élelmiszer hever a földön. Munkára fogták a férfiakat és nőket (utóbbiak kalászt gyűjtöttek és rostáltak), korra való tekintet nélkül, serdülőktől kezdve egészen az aggokig. Meghatározott feladatokat írtak elő számukra. A munkát felügyelők ellenőrizték. Összehangoltan dolgoztak, több ember együtt: egyesek fát irtottak, mások kapával és sulykolóval szétverték a rögöket, egyik az eke mögött haladt, másik az ekét irányította, harmadik a vetőmagot szórta és így tovább.

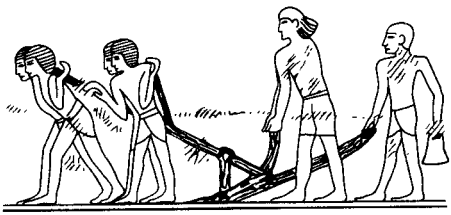

Szántás emberi erővel
El-kabai sírkamra domborműves ábrázolása.
XVIII. dinasztia

Voltak azonban olyan szántóvetők is, akiknek saját termelési eszközük volt (például igásállatuk). A két testvérről szóló mese (XIX. dinasztia vége) jómódú falusi gazdájának több szarvasmarhája volt, s ezekkel az öccse dolgozott. A XX. dinasztia korából származó írnoki tankönyvből arra következtethetünk, hogy némelyik parcellatulajdonos saját vetőmagjával vetette be a földet.

A KÉZMŰVESEK HELYZETE

Az egyiptomi kézműves lakosság bizonyos része viszonylag jó módban élt. Néhány kézművesnek nyilván földje is volt, bár a XX. dinasztia korából származó írnoki tankönyv alapján ítélve parcellát csak ritkán kaptak. Az Újbirodalom kézműveseinek túlnyomó többsége természetesen nagyon szerény körülmények között élt.

Leginkább a fővárosi kézművesek helyzetét ismerjük, akik a holtak kultuszát szolgálták a XIX. és XX. dinasztia korában. A sírok felépítése, díszítése és berendezése Thébaiban, a Nílus nyugati partján a kézművesség sajátos ágává fejlődött. Az ott alkalmazott kézművesek munkásosztagban dolgoztak, mely a XX. dinasztia uralkodásának első felében 120 főből állt. Az osztag két csoportra — bal és jobb „oldalra" — oszlott, mindegyiket főnök és írnok vezette. Az írnok aprólékos részletességgel vezette a munkanaplót és az elszámolást. A munkások között voltak kőfejtők, vakolómunkások, festők, vésnökök, fa- és rézmunkások, továbbá fazekasok, akik egyidejűleg talán kőművesek is voltak. Az államtól élelmiszert kaptak (gabonát, halat, főzelékféléket stb.). Az osztag ellátására külön vízhordókat, konyhakertészeket, halászokat rendeltek ki. Az osztag vezetősége kétszer, sőt, háromszor annyi élelmet kapott, mint az egyszerű munkások. Egyes osztagvezetők úgy rendelkeztek munkásaikkal, mintha azok szolgáik lettek volna, s arra kényszerítették őket, hogy megépítsék a vezető sírboltját, vagy hónapokig táplálják a bikáját.

A XX. dinasztia idején a kézművesek élelem-járandóságát gyakran nem adták ki, mire az éhező emberek beszüntették a munkát, és sajátos sztrájkokat rendeztek. A fáraók emléktemplomához vonulva követelték, hogy ruha- és élelemínségükről értesítsék a fáraót, s a készletek hűtlen kezelésével vádolták meg a legfelsőbb tisztviselőt. A hatóságok rábeszéléssel és a visszatartott élelem részleges kiadásával igyekeztek megbékíteni a dolgozókat, de azután az élelmet megint csak visszatartották, mire a kézművesek újabb viharos tiltakozásban törtek ki. Ezek voltak a dolgozók első megmozdulásai, amelyeket a világtörténelemből ismerünk.

És mégis, a Nílus nyugati partján, Thébaiban feltárt városrész, benne a temetői kézművesek s a felelős és egyéb személyek egymást váltogató házaival és lakásaival, ekkor már nem mutatott olyan lesújtó képet, mint a XII. dinasztia piramisainak környékén épült városi kézművesnegyedek. A Thébai nyugati részén épült városrészben a kézművesek házainak bejárata néha már művészi kidolgozású, feliratokkal tarkított kövekből készült. Néhány temetői kézműves után festményekkel és feliratokkal dúsan borított sziklasírok maradtak ránk.

Még a temetőn kívül foglalkoztatott kézművesek közül is viszonylag jó módban éltek egyesek. Erről tanúskodnak azok a sírkövek, sőt néha sírboltok is, melyek különféle királyi vagy templomi kézművesek után maradtak ránk. Tudunk sok olyan papról, aki egyben kézműves is volt (szandálkészítő, rész- vagy faműves, festő stb.).

Egyesek messze kiemelkedtek környezetükből. A XVIII. dinasztia uralkodásának végén az egyik szobrász úgy ábrázolta magát gazdag sírjában, amint éppen felügyel egész tömeg beosztottjára: asztalosokra, finomművű edényeket és ékszereket készítő mesterekre stb. A XIX. dinasztia idején az egyik vésnök segédmesterek tömegét és szép kerti házát ábrázolta a maga sírjában, a kertben rengeteg rabszolgával. A XVIII. dinasztia egyik aranyművesének egyébként szerény sírboltjának falain vendégek körül foglalatoskodó szolgát és szolgálólányt, szüretelő munkásokat, halat tisztító és madarászó embereket látunk. Lehet, hogy néhány ilyen kép pusztán a fantázia játéka, az előkelőségek sírjaiból lemásolt rajz csupán, más képek viszont valóban a jómódú kézművesek életét mutatják be. Nézzük, mit mesél magáról a szobrászok egyik felügyelője, aki a XVIII. és a XIX. dinasztia határán élt. „A falu legjelentéktelenebb emberének" nevezi magát, majd ezt mondja: „Amikor uram megismert, az ő szíve igen nagyon megtisztelt engem. Láttam a fáraót nap képében szent udvarában. Dicsért barátaimmal szemben, bekerültem a palota urai közé... Munkavezetővé nevezett ki, amikor még jelentéktelen ember voltam. Rámtalált. Az ő szíve nagyon megtisztelt engem. Bekerültem arany palotájába, hogy ott istenszobrokat készítsek."

Már abból a tényből, hogy a temetők kézműveseinek osztagában különféle kézművesek egyesültek, láthatjuk, hogy a munka — adott esetben a sírbolt készítése — sok mesterember között oszlott meg. Ugyanezt figyelhetjük meg a nagyobb műhelyeket ábrázoló képeken. Nem mondhatjuk azonban, hogy a munkamegosztás már teljesen kifejlődött. Legalábbis a temetői osztagban előfordult, hogy amikor a festők és vésnökök munkához láttak, a többieknek napokon át tétlenül kellett várakozniuk. Mégis, a kézművességet már akkoriban rendkívül nagy arányú specializálódás jellemezte. Ebben a vonatkozásban igen érdekes az a sajátos terminológiai enciklopédia, mely csonka terjedelemben, néhány másolatban maradt ránk az Újbirodalom utáni időszakból. E lista legteljesebb példányát a moszkvai Állami Képzőművészeti Múzeumban őrzik. A szótárszerű okmány például az építőmunkások között felsorolja a bányászokat, kőfejtőket, még valamilyen kőmunkásokat (talán „kőtörőket"), festőket, vésnököket, vakolómunkásokat („gipszelőket"), kőhordókat, falazókat, (fal)„rakókat". A szótár 5 különféle péket említ. A fegyverműves mesterséget a fegyverkovács, a harciszekér-készítő, az íj- és nyílkészítő képviseli. S emellett a szótár nem mondható kimerítően teljesnek.

Az Újbirodalom korában az egyiptomi hadsereg gyalogosokból és harci szekeresekből állt. A hátaslovat már ismerték a XVIII. dinasztia korának elején, sőt még előbb is, de a lovasság mint fegyvernem az egyiptomiaknál ekkor még nem volt meg. A hadihajók nemcsak csapatszállításra szolgáltak, hanem ütközetekben is részt vettek. Különböző nagyságú katonai egységek és csapatok voltak, s zászlókat, kürtöket, dobokat használtak. A katonák állami ellátást kaptak. Az államtól kapták nyilván a fegyverzetet is (a XX. dinasztia korában béke idején raktárakban őrizték a fegyvereket), de a harci szekeres katonák, akik lovukat az államtól kapták, mint tehetősebb emberek maguk is vásároltak harci szekereket.

Az Újbirodalom korának második feléből származó iskolai tananyag szerint, amely a jövő írnokait el akarta riasztani a katonai szolgálattól, a gyalogost folyton verték, éheztették, látástól vakulásig kimerítő munkát végeztettek vele. Egyes képeken az öreg harcosok és alacsonyabb rangú parancsnokok megkülönböztető jelvényként botot tartanak a kezükben. A katonákat gyakran vezényelték ki kőfejtésre és kőszállításra. A gyalogos harcosok általában a nép fiai voltak, akiket részben már serdülő korukban kiválogattak, részben pedig ifjú vagy érett korukban soroztak be. A fáraó egyik hirdetménye szerint, amely a XX. dinasztia korának elejéről származik, a korábbi fáraók minden tizedik templomi embert besorozták katonának. A XIX. dinasztia idején még olyan ifjakat is beosztottak katonai szolgálatra, akiket a főtisztviselő papi pályára szánt. „Őfelsége harcosai" között a XVIII. dinasztia korában még nomarchések rokonai is szerepeltek.

A harci szekeres katonák talán valamivel tekintélyesebb helyzetben voltak. Az egyik iskolai tananyag szerint egy ifjút anyai nagyapja kedvéért a „lóistállóba" osztottak be; az eljövendő harcos itt rabszolgáival jelent meg. Ezután jó lovakat szerzett a ménesből, s maga vásárolta meg harci szekerét. Amint a gyalogságnál megvoltak „őfelsége harcosai", ugyanúgy a harci szekeresekhél is megvoltak „őfelsége harci szekeresei", de az egyszerű harci szekeresek között is megtalálhatjuk fontos katonai tisztviselőknek, főpapoknak és másoknak a fivéreit. Helytelen volna azonban azt képzelnünk, hogy a harci szekeres katonák minden egyes tagja az előkelők soraiból került ki. Templomi embereket nemcsak a gyalogsághoz soroztak be, hanem a harci szekeresekhez is.

Háború idején az egyiptomi hadsereg mindent összeharácsolt, amit csak lehetett, noha a helyi kormányzók ellátták gabonával, borral és állatokkal. Tudunk két olyan katonáról, akik a XVIII. dinasztia idején szolgáltak: az egyik evezős-parancsnok volt, a másik egy elit csapatrészleg parancsnoka; az elsőnek 20 rabszolgája és sok földje volt élete végén; mindkettőt igen tekintélyes sírba temették. Nagy számban maradtak ránk egyszerű harcosok, tengerészek, harci szekeresek sírtáblái, ami arra vall, hogy meglehetős jómódban éltek.

Az Újbirodalom egész időszakáról elmondhatjuk, hogy a királyi hatalom nagy figyelmet fordított a hadseregre. A XVIII. dinasztia idején földet és rabszolgákat, valamint kitüntető arany- és ezüstjelvényeket: nyakláncokat, karkötőket, „oroszlánokat", „legyeket" osztottak szét a harcosok között, gyakran bőségesen meg is vendégelték őket. A XIX. dinasztia elejéről származó egyik feliraton azt olvashatjuk, hogy a kőbányában minden harcosnak naponta körülbelül 1,8 kg kenyeret, sült húst, 2 csomó zöldséget, s havonta 2 vászon-„ruhát" adtak.

A hadsereg jelentős része külföldiekből állt. Az etiópok már a hyksósok elleni harcokban az egyiptomiak oldalán verekedtek. A XVIII. dinasztia idején alighanem belőlük került ki azoknak a csapatoknak a zöme, melyek béke idején Szíriában és Palesztinában állomásoztak. A XVIII. dinasztia korának végén IV. Amenhotep fáraó testőrei között szírek, libyaiak, etiópok voltak, bár egyiptomi parancsnokok alatt álltak. A šerdenek a XVIII. dinasztia idején jelentek meg a hadseregben, s a XIX. dinasztia idején már szinte kivétel nélkül közülük került ki a fáraó testőrsége. E dinasztia uralkodása alatt a hadsereget általában sok külföldivel egészítették ki. Az egyik irodalmi papiru-

KERT ÖNTÖZÉSE SADUFOKKAL
Ipui thébai sírkamrájának falfestménye. Egyiptom.

Kézművesek városkájának alaprajza (a Nílus nyugati partján, Thébai, a mai Der el-Medina közelében)
A városfalakon kívül emelt épületeket üres körvonalak mutatják

szon szereplő számtanfeladatból az derül ki, hogy a szíriai és palesztinai „lázadók" ellen vezényelt sereg 1900 egyiptomiból, 520 šerdenből, 1600 libyaiból, 100 más törzshöz tartozó libyaiból és 880 etiópból állt. Jogaikat tekintve a külföldi harcosok egyenlők voltak az egyiptomiakkal. A XX. dinasztia korabeli írnoki könyv szerint a šerdeneknek többnyire földparcellájuk is volt.

AZ ELŐKELŐSÉG. A PAPSÁG

Az egyszerű egyiptomi lakosság fölött állt az előkelők rétege. Nézzük meg, milyen volt az előkelő tisztviselő élete a XIX. dinasztia idején: „Finom vásznakba öltöztél, szekérre szálltál, aranypálca a kezedben... fogatodban szír csődörök, kocsid előtt zsákmányolt etiópok futnak. Cédrushajódra szálltál, mely jól fel van szerelve orrától a tatjáig; szép nyaralót szereztél a város környékén. Szád tele borral és sörrel, kenyérrel, hússal és süteménnyel. Kövérre hízott bikákat szúrnak le, borostömlőket nyitnak ki a számodra, édes dalokat énekelnek kedvedre. A kenőcsök felügyelője illatos olajjal ken be, főkertészed koszorút helyez fejedre, madarászaid főnöke kacsát, halászod halat rak eléd. Hajód megérkezett Szíriából és Palesztinából, mindenféle drága holmival zsúfoltan. Karámod telve borjakkal. Szolganéped egészséges." Az Újbirodalom idején az a szólás járta, hogy amikor a nagyúr valamelyik szolgáért kiált, ezren jelennek meg parancsszavára lesve. A szolgák és más alantas személyek arcra borulva üdvözölték urukat.

Másrészt viszont maguk az előkelők is éppen így alázkodtak meg a fáraó előtt. Az udvarban ők is hason csúsztak, s a földet csókolgatták. Igaz, ez nem volt újdonság, de az Újbirodalom korában különleges alapja volt: az előkelő rétegek hatalma ekkor már nem annyira személyi földbirtokukon, mint inkább az államapparátusban elfoglalt helyzetükön alapult.

Az Óbirodalomban a nagyúr gazdasága személyi volt, szemben a „fáraó házával". Amikor aztán a születési arisztokrácia uralma megdőlt, rendszerint már csak a nomarchések „személyi házáról" hallunk; a nomarchések szigorú különbséget tettek saját személyi tulajdonuk és az uralkodó tulajdona között, amely csupán „beosztásuknál" fogva tartozott hozzájuk. Amikor a születési arisztokrácia ősi hatalmának ezt az utolsó csökevényét — a nomarchések hatalmas gazdaságát — is felszámolták, az Újbirodalomban a „személyi ház" fogalma eltűnt a közhasználatból.

A XVIII. dinasztia korának egyik felirata homályosan arra utal, hogy valamelyik tisztviselőnek egyidejűleg Felső- és Alsó-Egyiptomban is voltak birtokai. A sírok falain sok olyan képet láthatunk, amelyeken cselédek dolgoznak a sír tulajdonosának földjén és szérűskertjében. Arra azonban nincs semmiféle adatunk vagy utalásunk, hogy a XVIII. dinasztia tisztviselőinek birtokai akár csak megközelítőleg akkorák lettek volna, mint az Óbirodalom nagyurainak vagy a Középbirodalom nomarchéseinek birtokai. Az Újbirodalom forrásai közül egyiket sem állíthatjuk azok mellé az óbirodalmi listák mellé, melyek tucatszámra sorolják fel egy-egy nagyúr falvait. Amikor a XVIII. dinasztia végén egy katonai parancsnok, akit a fáraó emelt ki a „semmiből", kérkedni akart új helyzetével, csupán egyetlen falu „urának" nevezhette magát.

A XVIII. dinasztia korából tudunk egy nomarchésről, aki az ország egész déli részén intézte a nomosok szántóföldjeivel kapcsolatos ügyeket. Ebből az adatból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy akkoriban a nomarchések már nem rendelkeztek korlátlanul a nomosukban levő földekkel.

Az Újbirodalom mindegyik időszakában találhatunk olyan adatokat, melyek magánszemélyek földbirtokaira utalnak. Nem egyszerűen olyan parcellákról van szó, melyeket bizonyos feltételek között használtak, hanem egyes emberek vagy nemzetségek szilárdan birtokba vett földjeiről, amelyekkel a tulajdonos szabadon rendelkezett. Azt azonban esetenként már bajos volna határozottan megállapítani, hogy a föld a tulajdonukban vagy csupán a birtokukban volt-e. Így például az iskolai tananyag szerint a gazdagnak templomi földön is lehetett birtoka.

A nemesség összetétele lényegesen megváltozott. Az Újbirodalom első két századából (hogy a későbbi időkről már ne is beszéljünk) ismerünk olyan tekintélyes, sőt igen magas állású személyeket, akik nem tisztviselői családból származtak. Ezek kezdetben alacsonyabb beosztásban tevékenykedtek.

Az új hivatalnoki nemesség mellett megmaradt az udvari és helyi nemesség is, melynek tagjai őseiktől örökölték társadalmi pozíciójukat. A nemesség gerincét továbbra is a nomarchések alkották. Egyesek közülük fáraók lettek, mások pedig nomarchés őseiktől tovább örökölték ezt a tisztséget. Az egyik nomarchés — teljesen a Középbirodalom szellemében — még az Újbirodalom korának második felében is előkelő származásával kérkedett. Maga a nomarchési méltóság az egyik legmagasabb rangot jelentette: még a fáraó kincstárának főnöke is előléptetésként kapta meg a nomarchési címet a XVIII. dinasztia idején. Néha a nomarchés hatalma az általa kormányzott terület határain túl is kiterjedt: a XVIII. dinasztia idején a thisi nomos nomarchései egyben a Déli-oázis kormányzói is voltak, bár az oázis a pusztaság kellős közepén terült el, s külön ura volt. E dinasztia fáraói a legszorosabb kapcsolatot tartották fenn a nomarchésekkel. Néhány nomarchés igen tekintélyes helyet töltött be az állam kormányzásában. A nomarchések olyan erősek voltak, hogy a XIX. dinasztia vége felé elég volt a fáraó hatalmának legkisebb megrendülése is, s az ország máris az ő kezükbe került.

A helyi nemesek rétegéhez szorosan kapcsolódott az udvari és fővárosi nemesi réteg, pontosabban az a része, mely rokonságban állt a nomosok nemeseivel, vagy legalábbis egyenrangú volt velük.

A főpapság természetesen semmiben sem különbözött a többi előkelő nemestől. A XVIII. dinasztia idején a papok éppen úgy öltözködtek, mint a nemesek, s a vadászat épp oly kedvelt szórakozásuk volt, mint azoknak. Egyik főpap elégedetten említette meg, hogy a fáraóval együtt hadjáratban is részt vett. Még az egyszerű papok között is gyakran találunk olyanokat, akik főpapok vagy főtisztviselők gyermekei voltak. Így tehát nyilván mondanunk sem kell, hogy a főpapok, sőt a középrendűek is legtöbbször a hercegek és a fáraók egyéb rokonai, a főpapok, nomarchések fiai, valamint a legfőbb tisztviselők közül kerültek ki. A helyi templomok papi testületének feje az Újbirodalom korában is a nomarchés volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a papság elsősorban a helyi nemesség közül került ki, akkor még világosabban látjuk a helyi templomok és a helyi előkelőségek kapcsolatát.

Amon fővárosi temploma igen gazdag lehetett a XVIII. dinasztia idején. Erre vall az is, hogy Amon „házának" vagyis gazdaságának irányítását maguk a legfőbb tisztviselők és egyéb kegyencek ragadták magukhoz, s Amonnak egész Egyiptom területén mindenfelé voltak csordái és nyájai. A templomi birtokok az Újbirodalom korának második felében hallatlanul megnövekedtek. Csupán III. (vagy más számítások szerint IV.) Ramses uralkodásának harminc esztendeje alatt — a XX. dinasztia uralkodásának elején — több mint 100 000 embert, körülbelül 500 000 darab jószágot és több mint egymillió arura (1 arura = 0,27 ha) szántóföldet adományoztak a templomoknak, nem számítva egyéb temérdek ajándékot, évenkénti juttatást és adományt. Hogy mit jelentett egy nagyobb különálló templom gazdasága, azt szemléltetően mutatja a következő adat: a fent említett Ramses 62 626 „főt" ajándékozott újonnan létesített emléktemplomának, amelyet Amonnak szenteltek (mai neve Medinet-Habu). Ezt a templomot egyébként nem főpap, hanem polgári főhivatalnok igazgatta. Ilyesmi másutt is előfordult, de nem vált általánossá.

A közpapok társadalmi helyzete körülbelül olyan lehetett, mint a hadsereg viszonylag tekintélyesebb részének, a harci szekereseknek a helyzete. Jólétüket biztosították az áldozati ajándékok és a gazdag templomi birtokok, melyeknek egy részét ők igazgatták, amellett néhány papnak még egyéb jövedelmei is voltak. A XX. dinasztia korából származó írnoki tankönyv számtalan olyan földparcellát sorol fel, amely egyes papi személyek birtokában volt. A papok tekintélyes számú rabszolgával rendelkeztek. A feliratok többször említik, hogy helyi előkelőségek, tekintélyes emberek, kiváló katonák fiait pappá avatták. Előfordult, hogy főpapok vagy polgári tisztviselők fiai való-

ban alantas beosztásban kezdték meg templomi szolgálatukat, s a hierarchia lépcsőjén nem jutottak feljebb, az alsópapok zöme azonban egyszerű származású volt, gyakran ugyancsak alsópapnak volt a gyermeke. Néhány pap mellékesen még kézművességgel is foglalkozott.

2. EGYIPTOM KATONAI HATALMA ÉS TERÜLETI HÓDÍTÁSAI

A HYKSÓSOK KIŰZÉSE EGYIPTOMBÓL

Az Újbirodalom fennállásának legelejétől kezdve megfigyelhető, hogy egyrészt a főnemesség, másrészt az egyszerű rabszolgatartók s a rájuk támaszkodó fáraó között egyre jobban elmélyült a szakadék. Thébai már a XVII. dinasztia idején megkezdte felszabadító harcát a hyksósok ellen. Lehetséges, hogy a harc a dinasztia korábbi uralkodói alatt kezdődött meg; mindenesetre Kames, a XVII. dinasztia utolsó uralkodója újból megindította. Háborút hirdetett a hyksósok ellen, de a tisztviselők tanácsa elhárította a háborúra való felhívást. A nemeseknek elég volt a déli birodalom is; nekik jutottak a legjobb földek, jószágaik akadálytalanul legelészhettek a Delta hyksósok által megszállt legelőin. Ezért a nemesség hűvösen fogadta a fáraó felhívását, hogy indítsanak háborút az ország északi részén letelepült külföldi megszállók ellen. A fáraó a nemesség vonakodása ellenére is megkezdte a harcot. Sikert sikerre halmozott; serege, melyben déli idegenek is harcoltak, „tüzes leheletként" tört előre, embereket és jószágot zsákmányolva. A fáraó a thébai állami templom kőlapjain örökítette meg a nagyurak nyakasságát és harcosainak hőstetteit, s kijelentette, hogy „Amon parancsára" indította meg a háborút.

A hyksósok végleges kiűzése Kames fivérének és utódának, I. Jāḥmes fáraónak a nevéhez fűződik. Ez az uralkodó néhány vízi és szárazföldi csata után ostrommal bevette Auarist, a hyksósok Északkelet-Egyiptomban épült erődjét. A hyksósok üldözése közben beérte azzal, hogy háromévi ostrom után megszállta Šaruḥan dél-palesztinai erődítményt, s ezzel biztosította keleti határait. Etiópiai hadjáratával megszilárdította az állam déli határát a Nílus 2. zuhatagának körzetében. A fáraó bőségesen megjutalmazta harcosait. Egyik hajós harcosának Auaris és Šaruḥan bevételénél odaajándékozta a harcos által foglyul ejtett embereket.

Jāḥmesnek Egyiptomban is le kellett vernie egy felkelést. Délen lázadás tört ki, de Jāḥmes folyami ütközetben legyőzte a felkelőket, majd egy újabb lázadási kísérletet is elfojtott. Hogy mennyire veszélyesek voltak ezek a megmozdulások, az látható a harcosok bőkezű megjutalmazásából. Egyiküket az első lázadás elfojtásakor két és félszer annyi rabszolgával jutalmazta, mint ahány embert foglyul ejtett, s ráadásul még szántóföldde is; ugyanezt „cselekedte" az evezősök egész osztagával. A második lázadás elfojtásakor az említett harcos újabb rabszolgákat és földet kapott, pedig a látszat szerint nem is hajtott végre semmiféle különleges hőstettet.

A XVIII. DINASZTIA URALKODÁSÁNAK KEZDETE

I. Jāḥmessel új dinasztia kezdődik, a XVIII. dinasztia. Erre az időre az állam határai megközelítőleg a Középbirodalom határaival estek egybe. Jāḥmes utóda, I. Amenḥotep (az i. e. XVI. század közepe) sem terjesztette ki messzebbre országa határait. Észak-Etiópiából külön tartomány lett, de ez sem jelentett lényeges változást.

A hyksósok elleni háború eredményeként összeforrott, új fegyverzetű hadsereg született; e hadsereggel a rabszolgatartó állam áttérhetett újabb hódításokra, hogy rabszolgákat és egyéb zsákmányt szerezzen. Az Újbirodalom egyiptomi hadserege félelmetes erőt képviselt. A gyalogságot továbbra is íjászokra és vértes kopjásokra osztották (ez a felosztás egyébként később nem maradt meg), fegy-

verzetük azonban sokkal hatékonyabb lett. Újabb fegyverként a kopjások bárdot és rövid kardot kaptak. A XVIII. dinasztia idején az íjászoknak a réginél már sokkal hatékonyabb összetett íjuk, s rézhegyű nyílvesszőjük volt. Újdonságot jelentett az egyenes vagy sarlóalakú vágókard, amellyel már nemcsak döfni lehetett, mint a régi tőrrel. A páncélt már a XVIII. dinasztia idején ismerték. A hyksósok elleni háború óta az egyiptomi hadseregben a legfontosabb újítást a ló és a harci szekér jelentette.

Az akkoriban „világbirodalomnak" számító egyiptomi birodalmat I. Amenhotep veje és utóda, I. Thutmosis (görög névalak, egyiptomi Ṯhwtj-mś, olv. Ṯhotmes; az i. e. XVI. század második fele) alapította meg. Délen a Nílus harmadik vízeséséig terjesztette ki határait. A Palesztinán és Szírián át indított hadjáratban az egyiptomiak eljutottak egészen az Eufráteszig, s az egyiptomi hadsereg a Szíria északi részére igényt tartó hatalmas Mitanni állam seregeinek legyőzésével bizonyította be harcképességét és katonai fölényét. Egyetlen sikeres betörés azonban kevés volt ahhoz, hogy Szíriát és Palesztinát szilárdan az egyiptomi birodalomhoz lehessen csatolni.

A rablóhadjáratok gazdagították az államot, és Ṯhotmes idején megkezdődött az Újbirodalom hatalmas kőtemplomainak építése. A thébai Amon isten tiszteletének legfontosabb helyét, az úgynevezett karnaki templomot, amely korábban semmivel sem emelkedett ki a rengeteg templom közül, I. Ṯhotmes idején átépítették, s óriási pompával rendezték be. Amont és városát a papok és fáraók a világ győzedelmes urának nyilvánították.

I. Ṯhotmes fia, II. Ṯhotmes folytatta apja hódításait. Parancsára az egyiptomi sereg egy szálig lekaszabolta a felkelő etióp törzsek férfi tagjait, s csupán az etióp fejedelem egyik gyermekét hagyta életben, hogy a fáraó elé hurcolják. II. Ṯhotmes az ázsiai nomád törzsek ellen is hadat viselt.

Betegség vagy más okok miatt arra gondolt, hogy társuralkodót vesz maga mellé, közben azonban az történt, hogy a fővárosi Amon-templom egyik istentiszteletén fáraóvá kiáltották ki ifjabb fiát, III. Ṯhotmest, aki nem a fő feleségétől született. Ez körülbelül i. e. 1500-ban történt. II. Ṯhotmes halála után özvegye és féltestvére, I. Ṯhotmes fáraó Ḥatšepsut nevű lánya ragadta magához a hatalmat. Ḥatšepsut a gyermeket csak névlegesen hagyta meg fáraónak, s később nyíltan magát tartotta jogos uralkodónak, azt állítva, hogy már atyja azzá tette őt. Természetesen szokatlan dolog volt, hogy az aktív hódító háborúkat folytató katonai hatalom élére női uralkodó került. Maga Ḥatšepsut nem értett a hadsereg vezetéséhez, esetleges ellenlábasát, III. Ṯhotmest pedig nyilván nem akarta a hadsereg élére állítani. Palesztinában és Szíriában úgy látszik csak néhány helység hódolt meg a királynőnek. A Vörös-tenger déli részére (Punt országba) küldött békés expedíció és a terület formális meghódítása, az ajándékokat hozó tengerentúli, valószínűleg kyprosi követek fogadása nem kárpótolhatta a rabszolgatartó egyiptomi államot Szíria és Palesztina területéért.

Ki támogatta hát a királynőt nem egy, nem is két éven keresztül, hanem két teljes évtizeden át?

Volt egy kegyence, Senenmut építész; ez az egyszerű származású ember alkotta meg az egyiptomi építészet csodáját, a királynő lépcsőzetes thébai emléktemplomát (a mai Der el-Bahri környékén). Ez a nagyúr egyben Amon papja is volt, s kezében összpontosult a fáraó személyi gazdaságának és Amon isten gazdaságának kormányzása. Ḥatšepsut korában Amon főpapja volt a legfőbb tisztviselő. Ḥatšepsut minden elődjénél és utódjánál jobban hangsúlyozta, mennyire kedves neki Amon isten. Emléktemplomot építtetett, pazar módon berendeztette Amon állami templomát, s többek között 30 m magas, egy darabból készült óriási obeliszkeket állíttatott fel. Ḥatsepšut újjáépíttetett más templomokat is, amelyek a hyksósok uralma óta romokban hevertek. Úgy látszik, a jelentős erőt képviselő templomi nemesség támogatta a királynőt, sőt valószínű, hogy az uralkodó osztály más körei is mellette álltak.

A királynő III. Ṯhotmes uralkodásának 21. évében halt meg. III. Ṯhotmes mindenekelőtt meg-

Nefertiti fáraónő szoborportréja
Egyiptom. XVIII. dinasztia. Mészkő

szilárdította egyeduralmát, majd arra törekedett, hogy Ḥatšepsutnak még az emlékét is kiirtsa. Elrendelte, hogy meg kell semmisíteni a királynőt ábrázoló valamennyi emlékművet, a feliratokról töröltette Ḥatšepsut nevét, s azokét is, akik a királynő közvetlen bizalmasai voltak.

III. ṮḤOTMES HÓDÍTÓ HÁBORÚI

III. Ṯḥotmes nem sokkal Ḥatšepsut halála után, uralkodásának 22. évében Palesztina és Szíria ellen vezette seregeit. Az észak-palesztinai Megiddó előtt szemben találta magát a szíriai-palesztinai szövetséges erőkkel. E szövetség lelke a szíriai Ḳadeš (Kinza) város uralkodója volt. A vezérek igyekeztek rábeszélni Ṯḥotmest, hogy kerülőúton közelítse meg a várost, a fáraó azonban attól tartva, hogy az ellenség gyávának tekinti, a közvetlenül Megiddóhoz vezető hegyszoroson vonult át seregével. A hegyszoros annyira keskeny volt, hogy a harcosok és a lovak csak libasorban vonulhattak. A szoros kijáratával szemben elhelyezkedő ellenség nem merte megtámadni a síkságra kiérkező egyiptomiakat. A szövetségesek nyilván féltek elhagyni a város határán elhelyezett hadállásaikat. A fáraó sem akart váratlan támadást indítani. A vezérek tanácsára megvárta, míg az egész sereg a hegyszorosból kiér a síkságra, majd délutántól estig egy patakhoz vonult, ahol a sereg tábort vert éjszakára. Az ütközet, amelyre csak reggel került sor, nem tartott sokáig. A számos vezér irányítása alatt álló, szervezetlen szíriai-palesztinai sereg képtelen volt ellenállni az egyiptomiak támadásának, és szétszórtan menekült a városba. Ám az egyiptomiak — a fáraó legnagyobb bosszúságára — nem használták ki az előnyös helyzetet, pedig az ellenség széthányta fegyvereit, szekereit, s a rablással elfoglalt egyiptomi sereg nem tört be a városba a menekülők után. Ezután Megiddó városát csak héthónapos ostrommal sikerült megadásra kényszeríteni.

Ḳadeš városával a fáraónak csak húsz év múlva sikerült leszámolnia.

Háborút akkoriban csak nyáron lehetett folytatni, amikor az időjárás kedvező volt, s az idegen termésből élő sereg ellátása nem okozott gondot. Egymást érték a Palesztina és Szíria ellen indított

Etióp hadifoglyok (rabszolgavásár)
Ḥaremḥeb fáraó sírdomborműve. Egyiptom. XIX. dinasztia

hadjáratok: III. Ṭhotmes 20 év alatt, uralkodásának 22. évétől a 42. évéig 15 hadjáratot vezetett. Ezalatt szilárdan megvetette lábát a meghódított területeken, s egyre újabb városokat és területeket hódított meg. Az egyiptomi sereg azonban nem nagyon értett a megerősített városok bevételéhez. Az ilyen városokat gyakran harc nélkül megkerülte, s csak a környékét pusztította el teljesen. Igy volt ez Ḳadeš esetében is, amíg végül az egyik utolsó hadjárat során az egyiptomiak a falon támadt résen keresztül betörtek a városba. III. Ṭhotmes hadjáratainak északi határa nyilván Kargamîš városa volt az Eufrátesz partján, Szíria, Mezopotámia és Kisázsia határának találkozásánál.

Szíria birtokbavétele elkerülhetetlenül összeütközésre vezetett az észak-mezopotámiai Mitanni állammal, amely akkoriban hatalmának tetőfokán állt, s szintén igényt tartott Szíriára. A fáraó ellen harcoló szíriai államok is Mitanniban látták támaszukat. III. Ṭhotmes uralkodásának 33. évében arra kényszerítette a mitanniak seregeit, hogy visszavonuljanak az Eufrátesz túlsó partjára, majd szárazföldön odaszállította a föníciai Byblos városában épült hajóit, és átkelt a folyón. A mitanniak tovább hátráltak, s Ṭhotmes megindult hajóival lefelé az Eufráteszen, miközben városokat hódított meg és falvakat törölt el a föld színéről. Újabb vereség érte Mitanni államát III. Ṭhotmes uralkodásának 35. évében, de Mitanni e vereség után is beleavatkozott a szíriai ügyekbe. Ḳadeš három városában még hét évig tartotta magát mintegy 700 gyalogos és 50 lovas mitanni harcos. E városokat III. Ṭhotmes uralkodásának 42. évében igázta le.

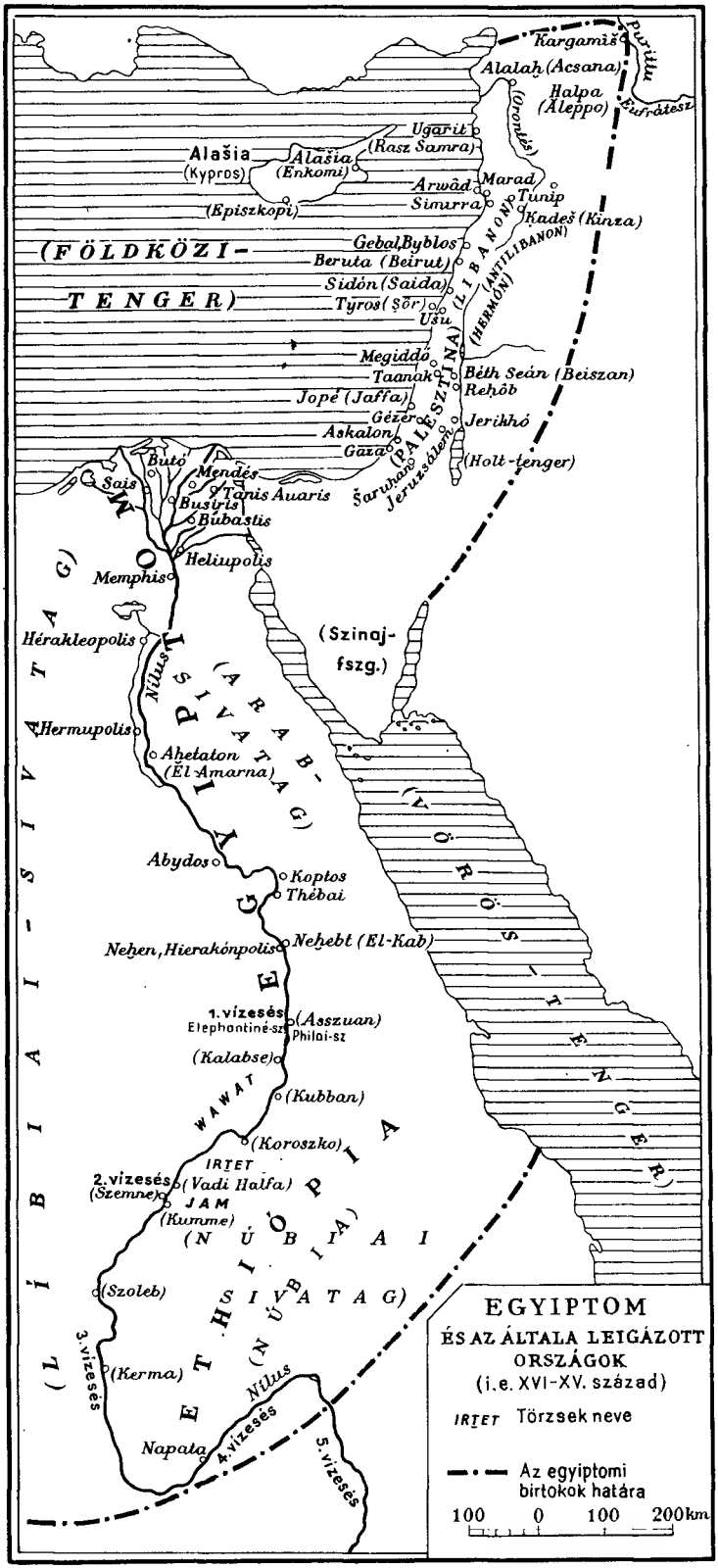

III. Ṭhotmes délen is sokat háborúzott. Állama, melyet olyan makacs kitartással tett hatalmassá, Szíria északi határterületeitől már egészen a Nílus 4. zuhatagáig terjedt.

III. Ṭhotmes utódai alatt a birodalom határai nem változtak. Etiópia, Szíria és Palesztina évenként adót fizetett. Libya szintén adófizető államnak számított. A Vörös-tenger déli vidékéről ajándékokat kapott a fáraó, azonkívül a földközi-tengeri szigetek követei is gyakran megjelentek ajándékokkal megrakodva az uralkodó udvarában. Szíria és Palesztina egyiptomi helytartója — „az északi országok vezetője" — III. Ṭhotmes idején a Földközi-tenger szigetein is képviselte a fáraót. A babiloniai, hettita és asszír fejedelmek kénytelenek voltak számolni Egyiptom rendkívül megnövekedett jelentőségével, s ezért szintén küldtek ajándékokat, de azokat a fáraó kötelező adónak tekintette. A legyőzött szíriai és palesztinai fejedelmeket újból kineyezte saját városukba, azzal a feltétellel, hogy pontosan fizetik a sarcot. E fejedelmek gyermekeit túszként Thébaiba szállították.

EGYIPTOM HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN

Bár Szíriában és Palesztinában a fáraó képviselői és katonai osztagai állomásoztak, az „északi országok vezetőjének" jelentősége e területeken mégis korlátozott volt. Másként állt a helyzet Etiópiában. Az etiópoktól (akikhez akkoriban már néhány néger törzset is hozzászámítottak) szintén szedtek sarcot, de Etiópiát sokkal szorosabb kötelékek fűzték az egyiptomi államhoz. Etiópiában sok egyiptomi telepedett le, megerősített egyiptomi városok épültek, s a „déli országok vezetője" a fáraó tényleges helytartója volt (tisztsége szerint „a fáraó fiának" nevezték; a fáraó vérbeli fiai az Újbirodalom korában nem kormányozták Etiópiát).

Az új helyzet megkövetelte a kormányzás bizonyos átszervezését. A legfőbb tisztviselő hatalmát ekkor két személy között osztották fel — az egyik Felső-, a másik Alsó-Egyiptom fölött gyakorolta a hatalmat.

A hódító csak úgy tudta kezében tartani hadseregét, ha elnézte a legyőzöttek könyörtelen kifosztását és aranyesővel jutalmazta győztes harcosait. Ugyanakkor Amon isten papjait is maga mellé kellett állítania, s így a papságnak nagy rész jutott a hadizsákmányból. Amon isten fővárosi főtemploma (az úgynevezett karnaki templom) III. Ṭhotmes idején valósággal újjászületett, oly sok új épülettel gazdagította a fáraó. Abban az ünnepi köszöntőben, mellyel a templomba érkező győztest fogadták, Amon isten a maga győzelmeinek vallja a fáraó diadalait. Ṭhotmes a többi templom papjai iránt is bőkezűséget tanúsított.

Amikor III. Ṭhotmes majdnem 54 évi uralkodás után elhunyt, fia, II. Amenḥotep lépett a trónra. Ez a fáraó vérszomjas kegyetlenséggel hajszolta a zsákmányt Szíriában és Palesztinában, s igyekezett elfojtani a „lázongásokat". Kegyetlenségére jellemző, hogy egyetlen hadjárata alatt 100 000 harcost és békés lakost hurcolt rabszolgaságba, s hét fejedelmet öletett meg, tetemüket pedig felakasztatta a királyi gálya ormára. Elrettentő példának Etiópiába küldte az egyik szíriai fejedelem holttestét, s megparancsolta, hogy függesszék ki Napata város falára. A hettiták fejedelme, a babiloniai uralkodó, sőt még Mitanni királya is annyira megrémült, hogy mindhárman ajándékokkal igyekeztek megnyerni a vérszomjas szomszéd jóindulatát.

Fia, IV. Ṭhotmes szintén betört hadaival Szíriába és Palesztinába, de Mitannival már barátságos viszonyba lépett, amit azzal pecsételt meg, hogy feleségül vette Mitanni királyának a leányát. Később Etiópiában két felkelés tört ki; az egyiket még IV. Ṭhotmes, a másikat utóda, III. Amenḥotep fojtotta el, aki akkor már ötödik éve ült a trónon. Uralkodásának hátralevő 33 éve alatt III. Amenḥotep egyszer sem vonult hadba. Egyiptom külföldi birtokai békésen viselkedtek, Mitanni királya, a szíriaiak egykori szövetségese pedig barátságos viszonyban élt a fáraóval. Néhány szír és palesztinai fejedelem titokban igyekezett a fáraó ellen megnyerni a babiloniai királyt, de az visszautasította ajánlatukat. Az egyiptomi fegyverek ereje és az egyiptomi arany ragyogása szolgálat-

késszé tette Ázsia fejedelmeit. Babilonia és Mitanni királyai barátságuk zálogául leányaikat küldték el egyiptomi „testvérüknek", ők azonban sohasem kaptak fáraólányt feleségül. Amikor a hettiták cselszövényekbe kezdtek Szíriában, a szír fejedelmek nem mertek nyíltan elszakadni Egyiptomtól.

Az egyiptomi Újbirodalom hatalmának virágkorát élte. III. Amenḥotep udvarában mesébe illő fényűzés uralkodott, minden korábbi fővárosi épület eltörpült Amon újonnan épített temploma (az úgynevezett luxori templom) és a fáraó emléktemploma mellett, melyből épségben ránk maradtak a fáraó hatalmas szobrai, az úgynevezett „Memnón-kolosszusok". (Ugyanebben a templomban voltak azok a szfinxek is, melyeket később Oroszország szerzett meg, s ma Leningrádban, a Néva partján állnak.)

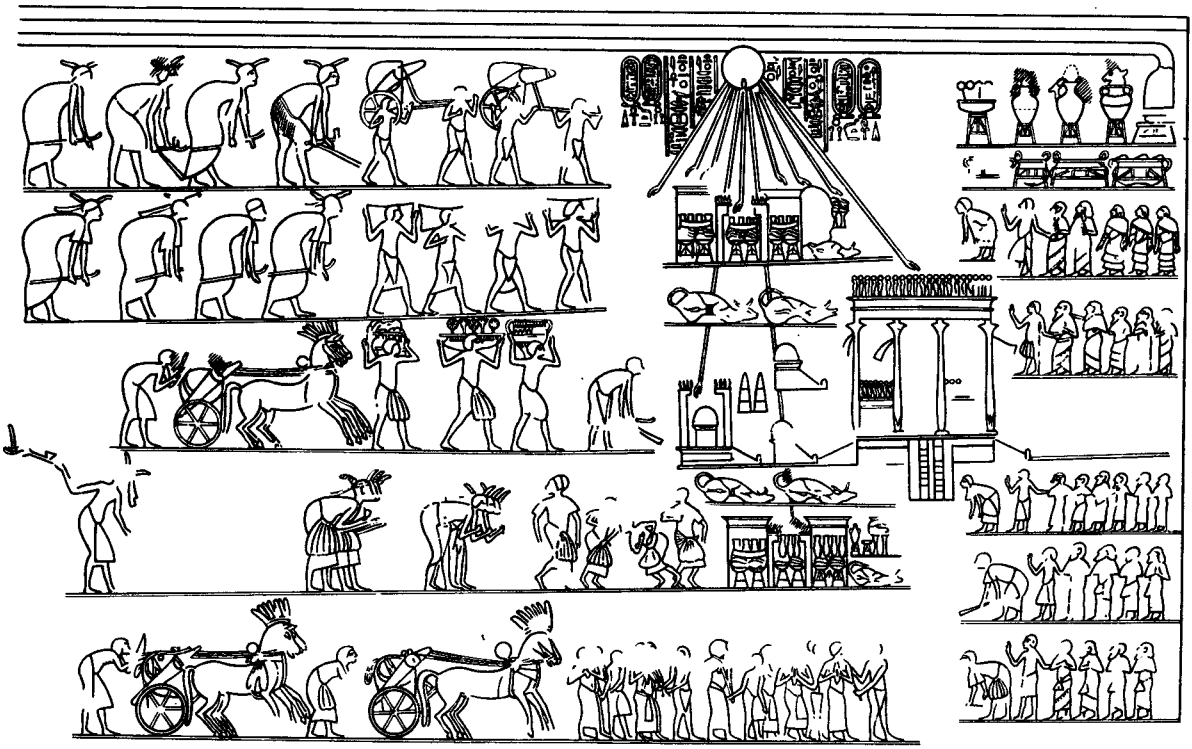

Idegenek adót és ajándékokat ajánlanak fel a napkorong formájában ábrázolt Aton istennek
El-amarnai sírrelief a XVIII. dinasztia korából

3. IV. AMENHOTEP REFORMJA ÉS A HETTITA—EGYIPTOMI HÁBORÚK

III. Amenḥotep után fia, IV. Amenḥotep következett a trónon (körülbelül i. e. 1400). Uralkodását az jellemezte, hogy a születési arisztokrácia hatalmát igyekeztek teljesen háttérbe szorítani az új hivatalnoki nemesség tagjai, a szolgálatuk révén felemelkedő kisebb rabszolgatartók és azok, akiknek megvolt az a lehetőségük, hogy rabszolgatartókká váljanak. E mozgalom élén maga IV. Amenḥotep állt, aki hatalmát a születési arisztokrácia — többek között a papi nemesség — gyengítésével igyekezett megszilárdítani. Újító rendszabályai fokozatosan érlelődtek meg, és gyors intézkedések kísérték őket. Az új tisztviselők feliratainban kedvelt motívummá vált IV. Amenḥotep dicsőítése; magasztalták a fáraót, amiért felemelte és gazdaggá tette a „nemtelen szegényeket" Sokan nyíltan hangoztatták is, hogy alantas sorból emelkedtek tisztviselői rangra. A birodalom szék-

helyét Thébaiból — a régi főnemesek fészkéből — egy újonnan alapított városba helyezték át, melyet Thébai és Memphis között építettek (a mai El-Amarna városka). Ezt a várost többek között az tette híressé, hogy ott találták meg annak az ékírásos levelezésnek egy részét, melyet III. és IV. Amenḥotep folytatott külföldi királyokkal és függő fejedelmekkel.

A helyi templomok és kultuszok — vagyis a helyi nemesség támaszai — kegyvesztettek lettek az udvar előtt. Mivel a rangfosztott főváros Amon-kultusza veszedelmesen erős volt, az isten nevét

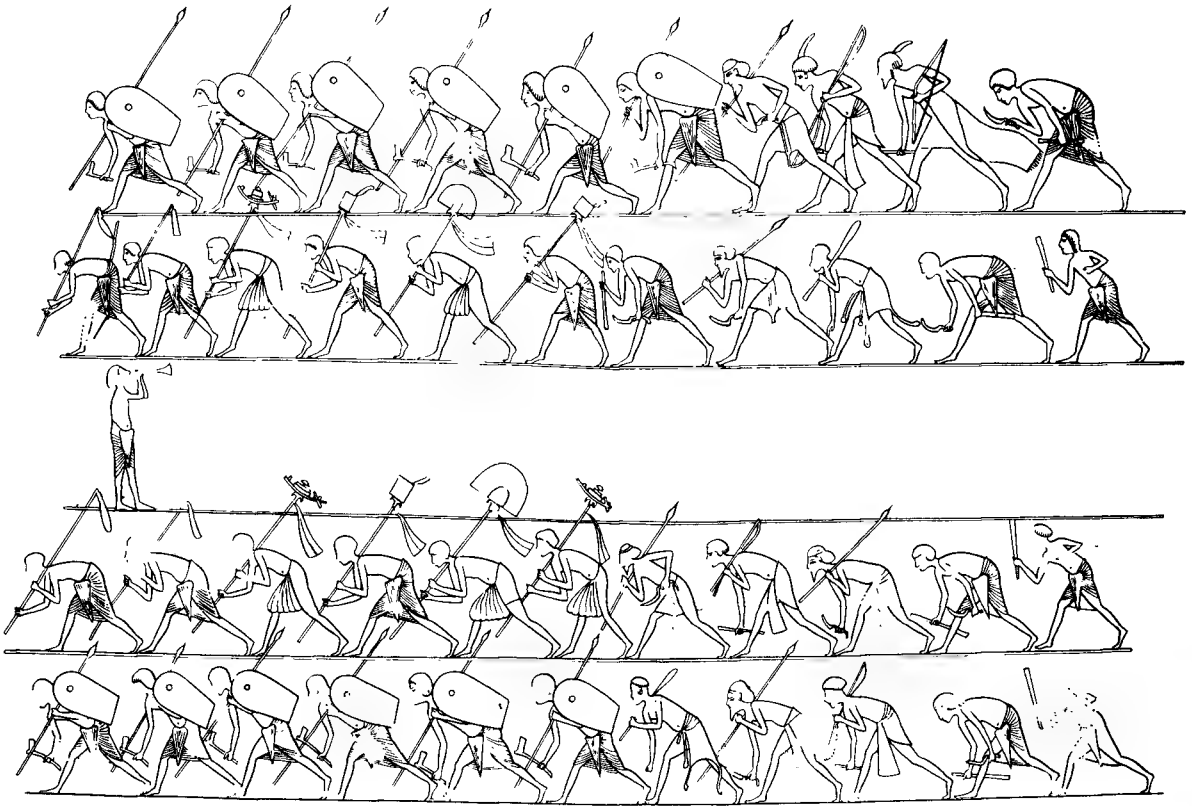

IV. Amenḥotep (Eḫnaton) fáraó egyiptomi és idegen (szíriai, libyai és etiópiai) harcosai Aton isten templomába vonulnak
El-amarnai sírrelief a XVIII. dinasztia korából

és képmásait mindenütt megsemmisítették, ami az akkori babonás elképzelések szerint Amon hatalmának, sőt puszta létének megszüntetését jelentette.

Új államvallást vezettek be. Az új kultusz tárgya nem egyik vagy másik helyi istenség volt, a többi közül kiemelkedő főisten, hanem külön királyi istenség. Ez lényegében azonos volt a régebbi királyi istenséggel — a Nappal —, de most már nem helyi istenség gyanánt tisztelték, hanem mint Atont, az „élő" napkorongot. A fáraó hatalmát minden eszközzel támogató új nemesi réteg ezt a királyi istenséget tisztelte és vele együtt magát a fáraót is: életében IV. Amenḥotepet külön papság szolgálta. Atonnak szentelték az új főváros környékét, s templomának gazdag földbirtokai, jószágai, hajói, műhelyei voltak; a templomi raktárakat telezsúfolták gazdag kincsekkel, s oltáraira hihetetlen bőkezűséggel hordták az áldozati ajándékokat. Mindezt a roppant vagyont az új isten papjai kezelték, akik azzal dicsekedtek, hogy az új emberek közé tartoznak. Az új kultusz súlyos csapást jelentett a régi nemesekre és a régi istenek papjaira. A többi kultuszt megfosztották

a korábban élvezett bőséges állami támogatástól, kiszorította őket az egységes államvallás, sőt némelyik isten kultusza teljesen meg is szűnt. Az a feltevés azonban, hogy IV. Amenḥotep új hite egyistenhit volt, nem felel meg a valóságnak.

A változások a társadalmi élet minden területén éreztették hatásukat. Az akkori Egyiptom egész szellemi életében érezhető volt, hogy szakítottak a régivel, a régi minden formaszerűségével. A képzőművészetet abban az időben az életerőre és a hűségre való hangsúlyozott törekvés jellemezte. A fordulat éveiben a képzőművészet túlságosan, szinte a torzításig kiemelte az eredeti modell természeti sajátosságait, de később maradandó alkotások születtek.

Egyiptom belső helyzete olyan volt, hogy a korábbi, hódító jellegű külpolitika lehetőségei csökkentek. Az új nemesség támogatása igen sokba került, ezért a fáraó fukarkodott a szomszédos államoknak küldött ajándékokkal, melyek abban az időben az egyes államok közti jóviszony fenntartásának nélkülözhetetlen eszközei voltak. Az egyiptomi udvar elsősorban sarcra, adóra áhítozott. Ha azelőtt valamelyik (akár a leggyanúsabb) fejedelem szomszédainak, akár a leghűségesebb alattvalóknak kárára kerekítette ki birtokait, a fáraó ezzel nem sokat törődött: a lényeg az volt, hogy pontosan megkapja a sarcot. Bár néha a déli és északi gyarmatokon büntető rendszabályokat foganatosítottak, mégis Szíriában a hettiták nyomására (amit a fáraó tétlenül vett tudomásul) egyre jobban erősödött az Egyiptomtól való elszakadás gondolata.

IV. Amenḥotep — vagy amint magát később nevezte, Ehnaton („Napnak kedvező") — uralkodásának 17. évében halt meg. Örökösei korántsem folytatták fenntartás nélkül elődjük politikáját. Első utóda, Smenḫkerē, visszaállította Amon vallását. Második, még fiatalkorú utóda, Tutanḫaton, aki rövidesen a Tutanḫamon nevet vette fel, az új vallást, Aton kultuszát megfosztotta állami jellegétől, rendbehozatta az elhanyagolt templomokat, azoknak rabszolgákat, élelmiszert és kincseket ajándékozott, s amint egyik feliratában közli, olyan városok előkelőségeit nevezte ki papokká, amelyek a régi istenek tiszteletének gócpontjai voltak. A felirat hangsúlyozza, hogy a fáraó a helyi előkelőségek gyermekeit, neves emberek fiait nevezte ki papokká.

A ḳadeši csata II. Ramses csapatai és a hettiták között
Relief a Thébai melletti karnaki templomban. XIX. dinasztia

A helyzetükben már jelentős mértékben megerősödött új nemeseknek volt okuk arra, hogy megbékélést keressenek a régi nemesekkel. Már az előbbi uralkodók idején is az volt a helyzet, amit Tutanḫamon felirata így fejez ki: „Amikor (csapatokat) küldtek Szíriába és Palesztinába, hogy kiterjesszék Egyiptom határait, azok nem értek el semmiféle sikert." Most viszont már nem a határok kiterjesztéséről, sőt még csak nem is a régi határok megtartásáról volt szó, hanem a szíriai—palesztinai birtokok megmaradt részének megmentéséről, amelyek még nem kerültek a hettiták kisázsiai birodalmához; a hettiták már az i. e. XV. században kezdtek hódító hadjáratokat indítani Szíriába. Ilyenformán tehát mind a régi, mind pedig az új nemeseknek egyaránt érdekük volt, hogy mentsék azt, ami még menthető volt.

Lehetséges, hogy északon a helyzet már Tutanḫamon uralkodása alatt is javult valamelyest. Viszont ismét minden bonyolulttá vált az ifjú fáraó halálával (sírboltja mesés fényűzéssel, majdnem érintetlenül maradt ránk, mintegy szemléltető bizonyítékául az Újbirodalom királyi udvarában uralkodó fényűzésnek). Tutanḫamon özvegye veszélyes lépésre szánta el magát: felajánlotta kezét a hettita trónörökösnek. Az egyiptomi nagyurak azonban megölték ezt a hettita herceget, mire a hettita király Egyiptom ellen vonult, hogy megbosszulja fia halálát. Az egyiptomi sereg vereséget szenvedett, s már-már úgy látszott, hogy Egyiptomot katasztrófa fenyegeti. Ekkor azonban a hettiták táborában járvány ütötte fel a fejét (valószínűleg egyiptomi foglyok vitték be), úgyhogy kénytelenek voltak abbahagyni hadműveleteiket.

Tutanḫamon utóda egy Eje nevű kegyenc lett, a harci szekeresek volt parancsnoka, aki a kihalt dinasztia rokonának vallotta magát. Később azonban III. Amenḫotep után az első törvényes fáraónak csak Ḥaremḫebet, a kegyenc katonai főparancsnokot ismerték el, akit a papság Amon nevében kiáltott ki fáraóvá az egyik thébai templomi ünnepség alkalmával (i. e. XIV. század közepe).

A XIX. DINASZTIA BELPOLITIKÁJA

Azt gondolhatnánk, hogy Thébainak és Amon isten papjainak a diadala teljes volt, s a sikert így is tüntették fel a thébai dalnokok. A valóság azonban egészen másként festett. Persze, a déli főváros továbbra is az ország első városa maradt, továbbra is ott temették el a fáraókat, az Amonnak szentelt thébai templomok is impozánsak, lenyűgözőek voltak, s az Amon főpapjának tisztségére megfelelő ember kiválasztását a fáraó elsőrendű feladatának tekintették. Ennek ellenére Thébai már nem volt az egyetlen főváros. Tutanḫamon minden valószínűség szerint nem tért vissza Thébaiba, hanem Memphisbe tette át székhelyét. Ḥaremḫeb pedig mindjárt megválasztása után északra hajózott. Sokáig Memphisben élt a XIX. dinasztia második fáraója, I. Seti is, ennek fia, II. Ramses pedig fényűző palotát építtetett magának a Delta északkeleti részén (Per-Ramses — „Ramses háza"). Csökkentette Thébai tekintélyét az is, hogy IV. Amenḫotep után Amonnal egy sorban emlegették Rēʿt és Ptaḥot, Alsó-Egyiptom legfontosabb városainak, Héliupolisnak és Memphisnek fő isteneit. A fáraók északra költözése előnyös volt a thébai papságnak: hatalma így megnőtt a városban.

Ha a papság és a régi nemesek elsöprő győzelmet arattak volna, akkor nyilván mindent elkövettek volna annak érdekében, hogy bizonyos fokig korlátozzák a fáraó hatalmát. Ez azonban nem következett be. A maga képmásainak tiszteletére vonatkozó rendeletében II. Ramses sokkal messzebb ment III. Amenḫotepnél, az alázatosan csúszó-mászó udvar pedig hízelegve az egész természet urának nevezte a fáraót. Bár a szíriai és palesztinai birtokok összezsugorodtak és tönkrementek, a folytonos háborúk pedig kimerítették az országot, soha még annyi templomot nem építettek, mint az Újbirodalom korának második felében. Feltehetőleg Ḥaremḫeb kezdte meg, s utódai fejezték be annak az Amon tiszteletére szánt 134 oszlopos, lenyűgöző thébai palotának az építését, mely 5000 négyzetméter területet foglal el. A középső 12 oszlop magassága 21 m, sőt a párkánygerendával együtt 24 m. A 12 oszlop bármelyikének tetején mintegy 100 ember férne el. Ugyanilyen le-

nyűgöző az a sziklába vájt templom Etiópiában, amelyet ma Abu Simbel-i templom néven ismerünk. Bejáratánál sziklába vájva négy Ramses-szobor áll, magasságuk egyenként 20 m. Hasonló kőszobornak egy része maradt meg II. Ramses thébai emléktemplomában (az úgynevezett Ramesseumban), azonkívül jóval kisebb szobrok maradtak meg Ptaḥ eltűnt memphisi templomának helyén. II. Ramses rengeteg templomot épített Egyiptomban és Etiópiában. A hatalmas épületek romhalmazai ma is láthatók a Delta északkeleti részében, II. Ramses új fővárosának helyén. Az I. Seti és fia által Abydos városában emelt épületek mellett szinte eltörpülnek az összes korábbi ottani építmények. Ugyanígy I. Seti vagy III. (IV.) Ramses sírboltja mellett jelentéktelenné válnak a XVIII. dinasztia fáraóinak thébai sziklasírjai.

Az Újbirodalom második felének grandiózus építkezései a templomi nemesek nagy befolyásáról tanúskodnak, de egyúttal azt is bizonyítják, hogy a fáraóknak kimeríthetetlen pénzforrás és óriási embertömegek álltak rendelkezésükre. A félig egyiptomi országgá lett Etiópia és az állam vezető részévé fejlődött Alsó-Egyiptom gazdasági előrehaladása jelentős mértékben — sőt talán teljesen — kárpótolta Egyiptomot a régebbi szíriai és palesztinai jövedelmek csökkenéséért.

A XVIII. dinasztia utolsó tagjai és a XIX. dinasztia fáraói a feliratok szerint továbbra is tisztviselőket „teremtő", „szegényeket felemelő" fáraók maradtak. Az egyszerű származás emlegetése és a fáraó felemelő kegyének magasztalása olyannyira megszokott jelenséggé vált, hogy néha még az előkelő származású nagyurak is alantas eredetűnek tüntették fel magukat. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a XIX. és XX. dinasztia idején az állam legbefolyásosabb emberei között a fáraó személyi szolgáit, „pohárnokait" is megtalálhatjuk (felelősségteljes beosztásban); más befolyásos személyek alacsony származású külföldiek (szíriaiak) voltak.

Ḥaremḥeb egyik rendeletéből kiviláglik, hogy a fáraók a rabszolgatartó középrétegekre igyekeztek támaszkodni. Ez a rendelet súlyos büntetés terhe mellett megtiltotta a felelős személyeknek és katonáknak, hogy elvegyék a lakosság rabszolgáit, csónakjait stb. Ugyanakkor a kincstár hasznára, a megvesztegetés elhárítása érdekében elvette az adószedést a bíráktól, mivel a korrupciót elsősorban a vagyontalan emberek sínylették meg. Ḥaremḥeb igen nagy jelentőséget tulajdonított rendeletének, s kőbe vésette az ország különböző városaiban. Ez a rendelet nemcsak „az (egyiptomi) föld határain belül élő minden egyszerű harcosnak és embernek" felelt meg, hanem magának a fáraónak is előnyére vált, aki támaszt keresett a középrétegek és a kis rabszolgatartók körében. A hivatalos személyeket persze nem tudta megnevelni, hibáik felsorolásától csak úgy hemzsegnek az erre az időre vonatkozó források; nem tudta megjavítani a bírákat sem: megvesztegethetőségükről igen sokat hallunk egyes mesékben, sőt iskolai tananyagokban is.

IV. Amenḥotep halála után bizonyos megegyezés jött létre egyrészt a régi nemesek és Amon papsága, másrészt pedig a kis rabszolgatartókkal kapcsolatban álló új nemesek között. A megegyezés minden valószínűség szerint területi elhatárolódásban is kifejezésre jutott: Dél megmaradt Thébainak, a régi fővárosnak, Észak pedig, mivel szomszédos volt a palesztinai határral, természetszerűleg a királyi csapatok összevonási központja lett. A fáraó, aki északon rendezkedett be, így megszabadult a túlságosan erős déli nemesek közvetlen befolyása alól, s északon bizonyos mértékig kedvező feltételeket tudott teremteni a támaszul szolgáló új nemesség felvirágzásához. Kiváltképpen az új fővárosban nyílt erre lehetősége, mert ott régi nemesek egyáltalán nem voltak, mint ahogyan nem voltak annak idején IV. Amenḥotep új fővárosában, El-Amarnában sem. A fegyveres erőknek, a felsőbb kormányzati szerveknek és az udvarnak Alsó-Egyiptomban való összevonása magától értetődően növelte ennek az országrésznek a jelentőségét. Alsó-Egyiptom a fővárosi nagyurak szemében még a XVIII. dinasztia uralkodásának közepén is csak isten háta mögötti országrész, félig idegen vidék volt, s az onnan befolyó adójövedelmeket jóformán úgy tekintették, mintha külföldi ország küldene hadisarcot. Most azonban Észak az állam vezető része lett, és számos ránk maradt adat bizonyítja, hogy ez a vidék gazdaságilag nagyon fellendült.

IV. Amenḥotep utódainak katonai politikájában központi helyet foglalt el Palesztina és Szíria kérdése. A Ḥaremḥeb utóda, I. Ramses által alapított XIX. dinasztia uralkodásának kezdetén hosszas harc kezdődött a hettitákkal, de ez a harc nem eredményezte III. Ṯhotmes birodalmának teljes újjászületését. I. Ramses fiának, I. Seṯi fáraónak az első időkben kedvezett a hadiszerencse: a hettita uralom alól ismét egyiptomi uralom alá került a fontos szíriai Amurru állam. Seṯi fiának, II. Ramses fáraónak későbbi uralkodása idején azonban az események azt bizonyították, hogy a további harc kilátástalan. A hettitákkal a döntő összecsapás a szíriai Kadeš város falai alatt zajlott le II. Ramses uralkodásának 5. évében (több szovjet kutató szerint i. e. 1312-ben). A fáraót félrevezették azok a hamis jelentések, hogy a hettiták seregei Szíria északi részébe vonultak. Ugyanakkor előosztagai a város alatt az ellenséges seregek hatalmas erejével kerültek szembe. Az egyiptomiak jelentős részét elsöpörte és szétszórta a hettita harci szekeresek váratlan támadása. Magát a fáraót és harcosainak maroknyi csapatát 2500 főnyi harci szekeres szorította gyűrűbe, majd az ellenséges erőkhöz újabb ezrek csatlakoztak. Ramses kétségbeesett védekezését már majdnem megtörték, de a döntő pillanatban a tengerpart vidékéről segítségükre érkezett az egyiptomi harcosok válogatott csoportja, amely Ramses parancsára nyugaton, a fő erőktől külön vonult fel; ezenkívül a pihenő csapatok sürgősen riasztott egységei is megérkeztek. A csatamező a fáraó birtokában maradt, de a várost természetesen nem tudta elfoglalni.

A város alatt álló hettita királynak, Muwattališnak még 17 000 pihent harcosa maradt, főleg gyalogosok, akiket nem vetett be a csatába. Muwattališ hettita katonái csak magvát alkották a seregnek, melynek legnagyobb része Kisázsia és Szíria leigázott és szövetséges területeinek lakóiból került ki. Az egyiptomiak között az a hír járta, hogy a hettiták királya semmi aranyat és semmi ezüstöt nem hagyott országában, mindent összegyűjtött és szövetségeseinek adott át.

A rendelkezésünkre álló adatokból ítélve az elkövetkező 16 éves harc folyamán a hettiták kerülték a nyílt csatamezőn való összecsapást, s előnyösebbnek tartották, hogy bevegyék magukat a szíriai erődökbe. A hettitákat a fáraó szíriai és palesztinai alattvalói is támogatták, akik röviddel a ḳadeši csata után szinte mindnyájan felkeltek ellene.

Ramses pusztító forgószél módjára dúlta végig engedetlen birtokait, s útjában lerombolta az erődöket, kiirtotta az erdőket, elhajtotta a lakosságot. Az egyiptomi csapatok egészen Kisázsia kapujáig törtek előre; eltérően III. Ṯhotmes korától, Ramses serege már értett az erődharchoz. A győzelmek eredménye azonban nagyon szerény volt. Uralkodásának 21. évében Ramses békét kötött III. Ḫattušiliš-szel, az új hettita királlyal; a békekötést szövetségi szerződés követte, s végül a fáraó elvette feleségül új szövetségese leányát. Szíria legnagyobb része, beleértve Amurru államát is, a hettitáké maradt, s az egyiptomi birtokok csak a Földközi-tenger partjai mentén nagyobbodtak valamivel észak felé.

Feltehető, hogy a két fél azért volt olyan engedékeny, mert mindkét királyság birtokait Asszíria fenyegette, amelynek csapatai Mitanni leverése után megjelentek az Eufrátesz partjain.

II. Ramsest, aki 67 évig uralkodott, számos fiának egyike, Merenptaḥ követte a trónon (i. e. XIII. század második fele). Amonnal és Thébaijal nem sokat törődött, viszont nagyon ragaszkodott a memphisi Ptaḥhoz és Alsó-Egyiptomhoz, ami címében és viselkedésében egyaránt megmutatkozott. Amon thébai templomában található feliratán Merenptaḥ nem Amonnak, hanem az alsó-egyiptomi istennek tulajdonította még azt is, hogy Egyiptom megmenekült a libyaiaknak és a földközi-tengeri törzseknek — a „tenger népeinek" — első fenyegető támadásától. A határás csata, melyben a támadók mintegy 8500 halottat és több mint 10 000 foglyot vesztettek, az egyiptomiak győzelmével végződött. Az ellenség megfutamodott. A külső veszély elmúlt, de az országon belül még nagyobb veszély érlelődött.

4. AZ ÚJBIRODALOM HANYATLÁSA

AZ „IRSU-FELKELÉS"

A XIX. dinasztia uralkodásának vége az Újbirodalom legviharosabb időszaka volt, de a szegényes forrásanyag miatt a lezajlott események jellegét nagyon nehéz teljesen megérteni. A zavargások okát bizonyos fokig Észak és Dél akkori vezető társadalmi erőinek egyre éleződő ellentéteiben kell keresnünk.

A rabszolgatartók államhatalmának gyengülése mindenesetre fontos feltétele volt annak, hogy a kizsákmányolt dolgozó tömegek harca nagyobb erőre kapjon. A XIX. dinasztia uralkodásának végén lezajlott történelmi eseményekről az egyetlen összefüggő, bár kevéssé érthető elbeszélés III. (IV.) Ramsesnek, a XX. dinasztia harmadik fáraójának nevéhez fűződik.

Az elbeszélés szerint Egyiptomban lázadás tört ki, melynek egy Irsu nevű szíriai ember állt az élére. Megtudjuk azt is, hogy akkor „egyik ember összefogott a másikkal", „egyik megölte a másikat — előkelőket és szegényeket", a gazdagok vagyonában károkat tettek, az isteneket „ugyanúgy kezelték, mint az embereket", nem tisztelték a templomokat és a papságot. A nemesség elfojtotta a felkelést, Setneḫt fáraó „megölte a gonoszokat", és „rendet teremtett a fellázadt földeken".

Sajnos nem tudjuk, ki volt az a szír férfi, aki ezekben az években magához ragadta a hatalmat Egyiptomban, és arról sincs tudomásunk, hogy a rabszolgák milyen mértékben vettek részt a felkelésben. Az ókori Kelet történetében mindig azt kell tapasztalnunk, hogy az uralkodó osztály képviselőitől származó forrásanyagok rendkívül gyéren világítják meg a dolgozók mozgalmait. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az egyiptomi társadalom alsó rétegei határozottan megmozdultak, s akcióik megrendítették az Újbirodalom államának tartópilléreit.

EGYIPTOM AZ I. E. XII—XI. SZÁZADBAN

Setneḫt, aki elfojtotta az országban kirobbant felkelést, a XX. dinasztia megalapítója volt (körülbelül i. e. 1200). Akkoriban a rabszolgatartók osztályán belül a harc elcsendesedett; a társadalom valamennyi rabszolgatartó rétege érezte, hogy össze kell fognia a belső és külső ellenséggel szemben.

Setneḫt fia, III. Ramses alatt (egyes kutatók ezt a fáraót IV. Ramsesnak tekintik, s III. Ramsesnak Ramses-Saptaḥ fáraót tartják, aki a XIX. dinasztia végén uralkodott) háromszor törtek be Egyiptomba a vándorútra kelt idegen törzsek. III. (IV.) Ramses uralkodásának 5. évében libyai törzsek törtek az országra. Ramses véres ütközetben szétverte őket; több mint 12 500 libyai maradt a csatatéren.

Uralkodásának 8. évében a fáraó szárazföldön és tengeren egyaránt legyőzte a „tenger népeit", melyek észak felől, a fóniciai-palesztinai tengerpart mentén nyomultak előre. A szétvert ellenség egyes csoportjai, többek között a Merenptaḥ által nem említett filiszteusok valószínűleg a fáraó engedélyével letelepedtek a palesztinai partokon. A 11. évben a mešweš (a görög forrásokban maxyes) libyai törzs újból Egyiptomra tört, de ismét vereséget szenvedett és megfutamodott, mintegy 2200 halottat és több mint 2000 foglyot hagyva hátra (a foglyok egyharmada nő és gyermek volt). Ramses támadó háborúkat is vívott Szíriában és feltehetőleg messze északkeletre nyomult seregeivel, de hódításait nem tudta megszilárdítani.

A korabeli források most már nemcsak a gyalogságot meg a harci szekeres osztagokat, hanem a külföldiekből álló csapatrészeket is emlegetik. Šerdenek és libyaiak azelőtt is szolgáltak a hadseregben, de létszámuk sohasem volt akkora, mint most. III. (IV.) Ramses azzal igyekezett

OSIRIS ÍTÉLKEZIK AZ ALVILÁGBAN

A „Halottak Könyvé"-nek 125. fejezetéből. Egyiptomi papirusz. Újbirodalom.

Az egyiptomiak és a „tengeri népek" tengeri ütközete III. (IV.) Ramses alatt
Relief-részlet a medinet-habui templomból. XX. dinasztia

a templomoknak kedvezni, hogy eltörölte azt a korábbi kötelezettségüket, melynek értelmében minden tizedik templomi embert katonának kellett adniuk. Ha számításba vesszük a templomi birtokok roppant nagyságát, akkor megérthetjük, hogy a fegyveres erők létszámának ily nagyarányú csökkenését csupán külföldiekkel, többek között a tegnapi ellenségekkel — libyai és filiszteus harcosokkal — lehetett pótolni. A külföldi alakulatok létszámának növelésében az is közrejátszhatott, hogy a nemesség rettegett saját népétől.

A fáraó bőkezű adományokkal is igyekezett tanújelét adni annak, mennyire tiszteli és becsüli a templomokat. Nemcsak a nagyobb templomokat halmozta el ajándékokkal, hanem a kevésbé jelentőseket is. S tette mindezt akkor, amikor még a síremlékén dolgozó kézművesek is éheztek és megtagadták a további munkát, panaszukra pedig a legfőbb tisztviselő arra hivatkozott, hogy az állami magtár kiürült. Feltehető, hogy Egyiptom gazdasági hanyatlását éppen a fáraók pazarlása és a templomok meggazdagodása idézte elő.

III. (IV.) Ramses uralkodásának 32. évében udvari összeesküvés áldozata lett, ami azt mutatja, hogy az uralkodó körök addig lappangó ellentétei a nyílt összecsapás formáját öltötték. A bírósági nyomozás ránk maradt feljegyzéseiből ítélve az összeesküvésben magas állású és alacsonyabb rangú személyek vettek részt, akik a fáraó egyik fiát akarták a trónra ültetni. A szíriai és az idegen törzsek betörései ellen vívott harcokban megerősödött királyi hatalom gyors ütemben gyengülni kezdett, mivel nem tudta összehangolni Dél és Észak egymással ellenségeskedő erőit, melyek a kettészakadás felé sodorták az országot.

A következő nyolc fáraó, aki mind a hangzatos Ramses nevet viselte — IV. Ramsestől XI. Ramsesig (vagy más számítás szerint V. Ramsestől XII. Ramsesig) —, egytől egyig erőtlen volt, s nem bírta megállítani a birodalom egyre fokozódó bomlását.

III. (IV.) Ramses filiszteus hadifoglyai
Relief a medinet-habúi templomból. XX. dinasztia

Az i. e. XII. században, III. (IV.) Ramses uralkodása idején, Palesztinában még voltak egyiptomi erődök és templomok, s egész városok tartoztak Amon birtokaihoz. Az egyiptomi birtokok maradványai itt még VI. (VII.) Ramses idején is megvoltak, de a XI. század közepén, XI. (XII.) Ramses alatt, Palesztinában és Szíriában már halvány árnyéka sem maradt az egyiptomi hatalomnak. Egyedül Etiópia hódolt még az egyiptomi helytartónak.

Ugyanilyen nyilvánvaló volt az utolsó Ramsesek hatalmának hanyatlása az országon belül is. Már III. (IV.) Ramses is kénytelen volt a libyaiak betörése miatt Egyiptom középső részén erős falakkal körülvenni a városi templomokat, a XX. dinasztia uralkodásának végefelé pedig már olyan aggasztóvá vált az ország helyzete, hogy magában Thébaiban is többször megszakadt a fáraó síremlékén dolgozó kézművesek munkája. Thébai mellett, a Nílus nyugati partján a lakosság fosztogatta a fáraók sírjait, nem is beszélve a magánsírokról.

A fáraónak az ország északi részén meggyengült hatalmával szemben állt a papság délen egyre inkább önállóvá váló hatalma. Dél a thébai főpapok kezében volt, akik Amon legnagyobb templomi gazdaságát vezették. IX. (X.) Ramses idején sajátos „háború" folyt Amenḥotep főpap ellen, de általában a főpapok szilárdan tartották magukat városukban, nem úgy, mint a fáraók északon. Mialatt a trónon hat fáraó követte egymást — IV. (V.) Ramsestől IX. (X.) Ramsesig —, addig Thébaiban mindössze hárman ültek a főpapi székben: a második és a harmadik főpap fia volt az elsőnek, tehát Amon birtokait hosszú éveken át egyetlen papi család igazgatta. XI. (XII.) Ramses idején Amon főpapja — Ḥerihor — a papi tisztség mellett a legfőbb tisztviselő állását is betöltötte, ezenfelül az állami gabonatárat igazgatta, vezére volt a seregeknek és kormányozta Etiópiát. Ekkora hatalommal félig-meddig már fáraónak számított.

Az északon és délen csoportosuló, egymással küzdő társadalmi erők nem tudtak egymás fölébe kerekedni, s az országot a kettészakadás útjára sodorták. Ilyen viszonyok között csak névlegesen volt meg az egységes államhatalom.

5. EGYIPTOM KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA AZ ÚJBIRODALOM KORÁBAN

VALLÁS

A hyksós járom lerázása Thébaiból indult ki, s a XVIII. dinasztia thébai fáraóinak későbbi hódításai a fáraók „világhatalmának" védelmezőjévé emelték a thébai Amon istent, kultuszát pedig a magát „Amon fiának" valló fáraó hatalmának legfőbb ideológiai támaszává tették.

A társadalom középső rétegeinek felemelkedése folytatódott az Újbirodalom idejének első szakaszában, és ez elősegítette az istenekről (elsősorban Amon államistenről) mint az „egyszerű emberek" védelmezőiről és segítőiről alkotott elképzelések további fejlődését és elterjedését. Az Újbirodalom korából, főleg a társadalom középső rétegeinek jobbmódú képviselőitől több olyan emlék maradt ránk, amelyek hasonló nézeteket tükröznek. Ezeket az elképzeléseket a társadalmi elnyomásban sínylődő tömegekbe is igyekeztek beleoltani. Az államisten mellett a főváros egyszerű lakosai különféle másodrendű helyi isteneket is tiszteltek.

Az egyiptomiak állandó kapcsolatban álltak a fennhatóságuk alá tartozó szírekkel, ami azt eredményezte, hogy az Újbirodalomban számos szíriai és palesztinai istenség tisztelete terjedt el.

Mindaz, ami Thébaiban történt, bizonyos tekintetben eltérő formában végbement más nagyobb városokban is. Így például Memphisben és általában egész északon azt tartották, hogy Ptaḥ isten biztosítja a fáraó győzelmeit.

Még a Középbirodalom korában terjedt el az a szokás, hogy a koporsókra különféle halotti imákat és könyörgéseket írtak. Részben ezekből állították össze az Újbirodalom idején az úgynevezett „Halottak Könyvét". Az egyiptomiak hite szerint a „Halottak Könyve" az elhunytnak

„feltámadást" biztosított, nyugalmat és boldogságot nyújtott a túlvilági életben. Akinek birtokában volt a „Halottak Könyvének" papirusztekercse, az biztos felmentést várhatott Osiris túlvilági ítélőszéke előtt. Fontos helyet foglalt el a könyörgések között az az ima, mely az elhunytat a túlvilági ítélőszék 42 bírája előtt feloldozta a 42 főbűn alól. A hatalmasok és gazdagok (csakis nekik állt módjukban a „Halottak Könyvének" elkészíttetése) így akartak megszabadulni gonosztetteik „túlvilági" következményeitől.

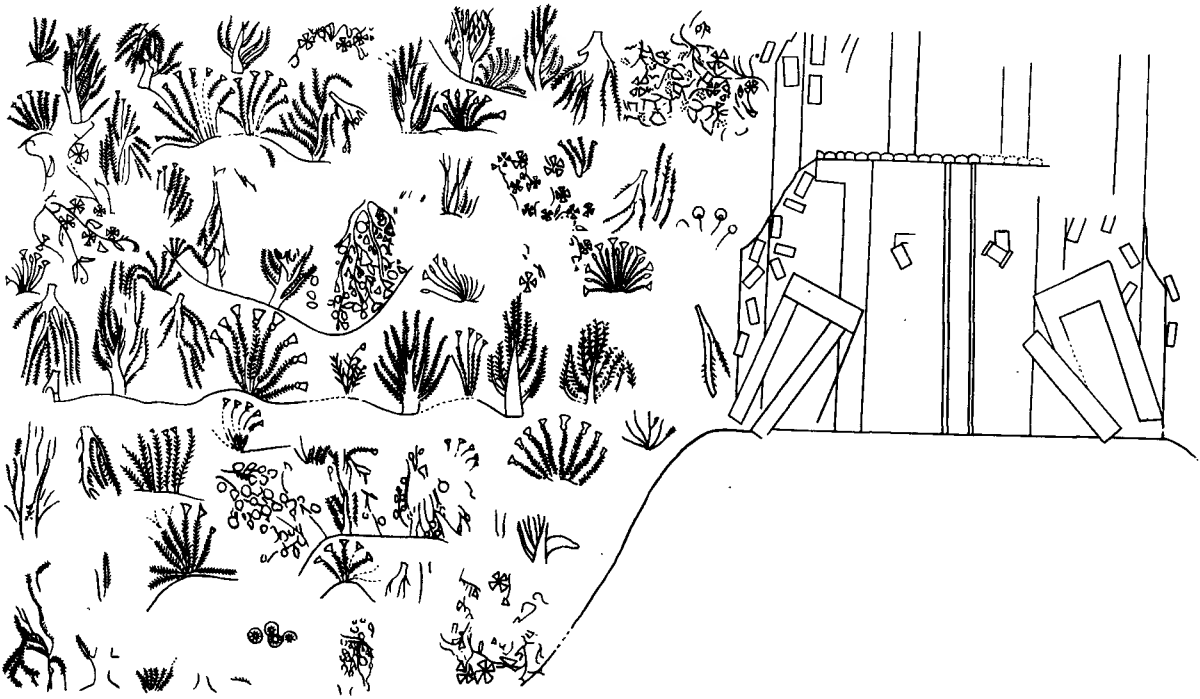

Az egyiptomi sereg feldúl egy szíriai erődöt
Relief a medinet-habui templomból. XX. dinasztia

TUDOMÁNY

A termelőerők az Újbirodalom időszakában jelentős fejlődésen mentek keresztül, ami a természettudományos ismeretek további gyarapodását és fejlődését vonta maga után. Az egyiptomi matematika és földmérés jelentőségéről már beszéltünk a Középbirodalmat tárgyaló fejezetben. Az Újbirodalom korában ezek az ismeretek nagymértékben gyarapodtak.

Az Újbirodalom korából származik annak a feltevésnek megszövegezése, hogy az egyes csillagképek nappal is jelen vannak az égen, de a Nap ragyogása miatt nem láthatók. A XVIII. dinasztia idején Egyiptomban találták fel a vízórát, Palesztinában „zsebórát", helyesebben nyakban hordható, kicsiny egyiptomi napórát találtak a XIX. dinasztia uralkodásának végéről; valószínűleg valamelyik harcos vagy követ veszíthette el. Utasítás is maradt ránk a napóra használatáról. Az Újbirodalom írott emlékei között egészben vagy részben fennmaradt néhány orvosi könyv. Az egyik — mintegy 20 méter hosszú tekercs — a legelképesztőbb kuruzslás és a helyes gyógykezelés sajátságos keveréke. A tekercs a vérkeringés részletes leírásával fejeződik be. Ugyanebből az időből, a XVIII. dinasztia uralkodásának elejéről maradt ránk egy csonka kézirat, mely azt magyarázza el, hogyan kell sebeket gyógyítani; többek között a koponyatörés és a belső orrsérülések gyógykezelését is leírja. Figyelemre

méltó a kézirat tudományos szerkezeti felépítése, s meglepően pontosak az egyes testrészek sérüléseire vonatkozó leírások. A mű összeállítója már tudott arról, hogy az agysérülések és az egyes testrészek funkciózavarai között összefüggés van, többek között az agytól olyan távol eső testrészeknél is, mint például a láb.

Érdekes, hogy az Újbirodalom korában az egyiptomiak élénken kezdtek érdeklődni az iránt, hogy hazájukon kívül milyen a természet világa. Így például a XVIII. dinasztia uralkodásának közepén, III. Thotmes fáraó uralkodása alatt, a thébai főtemplom falain rengeteg olyan növényt és több olyan állatot ábrázoltak, melyek a szíriai hadjárat idején kerültek Egyiptomba. Azt is meg kell említenünk, hogy az Újbirodalom korából olyan részletes tervrajzok töredékei maradtak ránk, amelyeket a sivatagi bányák térképeinek lehetne nevezni.

A történettudomány területéről feltétlenül meg kell említenünk a híres „Torinói papirusz" királylistáját (a papiruszt jelenlegi őrzési helyéről nevezték el). Ez a tekercs, melyet a XIX. dinasztia korában írtak vagy másoltak, rendkívül részletesen sorolja fel a dinasztiákat és uralkodókat, pontos időszámítási táblázatokkal és számításokkal. Sajnos, a papirusz nagyon megrongálódott állapotban maradt ránk. Azt is sajnálhatjuk, hogy nem maradtak tánk teljesen III. Thotmes hadjáratainak évkönyvei, melyeket valamikor bőrtekercsekre írtak, s a feliratok szerint Amon templomában őriztek. Az a töredék, mely többé-kevésbé ép állapotban megmaradt a templom falára vésett feliratok között, a Megiddó alatti hadműveleteket ismerteti. A töredéket alapos részletesség és világos előadásmód jellemzi.

IV. Amenhotep fővárosának romjai között — mint már említettük — megtalálták azt az ékírásos levelezést, melyet a fáraók folytattak az Egyiptomtól függő vagy független ázsiai uralkodókkal. Ugyanott előkerültek olyan segédeszközök is, melyek segítségével az egyiptomi tisztviselők az akkad írást tanulták.

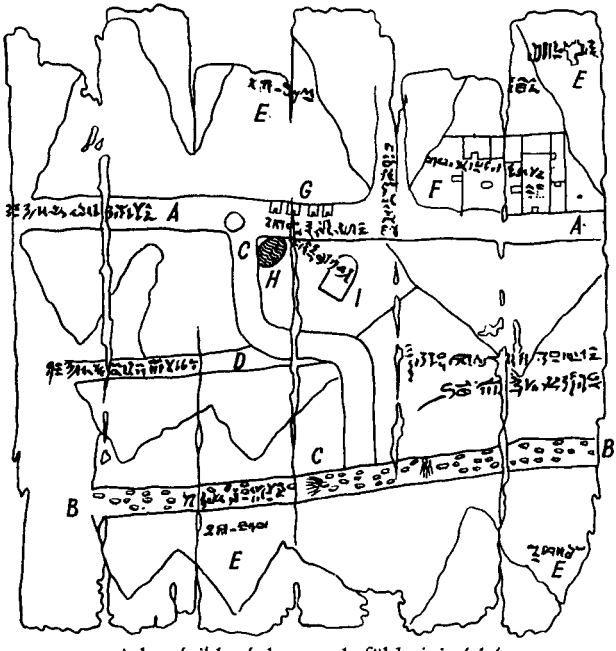

A legrégibb ránk maradt földrajzi térkép

A Keleti sivatagban (a mai Wadi Hammamat mellett) elterülő aranybányák alaprajza I. Seti fáraó korából. XIX. dinasztia. Az eredetin vörös színnel jelzett hegycsúcsok sorai közt két völgyi út (A—A, B—B) vezet, amelyeket egy harántvölgy (C—C) köt össze. A felirat szerint ezek az utak is, mint a D út, a tengerhez vezetnek. A hegyek közt vannak az aranybányák (E) és egy Amon-szentély (F). Az út mellett — személyzet házai (G), a völgyek kereszteződésénél egy kút (H) és egy emléktábla (I).

ÉPÍTÉSZET

Az Újbirodalom építészetét jobban ismerjük, mint Egyiptom bármely más időszakának építészetét. Csak az Újbirodalom emlékeinél tanulmányozhatjuk szemléltető példák alapján az építészet különböző fajainak kapcsolatát.

Az Újbirodalom polgári építészetének legfontosabb emlékei IV. Amenhotep fővárosában, El-Amarnában láthatók; VI. Amenhotep utódai elhagyták a várost, amelynek romjai ma is megvannak.

Az egyszerű polgárok házai kicsinyek voltak; a fő helyiséget — egy nagy, négyszögletes szobát — néhány kisebb kamra vette körül. A tisztviselők városi kúriái kertből, udvarokból, gazdasági épületekből és az úr lakóházából álltak. A Középbirodalom korához hasonlóan a gazdag házának elmaradhatatlan része volt a hosszú, kereszt-alaprajzú terem és egy másik négyszögletes terem. Az Újbirodalom korában mindkét termet

oszlopok díszítették. A lakás központi részén levő hosszú terem a ház többi része fölé emelkedett, s a mennyezet alatt vágott ablaknyíláson át kapta a világosságot. A terem mögött voltak a gazda hálószobái, körben pedig különféle más helyiségek sorakoztak.

III. Amenḥotep Thébai melletti palotája még nyers téglából épült, viszont fiának az új fővárosban emelt hatalmas palotáján a legfontosabb részek már kőből készültek. Eltérően a magánosok házaitól, a palota központi helyiségeinek közös tengelyük volt. Ennek megfelelően helyezkedett el a hatalmas udvar, melyen fáraók szobrai álltak, továbbá a kiemelkedő, oszlopos szárnyépület, az oszlopos kereszthelyiség és a magas terem is. A főváros északi részében álló kis palota középső helyiségei szintén közös tengely mentén épültek. A fáraó nagy palotáját és a családtagok lakóépületét az utcán átívelő híd kötötte össze.

III. Amenḥotep oszlopos temploma
Luxor. XVIII. dinasztia

A templomokat az istenek „házának" tekintették. A IV. Amenḥotep palotáihoz hasonló thébai templomot szintén a közös tengely építési elve jellemezte. A tornyos kapuk, az úgynevezett pylónok mögött következett az oszlopsorokkal övezett udvar, majd az ugyancsak oszlopsoros lépcsőtornác és a keresztbe futó oszlopterem; a templom mélyén, akárcsak a magánházakban, a „gazda", adott esetben az isten képe „lakozott". A templom főbb részeinek egy tengely mentén való elhelyezése lehetővé tette, hogy ünnepi menetek alkalmával a szobroktól kiindulva egyenesen, ajtóról ajtóra haladjanak kifelé.

A templomon belül több pylón, több udvar és több terem lehetett. A hatalmas méretű thébai főtemplomban, az évszázadokon keresztül épült úgynevezett karnaki templomban a tulajdonképpeni templomot egész sor udvar és pylón vette körül. A pylónok előtt hatalmas fáraószobrok és hegyes végű csiszolt obeliszkoszlopok álltak. A templomhoz vezető út két oldalán szfinkszek sorakoztak. III. Amenḥotep idején a karnaki és a luxori templomot úttal kötötték össze, s az út két oldalán bárányfejű szfinkszek álltak (a bárányt Amon szent állatának tartották).

Már a XVIII. dinasztia korában is találunk sziklába vágott kisebb templomokat, de a barlangtemplomok, főleg II. Ramses idején, Etiópiában terjedtek el; az úgynevezett Abu Simbel-i templom volt köztük a legnagyobb.

A XVII. dinasztia fáraói még nem szakítottak azzal a szokással, hogy piramis alá temetkezzenek, bár téglából épült piramisaik már egészen jelentéktelenek voltak. I. Ṭḥotmes, a nagyszabású újegyiptomi építészet megindítója, végleg lemondott a piramisról, s a Thébaitól nyugatra levő

A Thébai melletti karnaki templom egyik díszudvara

szurdokban vágatott sírt magának (a szurdok mai arab neve Biban el-Muluk, vagyis „Királyok kapuja"). I. Ṯhotmesnek gondja volt arra, hogy sírboltját senki meg ne találja. A Középbirodalom viharai után ez a gondoskodás indokolt is volt, mert a szembetűnő helyen épült sírkamrát minden bizonnyal kirabolták, kifosztották volna. I. Ṯhotmesszel kezdve új királyi temető létesült e barlangsírokkal, melyek később a 100 méter mélységet is elérték, és kívülről egyáltalán nem lehetett őket észrevenni.

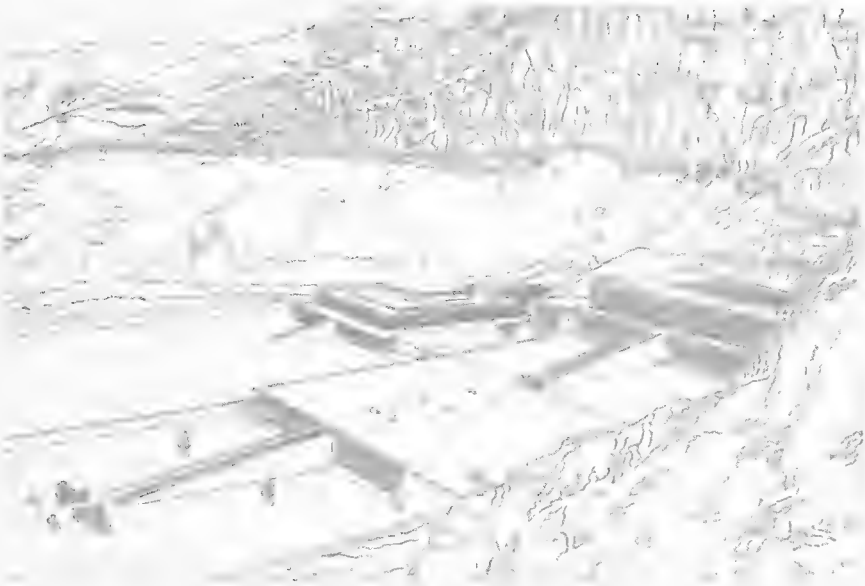

III. Mentuḥotep (XI. dinasztia) és Ḥatšepsut (XVIII. dinasztia) Der el-Bahri-i templomai
Rekonstrukció

A fáraók emléktemplomai most már nem a sírok mellett épültek, hanem a folyó völgyében, a sziklák lábainál. III. (IV.) Ramses emléktemploma, az úgynevezett Medinet-Habu-i templom a palota épületeivel együtt

valóságos várkomplexumot alkotott, s a főkapuk fölé emelt építmény magas erődhöz tette hasonlóvá.

Néhány esetben az építészek nevét is ismerjük. Így például Ḥatšepsut királynő Der el-Bahri-i templomát Senenmut nevű kegyence építette, III. Amenḥotep idején a luxori templom felépítésében Ṯor és Suti munkavezetők vettek részt, I. Ṯḥotmes sírját a XVIII. dinasztia idején Ineni építész felügyelete alatt vájták a sziklába. III. Amenḥotep alatt nagy hírnevet szerzett Hapi fia, Amenḥotep építész és államférfi, akit később még istenné is emeltek.

KÉPZŐMŰVÉSZET

Az Újbirodalom elejéről származó szobrászati emlékeket nemigen lehet egy sorban említeni azokkal a fáraószobrokkal, melyeket a Középbirodalom nagy ábrázoló készséggel rendelkező művészei alkottak. Viszont néhány későbbi, IV. Amenḥotep korában készült szoborportré már az egyiptomi művészet legkiemelkedőbb alkotásai közé tartozik (ilyenek például Nefertiti királynő szoborportréi, melyeket Ṯḥotmes szobrászmester műhelyében találtak meg). Emellett a művészet általá-

Halottsiratók
Sírrelief a XVIII. dinasztia korának végéről. Mészkő

nos színvonala akkoriban összehasonlíthatatlanul magasabb volt, mint a Középbirodalom korában. A Középbirodalom sírkövei között még a virágzás időszakában is lépten-nyomon előfordultak silány kivitelezésű, durva ábrákkal díszített kövek, az Újbirodalom sírkövei között azonban már igen kevés a gyenge minőségű munka. A régebben ritkaságnak számító könnyed és hajlékony ábrák a XVIII. dinasztia uralkodásának közepén már gyakoriak, különösen a festményeken.

A reliefeket már I. Seti korában finomság és gondosság jellemezte. De később, a II. Ramses alatt megindult nagy építkezések idején hatalmas fal- és oszlopfelületeket kellett gyors ütemben beborítani metszett ábrákkal, ami azzal járt, hogy a művészek munkája felületesebb lett. A bemélyí-

tett körvonalazású, egyszerűbb relief egyre inkább kiszorította a féldomborművet. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a kiváló mesterek eltűntek. Kivitelezésüket tekintve az akkori idők egyes művei, mind a szobrok, mind a domborművek, az egyiptomi művészet figyelemre méltó alkotásai közé tartoznak. Csak csodálkozhatunk azon, hogyan tudtak elkészíteni olyan óriási királyszobrokat, amilyenek például II. Ramses Abu Simbel-i temploma előtt állnak.

Tartalmát tekintve az egyiptomi képzőművészet sohasem volt annyira sokoldalú, mint éppen az Újbirodalom korában. A thébai barlangsírok falait leggyakrabban változatos témájú festményekkel borították, a memphisi sírok falait pedig vésett domborművekkel díszítették.

Az Újbirodalom korából igen sok festmény maradt ránk különböző városok — főleg El-Amarna — palotáiból és házaiból: növények, állatok, foglyok képei, a mindennapos életből, többek között a királyi család életéből vett jelenetek stb. A XIX—XX. dinasztia idején még a templomok falaira is festettek korabeli jeleneteket; így születtek azok a hatalmas csataképek, melyek I. Seti, II. Ramses és III. (IV.) Ramses háborúit örökítik meg.

IRODALOM

Az épségben maradt kéziratokból ítélve a XVIII. dinasztia korának írnokai főként a Középbirodalom korából származó művek lemásolásával foglalkoztak. Egyes fohászok, amelyeket fáraók és akkori istenek tiszteletére írtak, valamint a fáraók történelmi feliratainak egyes részei és magán-

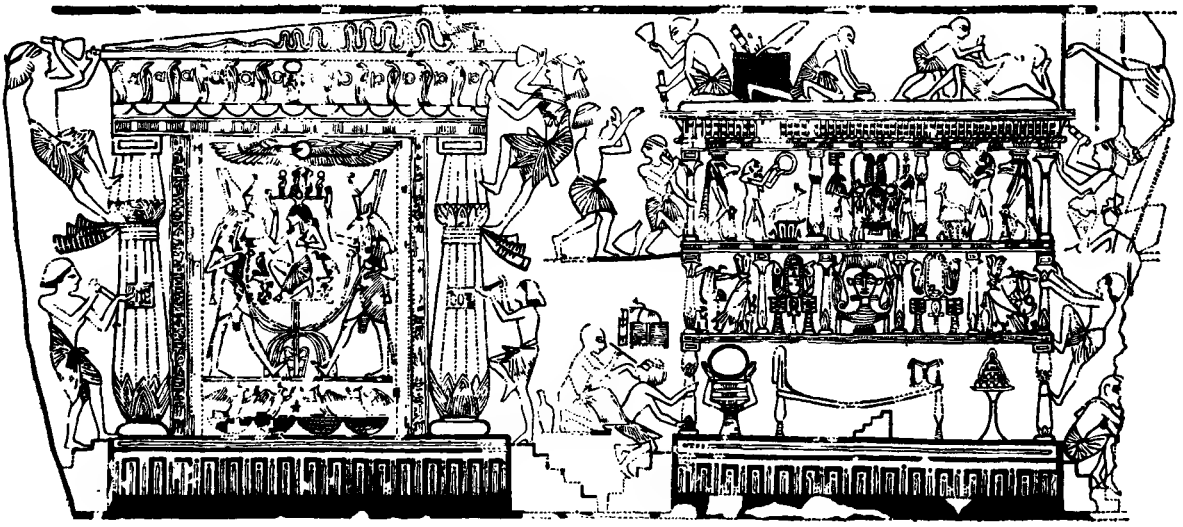

Kőfaragók munka közben
Thébai sírkamra falfestménye. XVIII. dinasztia

személyek életrajzának egyes fejezetei művészinek mondhatók. III. Thotmes korát idézi az egyik mese, mely elmondja, hogyan vette be a fáraó hadvezére ravaszsággal az egyik palesztinai várost, bár a mese már a XIX. dinasztia korából származó másolatban maradt ránk. Nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy a XIX—XX. dinasztia gyűjteményes köteteinek néhány kiváló szerelmes verse korábbi időkben született meg. A sírok falain, különböző személyek képe mellett is találhatók rövid versikék.

A XIX. dinasztia uralkodásának kezdetén már gazdag szépirodalom tárul elénk, mely az i. e. XV—XIV. században általánossá vált újegyiptomi köznyelven íródott. Ez az irodalom sok esetben az egyszerű emberek nézeteit és ízlését tükrözi.

Két parasztról szól a „Mese két fivérről", akik leküzdik az áruló nők fondorkodásait, s végül fokozatosan úrrá lesznek Egyiptomban. A mese részletesen és szeretettel írja le a földművelő fivérek életmódját, s nem éppen az udvarnak hízelgő hangnemben rajzol képet a gonosz fáraóról, aki elrabolta a fiatalabb testvér feleségét.

A romantikus „Mese az elvarázsolt királyfiról" a külföldieket mutatja be, de a mesében árnyéka sincs annak a gúnyolódásnak, amely annyira megszokott a fáraók feliratain.

A „Mese az Igazságról és a Hamisságról" felháborodással ecseteli a társadalom felső rétegének közönyét és lelketlenségét a kisemmizettekkel szemben. Az Igazságot gonosz bírák kiszolgáltatják a Hamisságnak, aki megvakítja. A megvakított Igazságot a pusztában magához fogadja egy gazdag asszony. Noha fia is születik tőle, az asszony a vakot mégis a kapusok között tartja. Amikor az ifjú felserdül, anyjától azt követeli, hogy mondja meg apja nevét. Anyja viselkedésén felháborodva, megadja a tiszteletet a vaknak, s miután ravasz módon lerántja a leplet a bíróságról, diadalmaskodik a Hamisságon.

Férfiszobrocska
XVIII. dinasztia. Fa

Amenḥotepnek, Amon papjának és Rennai énekesnőnek, Amon papnőjének szobrocskája
XVIII. dinasztia. Fekete fa

A Seḳenenrē thébai fáraóról és Apepi hyksós királyról szóló mese valószínűleg igen időszerű kérdéseket érintett, bár e királyok évszázadokkal korábban éltek. Az északi Seth istent tisztelő és a Déllel meg Amonnal szemben kihívóan viselkedő hyksós király alakja feltehetőleg arra utalt, hogy a fáraók megalapították Per-Ramses új városát, s ott Seth istent imádták.

Amíg ebből a meséből Thébai elégedetlensége csendül ki az északi vetélytárs miatt, addig egy másik műben — nem mesében, hanem dalban —, melyet templomok falaira vésték és iskolában másoltak, a papság gyűlölete érződik a katonasággal szemben. Ez a dal a ḳadeši csatáról szól, és hálátlanoknak, gyáváknak bélyegzi II. Ramses harcosait, akik magára hagyták királyi jótevőjüket az ellenség gyűrűjében; de Amon nem felejtette el a fáraó bőkezűségét, és kimentette őt a bajból.

A XIX. dinasztia korából maradt ránk a legrégibb „irodalmi kritika", egy hosszú és gúnyos üzenet bizonyos ügyefogyott szerzőhöz, aki Szíria és Palesztina ismertetésében nagy tudatlanságot árult el.

Az úgynevezett „Astarté-mítosz" azt mutatja, hogy az Újbirodalom egyiptomi szépirodalma kapcsolatban állt a föníciai szépirodalommal, melyből talán közvetlenül is átvett egyes motívumokat.

Az Újbirodalom korának második feléből számtalan magasztaló ének maradt ránk, melyek az akkori fáraókat, az isteneket, az új fővárost, a királyi szekeres sereget stb. dicsőítik. A főleg iskolai használatra szánt értekezések száma is igen nagy; ezek az írnoki mesterséget dicsérik, mert — úgymond — ez az egyetlen könnyű és kellemes foglalkozás. Az egyik — részben magasztaló, részben oktató jellegű — műben a következő figyelemre méltó gondolatot olvassuk: az ókor bölcseinek sírfeliratai eltűnhetnek, de könyveik révén nevük tovább él az emberek emlékezetében. A könyv — az író piramisa.

XIII. FEJEZET

KISÁZSIA A HETTITA BIRODALOM URALMA IDEJÉN

Az egyiptomi Újbirodalom sorsa szorosan összefonódott a hettiták rabszolgatartó államának történetével. Ez az állam az i. e. II. évezred első felében jött létre Kisázsiában. A hettitáknál hamarabb alakult ki a rabszolgatartó társadalom, mint más kisázsiai törzseknél. A II. évezred elején már főleg fémszerszámokat (réz- és bronzszerszámokat) használtak; bár az állattenyésztés még fontos szerepet játszott gazdaságukban, a földművelés is egyre jobban fejlődött, s kialakultak az öntözőrendszerek. A hettita törzsek korán kapcsolatba kerültek Mezopotámia ősi államaival.

A Palesztinában és Szíriában uralkodó hyksósok szétzúzása után Egyiptom nagy területeket hódított meg Elő-Ázsiában, ami jelentős mértékben megváltoztatta az ottani helyzetet. A Kisázsia határán megjelenő egyiptomi csapatok összeütközésbe kerültek a még fiatal, de egyre erősödő hettita állam erőivel. A hettiták, akik Kisázsia sok törzsét leigázták, erre az időpontra már erős birodalmat alakítottak. A hatalomért hosszas harc kezdődött a két birodalom között. A harc folyamán különféle gazdasági és politikai kapcsolatok is kifejlődtek Elő-Ázsia és a Földközi-tenger országai között, s ezek sokkal mélyrehatóbbak voltak, mint bármikor azelőtt. Ennek a körülménynek igen nagy történelmi jelentősége volt.

1. A HETTITÁK LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE

AZ ORSZÁG ÉS LEGRÉGIBB LAKOSSÁGA

A hettita birodalom magvát alkotó ország Kisázsia központi felföldjének keleti részén terült el, s nagyjából a Halys-folyó (görög név; Kizil Irmak, Törökország) középső szakaszának vidékét foglalta magában. Később, az i. e. VI—V. század táján görög névvel Kappadokiának kezdték nevezni ezt az országot.

A szóban forgó terület hegyektől övezett felföld, a hegyek elválasztják a Fekete- és a Földközi-tengertől. Ennek folytán, bár a tenger nincs messze tőle, éghajlata kontinentális, csapadéka kevés. A földművelés a vidék nagy részén mesterséges öntözést igényel; mivel azonban a folyók nem bővízűek, a folyóvölgyek pedig igen keskenyek, az öntözés is nehézségekbe ütközik. A környező hegyekben igen sok a kő, a fa és az érc; a lakosság hamar megtanulta a fémöntést.

Az ország legrégibb lakossága *ḫatti*-nak nevezte magát. A kutatók szerint nyelvük nem volt indoeurópai; legelterjedtebb az a feltevés, hogy a Kaukázus és Transzkaukázia mai nyelveivel

lehetett rokonságban. A ḫattik szétszórt, alapjában véve állattenyésztő törzsei a III. évezred végén még ősközösségi rendben éltek, bár az már a bomlás szakaszában volt. Társadalmi-gazdasági fejlettségük színvonalát tekintve még a II. évezred elején is messze elmaradtak a mezopotámiai és egyiptomi rabszolgatartó társadalmak mögött.

LEGRÉGIBB ADATAINK A HETTITÁKRÓL

Ḫatti országa a fémek (különösen az ezüst) kitermelésének fontos központja volt, amellett nagy hírnevet szerzett állati termékeivel is (elsősorban a gyapjúval). Minthogy a Fekete-tengertől a Földközi-tengerhez és az Égei-tengertől Mezopotámiába vezető utak mentén feküdt, nagyon korán bekapcsolódott az Elő-Ázsia tágas térségein folyó kereskedelembe és cserébe.

Ḫatti történetének legrégibb ismert tényei a csere fejlesztésében betöltött szerepével kapcsolatosak, bár lakosságának gazdasági életét természetesen nem a csere határozta meg.

Valószínűleg már az i. e. III. évezred közepe táján akkad kereskedők jelentek meg Kisázsiában, s lehetséges, hogy ott kereskedelmi kolóniákhoz hasonló településeket létesítettek. Az i. e. III. évezred végén az akkad kereskedőket asszír kalmárok szorították ki; a lakosság rabságba döntésére vonatkozó legrégibb adataink az asszír kereskedők uzsoratevékenységéről szólnak. Ez a tevékenység nem járhatott volna sikerrel, ha nem támogatta volna a helyi törzsi előkelők rétege, mely nem csekély hasznot húzott az asszír közvetítő kereskedelemből; ez a réteg ekkor már rabszolgatartó nemességgé alakult át.

Az i. e. II. évezred első felében az asszír kereskedőtelepek sorvadni kezdtek, többek között Mitanni megerősödése miatt. Asszíria átmenetileg meggyengült, és kisázsiai kereskedelmi telepeit már nem tudta úgy támogatni, mint azelőtt. Sőt mi több, Mezopotámia kereskedelme is áthelyeződött délre, a Földközi-tenger partvidékén fekvő városokba; amellett a megerősödött helyi nemesség sok esetben asszír közvetítés nélkül is boldogult.

Legkésőbb az i. e. II. évezred elején Kisázsia keleti részét olyan törzsek árasztották el, amelyek — mint B. Hrozný cseh tudós bebizonyította — az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszéltek, következésképpen etnikailag is különböztek a helyi lakosságtól. Hogy honnan vándoroltak be Kisázsiába — a Balkánról-e vagy a Fekete-tenger északi partvidékéről (a Kaukázuson át) —, azt eddig nem sikerült kideríteni. Írásos bizonyítékok alapján megállapíthatjuk, hogy nyelvüket *nešai* nyelvnek *(nešumnili)* nevezték, de az általuk meghódított országot továbbra is Ḫattinak hívták, s a szomszédos népek is ezen a néven emlegették őket.

A tudományos irodalom a *nešai* nyelven beszélő lakosságot egyezményesen hettitának nevezi, míg Hatti legrégibb lakosságával (vagyis az igazi ḫattiakkal) kapcsolatban rendszerint a *protoḫatti* elnevezést használja. A protoḫatti és a nešai nyelv harcából az utóbbi került ki győztesen, miközben a protoḫatti nyelv szókincsének számos elemét magába szívta.

A hettitákkal — vagyis a nešai nyelv hordozóival — együtt más törzsek is benyomultak Kisázsiába, melyek szintén indoeurópai nyelveken beszéltek, ezek azonban bizonyos mértékben eltértek a nešai nyelvtől. Közülük a luwijaiak törzsei voltak a legjelentősebbek; ezek a hettiták fő területétől délre és délnyugatra telepedtek le.

A HETTITA TÖRZSSZÖVETSÉG KIALAKULÁSA. A HETTITÁK HÓDÍTÓ HADJÁRATAI

Az i. e. XVIII. és XVII. század határán a hettiták országában több igen erős törzs élt, amelyek a vezető szerep megszerzéséért harcban állottak egymással. E törzsek jól megerősített központi lakóterületeit már joggal nevezhetjük városoknak. Legfontosabb városaik Neša, Kuššar és Zalpa voltak. Valószínűleg Neša környékének nyelvjárása volt a hettita nyelv alapja. Az egyes városok élén álló vezérek magasan kiemelkedtek a közösségből, ezért néhány tudós már királynak tekinti őket. A hegemóniáért vívott harcban a siker Anittašhoz, Kuššar vezéréhez pártolt. Anittaš lerombolta Ḫattušaš városát, a protoḫatti törzsek támaszpontját, majd leigázta Nešát, s azt tette meg székvárosának.

Még sikeresebb hódítónak bizonyult Anittaš egyik utóda — Labarnaš, akinek neve az idők folyamán a hettita állam királyainak megtisztelő címe lett (Tabarnaš). A hettita szövegek Labarnaš kormányzásával kezdik az ország történetét.

A törzsszövetség erejére támaszkodó Labarnaš uralma alá hajtotta Kisázsia keleti részének különböző területeit. Ḫattušiliš nevű fia folytatta a hódításokat, s a szíriai Ḫalpa (Aleppo) városa ellen vezette hadait, de halála után a Telepinuš király idejéből származó későbbi forrás szerint „a hercegek rabszolgái felkeltek, uraik házát dúlni kezdték (?) gazdáikat elárulták (?) és vérüket ontották". Fel kell tételeznünk, hogy a leigázott területek rabságba hajtott lakosságának felkeléséről van szó, akik kihasználták a hettita törzsszövetség előkelő rétegeinek viszályait. Meg kell jegyeznünk, hogy a szöveg hangsúlyozza a Labarnaš és Ḫattušiliš idején fennállott törzsszövetség szilárdságát: „. . .akkor fiai, testvérei, hozzátartozói, vérrokonai és harcosai (a király körül) egyesültek". Mivel a forrás a „hercegek" és nem a „király" ellen fellázadt „rabszolgák" megmozdulásáról beszél, nyilván a Ḫattušiliš halála utáni időszakról van szó, amikor az utódlás kérdése még nem dőlt el, és ez zavart okozott a hettita törzsek körében.

A meghódított területeken kirobbant felkelésnek az volt a következménye, hogy a kialakuló királyi hatalom tovább erősödött. Ḫattušiliš egyik fia, Muršiliš került a trónra. A forrás megjegyzi, hogy köréje gyűltek fiai, fivérei, hozzátartozói, rokonai és harcosai. A leigázott területek felkelése nyilván arra késztette a hettita előkelőségeket, hogy szorosabbra zárják soraikat. Muršiliš Ḫattušašba tette át székhelyét, a protoḫatti törzsek ősi központjába, melyet még Anittaš romboltatott le. Muršiliš ezzel a lépésével nyilván azt akarta hangsúlyozni, hogy immár végleg egyesítette a nešai nyelvű törzseket az ország protoḫatti őslakosságával.

A fosztogatásra áhítozó, meggazdagodásra törekvő előkelőségek érdekeinek megfelelően Muršiliš elhatározta, hogy a törzsszövetség erejére támaszkodva további hadjáratokat indít a Kisázsia határain túl fekvő területekre — Észak-Szíriába és lefelé, az Eufrátesz mentén Babiloniába.

Elő-Ázsiában akkor még fennállt a hyksósok kiterjedt, de szilárdnak már nem nevezhető koalíciója, mely az i. e. XVIII. század közepén leigázta Egyiptom északi részét. A XVII. század végén azonban Dél-Egyiptom már jelentős sikereket ért el a hyksósok ellen. Nyilván az egyiptomi fegyverek sikere tette lehetővé, hogy Ḫattušiliš, majd fia Muršiliš hadjáratokat indíthasson Ḫalpa város ellen, amely a hyksósok északi támaszpontja lehetett. Másrészt viszont a hettita királyok hadjáratai kétségtelenül megkönnyítették a XVII. és a XVIII. egyiptomi dinasztia fáraóinak, hogy a hyksósokat végleg kiűzzék a Nílus völgyéből. Muršiliš ḫalpai hadjáratáról egy hettita forrás a következő rövid szavakkal számol be: „Haddal ment Ḫalpa ellen, Ḫalpát feldúlta, és Ḫalpából foglyokat és zsákmányt hozott Ḫattušašba." Ḫalpa bevétele i. e. 1600 körül történhetett. Nem sokkal később a hettita királynak és I. Jaḥmes egyiptomi fáraónak, a XVIII. dinasztia megalapítójának győzelmei után a hyksósok ingatag katonai szövetsége végleg széthullott.

Észak-szíriai győzelmük után a hettiták hadjáratot indítottak a babiloniai állam ellen, amely

akkoriban már nem tudott komoly ellenállást kifejteni, mivel alaposan meggyengítették a belső zavargások és a szakadatlan külső háborúk. A hettita király szövetségre lépett a ḫurrita Mitanni állammal, amely feltehetőleg még az i. e. XVIII. század végén is birtokában tartotta Észak-Mezopotámiát. Szövetségesének segítségével Muršiliš akadálytalanul elérte Babilont, kifosztotta a híres várost, és gazdag zsákmánnyal megrakodva tért vissza Ḫattušašba. Később, valószínűleg a trónöröklés kérdésével kapcsolatban, Muršiliš udvari összeesküvés áldozata lett, s ezután a hettita társadalmat hosszú éveken keresztül zavargások és felkelések gyengítették.

2. TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VISZONYOK A HETTITA BIRODALOMBAN

A források azt bizonyítják, hogy a hettiták országában a termelőerők az i. e. XVI. században már jelentős fejlettségi fokot értek el. A hettiták akkoriban már főleg bronzszerszámokat használtak. Bár az ország gazdasági életében továbbra is az állattenyésztés volt a legfontosabb, a földművelés is sokat fejlődött, és a kedvezőtlen természeti viszonyok ellenére kialakult az öntözéses gazdálkodás. A kézművesség különféle ágai kezdtek kifejlődni, és a kereskedelem is egyre nagyobb méreteket öltött.

A hettita előkelők tetemes vagyonokat harácsoltak össze a sikeres hódító hadjáratok idején. A háborúban rengeteg rabszolgát szereztek, s most már elegendő munkaerővel rendelkeztek ahhoz, hogy nagy magángazdaságokat létesítsenek azokon a földeken, melyek azelőtt törzsi tulajdonban voltak. A rabszolgatartók osztálya csak hosszú idő alatt tudta szükségleteihez idomítani a régi törzsszervezetet, és megalakítani az államot. Ennek végrehajtása után, Telepinuš uralkodása idején, az i. e. XVI. század második felében készült a már említett legősibb hettita történelmi forrás, amely Labarnaš idejétől Telepinuš uralkodásáig írja le az eseményeket.

A hettiták társadalmi viszonyainak tanulmányozása szempontjából igen nagy jelentőségű az a több ezer ékírásos okmány, amelyet a hettita királyok állami levéltárában fedeztek fel. Ez a levéltár a Boğazköy városban (Törökországban, Ankara közelében) végzett ásatások során került napvilágra; Boğazköy körzetében tárták fel Ḫattušaš városát, a hettita birodalom székhelyét. A levéltárban évkönyveket, törvénykönyveket, más államokkal kötött szerződéseket, diplomáciai leveleket, gazdasági jellegű okmányokat és más iratokat találtak.

A HETTITA ÁLLAM OSZTÁLYJELLEGE

A rabszolgatartó hettita állam jellegzetes sajátosságai világosan kitűnnek azokból a szerződésekből, melyeket a hettita királyok más államok uralkodóival kötöttek. Így például a hettita birodalom egyik legnagyobb királya, Šuppiluliumaš, aki az i. e. XV—XIV. század fordulóján győzelmes hadjáratokkal jelentősen kiterjesztette államának határait, szövetségeseitől segítséget követelt arra az esetre, ha „Ḫatti ország királya zsákmányszerző hadjáratra indul". Mivel a zsákmány elosztásakor a szövetségesek könnyen hajbakaphattak egymással, az írott egyezmények gondosan körvonalazták, hogy a hadizsákmányból mennyi illeti meg az egyes szövetséges seregeket. Így például, az egyik szövetséges államhoz tartozó várost az ott kitört felkelés elfojtása után annak a szerződő félnek adták át, amely azelőtt birtokolta. A szerződés pontosan megszabta, hogy a szövetséges államoktól politikailag független ellenséggel vívott közös harc esetén az egyes szerződő felek mennyi ingó zsákmányra tarthatnak igényt, a megszállt terület birtoklásának kérdését azonban ideiglenesen függőben hagyta.

A hadizsákmány elosztásának ilyen részletes szabályozása érthető, hiszen a hettita állam háborúit az az állhatatos törekvés váltotta ki, hogy minél több embert és jószágot zsákmányoljanak.

Ezt a hettita források számos esetben tanúsítják. Például II. Muršiliš király (i. e. 1340 körül) büszkén beszél évkönyveiben atyjának, Šuppiluliumaš királynak rabló hadjáratairól: „Amikor atyám Kargamîš országában járt, elküldte Lupakkišt és Teššubzalmašt Amka országába (az Alsó-Orontésszel szomszédos terület), ők hadba indultak, megtámadták Amka országát, és zsákmányként embert, marhát és egyéb jószágot hoztak atyámnak." Maga II. Muršiliš sem maradt el atyja mögött az „emberzsákmányért" folyó lázas hajszában. Évkönyveinek az Arzawa (a hettitáktól délre fekvő ország) elleni háborúval foglalkozó részében közli, hogy seregei rengeteg embert ejtettek foglyul Arzawa országában: „Amikor Arzawa egész országát legyőztem, én, a Nap (ez volt a hettita király címe) emberzsákmányt hoztam a király házába — összesen 66 000 embert. Azt, amit a főnökök (vagyis az előkelők), a seregek és a hattušaši harci szekeresek hoztak zsákmányul emberből, marhából és lábasjószágból, már megszámolni sem lehetett." II. Muršiliš évkönyveiben sűrűn esik szó zsákmányolt emberekről, akiket Hattušašba hurcoltak. A hettita birodalom egész fennállása alatt az embervadászat volt a háború legfőbb indítéka.

Az ellenségen aratott katonai győzelmet nyomban az embervadászat követte. A szétvert sereg maradványait és az ellenséges ország lakosságát a hegyekbe szorították, ahol nem volt sem ételük, sem italuk, úgyhogy hamarosan megadták magukat. Az ellenségek — más rabszolgatartó államok — természetesen nem maradtak adósak, s a maguk győzelme esetén idegen területre hajtották a hettiták országának lakosságát. A hettita királyok a legyőzött ellenséget a foglyul ejtett hettiták kiadására kényszerítették, s a kiadott foglyokat visszavitték családjukhoz. A hettita királyok és a szomszédos államok szerződéseiben állandó cikkelyként szerepel a szökött foglyok kölcsönös kiadása.

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE

A hettita szövegekben előforduló NAM.RA sumer kifejezést a „fogoly" szóval fordíthatjuk, bár a hadifoglyok megjelölésére a hettita írnokoknak külön nešai kifejezésük is volt: *appant* („elfogott"). A két szó között valószínűleg az a különbség, hogy az appant csatamezőn foglyul ejtett ellenséges katona volt, a NAM.RA pedig az ellenséges ország lakosait jelölte, akiket a győztes hettiták elhurcoltak. Később az appantok beleolvadtak a NAM.RA általános tömegébe, mely lényegében a rabszolgák osztályát alkotta. Az egyik forrás így írja le a hettita ország egész lakosságának létviszonyait: „. . . ember és jószág megszaporodott, az ellenség országából hozott foglyok jó állapotban voltak, senki nem pusztult el közülük". Az „elfogottakat" itt láthatóan együtt említik a foglyok egész tömegével. Ez a szöveg úgy beszél a foglyokról, mint a hettita ország lakosságának külön kategóriájáról, s rögtön a jószág után említi. Milyen is volt ez a kategória? Rabszolgákról a szöveg nem tesz említést, bár kétségtelen, hogy a szöveg szerzőjének azt kellett leírnia, milyen létviszonyok között él a hettiták országának egész lakossága. Más hettita szövegek a szabad polgárokat nem a foglyokkal, hanem a rabszolgákkal állítják szembe. Adott esetben tehát minden alapunk megvan a foglyok és rabszolgák azonosítására. Nem férhet kétség ahhoz, hogy a rabszolgák hatalmas többsége a hettita társadalomban a fogoly külföldiek közül került ki.

E foglyok egy részét, nevezetesen azokat, akiket a király, vagyis a hettita sereg fogott el, a királyi földeken — szántóföldeken, kertekben, szőlőkben és legelőkön — dolgoztatták. A király látta el foglyokkal a templomi gazdaságokat is; igaz, hogy a hettita államban a templomi gazdaságok önálló gazdálkodást folytattak, de a király vigyázott rájuk, s megvédte őket a környező lakosságtól, amikor az a maga hasznára akarta fordítani „az isten jó aratását". Királyi foglyokat kaptak a városok és a közösségek is, amelyek a hettita állam katonai szervezetének az alapját képezték, mivel a szabad lakosság jelentős része katonai szolgálatot teljesített.

A királyi foglyokon kívül magánszemélyek tulajdonában levő foglyok is voltak. Az egyik — fentebb már idézett — forrásanyag tanúbizonysága szerint a foglyok elosztásában részt vettek

„a főnökök, a csapatok és a ḫattušaši szekeresek". A „főnökök", vagyis a hettita állam legtekintélyesebb előkelőségei, de az egyszerű katonák is szabadon rendelkezhettek kapott foglyaikkal. A foglyok közül kikerülő rabszolgák hatalmas tömegéhez viszonyítva a vásárolt rabszolgák száma minden valószínűség szerint jelentéktelenül alacsony volt.

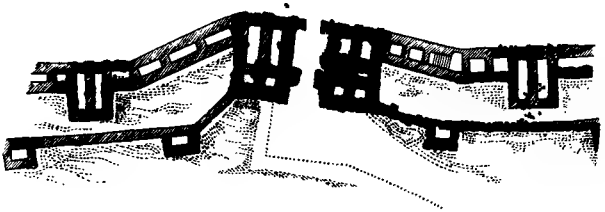

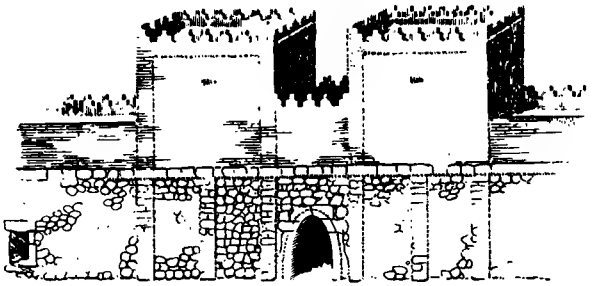

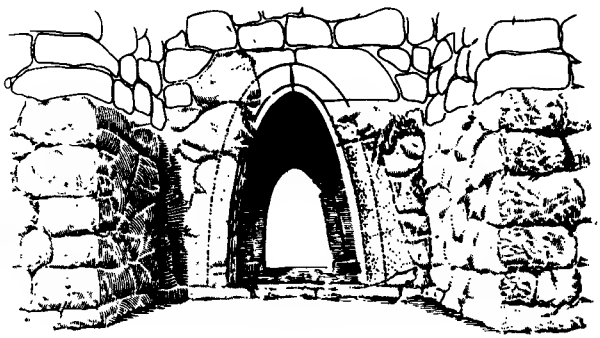

Ḫattušaš hettita főváros kapuja és védőművei
Felül az alaprajz, középen — belülről (rekonstrukció), alul — kívülről. I. e. XIII. század

Természetesen nem minden fogolyból lett rabszolga. Egy részüket, a katonai szolgálatra legalkalmasabb személyeket, a király katonai osztástelekhez juttatta; ily módon egészítette ki a hettita harcosok ritkuló sorait.

A rabságba hajtott foglyok és a vásárolt rabszolgák mellett a hettita társadalom az adósrabszolgaságot is ismerte. Ez fokozódott az éhínségek éveiben, amikor „az atya eladta fiát ezüstért", sőt a családfő is adósrabságba juthatott annak a személynek a gazdaságában, aki neki — a forrásanyag kifejezése szerint — „életet adott".

ÁLLAMREND

Az udvari összeesküvés áldozatául esett I. Muršiliš halála után Telepinuš király fentebb említett szövege szerint zavargások és felkelések időszaka következett, mely több évtizedig tartott. Ezalatt egyes leigázott területek igyekeztek újból kiharcolni önállóságukat, kihasználva a királyi udvarban dúló viszályokat. A királyi palotában gyakorivá vált véres udvari puccsok szolgáltak alapul Telepinuš királynak azokhoz a reformokhoz, amelyeket rendelete örökített meg. Telepinuš király a következő világos szavakkal jellemezte a hosszas udvari zavargások nyomán előállott helyzetet: „Most a vérontás megszokott dolog lett a királyi családban, s Istapariš̌aš királyné is meghalt, majd Ammunaš herceg is meghalt. Most az istenek és emberek kijelentették: »Nézd csak! Ḫattušašban megszokott dolog lett a vérontás.« Most én, Telepinuš, összehívtam a *tulijaš*-t (tanácsot) Ḫattušašba. Ettől kezdve senki sem okoz kárt a (királyi) család tagjainak, s nem sújt tőrrel rájuk."

Telepinuš király idézett szavai bevezetésül szolgálnak ahhoz a rendeletéhez, mely a trónöröklés kérdését és a nemesség meg a király kölcsönös viszonyát szabályozza. Telepinuš új törvénye szerint a trónöröklés joga a király közvetlen leszármazottait, vagyis nem a király nemzetségét, hanem a családját illeti meg. A rendelet leszögezi, hogy a király utódjául a király első, vagyis teljes jogú feleségétől származó legidősebb fiát kell tekinteni. Ha a királynak nincs ilyen fia, akkor a „másodrangú" vagy „másodfokú" herceg, vagyis feltehetőleg a király ágyasától született fiú örökli a trónt. Ha egyáltalán nincs férfi utód, akkor a hatalom az „első" hercegnőre, vagyis a királynak az első feleségétől származó lányára száll át.

A trónöröklésről szóló törvényt a király beterjesztette a tulijaš (tanács) elé. Ennek az állami intézménynek tagjai a következők voltak: a király fiai, rokonai, hozzátartozói, a törzsek előkelői, az udvari főméltóságok és a testőrség parancsnoka. A törvény megerősítette a király hatalmát s a trónöröklés jogát kizárólag a királyi családra korlátozta, de ugyanakkor a tulijaš nagy jelentőségét is meghagyta. Így például, a király nem végeztethette ki egyik fivérét vagy nővérét sem a tulijaš beleegyezése nélkül; ha mégis megtette, a fejével lakolt érte, amennyiben a tulijaš úgy kívánta. Abban az esetben, ha a tulijaš megállapította valamelyik hercegi sarj bűnösségét, a királynak joga volt halálra ítélni a bűnöst, de nem okozhatott kárt az illető családjának, nem kobozhatta el házait, földjeit, szőleit, rabszolgáit, jószágait stb. A kivégzett vagyonát családja örökölte.

A tulijaš mellett továbbra is működött az ősi *pankuš* (a „tömeg"), vagyis a harcosok gyűlése. Ezen azonban már nem minden harcos vehetett részt, hanem csak a kiváltságosok: a király testőrei, a csapatok parancsnokai, továbbá azok az előkelők, akik a tulijašnak is tagjai voltak. Hasonlóan a törzsi demokrácia időszakának népgyűléséhez, a megreformált pankuš háború idején a hatalom legfőbb szerve volt, amely megkövetelhette a királytól, hogy az ellenséget „szorongassa" és ne kímélje. Béke idején a „tömegnek" joga volt „szabadon beszélni" a király bűneiről, amelyeket azonban csak a tulijaš határozata alapján lehetett megtorolni. A pankuš bűnös tagjának megbüntetése e gyűlés joga volt: „...ha bárki gonoszat cselekszik, akár a ház atyja, akár a palota szolgáinak vezetője, akár a pohárnokok vezetője, akár a testőrparancsnok, akár a nemesi csapatok parancsnoka... ti — a pankuš — fogjátok el, és adjátok át megbüntetés végett" — olvashatjuk a király rendeletében.

Telepinuš király rendelete arról tanúskodik, hogy a hettita királyok hatalma nem volt despotikus, mint Šumer és Akkad királyainak vagy Egyiptom fáraóinak a hatalma. A történelmi körülmények folytán a hettita birodalom kisebb fejedelemségek egyesülése volt, amelyeket részben a hettita király rokonai, részben a helyi királyi nemzetségek tagjai kormányoztak.

HETTITA TÖRVÉNYEK

A hettita állam társadalmi viszonyainak meghatározása szempontjából rendkívül fontosak a hettita királyok törvényei, melyeket a történettudósok néhány évtizeddel később ismertek meg, mint Ḫammurapi törvényeit. A boğazköyi levéltár gazdag kincsei között talán a legértékesebb két nagyobb — bár némileg megrongálódott — ékírásos tábla, melyek megőrizték a hettita királyok törvényeinek egy részét. Hasonló szövegek számos megmaradt töredéke alapján a táblák tartalmát — különösen az egyikét — majdnem teljesen sikerült rekonstruálni. Ez a tábla megközelítőleg az i. e. XIV. század végéről, a másik pedig az i. e. XIII. század első feléből származik.

Az első táblára írt törvénycikkelyek, amelyeket később átdolgoztak, büntetőjogi kérdésekkel foglalkoznak (gyilkosság, személy ellen elkövetett bűntett, jószáglopás, házak kifosztása, gabonatárak kirablása és felgyújtása, rabszolgák szökése és rejtegetése, rabszolgák és szabadok elrablása), továbbá a családjog problémáit, a harcosok helyzetét stb. szabályozzák. A második tábla azt a benyomást kelti, hogy a legkülönfélébb kiegészítő törvényeket jegyezték fel rá minden rendszer nélkül, megtoldva e törvényeket a különféle árucikkek széles körű ártarifájával. Az első táblára felvett néhány cikkelyhez az írnok észrevételeket fűzött, megjegyezve, hogy az új törvényhozás milyen módosításokkal gazdagította a régi jogszokást.

Ha a hettita törvényeket — már amennyire a boğazköyi levéltár tábláinak adatai alapján ismerjük őket — összehasonlítjuk Ḫammurapi törvényeivel, azt látjuk, hogy a hettita törvények részletesebbek. Így például, eltérően Ḫammurapi törvényeitől, a jószáglopás különböző válfajait igen részletesen tárgyalják a törvénygyűjtemény különböző részeiben, ami nem is csodálatos olyan társadalomban, ahol az állattenyésztés még igen jelentős szerepet játszott. Más esetekben e részle-

tesség okait a hettita birodalom sokkal bonyolultabb társadalmi-gazdasági viszonyaiban kell keresnünk, hiszen ez a birodalom az i. e. XIV. században aránylag hosszú időre óriási területeket egyesített. Egy tekintetben a hettita jog jóval tökéletesebb volt, mint Ḫammurapi törvényei, éspedig a gyilkosság büntetése terén. A hettita törvényhozás figyelembe vette, hogy a bűnösnél fennforgott-e a gonosz szándék, avagy sem: a szándékos emberölést kétszer olyan súlyosan büntették, mint az olyan gyilkosságot, amikor a gyilkosnak „csak a keze vétkezett". Az első tábla későbbi átdolgozása szerint egy kereskedő megölése esetén a gyilkosság három lehetséges okát vették figyelembe: a rablási szándékot, a nem anyagi érdektől vezérelt bosszút, s végül a vigyázatlanságot. Ḫammurapi törvényei nem sokat törődtek a bűntett motívumaival.

A hettita törvények első pillantásra igen enyhéknek tűnnek a sumer, babiloni, asszír, zsidó és egyiptomi törvényekhez viszonyítva. Ez a „humanitás" azonban csak látszólagos, mivel a hettita törvények csupán a szabadokat kezelték enyhén, a rabszolgákkal szemben rendkívül könyörtelenek voltak.

A RABSZOLGÁK HELYZETE

Lopásért a szabad ember csak 12 sekel lefizetésével bűnhődött, vagyis enyhítették a régibb törvényhozás 1 mina (60 sekel) vagy körülbelül 0,5 kg ezüst értékű büntetését. Ugyanazért a bűnért a rabszolga kevesebb büntetési díjjal tartozott, amit természetesen nem ő maga fizetett meg, hanem a gazdája, viszont a rabszolga füleit vagy orrát levágták. Gyújtogatás esetén a szabadnak csak a házat kellett újra felépítenie, de „ha rabszolga gyújtja fel a házat, és ha (bár) gazdája megtéríti a kárt, a rabszolgának (akkor is) le kell vágni az orrát és a füleit, s át kell adni őt gazdájának". Hasonló megkülönböztetést tesz büntetés tekintetében szabad ember és rabszolga között az a cikkely is, amely megszabja, hogy milyen büntetést kell kiróni, ha gonosz varázslatra használják fel valakinek a nevét, hogy ezzel kárt okozzanak: „. . . ha szabad ember kígyót üt agyon, s közben valakinek a nevét kiejti, egy mina ezüstöt fizet; ha ugyanezt rabszolga teszi, halállal lakol". Általában, a hettita királyok valamennyi törvényén vörös fonálként húzódik végig a rabszolga szembeállítása a szabad emberrel, akit a törvények vagy egyszerűen „férfinak" vagy pedig „tiszta férfinak" neveznek.

Ḫettita törvények szövegét őrző cseréptábla Boğazköyből

Az engedetlen rabszolgákkal szemben a hettita törvények jóval könyörtelenebbek voltak, mint Ḫammurapi törvényei; ha a hettita rabszolga szembe helyezkedett urával, kínhalállal kellett lakolnia, a babiloniai rabszolgának pedig csak a fülét vágták le.

Rabszolga és szabad nő házassága elé korlátokat állítottak: a szabad nő és rabszolga házasságát engedélyező két cikkely mellett találhatunk két másik cikkelyt is, amelyeknek az volt a rendeltetésük hogy megakadályozzák szabad nő és rabszolga együttélését. Azok a rabszolgák, akiket a hettita törvények meg akartak akadályozni a szabad nővel való együttélésben, természetesen nem egyszerű, hanem kiváltságos helyzetet élvező rabszolgák voltak, például „a kincstárhoz beosztott rabszolga" vagy „a trónörökös rabszolgája". A rabszolgák többsége természetesen nem tudta megfizetni a követelt „asszonyárat", mivel nem volt vagyona.

Több okmány is tanúsítja, hogy a rabszolgáknak nem volt termelési eszközük. Az egyik okmány arról beszél, hogy a rabszolgák milyen helyzetben éltek a nagy rabszolgatartó urak gazdaságában; egy adománylevél ez, amelyben a király az i. e. XIII. század végén rabszolgákat, jószágot és földet adományozott az egyik előkelő udvarhölgynek. Az okmányban a rabszolgák nem, kor és szakképzettség szerinti általános felsorolása után következik a jószág felsorolása: „10 szarvasmarha a cselédségnek, 10 szarvasmarha a király iránti kötelezettségek házának, 105 juh, 2 ló, 3 öszvér". A felsorolás első pontja arra enged következtetni, hogy nagyobb birtokokon rabszolgáknak is lehetett bizonyos mennyiségű jószága, amely azonban tulajdonjogilag a rabszolgatartóé volt. A jószág felsorolását követi a földparcellák felsorolása, de itt nincs utalás arra, hogy a parcellák egy bizonyos része rabszolgáké lett volna. A jószág zöme és az egész föld a rabszolgatartó gazda közvetlen tulajdona volt. A kisebb gazdaságokban viszont, a nehézfegyverzetű harcosok parcelláin, a rabszolgáknak még jószáguk sem volt, amint arról a törvények egyik cikkelye is tanúskodik: „...ha a harcos és fegyverhordozója közösen gazdálkodnak, de elválnak és elosztják házukat, akkor a harcos, amennyiben gazdaságukban 10 fő (vagyis rabszolga) van, elvihet 7 főt, a fegyverhordozó pedig elvihet 3 főt. A marhát és az aprójószágot ugyanígy osztják el". A rabszolgák jószágáról itt szó sincs, bár említése nagyon is természetes volna az ilyen osztozásnál. A büntető törvénycikkek is a rabszolga teljes vagyontalanságát bizonyítják, mert a rabszolga által okozott anyagi kárt nem neki, hanem gazdájának kellett megtérítenie.

Hozzá kell még fűznünk, hogy a hettita törvények könyörtelenek voltak a rabszolgákkal szemben, de nem voltak enyhék az adósrabszolgaságba került szabadokkal szemben sem. A hettita törvényekben nem találhatunk olyan kikötéseket, amilyeneket hasonló esetekben az asszír jogemlékek tartalmaznak (az adósrabságba jutott szegényekkel emberségesen kell bánni stb.).

AZ ELŐKELŐK HELYZETE

A hettita királyok új törvénygyűjteménye nemcsak csonkítás, hanem gyilkosság esetére is kártérítést ír elő. Szándékos gyilkosság esetén a bűnös 4 rabszolgát, gondatlanságból elkövetett emberölés esetén 2 rabszolgát volt köteles adni a meggyilkolt családjának. A törvény később úgy módosult, hogy a gyilkos ezüsttel fizetett. A rabszolgatartó vagyonos előkelők, akik leginkább hajlottak arra, hogy erőszakoskodjanak a szegényebb rétegekkel, ily módon majdnem büntetlenséget élveztek. A nagy rabszolgatartóknak nem kellett tartaniuk attól, hogy alkalmazzák velük szemben a „szemet szemért, fogat fogért" elvet vagy a vérbosszút, s kényük-kedvük szerint leszámolhattak azokkal, akik valamilyen oknál fogva útjukban álltak. A hettita előkelők — amint tudjuk — gyakran 100 vagy annál is több rabszolgával rendelkeztek, s így ellenségük megöléséért könnyen adhattak 2 vagy 4 rabszolgát, testi sértés esetén pedig bizonyos mennyiségű ezüstöt.

A hettita törvénykezés nemcsak arra adott lehetőséget az előkelőknek, hogy leszámoljanak kisebb rabszolgatartó ellenségeikkel, hanem arra is, hogy lényegében büntetlenül kiterjeszthessék rabszolgatartó gazdaságukat ugyanezeknek a kisebb rabszolgatartóknak a rovására. Így például a hettita törvények a rabszolgát eltulajdonító személyeket nem halállal, hanem csak pénzbüntetéssel sújtották. A szökött vagy eltulajdonított rabszolga rejtegetéséért szintén csak pénzbüntetés járt,

bár az összeg igen jelentős volt. (Ugyanakkor Hammurapi törvényei, mint már fentebb is említettük, a rabszolga eltulajdonításáért és rejtegetéséért egyaránt halálbüntetést írtak elő.) A pénzbírság természetesen nem tudta elrettenteni a nagy rabszolgatartókat attól a kísértéstől, hogy gazdaságukat szökött rabszolgák befogadásával erősítsék. A hettita törvények tehát nem írtak elő halálbüntetést a rabszolgák eltulajdonításáért és rejtegetéséért, s ugyanakkor lemondtak a „szemet szemért, fogat fogért" elvéről, valamint a vérbosszú jogáról. Ez arról tanúskodik, hogy a hettita államban a hatalom a nagy rabszolgatartó előkelőségek kezében volt.

Az előkelők képviselőiből alakított bíróság tekintélyét a hettita törvények ugyanúgy biztosították, mint a király bíróságának a tekintélyét. A király bíróságát gúnyolni merészelő személyt egész családjával együtt kiirtották, az olyan személynek pedig, aki nem akarta elismerni a tisztviselő bírói jogát, fejét vették.

A FALUKÖZÖSSÉG. A DOLGOZÓ LAKOSSÁG HELYZETE

A szabad lakosság nagy tömegei közösségekben éltek, méghozzá feltehetőleg már faluközösségekben és nem nemzetségi közösségekben. E közösségeket a hettita okmányok olyan szóval jelölik, amely nagy várost és kis falut is jelent egyszerre. A faluközösség területéhez tartoztak „a fegyver embereinek" földparcellái. Szó esik az okmányokban „a kötelezettség embereinek" földjeiről is; ezek nyilván királyi földön gazdálkodó személyek voltak. A szabadok kötelezett-

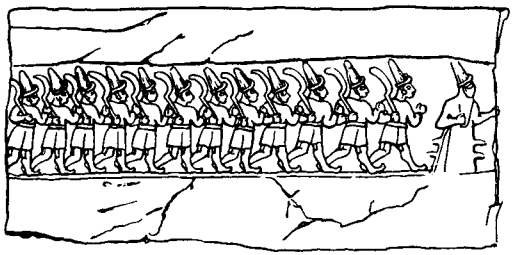

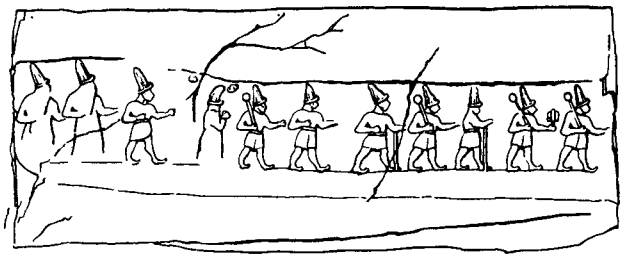

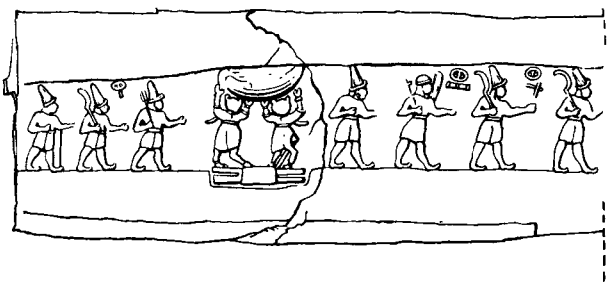

Hettita istenek és papok felvonulása

ségeit a *šaḫḫan* és a *luzzi* szavakkal jelölték. Az egyik forrás szerint e kötelezettségek a következő szolgáltatásokból tevődtek össze: kapálás, szántás, taliga- és szekérfuvarozás; tüzelő, gabona, szalma, gyapjú, lábasjószág beadása; futárok élelmezése; a körzeti elöljáró, a határterületi elöljáró, a városi elöljáró parancsára végzett munkák, valamint építőmunkálatok és igáslovak állítása.

„A kötelezettség emberei" földjeinek egy része felett polgári tisztviselő rendelkezett, de az ilyen parcellák száma kétségtelenül elenyésző lehetett, mivel a hettita államban az apparátus majdnem mindegyik tisztsége szorosan összefüggött a katonai szervezettel.

Azokban a szerződésekben, melyeket a hettita királyok kötöttek szövetséges vagy leigázott államokkal, többször szerepel a következő kikötés: „Ha (valamelyik) országból valamelyik szabad ember Ḫatti országába menekül, akkor őt nem adjuk ki neked, mivel nem jó dolog menekültet kiadni Ḫatti országából. Ha viszont az illető földműves, takács, ács, bőrműves vagy valami más kézműves, és nem akar dolgozni, hanem inkább elmenekül, és Ḫatti országába jön, akkor én elfogom, és kiadom neked." Az ilyesfajta okmányokból világosan kiderül, hogy a szabadokkal szemben megkülönböztették a dolgozók bizonyos nem szabad kategóriáit, melyeket nem tekintettek szabadoknak.

Bár a kereskedelem elég nagy szerepet játszott a hettita államban, a kereskedő társadalmi helyzete nem állt magasabb szinten, mint a kézművesé. Legalábbis erre vall az a törvény, melynek értelmében a gondatlanságból megölt kereskedőért ugyanannyi vérdíj járt, mint a gondatlanságból megölt rabszolgáért.

A HETTITA HADSEREG

A hettita államnak jelentős állandó hadserege volt, amely harci szekeresekből és nehézfegyverzetű gyalogosokból állt; ezek a harcosok a faluközösségben levő parcelláik megművelésére elegendő rabszolgát kaptak, úgyhogy hosszú időre is otthagyhatták gazdaságukat. Az előkelő réteg minden harcképes tagja a harci szekeresek osztagába tartozott; ez a körülmény még jobban megszilárdította ennek a rétegnek a hatalmi helyzetét, mivel az akkori idők hadseregében a harci szekeresek

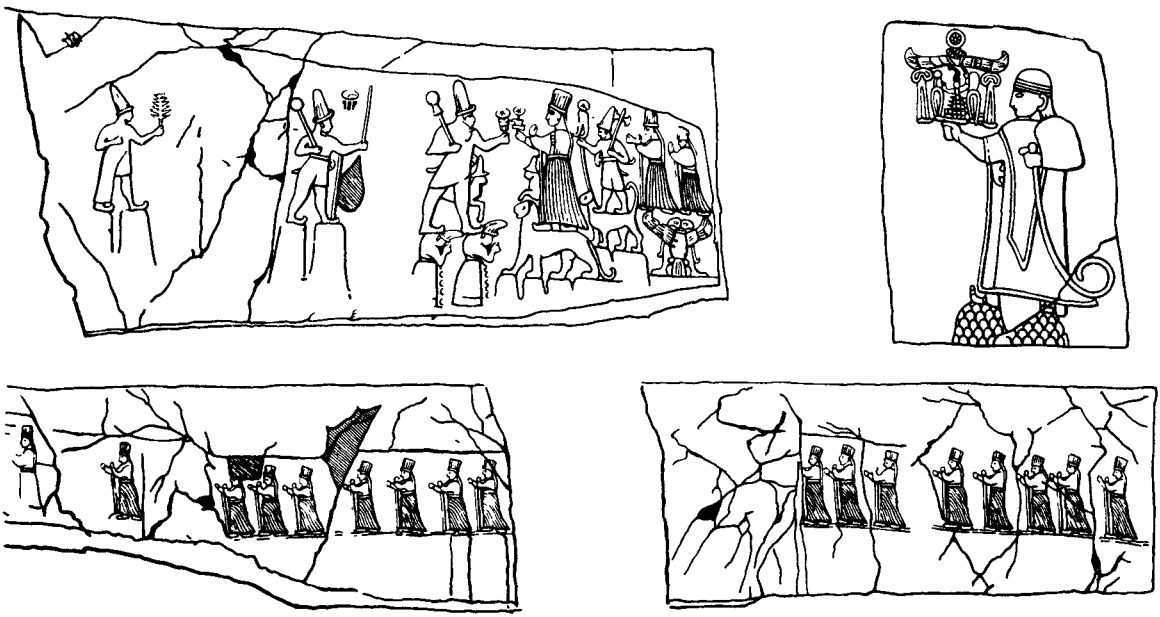

Yazılı-kayai sziklarelief. I. e. XIV—XIII. század

képviselték a legnagyobb katonai erőt. A hettiták nagyobb, bár kevésbé mozgékony harci szekereket használtak, mint az ellenséges seregek, például az egyiptomi fáraó hadai. Harci szekereiken három-három személy helyezkedett el (maga a harcos, a fegyverhordozója és a kocsis), nem pedig kettő (harcos és kocsis). A hettita szekér harcosát tehát fegyverhordozója, csatlósa óvta a nyilaktól és dárdáktól. Mivel a csata sorsát a szekeresek döntötték el, a zsákmány oroszlánrészét is ők kapták. A hettita gyalogság harci ereje kevésbé volt jelentős. A hettita királyok seregeiket szövetséges és függő államok polgáraiból, valamint hadifoglyokból álló kisegítő osztagokkal is megerősítették.

3. A HETTITA BIRODALOM AZ I. E. XV—XIII. SZÁZADBAN

A katonai szervezetére támaszkodó hettita birodalom két és fél évszázadon keresztül — kezdve az i. e. XV. évszázad második felétől egészen az i. e. XIII. század végéig — szakadatlan háborúkat viselt.

HÁBORÚK MITANNIVAL ÉS EGYIPTOMMAL

A hettiták legkeményebb ellenfele a XV. században az észak-mezopotámiai Mitanni állam volt, mellyel már korábban is háborúskodtak. E súlyos háborúk mindkét fél erejét kimerítették, s egyiküknek sem sikerült hosszabb időre döntő sikert kiharcolnia. Idővel azonban fokozatosan a hettiták kerültek fölénybe, mivel Mitanninak Egyiptommal is hadakoznia kellett.

Šuppiluliumaš hettita király, aki az i. e. XV. század végén lépett trónra, s évtizedeken át uralkodott, kihasználta a Mitanni erejét gyengítő udvari puccsokat és zavargásokat, és sikeres háborúi révén Mitanni területének nagy részét magához ragadta. E nemrég még hatalmas birodalmat függő állammá, királyát pedig vazallusává tették. Mitanni legyőzése után a hettiták dél ellen irányuló támadását már nem akadályozta komoly ellenfél, mivel Egyiptom belső helyzete Eḫnaton fáraó intézkedései miatt nem tette lehetővé a régebbi egyiptomi háborús politika folytatását.

A hettita állam ekkor Egyiptom ellen fordult, hogy megszerezze Szíriát. Šuppiluliumaš szövetségesei, a *ḫapiru*-k sztyeppi törzsei voltak, melyek akkoriban Szíria és Palesztina termékeny földjei ellen intéztek támadásokat. Šuppiluliumaš hadaival csak egyes kisebb szíriai és palesztinai államok szálltak szembe, de ezeket jóformán egyetlen nagyobb állam sem támogatta. A hettita seregek a ḫapirukkal közösen egymás után hódították meg a szíriai és föniciai városokat. A helyi fejedelmek, sőt Kypros uralkodója is hiába figyelmeztették a fáraót a hettita veszélyre: Eḫnatont teljesen lekötötte reformjainak végrehajtása és az egyiptomi belső ellenállás megtörése, s vagy egyáltalán nem küldött csapatokat, vagy ha küldött is, a segítség egészen jelentéktelen volt. Ezért a hettiták és szövetségeseik egyre messzebbre törhettek dél felé, s megnyirbálták az egyiptomiak ázsiai birtokait.

Eḫnaton halála után egy ideig úgy látszott, hogy a hettita birodalom leigázza Egyiptomot. Egyiptom királynője (Tutanḫamon özvegye) félt a belső zavargásoktól, s Šuppiluliumaštól fiát kérte férjéül, hogy az Egyiptom fáraója legyen. Az egyiptomi királynő ismételt kérésére a hettita király el is küldte fiát, de az — mint már említettük — az egyiptomi főnemesség összeesküvésének áldozata lett. A gyilkosság újabb véres háborút robbantott ki, melyben kétségkívül a hettiták voltak fölényben. A háborúban foglyul ejtett egyiptomiak azonban a Nílus völgyéből járványos betegséget hurcoltak magukkal a hettiták országába. A lakosság lélekszámának jelentős csökkenése miatt Šuppiluliumaš uralkodásának utolsó éveiben már távolról sem tudta olyan erélyesen folytatni a háborút, mint azelőtt.

Újult erővel indult meg a háború fia, II. Muršiliš (kb. 1360—1330) alatt, aki szüntelenül hadakozott a hettita állam határait fenyegető ellenségekkel és a lázongó területekkel, hogy megtartsa az atyjától örökölt hatalmas birodalmat. Akkoriban Egyiptom már kezdte kiheverni a belső megrázkódtatásokat, s a veszélyes ellenféllé fejlődő Asszíria is a hódítás útjára lépett. Északkeleten fokozódott a kaška törzsek nyomása. Az egyiptomiak elleni háború egy ideig váltakozó sikerrel folyt. Legjelentősebb eseménye a ḳadeši csata volt (i. e. 1312), melyben Muwattališ hettita király és II. Ramses fáraó seregei ütköztek össze. A csatában a hettita király, bár mesteri hadvezér volt, nem tudta győzelemig fokozni kezdeti sikereit. Nyilván nem bízott gyalogságában, amely szemben állt a főleg előkelő személyekből kikerülő harci szekeresekkel, s így nem szánta rá magát, hogy gyalogságát harcba vesse. Ezzel kiengedte kezéből a győzelmet. A ḳadeši csata után, amelybe a hettiták egész katonai erejüket bevetették, a hettita birodalom lassan-lassan gyengülni kezdett. Ám az egyiptomiak sem tudtak döntő sikert kiharcolni, mert Szíria lakossága gyűlölte Egyiptomot.

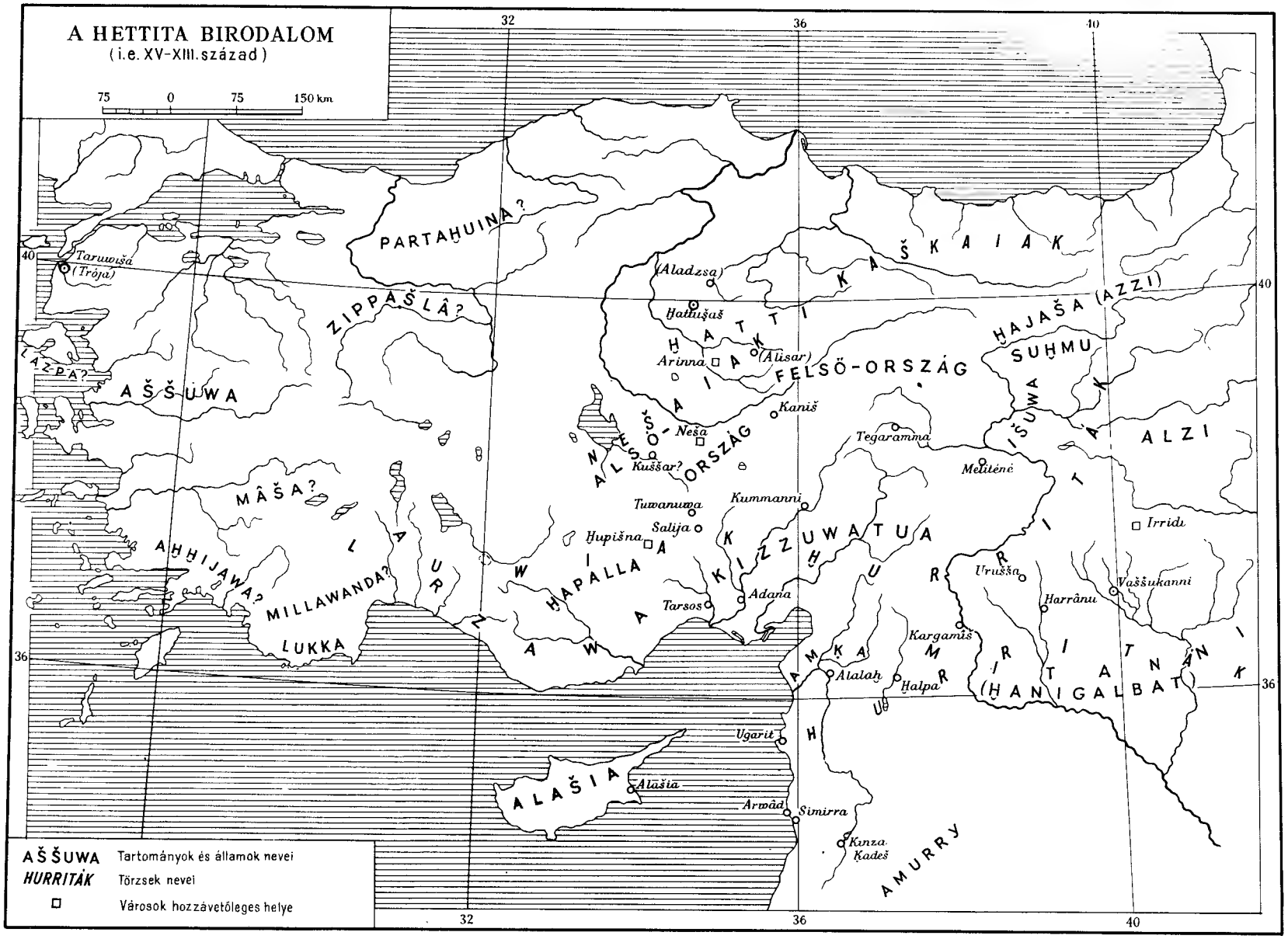
A HETTITA BIRODALOM
(i.e. XV-XIII. század)
75 0 75 150 km
32
36
40
PARTAHUINA?
ŠKAIAK
Taruwiša
(Trója)
ZIPPAŠLÂ?
(Aladzsa)
Ḫattušaš
HATTI
HAJAŠA (AZZI)
SUḪMU
Arinna
(Alisar)
FELSŐ-ORSZÁG
LAZPA?
AŠŠUWA
Kaniš
ALSÓ-ORSZÁG
Neša
Kuššar?
Tegaramma
Meliténé
ALZI
MÂŠA?
Tuwanuwa
Kummanni
Salija
Ḫupišna
KIZZUWATUA
Irridi
AHHIJAWA?
MILLAWANDA?
LUKKA
HAPALLA
Tarsos
Adana
Uruššа
Vaššukanni
Ḫarrânu
Kargamiš
AMKA
Alalaḫ
Ḫalpa
(ḪANIGALBAT)
Ugarit
ALAŠIA
Alāšia
Arwâd
Simirra
Kinza
Kadeš
AMURRY
AŠŠUWA Tartományok és államok nevei
HURRITÁK Törzsek nevei
Városok hozzávetőleges helye

III. Ḫattušiliš hettita király kénytelen volt békét kötni II. Ramses fáraóval (a szovjet tudósok által elfogadott kronológia szerint i. e. 1295-ben). A békeszerződés hieroglifikus másolatát megörökítették az egyik egyiptomi templom falain. A szerződésnek több ékírásos másolatát ismerjük (az egyiknek töredékét a Szovjetunióban, az Állami Ermitázsban őrzik). II. Ramses békefeltételei teljesen elfogadhatók voltak a hettita birodalom számára, mely Szíria legnagyobb részét továbbra is megtarthatta. A békekötést valószínűleg az a veszély is siettette, mely az akkoriban erősödő Asszíria részéről fenyegette a hadviselő feleket. A két hatalom békeszerződését II. Ramses és a hettita királylány házasságával erősítették meg.

A hettita állam gyengülése tovább fokozódott. Úgy látszik, hogy erejét felemésztette az a harc, melyet a rabszolgatartó nemesség féktelen önkényeskedése miatt kirobbant rabszolgalázadások és népi felkelések ellen kellett vívnia. Az egyre gyengülő államot állandóan támadták délkeleti, északi és nyugati szomszédai. Most már állandóan Egyiptom támogatására szorult, s nemcsak fegyveres segítséget, hanem gabonát is kért tőle.

A HETTITA KULTÚRA

A hettitáknak nem volt saját írásuk; Észak-Szíriából vagy Észak-Mezopotámiából vették át a babiloniai ékírást. Déli és délkeleti földművelő szomszédaik, akik rokonaik voltak (közöttük valószínűleg a luwijaiak is) talán az egyiptomi hieroglifikus írás bizonyos hatására megalkották saját hieroglifikus írásukat. Ezt a hettiták is átvették, de majdnem kizárólag csak a monumentális és dekoratív szövegek írására használták; az okmányokat és az irodalmi szövegeket ékírással rögzítették. Babilonia gazdag vallásos irodalmát is átvették (mítoszokat, mágikus szövegeket, jóslatokat, könyörgéseket stb.). A babiloniai vallás elemeinek átvétele azt eredményezte, hogy a hettita panteon amúgy is nagyszámú istenei újabbakkal gyarapodtak. Ily módon rendkívül szövevényes vallás alakult ki, mely a hettita birodalomban és a függő országokban élő lakosság bonyolult és tarka etnikai összetételének volt a következménye.

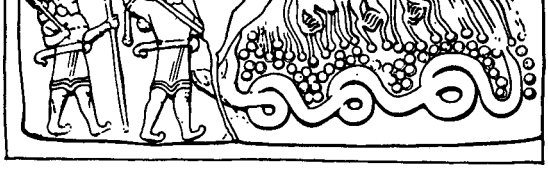

Az Illujankaš-sárkány
Dombormű

A hettiták vallási világnézetének ez az erős rétegeződése világosan kivehető azokban a mítoszokban, melyek a vihar istenéről és Illujankaš sárkányról szólnak. Illujankaš alakjában a kisázsiai őslakosság, az indoeurópai nyelvcsalád nyelveit beszélő törzsek, végül a ḫurriták és a babiloniaiak vallásos elképzelései fonódtak össze.

A hettita írnokok gyakran megnevezik az egyes művek szerzőit. A mitológiai, rituális és mágikus szövegek összeállítóinak nevén kívül ismerjük annak a terjedelmes szakkönyvnek a szerzőjét is, amely lóápolási és lóidomítási kérdésekkel foglalkozik (Kikkuli). Ezt a mitanniaktól átvett tankönyvet a királyi levéltárban helyezték el, ami nyilván a hettita harci szekeresek rendkívüli szerepével magyarázható.

A boğazköyi levéltárban megtalálták a GIŠ.GIM.MAŠ hősről szóló eposz töredékeit, melyek tanulmányozása során kiderült, hogy az eposz lényegében a nagyszerű sumer és akkad népi alkotásnak, a Gilgameš-eposznak hettita átköltése. A GIŠ.GIM.MAŠ név sem egyéb, mint a Gilgameš névnek ideogrammokkal írt változata.

A boğazköyi levéltárból előkerült csillagászati, történelmi és szótári szövegek babiloniai művek nyomán készültek.

A hettita képzőművészetnek eredeti vonása volt, hogy sajátos monumentalitásra törekedett.

Ez nyilvánul meg azokban a híres reliefekben, amelyeket Boğazköy közelében vésték egy sziklacsoportra; a mai török lakosság Yazılı Kayának, vagyis „írott szikláknak", „ábrával telerajzolt szikláknak" nevezi azt a helyet. A rajzokon több tucatnyi isten látható, amint éppen vallási körmenetben vesznek részt. A hettita művészeten a ḫurrita, s annak közvetítésével a babiloniai művészet hatása látszik.

Figyelemre méltó a hettita birodalom székhelyének, Ḫattušaš városának építészete; romjait Boğazköy közelében tárták fel. Úgynevezett ciklópikus kőfal vette körül, mely a hatalmas bástyákkal együtt roppant erőddé tette. Kapujában két hatalmas oroszlánszobor állt, hogy elriassza az ellenséget. A paloták falait belülről kőlapokkal díszítették.

A hettita kultúra történelmi jelentősége igen nagy, mivel a hettiták és az örökségüket később átvevő kisázsiai népek fontos közvetítő láncszemet alkottak a babiloniai kultúra és Európa akkori népei között.

4. KISÁZSIA NYUGATI RÉSZE. A HETTITA BIRODALOM BUKÁSA

KISÁZSIA NYUGATI RÉSZE

A hettita állam nemcsak Szíria területén vívta háborúit. Fokozatosan kiterjesztette uralmát Kisázsia nyugati részére is, egészen Aššuwa területéig, amelynek valószínűleg a Hermos (görög névalak) folyó völgye volt a központja, ahol később Lydia terült el. (A görögök ezt a területet „Asia"-nak nevezték, ebből származik a mai „Ázsia" név.)

A hettita okmányok Aḫḫijawa királyságát is említik; ez egyike lehetett az achaj államoknak, s a feltevés szerint Kisázsia délnyugati részén vagy Rhodos szigetén terült el (achaioknak nevezték azt a régi görög lakosságot, mely a Balkán-félsziget déli részén, azonkívül az Égei-tenger sok szigetén és Kisázsia egy részében telepedett le). A hettiták hol ellenséges viszonyban éltek Aḫḫijawa országával, hol szerződést kötöttek vele.

Biztosra vehetjük, hogy a hettita birodalom történelme egész folyamán szoros kapcsolatban állt az égei világgal, s fontos láncszemet jelentett Európa és Ázsia népeinek kulturális kapcsolatában. Több mint valószínű, hogy szoros kapcsolatban állt Trója városával is, melyet jól ismerünk az ógörög eposzból és a régészeti leletekből. Trója vidékének törzseit a görög eposz dardanoknak nevezi. Néhány adat alapján feltehető, hogy a dardanok a hettiták oldalán harcoltak Egyiptom ellen.

A trójai háborúról szóló eposz eseményei természetesen jórészt a népi fantázia termékei, de valószínűleg történelmi alapjuk van, s nyilván azokra a valóságos hadjáratokra utalnak, melyeket a görögök Kisázsiába indítottak.

A Trója városában végzett ásatások (ma Hisarlik-halom) anyaga lehetővé tette, hogy nagyjából megismerjük a város történetét. A kisázsiai partvidéken, majdnem a Dardanellák bejáratánál emelkedő halmot az ember az i. e. III. évezred elején népesítette be. A halmon 9 különböző, egymást követő település nyomait fedezték fel. Már a III. évezredben az úgynevezett Trója III. középpontjában tágas épület állt, amelyben az ásatások során rengeteg aranytárgyat találtak. Az i. e. III. évezred folyamán Trója négyszer pusztult el; negyedik pusztulását (a III. évezred végén) tűzvész idézte elő. Egyes történészek szerint Trója negyedik pusztulása akkor következett be, amikor Kisázsiában megjelentek azok a törzsek, melyek később megalapították a hettita államot. Az i. e. II. évezredből származó rétegek közül leginkább az úgynevezett Trója VI. települést tanulmányozták, amely az i. e. XVII. és XIV. század között állhatott fenn. Trója VI. virágzó város volt, mészkőből épült és bástyatornyokkal megerősített hatalmas fal vette körül. Sok nagyobb ház állt benne, ezeket különlegesen feltöltött földalapra építették. Trója VI. települését földrengés pusztította el, de ugyanazon a halmon rövidesen új település született, az úgynevezett Trója VII/a. Ez a település

Trója erődfalainak maradványai
I. e. XIII. század

tűzvész következtében pusztult el a XII. század legelején, s utána már csak jóval kisebb és szegényesebb település épült a helyén. Nyilván ezeket a régészeti adatokban is kimutatható eseményeket őrzik a trójai háborúról szóló görög mondák. Ezt a háborút az achai államok és törzsek szövetsége vívta Mykéné fejedelmének, Agamemnón királynak a vezetésével; Trója VII/a volt az a város, melyet a homéroszi költemények szerint az achaiok feldúltak és felperzseltek.

A hettita birodalom és a Kisázsia nyugati részén szétszórtan élő törzsek között nem volt egyenjogú viszony. Amikor azonban az i. e. XIII. század folyamán az állandó háborúkban kimerült s belső ellentmondásoktól marcangolt hettita birodalom jelentős mértékben meggyengült, ezek a törzsek kivívták függetlenségüket, sőt be-betörtek a hettita birodalom területére.

A „TENGER NÉPEI". A HETTITA BIRODALOM BUKÁSA

Az i. e. XIII. század végén különböző kisázsiai törzsek, köztük az achaiok, hatalmas szövetséget hívtak életre, amelyhez az égei világ sok népe csatlakozott. A szövetség olyan jól volt megszervezve, hogy a hettiták elleni hadjáratukat (vagy talán hadjárataikat) az egyiptomi források szerint teljes siker koronázta: a hettita birodalmat sikerült szétzúzniuk. Lehetséges, hogy a Trója ellen viselt görög—achai hadjárat, melynek emléke a görög epikában maradt fenn, egyik epizódja volt az achai—hettita háborúnak. Az indoeurópai törzsek egy újabb csoportja — a phryg törzsek — valószínűleg ekkortájt kezdett a Balkánról Kisázsia belseje felé nyomulni.

Ami a Kisázsia nyugati részének partvidékéről előretörő törzseket illeti (egyiptomi források a „tenger népeinek" nevezik őket), ezek nem elégedtek meg Kisázsiával, hanem elpusztították Észak-Szíria és Fönícia egy részét is. További déli előrenyomulásukat csak Egyiptomnak sikerült nagynehezen megállítania.

Az egyiptomi források kétszer említik a „tenger népeit": először Merenptaḥ fáraó idején, az i. e. XIII. század végén, amikor szövetségre léptek a libyaiakkal. E törzsek között voltak a šerdenek (egyiptomi *šrdu*, babiloni *še-ir-da-ni*), šekelešek (egyiptomi *šklš*), turušák (egyiptomi *twrwš3*) és aḳaiwašák (egyiptomi *ỉkjwš*). A šerdenek talán Kisázsia nyugati részéből, Sardeis város körzetéből indultak el, s később Szardínia szigetén telepedtek le. A šekelešek feltehetőleg Kisázsia déli részéből, Sagalassos város körzetéből származtak, a turušák pedig a tyrsénosokkal lehettek azonosak, akik valószínűleg Kisázsia nyugati részén éltek, s a később Itáliában letelepedett etruszkok ősei voltak. Végül az aḳaiwašák az achaiok vagy inkább Aḫḫijawa királyság lakosai lehettek. Ezek az azonosítások azonban még nem tekinthetők teljesen bebizonyítottaknak; a „tenger népeinek" származását ma még nem tudjuk pontosan megállapítani.

Az egyiptomiak III. (IV.) Ramses alatt, tehát már a XII. század elején csaptak össze másodszor a „tenger népeivel". A korábbi törzsek mellett ez alkalommal a filiszteusok (egyiptomi *pꜣst*, olv. pelesetek), ṯekerek (egyiptomi *ṯkr*) és más törzsek is tagjai voltak a szövetségnek. Az aḳaiwašák helyett a denenek szerepelnek, akiket más ókori keleti szövegek danunáknak (babiloni *da-nu-na*) neveznek (a görög eposzban a denenek, az achaiok másik megnevezése). A filiszteusok és ṯekerek — ruházatukból ítélve — Kisázsia délnyugati vidékéről származhattak.

A „tengeri népek" szövetsége hamarosan felbomlott; a hadjáratok részvevőinek egy része hazatért a rablott javakkal, más részük letelepedett a hadjáratok színhelyén és összekeveredett a bennszülött lakossággal. Így például a filiszteusok Palesztina partvidékeinek déli részén, a ṯekerek pedig északi részén, Dôr város körül telepedtek le; a denenek Kisázsia délkeleti partvidékének adtak nevet, közel ahhoz a ponthoz, ahol Kisázsia a szír partvidékkel találkozik. Lehet, hogy az asszírok róluk nevezték el Kypros szigetét Ia-Dananának vagy Jadnanának. A „tenger népei" — úgy látszik — a fóniciai partvidék távolabbi pontjain is letelepedtek.

Ugyanakkor Kisázsia belsejében a phrygek telepedtek le, akik a Balkán-félszigetről vándoroltak oda. Ugyancsak a Balkánról kerekedtek fel valamivel később a thrák törzsek is, amelyek Kisázsia északnyugati részén találtak új hazát maguknak.

A hettita birodalom helyén kisebb fejedelemségek alakultak, amelyek időnként más, hatalmasabb államoktól függtek.

XIV. FEJEZET

FÖNÍCIA, PALESZTINA ÉS SZÍRIA AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN

A Mezopotámiában és a Nílus völgyében alakult rabszolgatartó államok természetesen nagy hatással voltak Elő-Ázsia más országaira, elsősorban Föníciára, Szíriára és Palesztinára. Ezek az országok a hettita birodalom, Mezopotámia és Egyiptom mögött terültek el, s lakosságuk sokat szenvedett a nagy rabszolgatartó birodalmak hadjárataitól. Ugyanakkor azonban arra is lehetőségük nyílott, hogy átvegyék fejlettebb szomszédaik gazdag, sok évszázad folyamán felhalmozott termelési tapasztalatait és kulturális vívmányait. Fönícia, Szíria és Palesztina nagyon hamar aktív részese lett a kereskedelemnek és a nemzetközi kapcsolatok Közel-Keleten kialakuló rendszerének. Mindez kétségtelenül elősegítette a rabszolgatartó viszonyok fejlődését ezekben az országokban.

Fönícia, Szíria és Palesztina földrajzi és történelmi vonatkozásban szorosan összekapcsolódik egymással, de történelmi fejlődésüknek e közössége ellenére is vannak bizonyos sajátosságai, amelyek indokolttá teszik, hogy ezeket az országokat külön-külön tanulmányozzuk.

1. FÖNÍCIA

AZ ORSZÁG ÉS LAKOSSÁGA

Fönícia a Földközi-tenger keleti partvidékének északi részén, azon a keskeny parti sávon terült el, amelyet keletről a helyenként majdnem a partig nyúló Libanon hegyei szegélyeznek. Fönícia természeti viszonyainak ez a sajátossága még a fontosabb települési pontok elnevezésében is kifejezésre jutott. Így például Byblos (görög névalak; föníciai nyelven Gebal) város neve „hegyet", Tyros (görög névalak; föníciai nyelven Ṣôr) város neve pedig „sziklát" jelent. Megfelelő föld hiányában a szántó-vető földművelés lehetőségei korlátozottak voltak, a rendelkezésre álló földet mégis intenzíven kihasználhatták, mivel a tenger felől érkező szelek bőséges esőt hoztak magukkal. A lakosság főként kertészkedéssel foglalkozott; olajfát, fügefát, szőlővenyigét stb. telepített. A kertészet mellett nagy szerepet játszott a halászat; nem véletlen, hogy Fönícia egyik legnagyobb városát Sidónnak (görög névalak)— a „halfogás helyének" — nevezték. Fontos kincse volt az országnak a Libanon hegyeit borító erdőrengeteg, mely bővelkedett cédrusban és egyéb értékes fafajtákban.

Fönícia eredeti lakossága számos kutató szerint nem volt sémi nyelvű. Egyiptomi források tanúbizonysága szerint azonban már az i. e. III. évezredben sémi törzsek éltek itt. Ezek a nyugati sémi törzseknek ugyanahhoz a csoportjához tartoztak, amely megközelítőleg abban az időben tele-

pedett le Palesztinában, hiszen még a nyelvük is majdnem azonos volt. Mindezeket a törzseket kanaánitáknak nevezték. A jövevények hamar elkeveredtek az őslakossággal, mely asszimilálódott hozzájuk. A „föníciai" elnevezés már az i. e. III. évezred közepén megtalálható egyiptomi feliratokban (*fenehu* alakban). Ebből az elnevezésből alakították ki az ógörögök a „phoinikes" („vörösesek", „barnák") nevet. Innen származik az ország elnevezése is. Sémi forrásokban nem találjuk meg Fönícia és a föníciaiak külön elnevezését; az ékírásos Kinahhi, Kinahna vagy a bibliai Kánaán elnevezés, amelyet egyes kutatók „a bíborfesték országa" értelmében fordítanak, jelentésében szélesebb körű, mivel Palesztinát és Szíria egy részét is magában foglalja. Mindezekre az országokra közös elnevezést használtak az egyiptomiak is.

FÖNÍCIA LEGRÉGIBB VÁROSÁLLAMAI

A partvidék különböző részein letelepedett sémi törzsek hosszú időn át ősközösségi rendben éltek, de az i. e. III. évezred végére itt is kezdtek kialakulni kisebb rabszolgatartó államok.

Mindegyik ilyen államnak egy-egy kikötőváros volt a gazdasági, politikai és közigazgatási központja. Az egyik városállam Ugarit volt, mely az Orontés folyó torkolatától délre, Kypros szigetének északkeleti csücskével szemben, az Égei-tengerről és Kisázsiából Egyiptomba és Elő-Ázsiába vezető tengeri utak kereszteződésénél feküdt (a mai Ras-Shamra város helyén). A régészek feltárták ezt a megerősített tengerparti várost; értékes tárgyi emlékekkel együtt számos táblát is találtak, melyek az i. e. II. évezred közepéről származnak. A táblákra írt szövegek olyan ékírásos ábécével készültek, mely 29 betűből állt. Ezek az írott emlékek mítoszokat és egyéb vallásos szövegeket tartalmaznak, amelyek fényt vetnek az ősi föníciai kultúrára. Rajtuk kívül üzleti jellegű okmányokat is találtak.

Ugarittól délre, a szárazföld közelében levő szigeten, Kyprosszal szemben állt Arwâd városa. Szigeti fekvése révén elkerülte a háborúk pusztításait; valószínűleg a XVIII. dinasztia fáraói sem hódították meg, pedig azok egész Föníciát leigázták.

Majdnem a föníciai partvidék középpontjában állt Byblos városa, mely már a legrégibb időkben szoros kapcsolatba került Egyiptommal. A föníciai árukat már az i. e. III. évezredben főként Bybloson keresztül szállították Egyiptomba. Az egyiptomi kultúra itt mély gyökereket eresztett. Byblos nyilván a legrégibb föníciai városállam volt. Az i. e. II. évezred közepén itt — miután Byblos leigázta a szomszédos kisebb városokat és településeket — aránylag nagy állam jött létre. A XVIII. dinasztia fáraói legfontosabb parti támaszpontjukká fejlesztették Byblost. A városban általánosan elterjedt az egyiptomi hieroglifikus írás; ezenkívül külön helyi szótagírást is használtak, majd később a lineáris ábécé is megjelent.

Fönícia két legdélibb városa Sidón és Tyros volt; ez a két szomszédos város állandóan hadilábon állt egymással. Mindkettőt sziklafalak védték a külső ellenség támadásaitól, Tyros stratégiai helyzete azonban kedvezőbb volt. A város ugyanis két részből állt: az egyik a szárazföldön épült, a másik egy szigeten, melyet keskeny öböl választott el a szárazföldi városnegyedtől. Ellenséges támadás esetén erre a szigetre költözött át a város minden lakosa, ha esetleg a település szárazföldi részét már nem lehetett megmenteni a feldúlástól. A hajóhad segítségével a szigetet elláthatták vízzel. Tyros ilyenformán bevehetetlen volt olyan ellenséges sereg számára, mely nem rendelkezett erős hajóhaddal.

A GAZDASÁGI ÉLET SAJÁTOSSÁGAI

III. Thotmes egyiptomi fáraó évkönyvei megemlítik, hogy az általa meghódított föníciai városok kikötőiben hajók horgonyoztak, amelyeket aztán az egyiptomi hódítók csapatszállításra és a zsákmány elszállítására használtak. A föníciai városok rengeteg kereskedelmi hajót küldtek Egyip-

tomba, amint azt fejedelmeiknek az egyiptomi fáraókhoz írt levelei tanúsítják, melyek az amarnai levéltárban fennmaradtak; de az egyiptomi nagyurak thébai sírjaiban található rajzok is ezt bizonyítják.

A föníciai városok dokkjaiban nemcsak kereskedelmi hajók, hanem evezős hadihajók is épültek. A föníciaiak alkalmaztak először evezős rabszolgákat, bár az i. e. III. évezredben még szabad emberek is voltak az evezősök között. A Földközi-tenger keleti partvidékén a nagyobb városok lakói évszázadokon át mesteri hajóépítők hírében álltak. A hajó föníciai neve ma is él a „gálya" szóban, amely minden európai nyelvben megtalálható.

A kanaániak ajándékai a fáraónak
Egyiptomi festmény. I. e. XV. század

Az i. e. II. évezred közepén a föníciai városokat beolvasztották a hatalmas egyiptomi birodalomba, ami elősegítette a föníciai városállamok fejlődését. A Földközi-tenger keleti partvidéke sok olyan természeti kincsben bővelkedett, melyre szükségük volt a szomszédos országoknak. Az első olyan termék, amellyel a föníciaiak már régóta kereskedtek, a szárított hal volt, az ókori világ szegény lakosságának egyik legfontosabb tápláléka. Fönícia egyéb természeti kincsei közül a libanoni cédrus- és tölgyerdők voltak a legértékesebbek. Kitűnő hajóépítő anyagot és épületfát adtak; az egyiptomi nagyurak múmiáit tartalmazó szarkofágokat is libanoni fából faragták. Az épületfa kereskedelmének központja Byblos városa volt. Egyiptomi papiruszok szerint gyógynövényeket és balzsamozáshoz szükséges gyantákat is szállítottak Föníciából Egyiptomba.

Fönícia földművelésre alkalmas területe nem volt nagy, de termékeny, s gondosan művelték. Különösen nagy szerepet játszott a kereskedelemben a kiváló minőségű föníciai bor. Lehet, hogy számos mai európai nyelv „bor" szava, mely megfelel a latin *vinum*, a görög *oinos* (eredetileg *voinos*), a hettita *wijanaš* szónak, a föníciai *jajn* szóig nyúlik vissza. A föníciai kertek fontos terméke volt még az olívaolaj.

Némelyik föníciai kézműipari termék valóságos remekmű lehetett a maga nemében. III. Ṯhotmes fáraó évkönyvei a zsákmányolt tárgyak között megemlítik azokat az állatfejjel díszített arany- és ezüstvázákat, amelyek „Ḏahi termékei", vagyis Föníciából származnak. A föníciai kézművesek művészi kivitelezésű termékeit a mitanni királyok is nagyra értékelték. Később — már az i. e. I. évezredben üvegfúvó technikával készült — föníciai üvegedények kerültek forgalomba. Az egyiptomi uralom idején nagy mennyiségben föníciai szöveteket szállítottak a Nílus völgyébe. A föníciaiak állítottak elő először bizonyos puhányokból bíborszínű festéket, s ezzel festették gyapjú- és lenszöveteiket.

Fönícia városai nemcsak helyi árucikkekkel kereskedtek, hanem olyan portékákkal is, melyek Kisázsiából, Kyprosról, Krétáról, a görögországi mykénéi kultúra területéről és a Földközi-tenger nyugati részéből érkeztek. Ily módon hamarosan központi helyet foglaltak el az akkori világ tranzitkereskedelmében. Kisázsiából olyan fontos árukat kaptak, mint például az ezüst és ólom, később pedig vasat is szállítottak onnan.

Fönícia városai — elsősorban Ugarit — korán szoros kapcsolatba kerültek Kypros szigetével, amely akkoriban a réz legfőbb szállítója volt. A latin *cuprum* (réz) szó feltehetőleg a sziget nevével áll kapcsolatban.

Kréta szigete szállította a föníciai városoknak az égei iparművészet készítményeit, valamint a Földközi-tenger más országainak termékeit. Az égei világgal folytatott kereskedelem legfontosabb központja Ugarit volt, ahol valószínűleg állandó mykénéi kolónia is alakult.

RABSZOLGASÁG ÉS RABSZOLGAKERESKEDELEM

Fönícia átmenő kereskedelmében nagy szerepet játszott a rabszolgakereskedelem. Saját polgáraikkal a föníciai városállamok rendszerint nem kereskedtek, s szegény családok is csak ínséges években adták el gyermekeiket külföldieknek; Ribaddi, Byblos királya azt írta Ehnaton fáraónak küldött leveleiben, hogy Byblos népének fiait és lányait külföldieknek adták oda gabonáért. Amikor azonban üzleti haszonról volt szó, Byblos és más városok csak külföldi rabszolgákkal kereskedtek. Az ókori világ népei a föníciaiakat könyörtelen rabszolgakereskedőknek tartották. A föníciai hajósokat nemcsak kereskedőknek tekintették, hanem emberekre vadászó tengeri kalózoknak is. A szerzett rabszolgák legnagyobb részét eladták, hogy kifizethessék a fáraónak járó sarcot. Tudunk például egy fáraóról, aki az egyik föníciai város fejedelmétől azt követelte, hogy adja oda neki a leányát, s vele együtt küldjön Egyiptomba ajándékul ezüstöt, kocsikat, lovakat, valamint 20 válogatott rabszolgát.

A szerzett rabszolgák egy részét azonban letelepítették a föníciai városokban, mivel a föníciai rabszolgatartó társadalom viszonyai lehetővé tették a rabszolgák munkájának nagymérvű kihasználását. Részint a kézműves műhelyekben foglalkoztatták őket, részint a hegyhátakon folyó teraszos földművelésben, mely annyi munkaerőt igényelt, hogy azt a szabad lakosság egymaga nem tudta kiállítani. Kétségtelen, hogy a rabszolgákat a kikötőkben is felhasználták teherhordásra és egyéb nehéz munkákra; mint fentebb már említettük, az evezősök is közülük kerültek ki. Az egyiptomi (thébai) sírrajzok némelyike egyiptomi kikötőbe befutó föníciai hajókat ábrázol; a rajtuk levő alakokból ítélve a szabad föníciaiak hosszú hajat viseltek, a rabszolgák haját rövidre nyírták. A rabszolgákat természetesen házi munkákra is felhasználták.

A SZABADOK RÉTEGEZŐDÉSE

A föníciai városállamok szabad lakossága legalább két csoportra oszlott. Az uralkodó csoport a rabszolgatartó előkelők rétege volt. Nem alaptalan az az állítás, hogy az előkelők magában a megerősített városban éltek, nem pedig a településeken vagy falvakban, amelyeket a források a „város országának" neveznek. Az amarnai levéltár okmányai az előkelőket „férfiak", sőt „a város urai" néven emlegetik.

Bár a lakosság legnagyobb része alantas sorban élt, mégis olyan erőt képviselt, amellyel a királynak és az arisztokráciának számolnia kellett, mert a szárazföldi hadsereg és a hadiflotta harcosainak zöme a nép fiaiból került ki.

A népet lakóhelye, falvak vagy városnegyedek szerint hívták be a szárazföldi seregbe gyalogosnak vagy a hadihajókra. Az előkelők mint harci szekeresek vagy mint hajóparancsnokok teljesítettek szolgálatot. Az egyiptomi uralom idején a *ḫubšu*-k — „szabadok" — földműveléssel foglalkoztak.

A föníciai kézművességben a szabadok munkája jelentős szerepet játszott, mivel az üveg, a híres bíborszövetek, a nemesfémből készült csészék, elefántcsontból faragott kisebb tárgyak stb. előállításánál csakis kezdeményező, a maga munkájában érdekelt munkaerőt lehetett alkalmazni. Bár sok kézműves — és a földművelők egy része is — a királyi gazdaságban dolgozott, személyi szabadságát teljes mértékben megőrizte. A szabad lakosság jelentős része a kereskedelemben, különösen a tengeri kereskedelemben talált megélhetést.

A föníciaiak az ókor bátor és rettenthetetlen hajósai voltak. Kitűnő hajókat építettek, igen nagy tapasztalatokat szereztek a tengeri hajózásban. Az ókor történetének legkiemelkedőbb tengeri expedíciói az ő nevükhöz fűződnek.

A források arról tanúskodnak, hogy Föníciában a közösség földtulajdona felbomlóban volt. Ugaritban már korán előfordul földek örökülhagyása és eladása; az okmányokban kereskedői vagyo-

nokról is szó esik. A vagyoni egyenlőtlenség növekedésének egyik következménye az volt, hogy a föld magántulajdonba került, a másik pedig az, hogy megjelentek a termelési eszközöktől megfosztott emberek.

A földművesek a szomszédos seregek betörései és a fóniciai városállamok állandó háborúskodása miatt is gyakran földönfutókká váltak. Így például, Ribaddi, Byblos királya azt írta a fáraónak, hogy szabadjai (a ḫubšuk), akik az éhínség és az ellenség betörése miatt elhagyták földjüket, Byblos városába vagy a szomszédos városokba menekültek.

Az említett okok következtében már az i. e. XV—XIV. század határán sok olyan ember élt a fóniciai városállamokban, akinek nem volt termelési eszköze. Mivel ezek az okok továbbra is fennmaradtak, az elszegényedett közösségi tagok ezután is a városokba özönlöttek, s a nagyszámú rabszolgával együtt komoly veszélyt jelentettek nemcsak a nemesség, hanem az egész vagyonos lakosság számára is.

A társadalmi egyenlőtlenség a fóniciai városállamokban rendkívül nagy volt, ami szükségszerűen az osztályharc kiéleződését vonta maga után.

Az egyik felkelésről már a többször említett Ribaddi, Byblos királya is megemlékezett Eḫnaton fáraóhoz írt levelében. Elbeszélése szerint 'Abduaširta, a közép-szíriai Amurru országát megszálló ḫapiruk vezére, azt javasolta a Byblos közelében levő települések lakóinak, hogy öljék meg „a város urait" (előkelőket) és elöljáróikat. Ammia lakossága nyilván hallgatott a tanácsra, mert arra számított, hogy lerázhatja magáról a gazdagok igáját.

ÁLLAMREND

Fónícia kicsiny kereskedő városállamai makacsul igyekeztek megőrizni politikai önállóságukat. Jellemző, hogy maguknak a fóniciaiaknak nem is volt egységes nevük, egy-egy „város embereinek" nevezték magukat.

Az egyes fóniciai városok lakosságának vagyonos rétegei feltehetőleg azzal biztosították (legalábbis később) kiváltságos helyzetüket, hogy a felelős hivatali személyek megválasztását vagyoni cenzushoz kötötték. Ez volt a rend többek között Karthágóban, a fóniciaiak legnagyobb északafrikai gyarmatán, amelynek államszerkezetét Aristotelés görög filozófus írta le az i. e. IV. században. Leírása szerint Karthágó nagy rabszolgatartói a vagyontalanokat azzal az indokkal fosztották meg a politikai jogok jelentős részétől, hogy a vagyontalan ember „nem tud jól kormányozni, s ehhez nincs is elég szabad ideje". Az államapparátus minden tisztségét kezében tartó vagyonos osztály éberen figyelte a nép hangulatát, s a maga érdekében irányíthatta a népgyűlés határozatait. Erről a népgyűlésről részben az amarnai levelekből tudunk, de szó van róluk egy egyiptomi papiruszon is, mely már az Újbirodalom végéről származik. A nagy rabszolgatartók megvesztegetéssel is befolyásolhatták a népgyűlést.

Állandó ellenőrzésük alatt tartották a nagy rabszolgatartók a királyt is, akinek Fónícia kereskedő városállamaiban nem volt olyan despotikus hatalma, mint Egyiptom és Babilonia uralkodóinak. Úgy látszik, hogy a fóniciai városállamok között oligarchikus köztársaságok is voltak. Legalábbis az amarnai levéltár másolatai több várossal kapcsolatban sohasem a király nevét említik, hanem csak az illető város, például Arwâd „embereit" emlegetik.

Egyetlen fóniciai városállamnak sem volt ereje ahhoz, hogy egységes államban egyesítse egész Fóniciát. A harc évszázadokon keresztül csak azért folyt, hogy egyik vagy másik fóniciai város kerekedjék felül; így például az i. e. II. évezred derekán északon Ugarit, a középső részen pedig Byblos volt a leghatalmasabb város. Az i. e. XIV. század első felében Ugarit elveszítette jelentőségét, talán polgárháború következtében; végül Šuppiluliumaš hettita király leigázta, és a hettita birodalomhoz csatolta. Byblost körülbelül ugyanabban az időben a szomszédos államok verték le ádáz harc után,

mivel Ehnaton egyiptomi fáraó nem nyújtott Byblosnak semmiféle segítséget. A hegemónia Sidón város birtokába került, bár Byblos később is jelentős szerepet játszott. Sidón diadala azonban nem volt tartós; i. e. körülbelül 1200-ban lerombolták a „tenger népei", melyek a hettita birodalom szétzúzása után végigpusztították egész Fóniciát és Palesztina partvidékét.

A FÖNÍCIAI VALLÁS

Fönícia politikai szétforgácsoltsága, amely egész történelme alatt sem szűnt meg, azzal a következménnyel járt, hogy a föníciai vallás nem ismert a babiloniaihoz hasonló mitológiai rendszereket, amelyekben az egyes városok isteneit alárendelték volna az egész országot egyesítő központ fő istenének. Fóniciának ez a szétforgácsoltsága egyetlen város papságának sem nyújtott lehetőséget arra, hogy a város istenét „az istenek királyaként" első helyre emelje, úgy, amint a thébai Amon istent az egyiptomi „istenek királyává" emelték Thébai hegemóniája idején. Az ég istenének — a föníciai városok rendszerint ezt tisztelték fő istenség gyanánt — nem is volt külön neve: akárcsak az akkad semiták Bêl nevű istenét, egyszerűen „uralkodónak" (Ba'al), „a város királyának" (Melḳart), „hatalomnak" (Moloχ) vagy „istennek" (El) nevezték.

Ba'al, az ég istene mellett állt nővére vagy felesége — 'Anat, másként Astarté (görög névalak) vagy Ašerat istennő. Az ég és föld istenségei mellett imádták az elhaló és újjáéledő növényzet istenét, akit rendszerint Adoninak neveztek („uram"; görög változata Adonis). Az elhaló és újjászülető isten néhány vonását átvitték a Ba'al főistenről szóló mítoszba. Erről tanúskodik a Ba'alról és nővéréről, 'Anatról szóló mítosz néhány epizódja; a mítosz szövege az Ugaritban feltárt anyagok között maradt ránk. A terjedelmes vallási eposz Ba'al haláláról és feltámadásáról szól, aki elmondja, hogy nővére, 'Anat, életében és halálában hűségesen ragaszkodott hozzá. Néhány epizódja hasonlít az egyiptomi Osiris—Isis mítoszhoz. Az elhaló és újjáéledő isten kultuszával kapcsolatban Fóniciában is megszülettek a vallásos dráma csírái éppen úgy, mint Egyiptomban és Babiloniában. Az egyik ugariti szöveget ilyen vallásos dráma kéziratának tekinthetjük.

A föníciai kereskedővárosok gazdagsága lehetővé tette egy olyan fényűző kultusz kialakulását, melyet a papok nagy tömege szolgált. Fönícia vallásában nagyon sokáig megmaradt az emberáldozat — éppen úgy, mint Palesztinában és Szíriában —, s néha a nép legdrágább kincsét ragadták el: gyermekeket, különösen elsőszülötteket áldoztak fel az istenek oltárain. Emberáldozatot akkor mutattak be, valahányszor az államot nagy veszedelem fenyegette. Még az i. e. IV. században is, amikor Tyros városát görög—makedón csapatok ostromolták, a város falairi makedón hadifoglyokat öltek meg áldozatul.

A FÖNÍCIAI KULTÚRA. AZ ÁBÉCÉ KIALAKÍTÁSA

A föníciai művészek felhasználták az egyiptomi és kisebb mértékben a hettita—ḫurrita, valamint a babiloni művészet motívumait, de egyidejűleg sajátos jellegű hazai művészetüket is megteremtették. Az ókor népei különösen nagyra értékelték a föníciai iparművészet alkotásait.

A töredékesen ránk maradt két ugarit epikus mű — a Keretről és a Danelről szóló két eposz — talán nem is annyira a vallási, mint inkább a világi irodalom emléke. Néhány késői sírfeliratot szintén az irodalmi emlékek közé lehet sorolni; a legrégibb feliratok, amelyek még a II. évezredre nyúlnak vissza, többnyire rövidek, a későbbiek közül azonban néhányat már irodalmi jellegűnek lehet nevezni.

A föníciai kultúra legnagyobb vívmánya az ábécé kidolgozása volt. A föníciai írnokoké a dicsőség, mert ők voltak azok, akik az egyiptomiak nagy felfedezését továbbfejlesztették és betetőzték. Az egyiptomiak már a régi időkben 24 mássalhangzó-jelet alkottak, de ugyanakkor a szótagjelek

és a fogalmi jelek százait is megtartották. Az alfabetikus írás megteremtésében a következő lépést több kutató feltevése szerint az Egyiptomot meghódító hyksósok írnokai tették meg; lehet, hogy az i. e. XVIII—XVII. század határán az egyiptomi hieroglifikus írás alapján ők alkották meg azt a 26 mássalhangzó-jelből álló első alfabetikus írást, melyet a feliratok lelőhelyéről „sinai írásnak" neveztek el a tudósok. Ez az írás feltehetőleg az egyiptomi hieroglifákra megy vissza. A hyksós írnokok ábécéje nem jutott el a végleges kialakulásig, mivel a hyksós állam csak rövid ideig állt fenn, de mégis hatással volt Dél-Fönícia alfabetikus írásának megszületésére. Északon, Ugaritban, ugyanezen az alapon 29 betűből álló alfabetikus írás jött létre, melyet az agyagba karcolt ék alakú jelekhez alkalmaztak.

Más tudósok véleménye szerint a föníciai írás nem az egyiptomi alapján fejlődött ki, hanem a kréta—mykénéi vagy a helyi föníciai szótagírás alapján, amelynek az i. e. II. évezredből származó emlékei Byblos városában kerültek napvilágra. Egy dolog mindenesetre kétségtelen: először a föníciaiak kezdték használni a tisztán alfabetikus írásmódot. Ugyanilyen kétségtelen az is, hogy ebben fontos szerepet kellett játszaniuk az egyiptomi írás mássalhangzó-jeleinek, amelyeket a föníciaiak már régóta ismertek.

Valószínűleg egyszerre több föníciai városban is felmerült az alfabetikus írás megalkotásának gondolata. A tengeri hajózás fejlődése és a lakosság jelentős részét foglalkoztató, széles körű kereskedelem felvirágzása megkövetelte az egyszerű, mindenki számára érthető írást. Már nem volt elegendő az olyan írás, amelyet csak néhány szakértő írnok ismert. Ebből a szükségletből kiindulva dolgozták ki aztán az írás mindkét rendszerét — az északi és a déli ábécét.

Az így kialakult föníciai ábécének az volt a hiányossága, hogy csak a mássalhangzókat jelölte; nem alkalmazták a különféle kiegészítő, magyarázó jeleket sem, melyeknek segítségével például az egyiptomiak megkönnyítették a szintén csupán mássalhangzó-jelekből álló írás olvasását. Ezért a föníciai írás olvasása még mindig nem volt könnyű, s a bonyolultabb szövegeket néha csak nagyon nehezen lehetett megérteni.

Végül az északi ábécét kiszorította a déli, mely 22 jelből állt. Ez az írásmód aztán elterjedt

AZ ABC FEJLŐDÉSE

BETŰMINTÁK

NYUGATI ABC-K

Óföníciai		Ógörög			Latin	
	kiejtés „ʾ"		A	kiejtés „a"	A	kiejtés „a"
	„δ"		B	„b"	B	„b"
	„ʿ"		Γ	„g"	C	„k", „g"
	„ə"		Δ	„d"	D	„d"
	aspiráció		E	rövid „e"	E	„e"
	„v"		F Y	„v", „u"	F	„f"
	„z"		I Z	„(d)z"	Z	„z"
	„h"		H	hosszú „e"	H	aspiráció

KELETI ABC-K

Ófoníciai	Karthagói	Óarameus	Palmyrai	Szír	Arab	
						kiejtés „ʾ"
						„b"
						„g"
						„d"
						aspiráció
						„v"
						„z"
						„h"

Az ábécék fejlődésének táblázata

az egész országban. Ebből származott később a görög ábécé, ami világosan látható a görög betűk ősi formájából és abból a tényből, hogy számos görög betű elnevezése sémi származású. Így például az „alfabéta" szó az első két görög betű — *alpha* és *béta* — nevét tartalmazza. E két görög betű neve megfelel az első két föníciai betű (vö. héber *âleφ* és *bêδ*) nevének, amelyek a nyugati sémi nyelvekben a „bika" és a „ház" szavakat jelölik. Az úgynevezett alfabetikus jelek alapjául megfelelő ősi jelek, illetve rajzok szolgáltak. A görög ábécé legtöbb betűjének neve megtalálható a föníciai betűnevekben. Mivel a görög és a másik, a föníciai ábécéből származó, úgynevezett arameus ábécé ősei voltak a legtöbb mai ábécének, így a föníciai ábécé igen nagy jelentőségű az emberi kultúra története szempontjából.

2. PALESZTINA

AZ ORSZÁG ÉS LAKOSSÁGA

Az Egyiptom és Szíria között elterülő, Palesztina néven ismert ország földrajzi tekintetben több területre oszlik. A Földközi-tenger partvidéke mentén termékeny síkság húzódik, mely nyitva áll a csapadékos tengeri szelek előtt. Ezt a sík területet az északon fekvő Föníciától a Karmel-hegygerinc választja el, amely rézsutosan szeli át Palesztina északi részét, és sziklás hegyfokokat alkot. A síkságtól keletre dombos felföld vonul, ahol a hegyek lankáin és a völgyekben korán lehetővé vált a földművelés és az állattenyésztés. Még távolabb kelet felé az országot a Jordán folyó mély és keskeny völgye szeli át; a folyó a sós, élőlény nélküli Holt-tengerbe ömlik. Tovább kelet felé sztyeppek húzódnak, melyek egyre szárazabbak, s végül az úgynevezett Szíriai-sivatagba mennek át.

Palesztina északi részébe benyúlnak a Libanon és az Antilibanon hegyvonulatai. A Libanon déli nyúlványai és a Karmel keresztbe futó gerince között a termékeny Esdraëlai-völgy terül el. Palesztina legdélibb része száraz, félig puszta dombos vidékbe torkollik, amely a Sinai-félsziget hegyei mentén vonul. A sík vidék puszta, száraz sávját földszoros tölti ki, amely Palesztinát elválasztja Egyiptomtól.

Az i. e. IV. évezred végéig Palesztina éghajlata nedvesebb volt, a nyugati síkság egy részét mocsarak borították, a Jordánon túl pedig kövér legelők terültek el; a Jordán és mellékfolyói völgyében sűrű erdők nőttek. Az ország alkalmas volt földművelésre, melynek első nyomaival már a mezolit korban vagy a korai neolitikumban találkozunk. Később az éghajlat szárazabb lett; eltűntek az erdők és mocsarak, elsenyvedt a sztyepp. Az erdők és cserjések sűrű bozótjai csak a Jordán völgyében maradtak meg, amely azonban nem lett az ország éltető ütőere, mint a szomszédos országok folyóvölgyei, hanem inkább határként húzódott az ország nyugati és keleti fele között.

Már az i. e. III. évezredből származó egyiptomi adatok is arról tanúskodnak, hogy Palesztinában sémiták éltek. Egy részük állattenyésztő volt, másik részük letelepedett, földműveléssel foglalkozott, az i. e. IV. és III. évezred határán megerősített lakótelepeken élt, és már ismerte a rézszerszámokat. Az egyiptomi seregek gyakran be-betörtek az országba; a Középbirodalom fáraói a palesztinai pásztortörzseket és a letelepedett lakosságot egyaránt leigázták. A pásztortörzsek nyilván hullámokban, időszakonként vándoroltak Palesztinába Arábia szomszédos sztyeppjeiről. Az újonnan érkezők letelepedtek, és hamarosan áttértek a földművelésre.

Az i. e. II. évezred elején mélyreható változások mentek végbe Palesztinában. Akkoriban a Jordánon túl fekvő terület lakossága majdnem teljesen áttért a nomád állattenyésztésre; ugyanakkor északról újabb etnikai elemek hatoltak az országba: a ḫurriták, és valószínűleg kisebb számban az az indoeurópai nyelven beszélő nép is, amely — mint már láttuk — körülbelül az idő tájt Észak-Mezopotámia ḫurrita államába, Mitanniba is eljutott. A lakosság azonban a múlthoz hasonlóan továbbra is főleg a nyugati sémi nyelvet használta.

Az i. e. II. évezred elején lezajlott törzsvándorlások, amelyek részben talán a lónak szállítási és katonai célokra való felhasználásával álltak kapcsolatban, az i. e. XVIII. században nagy, etnikai vonatkozásban minden valószínűség szerint tarka törzsszövetség, a hyksósok néven ismert törzsszövetség kialakulását eredményezték. Megalakulásának konkrét okait és történetét nem tudjuk, annyit azonban mindenesetre leszögezhetünk, hogy ez a szövetség az Észak-Szíriától Egyiptomig terjedő hatalmas területen élt, melynek Palesztina volt a központja. A hyksósok rengeteg zsákmányt

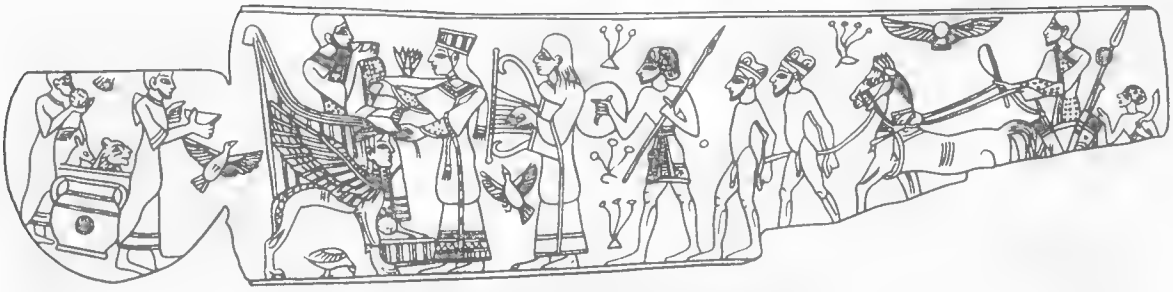

Hadifoglyok egy palesztinai fejedelem előtt
Elefántcsontfaragás. Megiddo. I. e. II. évezred második fele

raboltak össze — különösen Egyiptomban —, úgyhogy a hyksós szövetség törzsei, elsősorban persze a törzsek előkelői, nagyon meggazdagodtak. A Palesztinában feltárt régészeti leletek, a gazdag sírok stb. a felhalmozás és a vagyoni egyenlőtlenség jelentős növekedéséről tanúskodnak. A XV. és XIV. században, amelyekre vonatkozóan már bőséges írott forrásanyagot találunk a fáraók amarnai levéltárában, azt látjuk, hogy addigra Palesztinában is kialakult az osztálytársadalom korai szakasza.

Később — mint tudjuk — a hyksósokat kiűzték Egyiptomból, majd az i. e. XVI. évszázad első felében Palesztinát is kezdték meghódítani az egyiptomiak (I. Jaḥmes idején, aki elfoglalta Šaruḥan dél-palesztinai erődöt). Palesztina ekkor hanyatlásnak indult, amit a régészeti leletek is bizonyítanak. Az Újbirodalom fáraói Palesztinát nem kapcsolták szerves részként birodalmukhoz; a hódítók szabad prédája volt, kényük-kedvük szerint fosztogatták, lakóit rabszolgaságba hurcolták. Egyes erődeiben azonban tovább uralkodtak a helyi fejedelmek (az ilyen erődök közül már akkoriban kiemelkedett Jeruzsálem, valamint az Esdraëlai-völgyben álló Megiddó és még néhány megerősített város). E kis fejedelemségek királyai teljesen a helyi nemességtől függtek. Ami az állami és társadalmi rendet illeti, az valószínűleg olyan lehetett, mint a fóniciai városállamokban. Legfeljebb annyi volt a különbség, hogy Palesztinában a földművelés sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a kézművesség és a kereskedelem, mert Palesztina anyagi kultúrája akkoriban messze elmaradt Fóniciáé mögött. Egyiptom súlyos sarcot préselt ki ezekből a kis államokból, s Palesztina lakossága nagyon megsínylette az egyiptomiak uralmát; az egyiptomiak csak állandó hadjáratokkal és az egyiptomi helytartóknak alárendelt katonai helyőrségek segítségével tudták fenntartani hatalmukat.

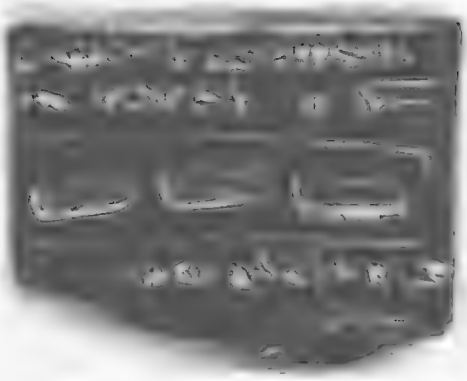

Ékírásos jogi dokumentum Gezerből
I. e. II. évezred második fele

A letelepült életmódot folytató kanaánita—ḫurrita lakossághoz, melynél már kialakultak az osztályviszonyok, a hettita—egyiptomi háborúk idején nyilván hettiták is csatlakoztak, akik a hettita birodalom területéről telepedtek át oda. Rajtuk kívül még másfajta lakosság is élt Palesztinában (és Szíriában); ez a puszták nomád törzseivel állt kapcsolatban. Egy részük az állattenyésztés mellett földműveléssel is foglalkozott, és fokozatosan letelepedett, de még megmaradt az ősközösségi rend viszonyai között. Ezek az emberek, akiket az írott források ḫapiru (*ḫapiru*) vagy sumer nyelven *SA.GAZ* („érvágó", „fejvadász") néven említenek, néha békés emberek, mezőgazdasági cselédek alakjában tűntek fel, máskor meg fegyveresen törtek a letelepedett lakosság földjei és erődjei ellen. Ugyancsak veszélyeztették az egyiptomiak és a helyi kanaáni—ḫurrita előkelőségek uralmát, különösen azért, mert a kanaáni városok dolgozó lakossága saját és idegen elnyomóival szemben néha szövetségüket kereste. A ḫapiruk — úgy látszik — különösen a Libanon-hegység déli és keleti vidékén fészkelték be magukat erősen.

A nyugati sémi nyelvű törzsektől származó ḫapiruk (akiket a babiloni források *sutû* néven is emlegetnek, vagy amoritáknak [Amurru] is neveznek) a szíriai sztyepp hatalmas területein laktak, Palesztinától egészen az Eufráteszig és a mezopotámiai síkságig. Nagyon valószínű, hogy közülük származtak a zsidók, akik az i. e. I. évezredben már Palesztina lakosságának zömét alkották.

Igen erős csapást mértek Egyiptom ázsiai uralmára a „tenger népei", azok a törzsek, amelyek Kisázsia szélén, az Égei-tenger partjain és szigetein éltek, s az i. e. XIII. század második felében kezdtek mozgolódni. Ezek a törzsek végigdúlták a hettita birodalom déli területeit, s tűzzel-vassal pusztítva vonultak végig a Földközi-tenger keleti partvidékén. Palesztinában az i. e. XIII. század végén a hegemóniát egy új, zsidó törzsszövetség vette át, melynek Izrael volt a neve. Először egy egyiptomi felirat említi (i. e. körülbelül 1230), mégpedig azok között az országok között, melyek megsínylették a „tenger népeinek" betöréseit. A felirat azonban Izraelt nem országnak, hanem népnek vagy törzsnek nevezi, amiből arra lehet következtetni, hogy az izraeliták még vándorló életet éltek, s nem telepedtek le meghatározott területen. Ha így áll a dolog, akkor Izrael már valamivel korábban jelent meg Palesztinában, de valószínűleg nem sokkal i. e. 1230 előtt. Erre vall az is, hogy a bibliában összegyűjtött későbbi hagyományok nem beszélnek az egyiptomiak palesztinai uralmáról és ottani háborúiról. Ha az izraeliták már az amarnai források megléte idején tűntek volna fel Palesztinában, amint egyes kutatók vélik, akkor a Bibliában kétségtelenül nyoma volna az egyiptomiak palesztinai tartózkodásának és az izraeliták Egyiptom elleni harcának.

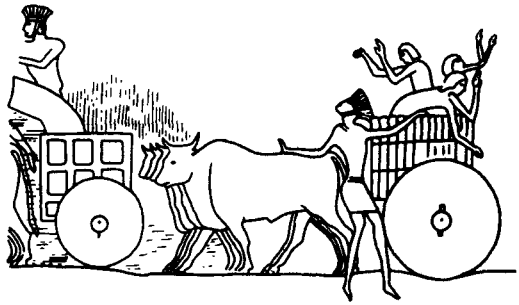

A „tengeri népek" vándorlása
I. e. XIII. századból származó egyiptomi domborműről

AZ ŐSI PALESZTINA KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA

Palesztina eredeti lakói — a kanaániak — sokkal alacsonyabb kulturális fokon álltak, mint egyiptomi szomszédaik. Egészen az i. e. II. évezredig kezdetleges viszonyok között éltek, s nem teremthettek olyan művészetet, amely összemérhető lett volna Egyiptom művészetével. Természetes tehát, hogy a kanaániak képzőművészete, bár voltak eredeti vonásai, az egyiptomi művészet erős hatása alatt állt; gyakran egyszerűen utánozták, másolták az egyiptomi műtárgyakat. Szíriai rokonaik, akik már régóta összeköttetésben álltak Mezopotámiával, a sumer—akkad kultúra hatását közvetítették Palesztinának.

Az írás Palesztinában az i. e. II. évezred második felében jelent meg. A kanaániak többnyire

vagy az akkad nyelvet és ékírást, vagy pedig az egyiptomi nyelvet és hieroglifikus írást használták; ismerték azonban Fönícia írásbeliségét is, s ennek írásrendszerét a saját nyelvükre alkalmazták. Palesztina területén még az úgynevezett sinai írás is elterjedt, amely — mint már említettük — talán a föníciai ábécének szolgált mintául. Ismerünk kanaáni üzleti okmányokat; nagyon valószínű tehát, hogy Palesztinában írott irodalom is volt, de emlékei nem maradtak ránk.

Rendszerint mindegyik kanaáni közösségnek, városnak és törzsnek megvolt a maga védistene, akit leggyakrabban Baᶜalnak („gazda, úr") neveztek. A helyi Baᶜal kultuszával összekapcsolták más istenek kultuszát; ezeket az isteneket Baᶜal feleségeinek, gyermekeinek stb. tekintették. Igen elterjedt volt a termékenység istennőinek (ᶜAnat, Astarté stb.), továbbá az eső és mennydörgés istenének (Hadad) és más isteneknek a kultusza. Az isteneknek templomokat, szentélyeket építettek, azonkívül élőfákat és fa- vagy kőoszlopokat is tiszteltek (*'ašerā, massēβā*). Szokásban volt náluk a szakrális prostitúció, mely a termékenység isteneinek kultuszával függött össze. Az emberáldozat kegyetlen szokásának is hódoltak. Így például fontos épület vagy erőd építésekor embert (rendszerint fiúgyermeket) falaztak be az alapba. Háborús veszély vagy elemi csapás idején elsőszülötteik feláldozásával vélték elhárítani a bajt.

3. SZÍRIA

AZ ORSZÁG ÉS LAKOSSÁGA

Szíria nagyobb része félig sivatagos sztyepp, melyet nyugatról, északról és északkeletről keskeny termékeny földsávok vesznek körül; ezeken a földsávokon az ősi földművelő törzsek letelepedett életmódot folytathattak. Nyugaton az Orontés[1] (ma: Asz) termékeny völgye húzódik; a folyó délről észak felé folyik a Libanon és az Antilibanon hegygerincei között, majd nyugatra fordul, és Föníciától északra a Földközi-tengerbe ömlik. Szíriához tartozik Damaskos[1] oázisa, mely a déli Antilibanon mögötti sztyepp határán fekszik. Északról Szíriát az Amanos[1] és a Tauros[1] hegygerincei határolják el Kisázsiától, Mezopotámiától pedig az Eufrátesz kanyarulata választja el.

A Szíriai-sivatag mélyén van a Tadmor- (óhéber Taδmôr)- vagy Palmyra[1]-oázis; az i. e. III—II. évezredben azonban a teve még nem vált általánosan használt málhásállattá, s mivel kutak is csak elvétve akadtak Szíria és Palesztina, illetve Szíria és Mezopotámia között, a sztyeppen keresztül nemigen lehetett utazni, s így a sztyepp közepén elterülő Palmyra-oázisnak sem volt különösebb jelentősége.

A Ḫalpa (Aleppo), Ḳatna, Alalaḫ városokban, továbbá Szíria északi és nyugati részének egyéb helyein letelepült földművelő törzsek, hasonlóan a sztyeppek állattenyésztő törzseihez, már régóta gazdasági és kulturális kapcsolatban álltak Mezopotámiával.

Minthogy Szírián keresztül futnak a Mezopotámiát, Kisázsiát, Arábiát és Egyiptomot összekötő legfontosabb utak, itt már korán alakultak kereskedő városok. Szíriának nem voltak nehezen leküzdhető természetes határai, ezért állandó célpontja volt hatalmas szomszédainak — Mitanninak, a hettita birodalomnak, Egyiptomnak és Babiloniának —, melyek többnyire Szíria területén csaptak össze egymással. Emiatt Szíriában nem alakulhatott ki nagyobb önálló állam, amiben az is közrejátszott, hogy egyes részei földrajzilag meglehetősen el vannak szigetelve egymástól (például nincs egységes folyórendszere).

Szíriába már nagyon korán bevándoroltak olyan törzsek, melyek a sémi nyelvcsoportba tartozó nyelveket beszélték. Ezek elkeveredtek a nem sémi nyelvű lakossággal, többek között a ḫurritákkal. Mezopotámia királyai már az i. e. III. évezred második felében hadjáratokat indítottak Észak-

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

Szíriába. Fel kell tételeznünk, hogy ez hatással volt az osztályviszonyok kifejlődésére, ennek ellenére a III. évezred végén az osztálytársadalom még csak Szíria egyes részein alakult ki.

Az az egyiptomi elbeszélés, mely Sinûḥetről, az Egyiptomból Szíriába menekült tisztviselőről szól, világos képet rajzol Szíria akkori életéről. A részben megerősített településeken, részben sátrakban élő, földműveléssel, kertészkedéssel, főleg azonban állattenyésztéssel foglalkozó lakosság nemzetségekre és törzsekre oszlott; a hatalom a nemzetségek és törzsek vezéreinek kezében összpontosult, akiknek nagy nyájaik és földjeik voltak. A családban patriarchális viszonyok uralkodtak. Szíria néhány más vidékén a rabszolgatartó viszonyok fejlődése feltehetőleg sokkal előbbre haladt.

Az i. e. XVIII. század második felében alakult átfogó, etnikailag tarka összetételű hyksós törzsszövetség leigázta Szíriát, Palesztinát és Fóníciát, majd a XVIII. és a XVII. század határán Egyiptom nagy részét is hatalma alá hajtotta. Azt nem tudjuk egészen pontosan, hogy milyen volt a viszony a hyksós törzsszövetség és Jamḫad állama (központja Ḫalpa városa) között, amely az i. e. XIX—XVIII. században uralkodó helyzetet foglalt el Észak-Szíriában. A hyksós törzsszövetség nem volt hosszú életű, s hamarosan széthullott azoknak a katonai vereségeknek a következtében, amelyeket délen Egyiptomtól, északon pedig a hettitáktól elszenvedett.

Ezután bizonyos időre Mitanni ragadta magához a szíriai hegemóniát. Mindazonáltal akkor is voltak Szíriában olyan államok, melyek többé-kevésbé függő helyzetbe kerültek ugyan, de megőrizték belső önállóságukat. Ilyen volt például Alalaḫ (Mukiš) az Orontés északi kanyarulatánál, Ḫalpa ettől keletre, Ḳatna az Orontés középső szakaszának völgyében, Kinza (Ḳadeš) az Orontés felső szakasza mentén stb.

Szíria néhány központjából elég sok írott forrás — többek között gazdasági és jogi okmány — került elő, melyek az i. e. II. évezred elejéről és közepéről származnak. (Szíria lakói főként az akkad ékírást használták.) Sajnos, ezeket az okmányokat a történettudósok eddig még nem tanulmányozták kellőképpen, de az máris világos, hogy azokon a területeken akkoriban már kialakult a rabszolgatartó társadalom. Alalaḫban például már megvolt az uzsora és az adósrabság, s maga a fejedelem is foglalkozott uzsoraügyletekkel. Néhány esetben az adósnak a fejedelem házában kellett szolgálnia mindaddig, míg felesége le nem dolgozta az adósságot. Más esetekben az adós egész családját szolgaságba vetették. A föld — néha egész települések földje — ebben az időben már adásvétel és ajándékozás tárgya lehetett, ami az ősközösségi viszonyok kezdődő felbomlását mutatja.

SZÍRIA AZ I. E. II. ÉVEZRED KÖZEPÉN

Az i. e. II. évezred közepén Mitanni ingatag szíriai hegemóniáját súlyosabb uralom váltotta fel, az egyiptomiak uralma, mely a XVIII. dinasztiabeli fáraók hadjáratainak volt a következménye; ezt követték a hettita királyok hódításai, s végül Egyiptom és a hettita birodalom csapott össze egymással Szíria birtoklásáért.

Egyiptom ázsiai birtokain már kialakult a rabszolgatartó társadalom. Viszont még az ősközösségi rend viszonyai között élt sok oda behatolt törzs; némelyikük még akkoriban is be-betört Szíria földművelő területeire. A források, mint már említettük, az ilyen jövevényeket rendszerint ḫapiru néven említik.

Szíria gazdasága meglehetősen sokoldalú volt abban az időben. A lakosság földműveléssel, kertészkedéssel, szőlőműveléssel, a sztyeppes vidékeken pedig állattenyésztéssel foglalkozott. Az ország északi részében nagy jelentősége volt a kereskedelemnek.

Szíria lakossága nyelvi tekintetben nagyon tarka összetételű volt. A túlsúlyban levő sémi amorita nyelv mellett több helyütt — például Tunip városában, Szíria északi részén — sokan beszélték a ḫurrita nyelvet. Észak-Szíriába valószínűleg már akkoriban kezdtek benyomulni északnyugat felől a hettita—nešai néphez közel álló egyik nemzetségi csoport képviselői (talán a luwijaiak).

Egyiptom rabszolgatartó állama a leigázott országok városainak és törzseinek rendszeres kifosztását tűzte célul maga elé. A szír városállamok fejedelmei teljesen Egyiptomtól függtek, mely e területek féken tartása érdekében az egyes fővárosokban kisebb egyiptomi helyőrségeket állított fel. Ezek a helyőrségek teljesen elegendőnek bizonyultak mindaddig, amíg az egyiptomiak ázsiai birtokait nem fenyegette valamilyen erős külső ellenség. Hadjárataik során az egyiptomi seregek túszként elhurcolták az előkelőségek gyermekeit, elsősorban a fejedelmek fiait, ezeket azután a thébai udvarban arra nevelték, hogy ha majd atyjuk halála után hazatérnek és trónra lépnek, a fáraó hűséges alattvalói maradjanak. Ezek a fejedelmek az egyiptomi fáraóhoz írt s az amarnai levéltárban őrzött levelekben gyakran hangoztatták, hogy nem az isten és nem atyjuk, hanem a fáraó erős keze ültette őket a trónra. Ez az alázatos hangnem még akkor is megmaradt, amikor az egyiptomi birodalom hatalma jelentősen meggyengült. Az egyik szíriai fejedelem például így írt IV. Amenḥotep (Eḫnaton) fáraónak: „. . . hétszer hétszer hullok uram lábai elé, hasamon és hátamon egyaránt". Szíria fejedelmei az egyiptomi fáraóhoz írt leveleikben csupán *ḫazânu*-nak, vagyis „vezetőnek" (ti. városuk elöljáróinak) nevezik magukat.

Fölöttük álltak az egyiptomi „királyi *rabiṣu*"-k, akik között felosztották Szíria területét. Ezek irányították a katonai és közigazgatási ügyeket, s rendelkeztek a katonasággal meg az írnokokkal. Az írnokok segítségével ügyeltek a sarc határidős megfizetésére, vagyis a meghódított területek nagy könyörtelenséggel végrehajtott kirablására. Szíria kizsákmányolt lakossága örömmel fogadta a fáraó bármely ellenségét, mert abban reménykedett, hogy sorsa már az elnyomó személyének megváltozásával is könnyebbé válhat.

Az egyiptomi birodalmat veszélyeztető ellenségek az i. e. XV. század végén jelentek meg Elő-Ázsiában. Ilyen volt a hettita birodalom s emellett a sémi nyelvű állattenyésztő törzsek újabb hulláma; szíriai behatolásukkal ezek a törzsek felrázták azokat a törzseket, amelyek már a hyksósok uralma óta itt éltek. Az újonnan megjelenő törzseket továbbra is ḫapiruknak nevezték. Az új jövevények a Szíria területén élő törzsekre támaszkodva igyekeztek letelepedni a termékeny földeken, és megszerezni maguknak az ottani városokat. Ez számos esetben sikerült is nekik, mivel néha a meghódított városok néptömegei s a hettita király is támogatták őket.

Az akkori idők egyik törzsfőnöke, ʿAbduaširta, oly sikeresen harcolt, hogy végül a maga hatalma alatt egyesítette Amurru területét (az Orontés felső szakaszától nyugatra). Miután ennek a területnek fejedelme lett, igyekezett kijutni a tengerig. Ott azonban összeütközésbe került a fóniciai tengerpart néhány városával, s a harcok közben elesett. Politikáját Aziru nevű fia folytatta; ügyesen kihasználva Egyiptom és a hettita birodalom versengését, megszilárdította uralmát Amurruban, s leigázta a fóniciai partvidék középső részét. Miután ott szilárdan megvetette a lábát, hatalmába kerítette a Fóniciából Mitanniba vezető kereskedelmi utakat. Fivéreivel együtt hűséget színlelt a fáraó iránt, de közben Mitanninak adta el az egyiptomi hadifoglyokat. Minthogy a fáraó szíriai birtokaiból nagy fejedelemséget hasított ki magának, az egyiptomi uralkodó végül is felelősségre akarta vonni, s ezért maga elé rendelte. Aziru kénytelen volt Egyiptomba utazni, de ügyesen tisztázta magát, s megmenekült a „fejszehaláltól". Birodalmába visszatérve azonban továbbra is Egyiptom-ellenes politikát folytatott, s ezt a Šuppiluliumaš hettita királlyal kötött hivatalos szövetséggel tetézte be. A boğazköyi levéltár okmányainak tanúbizonysága szerint utódai is szövetségesei maradtak a hettita királynak.

Ami az Eufrátesz kanyarulatától nyugatra elterülő észak-szíriai államokat — például Kargamîšt és Ḫalpát (Aleppo) — illeti, ezek már a hettiták első déli támadásakor elvesztek Egyiptom számára. Kargamîšben és Ḫalpában hettita hercegek kerültek az uralkodói székbe, s a hettita uralom megszilárdítása érdekében valószínűleg már Šuppiluliumaš telepeseket költöztetett oda a hettitákhoz hű törzsekből. Észak-Szíria a II. Ramses-szal kötött béke (i. e. 1295) után is a hettita birodalomé maradt; Egyiptom csak Dél-Szíriában és Palesztinában tarthatta meg uralmát.

Miután a „tenger népei" szétzúzták a hettita birodalmat, s vele együtt a szövetséges szír területeket is — Alalaḫot is, Amurrut is teljesen feldúlták —, Szíriában újból egész sor független kis állam alakult; néhányuk megőrizte a hettita hagyományokat. Kargamîš például megtartotta a Ḫatti országa (vagyis a hettiták országa) elnevezést, az Orontés mentén megalakult államnak pedig Ḫattina volt a neve. Sok állam fejedelme olykor hettita nevet viselt, a hivatalos írás is a hettita hieroglifikus írás maradt.

4. A NEMZETKÖZI-JOGI KAPCSOLATOK KIALAKULÁSA

Miután Palesztinában, Szíriában és Észak-Mezopotámiában kialakult az osztálytársadalom, a Földközi-tenger keleti partvidékén és Elő-Ázsiában a rabszolgatartó államok széles övezete jött létre.

Egy-egy rabszolgatartó államnak most már nemcsak szomszédos törzsekkel vagy ingatag törzsszövetségekkel volt dolga, hanem más rabszolgatartó államokkal is, amelyek egész gazdasági és katonai hatalmukkal védelmezték a maguk területén élő rabszolgatartók érdekeit. A rabszolgatartó állam és szomszédai között korábban uralkodó önkényt most más viszony váltotta fel: a másik állam érdekeit és lehetőségeit is figyelembe kellett venni. Az államnak más államok érdekeivel közvetlenül kapcsolatos tevékenysége — a külpolitika — kezdett különválni a belső ügyekkel kapcsolatos tevékenységtől, a belpolitikától. Egyre kirívóbbá váltak a rabszolgatartó államok rabló érdekeiben rejlő kölcsönös ellentétek, megindult közöttük a harc, háborús összeütközések robbantak ki, s közben egyre körmönfontabb módon igyekeztek beleavatkozni egymás belső életébe (például a trónöröklés kérdésében), hogy ily módon biztosítsák saját rabszolgatartóik érdekeit. Ugyanakkor viszont erősödött az államoknak az a törekvése is, hogy elejét vegyék az ilyen kísérletezéseknek, és megvédjék belügyeik irányításának a jogát. A külkapcsolatok terén kialakultak egyes államok szövetségei, melyek más államok ellen irányultak. Megjelentek a szerződéses viszonyok, amelyeknek alapja a szerződő államok bizonyos érdekeinek elismerése, vagy egyesek uralmának megszilárdítása és mások leigázása volt.

A KÜLFÖLDIEK JOGAI

Ezek a kapcsolatok az Eufrátesz és a Tigris völgyében alakultak ki először. Az egyes sumer államok fejedelmei már az i. e. III. évezred közepén leveleztek egymással, és kölcsönösen megajándékozták egymást. Az i. e. XXIII. században készült (elámi nyelven) az első ránk maradt nemzetközi szerződés, amelyet Naramsin akkad király kötött Elám kisebb fejedelmeivel. Ur III. dinasztiája idején Elám fejedelmei Ur udvarába küldték követeiket, akik útjukon a sumer—akkad királyi gazdaságból kapták ellátásukat. Jamḫad, Mari, Aššur, Babilonia és Mezopotámia egyéb államainak királyai az óbabiloni időkben rendszeresen küldtek egymáshoz követeket, és állandó levelezést folytattak. A királyoknak gyakran állandó követük volt más királyok udvarainál.

Amikor az asszírok megszervezték a kereskedelmi kolóniák hálózatát, számos nemzetközi-jogi probléma merült fel, mivel ezek a kolóniák idegen államok vagy törzsek területén alakultak.

Általános szabály volt, hogy valamely állam lakosa nem élvezett jogvédelmet másik állam területén. Sőt, sokáig még egy másik község tagja sem volt egyenlő jogú személy (akkad nyelven ezeket a személyeket az *ubâru* szóval jelölték). Ez a helyzet jelentős mértékben enyhült az egész államra kiterjedő törvényhozás megszületésével (lásd például Ḫammurapi törvényeit), ami részben megszüntette az egyes közösségek szokásjogát. Ez az enyhülés azonban nem mutatkozott meg a külföldiek helyzetében. Az idegen államban tartózkodó külföldinek nem volt semmiféle

joga az illető államban. Az az állam, amelynek polgára volt, úgy vélte, hogy alattvalójának idegen országban csakis a maga törvényeihez szabad tartania magát. Mivel azonban az állam legtöbbször nem tudott tényleges jogvédelmet biztosítani idegen területen tartózkodó alattvalóinak, a külföldi rendszerint teljesen jogfosztott volt. Ez a körülmény a nemzetközi csere alacsony színvonalával függött össze, s megnehezítette annak fejlődését.

Az államok közötti levelezés az esetek túlnyomó többségében az államfők személyi jellegű levelezése volt; az államok közötti kapcsolat mintegy a királyok közötti személyi kapcsolat formáját öltötte. Levelezésükben az egymással baráti viszonyban élő független királyok „testvérnek" nevezték egymást, ha egyenlő helyzetben voltak. Emellett voltak függő királyok is, akik a hatalmasabb uralkodókat „atyámnak" vagy „uramnak" nevezték. Ezek valamelyik királyt „követték", annak „rabszolgái" gyanánt szerepeltek. Bevett szokás volt, hogy az egyenlő hatalmi helyzetben levő királyok időnként értékes ajándékokat küldtek egymásnak, különösen trónralépés vagy más jelentős esemény idején. A megajándékozott király gyakran úgy tüntette fel a dolgot alattvalói előtt, mintha adót vagy sarcot kapott volna. A függő viszonyban levő királyok természetesen állandóan rendszeres, tényleges sarcot fizettek. Ha a sarc nem érkezett meg, ezt zendülésnek tekintették, az ajándék elmaradása pedig barátságtalan gesztusnak számított; ezért az ajándékcsere fontos szerepet játszott az akkori idők diplomáciájában.

Így tehát az i. e. II. évezred elejére Mezopotámiában meghatározott nemzetközi szokások alakultak ki, s ezek nemzetközi szokásjoggá fejlődtek. Mezopotámia kultúrája általában magasabb szinten állt, mint Szíria és Palesztina kultúrája, s mivel a nyugati sémi és ḫurrita nyelveken beszélő ottani törzsek szükségét érezték az írásbeliségnek, rendszerint az akkadok már kész írásrendszerét használták, annál is inkább, mert az akkad nyelv közel állt a nyugati sémihez. Ezzel magyarázható, hogy maga az akkad nyelv, mint a nemzetközi kapcsolatok nyelve, elterjedt Szíriában és Palesztinában, amikor ott kialakult az osztálytársadalom, majd Egyiptomban és a hettita birodalomban.

Az i. e. II. évezred közepén a nagyobb államok királyi udvaraiban már egész diplomáciai levéltárak voltak. Így például ismerjük az El-Amarnában, Eḫnaton fáraó egykori fővárosának helyén megtalált királyi levéltárat, valamint a hettita királyok Ḫattušašban (Boğazköyben) feltárt levéltárát. Az okmányokat többnyire akkad nyelven, ékírással írták. A hettiták a maguk nešai nyelvét is használták, különösen a Kisázsia déli és nyugati részén fekvő államokkal folytatott levelezésben s a velük kötött szerződésekben. A levéltárakban nemcsak a független országokkal, hanem a függő államokkal folytatott levelezés, sőt nemzetközi szerződések is előkerültek.

Fönícia, Szíria és Palesztina fejedelmei állandó levelezésben álltak uraikkal. Leveleikben hűségüket hangoztatják, a gazdasági és a katonai helyzetről írnak, katonai segítséget kérnek, panaszkodnak a szomszéd királyokra stb.

A nagyobb államok királyai is gyakran váltottak üzenetet egymással. Néha egyszerű üdvözlet volt ez, mint például Tušratta mitanni királynak a fáraókhoz intézett legtöbb levele; néha dinasztikus házasságról tárgyaltak, hogy rokonsági kötelékkel is szorosabbra fűzzék a két állam viszonyát (megint csak Tušratta leveleit említjük). Olyan levelek is vannak, melyeknek írója alázatos hangon ajándékot (aranyat) kér; a babiloni király is ajándékot kunyerál egyiptomi „testvérétől". Sokszor azonban ezek az üzenetek a szélesebb körű nemzetközi politika céljait szolgálták. Így például a babiloni legfőbb tisztviselőhöz írt levelében a hettita király igyekezett viszályt szítani Babilonia és Asszíria között; a babiloni király pedig amiatt tiltakozott a fáraónál, hogy egyenlő félként bánik az asszír királlyal, holott az mindig is „rabszolgája" volt a babiloni uralkodónak.

Fontos szerepet játszottak az egyes államok uralkodóházai között létrejött dinasztikus házasságok. A fáraók azonban lehetőleg sohasem adták lányaikat idegen uralkodókhoz, mivel az egyiptomi törvények értelmében egyiptomi királylány férje igényt tarthatott a fáraók trónjára. Az elmaradottabb államok uralkodói viszont elküldték lányaikat vagy nővéreiket a szomszédos királyok háre-

meibe, ami szintén fontos eszköze volt a baráti kapcsolatok biztosításának. Ilyen esetekben nemcsak a királyok, hanem a királynék és a királyi család más tagjai között is élénk levelezés fejlődött ki.

Az államok közötti levelezésben meghatározott formák voltak érvényben. A függő viszonyban levő király például csakis így kezdhette patrónusához írt levelét: „Királyomnak, uramnak, Napomnak — így szól hozzád rabszolgád, Ribaddi: uram, Napom lábai elé hullok hétszer hétszer." Ráadásul ura „kutyájának" nevezte saját magát. A „testvér" így fejezte ki üdvözletét a címzettnek: „Jól vagyok, és kívánom, hogy te, házad, feleségeid, fiaid, lovaid, szekereseid, seregeid, országod, nagyuraid szintén jól érezzék magukat."

NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK

A nemzetközi szerződések rendszere különösen a hettita birodalomban fejlődött ki. Egyiptomból csupán egyetlen nemzetközi szerződés maradt ránk, II. Ramses és III. Hattušiliš hettita király már említett szerződése. Lehet, hogy az egyiptomiak, akik fegyveres erővel hajtották uralmuk alá Szíriát és Palesztinát, nem rögzítették uralmukat szerződés formájában. Viszont a hettita birodalom szerződéses kapcsolatba lépett mind a független, mind pedig a tőle függő államokkal. E szerződésekben, amelyek közül igen sok ránkmaradt, azt rögzítik, hogy milyen katonai segítséget nyújtanak egymásnak a belső ellenséggel szemben, vagy pedig a függő területeken kitört felkelések elfojtása érdekében; hogyan osztják el a hadizsákmányt (például: az egyik szerződő fél a területet kapta meg, a másik pedig a lakosságot, amelyet azután rabszolgaságba hajtott); rögzítették a katonaszökevények, szökevények és hadifoglyok kölcsönös kiadását, más országokból való szökevények és hadifoglyok kiadását; az egyik szerződés viszont, amelyet két szír város kötött egymással, a szökevényeknek és elűzötteknek menedékjogot biztosít, kivéve a tolvajokat és gyilkosokat. Nemzetközi szerződésekben állapították meg a határokat és egyes határmenti erődök átadását; nemzetközi szerződésekben rögzítették azt is, hogy melyik határmenti erőd erősíthető meg, melyik nem stb. Függő szövetségeseivel kötött szerződéseiben a hettita birodalom hangsúlyozta, hogy kereskedelmet folytathat területükön; ezzel igyekezett megakadályozni az asszír kereskedelmet. A szerződéseknek gyakran bevezető részük is volt, amely a szerződő államok korábbi kapcsolatait körvonalazta.

Figyelemre méltó, hogy e szerződésekben nyomatékosan hangsúlyozták a kölcsönös kötelezettséget. Formailag a szerződés minden pontja egyenlően mondta ki az egyik és másik fél kötelezettségét, különösen olyan esetben, amikor egyenjogú felek kötöttek szerződést. A szerződés végrehajtását a felek esküvel fogadták meg egymás előtt; mindegyik a maga országának isteneire esküdött, s az istenek büntetését kérte a szerződésszegőre.

E diplomáciai kapcsolatokat azonban nem szabad egészen szoros kapcsolatoknak tekintenünk. Az akkori államok rendszerint nem tartottak fenn állandó képviseletet más államokban, hanem beérték azzal, hogy esetenként küldték ki követeiket. Az idegen udvarban tartózkodó követ gyakran kémnek vagy túsznak számított; néha évekig nem tudott kapcsolatba lépni saját udvarával, s az államok közötti viszony romlása esetén az élete is közvetlen veszélyben forgott. Az idegen állam csak addig vállalta a követnek és kíséretének védelmét, amíg a két ország között barátságos volt a viszony. A királyok persze biztonságot követeltek követeiknek és néhány alattvalójuknak, de — mint már említettük — a külföldiek nem élveztek tényleges jogvédelmet.

A tárgyalt időszakban a rabszolgatartó világ történetének lényegét a következőkben foglalhatjuk össze: az egyes államok között harcok folytak, melyeket a rabszolgatartók érdekellentétei robbantottak ki; ugyanakkor bizonyos államok érdekeik védelmében szövetségre léptek egymással, s kölcsönösen kötelezettséget vállaltak mind béke, mind háború esetére.

XV. FEJEZET

KORAI RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK AZ ÉGEI-TENGER MEDENCÉJÉBEN

A II. évezred elején Kréta szigetén, majd az Égei-tenger medencéjének más területein is kialakult az osztálytársadalom és az állam. A rabszolgatartó civilizációnak ezek az első európai központjai nagy hatással voltak Görögország későbbi fejlődésére.

1. AZ ÉGEI VILÁG LEGRÉGIBB TÖRTÉNETI KORSZAKA

TERMÉSZETI VISZONYOK

Bár az Égei-tenger vidéke két világrészen helyezkedik el, és igen sok — több száz — szigetet ölel fel, földrajzi és történelmi vonatkozásban mégis bizonyos mértékig egységes egészet alkot. Az ókorban az égei világ négy övezetre tagozódott: a Balkán-félsziget déli részére (Görögország szárazföldi része), a szigetvilágra, Krétára és Kisázsia keskeny partmenti sávjára. A szárazföldi Görögország további három részre oszlott: Észak-, Közép- és Dél-Görögországra (Peloponnésos). A Balkán-félsziget többi részétől Görögországot a Balkán-hegység kiágazásai választják el, amelyek Görögország területére is benyúlnak, s ott a hegyek a felszín jelentős részét kitöltik. Fontos része Észak-Görögországnak a termékeny Thesszáliai-völgy, amelyet a Péneios-folyó öntöz. A keskeny Thermopylai-szoroson át vezet az út Közép-Görögországba, mely számos kisebb-nagyobb, hegyektől övezett völgyet foglal magában; hozzá tartozik az Attikai-félsziget és Euboia szigete.

A Peloponnésost a Korinthosi-földszoros (Isthmos) kivételével minden oldalról az Égei- és az Ión-tenger, valamint ezek öblei határolják. Akárcsak Közép-Görögországban, a vidék itt is számos, nagyrészt hegyek által elválasztott területre tagozódott.

Görögország hegyei ritkán haladják meg a 2000 méteres magasságot, s így nem állították az embert leküzdhetetlen akadályok elé, de az ókorban mégis jelentősen közrejátszottak az egyes területek elszigeteltségében. Minthogy Görögországban nincsenek nagy folyók, nem jöhettek létre olyan nagyszabású öntözőrendszerek sem, amilyenek az ókori Kelet számos országában épültek. A szárazföldi Görögország nyugati partjai aránylag kevéssé tagoltak; többnyire meredekek, sziklásak. A keleti partokon viszont a tenger kanyargós, csipkézett partvonalat alakított ki.

De ha a hegyek elválasztották is egymástól az égei medence törzseit, a szigetek annál jobban összekapcsolták őket. Az Égei-tengeren járó hajósok sohasem vesztették el szemük elől a földet, még akkor sem, ha útjuk Európa partjaitól Kisázsia partvidékére vezetett. A rendszerint derűs

időben a hajósok mindig láthatták az 50 kilométernél nem távolabbi szigetek valamelyikét. Ez elősegítette a hajózás és a tengerrel kapcsolatos foglalkozások fejlődését.

Az égei világ külön területe volt a sekély vizű, kikötésre alkalmas öblökben és folyótorkolatokban bővelkedő kisázsiai partvidék, melyhez termékeny talajú, széles síkságok csatlakoznak.

Az Égei-tenger partvidékének klímáját a sok hegyes vidék kivételével szubtropikusnak nevezhetjük; csupán a szarazföldi Görögország északi részén mérsékelt az éghajlat. A nyár forró és száraz, hó még télen is ritkán esik, s rendszerint nyomban el is olvad. Az évi csapadék nagy része télen hull le, amikor déli és délnyugati szelek fújnak a meleg Földközi-tenger vidékéről. Ezért a vegetációs időszak késő őszre, télre és tavaszra esik, amikor a csapadék bőségesebb; a nyáron rendszerint kiapadó, gyors folyók nem tudják kellő nedvességgel ellátni a földeket és kerteket.

Görögországban kevés a termékeny föld. A hegyek lankáiról az esők elmossák a termőtalajt, s csupán a tengerparti síkságokat és az ország belsejében fekvő völgyeket borítják a szubtropikus övezetre jellemző vörös és sárga talajok. A folyók árterületén a talaj hordalékos (alluviális), néha mocsaras. Az ősidőkben hatalmas erdők és tüskés cserjések borították az ország területét.

A száraz éghajlat és a kevés termőföld miatt a földművelés csak néhány vidéken fejlődött alapvető gazdasági ággá. A szárazföldi Görögországban már a rabszolgatartó társadalom idején is kellett importálni gabonát. Az olajbogyó és a szőlő termesztéséhez kedvezőbbek voltak a feltételek.

Az ősi görögök gazdasági életében nagy szerepet játszott a halászat és az állattenyésztés, főleg a juh- és kecsketenyésztés, különösen az ország központi és hegyes vidékein. Szarvasmarhát és később lovat főként Thesszáliában tenyésztettek.

Az országnak sok ásványkincse van. Gazdag gyönyörű márványban, kitűnő agyagban; a fémek közül ezüstöt, rezet, ólmot, később vasat, Thasos szigetén pedig aranyat bányásztak. Thrakiában (a mai Bulgária területén) is találtak aranyat. Néhány fémfajtát (ón) azonban importálni kellett.

AZ ÉGEI VILÁG LEGRÉGIBB TÖRTÉNETÉNEK PERIODIZÁCIÓJA

A görög eposzokban és mítoszokban ránk maradt homályos hagyományok az ősök távoli múltjáról, Minós krétai király hatalmáról, Mykéné aranykincseiről, a tízéves trójai háborúról s más legendás eseményekről szólnak. Azok az ásatások, melyek a múlt század hetvenes éveiben kezdődtek Trójában, Tirynsben, Mykénében, majd később a krétai Knóssosban, valamint a partvidék és az égei szigetek több száz nagyobb és kisebb településén, világosan bebizonyították, hogy a görög mondák a mese burkában is megőrizték a történeti igazság magvát, s az i. e. II., részben III. évezredben virágzott gazdag és pompás égei kultúra kései visszfényei.

Az égei medence i. e. III. és II. évezredbeli történetét általában három nagyobb időszakra szokták osztani: korai, középső és késői periódusra. Mivel az égei világ különböző területein a helyi kultúrák nem teljesen egyöntetűek, szükségszerűen különválasztották a minósi (vagyis krétai), hellasi (szárazföldi görögországi) és más kultúrákat. Ennek megfelelően beszélünk koraminósi, korahellasi és más periódusokról. A három periódus időbeli keretei e helyi kultúrák eltérései ellenére is megközelítőleg azonosak az egész égei világban. A korai periódus majdnem az egész III. évezredet felöleli (körülbelül 2200-ig vagy 2100-ig), a középső a II. évezred első felét (1600-ig), a késői pedig a II. évezred második felét az i. e. XII—XI. század határáig. A későhellasi periódust gyakran szintén mykénéi periódusnak nevezik (a vidék akkori legnagyobb központjáról, Mykénéről).

A koraminósi és a korahellasi periódus megfelel az eneolitkornak és a bronz megjelenési időszakának, a középminósi és a középhellasi periódus a bronzkor kezdetével esik egybe, a későminósi és a későhellasi periódus pedig a bronzkor virágkorára s az első vastárgyak megjelenésének időszakára tehető.

2. AZ ŐSI KRÉTA

A KORAMINÓSI PERIÓDUS (I. E. XXX—XXII. SZÁZAD)

Kréta keskeny sziget, s majdnem egyenlő távolságra fekszik Európától, Ázsiától és Afrikától. A 250 km hosszú, 12—57 km széles szigetet földszorosok osztják három részre: keleti, középső és nyugati részre. Az utóbbi részen egészen az i. e. I. évezred közepéig kevesen laktak. Majdnem az egész szigetet hegygerincek és nyúlványok borítják, amelyek csak gyalogosan és málhás állatokkal járhatók. Csak a középső rész déli végén terül el egy kisebb termékeny síkság.

Kréta a neolit korban kezdett benépesülni, de a különböző vidékek lakói között szorosabb kapcsolat csak a koraminósi periódusban alakult ki. Kréta területére egészen a II. évezred közepéig nem hatoltak be idegen törzsek, s a minósi kultúra, amennyire a rendelkezésünkre álló adatok alapján megítélhetjük, mintegy másfél évezreden át önállóan fejlődött. Minthogy azonban már az ősi Krétának is kétségtelenül voltak külső kapcsolatai, ezek bizonyos fokig befolyásolták kultúrájának fejlődését.

A lakosság fő foglalkozása a halászat, az állattenyésztés és részben a földművelés volt. A koraminósi periódust felölelő nyolc évszázad folyamán Kréta szigetén fokozatosan elterjedt a fémek — legfőképpen a réz — használata; a krétaiak akkoriban rézből készült tőröket, baltákat és késeket használtak. A fémszerszámok alkalmazása azt eredményezte, hogy a kőedények megmunkálási technikája tökéletesebbé vált, és más kézműves ágak is kifejlődtek. Az agyagedénykészítés jelentős fejlődésen ment keresztül: javult az égetés technikája, s bár az edényeket még mindig kézzel készítették, ízléses díszeket festettek rájuk. Egyiptomi hatásra megjelentek a kőből vésett pecsétek; az egyik ilyen pecsét csónakot ábrázol. Krétának nyilván eléggé gyér külső kapcsolatai közül csak az Egyiptommal való kapcsolatot sikerült nyomon követni.

Kréta lakossága még ősközösségi rendben élt. A temetkezési helyek egyformasága, valamint a közös lakóházak és a szintén közös, kerek, 4—13 m átmérőjű sírok maradványai mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a vagyoni és társadalmi különbségek még nem lehettek nagyok.

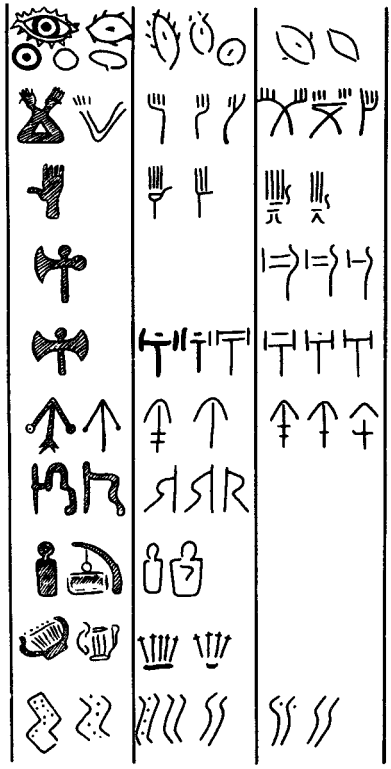

Krétai hieroglifikus és lineáris A és B írás

A KÖZÉPMINÓSI PERIÓDUS (I. E. XXI—XVII. SZÁZAD)

A II. évezred első felében Kréta gazdasági és társadalmi fejlődése nagy léptekkel haladt előre. A kor jellemző vonása volt a bronz elterjedése. Különböző helyeken bronzvésőket, sok kisebb-nagyobb bronzbaltát, valamint ugyancsak bronzból készült szekercét, vésőt, vékony vakarót, tőrt, kopjahegyet, hosszú kardot találtak. A bronz széles körű alkalmazása nyomán a termelés általános fellendülése következett be. A kor építészei most már többemeletes, nagy házakat is építettek. Megjelentek az első paloták Knóssosban, Phaistosban és Malliában; a knóssosi palotát akkoriban háromszor átépítették; a periódus végén Aja Triadaban is épült egy palota. Kréta egyes központjai mintegy két évszázadon át vetélkedtek egymással a hegemóniáért, s a harc végül Knóssos győzelmével ért véget. A győzelem eredményeként épült az az őrhelyekkel szegélyezett nagy út, mely

észak—déli irányban haladt Knóssostól Phaistosig, s onnan tovább Komo kikötőig. Palekasztro településen négykerekű kocsit találtak, mely a középminósi kor elejéről való; ez a legkorábbi ilyen lelet Európában. Ebben a korban terjedt el a fazekaskorong használata; ezt az eszközt az egész periódus folyamán legalább kétszer tökéletesítették. A krétai mesterek értettek a fajanszkészítés technikájához is, amely szintén nagyon gyorsan elterjedt.

Magas színvonalat ért el a képzőművészet. A realista stílusban készült sok gyönyörű palotafreskó az önálló helyi művészet fejlődését tanúsítja. Az agyagedények díszítésében az egyszerű mértani ornamentikáról áttértek előbb a növények, majd az állatok kifejező ábrázolására. Már a középminósi periódus elején megjelent a több színnel kifestett úgynevezett *kamaresz*-stílusú edény (arról a faluról nevezik így, amelynek közelében egy barlangban megtalálták az első példányokat). Ez a sajátos díszítés később az egész szigeten, sőt Kréta határain túl is elterjedt. Ebből a korból számos különféle pecsét és vésett kő került napvilágra.

A kor egyik legfontosabb találmánya, az írás, kezdetben piktográfikus írás (képírás) volt, de hamarosan hieroglifikus formát öltött, s nagyon sokban hasonlított az egyiptomihoz. A krétai írás legrégibb emlékei a pecsétekre vésett rajzok és a paloták építésére szolgáló kőtömbök jelzései. A középminósi periódus végére már a tintát is használták. Az írás terjedésével a hieroglifák fokozatosan egyszerűbbé váltak. A periódus végén megjelent a lineáris A írás, amelyet a tudósok azért neveznek így, hogy megkülönböztessék a valamivel későbbi, szintén lineáris B írástól. Sajnos, a lineáris A írást még nem fejtették meg, ezért az ősi Kréta fejlődésének konkrét történelmi sajátosságait nem tudjuk megállapítani.

A vagyoni egyenlőtlenség fokozódásával párhuzamosan jelentős mértékben fejlődtek a termelőerők, ami alapjául szolgál annak a feltevésnek, hogy a krétai társadalom — legalábbis a vezető „palotai" központokban — éppen a középminósi periódusban vált osztálytársadalommá. Ha figyelembe vesszük a knóssosi és a phaistosi palota hatalmas arányait, a fényűzési cikkek bőségét, a freskók gazdagságát, végül pedig a termékek számbavételénél s a kormányzás érdekében használt írást, akkor azt kell mondanunk, hogy e paloták korai rabszolgatartó államok fejedelmeinek székhelyei voltak. A Knóssost és Phaistost összekötő út megépítése szemmelláthatóan e központok politikai egyesüléséről tanúskodik. Mivel Kréta szigetén nem találtak jelentős mennyiségű importált cikket, bizonyosra vehető, hogy az első krétai államok a krétai társadalom fokozatos belső társadalmi-gazdasági fejlődése nyomán születtek meg, és nem valamilyen külső hatás következtében.

Az Aja Triada-i palotából (Kréta) Szteatit (zsírkő) serleg

A KÉSŐMINÓSI PERIÓDUS (I. E. XVI—XII. SZÁZAD)

Azt a periódust, amely megközelítőleg i. e. 1600-tól 1100-ig tartott (késő-minósi periódus), a krétai kultúra legnagyobb fokú fejlődése jellemzi. Ez a periódus a krétai kultúra fokozatos hanyatlásának a korát is felöleli, egészen e kultúra végleges összeomlásáig. Az i. e. XVI. században Kréta lakosságának lélekszáma feltehetőleg sokkal nagyobb volt, mint bármikor később az ókorban. Az egész szigeten úthálózatok épültek, s ezeket őrhelyek védték. Ugyanakkor nagyobbak lettek a paloták is, amelyeknek fény-

ű́ző kivitelezése messze túlszárnyalta az előző kor építészetét. Ebből az időből származnak a krétai építészet és művészet remekművei, például a „trónterem", a „király-főpap" reliefje, körmenetet ábrázoló freskók, bikaviadalt ábrázoló szobrocskák stb. Jellemző vonása volt ennek a kornak az előkelők gazdagságának gyarapodása. Az egyik gazdag úr Knóssosban kiásott emeletes magánháza — az úgynevezett „déli ház" — oszlopcsarnokos épület volt; helyiségei között szentélyt, pincét és raktárt is találtak, amelyből különféle bronztárgyak kerültek elő. Az előkelők gyakran

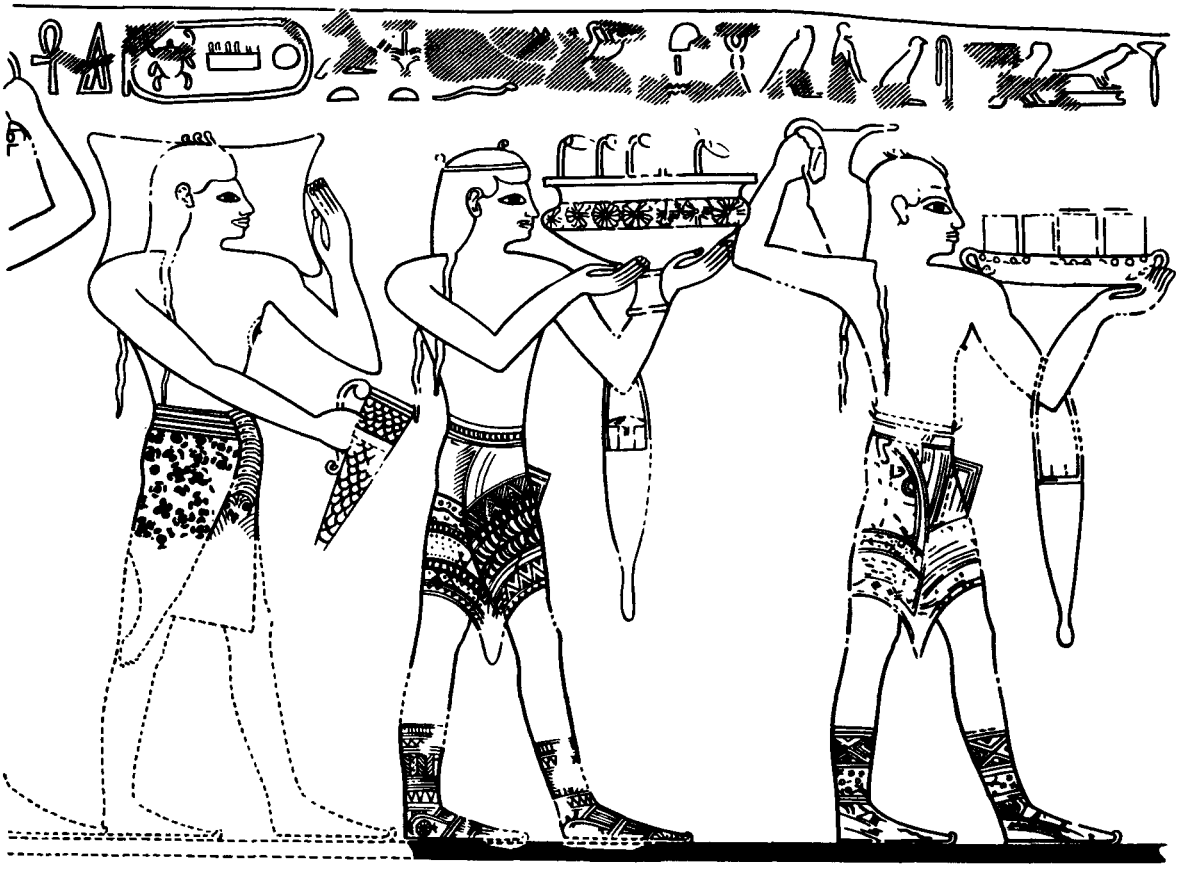

Krétaiak ajándékokat visznek III. Thotmes fáraónak
Thébai sírfestmény az i. e. II. évezred közepéről

sziklába vájt, fényűzően díszített családi sírboltokba temetkeztek. A ránk maradt freskókon látszik, hogy az előkelők és a papok pompás ruhákat viseltek.

Mindezt elsősorban a termelés további fellendülése tette lehetővé, ami különösen a hajóépítésben nyilvánult meg. Ha a pecsétekbe metszett ábrákból ítélhetünk, a korábbi csónakok most viszonylag nagy, fedélzetes hajókká fejlődtek; az egyik pecsét rajza elárulja, hogy még lovakat is szállítottak hajón. Kréta akkoriban élénk kapcsolatba került Egyiptommal, Szíriával, főleg pedig a mykénéi Görögországgal. Kréta számos pontján találtak rézlapokat, amelyeknek alakja a szarvasmarha lenyúzott irhájára emlékeztet; ezek feltehetőleg a pénz szerepét töltötték be. Súlyuk (29 kg) megfelel a későbbi görög súlymértéknek, a *talanton*-nak (e szó latin alakja *talentum*).

Ebben a korban új lineáris írás jelent meg, az úgynevezett lineáris B írás. Az i. e. XV. század első felében Krétát valószínűleg az achajok görög törzse hódította meg, mert a lineáris B írással készült knóssosi okmányok görög nyelvűek. Kréta más vidékein azonban egészen a késő minói

A KNÓSSOSI PALOTA „TRÓNTERME"
Kréta. Későminósi korszak. A. Evans rekonstrukciója

periódus végéig tovább használták a lineáris A írást, amely szemmelláthatóan nem görög eredetű. Az achajok uralmának időszakából származik feltehetőleg az Ajosz Theodorosz-i boltíves sír, amelyet a kisázsiai és mykénéi ásatások anyagából ismert boltíves sírok mintájára építettek.

Az i. e. XIV—XII. században a krétai kultúra fokozatos hanyatlásnak indult, de fennmaradt egészen a XII—XI. század határáig, amikor a dórok meghódították Krétát. Akkorra már szinte teljesen megszakadtak a külső kapcsolatok, meggyengült a kereskedelem, s az ásatások során ebből a korból sokkal kevesebb kézműves terméket találtak. Az agyagedények díszítésében a kifejező realista ábrák helyét növények és tengeri állatok erősen stilizált képei foglalták el.

A krétai építészet legkiemelkedőbb alkotása a knossosi palota. A görög mítoszok ezt a palotát *labyrinthos*-nak nevezik (a szó a *labrys* — „kettős bárd" — nevét őrzi, mely a krétai képzőművészek kedvelt motívuma volt). A legenda szerint e palota mélyén élt a félig ember, félig bika Minotauros, amelynek táplálására Athén városa minden évben hét ifjút és ugyanannyi leányt küldött. Minotaurost a legenda szerint Aigeus király fia, Théseus athéni hős ölte meg. A Théseusról szóló mítosz nyilván azt tükrözte, hogy Attika a későminósi periódus elején Knossostól függött. A mintegy 16 000 m² területű knossosi palota több száz különféle helyiség bonyolult rendszeréből állt; a görög achajok olyan épületnek tekintették, amelyben reménytelenül eltéved az ember. A „labirintus" szó azóta is a bonyolult rendszerben épült szobák és folyosók szinonímája.

Késő minósi agyagedények Gurniából, Palekasztróból és Knossosból
Kréta. I. e. XVI. század

Az ásatások kiderítették, hogy a palotát a középminósi kor elején építették, majd utána többször is bővítették. A minósi kultúra virágzása idején a palota egy- vagy kétemeletes volt, nem számítva a pinceteret, ahol sírok, műhelyek, élelmiszerraktárak, fegyverraktárak és tömlöcök álltak. A palota dísztermei kisebb-nagyobb tróntermek és vallási célokra szolgáló helyiségek voltak. A palota egyik szárnyát fogadószoba, fürdőszobák, kincseskamrák és különféle egyéb helyiségek foglalták el; valószínűleg ez volt a női lakosztály. A palotában kisebb-nagyobb átmérőjű agyagcsövekből álló csatornahálózat volt bevezetve, mely a medencék, a fürdőszobák és az illem-

helyek használatát szolgálta. A palotában több mint 2000 agyagtáblácskát találtak különféle feljegyzésekkel. Néhány szoba gazdag berendezése, a nemesfémből készült tárgyak bősége, a magas fokú művészi érzékről tanúskodó falfreskók s a tágas raktárak azt bizonyítják, hogy a palota a királynak, Knóssos és egész Kréta urának székhelye volt.

TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VISZONYOK

Az i. e. II. évezred első felében a vezető krétai társadalmak már kétségtelenül osztályokra tagozódtak. Az olyan gigászi épületek, mint a virágkorból származó knóssosi palota, a hozzá hasonló, bár kisebb méretű phaistosi, malliai és Aja Triada-i paloták, meggyőzően tanúskodnak az államapparátusnak, az uralkodó osztály erőszakszervezetének meglétéről. Ugyancsak ezt bizonyítják a knóssosi tömlöcök, a kézi bilincset jelképező krétai hieroglifa, a fegyveres négereket — nyilván palotaőröket — ábrázoló képek, s végül a nagy centralizált udvari gazdaság, a maga fejlett számviteli rendszerével. Mindez nem lehetett volna meg az ősközösségi rend körülményei között. A termelőerők akkori fejlettségi színvonalán a krétai társadalom csakis rabszolgatartó társadalom lehetett.

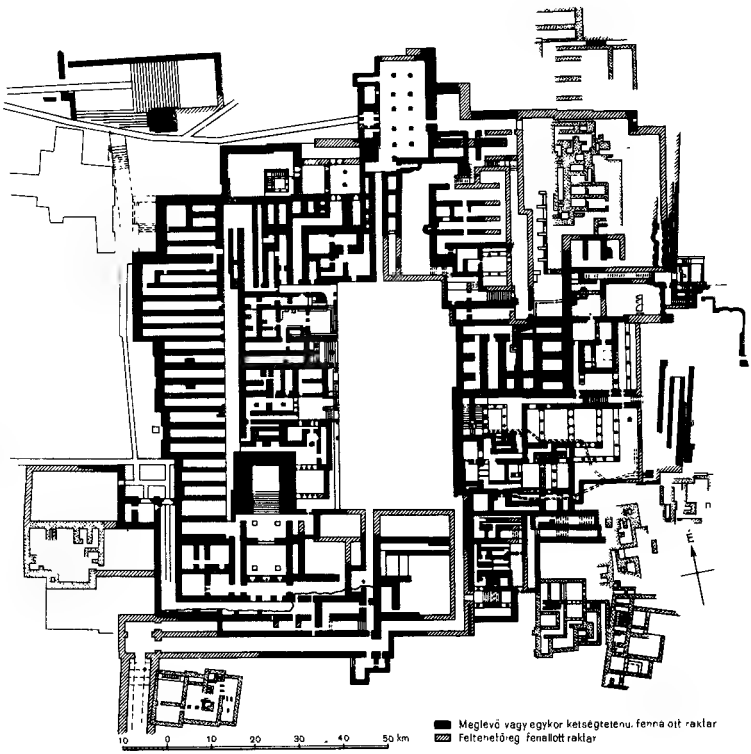

A knóssosi palota
Az alsó épületszint alaprajza (Késő minói korszak)

Az olyan hatalmas épületeket, mint a knóssosi palota, akkoriban aligha lehetett volna rabszolgák nélkül felépíteni. A Théseusról szóló mítosz szerint évenként ifjakat és lányokat szállítottak Kréta szigetére; ez valószínűleg távoli visszaemlékezés arra az időre, amikor a leigázott törzsek sarc fejében rabszolgákkal fizettek Krétának. A knóssosi okmányok világosan utalnak arra, hogy Krétán sok rabszolga lehetett. A krétai rabszolgák egyik csoportjának a nevét — *mnóités* —, amely későbbi antik szerzők műveiben maradt ránk, néhány kutató Minós legendás krétai király nevével hozza kapcsolatba.

Minden rendelkezésünkre álló adat alátámasztja azt az állítást, hogy Krétán a minói időkben már megvolt a rabszolgaság. A rabszolgatartás fejlettségének színvonala azonban akkoriban nyilván még nem lehetett valami magas. Krétán nem voltak nagy öntözőrendszerek, mint az ókori Kelet sok despotikus államában. A földparcellák nyilván nem voltak nagyok. A kézművesség olyan magas szintre emelkedett, hogy sok esetben feltehető a termelő személyi érdekeltsége. Az ilyen közvetlen termelők csakis személyileg szabad emberek lehettek.

Az ókori Kréta tulajdonviszonyairól nagyon kevés adatunk van. Az a sok pecsétnyomó,

mellyel néha a *pithos*-okat (termékek őrzésére szolgáló nagy agyagedényeket) pecsételték le, feltehetőleg arról tanúskodnak, hogy a magántulajdonviszonyok jelentős mértékben kifejlődtek. De az is lehetséges, hogy e pecsétnyomók a hatalmas királyi gazdaságot szolgáló hivatalnokok birtokában voltak. A későminósi periódusban már nagyon szembetűnő a vagyoni rétegeződés; a gazdagok házai, grandiózus sírjaik, Kréta széles körű külső kapcsolatai, s végül a nemesfémek felhasználása a kereskedelemben — mindez a magántulajdon fejlődésére utal. A hatalmas udvari gazdaságban sok száz rabszolga dolgozott, s nyilván sok százra rúgott azoknak a szabad kézműveseknek és parasztoknak a száma is, akiket a királyi hatalom bizonyos szolgálatokra kötelezett.

A minósi kultúra egyik legfontosabb vívmánya az írás volt, amely a piktográfikus írástól kezdve a hieroglifikus íráson keresztül egészen a lineáris írásig a fejlődés minden fokát végigjárta. A krétai hieroglifikus írás még talán bizonyos mértékig az egyiptomi írás hatása alatt állt, a lineáris írás azonban már éppen annyira sajátos és eredeti volt, mint maga az egész minósi kultúra. Mint már említettük, az eredeti lineáris A írás Knóssosban és a szárazföldi Görögországban később a lineáris B írássá fejlődött (XV—XII. század). Kypros szigetén ennek a lineáris írásnak az alapján született meg a kyprosi—minósi írás (XV—XI. század), végül pedig a kyprosi szótagírás (VII—IV. század). A kyprosi szótagírás megfejtése sokban megkönnyítette a lineáris B írás kibogozását.

Krétán az írás elterjedése — úgy látszik — a nagy udvari gazdaságok szükségleteivel függött össze. Az írásos emlékek nagy része hosszú és keskeny agyagtáblákon maradt ránk, amelyeknek körvonalai pálmalevélre emlékeztetnek. Nagyon sok ilyen táblácskát találtak; azonkívül nagy számban maradtak ránk feliratok pecséteken, edényeken és más tárgyakon. Kétségtelen, hogy még több feljegyzés készülhetett kevésbé tartós anyagokon, például pálmalevélen, talán papiruszon stb. A tinta használata is az írás viszonylag széles körű elterjedéséről tanúskodik.

Kígyókat tartó istennő
Elefántcsontszobrocska elöl- és oldalnézetben.
Késő minósi korszak

A tudósok hosszú évekig tartó, fáradságos munkája nyomán a lineáris B írás lényegében véve megfejtettnek tekinthető. Most már el lehet olvasni a krétai agyagtáblácskákat (Knóssosban 2000, a Peloponnésos délnyugati részén levő Pylos környékén 1000, másutt több száz ilyen táblácskát találtak). A lineáris B írás 88 jelből áll, melyek részben mássalhangzókat, részben szótagokat jelölnek, de volt ebben az írásban számos fogalmat jelölő ideogramma is. A számrendszer tízes volt. Az elolvasott feliratok nyelve görög, és csak alig különbözik a legrégibb görög eposz nyelvétől. Ebből az következik, hogy a görög nyelv sokkal régebbi, mint korábban gondolták, hiszen a knóssosi táblácskák a II. évezred közepén, tehát vagy 600 évvel az eposz megszületése előtt készültek. A lineáris B írás megfejtése cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy Knóssost már abban az időben görög nyelven beszélő achajok kormányozták, akik a lineáris A írást a görög nyelvre alkalmazták.

A minósi művészet is egészen eredeti vonásokat mutat. Kréta művészei az egyszerű, finom vonalú, lineáris díszítésekről a többszínű, bonyolult, kifejező mértani ábrákon keresztül fokozatosan a növény- és állatvilág reális ábrázolására tértek át. A paloták falfreskói — különösen a knóssosi freskók — bátran állíthatók egy sorba az ókori világ legjobb műalkotásaival. Az i. e. II. évezred

közepének minósi művészei a pompás ünnepi felvonulások részvevőinek, előkelő nőknek stb. még a ruházatát is bámulatos részletességgel, mesteri módon ábrázolták. A képzőművészet akkori alkotásai éppen a krétai művészek reális ábrázolási módja révén jelentenek igen fontos történelmi forrásanyagot számunkra. Bár a krétai művészetben vallásos tárgyú műveket is találunk, ez a művészet inkább világi jellegű volt, mint az egyiptomi vagy a babiloni képzőművészet.

A minósi kultúra történelmi jelentőségét általában az határozza meg, hogy Krétán az osztálytársadalom és az állam öt évszázaddal hamarabb jelent meg, mint az égei világ egyéb területein. A II. évezred első felében és közepén Krétának mind anyagi, mind pedig szellemi kultúrája hatással volt a szárazföldi Görögország törzseire, és elősegítette e törzsek gyorsabb fejlődését. A krétai kultúra vívmányait az achajok vették át és fejlesztették tovább.

3. A MYKÉNÉI GÖRÖGORSZÁG

A KORAHELLASI PERIÓDUS (I. E. XXX—XXII. SZÁZAD)

Az i. e. III. évezredben a szárazföldi Görögország történetét a fémek egyre nagyobb mérvű elterjedése jellemezte. A korahellasi periódus törzsei már ismerték a fém megmunkálásának technikáját: a régészek Zigurieszben (Korinthostól délre) bronztőr pengéjére, Héraia arkadiai városban aranytárgyakra, másutt ezüstből készült dísztűkre bukkantak. Az akkori idők temetkezése rendszerint közös jellegű volt; a halottakat keskeny, kútszerű, sziklába vájt sírokban temették el. A települések rendszerint halomra épültek. E törzsek vagyoni és társadalmi rétegeződéséről nincsenek adataink. Csupán Tiryns körzetében, a legősibb rétegekben tárták fel egy nagyobb kerek épület alapját; az épület valószínűleg a törzs vezérének háza lehetett. A korahellászi idők törzsei nyilván az ősközösségi rend viszonyai között éltek.

Thesszáliában 2500 körül megjelent az úgynevezett Dimini-kultúra, mely rokon vonásokat mutat a Duna menti törzsek, többek között a tripoljei törzsek kultúráival. A Dimini-kultúrát a település köré emelt védőfalak és a négyszögletes, *megaron*-os[1] ház jellemezte.

E kultúra képviselői valószínűleg ősei voltak néhány görög törzsnek. A Dimini-kultúra egyidejű a korahellasi kultúrával, s fokozatosan elterjedt dél felé, egészen Krétáig.

A korahellasi törzsek nyilván nem indoeurópai nyelven beszéltek. Az ógörög nyelvben sok az *-nt-*, (*-nth-*) és *-ss*-képzős név és szó, ami más indoeurópai nyelvekben nem tapasztalható. Ilyenek például a Korinthos, Tiryns, Olynthos földrajzi nevek, továbbá sok növénynév: *hyakinthos* (jácint), *narkissos* (nárcisz), *kyparissos* (ciprus) stb. Ezt az örökséget a görög nyelv nyilván a korahellászi, vagyis görögök előtti törzsektől vette át, amelyek az i. e. III. évezredben éltek a szárazföldi Görögországban. A korahellászi törzsek rokonságban lehettek Kisázsia legrégibb lakosságával, mert ott is előfordulnak hasonló földrajzi elnevezések. A periódust jellemző kerámika emlékeit Trója legrégibb rétegeiben és Kréta szigetén is megtalálták.

A régi görögök az ország előttük élt lakosságát a *pelasgoi*, *kares* vagy *leleges* néven emlegették. Ezek a törzsek már a neolit kortól kezdve az égei világban éltek, s több mint valószínű, hogy nem az indoeurópai nyelvcsalád népeihez tartoztak.

[1] *Megaron*-nak nevezték a későbbi „homéroszi" időkben a görög házak központi fekvésű, szögletes, oszlopos helyiségét, melynek mennyezetébe nyílás volt vágva.

I. e. 2200—2000 között a Balkán-félsziget déli részén pusztító hullám söpört végig: az égei világot észak felől elözönlötték a hódító görög törzsek (a görögök később helléneknek nevezték magukat).

A korahellasi kultúrréteg feltárása során a régészek sok helyütt azt tapasztalták, hogy ezt a réteget hamu választja el a következő rétegektől. Más korahellasi településeket pedig lakói teljesen elhagytak. A hódítókat rendszerint *minyai* néven emlegetik, mivel az őket jellemző tárgyakat (szürke edények) először a boiótiai Orchomenos városában találták meg, ahol a görög hagyományok szerint a legendás *minyai* törzs élt. A szürke minyasi edényt jól meggyúrt agyagból készítették, amely égetés után sötét- vagy világosszürke lett. A szürke minyasi kerámika, amely egyidős volt a fentebb már említett kamaresz-típusú kerámikával, a II. évezred első századaiból származik.

A középhellasi periódus kezdete egybeesik a hettita törzsek Kisázsia középső és keleti részein való megjelenésével; ezek a törzsek az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó nyelven beszéltek. A *minyai* törzs nyilván a görög nyelvet hozta magával.

Az antik források általában eléggé pontosan megmutatják az egyes görög törzsek szétrajzásának határait az i. e. II. évezred egész folyamán, egészen a következő behatolás kezdetéig — a dór bevándorlásig. Az ókori írók adatait alátámasztja a különféle görög nyelvjárások övezeteinek tanulmányozása. A görög törzsek három alapvető csoportja — az iónok, az achajok és az aiólok csoportja — a szárazföldi Görögország területén helyezkedett el: az iónok Attikában és a Peloponnésos északkeleti részén rendezkedtek be, az achajok majdnem az egész Peloponnésost elfoglalták, az aiólok pedig Thesszáliában és Észak-Görögországban telepedtek le (Attika kivételével). A legtermékenyebb övezetekben s az ősi, görögök előtti kultúra központjaihoz közel (elsősorban Krétán) élő achaj törzsek majdnem az egész II. évezred folyamán jóval gyorsabban fejlődtek, mint más görög törzsek; elsőnek teremtették meg az osztálytársadalmat és az államot, s eljutottak az égei világ minden részébe. Ők alapították többek között a mykénéi királyságot is, amely fontos szerepet játszott az ősi Görögország történetében.

A középhellasi kultúra törzsei többnyire földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. Településeiken búzát, árpát, kölest, póréhagymát, borsót, babot, lencsét és makkal telt fazekakat találtak; a makkot is nyilván táplálékul használták. Sok minyasi házban találtak mécsest, amelyben valamikor olívaolajat égettek. Találtak ezenkívül marha-, juh-, kecske- és szamárcsontokat is, ami az állattenyésztés fejlettségét tanúsítja. A minyasi törzsbeliek halászattal is foglalkoztak. Mélos szigetén, Filakopiban az i. e. XVIII. vagy XVII. századból származó vázát találtak, amelyen folyóparton haladó, kezükben halat tartó emberek láthatók.

Eltérően a korahellasi edényektől, a minyasi edények már fazekaskorongon készültek. A középhellasi periódus öt évszázada folyamán a kerámika jelentős utat tett meg a fejlődésben. A későbbi minyasi kerámikában — amely egyébként egyidős a szürke kerámikával — a sárga szín uralkodik, aminek oka feltehetőleg a fazekaskemencék tökéletesedése és az égetési hőfok növelése. A sárga minyasi edények díszítésében először vehető észre bizonyos krétai hatás. A minyasi házakból igen sok agyagedény került elő. A durva megmunkálású konyhai edényeken kívül vékony falú edényeket, élelmiszer tárolására szolgáló hatalmas pithosokat, pompás serlegeket és különleges edényeket is találtak, melyekben vizet, bort, olívaolajat stb. tartottak. A sárga minyasi kerámika ornamentikája szinte észrevétlenül a későhellasi periódus ornamentikájává fejlődik.

Gyakran találtak nemesfémmel díszített bronz harci szekercéket, ritkábban pedig fémedényeket, ami azt bizonyítja, hogy a fém megmunkálása a korahellasi kultúrához viszonyítva jelentősen fejlődött.

A minyasi törzsek még az ősközösségi rend viszonyai között éltek. Úgynevezett ládasírokba temetkeztek; több száz ilyen sír maradt ránk. Az elhunyt testét rendszerint zsugorított állapotban fektették a mészkőlapokból összeállított ládasírba, melybe néhány tárgyat is helyeztek. Mégis, ha a háztartási tárgyakból ítélünk, már bizonyos eltérést vehetünk észre az egyes családok vagyoni helyzetében.

A KÉSŐHELLASI PERIÓDUS (I. E. XVI—XII. SZÁZAD)

A későhellasi periódus mintegy i. e. 1600-tól 1100-ig tartott. A szárazföldi Görögország történetében ezt az időszakot a kor legfontosabb kulturális központjáról mykénéi kornak is nevezik. A régészeti emlékek száma igen nagy. A legkiemelkedőbb emlékek e kultúra peloponnésosi központjaiból — Mykénéből, Tirynsből és Pylosból származnak. Sok későhellasi emléket tártak fel ezenkívül a Földközi-tenger egész keleti partján, egészen Egyiptomig és a fóniciai Ugaritig. A mykénéi kultúra nagy központjait a monumentális építmények (paloták, erődfalak, hatalmas sírboltok) jellemzik; emellett sok nemesfémből készült tárgyat, magas művészi színvonalra valló kézművesterméket, Kelet országaiból és a Baltikumról importált tárgyat (borostyán) találtak ezeken a helyeken. A legtöbb lakótelep azonban — legalább százat tártak fel — a használati tárgyakat és a lakók életmódját tekintve nem sokban különbözik a korábbi idők településeitől. Ezzel szem-

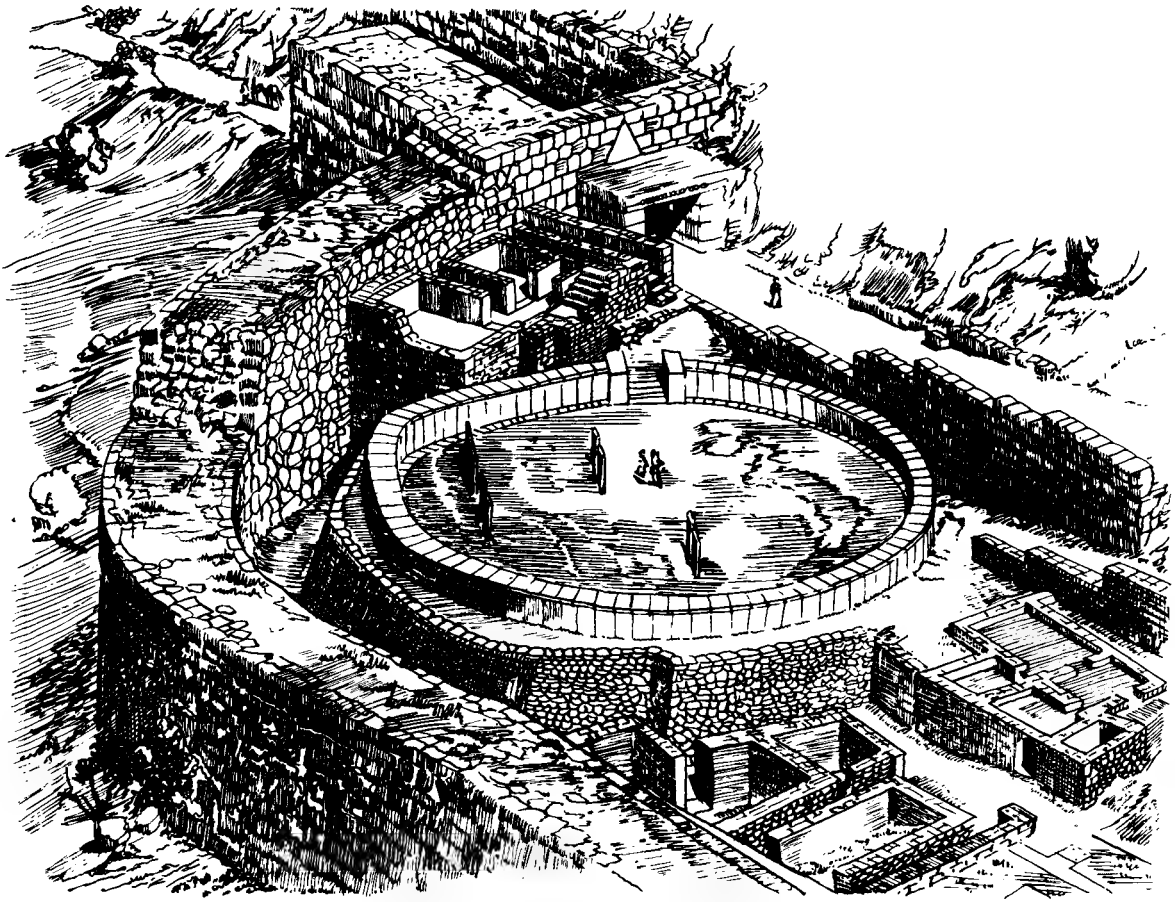

Erődítmény egy része és az aknasírok építménye Mykénében
I. e. II. évezred közepe. Részleges rekonstrukció

ben a mykénéi kultúra főbb központjaiban — többek között magában Mykénében is — az anyagi kultúra állandó, néha bámulatosan gyors fejlődése figyelhető meg.

Ebben a korban rendkívül szembetűnő a temetkezési formák megváltozása. Az egész III. és II. évezred folyamán ötféle temetkezési mód volt szokásban: a halottakat egyszerű sírgödörben, ladasírban, aknasírban, kamrasírban vagy kupolasírban helyezték el. A sírgödrök ovális vagy négyszögletes mélyedések, melyeket a földbe, rendszerint sziklás talajba ástak; az elhunyt mellé agyagedényeket helyeztek; ez a temetkezési mód a kora- és középhellasi periódust jellemzi, de később is előfordul.

A sírgödrökkel egyidejűek a fentebb leírt ládasírok. Mindkét sírfajta berendezése szegényes, aminek a korai időkben a termelőerők alacsony fejlettségi színvonala a magyarázata, a későbbi időkben pedig talán az is, hogy az ilyen sírokba egyszerű embereket temettek.

A mykénéi temetkezés következő fejlődési foka a négyszögletes, kissé hosszúkás aknasír, melyet lágy sziklába vájtak $^1/_2$ m-től egészen 3—4 m mélységig. Ezek a temetkezések a sírgödrök és a ládasírok továbbfejlesztését mutatják; meglepően sok arany-, bronz- és ezüsttárgyat, továbbá borostyánt, strucctojást és más, nyilván importált tárgyakat találtak bennük. A halottak mellé helyezett műalkotások azt mutatják, hogy a művészetre hatással volt a krétai művészet, bár a képek tematikája sokban eltér a krétaitól. A sírokban minyasi kerámikát is találtak. E síremlékek a középhellasi sírok között fekszenek, s nyilván ide fejedelmeket temettek.

A sírok negyedik fajtájához tartoznak a kamrasírok. Ezeket a családi kriptákat halmok belsejében építették, s bejáratukhoz nyitott folyosó, *dromos* vezetett. Fegyvereket, szerszámokat, ékszereket, használati tárgyakat stb. találtak bennük. Nemcsak Mykénében, hanem a mykénéi kultúra elterjedésének egész területén tártak fel ilyen sírokat, melyek valószínűleg az arisztokráciához tartozó családok kriptái lehettek.

Az utolsó csoportba tartoznak a kupolasírok — a későhellasi periódusból származó nagy (sokszor 14 m átmérőjű) kőépítmények. Magasságuk megközelítőleg egyenlő az alap átmérőjével. Építészeti vonatkozásban a kamrasírok továbbfejlesztését kell látnunk bennük; bejáratukhoz szintén dromos vezetett. Több tucatnyi ilyen sírt találtak, Mykéné körzetében például kilencet. Legtöbbjüket már az ókorban kifosztották, de bonyolult építésmódjuk és néhány megmaradt tárgy alapján királysíroknak tekinthetjük őket. Ezeket a királyokat a „kupolasírok dinasztiájához" tartozó királyoknak szokták nevezni.

MYKÉNÉ

Mykéné a Peloponnésoson terült el, félúton Korinthos és Argos között. A mykénéi halmot a III. évezred elején kezdték benépesíteni. A település egyre növekedett, mivel igen kedvező helyen feküdt; a halom nem nagy, de termékeny síkság közepén emelkedik, vize is van — a Perseia-folyócska —, s ellenség sem tudott hozzáférni. A középhellasi periódusban védőfalat emeltek a halom csúcsa körül, s házakat építettek a szomszédos magaslatokra. A halom csúcsának nyugati lejtőjén volt a temető, melyben aknasírokat találtak.

Abban az időszakban, amikor ezek az aknasírok készültek, a mykénéi társadalom fellendülőben volt. Az aknasírok gazdag berendezése arról tanúskodik, hogy a termelőerők a későhellasi periódusra való áttérés idején jelentős fejlettségi fokot értek el. Széles körben alkalmazták a bronzot és a nemesfémeket, ami világosan bizonyítja, hogy a kézművesség már különvált a földművelestől, s a mykénéi kézművesek hosszú idők felhalmozott tapasztalataival rendelkeztek. A külföldi származású tárgyak arról tanúskodnak, hogy kapcsolataik — valószínűleg kereskedelmi kapcsolataik — voltak távoli országokkal. Az aknasírok leletei összességükben jogossá teszik azt a feltevést, hogy a mykénéi társadalom akkoriban már osztálytársadalom volt. A rabszolgatartó tár-

Halotti maszk Mykénéből
I. e. XVII—XVI. század

Város ostroma
Mykénéi ezüstrhyton (borivásra szolgáló ivóedény) töredéke

sadalom Mykénében belső fejlődés eredményeként alakult ki. Minden régészeti adat a mykénéi kultúra helyi gyökereire utal.

Az i. e. XV. század elején Mykénében nyilván a fentebb említett „kupolasírok dinasztiája" került hatalomra, s körülbelül 1300-ig maradt uralmon. Leginkább ekkor érezhető a krétai művészet hatása. Mint már említettük, a lineáris B írás megfejtéséből az derült ki, hogy az achajok akkoriban hódították meg Knóssost. A győztesek kétségtelenül nemcsak számos krétai műalkotást vittek magukkal hazájukba, hanem feltehetőleg krétai kézműveseket is. Az egyiptomi El-Amarnában például 19 mykénéi vázát találtak, amelyeket nyilván Ehnaton fáraónak küldtek ajándékba. Trójában és Milétosban (Kisázsia nyugati partvidékén), továbbá Kypros szigetén, sőt a föníciai Ugaritban is számos mykénéi edény került napvilágra.

Az i. e. XIV. század folyamán nagyszabású építkezések folytak Mykénében. Kibővítették és megerősítették a mykénéi akropoliszt (fellegvárat), ciklópikus rakású falakat emeltek az úgynevezett Oroszlánkapuval. A halom csúcsán új palotát építettek megaronnal, trónteremmel, szentéllyel, s a palota falait művészi freskókkal díszítették. Az aknasírokat is kőkerítéssel vették körül. A szomszédos halmokra új házakat építettek, melyek közül napjainkban sokat feltártak. A művészetben észrevehetően harc indult meg a krétai hatás ellen. A krétai virág- és tengermotívumok fokról fokra kiszorultak, majd végleg átengedték helyüket a sok szalagból és spirális vonalból álló ornamentikának.

Akkoriban épült meg az az úthálózat, amely Mykénét az Argolisi-öböllel és a Korinthosi-öböllel kötötte össze. A ma is látható hídmaradványok, macskakövekből rakott töltések stb. azt bizonyítják, hogy az utakat mind egységes terv szerint készítették. A fejlett úthálózat arról tanúskodik, hogy akkoriban Mykéné valamilyen kisebb centralizált állam fővárosa lehetett. A szárazföldi Görögországon kívül is szinte tömegesen fordulnak elő a mykénéi kerámika emlékei. Különösen sok ilyen leletre buk-

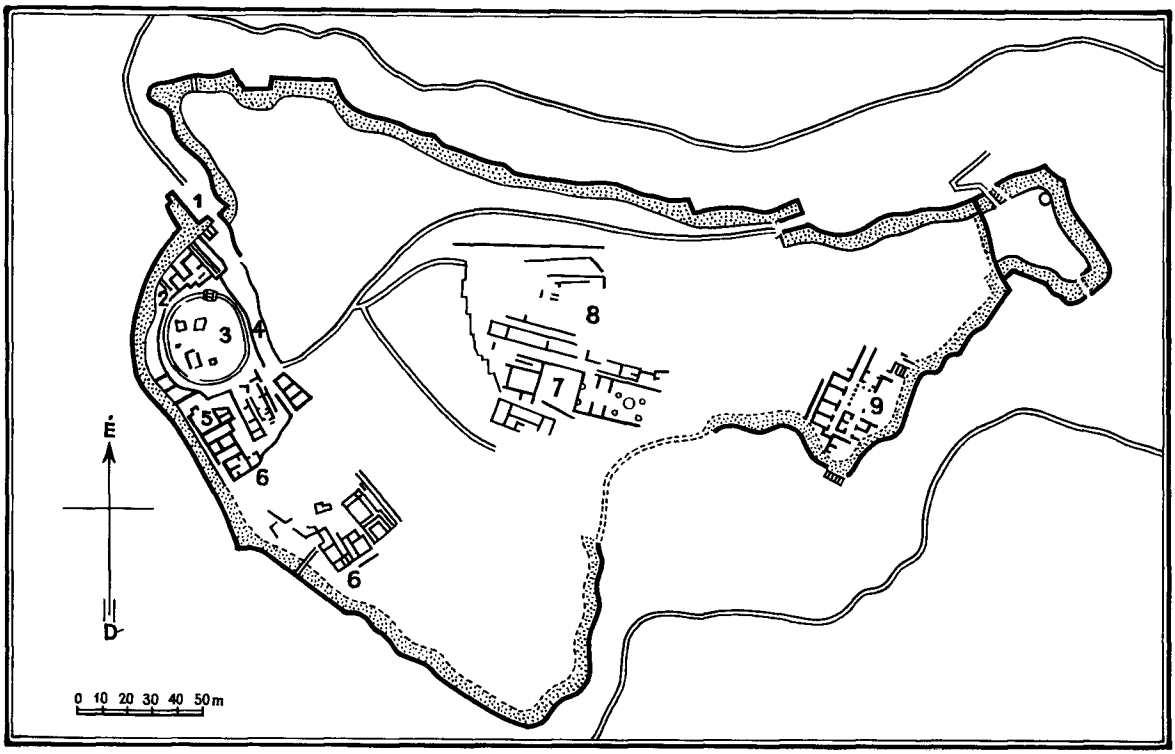

A mykénéi erődítmény vázlata

1. Az oroszlánkapu. 2. Magtárak. 3. Temetkezési hely. 4. Bejárat. 5. és 6. Házak. 7. Palota. 8. A templom alapzata. 9. Oszlopos ház

kantak az Égei-tenger szigetein, valamint Kisázsia déli részén. Kolophónban (kisázsiai partvidék) mykénéi típusú kupolasírt találtak. A mykénéi kultúra ebben az időszakban érte el virágzásának csúcspontját.

A későhellasi periódus közepén Mykéné gyengülni kezdett. Úgy látszik, hogy lakossága támadásoktól tartott. Az ásatások azt mutatják, hogy minden vízforrást az akropolisz északi kapujához vezettek, s az akropolisz északkeleti sarkában mély föld alatti ciszternát ástak, ahova a Perseia forrásai ömlöttek. Ugyanakkor Tiryns védelmi berendezéseit is átépítették. Az Egyiptommal való kapcsolatok az i. e. XIII. században megszakadtak.

Az „Ilias"-ban megénekelt trójai háború, melyet az achajok a mykénéi Agamemnón király fővezérsége alatt viseltek, az antik szerzők számításai alapján a XII. évszázad elejére tehető (i. e. 1194—1184). A régészeti adatok arról tanúskodnak, hogy azokban az években az achajok kapcsolatban álltak Kisázsia északnyugati partvidékével, s hogy Trója is akkor pusztult el. Az „Ilias" költői formában tükrözi vissza a történelmi valóságot, az achajok és a trójaiak összecsapását.

A MYKÉNÉI KULTÚRA EGYÉB KÖZPONTJAI

A mykénéi építményekhez hasonló építményekre bukkantak Tirynsben, Pylosban, Thébaiban és néhány más helyen. A múlt században feltárt tirynsi palota mintegy 15 km-re volt Mykénétől. Szintén kerek halomra épült, és majdnem áthatolhatatlan falak övezték. A palota belső alaprajza hasonlít a mykénéi építményekéhez. Itt is van megaron, s a falakat mykénéi stílusú freskók díszítik.

A mykénéi oroszlánkapu
I. e. II. évezred közepe

Valamivel később épült a pylosi palota (Messénia). Pylos közelében is van kupolasír. A pylosi palota felső rétegeiben már az ásatások elején sok gazdasági okmányt — lineáris B írással telerótt agyagtáblákat — találtak. A pylosi palotát az i. e. XII. század elején tűzvész pusztította el; lehet, hogy felgyújtották.

Lakónikében (a Peloponnésos délkeleti részén) is megtalálhatók a mykénéi kultúra nyomai. E kultúra legfontosabb központja a későhellasi perióduban Amyklai volt; a helyi uralkodók temetője a mai Vafio közelében feküdt. A sírokban sok művészi tárgyat találtak, közöttük két gyönyörű aranyserleget. Közép-Görögországban nagyobb településeket tártak fel Thébaiban,

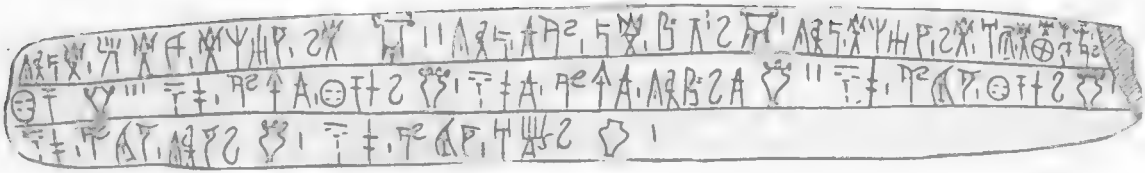

Lineáris B írásos táblácska: bronzedények jegyzéke
Pylosi cseréptáblácska az i. e. XIV. századból

Ifjú
Falfestmény a knóssosi palotából. Kréta. Későmykénéi korszak

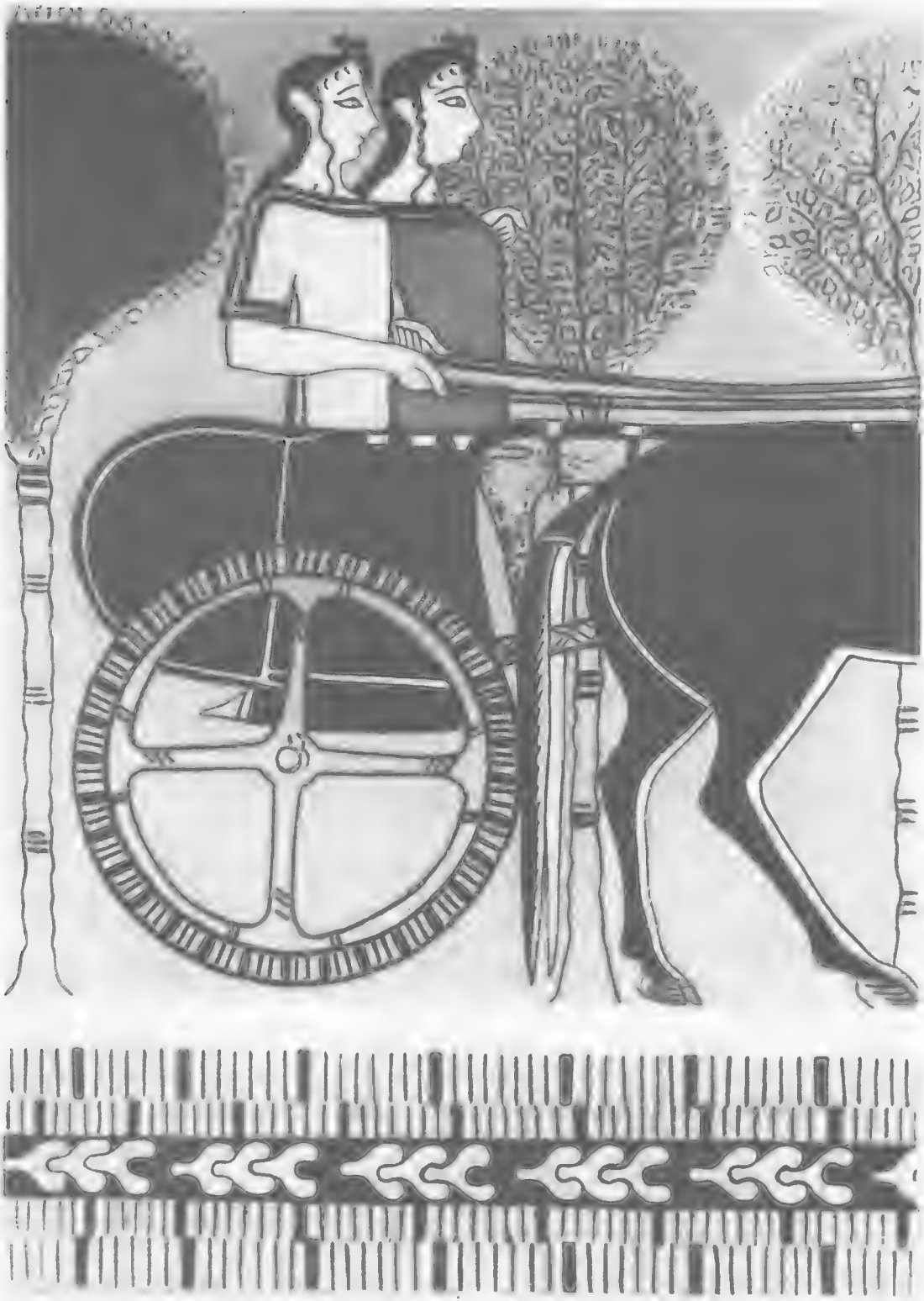

Asszonyok szekéren

Falfestmény a tirynsi palotából. Görögország. Későhellasi korszak

Athénben és másutt. A későhellasi periódusból öntözőmű nyomai maradtak ránk a boiótiai Kópais-tavon.

A monumentális paloták úgyszólván csak szigetecskék voltak a falusi típusú települések tengerében; e települések lakóinak életkörülményei alig változtak a korábbiakhoz képest. Csupán a szárazföldi Görögországban több tucat ilyen települést tártak fel. Korakuban és Eutrésisben, valamint sok más településen nem találtak semmiféle monumentális építményt, sem importált tárgyakat, s nagyon kevés a kézműves termék is, kivéve az agyagedényeket.

A vafiói aranyserleg

A TERMELŐERŐK A KÉSŐHELLASI PERIÓDUSBAN

A mykénéi időszak a bronzkor virágkora. A legkülönfélébb tárgyakat készítették bronzból: szerszámokat, fegyvereket, edényeket, ékszereket stb. Mykéné körzetében bronzból készült öntvényeket, baltákat, késeket, gyűrűket, szögeket, ajtósarokvasakat stb. találtak. A mykénéi időszak kézművesei más fémeket is használtak, bár kisebb mértékben. Ónból konyhai edényeket készítettek; még az agyagedényeket is a fémedények mintájára formálták. A régészek Mykénétől északra, Nemeában rézbánya nyomaira bukkantak. Néhány tudós szerint Mykéné gazdagságának forrása a rézlelőhelyek kiaknázása volt. Eléggé gyakoriak voltak az arany- és ezüstékszerek, de ilyeneket csak a gazdagok viseltek.

Oroszlánfej alakú aranyrhyton
Mykénéi sírlelet. I. e. XVI. század közepe

A tudományban hosszú ideig az a nézet uralkodott, hogy a mykénéi Görögországban még nem ismerték a vasat. Ma már tudjuk, hogy ezt a fémet is ismerték, de csak fényűzési tárgyakat készítettek belőle. A korabeli rétegekben néhány vasgyűrűt, függőt és gombot találtak; Tirynsben vasból készült hárfa került napvilágra. Csak a későhellasi periódus végén sajátították el a vasolvasztás technikáját a rézolvasztás példája nyomán. Az olvasztás azonban még eléggé alacsony hőfokon történt, ami abból is kitűnik, hogy a visszamaradt salak vastartalma, mint a vizsgálatok bizonyítják, igen nagy.

A termelés legfontosabb ága kétségtelenül a földművelés és az ezzel kapcsolatos állattenyésztés volt. Ez idő tájt is búzát, árpát, borsót, babot, lencsét termeltek. Sok házban találtak raktárt, melyben gabonával megtöltött pithosok álltak. Mykénében speciális magtárt ástak ki. Az olajos

növények és a szőlő művelésének magas fejlettségi szintjét bizonyítják a mykénéi akropolisz közelében feltárt házak, amelyeket a régészek feltételesen „olajkereskedők házainak" és „borkereskedők házainak" neveznek. Az egyik házban 39 táblát találtak lineáris B írással; ezeken könyvelték el az olívaolaj-szállítmányok érkezését és elszállítását.

Ami az állattenyésztést illeti, szarvasmarhát, juhot és sertést tenyésztettek. Az egyik aknasírban lovat ábrázoló képet találtak; a lovat akkoriban csak harci szekér elé fogták, teherhordásra szamarat és öszvért használtak. Számos közvetett adat — a lakosság jelentős szaporodása, rengeteg ember felhasználása nagy építkezéseknél, a kézműves ágak fejlődése — arra enged következtetni, hogy a mezőgazdaságban a munka termelékenysége nagy mértékben növekedett.

Kard és bronzeszközök
A mykénéi ásatások anyagából. I. e. XVII—XVI. század

Nagy változások történtek a kézművesség technikájában. A paloták, védőfalak, sírok, utak stb. építése új szerszámokat követelt. A mykénéi építők többféle vésőt és fúrót, különféle kalapácsokat és fűrészeket használtak; a fát baltával és késsel munkálták meg. Mykénében rokkát és szövőszéknél használt nehezéket találtak.

A mykénéi épületek nagy méretei az építészek eléggé magas színvonalú tudásáról, a kőművesek hosszú időn át felhalmozott tapasztalatairól, a vésnökök nagy szakértelméről és más kézművesek hozzáértéséről tanúskodnak. A néha tíz tonna súlyú, roppant kőtömböket, amelyekből például a tirynsi palota védőfalát építették, a Tirynstől jó néhány kilométerre levő kőbányából szállították az építkezés színhelyére. Az épületköveket eleinte nehéz kalapáccsal faragták, majd bronzfűrésszel vágták. Az ellensúly és gyámkő rendszerének alkalmazása és a vízlevezető csövek lerakása eléggé bonyolult számításokat feltételez. A mykénéi kultúra elterjedésének egész övezetében jellemző a falrakás pontosan kidolgozott módszereinek egyöntetűsége.

Harcosokat ábrázoló mykénéi agyagváza

A későhellasi periódus fazekasai a legkülönbözőbb méretű edényeket készítették, kezdve a kis serlegektől egészen a hatalmas edényekig. Az agyagot jól megtisztították, az edények falait vékonyra formálták, a vázák felületét gyakran fényezték; az égetést nagy hozzáértéssel végezték. A Zigurieszben feltárt nagy agyagedény-raktárból több száz tál, csé-

sze, korsó stb. került elő. A nagy kozpontoktól távol eső kis településen talált edények a fazekasság fejlettségéről tanúskodnak.

Az adatok egyuttvéve azt mutatják, hogy a kézművesség már kulonvált a foldműveléstől, s onallo termelési ággá fejlődott. A kézművesek nagy része a helyi fejedelmek udvarában dolgozott, s szerszamokat, fényűzési cikkeket készített, részt vett az építkezésekben. Mások, például a fazekasok, kozszukségleti cikkeket készítettek.

A belkereskedelem gyengébb volt, mint a kulkereskedelem. A mykénéi Gorogországba ónon kívul kizárólag fényűzési cikkeket importáltak. Összehasonlításul megemlítjuk, hogy akkoriban Kréta szigetén már valószínűleg a pénz szerepét toltották be azok a rézlapok, melyeknek formája a lenyúzott szarvasmarha irháját utánozta.

TÁRSADALMI VISZONYOK

Mint már említettuk, sikerult megfejteni a lineáris B írást, mely fél évszázadon keresztul megoldatlan talány volt a kutatók számára. Most már lehetővé vált a 3000-nél is tobb knóssosi és pylosi tábla elolvasása, s a megfejtett szovegek alapján általános képet rajzolhatunk a mykénéi és a későhellászi periódus társadalmi viszonyairól.

E táblák főleg királyi és templomi gazdaságok irattáraiak egyes darabjai. A szovegekben említett személyek legnagyobb része valószínűleg rabszolga volt. Nagyon sok esetben megjelolik a rabszolga származásának helyét (rendszerint valamelyik gorog települést, bár Pylosban voltak Knóssosból származó rabszolgák is). Felsorolják e táblák a rabnők gyermekeit is. Egyes esetekben elég sok fiúgyermeket és leányt sorolnak fel, akiket kulonboző gorog istenek templomainak ajándékoztak.

Általában, ha a táblák adataiból ítélunk, meg kell állapítanunk, hogy a rabszolgák nagy része a templomok tulajdonában volt. A szovegekben szó esik olyan rabszolgákról is, akik állattenyésztéssel és kézművességgel foglalkoztak; sokan foldet kaptak, s kotelesek voltak meghatározott mennyiségű élelmet szállítani a templomoknak. A pylosi táblák sok adatot kozolnek a *doeloi*-ról; ez a kifejezés valószínűleg megfelel a gorog *duloi* szónak, amely rabszolgákat jelent. Sok száz embert jelolnek ezzel a szóval, úgyhogy megállapíthatjuk: a mykénéi idők gorog társadalmai rabszolgatartó társadalmak voltak.

Az agrárviszonyok — ugyanezeknek a szovegeknek az alapján ítélve — megkozelítőleg a kovetkezők lehettek: a foldművesek egy részének volt foldparcellája; a tobbieket bérlőként említik. A foldbérlők természetben fizették a bérleti díjat. Fentebb már említettuk, hogy sok templomi rabszolgát is foldhoz kotottek, s ez a fold valószínűleg a templom birtokában volt. Emellett a táblák királyi parcellákról *(temenos)* is beszélnek; a *temenos* kifejezés a homéroszi szovegekben is megtalálható. A szabad foldműves lakosság rétegeződése nyilván már jelentős volt.

Elég sokat beszélnek a pylosi és knóssosi táblák a kézművesekről, főleg a kovácsokról, akiknek kiadták a fémet — valószínűleg rúd alakjában —, s a kész terméket kellett visszaszolgáltatniuk. A kovácsok munkájuk fejében élelmiszert, sőt rabszolgákat is kaptak. A táblák néha jelentős mennyiségű fémtárgyról beszélnek. Az egyik felirat 217 baltáról, egy másik 50 kardról, egy harmadik pedig 462 pár kerékről tesz említést.

A foldművesekhez hasonlóan a kovácsokra is bizonyos kotelezettségeket róttak, de a kovácsoknak nem kellett élelmiszert beszolgáltatniuk. A fehér és színes szoveteket, valamint a ruhákat rabnők készítették, akik szintén meghatározott mennyiségű terméket kaptak munkájukért.

Viszonylag keveset beszélnek e táblák a rabszolgatartók uralkodó osztályáról, említik a *basileus*-okat — ezzel a kifejezéssel jelolték a homéroszi koltemények a torzsek vezéreit („királyait").

Ezek azonban aránylag még szerény szerepet játszottak. Rajtuk kívül papokról és az előkelő réteg néhány más képviselőjéről esik még szó a szövegekben.

A földtulajdonviszonyok, a jelentős templomi gazdaságok, a rabszolgatartók osztályának összetétele (ebben az osztályban nyilván nagy szerepet játszottak a papok) — mindez a mykénéi idők társadalmait inkább egyes korai keleti rabszolgatartó állam társadalmaihoz, mint Görögország későbbi rabszolgatartó társadalmaihoz teszi hasonlóvá.

A MYKÉNÉI KULTÚRA HANYATLÁSA

Az i. e. XIII. században egyre észrevehetőbben kiütköztek a mykénéi társadalom hanyatlásának jelei; a külső kapcsolatok fokozatosan gyengültek; magában Mykéné városában csak védelmi építkezés folyt. Rövidesen a mykénéi kultúra végleg lehanyatlott. A régészeti ásatások azt mutatják, hogy abban az időben teljesen megszakadt az építkezés; nem utalnak az adatok külső kapcsolatra sem; még a helyi kerámika is összehasonlíthatatlanul szegényesebb lett. A hanyatlásnak ugyanez a képe figyelhető meg Tirynsben. Az i. e. XIII. és XII. században — amint a viszonylag nem régen végzett ásatások bizonyítják — csupán Athénben folyt intenzív védelmi építkezés. Ott megerősítették az akropolisz falait, kibővítették a védelmi berendezések rendszerét, s az akropolisz szintjénél 30 m-rel mélyebben átjárót ástak a vízforráshoz.

E rendszabályoknak az a magyarázata, hogy az egész mykénéi világot nagy veszély fenyegette — a dór törzsek behatolása. A dórok — az iónok, achajok és aiólok mellett — az ógörög törzsek egyik legnépesebb csoportját alkották. Antik szerzők szerint a dórok Trója bukása után 80 évvel kezdték meg vándorlásukat, tehát éppen az i. e. XII. század végén. A régészeti adatok igazolják. hogy Mykéné az i. e. XII. század utolsó harmadában hanyatlott le véglegesen. Nem kétséges, hogy a mykénéi társadalom a dórok csapásai alatt hullott szét.

A rabszolgatartó mykénéi kultúra bukását rendszerint azzal szokták magyarázni, hogy a dóroknak vasfegyvereik voltak, s hogy a mykénéi társadalom erejét aláásta a hosszú trójai háború. Ez a magyarázat azonban korántsem elegendő. A mykénéi kultúra hanyatlása a dórok áttelepülése előtt legalább száz évvel megkezdődött. A pylosi szövegekből megállapítható, hogy Pylosban könyörtelenül kizsákmányolt rabszolgák és földtől megfosztott emberek tömege élt. Ez nyilván döntő mértékben gyengítette a rabszolgatartó mykénéi társadalom ellenálló képességét a dór törzsekkel szemben, amelyek még nem ismerték az éles osztályellentéteket. Ráadásul a korai mykénéi rabszolgatartó társadalmak csak a Peloponnésos néhány központjában s talán Közép-Görögországban alakultak ki. A környező lakosság nagy tömegei még az előző korhoz hasonló viszonyok között éltek, s valószínűleg szintén a mykénéi és más rabszolgatartók kizsákmányolása sújtotta. Ezek a körülmények is hozzájárultak a mykénéi kultúra bukásához.

A mykénéi Görögország korai rabszolgatartó társadalmai gyors bukásuk ellenére is eléggé jelentős szerepet játszottak a görög kultúra további fejlődésében; a későbbi görög kultúra sok örökséget kapott a későhellasi periódus társadalmaitól. A helyi lakosságot a dórok nem semmisítették meg; az i. e. I. évezred görög törzseinek kultúrája sok tekintetben a mykénéi kultúrából táplálkozott.

AZ ÉGEI VILÁG RÉGÉSZETI TÉRKÉPE (i.e. II. évezred)

XVI. FEJEZET

AZ ÓKORI INDIA

A tudomány mai állása lehetővé teszi, hogy megrajzoljuk, milyen fontos történelmi jelentősége volt már a távoli ókorban is a világ egyik leghatalmasabb országának, Indiának, s hogy megállapítsuk az ország civilizációjának forrásait.

Indiában már az i. e. III. évezred második felében kialakult a rabszolgatartó társadalom, elterjedt az írásbeliség, s igen fejlett kultúra bontakozott ki.

1. AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND INDIÁBAN

TERMÉSZETI VISZONYOK

India neve az ország északnyugati részén hömpölygő hatalmas folyamtól származik, melyet a régi indiaiak Sindhunak neveztek; ezt a szót a perzsák Hindunak, a görögök pedig Indosnak ejtették. A folyam medencéjében és a tőle keletre elterülő országot már az ókori Európában Indiának nevezték. Maguknak az indiaiaknak nem volt olyan általánosan elfogadott szavuk, mely az egész országot jelölte volna.

India Dél-Ázsiában, a Dekkán (Hindosztán)-félszigeten és a félszigethez északról csatlakozó kontinens egy részén terül el. Északon a Himalája, a világ legnagyobb hegyrendszere határolja; keleten nem magas, de nehezen járható hegyek szegélyezik, amelyek Indiát elválasztják az Indokínai-félsziget országaitól; nyugaton a Himalája előhegységei és egyéb hegygerincek húzódnak. Az előhegységektől nyugatra dombos-hegyes sivatagok és félsivatagok terülnek el. A Dekkán-félsziget mélyen benyúlik az Indiai-óceánba, illetve nyugat felé az Arab-tengerbe, kelet felé pedig a Bengáli-öbölbe. India partjai alig tagoltak, a part közelében kevés a sziget; az Indiai-óceán az év jelentős részében viharos. Mindez akadályozta a tengerhajózás korai kifejlődését, s a földrajzi elszigeteltség megnehezítette a külvilággal való érintkezést. India népei azonban — különösen az északnyugati részen élő népek — még e nehéz körülmények ellenére is sok évezreden át tartottak fenn különféle kapcsolatokat szomszédaikkal.

Földrajzi vonatkozásban India két fő részre oszlik: a déli (félszigeti) és az északi (szárazföldi) részre. A kettő között széles hegygerincek húzódnak (legnagyobb közülük a Vindhya-hegység), amelyeket az ókorban őserdők borítottak. Ez a hegyes terület akadályozta az ország északi és déli részének érintkezését, úgyhogy történelmileg bizonyos mértékben elkülönültek egymástól.

Dél-India szabálytalan háromszögre emlékeztető félsziget, amelynek csúcsa dél felé néz. A félsziget központi részét a Dekkán-fennsík tölti ki, melyet a partvidék nyugati és keleti részén húzódó Nyugati és Keleti Ghatok hegyei fognak közre. A Dekkán-fennsík enyhén lejt nyugat—keleti irányban, s ezért Dél-India majdnem mindegyik nagyobb folyója kelet felé folyik. Földművelésre itt a partmenti síkságok a legalkalmasabbak. A félsziget középső része eléggé aszályos, mivel a Dekkán-fennsíkot övező hegyek felfogják az óceán felől csapadékot hozó szeleket.

Dél-India folyóinak vízbősége ingadozó, amellett sok rajtuk a zuhatagos rész, úgyhogy a víziszállítás és a mesterséges öntözés nehézségekbe ütközik.

India északi, szárazföldi részét a Thar-sivatag és a hozzá csatlakozó félig puszta térségek nyugati és keleti részre osztják. A legalkalmasabb közlekedési utak a Himalája előhegységeinek közelében haladnak.

Észak-India nyugati részén terül el a Punjab (Pandzsáb, „Öt folyó köze"), az Indus és öt nagyobb folyó völgye; ez az öt folyó eggyé olvadva ömlik az Indusba. Mivel az éghajlat itt száraz, a földművelés mesterséges öntözést igényel, bár az Indus medencéjéhez tartozó folyók közvetlen környékét az áradások is öntözik.

Észak-India keleti részén terül el az a völgy, melyet a Gangesz és sok bővizű mellékfolyója öntöz. Ma jóformán teljesen fátlan, pedig az ókorban sűrű erdők borították. A Gangesz alsó szakasza mentén az éghajlat csapadékos. Arrafelé még a vizet annyira kedvelő rizst, jutát és cukornádat is mesterséges öntözés nélkül lehet termeszteni. Nyugat felé azonban a csapadék fokozatosan csökken, s egyre nagyobb szükség van a mesterséges öntözésre.

India természeti viszonyai rendkívül változatosak. Itt emelkednek a világ legmagasabb hegyei, de vannak hatalmas síkságok is, rendkívül bőséges csapadékú területek és sivatagok, tágas sztyeppek és áthatolhatatlan dzsungelek, tikkasztóan meleg tájak és magas hegyi övezetek, ahol sohasem olvad el a hó.

India állat- és növényvilága szintén igen gazdag és változatos; sok állatfajtának — a zebunak, bivalynak stb. — könnyű a háziasítása, megszelídítése. Sok növényfajta már a régmúlt időkben is megtermett az országban (rizs, gyapot, juta, cukornád stb.).

India éghajlatának igen fontos tényezői a délnyugati monszun-szelek, amelyek júniusban—júliusban kezdenek fújni az Indiai-óceán felől; a csapadék legnagyobb részét ezek hozzák magukkal. Ezért gazdasági szempontból az ország legtöbb területén nagyon kedvező módon esik egybe a nyári meleg tetőfokának és a legnagyobb csapadékhullásnak az időszaka.

A földrajzi környezet sajátosságai rányomták bélyegüket India népeinek történeti fejlődésére, s közrejátszottak abban, hogy egyes vidékek gyors ütemben, mások viszont lassan fejlődtek.

India területe nagyobb, mint valamennyi eddig tárgyalt rabszolgatartó országé együttvéve. Minthogy természeti viszonyaiban igen jelentős eltérések mutatkoznak, s különböző etnikumú népeinek történelmi fejlődése nem egyformán alakult, India ókori történetének tanulmányozása meglehetősen bonyolult feladat.

India ókori történetének tanulmányozását az is megnehezíti, hogy csupán az i. e. IV. évszázadból vannak pontosan keltezett írott forrásaink. Csak az i. e. I. évezred közepétől kezdve rögzíthetjük pontosan a politikai történet egyes eseményeit, csak ettől kezdve nevezhetünk meg néhány történeti személyiséget.

A régészeti adatok s a vallásos irodalomban, eposzokban stb. ránk maradt hagyományok minden értékük ellenére sem teszik lehetővé, hogy megfejtsük az ország ókori történetének sok fontos problémáját.

LAKOSSÁG

India, mely lakossága lélekszámát tekintve napjainkban Kína után a világ második legnagyobb országa, már a távoli ókorban is sűrűn lakott terület volt. Tudjuk, hogy Hérodotos, az i. e. V. század görög történetírója Indiát tartotta a világ legnépesebb országának.

A mai India lakosságának etnikai összetétele igen tarka. Északnyugat-India népei alig különböznek Irán és Belső-Ázsia népeitől. A félsziget déli részének népei viszont lényegesen elütnek az ország északnyugati részének lakóitól: bőrük színe például jóval sötétebb. India más népei antropológiai vonatkozásban mintegy átmenetet alkotnak e két alapvető csoport között. Igen tarka összetételű India lakossága a nyelv tekintetében is. A legtöbb indiai nyelv két egymástól merőben különböző csoporthoz tartozik: az indoeurópai és a dravida nyelvcsoporthoz; az utóbbi különálló nyelvcsoport, nem áll kapcsolatban más nyelvcsaládokkal. Az indoeurópai nyelvcsoport nyelvei India területének nagyobb részén túlsúlyban vannak, a dravida nyelvek viszont csak a szárazföldi India déli felében. A dravida nyelveknek ezenkívül északnyugaton, az indoeurópai nyelveknek pedig délen vannak még egyes elszigetelt területeik. A hegyvidékek rengetegeiben pedig olyan népek élnek, amelyeket antropológiai és nyelvi ismérvek alapján eddig még nem soroltak általánosságban elfogadott osztályokba.

Még nem sikerült megbízhatóan kinyomozni, hogyan alakult ki ez a tarka etnikai kép. Az erre vonatkozó vélemények csupán feltevések. Így például az a körülmény, hogy Észak-India lakossága külsejét és nyelvét tekintve jobban hasonlít Irán és Belső-Ázsia lakosságához, mint Dél-Indiáéhoz, a XIX. században arra a következtetésre vezette az európai tudósokat, hogy India őslakosságát, amely véleményük szerint dravida nyelvű népekből állt, valamikor megtámadták az úgynevezett „árja" törzsek, amelyek valamelyik indoeurópai nyelven beszéltek. Ennek a feltevésnek az alapján született meg „India árja meghódításának" úgynevezett „elmélete". Arra azonban, hogy ezek a törzsek kik voltak, honnan és mikor kerültek, s milyen módon hatoltak be Indiába, e feltevések egyike sem ad megalapozott választ.

INDIA LEGRÉGIBB TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ RÉGÉSZETI ADATOK

India a civilizáció egyik legősibb központja. Az önálló és eredeti indiai kultúrát kétségtelenül az ország őslakossága teremtette meg. Az indiai régészeti kutatásokat aránylag nem régen kezdték meg, de — különösen az utóbbi évtizedekben — máris rendkívül értékes eredményeket értek el. Ezek lehetővé teszik, hogy új módszerekkel világítsuk meg az ország ókori történetének néhány legfontosabb kérdését.

Indiában már a legtávolabbi őskorban is éltek emberek. Erről tanúskodnak az ország különböző helyein talált szerszámok, amelyek az alsó paleolit korból (chellesi és acheuli időkből) származnak. Az Indus és a Gangesz völgyében azonban mind a mai napig nem találták meg a paleolitkori ember nyomait; ez teljesen igazolja a geológusoknak azt a megállapítását, hogy a mai Indiának ezeket a legfontosabb vidékeit a kőkorszakban mocsarak és dzsungelek borították. Meghódításuk akkoriban meghaladta az ember erejét.

India neolitkori történetét már sokkal jobban ismerjük. Folyóvölgyekben is találtak neolitkori telepeket, de az emberek akkor még inkább a dombos és hegyes helyeket kedvelték. Abban a korban is a kő volt a szerszámkészítés legfontosabb anyaga, de megmunkálási technikája már jelentős mértékben fejlődött. A neolitkori szerszámokat gondosan hasították, és néha csiszolták is, különösen azt a részüket, amellyel a munkát végezték. A kőtárgyak készítésének fejlettségéről tanúskodik a Bellari környékén (Madras tartomány) feltárt kőszerszám-készítő műhely.

A neolitkori telepek lakói már ismerték a földművelés primitív formáit, értettek az állatok

háziasításához, az edénykészítéshez, sőt már csónakot is tudtak készíteni, melyen a tengerre is kimerészkedtek. A régészek számos neolitkori barlangszállást találtak, azonban kétségtelen, hogy az emberek akkoriban már egyszerű külsejű, de igazi lakásokat is építettek maguknak. Némelyik barlang falain rajzokat fedeztek fel; a legérdekesebb rajzok a közép-indiai Singanpur falu környékén levő barlangokban láthatók.

TÁRSADALMI VISZONYOK

India ősközösségi rendjét a következő forrásokból ismerjük: történeti hagyományok, mítoszok, legendák. Ezek az indoeurópai óind (szanszkrit) nyelvű vallási irodalom és epikai költészet termékeiben maradtak ránk. A mondák az i. e. II. évezredig nyúlnak vissza, de vitathatatlanul megőriztek korábbi adatokat is, melyek többek között a nem indoeurópai nyelven beszélő lakosságra vonatkoznak. Néhány mai indiai törzs és nép ősközösségi csökevényeinek tanulmányozása lehetővé teszi, hogy megvilágítsuk az ország távoli múltjának történelmi fejlődését. A mondákban és legendákban zavaros visszaemlékezések maradtak ránk a gyűjtögetés korszakáról, arról, hogy az ember hogyan tanulta meg a tűzgyújtást és a tűz felhasználását, s milyen jelentőséget tulajdonított ennek a vívmányának.

Vannak adataink, amelyek az indiai nemzetségi közösség — a *gaṇa* meglétére utalnak. A gaṇa rendszerint egy települést *(grāma)*, egységes gazdasági és társadalmi szervezetet alkotott. Tagjait vérrokonság fűzte egymáshoz, mindegyikük részt vett a termelésben és a harcokban, mindegyiknek egyforma jogai voltak, s a közös munka termékeiből egyenlő részt kaptak. Minden munkát a közösség vezetője, a *gaṇapati* irányított, akit a közösség gyűlése, a *sabhā* választott. A hadizsákmány az egész közösség tulajdona volt, s az egyéni fogyasztásra szolgáló részt egyenlően osztották szét. A közösségben a nők kiemelkedő helyzetet foglaltak el. A rokonságot anyai ágon tartották számon, ami arról tanúskodik, hogy ebben a korban még megvolt az anyajogú nemzetség.

A fentebb említett írott források a törzs szervezeti felépítésére vonatkozólag is tartalmaznak adatokat, bár ezek eléggé hiányosak. A törzs — a *viś* — több gaṇából állt. A törzs legfelsőbb hatalmi szerve a törzs valamennyi felnőtt tagjának közgyűlése *(samiti)* volt; ez választotta meg a törzs vezérét, a törzs seregének parancsnokát — a *rājan*-t (tőalak, alanyesete *rājā*).

A vallási hiedelmek alapja a természet erőivel szemben érzett tehetetlenség volt; a kultusz áldozatok bemutatásából és különféle mágikus szertartásokból állt, melyek a közösségben folyó termelési folyamatok rituális tükörképei voltak. Vallási ünnepeken az isteneket dicsőítő himnuszokat énekeltek. A vallási szertartásokat a közösség vezetője irányította. Hivatásos papság nem volt. Az elhunytakat koporsó nélkül vagy különleges urnákban temették el. Ismerünk dolmen-típusú síremlékeket is.

A FÉM FELHASZNÁLÁSÁNAK KEZDETEI

Az arany volt az első fém, amelynek felhasználását az ókori indiaiak megtanulták, de csak ékszereket készítettek belőle. Az első fémszerszámok és fémfegyverek, amelyek az i. e. IV. évezred végéről és a III. évezred elejéről származnak, eleinte rézből, később bronzból készültek. Természetes, hogy a fémszerszámokra való áttérés először azokban az övezetekben történt meg, amelyekben gazdag rézlelőhelyek voltak. Az indiai fémfeldolgozás legősibb központja valószínűleg a Vindhya-hegység környéke lehetett. Erről tanúskodnak a Gungeriában (Madhya Pradesh állam) végzett ásatások, amelyeknek folyamán különféle réztárgyak ókori raktárára bukkantak (több mint 400 tárgy, összesen mintegy 360 kg súlyban). A legrégibb indiai civilizáció azonban elsősorban a földművelésre alkalmas övezetekben fejlődött; akkoriban a földművelés volt a gazdasági tevékenység leghaladóbb ága. A fémszerszámok használata ezen a területen hatott leginkább; a munka termelékenysége növekedett, s többletterméket eredményezett.

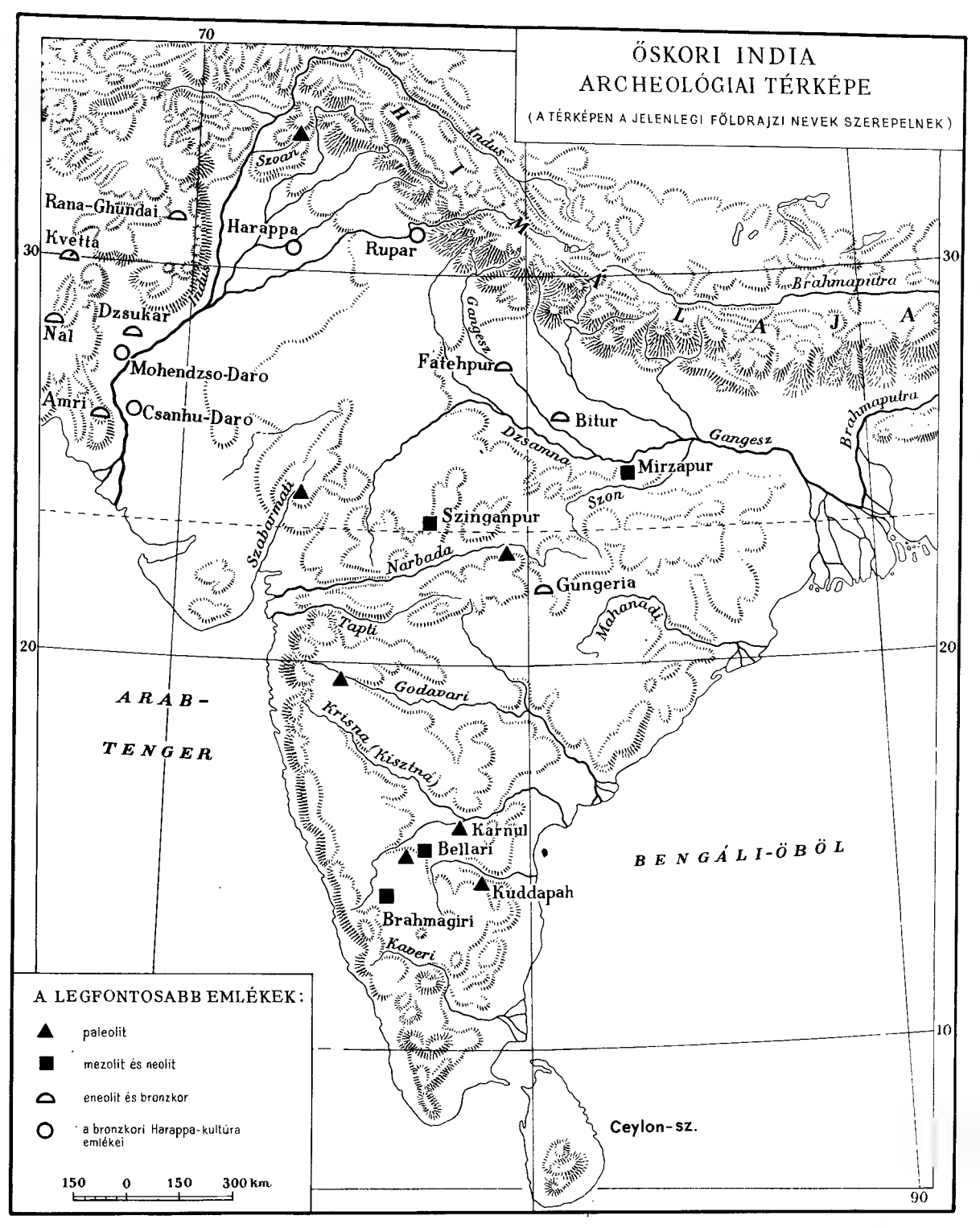
ŐSKORI INDIA
ARCHEOLÓGIAI TÉRKÉPE
(A TÉRKÉPEN A JELENLEGI FÖLDRAJZI NEVEK SZEREPELNEK)
70
30
20
10
90
Szoan
Indus
Rana-Ghundai
Kvetta
Harappa
Rupar
Dzsukar
Nal
Mohendzso-Daro
Amri
Csanhu-Daro
Gangesz
Fatehpur
Brahmaputra
Bitur
Dzsamna
Mirzapur
Szon
Szabarmati
Szinganpur
Narbada
Gungeria
Mahanadi
Tapti
Godavari
Krisna (Kisztnó)
ARAB-
TENGER
Karnul
Bellari
Kuddapah
Brahmagiri
Kaveri
BENGÁLI-ÖBÖL
Ceylon-sz.
A LEGFONTOSABB EMLÉKEK:
paleolit
mezolit és neolit
eneolit és bronzkor
a bronzkori Harappa-kultúra emlékei
150 0 150 300 km

2. A LEGRÉGIBB CIVILIZÁCIÓ AZ INDUS VÖLGYÉBEN. A HARAPPA-KULTÚRA

AZ ENEOLITIKUM ÉS A BRONZKOR INDIA ÉSZAKNYUGATI RÉSZÉN

Az Indus völgyének nyugati szegélyén a régészek ősrégi eneolitkori településeket tártak fel. Bár Északnyugat-Indiában az éghajlat az i. e. IV—III. évezredben csapadékosabb volt, mint napjainkban, a mesterséges öntözést szolgáló vízforrások nyilván döntő szerepet játszottak már e települések létrejöttében: ezek rendszerint hegyi patakok és csermelyek mellett épültek, ahol a víz kilépett a síkságra; a vizet nyilván gátakkal fogták fel, s úgy irányították a földekre.

Az i. e. III. évezred közepére e viszonylag kedvező fekvésű vidékeken a lakosságnak már fontos foglalkozása lett a földművelés, mindamellett az állattenyésztés sem vesztette el jelentőségét. India éghajlati viszonyai következtében földművelésre a folyóvölgyek voltak a legalkalmasabbak, mert azokat az esős évszakban elárasztotta a víz. A szerszámok további tökéletesedésével lehetővé vált e völgyek fokozatos meghódítása. Legelőször az Indus völgye került az ember uralma alá. Ott alakultak ki az aránylag fejlett földművelő kultúra első központjai, mert a körülmények nagyban elősegítették a termelőerők fejlődését. Az új viszonyok között kialakult előbb a vagyoni, majd a társadalmi egyenlőtlenség, ami az ősközösségi rend felbomlását, az osztályok megjelenését és az állam kialakulását eredményezte.

Az Indus völgyében végzett ásatások azt mutatják, hogy ott már az i. e. III—II. évezredben igen fejlett és önálló civilizáció virágzott. A XX. század húszas éveiben ezen a környéken több városi jellegű településre bukkantak, amelyek számos közös vonást mutatnak. E települések kultúráját Harappa-kultúrának nevezték el arról a Punjab tartománybeli faluról, amelynek közelében az első ilyen városi települést feltárták. Ásatások folytak ezenkívül Mohenjo-Daróban (Sindh tartomány) is, amelynek régészeti tanulmányozása igen jelentős eredményekkel járt.

A Harappa-kultúra virágkora az i. e. III. évezred végére tehető. Előző szakaszai jóformán ismeretlenek, mivel a fontosabb települések alsóbb kultúrrétegeit még nem tanulmányozták. Csak annyit tehetünk fel, hogy az i. e. III. évezred elejére már megkezdődött az Indus völgyének gazdasági kisajátítása.

SZERSZÁMOK. GAZDASÁGI ÉLET

Az ásatások során sok réz- és bronzszerszámot találtak, de vastárgyak még a Harappa-kultúra legfelsőbb rétegeiből sem kerültek elő. A réz és a bronz az ősi Indiában, akárcsak más országokban, nem tudta teljesen kiszorítani a követ, amelyet továbbra is használtak szerszámok (kések, gabonaőrlők), fegyverek (buzogány), súlymértékek, edények és más háztartási tárgyak készítéséhez. A fémszerszámok közül rézből vagy bronzból készült balták, sarlók, fűrészek, vésők, kések, borotvák, halászhorgok stb. kerültek elő, a fémfegyverek közül pedig tőrszerű kardok, valamint nyíl- és kopjahegyek. E tárgyak némelyike talán máshonnan való, viszont pontosan megállapították, hogy a fémek meleg és hideg megmunkálása Mohenjo-Daróban már elég magas színvonalon állt. Az ásatások bebizonyították, hogy a Harappa-kultúra településeinek lakói ismerték az ólmot, tudtak különféle tárgyakat készíteni aranyból és ezüstből, s a forrasztás technikájával is tisztában voltak.

A földművelés a lakosság egyik fő foglalkozása volt, s aránylag fejlett fokon állt. Néhány kutató szerint kovacsoroszlyás könnyű ekével vagy faekével — erős oldalággal ellátott egyszerű gerendával — szántottak, bár az általánosan használt földművelő szerszám valószínűleg továbbra is a kapa maradt. A bivalyt és a zebut kezdték igavonásra használni. A gabonafélék közül ismerték a búzát, az árpát és talán a rizst; az olajos növények közül a szezámot, a konyhakertiek közül a dinnyét, a

gyümölcsfák közül a datolyapálmát. Felhasználták a nemesített gyapot rostját; nagyon valószínű, hogy a világon először az indiaiak kezdtek gyapotot termelni.

Nehéz volna megmondani, hogy a mesterséges öntözés akkoriban mennyire volt fejlett. A Harappa-kultúra településeinek környékén eddig még nem bukkantak öntözőművek nyomaira.

A földműveléssel párhuzamosan az állattenyésztés is fontos szerepet játszott az Indus völgye ősi lakóinak gazdaságában. A bivalyt és a zebut már említettük; az ásatások során még juh-, sertés-

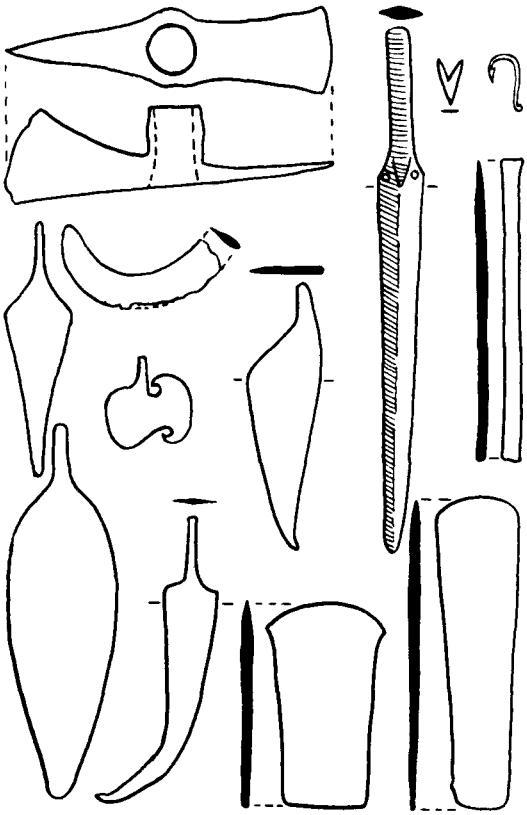

Bronz munkaeszközök és fegyverek a Harappa-kultúra korából

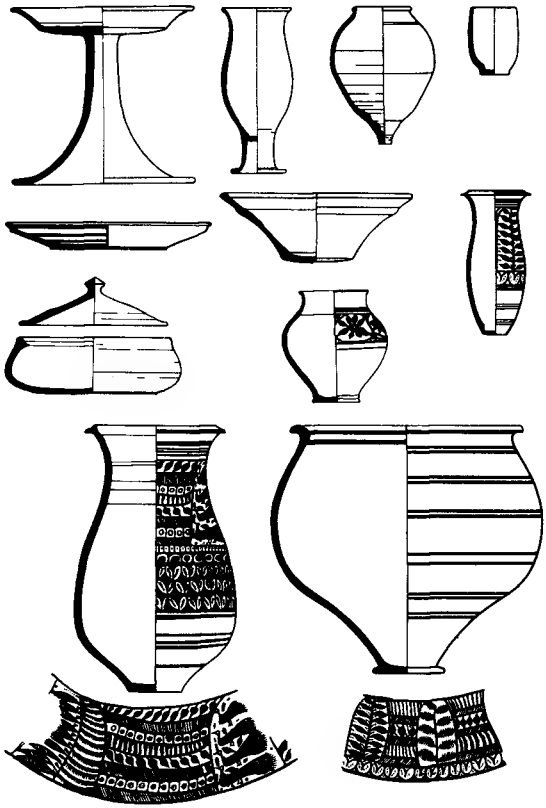

Edények a Harappa-kultúra korának kerámikájából

és kecskecsontokat, a felső rétegekben pedig lócsontokat is találtak. Nem alaptalan az a feltevés, hogy az indiaiak már akkor is értettek az elefántszelídítéshez. Fontos szerepet játszott még a gazdasági életben a halászat, a vadászatnak is volt némi jelentősége.

A régészeti leletek a kézművesség magas fokú fejlettségéről tanúskodnak. A fém megmunkálása mellett fejlődésnek indult a fonás és a szövés. Az Indus völgyének lakói voltak a világ legelső gyapotfonói és gyapotszövői. Az ásatások során az egyik településen gyapotszövet darabjára bukkantak. Az akkori időkhöz viszonyítva magas fokon állt a fazekasság; a kiásott agyagedények fazekaskorongon készültek, legtöbbjüket jól kiégették, ügyesen festették és díszítették. Az ásatások során égetett agyagból készült rokkák, csövek, gyermekjátékok és más tárgyak is előkerültek. Az ékszerleletek arra vallanak, hogy az ősi indiai mesterek kitűnően értettek a nemesfémek, a drágakövek és a féldrágakövek megmunkálásához. A kő- és elefántcsontvésnökök művészete is viszonylag magas fokot ért el.

A Harappa-kultúra településein sok olyan tárgyat találtak, amelynek anyaga azon a vidéken nem fordul elő (kősúlyok, fémtárgyak, tengeri kagylók stb.). Ez annyit jelent, hogy e települések

lakói részint szárazföldi, részint tengeri kereskedelmet folytattak India egyéb területeivel, sőt más országokkal is (elsősorban Mezopotámiával és Elámmal). A kereskedelem a kulturális vívmányok kicserélését is elősegítette. A kutatók számos tényből megállapították, hogy az ókori India kulturális kapcsolatban állt más országokkal, például Šumerrel.

VÁROSOK. KULTÚRA

A Harappa-kultúra építőművészete igen fejlett volt. A hatalmas falakkal körülvett városok néha több száz hektárnyi területet foglaltak el. Az egyenes és elég széles főutakat rendezett sorokban álló házak szegélyezték; az utak derékszögben keresztezték egymást. Az égetett téglából rakott, rendszerint egyemeletes épületek néha több száz négyzetméternyi területet foglaltak el. A házakon

A mohenjo-darói ékszeripar készítményeiből

nem volt díszítés és utcai ablak, mégis elmondhatjuk, hogy aránylag jó építészeti megoldással készültek; minden házban volt mosdóhelyiség, gyakran külön kút és csatornázás. Mohenjo-Daróban feltárták az egész várost átszövő csatornarendszert, amelyet az ókori Kelet valamennyi ismert városi csatornarendszere közül a legtökéletesebbnek kell tekintenünk. Voltak főcsatornái, bekötő csatornái és esővizet elvezető lefolyói.

Az egész építményt alaposan átgondolt tervezés és nagyszerű kivitelezés jellemzi. A szakértelemmel ásott, téglával bélelt kutak nagy száma a vízellátás jó megszervezését bizonyítja. Mohenjo-Daróban épségben maradt közfürdőt találtak; tökéletes megépítése arra vall, hogy építőinek nagy tapasztalatuk volt az ilyen létesítmények tervezésében és kivitelezésében.

E városi települések lakosságának kultúrája jelentős fejlődési fokra emelkedett. Ezt bizonyítja többek között a képzőművészet és a kézművesség magas színvonala. Az ásatások során művészi szobrokat találtak agyagból, lágyabb kőfajtákból és bronzból. A finom és művészi munka mintapéldájául szolgálhatnak a szteatitból (zsírkőből), elefántcsontból, valamint rézből és agyagból készült amulett-pecsétek, amelyekből több mint 2000 darabot találtak. Ezek különösen azért érdekesek, mert sok pecséten sajátos hieroglifa-jelek láthatók. Néhány fémtárgyon is vannak ilyen írásjelek, melyek a sumerek és más ősi népek legkorábbi írására emlékeztetnek. A Mohenjo-Daróban és Harappában talált feliratok sok tudós érdeklődését felkeltették, de megfejtésük eddig még nem sikerült. Nagyon valószínű, hogy az írás elég széles körben elterjedt, s ránk csak azért maradt olyan kevés emléke, mert az írásra alkalmas anyagok közül a fakéreg, a pálmalevél, a bőr és a szövet nem dacolhat sokáig a nedvesség bomlasztó erejével. A sok különféle súlyon és kagylótöredéken található pontos mértékbeosztások alapján arra lehet következtetni, hogy a Harappa-kultúra korában a súlymérték alapegysége 0,86 gr, a hosszúságmértéké pedig 6,7 mm volt. Már akkor is a tízes számrendszert használták.

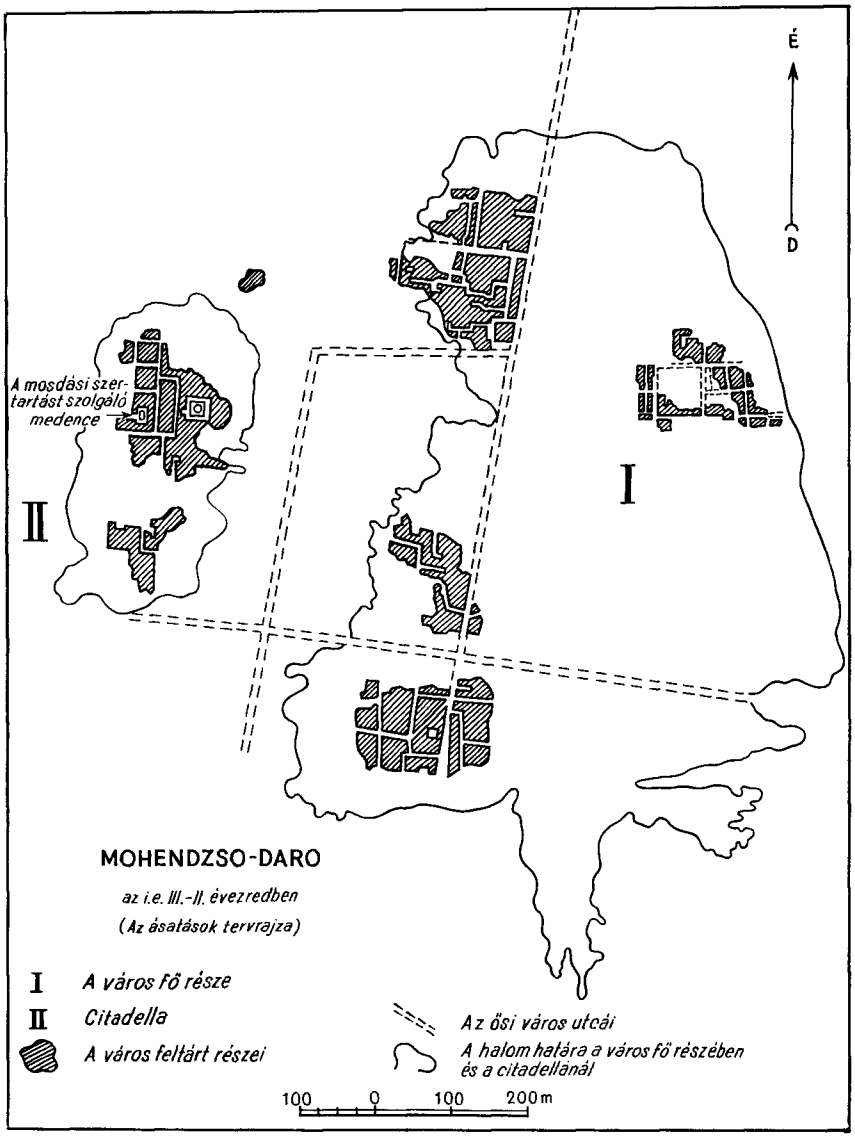

Az Indus völgye akkori lakóinak vallási nézeteiről nagyon keveset tudunk. A rendelkezésünkre álló anyag alapján azonban leszögezhetjük, hogy bizonyos kapcsolat volt az Indus-völgy legrégibb lakóinak vallási hiedelmei és India legelterjedtebb mai vallása — a hinduizmus között. Így például már akkoriban is széles körben elterjedt az istenanya kultusza, amely ma is igen jelentős szerepet játszik India néhány népének vallásában. A férfi istenség gyakran előforduló képében a kutatók a termékenység ősi kultuszával kapcsolatos mai Šiva isten ősmintáját látják. Az állatok és fák akkoriban elterjedt tisztelete a hinduizmusra is jellemző. A rituális

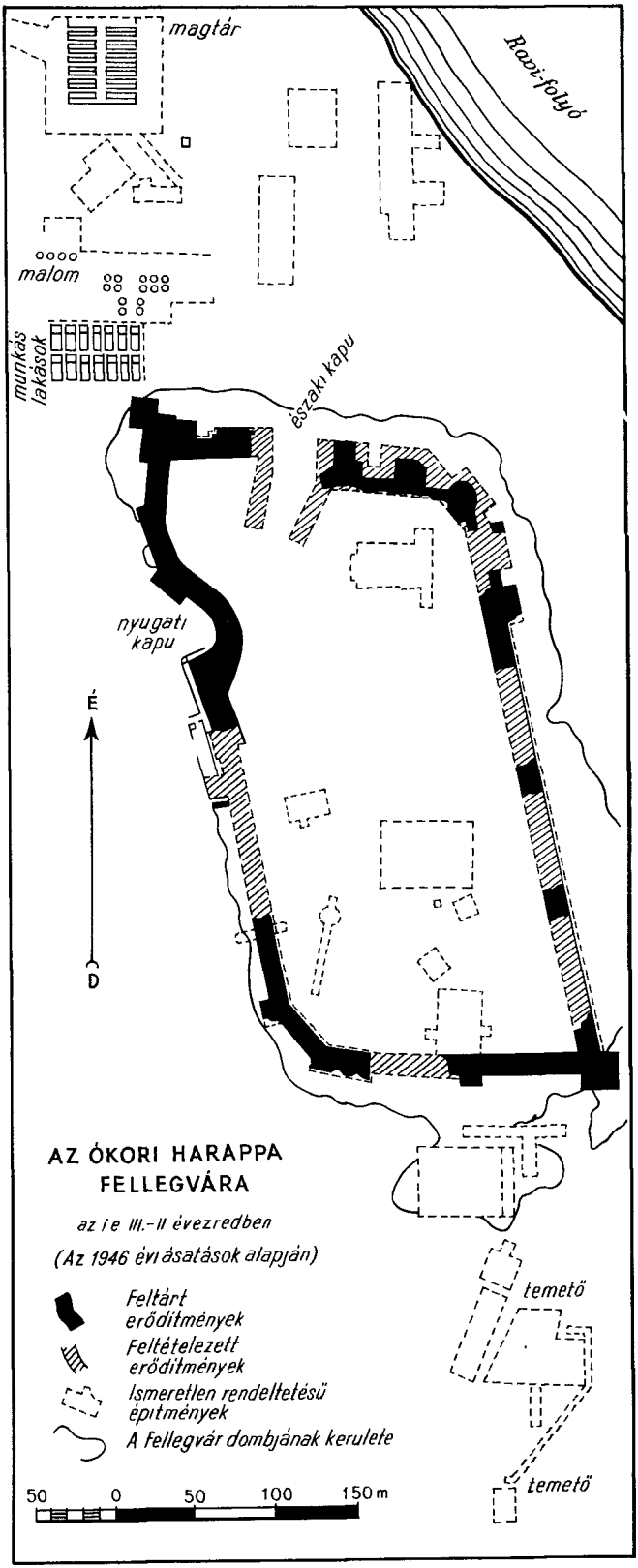

AZ ÓKORI HARAPPA FELLEGVÁRA

az i e III.-II évezredben

(Az 1946 évi ásatások alapján)

Feltárt erődítmények

Feltételezett erődítmények

Ismeretlen rendeltetésű építmények

A fellegvár dombjának kerülete

fürdés, akárcsak a hinduizmusban, már akkor is a vallás lényeges részét alkotta. A temetkezésnek különböző formái voltak: Harappában az ásatások alkalmával 57 sírból álló temetőre bukkantak. Chanhu-Daróban edénybe helyezett koponyát találtak. Néhány kutató szerint megvolt a halottégetés szertartása is. A hamut a folyóba szórták, mint ma a hinduizmust követő indiaiak.

A HARAPPA-KULTÚRA HELYE INDIA TÖRTÉNETÉBEN

A rendelkezésünkre álló adatok alapján ma még nem állapíthatjuk meg véglegesen, hogy az Indus völgyének ősi társadalmában milyenek voltak a társadalmi-gazdasági viszonyok. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy fémszerszámokat használtak, földművelésük, állattenyésztésük, kézművességük meglehetősen fejlett volt, és az írás is széles körben elterjedt. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az akkori India általában nem maradt el Mezopotámia és Egyiptom első rabszolgatartó osztálytársadalmai mögött. Az ásatások adatai kirívó vagyoni és társadalmi egyenlőtlenségről tanúskodnak: a palotáknak is beillő épületek mellett kaszárnyaszerű házakat tártak fel, melyekben munkások, szolgák vagy rabszolgák százai zsúfolódtak össze. A vagyoni egyenlőtlenséget mutatja az is, hogy nemcsak raktárak, fényűző ékszerek és fegyverek, hanem egyszerű és igénytelen tárgyak is szép számmal kerültek napvilágra. Az aránylag fejlett kereskedelemre vonatkozó adatok közvetve szintén erre az egyenlőtlenségre utalnak. Figyelemre méltó az is, hogy Mohenjo-Daróban és Harappában hatalmas citadella állt, ahol a középületek és a hatalmas gabonaraktárak helyezkedtek el. Kézenfekvő tehát az a gondolat, hogy már akkoriban erős államhatalom fejlődhetett ki, amely a dolgozók tömegei fölött állt.

Mohenjo-Daro főutcája

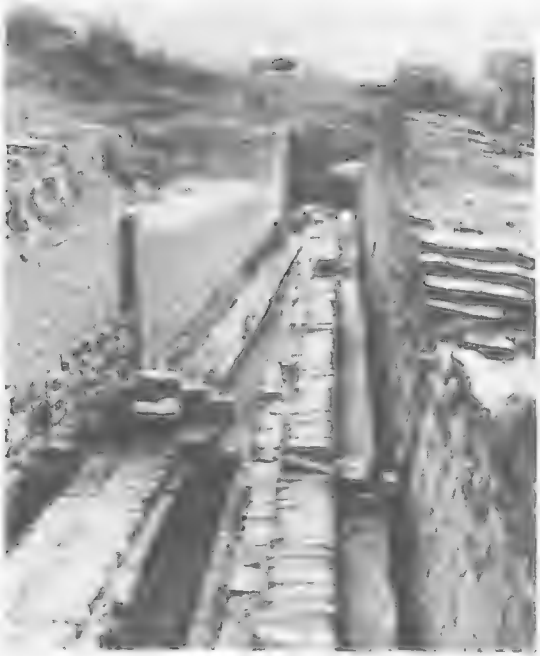

A mohenjo-darói levezető csatornarendszer egy része

Sikátor Mohenjo-Daróban

Jin-kori bronzfegyverek
Kína. I. e. II. évezred második fele

Hieroglif-írással ellátott mohenjo-darói bélyegzők

Rituális fürdő céljaira szolgáló medence Mohenjo-Daróban
India

Bronz- (balról) és kőszobrok (középen és jobbról)
Harappa-kultúra

Ezek a gazdasági és társadalmi élet fejlettségére vonatkozó adatok megerősítik azt a megállapítást, hogy a Harappa-kultúra a korai rabszolgatartó társadalmak kultúráihoz tartozott.

Az i. e. II. évezred első felében a Harappa-kultúra fokozatos hanyatlásnak indult, s az évezred közepére el is tűnt. A későbbi, de időrendben a korhoz még közel álló települések (Jhukar-kultúra) primitívebb anyagi kultúrát mutatnak. Ennek talán az az oka, hogy a Harappa-kultúra városi központjait alacsonyabb fejlettségi színvonalon álló hódítók rombolták le. Lehet, hogy ezeken az államokon belül általunk ismeretlen társadalmi változások történtek. Az viszont kétségtelen, hogy a Harappa-kultúra szolgáltatta azt az alapot, amelyen később kifejlődött India népeinek kultúrája, kifejlődtek társadalmi viszonyai, elsősorban az ország északnyugati részén.

XVII. FEJEZET

KÍNA LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE (AZ I. E. XII. SZÁZAD ELŐTT)

Az i. e. II. évezredben Elő-Ázsia és India ősi civilizációitól messze keletre, Észak-Kínában rabszolgatartó társadalom és rabszolgatartó állam alakult ki. Ez hatalmas jelentőségű esemény volt a Kínában és más távol-keleti országokban élő népek története szempontjából. Ebből az időből származnak a kínai nép legrégibb mondái és hieroglifikus írásának csírái, ekkor kezdett erősödni és terjedni Kína magas fokú kultúrájának befolyása. Ezzel a korral kezdődött a nagy kínai nép sok évszázados történelme.

1. AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FELBOMLÁSA ÉS A SANG—JIN-ÁLLAM KIALAKULÁSA

Kína orosz elnevezése — Kitaj — közép-ázsiai népektől származik; azok nevezték így az országot a mongol eredetű kitajokról, akik az i. e X—XII. században Kína északi részét birtokolták. A Nyugat-Európában és a Közel-Keleten használt Kína név a Csin szóra vezethető vissza, amely az ország tadzsik—perzsa elnevezése. Ez pedig az ókori kínai C'in birodalomtól származik, amely az i. e. III. században Kína nagy részére kiterjesztette hatalmát.

Maguk a kínaiak különböző nevekkel jelölték országukat, leggyakrabban az uralkodó dinasztia nevével, például: Sang, Csou, C'in, Han stb. A régi időktől kezdve elterjedt ezenkívül a „Csung kuo" („Középső állam") elnevezés, s ez napjainkig fennmaradt. Az ország másik kínai neve — „Hua" („Virágzó") vagy „Csung hua" („Középső virágzó"); ez ma a Kínai Népköztársaság nevében is szerepel.

TERMÉSZETI VISZONYOK ÉS LAKOSSÁG

Földrajzi és gazdasági sajátosságai alapján a mai Kínát rendszerint két részre osztják: nyugati és keleti részre. Nyugat-Kína területe kiterjedt fennsík, olyan hatalmas hegyrendszerekkel, mint a Himalája, a Kunlun és a Tien-San. A Himalája óriás gerincei, melyek helyenként 8 km-re emelkednek a tenger szintje fölé, mintegy korlátot vonnak Kína és India közé.

Kelet-Kínában nincsenek ilyen hatalmas hegyrendszerek: ott a terület jórészt lapályokból és tengerparti síkságokból áll, melyek közepes magasságú hegyekbe és fennsíkokba mennek át.

Kelet-Kínában a természeti viszonyok kedvezőbbek, az éghajlat jóval enyhébb, a növényzet változatosabb. Mindez közrejátszott abban, hogy Kínának ezen a részén született meg az ősi föld-

művelő kultúra, itt alakultak ki a kínai civilizáció első központjai, mégpedig korábban, mint az ország más részein, s végül itt jelent meg az állam is.

Kínának jelentős folyóhálózata van, de minden nagyobb folyója az ország keleti részét öntözi. A legfontosabbak nyugatról kelet felé folynak. A folyóvölgyek az ország legtermékenyebb és legsűrűbben lakott vidékei; Kína ősi lakossága itt zsúfolódott össze. Észak-Kína legfontosabb folyójának, a több mint 4000 km hosszú Huanghónak a medencéje volt a legrégibb kínai civilizáció központja. A rendkívül szeszélyes Huangho szüntelen változtatta medrét, hatalmas földterületeket borított el vízzel, s roppant szenvedéseket okozott a lakosságnak. Kína legnagyobb folyója a Jangcekiang; hossza több mint 5000 km, medencéje pedig magában foglalja egész Közép-Kínát. Dél-Kína legnagyobb folyója a bővizű Szikiang (körülbelül 2000 km).

A kínai föld méhe rengeteg hasznos ásványkincset rejt magában, folyói, tavai és tengerei pedig bővelkednek halban. Kína tágas térségeit az ókorban erdők borították.

Kína keleti részének éghajlata nagyon kedvez a mezőgazdaságnak, mivel a legtöbb csapadék nyáron hullik, az ősz pedig meleg és száraz. Kína nyugati részének éghajlatát nagy szárazság jellemzi: a tél sokáig tart és hideg, a nyár forró, de rövid ideig tart.

Kína lakossága az ókorban nem volt homogén. A tulajdonképpeni kínai törzsek, amelyeknek neve későbbi irodalmi források tanúsága szerint hia, sang, csou stb. volt, már nagyon korán elfoglalták Kelet-, Észak- és Északnyugat-Kína jelentős részét. Az ország déli és délnyugati részén a kínaiakkal rokon törzsek éltek, amelyek a tibeto-kínai nyelvcsoport nyelveit beszélték. Kína nyugati, északi és északkeleti részét főként a török, mongol és mandzsu—tunguz nyelvcsoporthoz tartozó törzsek népesítették be.

A kínaiak az ókorban főleg a Huangho középső és alsó szakasza mentén, valamint a Pohai (Csili)-öbölig futó síkságon telepedtek meg, a termékeny hordalékos (alluviális) talajon, amely főként a folyók iszapjából rakódott le. A Nagy Kínai Síkság termékeny földje és mérsékelt éghajlata elősegítette a földművelés fejlődését.

Kevésbé előnyös helyzetben voltak azok az ősi törzsek, amelyek a löszös talajú Észak- és Északnyugat-Kína hatalmas területein telepedtek le. A lösz ásványi eredetű porszemek lerakódása; ezek a parányi részecskék, melyeket a téli monszun-szelek fújtak le a magas hegyekről, bizonyos tápanyagokat — szerves maradványokat és könnyen oldódó lúgsókat — tartalmaznak, úgyhogy a földnek nincs szüksége trágyázásra. Minthogy azonban e löszös talajú fennsíkokon aránylag kevés csapadék esik, a földművelés fejlődése mesterséges öntözést igényel. Az elmondott okok miatt a löszös felföldekre települt ősi törzseknél a földművelés kevésbé volt fejlett, mint a Huangho alsó szakasza mentén.

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FELBOMLÁSA

Kínai irodalmi források adatai alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Kínában az i. e. III. évezredben még megvoltak az anyajogú nemzetség csökevényei. Ez abból is látható, hogy a sang, csou és c'in törzsek első nemzetségfőinek származásáról beszélő ősi források csak az anyák nevét közlik; a rokonságot akkoriban anyai ágon számították. Tudjuk, hogy az anyajogú nemzetség (matriarchátus) idején a fiúk nem léphettek atyjuk örökébe, mivel egy másik nemzetséghez, nevezetesen az anya nemzetségéhez tartoztak. Szï-ma C'ien, a „Történelmi feljegyzések"[1] szerzője szerint Jao és Sun, ez a két legendás uralkodó nem fiai közül választott utódot halála előtt.

[1] A 130 fejezetből álló „Történelmi feljegyzések" („Si ki") Kína első általános történelme, mely a legendás őskortól az i. e. I. századig tartó időszakot öleli fel. Szï-ma C'ien, a mű szerzője olyan forrásokat használt fel, melyek később elvesztek. A „Történelmi feljegyzések" különféle kérdések széles körét világítja meg: belpolitikai eseményeket, a régi Kína külső kapcsolatait, az ország gazdasági rendszerét (főként az i. e. II—I. századból), kulturális fejlődését stb.

A „Történelmi feljegyzések" visszaemlékezéseket tartalmaz arról az időszakról, amikor még működött a nemzetség véneinek tanácsa, mellyel a törzs vezére a legfontosabb kérdéseket megvitatta. A nemzetségek vagy törzsek vezéreit a vének tanácsának határozata alapján le lehetett váltani tisztségükről. Az irodalmi forrásokban található hagyományok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a III. évezred végén a választási rendszert az öröklés joga váltotta fel: a törzsek vezéreit már nem választották, a vezéri hatalom apáról fiúra szállt. A törzs többi részétől elkülönülő vezéri család lett a továbbiak során a királyi hatalom birtokosa. A vének tanácsa azonban még ilyen körülmények között is tovább működött, bár jogköre összeszűkült, s határozatai már nem voltak kötelező érvényűek a törzs örökletes vezérei számára.

A régészeti ásatások adatainak tanúsága szerint magállapíthatjuk, hogy a II. évezred folyamán, amikor Kínában megjelent a bronz, az ősközösségi rend fokozatosan felbomlott, és a rabszolgatartó osztálytársadalomnak adta át a helyét.

A források nem teszik lehetővé, hogy nyomon kövessük az ősközösségi rend felbomlásának és az osztálytársadalomra való áttérésnek egész folyamatát. A töredékes adatok alapján annyi bizonyosnak látszik, hogy már a nemzetségi társadalomban kezdett kialakulni a rabszolgatartás: az egymással háborúskodó törzsek és nemzetségek hadifoglyaikat munkára kényszerítették, rabszolgákká tették. Ez a folyamat a termelőerők további fejlődése, a termelési eszközök és a munkatermékek magántulajdonának megjelenése, a vagyoni egyenlőtlenség növekedése talaján ment végbe, s szakadatlan harc kísérte, mely részint a törzseken belül, részint az egyes törzsek között dúlt. A kínai irodalmi források alapján valószínű, hogy a törzseken belül folyó harc során a nemzetség vénei és a törzsek vezérei között is éles versengés lehetett.

Igen régi hagyományok szerint a III. évezred végén két törzs játszott döntő szerepet az ősi Kína területén: a hia és a sang törzs. Végeredményben a sang törzs kerekedett fölül, ennek a törzsnek a nevéhez fűződik az első kínai állam megalapítása. Ami a hia törzset illeti, hitelt érdemlő régészeti adatok hiányában csak irodalmi forrásokból tudunk róla.

A SANG—JIN-ÁLLAM MEGALAPÍTÁSA.

A régi irodalmi forrásokban ránk maradt hagyományok úgy mondják, hogy a sang törzs eredetileg a Jisui folyó medencéjében (a mai Hopej tartomány északnyugati részén) telepedett le. Néhány mai kínai kutató szerint onnan különböző irányokban rajzott szét: nyugat felé (a mai Sanszi tartomány területére), dél felé (Honanba), délkelet felé (Santungba), végül északkelet felé (a Pohai-öböl partjaira, egészen a Liaotung-félszigetig).

Később a sang törzs még tovább nyomult délnyugatra, és behatolt a mai Honan tartomány belsejébe.

Az i. e. XVIII. században a sang törzs véglegesen leigázta a hia törzset; a hagyomány szerint Cs'eng T'ang volt akkor a sang törzs főnöke.

Cs'eng T'ang a kínai hagyományok szerint dinasztiát alapított, melyet Sang-dinasztiának neveztek. Későbbi időkben — már a dinasztia bukása után — bronzedények feliratain a „jin" hieroglifával kezdték jelölni a Sang-dinasztiát, általában az egész államot és őslakosságát. Ez az elnevezés általánossá vált mind az ősi forrásokban, mind a modern kínai és külföldi irodalomban. Ezért ugyanannak az államnak vagy időszaknak a jelölésére mi is két nevet alkalmazunk: a Sang és a Jin nevet.

A Sang nevet egészen az i. e. XII. századig használták, amikor a birodalom elpusztult. A szó annak a helységnek a nevét őrzi, ahol a törzs vezéreinek nemzetségi birtokai lehettek. Ezt a nevet használták a törzs, majd később az állam és az ország jelölésére is.

A Sang—Jin-birodalomra vonatkozó legfontosabb adatok Sang városnak, e birodalom utolsó fővárosának régészeti feltárásakor kerültek napvilágra. A város romjait Anjang város közelében Hiao-

Jóscsont
Az Anjang város körzetében végzett ásatásokból. I. e. XIV—XII. század

t'ung falu mellett (a mai Honan tartományban) tárták fel. Különösen jelentős leletek azok a csontokra karcolt feliratok, melyek részben Jin királyainak jóshelyekhez intézett kérdéseit, részben e jóshelyek válaszait tartalmazzák. A különböző állatok (leginkább marha és szarvas) csontjaira, valamint teknősbékapáncélokra vésett jósszövegek valószínűleg az i. e. XIV—XII. századból származnak.

A feliratok adataiból néhány kutató azt a következtetést vonja le, hogy Sang—Jin-állam területe a következő elnevezésű öt nagy körzetre oszlott: Sang, Északi Földek, Déli Földek, Keleti Földek és Nyugati Földek. Sang volt a legfontosabb központi jellegű körzet, ezért a csontfeliratokon Központi Sang néven szerepel.

A Sang—Jin-birodalom a mai Honan tartomány területét, valamint a szomszédos tartományok területének egy részét ölelte fel. A Sang-birodalom körül félig függő, időnként teljesen leigázott törzsek éltek; kínai nyelvűek is voltak köztük. A Nyugati Földek szomszédságában élt a csou, a c'iang, a kuifang és a k'ufang törzs; az Északi Földek szomszédságában a lüfang és a t'ufang, a Déli Földek szomszédságában a c'aofang stb., s végül a Keleti Földek szomszédságában a zsenfang törzs.

SZERSZÁMOK. MEZŐGAZDASÁG

A régészeti ásatások némi képet adnak a Sang—Jin-időszak termelőerőinek fejlődéséről. A bronztárgyak már mindenütt elterjedtek, de mégsem szorították ki a kő- és csontszerszámokat.

Hiaot'ungban — amelynek helyén állt egykor a Sang—Jin-birodalom fővárosa — az ásatások során sok réz- és bronztárgy került elő: áldozati edények, háztartási eszközök, fegyverek (kardok,

szekercék, nyíl- és kopjahegyek), továbbá bronzból készült balták, kések, árak, vésők, villák és tűk. Ha számításba vesszük, hogy a Jin-időszak előtt az edényeket főként agyagból, a szerszámokat és fegyvereket pedig kőből és csontból készítették, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a Sang—Jin-időszakban a termelőerők sokat fejlődtek. Ugyanezt tanúsítja a formák változatossága és a tárgyak ízlésesebb kivitelezése, többek között az edények gazdag díszítése.

Az ősi Kína lakosságának életében továbbra is megőrizték jelentőségüket a gazdaság primitív formái — a halászat és részben a vadászat —, de már nem játszottak vezető szerepet: kiszorította őket az állattenyésztés, de főleg a földművelés.

A földműveléssel kapcsolatos különféle fogalmak jelölésére a csontfeliratokon számos olyan jelet használtak, amelyeknek jelentése a következő: „föld", „kút", „szántóföld", „mezsgye",

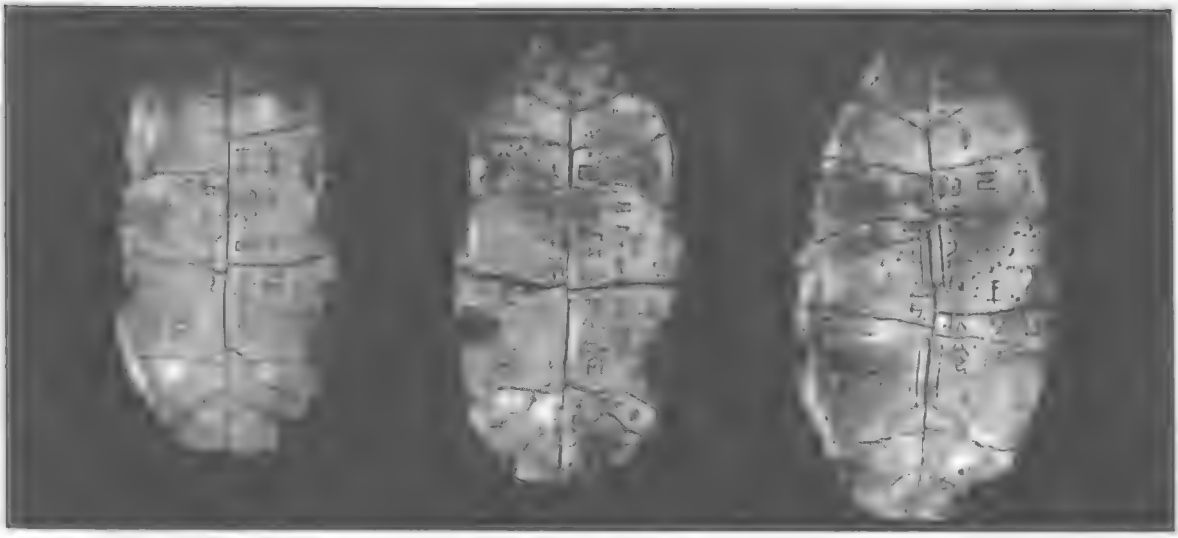

Teknősbéka páncéljára vésett ókínai feliratok
Az anjangi ásatásokból. I. e. II. évezred második fele

„búza", „köles" stb. A „föld" *(t'ien)* jele egymáshoz kapcsolt szabályos négyszögekből vagy több részre osztott négyszögből, esetleg egyenlőtlen öt- és hatszögekből állt.

Észak-Kínában a legfontosabb szemestermény a kevés nedvességet igénylő köles, valamint a búza, az árpa és a szorgo (kaoliang) volt. Lehet, hogy a Huangho medencéjében rizst is termesztettek. A csontfeliratok azt tanúsítják, hogy a Sang—Jin-korban már veteményes- és gyümölcsöskertek is voltak, selyemhernyót tenyésztettek, és eperfát neveltek. A hagyomány szerint a selyemhernyótenyésztés kezdetei a homályos ősidőkbe nyúlnak vissza. Szinc'un falu mellett (Sanszi tartomány) egy neolitkori telep feltárása közben selyemhernyógubókat találtak. A csontfeliratokon gyakran látni selyemhernyót ábrázoló jeleket. A jinek tisztelték a selyemlepke hernyóját, szellemének még áldozatot is mutattak be. A jósfeliratokon gyakran találhatunk olyan jeleket, melyek selyemfonalat (a selyemlepke termékét), ruhát stb. ábrázolnak.

A földművelés fejlettebb volt, mint az előző korban. Számos mai kínai tudós szerint már öntözéses gazdálkodás is folyt, bár még primitív keretek között. Ezt a véleményt a régi hagyományok és a csontfeliratok is alátámasztják. A hagyományok szerint a mesterséges öntözés csírái már a Jin-korszak előtt megvoltak. A csontfeliratokon számos olyan hieroglifát találunk, amely az öntözés fogalmát fejezi ki. Az egyik ilyen hieroglifa földet és vízáradatot — talán öntözőcsatornát ábrázol.

A földművelésben már fémszerszámokat használtak. Erről tanúskodnak a Lojang és Anjang közelében végzett ásatásoknál talált rézlapátok. A csontfeliratok számos jele arra vall, hogy a jinek barmokkal szántottak. Így például az egyik jel — a *wu* jel — ökröt ábrázol földműves szerszámok mellett. Egy másik jel — a *li* (eke, szántani) — szintén tartalmazza az ökör és néha a ló képjelét. A jósfeliratokban az ekét és a bikát jelentő hieroglifák együtt is előfordulnak.

Jin-kori bronz- és csonttárgyak

A kínai hagyományok szerint a távoli ősidőkben az úgynevezett „párosszántás" volt szokásban, vagyis két ember szántott együtt, mert így a talaj meglazítása eredményesebb volt. A „párosszántás" fogalmának tágabb értelme is volt: két vagy több szántóvető összefogását, vagyis a föld közös megmunkálását jelentette.

A vadászat és halászat ekkor már nem játszott vezető szerepet a jinek gazdaságában, de továbbra is lényeges foglalkozási ágnak számított. Erről sok csontfelirat tanúskodik.

A jin társadalomban jelentős helyet foglalt el az állattenyésztés, amit a szellemeknek feláldozott állatok nagy száma is bizonyít. Néha tízesével, sőt, különösen ünnepélyes alkalmakkor, százával vágták le az áldozatra kiszemelt állatokat. Két feliraton például 300 bikának, egy harmadikon pedig 100 juhnak és 300 bikának a feláldozásáról van szó.

A Hiaot'ungban, Anjang környékén végzett ásatások során háziállatok — kutyák, sertések, kecskék, juhok, marhák és bivalyok — rengeteg csontját hozták felszínre. A Jin-idők csontfeliratai mindegyik említett állatfajtáról beszélnek. Szó van e feliratokban az elefánt és a rénszarvas megszelídítéséről is. A hieroglifák azt is jelzik, hogy a szóban forgó állat szelídített jószág-e, vagy vadállat. A bikát például szarvai közé erősített keresztfával (egy vagy két rúddal) ábrázolták; a lovat és a kutyát jelölő hieroglifákban utat és kötelet jelentő grafikus elemeket láthatunk. A vadállatok képjeleiben viszont rendszerint a nyílvessző jele szerepel.

Jin-kori edény
Kína. I. e. XII. század. Fehér kerámika

Jin-kori agyagedények

Az elefántot a jinek valószínűleg nemcsak igavonó és teherhordó, hanem harci állatnak is használták. Agyaraiból vésett és festett díszt árgyakat faragtak; ilyeneket találtak a jin fővárosnak, Hiaot'ungnak a feltárása során. A csontfeliratokból tudjuk, hogy az elefántokat a meghódított törzsek küldték sarc fejében Jin királyainak.

A Hiaot'ungban végzett ásatások arról tanúskodnak, hogy a jinek szállításra is használták a lovat. A jósfeliratok lovak páros befogásáról beszélnek. A harciszekér vagy a király fogata elé rendszerint négy lovat fogtak.

A KÉZMŰVESSÉG KÜLÖNVÁLÁSA

A Jin-időkben tovább fejlődött a kézművesség. Erről elsősorban a jin főváros ásatásai tanúskodnak. A fővárosból a palota és több lakóépület romjai maradtak ránk. Valamennyi fából épült, az alapozáshoz követ használtak. A palota feltárása közben különféle kézműves műhelyeket találtak. Előkerültek többek között a bronzöntők műhelyének maradványai: bronzhulladékok, szétesett öntőformák, salak- és hamurakások. A kézművesek fémet olvasztottak, bronzedényeket készítettek, bronzszerszámokat, vértet, sisakot, edényeket, különféle eszközöket gyártottak. Voltak csontvésnökök is; ezek nyílhegyeket, hajtűket stb. faragtak. Olyan műhelyt is találtak, amelyben kőszerszámokat készítettek (késeket, baltákat, nyíl- és kopjahegyeket stb.).

A Sang—Jin-időkben a fazekasság is jelentős fejlődésen ment keresztül. Az ásatások során sokféle korsó, serleg, csésze, tál stb. került napvilágra. Ezek előállításához különféle agyagfajtákat használtak, többek között fehér kaolint. A mesterek fazekaskorongot használtak, bár még kézzel is készítettek agyagedényeket. Az agyagtárgyakat égették, néha mázzal vonták be, s gyakran finom díszítéssel látták el.

Említettük már, hogy a Jin-korszakban a selyemkészítés is fejlődött, amit a selyemszövés fogalmait kifejező hieroglifák is mutatnak („selyemfonal", „ruha", „kendő" stb.).

A különféle kézműves ágak, a speciális műhelyek, valamint a jin mesterek nagy szakértelme arról tanúskodnak, hogy a kézműves termelés fejlődése már hosszú utat tett meg.

A CSERE FEJLŐDÉSE

A földművelés és a kézművesség közötti munkamegosztás kialakulásával a mezőgazdasági és a kézműves termelés többlettermékének növekedésével a csere is fejlődött. A régészeti leletek arra engednek következtetni, hogy a jinek gazdasági kapcsolatban álltak más törzsekkel, köztük nagyon távol élő törzsekkel is. A Pohai-öböl partvidékén lakó törzsektől halat és tengeri kagylókat, a mai Szinkiangból jáspist, a Jangcikiang-folyó felső szakaszának vidékéről és Dél-Kínából rezet és ónt kaptak, melyből bronzot öntöttek. A jinek viszont mezőgazdasági termékeket és kézműves

készítményeket, többek között fegyvereket szállítottak a nomád vagy félnomád törzseknek. Az Abakan-folyónál talált edények és a Jenyiszej-folyónál talált bronzfegyverek teljesen azonosak a sang kézművesek készítményeivel, ami azt bizonyítja, hogy a jinek Szibéria törzseivel is kapcsolatban álltak.

A régészeti ásatások azt mutatják, hogy a jinek — legalábbis az i. e. XIV. század után — a *kauri* nevű nemeskagylót használták értékmérőnek. A jin főváros romjai között sok ilyen sima, csiszolt oldalú kagylót találtak. A jinek ezeket a kagylókat átfúrták és fonalra fűzték, mert így kényelmesebb volt a kezelésük. Az ilyen füzér értéke nyilván igen jelentős lehetett. Egyes feliratok arra utalnak, hogy a király ilyen füzéreket ajándékozott, de legfeljebb tízet egyszerre. Később, amint a csere egyre nagyobb méreteket öltött, a forgalomban levő tengeri kagylók mennyisége már nem volt elegendő, s újabb kagylók beszerzése is nehezen ment. Ekkor a természetes kagylókat jáspisból vagy csontból készült kagylókkal kezdték helyettesíteni. Az értékmérőül szolgáló kagyló később az érték, a gazdagság szimbóluma lett. Az érték, a gazdagság stb. fogalmait olyan hieroglifákkal kezdték jelölni, amelyekben mindig megtalálható a kagyló jele.

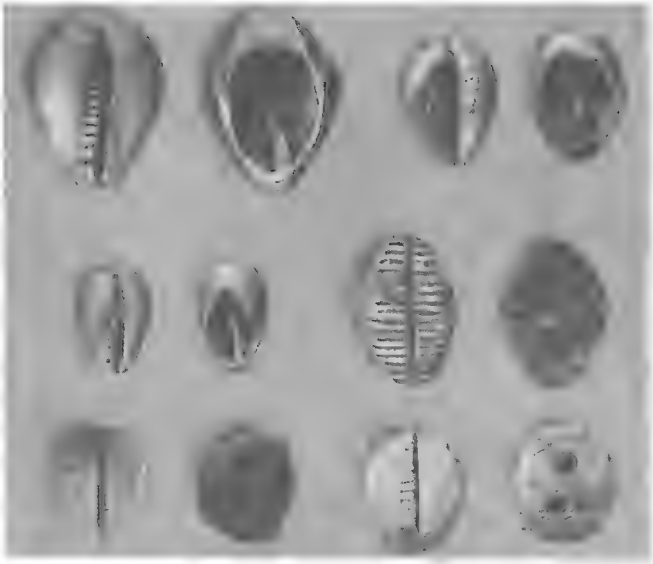

Kauri-kagylók és bronz-utánzataik
Sang—Jin-korszak

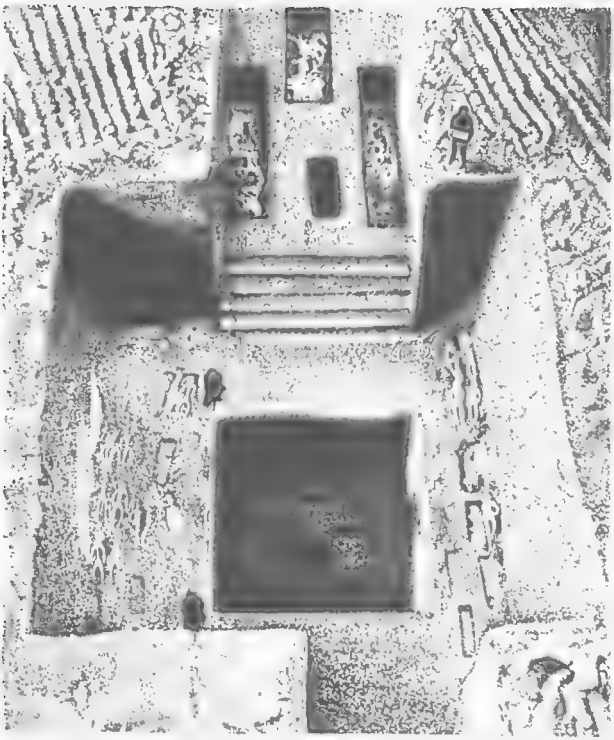

Nagy Jin-kori sír belülről
Anjangi ásatás

A JIN TÁRSADALOM OSZTÁLYJELLEGE

A lakások és a temetkezések maradványai előrehaladott vagyoni rétegeződést mutatnak. Miközben a szegények földkunyhókban tengődtek, a gazdagok kőalapzatú nagy faházakban éltek. A temetkezések is tükrözik az osztálykülönbségeket. A királyok és előkelőségek gazdag és pompás sírjai élesen elütnek az egyszerű emberek sírjaitól. Az előkelők temetkezéseiben sok bronz- és nefritékszert és díszes fegyvert találtak. Az előkelők szolgáit — valószínűleg rabszolgáit is — urukkal együtt temették el. A Jin császárok sírjaiban például lefejezett holttestekre bukkantak. Könnyen elképzelhető, hogy a rabszolgákat esetenként élve temették el.

Nem is olyan régen a tudósok egyöntetűen úgy vélték, hogy a Jin-birodalomban még nem voltak osztályok; csak e társadalom fennállásának vége felé (az i. e. XII. században) bomlottak fel az ősközösségi viszonyok és történt meg a rabszolgatartó rendre való áttérés. A jin csontfeliratok megfejtésével kapcsolatos további kutatások és a kínai tudósok újabb ásatásai azonban mást mutatnak: azt, hogy a jinek társadalma osztálytársadalom, rabszolgatartó társadalom volt. Azt persze nehéz pontosan megállapítani, hogy a nemzetségi társadalmat mikor váltotta fel az osztálytársadalom. Az osztályviszonyokat tükröző régészeti adatok abból az időből származnak, amikor P'an Keng császár már Sangba helyezte át fővárosát (vagyis az i. e. XIV. évszázadból), mégis feltehető, hogy az osztálytársadalom már előbb megszületett, noha természetesen sokáig megőrizte az ősközösségi rend jelentős csökevényeit. Szï-ma C'ien már említett „Történelmi feljegyzések" című művének egyik fejezete („Általános jegyzetek Jinről") a legmegbízhatóbb forrásunk, mely nemcsak a Jin-korszakot, hanem a Sang-dinasztia előtti kort is megvilágítja. A jin *wang*-ok (fejedelmek, királyok) Szï-ma C'ien által összeállított listáját általában a csontfeliratok is megerősítik. Ez teszi indokolttá, hogy a szerző művét eléggé hitelesnek tekintsük. Szï-ma C'ien közlése szerint Cs'eng T'ang a következő szavakkal fordult a *csuhou*-khoz (hadvezérekhez) és a lakossághoz: „Aki nem engedelmeskedik parancsaimnak, azt szigorúan megbüntetem, és megsemmisítem. Senkin sem könyörülök." Így csak olyan uralkodó beszélhetett, aki már korlátlanul rendelkezett alattvalói életével.

2. TÁRSADALMI VISZONYOK A SANG—JIN-ÁLLAMBAN

A RABSZOLGASÁG

A rabszolgáknak a Sang—Jin-időszakban nem volt általános elnevezésük. Egész sor hieroglifa szolgált a rabszolga fogalmának jelölésére, ami különösképpen jellemző a rabszolgatartó társadalom korai időszakára. A „rabszolga" fogalmát jelölő „*nu*" hieroglifa például hátrakötözött kezű, földön térdeplő embert ábrázolt, vagyis eleinte nyilván foglyot jelentett. A „*bi*" és a „*fu*" hieroglifa szintén hadifogoly-rabszolgát jelölt. Az előbbi megkötözött kezű, görnyedt embert ábrázolt, nyakán kötéllel, az utóbbi pedig kézzel megragadott emberi alak rajzából állt.

Kínai tudósok szerint a „*t'ung*", „*c'ie*", „*cai*", „*cs'en*" és „*p'u*" jelekkel a házi rabszolgát jelölték. A „*cai*" jel grafikus elemekből áll: tető (vagy kapu) és megbélyegzés rajzából; ez a jel nyilván házimunkára beosztott rabszolgákat jelölt. A „*c'ie*"-hieroglifa két elemből áll: a „*bin*" (megbélyegzés) nem teljes jeléből és nőt ábrázoló hieroglifából, vagyis a „nő kis megbélyegzéssel" fogalmat fejezte ki, ami egyenértékű a „rabnő" fogalmával. Később ezt a jelet az „ágyas" fogalmának jelölésére használták. A „*p'u*" hieroglifa megbélyegzett homlokú embert ábrázolt. A „*cs'en*" hieroglifával valószínűleg az engedelmes, behódolt hadifoglyokat jelölték; ezek olyan rabszolgák voltak, akikre némi bizalmat igénylő teendőket bíztak, például a többi rabszolga felügyeletét. Innen származik a „*cs'en*"-jel későbbi jelentése: cseléd, kishivatalnok. A jinek a szomszédos törzsek ellen vívott szakadatlan háborúkban szereztek maguknak rabszolgát, s lehet, hogy az elítélteket is rabszolgaságba vetették. A leigázott törzsek különféle ajándékokkal együtt rabszolgákat is küldtek sarc fejében Jin királyainak és előkelőinek, amit a csontfeliratok is megemlítenek.

A rabszolgákat főként az állattenyésztésben foglalkoztatták, de gyakran a földet is velük műveltették. A csontfeliratok megemlítik, hogy a k'iang törzsből származó foglyokkal végeztették el a földmunkát. Számos csontfeliraton közvetlen utalást találunk arra vonatkozólag, hogy háborúban zsákmányolt foglyok gondozták az állatokat. Vadászatok alkalmával rabszolgák voltak a hajtók (erre a célra leginkább a függőségi viszonyba került törzsek rabszolgává tett tagjai szolgáltak). Lehet, hogy az áldozati állatok ápolásánál és leölésénél is rabszolgák segédkeztek.

AZ ÓKORI KÍNA (i.e. VI.sz.)

FÖLDVISZONYOK ÉS FALUKÖZÖSSÉG

A nemzetségi rend felbomlása folyamán, még a Sang—Jin-állam megalapítását megelőző időszakban, mélyreható változások történtek a földviszonyokban. A nemzetségi földtulajdon széthullott. A nemzetségek vezérei a hatalmat magukhoz ragadva, királyok lettek, s önhatalmúlag kezdtek rendelkezni a közösség földjével, amelyet állami tulajdonnak tekintettek. A ránk maradt jin bronzfeliratokon nemcsak arról olvashatunk, hogy a *wang* (a fejedelem) rabszolgákat ajándékozott híveinek, hanem arról is — bár ritkábban —, hogy földet adományozott egyik-másik emberének. A rabszolgatartó arisztokráciának persze más birtokai is voltak, nemcsak azok, melyeket a királytól kapott. Valószínűleg az előkelők birtokában maradt a nemzetségi földek egy része is, amely az ősközösségi rend felbomlásakor, a nemzetségi közösség széthullása idején került a kezükbe. Arról azonban nincs adatunk, hogy valamely föld teljesen magántulajdonba került volna. A csont- és bronzfeliratok, valamint az irodalmi emlékek egyetlenegyszer sem beszélnek föld vételéről, eladásáról vagy elzálogosításáról. Külön királyi gazdaságokra való utalást sem találunk sehol a kor emlékeiben.

A Jin-idők társadalmi viszonyaiban nagy szerepet játszott a közösség, mely a csontfeliratokon az „emberek települését" jelentő „*ji*" jellel van ábrázolva. Ez nyilván faluközösség lehetett, esetleg több közösség együtt. Később ezzel a hieroglifával jelölték a város, a terület és a kisebb birtok fogalmát.

Arra nem derítenek fényt a csont- és bronzfeliratok, hogy milyen volt a föld elosztása és a közösség belső szervezete. A feliratokon a szántóföld fogalmát a „kút" jele fejezte ki. Ha e jel köré minden oldalról vonalakat rajzoltak, olyan ábra keletkezett, amelyben kilenc négyszög, illetve kilenc földparcella van. Ezenkívül néha maga a „föld" hieroglifája is kilenc négyszög alakjában szerepel. Meng-cï filozófus (i. e. IV—III. század) közlése szerint nyolc földrész nyolc család magánhasználatában volt, a kilencedik, központi fekvésű részt pedig a nyolc család közösen művelte. Meng-cï a földnek ezt az elosztását a Sang—Jin-dinasztia utáni időkre vonatkoztatja, de későbbi művek szerint már az általunk tárgyalt korábbi időszakban is érvényben volt. Mindez jogossá teszi a kutatóknak azt a feltevését, hogy a Jin-időkben a közös földhasználatot ennek az úgynevezett „kútföld"-rendszernek az alapján szervezték meg. Az említett források alapján valószínűnek látszik, hogy a Jin-idők közösségeiben a szabadok által használt földet két kategóriára osztották: a *kung t'ien*-re, vagyis „társadalmi földre", és a *szï t'ien*-re, vagyis „magánföldre". A kung t'ient az egész közösség együttes munkával művelte meg; a termést a közösség vezetője a körzet kormányzójának szolgáltatta be, az pedig az egész körzetből begyűjtött termést a fővárosba, a jin királynak továbbította. A szï t'ien, vagyis magánföld az egyes családok egyéni használatában volt. Ezeknek a földeknek a termése a szabad közösségi tagok szükségleteit elégítette ki. A magánföldek azonban nem voltak birtokosaik magántulajdonában.

ÁLLAMREND

A rabszolgatartó Sang—Jin-állam — a rabszolgatartók uralmának eszköze — fennállásának aránylag hosszú ideje alatt jelentős változásokon ment keresztül. A korai időszakban még megőrizte a nemzetségi-törzsi katonai demokrácia csökevényeit; erről tanúskodik többek között a vének tanácsa. A további fejlődés során azonban despotikus vonásokat vett fel és a király egyedül gyakorolt minden hatalmat.

Az állam egész földjének legfőbb tulajdonosa névleg a király volt, az első a nagy rabszolgatartók sorában, aki egyben a legfőbb katonai parancsnok és a főpap tisztségét is viselte. A király tekintélyét erősítette a vallás is, mely a néptömegek előtt isteni származású, természetfölötti lénynek, az „ég (az isten) fiának", a mennyeiek akaratából az „ég alatti ország" kormányzójának tüntette fel

az uralkodót. Jellemző, hogy a „*wang*" (király) jele az egyeduralom nagyságának eszméjét tükrözi. Így például, kezdetben a megfelelő hieroglifa két elemből állt: a „nagy" és „egyedüli" jeléből. Később a „nagy" fogalmát ebben a jelben az ég rajzával helyettesítették, ami kapcsolatban állt a király isteni származására vonatkozó vallásos elképzeléssel.

A jin császárok álltak az államapparátus élén. A Jin-időszak államapparátusának szerkezeti felépítéséről nincsenek részletes adataink; a csont- és bronzfeliratok is csak egyes terminusokat említenek, amelyeket tisztségek, leginkább katonai rangok elnevezésének tekinthetünk. A sokkal későbbi időkből származó irodalmi emlékek szerzői bővebben írnak a Jin-idők bonyolult államapparátusáról, de adataikat óvatosan kell kezelnünk, mert az eddig megfejtett régi csontfeliratok nem erősítik meg őket.

A hadseregre és a börtönre — az állam e két elmaradhatatlan eszközére — szintén találunk utalásokat a csontfeliratok szövegeiben. A hadseregre és az elnyomó államapparátusra támaszkodó királyok könyörtelenül leszámoltak az engedetlenekkel. A fentebb említett feliratokban egész sor olyan hieroglifát találunk, amelyek a büntetés és kivégzés különböző módjait ábrázolják: máglyahalált, akasztást, felnégyelést, megvakítást, élve eltemetést. Alkalmaztak „enyhébb" büntetéseket is: levágták a bűnös orrát, lábát, kezét, fülét, kiszúrták a szemét stb. Néhány jel görnyedt, két kezénél fogva kalodába zárt embert mutat, más jelek faládába vagy gödörbe — sajátos verembörtönbe — zárt, kalodába préselt embert ábrázolnak. Irodalmi emlékek is utalnak arra, hogy néhány ilyen büntetést már a Jin-időkben is alkalmaztak.

A TÁRSADALOM SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE

A Sang—Jin-állam két alapvető osztályból állt: a rabszolgatartók és a rabszolgák osztályából. Ezenkívül voltak még szabad közösségi földművesek.

A rabszolgatartók osztálya a világi rabszolgatartó arisztokráciából, a rabszolgatartó papi előkelőségekből és a jinek által meghódított törzsek rabszolgatartó arisztokráciájából állt. A világi rabszolgatartó arisztokrácia elsősorban a király fiaiból és rokonaiból, továbbá ezek híveiből tevődött össze. A csontfeliratokon ezeket *hou*, *nan*, *cï* vagy *po* névvel jelölik. E kifejezések már az osztályok előtti társadalomban is használatosak voltak, most azonban megváltozott a tartalmuk, és az előkelők címeivé lettek.

A *hou* kifejezés eleinte a nemzetség vagy törzs fejszait, katonai parancsnokait jelölte; a Jin-időszakban minden valószínűség szerint a király katonai parancsnokait jelentette, akiket az uralkodó a határmenti területek védelmére küldött ki. A feliratokon mindig azokkal a földterületekkel együtt említették őket, amelyeket feltehetőleg igazgattak. A jósfeliratok tanúsága szerint ugyanazon a területen a houn kívül a királynak más képviselői is voltak, többek között a király fia, aki nyilván e föld kormányzója lehetett.

A *po* — szó szerinti fordításban „nagybácsi" — most katonai parancsnokot, „területkormányzót" jelentett; a po a houk fölött állt, mivel egyidejűleg több hounak is parancsnoka lehetett.

A *cï* kifejezés, amelynek jelentése „fiú", most a hercegek jelölésére szolgált, akiket királyi apjuk szintén egyes területek kormányzóivá nevezett ki. A jin feliratokban a cï jele egyes helységnevekkel együtt is előfordul, Szung cï vagy Cseng cï például ezt jelentette: „Szung terület hercege", vagyis a Szungba kiküldött királyfi; „Cseng terület hercege" és így tovább. Később a cï jelét az arisztokratikus címek jelölésére kezdték használni, függetlenül attól, hogy e címek tulajdonosa királyi herceg volt-e vagy sem.

Egyes meghódított törzsek vezérei szintén megkapták, a hou, po megtisztelő címeket, különösen a Jin-korszak vége felé, amikor e birodalom meggyengült, a szomszédos törzsek pedig megerősödtek.

A papi rabszolgatartó arisztokráciát a tulajdonképpeni papok, továbbá a jósok és a varázslók alkották. Ezek kiemelkedő politikai szerepet játszottak a Sang—Jin-államban, és az uralkodó osztályt — amelyhez maguk is tartoztak — segítették abban, hogy féken tarthassa a rabszolgákat és a szabad közösségi tagokat.

A lakosság zöme szabad közösségi tagokból, vagyis szabad földművesekből állt, akik nagy szerepet játszottak a Jin-állam társadalmi viszonyaiban. Az ősi kínai irodalmi emlékek különféle néven említik őket. Az „Okiratok könyvé"-ben („Su king")[1] például a „nép" *(min)*, „kisember" *(hiaomin)* stb. néven szerepelnek. A szabad közösségi tagok nemcsak a társadalom egyik alapvető termelő rétegét alkották, hanem jelentős politikai erőt is képviseltek, amellyel a rabszolgatartók uralkodó osztályának feltétlenül számolnia kellett.

A rabszolgákat a jin társadalomban állatoknak, barmoknak tekintették; eladhatták, elajándékozhatták, megölhették őket. Bélyeget sütöttek rájuk, nehogy megszökhessenek, kalodába zárták kezüket és lábukat, átfúrták orrcimpájukat, levágták fülüket, összeszíjazták nyakukat és lábukat. Velük végeztették a legnehezebb és legpiszkosabb munkákat. Az is előfordult, hogy állatok helyett rabszolgákat öltek meg áldozatul. Az egyik jósfeliraton például ezt olvassuk: „Sebesült rabot áldozunk fel". Egy másik feliraton, amely esőt jósol aszály idején, a következő mondat található: „Megégetünk egy rabszolgát, hogy eső hulljon a földre." A jin főváros feltárása során talált megégett embercsontok is az emberáldozat szokásáról tanúskodnak.

OSZTÁLYELLENTÉTEK A JIN TÁRSADALOMBAN. A JIN-ÁLLAM VÁLSÁGA

Akkoriban a rabszolgák leginkább oly módon tiltakoztak az elnyomó rabszolgatartók ellen, hogy megszöktek gazdájuktól. A csontfeliratokon — különösen a Sang—Jin-birodalom végéről származó feliratokon — a rabszolgatartók gyakran kérdezik a jóshelytől, hogy rabszolgáik nem fognak-e megszökni. Wu Ting uralkodása idejéből például ilyen feliratokat találunk: „Megszöknek-e rabszolgáim?", vagy: „Elveszítem-e rabszolgáimat?" Hasonló tartalmú feliratok maradtak ránk Wu Ji és Wen Ting uralkodása idejéből is (i. e. XII. század).

A rabszolgák aktív harcáról a források nem beszélnek, de a tönkrement szabadok tiltakozásáról vannak adataink. Amikor például P'an Keng király (i. e. 1401—1373) 1388-ban elhatározta, hogy a fővárost a Sang (Jin) nevű új helyre helyezi át, és sok lakost telepít oda, döntését alattvalói elégedetlenkedve fogadták. A „Su king" erről a következőket közli: „Jin népe sóhajtozott, szomorkodott és zúgolódott, s nem akart új helyre költözni."

Kínai források elszórt közléseiből arra következtethetünk, hogy a Sang—Jin-állam rabszolgatartó társadalmában a belső ellentmondások erre az időre már nagyon kiéleződtek. Az egyre gyakoribbá váló háborúk, a rabszolgák és a szegény szabadok kizsákmányolásának fokozódása — mindez az osztályharc fokozódását és a Jin-állam válságának erősödését vonta maga után. Szï-ma C'ien gyakran nyilatkozik kedvezőtlenül Jin királyairól. Különösen élesen elítéli — de nemcsak ő, hanem más kínai források szerzői is — az utolsó jin uralkodót, Sou Szin (más néven Ti Szin) királyt, aki 1154-től 1122-ig uralkodott. Ez a király — úgymond — egyre növelte az adókat és a beszolgáltatási terheket, mire „a nép zúgolódott". A király és az előkelők között is kiéleződött a harc. „A csuhouk katonai parancsnokok) között — mondja Szï-ma C'ien — olyanok is voltak, akik fellázadtak."

[1] A „Történelmi hagyományok könyve" vagy más néven „Okiratok könyve" a konfuciánus irodalom klasszikus emléke. Összeállításának pontos dátumát nem ismerjük, de a könyv már Konfucius (i. e. VI—V. század) idején megvolt. Később átszerkesztették, s ebben az átszerkesztett formájában maradt ránk. Több fejezetét az i. e. V—III. században állították össze. A műben szereplő adatok részint az ősközösségi rendre, részint a rabszolgatartó társadalomra vonatkoznak.

A „Su king" közvetlenül is utal arra, hogy abban az időszakban (i. e. XII. század) felkelések törtek ki az előkelők és a néptömegek körében egyaránt. Így például a „Wei kormányzója" című fejezetből (az utolsó jin király testvéréről van szó, aki adományképpen Wei területet birtokolta) megtudjuk, hogy a király önkényuralma általános elégedetlenséget idézett elő. Egy helyütt a következőket olvassuk: „Ennek okáért a hiaomin (a kisember, vagyis a szabad közösségi tagok tömege) felkel és ellenségeskedik, s Jin (birodalma) most elvész (elpusztul)..."

A Sang—Jin-állam ekkor már haláltusáját vívta. Elegendő volt egy erősebb lökés, hogy az egész birodalom összeomoljon. Ezt a lökést a csou törzs adta meg, melyet a Sou Szin (Ti Szin) király ellen fellázadt jin rabszolgatartó arisztokrácia egy része is támogatott.

A CSOU-TÖRZS ERŐSÖDÉSE. A SANG—JIN-BIRODALOM BUKÁSA

A Sang—Jin-birodalom fennállásának egész ideje alatt hadakozott a szomszédos kínai törzsekkel. A jinek sok ilyen törzset leigáztak, s ezeket részben a birodalomba olvasztották, részben pedig rabszolgává tették. Más, erősebb törzsek megőrizték létüket, de a Sang—Jin-államtól függtek. A jinek nem változtatták meg e törzsek társadalmi rendjét, meghagyták régi vezetőiket, tiszteletbeli címeket adományoztak nekik, de arra kötelezték őket, hogy sarcot küldjenek a jin királyoknak. E törzsek között elsősorban a csou, a k'iang és a su törzset kell említenünk. Amint ezek a törzsek megerősödtek, beszüntették a sarcfizetést, sőt gyakran betörtek a Jin-birodalom területeire.

Wu Ting uralkodása idején gyakran folyt háború a nyugati k'iang és su törzsekkel, amelyek kereken megtagadták az adófizetést. A Jin jóscsontokon sok ilyesfajta felirat olvasható: „A király megparancsolja... (itt kovetkezik a címzett neve), hogy keljen hadra a k'iangok ellen." A jin királyoknak időnként sikerült legyőzni a lázongó törzseket, de győzelmeiket nem koronázta tartós béke.

Sou Szin (Ti Szin), az utolsó jin király uralkodása idején a törzsek felkelései még veszedelmesebbé váltak. A zsenfang torzs leverésében maga a király is részt vett, amiről egész sor csont- és bronzfelirat tanúskodik. A zsenfang torzs leverése után újabb veszély ütötte fel a fejét, s ez még fenyegetőbb volt: a csouk vezetésével egész törzsszovetség alakult a jinek ellen.

A csou törzs Hiao Ji, jin király (1352—1324) uralkodása idején nyugatról keletre, C'i területére (a mai C'isan járás teruletére, Senszi tartományba) vándorolt át. A XII. századra már tartósan letelepedett a Wei folyó volgyében, ahol foldműveléssel és állattenyésztéssel (elsősorban sertéstenyésztéssel) foglalkozott. A csouk ismerték a fémöntést, a fonást-szövést és egyéb kézműves ágakat, s társadalmi viszonyaik már osztályviszonyok voltak. A csou törzs megváltozott hadviselése a rabszolgarendszer fejlődéséről tanúskodik: háborúik célja elsősorban rabszolgaszerzés volt. Wang csou vezér ezekkel a szavakkal búcsúztatta harcosait a jinek elleni utolsó hadjárat küszöbén: „Sang földjén ne támadjátok meg azokat, akik átállnak hozzánk; dolgozzanak azok nyugati foldjeinken". Egyébként a csou törzs vezérei már a nomád törzsek ellen viselt hadjárataik alkalmával is zsákmányoltak rabszolgákat.

A csou törzs vezérei szoros kapcsolatban álltak a jin királyokkal, és sarcot fizettek nekik. Ha a csou vezérek segítették a jin királyokat a többi törzs elleni háborúban, gyakran földet, vagyont, rangot kaptak; a jin uralkodó teljhatalmat biztosított nekik az engedetlen törzsek megbüntetésében stb.

Wen Ting jin király (1194—1191) uralkodása idején a csou törzs számos más törzs leigázásával növelte erejét. Északnyugaton leigázta a jancing törzset és más törzseket, északnyugaton pedig sok kisebb törzs önként hódolt be.

Az utolsó jin királyok alatt (Ti Ji, 1191—1154; Sou Szin [Ti Szin], 1154—1122) a csou birtokok jelentős mértékben kibővültek. A csou törzs vezetésével számos törzs egyesült harcra a Jin-

állam ellen. Sou Szin is harcba szólította a még el nem szakadt törzseket, valamint a királyhű kormányzókat és katonai parancsnokokat (hou, po). A két ellenséges sereg a Muje-folyónál csapott össze, ott vívták meg a döntő ütközetet. A jinek vereséget szenvedtek, s fegyvereiket elhajigálva megadták magukat az ellenséges csapatoknak, amelyek élén Wu Wang, a csou törzs vezére állt. Sou Szin, a Jin-dinasztia utolsó királya öngyilkossággal vetett véget életének.

Így verték le a Sang-birodalmat. Helyette a csou törzs alapította újabb birodalom lépett a történelem színpadára; ezért a kínai történelem következő nagy időszakát (i. e. XII—III. század) Csou-korszaknak nevezzük.

XIII. FEJEZET

EURÓPA ÉS ÁZSIA TÖRZSEI AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN

Azokon a hatalmas európai és ázsiai területeken, ahol nem alakultak rabszolgatartó államok, az i. e. III. és II. évezred határán szintén megfigyelhető a bronzöntés fejlődése. Az i. e. III. évezred második felében Eurázia sok területén — a Jenyiszejtől egészen a Pireneusi-félszigetig — fellendült az állattenyésztés, ami mélyreható társadalmi változásokat idézett elő. A matriarchális nemzetségi viszonyok pillérei megingtak; egyes törzsek jószágállománya jelentősen megnövekedett, s a legelők miatt egyre gyakrabban háborúskodtak egymással. Ez az oka annak, hogy sok helyütt magas földsáncokkal és árkokkal körülvett, nagy kiterjedésű megerősített települések keletkeztek, például a Rajna felső szakaszának vidékén és Nyugat-Franciaországban.

Az európai és észak-ázsiai törzseknél a bronzkor általában az i. e. II. évezredet ölelte fel, de a legtöbb törzsnél még az I. évezred elején is folytatódott. Közben kifejlődtek a patriarchális nemzetségi viszonyok, s a férfi uralkodó helyzetbe jutott a családon és a nemzetségen belül. E változások gazdasági alapja az állattenyésztés jelentőségének fokozódása, a termelőerők általános fellendülése, s elsősorban a fémmegmunkálás fejlődése volt. Fontos szerepet játszott még ebben a folyamatban az ekés földművelés fokozatos elterjedése, aminek egyre több nyoma fedezhető fel a bronzkorban; a régészeti tudomány további eredményei bizonyára még inkább megerősítik majd ezt a megállapítást.

A patriarchális családfők vezetése alatt álló nemzetségi közösségek akkoriban népes törzsekben egyesültek, s tágas térségeket foglaltak el, amelyeket erdők, folyók és tavak választottak el más törzsek területeitől. A törzsek élén a férfiak népgyűlése állt. Amikor azonban a törzs létszáma megszaporodott, s különösen amikor több törzsből álló szövetségek alakultak, a népgyűlés elvesztette eredeti jellegét. Ekkor a népgyűléseken már csak a színhelyhez legközelebb élő nemzetségi közösségek tagjai vettek részt. A többieket az egyes közösségek vezetői és katonai vezérei képviselték. A vagyoni rétegeződés következtében a nemzetségi előkelők rétege megerősödött, elkülönült a törzs tömegétől, s egyre inkább kezében összpontosult a gazdasági erő, a vagyon, a hatalom és a vallási szertartások irányítása. Az egyes közösségek vezetői és katonai vezérei gyakran papok is voltak egy személyben.

A BRONZKORSZAK KULTÚRÁINAK LEGFONTOSABB ELTERJEDÉSI TERÜLETEI AZ I. E. II. ÉVEZRED ELEJÉN

Ha rápillantunk Európának és Ázsiának az i. e. II. évezred elején kialakult térképére, akkor a következő kép tárul elénk (figyelmen kívül hagyva az ókori rabszolgatartó államokat): a Jenyi-

szejtől keletre a Bajkálvidék és a sztyeppek tágas térségeit már az eneolit korban az úgynevezett glazkovói kultúra emlékeit ránk hagyó lakosság foglalta el (ezt a kultúrát egyik lelőhelyéről, Irkutszk külvárosáról nevezték el, melynek azelőtt Glazkovo volt a neve); e kultúrában felfedezhetők az északkínai korai bronzkori kultúrával való kapcsolat első jelei.

Kazahsztán egész óriási területén, valamint Nyugat-Szibériában és az Urál déli részén, a sztyeppes és erdős-sztyeppes vidékek tágas térségein azok a törzsek éltek, amelyek az úgynevezett andronovói[1] kultúra emlékeit hagyták ránk; ez a kultúra általában meglepően egyöntetű az egész hatalmas területen. Nyugatra, az Alsó- és Középső-Volgavidék egész térségében a Fekete-tengertől egészen a Dnyeperig, délen pedig a mai Ogyessza térségéig húzódó sztyeppeken, s fel az Oka medencéje által határolt erdős sztyepp-övezetben azok a törzsek laktak, amelyek az andronovói kultúrához külsőleg nagyon közel álló, úgynevezett „gerendaépítményes sírok kultúrájának"[2] hordozói voltak. Közép-Ázsiában — a helyi kultúrák fejlődésével párhuzamosan — a bronzkorszak folyamán egyre nagyobb méretekben terjedtek el olyan elemek, amelyek rokon vonásokat mutatnak Szibéria és Kazahsztán andronovói kultúrájával. Tovább fejlődtek az Iráni-fennsík kultúrái is, melyek Elő- és Belső-Ázsia kultúráival voltak kapcsolatban.

Észak-Kaukázus területén a mai tudomány rendszerint több bronzkori kultúrát különböztet meg, de ezek mind kapcsolatban álltak egymással. A Grúziában és Örményországban feltárt emlékek sok rokonvonást mutatnak az észak-kaukázusi kultúrák emlékeivel.

A Volga és az Oka közötti nagy területen letelepedett törzsek az úgynevezett fatjanovói kultúra emlékeit hagyták ránk. A Dnyeper alatti területek középső részét már az eneolit korban az úgynevezett közép-dnyeperi kultúra törzsei népesítették be. A tovább északnyugatra — Volhyniától Lengyelország északi részéig és az Elba középső szakaszáig lakó törzsek kultúrái a bronzkorszak elején még mindig rokonságban voltak egymással.

Európa középső részén — a mai Csehországban, Alsó-Ausztriában, Sziléziában, Szászországban és Thüringiában — az unětice kultúra[3] képviselői laktak. Később ez a kultúra a legfontosabb unětice törzseknél a lausitzi kultúrává[4] fejlődött, és még nagyobb területeket ölelt fel, mind Németországban és Lengyelországban, mind pedig délen, a Duna-medence térségében. Magyarország területén a bronzkori kultúra különleges, és a Balkán révén a krétai—mykénéi civilizációval kapcsolatban álló központja alakult ki.

Rokon kultúrák egyik csoportjának fontos területe volt a bronzkorszak elején Olaszország északi része, Franciaország és a Pireneusi-félsziget, ahol már az eneolit korban kialakult az ókori európai fémmegmunkálás egyik legnagyobb központja. A bronzkorszak elején a Pireneusi-félsziget déli részét egységes kultúrát (az úgynevezett el-argari[5] kultúrát) képviselő törzsek népesítették be. Átfogó kulturális egység jellemezte a Brit-sziget törzseit is. A művelődéstörténeti sajátosságoknak ez az i. e. II. évezred elejére kialakult képe persze nem maradt meg változatlanul.

Később szó lesz az akkori kultúrák legjelentősebb központjairól s az évszázadok folyamán történt változásokról.

[1] Nevét az első lelőhelytől, Kransznojarszk terület acsinszki járásának Andronovo nevű falujától kapta.

[2] Az elnevezés a kurgánok jellegzetes gerendaépítményes sírjaira utal.

[3] Nevét az Unětice falu mellett feltárt nagy temetőről kapta.

[4] A lausitzi kultúra elnevezését Németország egyik vidékéről, Lausitzról kapta. Itt találták az első, a kultúrára jellemző temetkezéseket.

[5] Első lelőhelye a dél-spanyolországi El-Argar.

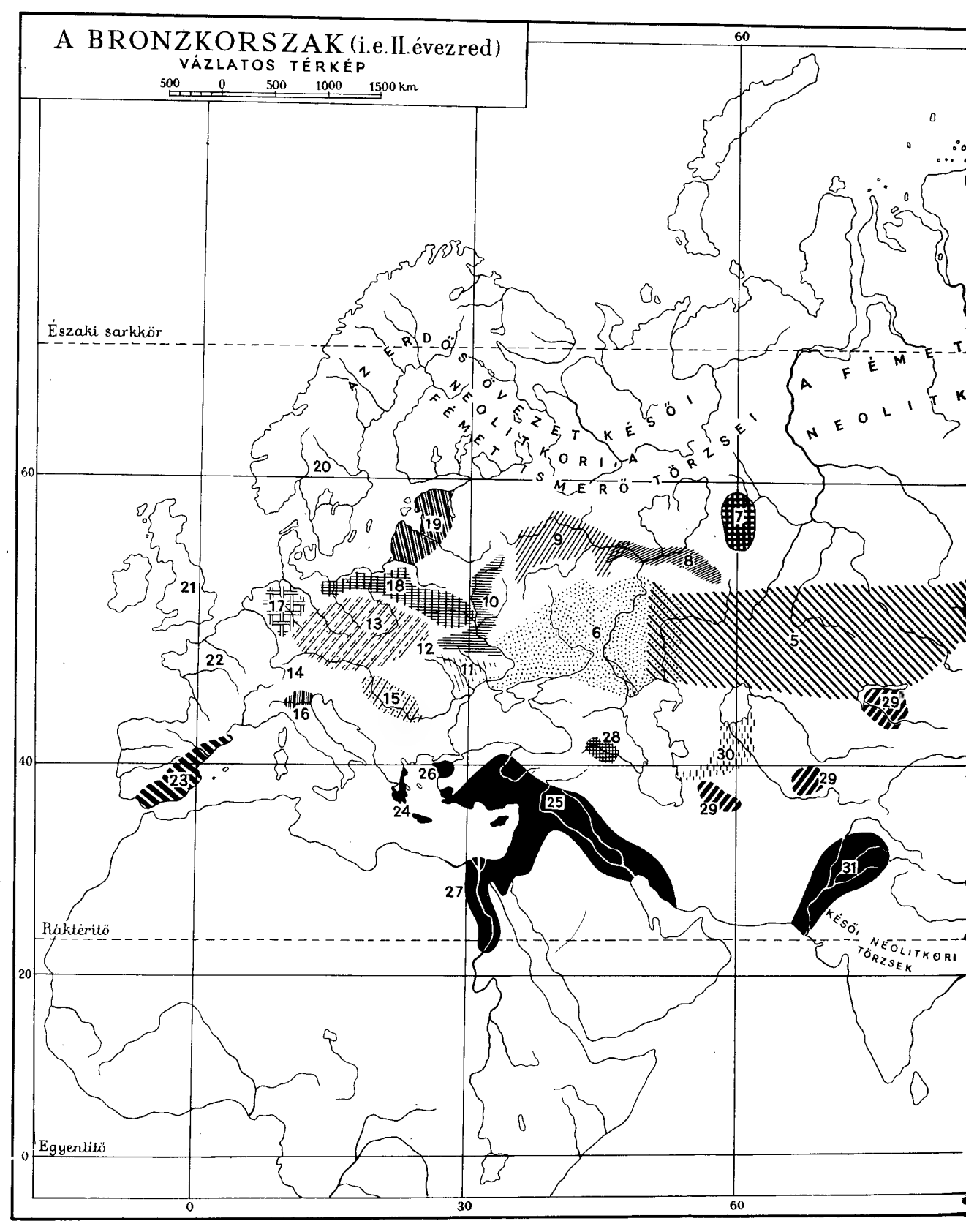
A BRONZKORSZAK (i.e. II. évezred)
VÁZLATOS TÉRKÉP
500 0 500 1000 1500 km
Északi sarkkör
Ráktérítő
Egyenlítő
0
20
40
60
0
30
60
AZ ÉRDŐSÖVEZET KÉSŐI NEOLITKORI A FÉMETTISMERŐ TÖRZSEI
A FÉMET
NEOLITK
KÉSŐI NEOLITKORI TÖRZSEK
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31

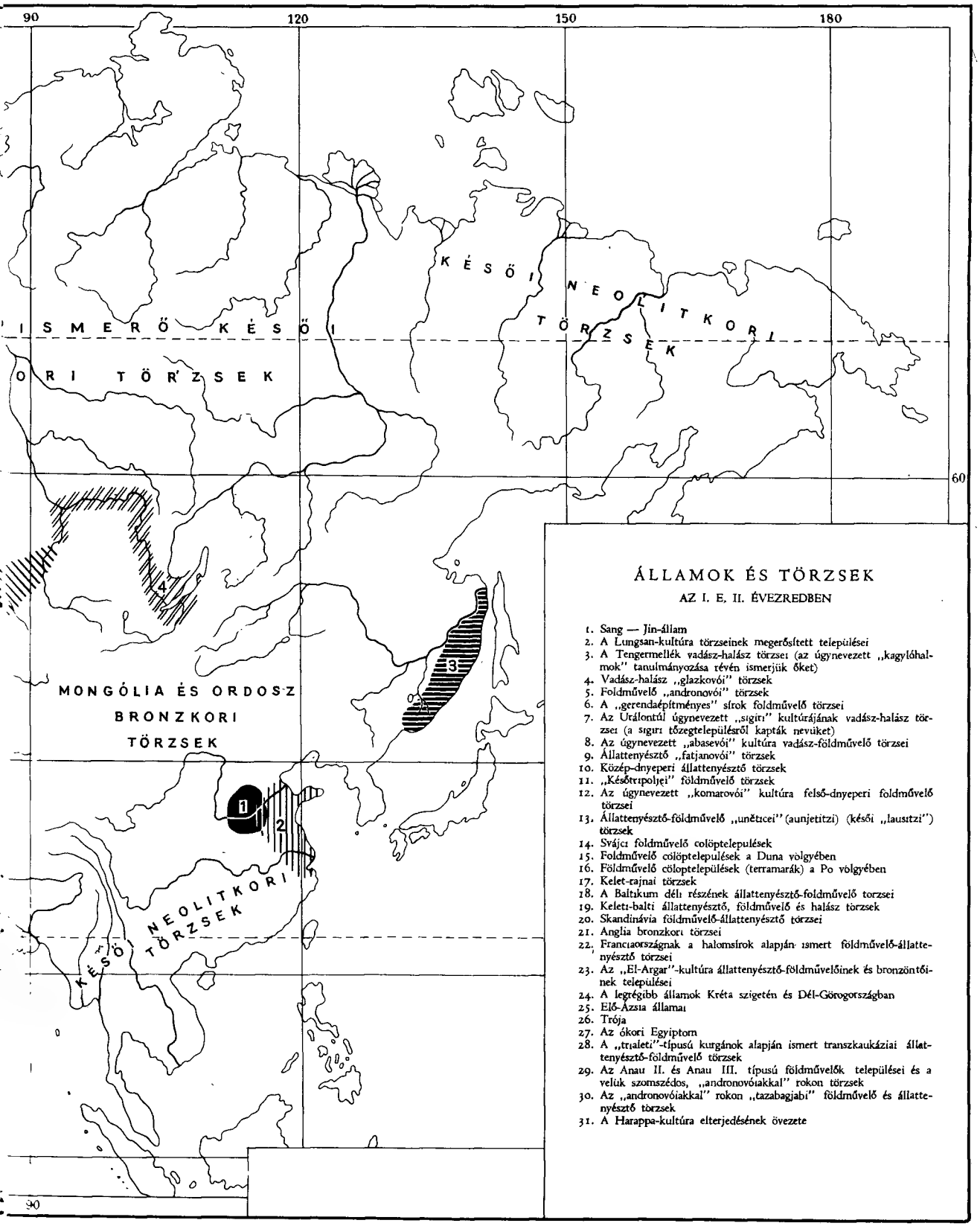
90
120
150
180
60
90
ISMERŐ KÉSŐI
ORI TÖRZSEK
KÉSŐI NEOLITKORI
TÖRZSEK
MONGÓLIA ÉS ORDOSZ
BRONZKORI
TÖRZSEK
KÉSŐI NEOLITKORI
TÖRZSEK
1
2
3
4
ÁLLAMOK ÉS TÖRZSEK
AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN
1. Sang — Jin-állam
2. A Lungsan-kultúra törzseinek megerősített települései
3. A Tengermellék vadász-halász törzsei (az úgynevezett „kagylóhalmok" tanulmányozása révén ismerjük őket)
4. Vadász-halász „glazkovói" törzsek
5. Földművelő „andronovói" törzsek
6. A „gerendaépítményes" sírok földművelő törzsei
7. Az Uralontúl úgynevezett „sigiri" kultúrájának vadász-halász törzsei (a sigiri tőzegtelepülésről kapták nevüket)
8. Az úgynevezett „abasevói" kultúra vadász-földművelő törzsei
9. Állattenyésztő „fatjanovói" törzsek
10. Közép-dnyeperi állattenyésztő törzsek
11. „Későtripoljei" földművelő törzsek
12. Az úgynevezett „komarovói" kultúra felső-dnyeperi földművelő törzsei
13. Állattenyésztő-földművelő „unětici" (aunjetitzi) (késői „lausitzi") törzsek
14. Svájci földművelő cölöptelepülések
15. Földművelő cölöptelepülések a Duna völgyében
16. Földművelő cölöptelepülések (terramarák) a Po völgyében
17. Kelet-rajnai törzsek
18. A Balkánum déli részének állattenyésztő-földművelő torzsei
19. Keleti-balti állattenyésztő, földművelő és halász törzsek
20. Skandinávia földművelő-állattenyésztő törzsei
21. Anglia bronzkori törzsei
22. Franciaországnak a halomsírok alapján ismert földművelő-állattenyésztő törzsei
23. Az „El-Argar"-kultúra állattenyésztő-földművelőinek és bronzöntőinek települései
24. A legrégibb államok Kréta szigetén és Dél-Görögországban
25. Elő-Ázsia államai
26. Trója
27. Az ókori Egyiptom
28. A „trialeti"-típusú kurgánok alapján ismert transzkaukáziai állattenyésztő-földművelő törzsek
29. Az Anau II. és Anau III. típusú földművelők települései és a velük szomszédos, „andronovóiakkal" rokon törzsek
30. Az „andronovóiakkal" rokon „tazabagjabi" földművelő és állattenyésztő törzsek
31. A Harappa-kultúra elterjedésének övezete

AZ ANDRONOVÓI KULTÚRA ÉS A „GERENDAÉPÍTMÉNYES SÍROK KULTÚRÁJÁNAK" TÖRZSEI

A bronzkorszakban hatalmas területet népesítettek be az andronovói kultúrának és a „gerendaépítményes sírok kultúrájának" egymáshoz közel álló törzsei. Eredetileg a Középső-Volgavidéken és az Urál déli vidékén éltek, s kultúrájuk hasonló volt azoknak a törzseknek a kultúrájához, amelyek a katakombás és a sírgödrös kurgánokat hagyták ránk. A bronzkorszak elején szétrajzottak részben kelet felé (a Minuszinszki-völgykatlanig), részben nyugat felé (a Dnyeperig és a Déli-Bug alsó

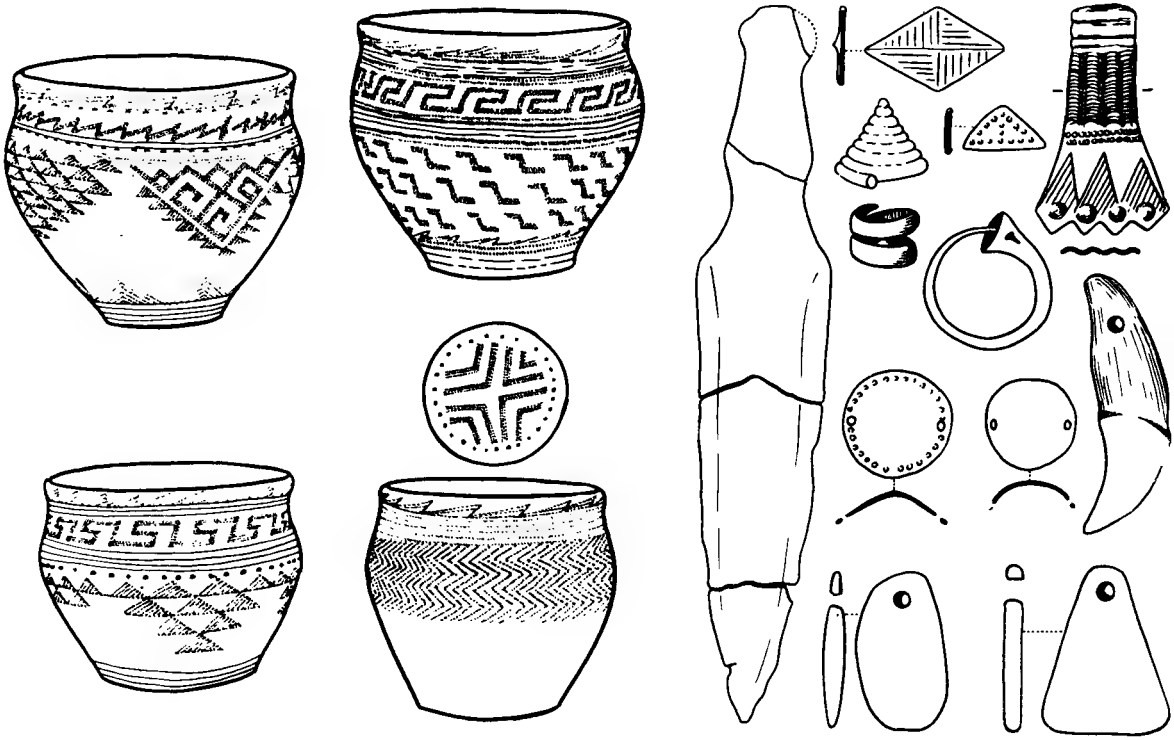

Az andronovói kultúra agyagedényei és bronzeszközei

szakaszáig). E törzsek gazdasági élete már viszonylag magas szinten állt. Tovább fejlesztették az állattenyésztést, és talán ők használták először a lovat háziállatként (eleinte a húsa miatt, majd később szállításra is). Eneolitkori elődeiknél sokkal intenzívebben foglalkoztak földműveléssel. Ez a gazdasági ág határozta meg egész életmódjukat: letelepedettebb életmódot folytattak, és akkora településeken éltek, amelyek például a Volga mentén a bronzkorszak végére elérték a mai nagyobb falvak méreteit, s több kilométer hosszan húzódtak a folyók mentén. A jószágot télen istállókban tartották. A Tobol-folyónál, Alekszejevszk falu környékén feltárt andronovói településen karámok maradványai is előkerültek, amelyek nagyon hasonlítanak a későbbi kazah téliszállások fedett karámjaihoz. Az andronovói és a „gerendaépítményes sírok kultúrájához" tartozó települések lakói közösségben éltek, amely maga termelt meg mindent, amire szüksége volt. Tarka szöveteket szőttek, sapkákat kötöttek, feldolgozták a bőrt és a szőrmét, ruhát és cipőt varrtak. Szerszámaikat is maguk készítették kőből, csontból, fából és fémből.

Az agyagedények házi készítése a tökéletesség magas fokát érte el, különösen az andronovói kultúra törzseinél. A karcsú korsókat jól fényezett felület és szép mértani díszítés jellemzi, mely a közép-ázsiai szőnyegek bonyolult mintáira emlékeztet.

A bronz megmunkálása már magas fejlődési fokot ért el; a „gerendaépítményes sírok kultúráját" létrehozó törzsek korai temetkezéseiben öntőformákat találtak olyan bonyolult szerszámok készítéséhez, mint a harci szekerce, amelynek jellegzetes típusa az i. e. II. évezred elején hatolt be Mezopotámiából a Kaukázuson keresztül a mai Szovjetunió déli vidékeire. Bronzból öntötték tőreiket, kopjáikat, nyilaikat és ékszereiket (fülbevalókat, karkötőket és ruhákra varrt lemezkéket) egyaránt.

E kultúra korai időszakában a bronzot valószínűleg házilag öntötték. Később azonban, ahogy az öntés technikája fejlődött és a készítmények formája bonyolultabbá vált, már külön szak-

A „gerendasíros" kultúra agyagedényei, nyélnyújtványos fejsze és bronztárgyak

emberek, öntők kezdtek foglalkozni a bronzöntéssel. Egyes bronzöntő mesterek a közösségi településeken maradtak, s a közösség szükségleteit elégítették ki, mások viszont fokozatosan elszakadtak a közösségtől, s vándormesterek lettek: megrendelésre dolgoztak, és saját szerszámaik, nyersanyaguk és félkész gyártmányaik voltak. Az i. e. II. évezred végére az ilyen vándormesterek száma különösen megszaporodott.

Sok olyan raktár maradt ránk, amelyből különféle öntőformák, bronzlapok, kész szerszámok és fegyverek kerültek napvilágra. Ilyen raktárakat a „gerendaépítményes sírok kultúrájához" tartozó törzsek területein, továbbá Nyugat- és Dél-Szibéria, valamint Kazahsztán sok részén is találtak.

Mint már említettük, a vándormesterek sorra járták az egyes közösségeket, s termékeikkel élénk csereügyleteket bonyolítottak le. De magán a közösségen belül is megindult a csere, ami

A „gerendasíros" kultúra bronztárgyai
A Szosznovaja Maza-i (a Volga középső folyása mellett) kincsleletből

elősegítette a vagyoni egyenlőtlenség fokozódását. A bronzöntés fejlődése a törzsek közötti csere-kereskedelmet is élénkebbé tette. Az olyan törzsek és közösségek, amelyeknek lakóhelyén fémlelőhelyek voltak, nagyrészt csupán e fémek feldolgozásával kezdtek foglalkozni. A Szovjetunió sok vidékén találtak ilyen ősrégi fémmegmunkálótelepeket. Példaként megemlítjük a Szemipalatyinszktól északra levő Kalbin-hegyhátat sok ókori rézbányájával, továbbá a Déli-Urál, a Donyec-hegylánc és a Kaukázus számos helyét.

A termelőerők nagyfokú fellendülése nyomán bonyolultabbá váltak a társadalmi viszonyok. Fokozatosan kialakult a törzsi arisztokrácia, amely gazdagsága révén a törzs többi tagja fölé emelkedett. Ez a réteg mindinkább saját jogának tekintette a társadalmi tisztségek betöltését, s külön részt követelt a hadizsákmányból. Erről tanúskodnak a bronzkor végéről származó raktárak, amelyekben drága és ritka tárgyakat találtak, főként fémből vagy értékes kőfajtából készült fegyvereket (nyílhegyeket, tőröket és baltákat).

Bronzkori ember Kazahsztánból és Dél-Szibériából
Andronovói kultúra
M. M. Geraszimov rekonstrukciója

A törzsi előkelőségek kiemelkedésének beszédes bizonyítékai a ránk maradt hatalmas kurgánok. Az egyik ilyen kurgán Sztyepnij város közelében, a „Három fivér" nevű határrészen van. Hatalmas méretei — magassága mintegy 15 m — arra vallanak, hogy nagyon előkelő személyt temettek e roppant földhányás alá, hiszen a kurgán megépítésén több száz embernek kellett dolgoznia. Ugyanilyen hatalmas kurgánt találtak ebből a korból a Dnyeper alsó folyása mentén, Lepetyih falu mellett; ez a kurgán az úgynevezett „Széles sír". A szerény és egyszerű sírok közül kiemelkedő nagy kurgánok szép számmal találhatók Közép-Kazahsztán sztyeppjein is; belsejükben tágas kősírboltokban gazdag sírleletekre bukkantak.

A települések és a kurgánok tanulmányozása azt mutatja, hogy az andronovói kultúra tör-

zseinél már igen sok kialakult azokból a sajátos elemekből, amelyek később, az i. e. VI—IV. században, a görögök által saka és sauromata néven ismert törzsek kultúráját jellemezték. Az andronovóiak és a sauromaták csontvázainak antropológiai vizsgálata szintén azt mutatja, hogy genetikailag rokonságban álltak egymással. Mindez indokolttá teszi azt a feltevést, hogy az andronovói kultúra törzsei nyelvükben is közvetlen elődei voltak a saka és sauromata törzseknek, vagyis az indoeurópai nyelvcsalád iráni ágának egyik nyelvét beszélték. Az ősi szkíta, sauromata (később szarmata) és saka nyelv — a mai nyelvek közül pedig az oszét, amely a szarmata nyelv egyik nyelvjárására vezethető vissza — az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni nyelveinek keletiráni alcsoportjához tartozik.

Az i. e. II. évezred második felében az andronovói törzsek messze szétrajzottak dél felé: megjelentek Dél-Kazahsztánban és Kirgiziában, ahol nagy számban maradtak ránk az andronovói kultúra emlékei. Az andronovóihoz hasonló kultúrájú törzsek akkoriban nemcsak Horezmban jelentek meg, hanem Belső-Ázsia déli részén is, egészen a mai Afganisztán és Irán határáig.

A DÉL-SZIBÉRIAI ÉS KÍNAI TÖRZSEK KAPCSOLATAINAK MEGERŐSÖDÉSE

Az andronovói törzsek által lakott keleti területek kultúrája az i. e. II. évezred végén már annyira eltér a nyugati területek kultúrájától, hogy a régészek a Jenyiszej középső szakaszának mentén és az Altaj vidékén kialakult kultúrát különválasztották és karaszuki kultúrának nevezték el. Ez a nagy eltérés a legutóbbi időkig érthetetlen volt a tudósok előtt. Valóban, igen szembetűnő változások mentek végbe. Megváltozott az agyagedények alakja; a legtöbb bronztárgy egészen más formájú lett, mint az andronovói tárgyak; a gazdaság területén a földművelés mellett különleges szerephez jutott az állattenyésztés, elsősorban a juhtenyésztés; a lakosság sokkal mozgékonyabb lett, s testi felépítését tekintve Észak-Kína akkori lakosságával mutatott rokonságot. Mindezek alapján feltehetjük, hogy Dél-Szibéria törzsei magukba olvasztottak olyan törzseket, melyek Észak-Kínából kerültek oda. Ezt a feltevést a karaszuki emlékek további tanulmányozása is igazolta. A karaszuki tőrök, kopják, balták, véső-fejszék, valamint a kinyújtott kézujjakra emlékeztető függődíszek és a különféle fémlemezkék nagyon hasonlítanak a Kínai Nagy Faltól északra fekvő vidékeken talált leletekhez. Viszont számos jellegzetes karaszuki tárgynak — különösen a késeknek, a kettősfogatú kocsik miniatür ábráinak és a kerámika díszítésének — közvetlen ősmintáit a Sang—Jin-birodalom fővárosában, Anjang közelében talált bronztárgyakban és díszítésükben lehet felfedezni. Igazolta ezt a megfigyelést az a tény is, hogy a sajátos karaszuki sztélék (függőlegesen felállított kőlapok) díszítése közvetlenül a Jin díszítésekre vezethető vissza.

A karaszuki emlékek ma több helyi csoport formájában követhetők nyomon: a Bajkál-vidéken, ahol üreges háromlábú Jin edényeket (tripusokat) találtak; a minuszinszki völgykatlanban és az Altaj vidékén, ahol különösen nagy a tulajdonképpeni karaszuki emlékek száma; s végül Kazahsztánban — Szemipalatyinszk és a Zajszan-tó környékén. Kínai krónikák utalásai szerint éppen ezekre a helyekre rajzottak szét a kínaiakkal rokon ting-ling törzsek, melyek azelőtt Észak-Kína területén laktak. Nyilvánvaló, hogy Dél-Szibériába magukkal vitték kultúrájuk különféle elemeit, különösen bronzöntési technikájukat; ezeket az elemeket még az ősi Kína lakosságától vették át a Sang—Jin-birodalom korában.

A karaszuki emlékek egészen az i. e. VIII. századig nyomon követhetők. Dél-Szibériában akkor a tárgyak és díszítések új formái kezdtek elterjedni, ami az eurázíai szkítákkal rokon sztyeppi törzsek növekvő jelentőségéről tanúskodik. Ugyanakkor feltűntek az első vastárgyak is, legkorábban az Altaj vidékén.

Azoknak a törzseknek a kultúrája, melyek az i. e. III. évezred végén és a II. évezred folyamán Irán hegyvidékein és Belső-Ázsiában éltek, az eneolitkori kultúra folytatása volt, de az eltelt idő alatt ebben a kultúrában nagy változások történtek. A településeket kezdték falakkal megerősíteni. Az anyagi kultúra gazdagabb és változatosabb lett. A kő- és réztárgyak mellett egyre gyakrabban jelentek meg a bronztárgyak. Nyilván gyors ütemben fejlődött az állattenyésztés, különösen a kisebb lábasjószág tenyésztése; nyáron a jószágot kezdték kihajtani távoli hegyi legelőkre, úgyhogy az állattenyésztés félig nomád jellegű lett. Egyre nagyobb szerepet töltött be a ló, amelynek fokozottabb felhasználása mozgékonyabbá tette az állattenyésztő törzseket. Valószínűleg ezzel függött össze az is, hogy a kasszita törzsek Irán hegyeiből betörtek Mezopotámiába. Ugyanakkor a törzsek egy része továbbra is letelepedett, földművelő gazdálkodást folytatott; ezeken a területeken a földművelés a félig nomád állattenyésztés mellett fejlődött tovább. A letelepedett törzseknél anyagi értékek halmozódtak fel, s megkezdődött a közösségen belüli vagyoni rétegeződés. A kézművesség jelentős fejlődésnek indult. Különösen figyelemre méltó az i. e. II. évezred második feléből származó lurisztáni (Irán) bronztárgyak művészi kidolgozása (lószerszám-alkatrészek, mitikus szörnyeknek és vadállatoknak stilizált figuráival díszített ékszerek stb.). Fejlődésnek indult a kőfaragás és a fazekasság is; a fazekaskorong használata egyre jobban terjedt.

Nyomon követhetjük néhány olyan törzs helyi kultúráját, melyek kulturális rokonságban álltak egymással. Így például Dél-Azerbajdzsán és Kurdisztán lakossága (Göj-Tepe erődítmény stb.) közel állt Kelet- és Közép-Transzkaukázia lakosaihoz. Közép-Irán és Dél-Türkménia előhegységeiben (Tepe-Sialk és Tepe-Hisszar Iránban, Anau déli erődítménye és Namazga-Tepe Türkméniában stb.) a törzseknek önálló, de egymáshoz hasonló kultúrájuk volt. Később indult fejlődésnek a földművelés a Kaszpi-tenger délkeleti szögletével határos övezetekben (a türkméniai Dehisztán vidékén, amelynek települései kulturális vonatkozásban közel állnak az iráni Astrabad körül feltárt településekhez). Horezmben, az Amu-Darja alsó szakasza mentén az eneolitkori halász-vadász kultúrát a tazabagjabi kultúra váltotta fel, mely már állattenyésztők és ekés földművelők kultúrája volt.

Az i. e. II. évezred végére Belső-Ázsiában lényeges változások történtek, amelyeket nyilván az andronovói kultúrával kapcsolatban álló északi törzsek behatolása idézett elő. Az évezred végén Dél-Türkménia régi földművelő településein megszűnt az élet. Ugyanez volt megfigyelhető néhány évszázaddal korábban az Indus völgyében, a Harappa-kultúra városaiban, melyekkel az ősi közép-ázsiai települések bizonyos kulturális kapcsolatban álltak.

Az új földművelő kultúra, melynek képviselői a vasolvasztás megtanulása után kezdték kisajátítani a folyómenti síkságokat, csak az i. e. I. évezred második negyedére hatolt be Belső-Ázsia oázisaiba. Változások figyelhetők meg a kultúra területén Kelet- és Közép-Iránban (amennyire ez megítélhető például a Tepe-Sialk-i erődítmény sírjaiból). E változásokat nyilván azok az északkeletről jött törzsek idézték elő, melyek minden valószínűség szerint az indoeurópai nyelvcsalád iráni ágának dialektusait beszélték.

A BRONZKORSZAK A KAUKÁZUSBAN

Transzkaukázia törzsei már a korai eneolit kortól kezdve állandó kapcsolatban álltak a rabszolgatartó civilizáció elő-ázsiai központjaival. Már említettük, hogy az Ararát körzetéből nagy mennyiségben szállítottak ki obszidiánt, amelyből Mezopotámia és Elám lakói nyílhegyeiket és egyéb tárgyaikat készítették. Ezek a kapcsolatok elősegítették, hogy Transzkaukáziába behatoljanak az ókori Kelet technikájának vívmányai, a tökéletesebb fegyverek és szerszámok. Transzkaukázia

törzsei átvették a Mezopotámiából ismert tőrök, az asszír típusú bronzkard formáját, az ókori keleti szekercéket, egy különleges fejszetípust és sok minden mást, amelyek azután északabbra is elterjedtek. Ugyanolyan típusú baltát használtak például keleten Belső-Ázsia törzsei, északon a „gerendaépítményes sírok kultúrájának" és az andronovói kultúrának a törzsei, nyugaton pedig azok a törzsek, amelyek az i. e. II. évezredben a mai Románia, Bulgária és Magyarország területén telepedtek le. Tudjuk, hogy a transzkaukáziai törzsek kerámikájára is hatással volt az ókori keleti civilizáció. A Transzkaukáziában az i. e. II. évezredben elterjedt rajzos edény (az úgynevezett elari típus[1]) bizonyos mértékben a Mezopotámiában és Elámban használt edények egyik változatának tekinthető. Ezek vörös vagy rózsaszínű edények, főleg sötétvörös díszítéssel; díszítésükben mind délen, mind Transzkaukáziában sok a mértani elem, és gyakran látni rajtuk madáralakot. Az ötvösmunkák és a képzőművészeti alkotások szintén arra vallanak, hogy Transzkaukázia a mezopotámiai, majd később a hettita kultúrával is kapcsolatban állott.

A bronzkori transzkaukáziai törzsek sajátos kulturális fejlődésére különösen jellemző emlékeket tártak fel Közép-Grúziában (Trialeti körzetében), továbbá Örményországban és Azerbajdzsánban. E helyeken a bronzkori településeket gyakran nagy kövekből készült (úgynevezett ciklópikus) falak vették körül. Kőből vagy kőlapokból épült házaikkal ezek a települések eleinte megőrizték a régi közösségi települések arculatát. Később megjelentek a belső erődök, amelyekben a nemzetségi vének és a törzsfők tágasabb házai álltak. Akárcsak az ókori Kelet országaiban, az előkelő rétegek itt sem csupán a külső ellenségtől védték magukat falakkal, hanem törzsük tagjaitól is. Az a tény, hogy a bronzkorszak folyamán a transzkaukáziai települések belső elrendezésében ilyen változások történtek, világosan mutatja a régi ősközösségi rend felbomlását.

A feltárt sírok is az ősközösségi rend bomlásáról tanúskodnak. Trialetiben, a Calka-folyó völgyében sok kurgánt tártak fel, melyek az i. e. II. évezred első feléből és közepéről valók. Számos kurgán egyszerű közösségi tagok szegényes sírjait rejtette magában, de mellettük, hatalmas földhalmok alatt tágas kősírboltok húzódtak meg. A leletekből rekonstruálhatjuk a temetési szertartás egyes mozzanatait; az elhunyt vezért ókori keleti típusú szekéren, fegyvereivel és kincseivel együtt vitték nyughelyére. Az elhunytak gazdagságáról beszélnek a tetemük mellett talált ezüsttőrök, ezüst- és aranyedények, finomművű, ezüstből, aranyból és drágakövekből készített ékszerek és nyakékek. Az edények és ékszerek díszítése meglepően választékos. Például az egyik aranyserleg aranyfonatból készült spirállal fényűzően díszített, féldrágakövekkel kirakott remekmű; egy ezüstserlegen pedig művészi kidolgozású csoport látható: állati maszkokat viselő, farkos ruhákba öltözött emberek vonulnak az oltár és a szent fa felé. Ugyanebben a kurgánban aranyból vert állatszobrokat is találtak, melyek arról tanúskodnak, hogy Transzkaukázia mesterei jól megtanulták Mezopotámia ötvösművészeinek fogásait. Igen jellemző például az a szobor, mely bárányt ábrázol: az állat szemeit gyöngyházból és különböző színű kövekből állították össze, és bitumenbe ágyazták. Trialeti gazdag kurgánjaiból nagy számban kerültek elő igen szép elari típusú edények, melyeken jól látszik az elő-ázsiai kerámikával való rokonság.

Hasonló temetőt tártak fel az örmény Kirovakanban, ahol rengeteg festett edényt találtak. A kiásott bronzfegyverek tökéletesen hasonlítanak a trialeti fegyverekhez. Az egyik tömör aranytálcát ókori keleti stílusban ábrázolt oroszlánok díszítik. E tálca mellett ezüstedények hevertek, melyek nagyon hasonlítanak a trialeti ezüstleletekhez. A Transzkaukázia különböző vidékein talált szórványleletek valószínűvé teszik azt a feltevést, hogy a társadalmi rendnek azok a változásai, amelyeket olyan kifejezően tolmácsolnak a trialeti leletek, ugyanakkor a mai Grúzia, Örményország és Nyugat-Azerbajdzsán sok vidékén is végbementek.

Ezeket a változásokat sok termelési ág további fejlődése idézte elő. Az i. e. II. évezred második

[1] Ez a kerámika-típus a Jereván közelében fekvő Elar falutól kapta a nevét.

felében Transzkaukázia lakói már öntözték a földeket, kertészkedtek, szőlőt műveltek, amellett állattenyésztésük is fejlett volt. Már lótenyésztéssel is foglalkoztak; a korabeli sírokból előkerült bronzzablák azt bizonyítják, hogy a lovat már lovaglásra és kocsihúzásra is használták. A törzsek föld- és zsákmányszerző háborúiról tanúskodik a fegyverművesség fejlődése; a régészeti leletek között a tőrtől a hosszú bronzkardig és egyéb tökéletesebb fegyverekig mindenféle fajtájú fegyver megtalálható. A háborús összecsapások újabb dolgozókat — hadifogoly-rabszolgákat jelentettek a győzteseknek. Az előkelők már el sem tudták képzelni életüket rabszolgák nélkül. Még a sírjukba is magukkal vitték őket; ezeknek a túlvilági életben is „szolgálni" kellett urukat. Példaként említhetjük a Szevan-tó délnyugati partvidékén feltárt egyik kurgán-temetkezést, amelyben a törzs vezérének gazdagon díszített szekere mellett a kocsis csontvázát is megtalálták; a szerencsétlent megölték, hogy urával együtt eltemethessék. Ez nemcsak a rabszolgaságról tanúskodik, hanem arról is, hogy akkoriban a rabszolgák termelő értéke még nem lehetett nagy.

Agyagedények és bronzfejsze
Fatjanovói kultúra
Az ivanovói terület ásatásaiból

Ma már sok hasonló sírt ismerünk Transzkaukáziából, s mind azt bizonyítja, hogy a bronzkorszak elején megkezdődött törzsön belüli rétegeződés olyan új társadalmi viszonyokat eredményezett, melyek a rabszolgák kizsákmányolásán alapultak. Ez a folyamat még erősebb lett akkor, amikor Dél-Transzkaukázia néhány területe az i. e. IX—VIII. században Urartu rabszolgatartó állam birtokába került.

Az Észak-Kaukázusban az i. e. II. évezred folyamán a bronzkori kultúra hatalmas központja fejlődött ki. Ez nagy hatással volt a sztyepp-övezet sok területére — a Volga és a Káma vidékének, továbbá a Volga—Oka közének sok körzetére —, mivel közvetítette az ókori keleti technika vívmányait.

Az i. e. II. évezred végén és az I. évezred elején Észak-Kaukázus törzsei már mesterien értettek a bronzöntéshez, és lassan megtanulták a vas megmunkálási technikáját is. Ebben a vonatkozásban meg kell említenünk a mai Észak-Oszétiát, ahol szép számmal találhatók az úgynevezett kobani kultúra igen jellegzetes emlékei. A sírokból előkerült kiváló minőségű balták, tőrök, kardok, bronzból készült harci övek, domború és gravírozott ábrákkal díszített különféle ékszerek az ottani mesterek nagy szakértelméről tanúskodnak. A kobani leletek között igen sok a bronzzabla, ami azt bizonyítja, hogy a lovat lovaglásra is használták. A fegyverek formáiból meg lehet állapítani, hogy az észak-kaukázusi törzsek akkoriban nemcsak az ókori keleti, hanem a déleurópai bronzkészítményeket is ismerték. A Fekete-tenger keleti és délkeleti partvidékén, Kolchisban (görög névalak) szintéri hasonló bronz-kultúra virágzott.

ARANYCSÉSZE TRIALETIBŐL
Grúzia. I. e. II. évezred

FESTETT EDÉNY EGY TRIALETI KURGÁNTEMETKEZÉSBŐL
Grúzia. I. e. II. évezred

Előbb már említettük, hogy a Volga felső szakaszának vidékére és a Volga—Oka közébe olyan törzsek rajzottak szét, amelyek nyilván a Felső-Dnyeper vidékéről érkeztek, s az úgynevezett fatjanovói sírokat hagyták ránk. Ezek a törzsek a gazdaságnak sokkal fejlettebb formáit vitték magukkal, mint amilyeneket a helyi őslakosságnál találtak. A vadász-halász őslakosság közé ékelődött jövevény törzseknek bizonyára szívósan kellett védekezniük, hogy területüket és állatállományukat megtarthassák.

A fatjanovói kultúra törzsei aprójószágot és szarvasmarhát tenyésztettek, s nyilván ismerték a földművelést. Nagyszerű kőszerszámaikat mesterien csiszolták; átfúrt, ék alakú csatabárdjaik tökéletesek a maguk nemében. Különösen magas fejlettségi fokot ért el a fémmegmunkálás; öntőik sok ókori keleti típusú, gyönyörű bronzbaltát készítettek. Kerámikájuk hasonlított az észak-kaukázusi készítményekhez. A tőlük nyugatra élő törzsek öntőinek készítményeit is ismerték. Az Ivanovo terület Mitiscsi nevű falujában fatjanovói típusú edények mellett olyan bronzkarkötőket is találtak, melyek a közép-európai uněticei kultúra hasonló termékeire emlékeztetnek.

Bronzkori ember a Volga felső folyása mellől
Fatjanovói kultúra. M. M. Geraszimov rekonstrukciója

Az i. e. II. évezred végén az említett törzsek — különösen a Volga környékén — továbbfejlesztették a bronzöntés technikáját. A Gorkij város melletti Szejm faluban feltárt sírokból előkerült bronzleletek alkotó mestereik bámulatos szakértelmét dicsérik. Kiváló minőségű baltákat, eredeti formájú kopjákat öntöttek, amelyek aztán mindenfelé elterjedtek, egészen a Duna, a Jenyiszej és az Isszik-Köl vidékéig; tőreik és csatabárdjaik is jól sikerültek. Típusuk és elkészítésük módja arra vall, hogy a Volga felső vidékének bronzöntői ismerték azoknak a mestereknek a technikáját, akik a mai Magyarország területén és a kínai Sang—Jin-államban éltek.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a Volga felső vidékén már az i. e. X. évszázadban megtették az első lépéseket a vas új olvasztási módjának elsajátítása terén, és ebben semmivel sem maradtak el Európa egyéb területei mögött.

A BRONZKORSZAK KULTÚRÁJA A DUNA-MEDENCÉBEN ÉS ÉSZAK-ITÁLIÁBAN

A Duna-medence vidékein magas fejlettségi fokot ért el a bronzöntés Különösen kiemelkedik ezen a téren a mai Magyarország területe, ahol már a korai bronzkorszakban, az i. e. II. évezred elején jól sikerült tőröket, harci szekercéket és különféle bronzbaltákat készítettek. A krétai—mykénéi kultúra területeivel fennálló kapcsolatok révén a II. évezred derekán gazdagon felvirágzott a bronztermékek készítése a Duna középső szakasza mentén. A dunai mesterek műhelyeiből messze földre eljutottak a kiváló minőségű kardok, harci szekercék, ékszerek és szerszámok, amelyeket finom vésett díszítés borított.

Ugyanakkor a földművelés és az állattenyésztés is fejlődött ezen a területen. Különösen magas

színvonalra emelkedett a dunai törzsek kultúrája az i. e. II. évezred második felében, amikor településeik az úgynevezett terramare-település jellegzetes formáját vették; ezek a Tisza, Száva, Dráva és Duna völgyében cölöpökre épített, árokkal és földhányással körülvett fakunyhókból álltak. Az említett folyóvölgyek mocsaras lerakódásában rengeteg különféle tárgy maradt ránk, amelyek lehetővé teszik, hogy sok részletében magunk elé idézzük e terramare-települések lakóinak életét. A rengeteg bronzsarló és az elkészítésükhöz szükséges öntőformák arra mutatnak,

Bronztárgyak és fegyverek
Magyarországi ásatásokból

hogy a földművelés nagy szerepet játszott az akkori gazdaságban. A zablák maradványai arról tanúskodnak, hogy az i. e. II. évezred második felében a lovat már a Duna mentén is használták lovaglásra, éppen úgy, mint a kaukázusi törzsek. Igen sok importált cikk került elő (borostyánékszerek a Baltikumból, nyakláncok és egyéb ékszerek a Földközi-tenger keleti partjáról), ami az akkori idők viszonylag élénk csereviszonyairól tanúskodik.

A dunai kultúrához teljesen hasonló kultúra jellemzi Észak-Itália késői bronzkori szakaszát, különösen a Pó-folyó völgyében. Az olasz Alpok szikláin felfedezett eke-rajzokból arra lehet következtetni, hogy Észak-Itáliában — és nyilván a Duna középső szakasza mentén is — akkor már ekével művelték a földet.

Az észak-itáliai és dunai törzsek bronzkori kultúrája annyira hasonlatos, hogy természetszerűleg felmerül a kérdés: nem álltak-e ezek a törzsek rokonságban egymással? Valószínűnek látszik, hogy a szóban forgó kultúrákat megteremtő törzsek az ókori Európa indoeurópai lakosságának főleg ahhoz a csoportjához tartoztak, amelyet később illyr névvel jelöltek. Ez a csoport a Pó völgye és a Duna felső szakasza közötti területet, valamint a Balkán-félsziget nyugati részét foglalta el.

KÖZÉP-EURÓPA UNĚTICEI ÉS LAUSITZI KULTÚRÁJA

Szilézia, Szászország, Thüringia és Csehország területén, továbbá Alsó-Ausztriának a Dunától északra fekvő részén az i. e. II. évezred első felében az úgynevezett uněticei kultúrát ránk hagyó törzsek csoportja élt. E törzsek településein agyaggal tapasztott, fonott falú, négyszögletes házak álltak. Helyenként előfordultak a tömör löszrétegbe vájt, kerekített kaptárszerű földkunyhók is. A településeken épségben maradt gabonatároló gödrök azt mutatják, hogy a lakosság földműveléssel foglalkozott. Az állattenyésztésnek nagy jelentősége volt e törzsek gazdasági életében, amit az is

mutat, hogy a sírokban háziállat-csontokat találtak. Az is szokás volt, hogy az elhunyt mellé egy-egy darab húst tettek. Ebben a tekintetben az uněticei kultúra tipikus volt a bronzkori Közép-Európában.

Az uněticei törzsek is foglalkoztak bronzöntéssel, s ehhez az Érchegység, a Szudéták és a Nyugati-Beszkidek gazdag lelőhelyeiről szerezték a nyersanyagot. Készítményeik alig különböznek a bronzkori Európa sok területét jellemző, általánosan elterjedt formáktól. Voltak azonban sajátos készítményeik is, amelyekről a délorosz sztyeppek nyugatra törő eneolitkori törzseivel kapcsolatban már beszéltünk.

Az uněticei kultúrára jellemző temetkezés

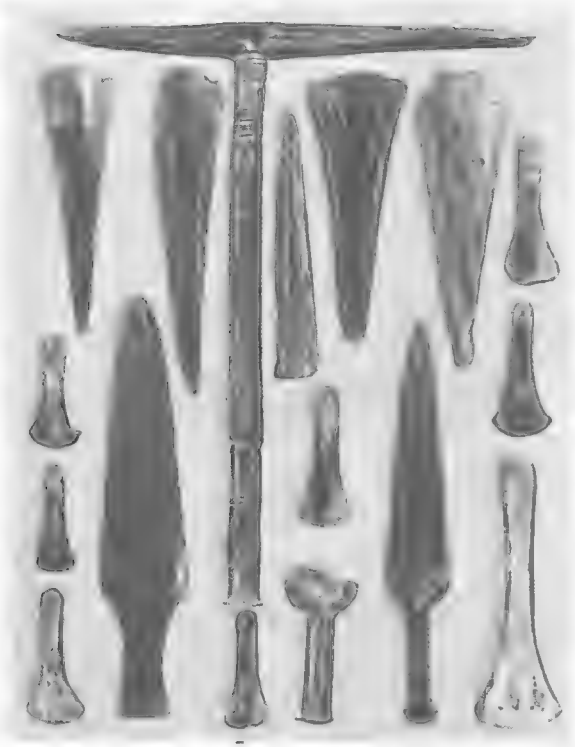

Bronzeszközök. Uněticei kultúra

Megállapíthatjuk, hogy a II. évezred közepén erősödtek a kapcsolatok az uněticei kultúra törzsei s a krétai—mykénéi kultúra törzsei között. Az agyagedényeken például észrevehető a mykénéi formák hatása.

Az uněticei törzsek számos rokon kultúrájú közép-európai törzset magukba olvasztottak, ami e kultúra területének megnagyobbodását eredményezte. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a beolvadt törzsek kultúrái eleinte megtartottak bizonyos eredeti vonásokat. Közben maga az uněticei kultúra is fokozatosan megváltozott. Ez a folyamat legvilágosabban abból látható, hogy áttértek a halottégetésre; a hamvakat edényekbe zárták. Eleinte ezeket az edényeket ősi szokás szerint mély sírgödrökbe állították, s a sír köré körben köveket raktak, ami a Nap mágikus jelképe volt. Idővel azonban kezdtek újfajta temetők megjelenni, amelyeket a régészek „urnás temetkezések sírmezőinek" neveztek el. Ugyanakkor jelentős változások figyelhetők meg az uněticei kultúra bronz- és agyagkészítményeinek formáiban. Az i. e. II. évezred második felében fokozatosan új kultúra alakult ki, az úgynevezett lausitzi kultúra; ezt a legtöbb kutató protoszláv kultúrának tekinti, s az a véleményük, hogy hordozóinak nyelvéből fejlődött ki az indoeurópai nyelvcsalád szláv ága.

A lausitzi kultúra emlékei megtalálhatók a Spreetől a Dunáig és a szlovákiai hegyekig, valamint a Saaletól a Visztuláig terjedő hatalmas területen. Ukrajna északnyugati részén az i. e. II. évezred közepén megjelentek a lausitziakhoz közel álló, úgynevezett komarovói törzsek, akikben a kutatók a keleti szlávok elődeit látják. Ukrajnában az unéticei, lausitzi és komarovói emlékekhez nagyon közel állanak a viszockói, belogrudovkai és csernolesszkojei[1] típusú temetők és települések csoportjai (i. e. II. évezred második fele), amelyeket a kutatók szintén a ősszlávok itteni letelepedésével hoznak kapcsolatba. A lausitzi és a vele rokon kultúrák jellemző emlékei az úgynevezett „gerendaházakból" álló települések; e házak falait függőlegesen földbe vert cölöpökből építették, melyeknek közeit vagy agyaggal tapasztott vesszőfonatokkal, vagy deszkákkal töltötték ki. A lausitzi kultúra törzsei nyilván főként földműveléssel foglalkoztak; a halotti urnákból ugyanis sok bronzsarló került elő. A telepek feltárása során mindenütt találtak gabonaőrlőket s különféle fűfélék magvainak maradványait. Bizonyosra vehető, hogy a lausitzi kultúra törzsei nemcsak egytestű faekével, hanem már rendes ekével is szántottak; két ilyen eke maradványait meg is találták a mai Lengyelország tőzegtelepein.

A lausitzi kultúra településeinek és temetőinek tanulmányozása alapján megállapíthatjuk, hogy a társadalmi viszonyok még nem haladtak túl az ősközösségi rend keretein. Észrevehetően megnövekedett azonban a férfi — a gazda és a harcos — jelentősége. Az ősi matriarchátusról nyilván itt is áttértek a patriarchátusra, ami az ősközösségi rend felbomlásának kezdetére jellemző.

KÖZÉP- ÉS ÉSZAK-EURÓPA EGYÉB KULTÚRÁI

Közép-Európa nyugatabbra eső vidékein — a mai Felső-Ausztria, Nyugat-Németország és Hollandia területén az i. e. II. évezred közepén és végén önálló kultúrájú törzsek éltek; jellegzetes halomsírokból álló temetőikben bronzszerszámokat, néha sarlókat találtak. E kultúra településeinek tanulmányozása azonban arra a végkövetkeztetésre vezet, hogy lakói ismerték ugyan a földművelést, fő foglalkozásuk mégis a félig nomád állattenyésztés maradt.

A kultúra hasonló formáit találhatjuk meg azoknál a törzseknél is, amelyek akkoriban a mai Észak-Németország és Dél-Skandinávia területén éltek. Lehet, hogy ennek a főleg állattenyésztő kultúrának az emlékeit olyan törzsek hagyták hátra, amelyek közvetlen elődei voltak az indoeurópai nyelvcsalád germán ágát beszélő törzseknek; egy évezreddel később az írott történelem szerint is éppen ezen a területen éltek az ősi germán törzsek. Emellett meg kell jegyeznünk, hogy a régészeti adatokból ítélve Skandinávia bronzkori törzsei valamivel magasabb színvonalon álltak, mint németországi kortársaik. A skandináviai sírok rengeteg bronztárgya sokkal változatosabb képet mutat, a Dél-Svédországban (például Bohuslänben) található sziklarajzokon pedig látni a skandinávok többevezős ladikjait, tengeri csatáit és hosszú bronzkarddal meg kerek pajzzsal felszerelt harcosait. Némelyik rajz primitív ekével való szántást ábrázol.

A BRONZKORSZAK EURÓPA NYUGATI RÉSZÉN

Franciaország területén a bronzkorszakban két különböző kultúrájú törzscsoport élt: a szárazföldi és az északi tengerparti csoport. Az utóbbit még a neolitkori időkben megjelent építmények jellemzik: gigászi *cromlech*-ek (kerek alapzatú Nap-szentélyek), kőoszlopok (menhirek) sorai, amelyeket a nemzetség vagy törzs egyes tagjainak emlékére állítottak, továbbá hatalmas kőlapokból összerótt temetkezési helyek (dolmenek), amelyek nagy mennyiségben maradtak fenn napjainkig, különösen Normandiában és Bretagne-ban. Anglia déli részén is találhatók hasonló emlékek.

[1] Nevüket a sírok lelőhelyei közelében levő falvaktól kapták.

Az e kultúra emlékeit ránk hagyó törzsek földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. Kisebb településeik mindig egy erődítmény körül helyezkedtek el; veszély idején ide menekült a lakosság. A településeket rendszerint kőből emelt kurgánok vették körül; ide temették a közösség egyszerű tagjait. A harcosokat, a nemzetség vezetőit és a törzsek vezéreit fényűzőbb módon temették el a dolmenekbe, melyek néha több szintből álltak.

Ez az úgynevezett megalitikus (szó szerint — „nagyköves") kultúra számos helyi változatot mutat, jellegzetes vonásai azonban mindenütt egyformák.

Franciaország szárazföldi kultúráinak megteremtői letelepedett földművelők voltak. Nyílt településeken éltek, de voltak megerősített erődítményeik is, ahová ellenséges törzsek támadása esetén húzódtak. Franciaországban mindenfelé igen sok kurgán maradt ránk; ez a fajta temetkezés volt a legáltalánosabb. A franciaországi kurgánoknál igen figyelemre méltó a sírkamrák szerkezeti felépítése; ezek néha egész földalatti dolmenek nagy csarnokkal, más esetekben kővel vagy tömör gerendázattal bélelt gödrök. A kurgán-sírokat ránk hagyó lakosság kultúrája a megalitikus kultúra törzseihez közel álló vonásokat mutat. Ezeket a törzseket azokkal együtt, amelyek az i. e. II. évezred végén hatoltak be Franciaországba, az indoeurópai nyelvcsalád kelta ágához tartozó törzsek őseinek tekinthetjük. Franciaország akkori lakossága kitűnően ismerte a bronzöntés technikáját, és rendkívül változatos formájú bronztárgyakat készített.

Carnac (Bretagne): menhir-sírok

Franciaország kurgán-sírjaiban különböző társadalmi helyzetű embereket temettek el. Az egyszerű közösségi tagok sírjaiban talált szegényes tárgyak szerény, dolgos életről tanúskodnak. A vezérek gazdag sírjaiból díszes kardok, kopják, sisakok, pajzsok, továbbá pompásan kidolgozott bronzedények kerültek elő, míg az egyszerű sírokban csupán baltát találhatunk. A bronzkorszak magas fokú kultúrája szolgált alapul a franciaországi lakosságnak az i. e. I. évezred elejei, kulturális fejlődéséhez, amikor a vas megmunkálásának technikáját is elsajátította (az úgynevezett Hallstatt kor).

A BRONZKOR A PIRENEUSI-FÉLSZIGETEN

A bronzöntés elterjedésének igen fontos övezete volt az i. e. II. évezred legelejétől a Pireneusi-félsziget délkeleti része. Itt alakult ki a sajátos el-argari kultúra, melynek emlékei a félsziget egész keleti partvidékén, részben pedig Spanyolország és Portugália déli részein is megtalálhatók.

E kultúrát a kohászat, a rézbányászat és a bronzöntés fejlődésének magas színvonala jellemzi. Az el-argari kultúra törzsei nemcsak a Pireneusi-félsziget többi törzsével álltak kapcsolatban, hanem azokkal a törzsekkel is, amelyek a távoli Brit-szigeteken éltek: onnan szerezték be a bronzöntéshez szükséges ónércet. Az el-argari települések feltárása során számos bronzöntő műhely maradványai kerültek napvilágra. A Spanyolország déli részén készült bronztárgyak messze földre eljutottak; nagy mennyiségben kerültek elő Dél- és különösen Délnyugat-Franciaországban, továbbá Észak-Itáliában. Az utóbbi területen nemcsak bronztárgyakat találtak, hanem az el-argari kultúrára jellemző fekete, fényezett edényeket is, amelyeket valószínűleg (akárcsak az eneolit korban a harang alakú edényeket) a bronztárgyakkal együtt szállították oda.

Dél-Spanyolország bronzkori törzsei földműveléssel és állattenyésztéssel is foglalkoztak. Településeiket magaslatokra építették, és szilárd kőfalakkal vették körül. Házaik több helyiségből álltak, néha emelet is volt rajtuk. Kultúrájuk és gazdasági életük jelentős fejlődése ellenére azonban e törzsek még ősközösségi rendben éltek. A bronzkorszak vége felé a termelőerők jelentős fejlődést értek el: elterjedt a szántóvető földművelés, a kertészkedés, s a bronzöntés technikája még tökéletesebb lett. Valószínű, hogy ekkor már hadifoglyokat is dolgoztattak mind a mezőgazdaságban, mind a bányászatban. Ennek a fejlődésnek az emléke őrződött meg azokban a hagyományokban, amelyek Tartéssos (görög névalak) dél-spanyolországi rabszolgatartó állam korai létezéséről szólnak; ez az állam a hagyomány szerint már az i. e. II. évezredben fennállt.

El-argari edények
Spanyolország

A bronzkori Dél-Spanyolország sajátos kultúráját a protoibér törzsek teremtették meg. Utódaik — az ibérek — később a Pireneusi-félszigetnek ugyanazon a területén, továbbá a Földközi-tenger közeli szigetein és Franciaország délnyugati részén éltek. Lehet, hogy a félsziget keleti részén az ibérek már a korai bronzkorszakban megjelentek.

A NYELVCSALÁDOK ELTERJEDÉSE

A bronzkori Európában (kivéve a legszélsőbb területeket), valamint a Délnyugat-Szibériában és Belső-Ázsiában élt törzsek nyelveinek többségéből fejlődtek ki később az indoeurópai nyelvcsalád nyelvcsoportjai. Írásos emlékeink vannak mind a kisázsiai anatóliai csoport indoeurópai nyelveire, mind pedig a Balkán-félsziget déli részének indoeurópai lakossága által beszélt görög nyelvjárásokra vonatkozólag. Az északabbra fekvő vidékeken az indoeurópai nyelvcsalád iráni, szláv, illyr, germán és kelta csoportjához tartozó törzsek szétrajzása figyelhető meg. Bár kevésbé határozott módon, de az is megállapítható, hogy a balti és a thrák nyelvcsoportok képviselői milyen irányban rajzottak szét (az utóbbiak az Alduna mentén és a Balkánon).

A Pireneusi-félsziget akkori törzseit ibér törzseknek tekinthetjük; nyelvük nem tartozott az indoeurópai nyelvcsaládhoz. Azok a törzsek pedig, amelyek Észak-Kaukázus és Transzkaukázia figyelemre méltó bronzkori kultúráit megteremtették, olyan nem indoeurópai nyelveken beszéltek, melyek valószínűleg a mai kaukázusi nyelvek ősei lehettek.

Lehetséges továbbá, hogy Északkelet-Európa és Északnyugat-Szibéria erdős övezeteiben, ahol a lakosság még jelentős mértékben megtartotta a neolitkori technikát, a kultúrák többnyire a későbbi finnugor nyelvcsalád nyelveit beszélő törzsek vívmányai voltak.

A Kelet-Ázsia északi részén élt törzsek minden valószínűség szerint azokat a nyelveket beszélték, amelyekből a későbbi türk, mongol és mandzsu—tunguz nyelvcsaládok, valamint a különböző, úgynevezett paleoázsiai nyelvek alakultak ki. Kultúrájuk az i. e. II. évezredben alig tért el attól az állapottól, amelyet a késői neolitkorról szóló fejezetben jellemeztünk.

*

A bronz kultúráját ismerő törzsek túlnyomó többsége még nem lépte át az ősközösségi rend határait. Sokuknál azonban már a bronzkorszakban kialakult a patriarchális nemzetség rendje, s megkezdődött az ősközösségi viszonyok bomlása.

Ezek a tendenciák különösen akkor érvényesültek nagy erővel, amikor elterjedt a szántásos földművelés, a sztyeppes területeken pedig kialakult a nomád állattenyésztés. Ez a folyamat a bronzkorszak végén Európa és Ázsia legtöbb olyan területén megfigyelhető, mely kívül esett az ókori keleti civilizációk hatósugarain. A termelés új formái különösképpen elősegítették, hogy a közös munkáról az egyes családok munkájára térjenek át. A nemzetségi közösség helyét a faluközösség vagy szomszédsági közösség kezdte elfoglalni. Ez először a földművelő törzseknél következett be. A faluközösséget két sajátosság jellemezte: az egyik az, hogy valamennyi termelési eszköz magántulajdonban volt (kivéve a földet), s egyéni volt a termelés és a kisajátítás; a másik az, hogy a szántóföldek, legelők és erdők közös tulajdonban voltak, de úgy, hogy a szántóföldeket rendszerint egyes családoknak adták ki magánhasználatra. A szomszédsági közösségekben különösen gyorsan ment végbe a vagyoni rétegeződés folyamata. A vezetők, katonai vezérek és papok most lehetőséget nyertek a meggazdagodásra, a közösségi vagyon jelentős részének megkaparintására. Céljaik érdekében a vallási hiedelmeket is felhasználták, melyek a befolyásolás hatékony eszközeinek bizonyultak. E hiedelmek lényeges változásokon mentek keresztül. A termékenység istennőjének, az istenanyának korábban — főleg a földművelő törzseknél — elterjedt kultusza most háttérbe szorult. Első helyre a férfi ősök, istenné emelt hősök és diadalmas hadvezérek tisztelete került. Ugyanakkor az égitestek és különösen a Nap tiszteletével kapcsolatos kultuszok is kifejlődtek. Európa és Észak-Ázsia hatalmas területein mindenütt találtak olyan helyeket, ahol a Napot tiszteltek. A vallásos elképzelésekben azok a változások tükröződtek, amelyek a bronzkorszak folyamán az ősközösségi társadalomban mentek végbe.

Az i. e. II. évezredben az emberiség újabb sikereket ért el a termelőerők fejlesztésében. Mindenütt elterjedt a bronz használata, fejlődött a földművelés, az állattenyésztés és a kézművesség, tökéletesedtek a szállítóeszközök. Az emberek a termelő tevékenység minden területén ésszerűsítő, tökéletesítő tevékenységet fejtettek ki, tapasztalatokat halmoztak fel, s a termelésben egyre inkább kialakult a munkamegosztás.

Az emberiség akkori története a következőkben foglalható össze: a rabszolgatartó társadalom tovább fejlődött Egyiptomban, Elő-Ázsia országaiban és Indiában; egyre nagyobb területeken fejlődtek ki a rabszolgatartó viszonyok, s újabb rabszolgatartó államok születtek az Égei-tenger medencéjében, Kisázsiában és Kínában. A történeti fejlődés meggyorsult, de üteme még mindig nagyon lassú maradt; a rabszolgatartók despotikus hatalma nemcsak a rabszolgák alkotó erejét verte béklyóba, hanem azt is lehetetlenné tette, hogy a szabad emberek tömege, a közösség szabad tagjai kibontakoztassák energiájukat és kezdeményező képességüket.

A kor írott forrásai bővebbek és — tartalmukat tekintve — gazdagabbak lettek. Ebből az időből maradtak ránk az első figyelemre méltó történelmi emlékek, amelyek az elnyomottaknak elnyomóik elleni harcáról, az alsóbb rétegek nagyszabású felkeléseiről, a rabszolgatartó államot megrázkodtató polgárháborúkról szólnak.

A tárgyalt időszak gazdaságtörténete szempontjából az a legjellemzőbb, hogy a civilizáció ősi központjaiban nagy lépésekben fejlődtek a rabszolgatartó viszonyok. A nagyobb gazdaságok (királyi, templomi és nagyúri gazdaságok) szerepének csökkenése révén — ezek a kizsákmányolás primitív formái alapján születtek meg — növekedett a magánszemélyek, a rabszolgakereskedők rabszolgatartó birtoka. A közösség elszegényedett tagjait egyre gyakrabban vetették adósrabszolgaságba. A rabszolgákkal rendelkező régebbi nemzetségi előkelők kénytelenek voltak nagyobb helyet adni a rabszolgatartók új rétegeinek. Fokozódott a rabszolgatartó gazdaságok árutermelése, fejlődött a csere, megnőtt a pénz jelentősége a társadalom életében. Megjelentek a kizsákmányoló rendet védelmező törvénygyűjtemények.

Az emberiség politikai történetében ez az időszak háborúkkal terhelt idő volt. Az egyes országok uralkodó osztályai már rendszeresen viseltek háborúkat, hogy rabszolgákat szerezzenek, és idegen javakat raboljanak. Ugyancsak ebből a korból származnak a rabszolgatartó államok diplomáciai kapcsolatait tanúsító első okmányok. Kialakultak az egyes államok más államok ellen irányuló szövetségei, fokozódott a hatalmasabb államok harca a gyengébb államok, törzsek és népek leigázása érdekében.

A rabszolgatartó államok belső életének eseményei egyre inkább összefonódtak a környező országok sorsával. A törzsek közötti kapcsolatok mellett előtérbe kerülnek a nemzetközi viszonyok, megkezdődött a nemzetközi kapcsolatok történelme. A rabszolgatartó államokat azonban még mindig olyan törzsek sokasága vette körül, amelyek ősközösségi rendben éltek. A rabszolgatartó államok és szomszédaik között kibővültek a kereskedelmi kapcsolatok, az ősközösségi törzsek bizonyos termelői tapasztalatokat és kulturális vívmányokat vettek át a fejlettebb országoktól. A rabszolgatartók részére azonban a környező törzsek továbbra is azt a tartalékot jelentették, ahonnan a rabszolgák nagy tömegeit beszerezhették, vagyis csak a rablás forrását látták bennük.

Az emberiség kultúrájának történetében ezt az időszakot az teszi emlékezetessé, hogy innen származnak a ránk maradt első jelentősebb szépirodalmi és politikai irodalmi emlékek. A például Egyiptomból ránk maradt politikai irodalom az osztályharc éleződéséről, a régi közösségi kapcsolatok megszakadásáról beszél; ezeket az emlékeket az a rettegés és gyűlölet hatja át, melyet a rabszolgatartók éreztek az elnyomottak tömegével szemben. Ezek a politikai írások arra tanítottak, hogy „meg kell törni a tömeget", nem szabad hinni még a barátoknak sem, hiszen a rabszolgatartók között örökös, pillanatra sem lankadó harc folyik, egyes ragadozók harcban állnak másokkal. A szépirodalom megőrizte számunkra az ősi népmeséket, epikus mondákat és dalokat. A tudományos ismeretek rendszere akkoriban kezd kialakulni, s tudomást szerzünk a matematika, az asztronómia és az orvostudomány első eredményeiről. E tudományos ismereteket azonban jelentős mértékben elhomályosítják a vallásos fantázia vadhajtásai. A kizsákmányolók hatalmát szentesítő vallási hiedelmek a tömeg társadalmi elnyomottságát tükrözték, és — ami különösen jellemző az osztálytársadalmak későbbi vallásaira — azt a hiú reményt táplálták a kizsákmányoltakban, hogy természetfölötti segítséggel megszabadulhatnak az élet elviselhetetlen terheitől.

Az akkori emberiség kultúrájának történetét az is nevezetessé teszi, hogy megkezdődött az ábécé kialakítása. Az ábécé ezután elterjedt valamennyi európai és sok ázsiai nép körében; a kínai nyelv írásbelisége is ebben a korszakban kezdődik.

IV. RÉSZ

AZ ÓKORI KELET ÉS EURÓPA RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMAI AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

Az i. e. I. évezredben tovább fejlődött a rabszolgatartó társadalom, és új rabszolgatartó államok keletkeztek. Megtörtént az osztálytársadalomba való átmenet Iránban, Közép-Ázsiában, Észak-Indiának az Indus völgyén kívül eső részén és Dél-Arábiában; ugyanakkor Kínában is megnőtt az a terület, amely a kultúra fejlődése szempontjából vezető helyet foglalt el. A Földközi-tenger medencéjének nyugati részén is osztálytársadalmak keletkeztek.

A VASKORSZAK

Az i. e. I. évezred elején a termelésben nagyon sok helyütt tért hódított a vas. Ez óriási mértékben megnövelte az ember erejét a természet ellen folytatott harcban, és lehetővé tette számára, hogy új sikereket érjen el a kultúra fejlesztése terén.

A vas magasabb hőfokon olvad, mint a bronz és a réz. A természetben tiszta állapotban alig fordul elő, ércéből való kiolvasztása pedig a magas olvadáspont miatt nehéz és bonyolult dolog. Ezért, bár a vasat (például meteorit formájában) már az i. e. IV. évezredben ismerték, sok évszázadon át mégsem volt különösebb gazdasági jelentősége. De a bronzöntés hosszú fejlődése megteremtette a vasolvasztás kialakulásához szükséges feltételeket. Az i. e. I. évezred kezdetétől napjainkig a vas változatlanul az emberiség anyagi kultúrájának az alapja.

A vas nemcsak magasabb hőfokon olvad, mint a bronz, hanem önteni is nehezebb. Amellett abban az időben, amikor még nem ismerték a vas karbonizálásának módszereit (vagyis az acél előállítását) és hőmegmunkálását, szilárdság és rozsdaállóság szempontjából is elmaradt a bronz mögött. Ezzel szemben összehasonlíthatatlanul több helyen fordul elő a természetben, mint más fémek; jóformán mindenütt akadtak kisebb vasérc-lelőhelyek, és az ókori bányászat kis méretei mellett kiaknázásuk elég előnyösnek bizonyult. A vas, általános hozzáférhetősége és olcsóbb volta következtében, továbbá azért, mert a karbonizálási módszerek feltalálása után mechanikai jótulajdonságai fokozódtak, rohamosan kiszorította a bronzot és a követ is, amelyet mint szerszámkészítési anyagot még a bronzkorszakban sem mellőztek teljesen. Olyan munkaeszközök készültek vasból, amelyeket bronzból egyáltalán nem, vagy legalábbis nem mindenkor és mindenütt állítottak elő. Ez a tény, valamint a szerszámkészítés hallatlanul megnövekedett arányai újabb lehetőségeket nyitottak a gazdasági fejlődés számára.

A vasolvasztásra való áttéréssel és a technika más irányú tökéletesítésével a termelés különböző ágaiban kibővültek a termelőerők fejlődésének lehetőségei.

A vasból készült munkaeszközök alkalmazása új lehetőségeket tárt fel a mezőgazdaság fejlődése előtt; széles körben elterjedt a szántásos földművelés, kibővültek és tökéletesedtek az öntöző berendezések, tökéletesebb vízemelő berendezések készültek: az i. e. I. évezred derekán már valószínűleg alkalmazták a vízemelő kereket. Tovább fejlődött a kézművesség, különösen a kovács és fegyverkovács mesterség; tökéletesedett a közlekedési eszközök (hajók, kocsik stb.), a kő- és famegmunkáló szerszámok és a bányaszerszámok előállítása. Fejlődött a tengeri hajózás. Könnyebbé vált az út- és házépítés. Tökéletesedett a haditechnika. Sokat fejlődött a csere; az i. e. I. évezred közepén már sokfelé a fémpénz lett az általánosan használt és elfogadott értékmérő.

A vasolvasztás mégis viszonylag lassan és nem egyszerre terjedt el. Elő-Ázsia országaiban, Indiában és Dél-Európában már az i. e. II. és az I. évezred határán vagy az I. évezred első századaiban széles körben elterjedt, viszont az észak-európai törzseknél csak az i. e. VII. században, Egyiptomban a VI. században, a Távol-Keleten pedig a VII—V. században kezdődött meg a vaskorszakba való átmenet. Ez a folyamat az akkoriban ismert nyersanyagforrásoktól, a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok jellegétől és még számos más konkrét történelmi tényezőtől függött.

RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK AZ I. E. II. ÉS I. ÉVEZRED HATÁRÁN

A II. évezred végén és az I. évezred elején a rabszolgatartó társadalom az ókori Kelet több vidékén ideiglenes válságba került. Egyes rabszolgatartó államok belső fejlődése megakadt; az elburjánzott uzsoráskodás egyre jobban aláásta a nép gazdasági életének alapját. A korrupciótól és a rabszolgatartó osztály belvillongásaitól bomlasztott despotikus királyi hatalom bürokratikus gépezete egyre kevésbé volt képes az öntözőrendszer fenntartására.

Ugyanakkor érezhetővé vált a rabszolgahiány, mivel Elő-Ázsiának majdnem egész területét többé-kevésbé egyforma erős rabszolgatartó államok foglalták el, a rabszolgatartó társadalom perifériája pedig, vagyis azok az országok, amelyeknek lakossága még az ősközösségi rendben élt, nagyon távol esett. Ilyen körülmények között egyre kevésbé lehetett idegen rabszolgákat szerezni.

A rabszolgatartó államokkal szomszédos területek, ahonnan a fejlett földművelő országok a szükséges érceket és egyéb nyersanyagot kapták, most nem szorultak nagyobb mezőgazdasági és kézműipari behozatalra, mert ezek a gazdasági ágak náluk is fejlődtek. Viszont a régi földművelő országok számára továbbra is létszükséglet volt, hogy cserét bonyolítsanak le e területekkel. Meg kell jegyeznünk, hogy az egymással versengő királyságok gyakran elvágták a vetélytársaik számára fontos kereskedelmi útvonalakat.

Az akkori idők legnagyobb és legfejlettebb államai — Asszíria, az Újbabiloni királyság, Egyiptom —, amelyek új területek elfoglalására, nyersanyag és rabszolgák szerzésére, a kereskedelmi útvonalak korlátlan birtoklására törekedtek, állandóan háborúskodtak gyengébb szomszédaikkal. Érdekeik összeütközése esetén gyakran egymással is konfliktusokba bonyolódtak. E konfliktusok legfontosabb oka az volt, hogy uralmuk alá akarták hajtani Szíriát, Fóniciát és Palesztinát. Ez a kérdés volt az akkori idők nemzetközi ellentéteinek a csomópontja.[1]

A rabszolgatartó osztálynak szükségszerűen olyan politikát kellett követnie, amely az egymással kapcsolatban nem levő vidékek erőszakos egyesítésére irányult, hogy így biztosítsa a nyersanyagforrások megszerzését, s a kisebb rabszolgatartó államok lakosságának leigázása révén növelje saját rabszolgáinak számát.

[1] Ezért az i. e. I. évezred első felében fennállt rabszolgatartó államok történetének tárgyalását Elő-Ázsia földközitengeri országainak történetével kezdjük.

Már régebben is történtek olyan kísérletek, hogy hódítások útján nagy rabszolgatartó államokat alakítsanak. De ezek a kísérletek Mezopotámiában a III. évezred második és a II. évezred első felében rendszerint egyedül a folyómedencére és a vele közvetlenül szomszédos területekre korlátozódtak. A hettita állam, bár hatalmas területet hódított meg, a függő területeknek meghagyott némi önkormányzatot. Az egyiptomi Újbirodalom által meghódított elő-ázsiai területek sem voltak az egyiptomi állam szerves részei, hanem továbbra is különálló államok maradtak, amelyeknek uralkodói különböző mértékben az egyiptomi fáraótól függtek. Csak Etiópia tartozott közigazgatási szempontból is az egyiptomi államhoz.

Asszíria volt az első állam, amelynek uralkodó osztálya egész Közel-Keletet megpróbálta közigazgatásilag egyesíteni és hatalma alá rendelni. Az asszír királyok hódító háborúi sikerrel jártak, és Asszíria területe felülmúlta minden eddigi állam területét.

VÁLTOZÁSOK A TÁRSADALOM SZERKEZETÉBEN

Az olyan államalakulatokon belül, mint Asszíria, amelyek végeredményben majdnem az egész Közel-Keletet felöleltek, mélyreható változások mentek végbe. Hódító királyaik az állam földjeinek nagy részét tulajdonukba vették, és ténylegesen királyi monopóliummá tették a földet. A nagybirtokok jórésze — a templomok, a királyi családtagok, a polgári és katonai közigazgatási alkalmazottak birtokai — ettől kezdve királyi adományozáson alapult. A királyi földek művelői független faluközösségi földtulajdonosokból függő személyekké változtak, és fokozódott kizsákmányolásuk.

Ebben az időszakban az egyes rabszolgatartók tulajdonában levő rabszolgák száma jelentősen megnövekedett. A zsákmányolt foglyoknak a rabszolgatartók elég gyakran adtak földet; de a termelőeszköz és a rabszolga-munkás ebben az esetben is a rabszolgatartó teljes tulajdona maradt. A kizsákmányoló és a kizsákmányolt közti viszony a termelő személyének kisajátításán alapult.

Azelőtt jogi szempontból a faluközösségek szabad földművelőinek egész tömege állt szemben a rabszolgákkal. A szabadok között természetesen akkor sem volt egyenlőség, hiszen voltak gazdag és szegény szabadok. Most jogilag is egyre élesebben elhatárolódtak a gazdagok és a szegények, a rabszolgatartók felső rétege és a szabadok alsó rétegei, s ugyanakkor az állami adók és kötelezettségek egész terhe fokozatosan kizárólag a közösség egyszerű tagjaira hárult.

A rabszolgatartók abban az időszakban is a despotikus állam védelmére támaszkodtak, és élni akartak a számukra munkaerőről — rabszolgákról — gondoskodó állam minden előnyével. Ugyanakkor szerették volna elkerülni, hogy a despotikus királyi hatalom beavatkozzék ügyeikbe, és egyúttal igyekeztek megszabadulni az állami adóktól és kötelezettségektől. Ezzel kapcsolatban harcoltak egyes kereskedő és kézműves városok önkormányzatáért, és azért, hogy e városok lakosságát mentesítsék az állami adóktól és egyéb kötelezettségektől. Ezenkívül arra is törekedtek, hogy kihasználják a templomoknak adományozott jogokat és kiváltságokat; a templomok körül jelentős számú rabszolgatartó csoportosult, akiknek csak formailag volt valami közük a vallási funkciók ellátásához. Az önkormányzattal rendelkező városok kialakulása a rabszolgatartó osztály szervezkedésének egyik formája. Ezek a városok egyre jobban szembe kerültek a kizsákmányolt falusi lakossággal, s ily módon kialakult a város és a falu közti ellentét, mely mindinkább erősödött.

A rabszolgatartók osztályán belül kiéleződött az ellentét egyrészt a katonai-bürokratikus felső réteg, másrészt a kereskedő-uzsorás és papi körök között. E rabszolgatartó csoportok között folyó politikai harc középpontjában a városok és a templomok önkormányzatának kérdése állt.

Egyiptomban a templomok valószínűleg már jóval az I. évezred előtt bizonyos önkormányzatot élveztek, az Újbirodalom végétől kezdve pedig adatok bizonyítják Thébai város kiváltságainak elismerését. Egyes rabszolgatartó államokban, mint például Asszíriában és Babiloniában az

i. e. II. évezred végén kezdett kialakulni, a VIII—VI. században pedig határozott formát öltött az a rendszer, amely abban állt, hogy a despotikus királyi hatalom a rabszolgatartó osztály olyan szervezeteivel párosul, mint az önkormányzattal rendelkező városok és templomok. Később, az i. e. I. évezred második felében ez jellemezte az úgynevezett hellénisztikus államokat. Ennek a rendszernek az adósrabság fokozódásával az lett a következménye, hogy csökkent az adófizető és munkaköteles szabadok, valamint a katonai szolgálatra foghatók száma. Az ókori rabszolgatartó államok kénytelenek voltak egyre több idegen zsoldost toborozni hadseregükbe. E történelmi folyamat következtében kiéleződtek az osztályellentétek, belsőleg nagyon meggyengültek a rabszolgatartó államok, hanyatlott katonai erejük és egyre kevésbé tudtak ellenállni a külső támadásoknak.

A létrejött katonai-közigazgatási egyesülések nem tudtak tartósan államot alakítani a meghódított területen. Az árutermelő rabszolgatartó gazdaságok megjelenése ellenére minden állam, sőt minden vidék gazdasága egészében naturális, jelentős mértékben önellátó gazdaság maradt. Az állam egyes területei között, amelyek ráadásul a társadalmi fejlődés igen különböző fokain álltak, nem alakult ki igazi gazdasági közösség. Ezért az ilyen egyesülések nem lehettek tartósak.

Az említett fejlettebb rabszolgatartó társadalmak mellett az ókori Keleten egész sor olyan rabszolgatartó társadalom volt, amely még nem ért el ilyen magas fejlettségi színvonalat. Többségük a nagy rabszolgatartó államok katonai hódításai révén létrejött katonai-közigazgatási egyesülésekhez tartozott. Ennek következtében bizonyos mértékben nivellálódott a rabszolgatartó viszonyok fejlődése az ókori Kelet különböző országaiban. De az erőszakos egyesítés semmiképpen sem felelt meg e társadalmak fejlődési érdekeinek, aminek következtében gyakran működésbe léptek a széthúzó erők, különösen akkor, amikor a hódító hatalmat katonai kudarc érte.

E viszonylag kevésbé fejlett rabszolgatartó társadalmak közül egyeseknek — különösen az akkori rabszolgatartó világ perifériáján (Média, Etiópia) — sikerült elsajátítaniuk a fejlettebb országok eredményeit, majd jelentős katonai erővel rendelkező nagyobb államokat alakítaniuk. Urartu, Média és később Perzsia maga is ilyen újabb katonai-közigazgatási egyesülések központjává vált. Ezt a folyamatot elősegítette, hogy ezekben az országokban még eléggé jelentős volt a szabad közösségi katonák rétege, s így ebből sikerült erős saját hadsereget teremteniük.

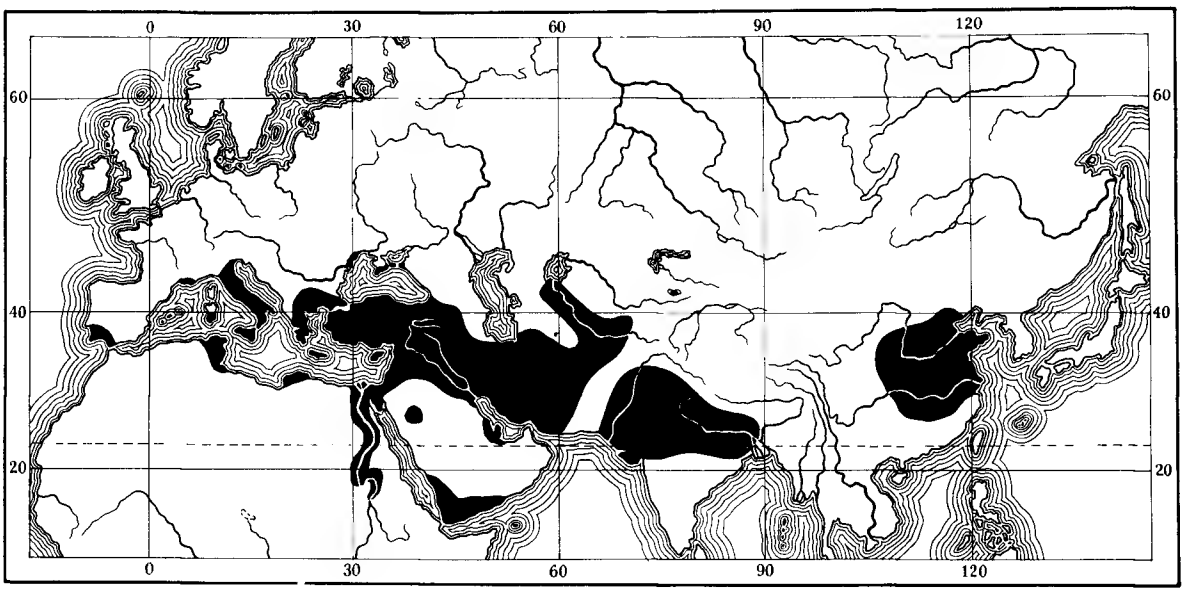

Rabszolgatartó államok az i. e. I. évezred derekán (feketével megjelölt részek)

A rabszolgatartó világ keleti és déli központjaiban — Indiában, Kínában és Dél-Arábiában — a fejlődés általános iránya azonos volt a közel-keleti országok fejlődési tendenciájával. De ezeknek az országoknak számos külön sajátosságuk is volt. Így India és Kína nagy területein tovább maradt meg a nemzetségi közösség, a törzsi szétforgácsoltság. Az ott kialakult államokban valószínűleg nem voltak olyan hatalmas templomi birtokok, mint Mezopotámiában és Egyiptomban, és a nagy katonai-közigazgatási egyesülések is valamivel később jöttek létre, de még abban a történelmi korszakban, melyet „Világtörténet"-ünk első kötete tárgyal.

A GÖRÖG VÁROSÁLLAMOK LÉTREJÖTTE

Az Égei-tenger vidékén ebben az időben alakultak ki a görög városállamok. A tárgyalt időszak végéig annak a sikeres harcnak a nyomán, amelyet a szabad lakosság tömegei a nemzetségi arisztokrácia uralma és az adósrabság ellen folytattak, a legfejlettebb államokban kialakult a rabszolgatartó demokrácia, és létrejöttek az úgynevezett antik típusú rabszolgatartó gazdaság fejlődésének előfeltételei.

Az i. e. VII—VI. században majdnem minden fontosabb görög városállamban nagy történelmi jelentőségű változások következtek be. Amikor Görögországban a nemzetségi arisztokrácia és a szabad tömegek közti harc kibontakozott, a termelőerők és a csere színvonala magasabb volt, mint korábban az ókori Kelet országaiban; a görögöknek módjukban volt felhasználni a keleti népek sok évszázad alatt megteremtett kultúrájának eredményeit. A nemzetségi arisztokrácia Görögországban egyúttal az uzsorás szerepét is betöltötte, míg a keleti országokban a rabszolgatartó uzsorások csak akkor jutottak szerephez, amikor a nemzetségi arisztokrácia hatalma már megtört, és helyébe a despotikus királyi hatalom támaszának, a bürokratikus hivatalnoki arisztokráciának a hatalma lépett. Görögországban a közösség szabad tagjainak a nemzetségi arisztokrácia ellen folytatott küzdelme egybeolvadt az uzsora ellen vívott harccal. Ugyanakkor itt hiányoztak a nagy birodalmak kialakulásának, a despotikus királyi hatalom létrejöttének kedvező feltételei; nem voltak nagy királyi és templomi birtokok, amelyek gazdaságilag elnyomták volna az anyagi javak szabad termelőit. Ezért, mivel a szabad lakosok tömegei gazdaságilag és politikailag erősebbek voltak, mint a keleti országokban, a siker nagyobb reményében vehették fel a harcot az arisztokrácia ellen. Lehetővé vált, hogy a nemzetségi arisztokrácia uralmának és az adósrabságnak is úgyszólván egy csapásra véget vessenek.

A szabad tömegek győzelme Görögországban többnyire az úgynevezett „korai tirannis" formáját öltötte, mely az egyszerű szabadok választotta személy egyéni diktatúrája volt. Mihelyt azonban a nemzetségi arisztokrácia uralmát megtörték, már nem volt szükség tirannisra, helyette köztársasági rendszer alakult ki. A legfejlettebb görög államokban (Milétos, Athén) a tirannist rabszolgatartó demokrácia váltotta fel, vagyis a városállam minden teljes jogú szabad polgára részt vett az igazgatásban. Az ily módon kialakult társadalmi és állami rend elősegítette a rabszolgaság széles körű elterjedését, és hallatlan fejlődési lehetőségeket tárt fel a rabszolgamunkán alapuló gazdaság és kultúra előtt.

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI RENDBEN ÉLŐ TÖRZSEK

A még sok helyütt uralkodó ősközösségi rend fejlődése különösen azoknál a törzseknél gyorsult meg, amelyek elsajátították a vasolvasztás technikáját és az akkori rabszolgatartó világgal közvetlenül szomszédos területeken éltek — vagyis elsősorban a dél-európai törzseknél. Ott az i. e. I. évezred első felében létrejöttek a kultúra rendkívül gyors ütemű felvirágzásának feltételei, s ennek a kultúrának óriási hatása volt az emberiség későbbi történetére.

Mindazonáltal az i. e. I. évezred közepén, bár a rabszolgatartó rendszer — a Nílus-völgyi és a mezopotámiai első rabszolgatartó államok keletkezésétől számítva — már legalább két és félezer éve fennállt, a rabszolgatartó államok még mindig csak jelentéktelen részét foglalták el a Föld emberlakta területének. Ázsia nagy részét, majdnem egész Afrikát (kivéve a kontinens északkeleti csücskét, Egyiptomot és Etiópiát), továbbá majdnem egész Európát, végül Amerika és Ausztrália egész területét olyan törzsek népesítették be, melyek még ősközösségi rendben éltek.

Mindezek a törzsek a fejlődés legkülönbözőbb fokain álltak. Sok európai és ázsiai törzs jól ismerte a réz- és bronzöntés technikáját, sőt egyesek a vasolvasztást is elsajátították, ezzel szemben az Európában és Ázsiában élő többi törzsnek és az afrikai törzsek többségének fogalma sem volt a fémek felhasználásáról. Amerikában még a legfejlettebb törzsek sem értettek a fém feldolgozásához, az ausztráliaiak még a mezolit korszakban éltek, azok pedig, amelyek Tasmania szigetén, továbbá Délkelet-Ázsia és Dél-Amerika eldugott vidékein laktak, még a paleolit korszakon sem jutottak túl. Ennek megfelelően társadalmi fejlettségük színvonala is igen különböző volt: az ősközösségi rend virágkorától felbomlásáig, az osztálytársadalom kialakulásának küszöbéig minden fokozat előfordult.

E jelentős eltérések minden esetben a törzsek anyagi életfeltételeivel magyarázhatók. A legfejlettebb társadalmakkal való kapcsolat megléte vagy hiánya, a termelőerők akkori fejlettségi színvonala mellett felhasználható természeti adottságok — mindez gyorsította, illetve késleltette az egyes társadalmak fejlődését.

A „Világtörténet" első kötetének utolsó része nagyjából azt az időszakot öleli fel, amely az i. e. I. évezred elejétől ugyanezen évezred közepéig terjed. A fejlődés konkrét menetének megfelelően több esetben, amikor egyes országok történetének ismertetése úgy kívánja, az eseményeket nem követjük pontosan az i. e. 500. évig; más esetekben viszont beszélnünk kell olyan jelenségekről és tényekről is, amelyek már az i. e. I. évezred második felének elejére esnek.

XIX. FEJEZET

ELŐ-ÁZSIA FÖLDKÖZI-TENGER MENTI ORSZÁGAI ÉS ARÁBIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

Az i. e. I. évezred elején Elő-Ázsiában több új jelenség figyelhető meg a termelőerők fejlődésében. Az i. e. IX—VIII. század folyamán az akkori idők minden jelentősebb hadserege áttért a vasfegyverek használatára; a munkaeszközök — például sarlók és ekék — egyre inkább vasból készültek, és ez lehetővé tette a mezőgazdaság és különösen a kézművesség fejlődését. A technika több területen is nagy léptekkel haladt előre. Nagy fejlődést tett meg a kő megmunkálása, kifejlődött az üveg- és zománcművesség (elsősorban Egyiptomban, majd Asszíriában, Babiloniában és Föníciában). Tökéletesedett a takácsmesterség is, melynek művelői különféle mintás és hímzett anyagokat, szőnyegeket tudtak készíteni. A természetrudományok terén jelentős tényanyag halmozódott fel. Egészében véve Elő-Ázsia anyagi kultúrája az i. e. I. évezredben sokkal gazdagabb volt, mint az előző évezredekben.

A termelőerők fejlődésével egyre inkább szükségessé vált az egyes területek közti csere.

Elő-Ázsia politikai térképe az i. e. I. évezred elején lényegesen más volt, mint az i. e. XIII—XII. században. Palesztinában, Szíriában, Kisázsia délkeleti részén és Észak-Mezopotámiában temérdek apró királyság keletkezett, melyeknek lakosságát különböző népek alkották. Délen, a palesztinai partvidéken a filiszteusok éltek, akik Krétából vagy Kisázsia délnyugati területeiről költöztek oda, beljebb pedig a sémi nyelvcsalád kánaáni csoportjának nyelveit beszélő zsidók és egyéb törzsek laktak (Izrael, Júdea, Ammon, Moab és Edom államok). Hasonló nyelvet beszéltek a föníciai városállamok lakosai is; ezek között az első helyet Tyros,[1] majd később Sidón[1] foglalta el. Szíriát és Észak-Mezopotámiát most is főként a sémi nyelvcsalád arameus csoportjához tartozó törzsek lakták. Babiloniában fokozatosan sztyepplakó khaldeusok telepednek le, akik valószínűleg az arameusok oldalági rokonai voltak. Szíriában és Kisázsia délkeleti részén az arameusok mellett a hettita csoport indoeurópai nyelvét beszélő lakosság élt, amelynek saját külön hieroglifikus írásrendszere volt. Észak-Mezopotámiában, valamint az Örmény-fennsík déli és nyugati részének hegyes területein továbbra is fennmaradtak egyes ḫurrita vidékek.

Ez idő tájt az Örmény-fennsík területén is több kis állam alakult. Ezeknek lakosai ḫurriták és velük rokon urarṭui törzsek voltak; lehet, hogy rajtuk kívül még a későbbi grúzokkal és örményekkel rokon törzsek is laktak ott.

Kisázsia közepén kialakult Phrygia,[1] melyet az asszírok „Muški országának" neveztek. Később Phrygiától nyugatra Lydia[1] néven alakult állam.

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

A legfontosabb elő-ázsiai rabszolgatartó államoktól délre hatalmas ország terült el, amelynek déli szélein, az ókori Kelet fő civilizációitól távol, korai rabszolgatartó társadalom alakult ki. Ez az ország Arábia volt. Dél-Arábia rabszolgatartó államai, amelyek kezdetben viszonylag kevéssé érintkeztek a környező világgal, az i. e. I. évezred első felében tartósabb kapcsolatba léptek Elő-Ázsia más államaival.

A IX. századtól kezdve Asszíria fokozatosan ismét visszanyerte hatalmát. Egymás után meghódította a környező államokat és Elő-Ázsia területének jelentős részét egyesítette uralma alatt. Ezzel kapcsolatban különbözőképpen alakult azoknak az államoknak a története, melyek az i. e. I. évezred elején a Fekete-tengertől a Vörös-tengerig és egészen az Indiai-óceánig terjedő széles sávban helyezkedtek el Kisázsia, Szíria, Palesztina és Arábia területén. Szíriát és Palesztinát (a föníciai tengerparttal együtt) szüntelen fenyegették az asszírok; a vizsgált időszakban a két ország politikai történetének fő vonása az Asszíria ellen folytatott harc volt. Ezzel szemben a kisázsiai államok viszonylag kevésbé kerültek összeütközésbe Asszíriával, az arábiai államoknak pedig úgyszólván alig voltak kapcsolataik Elő-Ázsia nagyhatalmaival.

1. ARÁBIA

A VIDÉK ÉS LAKOSSÁGA

Az Arábiai-félsziget, amelynek területe akkora, mint Európa egynegyede, nagyrészt hullámos síkság, melyet száraz folyómedrek szelnek át. A félsziget nagy részét száraz sztyeppek borítják, melyek a belső részeken homok- és kősivatagokba mennek át. A földművelés csak helyenként, a források és kutak körüli néhány oázisban lehetséges. Így volt ez az ókorban is. Művelésre alkalmas nagyobb területek csak a félsziget délnyugati részén, a mai Jemen területén voltak, de ezeket is öntözni kellett. Az i. e. III—II. század földrajztudósai Arábiát három részre osztották fel: „Köves Arábiára" (északnyugati rész), „Sivatagi Arábiára" (a félsziget nagy része) és „Boldog Arábiára" (délnyugati földművelő területek). A félszigetnek ezek a részei nemcsak a természeti adottságok tekintetében, hanem a lakosok életformájában is eltértek egymástól.

Arábia lakossága etnikai szempontból eléggé egynemű volt — a sémi nyelvcsoport déli ágának nyelveit beszélte (ma ennek az ágnak a legismertebb képviselője az arab nyelv és a mai Etiópia — Abesszínia néhány nyelve), de gazdasági berendezésük és a társadalmi fejlődés színvonala tekintetében sokban különböztek egymástól. A hatalmas sztyeppeken (arabul *badija)* néhány nomád törzs élt *(badauin*-ok — innen származik a „beduin" szó).

A beduinok életformája, mint általában más nomád népek életformája is, igen lassan változott, úgyhogy azok az adatok, melyek az időszámításunk első évszázadaira vonatkozóan az arabok úgynevezett iszlám-előtti költészetében találhatók, bizonyos mértékben az i. e. I. évezred beduinjainak az életét is jellemzik. A beduinok juh- és kecskenyájaikkal és egypúpú tevéikkel (dromedár) ide-oda vándoroltak az Arábiai-félsziget homoksztyeppjein. Nem tudjuk, hogy az ember mikor szelídítette meg a tevét: az egyiptomi VI. dinasztia idejéből maradtak ránk olyan képek, amelyek az embert és a tevét együtt ábrázolják, a XVIII. dinasztia korszakából pedig vannak málhás tevéket ábrázoló képeink is, de csak az i. e. II. évezred végéről rendelkezünk megbízható adatokkal arra vonatkozóan, hogy a hadseregnek tevés alakulatai voltak. Mindenesetre Elő-Ázsiában az i. e. I. évezred elején még csak az arabok használták a tevét málhás állatnak. Akkor már fejlett tevetenyésztésük volt; a tevét nemcsak teherhordásra tartották, hanem tejét és szőrét is felhasználták.

Ahol megvolt rá a lehetőség, az állattenyésztés kezdetleges földműveléssel párosult. A beduinok életében fontos szerepe volt a datolyapálmának, amelyet igen sokoldalúan hasznosítottak.

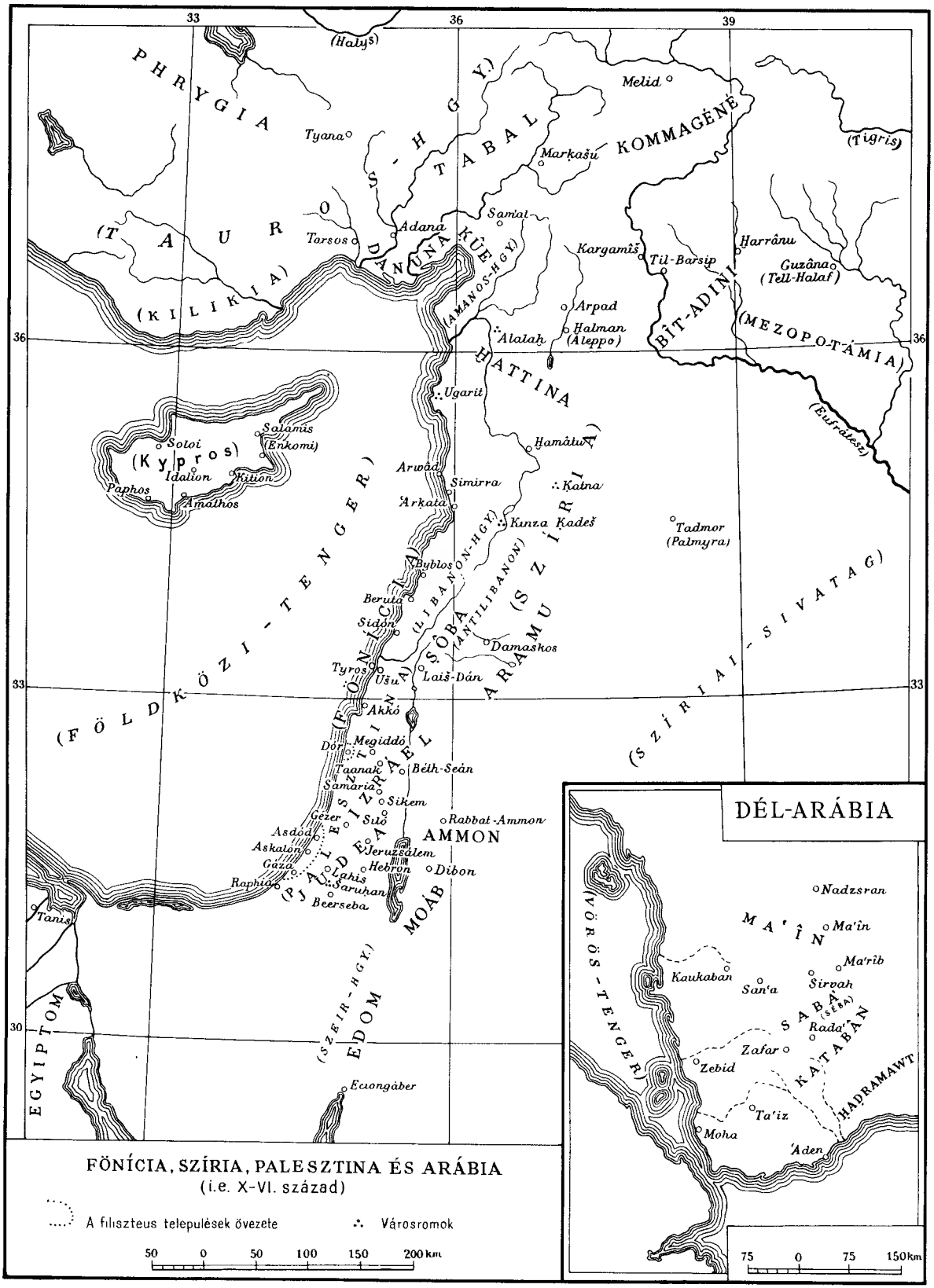
33
36
39
(Halys)
PHRYGIA
Tyana
(TAURUS-HGY.)
TABAL
Melid
Markašu
KOMMAGÉNÉ
(Tigris)
Samal
Adana
Tarsos
DANUNA KÚE
(AMANOS-HGY.)
Kargamîš
Til-Barsip
Ḥarrânu
Guzâna
(Tell-Halaf)
(KILIKIA)
Arpad
Ḥalman
(Aleppo)
BÎT-ADINI
(MEZOPOTÁMIA)
Alalaḥ
HATTINA
Ugarit
(Eufrátesz)
Salamis
(Enkomi)
Soloi
(Kypros)
Idalion
Kition
Paphos
Amathos
Ḥamâtu
Arwâd
Simirra
Katna
'Arkata
Kinza Kadeš
Tadmor
(Palmyra)
(FÖLDKÖZI-TENGER)
Byblos
(LIBANON-HGY.)
(ANTILIBANON)
(SZÍRIA)
Beruta
Sidón
SÔBA
ARAMU
Damaskos
Tyros
Ušu
Laiš-Dán
(SZÍRIAI-SIVATAG)
(FÖLDKÖZI-TENGER)
Akkó
(FÖNÍCIA)
Megiddó
Dór
Taanak
Béth-Seán
Samária
Sikem
Gezer
Suó
Rabbat-Ammon
AMMON
Asdód
Askalon
Jeruzsálem
Gáza
Hebron
Dibon
Raphia
Lahis
Saruhan
Beerseba
(PALESZTINA)
MOÁB
Tanis
EGYIPTOM
(SZEIR-HGY.)
EDOM
Ecuongáber
30
DÉL-ARÁBIA
Nadzsran
MA'ÎN
Ma'in
Ma'rib
Kaukaban
San'a
Sirvah
SABÁ
(SÉBA)
Rada'
Zafar
Zebid
KAITABÁN
HADRAMAWT
Ta'iz
Moha
'Aden
(VÖRÖS-TENGER)
75
0
75
150km
FÖNÍCIA, SZÍRIA, PALESZTINA ÉS ARÁBIA
(i.e. X-VI. század)
A filiszteus települések övezete
Városromok
50
0
50
100
150
200 km

A beduinok ősközösségi rendben éltek: a föld, a víz, a legelők a nemzetség és a törzs tulajdonában voltak. A társadalmi szervezet legmagasabb formája a törzs *(kabila)* volt; a törzsek nemzetségekre *(kaum)*, a nemzetségek pedig patriarchális családokra *(ahl* — sátor) oszlottak. A nemzetségi kötelékek rendkívül erősek voltak: a nemzetségen kívül az egyén mit sem számított. A mai beduin is először törzsének nevét mondja meg, csak utána a saját nevét. A beduinok életében nagy szerepe volt a vérbosszúnak, és gyakran előfordult, hogy egy gyilkosságért bosszúból egész törzsek kiirtották egymást. A törzs élén a *sejk* állt, akinek hatalmát az egyes nemzetségek képviselőiből álló tanács korlátozta.

Sírkő, rajta teve és lovagló férfi ábrázolása
Dél-Arábia, i. e. I. évezred vége

Az i. e. I. évezred elején még szívósan tartották magukat a matriarchátus maradványai. Az arab törzsek élén néha nők álltak. Asszír források megemlítik Samsie arab „királynőt", aki i. e. 720 körül II. Saryôn asszír királynak ajándékokat küldött. A királynő hatalma alá tartozó törzsek Szíria keleti határai mentén éltek.

A LEGRÉGIBB DÉL-ARÁBIAI RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMAK

Arábia déli részén kialakult az öntözéses földművelés, és létrejöttek az ottani legrégibb rabszolgatartó államok. Főleg Jemen területén a dél-arábiai rabszolgatartó civilizációnak számos emléke található: gátak és vízgyűjtő medencék, erődök, paloták és templomok romjai, különböző tárgyak és feliratok. Dél-Arábiában a rabszolgatartó társadalom az i. e. II. évezred végén alakult ki, valószínűleg a többi elő-ázsiai rabszolgatartó társadalomtól függetlenül. Fennállásának első évezrede alatt legalább négy állam volt ott: Maᶜîn, Saba', Ḥaḍramawt és Qatabân. A két utóbbiról keveset tudunk. Maᶜînt és Saba't különböző népek alapították: a feliratokban világosan megkülönböztethető a maᶜîni és saba'i nyelv; a qatabâni a maᶜîninak egyik nyelvjárása volt. Ezek a nyelvek közel álltak az arabhoz és a *ge'ez* nyelvhez (más néven etióp nyelvhez — Abesszínia régi irodalmi nyelvéhez), és részben az akkad nyelvhez is. Az írás nyilván az i. e. II. évezred második felében alakult ki ugyanazon az alapon, amelyen valószínűleg a fóniciai ábécé is kifejlődött. A legrégibb feliratok az i. e. VII. századból származnak.

A dél-arábiai államok közül Maᶜîn volt a legrégibb. A tudósok többsége szerint i. e. 1200-tól 650-ig állt fenn, egyes kutatók azonban hajlamosak későbbi időre tenni. A maᶜîni nép még az i. e. legutolsó évszázadokban is létezett. A feliratokból körülbelül 25 maᶜîni királyról van tudomásunk.

Valamivel később keletkezett Saba' állam, mely körülbelül i. e. 950-től 115-ig állt fenn, vagyis hosszú időn át Maᶜînnal párhuzamosan létezett.

A dél-arábiai államok gazdasága az öntözéses földművelésen alapult. Különösen híres volt a Mârib — Saba' fővárosa — körüli nagy gát. A dombokon teraszos földművelés folyt. Az arisztokrácia gazdaságában nagy jelentősége volt az illatszer-növények termesztésének. Magas fokon állt a kő megmunkálása: az épületköveket olyan pontosan illesztették egymáshoz, hogy az illeszkedés helyét alig lehetett észrevenni. A későbbi araboknak azok az elbeszélései, amelyek szerint Saba'ban nagyszerű épületek voltak, átlátszó kőből készült ablakokkal, alig túlozzák el a valóságot.

Ismerték a csúcsíves boltozatot. Sok régi víztároló még ma is használatban van. Maradtak fenn fém- és kerámikatárgyak, ékszerek, de nem állíthatjuk biztosan, hogy ezek ott és a tárgyalt időszakban készültek. A dél-arábiai államok államberendezéséről keveset tudunk. A legrégibb időben (i. e. X—VII. század) valószínűleg hasonlítottak az ókori Kelet korai államaira (Šumer és Akkad, Aššur városállamokra és másokra). I. e. 650 körül a Saba'ban uralkodó papokat „Saba' királyai" váltják fel, akiknek székhelye Mârib volt. A legrégibb dél-arábiai államokban még erősen éltek a törzsszervezet maradványai, de a „törzsek" alapja nem a vérrokonság, hanem a terület volt. „Qatabân" a királyságot és a királyságot alkotó törzseket is jelentette. Saba'ban a saba'i törzs volt az uralkodó, a többi törzs tőle függött. A feliratokban rendszerint „Saba' és a törzsek" kifejezés szerepel. Később a többi törzs egyenjogú lett a saba'iakkal, és mindenkit egyformán terhelt a katonakötelezettség.

A társadalom szerkezete eléggé bonyolult volt: megkülönböztették a törzsi arisztokráciát és a tőle függő embereket, valamint a törzs területén élő idegeneket és a rabszolgákat. A föld a király, a törzsi arisztokrácia és a nagy templomok kezében volt; az utóbbiak a kisázsiai és szíriai templomokhoz lehettek hasonlóak. A templom földjén dolgozó földművesek teljesen a templomtól függtek. A templomokhoz nagyszámú „templomi szolgáló" tartozott (görög nevük = *hierodulé*). Tőlük származnak a ránk maradt „gyónótáblák", melyeken a hierodulék meggyónták a rituális előírások és fogadalmak megszegését. Egyesek közülük idegen származásúak voltak, aminek az a magyarázata, hogy az északról visszatérő karavánok rabszolgákat és rabszolganőket is hoztak magukkal; tudomásunk van gazai (Palesztina) és yaṯribi (Yaṯrib: a későbbi Medina Nyugat-Arábiában) rabszolganőkről. Qatabânban (és valószínűleg más államokban is) a királyi hatalmat kezdetben korlátozta a vének tanácsa, a legfontosabb kérdésekben pedig a törzsi gyűlés döntött, amelyen a rabszolgák kivételével az egész lakosság részt vett. Később Saba'ban megerősödött a királyi hatalom. A földet már nem a törzsi gyűlés osztotta fel, hanem a király adományozott földterületeket híveinek. A királyi hatalom öröklődött, a fiú gyakran uralkodótársa volt az apának. A földadónak három fajtáját ismerjük, ezeket a források mindig együtt említik. A templomoknak is fizetett adót a lakosság, többek között tizedet.

A DÉL-ARÁBIAI KERESKEDELEM

Az i. e. I. évezred közepén kezdődött a dél-arábiai államok virágkora. Ezt nemcsak az öntözéses földművelés addig elért magas fejlettsége, hanem az a szerep is magyarázza, amelyet a dél-arábiai államok — különösen Saba' — a nemzetközi kereskedelemben betöltöttek. Arábiából illatszereket vittek ki. Ezenkívül a dél-arábiai kereskedők szerteágazó közvetítő kereskedelmet is folytattak az Indiából és Afrika szomáli partvidékéről származó illatszerekkel, fűszerekkel, drágakövekkel. Ezek az áruk Dél-Arábiába tengeri úton jutottak el, ott aztán tevékre rakták őket, és a régi karavánutakon, a sivatagban fúrt kutak mentén eljutottak a Földközi-tenger partvidékére, a filiszteus és föníciai városokba, onnan pedig egész Elő-Ázsiába és a Földközi-tenger medencéjébe.

A kereskedelem kizárólag luxuscikkekkel folyt. A saba'iak országáról csodákat meséltek. Maguk a dél-arábiai kereskedők különféle képtelen históriákat terjesztettek, hogy az árakat felverjék: arról meséltek például, hogy roppant nehéz ezekhez az árukhoz hozzájutni, mert az illatszereket szárnyas kígyók őrzik stb. Ezek a mesék fennmaradtak az arab folklórban.

KAPCSOLATOK AZ ELŐ-ÁZSIAI ÁLLAMOKKAL

Arábia törzsei és népei hosszú időn át a külvilágtól viszonylag elszigetelten fejlődtek. A szomszéd népek igen keveset tudtak róluk, de bizonyos kapcsolatok kezdettől fogva voltak közöttük. Erre mutat többek között a dél-arábiai ábécé és más elő-ázsiai ábécék rokonsága. Az i. e. I. évezred folyamán ezek a kapcsolatok intenzívebbé váltak.

Az arab név először asszír forrásokban fordul elő *(aribi, arabu)*. Gindibu' arab sejk részt vett a szíriai fejedelmek koalíciójában, akik i. e. 854-ben szembeszálltak az asszír csapatokkal Észak-Szíriában, és 1000 tevét vonultatott fel. Később sok asszír király — egészen Aššurbânapluig (i. e. VII. század) — hadakozott az arab nomádok ellen.

Az arab nomádok kereskedelmi kapcsolatokat is tartottak fenn Elő-Ázsiával; birkát, kecskét adtak el a letelepedett lakosságnak. Emellett részt vettek a karavánkereskedelemben, többek között rabszolgakereskedelemmel is foglalkoztak. Az i. e. I. évezred derekán különösen megnőtt az arab kereskedelem jelentősége. Akkoriban vált jelentős várossá Thaima (görög névalak), mely Észak-Arábia karavánútjai mentén feküdt. Nabûna'id babiloni király (i. e. VI. század közepe) egy időre ide tette át székhelyét. Ugyanitt találtak egy i. e. VI—V. századból származó arameus nyelvű feliratot, amely a Mezopotámiával való élénk kulturális kapcsolatokról tanúskodik. A Dél-Arábia és a Földközi-tenger partvidéke közti karavánkereskedelem fejlődése elősegítette az észak-arábiai törzsek ősközösségi rendjének felbomlását. „Köves Arábia" területén az i. e. VI. században megalakult a nabateusok állama, amely az i. e. II. század elejéig állt fenn.

A bibliai legenda szerint az i. e. X. században Saba' (Sába) királynője ellátogatott Palesztinába (Izrael királyságba). Az elő-ázsiai hatalmak felfigyeltek Arábia gazdagságára, s Dél-Arábia leigázására már az asszír királyok is gondoltak. A perzsa Achaimenida-dinasztia királyai (i. e. VI—IV. század) igyekeztek megkaparintani a dél-arábiai kereskedelmet. A karyandai (Kisázsia) Skylax, aki I. Dareios szolgálatában állt, végighajózta Arábia partjait. Expedíciójának nem volt politikai következménye, de a hajóút révén némileg gyarapodtak a Földközi-tenger medencéjében élő népek Arábiára vonatkozó ismeretei.

Az. i. e. VI. század végén a Perzsa-öböl déli partján felépült Gerra városa; ókori írók szerint khaldeusok alapították, akik a perzsa hódítás idején Babiloniából menekültek arra a területre. A gerraiak voltak a kereskedelmi közvetítők Dél-Arábia és Mezopotámia államai között. A gerraiak területéről karavánutak indultak ki Saba'ba és a Földközi-tenger felé.

A dél-arábiai államok és a külvilág között csak az i. e. IV—III. században alakultak ki tartósabb kapcsolatok.

VALLÁS ÉS KULTÚRA

A déli arabok vallása sok tekintetben hasonló volt Elő-Ázsia többi sémi népének vallásához. Körülbelül száz istenük nevét ismerjük. Sok istenség, akárcsak Babiloniában, az égitestekkel függött össze. A Napot (Šams) istennő képében ábrázolták. A legtöbb istennő valószínűleg a termékenység női istenségének különböző változata lehetett.

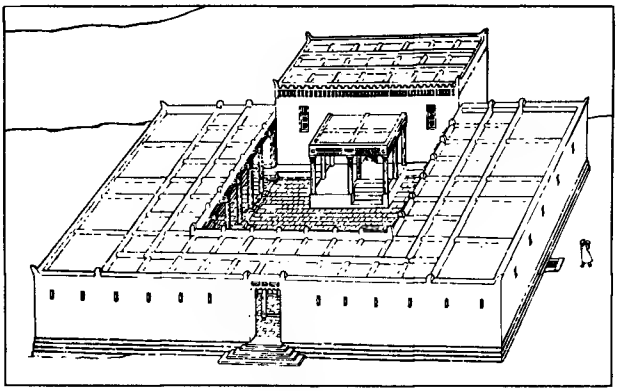

A huggai templom (Dél-Arábia)
I. e. I. évezredből. Rekonstrukció

Dél-Arábia lakói, az ókori Kelet más népeitől többé-kevésbé függetlenül, sajátos és viszonylag magas fokú kultúrát teremtettek. Írásrendszerük igen fejlett volt; az abesszíniai írás is a dél-arab feliratok írásából származott. Noha az ókorból csak feliratok maradtak ránk, valószínűleg dél-arab irodalom is létezett, de emlékei teljesen elvesztek számunkra.

Dél-Arábia művészete más ókori keleti országok művészetére, különösen az asszír művészetre emlékeztet.

2. PALESZTINA

Dél-Arábia a rabszolgatartó Elő-Ázsia távoli perifériáján feküdt. Jóval nagyobb jelentősége volt az i. e. I. évezredben egy másik országnak, amely közelebb feküdt az akkori civilizáció legfontosabb központjaihoz. Ez az ország Palesztina, melynek története szorosan összefügg az akkori Egyiptom, Babilonia és Asszíria történetével.

Az i. e. XIII—XII. században, amikor Palesztinában meggyengült az egyiptomi hegemónia, az országban számos apró városállam volt, melyekben kanaániták laktak. Valószínűleg az i. e. XIII. század első felében jelent meg Palesztinában az a rokon törzsekből álló szövetség, amelyet Izraelnek neveztek. A falvak őslakossága az izraeliták benyomulásakor elmenekült, azokat pedig, akiknek nem sikerült elmenekülniük, vagy megsemmisítették vagy leigázták, és a megmaradottak végül is alkalmazkodtak a jövevényekhez. A kanaániták városait jóval nehezebb volt elfoglalni, úgyhogy ezek az izraelita lakosság mellett még sokáig fennálltak.

A nomádokból a letelepedés után földművelők lettek. Palesztina lakosai ez idő tájban sajátították el a kőciszternák építését. Ezeket belül mész-cementtel bélelték ki, ami által az esővizet hosszú időn át meg tudták őrizni. Így a földművelés, amellyel azelőtt csak a patakok és források közelében foglalkoztak, a központi felföldön is lehetővé vált. Éppen itt telepedtek le leghamarabb a jövevények, de fokozatosan a völgyeket is megszállták, s elfoglalták a kanaániták támaszpontjait, a városokat.

AZ IZRAELI TÖRZSEK ÁTTÉRÉSE A LETELEPEDETT ÉLETMÓDRA

Az a harc, melyet Izrael törzsei az új földek megszerzéséért vívtak a kanaáni őslakossággal, szilárdabbá kovácsolta össze ideiglenes törzsi egyesüléseiket. Viszont annak következtében, hogy az izraeli törzsek viszonylag nagy területen telepedtek le, némileg elszigetelődtek egymástól. Így Juda törzse, amely a déli hegyvidéken, a Holt-tengertől nyugatra, a később Judeának nevezett területen telepedett le, korán elkülönült az izraeli törzsek zömétől, amely Palesztina északi részén nagy és termékeny területet foglalt el.

Az izraeli törzsek Palesztinát viszonylag könnyen és gyorsan meghódították, mert az ország őslakóit, a kanaánitákat nagyon meggyengítették az egyiptomi hódítók garázdálkodásai, az állandó háborúk, a ḫapiruknak, majd utána „a tenger népeinek" szüntelen betörései. A hódítók a fegyverrel elfoglalt földet részekre osztották, ezeket egyes családoknak adták, a föld volt tulajdonosait pedig gyakran rabszolgává tették. A kanaániták másik részének, amely nyilvánvalóan önként behódolt, meghagyták földjét és vagyonát; ezek a kanaániták mint nem teljes jogú lakosok az izraeliták mellett éltek. Mivel a hódítók állandóan érintkeztek a gazdasági önállóságát megtartó kanaánita lakossággal, hamarosan összekeveredtek vele.

Az izraeliták nyelve közel állt a kanaániták nyelvéhez, ami elősegítette, hogy a hódítók és a leigázott lakosság egy néppé olvadjon össze.

Palesztina meghódítása, a földművelésre való áttérés és a gazdagság növekedése azt eredményezte, hogy az izraeli törzsekben kialakult a törzsi arisztokrácia.

Az izraeli törzsek betörése eleinte a termelőerők és a kultúra jelentős hanyatlását idézte elő, de az ország kulturáltabb őslakosságának hatására az izraeli törzsek gazdasági élete idővel megváltozott. Északon szántásos földművelés, kertészet (olajbogyó-termesztés), szőlészet és nem nomád, helyhez kötött állattenyésztés alakult ki. Fokozatosan elsajátították a vasfeldolgozás technikáját. A rabszolgák száma az i. e. I. évezred elejére megnövekedett; hadifogolyok mellett már vásárolt rabszolgák is voltak. Izrael abban az időben már bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe.

A XI. század elejéig az izraeli törzseket a nemzetségi arisztokrácia tanácsai és „bíráknak" neve-

zett választott személyek, néha pedig egyszerűen szerencsés hadvezérek igazgatták. Megvolt a népgyűlések intézménye, és sokáig fennmaradtak a faluközösségek. De a termelőerők fejlődése következtében az izraeli törzseknél kifejlődött a rabszolgatartó rendszer, rabszolgatartó állam keletkezett, amelynek feladata nemcsak az volt, hogy a rabszolgákat féken tartsa, hanem az is, hogy a szabad lakosság vagyontalan és nem teljes jogú részét is engedelmességre szorítsa.

HÁBORÚK A FILISZTEUSOK ELLEN

Izrael állam megalakulását a külső események is meggyorsították. A XIII. és a XII. század határán a Földközi-tenger partján filiszteusok telepedtek le, akik korábban a „tenger népei" között szintén megrohamozták a Földközi-tenger keleti partvidékét és Egyiptomot. Az ő nevüket őrzi a görög Palaistiné („Palesztina") szó, mely annyit tesz, mint „a filiszteusok országa". Ezt a nevet később nemcsak a partvidékre, hanem a hozzá csatlakozó területre is alkalmazták. A filiszteusok elfoglalták a megerősített városokat, amelyek közül Gaza volt a legnagyobb. Már ismerték a vasfegyvereket, és katonáik félelmes ellenségek voltak az izraeli törzsek számára, amelyek akkoriban még csak a bronzfegyvereket ismerték. A hagyomány szerint a filiszteusok nem engedték meg, hogy a meghódított lakosság vasfegyvert viseljen.

Valószínű, hogy a filiszteusok annak a népnek egy részét alkották, amelyet a görögök *pelasgoi* néven ismertek. Még nincs eldöntve az a kérdés, hogy a filiszteusok milyen nyelven beszéltek. Ezt a nyelvet, mivel kevesen beszélték, viszonylag hamar legyőzte a kanaánita őslakosság nyelve. A filiszteusok bizonyos ideig megőrizték anyagi kultúrájuk sajátos jellegét, például a kerámika terén, amely az Égei-tenger partvidékén elterjedt késő-mykénéi kerámika továbbfejlesztése volt.

A XI. század második felében a filiszteus város-szövetség csapatai megkezdték behatolásukat a Juda törzsével szomszédos területre. Itt több erődöt elfoglaltak, például Lákist (óhéber Lâγîš), ahol a régészek jelentős mennyiségű filiszteus kerámikát találtak. Erre a szegény, terméketlen földű és hegyes vidékre a filiszteusok nem igyekeztek mélyebben benyomulni, hanem fő csapásaikat északkelet ellen irányították. Több súlyos vereséget mértek az izraelitákra, számos várost elfoglaltak, köztük Izrael fő kegyhelyét, Silót (óhéber Šîlô) is.

Filiszteus férfi
I. e. XIII. századi egyiptomi ábrázolás

IZRAEL ÁLLAM KIALAKULÁSA

A belső társadalmi változások megkövetelték az államszervezet létrehozását, a külső balsikerek pedig meggyorsították ezt a folyamatot.

Az államalapítási kísérletek a XI. században kezdődtek, és a század végén fejeződtek be, amikor a Benjamin törzséből való Saul (óhéber Šâûl) lett egész Izrael királya. Megválasztása népgyűlésen történt. Saul az izraeli törzseket mind uralma alá rendelte. Juda törzsét is, és ez lehetővé tette számára, hogy sorozatos győzelmeket arasson a filiszteusok felett. De aztán elkezdődtek a balsikerek; végül is Saul vereséget szenvedett, és felnőtt fiaival együtt elpusztult a csatamezőn. Az izraeli király levágott fejét ellenségei „az egész filiszteus földön" végighordozták, fej nélküli testét pedig kiszegezték Béth-Seán (óhéber Bêϑ-Šᵊân) város falára. Ez valaha egyiptomi város, akkor pedig filiszteus erőd volt Izrael szívében.

Saul vesztében része volt egyik hadvezérének, a Juda törzséből való Dávidnak (óhéber Dāwîδ), aki elpártolt Saultól, átvette az ország déli részén levő csapat vezetését, és a filiszteusok szolgálatába

állt. Bár a döntő csatában nem vett részt, árulásával gyengítette az izraelitákat, és elősegítette a filiszteusoknak, hogy Sault legyőzzék.

Dávid kihasználta a Saul halála után bekövetkezett zavargásokat, és az izraeli törzsek, különösen pedig a Juda törzs arisztokráciájának elégedetlen elemeire meg a judeai papságra támaszkodva Izrael királya lett. Fővárosának a Juda törzs területén fekvő ősi várost, Jeruzsálemet választotta, melyet előbb meg kellett hódítania. A város magas hegyen épült, olyan volt, mint valami természetes erőd; éppen ezért tette meg Dávid ezt a hegyi fészket fővárosának. A király annyira nem bízott saját népében, hogy filiszteus testőrséggel vette magát körül. A kialakult állam lehetővé tette a rabszolgatartóknak, hogy leigázva tartsák a rabszolgákat, akiknek száma a transzjordániai törzsek (moabiták, ammoniták stb.), a Holt-tengertől délre lakó édomiták és a filiszteusok ellen viselt folytonos háborúk következtében szakadatlanul növekedett. Izraelita rabszolgák akkor még nem voltak.

A vallásos legenda később mértéktelen magasztalással igyekezett álcázni ennek a királynak igazi egyéniségét. Pedig Dávid valójában kegyetlen és kíméletlen volt. Amikor például Transzjordánia egyik vidékét meghódította, megparancsolta, hogy minden harmadik lakost meg kell gyilkolni.

Dávid a hagyomány szerint leigázta Szíria néhány arameus államát, amelyek a karavánutak felett uralkodtak, köztük Damaskost is, és szövetséget kötött I. Hírám (óhéber Ḥîrām) tyrosi királylyal. Ez a szövetség a filiszteusok ellen folytatott harcban mindkét félnek előnyös volt szárazföldön és tengeren egyaránt, s elősegítette Tyros és Izrael kereskedelmi kapcsolatainak kiépítését.

Dávid fia, Salamon (óhéber Šᵊlômô) király, akinek bölcsességét a bibliai legenda magasztalja, apja politikáját követte. Szövetséget kötött a XXI. dinasztia utolsó fáraójával, akinek a lányát feleségül vette. A fáraótól megkapta Gézert, Palesztina középső részének egyik nagy városát, amely akkor egyiptomi uralom alatt volt. Ugyanakkor még szorosabb szövetségre lépett I. Hírám tyrosi királlyal, és igen tevékenyen részt vett Fönícia szárazföldi és tengeri kereskedelmében, különösen a Vörös-tengeren.

A vörös-tengeri kereskedelem alapja az Akaba-öbölben alapított Esiongáber (óhéber ᶜEṣyôn-geβer) kikötőváros volt, ahol az ásatásokból ítélve nagy rézolvasztók működtek. Salamon Tyrosból építészeket és mesterembereket hívatott, akik segítették a legjelentősebb palesztinai városokban, különösen Jeruzsálemben folyó építkezéseknél. A bibliai legenda különösen azt hangsúlyozza Salamon érdemei között, hogy felépíttette Jahvének, Izrael főistenének a templomát.

Salamon több intézkedést hozott állama szervezetének megjavítása érdekében. Tizenkét tartományra osztotta, s ezek mindegyike az év meghatározott hónapjában köteles volt a királyi udvar és az államapparátus fenntartási költségeit viselni. Szilárd adórendszert és szolgáltatási rendszert vezetett be, s állandó hadsereget szervezett, melyben erős harciszekér alakulatok is voltak. Az ásatások során feltárt királyi istállókról meg lehet állapítani, hogy azok alighanem jobb épületek voltak, mint a lakosság házai.

A KIRÁLYSÁG FELOSZTÁSA

Salamon uralkodásának végén nőttön-nőtt az elégedetlenség, különösen az ország északi részén, amely a királyi fővárost magában foglaló Judeához képest alárendelt helyzetben volt. Az elégedetlenség nyílt lázadásban robbant ki. A lázadást egy Jeroboám (óhéber Joroβᶜām) nevű, nem nemesi származású ember vezette, aki egy ideig Salamon szolgálatában állt. Siló város papsága is támogatta Jeroboámot. Bár a lázadás meglehetősen nagy méreteket öltött, Salamonnak sikerült levernie. Jeroboám kénytelen volt Egyiptomba menekülni. Arra számított, hogy Egyiptom segítségével megkísérli Izraelt Judeától elszakítani. Egyiptomnak kapóra jött ez a terv, mert érdekében állt, hogy ne egy, hanem két egymástól független, gyenge palesztinai állam legyen a szomszédja.

Salamon halála után Roboám (óhéber Reḥaβᶜām) nevű fia lett az utóda, akit régi szokás szerint a népgyűlés választott királlyá. De az országban hamarosan ismét felkelés robbant ki. Jeroboámnak ezúttal sikerült a győzelmet kiharcolnia Šošenk egyiptomi fáraó segítségével, aki i. e. 926 körül hadjáratot vezetett Roboám ellen. A hadjárat Jeruzsálem bevételével és a templom kincseskamrájának kifosztásával fejeződött be. Ily módon Izrael és Judea, amelyek több mint 80 éven át egy államot alkottak, 925 táján külön államokká lettek.

Judeában továbbra is Dávid dinasztiája uralkodott, de északon, Izraelben sűrűn váltogatták egymást a dinasztiák. Közülük az volt a legjelentősebb, amelyet i. e. 875-ben egy Omri nevű hadvezér alapított. Ez a dinasztia körülbelül 50 éven át uralkodott, s alatta Izrael virágkorát élte. A IX. század asszír évkönyvei Izraelt „Omri házának" nevezik. E dinasztia alapítója Samariát választotta fővárosának. Ezt a várost állama központjában, egy termékeny völgyben, igen kedvező stratégiai fekvésű magaslaton építtette fel, amelyet könnyű volt hatalmas erőddé kiépíteni.

TÁRSADALMI VISZONYOK

A samariai főnemesség gazdagságát mutatja a kiásott királyi palota, amelyet Omri építtetett, és a fia bővített ki. A városban nagy számmal kerültek elő faragott elefántcsontlapok és arannyal meg egyéb drága anyagokkal díszített különböző tárgyak maradványai. Az i. e VIII. század királyi gazdaságának nagy méreteiről fogalmat alkothatunk magunknak a királyi udvarban talált rengeteg agyagedény-cserépből. Ezekre a cserepekre írták a királyi birtokokról az udvarba küldött bor- és olajszállítmányok kísérő lajstromait.

Az életkörülmények Izraelben és Judeában akkortájt jobbak voltak, mint az előző évezredben, de a lakosság többségének továbbra is igen nehéz, szánalmas volt a helyzete. Az emberek zsúfoltságban, piszokban és nyomorban éltek, persze hiába próbáltak mágikus szertartásokkal vagy rituális fürdéssel küzdeni a betegségek ellen. Csak a módosabb rabszolgatartók egy része élt az akkori időkhöz viszonyítva eléggé jól. A módosabb emberek házai, amelyek továbbra is az erőd szűk határai közé szorultak, gyakran emeletesek voltak. A háztulajdonos családja az emeleten lakott, a nap hűvös szakában a lapos tetőn tartózkodott, a földszinten pedig a rabszolgák szorongtak, s ugyanott voltak a mellékhelyiségek és a műhelyek is. A vizet a ház melletti ciszternában gyűjtötték és tárolták. A nép ruházata gyapjúból vagy lenből szőtt, térdig érő ingből állt, a férfiak még gyapjú süveget is viseltek. A gazdagok hosszú, rojtos gyapjúköpenyt és felhajló orrú, puhaszárú csizmafélét hordtak. A szabad nők fejükön hosszú fátyolt viseltek, amellyel elfedték arcukat. A házak felszerelése és bútorzata még igen szegényes volt, főzésre és egyéb háztartási célokra főként agyagedényeket használtak.

A földműveseknek a korhoz képest elég tökéletes szerszámaik voltak — eke és rövid, még nem elég célszerű vassarló. De a szegények, akárcsak azelőtt, még jóval később is kapával művelték a földet.

Az i. e. IX. és VIII. században Izrael és Judea már teljesen kialakult rabszolgatartó állam volt, s a faluközösségek bomlási folyamata már jelentős mértékben előrehaladt.

A TÁRSADALMI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE

Az i. e. X. században a régi zsidó társadalom még nem ismerte az adósrabságot; a rabszolgák vagy hadifoglyok vagy vásárolt idegenek voltak. Azokat a hadifoglyokat, akik megmaradtak a király tulajdonában, a királyi gazdaságban vagy az állam számára fontos építkezési munkákban használták fel. Erről tanúskodik Mésa (óhéber Mêšaᶜ) moábi király (Transzjordánia) felirata is. Ezt az államot a moabita nevű zsidó törzs lakta, de nem tartozott Izraelhez. Mésa, aki Omri izraeli király

utódainak uralkodása alatt élt, feliratot hagyott maga után, amelyben megörökítette Izrael felett aratott győzelmeit és „Izrael foglyainak" segítségével folytatott építkezéseit. A moabita társadalom kétségtelenül alacsonyabb fejlettségi fokon állt, mint a korabeli izraeli társadalom, amelyben a IX. század folyamán a pénzgazdaság növekedése és a vagyonosok uzsorás tevékenysége következtében feltűntek a napszámosok és az adósrabszolgák. A kereskedelem növekedésével és az uzsora elburjánzásával Izraelben rohamosan nőtt a termelési eszközöktől elszakított emberek száma; még az elmaradottabb Judeában is előfordult, hogy szegény emberek áldozatul estek az uzsorásoknak. A gazdagok felvásárolták a tönkrement szegények földjeit. Az adósrabság, a gyorsan növekvő pénzforgalom egyéb következményeivel együtt kétségtelenül mélyreható változásokat idézett elő Izrael és Judea társadalmában. Sajnos, ezekről a változásokról csak a papi irodalomból tudunk, amelyet ráadásul később még át is dolgoztak. Ez az irodalmi hagyaték a változásoknak főleg ideológiai visszatükröződéséről, arról a mozgalomról szól, amelynek élén az úgynevezett „próféták" álltak. A mozgalom a papi csoportok belső harcával függött össze, de az akkori társadalom lényegesebb ellentéteit is tükrözte.

A papok a lehető legszorosabb kapcsolatban álltak a nemességgel; Jahve papjai külön testületet alkottak („a leviták törzse"), bizonyos nemesi nemzetségek tagjai közül kerültek ki, és a királyi hatalom fontos támaszai voltak. Más istenségek tisztelete szintén egyes nemesi nemzetségek kiváltsága volt, főként a helyi nemességé, amely szemben állt a jeruzsálemi hivatali nemességgel.

Az ókori Palesztina, Fönícia és Szíria lakosságának, akárcsak más, az ősközösségi társadalom felbomlásának stádiumában élő népeknek a vallási életében régtől fogva nagy szerepük volt azoknak a sámánokhoz hasonló különleges papoknak, akik önkívületi állapotba hozták magukat, és ilyenkor jósoltak, varázsoltak. Amikor az osztálytársadalomban megjelent a hivatalos papság, az ilyen „próféták" alig vesztettek jelentőségükből, több országban továbbra is működtek, sőt befolyásuk vetélkedett a papokéval.

Az i. e. I. évezred első felében Palesztinában *nâβî* („próféta") néven vallási-politikai prédikátorok tűntek fel, akik igehirdetésüket varázsló tevékenységgel kapcsolták egybe. Különféle vallási kultuszoknak voltak ilyen „prófétáik", s néha szövetségekbe tömörültek. Különleges befolyásra tettek szert a Jahve-kultusz „prófétái". Ezek felléptek a sokféle helyi kultusz ellen, amelyekre a helyi nemzetségi arisztokrácia támaszkodott. A „próféták" mozgalmában az uralkodó osztály különböző csoportjainak érdekeit visszatükröző papi áramlatok ideológiai harca nyilvánult meg, minthogy azonban a „próféták" a nemesség által támogatott kultuszok ellen harcoltak, fellépésüknek bizonyos társadalmi és politikai motívumai is voltak. A VIII. század „prófétái", amikor szóban és írásban kifakadtak a Jahvéval vetélkedő fontosabb istenségek kultusza ellen, egyúttal a jámborság kihalását is ostorozták, s ezzel kapcsolatban elítélték a kapzsi nemesség erőszakosságát, kegyetlen uzsoráskodását. A próféták a nép minden nyomorát azzal magyarázták, hogy nem tartja be isten parancsolatait. Azzal fenyegetőztek, hogy Jahve idegen hódítók kezére adja az országot, amiért a nép nem tiszteli eléggé. Az uralkodó osztály ellen zúgolódó néptömegeket pedig azzal a próféciával próbálták lecsendesíteni, hogy egyszer majd eljövend a megváltó király, a „Messiás", „az Úr felkentje", aki minden bajtól és nyomorúságtól megszabadítja őket.

IZRAEL ÉS JUDEA BUKÁSA

Az uralkodó osztály természetesen nem hagyta abba a szegények sanyargatását, továbbra is elnyomta és napszámosi, adósrabszolgai sorba vetette őket. Ennek következtében csökkent azoknak a rétegeknek a száma, amelyek az izraeli sereg katonáit adták, pedig Asszíria egyre jobban veszélyeztette az országot. I. e. 722-ben elesett Samaria, s Izrael megszűnt, mert az asszírok tízezer-

számra hurcolták az embereket fogságba, és ezek helyére hatalmas birodalmuk más részein élő lakosokat telepítettek le.

Az Izraelt ért katasztrófa Judeát is fenyegette; Ezékiás (óhéber Ḥizkijāhû) királyt Jeruzsálemben az i. e. VIII. század végén ostrom alá vették az asszír csapatok. Mint valamikor Ḫammurapi törvényei, úgy most a judeai törvények is — az állam válságos helyzete miatt — korlátozták az adósfüggőséget. „Ha zsidó rabszolgát vásárolsz, hat éven át dolgozzék neked, és a hetedik évben ingyen nyerje vissza szabadságát." Ezzel a törvénnyel szorosan összefügg az akkori judeai törvényhozásnak egy másik rendelkezése: „Amikor a te testvéred elszegényedik és eladják neked, ne rójj rá rabszolgamunkát —, úgy legyen nálad, mint béres, mint telepes."

Palesztinai hadifoglyok
I. e. VII. századi asszír domborműről

A néptömegek ellenállása következtében i. e. 622-ben új törvény jelent meg, az úgynevezett „Deuteronomium" („a törvény megismétlése"), amelyről azt állították, hogy a régmúltból, az izraeliták nomád életének legendás „prófétájától" és vezérétől, Mózestől származik. A nagyobb hatás kedvéért azt a látszatot keltették, mintha „megtalálták" volna e törvénykönyv régi szövegét. Az új törvényt Jósiás (óhéber Jōšijāhû) király léptette életbe, aki a jeruzsálemi Jahve-papság, a jeruzsálemi hivatali nemesség és a Jeremiás vezette prófétai mozgalom szövetségére támaszkodott. Az ország egyetlen megengedett kultusza a Jahve-kultusz lett, amelynek Jeruzsálemben volt a központja. Az új törvény lényegesen módosította azt az i. e. VIII. század végéről származó törvényt, amely arról intézkedett, hogy az adósrabszolga hat év múltán nyerje vissza szabadságát: most a gazdát arra is kötelezték, hogy a szabadulónak adjon néhány juhot, továbbá gabonát és bort, „ne bocsássa el üres kézzel".

Babilonia Asszíria bukása után — az i. e. VII. század végén — megkezdte az asszírok ősázsiai birtokainak a meghódítását, s ebben vetélytársa volt Egyiptom. Az ellene folytatott harcban Jósiás elesett, s helyébe Egyiptom bizalmi embere került. I. e. 597-ben Babilonia leigázta Judeát, noha az utóbbit Egyiptom segítette. A judeai nemesség egy részét Babilonba hurcolták.

Palesztinai hadifoglyok egy asszíriai palota építkezésénél
I. e. VII. századi asszír domborműről

Judea nem akart belenyugodni vereségébe, és Egyiptom támogatására számítva újabb háborúra készülődött. 590-ben ismét kitört a háború Babiloniával. A babiloni csapatok, miután Jeruzsálemen kívül minden judeai katonai erőt levertek, megkezdték a főváros ostromát. A judeai nemesség kijelentette, hogy az ostromlott városban minden adósrabszolga visszanyeri szabadságát; ily módon akarta a sereget növelni. De ez sem segített, és Jeruzsálem i. e. 586-ban kénytelen volt megadni magát. A judeai nép majdnem minden tehetős rétegét, sok mesterembert, sőt még a szegény lakosság egy részét is elhurcolták Babilonba. Sokan Egyiptomba menekültek. Ezzel megszűnt a judeai királyság.

3. PALESZTINA KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA. A JUDAIZMUS ÉS A BIBLIA

IZRAEL ÉS JUDEA IRODALMA ÉS MŰVÉSZETE

Izrael kultúrája sokban hasonlít a kanaánita kultúrához. Ez kitűnik művészetéből, melyre erősen hatott az egyiptomi befolyás; a judeai és izraeli mesterek művei e tekintetben nem sokban különböznek a föníciai művészek alkotásaitól.

Az izraeli irodalom szintén igen erős egyiptomi, babiloni és föníciai befolyás alatt állt. Nem tudjuk, mikor sajátították el az izraeliták az írást. A legrégibb zsidó feliratok az i. e. IX. századból származnak, és a bennük használt ábécé semmiben sem különbözik a föníciai ábécétől.

Izrael és Judea irodalmát abban az átdolgozott formában ismerjük, amelyben annak egyes alkotásai belekerültek a Bibliába. De a rendelkezésünkre álló adatokból is nyilvánvaló, hogy Izrael és Judea vallásos költészete (a zsoltár-költészet) igen közel áll a hasonló babiloni műfajhoz, s egyes intelmeknek jóval régebbi hasonmásait megtalálhatjuk az egyiptomi irodalomban A hatnapos világteremtésről, az első emberpár paradicsomi boldogságáról és bűnbeeséséről, a vízözönről és Noé bárkájáról fennmaradt mítoszoknak szintén megvannak a maguk közeli hasonmásai a sumer és babiloni irodalomban. Ezek nyilvánvalóan részben régebbi sémi mítoszok, részben pedig egyenesen a babiloniaktól vették át őket. A „próféták" költői beszédeinek szintén megvannak az eredeti mintái az ókori Kelet fejlettebb országainak irodalmában.

Az izraeli költészet képekben gazdag nyelve stilisztikailag közel áll más keleti országok költészetéhez, ezzel szemben Izrael műprózája sok tekintetben eredeti. Ez különösen vonatkozik a legendás és történeti elbeszélésekre, amelyeket nagy elevenség jellemez. Az izraeliták letelepedés előtti életéről szóló hagyományból a patriarchális család képe tárul elénk.

A régi legendákat és mítoszokat, az elbeszélő és történeti irodalom különféle emlékeit később a jeruzsálemi rabszolgatartók osztályérdekének megfelelően átdolgozták. Az irodalmi művek a Bibliában maradtak ránk, vagyis célzatos vallási átdolgozásban; emellett egész sereg beszúrás, toldalék van bennük, s ezek eltorzítják e művek eredeti alakját.

IZRAEL ÉS JUDEA VALLÁSA

Az izraeliták Palesztinában való letelepedésük első időszakában alacsonyabb kulturális színvonalon voltak, mint a kanaániták. Ezért természetes, hogy a kanaánita kultúrát ők is átvették, annál is inkább, mert származás és nyelv tekintetében közel álltak a kanaánitákhoz. Ezenkívül feltehető, hogy az izraeli törzsszövetségben olyan törzsek is voltak, amelyek már jóval azelőtt Palesztina területén éltek. A kanaániták és az izraeliek kultuszában sok volt a közös vonás: pl. a fákat, a kőoszlopokat stb. egyaránt tisztelték. De a kultusz egyes vonásai csak az izraeliekre voltak jellemzők, s nagyrészt az előző idők nomád törzsi életével függtek össze. Így az egyéb istenek mellett az izraeli törzsszövetségnek közös istene is volt: Jahve. Az izraeliták nem ismerték a templomokat, isteneiket hegytetőkön vagy sátrakban tisztelték. Dívott köztük a körülmetélés régi szokása, amely valószínűleg a legtöbb primitív törzsnél meglevő szertartással függött össze — ezzel avatták fel a fiúgyermekeket a nemzetségi közösség tagjává. Ez a szokás egyébként sok más keleti népnél is megvolt. Később a körülmetélés a zsidó vallási közösséghez való tartozás külső jelévé vált.

Bár az izraeliták és a kanaániták vallásában sok közös vonás volt, a hosszú ellenségeskedés folytán az izraeliták minden kanaáni szokást fokozatosan idegennek, tisztátalannak, nem izraelinek nyilvánítottak; ugyanez vonatkozott azoknak az isteneknek a kultuszára is, akiket a kanaániták is tiszteltek.

A királyság megalakulásával megnövekedett Jahve isten szerepe; ez az isten lett a királyság védelmezője. Mivel a király és hívei szempontjából gyakran túlságosan is hatalmas helyi nemesség a különféle helyi kultuszok híve volt, a központi hatalom saját érdekében azt hirdette, hogy kizárólag a fővárosi kultusz az egyetlen igazi kultusz. Erre még egy oka volt: azoknak a kultuszoknak az elterjedése, melyeknek más, fejlettebb államok vallásaival sok közös vonásuk volt, rendszerint elősegítette a külföldi befolyás terjedését az izraeli lakosság körében.

A „próféták" azt hirdették, hogy ők a kizárólagos Jahve-kultuszért, a helyi kultuszok ellen harcolnak. Valójában nemcsak az izraeliták és a kanaániták (valamint a palesztinaiak és föníciaiak) közös kultuszai ellen léptek fel, hanem egyes sajátosan izraeli kultuszok ellen is. Amellett nem is voltak az egyistenhit hívei, nem tekintették Jahvet egyedüli istennek. Az általuk hirdetett fő gondolat az volt, hogy minden népnek saját istenét kell tisztelnie, tehát az izraeliták Jahvét tiszteljék, ne más isteneket. Ezért természetes, hogy Jahvét, mint afféle „saját" istent, a leghatalmasabbnak, a világ teremtőjének stb. tartották, s felruházták a többi kultusszal szemben kérlelhetetlen, bosszúálló isten tulajdonságaival.

A bibliai könyveket — köztük a „próféták" beszédeit is — később átszerkesztették, s minden olyan szöveget kihagytak belőlük, mely arra utalt, hogy az izraeliták Jahvén kívül más isteneket is tiszteltek. De tudjuk, hogy a „próféták" beszédei még nem zárták ki más, a Jahve-kultusszal összefüggő istenségek tiszteletét; ugyanígy a jeruzsálemi templomon kívül az istentiszteletnek még más helyei is voltak. Okmányszerű adatok tanúbizonysága szerint azok a judeaiak, akik Jeruzsálem eleste után — tehát már Jósiás reformja után — Egyiptomba menekültek, elismerték ugyan, hogy a jeruzsálemi vallási közösséghez tartoznak, ennek ellenére tisztelték 'Anat istennőt (valószínűleg mint Jahve feleségét), és rajta kívül még néhány más istenségnek is hódoltak. Amellett nem ismertek semmiféle olyan hittételt, amely szerint Jahvénak csak egyetlen „jogos" temploma lehet — a jeruzsálemi templom. Vannak a bibliában olyan szövegrészek, amelyek a „szent könyvek" kánonjának megállapítása idején már valószínűleg nem nagyon voltak érthetők, és éppen ezért nem is változtatták meg őket eléggé. Ha ezeket összehasonlítjuk a ma már ismeretes óföníciai vallásos tárgyú szövegekkel, akkor megállapíthatjuk, hogy Izraelben is, Judeában is a legkülönbözőbb istenek tisztelete dívott.

Ami a szertartásokat és a mitológiai elképzeléseket illeti, ezek a két királyság fennállásának egész ideje alatt nem sokban különböztek a kanaániaktól, de az emberáldozat helyébe fokozatosan a váltság lépett, a Jahve-kultuszban pedig úgy látszik nem volt vallási prostitúció; egyébként ez korántsem minden kanaánita kultuszban terjedt el. A királyságok korában érvényes szertartások és fogalmak megfelelő átdolgozás után a judaizmusba is bevonultak.

Látjuk tehát, hogy az izraeliták egészen a judaizmus dogmáinak a kialakulásáig nem voltak egyistenhívők. Az izraeli és judeai vallásos hit nem alkotott határozott rendszert, és nem különbözött lényegesen az ókori Elő-Ázsia más népeinek hitétől. De Izrael és Judea történelmi fejlődésének konkrét körülményei olyanok voltak, hogy a többi isten tiszteletének rovására nagyon megnövekedett Jahve törzsi isten jelentősége. Az ókori Kelet államaiban ez a folyamat jóformán mindenütt megfigyelhető: ahogy a monarchia erősödött, egyre jobban kivált egy fő istenség az istenek sokaságából.

EZÉKIEL TANÍTÁSA ÉS A JERUZSÁLEMI TEMPLOMI–VÁROSI KÖZÖSSÉG MEGALAKÍTÁSA

Azok a judeaiak, akiket II. Nabûkudurriuṣur (óhéber Neβûxaðreṣar, a Septuagintában Nabuchodonosor) babiloni király áttelepített, nem lettek mind rabszolgák. Sokan közülük a babiloni városokban telepedtek le, és kézművességgel vagy más egyébbel foglalkoztak. Jelentős részük volt rab-

szolgatartókból, uzsorásokból és papokból állt. Ezek hazatérési terveket szőttek, és arról álmodoztak, hogy majd hazatérve ismét magukhoz ragadják a hatalmat. Elterjedt közöttük egy vallási-politikai mozgalom, amely a „prófétáik" hagyományait követte. A mozgalom legkimagaslóbb vezetője az i. e. VI. század közepén Ezékiel (óhéber Jəḥezkêl) volt, a jeruzsálemi nemesség tekintélyes tagja.

Ezékiel tanításában megpróbálta meghatározni a jövendő zsidó állam főbb vonásait. Úgy képzelte el, hogy fel kell támasztani az egységes királyságot, de ezt a Dávid nemzetségéből származó „messiással" az élén a jeruzsálemi papság fogja kormányozni. Az államban csak azok lesznek teljes jogúak, akik elfogadják Jahve tiszteletét abban a formájában, ahogy a „prófétai" tanítás kidolgozta. Az állam központja Jeruzsálem lesz Jahve templomával; más kultuszról szó sem lehet.

Ezékiel elgondolásai ilyen formában megvalósíthatatlanok voltak, de gondolatait a fogoly judeaiak egy része tovább fejlesztette, és az akkori elő-ázsiai viszonyokra alkalmazta. Jahve államának e tervek szerint önkormányzattal rendelkező teokratikus templomi-városi közösségnek kellett lennie, a Babiloniában már létező hasonló közösségek mintájára. A környező lakosságot kizsákmányoló rabszolgatartók kiváltságos szervezetéről van itt szó. Az ilyen szervezetek annak az államhatalomnak a támaszai voltak, amely alá tartoztak.

Kyros (görög névalak, óperzsa Kuruš) perzsa király, aki i. e. 538-ban elfoglalta Babiloniát, megengedte Jeruzsálem helyreállítását. Valószínű, hogy Jeruzsálemet támaszpontnak szánta Egyiptom ellen, amelyet akkor még nem hódítottak meg a perzsák. A babiloniaiak által elhurcolt judeaiak több ezer leszármazottja az i. e. VI—V. század folyamán külön csoportokban hazatért Jeruzsálembe, és sokan közülük rabszolgákat is vittek magukkal. Az új templomi közösség mentesült a királyi adók és szolgáltatási kötelezettségek alól, sőt a szíriai—palesztinai tartomány jövedelmeiből még pénzt is utaltak ki város- és templomépítési célokra. A közösség tagjainak megengedték, hogy saját törvényeik szerint éljenek, a templom pedig megkapta azt a jogot, hogy a közösségtől bizonyos adókat szedjen. A közösségnek alárendelt terület lakossága nem volt teljes jogú, mindenben a közösségtől függött, s különféle adók meg szolgáltatási kötelezettségek terhelték.

A helyi lakosság jogfosztását ideológiailag azzal indokolták, hogy az nem tartozik az „igazhitűek" közé. Éppen ezért a közösség tagjainak, Jahve „igaz" tisztelőinek a környező lakosságtól való elszigetelését jogi és vallási tilalmakkal kellett alátámasztani.

De ennek a kiváltságos templomi-városi közösségnek a megalakítása felháborította Palesztina egész helyi lakosságát (az úgynevezett szamaritánusokat — Samariának, a palesztinai körzet fővárosának neve után), amely részben a Palesztinában maradt izraeliek és judeaiak leszármazottaiból, részben pedig az asszír és babiloni királyok által oda telepített lakosok leszármazottaiból állt. A perzsa közigazgatás szintén nyugtalankodott amiatt, hogy az ilyen államon belüli önkormányzati alakulatok bizonyos mértékben gyengíthetik a perzsa államhatalmat. Ennek következtében, valamint a jeruzsálemi közösség szervezése, a város, a templom helyreállítása igen lassú ütemben, nagy megszakításokkal haladt, és csak az V. század végén, illetve a IV. század elején fejeződött be.

A JUDAIZMUS DOGMÁINAK KIALAKULÁSA

A jeruzsálemi közösség végleges újjászervezését Ezsdrás (óhéber ʿEzrâ) pap hajtotta végre, aki abban az időben érkezett meg a perzsa udvarból. Ezsdrás szigorú szabályt léptetett életbe, amely megtiltotta a közösség tagjainak, hogy közösségen kívülivel házasodjanak. Sőt még a korábban megkötött ilyen házasságok felbontását is kikényszerítette. Ezzel a jeruzsálemi közösség tagjai a külvilágtól jogi és vallási tekintetben teljesen elszigetelődtek.

Ezsdrás idejéig véglegesen kialakult az isteni sugallatnak tulajdonított törvény (*tôrā* szövege.

amelyet állítólag a mitikus Mózes jegyzett le. Ebbe beletartoztak mindazok a mítoszok és legendák, amelyeket Jahve papsága „igazhitűnek" ismert el, továbbá azok a jogi és rituális előírások, amelyeket kötelezővé tettek a közösség számára. A közösséghez való tartozással összeférhetetlen volt az, hogy bárki is eltérjen a tôrā szellemétől és betűjétől, hogy Jahvén kívül más isteneket tiszteljen, sőt más istenek létezésének egyszerű elismerése is ki volt zárva, mert ez „isten haragját" hívja ki a közösség ellen. Jahve isten régi hasonmása lett a perzsa királynak, akinek birodalmához a jeruzsálemi közösség tartozott. A megállapított dogmák szigorúan előírták a nagy tehertételt jelentő szertartások és tilalmak betartását.

Később kiválogatták azokat a különféle — részint a királyságok korából származó, részint újabb keletű — irodalmi és történeti műveket, továbbá a „prófétáknak" azokat a beszédeit, amelyek megfeleltek az új tannak, illetve kellő átdolgozás után az új tanhoz lehetett őket idomítani (az úgynevezett „Írások" és a „Próféciák"). Ezeket szintén szentnek nyilvánították, és a „szentírás" puszta magyarázatán kívül minden egyéb irodalmi működést megbocsáthatatlanul elítéltek. A „Törvény", az „Írások" és a „Próféciák", mindezek együttesen alkották a Bibliát (*biblia* görögül „könyvek"-et jelent).

Így tehát a fogságból hazatért judeaiak felső rétegének tevékenysége, valamint a rabszolgatartók helyzetének erősítése végett alakított jeruzsálemi közösség vezetőinek tevékenysége révén Elő-Ázsiában először alakultak ki olyan vallási dogmák, amelyek írott vallási törvényen alapultak, és élesen elutasítottak minden másfajta vallást. Ez a vallás a *judaizmus* nevet kapta. Hívei között az a meggyőződés alakult ki, hogy bárhol vannak is, egyetlen vallási közösséget alkotnak.

A közösség politikai formája a jeruzsálemi templomi-városi közösség volt, amely meghatározott nemzetségekből állt, s a városi nemesség és papság tanácsa igazgatta; ezt a tanácsot tekintették egyúttal a vallási törvények őrének. Természetesen a jeruzsálemi közösség összetétele már kezdetben sem lehetett homogén, és idővel még csak fokozódott a társadalmi rétegeződés. Mialatt a közösség felső rétege gazdagodott, az egyszerű tömeg elszegényedett, és egyre jobban tönkrement. A vallás pedig megszentelte a gazdagok hatalmát.

A judaizmus ideológusai továbbra is hirdették híveiknek, hogy higgyenek az eljövendő megváltóban, a „messiásban". Azok a különféle vallásfilozófiai rendszerek, amelyek boldog jövőt ígértek (természetesen többé-kevésbé távoli boldogságot), abban az időben az ókori Kelet igen sok államában eléggé el voltak terjedve. A messiás-várás, amely reményét nem az elnyomottak gyakorlati tevékenységébe, hanem az eljövendő király csodálatos megváltói küldetésébe vetette, hihetetlen nagy szolgálatot tett az uralkodó osztálynak.

A judaizmus tanítása a lehető legnagyobb mértékben megfelelt az uralkodó osztálynak, mely az elesett néptömegek hangulatát ügyesen ki is használta. A judaizmus tanítása idővel különféle változásokon ment át, és a zsidó dolgozók eszmei leigázásának eszközéül szolgált a feudalizmus, sőt a kapitalizmus korában is, egészen napjainkig. Egyúttal a különböző történelmi viszonyok között azt is elősegítette, hogy a hithű zsidók elkülönüljenek a lakosság többi részétől.

Később a judaizmus tanításának egyes oldalai új vallássá fejlődtek, amely ma is hatalmas eszköz az uralkodó osztályok kezében a tömegek ideológiai befolyásolására — ez a kereszténység. A Biblia kánoni könyvei „Ószövetség" néven teljes egészükben belekerültek a keresztény „szentírásba".

A BIBLIA SZERKEZETE ÉS KELETKEZÉSE

A Biblia, mint láttuk, az óhéber irodalom egyes alkotásainak, jogi, rituális és történelmi műveknek a gyűjteménye. Ezeket a judaizmus tanainak megszilárdítása és propagálása végett a papok és „írástudók" válogatták össze és dolgozták át. A Biblia rendkívül heterogén összetételű; egyes részeinek elkülönítése és megírásuk dátumának megállapítása igen nehéz feladat.

A XVIII—XIX. század haladó tudósai megállapították, hogy az úgynevezett tôrā (hagyományosan öt könyvre oszlik, ezért „Pentateuchus"-nak vagyis „Öt könyv"-nek nevezik), valamint a hozzá csatlakozó, történeti eseményeket tartalmazó „Írások" legalább négy forrásból erednek, amelyek korántsem egyeznek meg a Biblia hagyományos könyvbeosztásával. Ezeket a forrásokat azok, akik a Bibliát összeállították, nem azonos mértékben használták fel a „Pentateuchus" és az „Írások" különböző részeiben. Ezek a források a következők: „jahvista" és „elohimista" források — aszerint, hogy a szerző Izrael istenének melyik nevét (*Jahwe* vagy *'Elôhîm*) használja —; ezek a külön királyság korszakából származó legendák és történelmi mondák gyűjteményei.

Egy másik forrás a „Deutéronomium" — a Jósiás-féle törvényátdolgozás és a „papi kódex" —, amely valószínűleg a babiloni fogság korából származó valláspolitikai irodalmi tevékenység terméke. Az említett forrásokon kívül még népköltészeti és egyéb töredékek vannak a szövegben (harci énekek, elbeszélő költemények prózában), amelyek közül általános vélemény szerint a „Bírák Könyvé"-ben szereplő „Debora éneke" a legrégibb (i. e. XII. század vége — XI. század eleje).

A Biblia magában foglalja a gazdag és változatos óhéber irodalom elemeit; egyes részeit bátran egy sorba állíthatjuk az ókori Kelet más irodalmi műveivel. Ez különösen a szerelmi és menyegzői énekek gyűjteményére, az „Énekek Éneké"-re vonatkozik.

A Bibliában találunk utalásokat, amelyek szerint Izraelben és Judeában királyi évkönyveket vezettek. Ezeket bizonyos mértékben felhasználták és tendenciózusan átdolgozták a papi szerkesztők, amikor Izrael és Judea történetét összeállították („Sámuel könyvei" és „Királyságok könyvei"; az utóbbiakat „Királyok Könyvei" néven egyesítették).

Később ezt a történetet újból, ugyancsak tendenciózusan átdolgozták („Krónika könyvei" vagy „Paralipomenon"). Mindkét átdolgozás fennmaradt, s összehasonlításuk révén több esetben világosan meg lehet állapítani az átdolgozás módszereit, néha pedig a szerkesztők nyilvánvaló hamisítását.

A Bibliában ezen kívül vannak „prófétáknak" tulajdonított, gondosan kiválogatott verses beszédgyűjtemények (i. e. VIII—III. század), továbbá novellaszerű művek, aforizmák, különböző időkből származó vallásos énekek („Dávid zsoltárai"), ugyancsak más és más korban írt vallásfilozófiai és egyéb művek (a legkésőbbiek az i. e. III. századból), köztük a szkeptikus filozófiája miatt érdekes „Prédikátor könyve", amelyet a hivatalos átdolgozás nem semmisített meg teljesen.

Ezek a XIX. századbeli és a XX. század eleji haladó tudomány megállapításai. Az új régészeti felfedezésekkel kapcsolatban más elméletek is vannak a bibliai irodalom időbeosztásáról, de közülük eddig egyet sem tarthatunk teljesen megalapozottnak.

4. FÖNÍCIA

Elő-Ázsiában az i. e. I. évezred folyamán nagy szerepet játszottak a föníciai városállamok, melyek az ókori országok gazdasági, politikai és kulturális történetének szempontjából jelentősebbek voltak, mint a Palesztinában keletkezett államok.

Az egyiptomi Újbirodalom meggyengülésével ismét önállók lettek a föníciai államok: Tyros,[1] Sidón,[1] Byblos,[1] Arwâd és mások. Ezeket a városállamokat a rabszolgatartó nemesség tanácsával közösen többnyire királyok kormányozták.

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

Miután Sidónt feldúlták a „tenger népei", a hegemónia Tyrosra szállt, amely I. Hírám, Salamon izraeli király kortársa (i. e. 950 körül) idején élte virágkorát. Hírám mesterséges töltések révén megnövelte azt a szigetet, amelyen Tyros legfontosabb része feküdt, ott kutakat ásatott, s ily módon úgyszólván bevehetetlen erőddé tette a várost. Abban az időben Tyros majdnem minden környező állammal szoros kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn; valószínűleg Hírám uralkodása alatt kezdték gyarmatosítani a Földközi-tenger afrikai partvidékét (a mai Tuniszt), utódai pedig ugyanott megalapították Karthago városát (a monda szerint i. e. 814-ben).

Fönícia saját mezőgazdasági termelése, akárcsak az előző időszakban, csak másodrendű szerepet játszott. Viszont nagy jelentőségű volt a Libanon-hegység gazdag erdőinek gazdasági kiaknázása; értékes faanyagából sokat szállítottak más országokba. Ezenkívül föníciai bíborral festett szíriai gyapjút, a VIII—VII. századtól kezdve pedig kis üvegtárgyakat exportáltak. Fönícia tengeri kereskedelme, mely már az egyiptomi uralom alatt is jelentős volt, az egyiptomi birodalom szétesése után még nagyobb fejlődésnek indult. Egyiptom egész kereskedelmét a föníciaiak vették át, akik sok hajójukkal állandó vendégei voltak a Nílus-parti városok kikötőinek. A föníciaiak nemcsak hazai árukkal, hanem más országok portékáival — rabszolgákkal, kézműipari termékekkel, később pedig mezőgazdasági és állati termékekkel is kereskedtek. A tengeri kereskedelemben valószínűleg igen aktívan vettek részt az egyszerű szabadok, akiknek a király meg a nemesség ezüstöt kölcsönzött, és árukat adott hitelbe. A karavánkereskedelemből, amely különösen az i. e. I. évezred elejétől kezdve fejlődött — amikor a tevét már megszelídítették, és így könnyebben le lehetett küzdeni Szíria pusztaságainak és sztyeppes területeinek nagy távolságait —, a királyok és a nemesség mellett egyes egyszerű szabadok is vagyont szerezhettek maguknak. A vagyoni növekedés arányában a föníciai városok lakossága egyre jobban rétegeződött.

A föníciaiak ismert rabszolgakereskedők voltak. Bár a megszerzett rabszolgák zömét kivitelre szánták, valószínűleg városaikban is jelentős számú rabszolga élt, akiket a hajókon, műhelyekben és egyebütt foglalkoztattak. A történelmi források szerint Föníciában éles osztályharc dúlt. A görög hagyományból tudomásunk van a tyrosi rabszolgák felkeléséről, amelyhez lehet, hogy a vagyontalan szabadok is csatlakoztak. Ez a felkelés valószínűleg az i. e. IX. században zajlott le, és a hagyomány szerint azzal végződött, hogy az uralkodó osztály minden férfi tagját kiirtották, a nőket és a gyermekeket pedig kiosztották a felkelők között. A görög történetírók említést tesznek bizonyos „föníciai katasztrófákról"; e kifejezés mögött szintén a föníciai városok kizsákmányolt tömegeinek felkeléseit kell sejtenünk.

De a felkelések nem változtattak a kialakult viszonyokon; Föníciában továbbra is fennmaradt a rabszolgatartó társadalom és állam.

A belharc következtében Tyros hatalma meggyengült, és a IX. század végétől kezdve Tyros mellett ismét felemelkedett Sidón, sőt jelentőségben időnként túl is szárnyalta vetélytársát. A föníciai városok teljes függetlenségének azonban hamarosan vége szakadt. A VIII. század második felétől kezdve az asszír seregek egyre gyakrabban nyomultak előre a Földközi-tenger partjáig, és bár a föníciai városok gazdasági jelentősége megmaradt, végül is Tyros kivételével valamennyi föníciai városállam kénytelen volt behódolni Asszíriának. Amikor a VII. század végétől kezdve ismét erősödni kezdett Egyiptom és Babilonia, a föníciai városállamok ezektől függtek. Miután az i. e. VI. század második felében megalakult a Perzsa Birodalom, Fönícia is része lett ennek a birodalomnak, bár városai azután is megtartották önkormányzatukat, és továbbra is fontos kereskedelmi központok maradtak. A perzsák tengeri hatalmának pillére a föníciai flotta volt.

A föníciai városállamok az i. e. I. évezred első felében a Földközi-tenger tényleges urai lettek. Ez a nagy kiterjedésű beltenger a keleti félteke három legnagyobb szárazföldje között — Európa, Ázsia és Afrika között — terül el, innen származik elnevezése. Nyugaton a keskeny Gibraltári-szoros az Atlanti-óceánnal köti össze. Északkeleti öble — az Égei-tenger — a keskeny Dardanellákon át összeköttetésben van a Márvány-tengerrel, a Boszporusz-szoroson keresztül a Fekete-tengerrel, és a Fekete-tengeren meg a Kercsi-szoroson keresztül az Azovi-tengerrel.

Északon a hosszú és keskeny Appennini-félsziget (Itália) és délen az afrikai part tuniszi kiszögellése a Földközi-tengert keleti és nyugati részre osztja. Nyugati medencéjét a Pireneusi-félsziget zárja be. Keleti medencéjében a Balkán-félszigetnek (Görögország) van uralkodó helyzete; ezt az Appennini-félszigettől az Ióni- és az Adriai-tenger, Kisázsiától pedig az Égei- és a Márvány-tenger választja el. A Földközi-tengerben elszórtan sok sziget található. Nyugati medencéjének nagy szigetei Korzika és Szardínia, továbbá Szicília, amely az Appennini-félsziget folytatása. A Pireneusi-félsziget partjainál vannak a Baleárok. A Balkán-félsziget tagolt partjait egész szigetvilág veszi körül.

A tagolt partvidék, a sok öböl és sziget, valamint a kedvező éghajlati viszonyok elősegítették, hogy a Földközi-tengeren már korán kifejlődött a hajózás.

A Földközi-tenger medencéjének kedvező éghajlati viszonyai lehetővé teszik a legkülönbözőbb kultúrnövények, köztük különféle gabonanövények és kerti növények termesztését; ez utóbbiak közül az ókorban különösen a szőlőnek és az olajfának volt nagy jelentősége A földközi-tengeri országokban a nyár meleg, sőt forró, a tél pedig enyhe és csapadékos. Három-négyezer évvel ezelőtt a nyár valószínűleg nem volt olyan száraz, mint ma; ez főként azzal magyarázható, hogy abban az időben a Földközi-tenger medencéjének országai bővelkedtek erdőkben, amelyeket azóta kivágtak.

A földközi-tengeri országok gazdagok ásványi kincsekben, melyek kiaknázása már igen régen megkezdődött: Ciprusban, Szardíniában és a Pireneusi-félszigeten (Hispania) rézércet, Kisázsiában, Elba-szigetén és Hispaniában vasércet, Kisázsiában, Görögországban és Hispaniában pedig ezüstöt bányásztak. A bronz készítéséhez oly fontos ónt Hispaniában bányászták, vagy a Brit-szigetekről vitték oda. Görögország és Itália híres volt gyönyörű márványáról. Sok helyen kitűnő minőségű agyagot találtak, ami kedvezett a fazekasmesterség felvirágzásának.

Elő-Ázsia számára nagy jelentőségűek voltak a Földközi-tenger keleti és nyugati medencéjével való kapcsolatok, és jelentőségük még jobban megnőtt, amikor Elő-Ázsiának egyre több rézre, ónra és vasra lett szüksége. A Földközi-tenger országainak ugyancsak fontosak voltak azok a kapcsolatok, melyeket Elő-Ázsia fejlett kultúrájú területeivel tartott fenn. Ezek a kapcsolatok az i. e. I. évezred elején főként föníciai hajósok révén alakultak ki, akik — mint már említettük — nemcsak cserével, hanem emberrablással és rabszolgakereskedéssel is foglalkoztak, és a Földközi-tenger partvidékéről is szállítottak rabszolgákat az ókori rabszolgatartó államok számára.

A Földközi-tenger partvidékén akkoriban alapították a föníciai gyarmatokat. Fő céljuk a csere megszervezése volt, de egyes esetekben önálló földművelő rabszolgatartó államokká alakultak.

A föníciai államok uralkodó osztálya, mivel félt a rabszolgák és a szegények felkeléseitől, arra törekedett, hogy a városokban ne gyűljön össze sok „nyugtalan elem". Aristotelés görög tudós és filozófus (i. e. IV. század) műveiből tudomásunk van arról, hogy milyen intézkedéseket tett ebből a célból a karthágói nemesség: „Bár a karthágói államrendszert a vagyonosok uralma jellemzi, a karthágóiak sikeresen megmenekültek a nép felháborodásától azzal, hogy lehetőséget nyújtanak neki a meggazdagodásra. Ezt úgy érik el, hogy a nép bizonyos részét rendszeresen szétküldik a Karthágó uralma alatt levő városokba és területekre. Így gyógyítják meg és teszik szilárddá államrendszerüket." A karthágóiak az államrendszer „meggyógyításának" ezt a módszerét valószínűleg anyaországuktól, Tyrostól tanulták, amely időről időre (valószínűleg már az i. e. II évezred vége, de minden-

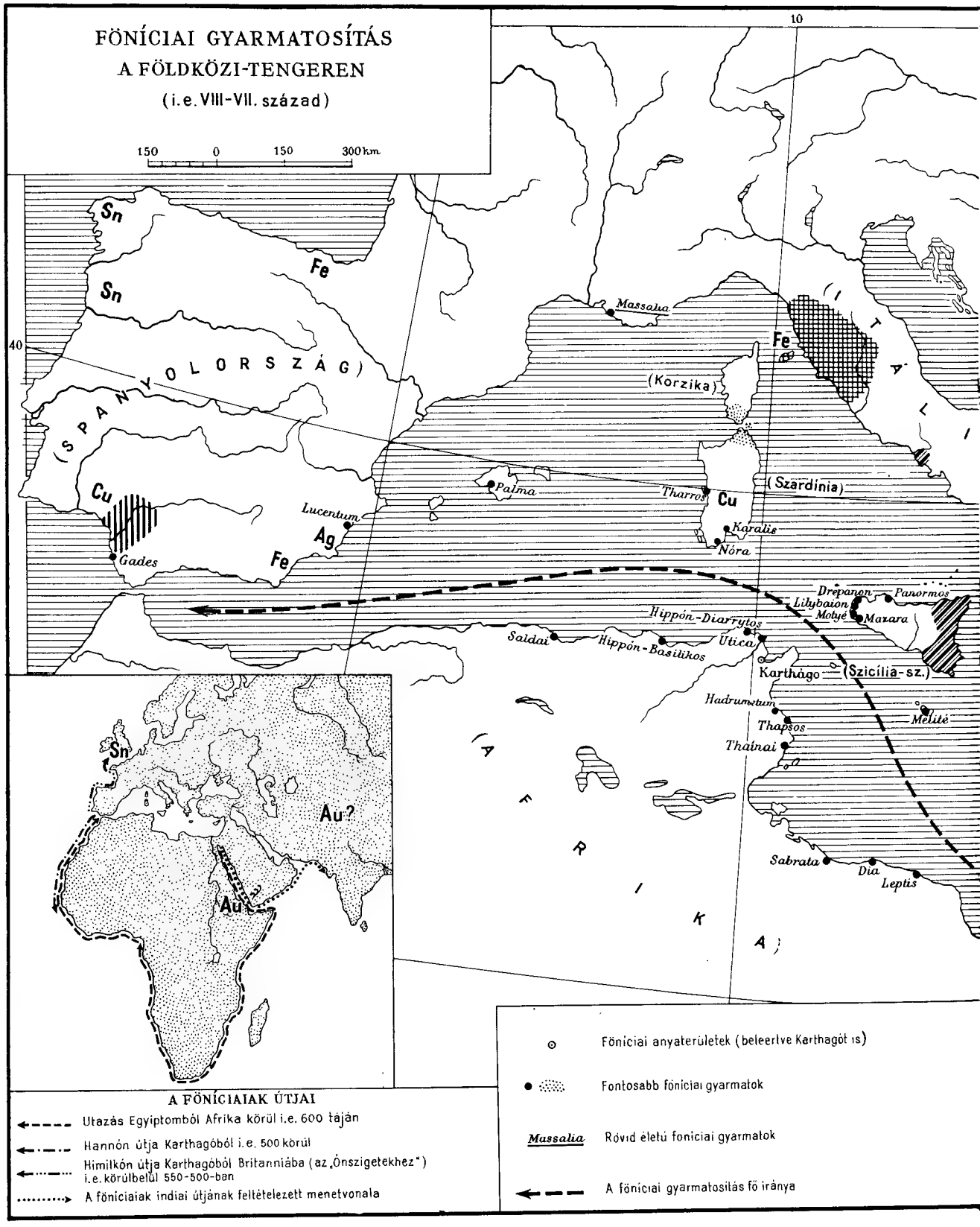
FÖNÍCIAI GYARMATOSÍTÁS
A FÖLDKÖZI-TENGEREN
(i.e. VIII-VII. század)
150 0 150 300 km
10
40
Sn
Sn
Fe
(SPANYOLORSZÁG)
Cu
Gades
Lucentum
Ag
Fe
Palma
Tharros
Cu
Karalis
Nóra
(Szardínia)
Massalia
Fe
(Korzika)
(ITÁLIA)
Drepanon
Panormos
Lilybaion
Motyé
Mazara
Hippón-Diarrytos
Útica
Saldai
Hippón-Basilikos
Karthágó
(Szicília-sz.)
Hadrumetum
Thapsos
Melité
Thainai
(AFRIKA)
Sabrata
Dia
Leptis
Sn
Au?
Au
Föníciai anyaterületek (beleértve Karthagót is)
Fontosabb föníciai gyarmatok
Massalia Rövid életű foniciai gyarmatok
A föníciai gyarmatosítás fő iránya
A FÖNÍCIAIAK ÚTJAI
Utazás Egyiptomból Afrika körül i.e. 600 táján
Hannón útja Karthagóból i.e. 500 körül
Himilkón útja Karthagóból Britanniába (az „Ónszigetekhez")
i.e. körülbelül 550-500-ban
A föníciaiak indiai útjának feltételezett menetvonala

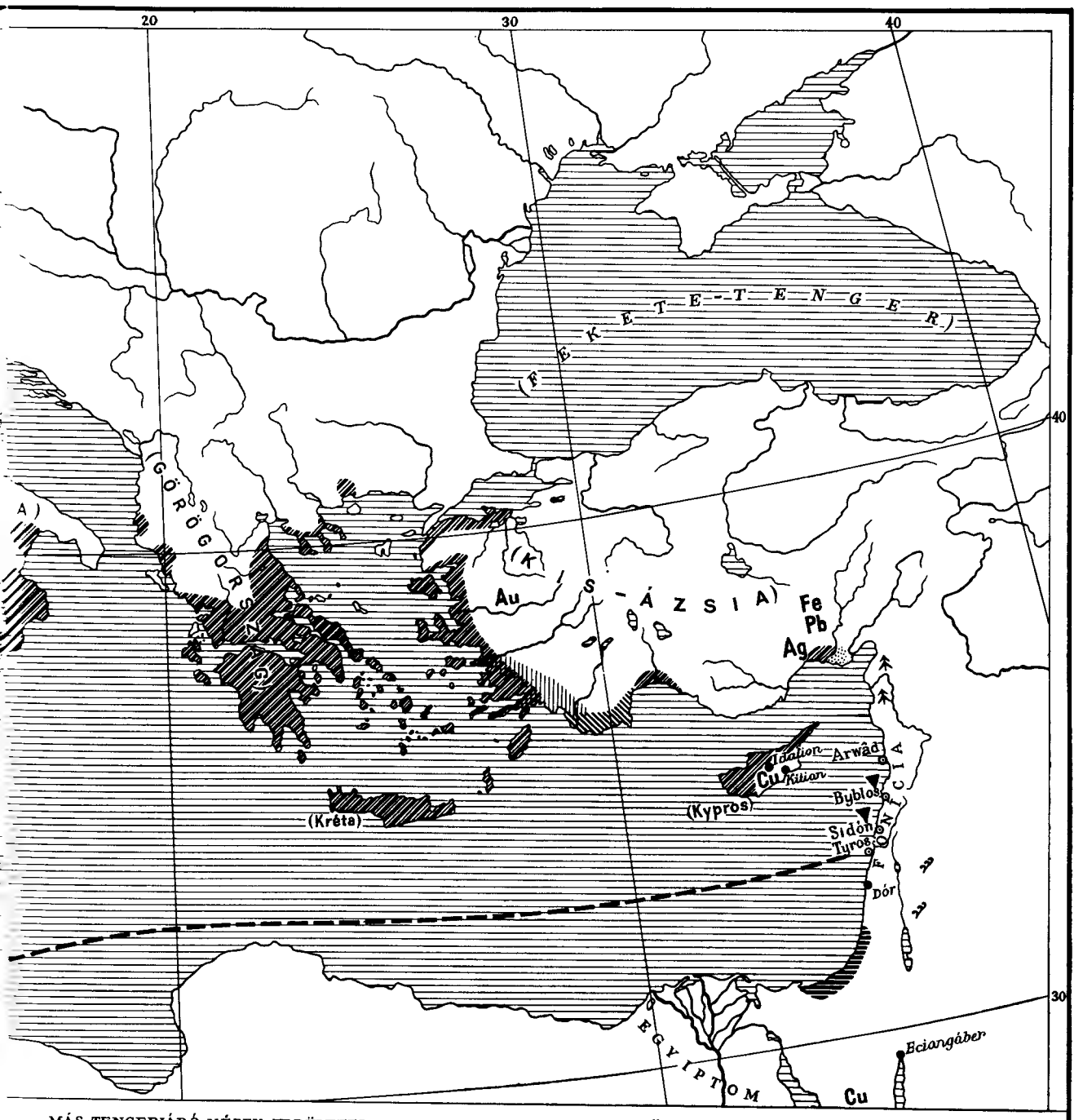

MÁS TENGERJÁRÓ NÉPEK TERÜLETEI

- Filiszteusok
- Lykiaiak
- Kariaiak
- Görögök (beleértve a legrégibb gyarmatokat)
- Etruszkok
- Tartéssos

LELŐHELYEK

Ag	ezüst	Au	arany
Fe	vas	▼	biborszövet
Cu	réz		illatszerek
Pb	ólom		értékes fafajták
Sn	ón		

esetre az I. évezred eleje után) a többi fóniciai városállamhoz hasonlóan ezerszámra küldte a Földközi-tenger partvidékére polgárait, hogy ott gyarmatokat alapítsanak.

Ilyen gyarmatok alakultak a fóniciai tengeri kereskedelem biztosítása végett a Földközi-tenger keleti részén, elsősorban Kypros (Ciprus) szigetén, ahol a fóniciaiak már az i. e. II. évezredben szilárdan megvetették lábukat. De a Földközi-tenger keleti medencéjének északi részén az ottani hajósnépek voltak az urak — a görögök, a libyaiak és a kariaiak. Az i. e. VIII—VI. században a görögök is kezdtek saját gyarmatokat alapítani. Ezért a fóniciaiak figyelme elsősorban azok felé a

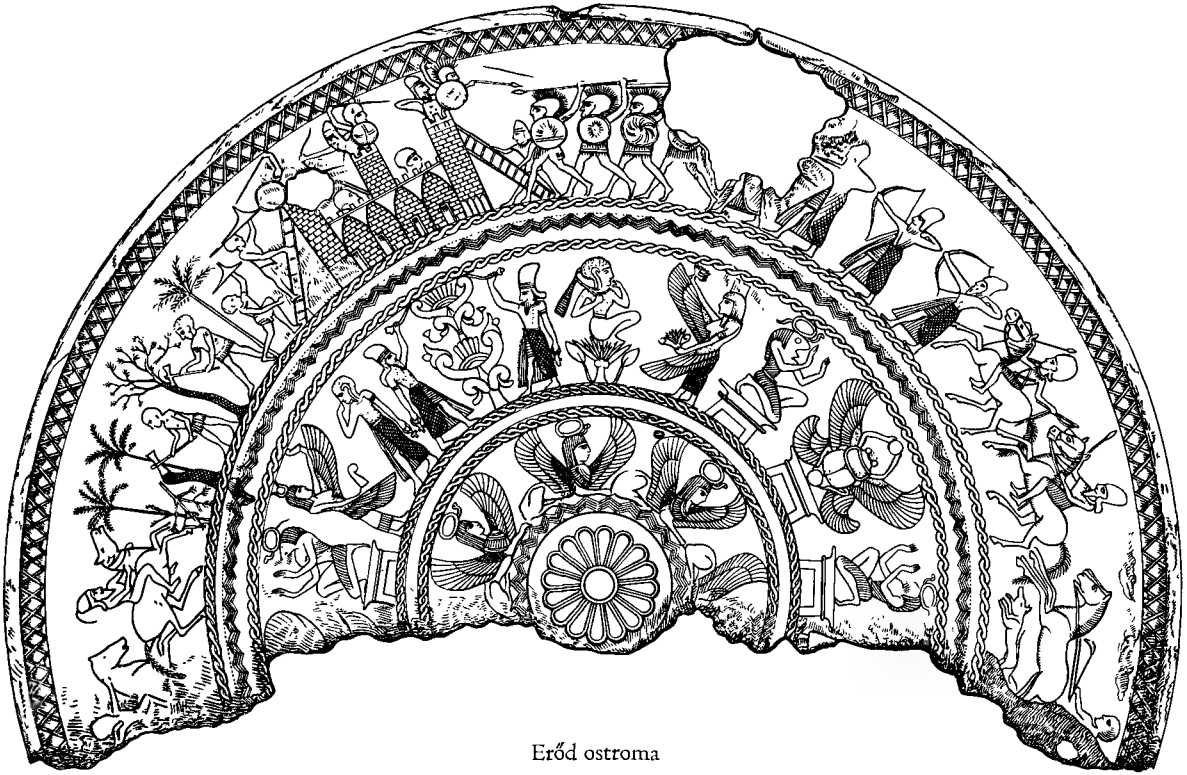

Erőd ostroma

Fóniciai ezüsttál része (Kypros szigetéről. I. e. I. évezred első fele

partok felé fordult, amelyek uralkodó helyzetet foglalnak el a Földközi-tenger keleti medencéjéből a nyugati medencébe, különösen pedig Afrika partvidéke felé vezető tengeri utakon. Ezenkívül behatoltak Szicília és Malta szigetére, és Hispania partvidékén is alapítottak gyarmatokat meg az Atlanti-óceán partján is (Gades, a mai Cadiz). Már az i. e. VIII—VII. században emlegettek egy távoli országot — Taršišt, ez valószínűleg Tartéssos (görög névalak) volt a Gibraltári-szoroson túl.

KARTHÁGÓ

A fóniciai gyarmatosítás fő területe Észak-Afrika volt, ahol a mai Tunisz területén több várost alapítottak, köztük a már említett Karthágót — fóniciai nyelven „Ḳart-Ḥadašt"-ot, ami „Új Várost" jelent (valószínűleg megkülönböztetésül egy régibb gyarmattal, Uticával szemben). Karthágó romjai ma is láthatók a jelenkori Tunisz város közelében. Karthágó Tyros gyarmata volt, de maga is több gyarmatot alapított a Földközi-tenger nyugati medencéjének partvidékein. Kedvező földrajzi fekvése révén a fóniciai gyarmatosítás központja volt; termékeny völgyben terült el a Tuniszi-öböl partján, szelektől és viharoktól védett, alkalmas kikötő szélén.

Bár névleg Tyrostól függött, valójában teljes önállóságot élvezett. Maga alá gyűrte a többi észak-afrikai föníciai gyarmatvárost, nagyszámú lybiai törzset leigázott, és hatalmas területű államot alapított. Ez az állam oligarchikus rabszolgatartó köztársaság volt, s nagy kiterjedésű, művelésre alkalmas földdel rendelkezett. Más föníciai városállamokkal szemben Karthágóban kifejlődtek a nagy ültetvényes gazdaságok, amelyeken nagyszámú rabszolga munkáját zsákmányolták ki. Karthágó ültetvényes gazdasága igen nagy szerepet játszott az ókori világ gazdaságtörténetében, mert hatására ilyen típusú rabszolgatartó gazdaság fejlődött ki Szicíliában, majd utána Itáliában is. Az i. e. VI. vagy talán az V. században élt Karthágóban Magón (görög névalak), aki nagy elméleti művet írt a rabszolgatartó ültetvényes gazdaságról. Könyve igen híressé vált; amikor az i. e. II. században a rómaiak ostromolták Karthágót, a római vezér megparancsolta, hogy Magón művét nem szabad megsemmisíteni. Így az valóban meg is maradt. A római szenátus utasítást adott, hogy a művet föníciai nyelvről fordítsák le latinra, s azt később Róma valamennyi mezőgazdasági teoretikusa felhasználta. A karthágóiaknak ültetvényes gazdaságaik, kézműves műhelyeik, gályáik számára rengeteg rabszolgára volt szükségük, és a szükségletet hadifoglyokból, vásárolt emberekből, valamint azokból a helyi lakosokból fedezték, akiket a karthágói uzsorások adósrabságba döntöttek.

Karthágó már korán nagy közvetítő kereskedelmi központtá fejlődött, s lakói rendkívül szerteágazó kereskedelmet folytattak. Afrika belső területeiről rabszolgákat és elefántcsontot, az elő-ázsiai országokból drága szöveteket és szőnyegeket, Hispaniából aranyat és ezüstöt, Britanniából ónt, Korzikából viaszt, a Baleárokról bort, Szicíliából olajat és bort, majd később görög kézműipari termékeket vásároltak — s mindezeket tovább adták, de az árucikkeknek ez a felsorolása korántsem teljes.

Karthágó, mint már említettük, egyesítette az észak-afrikai tengerparton fekvő nagyszámú föníciai várost. Ennek az egyesítésnek egyebek között a görögök elleni harc volt a célja; a görögök ugyanis az i. e. VIII. századtól kezdve minden módon igyekeztek behatolni a Földközi-tenger nyugati medencéjébe.

A kereskedelem fejlesztéséhez és a görög terjeszkedés megakadályozásához nem volt elegendő az afrikai tengerparti erős szövetség, hanem még támaszpontokat is kellett létesíteni a Földközi-tenger medencéjének nyugati részén. Mint láttuk, a gyarmatosítás alapját a föníciai városok rakták le, de Karthágó ezen a téren jóval erélyesebb tevékenységet fejtett ki. Az i. e. VII. század közepén a karthágóiak megvetették lábukat a Baleárokon, majd nem sokkal ezután Szardíniába is behatoltak. Az i. e. VII. század végén és a VI. század elején szívós harc kezdődött a görögökkel Szicília birtoklásáért, és ez a harc több mint három évszázadon át tartott. Az i. e. VI. század első felében a karthágóiak Szicília jelentős részét meghódították. A század végén Hispaniába is kezdtek behatolni, aminek az lett a következménye, hogy Tyros régi gyarmatai Karthágó birtokába jutottak, és a gyarmatosítás a tengerparttól a Pireneusi-félsziget belsejéig terjedt.

A karthágói gyarmatbirodalom kialakulása korántsem volt békés folyamat. A karthágóiak több országban a helyi törzsek makacs ellenállásába ütköztek. Így például Hispaniában az ibér törzsek több éven át elkeseredett harcot vívtak Gades, az egyik legrégibb föníciai gyarmat ellen. Egyszer el is foglalták a várost, és a karthágóiak csak ostrommal tudták visszavenni. A helyi lakosok Szardíniában is szembeszálltak a karthágóiakkal.

Mindazonáltal nem a helyi törzsek, hanem — mint már említettük — a görögök voltak abban az időben a karthágóiak legveszedelmesebb vetélytársai. Az i. e. VI. században összeütközésbe kerültek a phókaiai görögökkel, akik Massaliában laktak (a mai Marseille, Dél-Franciaországban); a Hispaniába való behatolás során szintén harcolniuk kellett a görögök ellen, és végül a Szicíliáért folytatott harc egész kezdeti szakaszát a görögökkel való katonai összeütközések jellemzik. E harc folyamán kialakult Karthágó tengeri hatalma, megerősödött államapparátusa, amely nemcsak arra volt alkalmas, hogy elnyomja a rabszolgákat és a lakosság függő helyzetben levő rétegeit, hanem a karthágói társadalom uralkodó felső rétegének hódító törekvését is szolgálta.

A FÖNÍCIAIAK TENGERI UTAZÁSAI

A föníciai és karthágói hajósok gyarmataik bázisáról elindulva lassanként messze túl mentek a Földközi-tengeren. A föníciai és karthágói hajózás virágkorában a Földközi-tenger kötötte össze a három kontinens tengerparti vidékeit a Gibraltári-szoroson túl fekvő messzi területekkel. A Földközi-tenger medencéjének népei közül először a föníciaiak jutottak el a mai Anglia partjaira, ahol árucikkeiket ónra cserélték be. Az Atlanti-óceán partján hozzájutottak az akkoriban igen becses borostyánkőhöz, amely szárazföldi úton került oda a Balti-tengerpartról. A karthágói hajósok a Gibraltári-szoroson át, amelyet „Melḳart oszlopainak" (Melḳart-Tyros fő istene) neveztek, kijutottak az óceánra, és több ízben végighajóztak Afrika nyugati partvidéke mellett. A bátor karthágói hajósok egyik ilyen tengeri expedíciójának leírása görög fordításban ránk maradt. Ez az úgynevezett „Hannón utazása", amely az i. e. VI. vagy az V. századból származik. Olyan, mint valami érdekes kalandregény, de adatai tekintélyes szakértők véleményei szerint megfelelnek a valóságnak. Lépésről lépésre nyomon követhetjük az expedíció útját, és az utazásra vonatkozó adatokat összehasonlíthatjuk azzal, amit Afrika nyugati partvidékének földrajzáról tudunk.

Az északnyugati és délnyugati expedíciókon kívül a föníciai városok déli irányban is indítottak expedíciókat, s ehhez legtöbbször az egyiptomiak, néha pedig Izrael és Judea segítségét vették igénybe. A föníciai hajók a Vörös-tengeren át valószínűleg kijutottak az Indiai-óceánra. Az egyik ilyen tengeri útról a Biblia is beszámol, amikor elmondja annak az expedíciónak a történetét, amelyet Hírám tyrosi és Salamon izraeli király közösen indított az aranyban gazdag Ôφîrba. De a föníciaiak legnagyobb vállalkozásának azt a tengeri expedíciót kell tekintenünk, amelyet Nekós (görög névalak) egyiptomi király megbízásából hajtottak végre az i. e. VII. század végén. Három év alatt megkerülték Afrikát, és „Melḳart oszlopain" keresztül tértek vissza, vagyis több mint kétezer évvel előbb végrehajtották Vasco da Gama merész vállalkozását.

A FÖNÍCIAI KULTÚRA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

A föníciai kultúra általános jellege az i. e. I. évezredben nem változott. Azok a fő vonások, amelyek a föníciaiak vallását a II. évezredben jellemezték, általában az I. évezredben is változatlanok maradtak. Az előbbinél valamivel nagyobb jelentőséghez jutottak a kézműipar és a hajózás pártfogó istenei. A többi isten közül fokozatosan kiemelkedett Tyros és Karthágó fő istene — Melḳart. Az emberáldozat szokása továbbra is megmaradt.

Fönícia művészete az i. e. I. évezredben kevéssé volt önálló. A föníciai művészek főként az egyiptomi, részben pedig az asszír mintákat utánozták. De a föníciai műipar termékei, mint például a domborművű ábrákkal díszített bronz-, ezüst- és aranyedények, nagy keresletnek örvendtek az előázsiai és a földközi-tengeri országokban. Éppen a föníciaiak közvetítésének köszönhető, hogy az ókori Kelet művészete az I. évezred első felében jelentős befolyással volt Itália és Görögország művészetére.

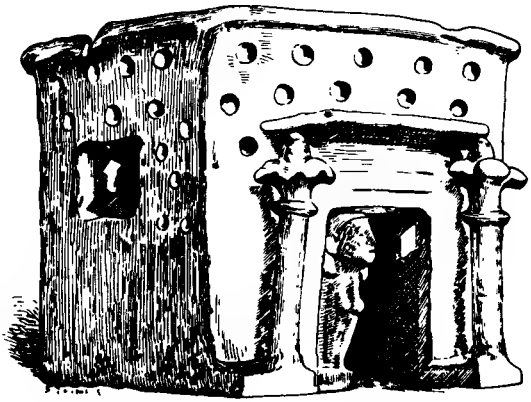

Föníciai templom agyagmodellje
Kypros. I. e. I. évezred második fele

Fönícia kulturális befolyása abban is megnyilvánul, hogy a földközi-tengeri országokban elterjedt a föníciai ábécé.

Tudomásunk van arról, hogy a föníciai szépirodalom és tudományos irodalom igen gazdag volt, de emlékei sajnos nem maradtak ránk.

5. SZÍRIA

Elő-Ázsia államai — Kisázsiától Palesztináig — az i. e. I. évezred elején, bár katonai és gazdasági szempontból gyengék voltak, mégis jelentős szerepet játszottak, mert területükön haladtak át a fő karavánutak, amelyeken Elő-Ázsia a vasat kapta. Vasat akkor csak Kisázsia délkeleti részén, Palesztina déli részén és talán az Örmény-fennsíkon bányásztak.

A vassal és egyéb nyersanyagokkal való kereskedés gazdaggá tette Szíria és Kisázsia kisebb államainak királyait, mert a kereskedelem valószínűleg királyi monopólium volt. A karavánutak nagyobb biztonsága és védelem céljából e kisállamok többsége két szövetségben egyesült. Az északi szövetség vezetője az Eufrátesz nagy kanyarulatában fekvő Kargamîš (óhéber Kark*mîš) város volt (Ḫatti királyság), a délié pedig Damaskos város (Aramu). Az észak-mezopotámiai kis arameus királyságok, amelyek még az i. e. II. és I. évezred határán alakultak ki, szintén többé-kevésbé állandó szövetségeket alkottak.

ÉSZAK-SZÍRIA ÉS KISÁZSIA DÉLKELETI RÉSZE AZ I. E. XII—VIII. SZÁZADBAN

A „tenger népeinek" délről és a kisázsiai törzseknek északnyugatról történt betörése következtében i. e. 1200 körül megszűnt a hettita állam; területén — a Taurus vas- és ezüstbányáinak vidékén és a hegyvonulat két oldalán fekvő utak mentén — kis városállamok maradtak: Tuwana (később Tyana), Melid (Malatia), továbbá Tabal kisebb hegyi királyságai, magában Szíriában pedig Kargamîš és más városállamok. E városállamok királyai után sok kőbe vésett felirat maradt ránk, amelyeket még a hettita állam fennállása alatt kialakult sajátságos képírással írtak. Megfejtésük alapján megállapították, hogy az ott beszélt nyelv a luwijai nyelvvel állt rokonságban.

Kisázsia délkeleti részén, Kara-Tepében, a Pyramos folyó nyugati partján (a mai Ceyhan) a közelmúltban kétnyelvű feliratos emléket találtak: az egyik szöveget kanaáni (fóniciai), a másikat hettita írással (hieroglifákkal) írták. Ez a tanulságos lelet lehetővé teszi, hogy minden kétséget kizáróan megfejtsék a hettita képírást. Ezzel tudományos ismereteink a Kisázsia délkeleti részén és Észak-Szíriában fekvő országok majdnem öt évszázados történelmével gyarapodtak — a XII.

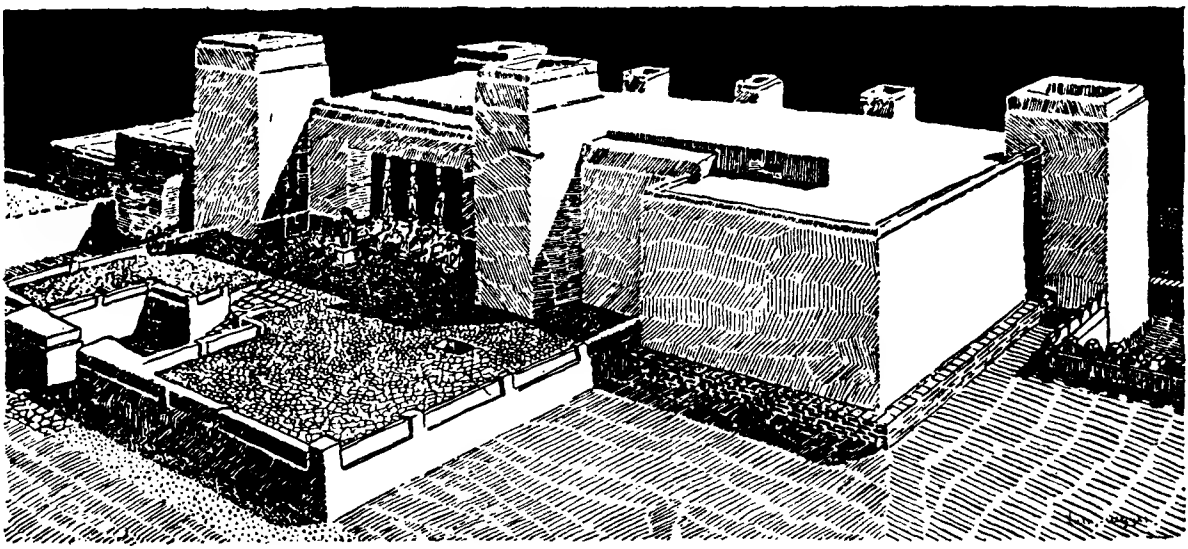

A guzanai ḫurrita-arameus templom (Tell-Halaf, Észak-Mezopotámiában)
I. e. X. század. Rekonstrukció

Szarvasvadászat
Meliténéi (ma: Malatya) szikladombormű I. e. I. évezred elejéről

Hieroglif-hettita felirat az i. e. I. évezred elejéről
Kargamíš

századtól a VIII. századig —, ugyanis ezekből az évszázadokból elég sok hettita képírásos felirat maradt ránk az említett városállamok királyaitól.

A II. évezred végén Szíriába egyre újabb, a sémi nyelvcsalád arameus nyelvjárását beszélő állattenyésztő törzsek hatoltak be. Az i. e. I. évezred folyamán Szíria lakossága teljesen arameizálódott.

A hettita állam bukása után Észak-Szíria valamennyi kisebb állama bizonyos időre önálló lett.

Az i. e. I. évezred elején alapított Sam'al királyság fővárosának helyén (a mai Zencirli, Szíria északi határán, az Amanos hegységtől keletre) végzett ásatások során sok értékes feliratos emléket találtak. Ezek közül a legtöbb figyelmet érdemlő Kilamuwa királyé, aki az i. e. IX. század 30—20-as éveiben uralkodott. A felirat nyelve kanaáni; a hódítók ugyanis hivatalos célokra eleinte a leigázott lakosság nyelvét használták.

A felirat szerint Kilamuwa trónralépése előtt a *muškabim*-ok (mai magyarázat szerint a helyi lakosok) „kutyák módjára meghunyászkodtak a *ba'aririm*-ok (valószínűleg a hódítók) előtt".

Szíriai harcosok
Kődombormű. Kargamíš. I. e. VII. sz.

A hódítók elvették a meghódítottaktól állataikat és egyéb vagyontárgyaikat, úgy hogy a leigázott földművelő lakosság teljesen függő helyzetbe került. Különösen elviselhetetlenné vált a dolgozó lakosság helyzete háború idején, amikor az adóterhek oly nagy nyomorúságba döntötték a szegényeket, hogy „egy szüzet adtak egy birkáért és egy férfit egy ruháért". Valószínűleg mindegyik arameus államban ilyen volt a leigázott lakosság sorsa.

Arameus írnok bőrtekerccsel és tolltartóval
Asam'ali (ma: Zencirli) kődombormű részlete.
I. e. VIII. század

A kara-tepei feliratból tudjuk, hogy az i. e. I. évezredben Kisázsia délkeleti partvidékén a danunaiak alapítottak államot. A danunaiak valószínűleg az első törzsek közé tartoztak, amelyek az Égei-tenger felől elözönlötték a hettita állam déli határvidékeit, és leigázták az ottani lakosságot. Azitawadda nevű királyuk (az i. e. IX. század közepe táján lépett a trónra) feliratában Ba'al istenre hivatkozik, aki „megbízta" őt azzal, hogy „napkelettől napnyugatig" terjessze ki állama határait. Ezt meg is próbálta, többek között Sam'al rovására. Kilamuwa ezt mondja feliratában: „. . . a danunaiak királya legyőzött engem". De Sam'al uralkodója a danunaiak ellen III. Šulmânuašaridu (óhéber Šalmaneser) asszír királyt (895—824) hívta segítségül, aki a IX. század 30-as éveiben hódító hadjáratokat vezetett nyugatra. Később Kilamuwa valószínűleg kihasználta azokat a zavargásokat, melyek III. Šulmânuašaridu uralkodása végén Asszíriában kirobbantak, és sikerült megszabadulnia a súlyos asszír adótól. Kilamuwa — mint ezt feliratában kijelenti — a Sam'alban beköszöntött jólét folytán a *muškabim* legszegényebbjeit el tudta látni állattal és egyéb értékes vagyontárgyakkal.

Kilamuwa halála után utóda hamarosan belépett az észak-szíriai és dél-kisázsia királyok Ḫamâtu ellen alakított koalíciójába. Ez a koalíció ellenségesen állt szemben Asszíriával, és valószínűleg az Örmény-fennsíkon kialakult hatalmas Urarṭu felé orientálódott; vezetője Arpad város volt, amely ideiglenesen háttérbe szorította az Asszíriával kapcsolatot tartó Kargamîšt.

DÉL-SZÍRIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELEJÉN

A IX. század közepe táján Ḫamâtu néven aránylag nagy állam alakult, amely Szíria egész déli részét magában foglalta, és Asszíria segítségére támaszkodott. A fent említett ellenséges koalíció szövetségre lépett Damaskos arameus állammal, mely a II. évezred végén alakult, ugyancsak Dél-Szíriában.

Damaskos királyság az i. e. II. és I. évezred határán kereskedelmi központtá fejlődött, s ezzel nagyobb jelentőséghez jutott. Ekkor már az új háziállat, a teve segítségével át lehetett kelni Szíria lakatlan sztyeppjein. Damaskos, amely Mezopotámia területeit a Földközi-tenger partjával (a szíriai-sztyeppen keresztül) összekötő kereskedelmi utak csomópontja és a dél-szíriai kis államok vezetője lett, az egész IX. század folyamán Asszíria hódító törekvéseinek céltáblája volt. Mégis hosszú ideig sikerült megőriznie önállóságát, más szíriai államok és a palesztinai államok segítségére támaszkodva; az utóbbi területre időnként kiterjesztette hegemóniáját. Damaskos királyai a már említett északi koalícióval együtt harcoltak Ḫamâtu, Asszíria szövetségese ellen. Ennek a IX. század végi háborúnak az egyik epizódját Zakir, Ḫamâtu királya megörökítette feliratában, amelyet Aleppo közelében találtak meg. Eszerint Zakir sikeresen visszaverte a Barhadad (óhéber Benhadad) damaskosi király vezette koalíció támadását. Ennek következtében a koalíció széthullott.

Az egymással csupán laza kapcsolatban álló szíriai államokat, amelyeket ráadásul a gyakori háborúk is meggyengítettek, az i. e. IX—VIII. században az asszírok meghódították és birodalmukhoz csatolták (később még visszatérünk ezekre az eseményekre). Utolsónak Kargamîš államot kebelezték be (i. e. 717-ben). A hettitáknak ez a valamikor biztos támaszpontja az asszír sereg menedéke volt abban az utolsó csatában, amelyet 605-ben vívott a médek és a babiloniak ellen.

6. KISÁZSIA A HETTITA ÁLLAM BUKÁSA UTÁN

A görög, thrák és nyugat-kisázsiai törzseknek a XII. század elején megkezdődött vándorlása következtében elpusztult a hettita állam. A félsziget nyugati partvidékét görögök népesítették be, és belsejében számos törzs jelent meg, amelyek leigázták a helyi lakosságot. Több leigázott népnél

már a hettita állam fennállása alatt (i. e. XVI—XIII. század) kialakult az osztálytársadalom. Ez jelentősen meggyorsította a behatoló törzsek társadalmi fejlődését, és elősegítette államaik kialakulását.

PHRYGIA

A nagy államok közül elsőnek — nem később, mint az i. e. VIII. században — Phrygia[1] alakult ki, amelynek magva a Sangarios-[1] (ma Sakarya-) folyó völgyében volt, a Halys-[1]folyótól nyugatra. Herodotos görög történetíró szerint a phrygek, amíg Európában, a makedónok szomszédságában laktak, *briges*-nek nevezték magukat, de később, amikor átköltöztek Ázsiába, a *briges* nevet *phryges*-re változtatták. A ránk maradt feliratokból és tulajdonnevekből megállapítható, hogy a phryg nyelv az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozott, és feltehetőleg rokonságban volt a thrák és az illyr nyelvvel, s volt bizonyos kapcsolata a görög nyelvvel is.

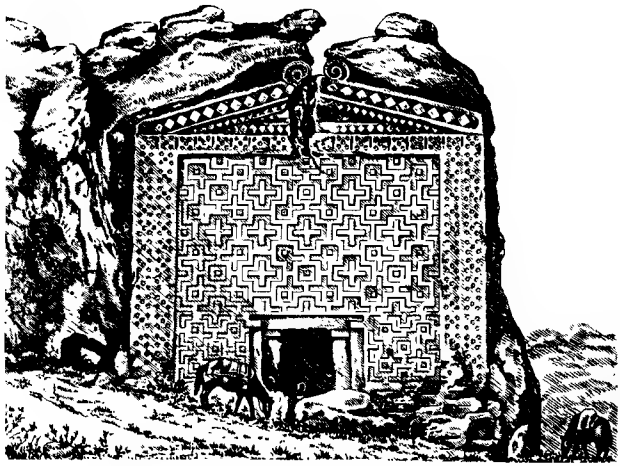

Lakóház homlokzatát utánzó phrygiai sziklasír (az ún. „Midas sírja")
I. e. VIII—VII. század

Phrygia kötelékébe tartoztak a muškiak (görögül *moschoi*) — ezek valószínűleg a kartvel csoporthoz tartozó kaukázusi nyelven beszélő törzsek voltak. Sőt asszír és Urartui források Phrygiát egyenesen „Muški országának" nevezik. Asszír források már az i. e. XII. században megemlítik, hogy a muški törzsek keleten egészen a Felső-Eufrátesz völgyéig hatoltak. Később azonban befolyásuk keleten nem terjedt tovább a Taurus hegységnél.

Ahogy a phryg törzsek érintkezésbe kerültek a hajdani hettita állammal szoros kapcsolatban levő helyi lakossággal, gyorsan elérték az elő-ázsiai régi társadalmak civilizációjának színvonalát.

Régészeti adatokból ítélve a phryg társadalom gazdasági alapjának a földművelést kell tartanunk. Phrygia fővárosának, Gordionnak valószínűleg nem voltak védőfalai, de országszerte nagyszámú erőd épült, amelyek részben arra szolgáltak, hogy engedelmességre szorítsák a leigázott és kizsákmányolt helyi lakosságot, részben pedig arra, hogy a környék lakosságának háborús veszély esetén legyen hová menekülnie.

A phrygiai ásatások során talált keramika-tárgyak az előző idők különböző kézműipari hagyományait tükrözik vissza. Nemcsak a hettita állam és Kisázsia nyugati része, hanem Kypros fazekasiparának technikai és díszítőelemeit is felfedezhetjük rajtuk.

A királyok és a nemesség eredetileg kurgánokba temetkezett, amelyek elég nagy számmal találhatók Phrygia területén. A helyi lakosság itt magasabb szinten sajátította el a kézműipari technikát, így a phrygiai építőmestereknek már megvolt a lehetőségük, hogy sziklába vájt sírboltokat készítsenek. A kőépítészetbe átvitték a faépítészet jellemző díszítőelemeit, amint az például a leggazdagabb síremlékek homlokzatán látható.

A kereskedelem révén Phrygia összeköttetésben volt a Kisázsia nyugati partján alapított görög városállamokkal, s ily módon létrejöttek a görög és a phrygiai társadalom kulturális közeledésének feltételei.

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

Asszír és görög források csak két phryg királyt említenek meg — Gordiost és Midast (görög névalakok). Egyes kutatók szerint ezek nem is tulajdonnevek, hanem csupán királyi címek. Gordios fia, Midas alatt az i. e. VIII. század végén Phrygia komoly ellenfele lett Asszíriának. II. Šarrukînu asszír király (722—705) feliratainban Midas *Mi-ta-a* néven szerepel; a feliratok elmondják, hogy Mita II. Šarrukînu uralkodásának 5. évében (i. e. 717-ben) belépett abba az Asszíria ellenes koalícióba, amelynek rajta kívül tagjai voltak a Kisázsia délkeleti részén és Észak-Szíriában levő apró államok, sőt még Urarṭu is. Az után a vereség után, melyet II. Šarrukînu seregei 714-ben I. Rusa urarṭui királyra mértek, a phrygiaiak 713-ban békét kötöttek Asszíriával. A békekötésben kétségkívül az a körülmény is közrejátszott, hogy északkelet felől, a Fekete-tenger vidékének északi sztyeppjeiről kimmer törzsek betörése fenyegetett.

Mivel Asszíria a kimmerek számára túlságosan erős ellenség volt, az i. e. VIII. század végén nyugat felé kanyarodva Phrygia ellen vonultak. A VII. század elején a phrygiai sereg döntő vereséget szenvedett a kimmerektől, akik valószínűleg az urarṭuiakkal közösen támadtak, maga Midas király pedig, mivel nem látott reményt a menekülésre, öngyilkos lett.

A phrygiai kultúrára vonatkozóan nem sok adatunk van. A régi óphryg ábécé a görög ábécé egyik változata, ami amellett szól, hogy Phrygia szoros kapcsolatban állt Görögország kultúrájával. Az ókori Görögország legendáiban gyakran szerepel Midas phrygiai király alakja (az egyik legenda szerint, Midas bármihez nyúlt, az tüstént arannyá változott). Ez a legenda Phrygia nagy gazdagságára utal. Régi phryg feliratokat főleg a Sakarya-folyó völgyében fedeztek fel, de találtak ilyeneket Kisázsia nyugati részének és Kappadokiának egyes városkáiban is. Ebből megállapítható, hogy Phrygia virágkorában jelentősen kiterjesztette határait nyugaton és keleten egyaránt. A görög kultúra feltehetően a Hermos[1] völgyén át hatolt be Phrygiába, de ugyanezen az úton Phrygia kultúrája is hatással volt a Kisázsia nyugati partvidékén élő görög lakosságra. A phryg zenét, mely részben szakrális jellegű volt, átvették a görögök, és ennek nagy jelentősége volt az ógörög kultúra történetében.

Phrygiában elterjedt Kybelé[1] istenanya tisztelete, amelynek gyökerei a régi ḫurrita törzsek Kubaba (Ḫubaba) kultuszáig nyúlnak vissza. Tisztelték még Attist[1], Kybelé szerelmesét, a meghaló és ismét feltámadó istent, akinek kultusza Kisázsia őslakosságának vallási hiedelmeivel függött össze. Attis a legenda szerint arra kényszerült, hogy kasztrálja magát, s ezzel Kybelé eunuch papjainak mintegy előképe lett. E kultusznak szélsőséges és fanatikus jellege volt. Utóbb, amikor a rabszolgatartó társadalom késői időszakában a Földközi-tenger medencéjében elterjedtek a különféle keleti vallási tanok, Attis és Kybelé kultusza szintén közismertté vált.

LYDIA

A phryg kultúra szükségszerűen hatással volt a Kisázsia nyugati részén levő Hermos-folyó völgyének törzseire. Ez a völgy minden valószínűség szerint Phrygiához tartozott. Középső részét a fő település után lyd nyelven *Ṣfard*-nak, görögül pedig *Sardeis*-nek nevezték. A Hermos völgyének lakosságát az i. e. VII. században az asszírok és a görögök is lydeknek nevezték. Herodotos szerint a lydeket eredetileg *méiones*-eknek hívták. Nyelvük valószínűleg a hettita nyelv rokona lehetett.

Az Égei-tengerbe ömlő Hermos-folyó völgye a görögök szerint „áldott ország" volt: a csapadékos és meleg földközi-tengeri éghajlat nagyon kedvezett a földművelésnek és az állattenyésztésnek. Ott a földművelés nem függött a mesterséges öntözéstől. Aranylelő helyei is voltak. A lydiai kézművesség magas fejlettségi fokáról tanúskodnak a Sardeisben kiásott aranytárgyak, művészien vésett kövek és gyönyörű elefántcsont-faragások. Lydia az ékszerművesség mellett híres volt szövőiparáról (festett szövetek) és bőráruiról is. Kézműiparának különféle nyersanyagokra

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

volt szüksége, mivel azonban korántsem kaphatott meg mindent Lydiában, a kereskedelem szükségszerűen jelentős szerephez jutott. Minthogy az ország a keletről nyugatra és délről északra haladó kereskedelmi útvonalak találkozásánál feküdt, kereskedelme hamarosan virágzott; a görög történelmi hagyomány szerint a lydek már nagyon régen feltalálták a pénzverést (a fennmaradt legrégibb érmék az i. e. VII. századból valók).

A termelőerők fejlődése és a Hermos völgyét ideiglenesen meghódító Phrygia osztályviszonyai következtében Lydiában megszilárdult a rabszolgatartó rendszer. A rabszolgatartó lyd állam megerősödését elősegítette a görög városállamokkal való szoros kapcsolat és az a körülmény, hogy a kimmerek a VII. század elején szétzúzták Phrygiát.

Kroisos lydiai király aranypénze.
I. e. VI. század eleje

Lydiában a haderő alapja nem a gyalogság volt, hanem a hosszú kopjákkal felfegyverzett lovasság, amely valószínűleg a nemességből: a nagy- és közép-rabszolgatartókból került ki. A királyi hatalom szemmelláthatólag a törzsi arisztokráciától függött, amely rabszolgatartó arisztokráciává alakult át.

Az első esemény, amelyet Lydia történetéből ismerünk: a kimmer és thrák törzsek betörése az i. e. VII. század elején, továbbá az a dinasztia-változás, mely valószínűleg ezzel kapcsolatban következett be. Gygés (görög névalak, az asszír forrásokban Guggu), az új dinasztia első királya, aki i. e. 692 körül lépett trónra, szívós és elkeseredett harcot folytatott a Phrygia leverése után Lydiába benyomuló kimmerek ellen. Aššurbânaplu asszír király segítségével ki is űzte őket országából, úgy hogy a kimmerek i. e. 665 körül kénytelenek voltak kelet felé visszavonulni. Gygés később kapcsolatot létesített I. Psamṯik egyiptomi királlyal, aki arra készülődött, hogy lerázza magáról az asszír igát, sőt segédcsapatokat is küldött neki. De Lydiába hamarosan ismét betörtek a kimmerek, akiket valószínűleg Asszíria bujtott fel Gygés ellen. Gygés 654-ben elesett egy csatában, a kimmerek pedig elfoglalták az ország nagy részét, sőt a fellegvár kivételével magát Sardeist is bevették. Gygés fiának, Ardysnek (654—605) hosszú harc után sikerült Lydiát megtisztítania a kimmerektől. Ezután meg akarta hódítani a Kisázsia nyugati partján levő görög városállamokat. Sikerült is leigáznia a partvidék középső részén fekvő Priénét (Milétos-tól nem messze). Milétos ellen viselt háborúja már nem volt ilyen sikeres; ezt a háborút a fia, sőt még az unokája is folytatta. A Milétos és más görög városállamok ellen folytatott harcuk során a lyd királyok igyekeztek kihasználni azt az elkeseredett küzdelmet, amely e városállamokban a gazdag nemzetségi arisztokrácia és a szabad lakosság *(démos)* zöme között már az i. e. VII. században folyt.

Lydia a görög városok arisztokráciájára támaszkodott, és ott, ahol az arisztokrácia hatalmát már megdöntötték, szívós ellenállásba ütközött, mint például Milétosban. Ardys unokája, Alyattés[1] sem tudta megtörni Milétos ellenállását, s kénytelen volt a kölcsönös barátság és szövetség jegyében békét kötni a várossal. Klazomenai[1] görög város falainál súlyos vereséget szenvedett, nyilván annak következtében, hogy ott is megdőlt a nemesség uralma. Smyrna[1] városát viszont sikerült leigáznia.

Alyattés uralkodása alatt keleten újabb veszély támadt, ezúttal Média felől. Ez az ország Kyaxarés[1] király uralkodása alatt az i. e. 615—605-ös években megsemmisítette Asszíriát, majd Urarṭu leigázása után igyekezett meghódítani Kisázsia egyes területeit. Kyaxarés seregei hódító útjuk közben Lydiába ütköztek, amelyhez az i. e. VII. század második felében Phrygia is tartozott. A Lydia és Média közti háború 591-ben kezdődött, váltakozó sikerrel hat éven át folyt, és a Halys-folyó mellett vívott csatával fejeződött be 585. május 28-án. Ezen a napon napfogyatkozás volt,

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

amelyet Thalés[1] milétosi filozófus előre megjósolt. Mint Herodotos írja, „a nappal hirtelen éjszakává változott". A legenda szerint a jelenségtől megrettent ellenfelek Babilonia közvetítésével sürgősen békét kötöttek. A békefeltételek értelmében Média és Lydia között a Halys-folyó lett a határ, és Alyattés lányát férjhez adták Astyagéshez,[1] Kyaxarés fiához, aki még ugyanabban az évben apja trónjára lépett.

Alyattés, miután az erős Médiával kötött szövetség révén keleti határát megerősítette, ismét a nyugati partvidék városállamai ellen fordította fegyverét, és egyúttal igyekezett végérvényesen

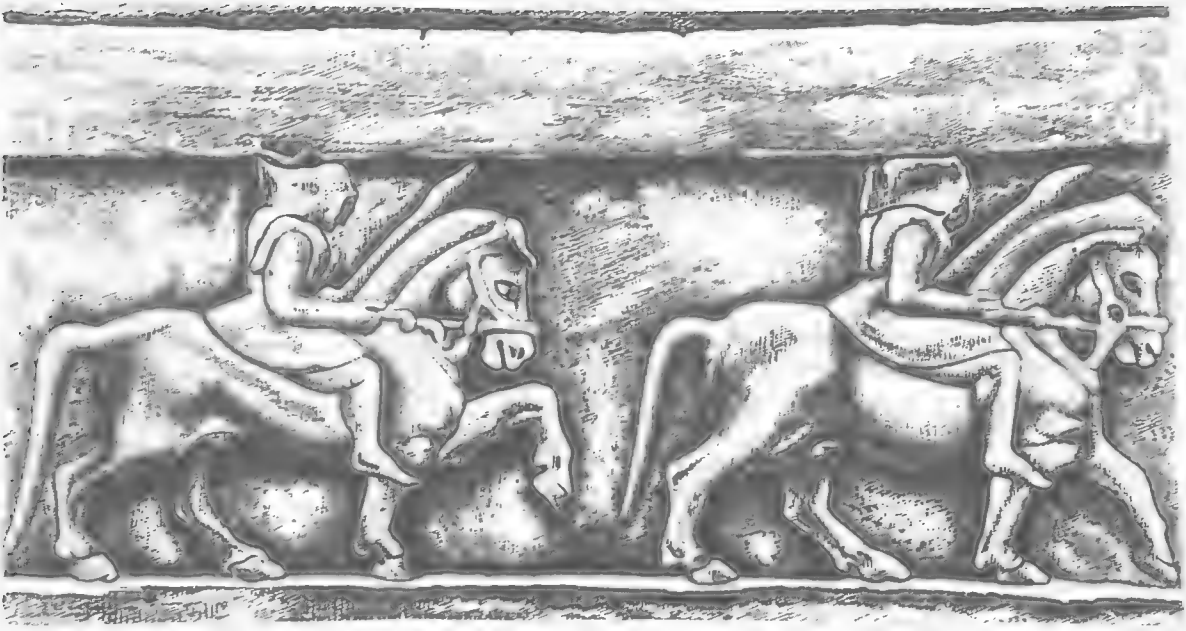

Lydiai lovasok
Sírkőbe vésett domborműű. I. e. VI. század

leigázni Kisázsia törzseit: a paphlagonokat, bithynokat, kariaiakat és másokat. Fia, Kroisos (görög névalak) (560—546) befejezte az ázsiai görögök leigázását, és Lydia adófizetőivé tette őket.

Ily módon Kroisos az egész félsziget teljhatalmú ura lett, bár a Kisázsia déli részén lakó lykiai és kilikiai törzsek nehezen megközelíthető hegyi erődeikben bizonyos fokig meg tudták őrizni önállóságukat.

Lydia és a kisázsiai görög városok kapcsolata azzal járt, hogy a görög és a kisázsiai kultúra keveredett egymással. A lydek és a phrygek elsajátították és átdolgozták a görög betűírást; az országban sokan megtanultak görögül, a görög nyelv szókincse pedig lyd szavakkal gazdagodott. A lydiai királyok, Gygéstől kezdve, görög szomszédaik, később saját alattvalóik befolyásolása végett gazdag ajándékokkal igyekeztek megnyerni a legtekintélyesebb görög templomokat, elsősorban a delphoi templomot és jósdát. Egyes kisázsiai görög templomokról is bőkezűen gondoskodtak.

I. e. 550 után — Kroisos uralkodása alatt — Lydia háborút indított a Médiát leigázva tartó Kyros perzsa király birodalma ellen, de a háborúban vereséget szenvedett. A lydeknek kitűnő lovasságuk volt, ám nem volt kitartó gyalogságuk, mint a perzsáknak, és ez okozta vereségüket. A diadalmas perzsa sereg akadálytalanul nyomult előre a nyugati partvidékig, elfoglalta Sardeist, majd a görög városokat is leigázta. Attól fogva Kisázsia az Achaimenidák birodalmához tartozott.

[1] Görög névalakok — *Ford.*

Föníciai hadi- és kereskedelmi hajók
Asszír dombormű Sinaḫêerîba ninivei palotájából. I. e. VIII—VII. század

Föníciai (Molox?) kőszobra Kypros szigetéről
I. e. I. évezred első fele

XX. FEJEZET

URARṬU ÉS TRANSZKAUKÁZIA A KIMMEREK ÉS A SZKÍTÁK

A vas kiolvasztásának elsajátítása, a földművelés és a kézműipar fejlődése folytán meggyorsult az Örmény-fennsíkon és a Transzkaukáziában lakó törzsek társadalmi fejlődésének folyamata. Itt az i. e. II. évezred végén és az I. évezred elején több kis rabszolgatartó állam alakult ki. Ezek közül Urarṭu volt a legfontosabb, amely az i. e. IX—VIII. század folyamán az ókor egyik legnagyobb államává nőtt. Urarṭuhoz tartozott egyes mai, transzkaukáziai szovjetköztársaságok területe is. Ily módon a Szovjetunió területén a legrégibb osztálytársadalom létrejötte Urarṭu történetéhez fűződik.

1. URARṬU

TERMÉSZETI VISZONYOK

Az Örmény-fennsík a kisázsiai félszigettől keletre terül el, és a Felső-Eufrátesz völgye választja el tőle. Nagyrészt hegyvidékek (délen az Örmény Taurus, észak felé a vele párhuzamos hegyláncok) és völgyek szelik át, amelyek közül a legfontosabbak a nyugati irányban folyó Aracaninak (Murat-szu), az Eufrátesz nagy mellékfolyójának és a keleti irányban folyó Araksznak a völgye. A fennsík déli részének közepén van a keserű vizű Van-tó. Keletről egy viszonylag mélyebb fekvésű, termékeny vidékkel határos; az Araksz középső szakaszától északra (a jelenlegi Szovjet-Örményország területén) terül el az Ajrarati alföld, amelyet az édes vizű Szevan-tóból eredő Razdan- (Zanga-)folyó, az Araksz mellékfolyója szel át.

A Nagy Záb és a Bohtan folyók völgye, továbbá az Örmény Taurus nyugati hágói és a Felső-Eufrátesz völgye révén az Örmény-fennsík összeköttetésben van Mezopotámiával. Északi irányban a Felső-Eufrátesz völgyéből hágó vezet a Csoroh völgyébe (ez a folyó Batuminál ömlik a Feketetengerbe). Ily módon az Örmény-fennsík az erdős Pontus hegységgel, továbbá az erdős és csapadékdús Kolchisszal (görög névalak) is kapcsolatban van. Az Örmény-fennsík keleti felét hegygerincek választják el Dél-Azerbajdzsantól (a mai Iránban); ennek legfontosabb része az a termékeny lankás síkság, amely a keserű vizű Urmia- (Rezaje-)tótól délre terül el.

Az ókori keleti civilizáció más területeihez képest itt jóval kedvezőtlenebbek voltak a körülmények a földművelés szempontjából, amely (a völgyekben és alföldeken) főként csak a hegyipatakok vizének felhasználása révén volt lehetséges. A földművelésnél hosszú időn át sokkal nagyobb jelentősége volt az állattenyésztésnek; az állatokat tavasszal hegyi legelőkre hajtották. A rabszolgatartó viszonyok gyors fejlődése itt csak az i. e. II. évezred végén és az I. évezred elején indult meg,

amikor megkezdték a vas bányászatát (ezek a területek aránylag gazdagok voltak vasban és rézben is), s amikor áttértek a viszonylag fejlett technikán alapuló földművelésre és kézművességre. A tökéletesebb bronzeszközök, majd a vasszerszámok többek között azt is lehetővé tették, hogy a köves talajban csatornákat ássanak, ami lényegesen elősegítette a földművelés fejlődését a hegyes vidéken.

Régészetileg csak azokat a területeket tanulmányozták alaposan, melyek ma a Szovjetunióhoz tartoznak. A déli területekre vonatkozóan csupán írásos forrásokból vannak adataink.

AZ ÖRMÉNY FENNSÍK ŐSLAKOSSÁGA

Amennyire megítélhetjük, a szóban forgó terület legnagyobb részén — közte a Felső-Eufrátesz völgyében és az Örmény-fennsík déli részein—, legalábbis az i. e. II. évezredtől kezdve ḫurriták és velük rokon törzsek laktak. A Pontos-vidék (görög névalak) keleti részét, Kolchist és Nyugat-Kaukázust a bronzkorban minden valószínűség szerint abhaz-cserkesz és esetleg kartvel törzsek lakták. Mélyebben, a kontinens szívében egymáshoz hasonló kultúrák övezete húzódott, amelyeket valószínűleg „protoḫatti" és kartvel törzsek hoztak létre. Az övezet keleti részén bizonytalan etnikai eredetű törzsek éltek; ezek talán Kelet-Kaukázus és Azerbajdzsán későbbi lakosságának lehettek az ősei. Mindezeknek a kultúráknak nagyszerű emlékeik vannak, melyek törzsfőnökök sírjaiból kerültek elő Trialetiben (Grúzia) és Kirovakanban (Örményország). Több mint valószínű, hogy a Ḫajaša törzs kultúrája is ugyanide tartozik; ez a törzs a Csoroh felső szakasza mentén élt, és szoros kapcsolatban állt a hettita állammal. Egyes kutatók véleménye szerint a Ḫajaša törzsből származott az örmény nép.

Az Örmény-fennsík nyugati részein már az i. e. II. évezredben is éltek olyan törzsek, melyek a hettita nyelvcsoporthoz közelálló indoeurópai nyelveken beszéltek. Valószínű, hogy ezekből a nyelvekből — vagy egyikükből — származnak a későbbi örmény nyelv legrégibb szavai és nyelvtani szerkezetének fő vonásai.

Az Örmény-fennsík keleti részén — az Araksz völgyétől a Van-tó vidékén át a Nagy Záb felső folyásáig húzódó sávon — minden valószínűség szerint már az i. e. II. évezredben azok a törzsek éltek, amelyeket később az asszír források urarṭuiaknak neveztek; nyelvük rokon volt a ḫurriták nyelvével. A még keletebbre, a jelenlegi Azerbajdzsán területén élt törzsek etnikai hovatartozását eddig még nem sikerült megállapítani.

Az Örmény-fennsík délnyugati részei (a hettita források valószínűleg éppen ezt a területet nevezték Ḫurri országnak) az i. e. II. évezred derekán Mitannitól függtek, sőt ehhez az államhoz tartoztak, később pedig Šuppiluliumaš hettita király idején, a hettita állam befolyása alá kerültek.

A hettita állam bukása után, i. e. 1200 körül, a Felső-Eufrátesz völgyébe egészen a Tigris felső szakaszáig muški törzsek hatoltak be. Rajtuk kívül a volt hettita állam keleti területein (a Felső-Eufrátesztől északnyugatra) abban az időben nagy szerepet játszottak a kaškai és más törzsek, melyek valószínűleg a kobani—kolchisi kultúra abhaz—cserkesz törzseihez tartoztak.

ELSŐ ÖSSZEÜTKÖZÉSEK AZ ASSZÍROKKAL

A legjelentősebb rabszolgatartó állam, amellyel az Örmény-fennsíkon lakó törzseknek meggyűlt a bajuk, Asszíria volt.

Az i. e. XIII. század első felében I. Šulmânuašaridu asszír király csapatai már mélyen behatoltak az Örmény-fennsíkra. A király feliratában azt olvassuk, hogy Uruatrit (valószínűleg a törzsszövetség neve) „három nap alatt", vagyis három csatában szétverte. Hadjáratának nyilvánvalóan az volt a célja, hogy rabszolgákat zsákmányoljon Asszíria rabszolgatartó gazdaságai számára.

Šulmânuašaridu azokkal a törzsekkel is hadakozott, amelyeket ő „Kutî-aknak" nevez. Ezek a törzsek Uruaṭri és a Felső-Tigris völgyei között éltek. A későbbi asszír királyok a XIII—XI. század folyamán szintén több ízben intéztek támadásokat az Örmény-fennsík ellen. A legnagyobb hadjáratot I. Tukultiapilešarra (1115—1077) indította, akinek uralkodása alatt Asszíria állandóan veszélyeztette az Örmény-fennsíkon élő törzseket.

Az asszír veszély arra kényszerítette ezeket a törzseket, hogy egyesüljenek, törzsszövetségeket alakítsanak, amelyek az asszír forrásokban Uruaṭri és Nairi néven szerepelnek. A „Nairi országok" haderejének élén „királyok" álltak (nyilván törzsfők vagy a törzsszövetségek vezetői). E törzsszövetségek közül egyesek, mint például Diaueḫi (a Csoroh völgyében), rendkívül szívósnak bizonyultak. Könnyen lehetséges, hogy „királyaik" már valamivel többek voltak, mint egyszerű törzsfők, és ott már valószínűleg megkezdődött az osztályviszonyok és az állam kialakulása.

Asszíriának az Örmény-fennsík elleni hadjáratai az i. e. XI. században megszűntek, mert az arameusok betörtek Mezopotámiába.

AZ ÖRMÉNY-FENNSÍK ELSŐ ÁLLAMAI

Az i. e. XI—X. század folyamán a fennsík több központjában megszilárdultak a kialakulófélben levő államalakulatok. A legfontosabb ilyen központok a következők voltak: Diaueḫi (ógörög szerzőknél a „taochok országa") a Csoroh völgyében és a vele szomszédos délkeleti területeken; Alzi, az Aracani völgyében; Šupria, a Tigris felső szakaszától északra; Ḫubuškia vagy más néven „Nairi királyság" a Bohtan völgyében, a Van-tótól délre; Kumeni (Teišeba, az eső és a vihar istene kultuszának központja) és Ardini-Muṣaṣir (Ḫaldi égisten kultuszának központja) a Nagy Záb völgyében; valamivel később alakult ki Mana, az Urmia-tótól délre stb. Valószínűleg abban az időben keletkezett a Van-tó környékén Biainili állam is, melyet az asszírok Urarṭunak neveztek; ez volt Uruaṭri törzsszövetség utóda.

Muṣaṣirban feltehetően akkortájt terjedt el az akkad ékírás-rendszer asszír változata, melyet később Urarṭuban is használtak. A hettita írás közvetett befolyására valószínűleg még korábban eredeti urarṭui képírás alakult ki; ezt kevésbé használták, de az ékírás mégsem tudta teljesen kiszorítani.

Asszíria újabb felemelkedése az i. e. X. század végén ismét azzal a következménnyel járt, hogy összeütközésbe került az Örmény-fennsík törzseivel és államaival. De a fennsík belsejébe csak III. Šulmânuašaridu (óhéber Šalmaneser) asszír király merészkedett i. e. 859-ben és 856-ban; ő ütközött meg először Urarṭuval. Hadjáratainak eseményeit Imgur-Ellil (ma Balavat falu) asszír város templomkapujának bronz domborművei örökítik meg. Ezekből képet alkothatunk magunknak arról, milyen volt az urarṭuiak hadászata és fegyverzete a IX. században. Az urarṭui harcosokat öves ingzubbonyban, tarajos sisakkal, kis, kerek pajzzsal és rövid, egyenes karddal ábrázolják. Fegyverzetük hasonló a hettiták és a szíriaiak fegyverzetéhez. A falakat védő harcosoknak íjaik vannak. A domborműveken látható, ahogyan az asszírok szekerekre helyezett nagy agyagedényekben a zsákmányt elszállítják, s amint a nyakuknál kalodába zárt meztelen foglyokat hajtják. A képek is azt bizonyítják, hogy az asszírok hadjáratai rablóhadjáratok voltak.

URARṬU FELEMELKEDÉSE

Šulmânuašaridu hadjáratai nem törték meg Urarṭut, és nem érintették a Van-tótól keletre fekvő központi, legtermékenyebb vidékeket. 856 után megerősödött a fiatal Urarṭu állam, amelynek élén i. e. 832-ben I. Sarduri királyt találjuk — ő volt az első urarṭui király, aki után feliratok maradtak ránk, bár ezek még nem urarṭui nyelven, hanem az akkad nyelv asszír

tájszólásában íródtak. E feliratokat Ṭušpában (a mai Van), a Van-tó keleti partján találták. Ṭušpa Urarṭu fővárosa volt, legalábbis I. Sarduri uralkodása után.

A Šupria elleni 845. évi hadjáratot nem számítva, az asszírok i. e. 856-tól kezdve egy ideig nem háborgatták a hegyilakókat. De 832-ben úgy látszik már veszélyesnek tartották

Az asszírok ostroma egy urarṭui erőd ellen
Asszír dombormű az Imgur-Ellil-i (ma: Balavat) kapu bronzborításán. I. e. IX. század

Urarṭu megerősödését. Ezért ismét megkezdték északi hadjárataikat, amelyek valószínűleg az Észak-Szíriában kezdődött harccal is összefüggtek. Asszíria ugyanis magának akarta megszerezni azokat az utakat, amelyeken a vasat szállították Mezopotámiába, s az asszír hadsereg számára oly fontos vaslelőhelyeket is magához akarta ragadni. A legfontosabb vaslelőhelyek abban az időben Kisázsia délkeleti csücskében voltak, de úgy látszik Urarṭu is szállított vasat, s ezért gazdasági és kulturális tekintetben szoros kapcsolatban állott Észak-Szíria városaival, amelyek e fémmel való közvetítő kereskedelemre rendezkedtek be.

Az i. e. 832. évi hadjárat útvonala megegyezett a 856. évi hadjáratéval, de ez a hadjárat nem járt sikerrel. I. Sarduri győzelme reményt keltett a kisebb királyságokban, melyek mindenáron meg akartak szabadulni az asszír függőségtől. III. Šulmânuašaridu 829-ben és 828-ban csapatokat küldött Hubuškiába, Muṣaṣirba és az Urmia-tó nyugati partvidékére, hogy eltiporják e szabadságtörekvéseket.

Az urartui király már abban az időben nemcsak „Biainili királyának" és „Ṭušpa uralkodójának" nevezte magát, hanem a „nagy király, az erős király, a sokaság királya, Nairi királya" címet is viselte. Ez a cím megfelelt az asszír királyok címének, csak az „Asszíria" szó helyett a „Nairi" szó szerepelt benne. A fiatal Urarṭu Asszíria vetélytársa lett az Elő-Ázsia feletti uralomért vívott harcban.

Išpuini, I. Sarduri fia, folytatta apja politikáját, és nem talált komoly ellenállásra Asszíria részéről.

Išpuini fia, Menua meglehetősen fiatalon apja uralkodótársa lett, bár apja életében még nem viselte a királyi címet. Közös uralkodásuk alatt Urarṭu keleten tovább terjeszkedett, elfoglalta az Urmia-tó déli partján fekvő Mana országot, sőt az urarṭui csapatok még ennél is messzebb nyomultak előre déli irányban.

Ily módon Urarṭu keleten komolyan veszélyeztette Asszíriát. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a meghódított manaiak szüntelenül harcoltak az urarṭui uralom ellen, s ezért Urarṭu helyzete nem volt szilárd ezeken a területeken (a mai Dél-Azerbajdzsánban). Újból és újból meg kellett őket hódítani. Asszíria szintén megkísérelte leigázásukat, de a manai törzsek elkeseredett ellenállásába ütközött.

Išpuini idejében a fennsík középső részének legfontosabb területein Urarṭu uralma teljesen megszilárdult. Išpuini és Menua közös uralkodása alatt az urarṭuiak hadjáratokat indítottak Transzkaukáziába. E hadjáratok elsősorban valószínűleg az Araksz és a Kura felső szakaszának vidékei ellen irányultak, Diauehi királyság szomszédságában.

Išpuini és Menua uralkodásának idejére kell tennünk Urarṭu államigazgatásának megszervezését. Az országot helytartóságokra osztották, amelyeket területi elöljárók kormányoztak. Később ezt a rendszert, valószínűleg urarṭui mintára, Asszíriában is meghonosították. A vallási kultusz terén rendszerbe foglalták az állami hatalmat szentesítő istenvilágot, s meghatározták, hogy a lakosság mennyi állatot köteles a templomoknak beszolgáltatni.

Menua nem sokkal i. e. 800 előtt már egyedül uralkodott, s uralkodása alatt Urarṭu tovább erősödött. Röviddel ezután az asszírok elvesztették felső-eufráteszi tartományaikat, és az Eufrátesz völgyének egész felső része Urarṭu kezébe került. Ez természetesen összeütközést idézett elő Urarṭu és a felső-eufráteszi területekkel szorosan összefüggő Diauehi között. Diauehi királya kénytelen volt aranyban és ezüstben súlyos adót fizetni Urarṭunak. Megjegyzendő, hogy az urarṭuiak fém-adót majdnem kizárólag a felső-eufráteszi útvonalon és folytatásán, a Csoroh-folyó völgyében fekvő területekről kaptak. Ezen az úton a fémek — köztük az ezüst és a vas — eljutottak a Feketetenger partjára. Ott valószínűleg görög gyarmatosok vásárolták meg, akik már az i. e. VIII. században kezdtek letelepedni Sinópéban,[1] Trapezusban[1] és másutt, a VII. században pedig letelepedésük már tartósabb jelleget öltött.

Menua uralkodása alatt az urarṭuiak az Araksz völgyében is jelentősen megerősödtek. Az Arárát északi lejtőin felépítették Menuahinili erődjét, amelyet a Transzkaukázia ellen tervezett további hadjáratok támaszpontjának szántak.

Menua uralkodói tevékenységének legfontosabb része azonban az építkezés volt. Uralkodása alatt országszerte igen sok öntözőcsatorna épült, köztük az úgynevezett „Samiram csatorna", amely ma is ellátja vízzel Van városát. Sok védelmi berendezés is épült. Az építkezés nagyarányú fellendülését a munkaerő-felesleg tette lehetővé, ugyanis az urarṭuiak sok hadjáratukban rengeteg rabszolgát zsákmányoltak.

URARṬU HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN

I. e. 780 körül Menua fia, I. Argišti lépett a trónra, akinek uralkodása alatt Urarṭu elérte hatalmának tetőpontját. Tőle maradt ránk az egyik legnagyobb ókori keleti felirat, az óriási „Horhori krónika", amelyet a Van-sziklahegység függőleges falaiba vésték. Ebből a krónikából kitűnik, hogy Argišti uralkodása elején megismételte apjának Diauehi elleni hadjáratát, és ezt az országot, legalábbis részben, urarṭui helytartósággá tette. Ezután Kolchis (az urarṭui feliratokban Ḳulḫa) déli pereme mentén haladva benyomult a Csildiri-tó és a Kura-folyó felső szakaszának vidékére, s onnan az Aragac-hegy megkerülésével az Araksz völgyén keresztül tért vissza. Nem sokkal később Argišti új közigazgatási központot létesített Transzkaukázia számára (már az Araksz balpartján) — ez volt Argištiḫinili (a mai Armavir). Miután északnyugaton megszilárdította helyzetét, a következő évben Kisázsiába vonult, ahol elfoglalta Melid (a mai Malatya) városát,

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

és valószínűleg kapcsolatokat létesített az észak-szíriai városokkal. 774-ben az urarṭuiak és az asszírok között összeütközésre került sor a távoli délkeleten, a Diyala-folyó völgyében, amely voltaképpen már babiloni terület volt. Ily módon az urarṭuiak egyre inkább szorongatták az Asszír birodalom peremvidékeit. Később Argišti több hadjáratot vezetett Transzkaukáziába, az Urmia-tó környékére és az asszír határtartományokba.

Argišti a hadjáratokban igen sok rabszolgát szerzett: volt olyan év, melyben majdnem 20 000 embert zsákmányolt. Minthogy a viszonylag fejletlen, rabszolgamunkán alapuló urarṭui

A vani szikla
Az erőd falai alul még az urarṭui falrakást őrzik

termelés számára ennyi rabszolga felesleges volt, a foglyok közül sokat megöltek a csatamezőn. Lehet, hogy a férfiak egy részét felvették az urarṭui seregbe. Tudjuk például, hogy Argišti 6600 foglyot telepített át Aracaniból és Kisázsiából. Valószínűleg erődépítésre használta fel őket, de az is lehet, hogy belőlük szervezte az általa alapított Erbu vagy Erebu erőd (ma Arinberd város, Jereván közelében) helyőrségét. A többi foglyot Biainilibe, az állam középső részébe terelték. Az urarṭui-királyok hadjárataikban a rabszolgák mellett nagy mennyiségű állatot is zsákmányoltak.

TÁRSADALMI VISZONYOK

Urarṭu társadalmi berendezésére vonatkozóan még kevés adatunk van. Annyit azonban biztosan tudunk, hogy Urarṭuban még erősek voltak a nemzetségi-törzsi maradványok; a hatalom a királyi nemzetség tagjainak, továbbá a katonai és hivatali nemességnek a kezében volt. Ez utóbbi valószínűleg a különböző urarṭui törzsek helyi nemesi nemzetségeiből alakult ki. A nemesség jelentőségét mutatja többek között az is, hogy a hadseregben igen nagy szerepe volt az „arisztokratikus" fegyvernemeknek — a harci kocsiknak és a lovasságnak. Az urarṭui nemeseknek nagy

URARṬU (i.e. IX-VII. század)

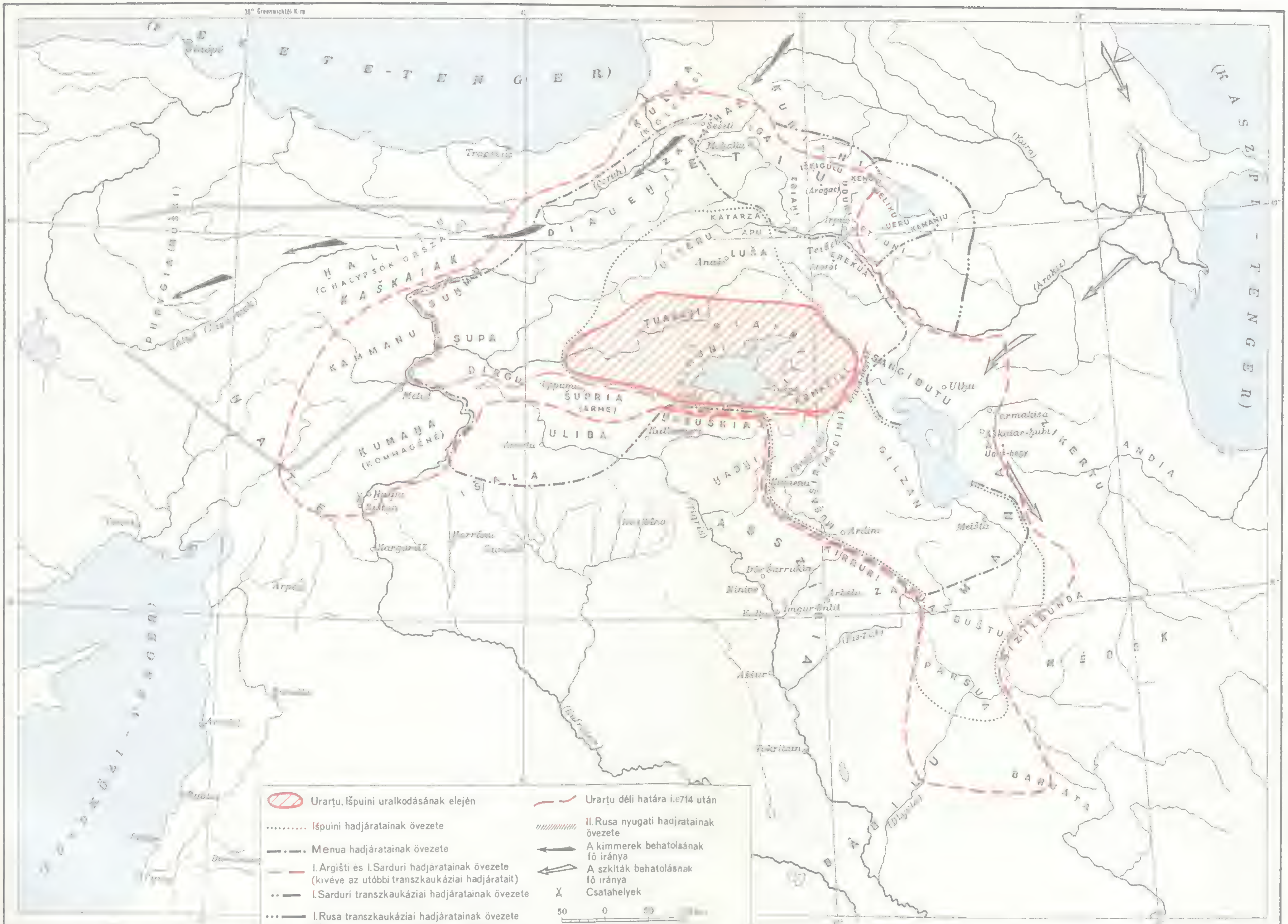

földbirtokaik voltak, és a rabszolgák jelentős része is valószínűleg az ő kezükbe került. A templomok gazdasága még a nemesekét is túlszárnyalta; egy-egy templomi gazdaságnak hatalmas földbirtokai és óriási csordái voltak.

A lakosság zömét földdel rendelkező egyszerű, szabad harcosok alkották. A föld egyéni tulajdonukban volt, vagy talán a nagycsaládok tulajdonában, minden valószínűség szerint a faluközösség keretein belül. A harcosoknak rabszolgáik is voltak. A rabszolgák egy része a közösség tulajdonában lehetett: egyes urarṭui források szerint a fogoly rabszolgákat nemcsak a harcosok között osztották ki, hanem az „országok" — vagyis egész törzsek vagy közösségek — között is. A királyok az egyszerű szabadok által lakott föld jelentős részének legfőbb tulajdonosai voltak, s ők birtokolták az újonnan művelés alá vett területeket is, és azokat, amelyek korábban az öntözés hiánya folytán terméketlenné váltak.

I. Argišti urarṭui királynak a vani sziklába vésett sírkamrája
I. e. VIII. század

Arról azonban nincsenek adataink, hogy Urarṭuban a királynak nagy földművelő gazdasága lett volna, mint például a régi Šumerben. A királyi gazdasághoz tartozó földek viszonylag nem voltak nagyok, és a királyok főként a lakosságtól befolyó adók révén jutottak mezőgazdasági termékekhez. A sok királyi rabszolgát valószínűleg az építkezéseknél, a kertészetben és a királyi műhelyekben használták fel, ahol feldolgozták az adók formájában befolyó termékeket, fegyvereket készítettek a katonaság számára stb. Az országban elszórtan fekvő királyi erődökben helyőrséget és más helytartósági csapatokat tartottak. Ugyancsak az erődökben voltak elhelyezve a csapatok ellátására szolgáló gabonaraktárak, takarmányraktárak, borpincék, műhelyek stb.

Urarṭu lakosságának mindennapi életéről képet alkothatunk magunknak azoknak a lakóházaknak az alapján, amelyeket Teišebainiban (ma Karmir-Blur városka, Szovjet-Örményország területén, Jereván közelében) tártak fel. Valószínűleg a citadella műhelyében dolgozók, a helyőrség tagjai és alacsonyabb rangú közigazgatási alkalmazottak laktak bennük.

A házakat — valószínűleg egy-egy egész lakónegyedet egyszerre — az urarṭui erőd alapításával egy időben építették. Minden egyes család két-három helyiségből álló, szabálytalan alaprajzú lakásban lakott. A helyiségek közül az egyik csak félig volt fedve oszlopokon nyugvó tetővel, másik fele udvar gyanánt szolgált. Ugyanitt volt a földbe ásott tűzhely. A házak lakóinak nem volt saját éléskamrájuk, s otthon nem tartottak állatokat. Egyes kutatók szerint az erőd vezetőségétől kaptak rendszeres élelmiszerellátást.

Mint az ókori Kelet más országaiban is, az urarṭui házban úgyszólván alig lehetett bútort találni, s agyagedények voltak a legfontosabb háztartási eszközök. Agyagedényekben főzték az ételt, s ilyenekben tartották a gabonát meg az apróbb tárgyakat. Csontból és fából dobozokat, kanalakat, szórólapátokat faragtak. A lakosság étele főként árpából, kölesből, hüvelyesekből és szezámolajból készült. Jól ismerték a szőlőt és a fügét, értettek a borászathoz és a sörfőzéshez. Az urarṭui földművelés egyes munkaeszközeit is ismerjük — a vasból készült sarlót, a két kőből álló durva gabonatörőt, a daratörő mozsarat stb.

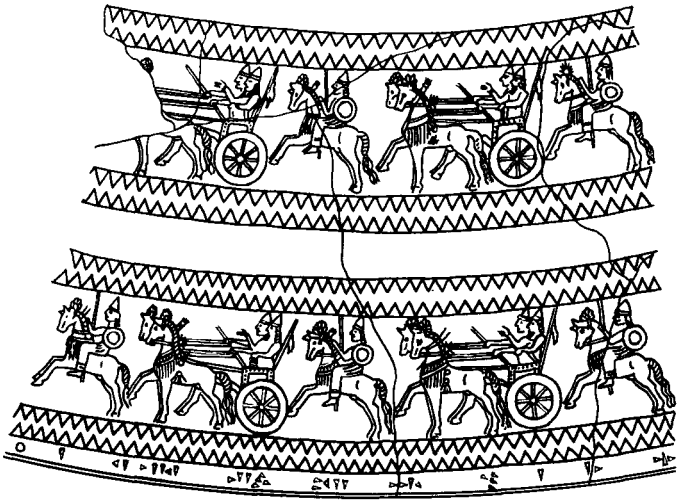

Urarṭui harcosok ábrázolása I. Argišti sisakján
I. e. VIII. század

Az Örmény-fennsík falusi lakosságának mindennapi életét megítélhetjük azokból a későbbi adatokból (i. e. 400 körül), amelyeket Xenophón görög író hagyott ránk. Az ő idejében a falvak félig földbe ásott kunyhókból álltak, bejáratuk egyúttal ablak és füstelvezető gyanánt is szolgált. Az urarṭui rabszolgák életéről egyelőre nem tudunk képet alkotni magunknak, de fel kell tételeznünk, hogy az ő életük még nyomorúságosabb volt, mint a szabad földműveseké. Egyetlen értékük az életük volt, amelyet uraik megkíméltek, hogy nehéz munkát végeztessenek velük. A foglyok nagy részét — mint már említettük — még a csatatéren lemészárolták a győztes urarṭui csapatok.

Az urarṭuiak hadviselési módszere éppen olyan kegyetlen volt, mint bármelyik más akkori államé. Tömegesen hajtották el a foglyul ejtett lakosságot, és feldúlták a meghódított területeket. Ennek ellenére az urarṭui hódítások más következményekkel jártak, mint a velük egyidejű asszír hódítások. Urarṭu ugyanis — Asszíriától eltérően — nem tudta biztosítani birodalmának egyre növekvő mezőgazdasági termékszükségletét, s ezért arra törekedett hogy a puszta és elpusztított földek művelés alá vétele és az öntöző hálózat kiterjesztése révén fejlessze a mezőgazdaságot.

Az urarṭui hadsereg felépítés és fegyverzet tekintetében (lemezpáncél, nyitott bronz sisak, nagy kerek pajzs stb.) valószínűleg hasonlított az asszír seregre.

Az urarṭui rabszolgatartó társadalom etnikai szempontból nem volt egynemű, mert nemcsak a szó szoros értelmében vett urarṭuiakból — vagyis a Van-tó környékén lakó biaiakból — állt. Mind az urarṭui lakosságot, mind a katonaságot különböző nyelveket beszélő sok törzs tagjai alkották. Feltehető, hogy később nemcsak a különböző társadalmi rétegek, hanem a különböző etnikai elemek is éles harcban álltak egymással. Ennek a harcnak később sorsdöntő jelentősége volt Urarṭura nézve, de a most tárgyalt időszakban a belső ellentmondások még nem érlelődtek meg.

II. SARDURI HÓDÍTÓ HADJÁRATAI

II. Sarduri urarṭui király i. e. 760 körül lépett trónra. Uralkodásának elején az ország helyzete általában kedvező maradt. Később azonban Sarduri kénytelen volt több ízben is hadat indítani a manaiak országába, az Urmia-tótól délnyugatra, és még ettől délebbre is a Diyala folyó völgyébe, ahol az urarṭuiak egyre elkeseredettebb ellenállásra találtak. Sarduri uralkodásának végén Mana királyságnak és a határvidék több területének sikerült végérvényesen kivívnia függetlenségét.

Sarduri egész sor hadjáratot vezetett Transzkaukáziába. A hadjáratok sorrendjét sajnos nem tudjuk megállapítani, mert a Van-szikla bemélyedésében álló nagy feliratos kőoszlop, amely II. Sarduri évkönyveit tartalmazta, megrongált állapotban maradt ránk.

II. Sarduri még elődeinél is több foglyot ejtett; egy év alatt a manai, a transzkaukáziai és a nyugati hadjáratban 12 735 fiatal férfit és 46 600 nőt zsákmányolt.

Urarṭu legfontosabb hadműveletei délnyugat felé irányultak. II. Sarduri hadjáratot vezetett Ḳumaḫába (Kommagéné), ahonnan út nyílt Szíriába. Ḳumaḫát feldúlta, leigázta, és kapcsolatokat létesített Észak-Szíriával (Arpad várossal). A szövetségek révén Urarṭu befolyása egészen Damaskosig terjedt, és a szíriaiak az urarṭuiakkal közösen léptek fel a mindkettőjüket fenyegető Asszíria ellen.

II. Sardurinak sikerült Arme országot is leigáznia, amely valószínűleg azonos volt az Örmény-Taurus déli lejtőin elterülő Šupriával.

Emberi felsőtesttel ábrázolt szárnyas oroszlán

Az urarṭui trónszék részlete. Kőberakásos bronz; az ókorban aranylemez borította. Rusahiniliből (a mai Toprak-Kale, Van közelében). I. e. VII. század

HÁBORÚ ASSZÍRIÁVAL

I. e. 745-ben elkerülhetetlenné vált a döntő összecsapás Urarṭu és Asszíria között. Asszír források szerint 781-től 778-ig és 766-ban is több összeütközés volt Urarṭuval. A felsorolás azonban nem teljes. Az Asszíria által leigázott határterületek itt is, ott is fokozatosan Urarṭu hatalma alá kerültek. Arra, hogy az asszírok eddig kénytelenek voltak belenyugodni Urarṭu egyre növekvő hatalmába, Asszíria súlyos belső helyzete ad magyarázatot: az országot a IX. század vége óta tartó belső zavarok nagyon megrendítették.

I. e. 745-ben új király, III. Tukultiapilešarra (óhéber Tiγlaθpîleser) uralkodása kezdődött Asszíriában. Trónralépésével megszűnt a zavarok és testvérharcok korszaka, s Asszíria újból erősödni kezdett. III. Tukultiapilešarra több lényeges reformot hajtott végre, s ennek során valószínűleg felhasználta az urarṭui államigazgatási gyakorlat legfontosabb eredményeit is.

Tukultiapilešarrának sikerült jelentékenyen növelnie az asszír katonaság harcképességét. Valószínűleg már 743-ban betört Kommagénébe, hogy éket verjen Sarduri serege és a szíriaiak hadereje közé. A kištani és ḫalpai csatában sikerült megvernie a szövetségeseket: Sarduri kénytelen volt az Eufráteszen túlra menekülni, és egész tábora az asszírok zsákmánya lett. Ezután Tukultiapilešarra a Tigris felső folyásától északra elterülő tartomány egy részét visszacsatolta Asszíriához,

és a 745—738-as években leigázta Arpadot. De valószínűleg csak 735-ben sikerült neki Urarṭu szívébe behatolnia és Ṭušpát ostrom alá vennie. A Van-sziklán épült ṭušpai ḟellegvárat azonban nem tudta bevenni.[1]

II. Sarduri a VIII. század 30-as éveinek végén halt meg, és utána I. Rusa lépett Urarṭu trónjára. Az államra nehéz idők jártak. Urarṭu széthúzó erői, amelyeket az urarṭui királyok addig fegyveres erővel tartottak féken, most szabad teret nyertek. A helyi kiskirályok, sőt még az urarṭui főnemességből származó helytartók is elpártoltak az urarṭui királytól. Rusa uralkodása elejének eseményeiről főként abból az akkad és urarṭui nyelvű feliratból tudunk, amelyet Rusa Muṣaṣir környékén készíttetett. Az Urarṭuban tevékenykedő asszír kémek jelentéseiből is maradtak ránk adatok.

Az egyik asszír forrás szerint Rusa később a muṣaṣiri templomban szobrot állíttatott, amely őt harci szekéren ábrázolta. A szobron a következő felirat állt: „Kezem két lovammal és egy kocsimmal szerezte meg az urarṭui királyi hatalmat". Bár ezekben a szavakban van némi dicsekvés, többékevésbé mégis megfelelnek a történelmi valóságnak: Rusa helyzete kezdetben igen súlyos volt. De sikerült megbirkóznia a helytartók felkelésével, és újból hatalma alá hajtotta a kis területű, de vallási, politikai és stratégiai szempontból fontos Muṣaṣir királyságot. Rusa valószínűleg megreformálta és kisebb részekre osztotta a helytartóságokat. Új erődöket — közigazgatási központokat — alapított, többek között Transzkaukáziában, a Szevan-tó partján. De még jóformán be sem fejezhette az ország egységének helyreállítását, máris súlyos külső veszedelem fenyegette: a kimmerek betörése.

ÖSSZEÜTKÖZÉS A KIMMEREKKEL ÉS SZKÍTÁKKAL

A kimmerek azokhoz a Fekete-tenger északi vidékén élő nomád vagy félnomád törzsekhez (vagy törzscsoporthoz) tartoztak, amelyek az i. e. VIII. században behatoltak Transzkaukáziába és Kisázsiába. Asszír kémek adatai szerint a kimmerek akkoriban Guriani (Kuriani), az egyik nyugati vagy középső transzkaukáziai terület mellett tartózkodtak. Rusa hadjáratot indított a kimmerek országa ellen, de vereséget szenvedett. A kimmerek betörtek Urarṭu területére, és útközben mindent elpusztítottak, tönkretettek. Valószínűleg egyesültek a szabadságra törekvő határvidéki törzsekkel, sőt talán a rabszolgákkal is, s így közvetlenül veszélyeztették a rabszolgatartó Urarṭu létét. De sem ők, sem a később — a mai Azerbajdzsán területén át — betörő szkíták nem tudták bevenni az Urarṭu gerincét alkotó erődöket. A kimmerek csupán arra szorítkoztak, hogy időnként támadásokat intéztek az urarṭui terület ellen. Később esetenként még az is előfordult, hogy Urarṭu vagy Asszíria zsoldjába szegődtek.

II. ŠARRUKÎNU URARṬUI HADJÁRATA I. E. 714-BEN

I. Rusának sikerült Urarṭut szerencsésen kivezetni ebből a súlyos válságból. De ahogy Urarṭu ereje növekedett, újabb elkerülhetetlen összeütközés érlelődött közte és Asszíria között. Rusa felkészült a várható összecsapásra, és kapcsolatot teremtett Phrygiával, valamint a Taurus nyugati részén fekvő kisebb királyságokkal. Keleten támogatta azokat az asszírellenes csoportokat, melyek az idővel erőssé és függetlenné vált Manában alakultak (Mana a mai Dél-Azerbajdzsánnak majdnem egész területét magában foglalta). A szomszédos médek és egyéb törzsek területén is szította az asszírellenes hangulatot. Ezeken a területeken II. Šarrukînu, Asszíria új királya csak

[1] Más szövegmagyarázat szerint Tukultiapilešarra 743-ban Arpad alatt verte meg Sardurit, a kištani és ḫalpai ütközet pedig a 735. évi hadjárat kezdete volt.

szakadatlan hadjáratokkal tudta fenntartani befolyását. 714-ben Šarrukînu büntetőhadjáratra indult az Urmia-tótól keletre eső területekre. Rusa ki akarta aknázni ezt a kedvező alkalmat, és csapatai élén megindult, hogy Šarrukînu seregének hátába kerüljön. Šarrukînut azonban ügynökei idejekorán figyelmeztették, úgyhogy az asszír király felkészülhetett a támadásra, és az Uauš hegyen (ma Szahend; az Urmia-tó mentén) vívott csatában tönkreverte Rusa seregét. Rusa Ṭušpába menekült, és mivel nem tudta elviselni a rázúdult újabb szerencsétlenséget, öngyilkossággal vetett véget életének (i. e. 713-ban).

Šarrukînu pedig végigvonult Urarṭun; útjában mindent elpusztított, felégette a falvakat, lerombolta az erődöket, megsemmisítette a csatornákat, feldúlta a gyümölcsöskerteket és a vetése-

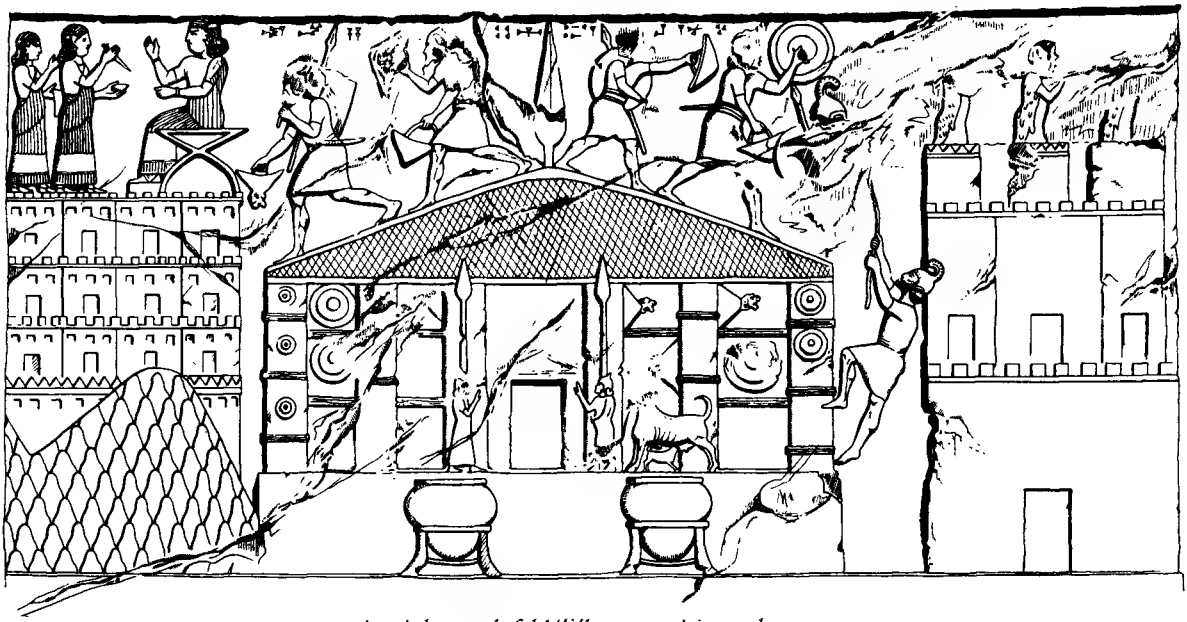

Asszír harcosok feldúlják a muṣaṣiri templomot
II. Sargon asszír király dûr-sarrukîni (ma: Horsabad) palotájának domborműveiből. I. e. VIII. század

ket, zsákmányul ejtette vagy felgyújtotta az élelmiszerkészleteket. A hadjáratról ránk maradt egy részletes hadijelentés, amelyet az asszír királyi udvar történetírója az istenséghez intézett levél formájában szerkesztett. Ez a dokumentum az Urarṭu belső életére vonatkozó legteljesebb forrásunk.

Ḫubuškia (Nairi ország) királya ajándékokkal megrakodva időben a győztes elé vonult hódolni, de Urzana, Muṣaṣir királya ezt nem tette meg. Šarrukînu egy kis csapattal váratlanul átkelt a hegységen és meglepte Urzanát. Urzana elmenekült, mire az asszírok kirabolták palotáját és Ḫaldi isten templomát. Ez a templom, bár nem feküdt tulajdonképpeni urarṭui területen, az urarṭui törzsek fő szentélye volt, s itt koronázták meg az urarṭui királyokat. A templomban temérdek kincset őriztek. Šarrukînu zsákmányának ránk maradt részletes felsorolása az urarṭui kézművesség magas fejlettségi színvonaláról tanúskodik.

A 714. évi vereség és az a tény, hogy Asszíria a VIII. század utolsó két évtizedében teljesen hatalma alá hajtotta Szíriát és Kisázsia szomszédos részeit, arra kényszerítette a következő urarṭui királyokat, hogy gyökeresen változtassanak külpolitikájukon. Már nem akartak Asszíriával délnyugaton és délkeleten vetélkedni, hanem főként északnak (Transzkaukázia felé) és nyugatnak (Kisázsia felé) fordultak.

URARTU II. RUSA ALATT

Urarṭu újabb megerősödésének korszaka II. Rusával kezdődött, aki az i. e. 690-es vagy 680-as években lépett trónra.

II. Rusa nagy építkezésekbe kezdett a fővárosban, de különösen Transzkaukáziában. Az ő uralkodása alatt épült az a nagy csatorna, mely elvezette a Zanga vizét, és az Ajraráti völgyet öntözte. Itt új közigazgatási központ épült — Teišebaini, ahova bőven folyt az adó a környékről. Egy meredek folyóparton emelkedett a fellegvár, ahol a közigazgatási épületek álltak. A fellegvár falai körül terült el a tervszerűen épült, rendezett város. Teišebainiban a régészek igen nagy készleteket találtak különféle gabonafélékből, ezenkívül feltártak még bronztárgy-raktárakat, olajütőket, szerszámokat, fegyvereket, festménymaradványokat és egyéb emlékeket, amelyek világos képet adnak az urarṭuiak kultúrájáról, művészetéről és mindennapi életéről. Figyelemre méltók azok a kulturális kapcsolatok, amelyek az urarṭui lakosság és a szkíták között alakultak ki, akik abban az időben Transzkaukázia keleti részén és Elő-Ázsia más helyein, valamint a Fekete-tengertől északra eső sztyeppeken éltek. Urarṭu udvari művészete az i. e. VIII—VII. században nagy hasonlóságot mutat az asszír művészettel. Bizonyos, hogy az urarṭui nemesség kultúrája akkoriban erős asszír befolyás alatt állott.

II. Rusa — egyik felirata szerint — hadjáratot vezetett Kisázsia délkeleti részébe, Phrygiába és Ḫaliṭu ellen — az urarṭuiak valószínűleg így nevezték a khaldeusok hegyi népének területét (ezek a Pontosi hegyvidéken lakó chalypsok voltak, akiket a görögök már régóta vaskészítmények szállítóiként ismertek; nem szabad összetéveszteni őket a babiloni khaldeusokkal). A kimmerek ezúttal úgy látszik Urarṭu szövetségesei voltak. Valószínűleg éppen a kimmereknek erről a hadjáratáról van szó azokban a görög forrásokban, amelyek Midas phrygiai király halálát és Phrygia elpusztítását beszélik el. Ettől az időtől fogva növekedett meg Kisázsiában Lydia szerepe.

Bár II. Rusa uralkodása alatt Urarṭu és Asszíria között több ízben is voltak határincidensek, és bár Rusa, valamint a kimmerek szándékai néha bizalmatlanságot keltettek Asszíriában, a két állam általában békés viszonyban maradt egymással. Amikor i. e. 673-ban Aššuraḫiddin (óhéber 'Esarhaddôn) asszír király leverte Šupriát, ezt a kis hegyi királyságot, ahol szökött rabszolgák és földművesek kerestek menedéket, a megtalált urarṭui szökevényeket kiszolgáltatta Rusának. Rusa pedig 654 körül követséget küldött Aššurbânaplu asszír királyhoz abból a célból, hogy megnyugtassa. Az asszír király ugyanis attól tartott, hogy Urarṭu, a kimmerek és a szkíták közös akciót szerveznek Asszíria ellen. Aššurbânaplu részben az ő semleges magatartásuknak köszönhette azt a győzelmet, amelyet néhány évvel később a Babilonia és nagyszámú szövetségese ellen folytatott háborúban aratott.

URARṬU HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA

Az i. e. 640-es években III. Sarduri lépett Urarṭu trónjára. Uralkodásáról jóformán semmit sem tudunk, de kétségtelen, hogy nyugtalan és zavaros esztendők voltak azok. A szkíták, akik addigra már leverték a kimmereket, Urarṭu végvidékeinek leigázott lakosságával együtt minden valószínűség szerint súlyosan fenyegették Urarṭu létét. III. Sarduri a VII. század 30-as éveinek elején Aššurbânaplu asszír királynak levelet írt, és ebben — Urarṭu történetében először — már nem az asszír király „testvérének", hanem „fiának" nevezte magát. Ezzel, ha csak formailag is, de elismerte Asszíria felsőbbségét. Az ókori Kelet régi államait kívülről új ellenségek — a médek és a szkíták — fenyegették, belülről pedig a társadalmi ellentétek gyengítették. A szomszéd Manához hasonlóan ezért igyekezett most Urarṭu is Asszíria megingathatatlannak látszó hatalmára támaszkodni.

Urarṭu történetének további eseményeit nem ismerjük, csak egy urarṭui királyról, III. Rusáról tudunk, aki Erimena fia volt. Urarṭu Manával együtt belekerült azoknak az eseményeknek a forgatagába, melyek Asszíria pusztulását idézték elő. 610-ben vagy 609-ben a médek seregei annak a háborúnak a során, amelynek Asszíria megsemmisítése volt a célja, elfoglalták Ṭušpát. A régi görög forrásokból azonban tudjuk, hogy Urarṭu, Mana és a szkíta királyság (Azerbajdzsánban) az i. e. VI. század 90-es éveiben még fennállt, bár mindannyian Médiától függtek. 590 körül, amikor Kisázsiában háború tört ki Média és Lydia között, valószínűleg Urarṭu függetlenségének utolsó maradványai is megsemmisültek.

Körülbelül abban az időben pusztult el Teišebaini (Karmir-Blur) is Transzkaukáziában. A fellegvár, mielőtt az ellenség elfoglalta, valószínűleg már a város lakosságának kezén volt, mert akkor már megszűnt Urarṭuban a központi hatalom. Szkíta íjász-csapatok foglalták el a várat, melyet felgyújtottak és kiraboltak. Lehet, hogy méd szolgálatban álló szkíták voltak, vagy talán médek, akiknek fegyverzete hasonlított a szkítákéhoz.

AZ URARṬUIAK KULTÚRÁJA. VALLÁS

A rendelkezésünkre álló anyag alapján sajnos nem alkothatunk véleményt Urarṭu irodalmáról, tudományáról és kultúrájának egyéb területeiről. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy például az urarṭui királyi feliratok stílusa — valószínűleg Média révén — befolyással volt a perzsa királyok feliratainak stílusára. A perzsa szótagos ékírás, amelynek eredete ma sem világos, talán Média és Mana révén szintén az urarṭui ékírásos folyóírásból származik.

Urarṭu anyagi kultúrájának emlékei arról beszélnek, hogy a kézműipar, különösen pedig a fémművesség fejlettsége magas fokon állt. A bronzból készült nagyszerű műtárgyak (figurális

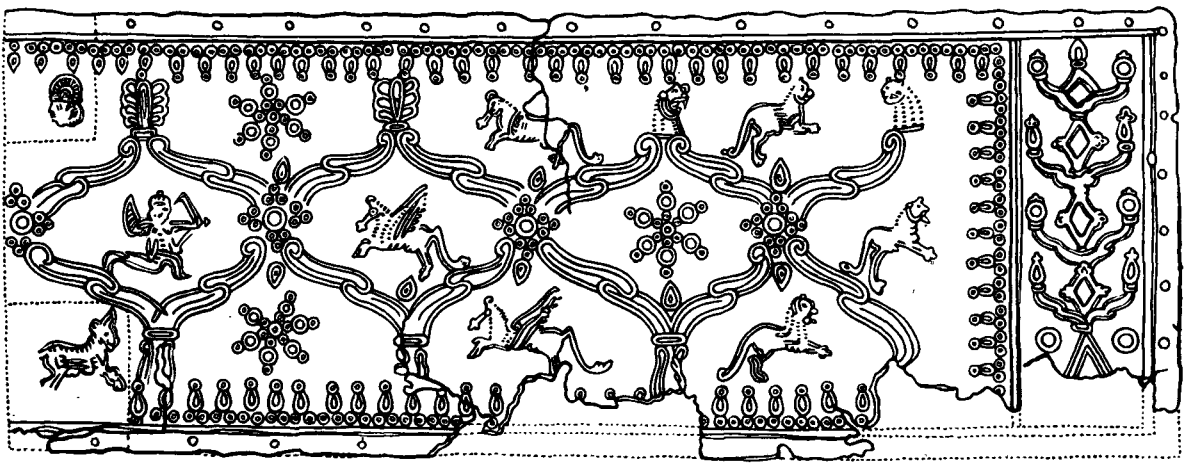

Urarṭui bronzöv részlete
I. e. VII. század

mintákkal díszített bútorok, szobrocskák, művészi kivitelű fegyverek stb.), amelyeket viaszmodell alapján bevéséssel és trébeléssel készítettek, s kovácsolt aranylemezzel borítottak, az a vörösmárvány faragás, amely a Rusaḫinilíben (Ṭušpa közelében) épült palota falait díszítette, az Erebuban (Arinberd) és Teišebainiban talált nagyszámú festmény — mind-mind azt mutatja, hogy a kézművesség már specializálódott, és régi hagyományai voltak. Az urarṭui kézművestechnika nagy hatással volt a transzkaukáziai és szkíta kézművesség fejlődésére.

Az urarṭui vallásban nagy szerepük volt a hegyek, a vizek és a természeti jelenségek istenei-

nek, különösen Ḫaldi égistennek és feleségének, Uarubaninak, továbbá a mennydörgés és az eső istenének, Teišebának (azonos a hettita—ḫurrita Tešubbal), Šiuini napistennek stb. Muṣaṣirban állt Haldi isten temploma — nyerges tetejű, oromzatos, oszlopcsarnokos épület, mely némileg hasonlított a görög templomokra. Ezt a templomot asszír ábrázolásból ismerjük. A szentélyek leggyakoribb típusa az úgynevezett „istenkapu" volt. Ezek egyes adatok szerint sziklabemélyedések, ahol az urarṭuiak hite szerint az istenek lakoztak. Sok szertartást valószínűleg a szabad ég alatt végeztek, és ilyenkor bőségesen áldoztak állatokat.

Az állam megalakulása idején az urarṭui istenségek kultuszát bizonyos rendszerbe foglalták: a fő helyet azok az istenek foglalták el, akiket a királyi hatalom és az állam legfontosabb köz-

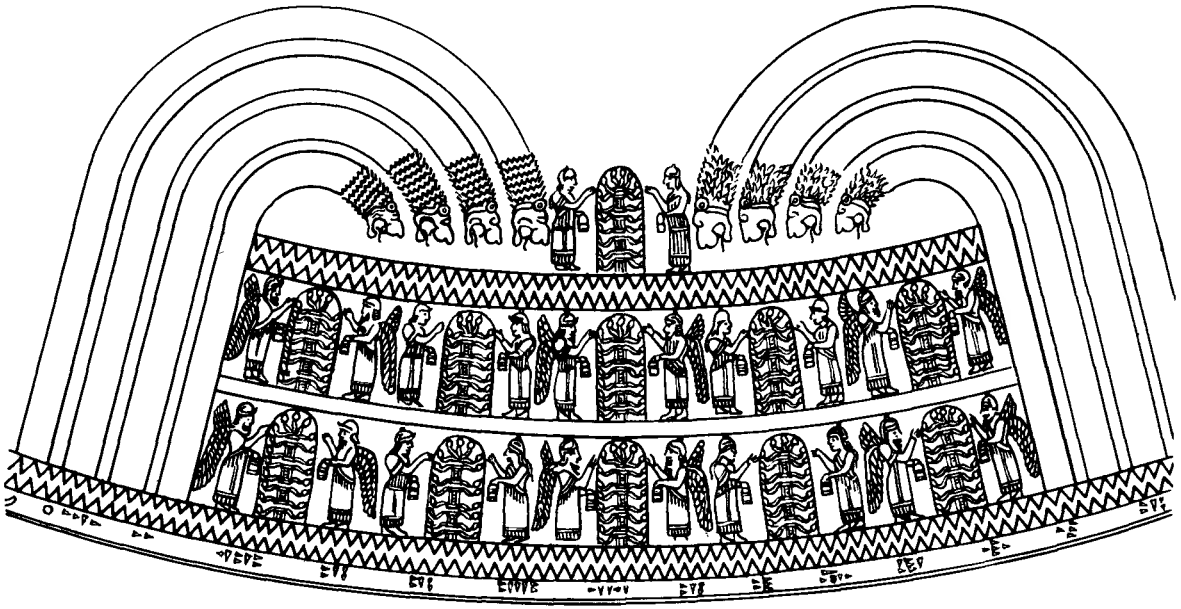

Szent fák és istenségek ábrázolása I. Argišti király sisakján
I. e. VIII. század

pontjai oltalmazóinak tekintettek. A feliratok az urarṭui királyok hadjáratait úgy tüntetik fel, mint magának Ḫaldi főistennek a hadjáratait. Urarṭu vallási központja, Ḫaldi főisten temploma — mint már említettük — nem Urarṭu területén volt, hanem Muṣaṣirban. Az urarṭui királyok hadizsákmányukból ennek a templomnak, de Ṭušpa és más helységek templomainak és szentélyeinek is nagyszámú rabszolgát és állatot adományoztak. Az is szokásban volt, hogy a templomoknak trófeákat, kézműipari termékeket és olyan szobrokat ajándékoztak, melyek a királyt vagy a király rokonait ábrázolták. A templomok igen gazdagok voltak, és a papság valószínűleg nagy tekintélyt és befolyást élvezett.

URARṬU TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Urarṭu nagy szerepet játszott Transzkaukázia és az Örmény-fennsík népeinek és államainak kialakulásában. Maga az urarṭui királyság olyan állami egyesülés volt, amely etnikai szempontból heterogén lakosságot foglalt magában; ennek a lakosságnak még nem sikerült néppé alakulnia, hanem jelentős mértékben megtartotta törzsszervezetét. Herodotos görög író ezen a területen az i. e. V. században a következő négy etnikai csoportot ismerte: *Saspeires* (megfelelnek a kartvel

törzseknek), *Matiénos* (valószínűleg azonosak a ḫurritákkal), *Aiarodioi* (urarṭuiak) és *Armenioi* (örmények). Az osztálytársadalom és az állam létrejötte nyomán a volt Urarṭu peremén megindult a népek kialakulása; a különféle törzsi nyelveket, különösen az archaikus ḫurrita nyelvjárásokat beszélő kis törzscsoportok beolvadtak a nagyobb etnikai egységekbe. A népiség kialakulásának főként két központja volt — északnyugaton a grúz, délnyugaton és középen pedig az örmény. Ily módon Urarṭu történetének vége egyúttal a grúz és az örmény nép történetének kezdetét jelenti.

2. A TRANSZKAUKÁZIAI TÖRZSEK URARṬU HEGEMÓNIÁJA IDEJÉN

Az Örmény-fennsíkon kialakuló és fejlődő rabszolgatartó társadalom hatására a tőle északra élő transzkaukáziai törzsek ősközösségi rendjének bomlási folyamata abban az időben különösen meggyorsult. A keleti rabszolgatartó államokkal való érintkezés elősegítette az osztálytársadalom kifejlődését.

A TRANSZKAUKÁZIAI TÖRZSEK AZ I. E. I. ÉVEZRED ELEJÉN

Az urarṭui királyok ékírásos feliratai a többi régészeti emlékekkel együtt lehetővé teszik, hogy képet alkothassunk magunknak a transzkaukáziai törzsek akkori életéről. Az urarṭuiak Transzkaukáziában olyan lakosságot találtak, mely kulturális és bizonyos mértékben nyelvi tekintetben is különbözött tőlük, s a fejlődésnek már eléggé magas fokán állt.

Abban az időben Észak-Kaukázust, a Fekete-tenger partvidékének egy részét és valószínűleg Transzkaukázia keleti részét is olyan törzsek lakták, melyek a kaukázusi nyelvek abhaz—cserkesz és északkeleti (dagesztáni) csoportjához tartozó nyelveken beszéltek. A Fekete-tenger déli partvidékének keleti részén és valószínűleg Transzkaukázia nyugati részének egyes belső területein már akkor is a kartvel nyelvcsoporthoz tartozó törzsek éltek. Transzkaukázia nyugati és központi részén olyan törzsek is laktak, melyeknek nyelve a ḫurrita—urarṭui nyelvhez hasonlított. Csak az időszak vége felé — sőt részben később — kezdtek az indoeurópai elemek behatolni a Kaukázus területére, részint északról (kimmerek, szkíták), részint délről (örmények, médek).

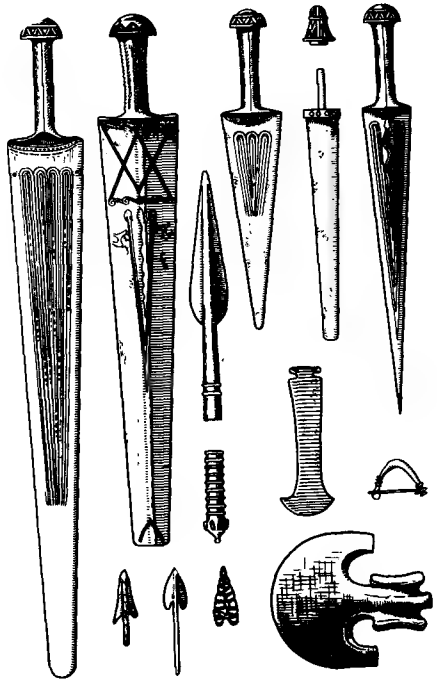

Transzkaukáziai fegyverek és egyéb tárgyak
Alul: Vadászjelenetet ábrázoló bronzöv (?)
I. e. I. évezred elejéről

A transzkaukáziai törzsek abban az időben földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. Erről tanúskodnak a lakótelepeken és sírokban talált mezőgazdasági szerszámok (gabonaőrlő kövek, sarlók, villák), továbbá a halottal együtt eltemetett háziállatok csontvázai. Az urarṭui királyok számos közlése szól arról, hogy Transzkaukáziából rengeteg állatot hajtottak el. Transzkaukázia kézműves mesterségei közül különösen magas fokon állt a bronzfeldolgozás; ezt mutatják a ránk

maradt különböző típusú szekercék, kardok, tőrök, nyíl- és kopjahegyek és másfajta fegyverek. De a vas használata még nem terjedt el. Társadalmi rendjét tekintve Transzkaukázia lakossága az ősközösségi rend felbomlási szakaszában élt. Önálló életet élő törzsekre oszlott, mindegyiknek megvolt a maga — rendszerint nem nagy — területe. Az urarṭui királyok feliratai kban tucatszámra sorolják fel azokat a „királyokat", akiknek földjén át kellett haladniuk. Ezek a „királyok" természetesen csak törzsfőnökök voltak.

A transzkaukáziai törzsek vallási fogalmaiban fantasztikus módon tükröződtek vissza azok a nagy változások, melyek társadalmi és gazdasági életükben bekövetkeztek. A primitív vadászmágiából és a totemizmusból átvett képzetek mellett kialakult az ég és a nap kultusza, továbbá a háziállatok, például a bika tisztelete, mely asztrális elképzeléseikkel fonódott össze. Mindezt természetesen a földművelés és állattenyésztés fejlődése, az ősközösségi rend felbomlása hozta magával.

AZ URARṬUI HÓDÍTÁS. A VASKOR KEZDETE TRANSZKAUKÁZIÁBAN

Az urarṭui hadjáratok óriási pusztítással jártak; a hódítók rendszerint elhajtották a jószágot, és a lakosságot rabláncra fűzték. Az Aragac-hegy lábánál elterülő Eriaḫi országba vezetett hadjáratról II. Sarduri ezt mondja egyik krónikájában: „6436 ifjú embert elhurcoltam, 15 553 nőt elhajtottam, ez összesen 21 989 ember, egyeseket megöltem, egyeseket elevenen hurcoltam el. 1613 lovat, 115 tevét, 16 529 szarvasmarhát elhajtottam, 37 685 juhot elhajtottam." Az országot amellett, hogy a hadsereg kifosztotta, rendszeresen kizsákmányolták. Transzkaukáziában az urarṭuiak erődöket építettek, amelyek nemcsak közigazgatási központok és védelmi támaszpontok, hanem egyben adószedő központok is voltak. Egyik legjelentősebb ilyen erőd a már említett Teišebaini volt. Fellegvárában székelt az urarṭui helytartó, s falai körül terült el a város, amelyben valószínűleg erőszakkal odatelepített kézművesek laktak. Az utóbbiak dolgozták fel a földművelőktől adó formájában behajtott termékeket, amelyeket azután Biainilibe szállítottak.

Az urarṭui uralom idején Transzkaukáziában gyorsan terjedt a vas használata. Ez a fém az i. e. II. és I. évezred határán tűnt fel először a Kaukázusban, és az i. e. I. évezred második negyedében már mindenütt elterjedt. A vas Urarṭuból és talán Iránból hatolt be a Kaukázus vidékeire. De még egy harmadik területről is bejuthatott: Kisázsia keleti részéről, ugyanis az ott lakó chalypsok és a Taurus törzsei — részben a kartvelek, részben az indoeurópai hettita törzsek rokonai — régtől fogva híres vaskovácsok voltak.

A vasból készült mezőgazdasági munkaeszközök, melyeket az urarṭui uralom idején kezdtek készíteni Transzkaukáziában, előre lendítette a földművelést. Tökéletesedett az öntözőhálózat, megnőtt a gyümölcsösök és szőlők területe. Mindez feltétlenül elősegítette Transzkaukázia déli területeinek gazdasági fejlődését. Abban az időben a helyi nemesség egyes tagjainak néha már tucatszámra voltak rabszolgái. A Szevan-tó partján egy kurgánban férficsontvázat találtak, körülötte még 14 csontváz feküdt; valószínűleg törzsfőnököt temettek oda leölt rabszolgáival együtt. Az ilyesfajta temetkezés, mely Azerbajdzsánban sem volt ismeretlen, azt mutatja, hogy a transzkaukáziai törzsek abban az időben már eljutottak a rabszolgatartó társadalom küszöbéhez.

3. A KIMMEREK ÉS A SZKÍTÁK

A VIII. század végén a Kaukázusban mélyreható változások történtek. Mint már említettük, az urarṭuiak abban az időben új ellenséggel kerültek szembe: a kelet-európai sztyeppeken lakó kimmer, majd szkíta törzsek betörtek Transzkaukáziában, súlyos csapásokat mértek Urarṭura, és Elő-Ázsiába is behatoltak.

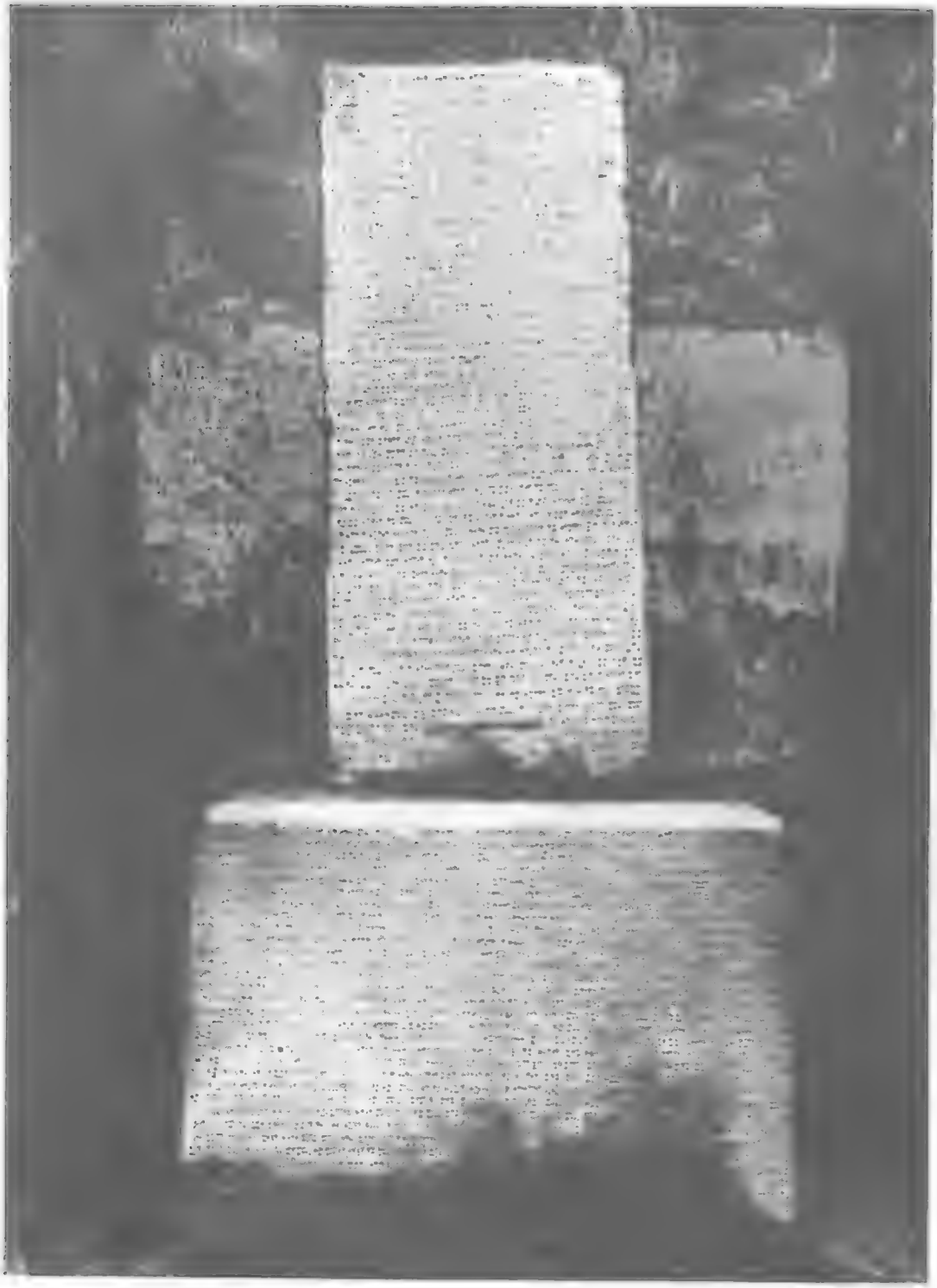

II. Sarduri Urarṭui király évkönyve a Vani sziklafal fülkéjében
I. e. VIII. század

Az i. e. I. évezred elején a földművelés és az állattenyésztés (különösen a lótenyésztés) fejlődése folytán a Fekete-tengertől a közép-ázsiai sztyeppekig meggyorsult az a folyamat, melynek során egyes törzsek földművelővé, mások állattenyésztővé váltak. Mialatt a folyómenti síkságokon (például a Dnyeper vidékén) tovább fejlődött a kapás földművelés, addig a sztyeppvidékek lakossága a legeltetési lehetőség és a jószágállomány növelése végett fokozatosan a nomád állattenyésztésre tért át. A nomád állattenyésztésre való áttérést nemcsak a törzsek nagy mozgékonysága tette

Teišebaini urartui város citadellájának borpincéje
I. e. VII—VI. század

lehetővé, amely a ló megszelídítésének és a fedeles kocsi feltalálásának következménye volt, hanem a törzsek közti csere fejlődése is, ugyanis a csere révén a nomádok a földművelők termékeivel kielégíthették bizonyos szükségleteiket. Ugyanakkor a mozgékony és harcias nomád törzsek szükségleteiket — amennyiben azokat saját nomád gazdaságuk nem fedezte — úgy is kielégíthették, hogy megtámadták a földművelő területeket, sőt néha úgy is, hogy e területeket állandóbb jellegű függő viszonyba juttatták.

Természetesen a nomádokat főleg a régi civilizációjú területek csábították, ahonnan a kultúra egyes vívmányai már igen régen eljutottak a Fekete-tengertől északra eső sztyeppekre. Egyes nomád csoportok, amelyeket valószínűleg bizonyos törzsek vándorlása mozdított ki helyükről, átkeltek a Kaukázus hegyein, és az elő-ázsiai országok felé vonultak.

A történelem első ilyen nagyszabású vándorlását a kimmerek hajtották végre (később a görög szerzők így nevezték általában a Fekete-tenger északi vidékének lakosait). A kimmerek minden valószínűség szerint rokonságban álltak azokkal az iráni és esetleg thrák törzsekkel, amelyek később a Fekete-tenger partjain éltek. Természetesen a Fekete-tenger vidékének nem az egész lakossága húzódott délre a Kaukázuson át. A kimmereket az ókori keleti emlékek csak erős törzsnek vagy törzsszövetségnek nevezik, amely eredetileg úgy látszik a Kubán vidékén és a Krímben tanyázott. Görög források szerint a kimmereket állítólag a szkíták űzték el, akiket viszont a massageták vagy issédonok törzsei szorították ki helyükről.

Kimmerek

I. e. VI. századi etruszk vázafestmény, egy régebbi görög vázafestmény másolata

A kimmerek talán a Fekete-tenger kaukázusi partvidéke mentén haladtak déli irányban, bár egyes kutatók valószínűbbnek tartják, hogy a hágókon keltek át. E törzsek vándorlása az i. e. VIII. században kezdődött. A VIII. század 30-as éveiben Transzkaukázia nyugati részén, illetve Kisázsia keleti részén találjuk őket. A kizárólag lovasságból álló kimmer sereg nagyon mozgékony volt, és az ókori keleti népek előtt addig ismeretlen hadítaktikát alkalmazott: az íjászattal kombinált lovas tömegtámadást. Ez a sereg súlyosan veszélyeztette az ókori Kelet rabszolgatartó államait, teljesen kifosztotta az elfoglalt területet, rémületben tartotta a szomszédos országok lakosait.

Az Elő-Ázsiába behatolt kis nomád csoport tartós sikereit csak úgy magyarázhatjuk meg, ha feltesszük, hogy azok a félnomád állattenyésztő törzsek is csatlakoztak hozzá, melyek már korábban ott laktak Transzkaukáziában és Kisázsiában, a nagy államok peremvidékén. Ezenkívül valószínűleg csatlakoztak hozzájuk földművesek és rabszolgák is, akik elmenekültek országukból, hogy a kizsákmányolástól megszabaduljanak. Ilyen szökevények akkoriban nagy számmal akadtak a keleti országokban.

Az i. e. VIII. század 20-as éveiben I. Rusa, Urarṭu királya vereséget szenvedett a kimmerektől. Urarṭut a kimmerek nem tudták tönkretenni, de Kisázsia keleti részét sikerült megszerezniük. Egyes történészek szerint II. Šarrukînu asszír király is a kimmerek elleni csatában esett el i. e. 705-ben. 679 körül a kimmerek megpróbáltak behatolni asszír területre, de visszaverték őket. A kimmerek egy része a jelenlegi Dél-Azerbajdzsán területén is megjelent, ahol részt vett a médek Asszíria elleni felkelésében. De az is lehetséges, hogy ebben az esetben a keleti források a közös kimmer elnevezésen a szkítákat értik, akikről pontosan tudjuk, hogy az i. e. VII. század elején hatoltak be Médiába.

A VII. század 70-es éveinek elején a legfontosabb kimmer törzsek főnökei egyezményt kötöttek Asszíriával és Urarṭuval. Asszír emlékekben előfordul „a kimmer (nyilvánvalóan zsoldos) sereg parancsnoka" kifejezés. Valószínűnek látszik, hogy a kimmerek Urarṭunak is szövetségesei vagy zsoldosai voltak.

A kimmer betörést legsúlyosabban Phrygia sínylette meg. Az i. e. VII. század első negyedében

ezt az államot valószínűleg Urarṭu és a kimmerek egyesült seregei verték le. Kisázsia középső része a kimmer törzsek zsákmánya lett. A kimmerek a VII. század első felében Kisázsia majdnem valamennyi területét megrohamozták, sőt Sardeist (Lydia fővárosát) és az Égei-tenger partvidékének görög városait is megtámadták. Lydia még nagyobb veszélyben forgott amiatt, hogy a kimmerek úgy látszik egyesültek a *trérek*-kel, ezekkel az állattenyésztő thrák törzsekkel, amelyek a Boszporuszon és a Dardanellákon keresztül hatoltak be a Balkánról Kisázsiába. A tréreket a lykiaiak is támogatták; ez a Kisázsia délnyugati részén élő hegyi nép a régi rend sok vonását, köztük a matriarchátus erős csökevényeit is megőrizte. A lydek valószínűleg csak úgy tudtak győzni, hogy két ízben segítséget kaptak Asszíriától, a kimmerek pedig a szkítákkal való összecsapások következtében meggyengültek. A kimmerek hatalma megtört. Maradványaik Kisázsia északkeleti részén telepedtek le, ahol beolvadtak a helyi lakosságba.

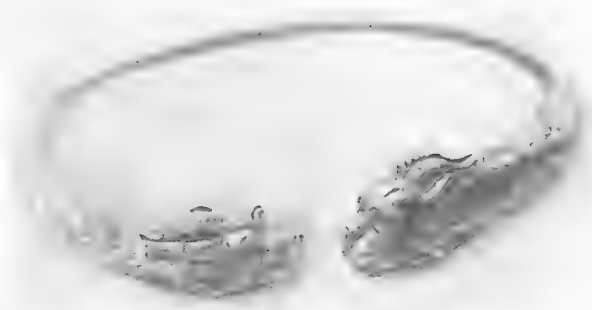

Szkíta típusú arany nyakék
I. e. VII—VI. század. Lelőhely: Erzerum (Kisázsia)

A SZKÍTÁK ELŐ-ÁZSIÁBAN

50—60 évvel a kimmerek elő-ázsiai betörése után egy másik iráni nyelvű törzs vagy törzscsoport tört be Kisázsiába — a szkíták. Eredetileg azt a törzset hívták így, amely a Volga alsó szakaszától keletre lakott, majd később behatolt a folyó nyugati partvidékére és Észak-Kaukázusba. Innen a szkíták a mai Dagesztánon és a Derbenti-szoroson keresztül a mai Azerbajdzsán felé vonultak. Itt megtelepedtek, és — valószínűleg a helyi állattenyésztő lakosság jelentős csoportjaival közösen — hadjáratokat indítottak Elő-Ázsia különböző részeibe.

A keleti források a szkíták vezéreit „királyoknak", területüket pedig „királyságnak" nevezik. Ez a terület valószínűleg a Kura és az Araksz közének mélyedésében feküdt, bár egyes kutatók szerint inkább Mana területén, az Urmia-tó vidékén lehetett.

A szkíták az i. e. VII. század 70-es éveiben ütköztek meg először az asszírokkal; a csatában elesett Išpakai nevű vezérük. Később, 673 körül az asszír hatalom ellen fellázadt médeket támogatták, de végül is Bartatua, a szkíták vezére szövetséget kötött Aššuraḫiddin asszír királlyal, aki valószínűleg hozzáadta lányát feleségül. Ettől kezdve az asszírok ügyesen felhasználták a szkítákat ellenségeik ellen. A VII. század 50-es éveiben Madyés (görög névalak), Bartatua fia hadjáratot vezetett Kisázsiába; ez nyilván Asszíria tudtával történt, mert Ardys lyd király segítséget kért Asszíriától a kimmerek ellen. A kimmerek abban az időben az asszír határokat is veszélyeztették, és ezt a veszélyt világosan látták Asszíriában. A két nomád csoport összeütközése a kimmerek megsemmisülésével végződött. Utána a szkíták nagy politikai erővé növekedtek, amellyel az ókori Kelet királyai nem tudtak megbirkózni. Madyés szkíta uralom alá hajtotta Médiát, mely akkoriban alakult a mai Észak-Irán és Dél-Azerbajdzsán területén. Igaz, ez a meghódoltatás valószínűleg többé-kevésbé formális volt; a szkíták megelégedtek azzal, hogy bizonyos megváltási összeget kaptak Médiától. Az is lehetséges, hogy a szkíta—méd konfliktust az asszírok provokálták ki, hogy gyengítsék Médiát, melyet veszedelmes szomszédnak tartottak.

Aššurbânaplu asszír király halála után, i. e. 633 körül, amikor Asszíriát belső zavarok emésztették, a szkíták behatoltak egyes asszír fennhatóság alatt álló területekre, többek között Szíriába és Palesztinába. Hadjárataik során egészen Egyiptom határáig eljutottak.

A szkíták Asszíria és Urarṭu bukásakor is fontos erőt jelentettek Elő-Ázsiában, de a rendelkezésünkre álló kevés adatból nem tűnik ki világosan, milyen szerepük volt a VII. század végén

lejátszódott eseményekben. Mindenesetre addigra már elvesztették médiai befolyásukat. Az óhéber forrásadatok szerint a szkíta királyság az i. e. VI. század 90-es éveiben még létezett. Később már nem szólnak róla a források.

A szkíták zöme abban az időben úgy látszik fokozatosan visszatért Észak-Kaukázusba, a Fekete-tenger északi partvidékére, ahol velük rokon, különböző nevű, részben nomád, részben

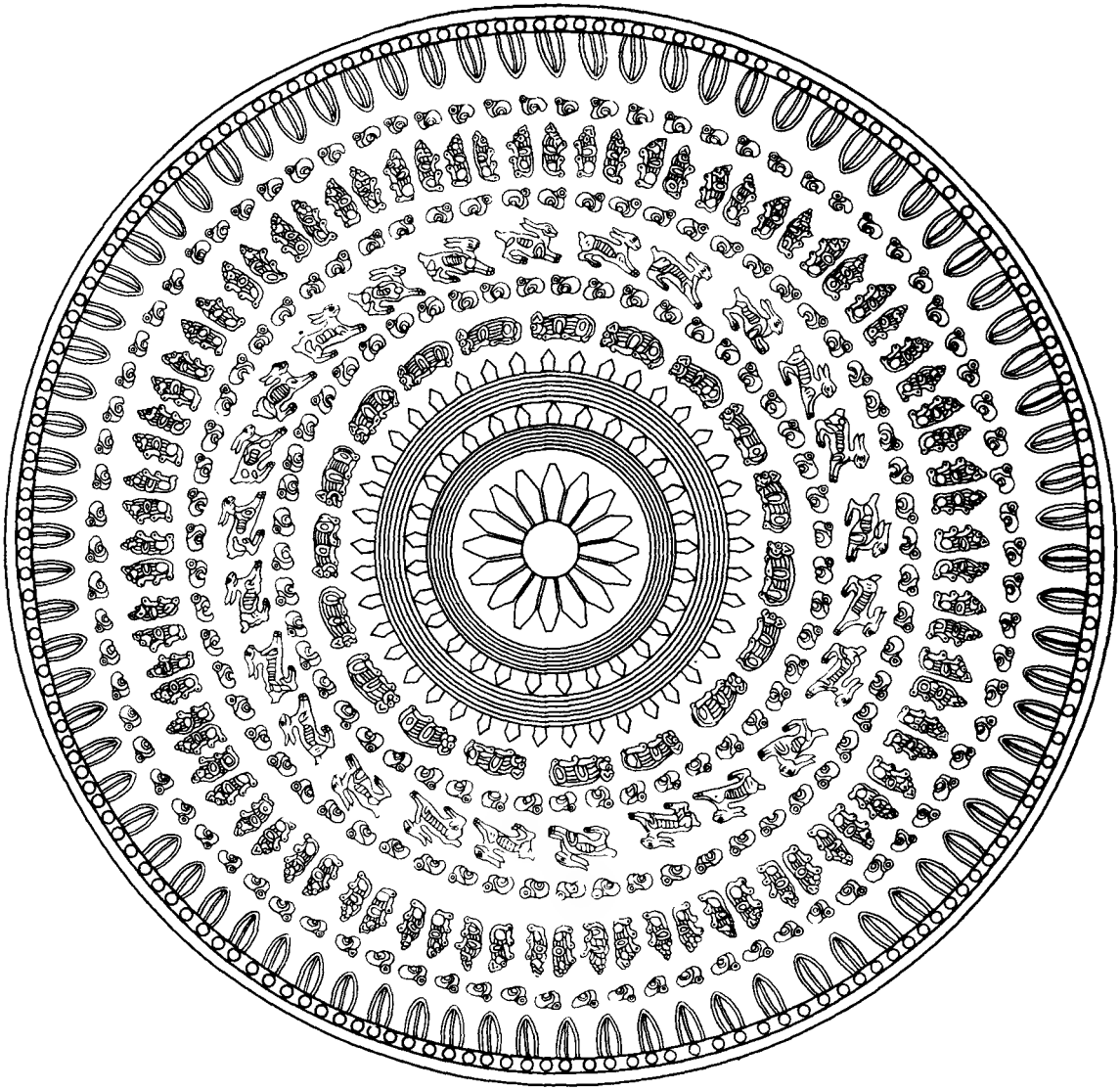

Ezüstpáncél szkíta stílusú ábrázolásokkal
I. e. VII. század. Lelőhely: Sakkiz mellett (Irán). Rekonstrukció

földművelő törzsek éltek. A tudományban ezek a törzsek is a „szkíták" közös elnevezést kapták; először a görögök jelölték e névvel őket (akik akkoriban már feltűntek a Fekete-tenger északi partjain), valószínűleg a Kisázsiába behatoló, általuk már ismert törzs neve után.

A szkíták egy része azonban a kimmerekhez hasonlóan Transzkaukáziában (és talán még Kisázsiában) maradt. A transzkaukáziai korai vaskorból származó régészeti leletek azt mutatják, hogy ott a szkíta kultúrának jelentős elemei voltak.

A szkíta betörés mind Elő-Ázsia, mind Kelet-Európa történetében fontos esemény volt. E betörés következtében szorosabb kapcsolatok alakultak ki a Fekete-tenger vidéke és az ókori Kelet országai között. Nagyon valószínű, hogy az Észak-Kaukázusban a kaukázusi nyelveken beszélő helyi lakosság összeolvadt a szkíta jövevényekkel, és ennek nyomán a helyi kultúrát szkíta elemek szőtték át. Az i. e. VII—VI. századi transzkaukáziai kultúrában az elő-ázsiai és a helyi elemek mellett a szkíta elemek is világosan fellelhetők. Az Észak-Kaukázusban a VIII—V. századból származó, a kaukázusi bronzkor helyi kultúrájára jellemző tárgyak mellett eredeti szkíta tárgyakat is találtak. Ugyanakkor a szkíta kultúrára igen erős befolyással volt az ókori Kelet, különösen Urartu kultúrája. A Kaukázus abban az időben — még inkább, mint a múltban — összekötő híddá vált, amelyen át a keleti befolyás messze hatolt nyugatra. Így kerülhettek elő a rendkívül jellegzetes formájú, VI. századi kaukázusi bronzedények az Ararát lábától a valamivel Kijev alatt a Dnyeper jobb partjáig húzódó területen. A mindennapi használati tárgyak szkíta díszítő elemei (az úgynevezett „szkíta vadállatstílus" motívumai), amelyek később a Feketetengertől Mongóliáig húzódó sztyeppsávon elterjedtek, bizonyos kapcsolatban állnak a nyugatiráni hegyi törzsek művészetével. Az ókori Kelet befolyása, mely a kaukázusi hagyományokon szűrődött át, abban az időben mélyen behatolt a szkíta sztyeppek kultúrájába.

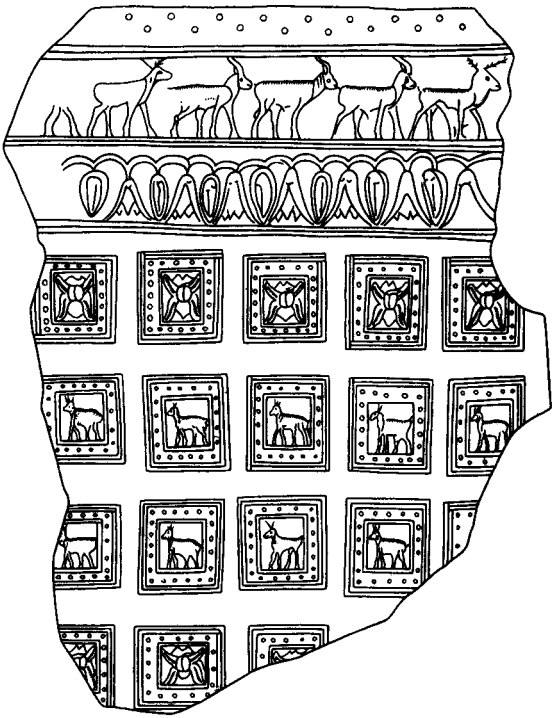

Páncél részlete ókori keleti és szkíta stílusú ábrázolásokkal
Lelőhely: Sakkiz környéke

Másrészt a szkíta vándorlásnak Elő-Ázsiára is volt bizonyos befolyása. A szkíták és a kimmerek új haditaktikát alkalmaztak: a lóhátról való nyilazással párosuló lovas tömegtámadást; általánosan elterjesztették az újfajta nyilat, amely köpüs, többélű bronz nyílhegyben végződött. Ezek a nyilak sokkal hatásosabbá tették az íjazást. Az i. e. VII. századtól kezdve a médek és Közép-Ázsia népei szkíta nyilat használtak, mely azután más ókori népeknél is gyorsan elterjedt.

A szkíta invázió megingatta a régi keleti hatalmak erejét, és ezzel elősegítette pusztulásukat. Ez a körülmény viszont előkészítette a talajt ahhoz, hogy újabb nagy rabszolgatartó államok alakulhassanak ki: Média és a perzsa birodalom.

XXI. FEJEZET

AZ ASSZÍR BIRODALOM

Az i. e. X. századtól Asszíria uralkodó osztálya ismét megindította a hódító háborúk sorát. E háborúk eredményeképpen Asszíria ilyen vagy olyan formában uralma alá hajtotta a közel-keleti államok többségét, s a történelem során először fogott össze egyetlen birodalomba óriási területen lakó különböző népeket. Az asszír birodalom viszonylag rövid fennállása ellenére is mély nyomot hagyott az ókori világ történetében.

1. ASSZÍRIA AZ I. E. X—VIII. SZÁZADBAN

Az arameus betörés a II. évezred végén Asszíriát korábbi területére szorította vissza. Az i. e. I. évezred elején jelentős mértékben összezsugorodott a hódító háborúk lehetősége, s ennek következtében az uralkodó osztály különböző csoportjai között egyre élesebb viszálykodás tört ki. Néhány ránk maradt homályos tudósításból úgy látszik, hogy az asszír állam belső rendjét átszervezték. Az átszervezés oka nyilván a király és a katonai arisztokrácia közötti harc volt, másrészt a papi uralom alatt álló Aššur város harcával is kapcsolatban lehetett.

Az i. e. X. század vége felé a katonai arisztokrácia kerekedett felül, s újra kezdetét vette a nagyszabású hódítások politikája, melynek sikerét az Asszíria számára kedvező körülmények egész sora segítette elő.

ASSZÍRIA ISMÉT MEGKEZDI A NAGYSZABÁSÚ HÓDÍTÁSOK POLITIKÁJÁT

Asszíria kiszorult ugyan Észak-Mezopotámiából, de még mindig elég erős maradt ahhoz, hogy ismét harcot kezdjen ellenségeivel. Csapatainak létszáma, szervezettsége, fegyverzete és az ország különösen kedvező stratégiai fekvése folytán Asszíria továbbra is fölényben volt szomszédaival szemben. Még egy fontos körülményt kell megjegyeznünk: Asszíriának abban az időben nem voltak erős ellenségei. Ezért az asszírok az i. e. X. század végén ismét megindíthatták hadjárataikat. De az i. e. XI—X. századok tapasztalatai azt mutatták, hogy a nehézség nem a hódításban, hanem a hódítások megtartásában rejlik. Asszíria katonai politikájának az volt tehát a feladata, hogy megakadályozza a leigázott területek elszakadását.

Ebben az időben lépett Asszíria trónjára II. Aššurnâṣirpal (883—859). Ez a rendkívül kegyetlen uralkodó, akinek még az asszír királyok véres krónikájában sem akad párja, tűzzel-vassal pusztította

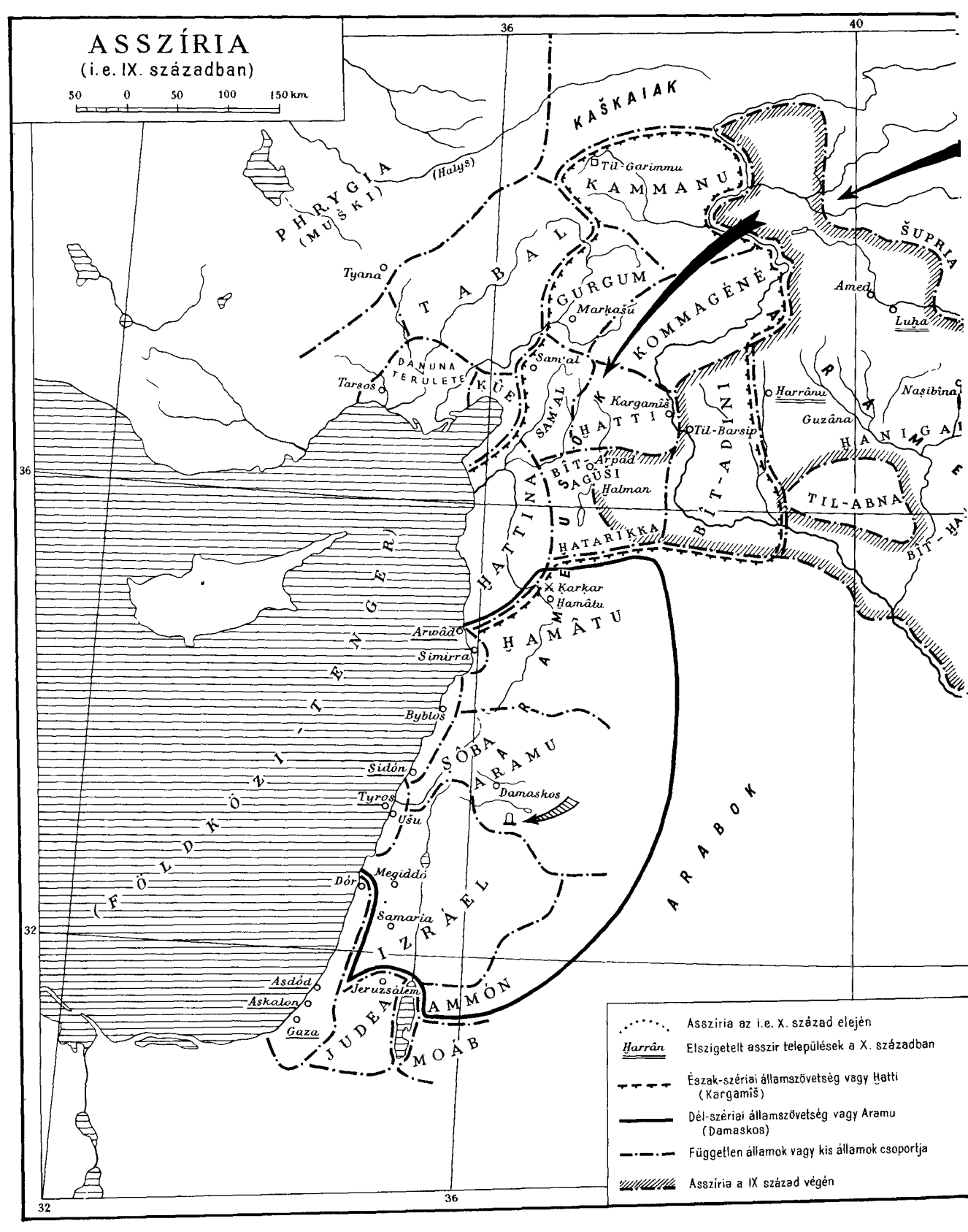
ASSZÍRIA
(i.e. IX. században)
50 0 50 100 150 km
36
40
32
KAŠKAIAK
Til-Garimmu
KAMMANU
PHRYGIA
(MUŠKI)
(Halys)
ŠUPRIA
TABAL
Tyana
GURGUM
Markašu
KOMMAGÉNÉ
Amed
Luha
DANUNA TERULETE
Tarsos
KÜE
Samʾal
SAMAL
Kargamiš
ḪATTI
Harrânu
Naṣibîna
Guzâna
Til-Barsip
BÎT-ADINI
ARAMI
ḪANIGALBAT
Arpad
BÎT-AGUŠI
Ḫalman
TIL-ABNA
BÎT-ḪA
ḪATTINA
HATARIKKA
Karkar
Ḫamâtu
ḪAMÂTU
Arwâd
Simirra
Byblos
Sidón
Tyros
Ušu
SÔBA
ARAMU
Damaskos
ARABOK
Megiddó
Dór
Samaria
IZRÁEL
Asdód
Askalon
Gaza
Jeruzsálem
AMMÓN
JUDEA
MOAB
Asszíria az i.e. X. század elején
Harrân Elszigetelt asszír települések a X. században
Észak-szériai államszövetség vagy Ḫatti (Kargamiš)
Dél-szériai államszövetség vagy Aramu (Damaskos)
Független államok vagy kis államok csoportja
Asszíria a IX század végén

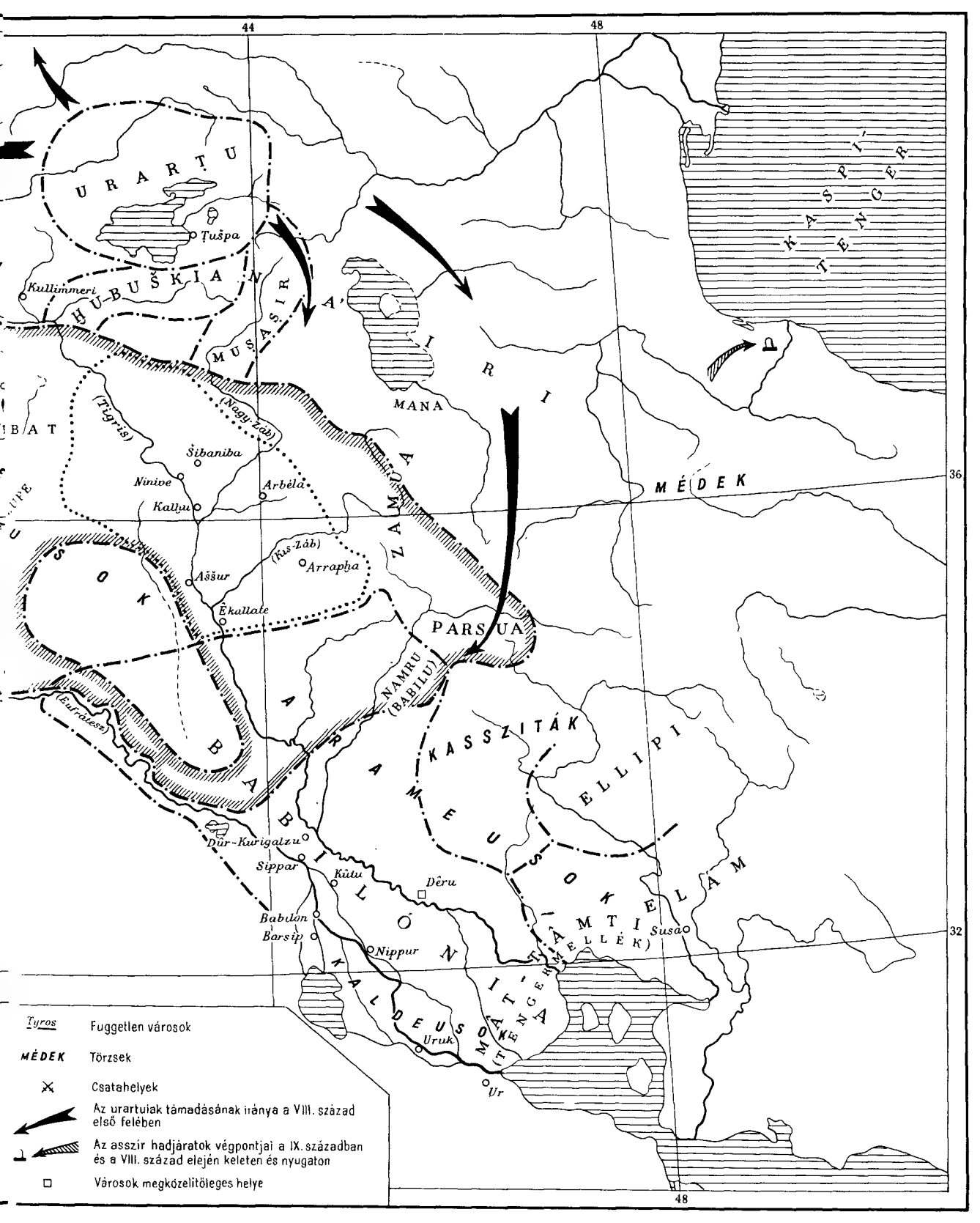
44
48
36
32
48
URARTU
Tušpa
Kullimmeri
HUBUŠKIA
MUSASIR
A'
I R I
MANA
KASPI-TENGER
(Negyv-Záb)
(Tigris)
Šibaniba
Ninive
Arbèla
Kalḫu
MÉDEK
ZAMUA
(Kis-Záb)
Arrapḫa
Aššur
Ekallate
PARSUA
NAMRU
(BABILU)
(Eufrátesz)
BABILÓNIA
KASSZITÁK
ELLIPI
AMEUSOK
ELÁM
Dur-Kurigalzu
Sippar
Kûtu
Dêru
Babilon
Barsip
Nippur
KALDEUSOK
ÁMTI
(ELLÉK)
Susa
Uruk
Ur
Tyros
Független városok
MÉDEK
Törzsek
Csatahelyek
Az urartuiak támadásának iránya a VIII. század első felében
Az asszír hadjáratok végpontjai a IX. században és a VIII. század elején keleten és nyugaton
Városok megközelítőleges helye

végig egész Mezopotámiát és Szíriát. A szomszédok elrettentése végett ott, ahol az engedetlenség vagy a függetlenségi törekvések legkisebb jelei is mutatkoztak, végigtarolta és kirabolta a meghódított területeket, s a lakosságot szinte teljesen kiirtotta. A stratégiailag fontosabb helyeken a további támadás céljából támaszpont-erődöket létesített, s ezekbe a környékről a katonaság számára élelmiszer- és takarmánykészletet hordatott össze. Az asszírok a lakosság maradványait jórészt fogságba hurcolták és rabszolgává tették; mindazokat pedig, akik az előző uralommal valamiféle kapcsolatban voltak, kiirtották: megnyúzták, lefejezték, karóba húzták, összekötözve elevenen gúlába rakták őket. Erről nem kis dicsekvéssel emlékeznek meg Aššurnâṣirpal feliratai.

Aššurnâṣirpal hódításaiban az asszír telepesekre támaszkodott, akik az előző időkben telepedtek le Mezopotámia különböző helyein, és akiket csak részben szorítottak ki az arameusok. Az asszírok ezeket telepítették le az általuk alapított erődökben. De előfordult, hogy maguk az asszír telepesek sem akarták magukat teljesen alárendelni Aššurnâṣirpal politikájának; ilyen esetekben ugyanolyan sors várt rájuk, mint a többi „lázadóra".

II. Aššurnâṣirpal i. e. 883 és 876 között Asszíria fennhatósága alá kényszerítette egész Mezopotámiát az Eufrátesz menti Kargamîšig, kiterjesztette állama határait a keleti hegyvidéken, és több rablóhadjáratot hajtott végre. 876-ban az észak-szíriai szövetség kis fejedelmeinek szolgai közreműködésével eljutott egészen a fóniciai tengerpartig. Ezután uralkodása végéig már csak kisebb büntetőhadjáratokat indított. Az asszír birodalom körülbelül már elérte XIII—XII. századbeli méreteit, bár néhány olyan területe is volt, mely félig-meddig még önállónak számított.

A SZÍRIAI HADJÁRATOK

Az utódok folytatták Aššurnâṣirpal politikáját. De a környező népek tömörülni és szervezkedni kezdtek, hogy szembeszállhassanak az asszír invázióval. Amikor III. Šulmânuašaridu (óhéber Šalmaneser, 859—824) hosszas előkészületek után 853-ban nagy hadjáratot indított Szíria ellen, a dél-szíriai szövetség szervezett ellenállásába ütközött: Damaskos vezetésével Szíria, Palesztina, Fónícia és Kilikia több mint tíz állama szállt szembe vele. A szövetséges államokat az arabok is támogatták, akik az idő tájban tűntek fel a Szíriai-sivatagban, és talán az egyiptomiak is melléjük álltak. A Ḳarḳar-erőd mellett lezajlott ütközet valószínűleg Asszíria vereségével végződött, mert utána az asszírok nyolc évig nem indítottak hadjáratot Szíria ellen (hacsak a felderítő vállalkozásokat nem számítjuk hadjáratoknak). Šulmânuašaridu akkoriban hátországa megerősítésével volt elfoglalva. Így többek között 851-ben vagy 850-ben sikerült Babilonia trónjára olyan királyt ültetnie, aki megfelelt céljainak. Végül 845-ben általános népfelkelést hirdetett, és asszír adatok szerint 120 000 főnyi sereggel (ami akkor óriási szám volt) megindult Szíria ellen, de vállalkozása most sem járt sikerrel. Célját csak 841-ben tudta elérni, amikor a dél-szíriai szövetség ideiglenes szétesését kihasználva egy nagy nyugati hadjáratban szétzúzta Damaskost, behatolt Fóniciába, és Szíriában megteremtette az asszír hegemóniát, mely azonban még meglehetősen ingatagnak bizonyult. A 30-as évek végéig az asszírok csak elszánt rablótámadásokat intéztek a szomszédos országok ellen. Ezek egyike volt az Örmény-fennsík elleni rajtaütés is, amelynek során az asszírok valószínűleg először mérték össze erejüket az urarṭui harcosokkal.

A HÓDÍTÓ POLITIKA VÁLSÁGA

A következő években Asszíria átmenetileg meggyengült. V. Šamšiadad (823—811) nem kelt át az Eufráteszen, és nem tartott igényt a Szíria feletti hegemóniára. Utána III. Adadnirârî lett a király; kiskorúsága idején anyja, Sammurâmat kormányzott, akit a későbbi hagyomány Semiramis (görög névalak) néven ismer. III. Adadnirârî alatt az asszírok több hadjáratot indítottak Szíriába

és Keletre, s eljutottak a Kaszpi-tengerig. Babiloniában megszilárdult Asszíria fennhatósága, amelyet még V. Šamšiadad alapított meg. De az Urarṭu elleni harcban Asszíriának nem volt szerencséje. Ellenkezőleg, nem sokkal i. e. 800 után Menua urarṭui király betört a Felső-Eufrátesz völgyébe, ott megvetette lábát, és kiszorította az asszírokat.

Asszíriának III. Adadnirârî alatt elért viszonylagos sikerei nem bizonyultak tartósnak. Ez megmutatkozott a következő időben, amelyet Asszíria Urarṭu elleni védekező háborúi töltöttek ki, ugyanis Urarṭu I. Argišti és II. Sarduri uralkodása alatt támadásba ment át délen. Asszíria akkor fontos stratégiai pozíciókat veszített Szíriában; az észak-szíriai szövetség, amely Arpad város körül tömörült, Urarṭu felé orientálódott. Ennek az lett a következménye, hogy Asszíriát teljesen elvágták Szíriától meg a kisázsiai vas- és egyéb fémlelőhelyektől.

A külpolitikai válsághoz még belpolitikai válság is járult.

A meghódított népek adófizetése III. Šulmânuašaridunak Kőobeliszk két oldalának domborművei. I. e. IX. század

ASSZÍRIA ÉS A LEIGÁZOTT ORSZÁGOK

Ahhoz, hogy az asszír birodalom válságának okait megértsük, ki kell térnünk Asszíria és a leigázott országok viszonyának vizsgálatára.

Az Asszíria központjától legtávolabb fekvő országok, ahová az asszír seregek mintegy csak véletlenül jutottak el, rendszerint egyszeri adót fizettek az asszír királynak. Ez az adó általában meglehetősen nagy volt, és hosszú időre szóló váltságnak számított. Így például az i. e. VIII. század második felében Izrael királya a bibliai hagyomány szerint 30 tonna ezüstöt fizetett Asszíriának, s ebből a célból a közösségek minden teljes jogú tagjára (valószínűleg családonként) $^1/_2$ kg ezüst adót vetett ki. Más esetekben kiürítették a király és a templomok kincseskamráit, hogy a követelt sarcot megfizethessék.

Később évenként esedékes, természetbeni „súlyos adót" állapítottak meg — ahogy az asszír források mondják. Ennek az adónak a rendszeres fizetése általában nagy gazdasági nehézségekkel járt, és elégedetlenséget idézett elő a megsarcolt országban. Rendszerint rövid idő leforgása alatt felkelés robbant ki, az illető ország megkísérelte, hogy megszabaduljon elnyomóitól. Ha az adott pillanatban Asszíria elég erős volt, gyakran maga provokált zendüléseket. A felkelés ritkán járt sikerrel, jóval gyakrabban végződött azzal, hogy az asszírok feldúlták az országot, a lakosság egy részét fogságba hurcolták, s az országból asszír helytartóság lett. De i. e. 745 előtt viszonylag

ritkán került sor a lakosság szervezett áttelepítésére, akkor is csak kisebb méretekben; sokkal gyakoribb volt, hogy a hódítók lemészárolták az embereket. Mire valamely nép „Asszíria embereinek" számított, addigra az ország már a legteljesebb pusztulás képét mutatta, csak néhány ember tengődött a falvak és városok romjai, a legázolt földek, felperzselt szőlők és kivágott gyümölcsösök között. Becslések szerint például az i. e. 883-tól 876-ig terjedő időszakban az Asszíriához csatolt területeken a felnőtt férfilakosságnak legalább egyharmadát kiirtották vagy rabszolgává tették. A legyilkolt vagy rabságba hajtott nők száma sem volt kisebb; ami a kisgyermekeket illeti, őket az ókori Kelet akkori rabszolgaszerző háborúiban nem vetették fogságba, hanem a helyszínen megölték. A megmaradt lakosság a gazdaság teljes pusztulása és a mértéktelen asszír sarc következtében éhínségre és kihalásra volt kárhoztatva.

Asszíria tehát nem azért viselt hódító háborúkat, hogy a leigázott területek lakosságát ott a helyszínen állandóan és rendszeresen kizsákmányolja; a zsákmányolt foglyokat azért hurcolták el, hogy Asszíria rabszolgatartóit gazdagítsák. Asszíria háborúinak célja főként a rablás volt. A meghódított és elnéptelenített területeket elsősorban felvonulási terepnek használta fel további rablóvállalkozásai során, másodsorban pedig ezek révén igyekezett megkaparintani a legfontosabb nyersanyag-lelőhelyeket (Kisázsia vas- és ezüstbányáit, az Amanos és a Libanon erdőségeit) és a karavánutakat. Ennek következtében az elfoglalt területeken erősen megcsappant a lakosság száma, és tönkrement a mezőgazdaság.

Asszíriának megvolt a lehetősége arra, hogy rabszolgatartó gazdaságát e területek hasznosítása révén kiterjessze, ehhez azonban jóval nagyobb munkaerő-forrásokkal kellett volna rendelkeznie. De sem ennek a munkaerőnek az előteremtéséhez, sem az újabb területfoglalásokhoz a csapatok létszáma már nem volt elegendő, és szervezeti formájuk sem bizonyult megfelelőnek.

A KATONAI POLITIKÁBAN ÉS A MEGHÓDÍTOTT TERÜLETEK IGAZGATÁSÁBAN TÖRTÉNT VÁLTOZÁSOK OKAI

Ezekhez a nehezen megoldható problémákhoz, amelyeket az asszíriai rabszolgatartók rablópolitikája idézett elő, hozzájárultak még az akkori idők rabszolgatartó társadalmai előtt álló általánosabb problémák. Fokozódott a vagyoni rétegeződés, különösen Babiloniában, de magában Asszíriában is; a városok kereskedelmi-kézműipari rabszolgatartó központokká fejlődtek; a katonai arisztokrácia, a király környezete, a papság és a rabszolgatartó városi felső réteg kiváltságos renddé alakult, mely szemben állott a közösség szabad tagjaival és a kis rabszolgatartókkal. Mindez elősegítette ugyan a rabszolgamunkán alapuló termelés fejlődését, de egyúttal újabb nehézségeket is okozott. A fejlettebb rabszolgatartó gazdaságok már nem csupán saját szükségletük kielégítésére, hanem piacra is termeltek, mégpedig egyre többet. Ahhoz, hogy a rabszolgatartó gazdaság fejlődjön, először is a rabszolgák számának növelésére, másodszor az öntözőhálózat fenntartására és kibővítésére, harmadszor megfelelő mennyiségű külföldi nyersanyag beszerzésére volt szükség. A nyersanyag-behozatalra szoruló országokban a nyersanyag iránti kereslet egyre növekedett. Viszont a nyersanyag-termelő országok, amelyek abban az időben még rendszerint naturális földművelő gazdálkodást folytattak, csak igen korlátozott mértékben szorultak cserebehozatalra a fejlettebb földművelő országokból. Ilyen körülmények között viszonylag fontosabb volt a kézműipari termékek, különösen a szövetek cserebehozatala. Az országok e két csoportja között kiterjedt csere nem alakult ki. A fejlett földművelő országok rabszolgatartó arisztokráciája ilyen körülmények között arra törekedett, hogy erőszakkal idegen földeket foglaljon el, azokat birodalmához csatolja, s így biztosítson magának rabszolgákat és nyersanyagot.

A fejlődő rabszolgatartó gazdaságnak ezeket a szükségleteit csak katonai erővel lehetett kielégíteni. Szükségessé vált, hogy fegyverrel nagy kiterjedésű egyesüléseket hozzanak létre, amelyek

egységes közigazgatási rendszerbe foglaltak különböző gazdasági vidékeket a rajtuk élő különféle népekkel és törzsekkel együtt. Csak az ilyen erőszakon nyugvó egyesülés tudta az asszír és babiloni rabszolgatartókat szüntelenül ellátni elegendő munkaerővel és kiterjeszteni a rabszolgamunkán alapuló gazdaságot; csak az ilyen egyesülés tudta biztosítani a szükséges nyersanyagot, csak az ilyen, katonailag erős állam tarthatta fenn a karavánutak biztonságát. Az ilyen állam erejéből az öntözőhálózat további bővítésére is futotta, amire a régi típusú állam már képtelen volt.

BELPOLITIKAI VÁLSÁG

Asszíria nehéz feladat előtt állt: mezőgazdaságának fejlesztése révén meg kellett erősítenie saját gazdasági alapját. Mit tehetett ennek érdekében a rabszolgatartó állam?

Természetesen megtehette volna, hogy az óriási, elpusztított területekre erőszakkal rabszolgákat telepít. Csakhogy az akkori rabszolgatartó államnak nem volt meg a kellő lehetősége a rabszolgamunka állandó felügyeletére. Ez nehéz társadalmi és politikai természetű feladat volt.

Meg kell még említenünk egy új és nem csekély fontosságú körülményt: minthogy a meghódított területeken a tulajdonosok és az uralkodó osztály zöme elpusztult, az asszír állam területén majdnem minden földnek a király lett a tulajdonosa. Az asszír állam egyedüli volt atekintetben, hogy a templomi földeken, a kiváltságos városok és egyes nagy asszír rabszolgatartók — a király rokonai és hadvezérei — birtokain kívül a föld nagy része a király tulajdonába került. Így Asszíriában az i. e. VIII. század folyamán olyan jelenségek figyelhetők meg, melyek a rabszolgatartó társadalom egész későbbi fejlődésére jellemzők voltak Nyugat-Ázsiában.

Asszíria történetében az i. e. IX. század végén és a VIII. század elején új tényező volt elsősorban az osztályharc kiéleződése. Bár a források konkrét tényeket közvetlenül nem említenek, vitathatatlanul tanúskodnak róla azok az elkeseredett belharcok (827—822, 772—758 és 746—745), amelyek során az uralkodó osztályok egymással viszálykodó klikkjei igyekeztek kihasználni a tömegek elégedetlenségét. Másodszor: óriási mértékben megerősödött a leigázott területek helytartóinak hatalma, ami elszakadási törekvésekre vezetett. Harmadszor: egyre inkább megmutatkozott, hogy Asszíria katonai szervezete nem felel meg a rabszolgatartó asszír állam előtt álló feladatoknak. A történelmi tapasztalatok azt mutatták, hogy Asszíria legyőzte ugyan az egyes arameus törzseket, a kis és egészen apró királyságokat, de az ezeknél erősebb ellenséggel vívott harcban nem tudott tartós sikereket elérni.

2. ASSZÍRIA HATALMA TETŐPONTJÁN

AZ ASSZÍR TÁRSADALOM AZ I. E. VIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Asszíriában a változások III. Tukultiapilešarra (óhéber Tiγlaϑpîleser, 745—727) uralkodása alatt kezdődtek. Az asszír állam most már más álláspontra helyezkedett a meghódított területek lakosságával szemben. Az újonnan meghódított területek lakosságát legtöbbször, majdnem teljes egészében, szervezetten elhurcolták és áttelepítették az állam másik szélén levő, korábban kipusztított területekre; a foglyokat nem meztelenül, nyakkalodába verve hurcolták el, mint azelőtt, hanem megengedték nekik, hogy magukkal vigyék háztartási eszközeik egy részét és családjukat, vagy legalábbis azokat a családtagokat, akik az átköltözés nehézségeit el tudták viselni. Az elhurcolt lakosok helyébe másokat telepítettek egy másik meghódított vidékről. Csak a lakosságnak egy kis hányadát — amelyet Asszíria bizonyos mértékig megbízhatónak tartott — vették be az állandó seregbe, vagy hagyták meg előbbi helyén. A meghódított területeket bekebelezték Asszíriába,

a helyükön maradt és az odatelepített új lakosok pedig „Asszíria embereivel" vagy az „ország embereivel" egyenlő jogokat nyertek.

Az asszír államnak, amely erőszakkal nagy területet rendelt hatalma alá, nem volt elegendő ereje ahhoz, hogy mindenütt elnyomja a rabszolgatömegek ellenállását, ha azok nagy gazdaságokban összpontosultak. A helyi lakosság, amely közé foglyokat telepítettek, szintén nem volt az állam megbízható támasza. Ezért az asszír állam jobbnak tartotta, ha a foglyokat kis, elszórt csoportokban, sőt családonként telepíti le, oly módon, hogy egy-egy helyen különféle nyelvű és származású emberek lakjanak. De a birodalom különböző részein elszórt dolgozó-csoportokat a rabszolgatartó nem tudta állandóan ellenőrizni, és ezért a rabszolgáknak bizonyos önállóságot adtak. Személyes szabadságuk természetesen nem volt, és termelési eszközökkel sem rendelkeztek (csak néha volt saját szükségleteikre néhány állatuk, de ezeket is a gazda tulajdonának tekintették). Munkatermékeik nagy részét kötelesek voltak beszolgáltatni a rabszolgatartónak.

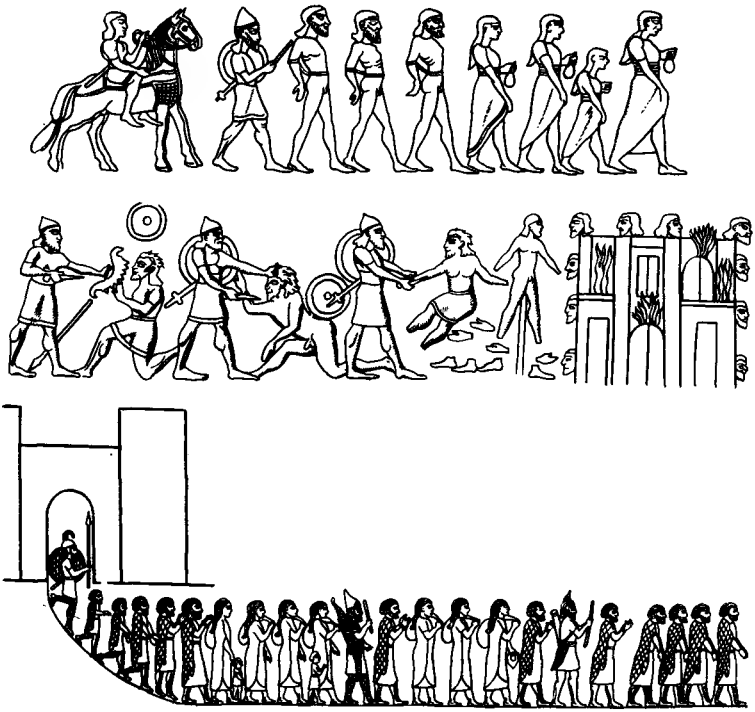

Hadifoglyokat a kivégzés színhelyére vezetnek

A felső két sor: i. e. IX. századi domborművekről, az alsó i. e. VII. századi domborműről

Ez a fajta kizsákmányolás formáját tekintve hasonlított a rabszolga-kizsákmányolás régi, kezdetlegesebb módjaihoz, de az új feltételek között nem tekinthetjük egyszerűen a régihez való visszatérésnek, hanem a rabszolgatartó viszonyok továbbfejlődését kell benne látnunk.

A fogoly-rabszolgák munkatermelékenysége valószínűleg valamelyest emelkedett. Ennek különösen nagy jelentősége volt olyan körülmények között, amikor a rabszolgarendszer árutermelő jelleget öltött. Minthogy azonban a rabszolgát kegyetlenül kizsákmányolták, s léte bizonytalan volt, nem fűződhetett érdeke a munkatermelékenység növeléséhez. Az bizonyára érdeke volt, hogy azon felül, amit a rabszolgatartónak átadott, megtartsa magának a termék egy részét saját eltartására, de nem gyűjthetett anyagi javakat, hiszen csak urát gazdagíthatta.

A foglyok többsége állami rabszolga lett, a többit eladták vagy szétosztották a magán-rabszolgatartók között. A kizsákmányolás módja mindkét esetben azonos volt, s azon alapult, hogy a rabszolga személyileg a rabszolgatartó tulajdonát alkotta. De míg azokat a foglyokat, akiket a hadjárat során hurcoltak el, barmok gyanánt vásárba bocsátották, addig a letelepített rabszolgákat rendszerint csak akkor adták el, ha azt a földparcellát is eladták, amelyen ezek dolgoztak; rendszerint nem szakították el őket családjuktól.

A rabszolgák számát nemcsak a foglyok, hanem az elítéltek és valószínűleg az adósrabszolgák is szaporították, bár az adósrabság most kisebb méretű volt, mint azelőtt.

A rabszolgatartókon és a rabszolgákon kívül mind az akkori Asszíria területén, mind a leigázott területeken személyileg szabad, termelési eszközökkel rendelkező földművesek is éltek. De ezek

is jórészt a nagy rabszolgatartóktól függtek, és állami kötelezettségeket — építési és katonakötelezettséget — róttak rájuk. Építési és többek között katonakötelezettség terhelte az áttelepített rabszolgákat is, de az ő kezükbe természetesen nem adtak fegyvert; részint az utánpótlásnál, részint az utászalakulatoknál dolgoztak.

A nagy rabszolgatartók arra törekedtek, hogy a tőlük függő embereket egyedül ők zsákmányolják ki. Gyakran oklevelet kaptak, amely „embereiket" mentesítette az állami adók és kötelezettségek alól. Rendszerint a kiváltságos városok polgárainak „emberei" is megkapták ezt a mentességet. A kiváltságos városok polgárait és általában a hatalmas rabszolgatartókat — például a magas állású katonai és polgári személyiségeket — adók és állami kötelezettségek sem terhelték.

Az i. e. VIII. század végén az asszír társadalomban a hadsereggel és a királyi közigazgatással szoros kapcsolatban álló rabszolgatartó felső réteg volt uralmon. A rabszolgatartók e csoportjának tagjai közvetlenül is részt vettek a leigázott területek kizsákmányolásában: a területek egy részét közigazgatási hivatalnokokra bízták, akiknek az onnan befolyt adó volt a javadalmazásuk. A katonai és polgári közigazgatás legmagasabb rangú hivatalnokai bizonyos részt kaptak a zsákmányból és általában a leigázott országokból befolyó sarcból. Az asszír hivatalnoki rabszolgatartók felső rétegének ezenkívül a birodalom különböző területein sok helyütt voltak kisebb birtokai, melyeken a letelepített rabszolgák százai dolgoztak. Az ilyen rabszolgatartók nem maguk foglalkoztak a gazdasággal, hanem külön igazgatót bíztak meg a jövedelem behajtásával. A közigazgatás kisebb hivatalnokai szolgálataik fejében földparcellákat és rabszolgákat kaptak.

A templomoknak hatalmas birtokaik voltak, melyeken néha a rabszolgák tízezrei dolgoztak; gyakran kaptak rabszolgákat ajándékba a királytól és a nagyuraktól. A templomok nem fizettek állami adókat, és kötelezettségek sem terhelték őket; ellenkezőleg, maguk élveztek adójövedelmet a külön erre a célra kijelölt földek után. Az állami adók és kötelezettségek alól Aššur város is mentes volt, amennyiben a babiloniai Sippar, Nippur és Babilon városokhoz hasonló kiváltságokat élvezett.

A földművelő lakosság zömét — a rabszolgák kivételével — a földközösségen belül úgynevezett körkezesség kötötte: mindannyian felelősséggel tartoztak azért, hogy a közösség minden egyes tagja megfizesse az adót és teljesítse a rászabott kötelezettségeket. Bár a közösségek egyszerű tagjai is tarthattak rabszolgákat, többnyire maguk művelték földjüket. Hasonló helyzetben voltak azok a kézművesek is, akik nem tartoztak a kiváltságos városok polgárai közé. Őket is adófizetési és szolgáltatási kötelezettség terhelte; e kötelezettségek teljesítése végett katonai mintára tízes csoportokba — félszázadokba és „ezredekbe" — tömörültek.

Ami a közigazgatást illeti, Tukultiapilešarra kisebb egységekre osztotta a helytartóságokat, és megszorította a helytartók jogait (ebben valószínűleg az urartui közigazgatási rendszert követte). A korábbi helytartókat „területi elöljárók" váltották fel. Ők irányították az adószedést, ők szólították fel a lakosságot a különféle kötelezettségek teljesítésére (e téren alá voltak rendelve az „állami hírnöknek"), továbbá ők voltak a területi csapategységek parancsnokai. A korábbi helytartóktól eltérően a „területi elöljáróknak" senkit sem volt joguk felmenteni az adófizetés és a különféle kötelezettségek alól. „Területeik" kisebbek voltak, mint a korábbi helytartóságok.

Tukultiapilešarra a hadseregben is igen jelentős reformot hajtott végre. A hadsereg alapja az állandó jellegű „királyi ezred" lett; katonáit sorozták, és teljesen a király tartotta el őket. Ez a rendszer lehetővé tette, hogy a részben vagy teljesen föld nélkülivé vált szegényeket is bevonják a hadseregbe, s így növeljék létszámát. A hadsereg a következő alakulatokból állt: az arisztokrácia köréből kikerülő harci szekeres alakulatokból, lovasságból (mely Asszíriában előbb jutott fontos taktikai szerephez, mint más elő-ázsiai országokban), nehéz és könnyű gyalogságból, várostromló egységekből és utánpótlási osztagokból. A seregnek állandó taktikai beosztása volt. A legmagasabb rangú parancsnokokat (a polgári közigazgatás vezetőihez hasonlóan) a tisztségükkel járó terület adóival javadalmazták.

Az asszír hadsereg támadó fegyverei vasból, védekező fegyverei pedig bronzból készültek. A nehéz gyalogság lemezes páncélt és hegyes végű sisakot viselt, és pajzzsal, kopjával, rövid karddal volt felfegyverezve. A könnyű gyalogság íjászokra, parittyásokra és dárdavetőkre oszlott; páncélt nem viseltek, sőt néha sisakot sem, hanem külön pajzshordozók védelmezték őket. A lovasoknak (akik szőrén, kengyel nélkül ültek meg a lovat) vagy külön pajzshordozóik voltak, vagy páncélt viseltek. Az asszír hadsereg műszaki alakulatai kitűnően értettek a hídveréshez, a földhányással körülvett, keresztutcás táborok építéséhez, ostromsáncok emeléséhez, faltörő kosok stb. kezeléséhez. A hadsereg kémszolgálata is jó volt.

III. TUKULTIAPILEŠARRA HÓDÍTÓ HADJÁRATAI

Tukultiapilešarra reformjai már uralkodása legelején eredményesnek bizonyultak. I. e. 743-ban háborút indított Urarṭu ellen. Az asszírok csapásukat nyugat felé irányították, ahol az

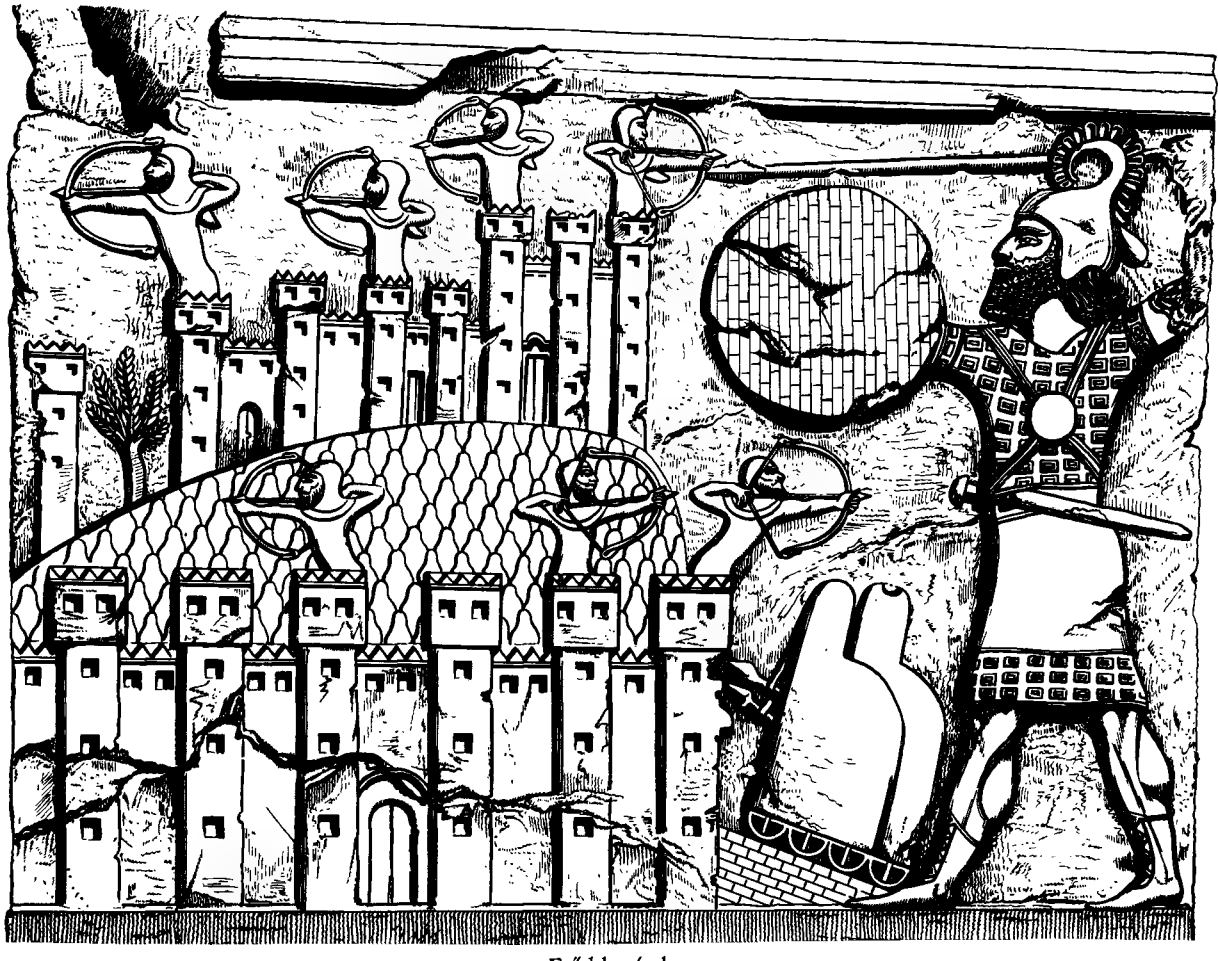

Erőd bevétele

Asszír dombormű III. Tukultiapilešarra idejéből. I. e. VIII. század közepe

urarṭuiak a formailag Asszíriának alárendelt, de valójában Urarṭuval hű szövetségesi viszonyban levő Arpad állam királyának segítségére támaszkodva igyekeztek szíriai uralmukat megteremteni. Az urarṭuiak és szíriai szövetségeseik súlyos vereséget szenvedtek az asszír seregektől. A második

ütközet (lehetséges, hogy ugyanebben a hadjáratban vagy később) Kommagénében, az Eufrátesz mentén (Mezopotámia északnyugati részén) folyt le, és szintén szerencsétlen kimenetelű volt az urarṭuiakra nézve. II. Sarduri urarṭui király elmenekült, és tábora az asszírok kezébe került. Az urarṭuiakat visszavetették az Eufráteszen túlra. Mivel Arpad valószínűleg nemcsak az észak-szíriai szövetség vezetője volt, hanem a déli szövetséggel is voltak kapcsolatai, mindkét szövetség tagjai kénytelenek voltak Tukultiapilešarrának adózni. A meghódított területről 73 000 embert telepítettek át. 740-ben az asszírok elfoglalták Arpadot, s utána Urarṭutól vettek el egy területet

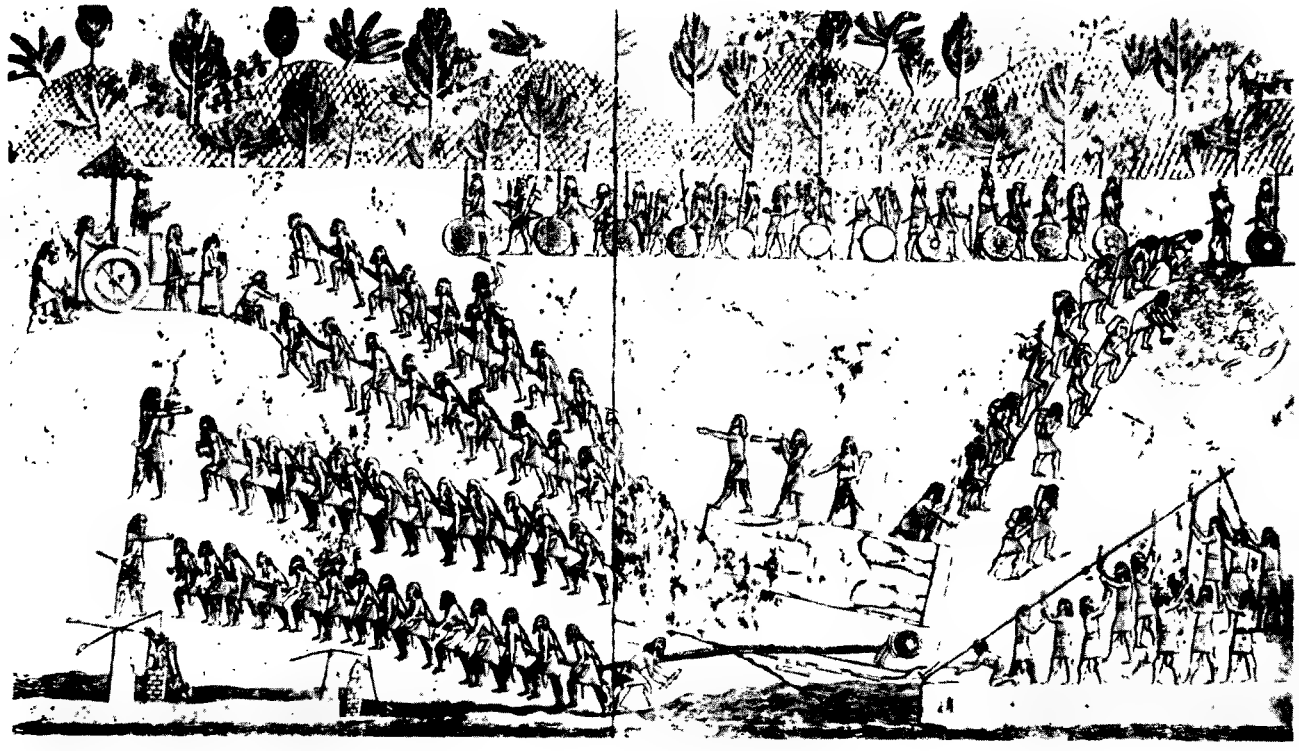

Foglyok és katonák palotát építenek
Asszír dombormű Sinaḫêerība ninivei palotájából I. e. VII—VI. század

a Tigris felső szakasza mentén. Tukultiapilešarrának rövid idő alatt sikerült Észak-Szíria jelentős részét is meghódítania. A lakosokat mindenütt kitelepítette, és a kiürült területekre máshonnan hozott embereket. Valószínűleg 735-ben áthaladt Urarṭu egész területén: eljutott közvetlenül a fővárosig, Ṭušpáig. Bár Ṭušpát nem vette be, mégis ezzel a hadjáratával megszilárdította Asszíria elsőbbségét az akkori államok között.

Tukultiapilešarra ezután három hadjáratot indított, hogy leigázza Fóniciát, a filiszteusok földjét, valamint Szíria középső és déli részeit. Akház (óhéber Āḥâz) judeai királlyal szövetkezve egyenként verte le először Izraelt (területének nagy része ezután asszír terület lett), majd utána Damaskost, amelyet 732-ben foglalt el. Damaskos királyát kivégeztette, lakosságát pedig fogságba hurcolta. A háború a Szíriai-sivatagban lakó arabok leigázásával fejeződött be.

Közben Babiloniában 732-ben trónviszály lángolt fel, s ennek következtében az egyik khaldeus vezér lett a király. Tukultiapilešarrának ez jó ürügy volt arra, hogy beavatkozzék a babiloni ügyekbe, s 729-ben Pûlu néven maga ült Babilonia trónjára. Babiloniát nem csatolta Asszíriához, mint a többi meghódított államot, hanem perszonálunió formájában egyesítette Asszíriával. Babilonia megtartotta saját politikai rendjét, közigazgatási szervezetét stb.

Tukultiapilešarra politikája sikeresnek bizonyult: Asszíria lett Észak-Mezopotámia, Babilonia és Szíria egyedüli ura. E területek nagy részét közvetlenül bekebelezték az asszír birodalomba, és lakosságuk jogok és kötelezettségek tekintetében egyenlővé vált Asszíria lakosságával.

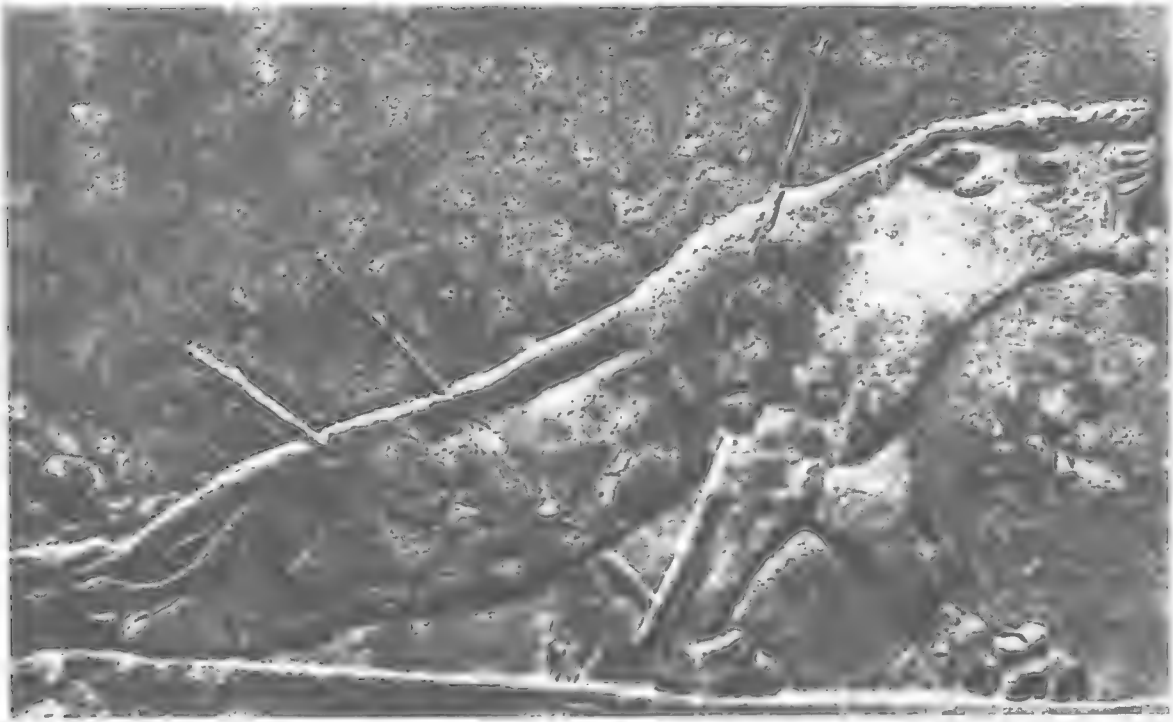

Halálra sebzett oroszlán
Vadászjelenetet ábrázoló dombormű részlete. Aššurbânaplu asszír király palotájának falán

BELPOLITIKAI HARC ASSZÍRIÁBAN

Asszíria uralkodó osztályán belül abban az időben két csoport harcolt egymás ellen. Az egyik, amely a papságból, a vele kapcsolatban álló nagy rabszolgatartókból, valamint a babiloni nagyurakból tevődött össze, a következő álláspontot képviselte: a lehető legnagyobb mértékben ki kell terjeszteni az uralkodó osztály jogait és kiváltságait, az államon belül kiváltságokat és önkormányzatot kell adni a városoknak, még azon az áron is, hogy a hadsereg meggyengül, sőt: véget kell vetni a további hódításoknak. E csoport tagjai nagy gazdasággal és rengeteg rabszolgával rendelkeztek; az ilyen rabszolgatartó gazdaságok már jelentős mennyiségű árut termeltek, ennélfogva érdekükben állt a rabszolgamunkán alapuló árutermelés és kereskedelem növelése, a pénzviszonyok fejlesztése. Abban az időben megnőtt a forgalomban levő ezüst mennyisége, és megjelentek — először Szíriában — az érmék elődei: az állam által garantált súlyú vagy finomságú ezüstlapok.

A rabszolgatartók másik csoportja elsősorban a hadsereggel volt kapcsolatban, és jövedelme főként a háborúból származott. Ezért azt hirdette, hogy az asszír állam támasza csakis a hadsereg lehet. A hadsereg pedig — úgymond — csak akkor lehet erős, ha szüntelen hadjáratokat visel és gazdag zsákmányt szerez; az államban mindent alá kell rendelni a hadsereg érdekeinek. Tukultiapilešarra ezt a csoportot támogatta. De még következetesebben folytatta politikáját fia, V. Šulmânuâšaridu (óhéber Šalmaneser, 727—722; Babiloniában Ulûlai néven uralkodott). Amennyire a rendelkezésünkre álló adatokból meg tudjuk ítélni, Babiloniában eltörölte azokat a kiváltságokat,

amelyeket Babilon, Nippur és Sippar a katonaállítási, építkezési kötelezettségekkel kapcsolatban és még bizonyos adók fizetése terén élvezett, Asszíriában pedig Aššur városnak ugyanezeket a kiváltságait szüntette meg. Ez az intézkedése a babiloni és asszíriai rabszolgatartókat egyaránt felháborította, mert a kiváltságok elvesztése kárt okozott gazdaságuknak. Šulmânuašaridu háborút indított Tyros ellen, de mialatt Izrael ellen hadakozott és Samariát ostromolta, a főnemesség palotaforradalmat szervezett ellene. Letették a trónról, és helyére féltestvérét, II. Šarrukînut (óhéber Saryôn) ültették, aki 722-től 705-ig uralkodott.

A HÓDÍTÓ POLITIKA FOLYTATÁSA II. ŠARRUKÎNU IDEJÉN

II. Šarrukînunak nehéz és bonyolult feladatot kellett megoldania. A belpolitikában olyan kompromisszumos megoldást kellett találnia, mely kielégíti a papságot és a rabszolgatartó arisztokráciát, de ugyanakkor III. Tukultiapilešarra reformjait sem csorbítja. Az asszír birodalom külpolitikai helyzete legalább ennyire bonyolult volt.

Délen Mardukapaliddinnak, Bît-Jakîn khaldeus terület uralkodójának sikerült a khaldeusokat uralma alatt egyesítenie. Ügyesen kihasználta az Asszíriában történt államcsínyt, elfoglalta Babilont, és i. e. 721-ben babiloni királlyá kiáltották ki. Északon I. Rusa, Urartu új királya igyekezett visszaszerezni állama korábbi tekintélyét és befolyását. Nagyban készülődött Asszíria ellen, s megnyerte magának az északnyugati és északkeleti kis államokat és törzseket. Urartutól nyugatra Phrygia készült az Asszíriával való összecsapásra, melynek előbb-utóbb feltétlenül be kellett következnie.

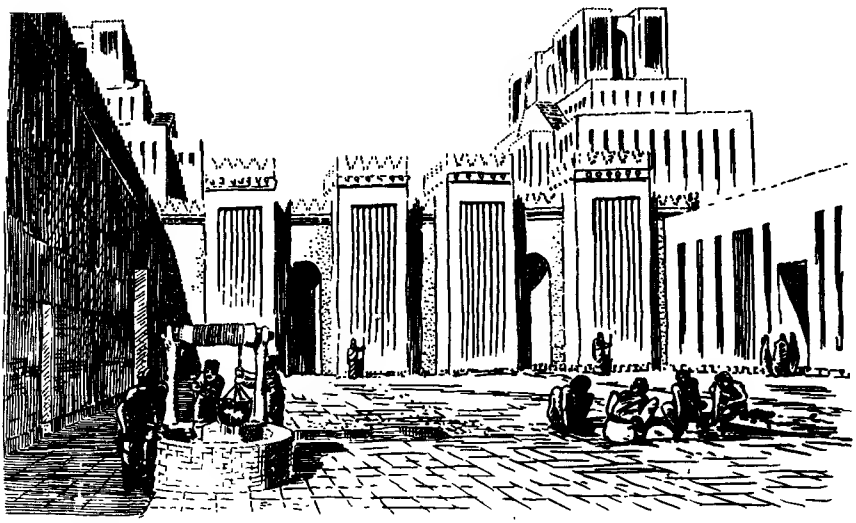

Anu és Adad templomának udvara Aššur városában
I. e. IX. század. Rekonstrukció

Šarrukînu uralkodásának első évében elfoglalta Samariát, és megsemmisítette Izrael királyságot. Több mint 27 000 izraeli lakost telepített át Észak-Mezopotámiába, Asszíriába és Médiába. Helyüket fokozatosan babiloniak, szíriaiak, arabok stb. foglalták el, akik később összeolvadtak az arameusokkal, és szamaritánusok néven ismeretesek a történelemben. Izrael területét Asszíriához csatolták.

Közben Mardukapaliddin babiloni király szövetséget kötött Elám királyával, aki Asszíria komoly ellenfelének számított. Az i. e. I. évezredben Elám nagy állam volt. Eléggé laza államszervezete és több félig-meddig független területe ellenére is kitűnő katonasággal rendelkezett. Az elámi királyok állandóan arra törekedtek, hogy kiterjesszék hegemóniájukat Babiloniára, ezért mindenkor támogatták az ottani Asszíria-ellenes megmozdulásokat.

A Tigris menti dêrui csatában (721) az elámiták megverték az asszírokat; ennek következté-

ben Mardukapaliddin megtarthatta Babiloniát, s ott a khaldeusokra támaszkodva olyan politikát folytatott, mely erősen sértette a babiloni rabszolgatartók érdekeit. A babiloni arisztokrácia számos tagját börtönbe vetette, és sok babiloni földet szétosztott a khaldeusok között. Az asszírok veresége felkelésre bírta a szíriai és a fóniciai új asszír helytartóságok őslakosságát. A felkelést Egyiptom is támogatta. De Šarrukînunak 720-ban sikerült levernie a felkelőket és az őket támogató egyiptomiakat, mire Egyiptom, a dél-arábiai Saba' (Sába), továbbá Samsie, a Szíriai-sivatag arabjainak „királynője" engesztelő ajándékokat küldött neki.

Nehezebb volt az asszírok helyzete északon, ahol I. Rusa urarṭui király szövetségre lépett Mitával, a muškiak királyával (a görög forrásokban Midas, Phrygia királya). Ez a szövetség annyira

Dûr-Šarrukîn város fellegvára
I. e. VIII. század vége. Rekonstrukció

erősnek látszott, hogy Kargamîš város királya — noha államát minden oldalról asszír területek vették körül — most már nyíltan el mert szakadni Asszíriától. De Kargamîš felkelése nem járt sikerrel, Šarrukînu seregei i. e. 717-ben elfoglalták a várost. Ily modon Szíria egész területe Asszíriához került.

717-től 714-ig északkeleten állandó volt a nyugtalanság, de Šarrukînu itt is a helyzet ura maradt; ezután megkezdődött az Urarṭu elleni harc döntő szakasza. 714-ben, az Urmia-tótól keletre levő Zikirtu elleni hadjárat során Šarrukînu döntő csatában megverte Rusa urarṭui király seregeit. Az asszírok óriási zsákmányt szedtek össze. A következő évben Šarrukînu a médek ellen indított büntető hadjáratot, s ezzel megszilárdította északkeleten aratott győzelmét.

Utána északnyugat „pacifikálása" következett. Šarrukînu különféle ürügyekkel beavatkozott

a Kisázsia keleti részén levő kisebb királyságok ügyeibe, és elfoglalta a Felső-Eufrátesztől nyugatra eső területet. Ily módon mintegy sorompót emelt Urartu és Phrygia közé. Magával Phrygiával valószínűleg csak egyszer mérte össze erejét, még 715-ben. Később a Phrygia részéről fenyegető veszély jelentősen csökkent annak következtében, hogy a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppekről kimmer törzsek törtek be Kisázsiába. Behatolásuk már 720 körül — vagy talán még előbb — megkezdődött, és egyre jobban fenyegette Phrygiát, amely akkor már nem is próbált vetélkedni Asszíriával.

Babiloniában Mardukapaliddin helyzete az eltelt 12 év alatt rosszabbra fordult. Babilonia rabszolgatartói meggyőződhettek arról, hogy Mardukapaliddin még nagyobb ellensége érdekeiknek, mint az előző asszír királyok, akik a katonai csoport hívei — következésképpen a babiloni rabszolgatartók ellenségei — voltak. Ezért most hajlandóknak mutatkoztak arra, hogy támogassák Šarrukînut, akinek politikája más volt, mint a két utolsó asszír királyé. Elámban akkortájt zavargások kezdődtek, és az elámiták nem tudtak segítséget nyújtani a khaldeusoknak. I. e. 710-ben az asszírok két sereggel megindultak Babilonia ellen. Az egyik meghódította az Elám és Babilonia közti területet. Šarrukînu ekkor igen ügyes sakkhúzással az újonnan alakított területről beszedett adót Marduk templomának ajándékozta, amely a még meg sem hódított Babilonban volt. Másik seregével, melyet maga vezetett, Babilon alatt megverte Mardukapaliddint, és déli irányban folytatva támadását, meghódította Bît-Jakîn területet, ahonnan 90 000 lakost kitelepített. A babiloni arisztokrácia tagjait kiengedte Bît-Jakîn börtöneiből, és visszaadta Mardukapaliddin által elkobzott földjeiket. Šarrukînu nem Akkad vagy Babilon királyának címét vette fel, hanem csak a helytartói címet. Ez a helyzet általában előnyös volt a babiloni rabszolgatartók számára. Babilon, Nippur és Sippar visszakapta minden kiváltságát és autonómiáját, s ugyanilyen vagy valamivel kisebb jogokat kapott még kilenc babiloniai város (Aššur, valamint az észak-mezopotámiai Ḫarrânu már Šarrukînu trónraléptekor megkapta a kiváltságokat). Mardukapaliddinnak sikerült elrejtőznie.

Az i. e. IX. és VIII. században továbbra is Aššur maradt Asszíria fővárosa, de királyai nem ott laktak, mert Aššur mint autonóm város csak közvetve tartozott a királyi közigazgatáshoz. A királyok székhelye rendszerint Kalḫu vagy Ninive volt.

707-ben Šarrukînu az újonnan épült Dûr-Šarrukîn (ma Horzabad) városba tette át székhelyét, 705-ben azonban elesett egy határvidéki csatában.

AZ I. E. VIII. SZÁZADVÉGI ASSZÍR BIRODALOM ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A külső sikerek ellenére az asszír birodalom helyzete nem volt szilárd. A hatalmat egy szűk réteg, a katonai és hivatalnoki rabszolgatartó arisztokrácia gyakorolta, mely mentesült az adók és kötelezettségek alól, és még másodrangú érdekek tekintetében sem volt hajlandó semmiféle engedményekre. Az asszír rabszolgatartó arisztokráciának ez a csoportja keveset törődött a mezőgazdaság, a kézműipar és a kereskedelem fejlesztésével. A hódítások alkalmával például a régi kézműves központok teljesen elpusztultak.

Az asszír birodalom lakosságának egész életén meglátszott a mélyreható vagyoni rétegeződés. A rabszolgatartó arisztokrácia életmódja egészen más volt, mint Ḫammurapi idején vagy még azelőtt. Az asszír nemes háza több szobából állt, amelyek a belső udvar körül helyezkedtek el; a fényűző helyiségek falait néha gyékények vagy szövetek és valószínűleg szőnyegek fedték; a szobák bútorzata ágyakból, asztalokból, karosszékekből és zsámolyokból állt, amelyeket gyakran figurális fémdíszítmények, elefántcsont- és nemesfém-berakások díszítettek. Az előkelő asszír tunikaszerű alsóruhája felett hosszú, tarka vagy hímzett, rojtos, néha drága bíborfestékkel festett gyapjúpalástot viselt. Nyakán nyakéket, fülében függőt, kezén bronzból, ezüstből vagy aranyból készült

súlyos karpereceket és karkötőket hordott. A nők, nemesi családok asszonyai, akik majdnem úgy éltek a családban, mintha a ház urának rabszolgái lennének, fejükre vékony fátyolt borítottak, amely az idegenek elől eltakarta arcukat. A gazdag asszír asztalát fémedények (csészék, tálak, kupák, tülökformájú ivóedények) díszítették, s dúsan megrakták étellel-itallal: borral és egyéb drága italokkal, vadpecsenyével, kövér sáskával, gyümölccsel (szőlővel, gránátalmával, almával, őszibarackkal, szederbogyóval és talán citrommal).

Egészen más volt a legszegényebb földművesek és a rabszolgák élete. A rabszolganők a nagyszámú templomi és „szabad" prostituálthoz hasonlóan kötelesek voltak fedetlen fővel járni.

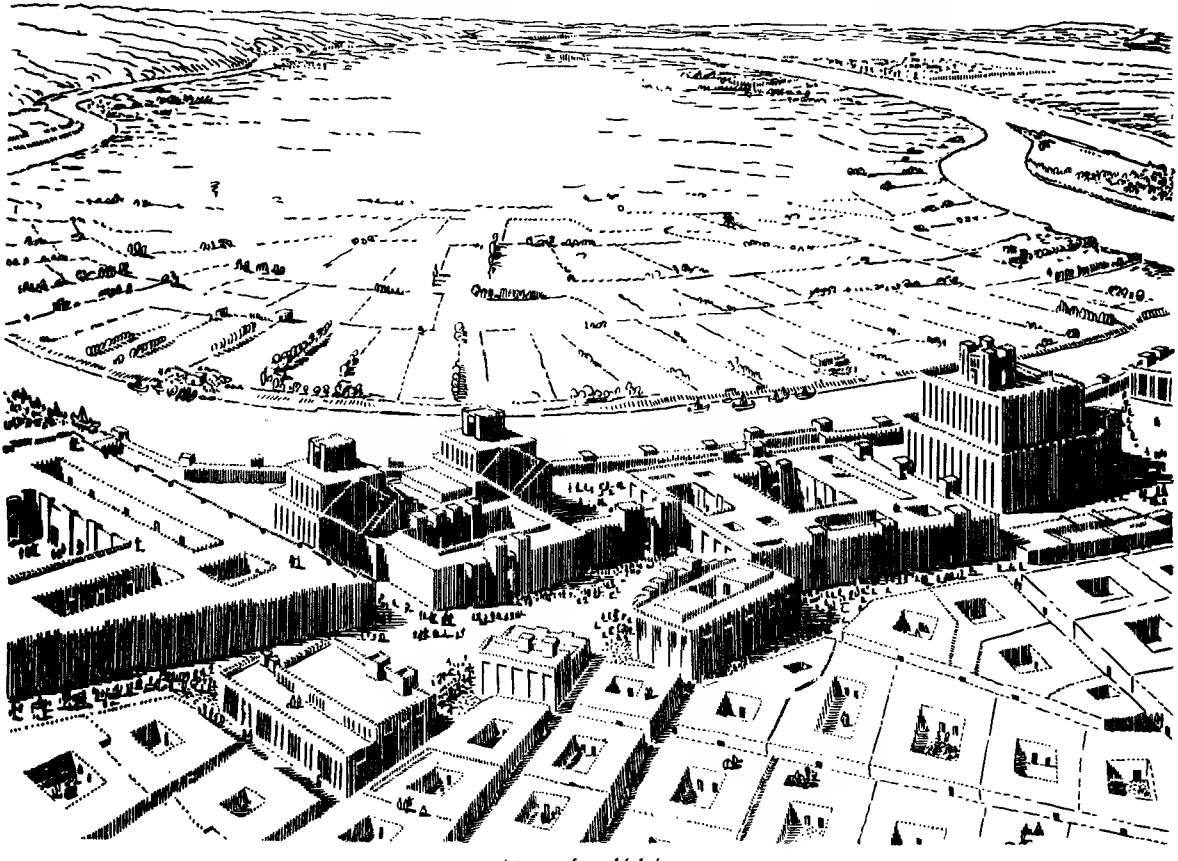

Aššur város látképe
I. e. I. évezred eleje. Rekonstrukció

A rabnőt, a rabszolgát vagy a szegény embert a nap hevétől és a hidegtől csak a tunika védte, lakásuk semmiben sem különbözött sumer elődeik nyomorúságos hajlékától. A foglyok és a kitelepítettek, amikor szülőföldjükről elhajtották őket, csak annyi holmit vihettek magukkal, amennyi egy hátizsákban elfér. Csak néha engedték meg nekik, hogy szegényes holmijukat szamárfogatú egykerekű taligára rakják. A királyi építkezéseknél a foglyok együtt dolgoztak ugyan a szabadokkal és a katonákkal, de lábuk meg volt bilincselve, és kopjás katonák felügyeltek rájuk, akik bármelyik pillanatban készek voltak fegyverüket használni. A munka, bár a vasszerszámok és egyéb tökéletesített munkaeszközök, vízemelők stb. némileg megkönnyítették, továbbra is igen nehéz maradt; különösen nehéz volt a gabonát őrlő rabnők munkája.

Az állam minden dolgozó lakosa adót fizetett: terményben, fémben, állatban, amellett különféle munkákat — építkezési, útfenntartási, öntözési munkákat — kellett végezniük a király

FESTMÉNY II. SARRUKINU PALOTÁJÁBÓL
Dûr-Šarrukîn (a mai Horsabad). I. e. VIII. sz. vége

parancsára. Az emberek egy részét besorozták a hadseregbe, különösen nagyszabású hadjáratok esetén pedig valószínűleg az egész személyileg szabad, mozgósítható lakosságot általános népfelkelésre szólították fel; az utánpótlási és utász alakulatoknál rabszolgákat is alkalmaztak. Az állandó adók és hadjáratok rendkívül terhesek voltak az asszíriai lakosok, de még inkább a meghódított területeken élő lakosság számára. Az asszír hadsereg létszámát később egyre jobban megnövelték a leigázott népek katonáival, s ez idővel csökkentette harcképességét. Az asszír rabszolgatartó birodalmat fegyveres erővel teremtették meg, főleg fegyveres erővel tartották fenn, és a birodalomnak állandóan újabb háborús győzelmekre volt szüksége. Mindenféle katonai balsikernek — még a legkisebbnek is — nagy politikai következményei voltak. A hosszan tartó, változó sikerrel folyó háborúknak előbb-utóbb szükségszerűen oda kellett vezetniük, hogy az asszír birodalom a tönk szélére jutott.

Az asszír rabszolgatartók uralkodó csoportja elsősorban arra törekedett, hogy növelje katonai erejét, mert egyre újabb és újabb rablóháborúkra volt szüksége.

SINAḪÊERÎBA BÜNTETŐ HADJÁRATAI

II. Šarrukînu utóda, Sinaḫêerîba (óhéber Sanḫêrîβ, 705—680) már apja életében bekapcsolódott a politikába; ő irányította többek között az Urarṭuban és a környező országokban folyó asszír kémtevékenységet. Apja életének vége felé azonban nézeteltérések támadtak köztük. Šinaḫêerîba a katonai arisztokrácia képviselője volt, s trónralépése után teljesen visszatért III. Tukultiapilešarra és V. Šulmânuašaridu politikájához.

Šinaḫêerîba trónralépése után Babiloniában bizonyos zavar keletkezett. Mardukapaliddin, aki ismét feltűnt a színen, félreérthetetlenül készülődött a babiloni trón megszerzésére, viszont Šinaḫêerîba — nem tudni, miért — késlekedett babiloni hatalmának megszilárdításával. A babiloniak kihasználták a kedvező pillanatot, és elhatározták, hogy maguk közül választanak királyt. Ez felborította Mardukapaliddin terveit, és arra kényszerítette őt, hogy elfoglalja Babilont, még mielőtt a felkelés előkészületei befejeződtek volna. A helyzetet alaposan átgondolta: nemcsak Elámot, hanem a nomádokat — az arabokat és az arameusokat — is megnyerte szövetségesnek, továbbá Judeát, sőt valószínűleg Egyiptomot és a föniciai városokat is a maga oldalára vonta.

Sinaḫêerîba 702 februárjában indult meg Mardukapaliddin ellen. Az elámi parancsnokok vezetése alatt álló khaldeus—elámi csapatokat az asszírok két egyidejű csatában, Kûtu és Kiš mellett szétverték. Mardukapaliddin elmenekült, és az asszírok bevették Babilont. Sinaḫêerîba több mint 200 000 embert hurcolt fogságba a khaldeusok és a Mardukapaliddint támogató babiloniak közül, nem számítva az egyes asszír harcosok foglyait. Ezenkívül óriási hadizsákmányt harácsolt össze. De az ország csak elkeseredett ellenállás után hódolt be Sinaḫêerîbának.

Babilonia pacifikálása után nyugaton felkelés robbant ki, amelyet Mardukapaliddin készített elő. A felkelés mozgatója Ezékiás judeai király volt, akit Egyiptom és az arab beduinok is támogattak. Tyros, Sidón, a filiszteus városok stb. szintén csatlakoztak a felkeléshez. A szövetségesek között azonban nem volt meg az összhang, és a babiloni felkelés sorsa is valószínűleg demoralizálta őket. Amikor Sinaḫêerîba az asszír csapatokkal megjelent, a felkelők többsége behódolt. Egyiptom etiópiai fáraójának segédcsapatait az asszírok a palesztinai Altaqûnál (ma Elteke) megverték, Ezékiást pedig Jeruzsálemben ostrom alá fogták. Csak az asszír seregben kiütött járvány akadályozta meg Sinaḫêerîbát abban, hogy teljesen megsemmisítse ellenfeleit. Ezékiás óriási váltságot — 150 kg aranyat, azonkívül a Biblia szerint 9 tonna, az asszír források szerint 24 tonna ezüstöt fizetett, nem számítva a különféle egyéb javakat.

Babiloniában azonban a helyzet nem volt olyan rózsás az asszírok számára, mint eleinte látszott. Az elámiták betörtek, és elfogták Sinaḫêerîba fiát, akit apja Babilon trónjára ültetett.

Magának Sinaḫêerîbának is csak nagy nehezen sikerült visszatérnie abból a tengeri hadjáratból, amelyet a Perzsa-öbölben éppen akkor indított föníciai és görög hajósok segítségével Elám ellen. Ezek a hajósok valószínűleg a Kisázsia délkeleti partján levő Kilikia görög gyarmatairól származtak (Kilikia akkor Sinaḫêerîba uralma alatt állt), vagy Kypros szigetéről, amelynek királyai II. Šarrukînu uralkodása alatt formailag elismerték Asszíria fennhatóságát. 691 táján nagy koalíció alakult Asszíria ellen; tagjai voltak Babilon, Elám, az arameusok, Média határvidékének apró királyságai és talán a perzsák is, ha helyesen értelmezzük Sinaḫêerîba évkönyveinek egyik elnevezését (Parsuaš[1]). Sinaḫêerîba a Diyala menti Halûlenál ütközött meg a szövetségesekkel (691-ben). A véres ütközet eldöntetlen maradt, de a belső események alakulása megbénította Elám további hadműveleteit, és így Babilonia elvesztette fő szövetségesét.

Babilont hosszas ostrom után 689-ben bevették az asszírok; Sinaḫêerîba megparancsolta, hogy Marduk isten szobrát szállítsák el Asszíriába, a várost pedig töröljék el a föld színéről. Babilon lakosait részben legyilkolták, részben pedig az asszír birodalom különböző részeire telepítették.

Bármelyik párt uralkodott is Babilonban — a khaldeusok vagy a babiloni kereskedő-uzsorás arisztokrácia a papsággal — Babilon mindig ellensége volt Sinaḫêerîbának, aki a katonai párt politikáját folytatta. Ezért Babilon lerombolása logikus betetőzése volt Sinaḫêerîba működésének: egész uralkodása azzal telt el, hogy harcolt Babilon és a köréje csoportosuló koalíció ellen. De Elő-Ázsia e régi kereskedelmi-ipari és kulturális központjának megsemmisítése igen rossz hatással volt a kortársakra, és még jobban fokozta az ellenzéki csoportok Sinaḫêerîba elleni gyűlöletét.

Sinaḫêerîba életének utolsó éveit Ninivében töltötte, és sokat foglalkozott a város rendezésével és szépítésével. Ellátta vízvezetékkel, új palotája körül pedig kertet létesített, amelyben különféle ritka növények mellett gyapot is termett; a városban új, egyenes utcák épültek (jellemző a kor erkölcseire: Sinaḫêerîba elrendelte, hogy mindenkit, aki szabálytalan építkezéssel megbontja az utca egyenes vonalát, saját háza tetején karóba kell húzni).

Sinaḫêerîba utódává és Babilonia uralkodójává Aššuraḫiddint (óhéber Èsarḥaddôn), egy szíriai nőtől született fiát nevezte ki. A kinevezés udvari körökben elégedetlenséget keltett, és két másik fia összeesküvést szőtt apja ellen. Sinaḫêerîbát 680 januárjában a templomban meggyilkolták.

VÁLTOZÁSOK A BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁBAN. EGYIPTOM IDEIGLENES MEGHÓDÍTÁSA

A lázadók között rövidesen nézeteltérések támadtak, és Aššuraḫiddinnek sikerült megbirkóznia a helyzettel; lázadó testvérei az Örmény-fennsík megközelíthetetlen területeire menekültek, híveiket pedig a király kivégeztette. Aššuraḫiddin magatartásában bizonyos ellentmondásosság rejlik: apja halálát megbosszulta ugyan, de megsemmisítette annak egész politikáját. Ő ugyanis a rabszolgatartó papi csoport lelkes híve volt, s uralkodása alatt ez a klikk jelentős mértékben megerősödött.

Aššuraḫiddin nyomban trónralépése után megkezdte Babilon helyreállítását, s visszaköltöztette régi lakosait. A város fel is épült, mégpedig oly módon, hogy az adózó lakosság óriási tömegeit vonták be a munkálatokba. Marduk temploma mellett ismét felépült a híres Ètemenanki templomtorony (az úgynevezett „Bábel tornya"). Sippar, Nippur, Barsip, Dêru és más városok visszakapták kiváltságaikat, melyeket Sinaḫêerîba megvont tőlük. Aššur még további kiváltságokat kapott: lako-

[1] Ezt a Parsuaš nevű területet, amelyről először V. Šamšiadad uralkodása alatt, Kelet-Elámmal kapcsolatban esik szó, meg kell különböztetni a nyugat-médiai Parsuaš vagy Parsua asszír területtől.

sainak semmiféle adót és vámot nem kellett fizetniük. Aššuraḫiddin egész országában különadót vezetett be a templomok javára. Ilyen adót azelőtt valószínűleg csak egyes külön kijelölt vidékeken szedtek.

Aššuraḫiddin nem az asszír birodalom kiterjesztését tartotta fő feladatának, hanem azt, hogy megtartsa határait. Politikája Babiloniában meglehetős sikerrel járt. Viszonylag könnyűszerrel sikerült fenntartania hatalmát Babiloniában, oly módon, hogy a khaldeus rabszolgatartók felső rétege körében asszír pártot szervezett. Északon II. Rusa urarṭui király a barátságát kereste, mert Urarṭut és Asszíriát egyaránt veszélyeztették az Elő-Ázsiába behatoló kimmerek és szkíták. 679-ben Aššuraḫiddin Kisázsiában harcolt a Teušpâ vezetése alatt álló kimmer csapatok ellen. A hadjárat korábbi asszír területen folyt le (Kisázsia délkeleti részén, ahol akkoriban ismét a kisebb államok egész sora alakult), de nem járt eredménnyel: azon a területen nem sikerült az asszír hatalom visszaállítása.

Komoly ellenállásba ütközött Aššuraḫiddin Fóniciában, ahol Sidón királya felkelést kísérelt meg ellene. Sidón területét mégis meghódította és Asszíriához csatolta. Később szövetséget kötött Ba'al tyrosi királlyal. A szerződés értelmében Ba'al kötelezte magát, hogy fontos ügyekben sohasem dönt az asszír felügyelő-helytartó és a vének tanácsa nélkül, amely úgy látszik a helyi arisztokrácia asszírbarát hatalmi szerve volt. A szerződés kimondta: ha a tyrosiak hajót zsákmányolnak, a hajó személyzete Tyros tulajdonába kerül és eladják rabszolgának, a zsákmányolt vagyontárgyak pedig Asszíriát illetik. Ennek fejében Asszíria Sidón város több birtokát átadta Ba'alnak. Ily módon szerette volna Aššuraḫiddin erősíteni az asszír hegemóniát a Földközi-tenger medencéjében. Kypros görög királyai, akik annak idején elismerték II. Šarrukînu fennhatóságát, Aššuraḫiddin hatalmát is elismerték, és adót fizettek neki. A Tyros felett gyakorolt fennhatóság egyébként rövid életű volt, mert Ba'al hamarosan átállt Taharḳának, Egyiptom etiópiai fáraójának az oldalára. Ezzel Asszíriát hosszas háborúba sodorta Egyiptommal.

I. e. 676-ban az asszír sereg eredménytelen hadjáratot folytatott Közép-Arábiában. Valószínűleg az volt a célja, hogy eljusson a dél-arábiai királyságokhoz, de vezérei nem számoltak eléggé sem a távolsággal, sem a hadjárat nehézségeivel.

675 és 673 között az asszírok Kisázsia és Fónícia délkeleti részén és Egyiptom ellen hadakoztak. 673-ban és 672-ben Asszíriának külön hadjáratot kellett indítania Šupriába, mely félig független hegyvidéki terület volt Urarṭu és Asszíria között. Ide menekültek a szökevények mindkét országból, hogy megszabaduljanak a kizsákmányolás terheitől. A rabszolgatartók számára akkoriban valószínűleg igen nagy problémát okozott a rabszolgák és a súlyos kötelezettségekkel terhelt szabadok szökése. Aššuraḫiddinnek sikerült leigáznia Šupriát, és nemcsak az asszír szökevényeket fogta el, hanem az urarṭui szökevényeket is kiadta II. Rusa királynak. Akkoriban lázadtak fel a médek és a birodalom keleti végvidékein élő más törzsek is. A lázadók szövetségre léptek Mana királysággal (az Urmia-tó vidéke) és a szkítákkal. A felkelés következtében három keleti terület elszakadt Asszíriától, és ezekből alakult meg Média.

Közben Egyiptommal folyt a háború. A döntő ütközetre csak 671-ben, a Nílus völgyében került sor. Az asszírok kihasználták Egyiptom meggyengülését, elég könnyen elfoglalták Memphist, és megvetették lábukat Alsó-Egyiptomban. Az egyiptomi hatóságok megmaradtak helyükön, csak asszír felügyelők alá rendelték őket, akik mellett kisebb helyőrségeket hagytak.

Természetesen az Asszíriától oly távol fekvő és gazdaságilag vele össze nem függő ország gyors meghódítása nem lehetett tartós, és az asszírok meg sem próbálták, hogy Egyiptomot bekebelezzék birodalmukba. Aššuraḫiddin felvette az „Alsó- és Felső-Egyiptom és Etiópia királya" címet, de nem koronáztatta magát egyiptomi fáraóvá. Egyiptomra az asszírok 180 kg arany és 9 tonna ezüst évi adót vetettek ki. Ami Tyrost illeti, ezt a várost, mivel szigeten feküdt, nem sikerült meghódítani.

Aššuraḫiddin uralkodása végén elhatározta, hogy Asszíria trónját átadja Aššurbânaplu nevű fiának, Šamaššumukîn nevű fiát pedig megteszi Babilonia királyává. Ebből a célból Asszíria lakosságát még Aššuraḫiddin életében feleskettek Aššurbânaplura; ez azonban nem ment zavargások nélkül, mert a babiloni krónika a 670-es évről a következőket mondja: „. . . a király Asszíriában tartózkodott; sok nagyúr fegyver által pusztult el".

Aššurbânaplu i. e. 669-ben kezdett uralkodni, amikor Asszíria helyzete viszonylag szilárd volt. Testvére, Šamaššumukîn Babilonia trónját foglalta el. Az asszíroknak sikerült kiűzniük Taharḳát Alsó-Egyiptomból, amelyet nem sokkal azelőtt ismét elfoglalt ez az etiópiai fáraó. Ezek az események talán még Aššuraḫiddin életében történtek, aki az egyiptomi hadjáratban halt meg. Később azonban Egyiptomban összeesküvést lepleztek le, amelynek élén Nekao, Memphis és Sais uralkodója, valamint más uralkodók álltak, akik összeköttetésbe léptek Taharḳával. Az Egyiptomban állomásozó asszír helyőrségek elfojtották az összeesküvést. De Aššurbânaplu elhatározta, hogy uralmának fenntartása végett Egyiptomban asszír pártot alakít. E célból szabadon bocsátotta Nekaót, s őt állította az egyiptomi kiskirályok élére, bár ugyanakkor asszír helytartót nevezett ki melléje. Később Taharḳa utóda, Tanutamon (Taltamanê) újabb kísérletet tett Egyiptom megszerzésére, de az asszírok visszakergették Etiópiába. E hadjárat során az asszírok messze előrehatoltak a Nílus völgyében, elfoglalták és kirabolták Thébait. Egyiptom ősi fővárosának feldúlása óriási hatással volt az egész Közel-Keletre, de nem szilárdította meg az asszírok helyzetét Felső-Egyiptomban.

Fóniciában Aššurbânaplu uralkodása elején szintén kedvezett a szerencse Asszíriának; a két utolsó független szigetállam, Tyros és Arwâd elismerte fennhatóságát. Kisázsiában, ahol az Urartuval szövetkezett kimmerek az i. e. VII. század elején megsemmisítették Phrygiát, nemcsak az Asszíria fennhatóságát elismerő taurusi Tabal királyság kért asszír segítséget, hanem a félsziget nyugati részén fekvő távoli Lydia is az asszír uralkodóhoz folyamodott: Guggu (Gygés) lyd király i. e. 665 körül követséget küldött Aššurbânapluhoz, és a kimmerek ellen segítséget kért, melyet meg is kapott.

3. AZ ASSZÍR BIRODALOM HANYATLÁSA ÉS PUSZTULÁSA

A BELPOLITIKAI HELYZET KIÉLEZŐDÉSE

Asszíria 660 körül érte el hatalmának tetőpontját; igaz ugyan, hogy elveszített egyes területeket, amelyek Tukultiapilešarra vagy Šarrukînu alatt hozzá tartoztak, viszont megszerezte Egyiptomot. Ettől kezdve azonban olyan események kezdtek érlelődni, melyek hamarosan pusztulásba sodorták Asszíriát.

Az asszír birodalomban nagyon sokan voltak olyanok, akik a birodalom megsemmisülését kívánták. Elő-Ázsia népei az asszír arisztokráciát (a közigazgatási hivatalnokokkal és a főpapsággal együtt), a katonai klikket és a városi kereskedőket tekintették legfőbb ellenségeiknek. Ezek egy kis csoportot alkottak, amely akkoriban hallatlan vagyont harácsolt össze, és Közel-Kelet egész lakosságát kizsákmányolta. Egész Kelet arról álmodozott, hogy elpusztul Asszíria, az „oroszlánok tanyája", és abban reménykedett, hogy elesik Ninive, a „vér városa". Ugyanígy éreztek a határszéli, egyelőre még szabad törzsek, az új földekre áttelepített foglyok, a faluközösségek kizsákmányolt tagjai és a tulajdonképpeni Asszíria területén kívüli rabszolgatartók is. Ugyanakkor a rabszolgatartók kiváltságos, felső rétegén belül, mint már említettük, állandó harc folyt egyrészt a katonai és a hivatali nemesség, másrészt a templomok és a városok (különösen Babilon) rabszolgatartó arisztokráciája között.

A néptömegek — földművesek, kézművesek és rabszolgák — még nem jelentettek önálló politikai erőt; osztályharcuk egyelőre még abban nyilvánult meg, hogy elszöktek gazdájuktól, megöltek egyes rabszolgatartókat. De ezek a tömegek óriási rejtett erőt alkottak, amely katonai vereség vagy az államhatalom meggyengülése esetén tüstént mozgásba lendülhetett.

Ilyen körülmények között nem is annyira azt kell kérdeznünk, miért pusztult el az asszír birodalom, hanem inkább azt, hogy miért maradhatott fenn viszonylag olyan sokáig. Ennek oka főként abban rejlett, hogy ellenségei katonailag gyengébbek voltak nála, s nem tudtak egységesen fellépni a közös ellenséggel szemben.

Asszíria állandó katonai sikerei azonban fejébe szálltak az uralkodó osztálynak, úgyhogy kezdte lekicsinyelni a kívülről fenyegető veszélyt, s ugyanakkor egyes csoportjai között elmérgesedtek a torzsalkodások. Ami az asszír hadsereget illeti, bár csupán egyetlen adatunk van arra vonatkozólag, hogy Asszíria zsoldosokat fogadott szolgálatába (Aššuraḫiddin alatt szó esik egy kimmerekből álló csapat parancsnokáról), a hadsereget kétségkívül idegen elemekkel, mindenféle leigázott nép közül toborzott katonákkal egészítették ki. A dús hadizsákmány reménye (különösen a katonai sikerek idején) e katonák nagy részét az asszír rabszolgatartók engedelmes eszközévé tette, de végül is az egész lakosság ellenséges érzülete szükségszerűen visszhangra talált a hadseregben is, s ez aláásta harcképességét.

Ugyanakkor az asszírok ellenségei a hosszú harcok során gazdag katonai tapasztalatokat szereztek. A tökéletes hadseregszervezés és fegyverzet, a magas fokú ostromtechnika nem maradhatott sokáig az asszírok kizárólagos monopóliuma. A babiloniaiak, az urarṭuiak, az elámiak egyre jobban eltanulták az asszír harcmodort és haditechnikát. Nagy jelentősége volt annak is, hogy Elő-Ázsiában megjelentek a kimmerek és szkíták lovasíjász alakulatai, amelyek különleges taktikát alkalmaztak. Valószínűleg az asszír végvidékek lakosai is csatlakoztak a kimmerekhez és a szkítákhoz. Asszíria megdöntéséhez már csak az kellett, hogy ellenségei elég erős katonai szövetséget alakítsanak. Egy ilyen szövetség összehozását annak idején már Mardukapaliddin megkísérelte; az i. e. VII. század 50-es éveitől kezdve ismét alakultak különféle Asszíria-ellenes koalíciók, s csak az volt a kérdés, melyik lesz elég erős ahhoz, hogy lerázza az asszír igát.

A NEMZETKÖZI HELYZET BONYODALMAI

I. e. 657 és 655 között Psamṯik, Nekao fia — Egyiptom egyik területének uralkodója —, szövetséget kötött Guggu (Gygés) lyd királlyal, aki egyelőre visszaverte a kimmerek támadását, s úgy vélte, hogy többé nincs szüksége Asszíria támogatására. E szövetségre támaszkodva Psamṯik elfoglalta a fáraók trónját, és közben valószínűleg megsemmisítette az asszír helyőrségeket. Asszíria elvesztette Egyiptomot. Az asszír király képtelen volt új hadjáratot szervezni Egyiptom meghódítására, mert minden figyelmét és erejét az a harc kötötte le, melyet az állam magvát fenyegető ellenségekkel kellett megvívnia. 665-ben háború tört ki Asszíria és Elám között. Az asszír seregek megverték az elámitákat, továbbá arameus és khaldeus szövetségeseiket, majd átkeltek a Karun folyón és elfoglalták Susát (görög névalak), Elám fővárosát. Teumman elámi királyt foglyul ejtették, és a kapitulált elámi seregek előtt lefejezték.

Mindazonáltal a helyzet egyre bonyolultabb lett. Az asszírok várták a kimmerek és az urarṭuiak betörését (a kimmerek 654 körül elfoglalták Sardeist, Lydia fővárosát). De a kimmerek erejét sokáig lekötötte Kisázsia, ahol Lydia továbbra is ellenállt. Urarṭu szintén nem került konfliktusba Asszíriával, de i. e. 653—652-ben Šamaššumukîn — az Asszíriának alárendelt babiloni király — fellázadt testvére, Aššurbânaplu ellen.

Šamaššumukîn, akit rokoni kötelékek fűztek a babiloni arisztokráciához, és aki úgy látszik számított asszíriai híveire, Babiloniában erős hadsereget szervezett, és mind a babiloni, mind a khaldeus

nemességet megnyerte magának. Ezenkívül titokban szövetséget kötött az arab és az arameus törzsekkel, bizonyára Médiával és esetleg Egyiptommal, végül pedig Elámmal is, amely készséggel lépett be bármiféle asszírellenes koalícióba. De mindezek ellenére az események kedvezőtlenül alakultak Šamaššumukîn számára. Az asszír seregeket maga Aššurbânaplu vezette, aki azelőtt nem vett részt hadjáratban (hadakozás helyett inkább a könyvtárában ült, vagy a foglyokat kínozta és gyilkolta). Az asszíroknak sikerült megakadályozniuk az elámiták és a babiloniak egyesülését. Šamaššumukîn vereséget szenvedett, s visszavonult Babilonba, de ezt is ostrom alá vették.

Az arab segédcsapatok megpróbáltak Šamaššumukîn segítségére sietni, de a számukra szokatlan, csatornákkal barázdált terepen megverték őket, s így maguk is kénytelenek voltak Babilonba menekülni, ahol az éhínség már katasztrofális méreteket öltött. Ugyanakkor az arabok nyugati csoportjait szétverte Moab királya (ez a Jordántól keletre fekvő állam hű maradt Aššurbânapluhoz). Elámban ismét palotaforradalom tört ki, és hosszú ideig tartó zavarok kezdődtek. Az ostromlott babiloniak reménytelen helyzetbe kerültek, s asszír adatok szerint a gyötrelmes éhezés emberevésre kényszerítette őket. Šamaššumukîn magára gyújtotta palotáját és bennégett. A városba betörő asszírok kegyetlen vérfürdőt rendeztek Šamaššumukîn hívei között.

A háború azonban ezzel nem fejeződött be; hátra volt még Elám, ahol ismét az arisztokrácia asszírellenes csoportja került hatalomra. Az asszírok elfoglalták Susát, és i. e. 646-ban ismét a maguk bizalmi emberét ültették trónra. A következő zavaros években az elámi trónkövetelők egymás ellen és ugyanakkor Asszíria ellen is harcoltak. Az elámiták között nagy volt a széthúzás, s így a küzdelem csakis végleges vereségükkel végződhetett. Végül is (i. e. 639 körül) az asszírok harmadszor is bevették Susát. A várost lerombolták, az elámi királysírokból kidobálták a tetemeket, az elámi istenszobrokat elszállították, és azt a sok értéket, amelyet az elámiták évszázadokon át Babiloniában összeraboltak, visszaadták Babilonnak. Így ért véget Elám önállósága.

Aššurbânaplu valószínűleg i. e. 633 körül halt meg, s ekkor újabb zavarok kezdődtek, amelyek Asszíriát közelebb vitték a végpusztuláshoz. Sajnos, e zavarok hátterét és indítékait egyelőre még nem ismerjük.

AZ ASSZÍR BIRODALOM PUSZTULÁSA

Aššurbânaplu utódának, Aššuretililâninak uralkodásáról igen keveset tudunk. I. e. 626-ban Nabûapaluṣur — azelőtt Asszíria szolgálatában állt khaldeus vezér — foglalta el Babilonia trónját, amelyen addig Kandalânu, Asszíria bizalmi embere ült. Aššuretililâni meg akarta nyerni magának a khaldeusokat, de a khaldeus és a babiloni arisztokrácia egybeolvadásának folyamata addigra annyira előrehaladt, hogy már nem lehetett őket szembeállítani egymással, mint azelőtt. Nabûapaluṣur szilárdan kézben tartotta Babiloniát. Asszíriában nem sokkal később palotaforradalom tört ki, s Aššuretililânit letették a trónról. A 616-ig történt eseményeket nem ismerjük; akkor az asszír trónon már Aššurbânaplunak egy másik fia, Sinšariškun (Béróssosnál nevének görög alakja Sarakos) ült.

Abban az időben az asszír állam úgy látszik már nemcsak a távol eső területek többsége felett, hanem a szíriai területek felett sem gyakorolt közigazgatási ellenőrzést, és kénytelen volt szövetséget kötni Egyiptommal, sőt az Urmia-tó menti Mana királysággal is (az asszírok ezt a királyságot azelőtt nem ismerték el egyenjogú államnak). Lehet, hogy sok asszír területen akkor már a szkíták voltak az urak, de az állam központi területeit szilárdan tartották Sinšariškun csapatai.

Asszíriának és szövetségeseinek helyzete igen rosszra fordult, amikor Nabûapaluṣur babiloni király és Kyaxares, Média uralkodója koalíciót szerveztek ellene. Egyébként nem tudjuk pontosan, hogy kezdettől fogva volt-e szövetség közöttük, vagy csak a háború során alakult ki a koalíció.

A 616—615-ös években az asszírok és a babiloniak közötti hadműveletek váltakozó szerencsével folytak. 615 novemberében a médek kihasználták azt a helyzetet, hogy az asszír haderő zömét a Babilonia elleni hadműveletek kötötték le, átkeltek a Zagros-hegység hágóin, és behatoltak az Asszíria területével szomszédos Arraphába. Ez már Asszíria végromlásának baljós előjátéka volt. Akkortájt Mana királyság behódolt Médiának, és a médek i. e. 614-ben betörtek a tulajdonképpeni Asszíriába. A pánikszerűen menekülő asszírokat üldözve elérték Aššurt, a várost rohammal bevették és kirabolták. Nabûapaluṣur is csatlakozott seregével a médekhez, de — valószínűleg szándékosan — elkésett a rohamról, mert nem akarta, hogy az aššuri szent helyek megszentségtelenítésével vádolják. A lerombolt Aššurban Nabûapalusur és Kyaxares szövetséget kötöttek (illetve megújították szövetségüket); ugyanakkor valószínűleg Kyaxares férjhez adta lányát (vagy unokáját) Nabûkudurriuṣurhoz, az idős Nabûapaluṣur örököséhez.

Az asszírok és elámiak harca
Dombormű Aššurbânaplu palotájából. I. e. VII. század

De Sinšariškun még Aššur eleste után sem adta fel a reményt. 613-ban fellázította Babilonia ellen az Eufrátesz mentén lakó arameus törzseket, ily módon Nabûapaluṣurt elvonta Asszíriától, és sikerült őt megvernie. De Asszíria napjai meg voltak számlálva. 612 tavaszán Kyaxares — akit a babiloni krónika ekkor már nem „Média királyának", hanem „Ummânmanda királyának", vagyis általában az északi „barbárok" uralkodójának nevez — a Tigrisnél találkozott Nabûapaluṣurral, és egyesült seregük megindult Ninive ellen. Az ostrom májustól július végéig tartott. Hiába volt az asszírok elkeseredett ellenállása, Ninivét bevették, és az asszír arisztokrácia tagjait kiirtották. Sinšariškun nagybátyja, Šamaššumukîn példáját követte, és égő palotájának lángjaiba vetette magát. A győztesek rengeteg foglyot hurcoltak el. Az asszír sereg egy részével Aššuruballiṭ (valószínűleg Aššurbânaplu testvére)

átverekedte magát Ḫarrânuba, ahol Asszíria királyának kiáltották ki. Nekao egyiptomi fáraó segítségével néhány évig tartotta magát Ḫarrânu—Kargamîš vidékén, de i. e. 605-ben Kargamîš városánál az asszír—egyiptomi sereget teljesen szétverték a babiloni hadak, melyeket Nabûkudurriuṣur trónörökös vezetett.

Így dőlt meg az asszír birodalom. Asszíria véglegesen elvesztette politikai jelentőségét. Az asszírokat azonban nem irtották ki teljesen; leszármazottaik továbbra is apáik földjén éltek, de nyelvüket — az akkad nyelv asszír nyelvjárását — teljesen kiszorította az arameus nyelv, amely már az asszír birodalom virágkorában is erős vetélytársa volt. Az asszírok beolvadtak az arameusok tömegébe.

4. ASSZÍRIA IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA

IRODALOM ÉS NYELV

Asszíria nem sokkal gyarapította az ókori világ kultúráját. Irodalmi téren a királyok háborús krónikáin kívül semmit sem alkotott. Ezek a krónikák egyébként a maguk nemében kitűnőek: ritmikus nyelvezetük világos és kifejező, tele van példázatokkal, amikor Asszíria katonai erejét méltatják, vagy amikor az asszír királyok győzelmeit írják le. De jellemző, hogy még ezeket a tipikusan asszír műveket is legtöbbször nem az asszírok voltaképpeni anyanyelvén, hanem az attól már elég sokban eltérő akkad irodalmi (babiloni) nyelven írták. Ami a többi irodalmi emléket illeti, melyeket a tudós Aššurbânaplu király parancsára gondosan összegyűjtöttek a ninivei palota könyvtárában és a templomok könyvtáraiban, ezek majdnem kivétel nélkül a babiloni irodalom emlékei vagy azok utánzatai: istenekhez szóló himnuszok és imák, amelyeket valószínűleg maga Aššurbânaplu állított össze.

Asszíriában a képzett írnoknak több nyelvet kellett tudnia: saját anyanyelvi nyelvjárásán kívül ismernie kellett a babiloni dialektus két formáját (az üzleti levelezésben használt élő és a régi irodalmi dialektust), továbbá a sumer nyelvet is, mert anélkül lehetetlenség volt az ékírás teljes elsajátítása. Ezenkívül a hivatalokban az akkad nyelv asszír dialektusán kívül még az arameus nyelvet is használták — ez volt legjobban elterjedve a soknyelvű birodalom különböző részein. Sőt az arameus nyelv fokozatosan kiszorította az akkad nyelvet a lakosság mindennapi életéből. A hivatalokban külön arameus írnokok működtek, akik bőrre, papiruszra vagy agyagtáblára írtak. Kialakult az arameus irodalom is, de sajnos alig maradt belőle valami, mert az íráshoz használt anyag nem volt tartós. De feltétlenül az asszír időkből származónak kell tekintenünk a bölcs Aḫîkarról szóló híres arameus elbeszélést, amelynek egyik változata az i. e. V. század végéről származó másolatban maradt ránk. Cselekménye Sinaḫêerîba és Aššuraḫiddin asszír királyok udvarában játszódik. Ez az elbeszélés, amely a századok folyamán több változáson ment át, a késő középkorig fennmaradt, s több európai nyelvre, köztük oroszra is lefordították.

Asszíria tudománya általában még a kezdeti adatgyűjtés stádiumában volt. A ránk maradt tudományos művek igen gyakorlatias jellegűek — különféle felsorolásokat, útmutatókat, recepteket tartalmaznak. Egyes ilyen kézikönyvek azonban már feltételeznek bizonyos előzetes általánosításokat. Az Asszíriából ránk maradt tudományos művek nagy része babiloni eredetű. Ismerünk szótárakat, nyelvgyakorló kézikönyveket, jogi gyűjteményeket, orvosi és vegyi recepteket, növény- és ásványtani terminológia-gyűjteményeket, asztrológiai és asztronómiai feljegyzéseket stb. Ezekben a művekben a tudományos ismeretek a mágiával keverednek; az orvosi foglalkozást például papi foglalkozásnak tekintették.

Mint már említettük, az asszír haditechnika igen fejlett volt, és a hadászattal összefüggő technikai ágak — hídverés, útépítés, vízvezetékek, erődök stb. építése — szintén magas színvonalon álltak.

AZ ASSZÍR BIRODALOM (i.e. 654 körül)

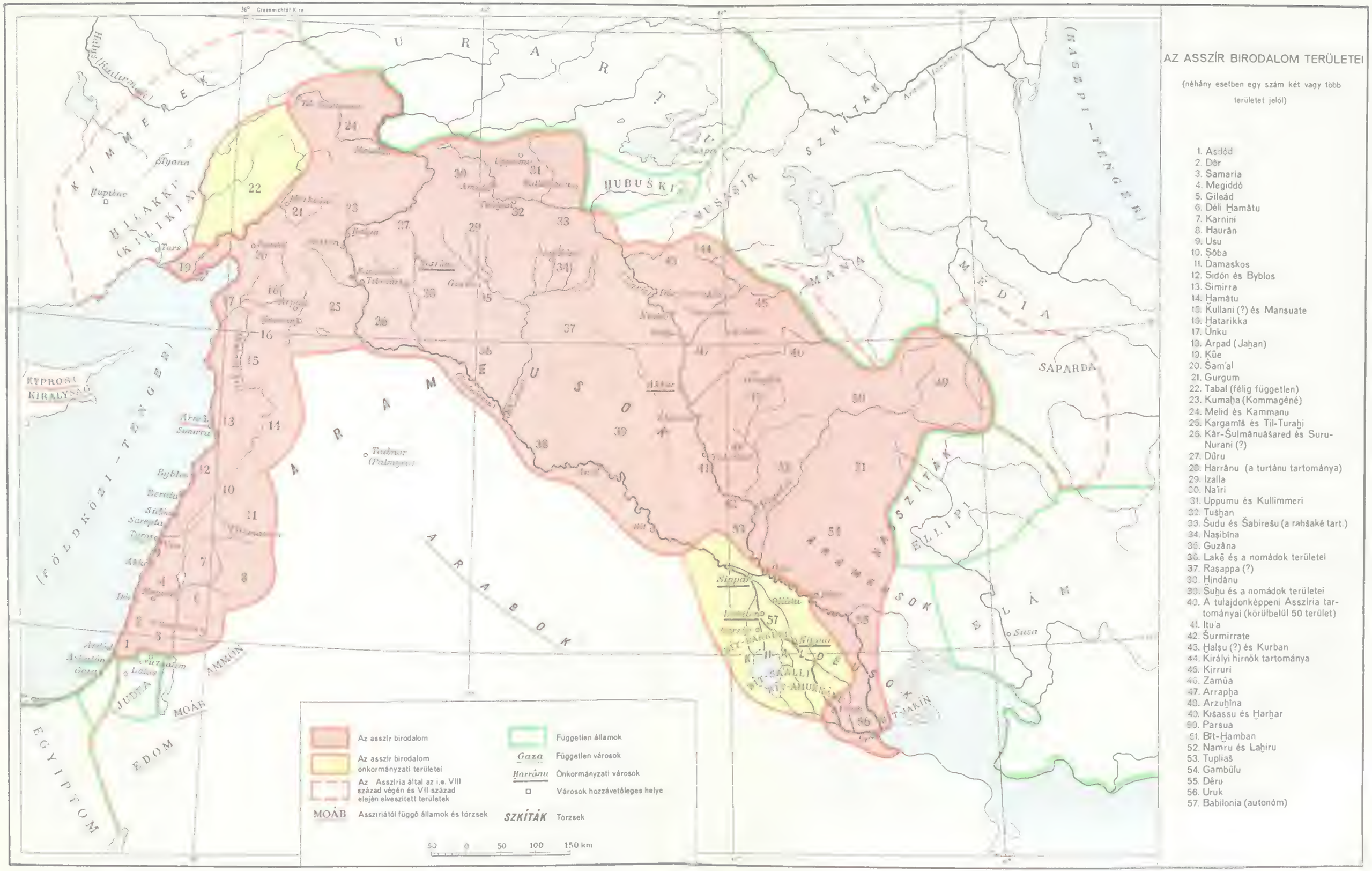

AZ ASSZÍR BIRODALOM TERÜLETEI

(néhány esetben egy szám két vagy több területet jelöl)

1. Asdód
2. Dôr
3. Samaria
4. Megiddó
5. Gileád
6. Déli Ḫamâtu
7. Karnini
8. Haurân
9. Usu
10. Ṣôba
11. Damaskos
12. Sidón és Byblos
13. Simirra
14. Ḫamâtu
15. Kullani (?) és Manṣuate
16. Ḫatarikka
17. Ünku
18. Arpad (Jaḫan)
19. Kûe
20. Sam'al
21. Gurgum
22. Tabal (félig független)
23. Kumaḫa (Kommagéné)
24. Melid és Kammanu
25. Kargamîš és Til-Turaḫi
26. Kâr-Šulmânuâšared és Suru-Nurani (?)
27. Dûru
28. Harrânu (a turtánu tartománya)
29. Izalla
30. Na'iri
31. Uppumu és Kullimmeri
32. Tušḫan
33. Šudu és Šabirešu (a rabšakê tart.)
34. Naṣibîna
35. Guzâna
36. Lakê és a nomádok területei
37. Raṣappa (?)
38. Ḫindânu
39. Šuḫu és a nomádok területei
40. A tulajdonképpeni Assziria tartományai (körülbelül 50 terület)
41. Itu'a
42. Šurmirrate
43. Ḫalṣu (?) és Kurban
44. Királyi hírnök tartománya
45. Kirruri
46. Zamûa
47. Arrapḫa
48. Arzuḫîna
49. Kišassu és Ḫarḫar
50. Parsua
51. Bît-Ḫamban
52. Namru és Laḫiru
53. Tupliaš
54. Gambûlu
55. Dêru
56. Uruk
57. Babilonia (autonóm)

Az asszír építészek kiváló szakemberek voltak. A legfontosabb épületek magas téglaalapon épültek; valamennyi épület vályogból készült (égetett téglát vagy követ csak burkolatnak használtak, persze korántsem mindig). Mivel a vályog olyan anyag, amely nem enged meg bonyolult építészeti formákat, az asszír építészet csak néhány formaelemre szorítkozott (egyenes vonalvezetés, kiugrások és bemélyedések váltakozása, nyílt oszlopcsarnokok és oldalt két torony — az úgynevezett „hettita *bît-bîlâni*"-k). Kifelé a falakon nem voltak ablakok, a szobák — akárcsak Babiloniában — az udvarra nyíltak. Az asszírok ismerték a boltívet is, de a tetőzetek rendszerint gerendafödémesek voltak; a helyiségek a mennyezetbe vagy a mennyezet alatt a falba vágott nyílásokon át kapták a világosságot. A legfontosabb istenségek templomai mellett lépcsőzetes tornyokat (ziḳḳuratu) építettek, amelyeknek konstrukciója némileg más volt, mint Babiloniában.

Démonfej
Asszíria. I. e. I. évezred első fele

Az asszír nagyváros központi épülete a királyi palota volt, amely a város területének jelentős részét elfoglalta, magaslati erődhöz hasonlított. A rendszerint vályogból épült falaknak lépcsős oromzatban végződő, négyzetes alapú toronykiugrásaik voltak. Az íves kapukat kőből faragott emberarcú szárnyas bikák és oroszlánok — a palota őrző istenségei — díszítették.

Az épületeknek az említetteken kívül más külső dísze rendszerint nem volt. Főként a belső helyiségeket képezték ki nagy műgonddal, különösen a paloták hosszú és keskeny dísztermeit, melyeknek falait színes domborművek, festmények és tarka csempék borították. Különösen híresek a nagy kőlapokba vésett asszír reliefek; a palota helyiségeiben ilyenekkel borították be a falak alsó részét. Az asszírok ezt a szokást Mitannitól vagy a hettitáktól vették át; általában Asszíria képzőművészetében rengeteg olyan elem van, amely a ḫurrita és a hettita művészetből származik. A korai korszak reliefjeit (az i. e. IX. századig bezárólag) az alakok nagyfokú merevsége jellemzi, hiányzik belőlük a mozgás, s a művészek túlzottan hangsúlyozzák a fizikai erőt. A VIII. századtól kezdve az Asszíriában dolgozó művészek némileg közeledtek a valóság élethű ábrázolásához, és művészetükben feltűnt a tájkép. Különösen kitűnőek az Aššurbânaplu korából való állatképek és vadászjelenetek.

Mindazonáltal az asszír művészet nemigen lépte át régebbi korlátait, s bár mesterei a korábban kidolgozott sablonokat ügyesen alkalmazták, nem emelkedtek a kézművesség szintje fölé. Előfordul ugyan, hogy a művész élethű ábrázolásra törekszik, a téma azonban csupán háborús, vallási és vadászjelenetekre szorítkozik, az eszmei tartalom pedig az asszír király és az asszír sereg dicsőítésében, Asszíria ellenségeinek ócsárlásában merül ki. Az asszír képzőművészetet nem érdekelte az embernek és környezetének valósághű ábrázolása: megmaradt a sablonos arckifejezés, a hagyományos féloldalas testtartás stb. mellett.

Bár az asszírok képzőművészeti téren viszonylag nem sokat alkottak, az asszír képzőművészet mégis nagy befolyással volt egy hasonló típusú későbbi állam, a perzsa birodalom hivatalos művészetére, amely az asszír művészek által tört úton fejlődött, és amelyben még inkább domináltak a sablonos és díszítő elemek.

Az asszír művészet, az asszír irodalom és általában az egész asszír kultúra eszmei tartalmát jelentős mértékben a vallás határozta meg, éppen úgy, mint az ókori Kelet más országaiban is. Az asszírok vallásában igen fontos helyük volt a mágikus jellegű szertartásoknak. Az isteneket erős, irigy és félelmetes haragú lényeknek képzelték, akikkel szemben az ember nem egyéb, mint áldozatokat bemutató rabszolga. Minden isten valamelyik közösségnek vagy területnek a pártfogó istene volt. Megkülönböztettek „saját" és „idegen" isteneket, s az „idegen" isteneket is elismerték. Az állam védő istenét tekintették a leghatalmasabb istennek, az istenek királyának, s az istenvilágot a királyi udvar hierarchiája szerint képzelték el. A vallás elsősorban a despotikus monarchia támasza volt.

Az asszír vallás hivatalos szertartásait, mitológiáját és egész tanítását Babilontól kölcsönözte, azzal a különbséggel, hogy Aššur helyi istene minden más isten — köztük a babiloni Bêl-Marduk — felett állt. Egyébként a néptömegek körében olyan mítoszok és vallási hiedelmek is elterjedtek, amelyeket Babiloniában nem ismertek; ezek a ḫurrita mitológiából eredtek, amint azt az asszír szabadok henger alakú kőpecsétjeinek rajzai bizonyítják. A földműveléssel kapcsolatos asszír mítoszok és kultuszok csökevények formájában mind a mai napig fennmaradtak a hajdani Asszíria területén élő hegyi népeknél.

Az asszírokat szellemileg valósággal bilincsbe verték a régi időkből származó vallási elképzelések és a tömegek társadalmi elnyomatásának talaján keletkezett újabb vallási hiedelmek. Ilyen volt a számtalan babona, a tucatnyi különféle démonban és kísértetben való hit, akik ellen amulettekkel, imákkal, Gilgameš és Enkidu mágikus szobrocskáival védekeztek, az élet különféle eseményeire vonatkozó ezernyi babonás előjel, a lehető leggondosabban betartott szertartások tömege stb. A bonyolult kötelező szertartásokat a királynak is be kellett tartania, akit az állami jólét mágikus hordozójának tekintettek; ezt azután a papság arra használta fel, hogy politikai nyomást gyakoroljon a királyra és beleszóljon az állam ügyeibe.

XXII. FEJEZET

ÚJBABILONIA

Az i. e. VII. század végén, az asszír birodalom széthullása után Elő-Ázsiában a politikai hegemónia (majdnem ezer év múltán) ismét Babilonra szállt. Az i. e. I. évezred első felében tovább folytatódott a babiloni lakosság gazdagokra és szegényekre oszló szabad részének rétegeződése. A kiváltságos rend, amelyhez a nagy rabszolgatartók, a kereskedők, az uzsorások stb. tartoztak, több esetben különleges politikai szervezetet verekedett ki magának — a városi önkormányzatot. Az önkormányzattal rendelkező városok közül a legnagyobb maga Babilon volt.

BABILONIA AZ I. E. X—VII. SZÁZADBAN

Babilonia az i. e. X—VII. században továbbra is gazdag és sűrűn lakott ország volt, Babilon város pedig Elő-Ázsia rendkívül fontos kereskedelmi és kézműipari központjának számított. De politikai jelentősége nem volt nagy, s más államok uralkodó osztályai hódító törekvéseik céltáblájának tekintették. Babilonnak még politikai függetlenségét sem sikerült minden esetben megőriznie.

Különösen Asszíria ellen vívott szívós és elkeseredett harcokat. Mint már említettük, i. e. 732-ben Babilont az asszír birodalomhoz csatolták, és királyai egyúttal asszír királyok is voltak. Bár megőrizte viszonylagos önállóságát, s így jobb helyzetben volt, mint más, asszír fennhatóság alá került országok, sohasem adta fel a teljes függetlenség reményét. Az asszír királyok több ízben kényszerültek arra, hogy erőszakkal állítsák helyre babiloni uralmukat.

Asszíria bukása után a babiloni birodalom — amelyet a tudományban újbabiloni vagy khaldeus birodalomnak neveznek — Média mellett Elő-Ázsia leghatalmasabb birodalma lett.

Az újbabiloni birodalom megalapítója, Nabûapaluṣur valószínűleg Mardukapaliddinnak, annak a híres khaldeus vezérnek volt a leszármazottja, aki annak idején oly kitartóan harcolt Asszíria ellen. Aššurbânaplu uralkodása alatt a babiloni nemességgel összeforrt khaldeus nemesség az asszír birodalmat támogatta, és sok tagja asszír szolgálatban állt. Görög szerzők adatai szerint Nabûapaluṣur is eredetileg asszír szolgálatban álló hadvezér volt, majd valószínűleg Babilonia déli részének helytartója vagy Babilon névleges királya lett, miután Kandalânu, Aššurbânaplu pártfogoltja meghalt. Nabûapaluṣur i. e. 626-ban kezdett uralkodni, és Babilonia úgy látszik hamarosan függetlenítette magát Asszíriától.

Nabûapaluṣur 604-ben halt meg, nem sokkal azután, hogy Nabûkudurriuṣur (óhéber Nαβυχαδreṣar, a Septuaginta görög névalakja Nabuchodonosor) trónörökös, aki ugyanabban az évben lépett trónra, Kargamîš alatt legyőzte az asszír seregek maradványait és egyiptomi szövetségeseit.

Babilon városa az I. e. VI. században
Rekonstrukció

A környező államok helyzete abban az időben úgy alakult, hogy II. Nabûkudurriuṣur új területek meghódítására gondolhatott. Szíria, ahol régóta még csak félig önálló királyság sem volt, valószínűleg azonnal behódolt neki. Judea és Fönícia nem foglaltak állást; nyilván ki akarták várni, hogyan alakulnak a további események. A volt asszír birodalom egész északi és északkeleti része Kyaxeres méd király kezében volt, aki addigra Manát, Urarṭut és a mai Azerbajdzsán területén volt szkíta királyságot is leigázta. Csak Kisázsiában volt két nagy független állam: nyugati részén Lydia és délkeleti részén Kilikia. Média egyelőre nem volt veszélyes Babilon számára: az a szövetség, amelyet Nabûapaluṣur kötött vele s amelyet Nabûkudurriuṣur és a méd királylány házassága pecsételt meg, még szilárd volt.

Asszíriát véglegesen megsemmisítették, és most arról volt szó, hogy Babilonia és Média megosztozzon az örökségen. A határ valószínűleg az Issosi-öböltől (a Földközi-tenger északkeleti sarkában, Kisázsia és Fönícia között) Mezopotámián át húzódott, s Ḫarrânut a volt eredeti asszír területtel együtt a médeknek hagyta. Hogy Elám kinek jutott, nem tudjuk pontosan; valószínű, hogy Médiához került.

Nabûkudurriuṣur ilyenformán a volt asszír birodalomnak körülbelül a felét kapta, de azt a területet még biztosítania kellett a maga számára. Amíg Média baráti állam volt, meg kellett szilárdítani a babiloni uralmat Szíriában, Föníciában és Palesztinában, továbbá ártalmatlanná kellett tenni egy másik veszélyes vetélytársat — Egyiptomot. Tyros, Judea és talán Transzjordánia kisebb államai nyomban Egyiptom felé kezdtek orientálódni.

II. NABÛKUDURRIUṢUR HÓDÍTÓ HÁBORÚI

I. e. 597-ben Nabûkudurriuṣur bevette Jeruzsálemet, és Judeában saját emberét, Sédékiást (óhéber Ṣiḏḳijāhû) tette meg királynak. A siker azonban nem volt tartós. II. Psamṭik egyiptomi fáraó 590-ben, majd nem sokkal utána Apriés[1], az új fáraó ismét megkísérelte Fönícia és Palesztina elfoglalását. Apriés, akit valószínűleg Tyros királya is támogatott, elfoglalta Sidónt; Sédékiás judeai király, továbbá Palesztina és Transzjordánia (Édom, Moáb, Ammon) fejedelmei szintén átálltak az ő oldalára. Valószínűleg mindannyian abban reménykedtek, hogy Média és Babilonia között megérlelődött a konfliktus. A Médiával való összecsapásra Babiloniában is készülődtek: Nabûkudurriuṣur abban az időben védőfalat emelt, amely Mezopotámia síkságán keresztirányban, Sippar felett húzódott; az 590-es években pedig példátlanul nagyszabású erődítési munkálatokat végeztetett a babiloni fővárosban. De Média úgy látszik 590-ig Urarṭu és a szkíta királyság megsemmisítésével volt elfoglalva, utána pedig a kisázsiai Lydia ellen kezdett háborút, mely sokáig elhúzódott.

Ilyenformán tehát Szíria és Palesztina fejedelmei hiába reménykedtek abban, hogy Babilonia és Média hamarosan összecsap egymással. Amikor i. e. 587-ben Nabûkudurriuṣur ismét megjelent Szíriában, Apriés visszavonult és sorsára hagyta Judeát. Jeruzsálem másfél évig tartó ostroma után Sédékiás királyt egy sikertelen vállalkozás közben a babiloniak elfogták, megvakították, majd Babiloniába szállították. Nem sokkal utána, i. e. 586-ban a babiloniak elfoglalták Jeruzsálemet, melyet kiraboltak és leromboltak. Judea lakosságának jelentős részét — elsősorban a nemességet és a kézműveseket, akikre Nabûkudurriuṣurnak igen nagy szüksége volt — asszír szokás szerint áttelepítettek Babiloniába. Az áttelepítettek földjét kiosztották az ottmaradottak között — így akartak maguknak híveket szerezni. Palesztinában egy ideig még tartott az ellenállás (például meggyilkolták a judeai Gedáliát, akit Nabûkudurriuṣur helytartónak nevezett ki), de azután véglegesen letörték.

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

Az utolsó harcosok családostul egyiptomi területre menekültek, ahol később katonai kolóniákra telepítették őket.

Tyrossal már sokkal nehezebben boldogult Nabûkudurriuṣur. Sokáig ostromolta ezt a szigetvárost, de bevenni nem tudta, úgyhogy 574-ben kénytelen volt kompromisszummal is beérni. III. Itobaʿal, Tyros királya elismerte Nabûkudurriuṣur fennhatóságát; sőt úgy látszik a tyrosi királyok a babiloni udvarban éltek; de Tyros gyakorlatilag megtartotta önkormányzatát, és teljesen szabad kezet kapott a babiloni birtokok határain belül. Ami a transzjordániai királyságokat illeti, ezek elismerték Babilonia hatalmát, és Judea rovására növelték területüket.

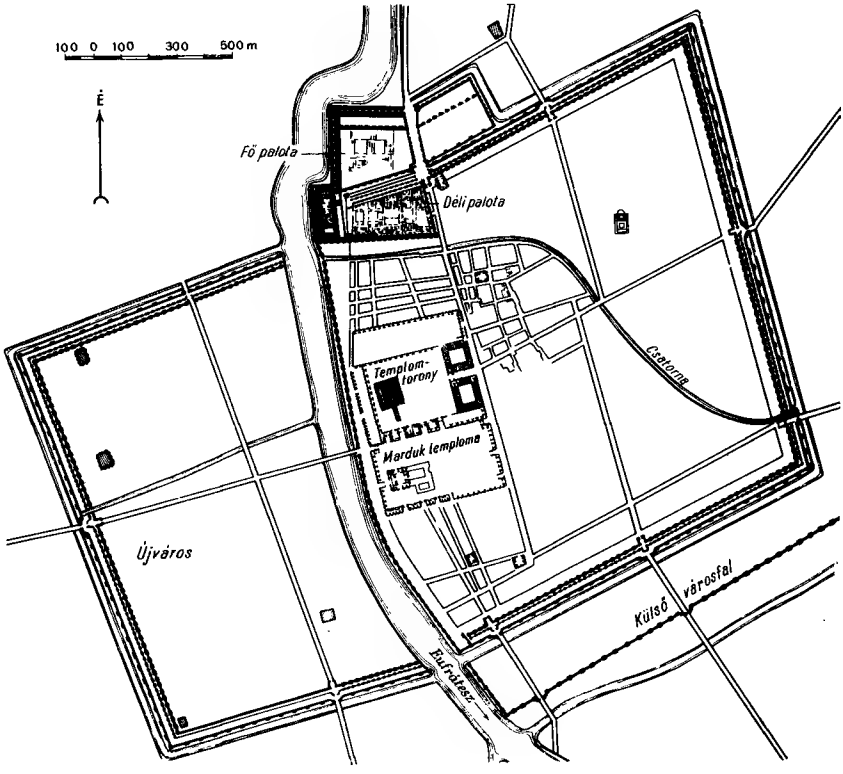

Babilon városa az i. e. VI. században. Vázlatos alaprajz

Így tehát II. Nabûkudurriuṣurnak sikerült megtartania Szíriát és Palesztinát, miután onnan kiszorította az egyiptomiakat. Az Egyiptommal való konfliktus azonban még nem ért véget. Amikor 569-ben Egyiptomban trónviszály tört ki, Nabûkudurriuṣur elhatározta, hogy felhasználja a kedvező alkalmat, s behatol Egyiptomba. A hadjárat (vagy a hadjáratok egyike) i. e. 567-ben zajlott le. Nem tudjuk, milyen eredménnyel járt, de ha Babiloniának nem is sikerült egyiptomi területeket megtartania, mindenesetre sikerült megakadályoznia, hogy az egyiptomiak behatoljanak Palesztinába.

Médiával, amennyire megítélhetjük, abban az időben nem került sor katonai összetűzésre. 585-ben Babilonia Kilikiával együtt békét közvetített Média és Lydia között. Média, Babilonia és Lydia határán valószínűleg Astyagos méd király (585—550) egész uralkodása alatt béke honolt, bár feltehető, hogy Média és Babilonia viszonya egyre feszültebbé vált.

BABILONIA VÁROSAI

Babilonia politikai és gazdasági központjai abban az időben Babilon, Sippar, Nippur, Uruk és más nagyvárosok voltak.

Az i. e. I. évezred ékírásos forrásai különbséget tesznek „királyi városok" (közigazgatási központok) és önkormányzati városok között, amelyek sok kiváltságot élveztek. Az akkori legnagyobb babiloni városok lakossága főleg kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozott, ami kitűnik a ránk maradt üzleti okiratokból. Az óbabiloni és a kasszita időszak okmányainak többsége a föld adásvételére, bérletére, mezőgazdasági munkások felfogadására, vetőmagkölcsönre stb. vonatkozik,

ezzel szemben az újbabiloni idők okmányainak legnagyobb részében pénzműveletekről, városi telkek vásárlásáról, kereskedelemről és kézművességről van szó. Az asszír uralom alatt a rabszolgamunkán alapuló termelés jelentősen kibővült, emelkedett az árutermelés, és megnőtt a csere szerepe. A magángazdaságokban foglalkoztatott rabszolgák száma néha a több százat is elérte. Az ezüst értéke csökkent, megnőtt a forgalomban levő ezüst mennyisége, s ugyanakkor ennek megfelelően az árak is felszöktek. Tudomásunk van arról, hogy kísérletek történtek pénzérmék készítésére. Babilónia régóta híres volt fejlett kézműiparáról; egyúttal a közvetítő szerepét játszotta a Szíria és Irán, valamint India és Dél-Arábia közti kereskedelemben. Az asszír konkurrensek megsemmisítése után Babiloniának ez a szerepe különösen megnőtt.

Babilonia nagyvárosait a vének tanácsa igazgatta. A tanácsok főleg papokból álltak, s elnökük vagy a főpap volt (Sipparban), vagy a templom gazdasági igazgatója (Urukban). A vének tanácsa bírói és közigazgatási funkciókat töltött be. A kor okiratai a szabadok nevének említésekor az illetők őseit is megnevezik: az ilyen városban úgy látszik csak bizonyos nemzetségek tagjainak volt teljes polgárjoguk; e nemzetségeket hagyományos kötelékek fűzték a városi istenség templomához, és joguk volt részesedni a templom jövedelmeiből. Körülbelül ugyanezt látjuk később Palesztinában, a perzsa uralom alatt alakult jeruzsálemi teokratikus közösségben. Ily módon kialakult a rabszolgatartók különleges szervezete, amelyet avégett hoztak létre, hogy uralkodjék a lakosság többi részén, többek között azokon a szabad kisparasztokon is, akik a város határain kívül éltek. Ez a szervezet gyakran egységes egészként szerepel (például a különböző pénzügyi műveletekben vagy az olyan társadalmi vállalkozásokban, mint a csatornaépítés), de leggyakrabban egyes rabszolgatartók, néha családi egyesülések, kereskedő-házak tevékenységével találkozunk; például Babilonból ismerjük az Egibi nemzetség, Nippurból pedig a Murašû nemzetség kereskedő-házát. Az is előfordult, hogy egy-egy rabszolgatartó magánvállalkozóként szerepelt; Sippar főpapja például magára vállalta egy csatorna ásatását, azzal, hogy ez a csatorna később átmegy a város tulajdonába. Az egyes városok polgárai tárgyalásokat folytattak egymással (például a sippariak a susaiakkal a már említett csatorna ügyében). Az említett példák már a perzsa uralom idejéből valók, de a perzsák alatt a babiloni városok általános szervezete éppen olyan volt, mint azelőtt.

A RABSZOLGÁK ÉS AZ EGYSZERŰ SZABADOK HELYZETE

A kiváltságos városok rabszolgatartói sokoldalú gazdasági tevékenységet folytattak. Amellett, hogy jövedelmet húztak az öröklődő templomi tisztségek után (amelyeket sokan csak azért töltöttek be, hogy a papsághoz számítsanak és bizonyos kiváltságokat élvezzenek), voltak elárusító bódéik, pénzváltó-pénzkölcsönző irodáik, magas hivatalokat viseltek, karavánkereskedelemmel foglalkoztak, nyilvános házak voltak tulajdonukban, megvásárolták az adósság fejében adott zálogot (föld, rabszolga), sőt magát az adóslevelet is, azonkívül rabszolgákat, földet, csatornákat és víztárolókat is vásároltak, amelyek így gyakran magántulajdonban voltak. Nem kis jelentőségű volt a kézműves rabszolgák kizsákmányolása. Ezek a rabszolgák most különleges helyzetbe kerültek. Rendszerint volt műhelyük, elárusító bódéjuk stb. és önálló gazdasági tevékenységet folytattak; családjukat ténylegesen elismerték, joguk volt szabadokkal és egymással ügyleteket kötni stb. Uruknak évi „adót" tartoztak fizetni, amely rendszerint a rabszolga árának $^1/_5$-ét tette ki, s ezenkívül még leadtak bizonyos százalékot a kereskedelmi ügyleteikből származó bevételük után. De ilyen helyzetet csak a városi kézműves rabszolgák élveztek.

A városi rabszolgákat uruk még ilyen körülmények között, viszonylagos önállóságuk ellenére is kegyetlenül kizsákmányolhatta; erre utalnak a gyakori rabszolga-szökések. A szökött rabszolga gyakran nagy „veszteségeket" okozott urának, aki minden eszközzel igyekezett biztosítani magát ez ellen. Így a rabszolga eladásakor az eladó köteles volt kezeskedni arról, hogy az illető rabszolga

nem „lázadó", nem idegen rabszolga, nem királyi rabszolga és nem szabad, teljes jogú polgár *(mâr banê)*, ugyanis minden ilyen esetben a rabszolga-vásárló viselte a kockázatot. A rabszolgatartó a „törvényes" alapon tulajdonában levő rabszolgából igyekezett a lehető legnagyobb jövedelmet húzni. Bár akadtak egyes rabszolgák, akik eléggé meggazdagodtak a kereskedelmen, sőt nekik maguknak is voltak rabszolgáik, és szabadoknak ezüstöt kölcsönözhettek — a rabszolgák többsége munkatermékének igen jelentős részét kénytelen volt „adó" formájában urának átadni. Amellett a rabszolgák kötelesek voltak teljesíteni mindazokat a városi és királyi kötelezettségeket, amelyek urukat terhelték.

A kiváltságos városok rabszolgatartói valószínűleg az asszír uralom idején is mentesültek a kötelezettségek alól. Viszont a környék lakosságát katonai, építkezési és valószínűleg még külön-

A babiloni „Ištar-kapu" csempe-domborműveiből: fantasztikus állatábrázolás

féle királyi kötelezettségek is terhelték. A katonai kötelezettség teljesítése végett a faluközösségekben kijelölték az „íj földjét", amelynek birtokosa köteles volt egy fegyveres harcost kiállítani. E katonák eltartása céljából a király különadót vetett ki. Hasonlóképpen állították ki a „király embereit" (akárcsak az asszír időkben, most is így nevezték az építkezési munkálatokra kötelezett embereket). De az újbabiloni korszakban a királyi hatalom óriási méretű templomi, erődítési és öntözőművi építkezéseinél alighanem még nagyobb mértékben használták fel a hadjáratok során elhurcolt rengeteg fogoly munkáját. Ezek a foglyok valószínűleg a királyi rabszolgák számát gyarapították. Sok rabszolgájuk volt a templomoknak is; ajándékba kapták őket a királytól és magánszemélyektől.

Meg kell jegyeznünk, hogy nem mindenkiből lett rabszolga, akit Babiloniába áttelepítettek; ezt világosan mutatja a judeaiak példája, akik közül sokan nem kerültek rabszolgasorba. A babiloni városok okmányaiban mind a rabszolgák, mind a szabadok között előfordulnak zsidó nevek.

Vannak adataink arra vonatkozóan, hogy a babiloni királyok zsoldosokat alkalmaztak; a sereg zömét azonban a falusi lakosság közül toborozták. De most, amikor a földművesek olyan súlyos anyagi helyzetbe kerültek, nehéz volt olyan sereget szervezni, amely elég megbízható támaszul szolgált volna a rabszolgatartó államnak. Később a hadsereg gyengesége egyre szembetűnőbb lett.

A PAPSÁG SZEREPE

Az asszír királyok belpolitikai téren hol a nagy rabszolgatartó, hol a papi-kereskedő, hol pedig a katonai csoportokra támaszkodtak. Babiloniában viszont nem volt erős katonai csoport, s a királyok teljesen a papság kreatúrái voltak. Erre vallanak a színlelt alázattal megfogalmazott királyi feliratok, melyek egyébről sem beszélnek, mint az óriási arányú templomépítkezésről; a régi templomokat kibővítették és újakat építettek, hogy még jobban növeljék a papság hatalmát és jövedelmét. Az újbabiloni királyok állandóan viselték az „Êsagila és Êzida gondviselője" címet (Êsagila volt a neve Marduk isten babiloni templomának, Êzidának pedig Nabû isten barsipi szentélyét nevezték). A papságtól való függés jellemző megnyilvánulása volt a király trónra emelésének minden újévkor megismétlődő szertartása, amely a természet elhalásáról és feltámadásáról szóló mítosszal függött össze, de most új értelmet nyert. Ez a szertartás elég megalázó volt a királyra nézve; igaz, nem maga vett részt benne, hanem egy őt jelképező személy, akinek a szertartás végén Marduk isten főpapja átnyújtotta a királyi hatalom jelvényeit.

Az újbabiloni királyok minden cselekedetének vezérmotívuma — legalábbis a hivatalos feliratok szerint — az volt, hogy eredeti formájukban állítsák vissza az ősi kultuszokat, szertartásokat és templomokat. Az építészek arra törekedtek, hogy rekonstruálják a régi templomok külső formáit és alaprajzait; az írnokok az i. e. III. és II. évezredre jellemző nyelvet és írást utánozták; a papok felkutatták a szertartások régi leírásait, az áldozatbemutatás rendjét, az istenként tisztelt régi királyok feliratait. A papság erőnek erejével igyekezett növelni Marduknak, Babilon főistenének szerepét, hogy ezzel erősítse a főváros főpapságának helyzetét: tudomásunk van róla, hogy a különféle istenségeket Marduk más-más alakban való megjelenésének próbálta feltüntetni. Egyidejűleg azonban új vallási tanok is keletkeztek; azok között az elnyomottak között, akik többé nem hittek abban, hogy saját erejükből javíthatnak helyzetükön (például a fogoly judeaiak között) elterjedt az úgynevezett messiás-várás, az eljövendő isteni megváltóban való hit. A messiás-várás, amelyet később az uralkodó osztály ideológusai alaposan kiaknáztak, fontos helyet foglalt el Elő-Ázsia vallásaiban.

Babilonia rabszolgatartó felső rétegének a maga vallási tanaival az volt a célja, hogy ideológiailag igazolja létét és uralmát.

A BELPOLITIKAI HELYZET KIÉLEZŐDÉSE

II. Nabûkudurriuṣur király, akinek alakja köré később különféle legendák szövődtek, i. e. 562-ben meghalt. Ekkor derült ki igazán, hogy a papság nem hajlandó valamennyire is erőskezű egyéniséget megtűrni a babiloni trónon. Nabûkudurriuṣur, a régi hadvezér, bármilyen érdemei voltak is a rabszolgatartó Babilon előtt, csak a papság és az általa képviselt rabszolgatartó körök — a kereskedők és uzsorások — kegyelméből uralkodott, és csak azon az áron, hogy teljesen alárendelte magát politikájuknak és kívánságaiknak. Valóban, Nabûkudurriuṣur politikája teljesen az ő érdekeiket szolgálta. E csoportnak csak annyiban volt szüksége háborúra, hogy a már meglevő rabszolgatartó államot fenntartsa; úgy vélekedett, hogy nem szabad semmiféle kiváltságban sem részesíteni a katonaságot, viszont biztosítani kell a már meghódított területek legkegyetlenebb kizsákmányolását, s a lehető legtöbb kiváltságot kell nyújtani a papságnak és az uzsorásoknak.

Miután Awilmarduk, Nabûkudurriuṣur fia palotaforradalom áldozata lett, Nergalšaruṣur

(559—555) került a trónra. Ez a nagybirtokos rabszolgatartó és hadvezér Nabûkudurriuṣur veje volt, s azokat a hadvezéreket képviselte, akik Nabûapaluṣur és Nabûkudurriuṣur háborúi alatt nagy befolyásra tettek szert. Ez a csoport azonban akkor még nem tudott nagy és önálló erővé nőni. Nergalšaruṣur halála után fia, Labašimarduk foglalta el a trónt, de a papság hamarosan letette. Utóda megvetően azt mondta róla, hogy „nem tudott uralkodni". Utána Nabûna'id (555—538) következett, aki úgy látszik a papi klikk kiszolgálója volt.

Nabûna'id uralkodása elején zavargások kezdődtek Szíriában és Palesztinában. A zavargások nyomán háborúra került sor, amely 554-től 553-ig tartott. 553-ban híre jött, hogy II. Kyros perzsa király és Astyagos, Média királya között súlyos háború robbant ki. Nabûna'id, aki valószínűleg egyébként is hadilábon állt Médiával, ezt az alkalmat akarta kihasználni arra, hogy hazáját, a Média uralma alatt álló Ḫarrânut elfoglalja, és megkezdje Sin isten ottani templomának átépítését. Vállalkozása egy új vallási tan elterjesztésének kísérletével függött össze. Nabûna'id maga is az új vallás hívévé szegődött, ami aligha tette őt népszerűvé a babiloni papság előtt, annak ellenére, hogy Sipparban, Urban és más babiloni városokban jelentős építkezéseket folytatott. Nabûna'id meghódította Thaimát (valószínűleg oázis Közép-Arábia északi részén), és 549-ben oda tette át állandó székhelyét. A már idős király Thaimába való átköltözésének az volt az egyik következménye, hogy nem vehetett részt a szokásos újévi trónraemelési szertartásokon, amelyeket Marduk templomában rendeztek; ezért a papság véleménye szerint többé nem volt joga a trónra. Ez nyilvánvalóan azt jelentette, hogy Nabûna'id szakított a babiloni papsággal. Tényleges uralkodóként fia, Bêlšaruṣur (óhéber Bêlšaṣṣar, a Septuaginta görög alakja Baltasar) maradt a fővárosban.

BABILONT MEGHÓDÍTJÁK A PERZSÁK

Közben — i. e. 550-ben — Kyros perzsa király leigázta Médiát. Babilonia készülődött a harcra, s egyes források szerint szövetséget kötött Egyiptommal és a kisázsiai Lydiával. De Kyrosnak 546-ban sikerült egész Kisázsiát (Lydiát is) meghódítania, és csapatai a babiloni határ mellett vonultak végig. Lydia meghódítása után a perzsák nyíltan kezdtek készülődni Babilon ellen. Nabûna'id és Bêlšaruṣur valószínűleg arra számítottak, hogy majd megvédik őket azok a hatalmas erődítmények, melyeket még Nabûkudurriuṣur emeltetett. Ám sorsukat az döntötte el, hogy akkorra már semmilyen támaszuk nem volt az országban.

A rabszolgatartó kereskedő-uzsorások felső rétege és a papság Nabûna'id uralkodásának egyáltalán nem vette hasznát; Kyros birodalmának terjedelmes piacairól ábrándozott, és semmi rosszat nem látott abban, hogy a hegyi „barbár" végül is babiloni király lesz; hiszen Babiloniának már kasszita és khaldeus királyai is voltak. A felerészben zsoldosokból, felerészben pedig erőszakkal toborzott katonákból álló babiloni hadseregnek nem volt meg a szükséges harci felkészültsége, s nem is volt kedve hadakozni olyan sereggel, amely alig néhány év alatt két igen erős államot igázott le. A néptömegek közömbösen szemlélték, hogy mi lesz annak a rabszolgatartó államnak a sorsa, amely elviselhetetlen terheket, tönkremenéssel járó kötelezettségeket és szakadatlan adószedést jelentett számukra.

A perzsák és a médek 538-ban indították meg támadásukat, s a Diyala-folyó völgyében haltoltak előre. Az első csatát Ópis (görög névalak) alatt vívták, ott, ahol a Diyala beömlik a Tigrisbe, utána harc nélkül megkerülték Nabûkudurriuṣur „Méd-falát", és elfoglalták Sippart.

Mindenki ismeri azt a bibliai legendát, amely Dániel könyvében olvasható: Baltazár (=Bêlšaruṣur) király palotájában lakomázott, amikor a palota falán lángkézzel írott betűk tűntek fel, amelyek megjövendölték, hogy Babilon még azon az éjszakán elesik. A palotájában lakomázó despota alakja, aki képtelen megérteni az elkerülhetetlen pusztulását hirdető jeleket, az i. e. XIX. és XX. század demokratikus és forradalmi költészetében is gyakran szerepel.

Babilon elfoglalása a következőképpen történt: Nabûna'id visszatért Babilonba, és Bêlšarušurral együtt bezárkózott a fellegvárba. Mikor azonban a perzsa hadak Babilon falaihoz értek, harc nélkül kaput nyitottak előttük. Csak a palota-fellegvár udvaraiban került sor harcra. Nabûna'idot foglyul ejtették, és később az Irán keleti részén fekvő Karmaniába száműzték, ahol rangjának megfelelően bántak vele, Bêlšarušurt azonban megölték. Jellemző, hogy a perzsák védelmükbe vették a babiloni szent helyeket, és a kultusz gyakorlása egész idő alatt zavartalanul folyt. Amikor bizonyos idő múltán Kyros maga is ellátogatott Babilonba, felirat formájában kiáltványt szerkesztettek, amelyben Kyros felvette a babiloni királyok hagyományos címeit, és elítélte Nabûna'id „istentelen" uralkodását. Azokat az istenszobrokat, amelyeket Nabûna'id az ostrom előtt Babilonba szállíttatott, visszavitték eredeti helyükre. A perzsák teljes pártfogásukba vették a babiloni papságot.

A babiloni királyság formailag még fennállt egy darabig, ugyanis a perzsa uralkodók a babiloni királyi címet is megtartották. De a babiloni főnemesség hasztalan remélte, hogy a perzsa birodalomban vezető szerephez juthat. Babilonra adót vetettek ki, amely i. e. 500 körül évente több mint 30 tonna ezüstöt tett ki; még Egyiptom is kevesebbet fizetett (20 tonnát). Más tekintetben Babilonia gazdasági és belpolitikai élete alig változott, de lakosságának etnikai összetétele tarkább lett: megjelentek a kisázsiai, egyiptomi és iráni katonák és kereskedők; sok perzsa is letelepedett, és a babiloni földbirtokos rabszolgatartók számát gyarapította. A saját uralkodó osztály és a perzsa despotizmus kettős járma alatt nyögő néptömegek helyzete egyre rosszabbra fordult.

ÚJBABILONIA KULTÚRÁJA ÉS MŰVÉSZETE

Az újbabiloni építészetre jellemző a régi mezopotámiai építészeti hagyományok tiszteletben tartása: a templomok és paloták fehérre meszelt külső falait csak a bemélyedések és kiugrások váltakozása tagolta. Minden építkezéshez továbbra is vályogot használtak.

Újbabilonia kultúrájának nagyszerű emléke maga Babilon városa, amelyet ma már feltártak a régészek. A várost bizonyos távolságra fal vette körül, amely mögött menedéket találhatott a környék lakossága. Magát a több százezer lakosú várost igen magas és erős, kettős téglafal övezte, mely előtt árok és sánc húzódott. A várost két részre osztó Eufrátesz partjait kőpilléres híd kötötte össze. A városi erődök központja a fellegvár, paloták összefüggő rendszere volt, és részben a tulajdonképpeni városon belül, részben rajta kívül feküdt. Az egész várost átszelte a fehér és rózsaszínű kőlapokkal burkolt, egyenes „felvonulási út", mely az Ištar istennőnek szentelt északi kapunál kezdődött. Ezt a kaput bikák és mitikus szörnyek színes domborműves ábrázolásaival díszített kék csempék borították. Az út a fellegvár falai mentén Marduk templomának kerítésfalaihoz vezetett. E kerítés közepén emelkedett a templom óriási, 90 méter magas lépcsőzetes tornya, az „Êtemenanki" (a biblia legendás „Bábel tornya"). Az ilyen tornyok (ziḳḳuratu) minden babiloni városban elmaradhatatlan részei voltak a főisten templomának, és vagy háromemeletesre épültek a világ berendezésére vonatkozó mitikus elképzelések szerint (ég, föld és föld alatti vizek), vagy pedig hétemeletesre — valószínűleg a hét asztrálistenség tiszteletére. Az „Êtemenanki" torony hét, különböző színű emeletből állt, kis kék színű szentéllyel a tetején, a sarkain aranyozott szarvakkal; benne őrizték Marduk isten aranyszobrát.

Az a bibliai legenda, amely szerint isten büntetésből összezavarta az emberek nyelvét, mert „égig érő" tornyot merészkedtek építeni, szimbolikus értelmű: a fogoly judeaiak elítélik II. Nabûkudurriušur templomépítkezését. Egyúttal ez a legenda a maga módján igyekszik valahogy megmagyarázni, hogy Közel-Kelet e rendkívül fontos gazdasági, politikai és kulturális központjának lakossága miért volt már akkor olyan soknyelvű.

Az újbabiloni korszak képzőművészete az asszír képzőművészettől függött, de teljesen hiányzott belőle a király győzelmeinek dicsőítése, mely az utóbbit jellemezte. A kaputornyoknak és palota-

falaknak kerámikus reliefjei és sík frízei a szent állatok figuráinak száraz ornamentális reprodukciói csupán, a kőfaragó művészet alkotásai pedig a különböző istenségek jelképei előtti hódolatot örökítik meg. Az újbabiloni művészet technikája és kompozíciós elgondolása nagy szerepet játszott a perzsa uralom alatti elő-ázsiai művészet kialakulásában.

A babiloni irodalom egyes emlékeinek korát igen nehéz megállapítani, és nem tudjuk biztosan megmondani, hogy mely művek származnak az újbabiloni korból. Mindenesetre az újbabiloni korszakban buzgón másolták a régi írásos emlékeket, melyeket néha átszerkesztettek. Önállóan fejlődött a csillagászat, amelynek nagy befolyása volt a görög tudományra. A babiloni kultúra, tudomány, irodalom és művészet messze túlélte a babiloni birodalom bukását, és fontos alkotórészévé vált az emberiség ókori kultúrájának.

XXIII. FEJEZET

EGYIPTOM AZ I. E. XI—VI. SZÁZADBAN

Az i. e. XI—VI. században Egyiptom gazdasági és kulturális tekintetben továbbra is igen jelentős ország maradt. De a rabszolgatartó viszonyok további fejlődése következtében a társadalmi ellentétek annyira kiéleződtek, hogy a fáraók birodalmának katonai és politikai ereje elkerülhetetlenül megrendült. Ettől kezdve Egyiptom egyre gyakrabban került más államok fennhatósága alá.

Egyiptom történetében a XI—VIII. század (Manethón szerint a XXI—XXIV. dinasztia) az Újbirodalom folytatása volt. Lényegesen új vonások csak az i. e. VII—VI. században (a XXV—XXVI. dinasztiától) figyelhetők meg az ország társadalmi életében. Az addigra kialakult viszonyok jellemzők maradnak az i. e. V—IV. századra is, egészen a görög—makedón hódításig.

1. EGYIPTOM AZ I. E. XI—VIII. SZÁZADBAN

A TERMELŐERŐK. A CSERE

A termelőerők az i. e. I. évezred elején valószínűleg nem voltak sokkal fejlettebbek, mint az Újbirodalom idején. A XXII. dinasztia korából ránk maradt vastárgyak (például egy aranykarkötőbe foglalt vas-szem) még mindig meglehetősen silány minőségűek. Még a XXII. dinasztia alatt is használták a kovapengéjű sarlót, sőt sokkal később is előfordulnak ilyen szerszámok.

Mint már említettük, a vasnak számos előnye van, de olvasztásához és megmunkálásához több tüzelőanyag kell, mint a réz vagy a bronz olvasztásához, mert a vas magasabb hőfokon olvad, amellett csak felizzítva lehet kovácsolni. Ezért nem csoda, hogy Egyiptomban, ahol nem volt elegendő tüzelőanyag, a vas használata csak lassan terjedt el.

Igaz, a kornak bizonyos eredményei is voltak. A jármos eke a XXI. dinasztia korára már kiszorította a régi ekét. A lótenyésztés annyira fejlődött, hogy Egyiptom a lókiviteléről híres lett a környező államokban.

A XXI—XXII. dinasztia kora a csere fejlődése és a pénzforgalom növekedése tekintetében nagy előrelépést tett a korábbi időkhöz képest. A XX. és a XXI. dinasztia között Tanis (korábban Per-Ramses) alsó-egyiptomi város uralkodója olyan ügyesen kereskedett, hogy Föníciával egyedül Byblos városa vagy húsz hajóval bonyolította le a kereskedelmi forgalmat. Külföldi épületfa, egyiptomi föld, rabszolgák stb. vásárlása esetén a XXI—XXII. dinasztia alatt a fizetés rendszerint ezüstben történt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tárgyakkal vagy terményekkel való fizetés régi

módja teljesen megszünt volna; a csere azonban egyre inkább az áru- és pénzforgalom formáját vette fel.

Figyelemre méltó, hogy magas állású személyek temérdek fát, földet vásároltak és a földhöz rabszolgát. A templomi papság hallatlan mérvű uzsoratevékenységet folytatott. A pénzkölcsön még nem vált a kölcsön uralkodó formájává (a kamat igen magas volt), viszont a gabonakölcsön továbbra is mindennapos jelenségnek számított, s az adósságot kíméletlenül behajtották, még akkor is, ha az adóst koldusbotra juttatták.

EGYIPTOM A LIBYAI URALOM ELŐTT

Az i. e. XI. század elején Egyiptom felett ketten uralkodtak: a Tanisban székelő alsó-egyiptomi és a Thébaiban székelő felső-egyiptomi uralkodó.

Ebből az időből származik az a híres útleírás, amely azt meséli el, hogyan hajózott Wenamon Byblos föníciai városba, ahonnan fát hozott Amon templomi bárkája számára. (Az elbeszélést tartalmazó papirusz-kéziratot a moszkvai Állami Képzőművészeti Múzeumban őrzik.) A kudarcokban és megpróbáltatásokban bővelkedő utazás történetéből láthatjuk, hogy a föníciaiak megbecsülték ugyan az egyiptomi kultúra vívmányait, de Szíriában, Föníciában és Palesztinában már senki sem ismerte el Egyiptom hatalmát.

Maga az elbeszélés sem a felső-egyiptomi uralkodót — Ḥeriḥôrt, Amon főpapját —, sem Nesubanebḏed alsó-egyiptomi uralkodót még nem nevezi királynak. De ha felvették is a királyi címet, a déli uralkodó mindig megtartotta Amon főpapjának címét. Az ország feletti főhatalom formailag az északi király kezében maradt. Sőt nevében még a déli királyság területén is végeztek bizonyos építkezési munkálatokat, de a déli királyság valójában állam volt az államban.

Ez a helyzet a Nesubanebḏed által alapított XXI. dinasztia egész uralkodása alatt fennmaradt. Ḥeriḥôr egyes leszármazottai és utódai megelégedtek a főpapi címmel, mások pedig felvették a királyi címet.

Amon papsága délen uralkodó helyzetet foglalt el. Feltehető, hogy a templomok jelentősége másutt is megnövekedett. Így például az állami és jogi kérdések templomi jóshelyek révén történő eldöntése — ami azelőtt nem nagyon gyakran fordult elő — a papi jellegű déli királyságban majdnem kormányzási módszerré vált, s a XXII. dinasztia elején már nemcsak Thébaiban, hanem a tőle távol eső területeken is megszokott jelenség volt. Úgy látszik, hogy északon is erősödött a papság befolyása, ott azonban a katonai klikk volt a hangadó.

EGYIPTOM A LIBYAI URALOM ALATT

Mint láttuk, már III. (IV.) Ramses katonai kolóniákat szervezett libyai hadifoglyainak nagy tömegéből. A libyaiak nyomása Ramses utódai alatt sem szűnt meg. Ennek következtében az ország északi részét elárasztották a libyai katonai telepesek, akiknek élén vezérek álltak. Ezekből a vezérekből nomarchések lettek, és felzárkóztak a helyi papi arisztokrácia mellé.

Az egyik libyai hadvezér, név szerint Šošenḳ, a XXI. dinasztia utolsó tagjának uralkodása alatt oly nagy befolyásra és hatalomra tett szert, hogy csak ki kellett nyújtania kezét a trónért. Ő alapította meg a XXII. dinasztiát (az i. e. X. század közepén).

Egy ideig úgy látszott, hogy a libyai katonaság trónra jutott feje ismét a katonai vállalkozások útjára lép. De az egyiptomi hadsereg Palesztina elleni támadása Roboám (óhéber Rᵊḥaßᶜâm) judeai király uralkodása alatt (i. e. 930 körül) és Jeruzsálem kirablása nem volt egyéb portyázásnál. I. Šošenḳ utódainak hatalma még az országon belül is annyira meggyengült, hogy idegen területek tartós meghódításáról szó sem lehetett.

A libyai hadvezéreknek és a libyai hadseregnek uralmuk megszilárdítása érdekében eleinte még szükségük volt többé-kevésbé erős főhatalomra, később azonban a libyai arisztokrácia már nem érezte ennek hiányát. A következő libyai fáraók uralkodása alatt, az i. e. IX—VIII. században (XXII—XXIII. dinasztia) Alsó-Egyiptom számos kisebb-nagyobb államalakulatra hullott szét, amelyek élén libyai fejedelmek álltak. Maguk a libyai királyok a Nílus deltájának keleti részén elterülő Bubastist (görög névalak) választották székvárosuknak. Felső-Egyiptom északi részén a hatalmas hérakleuspolisi dinasztia uralkodott. Délen a papi királyság érintetlen maradt. De a XXII. dinasztia királyai kiverekedték, hogy a libyai trónörökösöket felvegyék Amon thébai főpapjai közé. Az i. e. VIII. században az egyik libyai királynő lett a déli királyság uralkodója. Ez felvette az „Amon felesége" régi címet, amelyet már az Újbirodalom néhány nőuralkodója is viselt.

Az ország feldaraboltsága természetesen akadályozta további gazdasági fejlődését. A gazdasági szükségszerűség — akárcsak korábban — ismét azt követelte, hogy Egyiptomot egyesíteni kell. Az ország egységének helyreállítását különösen a papi arisztokrácia szorgalmazta, amelynek érdekében állt a csere és a kereskedelem fejlesztése. A thébai teokratikus királyság politikája azt mutatja, hogy az egyiptomi papi arisztokrácia, a libyai hadvezérekkel ellentétben, Egyiptom egyesítésére törekedett.

AZ ELSŐ ETIÓP URALOM EGYIPTOM FELETT

Etiópia még az i. e. XI. század közepén behódolt az egyiptomi helytartónak, aki Ḥeriḥôrnak, Amon főpapjának volt a fia. Etiópia és Egyiptom viszonyáról az i. e. VIII. század közepéig nem sokat tudunk, mindaddig, amíg Etiópiában egy Kašta nevű erős király került trónra. Ő már igényt tartott a fáraó címre, de nincs nyoma annak, hogy uralma Egyiptom legdélibb határán túl terjedt volna. Utóda, Pianḫi uralkodásának 21. évében azonban már Felső-Egyiptom jelentős része, sőt maga Thébai is az etiópok birtokában volt.

Thébai szövetségre lépett az etiópokkal, mert ez a szövetség bizonyos előnyökkel kecsegtette. A „minden városok úrnője" azt remélte, hogy az etiópok révén legalább részben visszaszerzi korábbi helyzetét az országban. Etiópia fővárosa — a 4. zuhatagnál fekvő Napata — és néhány más etiópiai város kapcsolatot tartott fenn Thébaival. Az Újbirodalom idején Etiópiában bevezették és meghonosították Egyiptom fő pártfogó istenének, Thébai istenségének, Amonnak a kultuszát. A thébai papság könnyen szövetségre léphetett Etiópia uralkodó osztályával.

Egyiptom északi részén Tefnaḫt (Tnéphachthos[1]), Iseion[1] és Sais[1] városok uralkodója elhatározta, hogy szembeszáll a dél felől fenyegető támadás veszélyével. Az etiópok és a déli papi arisztokrácia elleni harcában „a libyaiak, a megbízható sereg" segítségére támaszkodott. Az etiópoknak nem kevésbé elszánt ellensége volt a „déli város" régi vetélytársa, Memphis város is, de ezúttal nem a papi arisztokráciáról volt szó, amellyel az etiópok északon is megértették egymást, hanem a város egyszerű polgárairól, a kézművesekről és a hajósokról.

A hadműveleteket Tefnaḫt indította meg, aki egész Északnyugat-Egyiptomot és Felső-Egyiptom egy részét is elfoglalta. Erre az ország középső részén fekvő Hermupolis (görög névalak) város helyi uralkodója elszakadt az etiópoktól. Az etióp király megparancsolta a felső-egyiptomi uralkodóknak és Egyiptomban állomásozó saját csapatainak, hogy vegyék ostrom alá Hermupolist, azonkívül Etiópiából az északiak ellen sereget küldött, amelyről kijelentették, hogy maga Amon küldte.

Az etiópok három csatában, szárazon és vízen egyaránt leverték az északiakat. Az etióp király éppen Amon legnagyobb ünnepére érkezett Thébaiba, részt vett az ünnepségeken, majd csapataival

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

Hermupolis alá hajózott, és a várost kő- és nyílzáporral, kiéheztetéssel megadásra kényszerítette. Az etióp sereg ezután valóságos diadalmenetben vonult Memphis felé; a közbeeső városok sorra megadták magukat a győzteseknek. Hermupolisban és más városokban a helyi kiskirály vagyonát és kincseit átadták a királyi kincstárnak, a raktárakban tárolt élelmiszereket pedig Amon thébai temploma kapta.

Memphis egyszerű lakosai elszántan ellenálltak a hódítóknak. Az etiópok kedveskedő szavakkal felszólították a város lakosait, hogy adják meg magukat, mire a kézművesek és hajósok megtámadták azt a csapatot, amely a felszólítást hozta. Memphist a védők a szárazföld felől jól megerősítették, a folyó felől pedig — úgy látszott — lehetetlen a partraszállás, mert a magas vízállás miatt az egész kikötő víz alatt állt. A város bővében volt az élelemnek, helyőrsége nyolcezer főből állt. De az etióp király az elöntött kikötőbe vezényelte hajóit, elfoglalta a kikötőt meg az ott horgonyzó hajókat, s aztán a folyó felől indított rohammal bevette a várost. A hódítók sok embert megöltek, sokat pedig fogságba hurcoltak. Az ostromot követő reggel a király gondoskodott arról, hogy a katonák ne fosszák ki a templomokat, felszólította a papokat, hogy foglalják el helyüket, majd gazdag áldozatot mutatott be Ptaḥ istennek. A városi kincseskamrák és élelmiszerraktárak tartalmát szétosztották Amon temploma és a helyi istenségek templomai között. Más északi városok papjainak sem volt okuk arra, hogy haragudjanak az etióp királyra. Memphis eleste után már nagyon kevesen gondoltak ellenállásra. A városok kitárták kapuikat, a fejedelmek meg a magas állású hivatalnokok mindenfelől özönlöttek, hogy alázatukról biztosítsák a hódítót, és elhalmozzák ajándékokkal. Köztük volt a minden hatalomtól megfosztott Osorkón (görög névalak) libyai király is Bubastisból. Tefnaḫt a nehezen megközelíthető, mocsaras tengerpartra menekült, de még ott is arra kényszerült, hogy egy etiópiai hadvezér meg egy pap jelenlétében felesküdjék az új fáraóra.

Ilyenformán tehát győzelmet aratott az etiópokkal szövetségre lépett thébai papi arisztokrácia. De északon az etióp hódítás nem bizonyult tartósnak. Bakenrenefet (görög Bóchoris), Tefnaḫt fiát, aki Manethón királylistáján egyedül képviseli a XXVI. dinasztiát, a memphisi papság elismerte királynak (legalábbis uralkodásának hatodik évéig). Annak viszont semmi nyomát nem találjuk, hogy Thébaiban is elismerték volna.

Tefnaḫt és Bóchoris a görög—római hagyomány szerint olyan királyok voltak, akik a népet pártfogolták: Tefnaḫt a nép előtt oly gyűlöletes udvari pompa helyett jobban szerette az egyszerű tábori életet, a „bölcs Bóchoris" pedig harcolt az adósrabság ellen. Valóban, amennyire megítélhetjük, Tefnaḫt, e fáradhatatlan harcos, főként a katonákra és az egyszerű városlakókra támaszkodott. Sajnos, e két fáraó uralkodásának idejéből alig maradt ránk valami egyiptomi emlék.

2. A RÉGI ETIÓPIA

Az i. e. VIII. század közepén Etiópia már erős állam volt, hiszen maga alá tudta gyűrni Egyiptomot. Felmerül a kérdés; milyen volt Etiópia történelmi fejlődése az előző évszázadok során?

ORSZÁG ÉS LAKOSSÁG

„Kûš országa", ahogy a régi egyiptomiak nevezték, Felső-Egyiptom természetes folytatása; termékeny földsáv, amely a Nílus mentén az északi 1. zuhatagtól a Fehér- és a Kék- Nílus déli egyesüléséig terjed. Ehhez a sávhoz oázisok és sztyeppek csatlakoznak, amelyeket az ókorban nomád és félnomád törzsek laktak. Jelenleg e terület északi része — az 1. zuhatagtól a 2.-ig — a tulajdonképpeni Egyiptom területéhez, többi része pedig Szudánhoz tartozik.

A Nílus, miután elhagyja a sztyeppet, keskeny völgyben tör magának utat a tengerhez való kijutást akadályozó hegyek között, és ezen a szakaszán hat vízesést alkot. A termékeny földsáv csak egészen délen, Meroé (görög névalak) vidékén és szomszédságában szélesebb. Itt az éghajlat nedvesebb, mint Etiópia más részein.

A lakosság — akárcsak Egyiptomban — közvetlenül a Nílus mentén telepedett le. A környező sztyeppeken és gyér oázisokon nomád állattenyésztő törzsek laktak, és időnként be-betörtek a keskeny termékeny földsávra, ahol letelepedett földművelők éltek.

Etiópia rendkívül szegény földművelésre, állattenyésztésre és kertészkedésre alkalmas földben. Majdnem mindig kenyérhiánnyal küzdött, mégis az ókor egyik leggazdagabb országának hírében állt, mert bővelkedett mindenféle ásványkincsekben, elsősorban aranyban. Az aranyat a Nílus völgyétől keletre fekvő úgynevezett Arab-sivatag száraz, napégette völgyeiben és szakadékaiban bányászták. Ugyanott drágaköveket és féldrágaköveket is találtak. Az országnak ezüstje, reze és vasa is volt. A távoli déli területekről Etiópián keresztül jutott Egyiptomba az elefántcsont, a sokféle értékes vadbőr, az illóolajakat tartalmazó növények sokasága, az ébenfa stb.

Etiópia meglehetősen elszigetelve élt a külvilágtól. Északon Egyiptom zárta el előle a Földközi-tengerhez vezető kijáratot; délen a trópusi Afrika mocsarai és erdőségei kezdődtek; nyugaton és keleten pedig lakatlan sivatagok terültek el. Az elszigeteltséget még növelték a nílusi vízesések, amelyek az országot különálló, egymással gyér kapcsolatban álló területekre osztották.

Antropológiai szempontból Etiópia lakosai sötétebb bőrszínükben és élesebb negroid vonásaikban különböztek az egyiptomiaktól. Meroé királyságnak az időszámításunk elejéről származó feliratai az egyik kusita nyelven íródtak, amely valószínűleg a régi Etiópia uralkodó nyelve volt.

ETIÓPIA AZ I. E. IV—II. ÉVEZREDBEN

A IV. évezred folyamán az egész Nílus-völgyben — a deltától a 2. zuhatagig — alapvonásaiban azonos kultúra uralkodott. Ebben az időben jelentek meg az első rézszerszámok (fejszék, árak stb.).

A IV. évezred végétől kezdve Egyiptom olyan gyors ütemben fejlődött, hogy messze maga mögött hagyta déli szomszédját. Az etióp törzsek nem tudtak egységes öntözőhálózatot teremteni. A földművesnek és az állattenyésztőnek még nem volt termékfeleslege, ennélfogva még nem jöttek létre az osztálytársadalom és az állam kialakulásának feltételei. Etiópia viszonylagos elmaradottságának másik oka az lehetett, hogy a délről behatoló pásztorkodó törzsek összekeveredtek a helyi lakossággal, és gátolták az ország általános fellendülését. Mindenesetre az a kultúra, mely az i. e. IV. és III. évezred határán az ország ősi kultúrájának helyébe lépett, annál jóval szegényesebb és kezdetlegesebb volt.

Akkortájt még egy másik körülmény is lassította az ország fejlődését. Az egyiptomi II. dinasztia uralomrajutása utáni időkből olyan adatok maradtak ránk, amelyek szerint az egyiptomiak rablóhadjáratot viseltek az Elephantinétől délre eső területek ellen. Ezek az állandó rablóvállalkozások természetesen akadályozták az etiópiai társadalom normális fejlődését. Mégis, az egyiptomi feliratok alapján megállapítható, hogy az első egyiptomi hadjáratokat követő négy-öt évszázad alatt Etiópiában lényeges változások történtek. Törzsszövetségek alakultak ki, melyek élén közös vezér állt. Így az *irṯet* és a *seṯu* törzseknek közös vezérük volt, és később a *wawat* törzsek is csatlakoztak ehhez a törzsszövetséghez.

Az Óbirodalom végén, I. Merenrê és II. Pepi fáraók uralkodása alatt az egyiptomiak megkezdték Észak-Etiópia határvidékeinek meghódítását, ami aztán a fáraók hatalmának ideiglenes hanyatlása miatt abbamaradt.

Miután Egyiptom az i. e. III. és II. évezred határán ismét egyesült, a XI. és főleg a XII.

dinasztia fáraóinak uralkodása alatt az egyiptomiak ismét megkezdték etiópiai hadjárataikat. Több hadjárat következtében, amelyek közül legfontosabbak III. Senwosret hódító expedíciói voltak, a 2. zuhatagig az egész ország Egyiptomhoz került, és minden változtatás nélkül kiterjesztették rá a bonyolult és szerteágazó egyiptomi közigazgatást. Az egyiptomiak abban az időben rendszeresen vittek ki Etiópiából rabszolgákat, állatokat és különösen aranyat. Az egyiptomi hatalom adó, sarc és közvetlen rablás útján szerezte meg mindazt, amire szüksége volt. De azért

A kermai temetkezések. Az ásatások látképe
I. e. II. évezred eleje

a csere sem szűnt meg; az etiópiai sírokban találtak tükröket, nyakékeket és amuletteket, amelyek vitathatatlanul Egyiptomból származnak. Az egyes sírokban talált tárgyak mennyisége és értéke különböző, ami arra vall, hogy a helyi törzseken belül már bizonyos rétegeződési folyamat indult meg. Észak-Etiópia fejlődése jórészt azért akadt meg, a Középbirodalom idején, mert az egyiptomi rabszolgatartó arisztokrácia kirabolta az országot.

Másként alakult a fejlődés Etiópiának azon a részén, mely a Nílus 2. zuhatagától délre terült el. Ez a fejlődés legjobban a 3. zuhatag vidékén létesült Kerma nevű település példáján mérhető le. Itt, a dél felé vivő víziút és karavánutak mentén a Középbirodalom korában valószínűleg egyiptomi kereskedelmi telep állott. A kermai temetőben a sok kis sír mellett nagy sírok is vannak — ezek a rendelkezésünkre álló adatok szerint a törzsfők családi vagy nemzetségi sírboltjai. Az egyik ilyen sírbolt alapterülete 635 m². A törzsfő és felesége körül még körülbelül százan vannak eltemetve, valószínűleg a törzsfő háznépe vagy rabszolgái, akiket uruk temetésekor nyilván megöltek. A sírokban talált marhacsontvázak arra vallanak, hogy a temetési szertartással egyidejűleg gazdag áldozatokat mutattak be. A kerámika nagyon változatos. Egyes helyi készít-

ményű edények igen finom kivitelűek, és azt mutatják, hogy a fazekastechnika magas fokon állt. A fából, bőrből, aranyból, rézből, és elefántcsontból készült tárgyak arról tanúskodnak, hogy Etiópiának nagyon ügyes kézművesei voltak. Meglehetősen sok az idegenből hozott tárgy is, ami a csere fejlődését mutatja.

Egyiptom és Észak-Etiópia kapcsolata akkor sem szűnt meg, amikor a Középbirodalom végén az egyiptomi állam meggyengült. Egyiptom befolyása úgy látszik még a hyksós hódítás

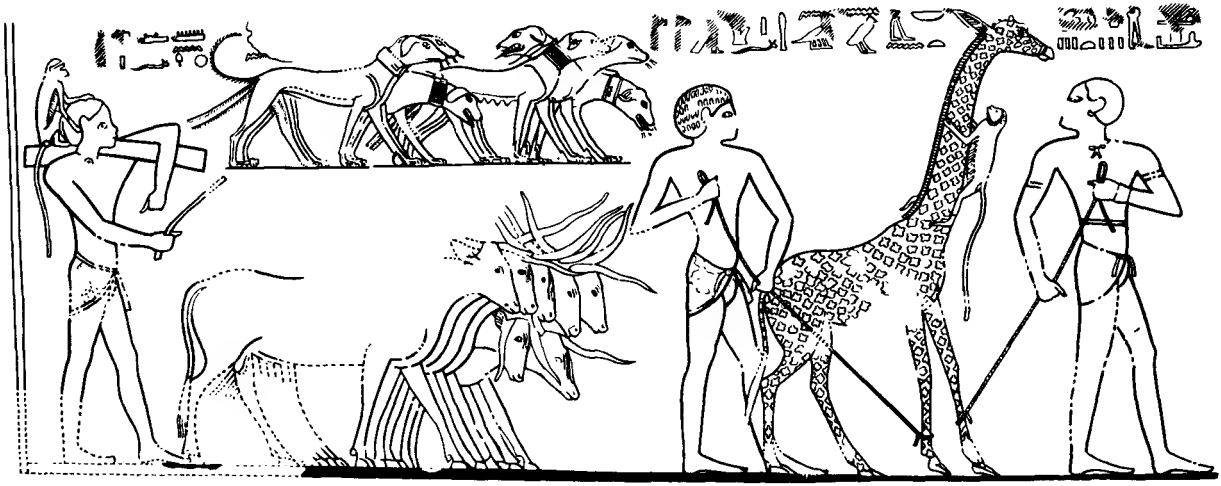

Etiópia lakosai ajándékokat hoznak a fáraónak
Thébai sírі falfestmény. XVIII. dinasztia

idején is elég erős volt. Később az egyiptomiakat valószínűleg nemcsak kikergették a 2. zuhatagtól délre elterülő vidékről, hanem sokat meg is öltek közülük. Mindenesetre kermai településüket tűzvész semmisítette meg.

Mindezek az események lényeges változásokat idéztek elő Etiópia társadalmi rendszerében. A külső és belső háborúk során egyes katonák és törzsfőnökök meggazdagodtak, amiről a sírokban talált tárgyak is tanúskodnak. Az etiópiai törzsfőnökök hatalmának növekedésére következtethetünk egy nagy építménynek, az areikai „várnak" maradványaiból is. Az építményen világosan meglátszik az egyiptomi építőművészet befolyása. Egyes etiópiai törzsfők átvették a fáraók hatalmi jelvényeit.

Etiópia széttagoltsága és elmaradottsága az Újbirodalom korában igen megkönnyítette az egyiptomiaknak, hogy ezt az országot leigázzák. Igazgatását külön helytartóra bízták, aki a „Kûš királyfia" címet viselte. A fáraóknak azonban nem egy felkelést kellett leverniük, amíg véglegesen meg tudták szilárdítani hatalmukat egészen a Nílus 4. zuhatagáig. Etiópiában ugyanolyan szigorúan centralizált közigazgatást szerveztek, mint Egyiptomban. Az egyiptomi fáraók által bevezetett igazgatási rendszert később az etióp dinasztiák királyai is átvették, és ennek nagy szerepe volt államuk kialakulásában.

A törzsfőnökök is részt vettek az ország igazgatásában; segítettek az egyiptomiaknak saját véreik kizsákmányolásában, behajtották az adót és beszolgáltatták a fáraó udvarának. A beszedett adó jelentős része természetesen az adószedők kezében maradt, elősegítette meggazdagodásukat és befolyásuk növekedését. A fáraók mindenképpen igyekeztek megnyerni és engedelmes eszközükké tenni a helyi arisztokráciát, hogy ily módon megkönnyítsék a helyi lakosság kizsákmányolását. Ebből a célból a törzsfőket, de még inkább gyermekeiket vagy közeli rokonaikat felvették az egyiptomi helyőrségekbe, sőt udvarukba vitték, ahol egyiptomi nevelésben részesültek.

A fokozatos hódítással egyidejűleg egyiptomi katonák, hivatalnokok, papok és kézművesek mentek Etiópiába, hogy még jobban megszilárdítsák az egyiptomi uralmat, és kiaknázzák az ország természeti kincseit.

A II. évezred közepéig Etiópia kizárólag nyersanyagszállító ország volt, de később Egyiptom az etiópiai kézművesek egyes készítményei — edények, bútorok, kocsik és fegyverek — iránt is érdeklődni kezdett. A kézműves termékeket és az aranyat Észak-Etiópia, az állatokat pedig Dél-Etiópia szállította, mert arrafelé voltak a legnagyobb legelők, és a nomád állattenyésztés is ott maradt fenn legtovább.

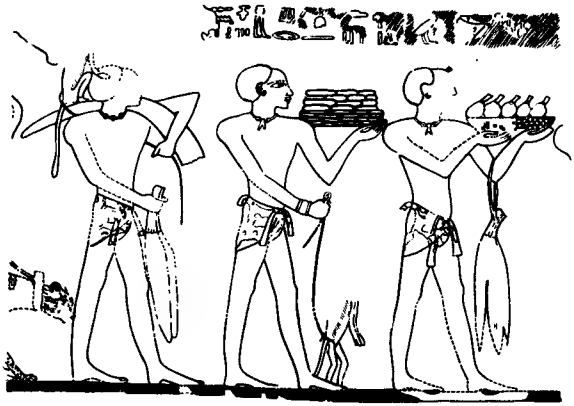

Etiópia lakosai ajándékokat hoznak a fáraónak
Thébai síri falfestmény. XVIII. dinasztia

A XIX. és a XX. dinasztia alatt, amikor a fáraók despotikus hatalmának meggyengülése folytán a 3. és a 4. zuhatag közti területek függetlenek lettek, Észak-Etiópia még mindig egyiptomi uralom alatt állt, s az i. e. XI. században Ḥeriḥôr thébai főpap birtokaihoz tartozott. Az egyiptomiak igazgatási rendszerének és kultúrájuknak óriási befolyása volt a helyi lakosságra, elsősorban a nemzetségi arisztokráciára, amely az idegen befolyás tevékeny közvetítője lett.

Az egyiptomi vallás erősen hatott az etiópiai társadalom felső rétegére. Az etiópiai fáraók később azt állították magukról, hogy ők az ősi egyiptomi vallás — elsősorban az Amon-kultusz — hagyományainak igazi ápolói.

A NAPATAI KIRÁLYSÁG

Az i. e. X. és IX. század határán vagy valamivel korábban a déli vízesések vidékére a libyaiakkal valószínűleg rokon nomádok hatoltak be a nyugati sivatagból. Vezéreik leszármazottai nemsokára felvették a fáraók címeit. Piramis alakú síremlékeik Napata környékén vannak (ezt a várost még a XVIII. dinasztia idején alapították a 4. zuhatagnál). Napata lett az etióp állam fővárosa, mert kedvező földrajzi fekvése folytán ellenőrzése alatt tarthatta a déli országokba vezető útvonalakat és a keleti hegységek völgyeiben folyó aranybányászatot. Ennek az ország déli részén fekvő befolyásos központnak a kialakulását az is magyarázza, hogy éppen a déli területek voltak azok, amelyek már rég lerázták magukról az egyiptomi jármot. Valószínű, hogy az ott lakó törzsek egyesítése hosszú harc eredménye volt. Az i. e. VII—VI. században az etiópiai királyokat még a harcosok gyűlése választotta, bár a papságnak nagy befolyása volt a választásra. Tehát abban az időben még szívósan tartották magukat a katonai demokrácia maradványai.

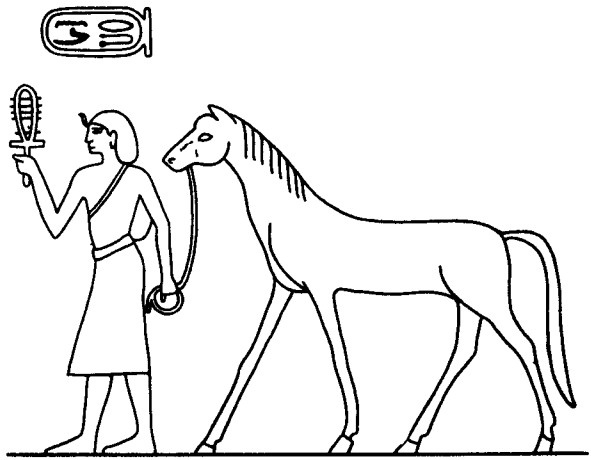

Nemaret, Hermupolis kormányzója lovat hoz ajándékul Pianḫi etióp fáraónak
Pianḫi sztéléjének domborműveiből. I. e. VIII. század

Nehéz megmondani, ki volt az a törzsfő, akinek sikerült uralma alatt egyesítenie az or-

ságot. Annyi azonban bizonyos, hogy az i. e. VIII. században Kašta és utóda, Pianḫi alatt már megvolt a napatai királyság, amely az 1. és a 6. zuhatag között az egész Nílus-völgyet és a környező területeket is magában foglalta. Kašta Egyiptom déli nomosaiba is behatolt. Elég befolyása volt ahhoz, hogy III. Osorkón fáraó lányát, Amon thébai főpapnőjét saját lányának örökbefogadására kényszerítse, s ily módon ráruházztassa ezt a magas papi méltóságot.

I. Pianḫi uralkodása alatt Etiópiának nemcsak a nagyszámú helyi törzset sikerült leigáznia, hanem ideiglenesen még Egyiptomot is uralma alá vetette. De a következő etióp királynak, Šabâkának (i. e. VIII. század vége) újból meg kellett hódítania Egyiptomot. Akkor az etiópok

A napatai királyi piramisok látképe
I. e. VI. század

a deltától a 6. zuhatagig az egész Nílus-völgyet egyesítették uralmuk alatt, és fontos szerepet játszottak a kor politikai eseményeiben, amikor Asszíria a Földközi-tenger egész keleti medencéjét fenyegette. De az asszíroknak az i. e. VII. század első felében sikerült kiűzni az etiópokat Egyiptomból.

Etiópia későbbi történetéről keveset tudunk. Az etióp királyok még egy ideig a fáraói trón jogos örököseinek tekintették magukat, és viselték a „mindkét föld uralkodója" címet.

A XXVI., úgynevezett saisi dinasztia fáraóinak újabb — bár rövid ideig tartó — megerősödése véget vetett az etióp királyok Egyiptomra támasztott igényeinek. Ugyanakkor kudarcot vallottak az egyiptomiaknak egyes olyan kísérletei, hogy Észak-Etiópiában helyreállítsák uralmukat, és Kambysés (görög névalak) perzsa király Napata ellen tervezett hadjárata sem járt sikerrel. Egyiptom és Etiópia között kiéleződött a viszony, kulturális kapcsolataik is meggyengültek. Az etióp állam délen és délkeleten terjeszkedett, s az i. e. IV. században uralma a mai Etiópia (Abesszínia) északnyugati részéig terjedt.

Az i. e. VI. század végén vagy a IV. században (erre vonatkozóan eltérőek a vélemények) az állam fővárosát Napatából a délebbre fekvő Meroéba helyezték át. Ez a város az 5. és a 6. zuhatag között épült, földművelésre és különösen állattenyésztésre alkalmas, nagy kiterjedésű és termékeny sztyeppeken. Amellett arrafelé voltak a legfontosabb vasolvasztó központok, márpedig a vas iránti kereslet abban az időben egyre jobban növekedett. Később — már időszámításunk kezdete után — Etiópiában magas fokú, sajátos kultúra fejlődött ki; önálló betűírása is volt, melyet az egyiptomi úgynevezett demotikus írás jelentős leegyszerűsítése révén teremtettek meg. Etiópia későbbi gazdasági, politikai és kulturális fejlődése egyre szorosabban összefonódott a környező kusita, berber és néger törzsek történetével.

A rabszolgatartó Etiópiában kialakult és az egyiptomi műveltség hagyományait ápoló kultúra még az i. sz. I. évezredben is élt.

3. EGYIPTOM AZ ETIÓP ÉS A SAISI KORSZAKBAN (KÉSŐI BIRODALOM)

A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE. VASSZERSZÁMOK

Egyiptom az i. e. VII—VI. században (XXV—XXVI. dinasztia) a termelőerők fejlődésének új korszakába lépett. A vasat, amely azelőtt ritkaságszámba ment, sőt szinte nemesfémnek számított, most már szerszámok készítésére használták fel. Egyes kutatók véleménye szerint azokat a különféle vasszerszámokat (vésőket, fűrészeket, reszelőket, fúrókat), amelyeket Thébaiban egy asszír típusú sisakkal együtt találtak, nem egyiptomiak hagyták hátra, hanem asszír fegyverművesek (a XXV. dinasztia korában az asszírok ugyanis elfoglalták ezt a várost). Viszont a deltától nyugatra, Naukratis (görög névalak) görög városban is felfedezték régi vasfeldolgozó műhelyek nyomait, és vasszerszámokat is találtak az i. e. VI. századból származó rétegekben. A XXVI. dinasztia alatt az egyiptomi hadseregben sok görög zsoldos szolgált, s ezek vasfegyverei szükségszerűen hatással voltak az egyiptomi katonák fegyverzetére. A kutatók szerint i. e. 600 tájáról származik egy rézmarkolatú vékony vaskés; a vasanyaggal való takarékoskodásból arra következtetnek, hogy a vas akkoriban elég drága volt. De bizonyos, hogy Egyiptomban a XXVI. dinasztia alatt egyre jobban terjedt a vas használata. Már a XXV. dinasztia alatt vagy nem sokkal utána voltak olyan családok, amelyekben a „vaskészítés" — t. i. vastárgyak készítése — apáról fiúra szállt. Valószínűleg a vas általános elterjedése magyarázza, hogy a XXVI. dinasztia alatt a szobrászok előszeretettel használták a kemény kőzeteket.

(Asszír?) vas- és bronztárgyak Thébaiból
I. e. VII. század

Úgy látszik a rézből több volt, mint azelőtt. A Késői Birodalom korától kezdve nagy számban készültek azok a bronzból öntött istenszobrok, amelyekből olyan sok látható a mai múzeumok egyiptomi régiséggyűjteményeiben.

A XXVI. dinasztia korában kezdődött meg az ún. egyiptomi fajanszból készült, kitűnő minőségű tárgyak nagybani előállítása. Ez a fajansz színes üvegzománccal bevont porcelánhoz hasonló anyag.

A RABSZOLGASÁG FEJLŐDÉSE ÉS A TÁRSADALOM SZERKEZETE

Ebben az időben a szabadok és a rabszolgák közötti társadalmi határ élesebb volt, mint azelőtt. A régi *nemḥu* szót, amely „egyszerű ember"-t jelentett, most már a szabadokra alkalmazták a *bak* („rabszolga") szóval szemben.

A templomok műhelyeiben, akárcsak régen, most is rabszolgák és rabnők dolgoztak. A magánszemélyek adták és vették a rabszolgákat. Tudomásunk van arról, hogy valaki 218 g ezüstért vásárolt rabszolgát; a tanult rabszolgáért kétszer-háromszor ennyit fizettek.

A XXVI. dinasztia korából viszonylag sok olyan okirat maradt ránk, amely arról szól, hogy valaki eladja magát rabszolgának. Az ügyletet rendszerint ezüstben kötötték. Ha valaki eladta magát rabszolgának, ennek természetesen nyomorúságos helyzete volt az oka.

Olyanok is akadtak, akik azért lettek rabszolgává, hogy így fizessék meg azt a segítséget, amelyet reménytelen nyomorukban valakitől kaptak. Aki rabszolgának adta el magát, az „örök időre" lemondott a szabadságról mind a maga, mind gyermekei nevében. De tudunk olyan

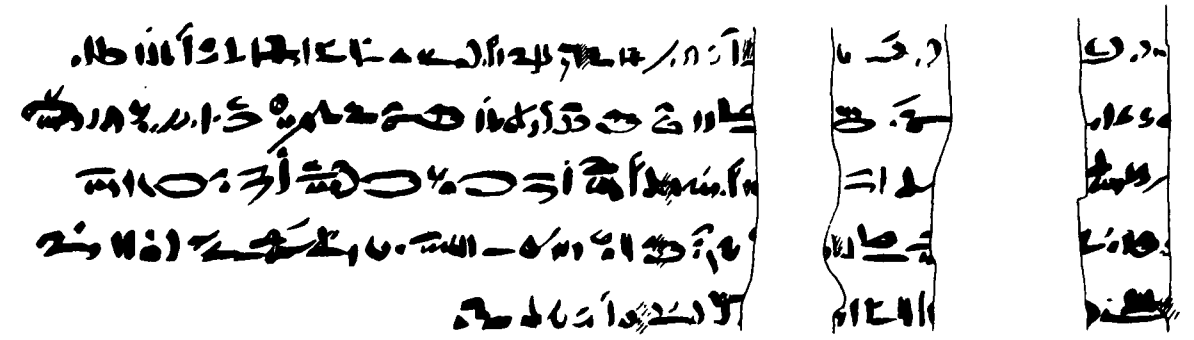

Megegyezés rabszolgának való öneladásról
Démotikus papirusz. XXVI. dinasztia

esetről is, hogy az eladási ügyletet öt év múlva megújították. A rabszolgaság nem volt akadálya annak, hogy az önmagát eladó némi tulajdont szerezzen, bár mindazt, ami a rabszolgáé volt, egészen a „hátán levő ruháig", a gazda tulajdonának tekintették.

Előfordultak olyan ügyletek is, hogy valaki „fiúnak" adta el magát. A „fiút" ezüstért vásárolták a várható leszármazottakkal és mindazzal együtt, ami az illető birtokában volt, vagy amit utóbb szerezhetett. Az, aki így eladta önmagát, „atyja" hatalma alá került, gyermekeit pedig a vevő gyermekei „gyermekeinek" nyilvánították. Ily módon a „fiú" ingyen munkaerőként dolgozott a vevő számára.

Mindez a szabad rétegek elnyomorodását mutatja. A pénzgazdaság fejlődése feltétlenül fokozta a szabad lakosság tömegeinek elnyomorodását. Ebben nem kis része volt az uzsorának, amely kétségtelenül létezett abban a korban, bár a ránk maradt adatok alapján nehéz megállapítani, mennyire volt elterjedve.

Az egyiptomi lakosság jelentős része továbbra is függő helyzetben volt azokban a körzetekben és falvakban, melyek a kincstárhoz, a templomokhoz, Amon thébai „feleségéhez" és a főnemességhez tartoztak. Ha egy körzetet vagy falut átadtak valamely templomnak, akkor vele együtt az embereket, nyájakat és vagyontárgyakat is átadták.

Egyes adatok szerint a „királyi" emberek, vagyis a földművesek az i. e. VII. század elején adót fizettek a királyi kincstárnak.

Fel kell tételeznünk, hogy a kézművesek helyzete korántsem volt irigylésre méltó. Feltűnő, hogy a kézművesek halotti emlékeinek száma erősen megcsappant, és majdnem teljesen kivesztek a kézműves-papok.

A fáraói hatalom a rabszolgatartókat, a nemességet (elsősorban a papi nemességet) pártfogolta, és mit sem törődött a szabadok tömegeinek helyzetével. Ennek következtében az állam egyre inkább gyengült.

A XXVI. dinasztia alatt az egyiptomi katonák főként libyai származásúak voltak. Herodotos, az i. e. V. századbeli görög író szerint minden harcosnak 12 arura, vagyis 3,28 hektár nagyságú parcellája volt. Ez után nem kellett adót fizetni. Ugyancsak Herodotos írja, hogy a királyi

testőrségbe évente 2000 katonát hívtak be, akiknek e szolgálatért további bőséges gabona-, húsés boradag járt. Herodotos 410 000 katonáról beszél, de ez a szám valószínűleg túlzott.

A XXVI. dinasztia legfontosabb katonai támaszát az egyre fokozódó társadalmi rétegeződés és a néptömegek növekvő elégedetlensége közepette a külföldi zsoldosok képezték: elsősorban görögök és kariaiak (a Kisázsia délnyugati részén fekvő Karia[1] lakosai), továbbá szíriaiak és palesztinaiak.

A helyi arisztokrácia gerincét továbbra is a nomarchések és a városok uralkodói alkották, akiket vagy a király nevezett ki, vagy apjuktól örökölték méltóságukat. Egyes nomarchések hatalma néha jóval messzebb terjedt közvetlen birtokuk határainál. Templomokat nemcsak a király, hanem a nomarchések és a társadalom felső rétegének tagjai is építettek. Néha a nomarchések régi szokás szerint a helyi papság fejének címezték magukat. A hivatali nemesség egyéb tagjai címükből ítélve nem sokban különböztek elődeiktől: volt legfőbb hivatalnok, főkincstárnok, voltak kincstári elöljárók, munkavezetők, katonai parancsnokok, a nagy kamara bírái stb. Különleges helyzetet foglaltak el a görög zsoldoscsapatok egyiptomi parancsnokai, továbbá a királyi hajók kapitányai; a görög zsoldos hadsereg és a flotta a késői egyiptomi államhatalom igen fontos támasza volt.

A PAPSÁG ÉS A TEMPLOMI GAZDASÁGOK

A legtöbb főrangú hivatalnoknak papi címe is volt, vagy legalábbis papí címmel rendelkező apától származott. A legtöbb papból persze nem lett főhivatalnok. A papok fiai igen gyakran maguk is papok voltak, bár fő foglalkozásként gyakran polgári tisztséget viseltek. A főnemesség törtetett a papi tisztségek után, amelyek kézzelfogható előnyöket biztosítottak viselőik számára. A papi méltóság azt jelentette, hogy az illető megkapta használatra a templomi vagyon egy részét, s földparcellához vagy élelmiszer-javadalmazáshoz jutott. Néha elkeseredett harc folyt egy-egy papi tisztség megkaparintásáért. A papi tisztségeket a velük járó gabona-, hús-, baromfi-, zöldtakarmány-, olaj-, bor-, sör-, szövet- és egyéb javadalmazással együtt viselőjük ezüstért eladta. Gyakran jövedelmező papi tisztségeket megvesztegetés céljából arisztokratáknak is felkínáltak.

A templomok óriási földtulajdonnal rendelkeztek; nemcsak a templomok közelében voltak parcelláik, hanem az ország távoli részeiben is. A királyi udvar tovább növelte ezeket a birtokokat. A templomok nagy kiterjedésű földet bérbe adtak. A templomi földet birtokosa örökül hagyhatta, elajándékozhatta, felparcellázhatta, akár el is adhatta. A templomoknak különféle műhelyeik is voltak.

Bár a templomoknak óriási ingó és ingatlan vagyonuk volt, az állam még jószágot, baromfit, tüzelőanyagot, gabonát stb., továbbá nagy mennyiségű ezüstöt is juttatott nekik. Igaz, nem minden templom élvezett adómentességet, de tudunk olyan esetekről, amikor elegendő volt, ha a papság kijelentette: a templom elhanyagoltságának az adó az oka — erre az adófizetési kötelezettséget nyomban eltörölték. A XXVI. dinasztia uralkodásának közepéről fennmaradt egy királyi rendelet, amely a memphisi templomnak átadott körzetet mindenfajta állami munkakötelezettség alól mentesíti. A XXVI. dinasztia végén a thisi[1] nomarchéstől elvették a révforgalomból származó vámjövedelmet, és átadták a templomnak, sőt valószínűleg ugyanez történt azzal a jövedelemmel is, amely a szomszédos sivatagban fekvő oázissal folytatott kereskedelemből származott.

Elképzelhető, hogy ilyen körülmények között milyen nagy hatalma volt a papságnak.

A templomoknak az ország gazdasági életében betöltött óriási szerepét az is mutatja, hogy vezető helyet foglaltak el a pénzforgalomban. Bizonyos kincstárak arról voltak híresek, hogy finom minőségű ezüstöt hoztak forgalomba. A XXV. dinasztia végén és a XXVI. dinasztia elején

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

nagy hírnévnek örvendett Harsaphés hérakleuspolisi isten kincstára. A XXVI. dinasztia elejétől kezdve a thébai kincstár ezüstjét is kezdik emlegetni. Később, a perzsák uralma alatt Thébaiban „Ptah kincstárának" — vagyis a memphisi templomi kincstárnak — ezüstje volt forgalomban.

Abból a tényből, hogy Thébaiban hérakleuspolisi ezüstöt használtak, Felső-Egyiptom pénzforgalmának bizonyos egységére következtethetünk. Ennek ellenére mégsem lehet azt állítani, hogy az ország déli és északi része között nagyon szoros kapcsolat állt fenn. Hogy a thébai területnek még az ország középső részével is csak laza üzleti kapcsolata volt, mutatja például az, hogy az üzleti levelezés tekintetében a XXVI. dinasztiának csaknem egész uralma alatt különbség figyelhető meg közöttük. Az i. e. IV. század utolsó harmadánál korábbi időkből származó görög pénzleleteket — azokból is keveset — majdnem kizárólag Alsó-Egyiptomban találtak; Thébaiban és tőle délre ilyen leletek nem kerültek elő. A pénzforgalomnak a XXVI. dinasztia alatti fejlődését nem szabad eltúloznunk. Az ezüst mellett a gabonát is gyakran használták még csereeszköznek.

A MÁSODIK ETIÓP HÓDÍTÁS

Šabâka etióp fáraó, aki az i. e. VIII. század végén újból meghódította Egyiptomot, Manethón szerint elfogta és elevenen megégette Bóchorist.

Taharka, Šabâka második utóda, aki i. e. 689-ben lépett trónra, szemléltető jelét adta annak, hogy az etióp királyi hatalom mennyire kedveli a thébai papságot: Amon főtemploma előtt 6—6 oszlopból álló oszlopsort emeltetett; mindegyik oszlop 21 méter magas volt. Taharka kérlelhetetlen ellensége volt az asszír birodalomnak, de tervei meghiúsultak. Az akkor hatalma tetőpontján álló Asszíria időszerű és fontos feladatának tekintette Egyiptom meghódítását. Taharkának i. e. 674-ben még sikerült megakadályoznia, hogy az asszírok Egyiptom szívébe behatoljanak. Aššurahiddin asszír király azonban i. e. 671-ben újabb támadást indított, s noha Taharka keményen védekezett, az asszírok elfoglalták és kifosztották Memphist. A győztesek azonban meghagyták helyükön az északi nomarchéseket. Minthogy az Egyiptomban hagyott asszír erők nem voltak jelentősek, az etiópok megkísérelték a visszatérést. Alsó-Egyiptomban azonban úgy látszik elég hidegen fogadták őket. I. e. 667-ben Aššurbânaplu asszír királynak (Aššurahiddin utódának) csak egy csatát kellett megnyernie ahhoz, hogy az etiópok visszavonuljanak délre. Amikor az egyiptomi nomarchések egységeivel megerősített asszír hadak közeledtek, Taharka elhagyta Thébait, de a Nílus túlsó partján megállt.

Egyes északi uralkodók, köztük a legbefolyásosabb Nekao (görög névalakja Nekós) is — Sais és Memphis ura — tárgyalni akartak Taharkával. Erre a kockázatos lépésre valószínűleg a súlyos asszír járom ellen harcoló egyszerű emberek rendkívüli felháborodottsága kényszerítette őket. De az asszírok elfogták futáraikat, majd utána Nekaót és egyik társát láncraverve Asszíriába szállították. Feltűnő, mennyire másként bántak az asszírok az északi városok egyszerű lakosságával és az összeesküvők fejével, egy uralkodóval. Több északi városban, így Saisban is, szörnyű vérfürdőt rendeztek. A holttesteket póznákra feszítették, az emberekről lenyúzott bőrt pedig kiszegezték a város falaira. Nekaót viszont Aššurbânaplu arany ékszerekkel ajándékozta meg, drága ruhákba öltöztette, és visszaküldte Saisba uralkodónak, Nekao fiát pedig, aki asszír nevet vett fel, megtette az egyik nagy alsó-egyiptomi város uralkodójának.

I. e. 664-ben meghalt Taharka, és Tanutamon (Taltamanê) etióp király ismét megpróbálta Alsó-Egyiptomot meghódítani. Amikor Thébaiba bevonult, a papság virágokkal fogadta. Az ország középső részének templomaiban szintén örömujjongással fogadták az etiópokat. Memphisben az asszír csapat elsáncolta magát. Az ostromlottak megpróbáltak kitörni, de megsemmisítették őket, és Memphis elesett. A fáraó most az alsó-egyiptomi nomarchések ellen fordult, de azok abban reménykedtek, hogy hamarosan segítséget kapnak az asszíroktól; ezért városfalaik mögé rejtőztek,

Taharḳa királyt ábrázoló szobrocska
I. e. VII. század. Bronz

és nem bocsátkoztak harcba. Tanutamon visszatért a memphisi palotába. Az a tény, hogy egyes nomarchések elismerték Tanutamont, már nem változtathatott lényegesen a helyzeten: az asszírok közeledésére az etiópok kénytelenek voltak visszavonulni. Az alsó-egyiptomi nomarchések hódolattal fogadták az asszírokat. Thébait, amely addig az etiópok megingathatatlan támasza volt Egyiptomban, az asszírok kirabolták, sok férfit és nőt fogságba hurcoltak. Igaz, az elpusztított városban nemsokára helyreállt az etióp uralom, de Thébai mindörökre elvesztette jelentőségét.

EGYIPTOM EGYESÍTÉSE A SAISI DINASZTIA IDEJÉN

Az Egyiptomért folytatott harc ilyen kimenetelének nem Asszíria katonai fölénye volt az oka. Az etiópok vereségének magyarázatát abban kell keresni, hogy Alsó-Egyiptomban ellenséges érzülettel viseltettek irántuk, és ez az ellenséges magatartás élesen megnyilvánult mindannyiszor, valahányszor az etiópok Alsó-Egyiptomban megjelentek. Viszont a déliekkel szemben nyújtott asszír „védelem" túlságosan sokba került, éspedig elsősorban Alsó-Egyiptom dolgozó lakosságának, melynek ilyenformán érdeke volt, hogy az ország az asszíroktól is megszabaduljon.

Egyiptom egyesítését és felszabadítását I. Psamṯik, a XXVI. (saisi) dinasztia megalapítója hajtotta végre. Valószínűleg azonos Nekao saisi uralkodó fiával, akit Aššurbânaplu asszír király valamikor kegyeibe fogadott.

Ma már nem állapítható meg, hogy Egyiptom milyen úton-módon szakadt el Asszíriától. A másutt háborúskodó Asszíria talán úgy vélte, hogy Psamṯik inkább a szövetségese legyen, mint kétes megbízhatóságú alattvalója.

Psamṯik csak úgy tudta szilárdan egyesíteni az északi területeket, hogy megtörte az ottani nomarchések ellenállását, amihez jelentős katonai erőre volt szüksége. A görög hagyomány szerint Psamṯikot és híveit kisázsiai görög (ión) és kariai katonák segítették győzelemre; az asszír források viszont azt mondják, hogy Gygés lyd király küldött nekik katonai segítséget.

I. Psamṯiknak nem sikerült nyomban egyesíteni az országot. I. e. 663-ban kezdett uralkodni, de Thébai még 658—657-ig Tanutamon etióp király uralma alatt állt. Nem tudjuk, hogyan ment végbe Dél és Észak egyesítése, de i. e. 655-ben Psamtik már Thébai ura volt. Egyiptom tehát ismét egyesült. Az új fáraó bizonyos területekkel eléggé szabadon rendelkezett, amint ez egyik magas rangú hivatalnokának életrajzából is kitűnik. Ez a hivatalnok a fáraó akaratából hat alsóegyiptomi helység kormányzója lett, majd valamilyen megbízatással Thébaiba helyezték át, és végül egymás után két, Thébaitól délre fekvő városba nevezték ki nomarchésnek. De nem minden

területtel lehetett így bánni. Hérakleuspolis hatalmas uralkodója nomarchés és a helyi isten papja volt egy személyben, majdnem az egész állam hajózását ő ellenőrizte, amellett az ország középső részét igazgatta. Thébaiban továbbra is helyén maradt a régi uralkodó, aki — bár a múltban az etiópokkal tartott — I. Psamṯik alatt is Dél-Egyiptom kormányzója volt. A thébai helyzetet még az is nehezítette, hogy ott uralkodott az etióp királylány, „Amon felesége". Psamṯik oly módon igyekezett helyzetét erősíteni Thébaiban, hogy az etióp királylánnyal örökbe fogadtatta a saját lányát, aki ezáltal annak örököse és utóda lett.

Psamṯik, bár Thébai úrnőjével ilyen „rokonságba" került, északi fáraó volt és az is maradt. Félévszázados uralkodása alatt Thébaiban úgyszólván semmit sem építtetett, viszont Alsó-Egyiptomban, különösen Memphisben annál többet.

Kikre támaszkodott Psamṯik? A forrásokban erre vonatkozóan vannak bizonyos utalások. A fáraó a héliupolisi főpap lányát vette feleségül. Herodotos félig meseszerű elbeszélésében azt mondja, hogy Psamṯik felmagasztalását Ptaḥ főpapjának köszönheti. Herodotos ezután nyomban áttér az új király memphisi építkezéseire, majd arról beszél, hogy a király megjutalmazta külföldi segítőit, a katonákat. Psamṯik — úgy látszik — az építkezésekkel akarta háláját kifejezni a memphisi papságnak azért, mert trónrajutásában segítette. Herodotos nemcsak arról tesz említést, hogy Psamṯikot baráti kapcsolatok fűzték az északi papsághoz, hanem arról is beszámol, hogy a fáraó és az egyiptomi katonák között feszült volt a viszony. Elmondja, hogy 240 000 katona Etiópiába távozott, mivel hároméves határőrszolgálat után nem váltották le őket. Ez a szám túlzottnak látszik, maga a történet azonban teljesen hihető. Igaz, Herodotos arról is beszél, hogy Psamṯiknak trónrajutásában egyiptomi hívei is segítettek, de győzelmét nem az egyiptomi, hanem a görög és kariai katonák biztosították, akiket aztán Alsó-Egyiptomban telepített le, és elhalmozott királyi kegyeivel.

Az északi félország helyi uralkodói származásukat tekintve a libyai katonaság vezérei voltak. Psamṯiknak, ha le akarta törni őket, természetesen nem a helyi, libyai, hanem idegen katonákra kellett támaszkodnia. Fő támasza az országban valószínűleg az északi papság volt. A késői egyiptomi korszak gazdag templomai a pénzgazdaság fejlődésének legfontosabb központjai voltak. Igen valószínű, hogy az idegen zsoldosok felfogadásához szükséges pénzt éppen a templomok, a papok adták Psamṯiknak. Ha ez így van, akkor a XXVI. dinasztia uralkodóinak személyében új nemesség, a papi nemesség került hatalomra, s az tartotta kezében a fejlődő pénzforgalom szálait. Ez a nemesség, mivel érdeke volt a pénzgazdaság fejlődése, természetesen az ország állami egységére törekedett.

EGYIPTOM I. PSAMṮIK UTÓDAI ALATT

Mialatt Egyiptomban erősödött a saisi dinasztia, Asszíria hanyatlásnak indult. Az egyiptomi fáraók úgy látszik jó viszonyt tartottak fenn az asszír uralkodókkal, bár a szkíta támadás idején nem tudtak segítséget nyújtani nekik, mert Herodotos szerint maguk is ajándékokkal voltak kénytelenek megvásárolni a szkíták jóindulatát. Amikor azonban Asszíria utolsó csatáját vívta Babilonnal, az egyiptomi hadsereg támogatta.

I. e. 609-ben Nekaónak, I. Psamṯik fiának trónralépésekor Asszíria jóformán már nem létezett. Most már nem is Asszíria maradványainak megvédelmezéséről, hanem e maradványok felosztásában való részvételről volt szó. Egyiptom ismét nagyszabású katonai készülődésbe kezdett. Föníciai tengerészek Nekao megbízásából megkerülték Afrikát, de ennek aligha volt katonai jelentősége; legfeljebb a kereskedelem fejlesztése, új kereskedelmi utak felderítése lehetett a célja. De azt az elhatározást, hogy a Nílus és a Vörös-tenger között csatornát ásnak, vagy esetleg helyreállítják a korábbi csatornát, valószínűleg már nemcsak kereskedelmi, hanem katonai meggondolások is indokolták. Ezt az építkezést azonban, amelyre tömegesen mozgósították az egyiptomi lakosságot

(Herodotos szerint a csatorna ásása közben 120 000 ember pusztult el), nem fejezték be. Hadicélokra a Földközi- és a Vörös-tengeren nagy evezőshajókat szereltek fel.

Jósiás (óhéber Jōšijāhû) judeai király serege i. e. 608-ban Megiddónál megpróbálta az Eufrátesz felé tartó fáraót feltartóztatni, de sikertelenül. Maga Jósiás halálosan megsebesült, mire a judeaiak Joakház (óhéber Yᵃḥô'āhāz) nevű fiát választották királlyá, de őt Nekao három hónappal később megfosztotta trónjától, és testvérét, Joakimot (óhéber Jᵃḥôjāḳīm) ültette a királyi székbe. Judeának súlyos sarcot kellett fizetnie ezüstben és aranyban. A fáraó három éven át uralta Szíriát és Palesztinát, de i. e. 605-ben a babiloni sereg Nabûkudurriuṣur királyfi vezetése alatt, valószínűleg a médek segítségével, Kargamîš mellett megverte az egyiptomi sereget, úgyhogy Egyiptom ismét elvesztette e területek feletti fennhatóságát.

Az egyiptomi fáraók ezután sem mondtak le arról a törekvésükről, hogy leigázzák a szomszédos népeket. Nekao fia, II. Psamṯik (593—588) megjelent Szíriában és Palesztinában (i. e. 590-ben), s Etiópiába egyiptomiakból meg „idegennyelvűekből" (semitákból, görögökből, kariaiakból) álló sereget küldött, melyet két egyiptomi vezetett. A támadók nagy vérontást rendeztek, feldúlták az országot, és sok foglyot ejtettek.

II. Psamṯik uralkodása elején elment Thébaiba, és lányát „Amon felesége lányának" nyilvánította.

Apriésnak (egyiptomi Waḥibrē), II. Psamṯik fiának uralkodása alatt (588—566) Egyiptom odáig ment, hogy nyíltan támogatta az újbabiloni birodalom ellen harcoló Judeát. Ezzel kapcsolatban a fáraó valószínűleg inkább a fóniciai kereskedelem megkaparintására gondolt, mint arra, hogy valóban harcoljon a babiloniak ellen. Görög írók beszámolnak arról a tengeri győzelemről, amelyet II. Psamṯik aratott Tyros és Kypros egyesült erői felett, továbbá arról a hadjáratról, amelyet Sidón ellen vezetett. Az egyiptomi sereg Jeruzsálem alatt is megjelent, s bár arra kényszerítette a várost körülzáró babiloniakat, hogy ideiglenesen szüntessék meg az ostromot, végül vereséget szenvedett (i. e. 586-ban), és hazatért. Fónícia szintén elveszett Egyiptom számára.

Egy másik vereség a fáraónak már a trónjába került. Addigra Egyiptomtól nyugatra a Földközi-tenger afrikai partvidékén erős görög állam alakult ki: Kyréné. A libyaiak, akik a görögök miatt szorongatott helyzetben voltak, elhatározták, hogy az egyiptomi fáraó védnöksége alá helyezik magukat. Apriés nagy sereget küldött Kyréné ellen — a sereg természetesen egyiptomiakból, nem pedig görögökből állt —, de a kyrénéiek teljesen tönkreverték. Erre — Herodotos szerint — az egyiptomi seregben lázadás tört ki, és egy Amasis[1] nevű főhivatalnokot kiáltottak ki királlyá (II. Jaḥmes néven uralkodott 569-től 525-ig). Bár az új királyt mind Alsó-, mind Felső-Egyiptomban hamarosan elismerték, Apriés görög és kariai katonái segítségével 566-ig még tartotta magát északon. A két ellenkirály gyalogság, lovasság és hajók bevonásával véres ütközetet vívott, de még ez sem döntötte el sorsukat. Apriés azonban nemsokára meghalt, és Amasis királyi pompával temettette el.

Bár Amasis felemelkedését az egyiptomi katonaságnak köszönhette, mégsem szakított a görögökkel. Herodotos szerint a Deltában levő táborokból ión és kariai zsoldosokat telepített Memphisbe, és testőrséget szervezett belőlük az egyiptomiak ellen. A fáraó nagyon pártolta a görögöket, áldozatokat mutatott be templomaikban; egyik felesége Kyrénéből származott. A Delta nyugati részén fekvő Naukratis[1] várost átengedte a görögöknek, s kiváltságokkal runázta fel. Ez a város bonyolította le a külkereskedelmet.

Az országban továbbra is az arisztokrácia uralkodott. Bármilyen népies tréfacsinálónak ábrázolták is a következő nemzedékek Amasist az alakja körül szőtt mesékben, ő mégiscsak az arisztokrácia, elsősorban a papság királya maradt. Fő felesége és utódának anyja Ptaḥ főpapjának volt a lánya. Herodotos megemlíti, hogy Amasis rendkívül magas és nagy propylaionokat (oszlop-

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

csarnok) építtetett a saisi templomban. Amikor később arról volt szó, hogy vissza kell állítani a templomoknak járó élelmiszer- és pénzjuttatásokat és egyéb állami szubvenciókat, amelyeket a perzsa hódítók megnyirbáltak, az „Amasis fáraó korabeli" jövedelmeket vették követendő mértéknek.

Még i. e. 568—567-ben katonai összeütközésre került sor Egyiptom és Babilon között; II. Nabûkudurriusur babiloni király valószínűleg kihasználta az Amasis trónralépésekor kitört testvérháborút.

Amasis uralkodása alatt Egyiptom megerősödött a tengeren, s ennek következtében Kypros a fáraó adófizetője lett. Egyiptom szövetségben volt Kyrénével és Polykratésszel,[1] Samos[1] sziget uralkodójával (tyrannosával), továbbá egy ideig Lydiával, Babilonnal és Spártával is Kyros[1] perzsa király ellen. Kambysés[1] perzsa király i. e. 525-ben megindított hadjárata idején Amasis már nem élt; akkor halt meg, amikor a perzsák Egyiptom ellen vonultak. III. Psamṯik, Amasis fia mindössze fél évig uralkodott. A fáraók Egyiptoma, melyet belső ellentétek gyengítettek, s melyben a papi arisztokrácia és a külföldi zsoldosok uralkodtak, összeroppant a perzsa birodalom nyomása alatt.

4. AZ EGYIPTOMI KULTÚRA ÉS IDEOLÓGIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

ÍRÁS, IRODALOM, TUDOMÁNY

Az etióp, majd a saisi fáraók győzelme azt jelentette, hogy a papi arisztokrácia fölébe kerekedett a libyai katonaságnak. A libyai fáraók címeikben és az emlékeken az újbirodalmi hagyományok ápolóinak nevezték magukat, ezzel szemben a XXV. és a XXVI. dinasztia királyai azt mondták magukról, hogy a Közép- és az Óbirodalom rendjének visszaállításán fáradoznak. Az új uralkodók címei régi elődeik címeire emlékeztettek, s a különféle emlékek egyre jobban hasonlítottak a régi mintákhoz. A XXVI. dinasztia egyes feliratai, az írásjelek alakja és a helyesírás egészen olyan, mintha az Óbirodalom idejéből származnának. A figyelmes kutató azonban hibákat fedez fel: az utánzók nem tudtak igazán behatolni a régi írás lényegébe. Az élet sokat haladt a piramisok korszaka óta, és maga a feliratok hieroglif-írása is végérvényesen elvesztette kapcsolatát a mindennapi életben használt folyóírással.

Észak-Egyiptomban i. e. 700 körül a korábbi üzleti folyóírásból új írás alakult ki, az úgynevezett *démotikus* („népi") írás. Ennek elterjedése azzal függött össze, hogy a pénzgazdaság fejlődése folytán egyre jobban szaporodott az írásbeli ügyletek száma. Thébaiban azonban továbbra is használták a korábbi, rendkívül leegyszerűsített vonalvezetésű folyóírást; ez az úgynevezett késői hieratikus írás. Thébaiban az új folyóírás csak a XXVI. dinasztia végén győzedelmeskedett a régivel szemben.

A gyenge XXI. és XXII. dinasztia alatt a társadalom felső rétegei az Újbirodalom korszakát szükségszerűen „klasszikus" korszaknak tekintették. Amenemopet, az „Élet Házának" írnoka az Újbirodalom végén enciklopédikus szótárt szerkesztett, amely címszavakban afféle áttekintést nyújtott az akkori világról. Ez a szótár most nagy keresletnek örvendett; a XXI—XXII. dinasztia korából több — bár nem teljes — másolat maradt ránk belőle.

Mivel az etióp—saisi korszakból majdnem minden kézirat elpusztult, az akkori tudományról keveset tudunk. A görög—római hagyomány beszél az ógörög bölcsek egyiptomi utazásairól: az ókorban ezt az országot a bölcsesség országának tartották. Thalés, az ógörög materialista

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

filozófus állítólag az egyiptomiaktól vette át azt a tételt, hogy a víz minden dolog alapja. Nagy híre volt az akkori világban az egyiptomi orvostudománynak. A perzsa hódítás után I. Dareios király megbízta udvari papját és orvosát, az egyiptomi Uḏaḥôrresentet — aki a XXVI. dinasztia utolsó királyai alatt a „király (hadi) hajóinak parancsnoka" volt —, hogy állítsa helyre az „Élet Házát", ezt a nagy múltú, de akkor már teljesen elhanyagolt felsőfokú tudományos intézményt. Uḏaḥôrresent felirata alapján képet alkothatunk magunknak arról, milyen lehetett ez az intézmény Kambysés támadása előtt. „Elláttam őket (az intézet tudósait) mindenféle tanult (?) emberekkel a (vagyonos) férfiak fiai közül — nem volt ott alantas (ember) fia. Mindenfajta tudósok keze alá adtam őket... Őfelsége megparancsolta, adjanak nekik mindenféle jó dolgot kívánságuk szerint, hogy minden munkájukat elvégezzék. Mindenfajta jóval elláttam őket, mindennel, ami szükséges nekik, ami (mondva van) az írásban, korábbi állapotuk szerint. Őfelsége mindezt azért művelte, mert ismerte ennek a műhelynek (abbeli) jótékonyságát, hogy visszaadja az életnek a betegségben szenvedőket, hogy meghatározza az összes istenek nevét, templomaikat, a nekik járó isteni áldozatokat, örökké irányítsa ünnepségeiket." Mint látjuk, ez a felső tudományos intézmény nemcsak az orvosi mesterséggel, hanem vallási ügyekkel is foglalkozott. A tudósok „magasságos" körébe az „alantasok" számára tilos volt a belépés: a tudomány kizárólag a társadalom felső rétegei számára volt hozzáférhető.

Férfifej
I. e. 600 tájáról. Zöld pala

Az egyszerű emberek szemérmetlen kirablása és elnyomása olyan méreteket öltött, hogy még az erkölcsi kérdésekkel foglalkozó írások is kénytelenek voltak jelentős figyelmet szentelni a társadalmi visszaéléseknek. Ilyen írásmű például Amenemopet írnok „intelme", mely valószínűleg a libyai időkben íródott.

Herodotosnak a XXVI. dinasztiáról és a dinasztia uralomrajutása előtti eseményekről szóló elbeszélései részben meseszerűek, bár lehetséges, hogy korabeli állapotokat tükröznek. Ugyanezt mondhatjuk a Petubastis (görög névalak) fáraó alakja köré szőtt mesékről, amelyek meglehetősen hűen írják le, hogy milyen állapotok voltak az országban a libyai uralom végnapjaiban, továbbá az Amasisról szóló, nem valami tiszteletteljes hangú elbeszélésről és a késői demotikus kéziratokban fennmaradt hasonló mesékről.

Egyiptom késői korszakának elbeszélő irodalmáról keveset tudunk. De a moszkvai Állami Képzőművészeti Múzeumban őrzött papiruszon fennmaradt Wenamon részletes és eleven elbeszélése arról az utazásáról, amelyet Ḥeriḥôr thébai főpap megbízásából Byblos föníciai városba tett, hogy fát hozzon a templomi bárka építéséhez. Fel kell tételeznünk, hogy ennek az irodalmi műnek a reális alapját valóban az egyiptomi küldött viszontagságai alkotják. A byblosi uralkodó úgy beszél benne Egyiptomról, mint a kézművesség és a tudomány hazájáról. Az elbeszélésben figyelemre méltó a természet és a hullámzó tenger leírása.

A XXI—XXVI. dinasztia korából sok felirat maradt ránk, de csak néhány művészi értékű akad közöttük. A felső rétegek életfelfogásának megfelelően a XXVI. dinasztia korában ismét

felkerültek az emlékekre a régi „piramis-feliratok", továbbá a „Halottak Könyvé"-ből és más, újabb művekből vett varázsigék. A Késői Birodalom korszakának feliratait nem az élő, késői egyiptomi vagy másként demotikus nyelven írták, amely i. e. 700 körül az újegyiptomit felváltotta, hanem a holt középegyiptomi nyelven, bár ebbe későbbi eredetű fordulatok is keveredtek. Az Óbirodalom korából származó, de újból átírt műveket a még régibb, óegyiptomi nyelven írták.

ÉPÍTÉSZET ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET

A XXI—XXVI. dinasztia thébai építkezései lényegében csak folytatásai voltak az Újbirodalom építkezéseinek. A XXVI. dinasztia Thébaiban úgyszólván semmit sem építtetett, hanem főleg Alsó-Egyiptomban, de az ottani templomépületek közül is csak igen kevés maradt fenn. A XXVI. dinasztia királyait Herodotos szerint a saisi városi templom udvarában temették el. A görög utazó Apriés sírját kőpalotának írja le, melyet datolyapálmákhoz hasonló oszlopok díszítettek.

A XXI—XXVI. dinasztia korából sok szobor maradt ránk. Megmunkálásuk gyakran kifogástalan, de csak igen kevés akad köztük, amely igazi műalkotásnak mondható. Az Ó- és különösen a Középbirodalom mintáinak befolyását érezni rajtuk; e befolyás nélkül valószínűleg olyan élettől duzzadó művek születtek volna, mint amilyenek a XXV. dinasztia végén és a XXVI. dinasztia elején alkotott thébai fáraószobrok.

Az alsó-egyiptomi templomok elpusztulása miatt Egyiptom késői korszakának festészetéről nem tudunk teljes képet alkotni magunknak. Figyelemre méltó, hogy a XXVI. dinasztia korától kezdve nemcsak északon, hanem még Thébaiban is olyan képek jelentek meg a síremlékek falain, melyeknek témáját az Óbirodalom művészetéből vették át. Van olyan festmény, melyet a VI. dinasztia korának egyik sírfestményéről másoltak le, pedig ez a sír Felső-Egyiptomnak egészen más helyén feküdt. De azért akadtak olyan képek is, amelyek élethűség tekintetében minden előbbit felülmúltak. Ilyen például az a mélységesen realista jellegű festmény, amely I. Psamtikot durva vonású, püffedt arcú embernek ábrázolja.

Egyiptomnak és más ókori keleti országoknak a tudomány, a termelés és a művészet terén elért eredményei nagy hatással voltak a földközi-tengeri országok kulturális fejlődésére, és egyúttal nagy jelentőségük volt az emberiség további fejlődése szempontjából is.

VALLÁS

A thébai papi állam kialakulásával megnövekedett Amon tisztelete. Az igazságszolgáltatás gyakran úgy történt, hogy jóslatot kértek az istentől, s a rendeleteket is Amon nevében adták ki. Később, miután kudarcot vallott az etiópoknak az a kísérlete, hogy „Amon birodalmát" helyreállítsák, ennek az istenségnek a dicsősége elhalványult. Csak Thébaiban és még egy-két helyen hódoltak továbbra is Amon tiszteletének. A XXVI. dinasztia trónralépésével valamelyest növekedett Néith[1] ősi saisi istennő kultusza; úgy látszik a saisi fáraók ezt az istenséget tartották birodalmuk pártfogójának.

A megerősödött papságnak bizonyára szerepe volt abban, hogy a Késői Birodalomban elterjedt a helyi szent állatok kultusza. Ez különösen Memphisben, Alsó-Egyiptomnak ebben a nagy városában volt szembetűnő, amelynek szent bikáját — az Apist[1] — az államhatalom nagy pompával vette körül.

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

XXIV. FEJEZET

AZ ÓKORI IRÁN ÉS BELSŐ-ÁZSIA. AZ ACHAIMENIDÁK PERZSA BIRODALMÁNAK MEGTEREMTÉSE

Az i. e. I. évezred első felében egyre nagyobb szerephez jutottak az Irán és Belső-Ázsia tágas térségein fekvő országok. Az Iráni-fennsík közepén elterülő sivatagok és félpusztaságok nyugaton és délen összeérnek a Zagros-hegységgel. A Zagros[1] hegyei és Irán északi része Médiához tartoztak, a hegyes déli rész Persis[1] néven szerepelt. Belső-Irán sivatagaitól északkeletre és keletre terült el Parthia[1], Drangiané[1] és Arachósia[1], melyek felölelték Belső-Ázsia délnyugati övezeteit, a mai Irán keleti területeit, s ezen felül a mai Afganisztán nagy részét. Földművelésre csak a hatalmas felföld keleti és nyugati határvidékein volt lehetőség; ott a hegyek lankáin megmaradt a szelek által hozott csapadék, s a hegyi folyócskák vizét is fel lehetett használni. A felföld középső részén szinte egyáltalán nincs növényzet; szikes pusztaság ez, csak az itt-ott elszórt oázisokban folyik földművelés. Az Iráni-fennsík nyugati és keleti határvidékét a Kaszpi-tenger déli partja mentén termékeny, de keskeny sáv köti össze. Az ókorban ezt a sávot nehezen járható erdők borították; a közlekedés főleg a magas Elbrusz déli előhegyeiben folyt; az Elbrusz választotta el ezt a sávot Médiától.

Irán nyugati területei — Média és Persis — Elő-Ázsia ókori civilizációinak közvetlen hatása alatt álltak; Irán északi és keleti határvidékein élő népek történelmi fejlődése viszont Belső-Ázsia és Északnyugat-India népeinek fejlődésével volt szoros kapcsolatban.

Belső-Ázsia tágas térségein, melyeket a Kopet-Dag hegygerincei választanak el Iránt61, igen különbözők a természeti viszonyok. A Kopet-Dag északi előhegyeiben — éppen úgy, mint az iráni hegygerincek előhegyeiben — a hegyi folyócskák vizét kis mértékben fel lehet használni. Tovább, észak és északkelet felé tágas pusztaságok terülnek el, amelyeket délkelet—északnyugati irányban a Tedzsen (Herirud), a Murgab, az Amu-Darja, a Kaska-Darja, a Zeravsan és a Szir-Darja folyóvölgyei szelnek át. A Tedzsen és a Murgab elvesznek a Kara-Kum-sivatag homoktengerében; a Kaska-Darja és a Zeravsan az ókorban az Amu-Darjába ömlött; az Amu-Darja és a Szir-Darja az Aral-tengerbe viszi vizét. A távoli ősidőkben az Amu-Darja vizének egy része az Aral-tengertől délnyugatra levő Szarikamisi-völgykatlant töltötte fel, s beleömlött az Uzbojba, mely a Kaszpi-tenger felé hömpölygött a Kara-Kum-sivatagon keresztül; az i. e. I. évezred elején azonban az Uzboj medre már valószínűleg kiszáradt.

A belső-ázsiai folyók felső szakaszai hegyi völgyekben helyezkednek el; ott helyenként korán megindulhatott a földművelés. A vaskorszak előtt azonban a lakosságnak nem voltak meg

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

ELŐ-ÁZSIA, IRÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA (i.e. VI. sz.)

a szükséges eszközei ahhoz, hogy jelentős öntözőrendszereket létesítsen, amelyek lehetővé tették volna a völgyek síkabb részeinek birtokbavételét. Az Amu-Darja szeszélyes, változékony és gyors folyása szintén nem engédte meg a korai időkben, hogy vizét öntözésre használják.

Az i. e. I. évezred elejére fokozatosan kialakultak a földművelő vidékek Belső-Ázsia számos részén: Areiában[1] — a Tedzsen (Herirud) mentén, Margianéban[1] — a Murgab mentén, Baktriában[1] — az Amu-Darja felső szakasza mentén, Sogdianéban[1] — a Kaska-Darja mentén, Horezmban (Chórasmiében) — az Amu-Darja alsó szakasza mentén és a Szarikamisi-völgykatlanban. A termékeny Ferganai-völgyben és a Szir-Darja mentén fekvő többi területen a földművelés valószínűleg sokkal később indult meg. A földművelés központjait körülölelő sztyeppeken és pusztákban az I. évezred elején sok nomád törzs élt. Mind a nomád, mind a letelepedett törzsek az indoeurópai nyelvcsalád iráni nyelvcsoportjának nyelveit beszélték.

Lószerszám részlete
Lurisztán. I. e. II. évezred második fele. Bronz

Irán őslakói, legalábbis az ország nyugati részén, az i. e. IV. évezredben az elámiták, a kasszíták és a velük rokon törzsek voltak (talán hurriták is). E törzsek nyelvei nem tartoztak sem a sémi, sem az indoeurópai nyelvcsaládhoz. Az iráni nyelveket beszélő törzsek az i. e. I. évezred elején jelentek meg Iránban.

Az eneolit kor Iránban az i. e. III. évezred elején kezdődött; Irán számos területén és a Kopet-Dag előhegyeiben azonban a hegyipatakok felhasználásával már korábban kialakultak a földművelés centrumai. Elő-Ázsia és Észak-Afrika néhány területe mellett ezek a vidékek a gabonafélék termesztésének ősi fészkei. Észak-Iránban a II. évezred elején már nemcsak a kapás, hanem az ekés földművelést is ismerték. Ugyancsak az i. e. II. évezred folyamán fejlődött ki a félig nomád állattenyésztés (a jószágot nyáron hegyi legelőkre hajtották).

Az i. e. I. évezred elejére a kézművesség már különvált a földműveléstől (érdekes állatcsoportokat ábrázoló, figyelemre méltó ornamentikájú emlékek maradtak ránk a nyugat-iráni, úgynevezett „lurisztáni bronzkorból", amelyet néhány kutató a kasszitákkal hoz kapcsolatba, s amely főként az i. e. II. évezred közepét és végét ölelte fel). A társadalom akkoriban már az osztályok kialakulásának határára érkezett, de a rabszolgatartó rend még nem született meg.

BELSŐ-ÁZSIA ŐSTÖRTÉNETE

Belső-Ázsia déli részének előhegyeiben a földművelés a korai neolit korban jelent meg. A II. évezred folyamán kifejlődött Horezmban és néhány más területen is, de a bronzkorszakban még csak kevéssé volt produktív. A legtöbb belső-ázsiai területen a lakosság állattenyésztésből és vadászatból élt.

Az i. e. II. évezred folyamán Belső-Ázsiában egészen a Kopet-Dagig olyan kultúrák terjedtek

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

el, amelyek bizonyos kapcsolatban álltak Kazahsztán úgynevezett andronovói kultúrájával. Ezt a jelenséget számos kutató úgy értelmezi, mint annak a tanúbizonyságát, hogy iráni nyelvű indoeurópai törzsek vándoroltak be ide, amelyek aztán később — az i. e. I. évezredben — egész Belső-Ázsia területét elfoglalták. A termelőerők bronzkori fejlődése során és Belső-Ázsia természeti viszonyainak megfelelően az iráni nyelvű lakosság valószínűleg már a II. évezredben nomád állattenyésztőkre (massageták[1], sakák[1]) és földművelőkre oszlott; a földművelők letelepedtek a völgyekben meg az oázisokban, s ott feltehetőleg összekeveredtek az őslakossággal.

Az i. e. VII—VI. században Belső-Ázsia földművelő lakossága már vasszerszámokat használt, a folyómenti sík vidékeken pedig öntözőcsatornákat létesített. Ennek következtében kezdett kialakulni az osztálytársadalom. Akkoriban városi jellegű települések keletkeztek a mai Szamarkand (az ókorban Marakanda[1], Merv, Balh (az ókorban Baktra) környékén és Dél-Tadzsikisztán számos vidékén.

A későbbi írott forrásokból merített közvetett utalások, amelyeket a régészeti adatok is alátámasztanak, arról tanúskodnak, hogy az i. e. VI. században legalább két nagyobb területi egység létezett, s ezek minden valószínűség szerint már államok lehettek: az egyik volt Horezm (az Amu-Darja alsó szakasza mentén), a másik pedig Baktria (az Amu-Darja felső szakaszának és mellékfolyóinak vidékén). Lehet, hogy befolyásuk messzebbre is kiterjedt: Horezmé a Kopet-Dag előhegyeire és a Tedzsen völgyére (talán Sogdianéra is), Baktriáé pedig a Murgab (Margiané) völgyére.

MÉDIA KORAI TÖRTÉNETE

A II. évezred végén és az I. évezred elején Észak-Iránban iráni nyelvű törzsek jelentek meg, amelyek a IX. századtól kezdve az asszír feliratokban *madai* néven kezdenek szerepelni. Északnyugat-Irán fejlettebb földművelő területeinek a lakossága azonban akkortájt még nem volt iráni nyelvű. Katonai hadjárataik során az asszírok innen rengeteg kézművest hurcoltak el hadifogságba, s építő munkálatokra használták fel őket. Az i. e. VIII. században az asszírok tovább hatoltak kelet felé, és rablóhadjáratokat indítottak a méd törzsek ellen, amelyeknek legtöbbje még félig vagy teljesen nomád életet élt.

Asszíria ideiglenes hanyatlásának idején — az i. e. VIII. század elején — Urarṭu királyai is gyakran betörtek a mai Dél-Azerbajdzsán és Iráni Kurdisztán területére, de az Urmia-tótól délre fekvő vidékeken nem tudták szilárdan megvetni a lábukat. A VIII. században az ott élő törzseket egyesítette az eléggé jelentős Mana állam, amely sikeresen verte vissza az Urmia-vidék meghódítására áhítozó Urarṭu és Asszíria hadait.

Az iráni nyelvű méd törzsek egy része már az i. e. I. évezred elején kezdett letelepedni a Zagros-hegységtől keletre fekvő területeken; más törzsek félig vagy teljesen megmaradtak nomádoknak. Megalakult a méd törzsszövetség, amiben nyilván az önvédelem gondolata is közrejátszott: védekezni kellett az asszírok támadásai ellen. A görög Herodotos munkájában ránk maradt hagyomány szerint a méd törzseket bizonyos Déiokés egyesítette; az i. e. VIII. század végén asszír évkönyvek is beszélnek róla Daiaukku néven, s megemlítik, hogy fogságba esett.

Az asszír források szerint Média sok kis és egészen apró területből állt, melyeket különféle etnikai összetételű lakosság népesített be. E területeken valószínűleg már kezdett kialakulni az osztálytársadalom, bár a törzsi kapcsolatok még sokáig megőrizték jelentőségüket. Az egyes területek élén fejedelmek és törzsfők álltak, akik között gyakran robbantak ki összetűzések. Az egyik ilyen — szintén Mana állam fennhatósága alá tartozó — fejedelem volt maga Daiaukku is. A törzsszövetség egységét azonban sikerült megóvni, és szükség esetén a méd törzsek eléggé tömör egységben léptek fel. Egyes törzsfők ilyen esetekben az egész törzsszövetség élén álltak.

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

A VIII. században Asszíriának sikerült leigáznia majdnem egész Médiát, de az a kísérlete, hogy sarcot szedjen (főként lovat akartak), a médek elkeseredett ellenállásába ütközött. 673 körül Médiában nagy felkelés robbant ki, melyet a szkíták is támogattak. Néhány kutató szerint a Teušpâ által vezetett kimmerek szintén csatlakoztak a méd törzsszövetséghez (Teušpâról az asszír évkönyvek is megemlékeznek). A méd felkelés egyik vezérét, Kaštaritut a legtöbb kutató Phraortésszel[1] azonosítja, aki Herodotos szerint a perzsa törzseket és Irán északkeleti törzseit is leigázta. Médiának sikerült kivívnia függetlenségét.

Az asszír birodalomnak meg kellett nyernie a szkíta törzseket szövetségesül a médek ellen, ami sikerült is. Röviddel 640 után, amikor az asszírok szétzúzták az elámi királyságot, I. Kyros[1] perzsa fejedelem ajándékokat küldött az asszír királynak, mert valószínűleg függetleníteni akarta magát a médektől. (Egyébként a perzsák csak névleg függtek Asszíriától, s nemigen érezték az asszír hatalom súlyát.)

Ahogy Asszíria gyengülni kezdett, a médek fokozottabb nyomást gyakoroltak Nyugatra. Viszont Asszíria akkori szövetségesei, a szkíták vereséget mértek a médekre, ami néhány évvel elodázta Asszíria bukását. Phraortés utóda, Kyaxarés (iráni nyelven Uvaxšatra, 625—585) idején megújult a médek Asszíria elleni támadása.

Méd festett edény Tepe-Sialkból
I. e. I. évezred eleje

A vagyoni egyenlőtlenség további növekedése és a rabszolgák számának szaporodása elősegítette, hogy a méd törzsszövetség rabszolgatartó állammá alakuljon át. Kyaxarés méd király szervezett hadsereggé kovácsolta össze a törzsek harci egységeit, s Babilonia szövetségére támaszkodva 615 és 605 között végleg megsemmisítette az asszír birodalmat. Leigázta Manát és Urartut, leverte a szkítákat, sőt a perzsa törzseket is engedelmességre kényszerítette.

A MÉD BIRODALOM

Média fővárosa Ekbatana[1] (a mai Hamadan) volt. A görög írók műveiben fennmaradt iráni mondák és történeti hagyományok azt mutatják, hogy Média uralma alá hajtotta a Kelet-Iránban lakó törzseket, és kapcsolatba került a közép-ázsiai nomád saka törzsekkel. E területeken a médek uralma feltétlenül erősítette a törzsi arisztokráciát, amely átalakult rabszolgatartó osztállyá.

Nyugaton Média összeütközésbe került a kisázsiai Lydiával. A háború azzal az ütközettel ért véget, melyet a Halys-folyó mellett vívtak i. e. 585. május 28-án; azon a napon teljes napfogyatkozás volt. A hadviselő felek, mivel egyik sem tudta a másikat legyőzni, békét kötöttek, melyet Kyaxarés fiának, Astyagésnek (görög névalak) és a lyd király lányának házasságkötésével pecsételtek meg. Amikor 585 végén Kyaxarés meghalt, fia, Astyagés lett a király (585—550).

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

Média még meglehetősen laza államalakulat volt, s különféle, félig független területeket és törzseket foglalt magában. A méd királyok azonban arra törekedtek, hogy megszilárdítsák és centralizálják óriási kiterjedésű birodalmukat.

Kyaxarés és Astyagés államában igen jelentős szerepe volt a törzsi arisztokráciának, az i. e. IX—VIII. századbeli méd vezérek és fejedelmek leszármazottainak, akikből a rabszolgatartó arisztokrácia kialakult. Ez az arisztokrácia nagymértékben korlátozta a királyi hatalmat, s oly erős volt akkoriban, hogy Nabûna'id babiloni uralkodó egyik felirata Astyagésszel egyenrangú „királyoknak" nevezi a méd előkelőségeket. A forrásokból arra lehet következtetni, hogy Astyagés igyekezett gyengíteni a rabszolgatartó arisztokrácia hatalmát, de az makacsul szembeszállt minden ilyesfajta törekvéssel.

Abban az időben Média nyugaton nehéz helyzetbe került a Babiloniával való konfliktus következtében. Ezt 553-ban kihasználták a perzsák, akiknek királya akkoriban az Achaimenidák nemzetségéből származó II. Kyros volt (perzsául Kuruš, 558—529), s fellázadtak a méd uralom ellen. Felkelésüket i. e. 550-ben teljes siker koronázta, amiben a méd arisztokrácia számottevő részének árulása is közrejátszott.

AZ ACHAIMENIDÁK BIRODALMÁNAK MEGALAPÍTÁSA

Így a médek perzsa uralom alá jutottak, de az új államban formailag ugyanazokat a jogokat élvezték, mint a perzsák. Valójában a perzsa törzsek után következtek, viszont kiváltságos helyzetben voltak a többi, perzsa uralom alatt álló néppel és törzzsel szemben. Ez bizonyos kompromisszum volt a perzsák és a Médiában uralkodó arisztokrácia között. A perzsák győzelme után Média korábbi törzsfői már nem uralkodtak területükön, hanem a perzsa birodalom főnemességének tagjai lettek.

Kyros perzsa hadseregének elsőrendű lovassága volt, de különösen nagy szerepet játszott benne a gyalogság, amely a közösségek szabad tagjaiból alakult. Ez rendkívül harcképessé tette a perzsa hadsereget, mely hosszú ideig verhetetlen maradt.

A perzsáknak a médek felett aratott győzelme veszélyeztette a többi államokat. Amasis egyiptomi fáraó kezdeményezésére Egyiptom, Lydia és Babilonia szövetséget kötött egymással Perzsia ellen. Kyrosnak azonban külön-külön sikerült levernie ellenségeit. I. e. 546-ban rövid idő alatt szétzúzta Lydiát. A perzsa seregek elözönlötték Kisázsiát, elfoglalták Sardeist, Lydia fővárosát, és hatalmukba kerítették Kroisos (görög névalak) királyt is, felmérhetetlen kincseivel együtt. Lydiát a perzsa birodalomhoz csatolták és élére perzsa helytartót neveztek ki. Később az Égei-tenger kisázsiai partvidékén fekvő görög városokat is sikerült elfoglalniuk.

546 után a perzsák lassanként megindították támadásaikat Babilon ellen, amelyet még Nabûkudurriuṣur király hatalmas erőddé épített ki. Megnyerték maguknak a babiloni papokat és kereskedőket, s az ő árulásuk lehetővé tette Babilonia meghódítását (i. e. 538-ban). Kyros kikiáltotta magát „a világmindenség királyának, nagy királynak, erős királynak, Babilonia királyának, Šumer és Akkad királyának, a világ négy országa királyának".

Babilonia után Kyrosnak még egy nagy államot kellett meghódítania — Egyiptomot. Ez a harc súlyosnak ígérkezett, ezért Kyros buzgón kereste a szövetségeseket. Úgy tervezte, hogy önkormányzatot ad Jeruzsálemnek, ezzel mintegy feltámasztja a teokratikus judeai államot, s ily módon felvonulási területet biztosít magának az Egyiptom elleni hadjáratához. Azt is remélte, hogy a föníciai városokban hű tengeri szövetségesre tesz szert.

Kyros, miután felmérte a harc nehézségeit, elhatározta, hogy először is keleti határait biztosítja.

Kelet-Irán törzsei akkor még jórészt az ősközösségi rend felbomlási szakaszában éltek. A perzsák és médek ugyanannak a nyelvnek különböző nyelvjárásait beszélték. De még Baktria, Sogdiané és Horezm törzseinek nyelve is közel állt ezeknek a nyugat-irániaknak a nyelvéhez. Egyes kutatók véleménye szerint az Avesztának, a régi iráni Zaraϑduštra (görög névalak: Zoroastrés)-vallás szent könyvének legrégibb részeit baktriai nyelven írták; más kutatók úgy vélik, hogy az Aveszta Horezmben keletkezett.

A szovjet archeológusok Horezmben, az ősi Csermen-Jab csatorna mentén szabályos alaprajzú, nagy kiterjedésű, megerősített lakótelepeket tártak fel. Keletkezésük idejét a bennük talált szkíta típusú nyilak alapján határozhatjuk meg; ezek a nyilak hasonlítanak azokra, melyeket Urarṭuban és Asszíriában találtak a méd birodalom korából származó rétegekben. Az ilyen típusú közösségi lakótelepek külső formája később is megmaradt. Baktriában is voltak megerősített települések. Még Nagy Sándor hadjáratainak történetírói is (i. e. IV. század) megemlékeznek arról, hogy Közép-Ázsiában milyen nagy kiterjedésű megerősített települések voltak abban az időben.

Az Amu-Darja mentén húzódó termékeny területtől keletre saka és massageta törzsek vándorolgattak a végtelen pusztákon tevéikkel, méneseikkel és juhnyájaikkal. Noha már a fémkorszakban éltek (fegyvereiket rézből és bronzból készítették), a társadalmi fejlődésnek viszonylag alacsony fokán álltak. Herodotos szerint a házasság ősi formája dívott náluk, és az volt a szokásuk, hogy a család idős tagjait megölték.

A perzsáknak valószínűleg sikerült Baktriát és Horezmet leigázniuk, bár erre vonatkozólag nincsenek közvetlen adataink. Kyrost a sakák és a massageták elleni háború idején i. e. 529-ben megölték. Az északkeleti határ megerősítésének és Egyiptom meghódításának feladatát fia, Kambysés (perzsául Kambūjiya, 528—522) hajtotta végre. I. Dareios király feliratai szerint Horezm és Baktria Kyros halála után néhány évvel már a perzsa birodalomhoz tartozott.

KÖZÉP-ÁZSIA ÉS IRÁN KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA

Az i. e. VI. század előtt a közép-ázsiai és iráni törzsek többsége valószínűleg még nem ismerte az írást. Csak Irán nyugati területeinek őslakossága használta már az i. e. II. és részben a III. évezredben is az elámi és akkad írásbeliséget.

A méd írnokok valószínűleg az i. e. VII—VI. század határán, az urartui ékírás hatására teremtették meg azt az ékírásos szótagírást, amelyet később az Achaimenidák birodalma örökölt. A méd írnokok az urarṭuiaktól az írással együtt a feliratok szerkesztésének egyes stilisztikai fogásait is átvették, melyeket később a perzsa írnokok is használtak. Eredeti méd feliratok nem maradtak ránk.

Az a sok évszázados elkeseredett harc, amelyet Irán és Közép-Ázsia letelepedett földművelői és állattenyésztői a sztyepplakó harcias nomád törzsekkel folytattak, sajátságosan tükröződött vissza a letelepedett törzsek vallásában és világnézetében. Az első nagy társadalmi munkamegosztás — a nomád állattenyésztő törzsek és a letelepedett földművelő törzsek elkülönülése — nem maradhatott nyom nélkül a régi emberek világnézetében. Az iráni és a közép-ázsiai törzsek vallására jellemző volt az a hit, hogy a világon két egymás ellen küzdő erő van, a jó és a rossz; a jót a fény és a tűz, a roszszat pedig a sötétség jelképezte. A jó birodalmának a termékeny földet tekintették, ahol a letelepedett földművelők és állattenyésztők számára lehető volt az élet, a rossz birodalmának pedig a sztyeppet és a pusztát, ahol nem volt lehetséges a földművelés és a letelepedéses állattenyésztés, ahol a békés földművelőket halállal és pusztulással fenyegető nomád törzsek éltek.

A vallási világnézetben az a harc is visszatükröződött, melyet a néptömegek vívtak az egyre erősebbé, hatalmasabbá váló törzsi arisztokrácia ellen. Ez a folyamat kifejezésre jutott a „Gāϑā"-k-

ban, a Zaraϑuštra prófétának tulajdonított verses prédikációkban. A kutatók többségének véleménye szerint ezek az Aveszta legrégibb részei. Keletkezésük ideje vitás. Több szovjet és külföldi kutató szerint az i. e. VI. század első felében vagy közepén keletkeztek, de vannak olyan feltevések, hogy már korábban megvoltak. A Gāϑāk Ahuramazdát (középperzsa), egész Irán istenét, az ég istenét nyilatkoztatják ki fő istennek, és elvetik a törzsi istenek, az úgynevezett *daēva*-k tiszteletét. Ennek a vallási tanításnak az volt a célja, hogy aláássa a törzsi ideológiát, gyengítse a törzsi arisztokráciát, amelynek a vallási kultuszban igen lényeges funkciói voltak, például az áldozatbemutatás is. A tűz tisztelete szintén Ahuramazda iráni isten kultuszával függött össze. A gonosz erőt — Ahramanyut (az Avesztában: Angramainyu) — a hitregékben és legendákban a rabló nomádokkal és a törzsi arisztokráciával hozták összefüggésbe, amely azért, hogy törzsi isteneinek, a daēvaknak áldozhasson, a letelepedett földműves és állattenyésztő számára értékes szarvasmarha elpusztítását kívánta. Az egész Irán istenére vonatkozó ilyesféle vallási tanok erősítették a kialakuló királyi hatalmat.

Sok tekintetben hasonló tanokat hirdettek Nyugat-Iránban a *mágusok* — ezeket a papokat arról a méd törzsről nevezték így, amelyből mind Média, mind Perzsia papsága származott. A mágusok Ahuramazda fő istent tisztelték, de tanaikat és a Gāϑāk tanításával való kapcsolatukat egyelőre még nem sikerült teljesen tisztázni. Herodotos szerint a mágusok kiváltságos helyet foglaltak el az utolsó méd király, Astyagés udvarában, és valószínűleg támogatták a királynak az ország egyesítésére irányuló politikáját. De Astyagés, mielőtt 550-ben a perzsáktól vereséget szenvedett, kivégeztette a mágusokat, valószínűleg azért, mert részük volt a méd arisztokrácia árulásában.

Később, az időszámításunk szerinti első századokban a Gāϑākból és más művekből — köztük egyes igen régi istenhimnuszokból és későbbi vallásos szövegekből — összeállították az Avesztát, a Zaraϑuštra-vallás (zoroasztrizmus) szent könyvét. Ez a vallás az Achaimenidák korabeli iráni és közép-ázsiai vallásokból fejlődött ki, s a más hitűekkel továbbá a „nem *airya*"-kkal szembeni rendkívüli türelmetlenség jellemezte. (*Airya*-knak nevezi az Aveszta a Zaraϑuštra-vallást követő, iráni nyelveken beszélő letelepedett törzseket és népeket.) Az Aveszta tanítására a bonyolult és terhes szertartások jellemzők, amelyek a mindennapi életet is átszőtték. Az Aveszta megtiltotta, hogy a szentnek tekintett tüzet és termőföldet holttetemekkel „szennyezzék be". Ezért a Zaraϑuštra-vallásban az a szokás terjedt el, hogy a holttesteket külön erre a célra épült tornyokra tették ki, ahol a madarak felfalták őket. Ez a vallás az arab hódításig (i. e. VII. század) államvallás volt. Ma a Zaraϑuštra-vallást az indiai pársziк (tűzimádók) követik, akik Iránból települtek át, de még Iránban is vannak hívei.

Az Avesztában a reakciós vallási ideológia és rituális előírások mellett — ezek alkotják tartalmának gerincét — fennmaradtak Irán és a vele határos közép-ázsiai területek mítoszainak és hősi eposzának töredékei. Ezek a mítoszok és legendák a görög történetírók műveiben és a feudális Irán irodalmi emlékeiben is visszatükröződnek. A mítoszok tárgya a világosság és a sötétség erőinek harca; példaként megemlítjük azt az elbeszélést, amely arról szól, hogy Kāvaγ, a hős kovács milyen dicső győzelmet aratott Až-Dahāγ (az Avesztában Aži Dahāka), a népet leigázó szörnyű sárkány felett.

XXV. FEJEZET

INDIA AZ I. E. XV—VI. SZÁZADBAN

Az i. e. II. évezred második felében hanyatlásnak indult az Indus-völgyi ősi civilizáció, ugyanakkor azonban a Gangesz völgyében, valamint a szomszédos déli és délnyugati területeken újabb osztálytársadalmak keletkeztek és fejlődtek. A tárgyalt időszakban a termelés terén újabb nagy eredmények születtek, s a szellemi kultúrának nagyszerű emlékei jöttek létre.

Észak-India történetének azt a szakaszát, mely az i. e. II. évezred közepétől az i. e. I. évezred derekáig terjed, elsősorban az irodalom legrégibb emlékei, a *veda*-k alapján tanulmányozhatjuk. Ezek a később szent könyvekként tisztelt irodalmi emlékek az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó nyelven készültek, amelyet a tudomány „védikus szanszkrit" nyelvnek szokott nevezni. Rajta kívül a „Mahābhārata" és a „Rāmāyaṇa" című nagy epikus költemények anyaga is fontos forrása a szóban forgó időszak történetének.

A VÉDÁK

A véda szó „tudást", „szent ismeretet" jelent. Rendszerint a védákhoz sorolják a vallásos tartalmú, különféle irodalmi emlékek egész seregét. Legfontosabb közülük a következő négy gyűjteményes könyv *(saṃhita)*: az *Ṛgveda* — a himnuszok védája, *Sāmaveda* — a dallamok védája, a *Yajurveda* — az imák és áldozati formulák védája, s végül az *Atharvaveda* — a varázsmondások védája. Valamennyi saṃhitának megvan a maga rituális magyarázata; ezek az úgynevezett *brāhmaṇa*-k, amelyeket sokkal később állítottak össze, amikor a vallási kultusz már jelentős mértékben bonyolultabb lett, s a védák szövegéből sok minden érthetetlenné vált. Ugyanakkor az is céljuk volt ezeknek a magyarázatoknak, hogy a védákat a változó társadalmi viszonyokhoz alkalmazzák. A védikus irodalomhoz sorolják a sokkal későbbi vallási-filozófiai magyarázatokat is — az *araṇyaka*-kat és az *upaniṣad*-okat.

Az Ṛgveda — a legrégibb és legfontosabb forrás — végleges formájában, amint a műben előforduló földrajzi nevek is bizonyítják, a Punjabban és a Gangesz völgyének felső részében alakult ki. Ránk maradt formája az i. e. II. évezred végén jöhetett létre, de a benne található (több mint ezer) himnusz nagy része valószínűleg már a II. évezred közepén megvolt, s néhány himnusz talán még ennél is régibb. A későbbi védikus irodalom azt mutatja, hogy az Ṛgveda összeállításának időpontja körül az indiai kultúra központja az Indus völgyéből valamivel délkeletre, a Gangesz és a Dzsamna folyók közötti területre helyeződött át.

Az indiai lakosság életének az az időszaka, amelyet a védikus irodalom megvilágít, több évszázadot ölel fel. Ennélfogva az Ṛgvedának a gazdaságra és a társadalmi életre vonatkozó adatai

bizonyos vonatkozásban lényegesen eltérnek a későbbi adatoktól, a brahmanak adataitól, amelyeket minden valószínűség szerint az i. e. I. évezred első századaiban állítottak össze.

A védákban megrajzolt indiai társadalom arculata erősen eltér attól a képtől, amelyet a Harappa-kultúra i. e. III—II. évezredbeli településeinek régészeti ásatásai tárnak elénk. Emellett azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy az egyik esetben csupán írott forrásokkal, a másik esetben pedig csupán régészeti forrásokkal rendelkezünk. Így nem is olyan biztos, hogy a két kultúra között valóban lényeges különbségek voltak. Az eltéréseket még azzal a körülménnyel is megmagyarázhatjuk, hogy a Harappa-kultúra az Indus völgyében és Nyugat-Punjabban fejlődött, a védikus kultúra központja pedig Kelet-Punjabban s különösen a Gangesz völgyének felső részén alakult ki. Elterjedt az a vélemény, hogy a védikus kultúra hordozói azok az indoeurópai nyelveket beszélő árja törzsek voltak, melyek a Harappa-kultúrát elpusztították. Az indoeurópai nyelvek tényleg behatoltak Indiába, de ma még nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy behatolásuk az illető nyelveket beszélő törzsek egyidejű tömeges betörésének volt-e az eredménye, s hogy ez a betörés éppen az i. e. II. évezred közepén történt-e. Az egész kérdés még gondos tanulmányozásra szorul.

GAZDASÁGI ÉLET

Nem férhet kétség ahhoz, hogy az indek az Ṛgveda összeállításának időpontjában már használtak rész- és bronzszerszámokat. Az Atharvavedában, amely az i. e. II. és I. évezred határán alakult ki (bár néhány verse valószínűleg nem marad el korban az Ṛgveda korai verseitől), a vasat már elég gyakran említik más fémekkel együtt. A vasbányászat és a vasfeldolgozás elsajátítása elősegítette a termelőerők gyorsabb fejlődését.

A védikus irodalomból azt látjuk, hogy a földművelés technikája eltért a Harappa-kultúra településein használt technikától. A Himalája előhegyeinek övezeteiben nem voltak természetesen öntözött, lágy agyagos talajú völgyek, s a föld megmunkálása sokkal fáradságosabb munkát igényelt. Ezeken a területeken csak a vasszerszámok elterjedése után válhatott a földművelés a gazdasági élet alapjává. A Harappa-kultúrára jellemző könnyű eke helyett itt nehezebb ekét használtak, amelybe több pár ökröt kellett befogni.

Az i. e. I. évezred elejétől kezdve gyors ütemben haladt a Gangesz völgyének gazdasági birtokbavétele. A földművelés tökéletesebb technikájával már ki lehetett használni a völgy egyes természeti sajátosságait, például a nagy mennyiségű csapadékot és a mesterséges öntözésnek kedvező lehetőségeket.

Az Ṛgveda összeállításának időszakában a legfontosabb növény még mindig az árpa volt, a későbbi védikus irodalmi emlékekben azonban már olyan adatokat találunk, melyek a mezőgazdasági növények gazdag változatosságát mutatják. A lakosság már mesterséges öntözést igénylő növényeket is termesztett (rizst, szezámolajat, cukornádat), amellett a gyapottermesztés is meglehetősen elterjedt.

Az állattenyésztés jelentősége nem maradt el a földművelésé mögött, sőt eleinte talán túl is szárnyalta. A lakosság főleg szarvasmarhát és lovat tenyésztett. Az állattenyésztés gazdasági jelentősége a települések jellegében is megmutatkozott. A védikus időszakban az indeknek nem voltak olyan fejlett és hatalmas városi központjaik, mint a Harappa-kultúra idején, bár a védikus irodalomban többször esik szó *pura*-ról, vagyis városokról. A gazdasági élet központjai a falvak voltak, a lakosság zöme falvakban lakott. A „városok" minden valószínűség szerint csupán megerősített helyek voltak, ahol ellenséges támadás idején a környék lakói jószágaikkal együtt védelmet találtak.

A védikus irodalom emlékeiben szó van ácsokról, takácsokról, kovácsokról, fazekasokról és egyéb kézművesekről, ami a kézműves termelés bizonyos szakosodásáról tanúskodik. A különböző törzsek között egyre gyakoribbá vált a csere. A pénz szerepét a marha töltötte be, de valószínűleg a cserekereskedelem volt a legáltalánosabb akkoriban.

AZ ÓKORI INDIA (i.e. VI.sz.)

A védikus időszak ind lakosságának kultúráját csak nagyon töredékes adatok alapján ítélhetjük meg. Ezek az adatok hírt adnak a gyógyászat akkori fejlődéséről, beszélnek külön gyógyító emberekről. Egyes adatok az asztronómia terén szerzett bizonyos ismeretekre utalnak; tudjuk, hogy akkoriban az indek már sok csillagot ismertek, és helyzetüket is meg tudták állapítani. Az egyes gyűjtemények — például az Ṛgveda — az akkori költészet magas fejlettségi fokáról tanúskodnak. Írott irodalom azonban úgy látszik akkor még nem volt, s még azt sem tudjuk, ismerték-e a védikus időkben a fejlett írásbeliséget. A védikus irodalomban foglaltak leírása sokkal később történt meg.

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK MEGJELENÉSE

A termelőerők fejlődése elkerülhetetlenül magával hozta a társadalmi viszonyok gyökeres megváltozását. Ez abban mutatkozott meg, hogy a szántóföld fokozatosan egyes családok birtokába került; a törzs előkelő rétege persze a legnagyobb és legjobb parcellákat ragadta magához. A hadifoglyokat már nem ölték meg, hanem rabszolgává tették. Már az Ṛgveda is sokszor beszél nagyszámú rabszolgáról. A közösségek vagyonosodó előkelő rétegei kezdték leigázni és szolgálatukba állítani az elszegényedett közösségi tagokat. Az egyenlőtlenség további fokozódása azt eredményezte, hogy a társadalom rabszolgák és rabszolgatartók antagonisztikus osztályaira bomlott.

A rabszolga jelölésére a „*dasa*" szót használták; a szó eredeti jelentése „ellenség", „idegen", ami kétségtelenül arra utal, hogy a legelső rabszolgák hadifoglyokból kerültek ki. A hadifoglyok rabszolgává tétele idővel általános szokás lett. Megvolt nyilván az adósrabszolgaság is, de ekkor még nem volt nagyméretű. Az elszegényedett szabadok néha eladták rabszolgának gyermekeiket vagy saját magukat. A rabnő gyermekei rabszolgáknak számítottak, de ha a rabnő gazdája volt az apjuk, éppen olyan elbánás alá estek, mint a gazda többi gyermeke.

A rabszolgák munkájának felhasználására vonatkozó adataink nagyon szegényesek. A rabszolgákról leginkább mint házi szolgákról beszélnek, de ezt nyilván azzal magyarázhatjuk, hogy a források vallásos irodalmi művek vagy eposzok.

A rabszolgák szinte háziállatoknak számítottak. Adták-vették, elajándékozták, más vagyontárgyakkal együtt hozományba adták. A függő helyzetbe került uralkodók rabszolgában fizették meg a sarcot, s rabszolgák feláldozása is szokásban volt. A „rabszolga", „rabnő fia" szavak becsmérlésnek számítottak. A rabszolgákkal a legnehezebb munkákat végeztették, ütötték-verték, láncon tartották őket stb.

A védikus irodalomból megállapítható, hogy Észak-India területén az i. e. I. évezred vége felé sok törzsszövetség és kisebb kezdetleges állam helyezkedett el. Már az Ṛgveda is beszél az ind törzsek gyakori háborúiról. A himnuszok költői saját törzsük tagjait „*arya*"-nak, „előkelő származásúnak", az ellenséges törzsek tagjait viszont „*dasa*"-nak vagy „*dasyu*"-nak, vagyis „ellenségnek" nevezték tekintet nélkül arra, hogy azok milyen népfajtához tartoztak. Az egyszerű közösségi tagok zöme gyalogrendben harcolt; a törzsi előkelők harci szekereken vettek részt a csatában.

AZ ÁLLAM KIALAKULÁSA

A társadalmi egyenlőtlenség fokozódásával a törzs katonai vezére *(rajan)*, akit korábban a gyűlés választott vagy le is válthatott, egyre inkább a törzs fölé emelkedett, s a maga szolgálatába állította a törzs kormányzati szerveit. A közösségek vezetői háttérbe szorultak, s a kialakulófélben levő állam apparátusában töltöttek be kisebb funkciókat. A rajan ettől kezdve a nemzetiségi-törzsi arisztokráciára támaszkodott, s módjában állt a törzs gyűlését arra kényszeríteni, hogy kedvére való határozatokat hozzon. A források említik, hogy ezért a tisztségért véres harcok dúltak a nemzetségek előkelői és hatalmasai között. Idővel a rajan tisztsége örökletes lett. Ugyanakkor megnövekedett a

brāhman-ok szerepe, akik korábban a közösség vallási szertartásainak és mágikus aktusainak egyszerű végrehajtói voltak, most pedig fokozatosan hivatásos papokká alakultak át.

Ugyanakkor a törzsi közigazgatás szervei fokozatosan az osztályuralom, az elnyomás szerveivé váltak. Megszületett az állam, a kormányzás és kényszerítés gépezetével — kormánnyal, osztálybírósággal, hadsereggel. Később az államigazgatás művészetét *daṇḍanīti*-nek — „a fenyítés tudományának" kezdték nevezni. Az állami közigazgatás legfőbb tisztségeit kizárólag a rabszolgatartó előkelők töltötték be; közülük került ki a király főpapja, fő adószedője, kincstárnoka, asztrológusa, ők voltak a hadsereg parancsnokai stb.

Valószínű, hogy a Gangesz völgyében az i. e. II. évezred második felében alakultak ki a legkorábbi államok. Pontosabb dátumot nem mondhatunk, mivel az ókori India történetét jelenleg még nem tanulmányozták kellőképpen.

A RENDISÉG KIALAKULÁSA. A VARṆÁK

A korábban egyenjogú szabadok fokozatosan olyan csoportokra kezdtek oszlani, melyeknek nem voltak sem egyenlő jogaik, sem egyenlő kötelességeik. Ezeket a társadalmi csoportokat *varṇá*-knak[1] nevezték. A korábban választott társadalmi tisztségeket magához ragadó nemzetségi-törzsi arisztokrácia két kiváltságos varṇára oszlott: a brāhmaṇák varṇájára, melybe az előkelő papi nemzetségek tartoztak, és a *kṣatriya*-k varṇájára, melynek a katonai előkelők voltak a tagjai. E két varṇával szemben állt a szabad közösségi tagok hatalmas tömege, a harmadik varṇa — a *vaiśya*-k varṇája. A források megemlítik, hogy a brāhmaṇák és a kṣatriyák között harc folyt a politikai hatalomért, a vaiśyák pedig ellenállást tanúsítottak mind a brāhmaṇákkal, mind a kṣatriyákkal szemben, akik a törzsi kormányzást a gazdag kisebbség érdekeinek szolgálatába akarták állítani.

A sok háborúskodás, továbbá a vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség fokozódása következtében sok lett az olyan ember, aki nem tartozott egyik közösségbe sem (törzsektől elszakadt emberek, a törzsek között dúló háborúk veszteseinek leszármazottai, korábbi lakóhelyükről kiszorított s így a legfontosabb termelési eszköztől, a földtől megfosztott lakosok stb.). Ezek voltak a *śūdra*-k. Az ősközösségi rend virágzása idején az ilyen „idegeneket" vagy egyszerűen nem vették be a közösségbe, amivel az illetőket pusztulásra kárhoztatták, vagy bevették, s ilyenkor egyenjogú közösségi tagok lettek. Amikor azután kialakult a társadalmi egyenlőtlenség, az idegenek még akkor sem kaptak a szabad közösségi tagokéval egyenlő jogokat, ha be is vették őket a közösségbe. Nem szólhattak bele a fontos ügyek intézésébe, nem vehettek részt a törzs gyűlésein és vallási szertartásaiban. Ilyen szertartás volt például a felavatás, az úgynevezett „második születés", amelyhez csak a közösség szabad tagjainak volt joga. A szabadokat „kétszer született embereknek" nevezték, megkülönböztetésül az „egyszer született" śūdráktól. A śūdrák a negyedik, legalsó varṇába tartoztak.

A varṇák kialakulása hosszú ideig tartott. Az Ṛgveda korában még nem voltak meg; keletkezésükre vonatkozó utalás csak az Ṛgveda egyik későbbi (X.) könyvének himnuszai között található. Miután végleg kialakult a rabszolgatartó állam, a szabadok négy varṇáját öröktől fogva meglevő rendnek, isteni alkotásnak minősítették, s a vallás is szentesítette. A legelterjedtebb felfogás szerint Brāhmaṇ, az egész mindenség teremtő istene, a maga szájából teremtette a brāhmaṇákat, kezéből a kṣatriyákat, bordáiból a vaiśyákat, lábfejéből pedig a śūdrákat.

A varṇák — különösen az első három — csak az idők múlásával különültek el élesen egymástól.

[1] Az óind varṇákat a mai tudomány gyakran a nem túlságosan határozott *kaszt* kifejezéssel is jelöli. Bár a varṇák a már kialakult osztálytársadalomban zárt társadalmi csoportokat alkottak, a kaszt kifejezést itt nem használjuk, nehogy a varṇákat összekeverjük a később kialakult *jāti*-kkal, amelyeket szintén a zárt társadalmi rendszer jellemzett, de eredetük és lényegük más volt. Ezeket a jātikat nevezték el a portugálok a XVI. században kasztoknak, s azóta a szó meghonosodott az európai nyelvekben.

Ez az éles elhatárolódás kifejezésre jutott a vegyes házasságok lehetőségének korlátozásában; még a „kétszer született" személyek sem köthettek házasságot egymással, ha más-más varṇába tartoztak, noha eredetileg csak a śūdrák és „kétszer születettek" között volt tilos a házasságkötés. A varṇarendszernek a már kialakult társadalmi egyenlőtlenség és a kiváltságok rögzítése volt az alapja; eszerint a legmagasabban állt a brāhmaṇák varṇája, utána következett a kṣatriyák, majd a vaiśyák és végül a śūdrák varṇája. Ha például valaki megölt egy brāhmaṇát, vérdíjul meghatározott kártérítést kellett fizetnie; egy megölt kṣatriyáért ennek az összegnek a negyedét, egy vaiśyáért a nyolcadát, egy śūdráért pedig csak egytizenhatodát írta elő a törvény. Ha egy magasabb varṇába tartozó ember valamilyen bűnt követett el egy alacsonyabb varṇa tagjával szemben, sokkal enyhébb büntetést szabtak ki, mint fordított esetben. Tilos volt egyik varṇából a másikba lépni, mivel mindenkinek abban a varṇában kellett maradnia, melyben született. Egyébként gyakorlatilag mégis át lehetett jutni egyikből a másikba.

Az uralkodó osztály ideológusai minden egyes varṇa számára megszerkesztették annak külön *dharmaṇ*-ját, vagyis azt a törvénykönyvet, mely az illető varṇa tagjainak életmódját szabályozta. Az államigazgatást a két felső varṇa gyakorolta; a papi funkciókat a brāhmaṇák töltötték be, a katonáskodás pedig a kṣatriyák kiváltsága volt. A vaiśyáknak földműveléssel, állattenyésztéssel, kézművességgel és kereskedelemmel kellett foglalkozniuk. A śūdrákra a három magasabb varṇa tagjainak kiszolgálása maradt. Később a vaiśyák már alig különböztek a śūdráktól, mivel a közösség szabad tagjainak társadalmi szerepe tovább csökkent. Ezután már csak az előkelők (brāhmaṇák és kṣatriyák) és az egyszerű nép (vaiśyák és śūdrák) között tettek különbséget.

Jelentős változások történtek a családi életben. Az anyajogú nemzetség csökevényei mind a mai napig megmaradtak India egyes népeinél, de a Gangesz völgyében már a védikus időkben is megvolt a patriarchális család. A *pati* („férj") szó már urat, parancsolót jelentett. A királyi családokban megszokott dolog volt a többnejűség. Az ősközösségben még kiemelkedő helyzetet foglalt el a nő, elsősorban az anya, de idővel elveszítette azt a jogát, hogy részt vehessen a törzs gyűlésein, s a vagyont sem örökölhette. Helyzetét tekintve még a ház urának felesége és anyja is alig különbözött a rabnőtől. Ugyanilyen jogfosztottak voltak a családfő, a férfi despotikus uralmával szemben a gyermekek is, akiket az apa a maga belátása szerint büntethetett, eladhatott, elűzhetett a családból stb.

AZ ÓIND EPOSZ A „MAHĀBHĀRATA" ÉS A „RĀMĀYAṆA"

Az óind epikus irodalom értékes forrásanyagot nyújt az i. e. I. évezred első felében uralkodó viszonyok tanulmányozásához. Legfontosabb emlékei a „Mahābhārata" és a „Rāmāyaṇa", melyeket az i. sz. első századokban írtak le, de már az i. e. V. században megvoltak.

A „Mahābhārata" („Bhārata ivadékainak nagy háborúja") tárgya az a harc, mely Észak-India egyik leghatalmasabb királyi nemzetségében folyt a hatalomért.

Hastinapura városában — olvassuk az eposzban — élt Kuru királyi nemzetsége, mely a legendás Bhāratától, a Hold-nemzetség királyától származott. Volt ebben a nemzetségben két testvér — az idősebb Dhṛtarāṣṭra, a fiatalabb pedig Pāndu. A király Pāndu volt, mivel Dhṛtarāṣṭra vakon született, és emiatt nem foglalhatta el a trónt. Dhṛtarāṣṭrának száz fia volt, akiket — a nemzetség rangidős tagjai lévén — rendszerint Kauravákнak (Kuru ivadékainak) neveztek. Pāndunak öt fia volt; ők az eposzban Pāndavák (Pāndu ivadékai) néven szerepelnek.

Pāndu meghalt, amikor fiai még kicsinyek voltak. A Kauravák különféle fondorlatokkal el akarták pusztítani a Pāndavákat, de minden igyekezetük hiábavalónak bizonyult, s kénytelenek voltak a birodalom egy részét átengedni unokatestvéreiknek. A Pāndavák új város alapítottak, Indraprasthát (romjai Delhinek, az Indiai Köztársaság mai fővárosának közelében láthatók), amely aztán birodalmuk fővárosa lett. Ott a legidősebb Pāndava lett a király.

Az irigy Kauravák azonban új módot gondoltak ki, hogy a Pāndavákat megfoszthassák a nemzetségi tulajdon megillető részétől. Kockajátékra hívták ki a Pāndavákat. Az akkori idők fogalma szerint ez egyenértékű volt a párviadalra hívással, és a kihívást egy kṣatriya nem utasíthatta vissza. A játék során a legidősebb Pāndava elvesztette minden kincsét, birodalmát, testvéreit, s még az öt Pāndava közös feleségét is. Amikor Dhṛtarāṣṭra látta, hogy a dolog hova fajult, érvénytelennek jelentette ki a játékot, de az új játszmában ismét a Pāndavák képviselője veszített. Az új játszma feltételei értelmében a Pāndavák kénytelenek voltak 13 évre számkivetésbe menni, birodalmuk pedig a Kauravák kezébe került.

A számkivetés lejártával a Pāndavák visszakövetelték a birodalom őket illető részét, de a Kauravák ezt elutasították. Emiatt háború robbant ki, melyben az eposz szerint egyik vagy másik fél szövetségeseként a világ minden népe részt vett. A háborút a Kurukṣetrán (Kuru mezején), Indraprasthától mintegy 100 km-nyire északra lefolyt csata döntötte el. Az összecsapás rendkívül heves volt. India hadainak színe-virága napról napra egyre növekvő elszántsággal harcolt; egymás után estek el a legdicsőbb és legvitézebb harcosok. A győzelmet csak a csata tizennyolcadik napján vívták ki a Pāndavák. A harcosok hatalmas tömegéből a Pāndavák oldalán csak hat ember maradt életben, köztük Pāndunak mind az öt fia, a Kauravák oldalán pedig három ember, viszont Dhṛtarāṣṭrának mind a száz fia elesett.

A Pāndavák súlyos árat fizettek a győzelemért. A párját ritkító vérontás egész Indiát megrázkódtatta. Még maguk a Pāndavák sem tudtak megmenekülni a lelkiismeretfurdalástól: mikor rádöbbentek, hogy bűnös hiúságuk ilyen szörnyű következményeket zúdított nemzetségükre és az egész országra, keserűnek érezték a győzelem örömét.

A nép emlékezetében kitörölhetetlen nyomot hagyott ez a pusztító testvérháború, melynek méreteit egyébként az eposz nagyon eltúlozza. Azt sem felejtette el a nép, hogy a királyi hatalom akkor elég erős volt ahhoz, hogy dinasztikus viták megoldása érdekében rengeteg embert küldjön halálba.

A Pāndavák és a Kauravák háborújáról szóló ősi elbeszélés az idők folyamán számos kiegészítő résszel bővült, amelyek különféle elbeszéléseket és legendákat (például a vízözönről szóló legendát), vallásos-filozófiai és más témákhoz tartozó eszmefuttatásokat tartalmaznak, s legtöbbször semmi közük sincs az eredeti tárgyhoz. Emiatt a Mahābhāratát, mely terjedelmében mintegy 8—10-szerese a „Világtörténet" jelen kötetének, lényegében nem is egyetlen eposznak, hanem hatalmas epikai gyűjteménynek kell tekintenünk.

Az ókori indiai epikus költészet másik nagy alkotása a „Rāmāyaṇa" („Rāma útja, története"), amelynek a hagyomány szerint Vālmiki bölcs volt a szerzője. A „Rāmāyaṇa" szerkezete sokkal arányosabb, kidolgozása sokkal gondosabb, mint a Mahābhāratáé. Tartalma a következő:

Ayodhyāban (a mai Aud városában, Uttar-Prades tartományban) élt Dašaratha, a Napnemzetség királya, akinek különböző feleségeitől négy fia született. A legidősebb fiú, Rāma értelemben, erőben, bátorságban és jólelkűségben határozottan felülmúlta fivéreit. Őt jelölte ki utódául Dašaratha. Később azonban a másik hercegnek, Bhāratának az anyja intrikákat szőtt ellene, s ezért Rāma kénytelen volt 14 évre számkivetésbe menni.

Rāma az erdőben élt önként vele tartó Sitā nevű feleségével és Lakṣmana nevű fivérével. Rāvaṇa a *rākṣasa*-k (démonok) királya, Lankā (Ceylon) szigetének ura, elrabolta tőle Sitāt, s fővárosába vitte. Sugrīvának, a majmok királyának segítségével, akit Rāma visszasegített elorzott trónjára, Rāma hatalmas sereget gyűjtött majmokból és medvékből.

Rāma felszólítására hívei hidat vertek, amely a szárazföldet összekötötte Lankāval. (Az India és Ceylon között húzódó szigetláncolatot a mai néphit e híd maradványának tartja.) A majmok és medvék serege Rāma vezetésével átment a szigetre, s ott véres csatát vívtak a rākṣasákkal, a sziget lakóival. A csata döntő mozzanata Rāma és Rāvaṇa párharca volt. Rāvaṇa elesett, Sitā

kiszabadult, és Rāma, akinek számkivetési ideje ekkorra már letelt, visszatért Ayodhyāba, ahol elfoglalta elődeinek trónját.

Mindkét elbeszélő költemény Indiában napjainkban is rendkívül népszerű. A „Mahābhārata" és a „Rāmāyaṇa" már több mint kétezer év óta lelkesíti a költőket, művészeket, szobrászokat stb., akik műveik tárgyát a költői alkotás és a népi bölcsesség e régi emlékeiből merítik. Rāmát és a „Mahābhārata" egyik főhősét — Kṛšṇát — még istenné is emelték, és a mai hinduizmus egyik fő istenének, Viṣṇunak a megtestesítőit *(avatāra)* látják bennük.

Az ókori indiaiak szerint a Kuru mezején vívott csata új fejezetet nyitott az emberiség történetében — a *Kali-yuga* korszakát. A régi hagyományokból ítélve úgy látszik, hogy ezt a korszakot a társadalmi egyenlőtlenség rohamos fokozódása és az erős államhatalom kialakulása jellemezte. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a történelemnek ez az új osztályszakasza Indiának még aránylag csak kis részén köszöntött be — a Gangesz felső és középső szakasza mentén s a közvetlenül szomszédos területeken. India nagyobb részén viszont továbbra is túlsúlyban maradtak az ősközösségi viszonyok, mégpedig a bomlás különböző fokain.

INDIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

Az i. e. I. évezred első századaiban India egyre több területén alakultak ki a rabszolgatartó viszonyok. A védikus idők utáni vallásos irodalomban, valamint az ősi mítoszok és történelmi hagyományok gyűjteményeiben — a *purāṇa*-kban — számtalanszor van szó törzsekről, népekről, dinasztiákról és a politikai történelem eseményeiről, mivel azonban a kronológia határozatlan és zavaros, szinte egyáltalán nem tudunk konkrét adatokat arról, hogyan terjedtek el a rabszolgatartó viszonyok. Ezek a viszonyok számos törzsnél nyilván a társadalmi fejlődés belső folyamatának eredményeként, külső behatásoktól függetlenül alakultak ki; más esetekben az osztálytársadalom kialakulására a már meglevő rabszolgatartó államok is hatással voltak.

A történelmi hagyományok a Gangesz völgyének legfontosabb királyi nemzetségeit két fő dinasztiához sorolják — a Hold- és a Nap-nemzetséghez. A Hold-dinasztiához a Gangesz völgyének felső részén uralkodó királyokat sorolták. Őseik között említették a legendás Bhārata királyt és utódait, többek között a „Mahābhārata" hőseit — a Pāndavákat és a Kauravákat. Ez a királyi nemzetség nyilván tényleg kiterjesztette hatalmát Észak-India jelentős részére (a hagyományok szerint egész Indiára), s ezért a purāṇák Indiát Bhāratavarṣānak is nevezik (vagyis a Bhāraták országának, Bhārata utódai országának). Ezek az ősi hagyományok az Indiai Köztársaság mai hivatalos nevében is kifejezésre jutnak (Bhārat). A Nap-dinasztiához a Gangesz völgyének középső részén uralkodó királyi nemzetségeket sorolták; ősi királyai között említették többek között Rāmát.

A védikus kor utáni időkben a politikai élet központja a Gangesz völgyének középső részébe helyeződött át, amelyet a régi indiaiak Madhyadeša („Középső ország") néven ismertek. Ott fokozatosan olyan típusú rabszolgatartó államok alakultak ki, melyek hasonlítottak a keleti despotikus államokhoz. Az i. e. VI. század elején a Gangesz völgyében és attól délre a hagyomány szerint 16 nagy állam került el. Ezek hosszú, elkeseredett harcot vívtak egymással, végül kiemelkedett közülük Magadha; a Maurya-dinasztiából származó királyai az i. e. IV. század folyamán olyan rabszolgatartó birodalom felett uralkodtak, mely — India történetében először — egész India területére kiterjedt.

Az i. e. I. évezred közepétől India egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki Elő-Ázsia országaival. Az i. e. VI. század végén Északnyugat-India egy része az Achaimenidák perzsa birodalmához került; a perzsa királyok indiai uralma azonban nem tartott sokáig.

Az ősközösségi rend felbomlásának és az indiai állam kialakulásának időszakában keletkezett vallási hiedelmeket a védákból ismerjük. Az ember tehetetlenül állott szemben a természet hatalmas erőivel, s gyámolatlanságában istenekké emelte a természet erőit és jelenségeit. Dyo vagy Varuṇa volt az ég istene, Agni a tűzé, Sūrya, Savitar, Pūṣan, Mitra és Viṣṇu a nap istenei voltak, a vihar istenének Indrát vagy Rudrát tartották, Parjanya istenben az eső, Vāyu istenben pedig a vihar urát tisztelték. A női istenségek (Aditi, az istenek anyja, Pṛthivī a Föld, Uṣas a hajnal, Sarasvatī, a bölcsesség és a hasonnevű szent folyó istennője Kelet-Punjabban stb.) a védikus vallásban csak másodrendű szerepet játszottak. A jótékony istenek mellett voltak kárt okozó istenek is, például Šuṣṇa és Vṛtra, az aszály megtestesítői.

A történelmi fejlődés során egyik-másik istenség jelentősége és kultusza lényegesen módosult. Így például Rudra vadászistenségből az állattenyésztés, Pūṣan napistenből pedig a pásztorok és földművesek isteni pártfogója és védelmezője lett.

A kultusz az isteneknek bemutatott áldozatokból (az ősi időkben néha emberáldozatból) és mágikus szertartásokból állt. A patriarchális család kialakulásával párhuzamosan kialakult az ősök („atyák") kultusza. Kezdetben a szertartásokat egyszerűség jellemezte; nem voltak sem külön szent helyiségek, sem hivatásos papok, mint később. A vallási szertartásokat a törzs vezére vagy a közösség vezetője, a patriarchális családban pedig a családfő végezte, s a törzs, a közösség, illetve a család valamennyi tagja részt vett bennük. Az ünnepeket az esős időszak kezdetén, a termés begyűjtésének befejezésekor, győzelmes hadjáratok után stb. ülték meg. Ünnepeiken himnuszokat énekeltek, melyeket a törzsek költői, az *ṛṣi*-k írtak. Ilyen himnuszokból áll például az Ṛgveda. Az áldozatbemutatásban fontos szerepe volt a *soma* nevű mámorító italnak, melyet ugyancsak Soma néven külön istenként tiszteltek; Soma volt egyben a Hold istene is. Az istenek között akkoriban még nem volt semmiféle rangkülönbség.

Az osztálytársadalom kialakulása idején azonban változások történtek az ősközösség korábbi hiedelmeiben. A vallást már a társadalmi egyenlőtlenség igazolására kezdték felhasználni. A földön kialakuló új társadalmi rend a vallásban is tükröződött; így például Varuna isten a legfőbb isteni bíró, Indra az Istenek vezére és *rājan*-ja lett stb. Megszületett a „túlvilágról" szóló tanítás, amely szerint a jóakaratú (mármint az uralkodó osztályerkölcs szempontjából jóakaratú) emberek az istenek boldog honába jutnak, ahol az élők által bemutatott áldozatokból táplálkoznak, a bűnösöket pedig az örök sötétség birodalma várja.

Az i. e. I. évezred első századainak korai indiai rabszolgatartó társadalmában sokféle vallási tanítás létezett, minthogy azonban lényegükben megegyeztek, a *brahmanizmus* gyűjtőnévvel foglalták őket össze. A társadalmi egyenlőtlenséget szentesítő brahmanizmus alapjainak végleges formái már az i. e. I. évezred közepére kialakultak. Az emberek szenvedéseit és keserveit a brahmanizmus lényegtelennek minősíti, mivel a jelenségek egész világa pusztán illúzió — *māyā*. Az egyetlen reális dolog a *brāhman* — a világszellem, a személytelen és alaktalan isteni erő megléte.

Tudjuk, hogy a primitív emberiség képzelete a környező természet világát szellemekkel népesítette be, s abban a hitben élt, hogy az ember lelke halála után másik testbe költözik. E primitív animisztikus elképzeléseket a brāhmaṇák arra használták fel, hogy kialakítsák az úgynevezett *karman* tanát, mely szerint a halál után minden ember lelke újjászületik egy másik ember testében. Mármost vagy magasabb vagy alacsonyabb társadalmi helyzetbe születik bele aszerint, hogy előző életében milyen pontosan követte a dharmant — az életmódra vonatkozó törvényt, amelyet az égiek írtak elő minden társadalmi réteg számára. A dharmantól való eltérés esetén — tanították a papok — az ember lelkének állatokba, akár a legtisztátlanabb és legmegvetettebb állatokba kell költöznie halála után. Látjuk tehát, hogy a karmanról szóló tanítás az osztály-

társadalom dolgozóinak szenvedéseiért és bajaiért őket magukat okolta, amennyiben elnyomott helyzetüket bűnhődésnek minősítette előző életükben elkövetett bűneikért. A brahmanizmus tanítása szerint az elnyomott ember legfeljebb arra számíthatott, hogy halála után valamely magasabb társadalmi helyzetű ember testében születik újjá (feltéve, ha töretlenül ragaszkodik a dharmanhoz, amelyet az uralkodó ideológia írt elő). A dolgozók és leigázottak dharmanja elsősorban azt parancsolta nekik, hogy zúgolódás nélkül végezzék munkájukat, feltétlenül engedelmeskedjenek a felettük állóknak, legyenek elégedettek társadalmi és anyagi helyzetükkel, s ne gyűlöljék a gazdagokat.

A brahmanizmus isteni intézménynek nyilvánította a rabszolgatartó államot, a társadalom rendi rétegezését (a varṇák rendszerét) stb., s azt hirdette, hogy az államhatalom megszemélyesítői az istenek akaratából uralkodnak. Idővel bonyolult vallási szertartásrend alakult ki, melyet csak sok évi tanulással lehetett elsajátítani; a papi kötelezettségek teljesítése akkoriban vált hivatássá. A brāhmaṇák (papok) azt állították, hogy ők — a szent tudás őrzői és letéteményesei — még az isteneket is befolyásolhatják. Varṇájuknak külön kiváltságokat igyekeztek szerezni. A vedák a brahmanizmusban is szent könyvek maradtak. A vedák nyelvezete (a védikus szanszkrit), amely az i. e. II. évezred második felében Punjab törzseinek egyik nyelvjárása volt, ily módon megőrizte ősi formáját, miközben a mindennapos nyelv tovább fejlődött.

A brahmanizmus az i. e. I. évezred első századaiban fennálló rabszolgatartó viszonyok primitív jellegét is tükrözte. A brahmanizmusban még nem alakult ki az istenek egységes hierarchiája, s India különböző részein más-más isteneket tekintettek fő istennek. Ilyen volt például Šiva, akinek kultuszában különböző vallási hiedelmek fonódtak össze. A természet romboló erői megtestesülésének tartották, s ugyanakkor alakja a termékenység legősibb törzsi isteneivel olvadt egybe. Másik fő istenüknek tekintették Viṣṇut, minden létező megóvóját, aki a védikus panteonban még csak másodrendű napisten volt. A brahmanizmus tanában felfedezhetők olyan törekvések, hogy az istenek élére Prajāpatit (a később leginkább Brahmannak nevezett istent) állítsák, mint minden létező megteremtőjét. A népi hiedelmektől távol álló Brahman-kultusz azonban mégsem terjedt el szélesebb körben.

A brahmanizmus mindenütt meghonosodott Indiában, ahol a rabszolgatartó viszonyok és a varṇa-rendszer uralkodóvá váltak. Mindenütt átvették a Gangesz völgyének felső részén kialakult vallási kultuszt, s elismerték a vedákat szent könyveknek. A védikus szanszkrit is elterjedt; ez lett a papság nyelve, de egyszersmind — némileg megváltozott formában — a sokféle törzsből álló India közös irodalmi nyelvéül is szolgált.

XXVI. FEJEZET

KÍNA RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMA AZ I. E. XII—VI. SZÁZADBAN

Az i. e. XII—VI. század közötti időszakban a kínai társadalom nagy lépést tett előre a fejlődés útján. A Sang—Jin-korszakhoz viszonyítva magasabb szintre emelkedtek a termelőerők — javult a föld megmunkálásának technikája, sokfelé már öntözéses földművelést folytattak, fejlődött a kézművesség és a kereskedelem. Szaporodott azoknak a rabszolgáknak a száma, akiknek munkáját a termelés legfontosabb területein használták fel. A rabszolgatartó állam megerősödött, szerkezeti felépítése bonyolultabb lett. Változtak a földviszonyok is; kifejlődött a nagybirtok.

A Csou-dinasztia és a fennhatósága alá tartozó királyságok nagyobb területtel rendelkeztek, mint a Sang—Jin-állam. Keleten a Csou-állam a Sárga-tengerig terjedt, északkeleten felölelte a Pekingtől északra fekvő mai Hopej tartományt, északon Senszi tartományt, északnyugaton Kanszu tartomány egy részét, délnyugaton Szïcs'uan egy részét, déli határa pedig a Jangcï-folyón túl húzódott.

A Csou-dinasztia uralkodásának korszakát (i. e. XII—III. század) három szakaszra osztjuk: a Nyugati Csou-szakaszra (1122—771), a Keleti Csou-szakaszra (770—403) és a „harcoló királyságok" szakaszára (Csankuo, 403—221). A Keleti Csou szakaszát 770-től 249-ig is szokták számítani, mivel a Keleti Csou-birodalom i. e. 249-ig állt fenn.

Az i. e. 722-től 481-ig terjedő időszakot néha Cs'unc'iu néven külön periódusként emlegetik.

1. KÍNA A NYUGATI CSOU-SZAKASZBAN (I. E. XII—VIII. SZÁZAD)

A Nyugati Csou-birodalom társadalmi rendjét jobban ismerjük, mint a Jin-korszakét, mert sokkal több forrásanyag áll rendelkezésünkre. Ilyen források elsősorban a „Si king" — az „Énekek könyve"[1], a „Su king" — az „Okmányok könyve" vagy a „Történelmi hagyományok könyve", valamint a bronzedények feliratai. E források — különösképpen a „Si king" — az osztályok, az osztálykizsákmányolás meglétét és a rendi különbségeket tükrözik. A dalok a „nemes származásút" (az urat vagy fejedelmet) szembeállítják az alsó rétegekkel, a *sziao min*-nel (kis emberrel) vagy a *su min*-nel (az egész néppel). Sok dal beszél a kizsákmányolóknak végzett kényszermunkáról s e kizsákmányolók tunya, rest életéről.

[1] Az ókori Kína epikai emléke; tartalmát tekintve nem egyöntetű. Vannak benne népi alkotások, valamint különböző időkből származó rituális és udvari énekek (az i. e. XI—VI. századból). A „Si king"-et többször átdolgozták, legutolsó átszerkesztése az i. e. IV. századra tehető.

A favágó énekében például a következő keserű szavakat olvassuk:

Nem vettek, nem arattok,
Hogyan kaptok hát mégis jovedelmet
Három gazdaságból?
Nem fáradoztok a vadászaton,
Hogyan van mégis, hogy udvaraitokon
Borzbőrök száradnak?
Nem vettek, nem arattok,
Honnan van hát olyan
Rengeteg kévétek?

A társadalomban uralkodó helyzetet foglalt el a rabszolgatartó arisztokrácia. Ennek soraiba tartozott az örökletes csou nemesség (az uralkodóház), továbbá a csou katonai nemesség, mely a Sang—Jin-birodalom leigázása idején emelkedett fel; később más torzsek előkelői, a polgári kormányzatás felelős tisztséget viselő személyei, valamint a leigázott jin rabszolgatartó arisztokrácia megmaradt tagjai is e kiváltságos réteg számát novelték. Ezenkívül előkelő helyet foglaltak el még a nem nemes rabszolgatartók, főként a kereskedők, akik a tonkrement arisztokratáktól nagy földbirtokokat és sok rabszolgát szereztek maguknak.

A földművelők *(nungfu)* szornyű nyomorban sínylődtek. A kozosségi parcellákon dolgoztak, de nemcsak a foldet művelték, amelynek jovedelme a királyság vezetőit és a rabszolgatartó arisztokrácia egyéb képviselőit gazdagította, hanem emellett kulonféle súlyos kotelezettségek is nyomták a vállukat. Egész évben látástól vakulásig, minden pihenő nélkul végezték munkájukat.

A társadalmi ranglétra legalsó fokán a rabszolgák álltak. Ezeknek nem volt semmiféle joguk, s gazdájuk kényére-kedvére bármely pillanatban megolhette vagy eladhatta őket, mint a barmot. Akárcsak a Sang—Jin-dinasztia idején, ekkor is szokásban volt (bár talán nem általánosan), hogy az elhunyt rabszolgatartó előkelőséggel együtt rabszolgáit is eltemették, néha élve, néha azonban a temetés előtt megolték őket. Ez a szokás úgy látszik sokáig megmaradt, mert még jóval későbbi források is említik, hogy az elhunyt királlyal együtt rabszolgáit is eltemették.

A Nyugati Csou-államban a rabszolgák száma szaporodott. A források szerint a csou királyok a meghódított jin lakosság egy részét rabszolgaságba taszították, s az elrabolt foldekkel együtt a rabszolgatartó arisztokráciának ajándékozták.

A jin lakosságnak azt a részét, amely a háborúban nem tanúsított ellenállást a csoukkal szemben, nem vetették rabszolgaságba, hanem meghagyták falukozosségében. Természetesen ezek is a csou arisztokrácia hatalma alá kerultek. A források szerint részben jinekkel építtették fel Loji városát (a későbbi Lojang Honan tartományban), majd ott le is telepítették őket, s házat meg foldet juttattak nekik. A leigázott lakosságnak ezt a részét a csou király arra szólította fel, hogy vessék alá magukat Csou torvényeinek, s ezért foldet ígért nekik. A jin rabszolgatartó előkelőségek egy részét azzal bízta meg a király, hogy kormányozza a meghódolt jineket, s néhányuknak nagy birtokokat és Csou rangokat adományozott.

A RABSZOLGATARTÓ ARISZTOKRÁCIA FÖLDTULAJDONA ÉS FÖLDBIRTOKA

A király *(wang)* volt a foldek legfőbb tulajdonosa; tetszése szerint adományozhatott belőluk bárkinek, s éppúgy bárkitől el is vehette birtokát. Az „Énekek konyve" a kovetkező szavakkal fejezi ki a király abszolút foldtulajdonát:

A végtelen ég alatt nincs oly föld, amely ne volna királyi;
Az egész országban — a határig (a tengerig)
Nincs senki, aki ne királyi szolga (cs'en) volna.

A Jin-birodalom meghódítása után az ország területét felosztották az előkelő réteg képviselői — a csou király hozzátartozói és hívei között. A források szerint 71 volt az ajándékba adott tartományok száma. E félig-meddig független fejedelemségek közül 53-ban a királyi család tagjai uralkodtak. A rabszolgatartó arisztokraták földbirtokainak nagyságát és terjedelmét nem tudjuk pontosan, mivel a források adatai gyakran ellentmondanak egymásnak. Csak annyit tudunk biztosan, hogy a csou királyok különböző nagyságú földbirtokokat adományoztak az arisztokratáknak. A tartományok kormányzói kötelesek voltak a királynak rendszeres elszámolást küldeni jövedelmükről, melynek bizonyos része őt illette. Nemcsak az uralkodóház hozzátartozói kaptak tartományokat, hanem az olyan törzsek vezérei is, amelyek részt vettek a Sang—Jin-birodalom elleni hadjáratban.

A király hozzátartozói és a szövetséges törzsek vezérei a királytól kapott területeket kisebb egységekben tovább adták alattvalóiknak: kormányzóiknak, tisztviselőiknek, elsősorban a katonai parancsnokoknak és a tanult hivatalnokoknak. A földadományozásnál pontosan megállapították a terület határait. Az adományozások révén kifejlődött a rabszolgatartó nagybirtok. Földadományozásról igen sok adat áll rendelkezésünkre bronzfeliratokon és irodalmi emlékekben. Néha az ajándékozott földeket egyenként sorolták fel, néha viszont több tucat „földről" van szó.[1] Az egyik edény feliratán például ezt olvashatjuk: „Adományozok neked 10 lovat, 10 marhát, adományozok egy földet Wang községben, adományozok egy földet... (olvashatatlan jel következik), adományozok egy földet Tuje helységben, és adományozok egy földet Cie községben". Egy másik feliratban azt olvashatjuk, hogy 50 földet adományoztak Jü községben és 50 földet Cao községben.

A bronzedények feliratai arról tanúskodnak, hogy a rabszolgatartók előkelő rétege szabadon rendelkezett birtokaival; a földet nyilván el lehetett idegeníteni, bérbe lehetett adni, vagy meg lehetett terhelni. Az egyik feliratban például arról van szó, hogy bizonyos Po Sï kormányzó íjat, nyílvesszőket, öt rabszolga-családot és tíz földparcellát ajándékozott valamelyik emberének.

Egy másik feliratból megtudjuk, hogy valaki a királynál bepanaszolta földjének bérlőjét, mert az nem tett eleget a bérleti szerződés feltételeinek. A király szigorú büntetés terhe mellett megparancsolta a bűnösnek, hogy a földet adja vissza a panaszosnak; a király ítéletét a föld tulajdonosa bronzedényre vésette, és azzal hagyta utódaira, hogy örökre őrizzék meg. Egy másik bronzedény felirata a föld megterheléséről tanúskodik. „Ko Po átadta P'eng Sangnak kocsiját jó lovakkal (négyesfogat), amiért P'eng Sang átadott neki jelzálogként 30 parcellát".

A Nyugati Csou időszakában formailag még megmaradt a király legfőbb földtulajdonosi joga, de már érvényesült az a tendencia, hogy a birtok földmagántulajdonná alakuljon át. A továbbiakban, a csou királyok hatalmának gyengülésével párhuzamosan a nagy rabszolgatartók földbirtoklási joga fokozatosan a föld tulajdonjogává alakult át.

[1] A Nyugati Csou-korszakban a „föld" (*t'ien*) területi mértékegység volt (=100 *mu*). Napjainkban egy mu $^1/_{16}$ hektár; a Csou korabeli mu pontos nagyságát eddig még nem sikerült megállapítani, de valószínűleg harmada-negyede lehetett a mai munak.

A FALUKÖZÖSSÉG

A közös földhasználat a Nyugati Csou időszakában továbbra is ugyanolyan nagy szerepet játszott, mint a Sang—Jin-állam idején. A földet a közösségben nyilván az úgynevezett „kutföldek" rendszere szerint osztották fel, amiről fentebb már beszéltünk. Meng-cï régi kínai író e rendszer jellemzése során rámutatott arra, hogy a Sang—Jin-időszakban egy-egy család 70 mu földet kapott, viszont a Csou-időszakban már 100 mu földet vallhatott magáénak. Meng-cï így írja le a Csou-időszak „kutföldes" rendszerét, vagyis a közös földhasználatot: „egy négyzet *li* (hosszmértékegység) volt a kut *(cing)*, ez pedig 900 mu volt. A (kut) közepén közös föld (kung t'ien) volt. A nyolc család közül mindegyiknek 100 mu magánföld (vagyis egyéni, személyi használatban levő föld) volt a birtokában, a közös földet (ők) közösen művelték. A közös munkák elvégeztével (vagyis a közös földek megmunkálása és egyéb kötelezettségek elvégzése után) a maguk dolgával foglalkozhattak."

Meng-cï korában a közösségi földhasználat már nem volt meg abban a formájában, ahogyan a Nyugati Csou idején, ezért Meng-cï a „kutföldek" rendszerének jellemzése közben utal régi könyvekre, többek között az „Énekek könyvé"-re, amelyben közös és egyéni földekről egyaránt szó van. „Öntözzétek közös földjeinket, majd utána magán (földjeinket) is" — mondja például az „Énekek könyve". Először a közös földet művelték meg, amelynek jövedelme teljes egészében a király kormányzójának vagy más személynek (akinek az illető területet átadták) a kezébe került; csak ezután kerülhetett sor az egyes közösségi tagok használatában levő egyéni földek megművelésére.

A közösség szabad tagjainak a közös földek megművelése mellett katonai szolgálatot is kellett teljesítenük, amellett jövedelmük bizonyos részét kötelesek voltak beszolgáltatni a közösségi templomoknak, áldozatot kellett bemutatniuk az elhunyt ősök lelkének stb.

A történelmi források szerint a faluközösség nem mindenütt volt egyforma. A legjellegzetesebb valószínűleg a következő rendszer lehetett: öt családból állt egy szomszédsági közösség *(lin)*, öt ilyen közösség alkotott egy falut *(li)*, négy li egy „klant" *(cu)*, öt cu egy csoportot *(tang)*, öt tang egy körzetet *(csou)*, s végül öt csou alkotta a *hiang*-ot, amely 12 500 portából áll. Minden szomszédsági közösség (öt család) fölött állt egy bíró; ez volt a legkisebb közigazgatási egység. A legmagasabb fokú közigazgatási egységnek, a hiangnak az élén állt a kormányzó *(c'ing)*. Voltak a közigazgatási felosztásnak egyéb fajtái is.

A RABSZOLGASÁG

A rabszolgáknak, akárcsak a korábbi Sang—Jin-időszakban, különféle elnevezésük volt. Sok bronzedény felirata tanúsítja, hogy a király tucatjával, százával, sőt néha ezrével adott alattvalóinak, szolgáinak és a rabszolgatartó arisztokrácia képviselőinek rabszolga-családokat. Így például, a K'ang wang uralkodásának 23. évéből (i. e. 1056) származó bronzedény feliratából megtudjuk, hogy a király az egyik nagyúrnak több ezer rabszolgát adományozott szolgálataiért. Más bronzfeliratok szintén jelentős számú rabszolga adományozásáról szólnak. Az elajándékozott rabszolgákat gyakran más ajándékokkal együtt említik. Például: „Ajándékozok neked egy szekeret, lovakat, fegyvert és 350 rabszolga-családot"; vagy: „Ciang ajándékozott Lingnek 10 füzér kagylót, 10 szolgáló rabszolgát *(cs'en)* családostól és 100 rabszolgát *(li)*".

Jellemző, hogy a legtöbb bronzfelirat és irodalmi emlék nemcsak egyes rabszolgák, hanem egész rabszolga-családok adományozásáról is beszél. Így tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a Csou-időkben a rabszolgáknak családjuk volt.

A rabszolgákat meg lehetett vásárolni, vagy el lehetett adni. Áruk nem volt nagyobb, mint

a baromé. A X. és a IX. század határáról származó egyik feliraton ezt olvashatjuk: „Egy lovat és egy gombolyag selymet cseréltem 5 rabszolgáért". Rabszolgák vásárlásáról és eladásáról sok adat áll rendelkezésünkre. A „Változások könyvében" („Ji king") ezt olvashatjuk: „Útközben, ha van pénz ruhád öblében, szerezhetsz rabszolgákat (t'ung és p'u)..."

A rabszolgák sorait hadifoglyokból és a leigázott békés lakosság köréből töltötték fel. Így jártak el a jinekkel és a csouk által leigázott többi törzzsel. Rabszolgasorba taszították az államellenes bűnök elkövetőit és családjukat is. A rabszolgák leszármazottai is rabszolgának számítottak.

A rabszolgák munkáját a Nyugati és Keleti Csou idején igen széles körben felhasználták a gazdaság különböző ágaiban. A bronzfeliratokon gyakran olvashatjuk, hogy együtt adományoztak földet és rabszolgát; a rabszolga munkáját tehát kétségkívül felhasználták a földművelésben, és ők gondozták az állatokat, s az ügyesebbek kézműves munkákat is végeztek. A király és a rabszolgatartó arisztokrácia palotáiban, a különféle kormányhivatalokban az öntözőcsatornák építésénél szintén rabszolgák dolgoztak.

ÁLLAMREND

A Csou-birodalom államrendje örökletes despotizmus volt, élén a királlyal, a wanggal. Az uralkodó hatalma nemcsak a királyi birtokokra terjedt ki, hanem sok más területre is, amelyeket különböző rangú kormányzók igazgattak. A saját hadsereggel és igazgatási apparátussal rendelkező területek később (az i. e. VIII. század után) más tényezőkkel együtt a királyi hatalom gyengülését idézték elő.

A rabszolgatartók uralmának megszilárdításán és a kizsákmányoltak fékentartásán kívül a Csou-államnak volt még egy funkciója: harcolt a szomszédos nomád törzsek ellen. A Csou-államnak ezt a harcát eleinte főként a csou király közvetlen szolgálatában álló katonai erők vívták; a többi terület hadseregét csak részben használták fel. Később e területi seregek szerepe egyre jobban megnövekedett.

A területi kormányzók meghatározott időközökben kötelesek voltak megjelenni a királyi udvarban. Ilyenkor rendszerint ajándékot és okmányt kaptak, amely igazolta, hogy joguk van az illető terület kormányzására. Az irodalmi emlékek gyakran említik, hogy egy-egy kormányzó a királyi udvarba látogatott. A kormányzókat ünnepélyes külsőségek között fogadták, s a király a következő szavakkal nyújtotta át nekik az oklevelet: „Légy támasza az államfőnek azokkal a kormányzókkal szemben, akik nem jelentek meg az udvarnál". Vagy: „Megnövelem földjeidet, hogy támasza légy a Csou-háznak".

A különféle címeket viselő kormányzókból állt a rabszolgatartó arisztokrácia legfelsőbb rétege. Utánuk következtek a kisebb rabszolgatartók, földbirtokosok, tisztviselők, jószágigazgatók, tanácsosok, katonai parancsnokok és hivatalt viselő emberek, akik a kormányzók szolgálatában álltak.

A Csou-korban — különösen annak második felében — voltaképpen nem is volt központosított államapparátus; az egyes tartományok lényegében különálló fejedelemségeket alkottak.

A hagyomány Cs'eng wang (1115—1079) nevéhez kapcsolja az államapparátus újjászervezését és megerősítését. Az apparátus élén úgynevezett „három *kung*" állt (a „nagy oktató", a „nagy tanító" és a „nagy védelmező"), ők voltak a király legfőbb tanácsadói. Ezenkívül jelentős szerepet játszott a Csou-államban a három intéző: a vallási ügyek intézője, a közmunkák hivatalának intézője — ez kezelte a földalapot és igazgatta az öntözőrendszert —, végül a katonai ügyek intézője („a lovak nagymestere"). Kétségtelen, hogy voltak az államigazgatásnak egyéb szervei is, többek között büntető szervek, de nem maradtak ránk olyan hitelt érdemlő adatok, amelyeknek alapján a Csou-idők egész államapparátusát rekonstruálni lehetne.

Kiemelkedő szerepet játszottak a Nyugati Csou-birodalomban a papok és jósok. Volt főpapjuk és „nagy jósuk". A főpap feladatai közé tartozott a vallási szertartások végzése, főként az ősök kultuszának ápolása és a csou királyok őseinek szentelt áldozatok bemutatása.

A Nyugati Csou-állam megalakítása után királyainak még harcolniuk kellett a Jin-birodalom leigázott lakossága és a csou rabszolgatartó nemesség néhány képviselője ellen.

Wu wangnak, a Nyugati Csou-birodalom megalapítójának halála után felkelés tört ki az utolsó jin király fiának, Wu Kengnek a vezetésével. A csou előkelők nem tudtak megegyezni abban, hogy ki vezesse az állam ügyeit a trónörökös kiskorúsága idején, s viszálykodásukat Wu Keng a maga javára igyekezett kihasználni. Felkelését az elhunyt király elégedetlen öccsei is támogatták, sőt néhány olyan törzs vezére is csatlakozott hozzá, melyek meghódoltak a csouknak. A felkelést hamarosan elfojtották. Wu Kenget néhány más vezetővel együtt kivégezték, az elhalt király fivéreit pedig száműzték; 17 olyan birtokot (kisebb fejedelemséget) számoltak fel, amelyek Wu Keng oldalán álltak. A Csou-birodalmon belül bizonyos időre megszilárdult a helyzet.

A Nyugati Csou-birodalomnak egész későbbi története folyamán harcolni kellett a nomád törzsekkel. A források sokat beszélnek az engedetlen északnyugati törzsek mozgolódásairól. A nomád törzsek elleni harc méreteit megítélhetjük az egyik bronzedény feliratából, amely azt közli, hogy büntető expedíciót indítottak a kuifang törzs ellen, s ennek során 13 081 foglyot ejtettek. Hosszas harcot kellett vívnia a Csou-államnak az északi törzsekkel (peiti) is, amelyeknek élén a hienjün (a későbbi hiungnu vagy hun) törzs állt. Elkeseredett harc folyt a keleti, déli és nyugati (hizsung, „nyugati zsung") törzsek ellen is. A Nyugati Csou-birodalom egész fennállása alatt háborúban állt ezekkel a törzsekkel.

A NYUGATI CSOU-BIRODALOM SZÉTHULLÁSA

A Csou-birodalom belső gyengeségének jelei már Csao wang (1052—1002) uralkodása alatt megmutatkoztak. Sze-ma C'ien, a nagy kínai történész ezt írja „Történelmi feljegyzései"-ben erről az időszakról: „A király útja a hanyatlás felé haladt." Megállapításának helyességét a későbbi események teljesen igazolták.

Li wang (878—842) uralkodása idején gyengültek a kapcsolatok a központi hatalom és a függő területek kormányzói között. A területek kormányzói nem látogattak el többé a királyi udvarba, s az adóküldést is beszüntették. A források arról is megemlékeznek, hogy a néptömegek zúgolódtak Li wang despotikus uralma, a rabszolgatartó kizsákmányolás fokozódása ellen. Szï-ma C'ien a következő szavakkal beszél az akkori idők társadalmi ellentmondásairól:

„A király önkényesen uralkodott és elmerült a tivornyákban. Az állam emberei szidták őt. Sao kung 'a király fő tanácsadója) a következőképpen igyekezett a lelkére beszélni: »A nép nem tudja elviselni parancsaidat«. Erre a király feldühödött, és megparancsolta a wei varázslónak, hogy kutassa fel szidalmazóit. A feljelentett embereket kivégeztette. A szidalmazók száma kevesebb lett. A királyságok kormányzói azonban nem jelentek meg az udvarnál. Uralkodásának 34. évében a király még kegyetlenebb lett. Az állam emberei még beszélgetni sem mertek egymással. . ."

A terror azonban nem fojthatta el az elégedetlenséget. I. e. 842-ben felkelés robbant ki. Sajnos, a források erről vajmi keveset közölnek. Csak annyit tudunk, hogy a felkelők megtámadták a királyi palotát. Li wangnak menekülnie kellett. Cing nevű fia, a trónörökös, Sao kung fő tanácsadó házában rejtőzött el. Amikor a főváros felkelő lakosai ezt megtudták, megostromolták a tanácsadó házát, és Cing herceg kiadását követelték. A hagyományok szerint Sao kung saját fiát adta ki a felkelőknek Cing herceg helyett, s ezzel a trónörököst megmentette a haláltól. A király elűzése a kor éles osztályharcáról tanúskodik.

A zsarnok Li wang halála (828) után a régensek Cing herceget emelték a trónra, akit a történelem Hüan wang néven ismer. Egész uralkodása alatt (827—782) sikertelen háborúkat vívott

a nyugati nomád törzsekkel — a zsungokkal. Az egyik ütközetben (i. e. 789) Hüan wang seregeit teljesen szétverték, úgyhogy a királynak újabb toborzást kellett elrendelnie, amit a lakosság nagy zúgolódással fogadott.

Minden jel arra vallott, hogy a Nyugati Csou-birodalom napjai meg vannak számlálva. Ju wang (781—771) apósa a nomád törzsekkel szövetségre lépett királyi veje ellen; e törzsek benyomultak a fővárosba, és megölték a királyt. Ju wang fia, akit P'ing wang néven ismer a történelem, székhelyét 770-ben Haoból keletre, Lojiba helyezte át. Kínai hagyományok szerint akkor kezdődött a Keleti Csou-birodalom időszaka.

A fővárost azért kellett keletre helyezni, mert a nomád törzsek elfoglalták a Nyugati Csou-állam területének egy részét, s a régi főváros többé nem volt biztonságban. Nem sokkal utóbb az ország számos önálló fejedelemségre hullott szét, s uralkodóik nem ismerték el a csou királyok fennhatóságát. Az utóbbiak ugyan még az egész ország fejének tekintették magukat, valójában azonban már csak egy kisebb területen, Kelet-Csouban volt reális hatalmuk.

2. KÍNA AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN

P'ing wang (770—720) uralkodása válságos fordulatot hozott Csou-állam történetében. Szï-ma C'ien megjegyzése szerint akkoriban „a Csou-ház hanyatlásnak indult, s meggyengült. Az erősebb csuhouk (tartományi kormányzók) elnyelték a gyengébbeket. C'i, Cs'u, C'in és Cin területei gyarapodni kezdtek. A hatalmat az gyakorolta, aki erősebbnek bizonyult". Ez a folyamat, amelynek során az erősebb tartományok elnyelték a gyengébbeket, megremegtette Csou-állam alapjait; a rabszolgatartók maroknyi csoportja tovább gazdagodott, miközben a nép nyomorgott, s a nomád törzsek többé már nem tekintették a Csou-birodalmat veszedelmes ellenfélnek.

A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE

A Keleti Csou-állam időszakában mélyreható változások mentek végbe az ország gazdasági és politikai életében. Az i. e. VII. században megjelentek a vasszerszámok, s fejlődésnek indultak a társadalom termelőerői. A vas használata az i. e. VI. században már széltében elterjedt, amit az a tény is bizonyít, hogy például Cin lakosságának egyes esetekben vasat kellett adó fejében beszolgáltatnia. Ekkor már a földet is vasból készült szerszámokkal művelték.

A vas felhasználása bővítette a földművelő termelés kereteit, fokozta a munka termelékenységét, és lehetővé tette a talaj jobb megmunkálását. Ugyanakkor az igavonó jószág erejét is egyre nagyobb mértékben igénybe vették a földművelésben.

A vas elterjedésének hatása a kézművességen is meglátszott; termékei tökéletesebbek és változatosabbak voltak, mint a Sang—Jin- és a Nyugati Csou-állam korában. Az egyes területeken, sőt a területek között sokkal élénkebbé vált a csere, megjelent a fémpénz, s a kereskedelem egyre nagyobb szerephez jutott a gazdasági és a politikai életben egyaránt.

A NAGYBIRTOK FEJLŐDÉSE

Az i. e. VII—VI. században — mint már említettük — a csou királyok hatalma meggyengült, a tartományi kormányzók önállósága pedig megnövekedett. Ennek az lett a következménye, hogy a föld legfelsőbb tulajdonjoga a csou királyok kezéből a különböző kormányzók kezébe került, akik a király megkérdezése nélkül rendelkeztek a birtokukban levő földekkel, s azokból bőkezűen juttattak alárendeltjeiknek — intézőiknek, katonai parancsnokaiknak és egyéb hivatalnokaiknak.

A tartományok kormányzói feltehetőleg nemcsak kulonleges katonai és politikai érdemekért adományoztak foldet, hanem állandó szolgálatért is. Erről tanúskodik az a tény, hogy a rabszolgatartó előkelők és hivatalnokok kulonboző nagyságú orokletes birtokokat kaptak, bár azokat a kormányzó vissza is vehette. Akkoriban a birtokszerzésnek volt egy másik módja is: az erősek egyszerűen elvették a foldet a gyengébbektől, s ennek folytán a hatalmas rabszolgatartók és hivatali nemesek óriási birtokokat harácsoltak ossze. Nemcsak egyes tartományok, hanem egyes előkelő családok kozott is ádáz kuzdelem folyt a foldért.

A foldbirtok volt a rabszolgatartó arisztokrácia éltetője, jólétének alapja. A „Kuo ju"[1] című régi forrás így beszél erről: „A kungok (tartományi kormányzók) sarcból (adóból) táplálkoznak, a tisztviselők a városokból (vagy teruletekből, *ji*-kből), a tudósok (polgári tisztviselők) a foldekből, az egyszerű nép pedig az erőből (munkából)".

Vagyis a kormányzók adót szedtek, a tisztviselők a városokban és falvakban végrehajtott rekvirálások révén „táplálkoztak", a kormányapparátushoz tartozó „tudós" emberek pedig birtokuk jövedelméből éltek. Csak a nép élt a maga munkájából.

Jellemző volt a Keleti Csou-állam korára, hogy a szuletési arisztokrácia elveszítette nemzetségi foldbirtokait, s ezek most a katonai parancsnokok, a hivatalnokok és a kereskedők kezébe kerultek. Ez a körulmény a nemzetségi arisztokrácia örökletes foldbirtoklásának hanyatlását és a rabszolgatartók föld-magántulajdonának megszilárdulását vonta maga után.

Az említett folyamat heves politikai harcok kozepette ment végbe. Az egyre erősodő katonai parancsnokok nemcsak adományok vagy idegen foldek elragadása révén novelték birtokaikat, hanem néha még úgy is, hogy elkergették a kormányzót, s birtokain megosztoztak. Az utóbbi eset történt meg például Lu tartományban, ahol i. e. 562-ben három tisztviselő-család osztotta fel egymás kozt a hatalmától megfosztott kormányzó birtokait.

A tisztviselők növekvő befolyását szemléltetően mutatja a Cs'en-si család felemelkedése. Egy Cs'en-si nevű tisztviselő az i. e. VI. században ugyesen a maga javára fordította C'i tartomány lakosságának elégedetlenségét; a nép ugyanis gyűlolte a kormányzót, aki jövedelmének kétharmadát elszedte tőle. Cs'en-si igyekezett a maga oldalára vonni a néptomegeket, kedvező feltételekkel kolcsöngabonát adott nekik; ezzel sikerult kivívnia a nép rokonszenvét, és megkaparintania a hatalmat. A „Co csuan"[2] szavai szerint a nép „az ő oldalára áramlott, amiképpen a folyó folyik (a tengerbe)". Hasonló esetek más tartományokban is előfordultak.

A FÖLDADÓ BEVEZETÉSE. A KÖZÖSSÉGI FOLDBIRTOKLÁS „KUTRENDSZERÉNEK" MEGSZÜNTETÉSE

A föld-magántulajdon úgy alakult ki, hogy újra felosztották a foldalapot, és a föld a katonai parancsnokok, tisztviselők és kereskedők kezébe jutott, vagy a kereskedők összevásárolták a foldet, esetleg adósság fejében kaparintották meg a szuletési arisztokrácia birtokait. Ezenkívul a tönkrement közösségi tagok magánhasználatban levő foldjei is a kereskedők kezébe kerultek.

Ennek folytán megszűnt a régi típusú kozosségi földbirtoklás (az úgynevezett „kutfoldes" rendszer), s megváltoztak a kizsákmányolás egyes formái is, amelyeket a rabszolgatartók alkalmaztak a közösségi foldművesekkel szemben. Ez a folyamat, mely az i. e. VI. században kezdődott, az

[1] „Kuo ju" — történeti mű a Csou-dinasztia korából.

[2] „Co csuan" — régi kommentárok a Lu királyság évkonyveihez, a „Cs'un c'iu" („Tavasz és ősz") című rovid eseménykrónikához, amely Lu tartomány eseményeit ismerteti i. e. 722-től 481-ig. A hagyomány szerint a „Co csuan" összeállítója Co C'iu-ming, a Csou-dinasztia kortársa volt, de kétségtelen, hogy művét később átszerkesztették, s kozbevetésekkel és kiegészítésekkel látták el.

egyes tartományokban más-más utemben és kulonboző időszakokban zajlott le. Legteljesebb formájában később, az 1. e. V—III. században, a Csankuo („harcoló királyságok") korában fejlődott ki.

A kozosségi foldbirtokra az egyik legelső csapást az mérte, hogy 1. e. 594-ben Lu tartományban bevezették a minden mu után fizetendő foldadót. Ettől kezdve a foldművesek a kozosségi foldek (kung t'ien) megművelése helyett az egész fold után kotelesek voltak adót fizetni a kormányzónak vagy a tisztviselőknek. A foldnek kozosségi és magánfoldre való felosztása ezzel értelmét vesztette.

Jellemző, hogy Lu tartományban nem egyszerre, hanem fokozatosan vezették be a kozosségi foldek megmunkálását helyettesítő foldadót. A fold első felosztása (562) után az adót csupán Ci-si katonai parancsnok családjának birtokain vezették be, de az 1. e. 537-ben végrehajtott új felosztáskor az egész tartományra kiterjesztették a foldadó rendszerét. Megkozelítőleg ugyanakkor vezették be az adót Cs'u és Cseng tartományokban is (548 után, illetve 538-ban). Az adó bevezetését Cseng tartomány lakossága elégedetlenkedve fogadta. A foldadó bevezetése azt eredményezte, hogy az említett három tartományban megszűnt a kozosségi foldbirtoklás „kutrendszere", mely másutt — például C'in tartományban — egészen az 1. e. IV. század kozepéig megmaradt.

A „WU PA" — AZ „OT VEZETŐ ÁLLAM" IDŐSZAKA

A Nyugati Csou-monarchia megsemmisulése és a tartományi kormányzók hatalmának megnovekedése kovetkeztében az országban nagyon megváltozott a helyzet. Lényegében már az 1. e. VIII. századtól kezdve nem volt egységes állam, az ország számos onálló és félig onálló kis államra hullott szét, amelyek elkeseredett harcot vívtak egymással, s e harc folyamán az erősebbek elnyelték a gyengébbeket.

Az 1. e. VII—VI. században Kína teruletén ot nagyobb királyság uralkodott, s ezek maguk alá gyűrték a tobbi, kisebb államot. Az ot kiralyságot a kínai történelem „ot vezető (állam)" (vagy despota, „Wu pa") néven ismeri. Ezek a vezető államok C'i, Cs'u, C'in, Cin és bizonyos fokig Szung voltak.

C'i a mai Santung tartomány teruletének nagy részét olelte fel. Fővárosa Linci volt. Az 1. e. VII. század első felében C'i királyságban számos gazdasági és katonai-kozigazgatási reformot dolgoztak ki, amelyek jelentős mértékben megerősítették a birodalmat. Állami monopóliumot vezettek be a sóra és a vasra, kulonféle intézkedésekkel osztonozték a kereskedelmet, az ásványkincsek kiaknázását, rendezték az adórendszert (az adót a fold minőségének számbavételével rótták ki), újjászervezték a hadsereget, pontos nyilvántartásba vették az adózó lakosságot, s hivatalosan elismerték a lakosságnak rendekre való osztását (tudósok, foldművesek, kézművesek és kereskedők). C'i királyság — noha viszonylag nem volt nagy állam — egymásután kebelezte be a szomszédos teruleteket. Valamivel tobb mint 20 év alatt C'i a legerősebb királyságok kozott is az első helyre kuzdotte fel magát.

Az 1. e. VII. század derekán egy ideig Szung királysága is vezető szerepet toltott be.

632-ben előretort Cin királysága, mely a mai Sanszi tartomány egész teruletét, valamint Hopej, Santung, Honan és Sanszi nagy részét bekebelezte. Kelet—nyugati határa tobb mint 1000 km hosszú volt.

A negyedik vezető állam C'in királyság volt. Kezdetben csak a mai Kanszu tartomány egy része tartozott hozzá, de később, miután P'ing wang a fővárost keletre helyezte át, fokozatosan magához ragadta a Nyugati Csou királyai alá tartozó teruleteket és a mai Sanszi tartományt. Ez az ország sikeresen harcolt a nyugati zsungok nomád torzseivel, s északnyugat vezető állama lett. Uralmát Észak- és Kozép-Kína más királyságaira is igyekezett kiterjeszteni, de akkoriban, a VII—VI. században más erős államok, tobbek kozott Cin ellenállása miatt ez a torekvése nem járt sikerrel.

ÓKORI KÍNAI ÁLDOZATI EDÉNYEK
I. e. II. évezred vége és az I. évezred eleje
(Balról jobbra: kőedény, bronz borosedény, bronz húsosfazék)

Cs'u királysága volt a legnagyobb. Az i. e. VII—VI. században 45 kisebb királyságot csatolt területéhez a Huaj-, a Han- és a Jangcï-folyók medencéjében. Cs'u, melynek bennszülött lakossága földműves törzsekből állt, a VII. század végére az egyik legerősebb, gazdasági vonatkozásban leghaladóbb birodalommá fejlődött Kína területén. I. e. 597-ben leverte Csen és Cin egyesült erőit, s ily módon egyike lett az öt vezető királyságnak. Később még más királyságok (Wu, Juo stb.) is részt vettek a hegemóniáért folyó versengésben.

A felsorolt királyságok lényegében rákényszerítették feltételeiket a csou királyokra. Egymás elleni harcukban szövetségre léptek más királyságokkal. A VII. és a VI. században állandó harc folyt a vezető királyságok között, s e harcban a csou királyok időnként csak a megfigyelő szerepét játszhatták, mivel semmiféle befolyást nem tudtak gyakorolni az események menetére. A nomád törzsek elleni harcban e királyságok rendszerint támogatták egymást.

A Keleti Csou-állam semmiben sem különbözött a többi királyságtól, sőt még gyengébb volt azoknál. Uralkodói még mindig viselték a wang címet, de ennek már nem volt semmi reális jelentősége. A VI. században Cs'u kormányzói is felvették a wang címet, s ezután a Csou-monarchia végleg széthullott. Az önálló királyságok továbbra is heves harcot vívtak egymással a későbbi évszázadokban, egészen az i. e. III. századig, amikor létrejött a központosított államhatalom.

OSZTÁLYHARC

A források azt mutatják, hogy a Keleti Csou-birodalom idején fokozódott a rabszolgatartó kizsákmányolás, a közösség szabad tagjai pedig súlyos helyzetben éltek. A „Co csuan" gyakran közöl erre vonatkozó rövid közléseket. A C'i és Cin királyaihoz közelálló két tisztviselő beszélgetéséből megtudjuk például, hogy az i. e. VI. században C'i királyságban „...a nép három részre osztotta munkáját, ebből két részt adott az államnak (kormányzónak), egy részt pedig táplálkozásra és ruházkodásra használt fel. A közös (hombárokban) összegyűjtött (gabona) megromlott, s benne férgek híztak, (miközben) a *szan lao*[1] éhezett és fázott".

Nem volt jobb a néptömegek helyzete Cin királyságban sem, ahol „az egész (egyszerű) nép nyomorban él, miközben az (előkelők) palotáiban egyre nagyobb a pazarlás és tékozlás. Az éhen halt emberek hullái egymáson (hevernek), (miközben) a kurtizánok gazdagsága gyarapodik. Amikor a nép a kormányzó parancsait hallja, elmenekül (előle), mint a rablók és az ellenség elől". Ugyanez volt a helyzet a többi királyságban is.

A néptömegek már képtelenek voltak elviselni a rabszolgatartók igáját, s többször felkeltek elnyomóik ellen. Sajnos, a régi kínai források csak nagyon rövid adatokat közölnek a különféle felkelésekről, s csak magát a tényt említik, de nem ismertetik sem a felkelések okait, sem a résztvevők összetételét.

Szï-ma C'ien „Történelmi feljegyzései"-ben például ilyen ismertetéseket olvashatunk: „(A csou Wu wang uralkodásának) 23. évében (vagyis i. e. 718-ban) Wei királyság lakosai megölték kormányzójukat, Huan kungot."

Egy másik régi forrásban, a „Co csuan"-ban is gyakran találunk olyan adatokat, melyek arra utalnak, hogy az egyes királyságokban belső harcok dúltak. A harcok jellegét azonban ez a forrás sem ismerteti pontosan. A közlések rendkívül szűkszavúak, ezért néha nagyon nehéz megkülönböztetni a nép felkeléseit azoktól a lázadásoktól, melyeket egyik-másik katonai parancs-

[1] Szan lao — szó szerint „három öreg". Ez a kifejezés egyes magyarázatok szerint a három társadalmi csoportot jelenti (kézművesek, kereskedők, földművesek). Mások szerint a lakosság legidősebb képviselőiről, talán kisebb tisztséget viselő személyekről van szó. Ha ezek a tisztviselők éheztek, akkor C'i királyság földművesei nyilván még rosszabb helyzetben voltak.

nok szervezett az uralkodó ellen. Egyébként a néptömegek az utóbbi akciókban is részt vettek, mert abban reménykedtek, hogy az uralkodó elűzése bizonyos megkönnyebbülést hozhat nekik is.

A VII. és a VI. századot szintén a különböző rabszolgatartó csoportok harca jellemzi. 540-ben Ciu királyságban a rabszolgatartó arisztokrácia egyik képviselője, Csan Jü ragadta magához a hatalmat. A kormányzó fiait megfosztotta rangjuktól, mire ezek C'i kormányzójához fordultak segítségért. Csan Jü nem kapott támogatást a néptől, ezért elbukott. Helyét a királyság egyik trónörököse, C'ü Ci foglalta el. Három évvel később (i. e. 537-ben) C'ü Ci ellen felkelt a függő C'eng királyság lakossága, mivel C'ü Ci, a „Co csuan" közlése szerint, „mit sem törődött C'eng (lakosságának) érdekeivel".

A „Co csuan" szerint az i. e. VI. században a kézművesek és a kereskedők is többször fellázadtak. Így például i. e. 502-ben Wei királyság egyik tisztviselője, Wang Szun-kia így szólt urához: „Valahányszor Wei királyságban nehézségek voltak, a kézművesek és kereskedők mindig fellázadtak."

A nép felkelései azonban nem voltak eléggé nagyszabásúak ahhoz, hogy véget vethettek volna a rabszolgatartó termelési módnak.

3. A KÍNAI KULTÚRA ÉS VALLÁS AZ I. E. I. ÉVEZRED KÖZEPÉIG

A kínai kultúra óriási hatással volt a Távol-Kelet valamennyi népére. A kínai nép felmérhetetlen értékekkel gazdagította a világkultúra kincsestárát.

A TUDOMÁNYOS ISMERETEK ÉS FILOZÓFIAI NÉZETEK MEGSZÜLETÉSE

A kínai civilizáció fejlődésének őskora a Sang- és a Csou-birodalom idejére esik. A mindennapos élet szükségletei, a földművelés fejlődése, a kézművesség fellendülése arra késztette a régi kínaiakat, hogy tanulmányozzák a természet jelenségeit, s összegyűjtsék az első tudományos ismereteket. Az irodalmi emlékek és a csontfeliratok tanúsága szerint már a Sang—Jin-birodalom időszakában is voltak bizonyos tudományos ismereteik (matematika, asztronómia). A „Su king"-ben ránk maradt hagyományok arról beszélnek, hogy az évet már a régmúlt időkben négy évszakra osztották. A jin csontfeliratok nap- és holdfogyatkozásról tesznek említést. A Jin-időkben már ismerték a holdnaptárt. E naptárban a szökőév 13, a rendes év pedig 12 hónapból állt. A teljes hónapban 30, a nem teljes hónapban 29 nap volt, s a hónapot tíz-tíz napból álló részekre osztották.

Később, a Csou-birodalom idején újabb eredményekkel gyarapodtak a csillagászati ismeretek. Ezt bizonyítja a hónapnak négy hétre való felosztása, az égitestek mozgásának megfigyelése stb. A Csou-idők irodalmi emlékeiből kitűnik, hogy a régi kínaiak jól ismerték a csillagos eget, a csillagképek elhelyezkedését stb. Az „Énekek könyve" („Si king") például közli azoknak a csillagképeknek a nevét, amelyek a mai csillagászatban Bootes, Nyilas, Nagy-Medve stb. néven ismeretesek, s az égen elfoglalt helyüket is meghatározza.

A kínaiakat már a távoli múltban foglalkoztatta a világmindenség problémája. Ismerünk régi kínai elképzeléseket, melyek vallásos szellemben próbálták magyarázni a földi életet, a természetben valami isteni erő művét látták. De már a legrégibb időkben kifejlődtek más, naiv, spontán materialista nézetek. Ezek nyilván a Jin-idők végén és a Csou-idők elején születtek, amikor a Sang—Jin-állam bukása és a Csou-állam felemelkedése nyomán mélyreható változások történtek Kína gazdasági és politikai életében. A heves politikai harcnak ebben az időszakában alakultak ki azok a filozófiai nézetek, amelyek a világról alkotott vallásos elképzelések ellen-

súlyozására szolgáltak. Ilyen filozófiai nézeteket tartalmaz a „Változások könyve" (Ji king) és részben az „Okmányok könyve" (Su king).

E naiv materialista nézetek alapja az az elképzelés, hogy a világmindenség „őselemekből" áll. A „Ji king" ilyen „őselemnek" tartja a földet, eget, tüzet, vizet, tavat, szelet, hegyet és mennydörgést. A „Ji king" alapeszméje az a gondolat, hogy a világon minden dolog mozog, és két kozmikus erő — a Fény és a Sötétség — kölcsönös hatása és kölcsönös összeütközése nyomán állandóan változik. Egyrészt tehát kimondja azt a gondolatot, hogy a világ alapja nem isteni erő, hanem néhány természeti őselem; másrészt a dialektika elemei is megtalálhatók benne.

A világmindenségről kialakult naiv materialista nézeteket más régi irodalmi-történelmi emlékekben is meg lehet találni. A „Su king" egyik fejezetében, a „Nagy terv" című fejezetben például az ismeretlen szerző szerint az anyagi világ öt „őselemből" áll: fából, fémből, vízből, tűzből és földből.

ÍRÁS ÉS IRODALOM

A kínai írás ősrégi múltra tekinthet vissza; már az i. e. XV. században aránylag fejlett hieroglifikus írásrendszert használtak Kínában, ami az írás sokkal korábbi létrejöttéről tanúskodik. Az irodalmi emlékekben ránk maradt hagyományok szerint már az ősidőkben megvolt a gondolat rögzítésének kezdetleges módszere: a zsinegre kötött csomókból álló „írás". Ugyanebből az időből származik a képírás (piktográfia) is. Kezdetben a tárgyakat teljesen lerajzolták. A további fejlődési fok az volt, hogy áttértek a jelképes rajzolásra vagy a tárgy nem teljes ábrázolására; a kép (piktogramma) egy része jelképezte az egészet (például az egész bárány helyett csak fejét és szarvait rajzolták le).

A jin írás ebből a szimbolikus képírásból fejlődött ki. Szerves részként kapcsolódtak ehhez az íráshoz a piktogrammák (rajzos ábrák, például a nap, hold, ember, fa, víz stb. jele), az ideogrammák (meghatározott konkrét és elvont fogalmakat kifejező jelek) és a későbbi fonogrammák (a hieroglifák hangértékét jelző jelek). A ránk maradt feliratokat állati csontokra és teknőcpáncélokra vésték.

Mai kínai tudósok szerint a jin írásnak eddig már több mint 2000 jelét fejtették meg; ez a nagy szám a Jin-idők kínai írásának jelentős fejlettségéről tanúskodik. Később tovább szaporodott a hieroglifák száma, s formájuk, rajzolatuk is tökéletesedett. A Csou-időkből bronzfeliratok, későbbről pedig bambuszlapocskákra írt szövegek maradtak ránk.

Az írás fejlődésével szorosan összefüggött az irodalom megjelenése. Már az írás megszületése előtt megvolt a népi alkotások szájhagyománya. A nemzedékről nemzedékre szálló népi mondákat jóval később írták le, s a különféle legendák bekerültek a Csou-idők irodalmi emlékeibe. A kétségtelenül népi eredetű legendák között meg kell említenünk a szörny Cs'ï-ju ellen harcoló Huang-ti („Sárga király") legendáját, továbbá azokat, melyek azt mesélik el, hogy Szui-zseng miképpen gerjesztette az első tüzet, és Sen-nung hogyan tanította meg az embereket a földművelésre.

A ránk maradt irodalmi emlékek közül a legrégibbek közé tartozik az „Énekek könyve" („Si king"). Több mint 300 dal és költemény van benne, részben népi alkotások, részben vallási és udvari dalok; valamennyi a Csou-birodalomban keletkezett, mégpedig a legkülönbözőbb időszakokban. A dalok egy-egy sora rendszerint négy szótagú (ez jellegzetes vonása volt az ősi költészetnek). A mű több dalcsoportot foglal magában. Legkorábbi közülük a „Csou szung" („Csou ének"), amely főként vallásos és táncdalokból áll; időrendi sorrendben ez után következnek a „Ta ja" („Nagy dalok"), melyek dicsőítő énekek és bordalok; továbbá a „Sziao ja" („Kis dalok") és a „Kuo feng" („A királyságok szokásai") — ezek főként népdalok. A népdalok világosan kifejezik az akkori idők társadalmi viszonyait; közvetlenül, szókimondóan beszélnek a kény-

szermunkáról, a tisztviselők kapzsiságáról, a rabszolgatartó nagyurak könyörtelen kizsákmányoló módszereiről és a földművesek nehéz életéről.

A „Változások könyve" („Ji king") is tartalmaz népköltészeti alkotásokat. Mai kínai tudósok szerint ezek a versek a Sang—Jin-időszak végéről és a Csou-idők elejéről származnak, tehát a legkorábbi irodalmi műveknek kell őket tekinteni. Mindenesetre nem keletkezhettek később, mint a „Si king" dalai.

MŰVÉSZET

A kínai művészet általunk ismert legrégibb alkotásai az úgynevezett Jangsao-kultúra időszakából (i. e. III. évezred) származnak (több színű díszítéssel, hálóvonalkákkal, kagylórajzokkal, spirálokkal cifrázott agyagedények). Igen szép és gondos megmunkálás jellemzi a Cs'encijai-i típusú településeken (Santung tartomány) talált fekete kerámikát, amely az úgynevezett Lungsan-kultúra korából (i. e. III. évezred) származik.

Márvány tigrisszobor
Az anjangi ásatásokból. Sang—Jin-korszak

Nagyobb változatosságot mutat az i. e. II. évezred — a Sang—Jin-korszak — művészete, amelyet építmények maradványai, kőszobrok, bronzedények, csontból, kőből stb. faragott tárgyak képviselnek. A bronzedényeket nagy formagazdagság és mesteri megmunkálás jellemzi. Találunk közöttük *ting* típusú edényeket (ezek három vastag, öntött lábon állnak, s két fülük van), ritkábban *li* típusúakat (ezek is háromlábúak, de a lábak csőszerűek, üregesek), valamint az ezek mintájára készült *hien* típusú bonyolultabb edényeket. A bronzedények legjellegzetesebb vonása a reliefábrázolás, amely különféle díszítésekkel, spirálvonalakkal, felhőt és villámot ábrázoló vonalakkal váltakozik. A bronzedényeket leginkább bika, bárány, kígyó, madár, tücsök és sárkány rajzával díszítették. A Jin-idők fegyvereit szintén művészi díszítések és berakások jellemzik.

Az i. e. II. évezredben nagyon elterjedt a nefrit- és csontfaragás művészete. A jin aranyékszerek mellett nagyszámú csont- és nefrittárgyat találtak, melyeket finom vésésű rajz borít.

A Csou-korszak első századaiban nem történtek jelentős változások a képzőművészet és az építészet fejlődésében. A kialakult művészeti formák azonban később tovább gazdagodtak. Az áldozati bronzedényeket, harangokat és más tárgyakat egyre gyakrabban díszítették állatalakokkal. A VII—VI. században újabb irányzatok jelentek meg a képzőművészet területén; az elvont archaikus díszítésben újabb motívumok hódítottak tért, megjelentek a tárgyi kompozíció csírái — ember és állat harcát ábrázoló jelenetek stb.

Kína zeneművészete (beleértve a dalt és a táncot) szintén nagyon régi. Már a jin csontfeliratokból is megállapítható, hogy a szertartásokat tánc kísérte. A „táncolni" jelentésű „wu" hieroglifjel a jin feliratokon gyakran társul az ősök lelkének vagy a természeti erőknek bemutatott áldozat jeleivel. A „wu" jelhez hasonlóan, más, ugyancsak rituális táncot jelentő hieroglifák is ábrázolnak táncoló embert, kezében lófarkas zászlóval vagy bikafarokkal. Ennek a jelnek régi rajzolata megegyezett a varázslót jelentő hieroglifával, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ősidőkben a rituális táncokat a varázsló vagy a sámán táncolta.

Jin-kori bronzedények („ting", „hien" és „li" típusok)

Jin-kori berakással díszített nefrit
kultikus tárgyak

Kultikus edény
A Nyugati Csou korából. Bronz

A jin csontfeliratokból láthatjuk, hogy már az i. e. II. évezredben számos hangszert ismertek — dobot, csörgődobot, dudát, pengetős húros hangszereket. A Csou-kor elején bőrrel bevont dobot, bronzharangot, csengettyűt, továbbá bambuszból és agyagból készült fúvós hangszereket használtak. A Csou-időkben a zeneművészet tovább fejlődött; a dalok és táncok már nem csupán rituális

Bronz áldozati edények
I. e. II. évezred vége és i. e. I. évezred eleje

célokat szolgáltak, a dal különvált a tánctól, tökéletesedett a zene technikája, s új hangszerek jelentek meg: számuk már meghaladta a húszat. Akkoriban külön udvari hivatal alakult, amelynek hatáskörébe tartozott a zenészek és táncosok tanítása, valamint a dal- és tánczene ellenőrzése és irányítása.

A Keleti Csou-birodalom korában már külön zenei értekezések jelentek meg. Legismertebbek közülük a „Jüe ci" („A zene leírása"); ez a „Li ci" (Az „etikett leírása") című kanonikus könyv egyik fejezete.

Kína régi vallásának gyökerei az osztálytársadalom előtti korba nyúltak vissza. A társadalmi fejlődés e korai szakaszaiban még a totemizmus és az animizmus hódított.

Az irodalmi emlékekben ránk maradt mondák a régi kínaiak totemisztikus elképzeléseiről tanúskodnak; szó van bennük a Medve, a Borz stb. totemcsoportjairól. A totemizmus maradványai még a Jin-időkben is megvoltak, amit a Jin-állam szomszédságában élő törzsek elnevezései is bizonyítanak („mafang" — „Ló törzs", „jangfang" — „Bárány törzs" stb.).

A Jin-kori csontfeliratokból rekonstruálhatjuk a természeti jelenségek kultuszát. A jinek azt tartották, hogy a természeti jelenségeket — mind a hasznosakat, mind a károsakat — a szellemek akarata idézi elő. A csontfeliratok minduntalan emlegetik a föld, a hegyek, a folyók, a nap, a hold, az eső, a szél stb. szellemeit. Áldozatokat mutattak be nekik, s hozzájuk könyörögtek esőért, jó termésért, elemi csapások elhárításáért stb.

A természet nagyszámú szellemeinek tisztelete mellett a Jin-korban kifejlődött az az elképzelés, hogy van egy fő szellem, az istenség, aki fölötte áll a természet szellemeinek és a holtak lelkeinek. A jin feliratok ezt az istenséget *ti*-nek, később *sang ti*-nek („legfőbb istenségnek") nevezik. Ez a név később irodalmi emlékekben is előfordul, bár néha más szavakkal helyettesítik („nagy ég", „égi istenség" stb.).

A Jin-korban, amikor kialakult az osztálytársadalom, a királyi hatalmat is isteníteni kezdték, s a királyt az „ég fiának", vagyis az isten fiának, földi helytartójának nevezték. A Jin-kor jósfeliratai gyakran utalnak arra, hogy a király az égi istentől kap parancsokat. A korszak végéről (i. e. XIII. század) ránk maradt feliratok a király jelölésére ugyanazokat a hieroglifákat használják, amelyekkel korábban a „legfőbb istenséget" jelölték. Később, a Nyugati Csou-birodalom idején az irodalmi emlékekben is előfordul, hogy az „ég fia" kifejezés a királyt jelenti.

Az ősök kultusza, amely még az ősközösségi rend idején fejlődött ki, a Jin- és Csou-időkben is fennmaradt. Alapja az az elképzelés volt, hogy a halál után a lélek tovább él, és beavatkozhat az élők, különösen a közeli hozzátartozók életébe; ez a beavatkozás kellemetlen is lehet, kárt okozhat. A régi kínaiak hite szerint az elhunyt lelke megőrizte földi szokásait, ízlését, és szüksége volt mindarra, ami földi életéhez tartozott. Ezzel az elképzeléssel állt kapcsolatban a temetkezési szertartás, amely előírta, hogy az elhunyttal együtt szolgáit és rabszolgáit is el kell temetni. Azonkívül különféle használati tárgyakat, ékszereket, fegyvereket is raktak a halott mellé.

Az ősök szellemeinek kultuszáról tanúskodnak azok az úgynevezett jósfeliratok is, melyeken a Jin-királyok különböző kérdésekkel és kérelmekkel fordultak elhunyt őseikhez.

Ezek az ősrégi vallási hiedelmek a kínai történelem következő évszázadaiban is szerves részét alkották az uralkodó ideológiának, s hatékony ideológiai fegyverül szolgáltak a kizsákmányolók kezében. Ugyanakkor azonban — mint már említettük — megjelentek a materialista filozófiai gondolkodás első csírái is, amelyek később figyelemre méltó gyümölcsöket hoztak.

XXVII. FEJEZET

DÉL-EURÓPA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

Az i. e. I. évezred első felében Ázsia nagy részén, Észak-Európában és Kelet-Európa jelentős részén tovább tartott a bronzkor, a távoli Északon lakó törzsek élete pedig még mindig a neolit kor viszonyai között folyt. Dél-Európa számos törzsének társadalmi rendjében azonban mélyreható változások mentek végbe. Az ősközösségi viszonyok bomlási ütemének meggyorsulása nyomán ott a régi rend sokkal döntőbb változáson ment keresztül, mint az ókori Kelet országaiban, s kialakultak a rabszolgatartó viszonyok antik formái.

A régi viszonyok megváltozásának és az új viszonyok kialakulásának folyamata Itáliában és Görögországban haladt leggyorsabban előre, ahol az ókori rabszolgatartó világ kultúrájának és civilizációjának újabb fontos központjai alakultak ki.

Mivel Görögország ettől kezdve különösen fontos szerepet kezdett játszani, történetét külön fejezetekben tárgyaljuk.

1. A KORAI VASKORSZAK EURÓPÁBAN (I. E. X—VI. SZÁZAD)

EURÓPA LEGFONTOSABB TÖRZSEI AZ I. E. I. ÉVEZRED ELEJÉN

Az i. e. I. évezred első századaiban az európai törzsek elhelyezkedése nagyjából a következő képet mutatta:

A Pireneusi-félsziget nagy részén ibér törzsek éltek. Északnyugati részén, valamint a mai Franciaország területén és a Duna felső szakasza mentén a kelták törzsei telepedtek le, amelyek később a Brit-szigeteket is benépesítették. Az Appennini-félsziget északi és középső részét az északról lefelé húzódó italicusok foglalták el, de egyes területein és Szicília szigetén részben még különféle régibb helyi, vagy az Adriai-tengeren át bevándorolt törzsek laktak: északnyugaton a ligurok, délen pedig a siculok, akik később teljesen kiszorultak Szicíliába, továbbá az iapygok és más törzsek; Szicília középső részén a sicanok éltek. A Balkán-félsziget északnyugati részén és a szomszédos északi területeken az illyrek, északkeleten a thrákok, délen a görögök (hellének) törzsei helyezkedtek el. A Rajna és az Elba közötti területet, valamint Dél-Skandinávia egy részét germán törzsek lakták. Az Elbától keletre és délkeletre — beleértve a Dnyeper és a Dnyeszter medencéjének felső részét is — a szlávok ősei éltek. Tőlük északra nyelvrokonaik, a balti törzsek, valamint a finnugor nyelvcsalád törzsei helyezkedtek el; a finnugorok letelepedési területe valószínűleg Európa egész

északi részét felölelte. Délkelet-Európa sztyeppes térségein a kimmerek és más törzsek, majd később (i. e. VII. század) szkíták nomadizáltak, akik az indoeurópai nyelvcsalád keletiráni (más néven északiráni) ágához tartozó nyelveken beszéltek.

Európa törzsei a társadalmi fejlődés különböző fokain álltak. A legtöbb európai törzs már a bronzkornál tartott. A szubtropikus folyóvölgyeknél ridegebb természeti viszonyok között azonban a réz és a bronz megmunkálásának elsajátítása nem biztosított olyan termelési eredményeket és olyan határozott változásokat a termelés területén, mint Kelet sok országában. Csupán a sokkal keményebb vasszerszámok (ekevas, fejsze, csákány, lapát stb.) elterjedése tette lehetővé a nehezebb talajok megművelését, az akkoriban majdnem egész Európát elborító sűrű erdők kiirtását, a sok nagy mocsár kiszárítását. A vas elterjedése határozottan előrelendítette az ércbányászatot, a kovács- és fegyvermesterséget, az építés technikáját, a közlekedési eszközök (hajók, szekerek) előállítását stb. A Balkán-félsziget déli részén már az i. e. II. évezred vége felé, Dél-Európa többi részén pedig az i. e. I. évezred elején kezdték elsajátítani a vasolvasztás technikáját.

A Volga—Oka medencéjének törzsei már az i. e. IX—VIII. században kezdtek vasércet olvasztani és vastárgyakat kovácsolni. Az i. e. I. évezred első felében a mai Ukrajna preszkíta törzsei is megtanulták ezt a mesterséget, éppen úgy, mint az Odera és a Felső Dnyeper között élő törzsek, amelyekben a kutatók a szlávok őseit látják. Általában véve azonban Kelet-Európa csak az I. évezred második felében érte el a vas kultúrájának teljes kifejlődését.

A HALLSTATT-KULTÚRA

Nyugat-Európában a korai vaskort az a kultúra jellemezte, melyet a régészeti tudomány a nyugat-ausztriai Hallstatt városról Hallstatt-kultúrának nevezett el. Ennek a városnak a környékén nagy temetőt tártak fel, melynek sírjaiból igen régi (az i. e. X—VI. századból származó) középeurópai vastárgyak kerültek napvilágra. Az ugyanott felfedezett ősrégi sóbányákban szintén igen sok — ugyanabból a korból való — szerszámot találtak.

A Hallstatt-kultúra főként az illyr és részben a kelta törzsek lakóhelyein terjedt el. Mivel azonban a Balkán-félszigeten, Csehszlovákiában, Dél-Németországban, Franciaország keleti határvidékein, továbbá a Pireneusi-félszigeten és Itáliában is találtak a hallstattihoz hasonló emlékeket, azt kell mondanunk, hogy a Hallstatt-kultúrát és a hozzá közelálló kultúrákat különböző származású törzsek teremtették meg.

A Hallstatt-kultúrát az jellemzi, hogy a vasszerszámok mellett még bronzból készült szerszámok is használatban voltak; a leletek alapján nyomon követhetjük a vas megmunkálásának térhódítását és a bronz fokozatos kiszorulását. Vasból eleinte fegyvereket (kardot, tőrt, csatabárdot, kopjahegyet) állítottak elő, de hamarosan rátértek a vasszerszámok készítésére is. A bronz a fémedények és különféle ékszerek készítésére továbbra is a legfontosabb nyersanyag maradt. Minthogy a vasat csak kovácsolni tudták, bronzból kellett készíteniük azokat a védőfegyvereket (pl. sisakokat) is, melyeket kizárólag öntéssel lehetett előállítani.

A Hallstatt-kultúra emlékei azt mutatják, hogy Európa akkori törzsei gyors ütemben fejlődtek. Áttértek az ekés földművelésre, érceket és sót bányásztak, értettek a fafeldolgozáshoz, csinos bronztárgyakat öntöttek, sőt már üvegtárgyak készítésével is próbálkoztak. A fazekasság is felvirágzott, amikor használni kezdték a fazekaskorongot, mely azelőtt Európának ezen a részén ismeretlen volt. A hallstatti bronzedények vésett rajzai társadalmi rétegeződésről tanúskodnak. E képeken harcosokat láthatunk, lakomázó előkelőket — az őket kiszolgáló pohárnokokkal együtt —, de ott találjuk a szántóvető alakját is, amint vállára vett ekével hazafelé baktat a szántóföldről. A sírleletek is társadalmi rétegeződésről beszélnek; a vezért szolgáival és rabszolgáival együtt temették el stb. A lakótelepeket gyakran megerősítették, bár ezek a védelmi berendezések kezdetlegesek voltak.

A Balkán-félsziget északnyugati részén az i. e. IX. században, a Duna alsó szakasza mentén pedig az i. e. VI. században jelentek meg az első vasszerszámok. Feltehető, hogy a vas használata Európának ezen a részén fokozatosan terjedt el a Duna felső szakaszának vidékéről, annál is inkább, mivel itt a bronzkor utolsó szakaszát a Hallstatt-kultúra behatolása jellemezte. Az is lehetséges azonban, hogy a vasmegmunkálás egyes központjai önállóan, egymástól függetlenül alakultak ki. Az ásatások során olyan vasfegyvereket és vasszerszámokat is találtak, amelyek elütnek a hallstatti tárgyaktól, s a korai időszakban a bronzkor készítményeinek alakját utánozzák.

Az i. e. VIII. századtól kezdve a Balkán-félsziget északnyugati részén már széltében terjed a vas, s mindinkább kiszorítja a bronzot. Eleinte kardot, kopjahegyet, majd kapát, végül — az ekés földművelésre való áttérés idején — ekevasat is kovácsoltak belőle.

A Kárpátok völgyében, a Duna középső és alsó szakasza mentén, a IX—VIII. században még virágzott a bronzkor kultúrája. Az i. e. VIII. században ezekre a területekre preszkíta törzsek hatoltak, amelyeket a történészek kimmereknek neveznek; ezek valószínűleg a szkíták nyomására hagyták el a Fekete-tenger körüli sztyeppeket. A bronzkor utolsó szakaszában ezeken a területeken világosan megmutatkozott a kimmer törzsek kultúrájának hatása; új formájú bronzkészítmények (üstök, csészék, vedrek, lószerszámok) jelentek meg. Vastárgyak még csak elvétve fordultak elő.

Az említett területen a vastechnika fejlődése egybeesett a szkíta törzsek megjelenésével (i. e. VI. század), amelyek aztán a mai Romániában, Észak-Magyarországon és Észak-Bulgáriában telepedtek le. Ettől kezdve általánossá váltak a vasfegyverek (rövid szkíta vaskardok), és a földműveléshez szükséges szerszámok is vasból készültek. Helytelen volna azonban, ha a vaskor itteni kezdetét pusztán a szkíták megjelenésével magyaráznánk. A Balkán-félszigetnek Görögországtól északra fekvő részén a lakosság zömét thrák földművelő törzsek alkották, s ezek már eléggé magas színvonalon álltak. A Romániában talált bronz- és különösen aranytárgyak meglehetősen fejlett technikáról tanúskodnak; ami pedig a vasat illeti, a kárpáti és dunai területeken már a szkíták megjelenése előtt is használtak egyes vasszerszámokat. Ugyanis már régóta kapcsolatban álltak a Hallstatt-kultúra törzseivel, valamint a Balkán-félsziget déli részét elfoglaló görög törzsekkel, amelyeknek a hatása ettől az időtől kezdve különösen szembetűnővé vált. Ezért lehetséges, hogy a leigázott helyi törzsek nagyobb hatást gyakoroltak a szkítákra, mint azok rájuk.

A vas elterjedése nyomán tovább fejlődött a földművelés is, mely a Balkánon a neolit korban indult meg. Az i. e. I. évezred első felében már az ekés földművelés térhódítása figyelhető meg. A szerszámok tökéletesedése közrejátszott a kézművesség — fegyverkészítő, kovács-, üveges- és fazekasmesterség — fejlődésében; egyébként a fazekasok készítményei még sokáig durvák és kezdetlegesek maradtak, mivel a fazekaskorong még ismeretlen volt.

Az i. e. I. évezred első felében a helyi illyr és thrák törzsek társadalmi rendjében észrevehető változások történtek. Az akkori települések a tulajdonképpeni faluból és a terep kiemelkedő részén épült erődítményekből álltak. Az erődítmények maradványai között rengeteg fémtárgyat — többek között arany- és ezüstékszereket —, valamint kiváló minőségű agyagedényeket találtak. A falvak feltárása során viszont csak nagyon kevés fémtárgy került elő; ékszert szinte egyáltalán nem találtak. Az agyagedények kezdetlegesek, megmunkálásukat tekintve alig különböznek a neolit kor készítményeitől. Mindebből az következik, hogy az erődítményekben a nemzetségi-törzsi előkelők, a falvakban pedig az egyszerű közösségi tagok éltek. Ez a körülmény a balkáni törzsek előrehaladott vagyoni és társadalmi rétegeződésére mutat. A nemzetségi-törzsi arisztokrácia különválása, ami feltehetőleg már a bronzkorszakban megkezdődött, a sírleletekből is megállapítható; a gazdagok sírjaiból sokkal értékesebb tárgyak kerültek elő, mint a szegényekéből. Az ősközösségi rend fokozódó

felbomlása azonban az i. e. I. évezred közepén még nem eredményezte a Balkánon az osztálytársadalom kialakulását (kivéve Görögországot). Erre a fokra a déli thrák törzsek jutottak leghamarabb, amelyek a mai Bulgária területén éltek; ott az i. e. V. században megkezdődött az állam kialakulása.

A KORAI VASKORSZAK HISPANIÁBAN. TARTÉSSOS

Nyugat-Európában szintén kialakult a vaskor. Franciaország területének jelentős részén akkoriban a Hallstatt-kultúra uralkodott, amelyet feltehetőleg elsősorban a kelta törzsek teremtettek meg, bár egyes vidékeken még hosszú ideig ősibb, nem indoeurópai törzsek is éltek. Hispania (a mai Spanyolország) északi részén a korai vaskor kultúrája a dél-franciaországi Hallstatt-kultúra hatására alakult ki; déli vidékein — legkésőbb az i. e. IX. évszázadban — önálló vastechnika indult fejlődésnek.

Mint már említettük, a görög—római történeti hagyomány szerint Dél-Hispania ércben gazdag és termékeny területén az i. e. I. évezred első felében egy Tartéssos nevű állam virágzott; lakosai nagy városokban éltek, fejlett írásrendszert használtak, s élénk kapcsolatban álltak a Földközi-tenger többi országával, sőt a Brit-szigetekkel is. A régészeti adatok igazolják, hogy Dél-Hispaniának a Cádizi-öböllel szomszédos részén — ahol a hagyomány szerint Tartéssos városa állt — valóban létezett egy ilyen ibériai kultúrközpont. A város romjait azonban eddig még nem sikerült megtalálni. Az irodalmi emlékek zavaros adatai nem teszik lehetővé, hogy Tartéssos alapításának időpontját, történetét és társadalmi szerkezetét tisztázzuk. Lényegében nem is tekinthetjük bebizonyított ténynek, hogy a szóban forgó területi egység már valóban állam lett volna.

Az i. e. VIII. században megkezdődött Hispania föníciai gyarmatosítása; akkoriban alapította meg Tyros föníciai városállam Gades (a mai Cádiz) városát. Ezután más kolóniák is alakultak. Az i. e. VII. században megkezdődött a karthágói, majd az i. e. VI. században a görög gyarmatosítás. Ez arról tanúskodik, hogy az aranyban, ezüstben, rézben, vasban és ónban gazdag Hispania egyre nagyobb szerephez jutott a Földközi-tenger országainak gazdasági életében. A gyarmatosítás ténye egyúttal Hispania lakosságának viszonylagos társadalmi elmaradottságát is tükrözi: az egymástól elszigetelten élő, szétforgácsolt erejű törzsek nem tudtak egységesen szembeszállni a gyarmatosító jövevényekkel. Egy időben még Tartéssos is Gadestől függött, majd valószínűleg az i. e. VII. század végén a karthágóiak lerombolták.

2. ITÁLIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

A VIDÉK ÉS LAKOSSÁGA

A Földközi-tengert nyugati és keleti részre osztó Appennini-félsziget igen nagy szerepet játszott a Földközi-tenger országainak történetében.

A régi görögök eleinte csak az Appennini-félsziget déli részét nevezték Itáliának; az i. e. III. századtól kezdve már az egész félszigetnek ez lett a neve.

Történelmi és földrajzi szempontból Itáliát rendszerint három részre osztják: Dél-Itáliára, mely lényegében véve a mai Apuliát, Basilicatát, Calabriát és Szicília szigetét öleli fel (földrajzilag ez a sziget folytatása az Appennini-félszigetnek); Közép-Itáliára, melynek legfontosabb területei Etruria (a mai Toscana), Latium és a rendkívül termékeny Campania; végül Észak-Itáliára, mely az ország szárazföldi részét foglalja magában.

Az ország északi határán húzódnak Európa legmagasabb hegyei, az Alpok. Nyugatról az Appennini-félsziget a Ligur- és Tyrrhén-tengerig, keleten az Adriai-tengerig, délen pedig az Ión-

tengerig terjed. A félsziget partjai gyengén tagoltak; kikötőnek alkalmas természetes öblökben aránylag szegény.

A nem magas Appennini-hegység — az Alpok folytatása — végigvonul az egész félszigeten, s meghatározza felszínét. Keleti lejtői meredekebbek, mint a nyugatiak. Közép-Itália legjelentősebb síkságai a félsziget nyugati partjain terülnek el.

Itália éghajlata enyhe, meleg, sőt a déli részen forró. A csapadékmennyiség különösen Észak-Itáliában jelentős, de teljesen elegendő az ország középső részein is. Csak Dél-Itália aszályos; 2500—3000 évvel ezelőtt ez nem volt annyira érezhető, mivel akkoriban összehasonlíthatatlanul gazdagabb volt erdőségekben.

Az eneolitkori és bronzkori Itáliában a földművelés lehetőségei nem voltak annyira kedvezőek, mint például Mezopotámiában vagy a Nílus völgyében. Kevésbé termékeny talaját a termelőerők akkori fejlettségi színvonalán csak nagy fáradsággal lehetett megművelni. A mesterséges öntözés is akadályokba ütközött: a folyókban kevés a víz, és az ország felszíne sem alkalmas öntözésre. A Pó völgyében pedig aránylag ridegebb az éghajlat, a folyók áradásai nem állandóak, s a vízszabályozás nehezen oldható meg. Emiatt a Pó völgye csak később lett olyan fontos földművelő vidék, mint Közép-Olaszországban az Arno, a Tiberis, a Volturno és más folyók alsó szakaszának völgyei.

Mégis, azt kell mondanunk, hogy az ókori Európa más vidékeihez hasonlítva Itáliában az emberek létfeltételei kedvezőbbek voltak az éghajlat viszonylagos enyhesége, valamint a gazdag növény- és állatvilág miatt. Természetes tehát, hogy Itália már a paleolit és neolit korban lakott terület volt.

Később itt helyi eneolitkultúra alakult ki, mely az ország déli részén még az i. e. II. évezredig tovább élt, amikor az északi és középső részen már gazdag bronzkultúra virágzott. Ezt a bronzkultúrát a cölöpépítményekhez hasonló típusú terramare-települések jellemezték, melyeket fából összerótt fal, vizesárok vagy mesterséges mocsár vett körül.

Az i. e. I. évezred első felében Itália lakossága rendkívül tarka etnikai képet mutatott, mivel az Alpokon túlról és az Adriai-tengerről a II. évezredben és a tárgyalt időszakban a legkülönbözőbb etnikumú törzsek hatoltak be a félszigetre.

Akkoriban az Appennini-félsziget nagyobb részén indoeurópai italicus törzsek éltek, amelyek közül legfontosabbak a latinok (Latium területén), az oscusok (Campania), az umberek (Umbria, Közép-Itáliában, az Appenninektől keletre) és a sabellus törzsek csoportja (a Tiberis medencéjének felső részében); az utóbbiak között voltak a sabinusok, akik később délre törtek, s az oscusokkal összekeveredve a samnis nevet viselték. A legtöbb törzs valószínűleg az i. e. I. évezred legelején nyomult be Itáliába Közép-Európa területéről. Jellegzetes szokásuk volt a halottégetés, amely feltehetőleg a bronzkorszak unětice kultúrájának szertartásaira vezethető vissza. Az Itáliába hatolt törzsek azután összekeveredtek a régebben odavándorolt törzsekkel.

Az italicus törzseken kívül éltek még az ország egyes területein különféle illyr törzsek (például a iapygok Apuliában); lehet, hogy ugyanehhez a nyelvcsaládhoz tartoztak az Észak-Itália keleti részén élő venetek, valamint azok a törzsek is, amelyeket általában az őslakosság maradványainak tartanak (a ligurok Észak-Itália nyugati részén, a sicanok Szicíliában stb.).

Néhány kutató feltevése szerint a siculok törzse azonos lehetett azzal a šekeleš (írva šklš) nevű törzzsel, amelyet az egyiptomi források a „tenger népeinek" a Földközi-tenger keleti részén lezajlott vándorlásai idején említenek. Az is lehet azonban, hogy a siculok Dél-Itália őslakosságához tartoztak.

Az Appennini-félsziget északnyugati részén — a mai Toscana területén — az etruszkok laktak, akiknek etnikai hovatartozását eddig még nem sikerült megállapítani. Ezt a területet Etruriának nevezték.

Dél- és részben Közép-Itália partvidékén, valamint Szicília keleti részén az i. e. VIII—VI. szá-

zad folyamán görög gyarmatosítók telepedtek meg, és számos fontos várost alapítottak: az Appennini-félszigeten Kymét (Cumae), Neapolist (Nápoly), Krotónt, Sybarist, Tarast (Tarentum), Szicíliában Syracusait, Messénét, Akragast stb. Szicília nyugati részén a karthagóiak vetették meg a lábukat, s megalapították Eryx, Panormos stb. városokat. Ők igázták le az i. e. VII. században vagy valamivel korábban Sardiniát is. Az a tény, hogy Itáliában görög és karthágói gyarmatok alakultak, meggyorsította a helyi rabszolgatartó viszonyok kifejlődését.

A VILLANOVA-KULTÚRA

Itáliában a vaskor az i. e. X. században kezdődött. Szicília szigetén akkoriban a kultúra valószínűleg az égei világ tovább tartó hatása alatt fejlődött. Itália déli részének, valamint a középitáliai Picenum körzetének kultúrája illyr hatás jeleit mutatta. Északkeleten megőrizte sajátos vonásait a venetek kultúrája, északnyugaton pedig Golaseccha külön kultúrája, amelyet talán a keltákhoz közelálló törzsek teremtettek meg.

Legjelentősebb az a kultúra volt, amelyet Villanova-kultúrának neveznek, s amelyet valószínűleg az italicus törzsek ősei hoztak létre. Emlékeit először Villanova falu mellett, az észak-olaszországi Bologna környékén találták meg egy temetőben. Ez a kultúra azonban nemcsak az észak-olaszországi sík vidékeken terjedt el, hanem Etruriában és Latium északi részén is.

A Villanova-kultúra emlékei a társadalmi élet jelentős előrehaladásáról tanúskodnak. A terramare-jellegű lakótelepek építői még csak a bronzöntést ismerték; ekkor azonban már a kovácsolás technikájához is értettek, s egészen tökéletes bronztárgyakat tudtak készíteni. A vasércekben szegény Itália területén lassabban terjedt el a vas használata, mint Közép-Európában és a Balkán-félszigeten; vasszerszámokat csak az i. e. VI. század folyamán kezdtek általánosan használni. Az agyagedények ekkor már fazekaskorongon készültek. Az ásatások során felszínre került görög kerámika és a fóniciai kereskedelmi cikkek — üvegből, elefántcsontból, aranyból és ezüstből készült tárgyak — a kereskedelmi kapcsolatok fejlődéséről tanúskodnak. A talált kincsleletekből megállapítható, hogy a nemzetségi arisztokrácia már aránylag nagy értékeket halmozott fel magának.

Edény formájú temetkezési urna
Itália. Villanova-kultúra

A Bologna környékén feltárt nagy települések kiterjedése jóval nagyobb, mint a terramare-jellegű telepeké. Közép-Itáliában a települések rendszerint halmokon épültek, s valószínűleg földsáncokkal voltak megerősítve. Ilyen települést tártak fel a római Palatinus dombon végzett ásatások során. A lakóépületek még mindig primitívek voltak; külsejükre a néha kunyhó alakú temetkezési urnák alapján következtethetünk. A lakótelep kunyhói egymástól elkülönülten helyezkedtek el, s egy-egy család lakott mindegyikben.

Az i. e. VIII. századtól kezdve Közép-, majd Észak-Itália történetében egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az etruszkok. A görögök tyrséneknek vagy tyrrhéneknek nevezték őket, a latin szerzők műveiben *etrusci* vagy *tusci* néven szerepelnek. Saját maguk valószínűleg *rasennák*nak nevezték magukat.

A görög történetírók azt a hagyományt őrizték meg az etruszkokról, hogy valahonnan keletről származtak. Ennek igazolásául néhány mai tudós rámutat például arra, hogy az égei-tengeri Lemnos szigetén talált, mind a mai napig megfejtetlen feliratokon olyan szavak és jelek vannak, melyek hasonlítanak az etruszk feliratokhoz. Utalnak arra is, hogy a „tenger népei" között, melyek az i. e. XIII—XII. században megtámadták Egyiptomot, a turuša nevű törzsek is szerepeltek; ezeket a tyrsénekkel: etruszkokkal azonosítják. Ha ez az állítás helyes, akkor az etruszkok abban az időben a Földközi-tenger keleti partvidékén éltek. Azonkívül rámutatnak arra, hogy az etruszkok anyagi kultúrájának számos emléke keleti jellegű, s a leölt áldozati állatok zsigereiből való jóslás szokása szintén keleti eredetre vall stb.

Másrészt viszont meg kell állapítani, hogy az i. e. VIII—VI. századi etruszkok kultúrája sokban a Villanova-kultúra további fejlődésének az eredménye.

Az etruszkok származására eddig még nem sikerült fényt deríteni, főleg azért, mert a tudósok mindmáig nem tudták megfejteni a nyelvüket. Mintegy 9000 etruszk felirat maradt ránk. Elolvasásuk nem okoz nehézséget, mivel az etruszkok görög eredetű ábécét használtak, de néhány helyesnek tekinthető szó és nyelvtani forma megfejtésén kívül értelmezésük keveset haladt előre. Az etruszk nyelv egészen külön álló a kutatók által tanulmányozott nyelvek között, s az itáliai nyelvektől is eltér.

Mai ismereteink alapján csak annyit állíthatunk, hogy az etruszk törzsek elődei behatoltak Itáliába, ahol a helyi törzsekkel való harcok és békés kapcsolatok eredményeképpen kialakult az a nép, melyet etruszk néven ismerünk.

ETRURIA AZ I. E. VIII—VII. SZÁZADBAN

A hagyomány szerint az etruszkoknak már az i. e. XI. században voltak településeik Itáliában, de erről nincsenek megbízható adataink. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy a VIII. századtól kezdve már jókora területet laktak az ország belsejében. A korabeli régészeti emlékek bizonyos kapcsolatot mutatnak a régebbi Villanova-kultúrával, de stílusuk keleti hatásra vall. Új jelenség ez, s a tengerentúli kapcsolatok fejlődéséről tanúskodik. A szóban forgó emlékek kétségkívül etruszkoktól származnak, mert etruszk nyelvű feliratok vannak rajtuk. Legkorábban Etruria tengerparti részein, a későbbi Populonia, Vetulonia, Tarquinii, Caere városok környékén jelentek meg; Etruria belsejében viszont még hosszú ideig fennmaradt a Villanova-kultúra.

Az etruszkok elsősorban földműveléssel foglalkoztak, s különféle módszerekkel igyekeztek termőbbé tenni a talajt (alagcsövezés, csatornaépítés stb.). Az ásatások során feltárt edények, ékszerek, fegyverek és harci szekerek a kézművesség jelentős fejlődéséről tanúskodnak: fellendült a kerámika, a fémmegmunkálás (különféle bronz- és vastárgyak; a vasat Elba szigetén bányászták), és az ékszerművesség (aranytárgyak). A föníciai, egyiptomi és görög származású leletek a külkereskedelem fejlődését bizonyítják. Csupán Volci (ma Vulci) etruszk városban több mint 20 000 görög edényt találtak; a leletek között balti borostyánból készített tárgyak is vannak. Tudjuk, hogy az etruszkok fémet és fémtárgyakat exportáltak, s cserébe más árucikkeket kaptak a Földközi-tenger partjain lakó népektől. Az Etruria határain túl, például a latiumi Praeneste város gazdag sírjaiban talált tárgyak azt bizonyítják, hogy az etruszkok már akkoriban hatással voltak szomszédaikra.

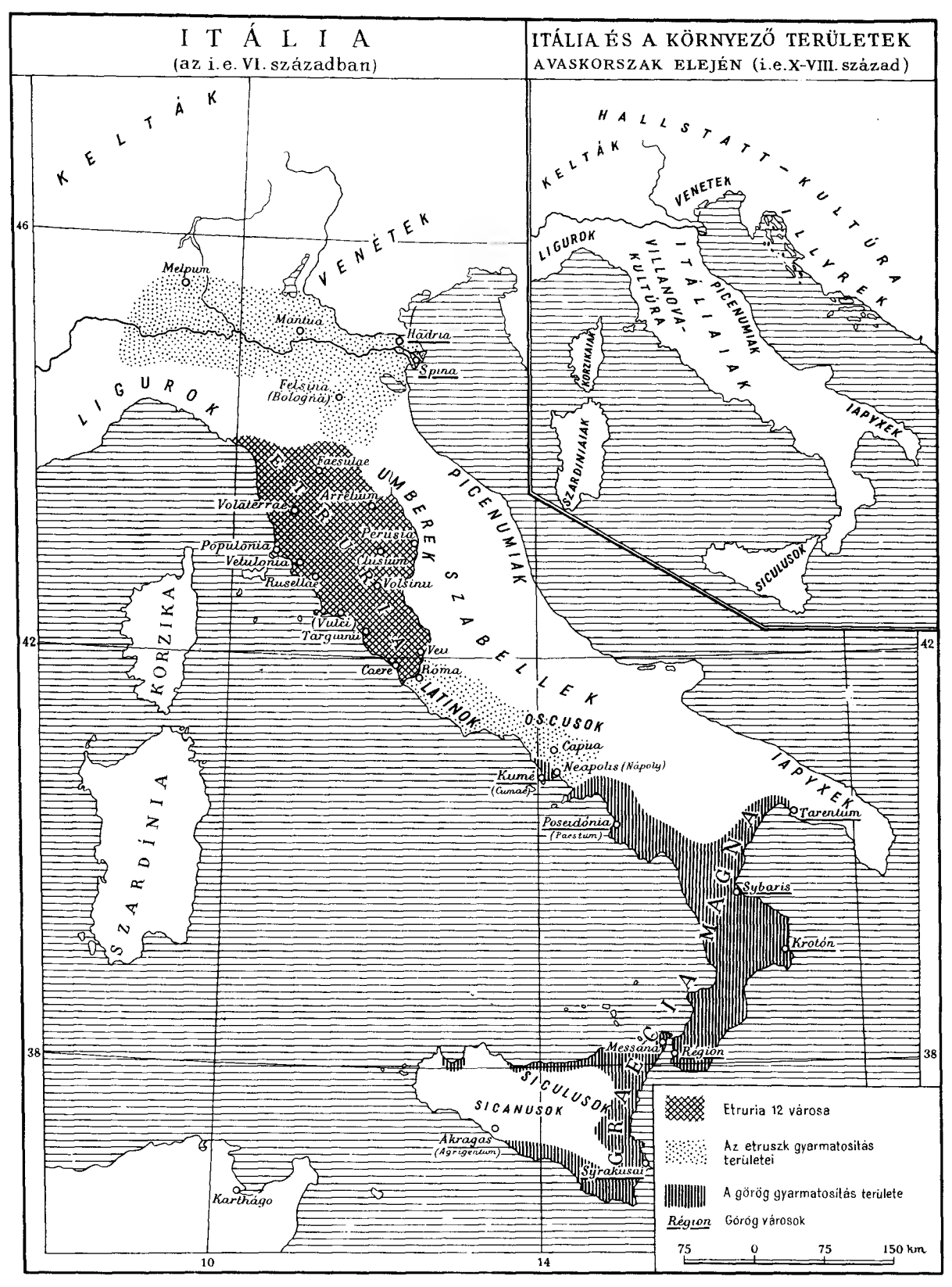
ITÁLIA
(az i.e. VI. században)
ITÁLIA ÉS A KÖRNYEZŐ TERÜLETEK
A VASKORSZAK ELEJÉN (i.e. X-VIII. század)
KELTÁK
VENÉTEK
LIGUROK
ETRUSZKOK
UMBEREK
SZABELLEK
PICENUMIAK
LATINOK
OSCUSOK
IAPYXEK
SZARDÍNIA
KORZIKA
SICULUSOK
SICANUSOK
GÖRÖG MAGNA GRAECIA
Melpum
Mantua
Hádria
Spina
Felsina (Bologna)
Faesulae
Volaterrae
Arretium
Perusia
Populónia
Vetulónia
Clusium
Rusellae
Volsinii
(Vulci)
Targunii
Veii
Caere
Róma
Capua
Neapolis (Nápoly)
Kumé (Cumae)
Poseidónia (Paestum)
Tarentum
Sybaris
Krotón
Messana
Région
Akragas (Agrigentum)
Syrakusai
Karthágo
HALLSTATT-KULTÚRA
KELTÁK
VENETEK
ILLYREK
LIGUROK
VILLANOVA-KULTÚRA
ITÁLIAIAK
PICENUMIAK
KORZIKAIAK
SZARDINIAIAK
IAPYXEK
SICULUSOK
Etruria 12 városa
Az etruszk gyarmatosítás területei
A görög gyarmatosítás területe
Région Görög városok
75 0 75 150 km
46
42
38
10
14

Az etruszk kereskedelem hosszú ideig kalózjellegű volt. Az etruszk (tyrrhén) kalózokat a Földközi-tenger egész vidékén ismerték.

Az etruszk települések jellegéről mindmáig nincsenek kielégítő adataink. Kétségtelen, hogy akkoriban az etruszkoknak nem voltak nagy településeik, olyanok, mint a későbbi antik városok. Az előkelő réteg a jól megerősített, kisebb térségen épült várakban élt. A településeket a nemzetségekről nevezték el; Tarquinii neve például kétségtelenül kapcsolatban állt a Tarchna nemzetséggel, amely ott valamikor megalapította a települést, s kapcsolatban állt Tarchónnak, a 12 legendás etruriai város megalapítójának a nevével is. (Ezt a nevet néhány kutató azonosítja a kisázsiai Tarku isten nevével.) Akkoriban az előkelők sajátos alakú lakásokat kezdtek építtetni: a házat *atrium* (a házon belüli nyitott térség) egészítette ki, ahol a házi tűzhely állt; később az előkelő rómaiak is átvették ezt az építkezési formát.

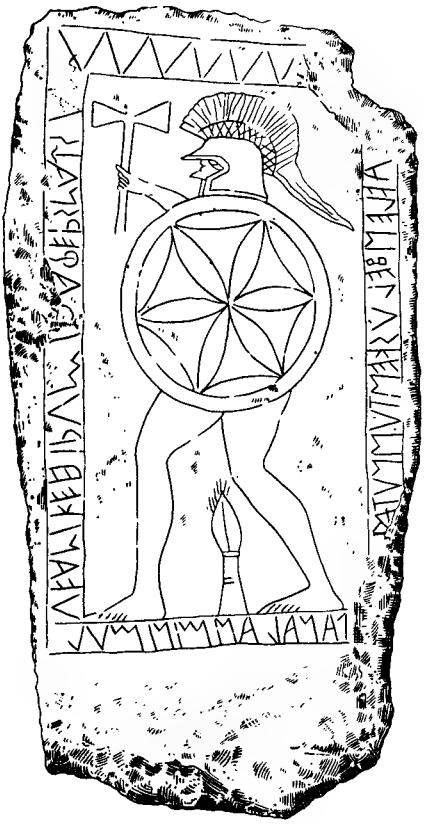

Etruszk feliratos sírkő Vetuloniából
I. e. VII. század

A rendkívül gazdag és változatos sírleletek arról tanúskodnak, hogy az akkori társadalomban jelentős méretű társadalmi rétegeződés ment végbe. Jellemzőek ebben a vonatkozásban az előkelők kőalapzatú sírdombjai. A Populonia körzetében levő, VIII—VII. századból származó halmos temetkezések sírboltjai hasonlítanak az Égei-tenger vidékén és Kisázsiában feltárt sírkamrákhoz. A feliratokból megállapítható, hogy az előkelő etruszkok már akkoriban összetett nevet viseltek, amely az egyszerű emberek személyneveitől eltérően nemzetségük nevét is magában foglalta. Az előkelő nemzetségek még nem álltak a centralizált városi közösségek élén; rendszerint erőszakkal szerzett földjeiken éltek, s ők alkották a katonai előkelőségek vezető rétegét. Bizonyos képet nyújtanak erről az előkelő rétegről a harcosokat ábrázoló rajzok és a sírokban talált fegyverek. Az etruszkoknál széles körben elterjedt az úgynevezett *clientela* rendszere: a nem nemesi származású vagy az elszegényedett nemzetségekből származó emberek az előkelők „védnöksége" alá helyezték magukat, s azok persze kizsákmányolták őket. Fel kell tételeznünk, hogy már akkoriban kialakult — részben talán hódítás eredményeként — a földbirtokos előkelőktől függő falusi lakosságnak az a rétege, amely annyira jellegzetes lett a későbbi időkben.

Az akkori etruszkoknál kétségbevonhatatlanul megvolt a királyi hatalom és a vének tanácsa. Az etruszk közösségek népgyűléseiről a források rendkívül keveset beszélnek. Az etruszk nyelvben nem ismerünk olyan szót, amely a „király" fogalmát fedné. A római szerzőknél használt *lucumo* szó általában magas társadalmi állású személyt jelentett, de jelentése a társadalmi rend fejlődése folyamán megváltozott. A régi időkben nyilván a nemzetség vezetőjét jelölték ezzel a szóval.

Az etruszk politikai hatalom szervei világosan mutatják, hogy a nemzetségi rendből fejlődtek ki; a királyi hatalom jelvényei például, amelyeket később a rómaiak is átvettek — a trón és a királyi szolgák kettős bárdja (e szolgákat a rómaiak *lictor*-oknak nevezték) — eredetileg az ősök kultuszának jelképei voltak. A későbbi államvallás szertartásai szintén megőrizték a régi származás nyomait. Veii városában például Uni istennő szobrát csak meghatározott nemzetségből származó pap érinthette, ami azt mutatja, hogy a papi funkciók a nemzetségi arisztokrácia kezében összpontosultak.

Az etruszk társadalmi viszonyok sajátos vonása volt, hogy még erősen éreztették hatásukat a matriarchátus maradványai. Még a jóval későbbi sírfeliratok is közlik, hogy az elhunyt anyai ágon melyik nemzetségből származott. A régi mondák is arról tanúskodnak, hogy az etruszk nők beleszóltak a vallási ügyekbe, s általában bizonyos függetlenséget élveztek. Ez a körülmény indította arra a görög és római szerzőket, hogy az etruszk erkölcsök bomlásáról beszéljenek.

ETRURIA AZ I. E. VI. SZÁZADBAN

Az i. e. VI. században már a rabszolgatartó rend uralkodott Etruriában. A hatalmas lecsapoló csatornák, amelyek nélkül nem lehetett volna kihasználni a termékeny, de az áradások miatt gyakran elmocsarasodó folyóvölgyeket, a mezőgazdaság magas fejlettségi fokát tanúsítják. Az állattenyésztésnek és a szőlőművelésnek is nagy szerepe volt. Az ásatások során előkerült művészi agyagedények és különféle tárgyak a kézművesség nagy fejlődését mutatják.

A VII., de különösen a VI. század folyamán Etruriában virágzó városok keletkeztek (Veii, Caere, Tarquinii, Clusium, Arretium, Populonia, Perusia stb.), amelyeket hatalmas kőfalakkal vettek körül; e városokban épültek az előkelő családok házai és a sajátos stílusú, terrakottával burkolt falú templomok. A városok környékén feltárt nagy temetőket egyelőre jobban ismerjük, mint az egyes városok tulajdonképpeni területét. A sziklába vájt föld alatti sírboltok régészeti anyaga azt bizonyítja, hogy az etruszkok élénk kereskedelmet folytattak a karthágóiakkal, a görögökkel és Itália különböző törzseivel.

A VII. vagy inkább a VI. században sajátos etruszk szövetség jött létre, amelynek főként vallási jelentősége lehetett. A szövetség megalakítását a vezető városállamok kiemelkedése előzte meg (a római szerzők „Etruria 12 népéről" beszélnek). E városok vezetői összegyűltek Voltumna istennő szentélyében, s maguk közül megválasztották bizonyos időtartamra a szövetség vezetőjét és főpapját. A városoknak azonban önkormányzatuk volt.

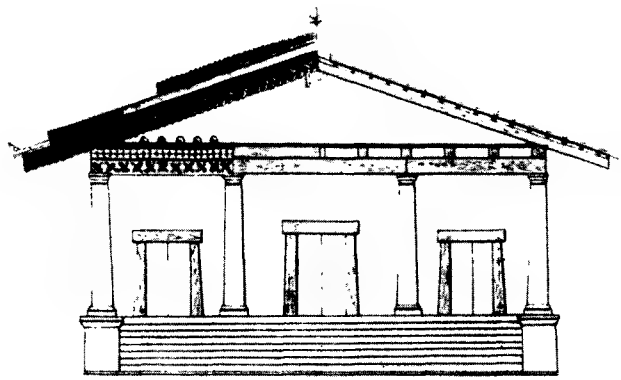

A legtiszteltebb istenhárom ságnak szentelt etruszk templom
Rekonstrukció

Az i. e. VI. században az etruszkok már fontos politikai erőt képviseltek. I. e. 535-ben a karthágóiakkal szövetkezve a corsicai Alalia városánál győzelmet arattak a phokaiai görög telepesek felett. Attól kezdve Corsica hosszú időn át az etruszkok birtokában volt. Itália nyugati partvidékének fontos területeit, Latiumot és Campaniát is leigázták. Kiváltképpen Campaniában vetették meg szilárdan a lábukat; ott a hagyomány szerint 12 várost alapítottak. Közülük Capua volt a legfontosabb, amely — az ott talált etruszk feliratokból ítélve — valószínűleg még a VI. század elején alakult ki. Behatoltak Észak-Itáliába is, ahol szintén több várost alapítottak.

A termelőmunkát végző, tehát a dolgozó etruszk lakosság helyzetéről csak szegényes adataink vannak. Marx véleménye szerint az etruszkok egyszerű kooperációval dolgoztak, végezték a hatalmas arányú munkálatokat, s feltételezi, hogy közösségi szervezetük hasonlított a keleti típusú közösségi szervezetekhez.[1] Antik írók szerint az etruszkoknál függő viszonyban levő földművesek

[1] Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 313. old.

A Veii-i Apollo-szobor
I. e. VI. század.
Terrakotta

(görögül *penestés)* voltak. Nyilván a lakosságnak erre a rétegére utalnak az etruszk feliratok is *(lautni)*.

E függő viszonyban levő emberek mellett — akik talán a régebben leigázott umbriaiak és latinok utódai lehettek — az etruszkoknak vásárolt és hadifogoly-rabszolgáik is voltak. Valószínűleg ezekből állt a szolgák, zenészek, táncosnők, akrobaták stb. népes serege; a sírrajzokon gyakran együtt látni őket lakomázó és szórakozó uraikkal. Meg kell még említenünk a városok lakosságát, mely formailag nem függött ugyan a nemességtől, de gazdaságilag teljesen ki volt semmizve. Néhány etruszk városban görög telepesek is laktak.

A hadsereg élén az előkelők álltak, s a harciszekér-osztagokat is belőlük állították össze. Görög mintára szervezett nehézfegyverzetű gyalogságuk és számos hadihajójuk is volt.

A papi rendbe szervezkedett arisztokrácia a VI. században erős görög hatás alá került, s ez a hatás az etruszk kultúra és vallás egész további fejlődésében megnyilvánult. Az ősök tisztelete, a jó és gonosz szellemek kultusza mellett még néhány istenséget is imádtak, melyek egyes görög isteneknek feleltek meg. A három fő isten a villámszóró Tinia (Zeus), felesége Uni (Héra), s lányuk Minerva (Athéné) volt. Apollónt eredeti görög nevén tisztelték. Az etruszk festők és szobrászok a maguk módján, etruszk felfogásban ábrázolták a görög mitológia részleteit. Eredeti műnek számítanak szent könyveik, melyeket a rómaiak később „Disciplina Etrusca" („Etruszk tanítás") néven vettek át. Ezek a könyvek a szertartás szabályait és a *divinatio* módjait tartalmazták (divinatio: különféle előjelekből, égi jelenségekből, áldozati állatok májából stb. való jóslás). Leírták továbbá az előkelő családfők hatalmának megszilárdítására szolgáló intézkedéseket, a földmérésre vonatkozó tudnivalókat, a városalapításkor végzendő szertartásokat stb.

Az i. e. VI. században elkeseredett társadalmi harc dúlt Etruria közösségeiben. A gazdaságilag kisemmizett elemek között fontos szerepet játszottak akkoriban azok az emberek, akik elvesztették nemzetségi kapcsolataikat.

Ezek gyakran csapatokba verődve olyan előkelő harcosok szolgálatába szegődtek, akik hol a hatalmat igyekeztek megkaparintani valamelyik városban, hol kalózkodtak, tengeri kereskedelmet űztek, vagy pedig rablóhadjáratokra vállalkoztak. A régészet és a nyelvtudomány adatait megerősítő legendák szintén megőrizték az etruszk terjeszkedés emlékét. Ez az expanzió azt eredményezte, hogy az etruszkok befolyása az Alpoktól egészen Campaniáig terjedt. Campaniában, ahová erősen befészkelték magukat, kapcsolatot tartottak néhány görög településsel (Sybaris). Itália északi részén több várost alapítottak: Mantua és Felsina (később Bononia, ma Bologna) megalapítójának például a perusiai Aucnust tartották. Mantua még a római uralom idején is megőrizte etruszk arculatát.

Az etruszk terjeszkedés jelentőségét Latium példáján is lemérhetjük, ahol már akkoriban kezdett felemelkedni Róma városa. A későbbi Róma helyén épült legrégibb település még az i. e. II. és I. évezred határán keletkezett; az i. e. VIII. században valószínűleg összeolvadt az ott élő két különböző származású közösség — a latinok és a sabinok közössége. Magát a várost valószínűleg csak az i. e. VII. században alapították, bár a történeti hagyomány szerint alapítási éve i. e. 753-nak felel meg. Rómát választott „király", a vének tanácsa *(senatus)* és a népgyűlés kormányozta. A teljes jogú közösségi tagok mellett jövevények is éltek Rómában, de azoknak nem volt polgárjoguk. Etruszk példára Rómában is elterjedt a clientela rendszere — az elszegényedett, jogokkal nem rendelkező személyeket az előkelők vették „védnökségük" alá. Rómában az i. e. VI. század folyamán a Tarquiniusok nemzetsége uralkodott, mely minden bizonnyal etruszk származású volt. A római kultusz és politikai rend világosan mutatja az etruszk befolyást. A római Capitoliumon tisztelt három fő isten — Jupiter, Juno és Minerva — a fentebb említett etruszk fő istenek utánzata volt. A capitoliumi templomot etruszk mesterek építették, akárcsak Róma és Latium több akkori templomát. A latiumi városokat is etruszk szertartások és előírások szerint alapították. A latin tulajdonnevek meglepően hasonlítanak az etruszk nevekhez. A hagyomány szerint röviddel azután, hogy az utolsó Tarquiniust a VI. század végén elűzték Rómából, Lars Porsenna, Clusium etruszk királya elfoglalta és kifosztotta Róma városát. Porsennának ez a hadjárata azonban inkább rablótámadás volt, s nem vezetett az etruszk hatalom restaurációjára.

Ilyenformán tehát az ősi rómaiak életében igen nagy szerepet játszott az etruszk gazdasági és politikai befolyás, sőt korai politikai történetük legfontosabb eseményei is szoros kapcsolatban voltak az etruszkok történetével.

Az etruszkok voltak azok, akik Itáliában tovább adták a görög kulturális befolyást; többek között a görög ábécét is az ő közvetítésükkel vették át az italicus törzsek; számos görög kifejezés ugyancsak etruszk közvetítés révén került be a latin nyelvbe.

Mindezek ellenére az etruszkok nem tömörültek egységes államba; alaptalan volna arról beszélnünk, hogy Itáliát politikailag az etruszkok egyesítették. Hódításokra rendszerint csak egyes városok, sőt néha csak egyes csapatvezérek vállalkoztak. Számos esetben egyáltalán nem is beszélhetünk etruszk politikai uralomról, csupán kulturális befolyásról. Az etruszk szövetség virágkora csak nagyon rövid életű volt. Már az i. e. VI. század utolsó negyedében megfigyelhető e szövetség gyengülése, aminek okát elsősorban az etruszk közösségek ellentéteiben, valamint a görögök elleni harc kudarcaiban kell keresnünk. I. e. 524-ben az etruszkok megpróbálták elfoglalni Cumaet (Kymé), de súlyos vereséget szenvedtek. A VI. század végén Latium lakói sikeres felkelést kezdtek az etruszk uralom ellen. A dél-itáliai és szicíliai görögök ellen vívott harcukban az etruszkok már nem számíthattak régi szövetségeseikre, a karthágóiakra, mivel azok az i. e. V. század elején maguk is súlyos vereséget szenvedtek a szicíliai görögöktől. Amikor az etruszkok megpróbálták újból meghódítani Cumae városát, kísérletük ismét kudarcot vallott; tengeri csatában súlyos vereséget szenvedtek i. e. 474-ben. Az V. század második felében a samnisok kikergették őket Capuából. Ettől kezdve egymásután vesztették el Etrurián kívül fekvő támaszpontjaikat. Idővel az etruszk szövetség végleg széthullott az Appennini-félszigeten támadt új erő — a rabszolgatartó Róma csapásai alatt.

XXVIII. FEJEZET

GÖRÖGORSZÁG AZ I. E. XI—IX. SZÁZADBAN

Az i. e. II. évezred utolsó századaiban a Földközi-tenger keleti részében nagy népvándorlásokra került sor. Ennek következtében megsemmisültek Görögország korai rabszolgatartó társadalmai, összeomlott a hettita birodalom, Szíria, Fönícia, sőt Egyiptom is betörés áldozata lett. E vándorlások egyike volt a már korábban említett dór vándorlás is, mely méreteit tekintve messze elmaradt ugyan a kisázsiai törzsek vándorlása (a „tenger népeinek" hadjáratai) mögött, s csak a Balkán-félsziget déli részére terjedt ki, de Görögország története szempontjából mégis igen nagy jelentőségű volt. A következő három évszázad alatt a szárazföldi Görögország és az ókori Kelet országai között majdnem minden kapcsolat hiányzott. Hellas földjén nem épültek többé nagy, palotaszerű épületek, nincs tudomásunk nagy gazdaságokról, amilyenekről a mykénéi idők dokumentumai beszélnek. Nyilvánvaló, hogy a korábban keletkezett és egymástól külön álló rabszolgatartó társadalmakat megsemmisítették a környező törzsek, amelyek még az ősközösségi rendben éltek. De a jövevények sok mindent átvettek a leigázott lakosságtól, ami végeredményben lehetővé tette, hogy most már valamennyi hellén törzs áttérjen a rabszolgatartó rendszerre.

Görögország történetének erről a szakaszáról egészen századunk elejéig csupán régi görög hagyományok és jóval később élt görög írók töredékes adatai nyújtottak némi tájékoztatást. Csak az utolsó évtizedben, miután fokozatosan nagy mennyiségű régészeti adat gyűlt össze, vált lehetővé, hogy pontosabb képet alkossunk az Égei-tenger medencéje egyes területeinek akkori fejlődéséről. De a régészeti adatok mellett e korra vonatkozóan továbbra is fontos forrásaink maradnak a homérosi eposzok — az „Ilias" és az „Odysseia". Tárgyuk az achaiok Trója elleni háborúja, mely a hagyomány szerint azért tört ki, mert Paris trójai királyfi elrabolta Helénét, a spártai király feleségét.

AZ „ILIAS" ÉS AZ „ODYSSEIA"

Az „Ilias" eseményei a görögök (achaiok) Trója elleni háborújának tizedik esztendejében játszódnak le, amikor Achilleus, a Tróját ostromló görög hadak egyik vezére a zsákmány elosztása miatt összetűzött Agamemnónnal, a fővezérrel, és kijelentette, hogy többé nem vesz részt a harcban. Miután az achaiok egyik vereséget a másik után szenvedték, Achilleus megengedi, hogy barátja, Patroklos felöltse az ő fegyvereit és segítségükre siessen. Patroklost azonban párviadalban megöli Hektor, az öreg Priamosnak, Trója királyának fia. Akkor Achilleus elhatározza, hogy ismét részt vesz a harcban. Az eposz Hektor temetésének leírásával végződik (a trójai királyfit Achilleus ölte meg párviadalban). Az „Odysseia" a trójai háború egyik hősének, Odysseus ithakai királynak tíz-

éves bolyongását írja le. Odysseus egy sereg csodálatos kaland után végre hazaér, ahol fia, Télemachos és házanépe segítségével megöli hű felesége, Pénelopé tolakodó kérőit, és elfoglalja régi királyságát. Mint látjuk, mindkét eposz tárgya és a szereplő személyek köre is azonos. De az „Ilias" nem mondja el az eseményeket a trójai háború kitörésétől kezdve, és nem is Trója elfoglalásával fejeződik be. Az „Odysseia" pedig nem az „Ilias" közvetlen folytatása. A trójai háború többi epizódját az úgynevezett kyklikus költemények[1] éneklik meg, amelyek valószínűleg az i. e. VIII. századnál nem korábban keletkeztek; sajnos, csak rövid tartalmi kivonatuk maradt ránk. Nyilvánvaló, hogy mind a homerosi, mind a kyklikus költemények alapja a trójai háború körül kialakult mondakör. Ezek a mondák nemzedékeken át szájról szájra jártak, és csak évszázadok múltával keletkeztek belőlük nagy költői alkotások.

Kereskedő hajót üldöző triérés (három evezősoros hajó)

A homerosi költeményeknek mint népköltészeti alkotásoknak páratlan művészi értékei — a hasonlatokban gazdag, kifejező nyelv, a szereplő személyek ragyogó jellemzése és végül a bonyolult kompozíciók, különösen az „Odysseiá"-é — nemcsak a költemények szerzőjének vagy szerzőinek zsenialitását, hanem azt a hosszú fejlődési utat is megmutatják, amelyet a görög hősi eposz az „Ilias" és az „Odysseia" keletkezéséig megtett. A homerosi eposzok szinte felbecsülhetetlen adattárházak a történettudomány számára; megtudjuk belőlük, hogyan éltek a hellének az i. e. II. évezred második felében és az I. évezred elején.

A HOMEROSI EPOSZOK MINT TÖRTÉNETI FORRÁSMŰVEK

Az „Ilias" és az „Odysseia" költőjének személye körül már az ókorban is nagy vita folyt. Bár a régi görög történészek közül senki sem kételkedett Homeros létezésében, már akkor is vitás volt, hogy milyen időben élt és hol született. Hét város követelte magának azt a dicsőséget, hogy az ő földjén született a görögök első és legnagyobb költője. Arra vonatkozóan, hogy a költő mikor élt, szintén különböző vélemények alakultak ki — általában az a felfogás terjedt el, hogy az i. e. XI. századtól a VIII. század elejéig terjedő időszakban. Az ókori történetírók többsége mégis úgy vélte, hogy Homeros az Égei-tenger partvidékének egyik görög városában született, és körülbelül az i. e. IX. század közepén élt.

A legutóbbi másfél évszázad alatt az úgynevezett homerosi kérdést több száz szakember

[1] A görög *kyklos* (kör) szóból. Ezek a kisebb eposzok a trójai háború eseményeinek egész „körét" felölelik. Innen az elnevezés. — *Szerk.*

tanulmányozta, az erre vonatkozó irodalom sok ezer tételre rúg. Tanulmányozták a homerosi eposzok nyelvét, szerkezetüket, úgyszólván minden egyes sorukat, sőt szavukat elemezték, rámutattak a látszólagos és valódi ellentmondásokra, s végül a bennük előforduló adatokat összehasonlították más népek eposzaival, továbbá a mykénéi és az utána következő idők régészeti emlékeivel.

E kutatások eredményeként megállapították, hogy mind az „Ilias"-ban, mind az „Odysseiá"-ban a legkülönbözőbb idők rétegeződnek egymás mellé (a mykénéi korszak előtti időktől kezdve egészen legalábbis az i. e. IX. század végéig). Emellett ezek a rétegeződések a legcsodálatosabb módon vegyülnek egymással. Így például kiderült, hogy a költemények versmértéke — a hexameter — talán még a görögök előtti időből ered, viszont az eposzok nyelve a görög nyelv ión nyelvjárása, amelybe aiol elemek is vegyülnek.

A hatalmas Agamemnón mykénéi király uralkodását és magát a trójai háborút az i. e. XIII—XII. századra kell tennünk (a későhellasi korszak végére). Viszont például a vas használatára való utalás és a társadalmi viszonyokról rajzolt kép az i. e. I. évezred elején élő hellén törzsek életkörülményeit tükrözi. Ezenkívül bebizonyították, hogy az i. e. VI. század közepéig az egyes dalnokok — alkalmazkodni akarván hallgatóságuk hangulatához — mindenféle betoldásokkal bővítették a szöveget. Az is bizonyos, hogy a költemények alapja a nép ajkán kialakult úgynevezett „trójai mondakör", amelyet sok nemzedék elbeszélői még azelőtt átdolgoztak, mielőtt a mondakör egyes epizódjaiból a homerosi költemények megszülettek (valószínűleg az i. e. IX. század végén vagy a VIII. század elején). Végül azt is megállapították, hogy az „Odysseia" néhány évtizeddel az „Ilias" után keletkezett.

A homerosi eposzok, a későbbi görög szerzők töredékes tudósításai és a régészeti adatok egybevetése révén meg tudjuk állapítani az akkori Hellas fejlődésének legfontosabb szakaszait.

A RÉGÉSZETI ADATOK

A korai vaskor Görögország területén talált régészeti emlékei sokban különböznek a mykénéiektől. Az utóbbiak között az első helyen a monumentális paloták és kupolasírok állnak, ezzel szemben a II. évezred végének és az I. évezred elejének fő emléktípusa a temető, mégpedig nem a nemesség, hanem az egyszerű lakosság temetője. Az akkori idők sírjaiból jóval kevesebb kincs, műtárgy és idegenből származó holmi került elő, de a felszínre került mindennapi használati tárgyak száma nem marad el a későhellasi korszak sírleleteinek mennyisége mögött. A régészeti emlékek tanulmányozása teljesen megbízható képet fest a korai vaskor hellén világának társadalmi és gazdasági fejlődéséről és a környező világgal fennálló kapcsolatairól.

A régészeti tudományban az az általánosan elfogadott vélemény alakult ki, hogy Hellasban az i. e. XII. és XI. század határán kezdtek elterjedni a vasékszerek, a későhellasi kerámika pedig egyre egyszerűbbé vált, és jellemző formái fokozatosan eltűntek. A XI—X. században megjelentek a helyi készítésű vasfegyverek, és az előző időszak kerámikai tárgyait szinte észrevétlenül mértani díszítésű edények váltották fel.

Akkoriban tűnt fel és terjedt el gyorsan az elhunytak elföldelése mellett a halottégetés szokása. 950 és 850 között tértek rá a vasszerszámok tömeges előállítására. A IX. század második felében tovább terjedt a vas használata, és tökéletesedett a fazekasság; ismét kezdtek visszatérni a hamvasztás nélküli temetkezésre.

E három évszázadra vonatkozóan a legfontosabb régészeti források azok a sírleletek, amelyek Salamis szigetén, az athéni Kerameikosban (fazekasok városrésze), valamint Korinthosban kerültek napvilágra.

A dórok vándorlása és a vele összefüggő más népvándorlások az Égei-tenger medencéjében az i. e. XI. század folyamán lényegében befejeződtek. Ezek a népvándorlások az Égei-tenger környékén sok helyütt eléggé megváltoztatták a lakosság összetételét. Ez volt az ókorban a törzsek utolsó nagy helyváltoztatása azon a területen; attól kezdve legalább másfél évezreden át Görögország egyes területeinek lakossága etnikai tekintetben nem változott lényegesen.

A dórok és más, velük rokon törzsek vándorlása következtében a Peleponnésost új hódítók foglalták el; csupán a félsziget középső részén fekvő hegyes Arkadia lakosságának sikerült függetlenségét megőriznie. A dórok a Peloponnésoson főként Lakóniké és Argolis vidékén telepedtek le, más törzsek a félsziget északnyugati és északi részét, Élist és Achaiát foglalták el.

A dórok majdnem egyidejűleg az Égei-tenger medencéjének déli felét — Kréta nagy részét, továbbá Kythéra, Rhodos és Knidos szigeteket — szintén meghódították, és több települést alapítottak Kisázsia délnyugati vidékén. Ettől kezdve Kréta lényegében az Égei-tenger medencéjének más vidékeivel azonos úton fejlődött, de elvesztette vezető helyét, és az antik Görögország későbbi történetében nem játszott jelentős szerepet. E szigetre jellemző volt a lakosság tarka etnikai összetétele. Homeros említi, hogy a krétaiak „nyelve kevert, mindnek más és más".

A dórok által kiszorított iónok és részben az achaiok is először Attikában kerestek új hazát. Később Attika lakosai azzal büszkélkedtek, hogy a hellének túlnyomó többségétől eltérően ők hazájuk őslakosai, s hogy egyedül ők tudták visszaverni a dórok támadását. Attikából hamarosan ismét megkezdődött az égei-tengeri szigetvilág középső részének és az átellenben fekvő, később Ióniának nevezett kisázsiai tengerpart gyarmatosítása. Itt virágzó ión városok keletkeztek (Milétos, Ephesos és Kolophón), amelyeknek később nagy szerepük volt a korai görög kultúra fejlődésében. Ugyancsak ión városok keletkeztek Samos és Chios szigetén is. A hegyes Hellastól eltérően Iónia — Herodotos ógörög történetíró szavai szerint — olyan égöv alatt feküdt, „amelynél kedvezőbbet egyetlenegy más országban sem ismerünk".

Az i. e. X. században megkezdődött Kisázsia északnyugati részének és a környező szigeteknek, elsősorban Lesbosnak aiol gyarmatosítása. Az Égei-tenger partvidékének ezt a részét ettől kezdve Aioliának nevezték. A homerosi eposzok, melyek nyelvezetében sok az aiol elem, Aiolia és Iónia határán keletkeztek, valószínűleg Smyrnában.

A kisázsiai tengerparton meglehetősen sok mykénéi típusú és mértani ábrákkal díszített festett cserépedényt is találtak, viszont majdnem teljesen hiányoznak az i. e. XI. század végéről és a X. század elejéről származó görög edények. Nyilvánvaló, hogy a mykénéi és az utána következő gyarmatosítás időszaka között valamilyen törés lehetett.

Társadalmi és gazdasági tekintetben az i. e. II. és I. évezred határának hellén társadalma sok tekintetben kezdetlegesebb volt, mint a mykénéi. Ebben az időben nem voltak bámulatosan gazdag és fényűző, hatalmas falakkal körülvett és művészi festményekkel ékesített kőpaloták, eltűntek az írásos emlékek, s a környező világgal sok kapcsolat megszakadt. Egyszóval, ebben a korban nincsenek meg azok az ismérvek, amelyeknek összessége alapján a mykénéi társadalomról megállapíthattuk, hogy osztálytársadalom volt. Az az általános kép, melyet az „Ilias" és az „Odysseia" rajzol a társadalmi viszonyokról, szintén nem nyújt alapot arra, hogy a homerosi korban osztálytársadalomról és államról beszéljünk. Viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a korai rabszolgatartó társadalmak még a Peloponnésoson is csak apró szigetek voltak az ősközösségi rend viszonyai között élő lakosság tengerében. A kézművesek nagy része nyilvánvalóan csak a palota gazdaságának szükségleteit elégítette ki; a külkereskedelem fejlettebb volt a belkereskedelemnél. A paloták és a bennük lakó rabszolgatartó arisztokrácia pusztulásával el kellett tűnniük azoknak a termelési ágaknak, amelyek csak ezt a felső réteget szolgálták ki. Ugyanez volt a sorsa az írásnak is, amelyet úgy látszik szintén csak

annyiban vettek igénybe, amennyiben a paloták gazdaságainak szüksége volt rá. De a mykénéi társadalomban ismert szerszámokat a hellén törzsek e társadalom bukása után is használták. Egyre jobban elterjedt a vas, amelyből már nemcsak ékszerek, hanem szerszámok is készültek. A nagy palota-gazdaságok megszűnése szükségszerűen arra vezetett, hogy a lakosság kötelezettségeinek nagy része is megszűnt. A dór hódítók járma — különösen közvetlenül az ország meghódítása után — aligha volt súlyosabb a dolgozó lakosság számára, mint a mykénéi uralkodók részéről rájuk nehezedő kizsákmányolás.

A VAS ELTERJEDÉSE

A hellének a későhellasi korszakban már ismerték a vasat, de akkor még csak néhány fényűzési cikk készült belőle. A salamisi sírokban és Kerameikos korai sírjaiban (i. e. XI. század) jóval gyakrabban fordulnak elő vastárgyak. Görögország területén a legrégibb vaskardot egy XI. századbeli sírban találták Pompeiónban (Attika). Nem sokkal ezután a XI—X. században Hellas-szerte elterjedt az a szokás, hogy a holtak mellé vaskardokat helyeztek a sírba. Ugyanebben az időben megjelentek a vas lándzsahegyek, amelyek most már kétségtelenül helyben készültek. Krétán, Vrokasztróban egy sírban (i. e. 1200—950) vasból készült fejszét, vésőt (vagy éket) és vasfegyvereket találtak. Athénben az 1949. évi ásatások során az egyik sírban az i. e. X. század második feléből származó különféle vastárgyakra bukkantak: egy hosszú kardra, két lándzsahegyre, két késre, egy széles fejszére vagy vésőre, egy vájószekercére, egy fogazott zablára, egy keskeny vésőre és egy reteszdarabra. A sírban valószínűleg egy athéni kovácsmester nyugodott. A IX. századból származó leletek között még gyakrabban fordulnak elő vastárgyak.

Rozsdával borított vaskard a kerameikosi ásatásokból

Rozsdával borított vaskés Korinthosból

Mint látjuk, a homerosi eposzok keletkezésének korszakában a vas már eléggé el volt terjedve, s már nemcsak ékszerek és fegyverek, hanem szerszámok is készültek belőle. Az első ióniai telepesek, akik a görög anyaországot elhagyták, valószínűleg már ismerték a vasolvasztás technikáját. A homerosi eposzok korábbi időket írnak le, s ezért úgy beszélnek a bronzról, mint a legfontosabb fémről. A költő igyekezett hű maradni az igazsághoz, amikor a régi időkről beszél. Az eposzokban többször is szó esik a vasról, ami a trójai háború korára vonatkozóan anakronizmus, viszont teljesen megfelel az i. e. IX. század viszonyainak, az eposzok keletkezése korának.

MEZŐGAZDASÁG

Az eposzok adataiból ítélve a lakosság fő foglalkozása továbbra is az állattenyésztés és a földművelés volt, mint a mykénéi időkben. Lakónikét, Argolist és Boiótiát a későbbi időkben is földművelő vidéknek ismerték, s Ióniában meg Aioliában — legalábbis a VIII. századig — szintén nem volt fejlett kézműipar és kereskedelem.

Az „Ilias" és az „Odysseia" adatai azt mutatják, hogy különösen nagy volt az állattenyésztés szerepe: az értéket rendszerint marhában számították, és a rabszolgák zömét az állattenyésztésben foglalkoztatták. Egyedül Odysseus gazdaságában több tucat pásztor volt. Jellemző a pásztort jelentő szavak bősége: kondás, kecskepásztor, gulyás, juhász, sőt főpásztor. Az „Odysseiá"-ban név szerint szereplő Eumaios, Philoitios és Melanthios nem egyszerű pásztorok, hanem pásztorok felügyelői, akiket gyakran „az emberek vezetőjének" neveznek. Odysseus vagyona elsősorban gulyáiból, nyájaiból és kondáiból állt.

Bár az eposzokban a földművelésnek kisebb a jelentősége, mint az állattenyésztésnek, a földművelés mégis nagy helyet foglalt el a gazdaságban. Odysseus gazdaságában 12 rabnő őrli a gabonát; az „Odysseia" három helyen is említi a kézimalmot; az „Ilias" a nagy köveket malomkövekhez hasonlítja. A földművelés kultúrája elég magas fokot ért el. Az eposzokban gyakran esik szó háromszor szántott ugarról és a szántás mélységéről is. A költő az ugar feltörésére alkalmasabbnak tartja az öszvéreket, mint az ökröket. Széles körben alkalmazták az ekét, és nagy gondot fordítottak szilárdságára. A vezér — *basileus* — földjén az aratók sarlóval dolgoztak, a többiek a kévéket kötözték, a kévekötők mögött pedig gyermekek lépdeltek, akik összeszedték az elhullott kalászokat. A homerosi időkben a görögök már trágyázták a földet. Lehet, hogy az eposzokban az állattenyésztés és a földművelés fejlettségéről rajzolt kép nemcsak a homerosi, hanem még a mykénéi időkre is vonatkozik.

KÉZMŰVESSÉG

A kézművesség jóval elmaradt a fejlettebb földművelés és állattenyésztés mögött. Az egyes kézműves foglalkozások kevésbé különültek el egymástól, mint a mykénéi időkben. A földművelő lakosság zöme a földművelés mellett bizonyos mértékben még kézműves munkával is foglalkozott. De az eposzok és a régészeti adatok is alátámasztják azt a feltevést, hogy a kézművesség már elvált a földműveléstől. Az eposzok beszélnek kovácsokról, aranyművesekről, tímárokról, fazekasokról, ácsokról és egyéb mesteremberekről. Az előbb említett athéni kovácssír azt mutatja, hogy a kovácsmesterség már a X. században elég fejlett volt. A kovácsok kalapáccsal, üllővel, fújtatóval, harapófogókkal és súlyokkal dolgoztak. Az egyéb kézműves szerszámok közül ismerték a különféle fejszéket, a fúrót, a fazekaskorongot, a szövőszéket stb. A mykénéi időknek a régészetből ismert egész szerszámgyűjteménye szerepel a homerosi eposzokban.

A kézművesek, úgy látszik, elég előkelő helyet foglaltak el a társadalomban. Személyileg mindannyian szabadok voltak, sokan közülük nagy tiszteletnek örvendtek. Amikor a költő valamilyen művészi kidolgozású tárgyat ír le, rendszerint a készítő mester nevét is megmondja. A kézművesség ismeretével a basileusok is büszkélkednek. Az I. évezred eleji kézművesek és a mykénéi idők kézművesei között — mint már említettük — az a lényeges különbség, hogy munkájuk kevésbé differenciálódott; viszont a kézműipar már nemcsak a társadalom felső rétegeinek dolgozott, hanem lassanként a szabadok egyre szélesebb köreinek szükségleteit is kielégítette. Itt meg kell jegyeznünk, hogy például a fazekasság termékei semmiben sem maradtak el a késő-mykénéi korszak hasonló termékei mögött, ami pedig a fémek használatát illeti, ebben a tekintetben a kézművesek jóval túlszárnyalták a mykénéi idők színvonalát.

A kereskedelem általában még igen fejletlen volt. Az eposzok főleg a fóniciaiakat és a taphosiakat emlegetik mint kereskedőket. Hogy a taphosiak hol éltek, egyelőre még nem tisztázott kérdés. Lehet, hogy a Korinthosi-öböl környékén. A kereskedelemmel foglalkozó hellének közül Homeros csak Euneós lemnosi király nevét említi néhányszor. A kereskedőket — úgy látszik — nem nagyon szívlelhették; Odysseus megsértődik, amikor kereskedőnek nézik. Általában a homerosi eposzokban még nincs is külön kifejezés a kereskedelem és a kereskedők megjelölésére, és piacokról sem esik szó. Az a körülmény, hogy pénz még nem volt, szintén arra utal, hogy a csere létezett. A fóniciaiak és a taphosiak főleg ékszerekkel és vassal kereskedtek. Ez a kereskedelem szorosan összefüggött a tengeri kalózkodással és az emberrablással: az elrabolt embereket rabszolgának adták el.

Geometrikus stílusú attikai váza

Bár Homeros gyakran emlegeti a fóniciaiakat, a régészeti ásatások során a XI—IX. század korából nem került elő semmiféle keleti eredetű tárgy. A fóniciai kereskedelem a IX. században a Földközi-tenger medencéjének középső, sőt nyugati részén is megélénkült, de az Égei-tenger partvidékéről ezt nem lehet mondani. A mykénéi időket nem számítva, a legrégibb fóniciai leletet Hellas területén Aigias szigetén találták, de ma az a vélemény, hogy e lelet legfeljebb az i. e. VIII. század második feléből származik. Az eposzok költőjének (vagy költőinek) egyébként eléggé zavaros fogalmai voltak Fóniciáról. Valószínű, hogy a fóniciaiak említése az eposzokban azt a szerepüket tükrözi vissza, melyet a mykénéi, nem pedig a homerosi időkben játszottak. A fóniciai hajósok csak a IX. század vége felé kezdtek behatolni az Égei-tenger vizeire. De éppen a fóniciaiaktól (valószínűleg már a IX. században) két igen fontos felfedezést vettek át: az ábécét, amelyről később lesz szó, valamint a tökéletesebb hajóépítés tudományát; a széles, vitorlás teherhajók mellett a 25 pár evezős, hosszú, keskeny, alacsony fedélzetű hadihajók is megjelentek. Az ilyen hajó fegyvere az orrára szerelt hegyes törősarkantyú volt, amellyel igyekeztek betörni az ellenséges hajó testét. Ezeket a gyors járatú hajókat először a fóniciaiak alkalmazták, de már a IX. század végén Görögországban is feltűntek. Ilyen hajókat ábrázolnak azok az i. e. VIII. század elejéről való nagy vázák, amelyeket az athéni Dipylon-kapu közelében találtak.

A kialakulófélben levő fóniciai kereskedelemnél nem kisebb jelentőségűek a görög belkereskedelem első lépései. A mykénéi cserépedényektől eltérően a mértani díszítésű edényeknek majdnem mindenütt megvoltak a maguk kifejezett helyi sajátosságaik, s ezek alapján könnyen nyomon követhetjük terjedésüket. Így például az Attikával szomszédos Aigina szigetén már az i. e. X. században nagy mennyiségben fordul elő attikai kerámika. A korinthosi kerámika, különösen a IX. század derekán, eljutott Boiótiába, Delphoiba, Argolisba és Théra szigetére. Igen sok korinthosi edényt találtak Aigina szigetén; a IX. században a korinthosi kerámika itt már túlsúlyba került az attikaival szemben. Nem kevésbé jellemző a festett elefántcsont-lemezekkel berakott, különleges fajta *fibulák* (a mai brosstűhöz hasonló ruhacsattok) terjedése. Ilyen — való-

színűleg dór eredetű — fibulákat nagy mennyiségben találtak a IX—VIII. századból származó rétegekben az ióniai Ephesosban, sőt tőle keletre is, egészen Asszíriáig.

Mint látjuk, a szomszédos népekkel való kapcsolatok és a kereskedelem körülbelül két évszázados hanyatlása után a hellén törzsek már a IX. században jelentősen kiterjesztették kapcsolataikat a környező világgal. Egyidejűleg — és ez lényeges különbség a homerosi korszak és a mykénéi idők között — a belső kereskedelem is jóval szélesebb alapon indult fejlődésnek, mint az előző időszakban.

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VISZONYOK

Az I. évezred görög társadalma messze maga mögött hagyta az ősközösségi rend kezdetleges gazdasági és társadalmi egyenlőségét. Mint említettük, a kereskedelem még nem volt eléggé fejlett. De az állandó háborúk meggyorsították a vagyoni rétegeződés folyamatát. A háború, a kalózkodás és a közönséges rablás nemcsak azt segítette elő, hogy a társadalom felső rétegei anyagi értékeket halmozzanak fel, hanem ingyen munkaerővel — rabszolgákkal — is ellátta őket. Az arisztokrácia a rabszolgák kizsákmányolása révén nagy mennyiségű többlettermékhez jutott, s ez meggyorsította a vagyoni rétegeződés folyamatát. Amennyire az eposzok szűkös adataiból megítélhetjük, csak az arisztokrácia tagjainak voltak rabszolgáik, s az állatállomány zöme is az ő tulajdonukban volt. Csak a föld maradt továbbra is a közösség tulajdona, bár már az is egyre nagyobb mértékben került magántulajdonba.

A termelési eszközök tehát az arisztokrácia kezében halmozódtak fel, de a szabad lakosság tömegeit általában még nem fosztották meg tulajdonától. A társadalmi viszonyokra még csak az osztálykülönbségek kialakulásának kezdete a jellemző. Az akkori görög társadalomról még csupán azt mondhatjuk, hogy kialakultak egyes társadalmi csoportjai, amelyek azonban csak a későbbiek során alakultak fokozatosan osztállyá.

Az egyik ilyen társadalmi csoportot a basileusok alkották. Az eposzok nemcsak a törzsek vezéreit, hanem általában az arisztokráciát is ezzel a szóval jelölik. 12 ilyen „királypálcás" basileus volt a phaiakok városában, amely az „Odysseiá"-ban szerepel; Alkinoos, a phaiakok királya összehívja őket, hogy meghallgassák Odysseus viszontagságait. A basileusok hatalmának gazdasági alapját a közösségi földekből kihasított legjobb parcellák, az óriási gulyák, nyájak és a háborúban zsákmányolt rabszolgák alkották. A basileusok földjét *temenos*-nak nevezték (a szó a *temno* igéből származik, melynek jelentése: vágni, kihasítani). A nemzetségi arisztokrácia tagjaiból a következő évszázadok alatt nagy rabszolgatartók és nagybirtokosok lettek.

A szabad földműveseknek apró parcelláik voltak, melyeket *kléros*-nak neveztek (szó szerint: sors, sorshúzás). Nyilván volt néhány állatuk is, rabszolgamunkát úgy látszik nem alkalmaztak. Az eposzokban igen kevés utalást találunk a szabad földművesek helyzetére vonatkozóan, bár a „sok klérosú" és a „kléros nélküli" szavak használata arra enged következtetni, hogy a szabad földművesek között megkezdődött a gazdasági rétegeződés. Társadalmi helyzetüket tekintve a földművesekhez közel álltak a kézművesek, a dalnokok, az orvosok és a jósok, akiket közös néven *démiurgos*-oknak neveztek. Ők nyilván nem tartoztak a közösséghez és földparcellájuk sem volt.

Fontos megjegyeznünk, hogy a homerosi eposzok már beszélnek termelési eszközökkel nem rendelkező szabad emberekről, akik nem tartoztak a közösséghez. Ilyenek voltak a jog nélküli *metanastés*-ek (áttelepült idegenek), *thés*-ek (béresek, napszámosok) és végül a nincstelenek, akiket az „Odysseia" elég gyakran emleget megvető szavakkal. Az a tény, hogy van már egy személyileg szabad emberekből álló, de közösségen kívüli csoport, szintén az ősközösségi rend bomlásáról tanúskodik.

A basileusok és az egyszerű földművesek földjének elnevezése egyaránt azt mutatja, hogy ezek a földek valamikor — talán még a homerosi korban is — a közösség tulajdonában voltak.

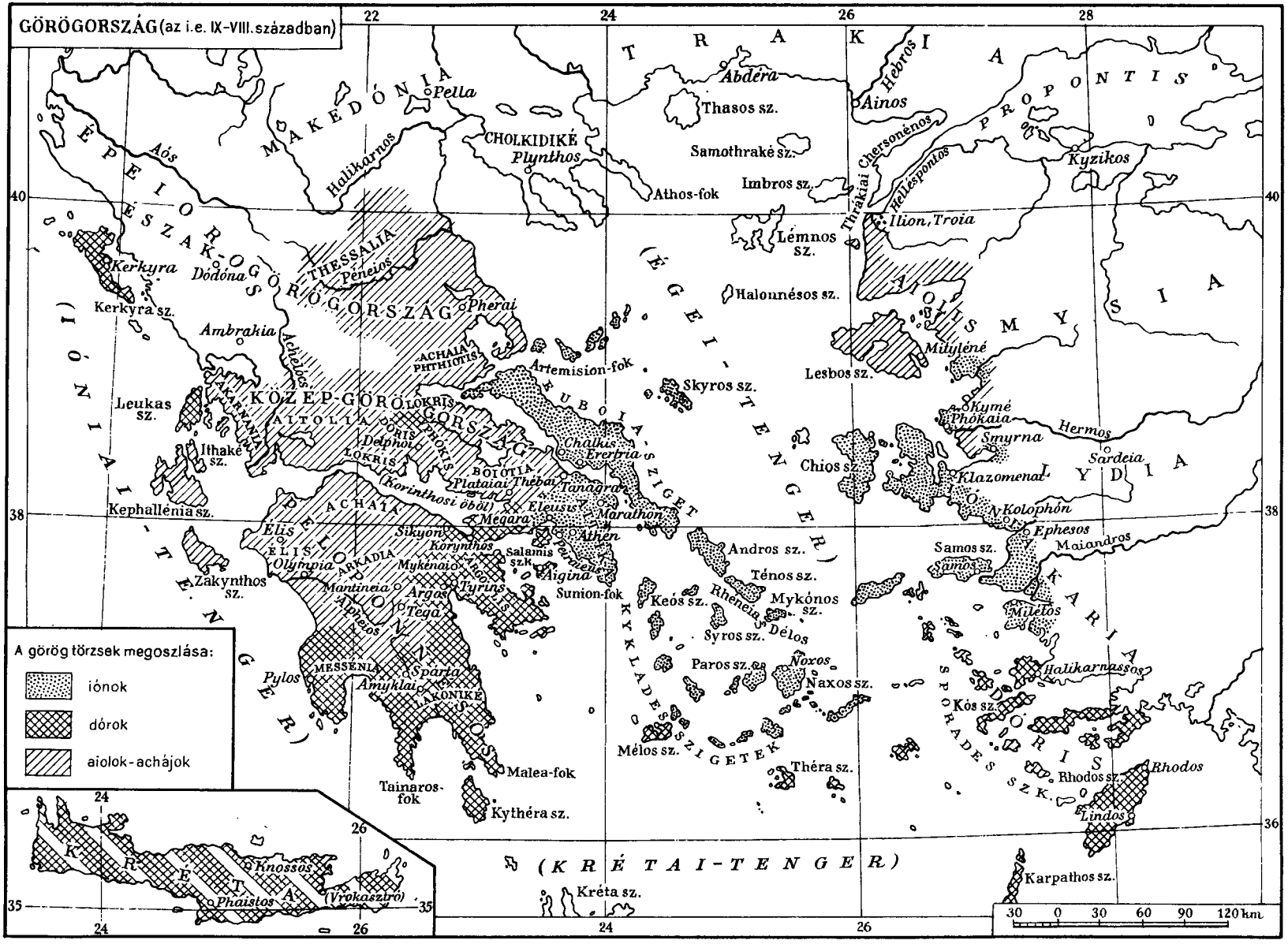
GÖRÖGORSZÁG (az i.e. IX–VIII. században)
A görög törzsek megoszlása:
iónok
dórok
aiolok-achájok
MAKEDÓNIA
Pella
Halikarnos
Aós
ÉPEIROSZ
ÉSZAKI-GÖRÖGORSZÁG
THESSALIA
Péneios
Pherai
Dódóna
Kerkyra
Kerkyra sz.
Ambrakia
Achelóos
(IÓNIAI-TENGER)
Leukas sz.
Ithaké sz.
Kephallénia sz.
Zákynthos sz.
KÖZÉP-GÖRÖGORSZÁG
AKARNANIA
AITOLIA
LOKRIS
DORIS
PHOKIS
Delphoi
ACHAIA PHTHIOTIS
BOIOTIA
Plataiai
Thébai
Tanagra
Eleusis
Marathon
Athén
Chalkis
Eretria
EUBOIA
Artemision-fok
Skyros sz.
(ÉGEI-TENGER)
CHOLKIDIKÉ
Plynthos
Thasos sz.
Abdéra
Hebros
TRAKIA
Ainos
Samothraké sz.
Imbros sz.
Athos-fok
Lémnos sz.
Halonnésos sz.
Thrakiai Chersónésos
Hellespontos
Ilion, Troia
PROPONTIS
Kyzikos
AIOLIS
Mitylénē
Lesbos sz.
MYSIA
Skymé
Phókaia
Smyrna
Hermos
Sardeia
LYDIA
Chios sz.
Klazomenai
Kolophón
Ephesos
Maiandros
Samos sz.
Samos
KARIA
Miletos
Halikarnassos
Andros sz.
Ténos sz.
Mykónos sz.
Keós sz.
Rheneia
Délos
Syros sz.
KYKLADESSZIGETEK
Paros sz.
Naxos sz.
Noxos
Mélos sz.
Théra sz.
SPORADESSZIK.
Kós sz.
RÓDOS
Rhodos sz.
Rhodos
Lindos
Karpathos sz.
PELOPONNÉSZOS
ELIS
Élis
Olympia
ARKADIA
Mantineia
Mykenai
Argos
Tegea
Sikyon
Korinthos
(Korinthosi öböl)
Megara
Salamis szk.
Aigina
Sunion-fok
Tyrins
Pylos
MESSÉNIA
Amyklai
Sparta
LAKONIKÉ
Tainaros-fok
Malea-fok
Kythéra sz.
(KRÉTAI-TENGER)
Kréta sz.
KRÉTA
Knossos
Phaistos
(Vrokasztro)
22
24
26
28
40
38
36
35
30 0 30 60 90 120 km

A kléros szóból kitűnik, hogy a közösségi föld újrafelosztása sorsolás útján történt, a király földjét pedig — a temenost — kihasították a közösségi földből. Az „Odysseia" keletkezésének korában a föld rendszeres újrafelosztása úgy látszik már nem volt szokásban, de nyomai mindkét homerosi eposzban világosan felfedezhetők. A régi közösségi kapcsolatok még igen erősek lehettek, mert a Trója falai alatt harcoló görög hadak szervezése nemcsak területi, hanem régi nemzetségi alapon is történt: phylék (törzsek) és phratriák (nemzetségi csoportok) szerint. A nemzetségi kapcsolatok nemcsak a homerosi korban, hanem még később is megőrizték jelentőségüket.

A RABSZOLGÁK

Az akkori idők görög társadalmának jelentős rétegét alkották a rabszolgák. Az „Ilias", de különösen az „Odysseia" viszonylag gyakran emlegeti őket. Odysseus és Alkinoos basileusok gazdaságában az eposz szerint 50 rabnő dolgozott, ezenkívül Odysseusnak több tucat férfirabszolgája is volt. Ha az eposzok jellemezni akarják valamelyik előkelő ember gazdagságát, majdnem mindig arról beszélnek, hogy az illetőnek hány rabszolgája van. A rabszolgaszerzés fő forrása a háború volt. Minden legyőzött harcos családjával együtt a győztes rabszolgája lett; néha az is előfordult, hogy másnak adták el őket. Az „Odysseiá"-ban rabszolgakereskedőkként szerepelnek a fóniciaiak is. Mindazonáltal a vásárolt rabszolgák száma jóval kevesebb volt, mint a hadifoglyokból lett rabszolgáké. Az eposzok adataiból ítélve még kevesebben voltak az olyan rabszolgák, akik már rabságban születtek.

A mykénéi korszak rabszolgái a pylosi feliratok szerint a templomok gazdaságában dolgoztak, gyakran földparcellát adtak nekik, vagy néha a kézműveseknek segítettek. Ezzel szemben a homerosi eposzokban szereplő rabszolgák sem földműveléssel, sem kézművességgel nem foglalkoztak. A férfirabszolgák zöme pásztorkodott, egyesek házimunkával foglalkoztak, fát vágtak, lovat ápoltak, vagy evezősök voltak. A rabnők fontak-szőttek, gabonát őröltek a kézimalmon, takarítottak a házban, sütöttek-főztek stb. Különösen értékesek voltak a kézimunkázni tudó rabnők.

Bár az akkori idők társadalmában az osztályok még nem különültek el élesen egymástól, a rabszolgák zömének helyzete már elég súlyos volt. Teljes jogfosztottságban éltek, gazdájuk élet-halál ura volt felettük. Homeros több ízben beszél a rabszolgák keserves sorsáról. Csak a gazdájukhoz legközelebb álló rabszolgák, akik valójában a többi rabszolga felügyelői voltak, élveztek bizonyos kedvezményeket. De ők is — mint a már említett Eumaios, a kondás — a szabadságról álmodoztak.

HATALMI SZERVEK

A homerosi társadalom még nem jutott túl teljesen az ősközösségi rend állapotán. Még nem alakult ki az állam, az osztályelnyomás eszköze. Az egyes társadalmi csoportok közti ellentét még nem éleződött ki annyira, hogy szükség lett volna olyan elnyomó intézményekre, mint az állandó hadsereg, a börtönök és a bíróságok, melyekkel az uralkodó osztály engedelmességre kényszeríti a kizsákmányolt tömegeket. De már megkezdődött az a folyamat, melynek során a nemzetségi rendszer szervei egyre jobban elszakadtak a néptömegektől. A törzsek vezérei majdnem teljesen a népgyűlések részvétele nélkül kormányoztak. A Trója falai alatt harcoló achaiok seregét a basileusok tanácsa vezette, a katonák gyűlésének szerepe valójában csak arra szorítkozott, hogy megerősítette a tanács határozatait. Ithakában Odysseus 20 esztendős távolléte alatt egyszer sem hívtak össze népgyűlést. Ténylegesen minden ügyben az arisztokrácia döntött. Az eposzok szerint peres ügyekben a vének ítélkeztek, a nép pedig csak kiáltásokkal nyilvánította, hogy melyik peres féllel rokonszenvezett.

A homerosi idők társadalmi viszonyaira jellemző, hogy akkor még nem volt olyan erőszakszerv, amelyet fel lehetett volna használni a nép ellen. Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című művében hangsúlyozza, hogy „ebben az időben... amikor a törzs minden felnőtt férfitagja katona volt, nem volt még a néptől elválasztott közhatalom, amelyet vele szemben alkalmazni lehetett volna"[1]. Az I. évezred eleji görög társadalmat katonai demokráciának nevezhetjük.

A HELLÉN TÖRZSEK AZ I. E. IX. ÉS VIII. SZÁZAD HATÁRÁN

Az i. e. I. évezred első századai óriási jelentőségűek voltak a Földközi-tenger egész keleti medencéjének fejlődése szempontjából. Mint már említettük, ebben az időben terjedt el a vas használata. A vaslemezes ekével nagy területeket lehetett felszántani, mégpedig nemcsak laza

Geometrikus stílusú edények
Athén. I. e. IX. század

talajú, hanem kemény talajú területeket is, s ennek különösen Görögországban volt jelentősége. Ugyanakkor a vasfejsze megkönnyítette a nagybani erdőirtást szántó céljára, ami szintén igen fontos volt, mert akkoriban Görögország területét sűrű erdők borították. Három évszázad alatt — a XI. századtól a IX. századig — az országban mindenütt fejlődött a földművelés és a kézművesség, s megnőtt a lakosság száma. A II. évezred végén még alig észrevehető vagyoni rétegeződés a következő évszázadok alatt egyre jobban fokozódott, és amint az eposzokból világosan kiedrül, már társadalmi rétegeződést idézett elő. Az ősközösségi rend méhében megérlelődtek a rabszolgatartó társadalom elemei, megkezdődött a rabszolgatartó osztály fokozatos kialakulása, a szabad földművelő tömegek között megindult a vagyoni differenciálódás folyamata. A társadalmi

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 256. old.

ranglétra alsó fokán ott találjuk a rabszolgák népes csoportját. A nemzetségi rendszer igazgatási szervei elkülönülnek a néptömegektől, föléjük kerekednek, s innen már nem sok utat kellett megtenniük ahhoz, hogy az osztályelnyomás eszközeivé váljanak, hogy létrejöjjön az állam.

A hellén világ az i. e. IX—VIII. század határán három fontos területből állt. Ezek: a kisázsiai partvidék, a Peloponnésos és Közép-Görögország; történeti fejlődésük nem volt egészen egyforma. Az említett évszázadok folyamán befejeződött Kisázsia egész nyugati partvidékének hellén gyarmatosítása. Milétos, Kolophón, Smyrna, az aiolisi Kymé és a többi tucatnyi virágzó város lakosai meghódították a környéken lakó törzseket, s a talaj termékenységét meg a kedvező éghajlati viszonyokat kihasználva jelentősen fejlesztették a földművelést, különösen pedig az állattenyésztést. A kisázsiai görögök — főleg az iónok — gazdasági tekintetben jóval maguk mögött hagyták

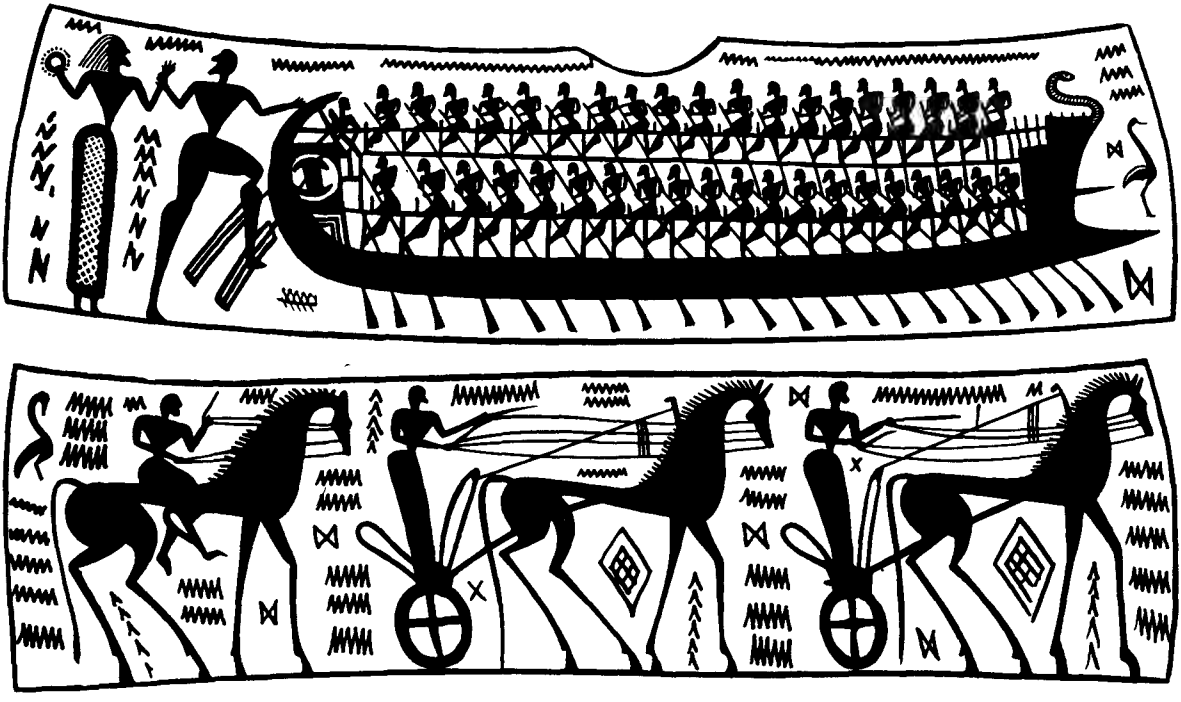

Hajó-, lovas- és kocsiábrázolások egy geometrikus stílusú agyagedényen
I. e. IX—VIII. század

a balkáni Görögországot. A következő két évszázadban éppen Iónia lett a görög gyarmatosítás fő központja. Minthogy a kisázsiai görögök közel voltak az ókori Kelet fejlett kultúrájú országaihoz, átvették és tovább tökéletesítették a keleti népek vívmányait; ennek következtében fejlődésük messze túlszárnyalta a balkáni Görögország kulturális előrehaladását.

A Peloponnésos legtermékenyebb földjeit a dórok foglalták el. Korinthosban, amely a Peloponnésost Közép-Görögországgal összekötő keskeny földszoroson épült, rendkívül kedvező földrajzi fekvése folytán korán fejlődésnek indult a kézművesség és a kereskedelem. A mértani díszítésű korinthosi edények, mint láttuk, már a IX. század folyamán egyre gyakrabban tűntek fel Közép-Görögországban. Ugyanakkor a Peloponnésos mind élénkebbé váló kapcsolatokat épített ki az Adriai-tenger partvidékével, elsősorban Kerkyra szigettel (a mai Korfu), majd Szicíliával, ahol már a VIII. században virágzó korinthosi gyarmatok alakultak (például Syrakusai). Gazdasági tekintetben Korinthos messze túlszárnyalta a balkáni Görögország más közösségeit.

Az ókori Közép-Görögország területei közül legjobban Attikát ismerjük. Érdekes, hogy az ásatások során sok attikai helységben találtak mykénéi edényeket, de a mértani díszítésű attikai

kerámikának majdnem az egész leletanyaga egyedül Athén romjai alól került elő. Az attikai kerámikát a minták gazdagsága és a formatípusok bő választéka jellemzi. Az athéni fazekasság fejlődése azt mutatja, hogy tökéletesedett az athéni kézművesség egyik fontos ága, de egyúttal közvetve annak is bizonyítéka, hogy fellendült a földművelés: abban az időben a mezőgazdasági terményeket leginkább nagy agyagedényekben tárolták.

A ránk maradt nagyméretű vázák rajzai az athéni arisztokrácia életéből vett jeleneteket örökítenek meg. Az edényeken gyakran hadihajókat, tengeri csatajeleneteket, athéni előkelők életéből ellesett mozzanatokat látunk. Némelyik edényen előkelő temetést ábrázolt a mester. A temetés egyébként igen ünnepélyes aktus volt, a halottat néha több száz főnyi gyászmenet kísérte.

KULTÚRA

Az i. e. I. évezred első két századának tudományos ismeretei meglehetősen szűk körben mozogtak. Ez a megállapítás elsősorban a földrajzi ismeretekre vonatkozik. Homeros jól ismeri az Égei-tenger medencéjének földrajzát és a kisázsiai lakosság etnikai összetételét, de mindarról, ami e szűk körön kívül esik, csak igen általános képet fest. Hősei éppen csak annyira ismerik az égitestek mozgását, hogy hajóikkal el tudnak igazodni a tengeren.

Attikai geometrikus stílusú temetkezési edény
I. e. VIII. század

A múltjukat már valamivel jobban ismerték a homerosi kor görögjei. Minthogy az elbeszélő költemények igen népszerűek voltak, a nép tudatába mélyen bevésődött az erős mykénéi királyságnak, Krétának és a bronzkori kultúra más központjainak, valamint a trójai háborúnak az emléke. Mindezeket a visszaemlékezéseket a trójai mondakör foglalta össze; a homerosi eposzoknak is ez az alapjuk. Csakhogy az írás hiánya folytán az adatok, miközben nemzedékről nemzedékre szálltak, elvesztették valószerűségüket, és egyre több kitalált részlettel gyarapodtak.

A homerosi hősi eposzok az akkori idők görög kultúrájának legnagyszerűbb alkotásai. Az ókornak ezek a kiváló költői művei csak úgy keletkezhettek, hogy a dalnokok és mesemondók számos nemzedéke tökéletesítette, csiszolta és szelektálta a nép száján forgó elbeszélő énekeket. Ha tanulmányozzuk a hősköltemények nyelvét és stílusát, a gyakran ismétlődő szavakat, képeket — sőt néha egész sorokat —, végül a költemények versmértékét, a hexametert, s megfigyeljük sok korabeli nép szóbeli elbeszélő költészetét —, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a homerosi epika nemcsak kiindulási pontja volt az ógörög írásos irodalom későbbi fellendülésének, hanem egyben be is tetőzte a hellén világ szájhagyományon alapuló költészetének hosszú fejlődését.

A homerosi eposzokban foglalt elbeszélő énekek mellett az akkori idők költészetének sok emléke maradt ránk töredékekben vagy prózai átköltésekben.

A XI—VIII. század görög művészetét az úgynevezett mértani díszítésű agyagedények alapján ismerjük. A díszítés egyenes és zegzugos vonalakból, háromszögekből és négyszögekből, ritkábban körökből áll, s kombinációik néha meglehetősen bonyolult formákat eredményeznek. A való világ tárgyait szintén mértanilag sematizálva ábrázolták. A lovaknak hosszú, hegyes lábakat és elnyújtott testet rajzoltak, az emberi alakokat pedig mindig profilból ábrázolták: a test egy fordított háromszög, amelyhez hozzáfüggesztették a végtagokat, a fej kör alakú, előreálló orral. A mykénéi és még inkább a minósi művészethez képest ez a mértani stílus jelentős hanyatlás benyomását kelti. De az anyag minősége és a kidolgozás szempontjából a mértani díszítésű edények úgyszólván semmiben sem maradnak el a mykénéiek mögött.

Az i. e. I. évezred legrégibb ismert építészeti emléke Artemis Orthia spártai temploma, mely valószínűleg a IX—VIII. század fordulóján épült. A templom 4,5 méter széles, hosszából kb. 12 méteres rész maradt meg. Falait vályogból rakták, csak alapja készült kőből. Közepén a hossztengely mentén faoszlopok tartották a mennyezetet. Más nagyobb épületek valószínűleg fából épültek; a homerosi eposzok bizonyos képet adnak szerkezetükről. Odysseus palotáját tölgyfaoszlopokból álló kerítés vette körül, a szolgák lakásai az udvarban helyezkedtek el. A palota közepén volt a *megaron* (nagyterem), a nők az emeleten laktak. Az előkelő ház elengedhetetlen tartozékai voltak a különféle raktárak és mosdóhelyiségek. Odysseus palotájának minden épülete fából készült.

A homerosi idők ruházata szintén különbözött a mykénéi kor ruhaviseletétől. A nők egydarabból szabott hosszú felsőruhát, *peplos*-t viseltek, amelyet a vállon összetűztek. A férfiviselet ujjatlan gyapjúing, a *chitón* volt. A későbbi kor mértani díszítésű cserépedényei az előkelőket különböző színű gyapjúpalástban ábrázolják, amelyet mértani ábrák, néha pedig bonyolultabb rajzok díszítettek.

VALLÁS ÉS MÍTOSZOK

A homerosi eposzokban főleg a mykénéi kor vallására vonatkozóan találunk adatokat. A költemények korának vallását szintén módunkban van tanulmányozni, csak meg kell vizsgálnunk a későbbi idők vallási elképzeléseit, ugyanis azoknak sok eleme még a homerosi vagy a mykénéi, sőt még annál is régebbi korból származik.

Kocsiábrázolások egy attikai geometrikus stílusú vázán

Az eposzokban az istenek feje Zeus, a mennydörgés istene. Testvérei közül Poseidón, a tengerek ura, Hadés pedig az alvilág istene. A régi görögök úgy képzelték, hogy Zeus feleségével, Hérával és gyermekeivel — Apollónnal (a nap és a zene istenével), Artemisszel (a vadászat istennőjével), Arésszel (a háború istenével), Athénével (a bölcsesség és a kézművesség istennőjével), Aphroditével (a szerelem istennőjével), Héphaistosszal (a tűz istenével) és Hermésszel (a kereskedelem istenével) együtt az Olympos hegyén lakozik. Az isteneket az emberekhez hasonlónak gondolták. Az eposzokban az istenek ugyanúgy esznek, isznak, civakodnak egymással, mint az emberek. A homerosi kor görög istenvilága az arisztokrácia világát tükrözte vissza. Minden közösségnek megvolt a maga védelmező istene vagy istennője. Athénben elsősorban Athénét, Argosban és Samosban Hérát tisztelték stb.

Az eposzokban a kezdetlegesebb hiedelmek, például a totemizmus maradványai is fellelhetők: Athénét bagoly, Zeust bika vagy sas, Artemist gímszarvas képében ábrázolták. Sok istenképzet gyökerei messze a mykénéi időkbe nyúlnak vissza. Az említett istenek közül sokan a rájuk jellemző vonásokkal együtt már a mykénéi kultúra emlékein szerepelnek. A pylosi feliratok szintén sok isten nevét említik.

A vallás erősítette az arisztokrácia uralmát. A basileusok szokásos jelzője volt a „Zeus szülötte", „Zeustól táplált". Sok basileus hosszú családfával dicsekedett, amely egészen Zeusig nyúlt vissza. A homerosi eposzok főhőseinek mindegyikét egy-egy isten kíséri és oltalmazza.

A néphit fő eleme a helyi istenség vagy egy-egy helyi legendás hős tisztelete volt. Az emberi képzelet a folyókat, erdőket, forrásokat stb. is szellemekkel népesítette be. Fontos szerepe volt az ősök tiszteletének. A néptömegek körében igen elterjedt a föld istenségeinek, különösen Démétérnek és lányának, Korénak a tisztelete, akit Hadés, az alvilág istene elrabolt. E kultuszokban az évszakok váltakozásának fantasztikus tükröződését kell látnunk.

A rengeteg mítosz szemléltetően mutatja a korai helléneknek a környező világról alkotott primitív elképzeléseit. Az istenekkel szembenálló Prométheus mítosza azt mondja el, hogyan tanulták meg az emberek a tűz használatát, Daidalos és Ikaros mítosza pedig a levegő meghódításáról szőtt álmodozásokat tükrözi. Egész mondakör alakult ki Héraklésről, az akadályokat nem ismerő hősről, és az athéni Théseusról, aki legyőzte a krétai Minotaurost, ezt a félig bika, félig ember formájú szörnyeteget. Az *argonauták* mítosza az „Argó" nevű hajó utasainak kalandjairól szól; az argonauták azért indultak útnak, hogy Kolchisból elhozzák az aranygyapjút. Ez a mítosz művészi formában tükrözi azt a tényt, hogy a görög hajósok már elég korán megpróbáltak behatolni a Fekete-tenger partjain elterülő ismeretlen országokba.

Ezek a régi mondák a kultúra történetének kimagasló emlékei, és mind a mai napig megőrizték nagy jelentőségüket.

XXIX. FEJEZET

GÖRÖGORSZÁG AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN. A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK (POLISOK) KIALAKULÁSA

Az i. e. VIII—VI. századok folyamán (ezt az időszakot gyakran „archaikus" kornak nevezik. Görögországban az előbbieknél jóval kedvezőbb történelmi feltételek jöttek létre a termelőerők fejlődése számára. A rabszolgatartó rendszernek új formája alakult ki, s lehetővé vált a kultúra hatalmas fellendülése. Ennek a kultúrának óriási befolyása volt az emberiség későbbi történetére.

1. A GÖRÖG VÁROSÁLLAMOK KELETKEZÉSE

GAZDASÁGI FELLENDÜLÉS AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN

Az i. e. VIII—VI. század az antik Görögország történetében a gyors gazdasági fellendülés időszaka volt. Korábban a fémöntés műveletét formák segítségével végezték, a nagyobb tárgyakat pedig fa sablonokra kalapálták; a VII. században azonban a chiosi Glaukos felfedezte a vas hegesztését, a samosi mesterek pedig jóval tökéletesebb fémöntési módszereket honosítottak meg, amelyeket valószínűleg Keleten tanultak. A homerosi eposzokban nem esik szó a görögországi vas- és rézbányák kiaknázásáról; a szükséges fémet valószínűleg a föníciaiaktól szerezték be csere révén. A VIII—VI. század folyamán Görögországban is megkezdték a helyi vas- és rézércek kiaknázását. Strabón görög földrajztudós szerint rezet például a Chalkidiké-félszigeten és Euboia szigetén bányásztak. Kisebb vasércbányákat is ismertek Lakonikében és még több helyen.

A tárgyalt időszak végéig sokkal tökéletesebbé váltak a kézműves szerszámok. A vázafestményekről ismert kovácsszerszámok (fújtató, harapófogó, kalapács stb.) és asztalosszerszámok (fejsze, kalapács, fűrész, véső, vonókés, feszítővas, fémszögek, vonalzó, szintező, körző, függőón) a kézműves szerszámok sokféleségét mutatják.

A VIII—VI. században tovább fejlődött a hajóépítés, amely felhasználta a föníciai hajóépítők eredményeit. Az 50 evezővel hajtott hadihajók (*pentékontérés*-ek vagy „hosszúak") evezősei egy vagy két sorban ültek, a harcosok részben a fedélzeten, részben külön helyiségekben tartózkodtak. Az ilyen hajókat elöl, a vízvonalhoz közel, rézzel kivert törősarkantyúval látták el. A kereskedelmi hajók („kerekdedek") magas, gömbölyű orral, tattal és tágas hajóűrrel épültek. Thukydidés antik görög történetíró szerint Korinthosban már az i. e. VIII. század végén megépültek az első *triérés*-ek; ezeknek a bonyolultabb építésű, gyors járatú hadihajóknak a személyzete 200 evezősből állt. A triérések egyébként csak az i. e. V. században terjedtek el.

Az építészet is lényeges fejlődést ért el. A homerosi kor viszonylag kezdetleges épületeit jóval nagyobb, építészeti szempontból tökéletesebb épületek váltották fel. A korhoz képest nagyszabású építkezések folytak, mint például a samosi vízvezeték-építés, útépítés stb.

A kereskedelem fejlődésével kapcsolatban Korinthosban, Milétosban, valamivel később Athénben és más városokban is igen megnövekedett a cserépedények termelése, előállítási technikájuk tökéletesedett, formáik és méreteik sokkal változatosabbak lettek. Nemcsak a folyadékokat — bort, olivaolajat —, hanem a gabonát, lisztet stb. is agyagedényekben tárolták és szállították. A technika fejlődése a mezőgazdasági szerszámok tökéletesedésében is megnyilvánult, amellett többfajta szerszámmal dolgoztak, mint az előző időkben. Ennek folytán emelkedett a mezőgazdasági munka termelékenysége. A művészeti emlékekből ismerjük az akkoriban használt ekét, amelyet egyébként Hésiodos boiótiai költő is elég részletesen leír (Hésiodos az i. e. VIII—VII. század határán élt). Ennek az ekének már vascsoroszlyája volt. Eléje ökröket fogtak. A gabonát már forgó kövek között őrölték, melyeket rabszolgák vagy igásállatok forgattak. Ilyen malomköveket már nemcsak őrlésre, hanem olajbogyók zúzására is használtak. A gabonafélék termeléséről a szőlő- és olajbogyó-termelésre való áttérés különösen az i. e. VI. századtól kezdve sok helyen megfigyelhető, főként a fejlett kézműves iparral és kereskedelemmel rendelkező városok környékén. A bor is, az olaj is fontos kiviteli cikk volt.

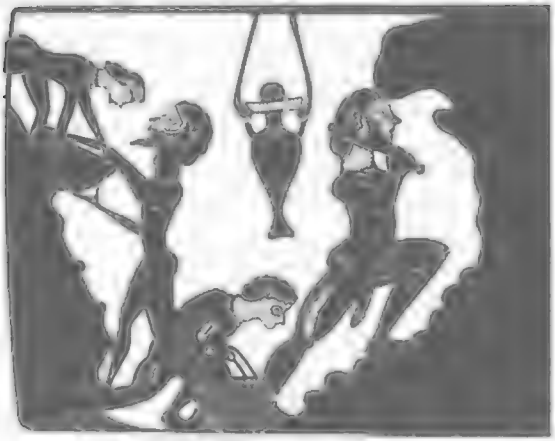

Rabszolgák a bányában
Feketealakos korinthosi edény ábrázolása. I. e. VI. század

A technika fejlődésével párhuzamosan fejlődött a társadalmi munkamegosztás. A városi kézművesek munkája egyre jobban elkülönült a mezőgazdasági munkától.

Új mesterségek alakultak ki; az időszak végére már elvált egymástól a kovács- és az öntőmunka, továbbá a fazekasok és az edényfestő művészek munkája. A kézműves műhelyekben már alkalmazták a rabszolgamunkát.

Kovácsműhely
Feketealakos attikai váza ábrázolása az i. e. VI. század végéről

A kereskedelem fejlődését mutatja, hogy mindenütt megjelentek és elterjedtek a pénzérmék. A közös súlymérték-rendszerek megteremtésére való törekvés is megfigyelhető.

A pénzverés technikája, melyet a görögök valószínűleg az i. e. VII. század első felében vettek át a lydiaiaktól, csakhamar egész Görögországban elterjedt.

A kézművesség és a kereskedelem fejlődése nyomán kialakultak azok a központok, amelyek valamennyi görög lakos között kapcsolatot teremtettek. Ezt a szerepet az ország legnagyobb tiszteletben álló templomai kezdték magukhoz ragadni.

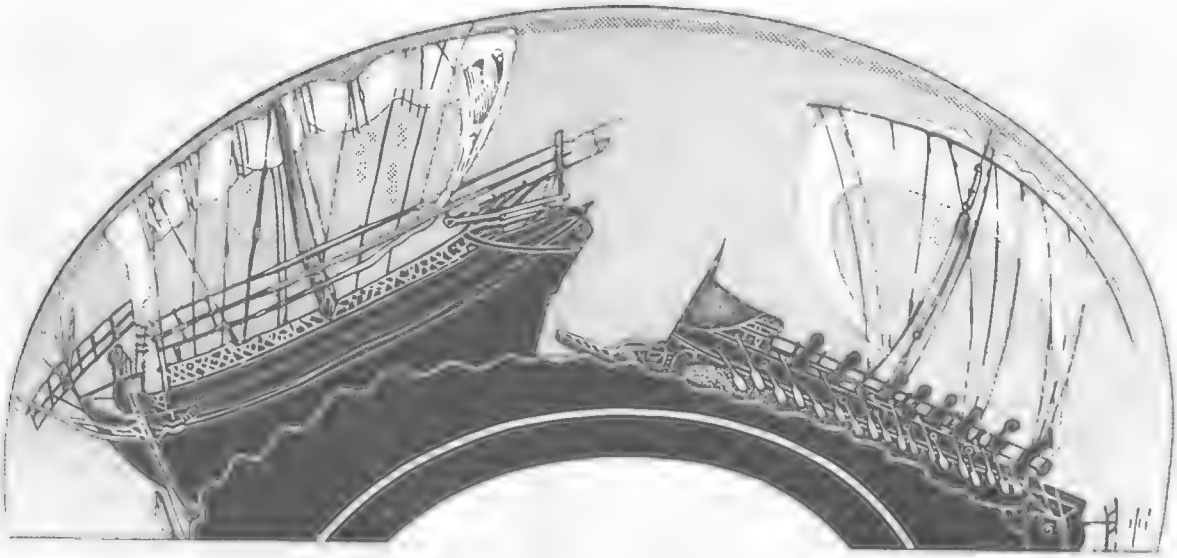

Kereskedőhajót üldöző triérés (három evezősoros hajó)
Vázafestmény az i. e. VI. század második feléből

Szántó paraszt
Archaikus görög terakotta

Az országos ünnepségeknek nemcsak vallási jellegük volt. A templomok körül az ünnepségek idején afféle vásárt tartottak. Ezzel kapcsolatban a templomok is aktív szerepet vállaltak, pénzletéteket fogadtak el megőrzésre, és kölcsönöket adtak kamatra. Az ünnepségek alatt politikai megbeszélések is folytak, azonkívül költők, zenészek és művészek keltek versenyre egymással, és műveik a tömegek közkincsévé váltak.

Az i. e. IX—VIII. században meghonosodott görög ábécé a kulturális fejlődés hatalmas eszköze lett. Voltaképpen a fóniciai ábécé egyik válfaja ez, de annál sokkal tökéletesebb: a görögök voltak az elsők, akik nemcsak a mássalhangzókat, hanem a magánhangzókat is jelölték. Ez tökéletesebbé tette az írást, és nagyon megkönnyítette az olvasást.

AZ OSZTÁLYELLENTÉTEK FEJLŐDÉSE GÖRÖGORSZÁGBAN AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN

A termelőerők fejlődése következtében a görög társadalomban győztek a rabszolgatartó viszonyok. Természetesen Görögország fejlődése abban az időszakban korántsem mutatott egységes képet. Voltak közösségek, amelyek végleg a rabszolgatartó viszonyok kialakulásának útjára léptek és meg tudták szüntetni a fejlődésüket akadályozó nemzetségi csökevényeket, de mellettük olyanok

is akadtak, amelyekben ez a folyamat jobban elhúzódott. Ez utóbbiakhoz tartoztak Épeiros (Epirus), Akarnania és Aitólia (Észak- és Közép-Görögország), továbbá Achaia és Arkadia (Peloponnésos) közösségei. Ugyanakkor több földművelő területen (például Lakonikében, Messénében, Thesszáliában) a személyi függőségnek sajátos, a rabszolgasághoz közelálló formái alakultak ki; ezek különböztek a Görögország fejlettebb területein (például Attikában) meghonosodott viszonyoktól, ahol az i. e. VIII—VI. században a legtisztább formában kialakultak az új, rabszolgatartó viszonyok, amelyek később egész Görögország társadalmi és gazdasági életét meghatározták. A társadalmi

Szántás és vetés ábrázolása egy Vulci-i feketealakos vázán
I. e. VI. század

és vagyoni differenciálódás folyamata ezeken a területeken az előző időszakhoz képest elmélyült, és nagy változásokat idézett elő a társadalmi viszonyok egész rendszerében, elsősorban a tulajdonviszonyokban. A közösségek szakadatlan bomlása közepette kialakult egyes előkelő nemzetségek ingó és ingatlan tulajdona, megkezdődött a magántulajdon kialakulása. Ez a folyamat itt sokkal gyorsabb volt, és sokkal előbbre haladt, mint az ókori Kelet legtöbb országában. Sajnos, ennek a folyamatnak konkrét történeti formáit nem ismerjük eléggé. Bár a föld az előző időszak társadalmában még nem volt magántulajdon, de már kézről kézre járt, kezdetben csak egyes nemzetségeken belül. E folyamat további fejlődésében nyilván nagy szerepe volt egyrészt annak, hogy a hatalmas arisztokratikus nemzetségek magukhoz ragadták a klérosokra fel nem osztott közösségi földeket, másrészt pedig erdős, bozótos vagy köves új földeket vettek birtokba, amire főként csak a gazdagoknak volt módjuk. Feltehető, hogy miután e földekből legelők lettek, a közösségi földek soron következő felosztásakor már nem kerültek újra felosztásra.

A növekvő vagyoni egyenlőtlenség az áru- és pénzviszonyok fokozatos fejlődésével együtt az adósi függőség különböző formáit hozta létre. Az is előfordult, hogy az adós személye és földje is a gazdag kölcsönző kezébe került. Sok egyszerű földműves vesztette el így parcelláját, s az mind a nemzetségi arisztokrácia kezébe került. Attikában és Boiótiában az a jogszokás alakult ki, hogy ha a szegények nem fizették meg a földbért, amely a termés $^5/_6$-át is elérhette, magukat és gyermekeiket is adósrabságba lehetett vetni. A már említett Hésiodos boiótiai költő azt írja, hogy a basileusok „elnyelik" a boiótiai földművesek „ajándékait". Az adott esetben a basileusokon nagybirtokosokat, nemzetségi arisztokratákat kell értenünk. Nemcsak a falu nincstelenjei függtek tőlük; a szabad földművelő lakosság középső rétegei is egyre rosszabb helyzetbe kerültek. Éppen hozzájuk szól Hésiodos költeményének egyik szereplője, amikor így kiált fel: „Balgatag az, ki erősebbel mer szembeszegülni, úgysem győz, csak a szégyenhez még bánata társul."

Hésiodos szerint az ilyen földművesnek ahhoz, hogy meg tudjon élni, családtagjaival együtt látástól vakulásig kellett dolgozni földjén, de még ez sem nyújtott neki biztonságos megélhetést.

A kézművesség és a kereskedelem fejlődése még jobban meggyorsította a társadalmi és vagyoni rétegeződés folyamatát. A VII—VI. század költőitől megtudjuk, hogy kialakult a hivatásos kereskedők külön rétege. Sok gazdag ember nem a nemzetségi arisztokrácia tagja volt, hanem a kézművesek és a szerencsés kereskedők közül származott. A magántulajdon és az áru- és pénzviszonyok fejlődése következtében a társadalmi és vagyoni rétegeződés a régi nemzetségi arisztokráciát is érintette. Erről a folyamatról világos képet adnak Theognisnak, az i. e. VI. században élt megarai költőnek a versei. Theognis maga is tönkrement arisztokrata volt, s gyűlölettel emlegeti az egyszerű származású újgazdagokat, akik nemrég még „kecskebőrrel az ágyékukon a városkapun kívül legeltek szarvasok módjára, most pedig előkelő nemesek".

Azokban a városokban, amelyek végérvényesen az árutermelés útjára léptek, a rabszolgaság fejlődése elválaszthatatlanul összefüggött a kereskedelem fejlődésével. A hagyomány szerint Chiosnak már az i. e. VI. században rabszolgapiaca volt (az első jelentős rabszolgapiac egész Görögországban), Hésiodos pedig arról ír, hogy Boiótiában már a közepes nagyságú gazdaságokban is rabszolgák dolgoznak.

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI HARC A VIII—VI. SZÁZADBAN

A régi közösségi szervezet, amely fenntartotta a vérrokonsági kötelékeket, többé már nem felelt meg az új idők követelményeinek. Az i. e. VIII—VI. század folyamán mindenütt végbement az úgynevezett synoikismos, vagyis az egymáshoz közel fekvő, de addig különálló kis közösségek egyesültek. Az új egyesülésekben a nemzetségi kötelékek régi formái — a phylék és a phratriák — bizonyos ideig még megtartották jelentőségüket, de hamarosan újabb, vagyoni és területi elveken alapuló felosztásnak adták át a helyüket. A régi nemzetségi intézmények az arisztokraták uralmi eszközévé alakultak át: a népgyűlés majdnem minden befolyását elvesztette, a vének tanácsa pedig teljesen arisztokrata intézménnyé vált. A „király" — a korábbi törzsfő — hatalma fokozatosan megszűnt; például Argosban, Korinthosban, Athénben és más városokban eleinte az arisztokraták tanácsa korlátozta a királyi hatalmat, egyes funkcióit nemesi származású hivatalnokok kezdték átvenni, míg végül a királyi hatalmat teljesen megszüntették.

A nemzetségi arisztokrácia uralmának megszilárdulása következtében rosszabbodott a lakosság tömegeinek helyzete. Az adóskötelem szigorú szokásai értelmében az adósok nemcsak vagyonukkal, hanem személyes szabadságukkal és családtagjaik szabadságával is feleltek. Sokukat adósságuk miatt eladták rabszolgának, másokat pedig az a veszély fenyegette, hogy nemsokára osztozniuk kell adóstársaik sorsában. Sokan közülük a gazdag arisztokraták földjeit művelték és földbér fejében nekik adták a termés oroszlánrészét. De mint látni fogjuk, hosszú és szívós harc árán végül is

elérték a tömegek, hogy sok közösségben teljesen eltörölték az adósrabságot. A görögországi rabszolgatartó viszonyok éppen ezért másként fejlődtek, mint a keletiek. Görögországban ugyanis a rabszolgatartó viszonyok akkor alakultak ki, amikor a Földközi-tenger medencéjében a gazdasági fejlődés már jelentős lépést tett előre. Nemcsak Egyiptomban, nemcsak Elő- és Kisázsiában, hanem Görögországban is jóval magasabb fejlettségi fokon voltak már a termelőerők, mint akkor, amikor az első keleti osztálytársadalmak keletkeztek. Különösen Görögországban volt meg már az alap a csere nagyarányú fejlődéséhez, és ezt a fejlődést a földrajzi fekvés sajátosságai is elősegítették. Ennélfogva a görögországi rabszolgatartó társadalom majdnem egy időben jött létre az áru- és pénzviszonyok, az uzsora és az adósrabság kialakulásával, viszont az ókori Keleten jóval előbb létrejött a rabszolgatartó társadalom. Görögországban a gazdasági fejlődés sajátosságai miatt nem voltak nagy királyi és templomi gazdaságok, amelyek Keleten az osztályok keletkezésének időszakában a nemzetségi arisztokrácia támaszai voltak. E sajátosságok következtében meggyorsult a közösségek bomlási folyamata.

Görögország történelmét az i. e. VIII—VI. századokban az a harc tölti ki, melyet a lakosság széles rétegei — antik görög kifejezés szerint a *démos* (nép) —, vagyis a kereskedők, kézművesek, közép- és kisbirtokosok vívtak a nemzetségi arisztokrácia, az adósrabság és a leigázás egyéb formái ellen. A nemzetségi arisztokrácia nem akart önként lemondani uralmáról, és elkeseredetten védekezett az új erők támadása ellen. A nemzetségi arisztokrácia és a démos közti harcban befejeződött az a folyamat, melynek során a társadalom korábbi társadalmi-gazdasági szervezeti formái új formákba, a bomladozó nemzetségi-törzsi viszonyok a rabszolgatartó társadalomba és az államba mentek át.

Az ősközösségi csökevények megszüntetésében Görögország leghaladottabb, legfejlettebb közösségei, elsősorban a kisázsiai görög városok jártak elöl. E városok felvirágzása sok tekintetben attól függött, hogy milyen viszonyban voltak a kisázsiai Lydiával, mely az i. e. VII. század elején erős hatalommá fejlődött. Bár a kisázsiai tengerpart sok görög városa Lydiától függött, ez a függőség nem volt különösebb teher a városok uralkodó rétegei számára, és sokban ellensúlyozták azok az előnyök, amelyekhez a lydiai kereskedőkkel lebonyolított üzletkötések révén jutottak. A lydiaiak, akiknek nem volt saját flottájuk, tengeri kereskedelmüket a görögök közvetítésével bonyolították le, s ez jelentős hasznot biztosított az utóbbiak számára. Mint már említettük, Lydiában az áru- és pénzviszonyok fejlődése az i. e. VII. századig már jelentősen előrehaladt, ami a tőle függő vagy vele gazdasági kapcsolatot fenntartó görög városokban aláásta a korábbi rendszer alapját. E városok az elsők között voltak a társadalmi és politikai átszervezésben, amelyet az arisztokrácia és a démos elkeseredett harca kísért. Egymás után robbantak ki az államcsínyek, melyek rendszerint azzal jártak, hogy elkobozták az arisztokrácia vagyonát, újraosztották a földet, eltörölték az adósságokat, a győztesek vérfürdőt rendeztek a legyőzöttek között, s az életben maradottakat tömegesen küldték száműzetésbe. Még a halott ellenségeket sem kímélték, csontjaikat kiszórták sírjukból.

Ilyen események játszódtak le a szigetállamoknak, a balkán-félszigeti városoknak, továbbá azoknak a városoknak történetében, amelyeket a görögök nem sokkal azelőtt alapítottak az Iónten ger szigetein, Szicíliában és Dél-Itáliában.

Olyan esetekben, amikor a nemzetségi arisztokrácia vereséget szenvedett, gyakran a démos felső, legmódosabb rétegei kerültek hatalomra, s győzelmüket reformokkal szilárdították meg. E reformok következtében az ősközösségi rend korából öröklődött nemzetségi szervezetet új — vagyoni és területi elveken alapuló — szervezet váltotta fel. Új intézmények születtek, az új rend biztosította a vagyon feletti szabad rendelkezést, intézkedéseket hajtottak végre, amelyek ösztönözték a magántulajdon, a kereskedelem, a kézműipar fejlődését, s megtörtént az addig csak szokásjogként élő jogszabályok első kodifikációja.

Több esetben előfordult, hogy államcsíny következtében a hatalom egyeduralkodók, *tyrannos*-ok kezébe került, akik kisebb-nagyobb mértékben a démos (a földművesek és a kereskedő-kézműves rétegek) támogatását élvezték. A „*tyrannis*" és a „*tyrannos*" szónak abban az időben nem volt meg az a pejoratív jelentése, amely később fokozatosan hozzátapadt. Tyrannosnak azokat nevezték, akik — rendszerint államcsíny révén — magukhoz ragadták a hatalmat. A tyrannis éle legtöbb esetben a nemzetségi arisztokrácia ellen irányult. Így például amikor Korinthosban (658—628 körül) Kypselos tyrannos jutott hatalomra, az arisztokratákat száműzték, földjüket elkobozták, és felosztották a legszegényebb polgárok között. Periandros, Kypselos fia (628—585 körül) folytatta apja politikáját. A városi vének tanácsa mellett a parasztlakta vidéken új tanácsot szervezett, amely a földművesek képviselőiből állt; Dionysos isten földműves-jellegű kultuszát állami kultusszá tette, gyarmatokat alapított, s a korinthosi kereskedők és kézművesek érdekeinek megfelelő külpolitikát folytatott. Periandros alatt Korinthos gazdag és erős várossá fejlődött, új kikötőkkel, új középületekkel gyarapodott s a tyrannos udvarában a kor legjobb zenészei és költői mutatták be művészetüket.

Megara és Sikyón tyrannosai hasonló politikát folytattak.

Az antik világ egyik legismertebb tyrannosa a samosi Polykratés volt (i. e. VI. század második fele). Hatalmának évei alatt a samosi flotta uralta a görög vizeket, és Samos Görögország egyik leggazdagabb és legnépesebb városává fejlődött. Polykratés a kereskedő és kézműves körökre támaszkodva harcolt az arisztokrácia ellen. Sok arisztokratát száműzött. A szabad lakosság megnyerése végett nagy közmunkákat végeztetett. Herodotos elragadtatással nyilatkozott három samosi építményről, „amely a leghatalmasabb az összes hellén építmények közül": a 7 stadion[1] hosszú vízvezeték-alagútról, a tengerben épült kb. 360 m hosszú móló́ról és a samosi óriás templomról.

A tyrannis-rendszer sok görög városban győzött, Athénben is, de sehol sem volt hosszú életű. A delphoi jóshely Herodotos szerint ezt válaszolta Kypselosnak arra a kérdésére, hogy mi lesz a jövő: „Boldog... Kypselos... a híres Korinthos királya, mind ő, mind gyermekei, de gyermekeinek gyermekei már nem". A jóshely kinyilatkoztatása nyilvánvalóan azt az elterjedt véleményt fejezte ki, hogy a tyrannis nem hosszú életű. A polgárok többsége az államrendszernek ezt a formáját csak annyiban támogatta, amennyiben a nemzetségi arisztokrácia uralma ellen irányult. De amint az arisztokrácia uralmát megtörték, a tyrannis már nem felelt meg a démos érdekeinek. Elvesztette társadalmi támaszát, és helyébe más politikai formák léptek.

Korinthosban a tyrannis Periandros halála után megbukott. A hatalom a már kialakult rabszolgatartó osztály legvagyonosabb rétegeinek kezébe került, amelyek köztársasági államformát teremtettek. Több más görög városban szintén hasonló volt a helyzet. Görögország politikai fejlődésének általános vonala a VII—VI. században a tyrannison keresztül a köztársasági államformához vezetett, amelynek két fő változata volt. Az államok egyik részében kialakult a rabszolgatartó *demokrácia*, vagyis a rabszolgatartók egész tömegének uralma (valamennyi szabad réteg részvételével). A fő hatalmat formailag a népgyűlés gyakorolta, amelynek valamennyi teljes jogú polgár tagja volt. Az államok másik részében rabszolgatartó *oligarchia* jött létre, vagyis a rabszolgatartók legvagyonosabb részének uralma. Ezek az államot többé-kevésbé korlátozott összetételű tanács révén igazgatták.

„A rabszolgaság idején az akkori értelemben vett legelőrehaladottabb, legműveltebb és legcivilizáltabb országokban, például a teljes egészében rabszolgaságon alapuló ókori Görögországban és Rómában, már egymástól eltérő államformákat találunk. Már akkor létrejön a különbség a monarchia és a köztársaság, az arisztokrácia és a demokrácia között."[2]

[1] Stadion: ógörög hosszmérték; 1 stadion = 184 m.
[2] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 491. old.

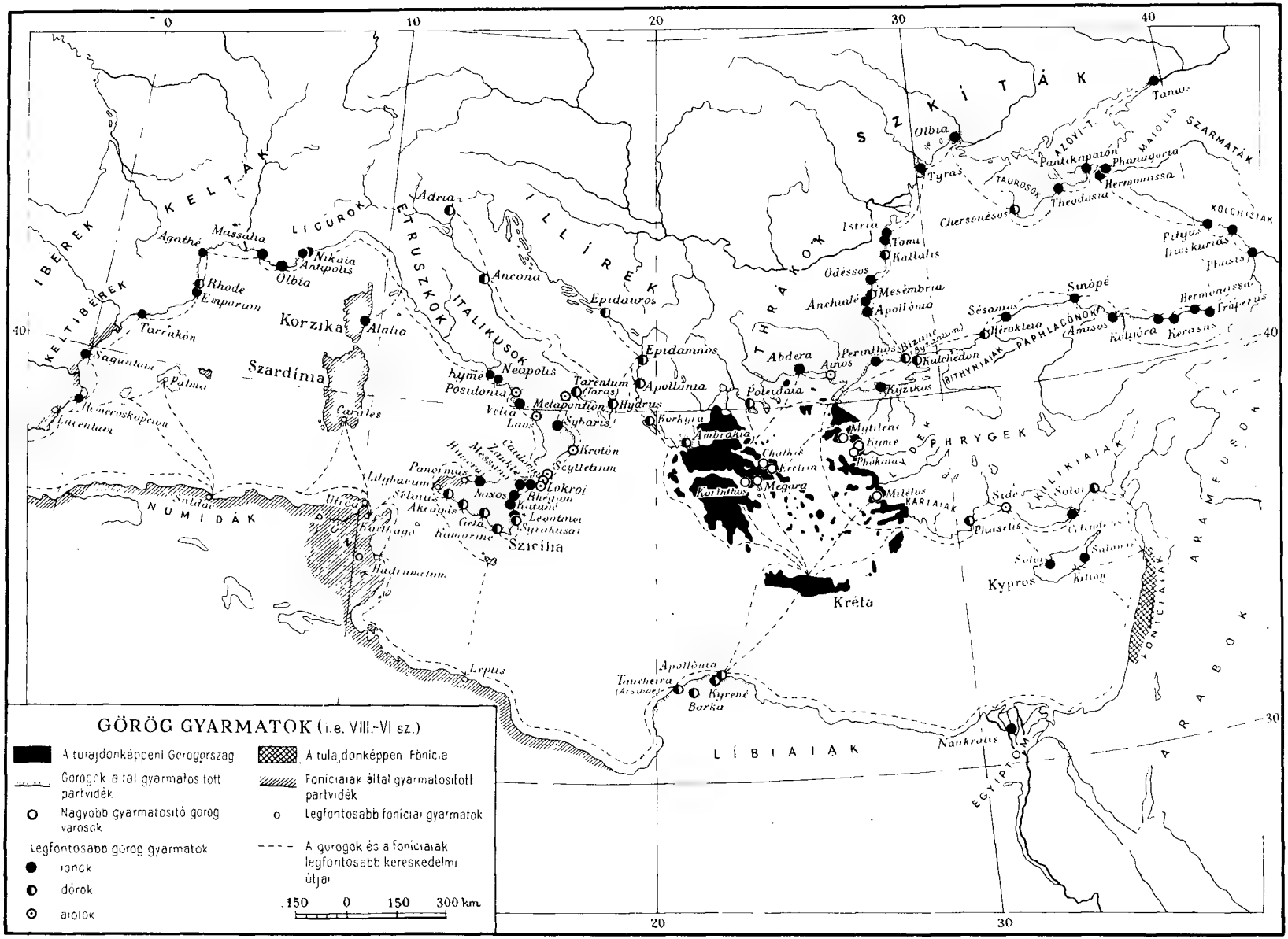
GÖRÖG GYARMATOK (i.e. VIII.-VI sz.)
A tulajdonképpeni Görögország
Görögök a tőle gyarmatosított partvidék
Nagyobb gyarmatosító görög városok
Legfontosabb görög gyarmatok
ionok
dórok
aiolok
A tulajdonképpeni Fönícia
Fóniciaiak által gyarmatosított partvidék
Legfontosabb fóniciai gyarmatok
A görögök és a fóniciaiak legfontosabb kereskedelmi útjai
150 0 150 300 km
IBÉREK
KELTIBÉREK
KELTÁK
LIGUROK
ETRUSZKOK
ITALIKUSOK
ILLÍREK
SZKÍTÁK
TRÁKOK
PHRYGEK
KARIAIAK
LIKIAIAK
PAPHLAGÓNOK
BITHYNIAIAK
NUMIDÁK
LÍBIAIAK
FÖNICIAIAK
ARAMEUSOK
ARABOK
EGYIPTOM
AZOVI-T.
MAIOLIS
SZARMATÁK
TAUROSOK
KOLCHISIAK
Korzika
Szardínia
Szicília
Kréta
Kypros
Massalia
Agathé
Nikaia
Antipolis
Olbia
Rhode
Emporion
Tarrakón
Saguntum
Palma
Lucentum
Hemeroskopeion
Alalia
Adria
Ancona
Epidauros
Epidamnos
Apollónia
Tarentum (Taras)
Hydrus
Neapolis
Posidonia
Velia
Laos
Syharis
Krotón
Scyllebion
Lokroi
Rhégion
Naxos
Katané
Leontinoi
Syrakusai
Himera
Panormus
Selinus
Akragas
Gela
Kamarina
Lilybaeum
Carthago
Hadrumetum
Utica
Cirtha
Leptis
Tauchira (Arsinoe)
Kyrené
Barka
Naukratis
Olbia
Tyras
Tanais
Istria
Tomi
Kallatis
Odéssos
Mesémbria
Anchiálo
Apollónia
Abdera
Ainos
Perinthos
Byzantion
Kalchedón
Kyzikos
Poleudaia
Sésamos
Sinópé
Héraklea
Amisos
Kotyóra
Kerasus
Hermonassa
Trapezus
Pitytus
Dioskurias
Phasis
Pantikapaion
Phanagoria
Hermonassa
Theodosia
Chersonésos
Byzánc
Ambrakia
Chalkis
Kreusis
Korinthos
Megara
Mytilene
Lesbos
Phókaia
Milétos
Sidon
Solon
Phaselis
Salamis
Kition
Sulon
Kition

Így tehát a görög társadalom termelőerőinek fejlődése, a társadalmi és gazdasági rétegeződés, az osztályokra való szétválás következtében az i. e. VIII—VI. század folyamán Görögországban kialakult az antik városállam, a *polis*, amely több tekintetben különbözött a korai keleti városállamok nagy részétől.

A polis a rabszolgatartó tulajdon antik formájára támaszkodó polgári közösség volt. E tulajdonformának — melynek sajátosságait Marx tárta fel — az volt a lényege, hogy rabszolgája és földje csak annak lehetett, aki a teljes jogú polgárok közösségébe tartozott. Ha valaki elvesztette földtulajdonát, azt gyakran polgári jogaitól is megfosztották. A politikai jogok csak azokban a polisokban terjedtek ki minden polgárra, tekintet nélkül arra, hogy az illetőnek volt-e földje vagy sem, amelyekben a rabszolgatartó demokrácia győzött.

A görög polisokban korántsem volt mindenki tagja a polgárok közösségének, s nem mindenkinek voltak politikai jogai. A teljesen jogfosztott rabszolgák mellett minden polisban éltek személyileg szabad, de nem teljes jogú lakosok, például az idegenek, akik más polisokból költöztek oda. A rabszolgák és a nem teljes jogúak alkották a legfontosabb városállamokban a lakosság nagy részét, a teljes jogú polgárság kisebbségben volt. Ennek a kisebbségnek a kezében volt a politikai hatalom, s ezt elsősorban arra használta fel, hogy fenntartsa a rabszolgák és a nem teljes jogú rétegek munkájának kizsákmányolásán alapuló rendet.

A polis, a rabszolgatartó államnak ez a különleges formája az ókori keleti rabszolgatartó despotiákhoz képest történetileg feltétlenül haladó jelenség volt.

A városállamhoz tartozó terület (és ebben áll a polis egyik jellemző sajátossága) rendszerint jelentéktelen nagyságú volt. A polis birtoka rendszerint a közvetlenül szomszédos falusi vidékre szorítkozott. A körülbelül 2580 km² területű Boiótiában mintegy tíz, az 1615 km² területű Phókisban pedig 22 különálló polis volt. Az 1404 km² területű Rhodos hosszú ideig három önálló polisra oszlott. Kréta területén (kb. 8590 km²) több tucatra rúgott a polisok száma. Korinthosnak, ennek az igen jelentős polisnak a területe mindössze 880 km² volt. A balkáni Görögország államai közül Spárta volt a legnagyobb, amely a szomszédos Messéné meghódítása után 8400 km² területtel rendelkezett.

2. GÖRÖG GYARMATOSÍTÁS AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN

A GYARMATOSÍTÁS ÁLTALÁNOS OKAI

Az i. e. VIII—VI. században nagy méreteket öltött a görög gyarmatosítás. A Földközitenger mentén alapított görög települések lényeges szerepet játszottak mind a görögöknek, mind azoknak a törzseknek és népeknek az életében, amelyekkel a görögök a gyarmatosítás következtében közvetlen és tartós kapcsolatba kerültek.

A gyarmatosítás fő okai a görög társadalom általános történeti fejlődésében gyökereznek. A nemzetségi arisztokrácia uralma alatt egyre több földbirtok koncentrálódott ennek az uralkodó rétegnek a kezében; s a földönfutóvá vált szegény szabadok kénytelenek voltak kivándorolni.

Azok számára, akik a változó sikerrel folyó belharcokban vereséget szenvedtek, gyakran szintén nem maradt más kivezető út, mint a szülőföld elhagyása és új telep alapítása. Sok esetben a demokratikus elemek kerültek ilyen helyzetbe: a szegények, a kis- és középbirtokosok, valamint azok a kézművesek, akiknek munkáját kezdte kiszorítani a rabszolgamunka. Még a gazdagok közül is kivándoroltak azok, akik ellenségei voltak a fennálló rendszernek. A legyőzött arisztokraták szintén elhagyták hazájukat, gyakran híveikkel és rokonságukkal együtt. Később,

a gyarmatosítás fejlődése és a tengeri kereskedelem kibővülése idején gyakran a városi lakosság kereskedő és kézműves köreinek legvállalkozóbb szellemű tagjai kezdeményezték a gyarmatalapítást, melynek gondolatát sokszor maga a rabszolgatartó állam vetette fel.

Marx így jellemzi ennek a kivándorlásnak az okait: „Az ókori államokban, Görögországban és Rómában, a kényszerű kivándorlás, amely időszakos gyarmatalapítás formáját öltötte, szerves része volt a társadalmi struktúrának... A termelőerők elégtelen fejlettsége a polgárságot bizonyos számbeli aránytól tette függővé, amelyet nem volt szabad felborítani. Az egyedüli segítség a kényszerű kivándorlás volt."[1]

A korai görög gyarmatok és a föníciai gyarmatok között az volt a fő különbség, hogy a görög gyarmatok kezdetben teljesen földművelő jellegűek voltak, csak anyaországukkal tartottak fenn kereskedelmi kapcsolatokat, míg a föníciai gyarmatok legtöbbször kereskedelmi telepek szerepét töltötték be. Földművelő telepek voltak például azok a görög gyarmatok, amelyeket az i. e. VIII. században Chalkidiké euboiai város alapított az Égei-tenger később Chalkidikének nevezett félszigetén, vagy Byzantion város, amelyet megarai dórok alapítottak a Propontist (a Márvány-tengert) a Fekete-tengerrel összekötő Bosporos-szoros thrák partvidékén. A jó termőföldjéről híres Dél-Itália és Szicília partvidékén alapított görög kolóniák eleinte szintén földművelő jellegűek voltak.

A görög gyarmatosok — legalábbis kezdetben — anyavárosuktól kapták a fegyvereket és más fémtárgyakat, a szöveteket, a művészi kivitelű edényeket, az olivaolajat és a bort, s ezekért mezőgazdasági terményfeleslegüket adták cserébe. A földművelő gyarmatok azonban fokozatosan kereskedő jelleget öltöttek; a behozott áruknak csak egy részét fogyasztották el, a fennmaradó részt pedig élelmiszerekre és nyersanyagokra cserélték be a szomszédos törzseknél, s egyidejűleg növelték az anyavárosba irányuló kivitelüket.

Idővel a gyarmatvárosok maguk is berendezkedtek kézműipari termelésre. A gyarmatosítás azzal, hogy kiterjesztette a hellén világ határait és erősítette más törzsekkel és népekkel való kapcsolatait, mind az anyavárosokban, mind a gyarmatokon meggyorsította az árutermelés növekedését, és jelentős befolyást gyakorolt a tengeri kereskedelem fejlődésére.

A gyarmatokhoz tartozó terület — egyes kivételektől eltekintve — rendszerint nem volt nagy. A gyarmatok általában közvetlenül a tengerparton vagy attól nem messze létesültek. Platón (i. e. V. század) görög filozófus találó hasonlata szerint a Kaukázustól a Gibraltárig elszórtan épült tengerparti görög városok tó körül ülő békákra emlékeztettek.

Az intenzíven gyarmatosító városokban — például Milétosban, mely a hagyomány szerint több mint 60 gyarmatot alapított — a gyarmatosítás fontos állami probléma lett. Az ilyen városokban külön hivatalnokokat, úgynevezett *oikistés*-eket (telepítőket, alapítókat) választottak, akiknek az volt a feladatuk, hogy új telepeket alapítsanak. Gyakran előfordult, hogy az újonnan alapított gyarmaton nemcsak az illető polis polgárai, hanem velük együtt más városok lakosai is letelepedtek.

A tárgyalt időszakot jellemző általános gazdasági fellendülés közepette sok újonnan alapított telepből ugyanolyan nagy és gazdag város lett, mint anyavárosa (például a korinthosiak szicíliai kolóniája, Syrakusai).

A görög gyarmatok ugyanolyan független polisok voltak, mint anyavárosaik. A gyarmatok és az anyavárosok kapcsolata rendszerint baráti vagy szövetségi viszony formáját öltötte, de ez a viszony két önálló állam viszonya volt, mely nem zárta ki a konfliktusok, sőt a fegyveres összeütközések lehetőségét sem.

[1] *Marx—Engels:* On Britain. Moszkva 1953. 374. old.

A görög gyarmatosítás az i. e. VIII—VI. század folyamán egyidejűleg több irányban fejlődött, aszerint, hogy abban az időben milyen kapcsolatok voltak a görögök és más népek vagy törzsek között. A görög gyarmatosoknak az akkor még ősközösségi viszonyok között élő helyi törzsekkel való kapcsolata abban az időben nagy jelentőségre tett szert. Ilyen kapcsolatai voltak a görögöknek a Balkán-félsziget thrák törzseivel, a dél-itáliai és szicíliai törzsekkel, a keltákkal és az ibérekkel, akik az ókorban a mai Franciaország és Spanyolország területét lakták, a szkítákkal, a maiótokkal, végül a Fekete-tenger és az Azovi-tenger partvidékén élő más törzsekkel. A görögök sok helyi törzzsel békés viszonyt létesítettek a kereskedelmi csere alapján, ami a gyarmatoknak óriási hasznot hajtott, de a fegyveres összeütközések is gyakoriak voltak.

A görög gyarmatosok nyugati irányú előrenyomulása azzal kezdődött, hogy az Ión-tenger partvidékén és az Adriai-tenger déli vidékein (Épeirosban, Illyriában), a közeli szigeteken (Kerkyrán, Leukason és másutt), továbbá Dél-Itáliában számos kolóniát alapítottak. Dél-Itália gyarmatosításában az i. e. VIII—VII. század folyamán Görögország számos városa és területe vett részt. Ide került át például a Peloponnésos nyugati területének, Messénének sok lakosa, akik a Messinai-szoros partján épült Rhégion városban telepedtek le (ezt a várost nem sokkal korábban alapították a chalkidikéiek). Dél-Itáliába Spártából is költöztek át lakosok, ők alapították Taras (Tarentum) gyarmatot a hasonló nevű öböl partján. Achaia lakosai ugyanazon a tengerparton Sybarist és Krotónt alapították, amelyekből hamarosan gazdaságukról híres, virágzó városok lettek. A már említett chalkidikéiek a kisázsiai Kyméből származó jövevényekkel együtt Itália nyugati partján megalapították Kymé (latinosan Cumae) városát. Kymé maga is több gyarmatot alapított a közelben, köztük Neapolist („Új Város"). A chalkidikéiek a hagyomány szerint 735-ben megalapították Naxost, Szicília első görög gyarmatát, amely viszont Katanét és Leontinoit alapította. A chalkidikéiekkel majdnem egy időben alapította Korinthos Szicília nyugati partján Syrakusai gyarmatot, amely később a Görögországtól nyugatra fekvő összes városokat felülmúlta nagyságával és gazdagságával. Az i. e. VIII. század második felében és a VII. században Szicília és Dél-Itália partjain a különböző görög városok lakosai még sok gyarmatot alapítottak. Ezt a partvidéket — főleg Taras környékét — már az i. e. VI. században „Nagy Görögországnak" nevezték (a későbbi latin irodalomban „Magna Graecia").

„Nagy Görögország" sok gyarmatvárosa jelentős kiterjedésű termékeny földet szerzett, s ezzel függő viszonyba juttatta a helyi őslakosságot. Emiatt a görögök és a helyi törzsek (például a dél-itáliai messapioi és brettioi (a latin íróknál Bruttii) törzs, továbbá a szicíliai sikeloi és sikanoi törzs között gyakran fegyveres összeütközésre került sor. A területi terjeszkedés, a kereskedelmi vetélkedés és a politikai hegemóniáért vívott harc gyakran az egyes gyarmatokat is szembe állította egymással. A szicíliai Syrakusai például több ízben is hadakozott saját gyarmatával, Kamarinával stb. A polisok közti összeütközések lépten-nyomon összefonódtak a különböző politikai csoportok között folyó éles belharccal, ugyanis azok a társadalmi folyamatok, amelyek az alapító görög városokban megindultak, a kolóniákon is kifejlődtek. A lakosság közül ott is kiemelkedett az anyavárosból kivándorolt régi arisztokrácia és az újonnan felemelkedett helyi arisztokrácia, s a gyarmatvárosokban is végbement a vagyoni rétegeződés folyamata.

A görögök tovább hatoltak előre nyugati irányban. A phókaiaiak a Rhône folyó torkolatánál megalapították Massalia városát (a mai Marseille Dél-Franciaországban), mely később maga is több gyarmatot alapított egészen a Pireneusi-félsziget partjáig.

Az egyre jobban terjeszkedő görögök az etruszkok és a karthágóiak ellenállásába ütköztek. A karthágóiak az etruszkok segítségével kiszorították a phókaiai görögöket Korzika szigetéről, ahol azok gyarmatot akartak alapítani. A karthágóiak Szicília jelentős részét megtartották, s meg-

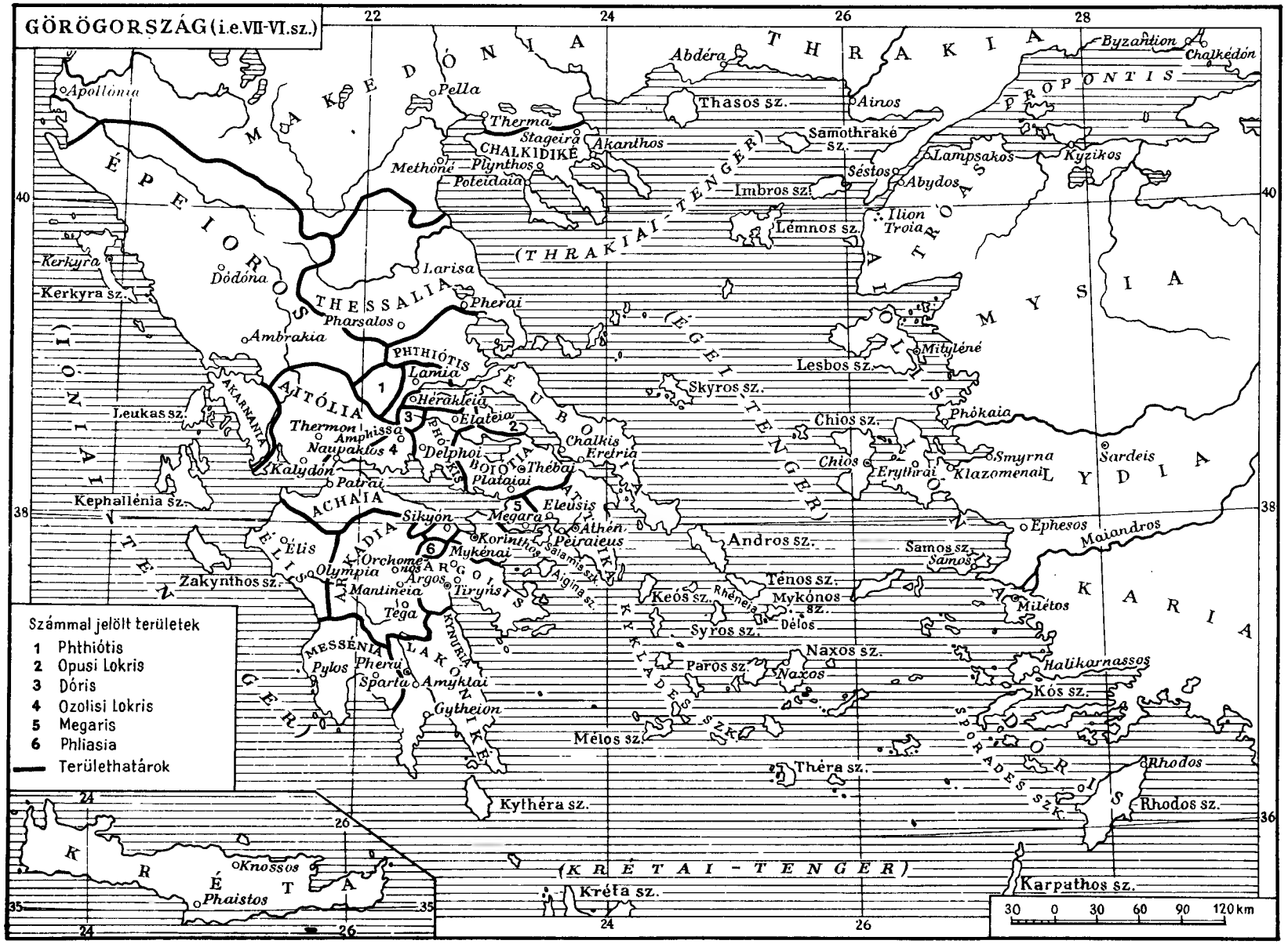
GÖRÖGORSZÁG (i.e. VII-VI. sz.)
Apollónia
Pella
MAKEDÓNIA
THRAKIA
Abdéra
Byzantion
Chalkédón
PROPONTIS
Thasos sz.
Ainos
Therma
Stageirá
Akanthos
CHALKIDIKÉ
Samothraké sz.
Lampsakos
Kyzikos
Méthoné
Plynthos
Poteidaia
Séstos
Abydos
Imbros sz.
Ilion
Troia
Lémnos sz.
ÉPEIROS
(THRAKAI-TENGER)
Kerkyra
Dódóna
Larisa
Kerkyra sz.
THESSALIA
Pherai
Pharsalos
Ambrakia
(ÉGEI-TENGER)
MYSIA
PHTHIÓTIS
Lamia
Mitylénē
Lesbos sz.
IONIAI-TENGER
AKARNANIA
AITÓLIA
Leukas sz.
Thermon
Amphissa
Naupaktos
Kalydón
Patrai
Hérakleia
Elateia
EUBOIA
Skyros sz.
Chios sz.
Phókaia
Chalkis
Eretria
Delphoi
BOIOTIA
Thébai
Plataiai
Chios
Erythrai
Klazomenai
Smyrna
Sardeis
LYDIA
Kephallénia sz.
ACHAIA
Sikyón
Megara
Eleusis
Athén
Peiraieus
Korinthos
Salamis sz.
Mykénai
Ephesos
Maiandros
Andros sz.
Samos sz.
Samos
Élis
Olympia
Orchomenos
Argos
ARGOLIS
Aigina sz.
Tiryns
Mantineia
Tegea
Zakynthos sz.
Ténos sz.
Mykónos sz.
Keós sz.
Rhéneia
Délos
Syros sz.
Milétos
KARIA
MESSÉNIA
Pylos
Pherai
Sparta
LAKONIKÉ
Amyklai
Gytheion
Naxos sz.
Paros sz.
Naxos
Halikarnassos
Kós sz.
Mélos sz.
Théra sz.
Rhodos
Rhodos sz.
Kythéra sz.
(KRÉTAI-TENGER)
Kréta sz.
Karpathos sz.
30 0 30 60 90 120 km
Számmal jelölt területek
1 Phthiótis
2 Opusi Lokris
3 Dóris
4 Ozolisi Lokris
5 Megaris
6 Phliasia
Területhatárok
KRÉTA
Knossos
Phaistos

akadályozták, hogy a görögök Dél-Hispániában és az észak-afrikai partvidék nyugati részén gyarmatokat alapítsanak; erősen tartották Szardínia szigetét is.

A Földközi-tenger délkeleti partvidékén két fontos görög gyarmat keletkezett — az egyiptomi Naukratis (a Nílus-delta egyik ága mellett) és Kyréné (a libyai parton, Egyiptomtól nyugatra). Naukratis területét a fáraó jelölte ki; Egyiptomban másutt nem telepedhettek le és nem kereskedhettek a görögök, s itt is adót kellett fizetniük. Naukratis lakossága ennélfogva különböző görög városok bevándorlóiból állt, akik a közös polis keretén belül továbbra is megtartották saját külön önkormányzatukat. Naukratisban elég jelentős kézműipar fejlődött ki; az óegyiptomi termékeket utánzó készítményeit nagy mennyiségben exportálták (többek között Elő-Ázsiába). Az afrikai partvidék másik gyarmatát, Kyrénét az i. e. VII. század derekán főként dór polisok alapították. Később Kyréné köré több más település csoportosult; politikai egyesülésük — az úgynevezett „ötszög" —, melynek vezetője Kyréné volt, Kyrénaiké néven jelentős területet ölelt fel. Kyrénaiké híres volt rendkívül termékeny földjéről. Egy i. e. IV. századból származó felirat szerint Kyréné három év alatt több mint 800 000 *medimnos* gabonát szállított Görögország különböző városaiba (1 medimnos = 52,53 liter). Elsősorban búza, olívaolaj, füge stb. voltak fő kiviteli cikkei.

A Helléspontos (Dardanellák) és a Propontis (Márvány-tenger) partvidékét, valamint a Pontos (Fekete-tenger) déli partját szintén főként kisázsiai görög városok kezdték gyarmatosítani. A Márvány-tenger partján fekvő Kyzikos, továbbá a Fekete-tenger déli partján alapított Sinópé és Trapezus görög gyarmatok még az i. e. VIII. század közepén keletkeztek. Valószínűleg az i. e. VII. század második felében alapították Istrost a Pontos nyugati partján; ugyanennek a századnak a végén Istrostól délre megalakult Apollónia, és utána még néhány más gyarmat létesült a Fekete-tenger nyugati partvidékén. Ezeket a görögök támaszpontnak használták fel további, északi irányú előrenyomulásukhoz.

Rhodosi váza. I. e. VII. század

A Fekete-tenger északi partvidékének gyarmatosítása valamivel később kezdődött. A régészeti kutatások adataiból ítélve a Berezany-szigeti jelentéktelen és rövid életű település kivételével egyik ottani gyarmat sem keletkezett az i. e. VII. század vége előtt. Ennek magyarázata részben az, hogy egészen az i. e. V—IV. századig főleg csak partmenti hajózás folyt. A Fekete-tenger északi partvidékén a görögök rendszeres letelepedése csak akkor kezdődött meg, miután az i. e. VIII—VII. században alaposan kiismerték az északi és a nyugati partok menti hajózás minden csínját-bínját, bár néha azelőtt is elmerészkedtek arrafelé.

A Fekete-tenger északi partvidékének gyarmatosításában kiváltképpen a kisázsiai ión városok jártak elöl, mindenekelőtt Milétos, mely a VII—VI. században megalapította Olbiát a Bug—Dnyeper limán jobb partján, és több gyarmatot létesített a Kercsi-szoros — az ókori „Kimmer Bosporos" — mindkét partján. Ezek közül a legnagyobbak voltak a Krím keleti partján fekvő

Pantikapaion (a mai Kercs), továbbá Theodosia, a Taman-félsziget partján fekvő Phanagoreia és Hermónassa. A Fekete-tenger északi partján az egyetlen dór gyarmat Chersonésos volt, amelyet az V. században a mai Szevasztopoltól 3 km-re alapítottak a pontosi Hérakleia lakosai (ma Eregli város Kisázsiában).

A Fekete-tenger északi partján fekvő gyarmatok nyomban alapításuk után szoros kapcsolatba kerültek a helyi szkíta és maiót törzsekkel (ez utóbbiak a Taman-félszigeten és a Kubán vidékén éltek). A gyarmatosoknak egyes törzsek ellen háborút kellett viselniük, másokkal pedig a cserekereskedelem alapján sikerült békés kapcsolatokat létesíteni. E gyarmatok fejlődésében a földművelés és a kézművesség mellett a kereskedelem is jelentőségre tett szert. Sok görög város viszonylag hamar szükségét érezte a gabona és egyéb mezőgazdasági termények behozatalának. Ezzel kapcsolatban a Fekete-tenger északi partvidékének gyarmatai — mint állandó terménynszállítók és később munkaerő-(rabszolga-)szállítók — igen jelentős szerephez jutottak Görögország gazdasági életében. Kereskedelmi tevékenységük fejlődése a helyi törzsekkel való viszonyukban is tükröződött. A Görögországból hozott kézművességi termékeket, bort és olívaolajat, továbbá a gyarmati görög mesterek munkájának termékeit is mezőgazdasági terményekre cserélték be. A nagy állatállománnyal és termékeny földekkel rendelkező helyi nemzetségi arisztokráciának különösen érdeke volt ez a csere. Egyébként a görögökkel való kereskedelembe a lakosság szélesebb rétegei is bekapcsolódtak; Herodotos szerint egy részük eladásra termelt gabonát. Az a sok görög eredetű tárgy, amelyet a települések és a halomsírok (kurgánok) feltárásakor találtak, világosan mutatja az élénk kereskedelmi kapcsolatok megvoltát.

A görögökkel folytatott kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén és a görög gyarmatosítás más területein is elősegítette a helyi törzsek ősközösségi rendjének további bomlását. A környező törzsek felső rétegei egyre inkább a görög kultúra befolyása alá kerültek. De ugyanakkor a görög telepesek és a helyi lakosság kapcsolata a gyarmatok társadalmi-gazdasági, politikai történetének alakulására és kultúrájának jellegére is rányomta bélyegét. A görögök és a helyi lakosok kultúrájának összevegyülése és egyes helyi elemek beolvadása a gyarmati lakosságba — ez többé-kevésbé valamennyi görög gyarmati területre jellemző, bár a gyarmatosok és a helyi lakosság viszonya különféle formákat öltött.

A gyarmatosításnak a görög anyaország történeti fejlődése szempontjából is lényeges szerepe volt; az anyavárosokban meggyorsult a kézműipari termelés és a kereskedelem, s ez a körülmény erősítette a démos kézműves és kereskedő rétegeit, melyek a nemzetségi arisztokrácia ellen harcoltak. Mint látjuk, a VIII—VI. századbeli gyarmatosítás fontos tényező volt a nemzetségi rendszer maradványainak felszámolásában és abban is, hogy a rabszolgatartó termelési mód Görögországban teljes győzelmet aratott.

OSZTÁLYHARC A GYARMATOKON

A görög gyarmatok első időszakának társadalmi és politikai eseményeiről nem sokat tudunk. Több adat van arra nézve, milyen volt a Magna Graeciában (Szicíliában és Dél-Itáliában) alapított polisok helyzete. Ezekben már a VII—VI. században elkeseredett osztályharc dúlt, az odatelepült görög lakosság széles rétegei itt még előbb követelték az érvényes törvények írásba foglalását, mint az anyavárosokban. Tudomásunk van az itáliai Lokroiból való Zaleukos (650 körül) és a szicíliai Katanéból való Charóndas (a VI. század körül) törvényhozásáról. Amennyire a töredékes adatok alapján megítélhető, ezek a törvények a földművelő közösségekben kialakult viszonyokat tükrözték. Például Zaleukos törvényei mindenfajta közvetítő kereskedelmet megtiltottak, a földműves csak a közvetlen fogyasztónak adhatta el termányeit. Ezek a törvények az írásbeli szerződéseket is tiltották. Az ügyleteket szóban kellett megkötni tanúk jelenlétében.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődése kiélezte az ellentéteket a nagybirtokosok és a lakosság kereskedő-kézműves rétegei között. Ezek a folyamatok — az Égei-tenger görög polisaihoz hasonlóan — a görögök nyugati gyarmatain is a tyrannis-rendszer kialakulásához vezettek.

A szicíliai görög városokban már a VII. század végén megjelent a tyrannis-rendszer, de virágkora a VI. század második felére tehető. A hagyomány szerint az első szicíliai tyrannos Pantaitios volt, aki Leontinoiban ragadta magához a hatalmat. A VI. század első felében Phalaris hajtott végre államcsínyt Akragasban (Agrigentum). Ez a tyrannos a hagyomány szerint azokra a kézművesekre és építőmunkásokra támaszkodott, akiket Zeus templomának építése végett gyűjtött össze. Gelában a VI. század végén Kleandros, a lakosság demokratikus rétegeinek vezére megdöntötte az oligarchia uralmát, és hét évig volt hatalmon. Ugyanennyi ideig uralkodott utána testvére, Hippokratés is, aki aktív külpolitikát folytatott: meghódította Naxost, Leontinoit és más városokat, sikeresen harcolt Syrakusai ellen, de a sikelekkel vívott csatában elesett. Utóda, Gelón (491—478) elfoglalta Syrakusait, és meglehetősen nagy kelet-szicíliai államot alapított, amelynek központja Syrakusai lett. Syrakusai helyzetét az a szövetség is erősítette, melyet Thérónnal, Akragas tyrannosával kötött.

A VI. század második felében több dél-itáliai városban zajlott le olyan demokratikus államcsíny, amely tyrannist eredményezett. Sybarisban, Magna Graeciának ebben a nagy kereskedelmi központjában is így jött létre a tyrannis, de egyben háború tört ki Krotón városa ellen, melyben az arisztokrácia uralkodott. A háború Sybaris teljes megsemmisülésével végződött (509-ben), de egy népfelkelés a krotóni arisztokrácia hatalmának is hamarosan véget vetett. Tyrannis jött létre Kymében, Tarasban és Rhégionban is. Ez az uralmi forma Rhégionban volt a leghosszabb életű, ahol Anaxilaos tyrannos hosszú ideig (494—476) megtartotta a hatalmat. Aristodémos kyméi tyrannos a VI. század végén szerezte meg a hatalmat a városi lakosság szegény rétegei segítségével; a hagyomány szerint kiengedte a börtönökből az elítélteket, sőt állítólag a rabszolgákat is felszabadította.

A görög gyarmatosítás másik területén, a földművelő Kyrénében a VII. és a VI. század folyamán oligarchikus kormányforma volt uralmon: a kormányzást a király és az előkelők tanácsa gyakorolta. A szabad rétegek azonban a VI. század második felében itt is olyan reformokat harcoltak ki, melyek korlátozták a király gazdasági és politikai hatalmát. Mindazonáltal Kyréné demokratikus átszervezésére csak később, az V. században került sor, és a demokrácia győzelme akkor sem bizonyult tartósnak.

Az említett mozgalmaknak az volt a közös vonásuk, hogy a lakosság kereskedő és kézműves rétegei a hatalom megragadására, a politikai jogok megszerzésére törekedtek. A külpolitikai helyzet még jobban kiélezte a belharcot; a Földközi-tenger nyugati medencéjében fekvő görög városok ugyanis uralmuk alá akarták vonni a kereskedelmi utakat, s emiatt a karthágóiakkal, majd később az etruszkokkal is súlyos konfliktusokra került sor.

3. A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAM KIALAKULÁSA SPÁRTÁBAN ÉS GÖRÖGORSZÁG MÁS FÖLDMŰVELŐ TERÜLETEIN

A RÉGI SPÁRTA KIALAKULÁSA

Az i. e. VI—IV. század folyamán két görög állam emelkedett ki leginkább: Athén és Spárta. Mind Athén, mind Spárta történetében találunk olyan vonásokat, amelyek az antik Görögország sok más rabszolgatartó polisának történeti fejlődésére jellemző.

Spárta — Lakoniké — a Peloponnésos déli részén terült el, a tenger felé lejtő termékeny völgyben, amelyet az Eurótas-folyó öntöz. Három oldalról hegyek veszik körül, tengerpartja hajózásra

nem alkalmas. Valamikor régen Lakoniké, továbbá a vele szomszédos Argolis és Messéné területén a mykénéi kultúrának több központja volt. Az „Ilias" megemlíti, hogy Lakonikében 12 különálló község létezett, amelyeken a legendás Menelaos király uralkodott; köztük volt a régi Spárta is. Lakoniké mykénéi kultúrájának emlékei azok a bámulatosan gazdag és művészi kivitelű tárgyak, melyek az ősi Amyklai (a mai Vafio falu) temetkezési helyeiről kerültek elő.

Amikor az i. e. XII—XI. században a dórok a Peloponnésosra költöztek, Lakonikébe is behatoltak, s részben kipusztították, részben leigázták az achai őslakosságot. A megmaradottak egy része asszimilálódott, másik része a hegyekbe menekült, vagy messzebbre vándorolt. Valószínűleg e betörés során pusztult el a régi Spárta is. A később e néven ismert, az Eurótas-folyó mentén épült város az ásatások után ítélve minden jel szerint csak a IX. században keletkezett. Lehet, hogy ez a későbbi Spárta két közösségnek, a dór és az achai közösségnek összeolvadásából jött létre, mert a később Spártában közösen uralkodó két dinasztia közül az egyik származásra nézve dórnak, a másik achainak vallotta magát.

Miután a dórok Lakonikét egészen a tengerpartig meghódították, szívós harcot indítottak, hogy megszerezzék maguknak a lakonikéi völggyel szomszédos területeket — keleten Kynuriát és nyugaton a termékeny Messénét. Messéné meghódítása, amely még a VIII. században kezdődött és körülbelül száz évig tartott, két nagy háborúba került. Ezeket még a spártai hátország társadalmi megrázkódtatásai is súlyosbították. A hódítók Messéné egész területét felparcellázták maguk között, a lakosság nagy részéből jogfosztott és kizsákmányolt *heilóta* lett. Kynuriát Spártának az i. e. VI. században sikerült meghódítania.

A RÉGI SPÁRTA TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI RENDSZERE

A messénéi háborúk előtt Spárta társadalmi és gazdasági szerkezete nem sokban tért el a kor többi görög közösségétől, amelyekben még nem enyésztek el az ősközösségi viszonyok és nem szűnt meg teljesen a nemzetségi arisztokrácia uralma. Viszont Messéné végleges leigázása után, amikor a Spárta hatalma alá hajtott lakosság száma az előbbinek többszörösére növekedett, társadalmi rendszerében lényeges változások történtek. Akkor alakult ki Spártában véglegesen „az egyenlők közösségének" nevezett sajátos rendszer.

E közösség gazdasági élete a földművelésen alapult. Spártában a föld közösségi tulajdonban volt, és egyenlő parcellákra, klérosokra (vagy ahogy dór nyelvjárásban mondták, klarosokra) oszlott. A parcellákat a *spartiatá*-k (az „egyenlők közösségének" tagjai) családonként használták, de a föld elidegenítése vagy felaprózása tilos volt. A kléros birtoklása elválaszthatatlanul hozzá tartozott a spártaiak uralkodó csoportjának polgárjogaihoz.

A spártaiak kizárólag katonáskodással foglalkoztak; parcelláikat a jogfosztott heilóták művelték. Az utóbbiak — az antik Görögországban szokásos rabszolgatartási formától eltérően — nem egyes magánszemélyek, hanem az egész közösség, az állam tulajdonában voltak. A heilóták családjukkal együtt a parcellán laktak, bizonyos gazdasági önállóságot élveztek, és kötelesek voltak a parcella birtokosának beszolgáltatni az állam által előírt természetbeni dézsmát, ami körülbelül a termés felét tette ki. A parcella birtokosa az előírtnál többet nem követelhetett tőlük. A heilótákkal csakis az állam rendelkezhetett, ez külön hivatalnokok dolga volt. Bár a parcella birtokosa az odatelepített heilótákat sem el nem adhatta, sem meg nem ölhette, a heilóták helyzete a spártai kizsákmányolás járma alatt rendkívül súlyos volt, és kegyetlenül bántak velük. Ez állandóan lázadásra serkentette őket. A spártai kormányzat abból a célból, hogy csökkentse a heilóta-lázadások veszélyét, és letörje a heilóták ellenállási szellemét, időnként úgynevezett *krypteiá*-kat rendelt el — ilyenkor tömegével mészárolták le a legveszélyesebbnek és legmegbízhatatlanabbnak tartott heilótákat. A fegyvertelen rabszolgák között rendezett vérfürdőt egyben „katonai gyakorlatnak" szánták a spártai ifjak számára.

A Spárta uralma alatt álló lakosság második csoportját a személyileg szabad, de politikai jogokkal nem rendelkező *perioikos*-ok alkották. Volt vagyonuk és földjük (rendszerint a határterületeken), amelyet a spártaiaktól eltérően magántulajdonként birtokoltak. A perioikosok egy része minden valószínűség szerint már a spártai hódítás előtt ezeken a területeken élt, másik részüket pedig odatelepítették. Az ő kezükben volt a kézművesség és a kereskedelem is, mert maguk a spártaiak a fennálló törvények értelmében ilyesmivel sem foglalkozhattak. Az agrárjellegű Spártában egyébként meglehetősen fejletlen volt a kézművesség és a kereskedelem. A perioikosok bizonyos önkormányzattal rendelkeztek a spártai államon belül, és kötelesek voltak katonai szolgálatot teljesíteni.

SPÁRTA POLITIKAI RENDSZERE

Spártában csak a lakosság uralkodó, kiváltságos kisebbségéhez tartozó spartiaták — az „egyenlők közösségének" tagjai — voltak teljes jogú polgárok. Természetesen ez az „egyenlőség" többékevésbé formai volt, a spártaiak között is végbement bizonyos rétegződés, bár ez a VII—VI. században még csak kevéssé mutatkozott meg. A hatalmat valójában néhány előkelő nemzetség tartotta a kezében. Továbbra is fennállt a három dór phylére való régi nemzetségi felosztás, de ezenkívül területi elven alapuló alosztályok is voltak.

Valójában a spártaiak sem a politikai jogok, sem az államigazgatásra való befolyás tekintetében nem voltak egyenlők. Igaz, minden felnőtt spartiata részt vett a népgyűlésben — az *apellá*-n —, mely formailag a legfelsőbb hatalmi szerv volt, de gyakorlatilag nem játszott nagy szerepet a társadalmi életben. A népgyűlést a királyok hívták össze. Az egyszerű spártaiak nem tettek javaslatokat, nem mondtak beszédeket, csupán kiáltásokkal nyilvánították tetszésüket vagy nemtetszésüket, amikor a király vagy a vének tanácsa — a *gerusia* — a gyűlés elé terjesztette javaslatait. Csak egészen fontos ügyekben volt valamiféle kezdetleges szavazás: a polgárok csoportokra váltak szét, és csak úgy szemre állapították meg, hogy melyik oldal van többségben.

A spártaiak közösségét két király kormányozta; ezek a Spártában uralkodó Eurypontidák és az Agiadák dinasztiáiból származtak. A királyok vezényelték a hadsereget, nagy szerepük volt a vallási kultuszban, de hatalmukat korlátozta a gerusia, amelynek a királyokon kívül még 28 tagja volt. Ezeket a népgyűlés életfogytiglan választotta a legbefolyásosabb, 60. életévüket betöltött spártaiak közül.

Ha a két király és a gerusia úgy látták, hogy a népgyűlés határozata káros az államra nézve, jogukban volt a határozatot megsemmisíteni.

Egy másik igazgatási szerv — a népgyűlés által választott öt *ephoros* testülete — valamivel később keletkezett. Az ephorosoknak nagy befolyásuk és hatalmuk volt. Ők döntöttek a királyok közti nézeteltérések esetén, a gerusia előtt bevádolhatták a királyokat, sőt bizonyos esetekben meg is semmisíthették döntéseiket. Háború idején mindegyik királyt két ephoros kísérte. Az ephorosok hívták össze a gerusiát és az apellát, ahol ők elnököltek, ők intézték a külpolitikát és az állam pénzügyeit, ezenkívül bírói hatalmuk is volt, és felügyeltek a spártai polgárok viselkedésére. Spárta történetében gyakran előfordult, hogy az ephorosok összeütközésbe kerültek a királyokkal.

A teljes jogú spártaiak száma családostól alig haladta meg az egész lakosság 10 százalékát; a hagyomány szerint kezdetben 9000 ilyen család volt.

LYKURGOS TÖRVÉNYEI

A hagyomány Spárta alaptörvényeit a mondabeli Lykurgos törvényhozói működésének tulajdonította. Valójában e „törvények" közül sok még az ősközösségi rendből származott, de a Spártában kialakult viszonyok következtében továbbra is fennmaradt és hozzáidomult a spártai osztályuralom

céljaihoz. „Lykurgos törvényei" értelmében a testi hibában szenvedő újszülötteket megölték. A fiúk 7 évestől 20 éves korukig közösségi nevelésben részesültek. Ez a nevelés igen szigorú volt, s azt a célt szolgálta, hogy a fiatal spártaiak edzett katonák legyenek. Mihelyt nagykorúak lettek, és megkapták a polgári jogokat, besorolták őket a spártai hadsereg valamelyik alegységébe, és annak tagjai maradtak egészen öregkorukig. „Lykurgos törvényei" értelmében semmi mással nem volt szabad foglalkozniuk, csak katonáskodással; nem hagyhatták el országuk területét, csak vasból készült pénzük lehetett, házat csak a legegyszerűbb szerszámokkal építhettek stb.

A spártaiaknak még a beszéde is rendkívül szűkszavú és tömör volt („lakonikus" kifejezésmód), s szaggatottságával a katonai vezényszavakra emlékeztetett. A spártai idejének nagy részét a katonai alegységben társai között töltötte, s velük közösen vett részt a *pheidition*-okon, a közköltségen szervezett étkezéseken. Ez a szokás még az ősidőkből származott.

E sajátos szokások életképességét az magyarázza, hogy részben a teljes jogú polgárok tömörítését, részben a heilóták állandó katonai megfélemlítését szolgálták. Egyúttal azt is figyelembe kell vennünk, hogy a Görögország gazdasági életének legfontosabb központjaitól félre eső Spárta el volt szigetelve a külvilágtól.

A PELOPONNÉSOSI SZÖVETSÉG KIALAKULÁSA

Spárta története tele van a heilóták állandó forrongásaival és felkeléseivel, melyek néha oly erővel robbantak ki, hogy a spártai állam létét is fenyegették. A heilóták fékentartásának szükségessége Spárta egész belpolitikai történetére és külpolitikai kapcsolataira is rányomta bélyegét. Spárta, miután hosszú és szívós harc árán fölényre tett szert Tegea arkadiai várossal szemben, a VI. században szövetségi szerződést kötött vele. A szerződés értelmében Tegea kötelezte magát, hogy nem nyújt menedéket a messénéieknek, és háború vagy heilóta-lázadás esetén segíti Spártát. Ehhez a szövetséghez később a Peloponnésos középső részének — Arkadiának — más városai, továbbá Korinthos, Megara és Aigina sziget is csatlakoztak. Ezeknek érdekük volt, hogy szövetségi viszonyt tartsanak fenn Spártával, a Peloponnésos katonailag legerősebb államával. A peloponnésosi Élis szintén Spárta hegemóniája alá került. Így alakult ki a peloponnésosi szövetség, amelynek nagy szerepe volt Görögország későbbi történetében.

Spárta most már háború esetén, vagy amikor a heilóták felkeléseit kellett elfojtani, mindig számíthatott szövetségeseinek segítségére. Bár a szövetség minden ügyében a szövetséges államok képviselőinek gyűlésén döntöttek, Spárta — mint a Peloponnésos legnagyobb és legerősebb állama — rögtön kezdetben vezető szerephez jutott: egyedül őt illette meg többek közt az a jog, hogy a szövetséges csapatokat hadba szólítsa.

Spárta a többi görög államban mindenütt az arisztokratikus és oligarchikus csoportokat támogatta a demokrácia ellen. A konzervatív és elmaradott Spárta később a legreakciósabb görögországi mozgalmak támasza lett.

A spártai társadalmi, gazdasági és politikai rendszer egyes vonásainak megvannak a maga párhuzamai Görögország más földművelő területeinek történetében. Így Kréta és Thesszália polisai, amelyeknek szintén hódítók betöréseit kellett elszenvedniük, bizonyos vonásokban hasonlítottak Spártához. A krétai polisok uralkodó rétegének teljes jogú polgárai között szokásban volt a fiatalok társadalmi nevelése és a spártai pheiditionokra emlékeztető közös étkezés. Krétán és Thesszáliában is az volt a helyzet, hogy a teljes jogú uralkodó kisebbséggel a spártai perioikosokhoz hasonló nem teljes jogú lakosok és olyan jogfosztott földművesek álltak szemben, akiknek helyzete sokban hasonlított a spártai heilótákéra. (Ezeknek Thesszáliában *penestés*, Krétán *klarótés* volt a nevük.)

4. ATTIKA AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN. AZ ATHÉNI ÁLLAM KIALAKULÁSA

ATTIKA A LEGRÉGIBB IDŐKBEN

A köves Attika jóval terméketlenebb volt, mint a lakónikéi föld. Eredményes földművelésre csak egyes kisebb völgyek voltak alkalmasak. Később, amikor Attika az i. e. VI. századtól kezdve áttért a gabonabehozatalra, fejlődésnek indult az olajbogyó- és részben a szőlőtermelés is. Attikának bőven volt ezüstje, márványa, egyéb építőanyaga, jó minőségű agyagja. A partvidék kitűnő természetes kikötői kedveztek a hajózás fejlődésének.

Attika ősidőktől kezdve lakott vidék volt; a területén feltárt legrégibb sírok a neolit korból származnak. Mint láttuk, az i. e. II. évezredben Attikában volt a mykénéi kultúra egyik központja. A dór vándorlás Attikát nem érintette.

A görög irodalmi hagyományban Attika őstörténetére vonatkozóan csak a királyokról szóló mondák formájában maradtak fenn homályos visszaemlékezések. A későbbi athéni hagyomány e királyok nevéhez kapcsolta az athéni közösség négy nemzetségi phylére (törzsre), phratriákra és nemzetségekre való legrégibb felosztását, valamint a lakosok *eupatridés*-ekre (nemzetségi arisztokratákra), *geómoros*-okra (földművelőkre) és *démiurgos*-okra (kézművesekre) való tagolását, azaz azt a felosztást, amely történetileg az ősközösségi rendszer felbomlása idején alakult ki.

Az athéni hagyomány a trójai háború előtt (az i. e. XIII. század előtt) élt legendás Théseus királynak tulajdonította a synoikismost, az Athén környéki tizenkét, addig különálló község egyesítését. De valójában az Athén környékén élő attikai lakosság fokozatos egyesülésének folyamata hosszú ideig tartott, és véglegesen valószínűleg csak az i. e. VII. századra fejeződött be. Az úgynevezett királyi korszak akkor már rég a múlté volt, és Athént az *archón*-ok kilenc tagú testülete igazgatta. Ezeket évente választották az eupatridések közül, s hivatali évük leteltével az *areiospagos* nevű testület tagjai lettek.

Az athéni areiospagos nevét székhelyéről, az Arés istennek szentelt dombról kapta. Az areiospagos valamikor a vének tanácsa volt, de ekkor már az uralkodó arisztokrácia szervévé változott.

A tárgyalt időszakban Attika 48 *naukrariá*-ra — körzetre — oszlott. Minden naukraria köteles volt az athéni flotta számára egy hadihajót kiállítani, felfegyverezni és legénységgel ellátni. „Ez az intézmény — írja Engels a naukrariáról — két fronton támadta meg a nemzetségi alkotmányt. Először azzal, hogy közhatalmat teremtett, amely már nem esett egybe magától értetődő módon a felfegyverzett nép egészével, másodszor azzal, hogy első ízben osztotta be a népet közcélokra nem rokonsági csoportok, hanem *helyi együttlakásuk* szerint." [1]

Attikában, mint másutt is, a nemzetségi arisztokrácia uralmának gazdasági feltétele elsősorban az volt, hogy a föld az ő kezében összpontosult. Aristotelés, az i. e. IV. században élt tudós, a következő szavakkal jellemezte azt a helyzetet, mely a VII. század végére kialakult Attikában: „A szegények a gazdagoknak szolgáltak, maguk is, gyermekeik és asszonyaik is." *Pelatés*-eknek és *hektémoros*-oknak (hatodrészeseknek) nevezték őket. Ezért a bérért művelték meg ugyanis a gazdagok földjét (az egész föld tudni illik kevesek kezén volt), s ha a bért (a termés $^5/_6$-át) nem tudták megfizetni, akkor — Aristotelés szerint — „mind magukat, mind gyermekeiket rabszolgaságba lehetett hurcolni".

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 264. old.

A TÁRSADALMI HARC KIÉLEZŐDÉSE

Az athéni nemzetségi arisztokrácia uralma azonban nem tarthatott sokáig. Az athéni társadalom termelőerői a VII—VI. században gyorsan fejlődtek. Növekedett a kézműipar termelése és a tengeri kereskedelem. A közösség bomlásának következtében a földművesek nagy része elvesztette földjét, másrészt kialakultak a vagyonos középrétegek. A társadalmi küzdőtéren megjelent a rabszolgatartó rend új társadalmi ereje — a démos.

Társadalmi és gazdasági szempontból a démos nem volt egynemű. Bár egészében véve érdekében állt a nemzetségi arisztokrácia gazdasági túlsúlyának megszüntetése és politikai uralmának megdöntése, egyes rétegeinek azonban különböző céljai voltak. A föld nélküli szegények és a kisbirtokosok arra törekedtek, hogy megvédelmezzék a maguk és családjuk személyes szabadságát az adósrabszolgaság veszélyétől, s földosztásról, az adósságok eltörléséről álmodoztak. Viszont a démos legvagyonosabb rétegei — a kereskedők, a hajótulajdonosok, a kézműves műhelyek tulajdonosai és a nem nemesi származású földbirtokosok — meg akarták fosztani az arisztokráciát kiváltságaitól, s maguk akartak hatalomra kerülni. A harcba az athéni *metoikos*-ok, a telepesek is bekapcsolódtak; ezek személyileg szabadok voltak, de nem lévén athéni származásúak, nem rendelkeztek politikai jogokkal, és még több tekintetben hátrányos helyzetben voltak. Ők tehát elsősorban azért harcoltak, hogy kivívják az athéni polgárokéval egyenlő jogokat.

Az athéni eupatridések pozícióit gyengítette az a körülmény, hogy a vagyoni rétegződés folyamata már az ő soraikban is megindult. Egyes arisztokrata nemzetségek tagjai tönkrementek, mások kereskedelemre és hajózásra adták magukat, és új érdekeik folytán a démos vagyonos részének oldalára álltak. Végül is eltávolították az athéni társadalom további fejlődését akadályozó régi társadalmi viszonyokat, a nemzetségi rendszer maradványait, letörték az athéni nemzetségi arisztokrácia ellenállását, és megdöntötték uralmát, de ehhez több mint százéves kemény harcra volt szükség.

E harc egyik első ismert epizódja az arisztokrata származású Kylón felkelése volt az i. e. VII. század második felében. Kylón megkísérelte, hogy hívei segítségével és rokona, Theagenés megarai tyrannos támogatásával államcsínyt hajtson végre Athénben. Próbálkozása teljes kudarccal végződött, mert az athéni démos nem támogatta. Athénben azonban egyre erősödtek a zavargások. Ennek következtében az uralkodó nemzetségi arisztokrácia bizonyos engedményekre kényszerült. Ilyen engedmény volt az érvényben levő szokásjog első írásba foglalása. Ezt Drakón hajtotta végre i. e. 621 körül. Drakón törvényei rendkívül szigorúan büntették az ingó-magántulajdon megsértését. (A „drákói törvények" általánosan elterjedt kifejezés a szigorú törvények megjelölésére.) Fontos vonásuk volt az is, hogy nem előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosságok esetén eltörölték a nemzetségi vérbosszú kötelező szokását. A perrendtartási jellegű jogszokások írásbeli rögzítésének, ami Drakón törvényhozásának fontos része, az volt a célja, hogy valamennyire korlátozza az arisztokrácia kezében levő bíróságok önkényét.

SOLÓN REFORMJAI

Összehasonlíthatatlanul nagyobb győzelmet aratott az arisztokrácia ellen harcoló démos i. e. 594-ben, amikor életbe léptették Solón úgynevezett reformjait. Solónnak a politikai küzdőtéren való megjelenését így írja le Aristotelés: „Minthogy a tömeg a keveseknek szolgált, a nép szembeszállt az előkelőkkel. Mivel a viszály erős volt, s hosszú időn át állottak egymással szemben, végül, közös elhatározással Solónt döntőbíróvá és archónná választották, s megbízták, hogy hozza rendbe az állam ügyeit."

Solón az eupatridések közül származott, de tönkrement; hogy anyagi viszonyait rendezze, kereskedelemmel foglalkozott, s kereskedői tevékenysége során sok városban megfordult. Solónnak

és elvbarátainak nem volt érdekük, hogy változtatás nélkül fenntartsák a nemzetségi arisztokrácia kiváltságait, s ezért hajlottak bizonyos kompromisszumokra. Solón fő célja az volt, hogy bizonyos engedmények árán kielégítse a démos legégetőbb követeléseit, s ezzel növelje Athén anyagi jólétét és hatalmát. E cél elérése érdekében több reformot hajtott végre. Többek között eltörölte az athéni földműveseket szorongató föld-adósságot. Ez az intézkedés a *seisachteia*, a „terhek lerázása" elnevezést kapta. Az eladósodottak földjén felállított adós-köveket eltávolították annak jeléül, hogy az illetők megszabadultak adósságuktól, örökre eltörölték az adósrabszolgaságot, azokat pedig, akiket adósságuk miatt eladtak rabszolgának, kiváltották és hazahozták. Bevezették az öröklési szabadságot, amelynek értelmében az elhunyt vagyona már nem szállt feltétlenül nemzetségére, mint azelőtt, hanem mindenki megkapta azt a jogot, hogy saját belátása szerint végrendelkezzen. Több intézkedés a kézműipar és a kereskedelem fejlődését mozdította elő.

Végül Solón bevezette az úgynevezett *timokratikus* vagy vagyoni helyzeten alapuló reformot. Ennek értelmében az összes athéni polgárt — származására való tekintet nélkül — vagyoni helyzete alapján a négy vagyoni kategória valamelyikébe sorolták. A jövedelem mértékegysége a gabona mérésére használt űrmérték, a medimnos volt. Azokat, akiknek évi mezőgazdasági jövedelmük elérte az 500 medimnos gabonát, az első osztályba sorolták (ezek voltak a *pentakosiomedimnos*-ok, vagyis 500 medimnosúak). A második kategóriába tartoztak a 300 medimnos jövedelmű *lovagok*, a harmadikba a 200 medimnos jövedelmű *zeugités*-ek; a negyedik kategóriába azokat sorolták, akiknek jövedelme nem érte el a 200 medimnost (*thés*-ek). Az első két kategóriába tartozó polgárokat minden politikai jog megillette, de nagy kiadásokkal járó kötelezettségek is terhelték őket. Ilyen kötelesség (*leiturgia*) volt például a hajóépítés az athéni flotta részére, a társadalmi ünnepségek rendezése stb.; a második kategóriába tartozók a lovasságban szolgáltak. A zeugitések némileg korlátozott jogokkal rendelkeztek, például nem lehetett őket archónná megválasztani, s így nem juthattak be az areiospagosba. A hadseregben ők alkották a nehézfegyverzetű gyalogságot. A többi katonához hasonlóan nekik is saját költségükön kellett gondoskodniuk felszerelésükről. Végül a théseknek csak annyi joguk volt, hogy a népgyűlésen részt vehettek a hivatalnokok megválasztásában, de ők maguk nem voltak választhatók, a hadseregben könnyűfegyverzetű gyalogosként szolgáltak.

Solón reformjai Athén politikai szervezetére is kiterjedtek: a régi négy phylé alapján új szervet létesítettek — ez volt a „négyszázak tanácsa", amelybe minden phyléből 100 főt választottak. Ez a tanács az areiospagosszal párhuzamosan létezett, de összetételében különbözött tőle. Az areiospagosban csak a felső vagyoni kategóriáknak volt képviseletük, ezzel szemben a négyszázak tanácsába a théseken kívül bárkit be lehetett választani, tehát ennek a szervnek az összetétele demokratikusabb volt. Az areiospagos jelentősége megmaradt; ellenőrzése alá tartoztak az állam fontos ügyei, és a legfelsőbb bírói funkciókat gyakorolta továbbra is. A négyszázak tanácsa viszont két népgyűlés közötti időszakban intézte az államigazgatás folyó ügyeit. A népgyűlés, amely az eupatridések korlátlan uralma idején majdnem minden jelentőségét elvesztette, most ismét kimagasló szerephez jutott. Aristotelés ugyancsak Solónnak tulajdonítja az athéni esküdtszék (*héliaia*) megalapítását. Véleménye szerint ez volt Solón egyik legdemokratikusabb reformja, mert ennek még thések is lehettek tagjai.

Mint látjuk, Solón reformjai alaposan megváltoztatták a régi Athén társadalmi-politikai életének egész rendszerét, megteremtették a rabszolgatartó tulajdon fejlődésének feltételeit, s új elvet vezettek be: a vagyoni cenzust. Mindez együttvéve érzékeny csapást mért a nemzetségi rendszer maradványaira és a nemzetségi arisztokrácia uralmára, amelyek akadályozták az athéni rabszolgatartó társadalom kialakulását.

Solón reformjai azonban nem voltak mindvégig következetesek, és ebben az értelemben bizonyos kompromisszumot jelentettek. A démos felső rétegei részesültek a hatalomból, de a cenzust a földjövedelem alapján állapították meg, s ennek következtében a démos gazdag tagjainak osztoz-

niuk kellett a hatalmon a nemzetségi (vagyis a földbirtokos) arisztokráciával. Az attikai kisbirtokosok sokat nyertek: megszabadultak az adósságoktól, az adósrabság veszélyétől, az elmenekültek közül sokan visszatértek hazájukba, és mivel az adós-köveket eltávolították, földjüket is nyilván visszanyerték. A démosnak azonban nem sikerült elérnie a föld általános újrafelosztását. Az engedményekre kényszerült földbirtokos nemzetségi arisztokrácia később igyekezett visszaszerezni magának azt, amit elvesztett, és korábbi uralmának helyreállítására törekedett. Ezért Athénben a reformok után hamarosan új erővel lángolt fel a társadalmi-politikai harc.

PEISISTRATOS TYRANNISA

A Solón reformjai után kirobbant heves társadalmi-politikai harcban Attika lakossága több csoportra oszlott, amelyek mindegyikének megvoltak a maga határozott politikai követelései. Az egyik csoportot a *pediakos*-ok alkották (az attikai síkság lakói, ahol a legjobb és legtermékenyebb földek voltak); a nagybirtokosok, az arisztokratikus kormányzás hívei tartoztak ebbe a csoportba. A második csoportba tartoztak a *diakrios*-ok, a silány talajú hegyes vidékek kisbirtokosai, akik a demokrácia hívei voltak. A harmadik csoport a *paralios*-okból (a tengerparti sáv lakosaiból) állt; ezek főként kereskedő-kézműves körökhöz tartoztak, és Aristotelés megállapítása szerint „a mérsékelt kormányforma hívei" voltak. I. e. 560-ban Athénben államcsínyt hajtottak végre: Peisistratos a diakriosok támogatásával elfoglalta Athén fellegvárát — az Akropolist —, és megszerezte a hatalmat.

A másik két politikai csoporttal — a pediakosokkal és a paraliosokkal — vívott további harc során Peisistratos két ízben is kénytelen volt elhagyni Athént, s csak harmadszorra, zsoldos katonaság segítségével és a földműves lakosság támogatásával sikerült véglegesen megszilárdítani hatalmát. Peisistratos politikája alapjában véve a nemzetségi arisztokrácia ellen irányult, s a középbirtokosok, részben a kisbirtokosok érdekeit védelmezte. Peisistratos kiosztotta közöttük a politikai ellenfeleitől elkobzott földeket, olcsó mezőgazdasági hitelt nyújtott nekik, és úgynevezett röpülőbíróságokat szervezett. Dionysos földműves kultuszát — akárcsak Periandros korinthosi tyrannos — ő is állami kultusszá tette.

Peisistratos uralkodásának jelentős külpolitikai eredményei is voltak: az athéniek szilárdan megvetették lábukat a Helléspontos mindkét partján, ami elősegítette árutermelésük és feketetengeri kereskedelmük fejlődését. Erre utal az a nagyszámú Peisistratos korabeli athéni kerámika, amelyet a Fekete-tenger partvidékén találtak. Ezek világosan mutatják, hogy Athénben jelentős mértékben kibővült a kerámikai készítmények előállítása, és megnövekedett kivitelük. Ugyanebben az időben a földművelő gazdaságok jelentős része a gabonatermelésről a kertészetre tért át (olajbogyó- és szőlőtermelés), amelynek termékeit szintén exportálták. Athén meggazdagodott. A városban új templomok épültek, szobrokat emeltek, vízvezetéket stb. építettek; e munkák szintén serkentették az athéni kézműipar fejlődését. Athén Görögország egyik kulturális központjává fejlődött. Peisistratos meghívta udvarába a kor legkiválóbb költőit; az ő uralkodása alatt jegyezték le a homerosi eposzokat is. Ily módon Peisistratos politikája nemcsak közvetlen hívei, a szabad kisparasztok érdekeinek, hanem jóval szélesebb körök, különösen az athéni kereskedő és kézműves körök érdekeinek is megfelelt. Arról is tudomásunk van, hogy Peisistratos tyrannisával egyes, Attikában maradt arisztokrata nemzetségek is megbékéltek. De a külpolitikai lépések és a zsoldos katonaság fenntartása jelentős összegekbe került, melyeknek fedezésére Peisistratos bevezette az adózást. Ennek következtében rosszabbodott a földművesek helyzete, és sokan közülük eltávolodtak tőle.

Peisistratos i. e. 527-ben meghalt. Az uralmat két fia — Hippias és Hipparchos — vette át, de nem soká tudta megtartani. Athénben mozgalom indult a tyrannis ellen. Hipparchost 514-ben összeesküvők megölték, Hippiast pedig a tyrannis ellenségei 510-ben a spártaiak segítségével elűzték Athénből. Ezután az arisztokraták megkíséreltek, hogy magukhoz ragadják a hatalmat és

helyreállítsák a régi rendet, de erre a démos felkeléssel válaszolt, s megdöntötte a „háromszázak" hatalmát. Közben az athénieknek a chalkidikéiek és a boiótiaiak ellen is harcolniuk kellett, akik az athéni arisztokrácia segítségére siettek. A spártaiak másodszor is megkísérelték, hogy Attikába behatoljanak, de próbálkozásuk kudarccal végződött.

KLEISTHENÉS REFORMJAI

A felkelők több reformmal szilárdították meg győzelmüket. Ezeket a befolyásos Alkmaiónidai nemzetséghez tartozó Kleisthenés, az athéni demokratikus erők vezetője hajtotta végre. Kleisthenés legfontosabb reformja az volt, hogy az athéni polgároknak a területi elv következetes érvényesítésén alapuló új felosztását hozta létre. Attika egész területét és Athén lakónegyedeit összesen harminc kerületre — *trittys*-re — osztotta fel. Három trittys együtt egy új phylét alkotott, tehát összesen 10 phylé volt. Az új felosztás következtében az Attika különböző részein és Athén különböző negyedeiben lakó polgárok összekeveredtek; most a lakosság tengerparti és főként városi elemei tettek szert tényleges túlsúlyra. Az új területi phyléken belül kisebb egység volt a *démos*, mint alsó közigazgatási egység, amely bizonyos önkormányzattal rendelkezett.

Ennek a reformnak az a történelmi jelentősége, hogy eltörölte a régi nemzetségi felosztást, felaprózta a nemzetségi arisztokráciát, melynek az új phylék szerint szavazó népgyűlésen már nem volt akkora befolyása, mint azelőtt.

Az új phylék szervezéséből szükségszerűen következett, hogy a „négyszázak tanácsa" helyébe az „ötszázak tanácsa" lépett (minden phyléből 50 fő). Az ötszázak tanácsára több új feladat hárult. Előkészítette a népgyűlésen tárgyalandó ügyeket, s ezekkel kapcsolatban előzetes határozatokat is hozott; nélküle a népgyűlés semmiféle ügyet sem tárgyalhatott. A tanács hajtotta végre a népgyűlés minden határozatát, és két népgyűlés között döntött a másodrendű kérdésekben.

Kleisthenés még egy új szervet alapított — a *stratégos*-ok kollégiumát. Ebbe minden phylé egy-egy tagot választott. A stratégosoknak kezdetben főként katonai feladataik voltak, később azonban az ő kezükbe került a legfelsőbb végrehajtó hatalom. Aristotelés szerint Kleisthenés alatt kibővült az athéni polgárok köre, mégpedig úgy, hogy sok metoikos megkapta a polgárjogot. Lehetséges, hogy bizonyos számú rabszolgát viszont a metoikosok jogaival ruháztak fel. Abból a célból, hogy az új rendet az ellenség merényleteitől megvédelmezzék, bevezették az *ostrakismos*-t a „cserépszavazást". Ez afféle titkos szavazás volt: minden szavazó egy cserépdarabra felírta annak a nevét, aki szerinte veszélyezteti a fennálló rendet. Ha a szavazatok összeszámlálásakor egy név legalább hatezerszer fordult elő, akkor az illetőt 10 évre száműzték, de vagyonát nem kobozták el. Később az ostrakismost sűrűn alkalmazták a politikai harcban; a győztes csoportok politikusai ily módon távolították el ellenségeiket és vetélytársaikat.

Kleisthenés reformjaival ért véget az az elkeseredett harc, mely több mint száz évig dúlt a nemzetségi arisztokrácia és a démos között.

A tárgyalt időszak alatt az athéni társadalomban már eléggé élesen elhatárolódtak a fő osztályok — a rabszolgák és a rabszolgatartók. A rabszolgák egyformán meg voltak fosztva személyes szabadságuktól, és semmiféle politikai és polgári jogokkal nem rendelkeztek. Ettől kezdve ők alkották a legfontosabb elnyomott és kizsákmányolt osztályt, bár a kizsákmányolás formái nem mindenütt voltak egyformák.

Athén szabad lakosságának összetétele korántsem volt egyöntetű. Természetesen a rabszolgatartók osztálya foglalta el az uralkodó helyet. Hozzá kell még számítani az attikai viszonylatban vett nagybirtokosokat, a rabszolga-munkával dolgozó kézműves műhelyek tulajdonosait, a gazdag kereskedőket, uzsorásokat stb. — vagyis mindenkit, akinek anyagi jóléte a rabszolga-munka kizsákmányolásán alapult. A szabad lakosság nagy része saját földjüket és kertjüket művelő parasztokból, kis-

iparosokból, hajótulajdonosokhoz elszegődött tengerészekből stb. állt. Ezek közül egyesek meggazdagodtak, rabszolgákat szereztek, és rabszolgatartókká váltak; mások viszont tönkrementek, áldozatul estek az uzsorásoknak, lumpenproletárokká váltak, vagy kénytelenek voltak elhagyni hazájukat, hogy a gyarmatokon próbáljanak új életet kezdeni; esetleg valamelyik idegen uralkodó hadseregének zsoldosaivá szegődtek.

5. GÖRÖGORSZÁG IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN

Az i. e. VIII—VI. században az antik Görögország kultúrája jelentősen fellendült. Ez a kultúra sok tekintetben a régi keleti rabszolgatartó államok vívmányain alapult. A görög ábécé, mely a VIII. század elejéről vagy talán még korábbi időkből származik, a föníciai írásjeleket vette át. A VII—VI. században megkezdődött a görög őskor mítoszainak feljegyzése, az írott törvények fokozatosan kiszorították a szokásjogot, az irodalom új fejlődési szakaszba lépett, megjelentek az első, sajnos csak töredékeiben ismert tudományos művek, kialakult az idealizmussal és a vallással ellenségesen szemben álló materialista filozófia. A képzőművészetek és az építészet is sokat fejlődött. Az V. század elejéig kialakultak az emberiség kulturális fejlődésében óriási szerepet játszó hellén kultúra további felvirágzásának alapfeltételei.

VALLÁS

A tárgyalt korszak elejére már kezdtek kialakulni azok a vallásos képzetek, amelyek többékevésbé valamennyi görög számára közösnek mondhatók. E korszak végére alapvonásaiban kifejlődött az úgynevezett olymposi vallás. Az olymposi istenek családja, melynek feje Zeus, az istenek és emberek atyja, szakasztott mása az ősközösségi rend bomlási szakaszát jellemző patriarchális családnak; Zeus minden alárendelt olymposi istennel vérrokonságban van. A nemzetségi arisztokrácia korlátlan uralma idején sokszor előfordult, hogy a legbefolyásosabb arisztokrata nemzetségek valamelyik istenre vezették vissza családfájukat.

Az olymposi istenek kultusza némileg módosult formában a továbbiakban is fennmaradt. Az olymposi istenekből a polgári közösség pártfogói lettek, s tekintélyükkel mintegy megszentelték ezt a közösséget. A régi mítoszokat ennek megfelelően átdolgozták, vagy újakat alkottak. Az egymással viszálykodó államok gyakran a mitológiát használták fel politikájuk igazolására.

A görög költők és művészek a néha igen szabadon kezelt mítoszokból merítették műveik témáját. Peisistratos alatt (i. e. VI. század) Athénben leírták a már jóval előbb keletkezett, de addig csak a szájhagyományban terjedő „Ilias"-t és „Odysseiá"-t. A VII—VI. századból valók a töredékesen ránk maradt úgynevezett „kyklikus" eposzok is, amelyek a homéroszi eposzokat kiegészítő népmeséket dolgozták fel. Az egyik ilyen kyklikus költemény a trójai háború korával foglalkozik, mások korábbi időkről szólnak (a thébai királyi családban történt véres viszályokról, Héraklés hőstetteiről, az argonautákról, akik Kolchisba hajóztak, hogy elhozzák a bűvös „aranygyapjút" stb.). Görög mitológiai ismereteink fontos forrásai az istenhimnuszok, amelyek rendszerint bevezetőül szolgáltak a homéroszi költemények elmondásához (az úgynevezett „homéroszi himnuszok"). Ezekből még a népköltészet elevensége árad, bár a legrégibb himnuszok sem keletkeztek a VII. századnál korábban. Végül erre az időszakra esik Hésiodosnak, a nagy görög költőnek (VIII. század vége — VII. század eleje) az a kísérlete, hogy egységes egészbe foglalja össze Hellász különböző mítoszait. „Theogoniá"-ja (költemény az istenek születéséről) több olyan képzetet őrzött meg, amelyek jóval archaikusabbak, mint az „Iliás"-ban és az „Odysseiá"-ban szereplő megfelelő képzetek. Ezenkívül

Hésiodos költeménye az első kísérlet arra, hogy a ködös múlt hagyományaiból magyarázza meg a világ keletkezését és az igazságos világrendet.

Attól kezdve, hogy az olymposi istenek kultusza a polisok hivatalos vallása lett, az istenkultuszban való részvétel a polgárok elidegeníthetetlen jogává és egyúttal kötelességévé is vált. A görög polisokban nem volt külön papi rend; az ünnepek vagy az ünnepélyes áldozatbemutatások idején szükséges papi funkciók elvégzésére rendszerint a népgyűlés választott megfelelő személyeket.

A VIII—VI. század folyamán egész Görögország vallási életében nagy szerepe volt Apollón delphoi és délosi szentélyének (az utóbbi az ióniai görögök vallási központja volt), továbbá Zeus olympiai templomának stb. E szentélyek ünnepségeire, amelyeken sportversenyeket, zenei és költői versenyeket is rendeztek, tömegesen özönlöttek az emberek mindenünnen, gyakran még igen távoli görög városokból is. Ilyenkor találkoztak és tárgyaltak egymással a görög városok képviselői. A népszerű szentélyek körül különleges szövetségek, úgynevezett *amphiktyoniá*-k alakultak. A szomszédos törzseknek ezek a szövetségei később a polisok sajátos szövetségeivé váltak.

Az olymposi istenek kultusza szentesítette a görög társadalom osztályalapját — az úr és a rabszolga, a nemzetségi földbirtokos és az egyszerű falusi dolgozó, a gazdag tulajdonos és a fizikai munkát végző egyszerű városi lakos közti ellentétet. A kialakult osztályrendszerrel szembeni elégedetlenség gyakran vallási formát öltött. Megnyilvánult ez például abban, hogy széleskörűen elterjedt Dionysosnak, a földművesek pártfogó istenének a kultusza, a tiszteletére rendezett népi ünnepek az embert bánatában vigasztaló Déméternek, a föld és a termékenység istennőjének a misztériumai stb. Ezeknek a vallásos irányzatoknak a talaján alakult ki a VI. században az *orphikus*-ok vallásos szervezete, melyet Orpheusról, a legendás dalnokról neveztek el. Az arisztokrácia körében is misztikus közösségek alakultak, amelyek aktív reakciós szerepet játszottak a politikában.

A MATERIALISTA TERMÉSZETTUDOMÁNY. A VALLÁS TUDOMÁNYOS BÍRÁLATÁNAK CSÍRÁI

A VIII—VI. századbeli hellén kultúra fontos vívmánya, hogy akkoriban kezdődött meg a tudományos természetkutatás. Az új világnézet azt a gondolatot hirdette, hogy az anyagi világ időben és térben is végtelen. A haladó gondolkodás, amely a legfejlettebb kisázsiai görög városok fellendülésével függött össze, fellépett Homeros és Hésiodos mitológiai meséi ellen. Egyes gondolkodók kételkedni kezdtek az olymposi istenvilág létezésében. Akkor született meg az a gondolat, hogy nem az ember az isteni erők teremtménye, hanem ellenkezőleg: az isteneket az emberi képzelet alkotta az ember képére és hasonlatosságára.

A hagyományos vallásos hit antropomorfizmusát (az isteneknek emberi alakban való elképzelését) élesen támadják a kisázsiai Kolophón városból származó Xenophanés filozófus-költő műveinek ránk maradt töredékei, amelyek a tárgyalt korszak végéről származnak.

Rákent isteneinkre Homéros Hésiodosszal mindent,
Volna az ökröknek s az oroszlánok s a lovaknak
csak kezük és abból kép és szobor is kikerülne,
lóhoz a ló, az ökör meg ökörhöz vésne hasonló
istenalakzatokat s ugyanúgy is festene mindig
éppenolyanná, mint amilyen neki épp az alakja.

(Fordította: Devecseri Gábor)

[1] A töredék teljes szövege: Rákent isteneinkre Homéros Hésiodosszal mindent, mit csúfságnak tart és megvet az ember, tolvajlást, bujaságot is, és egymás becsapását.

Az ókori Görögországban ebben a korban a filozófusok mindenekelőtt természetmegfigyelők, nagy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező emberek voltak. Megfigyeléseik a csillagászattól az orvostudományig a tudomány legkülönfélébb ágaira kiterjedtek, és bár filozófiai nézeteiket gyakran naivság jellemezte, mégis a materialista elemek voltak bennük túlsúlyban. Már az ókori Görögországban megindult a harc a materializmus és az idealizmus, a dialektika és a metafizika között.

Az első görög filozófusok a fejlett ióniai városok szülöttei voltak. E rendkívül élénk társadalmi és kulturális életet élő városok földrajzi fekvésüknél fogva korábban létesíthettek szoros kapcsolatokat az ókori Kelet civilizált országaival, mint a többiek. A keleti kapcsolatok révén az ión városokba behatoltak az első — eleinte igen kezdetleges — földrajzi, mechanikai, csillagászati, meteorológiai, orvostudományi stb. ismeretek.

A vallásos képzelet világa elleni harcban új világnézet született: az ión természetfilozófia.

Aristotelés szerint az ión természetfilozófusokat főleg az jellemezte, hogy ők a világnak csak egyfajta — anyagi — alapját ismerték el, s minden létezőt erre vezettek vissza: „...a létezőknek az az eleme és az a kezdete, amiből minden létező dolog van és amiből eredetileg keletkezik, s amibe végül megromlásakor visszatér, miközben a szubsztancia megmarad, noha tulajdonságaiban változásokat mutat".

Az ión természetfilozófiának időrendben első képviselője Thalés volt, Milétosnak, az ión tengerpart legnagyobb és legvirágzóbb városának szülötte. Thalés (VII. század vége—VI. század eleje) tanítását csak későbbi szerzők utalásaiból ismerjük. Tőlük tudjuk, hogy Thalés minden létező ősalapjának a vizet tartotta. Az a tény, hogy Thalés el tudott jutni a végtelenül sokféle formában megjelenő egyetlen anyagi ősalap gondolatához, az elvont gondolkodás viszonylag nagy fejlettségi fokát bizonyítja. Thalés tanítása annak a világnézetnek a megnyilvánulása volt, amelyet Engels „kezdeti ösztönös materializmusnak" nevezett.

Thalésnek átfogó ismeretei voltak az akkor még külön ágakra nem tagolódó tudományos ismeretek legkülönbözőbb területein. A hagyomány szerint előre kiszámította az 585. évi napfogyatkozást. Herodotos szerint Thalés politikai téren annak a felfogásnak a híve volt, hogy az ión városokat közös államban kell egyesíteni. A hagyomány szerint ő volt az, aki Egyiptomban elsőnek sajátította el s Görögországban meghonosította a geometria elemeit. Plutarchos görög utazó szerint Thalés az egyiptomiaktól vette át azt a tant, amely szerint minden létező alapja a víz. A görög materialista filozófusok tehát nem kezdtek mindent elölről, hanem átvették és továbbfejlesztették a tudományos világnézetnek a keleti országokban elért eredményeit.

Anaximandros, Thalés fiatalabb kortársa szintén Milétosban élt. Ő is ugyanennek a filozófiai irányzatnak a képviselője volt, de még tovább ment a tudományos elvonatkoztatásban. Szerinte minden létező anyagi őselve az *apeiron* („határtalan"). Az apeiron a világ négy eleme (föld, víz, tűz és levegő) felett áll, s azok mindegyike annak különböző, de egyenértékű változata vagy megnyilvánulása. Anaximandros azt tartotta, hogy a mi világunk nem az egyetlen világ, hanem csak a sok más, keletkező és elpusztuló világ egyike.

Az ión természetfilozófia harmadik képviselője Anaximenés volt (VI. század eleje), aki visszatért Thalésnek a konkrét ősanyagra vonatkozó elgondolásához, de tőle eltérően az ősanyagnak nem a vizet, hanem a levegőt tartotta. Elképzelése szerint a levegőnek mint alapelemnek megvan az a tulajdonsága, hogy másfajta anyagokká alakul át: ritkulás útján tűzzé, sorozatos sűrűsödések útján köddé, vízzé, földdé, kővé. A levegő más állapotba való átváltozásának feltétele és oka Anaximenés szerint a hőmérséklet változása — a meleg és a hideg: a hideg összesűríti, összenyomja a levegőt, a meleg pedig megritkítja. Így tehát Anaximenés megpróbálta megmagyarázni az érzékelhető világ sokféleségét. E próbálkozás naivsága teljesen érthető, hiszen abban a korban még igen kevés volt a pozitív ismeret. Az ilyen találgatások azonban minden naivságuk ellenére utat törtek a tudományos világnézetnek, s a vallás, az idealizmus, a misztika ellen irányultak.

Az ión természetfilozófiát Hérakleitos (VI. század vége) bámulatosan mély és nagyszerű tanítása fejlesztette tovább. Ephesosban, Hérakleitos szülővárosában a politikai túlsúly akkor már teljesen a démos oldalán volt. Az arisztokrata születésű Hérakleitos, aki régi, egykor királyi nemzetségből származott, ellensége volt a demokráciának; például elítélte a polgárok egyenlőségének elvét. De egyúttal kora legnagyobb gondolkodói közé tartozott. Úgy látszik, világosan felismerte, hogy a szeme előtt lejátszódó történelmi változások elkerülhetetlenek. E változások okain elmélkedve, gondolatban mélyen behatolt a környező valóságba, és világnézetének alapelvét abban a rövid mondatban foglalta össze, hogy „minden folyik" *(panta rhei)*. Hérakleitos szerint az örökös és szakadatlan mozgás a világegyetem alaptörvénye, amelynek a társadalom és a természet élete egyaránt alá van rendelve. Mivel az ión materialisták világnézetét vallotta, nem kerülhette ki a világ ősanyagának kérdését. Ez az ősanyag szerinte a tűz, a legmozgékonyabb elem. Az ősanyag más anyagokká — levegővé, vízzé, földdé — való átalakulását úgy képzelte, hogy a tűz ismétlődően átváltozik, „kialszik" és újból „fellobban", vagyis az ősanyag örökös mozgásban van.

Hérakleitos művei nem maradtak ránk, de későbbi görög filozófusok műveikben számos megállapítását idézik. A minden létező szakadatlan mozgására vonatkozó gondolatát a következő szavakkal magyarázza: „Nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni", mert a víz, amelybe először beleléptünk, már elfolyt, és közben mi magunk is változtunk. Ezt a szüntelen mozgást, amelyben minden létező dolog keletkezik és megszűnik, Hérakleitos az ellentétek állandó harcának képzelte: „Tudni kell, hogy a háború közös, és Diké Eris, és minden viszály és szükségszerűség által keletkezik."

Egy másik fennmaradt töredékben Hérakleitos teljes határozottsággal mondja: „A világot, a mindenből való Egyet, nem alkotta senki az istenek, sem az emberek közül, hanem örökéletű tűz volt, van és lesz, amely fellobban mérték szerint és kialszik mérték szerint." Hérakleitosnak ezzel a gondolatával kapcsolatban Lenin megjegyezte: „A dialektikus materializmus alapelveinek nagyon jó kifejtése".[1]

Hérakleitos filozófiatörténeti jelentősége az, hogy a görög gondolkodók közül ő fejtette ki először a dialektika egyes elveit. Természetes, hogy Hérakleitos dialektikája egyes gondolatainak minden mélysége mellett is alapjában véve még igen korlátozott. A világ mozgását csak egy és ugyanazon zárt körfolyamat állandó ismétlődésének képzeli. Az általános mozgásnak, az ellentétek harcának és egységének gondolata mégis egyszer s mindenkorra Hérakleitos nevéhez fűződik.

Amikor a görög természetfilozófiai gondolkodás nagy eredményeiről beszélünk, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ión természetfilozófiában a mitológiai elképzeléseknek még erős maradványai éltek. Amikor Thalés a mágneses és elektromos jelenségeket (a mágnes és a szőrmével megdörzsölt borostyánkő vonzását) magyarázta, feltételezte, hogy a mágnesnek és a borostyánkőnek „lelke" van. Thalésnek az a tanítása, hogy egyetlen őselem van: a víz, bizonyos rokonságot árul el azokkal a mitológiai képzetekkel, amelyek szerint a földet kezdetben tenger vette körül. Ez az elképzelés a görög mitológiában és több ókori keleti ország mitológiájában egyaránt megvolt. Anaximandros szerint az ember eredetileg másfajta állatoktól származott; az ember ősei valamikor halakban éltek: a halak vetették őket szárazra kemény burokban vagy pikkelyekkel fedve. Hasonló elképzelés volt elterjedve Babiloniában is.

Kezdetlegesek voltak a föld alakjára vonatkozó elképzelések is. Thalés szerint a föld a végtelen óceánon úszó sík korong. Anaximenés azt tanította, hogy a földnek olyan alakja van, mint az asztalnak, Anaximandros pedig azt, hogy a föld egy kőoszlophoz hasonló. A nap- és holdfogyatkozás jelenségeire sem volt helyes magyarázat. Bár régi szerzők szerint Thalés megjósolt egy napfogyatkozást, ebből még nem szabad azt következtetnünk, hogy ismerte e jelenségek igazi okait. A hold-

[1] *Lenin* Művei 38. köt. Budapest 1961. 337. old.

fogyatkozások rendszeres bekövetkezését a babiloniak is ismerték. Ez lehetővé tette, hogy bizonyos valószínűséggel a napfogyatkozásokat is megjósolják. Fel kell tételeznünk, hogy Thalés is ilyesfajta módszerekre támaszkodott.

AZ IDEALISTA FILOZÓFIA

Bár a görög materializmus történetében nagy szerepe volt a közvetlen természetmegfigyelésnek, a nagyobb absztrakciót követelő tudományt — a matematikát — már az ókorban különféleképpen elferdítették az idealizmus szemszögéből. A szám-mágia egyike volt azoknak a titkos tudományoknak, amelyeket a közhit az egyiptomi és babiloni papoknak tulajdonított. Görögországban hasonló misztikus tanításokat fejlesztett ki a pythagoreusok vallásos szervezete. Bár ma már igen nehéz megállapítani, hogy ebben magának Pythagorasnak mi volt a szerepe, annyi kétségtelen, hogy Görögországban ő alapította meg az első idealista filozófiai iskolát. Samos szigetén született, s amikor ott Polykratés tyrannos jutott uralomra, elhagyta szülővárosát, s a dél-itáliai Krotónban telepedett le, ahol megalapította a „pythagoreusok szövetségét". Ez az ottani arisztokrácia vallásos jellegű társasága volt, amely reakciós politikai célokat tűzött maga elé. A pythagoreusoknak Krotónban és még Magna Graecia több más gyarmatán is sikerült uralomra jutniuk. Pythagoras halála után — már az V. században — az általa alapított szövetség hatalmát megdöntötte a városi demokratikus elemek felkelése. Ennek során sok pythagoreus elpusztult, az életbenmaradottak pedig más görög városokba költöztek.

A hagyomány szerint Pythagoras Egyiptomban is járt, ahol megismerkedett az egyiptomi papok matematikai tudományával. A pythagoreusok misztikájára jellemző, hogy a szám absztrakcióját elválasztották a szám anyagi alapjától. A számoknak, a számok rendjének és egymáshoz való viszonyának titokzatos értelmet tulajdonítottak. Például az egyes szám rosszat, a kettes jót jelentett. A hagyomány Pythagorasnak több matematikai felfedezést tulajdonít, de ebben több a későbbi kitalálás, mint a valóság.

A logikai absztrakció és az anyagi valóság elválasztásának egy másik útján járt az úgynevezett eleai iskola, mely az i. e. VI. század második felében alakult ki a dél-itáliai Elea görög gyarmatvárosban. Xenophanés, a filozófus költő alapította, aki idős korában telepedett le Dél-Itáliában. Tanítása, melyből csak töredékeket ismerünk, még őrzi a kapcsolatot az ión természetfilozófiával. De már benne van az idealizmus csírája, melyet követői — Parmenidés, Zénon és Melissos — fejlesztettek tovább.

Az eleai iskola idealizmusa a lét és a mozgás elválasztásán alapult, s éle Hérakleitos materialista dialektikája ellen irányult. Xenophanés követői nem fogadták el azokat a következtetéseket, amelyeket a nagy ephesosi gondolkodó a dolgok szükségszerű alakulására vonatkozóan levont. A kézzelfogható valósággal szemben a világ mozdulatlanságát hirdették. Bizonyításukat arra próbálták alapozni, hogy minden mozgás ellentmondásos. Az ellentmondásokat viszont nem ismerték el valóban létezőnek. Ezért a mozgás létezését csalóka látszatnak tartották. Jellemző volt rájuk, hogy tagadták a világ érzéki megismerését, továbbá, hogy a mozdulatlan, önmagával mindig egyenlő létet idealista absztrakcióvá változtatták.

Az eleai iskola tagjainak személyében a metafizikus világnézet szállt szembe az első görög gondolkodók ösztönös dialektikájával, az a világnézet, amely igazolni próbálta a letűnő társadalmi rend tehetetlenségét.

KÖLTÉSZET

Az i. e. VIII—VI. század új fejlődési szakaszt jelent a görög irodalom történetében. A való élet egyre gyakrabban tör be a költészet világába. Már az úgynevezett „homerosi himnuszokban" akadnak egyes életképszerű epizódok. Például a Hermés-himnuszban van egy „pajkos" elbeszélés

a ravasz istenről, aki ellopja Apollón marháit, az Aphrodité-himnuszban pedig egy verses novella az istennő és Anchisés hérosz szerelmi viszonyáról. A VI. század második felében az ephesosi Hipponax a „homérosi himnuszok" stílusát parodizálja. A VI. század végén vagy az V. század elején megszületik az „Ilias" paródiája, a „Batrachomyomachia" című tréfás költemény, amely komoly és fontoskodó epikai hangnemben beszéli el a békák és egerek háborúját.

A görög irodalom későbbi fejlődése során egyre inkább előtérbe lép a mindennapi élet, az ember, a maga érdekeivel, vágyaival. Hésiodos nagyszerű költeménye, az *Erga kai hémerai* („Munkák és napok") a gazdagok és az erősek önkényétől szenvedő egyszerű földműves szemszögéből írja le a görög társadalom életét. Hésiodos keserű szavakkal ostorozza az előkelők visszaéléseit, s a boiótiai paraszt helyzetét a karvaly karmai közé került fülemüle sorsával hasonlítja össze. Hésiodos eszményképe az egyszerű emberek becsületes munkája. A költemény gazdasági tanácsokat és erkölcsi intelmeket tartalmaz. A költő elítélően nyilatkozik a patriarchális korszak erkölcsi normáinak hanyatlásáról, ami az önzés, a meggazdagodás utáni hajsza következménye; elmondja, milyen szörnyű csapdák leselkednek a magántulajdon elvének rabló megtestesítőitől körülvett becsületes emberre, aki könnyen beleeshet ezekbe a csapdákba és elpusztulhat bennük. Két Eris-istennőt (*eris* — görögül vita, viszály) különböztet meg — egy jót és egy rosszat. A rossz Eris „... visszavonást és harcokat indít, szörnyű lény, ember nem tudja szeretni, de mégis, hogy szolgáljuk e súlyos Erist, hajt isteni kényszer". A jó Eris műve, ha az emberek békésen vetélkednek egymással a munkában: „És féltékeny az ácsra az ács, fazekas fazekasra, koldus a koldust irigyli, a dalnok irigye a dalnok".

Hésiodos megénekli az öt korszak mítoszát, s ezzel fejezi ki, hogy milyen lesújtó véleménye van saját koráról. Az első volt az aranykor, amikor az emberek nem ismerték a gondot és a munkát, a földek maguktól is bőséges termést hoztak. Utána jött az ezüstkor, a rézkor és a hősök kora. A költő kora a vaskor, a viszálykodás, a gond és a bánat kora. Eljön az az idő, amikor a fehér ruhát viselő Aidós (Szemérem) és Nemesis (Méltó harag) visszavonul az Olymposra, hogy egyszer s mindenkorra elhagyja az embereket, akiknek osztályrészül csak a keserves fájdalom marad.

A „Munkák és napok" új műfajt képvisel: a tanító (didaktikus) költemények műfajához tartozik.

A VII—VI. századbeli Görögország társadalmi és kulturális életére igen jellemző, hogy megnőtt a lírai költészet szerepe. Maga a líra szó műkifejezés, a „lyra" — lant — szóból származik, amelynek kíséretével az ilyen műveket előadták. De lírai műveket más hangszerekkel, például fuvolával is kísértek, sőt néha minden zenekíséret nélkül adták elő őket.

A görög líra a régi népköltészetben gyökerezik: az ünnepeken előadott népi kórusművekben, a rituális (például menyegzői) dalok, az aratók, szántóvetők, fonók stb. munkadalaiban. Később a líra önálló költészeti műfajjá fejlődött.

A lírai költészet élénken reagált minden kérdésre, amely az akkori társadalmi életet foglalkoztatta. Így Kallinos (VII. század első fele) nem a zsákmányszerzés és a hírnév kedvéért végrehajtott katonai vállalkozásokat énekli meg, hanem annak a férfinak a derekasságát, aki „a szülőhazáért, a kisgyermekeiért és fiatal hitveséért" ragad fegyvert. Tyrtaios spártai költő (VII. század második fele) hőse a bátor harcos, aki

„... széleseket lépdel, s ha a küzdelem percei jönnek,
Lábát megveti jól, összeszorítva fogát".

Tyrtaios dór dialektusban írt erőteljes verseiben arra szólítja fel „a dicső Spárta fiait", hogy ne kíméljék életüket a harcban. Solón az általa életbe léptetett reformokat védelmezi költeményeiben. A Megarából száműzött Theognis arisztokrata költő a démos felkelését viharnak ábrázolja, amely ide-oda dobálja a hajót; a hozzáértő kormányost eltávolították a tengerészek, és a hajón az egyszerű

A paestumi (Dél-Olaszország) „bazilika"
Az egyik legjobb állapotban megmaradt dór stílusú templom. I. e. VI. század

rakodómunkások vették át a vezetést. „Keményen megfeszített lábbal taposs rá a hebehurgya csőcselék mellére" — írja egyik versében a demokráciának ez az ellensége. Alkaios, az arisztokrata párt egy másik híve kígyót-békát kiált politikai ellenfeleire, s egyáltalán nem titkolja rendkívüli ingerültségét és személyes ellenszenvét. Plutarchosnak, az időszámításunk I. századának második felében és II. századának elején élt görög írónak Solónról szóló elbeszélése megmutatja, milyen fontos szerepe volt a lírai költészetnek a társadalmi életben. Abban az időben, amikor az athéniek nem akartak harcolni a megaraiak kezében levő Salamis szigetért — meséli Plutarchos —, Solón megjelent a város főterén és felolvasta verseit, amelyek a következő felhívással végződtek: „Harcoljatok a gyönyörű szigetért, és vetkőzzétek le a nyomasztó becstelenséget". Plutarchos szerint az athéni ifjúság fellelkesült a jelszón, és a megaraiakat elűzték Salamisról.

A lírai költészet sajátosan tárja elénk az akkori idők embereinek érzelmeit és gondolatait. Archilochos, aki életét a csatamezőn végezte, költeményeiben megrajzolja saját magát, a hontalan harcost („s dőlvén dárda nyelére iszom"). A VII. és a VI. század határán élt Sapphó, az első költőnő, akit név szerint ismerünk. Sapphó a kisázsiai partvidékhez közel fekvő Lesbos szigetén élt, ahol a nők szabadabbak voltak, mint Hellas más részein. Ha Alkaios, Archilochos és Sapphó költeményeit összehasonlítjuk, látjuk, hogy a vad, majdnem barbár nyerseségtől, az ellenség halálán érzett leplezetlen kárörömtől az „ibolyakoszorús" Sapphó finom alakjaiig mennyire kibővült a lírai költészet skálája. Anakreón költeményeiben a bort és a szerelmet énekelte meg. Verseit később a világirodalomban sokan utánozták („anakreoni dalok").

A tárgyalt időszakban született meg a Dionysos isten tiszteletére rendezett tavaszi ünnepségekből a *tragédia*. Ennek a műfajnak a neve a *tragos* (bakkecske) és az *ódé* (dal) görög szavakból származik. A kar Dionysost dicsőítő dalokat — úgynevezett *dithyrambos*-okat — adott elő, s tagjai kecskebőrbe öltöztek, kecskeszarvakat akasztottak magukra, hogy ezzel a satyrosokat, a Dionysost kísérő kecskeszarvú istenségeket utánozzák. Az előénekest vagy a kórusvezetőt *koryphaios*-nak nevezték *(koryphé*

görögül csúcsot jelent). Ő adta elő Dionysos vándorlásait és hőstetteit, a kar pedig dithyrambosokkal válaszolt neki. A hagyomány Thespist (i. e. VI. század második fele) tartja a tragédia megteremtőjének. Thespis azzal egészítette ki a koryphaios és a kar párbeszédét, hogy a koryphaios még külön dialogizált a kar egyik tagjával, akit „válaszolónak" neveztek.

AZ IRODALMI PRÓZA

A tárgyalt időszak végén a kisázsiai ión tengerpart görög városaiban megszülettek a prózairodalom első termékei. E városok lakossága — teljesen érthető módon — érdeklődött a tengerentúli országok élete, jelene és múltja iránt. Így az ión városokban a szóbeli elbeszélés különleges műfaja alakult ki, amely a világlátott emberek élményeinek elbeszélésein alapult. Ezek az elbeszélések részben teljesen hiteles földrajzi, néprajzi és történeti adatokat tartalmaztak, részben pedig a képzelet szüleményei voltak. A szóbeli elbeszélés gyökeret vert az ión lakosság kulturális életében és a *logos* („szó" vagy „beszéd") elnevezést kapta. Amikor az írás elterjedt, ezeket az elbeszéléseket leírták, mégpedig úgy, ahogy elmondták őket — vagyis nem versben, hanem prózában. Az ilyen művek szerzői a költőktől eltérően *logographos* néven vonultak be a görög irodalom történetébe. Az antik hagyomány a prózai műfaj egyik első művelőjeként a milétosi Kadmost említi, aki az i. e. VI. század derekán működött. A későbbi logographosok közül, akik már a VI. század végén és az V. század elején éltek, a legismertebbek voltak a karyandai Skylax, egy indiai útleírás szerzője, és a milétosi Hekataios, akit némi fenntartással az első görög földrajztudósnak és történetírónak nevezhetünk.

A prózai elbeszélés másik műfaját az állatmesék alkották. Az első görög állatmese-író, Aisópos — latinosan Aesopus — a VI. század közepe táján élt, és Herodotos szerint phrygiai származású rabszolga volt. Aisópos meséi, amelyeket később sok nyelvre lefordítottak, nagy hatással voltak a világirodalom híres meseíróira.

MŰVÉSZET

A VIII—VI. század fontos szakasz volt a görög művészet fejlődésében. Leginkább az építészet fejlődött. A korszak építészeti emlékei között művészeti jelentőség tekintetében a templomok állnak az első helyen. A legrégibb templomok fából épültek, és a faépítészetre jellemző konstrukciót a későbbi kőtemplomoknál is megtaláljuk. A fáról a kőre való fokozatos áttérést szemléltetően mutatja az olympiai Héra-templom, amelynek tölgyfaoszlopait fokozatosan kőoszlopokkal cserélték ki.

A VII. század végéig két oszloptípus, s ennek megfelelően két fő építészeti stílus alakult ki: a dór és az ión. A dór építészeti stílus leginkább Dél-Itáliában és Szicíliában (Paestum, Selinus, Akrages), továbbá a balkáni Görögországban (Olympia, Korinthos) terjedt el, az ión stílus pedig az Égei-tenger szigetein (Samos) és a kisázsiai partvidéken (Ephesos). Az egyszerűbb és monumentálisabb dór stílus felfelé kissé elvékonyodó oszlopainak nincs talapzatuk, az oszloptest hosszanti árkai találkozásuknál éles bordát alkotnak, az oszlopfő kerek, felső részén kissé kiszélesedik, és négyszögletű kőlappal zárul. Ezzel szemben az ión oszlopnak bonyolult profilú talpazata van, a hosszanti árkokat simított bordák választják el egymástól, s az oszlopfő csigavonalas kiképzésű (az úgynevezett voluta). Az oszlopok feletti fríz összefüggő sávját szoboralakok díszítik. A görögök által kialakított formarendszer a mai építészetnek is egyik fontos művészi kifejező eszköze.

Az archaikus szobrászat óriási utat tett meg az oszlop alakú, durva, sematikusan ábrázolt emberfejben végződő primitív bálványoktól az emberi test majdnem szabad ábrázolásáig, mint aminőt a „Gigantomachia" (az istenek és titánok harca) szoborcsoporton látunk. Ez a szoborcsoport a VI. század végén élt athéni mesterek műve. Az ión képzőművészeti iskolának egyik legkorábbi alkotása, az úgynevezett délosi Artemis (VII. század) még nem árul el mozgást; a karok a test mellé

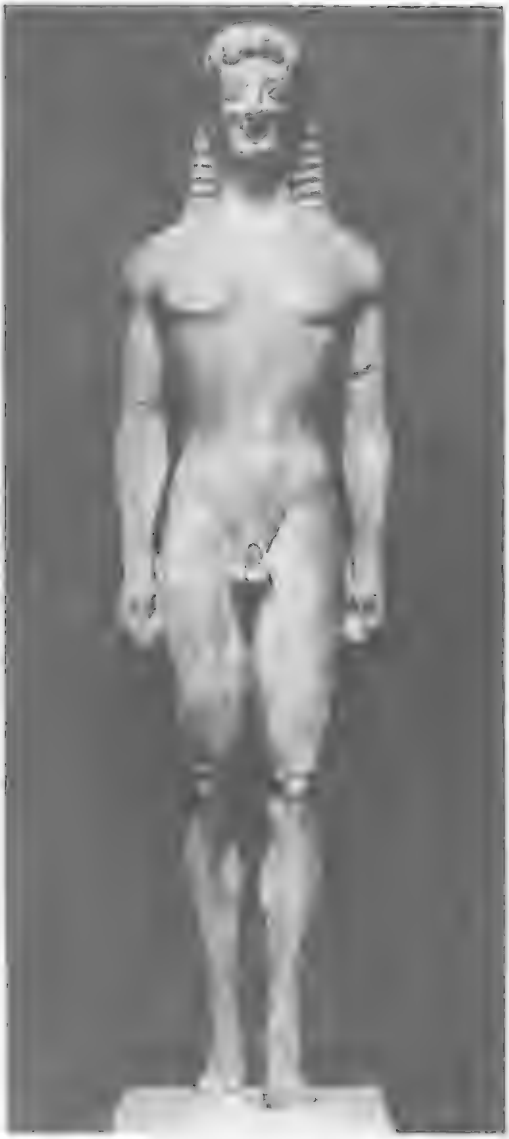

A teneai Apollón-szobor
Az i. e. VI. század közepéről. Márvány

vannak zárva, s az egész alakot merev mozdulatlanság jellemzi. Hátul és oldalt majdnem sík felületek határolják, amelyek szögletes jelleget adnak az egész szobornak.

Az emberi test ábrázolása azonban egyre tökéletesebbé vált, aminek magyarázatát részben a szobrászok megnövekedett tudásában, részben pedig az ógörög polis társadalmi életének sajátosságaiban kell látnunk.

A görögök a nevelés legfontosabb területének — legalábbis a régi időkben — a testedzést tartották. Ez érthető is, hiszen a háború mindennapos jelenség volt, és az egyszerű polgároknak egyre nagyobb tömegei vettek részt benne. A kisebb-nagyobb városállamok állandóan torzsalkodtak egymással, és a háborús győzelem nagymértékben attól függött, hogy melyik polis tud több harcedzett és erős katonát kiállítani. Ezért a testgyakorlás fontos közügy lett egész Görögországban. A testedzés egészen fiatal korban kezdődött, és külön erre a célra kijelölt helyeken, a *gymnasion*-okban és *palaistrák*-ban folyt hozzáértő nevelők felügyelete alatt. A társadalmi életben nagy szerepük volt a különféle felvonulásoknak, kartáncoknak és néha a fegyvertáncoknak. Az ünnepségek idején rendszerint mindenféle versenyeket tartottak: atlétikai viadalokat, lovasversenyeket és zenei versenyeket. Igen korán (még az i. e. VIII. században) kialakultak az olympiai játékok, melyeket a régi Hellas lakói olyannyira fontosnak tartottak, hogy később még az éveket is az *olympias*-ok szerint számították. Az olympiai versenyeket négy évenként rendezték meg az olympiai Zeus tiszteletére tartott ünnepségek idején. A két olympias közti négyéves időszakot a futás győzteséről nevezték el. (Az olympiai játékok szerinti időszámítást az i. e. III. században vezették be.)

Görögországban fokozatosan kifejlődött az eleven test plasztikus formáinak mélyreható megértése, ami a művészi szobrászat alapja. E típus első alkotásai az Égei-tenger szigetein és a balkáni Görögországban talált szobrok voltak. Ezek lényegében még hasonlítanak a keleti mintákhoz, különösen az előrenyújtott jobb lábú egyiptomi férfiszobor-típushoz. A haj ábrázolása részben még szintén egyiptomi. De már lényeges különbségek is vannak közöttük. A korai görög szobrok egyik sajátossága a művészeknek az a törekvése, hogy az arckifejezést mosoly segítségével próbálják visszaadni.

Az érett archaikus szobrászatra jellemzőek a hosszú, szépen redőzött ruhába öltöztetett leányszobrok. Ez a VI. századbeli ión szobrászatnak kedvelt motívuma.

Különösen jellemző az ión kultúrára Archermos chiosi művész szobra, amely Nikét, a győzelem istennőjét ábrázolja repülés közben. A görög szobrászatban ez az első kísérlet a gyors, eleven mozgás ábrázolására. Az archaikus Görögország szobrászai gyakran színesre festették műveiket.

A kor festészetéről főként az agyagvázák festményei alapján alkothatunk képet magunknak. A görög vázafestészetnek több fejlődési szakasza volt. Kezdetben az úgynevezett geometrikus stílus uralkodott. A geometrikus díszítőelemek mellett fokozatosan feltűntek a többé-kevésbé sematizált madár-, szarvas- és lóábrázolások. A VII. század vázafestményein érezhető a keleti befolyás erősödése, különösen Korinthos kereskedő-város mestereinek készítményein. A VI. század elején Athénben újfajta festészeti stílus alakult ki, az úgynevezett feketealakos festészet, amelynek helyébe körülbelül 530-tól kezdve fokozatosan a vörösalakos stílus lépett. Az elsőnél az alakokat fényes fekete lakkal festették vöröses háttérrel (az égetett agyag színe), a másodiknál pedig az alakok világosak maradtak, a hátteret viszont sötét festékkel festették be. A vörösalakos festészet lehetővé tette a részletek visszaadását — a fekete sziluettek helyét olyan rajzok foglalták el, amelyek visszaadják az arcvonásokat, a ruha redőzetét stb.

A vázafestészet ránk maradt emlékei igen értékes források számunkra, mert a vázákra festett képekből sok mindent megtudunk az ókori görögök technikájáról, gazdasági és mindennapi életéről, vallásáról. A VI. századból származó vázaképeken találunk szántóvetőket, szüretelőket, hajókat, mitológiai jeleneteket stb.; a képek alapján rekonstruálni tudjuk az ógörög lakóházak és a legrégibb templomok bizonyos sajátos vonásait, s fogalmat alkothatunk magunknak a görögök ruházatáról és fegyverzetéről.

Az i. e. VIII—VI. század görög kultúrájában a világkultúra további fejlődése szempontjából az a legfontosabb, hogy szembetűnő irányváltozás figyelhető meg — a vallástól a tudomány, a misztikus nézetektől a materialista tanok és a hagyományos sematizmustól a művészeti realizmus felé.

Andokidés mester amphorája Héraklés és az alvilági kutya, Kerberos ábrázolásával. Az attikai feketealakos vázafestészetből. I. e. VI. század második fele

Az i. e. I. évezred első felében az emberi társadalom újabb sikereket ért el a termelőerők fejlődése terén; a kor legfontosabb vívmánya a vaskohászat fokozatos és egyre nagyobb mérvű elterjedése volt. Az emberiség történelmi fejlődésének üteme még ebben a korban is lassú maradt, de fokozatosan mégis gyorsulni kezdett. Megnőtt a munka termelékenysége, a gazdasági élet minden terén haladás következett be.

Egyre újabb földeket szántottak fel, fejlődött a kézművesség, új ágai keletkeztek, tökéletesedtek a közlekedési eszközök (különösen a hajók), a gazdaság növekvő árutermelése alapján kibővült a kereskedelem és a pénz forgalom, s megjelent érme formájában a pénz.

Ázsiában, Afrikában és Európában megnőtt azoknak az országoknak a száma, amelyekben a rabszolgatartó viszonyok kerültek uralomra, bár a Föld nagy részén még továbbra is fennmaradt az ősközösségi rend.

A keleti országokban a történeti fejlődés menete, a rabszolgatartó viszonyok és különösen az adósrabszolgaság fejlődése következtében kiéleződtek az osztályellentétek. Ezek a régi államok belsőleg meggyengültek, a nemzetközi életben játszott szerepük csökkent, és egyesek közülük el is vesztették politikai függetlenségüket, mert áldozatul estek fiatalabb és erősebb államok hódító törekvéseinek. E korszak sajátossága, hogy Keleten nagy birodalmak jöttek létre, s hódítás útján ideiglenesen uralmuk alatt egyesítettek olyan vidékeket, amelyeknek fejlettsége, gazdasági életformája, kultúrája, lakosságuk etnikai összetétele igen különböző volt.

Több görögországi államban az egyszerű szabadok győzelmet arattak a rabszolgatartó arisztokrácián és az adósrabszolgaság rendszerén; győzelmük következtében kialakultak az antik típusú rabszolgatartó viszonyok, s megszületett a rabszolgatartó demokrácia.

Ami a kor nemzetközi viszonyait illeti, egyre jobban közeledett az az idő, amikor az új, antik rabszolgatartó államoknak szükségszerűen össze kellett csapniuk a régi rabszolgatartó despotiákkal.

A korszak kultúrtörténetét nagy eredmények jellemzik: fejlődtek a tudományos ismeretek, megjelentek az első materialista tanok, és harcra keltek a vallás, a misztika, az idealizmus ellen; megszülettek a világirodalom nagyszerű emlékei, a képzőművészet hatalmas alkotásai, széles körben elterjedt a betűírás, és kifejlődött a kínai hieroglif írásbeliség. Kulturális téren az emberiség óriási lépésekkel haladt előre.

A roppant kulturális értékeket alkotó dolgozók életkörülményei továbbra is súlyosak maradtak. Egyre erősebben nehezedett rájuk a kizsákmányolók járma. A rabszolgákat nemcsak hogy nem tekintették polgároknak, hanem még emberszámba sem vették őket. A törvény a rabszolgatartókat védelmezte. A rabszolgák és a nincstelen szabadok tömegeinek nehéz, kimerítő munka jutott osztályrészül.

De a rabszolgatartó rendszer fejlődése a világtörténelemnek ebben a szakaszában még nem merített ki minden benne rejlő lehetőséget: a rabszolgatartó termelési viszonyok és a termelőerők fejlettségi színvonala közti összhang hiánya még alig és csak néhány országban volt érezhető. A rabszolgáknak és a szabad sorban levő szegényeknek az elnyomók elleni fokozódó harca még nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy aláássa a rabszolgatartó rendszer alapját.

A rabszolgatartó társadalmi forma további fejlődésének, hanyatlásának és bukásának történetével a „Világtörténet" következő kötete foglalkozik.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE.

NÉVMUTATÓK.

MAGYARÁZAT AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁHOZ.

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE.

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Az i. e. IV. évezredtől az i. e. I. évezred közepéig

Időpont	Európa (Itália és Görögország kivételével)	Dél-Európa (Itália és Görögország)	Egyiptom és Etiópia	A Földközi-tenger medencéjének elő-ázsiai vidékei és Arábia	Kisázsia, Urartu és a Kaukázus vidéke	Mezopotámia, Asszíria	Észak- és Belső-Ázsia, Irán	Kelet- és Délkelet-Ázsia (Kína, India)
I. e. IV. évezred			Az öntözéses földművelés elterjedése a Nílus völgyében			A legősibb sumer települések Mezopotámiában. Az öntözéses földművelés kialakulása az Eufrátesz völgyében		
	Neolitikum		Átmenet az eneolitikumba (rézkorba)				Neolitikum	
			Az írás megjelenése. A rabszolgatartó társadalom és állam kialakulása Egyiptomban (i. e. IV. évezred második fele)			A legrégibb mezopotámiai írásos emlékek A korai rabszolgatartó államok kialakulása Mezopotámiában Az állattenyésztő sémi törzsek (akkadok) benyomulása Mezopotámia területére		Áttérés a rézkorra Észak-Indiában
I. e. III. évezred	Európai eneolitikum (rézkor). A földművelés kifejlődése (tripoljei stb. kultúrák). Átmenet a neolitikumba Kelet-Európa erdős övezetében. Cölöpépítmények A „harangalakú edények" kultúrájához	A rézkor az Égeitenger vidékén. A koraminósi és a korahellasi korszakok	A Korai Birodalom Az Óbirodalom	Eneolitkori települések Szíriában és Palesztinában	A kaukázusi rézkori földművelő kultúra		A korai eneolitikum (rézkor) Dél-Iránban, Belső-Ázsiában és Dél-Sziléziában a susai és anaui földművelő kultúrák, a kelte-minari vadászhalász kultúra, az afanaszjevai vadászállattenyésztő kultúra	Áttérés a rézkorra Észak-Indiában A földművelés kialakulásának kezdetei az Indus völgyében

tartozó törzsek vándorlása Dél-Spanyolországból északkeletre A katakombás temetkezések eneolit törzseinek vándorlása Kelet-Európából nyugatra		Imhotep, a tudós építész A nagy piramisok építése (i. e. III. évezred közepe). A IV. dinasztia. Az egyiptomi gyarmatosítás kezdete Etiópiában	Az egyiptomiak behatolnak a sinai rézbányák vidékére, Palesztinába és Fóniciába		I. e. 2370 táján Lagašban Urukagina ragadja kezébe a hatalmat, Urukagina reformjai I. e. 2369 táján—Mezopotámia egyesítése Akkad fennhatósága alatt Šarrukînu uralkodása	Az elámi állam kialakulása	
		Az Óbirodalom félig független királyságokra bomlik. Népi felkelés Egyiptomban A Középbirodalom kezdete (i. e. 2150 körül.) A thébai XI. dinasztia felemelkedése	Az akkad Šarrukînu hadjáratai Észak-Szíria ellen (i. e. XXIV. század)	Az akkad kereskedők megjelenése Kisázsiában	I. e. 2200—2140 — a gutik uralma Mezopotámiában	Az első ránk maradt (elámi nyelvű) nemzetközi szerződés megszerkesztése (i. e. XXIII. század első fele)	A Harappa-kultúra az Indus völgyében Az eneolitikum — kezdetei Kínában (a Jangsao-kultúra)
	A bronzkor az Égei-tenger vidékén A középső minósi és a középső hellasi korszakok (i. e. XXII—XXI. század) Az írás kialakulása A krétai osztálytársadalom kialakulása A minósi (görög) törzsek benyomulása az Égei-tenger vidékére		A bronzkor kezdete (i. e. III. évezred vége)				
					I. e. 2132—a Mezopotámia fölötti uralom a III. Ur-i dinasztiára száll. I. e. 2024—az elámiak és amoriták megdöntik Urt. A sumer és sémi lakosság keveredése Mezopotámiában		A Harappa-kultúra virágkora Indiában (i. e. III. évezred vége—II. évezred eleje)

Időpont	Európa (Itália és Görögország kivételével)	Dél-Európa (Itália és Görögország)	Egyiptom és Etiópia	A Földközi-tenger medencéjének elő-ázsiai vidékei és Arábia	Kisázsia, Urartu és a Kaukázus vidéke	Mezopotámia, Asszíria	Észak- és Belső-Ázsia, Irán	Kelet- és Délkelet-Ázsia (Kína, India)
I. e. II. évezred	A bronzkori kultúrák: El-Argar (Dél-Spanyolországban), a dél-orosz sztyepp-vidékek törzseinek kultúrája (gerendasíros temetkezések), Közép-Európában az unětice kultúra (II. évezred első fele)	A bronzkor Észak-Itáliában (i. e. II. évezred eleje) A késő-minósi és késő-hellasi (mykénéi) korszakok (i. e. 1600-tól). A bronzkor virágkora	A XII. dinasztia III. Senwosret. Egyiptom meghódítja Észak-Etiópiát. A hyksósok egyiptomi uralma (i. e. 1700—1570 körül) Az Újbirodalom (i. e. XVI. századtól). A XVIII. dinasztia III. Thotmes fáraó Egyiptom a 4. zuhatagig meghódítja Etiópiát (i. e. XVI. század vége)	A föníciai és szíriai rabszolgatartó államok kialakulása (i. e. II. évezred eleje) A hyksós törzsszövetség kialakulása (i. e. XVIII. század) A világ első ábécé írásának (az ún. sinai írásnak) kialakulása (i. e. XVIII—XVII. század)	Asszír telepek Kisázsiában A rabszolgatartó társadalom kialakulása Kisázsiában	Aššur felemelkedésének kezdetei (i. e. III. évezred vége—II. évezred eleje)	Az andronovói földművelő kultúra Dél-Szibériában és Észak-Kazahsztánban (i. e. II. évezred elejétől)	I. e. 1766—a hagyomány szerint a Sang-törzs ekkor győzte le a Hia-törzset és alapozta meg hegemóniáját Észak-Kínában. A Harappa-kultúra hanyatlása
					I. e. 1600 táján — a hettiták hadjáratai Szíria és Babilonia ellen Telepinuš alatt (i. e. XVI. század második fele) befejeződik a hettita állam kialakulásának folyamata	Mitanni állam virágkora		
			I. e. 1500 táján — Egyiptom kivívja a hegemóniát Szíriában					
I. e. II. évezred közepe	A bronzkor virágkora a Duna középső folyása, a Dnyeszter mellett és a Dnyeper középső folyásának vidékén. A komarowi és lausitzi kultúra kialakulása Közép-Európában. A	Az achai törzsek benyomulása Kréta szigetére (i. e. XV. század második fele) A mykénéi királyság virágkora a Peloponnésoson (i. e. XIV—XIII. század)	I. e. 1400 táján — IV. Amenhotep reformjai II. Ramses fáraó I. e. 1312 — a kadeši csata (Egyiptom és a hettiták között) Irsu felkelése Egyiptomban (i. e. XIII. század vége)	A legrégibb ábécéírásos föníciai feliratok (i. e. II. évezred közepe)	A hettiták meghódítják Kisázsia nagyobb részét	Asszíria történetének „közép-asszír korszaka" (i. e. XV—XI. század)	Az adronovói kultúra elterjedése Belső-Ázsiában A lótenyésztés elterjedése a dél-szibériai és kazahsztáni sztyeppvidékeken, a nomád állattenyésztés kialakulása	A Sang-(Jin)-állam kialakulása Kínában (i. e. II. évezred közepe). A legrégibb hieroglifikus írás Kínában

	terramare-kultúra virágkora a Duna vidékén és Észak-Olaszországban	A kisázsiai és égei törzsszövetség. „A tenger népeinek" betörése az elő-ázsiai országokba (i. e. XIII. század vége — i. e. XII. század eleje)				Asszíria fennhatósága alá kényszeríti Észak-Mezopotámiát	Az elámi állam felemelkedése (i. e. XIII—XII. század)	
		A trójai háború. A dórok megdöntik a mykénéi királyságot (i. e. XII. század vége)		A legrégibb dél-arábiai állam, Maᶜîn kialakulása	I. e. 1200 táján a „tenger népei" megdöntik a hettita birodalmat. Az achaiok lerombolják Tróját (i. e. XII. század vége)			A rabszolgatartó államok kialakulása a Ganges felső folyásának völgyében
		A dórok meghódítják Kréta szigetét (i. e. XII. század vége—XI. század eleje)	Etiópia déli része elszakad Egyiptomtól (i. e. XII—XI. század)	Az arameus törzsek behatolása Észak-Szíriába Az izraeli állam kialakulása (i. e. XI. század)				
		A „homerosi korszak" Görögországban (i. e. XI—IX. század)	I. e 1050 táján — Egyiptom két királyságra hullik szét	A föníciai gyarmatosítás kezdete		Arameus törzsek benyomulása Mezopotámiába és Irán nyugati vidékeire		I. e. 1112 — a mujei csata. A Sang–Jin-állam bukása. A Csou-korszak kezdete. I. e. 1112—771 — a nyugati Csou-birodalom
		A vaskor kezdete az Égei-tenger vidékén		A vaskor kezdete				
I. e. I. évezred			A XIII. (libyai) dinasztia megalapítása (i. e. X. század első fele)	Az izraeli állam megszilárdulásának korszaka (i. e. X. század első fele)		A khaldeus törzsek megjelenése Babiloniában (i. e. I. évezred eleje)	Az iráni nyelvű törzsek megjelenése Észak-Iránban (i. e. II. évezred vége—I. évezred eleje)	
		A Villanova-kultúra Észak-Itáliában		I. e. 950 táján — a dél-arábiai Saba' állam kialakulása.	Az urarṭui állam kialakulása	Asszíria történetének „új-asszír korszaka" (i. e. X—IX. század). 883—876 — az asszírok meghódítják egész Mezopotámiát		
I. e. 900	A vaskor kezdete Dél- és Kelet-Európában	Homeros élete a hagyomány szerint A görög ábécé kiala-	Etiópia északi része elszakad Egyiptomtól	I. e. 875—825 körül — az izraeli Omri-dinasztia Samaria alapítása	Urarṭu megerősödése (i. e. IX.			

Időpont	Európa (Itália és Görögország kivételével)	Dél-Európa (Itália és Görögország)	Egyiptom és Etiópia	A Földközi-tenger medencéjének elő-ázsiai vidékei és Arábia	Kisázsia, Urartu és a Kaukázus vidéke	Mezopotámia, Asszíria	Észak- és Belső-Ázsia, Irán	Kelet- és Délkelet-Ázsia (Kína, India)
I. e. 800		kulása (i. e. IX—VIII. század)		A tyrosi rabszolgafelkelés (i. e. IX. század). I. e. 814 — tyrosi telepesek a hagyomány szerint ekkor alapítják Karthagót	század második fele)			
	A fóniciai gyarmatosítás kezdete Dél-Európában	Megarai telepesek megalapítják Byzantiont			Az urartui királyok rablóhadjáratai a transzkaukáziai vidékek ellen (i. e. IX. század vége vagy a VIII. század eleje)	A Média elleni asszír hadjáratok kezdete		I. e. 842 — felkelés a Csou-dinasztia uralkodója, Li-Wang ellen
	A kimmer kultúra a Fekete-tenger északi partvidékén	Az etruszk kultúra virágkora Itáliában (i. e. VIII—VI. század)	A napatai királyság megalakulása Etiópiában. (i. e. VIII. század dereka)	Asszíria meghódítja a szíriai államokat	Az urartuiak kiszorítják az asszírokat az Eufrátesz felső folyásának völgyéből (i. e. VIII század eleje)			I. e. 770 — a Csou-dinasztia székhelyét Haoból Lojiba helyezik át
		I. e. 753 — Róma alapításának hagyományos dátuma	Az etiópok betörnek Egyiptomba (i. e. VIII. század második fele)	I. e. 722 — Samaria eleste, az asszírok megdöntik az izraeli államot	I. e. 780—760 — Urartu támadása Asszíria ellen A phrygiai állam virágkora	III. Tukultiapilešarra uralkodása (i. e. 745—727). Reformjai Asszíriában	Az Urmiai-tó melletti Mana állam megszilárdulása	I. e. 770—747 — a Keleti Csou-birodalom korszaka
		A görög gyarmatosítás kezdete Dél-Itáliában, Szicíliában	Az etiópok ismét betörnek Egyiptomba és megalapítják a XXV. (etióp) dinasztiát (i. e. VIII. század vége)		A kimmerek behatolása Transzkaukáziába és Kisázsiába A kimmerek győzelme az urartuiak fölött (i. e. VIII. század 20-as évei)	Az asszírok (Judeával összefogva) leverik Izraelt és Damaskost (i. e. VIII. század 30-as évei) II. Šarrukînu uralkodása		I. e. 718—712 — felkelések a Cs'u, Lu — stb királyságokban

- e. 700

Hésiodos ógörög költő élete

A kisázsiai görög városok virágkora

A szkíták Kelet-Európában

A karthagói gyarmatosítás kezdete Hispaniában (i. e. VII. század)

A démos harcának fokozódása az arisztokrácia ellen a görög városállamokban. I. e. 658—623 — Kypselos tyrannisa Korinthosban

A görög gyarmatosítás kezdete a Fekete-tenger északi partvidékén

A rabszolgatartó társadalom megszilárdulása Etruriában

I. e. 621 — Drakón törvényei Athénben

Milétosi Thalés ógörög filozófus (i. e. VII—VI. század)

Az etruriai városok építésének kora (i. e. VII—VI. század)

A karthagóiak Hispaniában lerombolják Tartéssost (i. e. VII. század vége)

Észak-Egyiptomban kialakul a démotikus írás

I. e. 671 — az asszírok elfoglalják Egyiptomot

A XXVI. (saisi) dinasztia megalapítása (i. e. 663—610).

I. e. 661 — az asszírok végleg kiszorítják az etiópokat Egyiptomból

Egyiptom függetlenségének visszaállítása

A vaskor kezdete Egyiptomban (i. e. VII. század)

Az asszírok megostromolják Jeruzsálemet

I. e. 650 táján — a dél-arábiai Maᶜin állam bukása

I. e. 630 táján — a szkíták betörése Szíria és Palesztina területére

I. e. 622 — új törvények (Deuteronomion) bevezetése Judeában

A föníciaiák tengerjáró hajói megkerülik Afrikát (i. e. VII. század vége)

I. e. 714 — az asszírok döntően megverik az urartuiakat

A kimmerek betörései Kisázsiába

Urartu megerősödése II. Rusa uralkodása alatt (i. e. 690—680)

I. e. 675 táján — a kimmerek Urartuval szövetségben leverik Phrygiát

Lydiában megjelenik az első vert pénz (i. e. VII. század)

I. e. 654 táján a kimmerek elfoglalják Sardeist, Lydia fővárosát

A szkíták benyomulnak Kisázsiába (i. e. VII. század 50-es évei)

I. e. 689 — az asszírok lerombolják Babilon városát

I. e. 677 — az asszírok újra felépítik Babilon városát

Az osztálytársadalom kialakulásának kezdetei Belső-Ázsiában (i. e. VII—VI. század). A horezmi és baktriai államok kialakulása i. e. 673. táján

I. e. 673 táján a médek (szkíta támogatással) felkelnek Asszíria ellen

I. e. 671 — az asszírok meghódítják Egyiptomot. Aššurahiddin uralkodása

A méd királyság kialakulása

Az asszír birodalom hatalmának fénykora

I. e. 639 táján - az asszírok megdöntik az elámi államot

Nabûapaluṣur megalapítja az új-babiloni birodalmat. (i. e. 626—604)

I. e. 612 — a médek és babiloniaiak elfoglalják Ninivét és megdöntik az asszír birodalmat

I. e. 605 — a babiloniak és médek Kargamîšnél leverik az egyiptomi—asszír seregeket

Gazdasági és katonai közigazgatási reformok a C'i-birodalomban (i. e. VII. század első fele)

Kuan-Csung kínai filozófus élete (i. e. VII. század)

Az öt nagy kínai királyság (C'i, Cs'u, C'in, Ciu és Szung) uralma (i. e. VII—VI. század)

Időpont	Európa (Itália és Görögország kivételével)	Dél-Európa (Itália és Görögország)	Egyiptom és Etiópia	A Földközi-tenger medencéjének elő-ázsiai vidékei és Arábia	Kisázsia, Urartu és a Kaukázus vidéke	Mezopotámia, Asszíria	Észak- és Belső-Ázsia, Irán	Kelet- és Délkelet-Ázsia (Kína, India)
I. e. 600		I. e. 594 — Solón reformjai Athénben				I. e. 586—II. Nabûkudurriusur csapatai elfoglalják Jeruzsálemet		I. e. 594 — Lu-királyságban bevezetik a földadót
	A görög gyarmatosítás kezdete Hispaniában			I. e. 586 — a babiloniak elfoglalják Jeruzsálemet. A judeai királyság bukása	I. e. 590-es években Média végleg leveri Urartut			
		Az etruszk városszövetség virágkora (i. e. VI. század)						A kínai földművesek, kézművesek és kereskedők felkelései (i. e. VI. század első fele)
		I. e. 560—527 Peisistratos tyrannisa Athénben			I. e. 585. május 28. A Halys-folyó melletti csata és békekötés Lydia és Média között		I. e. 558—529 — II. Kyros perzsa király uralkodása	
							I. e. 553—550 — a perzsák felkelése a méd uralom ellen	I. e. 562—538 – a kínai közösségi földművelés átszervezésének kezdetei
							I. e. 550 — II. Kyros meghódítja Médiát	
			I. e. 547 — Lydia, Babilonia és Egyiptom szövetsége Perzsia ellen					
	A vaskor kezdete Észak-Európában						I. e. 546 — II. Kyros meghódítja Lydiát	I. e. 551—479 Konfucius életének hagyományos dátuma
		Spárta vezetése alatt megalakul a peloponnesosi szövetség	I. e. 525 — a perzsák elfoglalják Egyiptomot					
	I. e. 512 — I. Dareios sikertelen hadjárata a szkíták ellen					I. e. 538 — a perzsák elfoglalják Babilont		
		Ephesosi Hérakleitos ógörög filozófus					I. e. 525 — a perzsák meghódítják Egyiptomot	I. e. 537 — felkelés a Cseng-királyságban
		Kleisthenés reformjai Athénben					I. e. 522—486 — I. Dareios perzsa király uralkodása	Az észak-indiai Magadha állam megerősödése
		I. e. 510—509 — a köztársasági rend kialakulása Rómában					I. e. 512 — I. Dareios sikertelen hadjárata a szkíták ellen	

A LEGFONTOSABB IRODALOM ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE[1]

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI

Marx: A tőke. I—III. köt. Budapest 1961. Különösen az I. köt. 5., 11., 12., 14. és a III. köt. 20., 36. és 47. fejezetei.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953.

Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra 1953.

Marx: A brit uralom Indiában. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek: I. köt. Szikra 1949. 321—327. old.

Marx: Az indiai brit uralom jövendő eredményei. Lásd *Marx—Engels* Válogatott művek: I. köt. Szikra 1949. 328—334. old.

Marx: Lewis F. Morgan „The ancient society" c. könyvének áttekintése.

Marx levele Engelshez 1853. június 2. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 87—88. old.

Marx levele Engelshez. 1853. június 14. (Uo. 91—94. old.)

Marx válasza V. Zaszulicsnak. Első fogalmazvány 1881-ből. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 404—405. old.

Engels: „Anti-Dühring." Szikra 1950. Különösen a II. rész 2., 3. és 4. fejezetei.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek: II. köt. Szikra 1949. 166—323. old.

Engels: A munka szerepe a majom emberréválásában. (Uo. 74—86. old.)

Engels levele Marxhoz. 1853. június 6. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 88—89. old.

Lenin: Állam és forradalom. *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 409—528. old.

Lenin: Az államról. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 481—501. old.

Lenin: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 125—348. old.

Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra 1954.

Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról. Lásd *Sztálin:* A leninizmus kérdései. Szikra 1953. 640—671. o.

Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés. Lásd *Sztálin* Művei. 2. köt. Szikra 1949. 314—398. old.

Sztálin: Marxizmus és a nyelvtudomány kérdései. A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita). Szikra 1950. 223—248. old.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK A KÖTET EGÉSZÉHEZ

Általános jellegű irodalom

В. И. Авдиев: История Древнего Востока. Изд. 2, переработ. и доп. М. 1953. Библиогр. 684—735.

V. I. Avgyijev: Az ókori Kelet története. Budapest 1951. (Bibliográfia a 337—369. old.)

Всеобщая история архитектуры. Под общ. ред. Д. Е. Аркина, Н. Н. Брунова и др. Т. 1—2 (ч. 1). М. 1944—1949.

М. Я. Выгодский: Арифметика и алгебра в древнем мире. М.—Л. 1941.

И. Лурье, К. Ляпунова, М. Матье и др.: Очерки по истории техники Древнего Востока. Под ред. В. В. Струве. Л.—М. 1940. (АН СССР. Науч.-попул. серия.).

В. Недельский и *Ю. Францов:*. Миф о страдающем боге. М. 1934.

В. В. Струве: История Древнего Востока. Изд. 2. М. 1941. Библиогр., с. 460—464.

[1] A jegyzék elsősorban az orosz nyelven megjelent alapvető irodalmat sorolja fel, részint az egész kötethez, részint a kötet egyes fejezeteihez. A jegyzék az irodalom mellett utal a legfontosabb forráskiadványokra is.

В. В. Струве: Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческого общества Древнего Востока. М.—Л. 1934. (Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры. Вып. 77.)
В. В. Струве: Советское востоковедение и проблема общественного строя Древнего Востока. „Вестник Ленингр. ун-та." 1947. № 11, с. 233—242.
Б. А. Тураев: История Древнего Востока. Под ред. В. В. Струве и И. Л. Снегирёва. Т. 1—2. Л. 1936. Библиогр. к отд. главам.
Н. Д. Флиттнер: Искусство древнейших культур. Л. 1929. (История искусств всех времен и народов. Кн. 2.)
O. *Neugebauer:* Vorlesungen über Geschichte der antiken mathematischen Wissenschaften I. Vorgriechische Mathematik 1934.
Cambridge ancient history. 2. kiadás. 1—4. köt. Cambridge 1926—1928. Bibliográfia az egyes kötetekben: 1. 619—655., 2. 645—691., 3. 613—660., 4. 705—758. old.
V. G. Childe: New Light on the most Ancient East. L 1952.
R. Hamann: Geschichte der Kunst. 1. köt. Berlin 1955.
P. Jouguet—J. Vandier—G. Contenau: Les premières civilisations. Paris 1950.
G. Maspero: Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique. 1—3. köt. Paris 1895—1899. Rövidített orosz kiadása: M. 1911. Magyarul: A Kelet ókori népeinek története. (G. Maspero műve alapján átdolgozta Fogarassy Albert. Bp.)
Ed. Meyer: Geschichte des Altertums. 1—3. köt. Berlin 1925—1937.
A. Moret: Histoire de l'Orient. 1—2. köt. Paris 1936. (Histoire générale, I. köt. G. Glotz kiadásában.)
H. Schäfer—W. Andrae: Die Kunst des Alten Orients. Berlin 1925. (Propyläen Kunstgeschichte. II. köt.)

Források

Атлас по истории культуры и искусства Древнего Востока. М.—Л. 1940 (Гос. Эрмитаж.)
И. Л. Снегирёв: Древний Восток. Атлас по древней истории Египта, Передней Азии, Индии и Китая. Под ред. В. В. Струве. Л. 1937.
Хрестоматия по истории древнего мира. Т. 1. Древний Восток. Сост. И. С. Кацнельсон и Д. Г. Редер. Под ред. В. В. Струве. М. 1950.
Геродот: История в девяти книгах. Пер., предисл. и указатель Ф. Г. Мищенко. Изд. 2, испр. и доп. Т. 1—2. 1888.
Страбон: География в семнадцати книгах. Пер., предисл. и указатель Ф. Г. Мищенко. М. 1879.
J. B. Pritchard: (ed.) Ancient Near Eastern texts relating to the Old Testament. Princeton 1950. (2. javított és bővített kiadás. Princeton 1955.)— The Ancient Near East in pictures relating to the Old Testament. New Haven 1954.

Segédkönyvek

Paulys: Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Neue bearb. Begonnen von G. Wissowa... Reih. 1. Hlbd. 1—44. Reihe 2. Hlbd. 1—14. Suppl. Bd. 1—7 Stuttgart 1894—1955 (még nincs befejezve).
Reallexikon der Vorgeschichte. Hrsg. von M. Ebert. 1—15. köt. Berlin 1924—1932.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK AZ ŐSKÖZÖSSÉGI TÁRSADALOM TÖRTÉNETÉHEZ

Az I. rész I—III. fejezetéhez; a II. rész VIII. fejezetéhez; a III. rész XVIII. fejezetéhez; a IV. rész XXVII. fejezetének 1. szakaszához

Általános jellegű irodalom

А. В. Арциховский: Основы археологии. М. 1954. Библиогр., с. 259—275.
В. В. Бунак, М. Ф. Нестурх и Я. Я. Рогинский: Антропология. М.—Л. 1941.
В. А. Городцов: Археология. Т. 1. Каменный период. М. 1923.
Г. Ф. Дебец: Палеоантропология СССР. М.—Л. 1948. (АН СССР. Труды Ин-та этнографии. Нов. серия. Т. 4.)
М. О. Косвен: Очерки истории первобытной культуры. М. 1953. (АН СССР. Науч.-попул. серия.)
Г. И. Лазуков: Основные этапы развития флоры, фауны и человека в четвертичном периоде. Под ред. В. П. Гричука. М. 1954. (Материалы по палеогеографии четвертичного периода.)
А. Л. Монгайт: Археология в СССР. М. 1955.
Материалы по четвертичному периоду СССР. Вып. 2. М.—Л. 1950.
Происхождение человека и древнее расселение человечества. М. 1951. (АН СССР. Труды Ин-та этнографии. Нов. серия. Т. 16.)
В. И. Равдоникас: История первобытного общества. Ч. 1—2. Л. 1939—1947.
Л. Я. Штернберг: Первобытная религия в свете этнографии. Исследования, статьи, лекции. Л. 1936.
J. G. Clark: Prehistoric Europe. The Economic Basis. London 1952.
Г. Люке: Религия ископаемого человека. Сокращ. пер. с предисл. и прим. А. Рановича. М. 1930.
L. H. Morgan: The Ancient Society, or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism, to

civilization. London 1877. Oroszra fordította M. O. Koszven Engels „A család őstörténete" (Bachofen, Mac Lennan, Morgan c. tanulmányával együtt), 2. kiadás, L. 1935. (Magyarul: *Morgan:* Az ősi társadalom. Gondolat 1961.)

H. Obermaier: Der Mensch der Vorzeit. Berlin 1912. Orosz kiadása P. J. Schmidt, D. N. Anucsin előszavával. Szpvár 1913.

E. B. Tylor: Researches into the early history of mankind and the development of civilization. London 1865. Oroszra fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta V. K. Nyikolszkij. M. 1939.

J. Frazer: The golden bough. Orosz kiadása, V. K. Nyikolszkij bevezető tanulmányával. M. 1931.

V. G. Childe: Progress and archaeology. London 1945. Oroszra fordította: M. B. Grakova-Szviridova, bevezetővel ellátta: A. B. Arcihovszkij. M. 1949.

V. G. Childe: The dawn of European Civilization. 4. kiadás. London 1947. Az orosz fordításhoz bevezető tanulmányt írt A. L. Mongajt. M. 1952.

Ch. Hainchelin: Les origines de la religion. Paris 1950. Az orosz fordítás elé bevezető tanulmányt írt V. K. Nyikolszkij. M. 1954.

M. Boule: Les hommes fossiles. Eléments da paléontologie humaine. 4. kiadás. Paris 1952.

J. G. Clark: From savagery to civilization. London 1946. (Past and present. Studies in the history of civilization. 1. köt.)

J. Déchelette: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. 1—4. köt. Paris 1920—1927.

Az I—III. fejezethez

AZ EMBERI TÁRSADALOM KELETKEZÉSE AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND KORA

PALEOLIT

П. И. Борисковский: Палеолит Украины. Ист.-археол. очерки. М.—Л. 1953. (Материалы и исследования по археологии СССР. № 40.)

М. В. Воеводский: Ранний палеолит Русской равнины. „Ученые записки (Моск. гос. ун-та)". 1948. Вып. 115. Труды Музея антропологии, с. 127—168.

М. М. Герасимов: Раскопки палеолитической стоянки в с. Мальте. В кн.: Палеолит СССР. Материалы по истории дородового общества. М.—Л. 1935, с. 78—124. (Изв. гос. Акад. истории материальной культуры. Вып. 118.)

П. П. Ефименко: Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Изд. 3, перераб. и доп. Киев 1953.

[1] A Mezolit és neolit c. fejezethez is.

[2] A VIII. és a XVIII. fejezethez is.

С. Н. Замятнин: Раскопки у с. Гагарина. В кн.: Палеолит СССР. Материалы по истории дородового общества. М.—Л. 1935, с. 26—77. (Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры. Вып. 118.)

А. П. Окладников: Некоторые вопросы изучения верхнего палеолита СССР в свете новейших исследований. — „Советская археология." 1954. Вып. 21, с. 5—29.

М. З. Паничкина: Палеолит Армении. Л. 1950. (Гос. Эрмитаж.) Библиогр., с. 105—108.

Тешик—Таш. Палеолитический человек. Под ред. М. А. Гремяцкого и М. Ф. Нестурх. М. 1949. (Моск. гос. ун-т.)

H. F. Osborn: Man rises to Parnassus. Critical Epochs in the Prehistory of Man. Princeton 1927.

S. A. Dange: India from primitive communism to slavery. Bombay 1951. Az orosz fordítást szerkesztette B. N. Visnyevszkij. M. 1924.

Kia Lang-po: A pekingi Sinanthropus. 4. kiad. Sanghaj 1953. (kínaiul).

H. G. Bandi: Die Schweiz zur Renntierzeit. Kulturgeschichte der Renntierjäger am Ende des Eiszeit. Frauenfeld 1947.

H. Breuil—R. Lantier: Les hommes de la pierre ancienne. (Paleolithique et mesolithique.) Paris 1951. (Bibl. scientifique).[1]

V. G. Childe: Prehistoric migrations in Europe. Oslo—Leipzig—Paris—London—Cambridge, Mass. 1950.

H. Kühn: Kunst und Kultur der Vorzeit Europas. 1. köt. Das Paläolithikum. Berlin—Leipzig 1929.

L. S. B. Leakey: Stone age Africa. An outline of prehistory in Africa. London 1936.

K. MacGowan: Early man in the New World. London—New York 1950.

F. Windeles: Lascaux. „Chapelle Sixtine" de la préhistoire. Montignac—sur-Vézère 1948.

MEZOLIT ÉS NEOLIT

А. Я. Брюсов: Очерки по истории племён европейской части СССР в неолитическую эпоху. М. 1952.[2]

А. П. Окладников: Неолит и бронзовый век Прибайкалья. Ист.-археол. исследование. Ч. 1—2. М.—Л. 1950. (Материалы и исследования по археологии СССР. № 18.)

М. Е. Фосс: Древнейшая история севера европейской части СССР. М. 1952. (Материалы и исследования по археологии СССР. № 29.)

E. J. Baumgärtel: The culture of prehistoric Egypt. London 1947.

J. G. Clark: The Mesolithic settlement of Northern Europe. A study of the food-gathering peoples of Northern Europe during the early post-glacial period. Cambridge 1926.

D. A. Garrod: The stone age of Mount Carmel. Excavations at the Wady el-Mughara. 1. köt. Oxford 1937.

A VIII. fejezethez

AZ EURÓPAI ÉS ÁZSIAI TÖRZSEK A FEJLETT NEOLIT ÉS A FÉMKORBA VALÓ ÁTMENET KORÁBAN

A XVIII. fejezethez

AZ EURÓPAI ÉS AZ ÁZSIAI TÖRZSEK AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN

С. В. Киселёв: Археологический очерк (Китая). В кн.: Китай. М. 1954, с. 99—104.

С. В. Киселёв: Древняя история Южной Сибири. Изд. 2. М. 1951.

С. В. Киселёв: Монголия в древности. — „Изв. АН СССР. Серия истории и философии". 1947. Т. 4. № 4, с. 355—372.

О. А. Кривцова-Гракова: Хронология памятников фатьяновской культуры. — „Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры АН СССР". 1947. вып. 16, с. 22—33.

А. П. Круглов и *Г. В. Подгаецкий*: Родовое общество степей Восточной Европы. М.—Л. 1935. (Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры. Вып. 119.)

Б. А. Куфтин: Археологические раскопки в Триалети. Т. 1. Опыт периодизации памятников. Тбилиси 1941.

J. Neustupny: Pravěke dějiny Lužice. Praha 1946.

А. П. Окладников: Неолит и бронзовый век Прибайкалья. Т. 3. М.—Л. 1955. (Материалы и исследования по археологии СССР. № 43.)

А. П. Окладников: Прошлое Якутии до присоединения к Русскому государству. Якутск 1949. (История Якутии. Под ред. С. В. Бахрушина. Т. 1.)

Т. С. Пассек: Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). М.—Л. 1949. (Материалы и исследования по археологии СССР. № 10.)

Б. Б. Пиотровский: Археология Закавказья с древнейших времён до 1 тысячелетия до н. э. Курс лекций. Л. 1949. (Ленингр. гос. ун-т.)

С. П. Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л. 1948.

П. Н. Третьяков: Восточнославянские племена. Изд. 2, переработ. и расшир. М. 1953.

P'ei Wen-Csung: Kína történelemelőtti korának kutatása. Sanghaj 1948. (kínaiul).

P. Bosch-Gimpera: La formacion de los pueblos de Espana. Mexico 1945.[1]

V. G. Childe: The Danube in prehistory. London 1939.

J. Kostrzewsky: Od mezolitu do okresu wedrówek ludow. Prehistoria ziem Polskich. Krakow 1948.

A. M. Tallgren: La Pontide préscythique. Helsinki 1926. (Eurasia septentrionalis antiqua. 2.)

[1] A XXVII. fejezet első szakaszához is.

A XXVII. fejezet 1. szakaszához

A KORAI VASKOR EURÓPÁBAN (AZ I. E. X—VI. SZÁZAD)

Ю. В. Готье: Железный век в Восточной Европе. М.—Л. 1930.

А. В. Мишулин: Античная Испания до установления римской провинциальной системы в 197 г. до н. э. М. 1952. (АН СССР. Ин-т истории.)

M. Hoernes: Urgeschichte der bildender Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Christi. 3. kiad. Wien 1925.

L. Niederle: Rukovet slovanské archeologie. Praha 1955.

V. Pârvan: Dacia. An outline of the early civilization of the Carpato-Danubian countries. Cambridge 1928.

A. Rieth—J. M. Gilles: Die Eisentechnik der Hallstattzeit. Leipzig 1942.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM TÖRTÉNETÉHEZ AZ I. E. VI. SZÁZADIG

A II. rész IV—VII. fejezeteihez; a III. rész IX—XVII. fejezeteihez; a IV. rész XIX—XXIX. fejezeteihez

1. AZ ÓKORI EGYIPTOM TÖRTÉNETE

A II. rész IV. és V. fejezetéhez; a III. rész IX. és XIX. fejezetéhez; a IV. rész XXIII. fejezetéhez

Általános jellegű irodalom

В. И. Авдиев: Военная история древнего Египта. Т. 1. Возникновение и развитие завоевательной политики до эпохи крупных войн XVI—XV вв. до н. э. М. 1948.

П. В. Ернштедт: Египетские заимствования в греческом языке. М.—Л. 1953.

И. М. Лурье: Горное дело в древнем Египте. — „Труды Ин-та истории науки и техники." 1934. Серия 1. Вып. 3, с. 105—138, карта.

М. Э. Матье: Из истории семьи и рода в древнем Египте. — „Вестник древней истории". 1954. № 3, с. 45—75.

Д. Г. Редер: Попытки акклиматизации чужеземных культурных растений в древнем Египте. — „Ученые

записки (Моск. обл. пед. ин-та)". 1950. Т. 14. Кафедра истории древнего мира. Вып. 1, с. 91—116.
И. Л. Снегирёв и *Ю. П. Францов;* Древний Египет. Ист. очерк. Л. 1938.
В. В. Струве: Манефон и его время. — „Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР". 1928. Т. 3. Вып. 1, с. 109—185; 1930. Т. 4. Вып. 2, с. 158—248.
В. В. Струве: Подлинный Манефоновский список царей Египта и хронология Нового царства. — „Ученые записки Ленингр. ун-та". 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 63—81.
В. В. Струве: Хронология Манефона и периоды Сотиса. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. Сборник статей Ин-та истории АН СССР. Под ред. А. С. Орлова. М.—Л. 1937, с. 19—66.
Б. А. Тураев: Древний Египет. Пг. 1922.
Н. А. Шолпо: Ирригация в древнем Египте. — „Ученые записки (Ленингр. гос. ун-та)". 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 82—100.
Н. А. Шолпо: Ткачество в древнем Египте. — „Труды Ин-та истории науки и техники". 1935. Серия 1. Вып. 5, с. 251—268.
J. H. Breasted: A History of Egypt from the Earliest times to the Persian Conquist. London 1906. Orosz kiadása: M. 1915.
Bakir abd-el Mohsen. Slavery in pharaonic Egypt. Le Caire 1952. (Suppl. aux „Annales du service des antiquités de l'Égypte", № 18.)
J. F. Champollion: Az egyiptomi hieroglif-ábécéről. Fordította: I. G. Livsic, szerkesztette: V. V. Sztruve. L. 1950.
E. Drioton—J. Vandier: L'Égypte. Paris 1952. (Les peuples de l'Orient Méditerranéen. 2. köt. Clio ½.)
A. Erman—H. Ranke: Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum. Tübingen 1923.
H. A. Kees: Aegypten. München 1933. (Kulturgeschichte des Alten Orients. Abschnitt 1.)
A. Lucas: Ancient Egyptian materials and industries. 3. kiadás. London 1948.
A. Moret: L'Égypte pharaonique. Paris 1932. (Histoire de la nation égyptienne. 2. köt.)
E. Seidl: Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches. 2. kiadás. New York 1951. (Aegyptologische Forschungen. Hrsg. von A. Scharff. 10. köt.)

Irodalom a művelődés- és vallástörténethez

Tudomány

Г. П. Боев: Вычисления поверхностей и объемов тел вращения у древних египтян. — „Вестник древней истории". 1950. № 3, с. 196—201.
И. Н. Веселовский: Египетская наука и Греция. Из истории древней математики и астрономии. — „Труды И-та истории естествознания АН СССР". 1948. Т. 2, с. 426—498.

Vallás

И. М. Болков: Древнеегипетский бог Себек. Пг. 1917. (Записки ист.-филол. фак-та Петрогр. ун-та. Ч. 140.)
М. Э. Матье: Мифы древнего Египта. Л. 1940. (Гос. Эрмитаж.)
Б. А. Тураев: Бог Тот. Опыт исследования в области истории древнеегипетской культуры. Лейпциг 1898.
Ю. П. Францов: Фетишизм и проблема происхождения религии. М. 1940.
Ю. П. Францов: К эволюции древнеегипетских представлений о земле. (Лейденский демотический папирус 1, 384, IX, 22—23.) — „Вестник древней истории". 1940. № 1, с. 46—51.
H. Bonnet: Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin 1952.[1]
A. Erman: Die Religion der Ägypter. 3. kiadás, Berlin 1934.
J. Vandier: La religion égyptienne. Paris 1949.

Irodalom

М. Э. Матье: Что читали древние египтяне 4000 лет тому назад. Изд. 2. Л. 1936.
Б. А. Тураев: Египетская литература. Т. 1. Исторический очерк древнеегипетской литературы. М. 1920.
A. Erman: Die Literatur der Aegypter. Leipzig. 1923.
G. Lefebvre: Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique. (Trad. avec introd., notices et comment.) Paris 1949.
G. Roeder: Altaegyptische Erzählungen und Märchen. Jena 1927. (Die Märchen der Weltliteratur.)

Művészet

М. Э. Матье: Роль личности и художника в искусстве древнего Египта. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)". 1947. Т. 4, с. 5—99.
В. В. Павлов: Очерки по искусству древнего Египта. М. 1936.
В. В. Павлов: Скульптурный портрет в древнем Египте. М. 1937.
E. Drioton. Art égyptien. Paris 1950.

Források

W. S. Golénischeff: Les papyrus hiératiques n. 1115, 1116A et 1116B de L'Ermitage Imperial. SPb. 1913.
Б. А. Тураев: Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях. — „Записки Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва". 1899. Т. 11., с. 115—164; 1899—

[1] A 702. oldalon található „Bibliográfia, segédkönyvek" c. fejezethez is.

1900. T. 12, c. 179—217; 1902—1903. T. 15, c. 81—100.
J. H. Breasted: Ancient records of Egypt. Historical documents from the earliest times to the Persian conquest. 3. kiad. 1—5. köt., Chicago 1927.
A. H. Gardiner: Ancient Egyptian onomastica. 1—3. köt., Oxford 1947.
C. R. Lepsins: Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien. 12. köt. és táblák. Berlin 1849—1959, folytatása további öt kötetben. L. Borchardt közreműködésével kiadta E. Naville, feldolgozta K. Sethe. Leipzig 1897—1913.
W. Wreszinski: Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte. 1—3. köt. Leipzig 1923—1940.

Bibliográfiák, segédkönyvek

J. M. Janssen: Annual egyptological bibliography. Leiden 1948.
D. Porter—R. L. B. Moss: Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs and paintings. 1—7. köt. Oxford 1927—1951.
I. A. Pratt: Ancient Egypt. Sources of information in the New York public library. (1—2. köt.) New York 1925—1942.

A IV. fejezethez

EGYIPTOM A LEGRÉGIBB IDŐKBEN

Az V. fejezethez

EGYIPTOM AZ ÓBIRODALOM KORÁBAN

Történeti, művelődés- és vallástörténeti irodalom

М. А. Коростовцев: Из истории V. династии в древнем Египте. — „Вестник древней истории". 1941. № 1, с. 31—44.
М. Э. Матье: Тексты пирамид — заупокойный ритуал. — „Вестник древней истории". 1947. № 4, с. 30—56.
Ю. Я. Перепёлкин: Меновые отношения в староегипетском обществе. — „Советское востоковедение". 1949. Т. 6, с. 302—311.
Н. М. Постовская: Начальная стадия развития государственного аппарата в древнем Египте. (По данным источников, современных Архаическому периоду.) — „Вестник древней истории". 1947. № 1, с. 233—249.
Е. В. Черезов: К вопросу о поземельных отношениях в Египте эпохи Древнего царства. — „Вестник древней истории". 1949. № 3, с. 63—68.
T. Pirenne: Histoire des institutions et du droit privé de l'aucienne Égypte. 1—3. köt. Bruxelles 1932—1935.
A. I. Harary: Contribution á l'étude de la procedure judiciaire dans l'Ancient empire égyptien. Le Caire 1950.
P. Montet: Les scénes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'Ancien empire. Strassbourg 1925. (Fac. des lettres de l'Univ. de Strassbourg. Publ. fasc. 24.)
K. Sethe: Urgeschichte und älteste Religion der Aegypter. Leipzig 1930. (Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Abhandl. für die Kunde des Morgenlandes. 18/4. köt.)

Források

А. Л. Коцейовский: Тексты пирамид. Т. 1. Одесса 1917. (Записки Новоросс. ун-та. Ист.-филол. фак-т. 1918. Т. 14.)
И. М. Лурье: Иммунитетные грамоты Древнего царства. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)". 1931. Т. 1, с. 93—139.
L. Borchardt: Das Grabdenkmal des Königs S'ahure. 1—2. köt. Leipzig 1910—1913. (Wiss. Veröff. der Deutschen Orient-Gesellschaft 14. és 26. füzet.)
N. G. Davies: The rock tombs of Deir el-Gabrawi. 1—2. köt. London 1902. (Egypt exploration fund. Archaeological survey of Egypt. Memoir 11—12. sz.)
N. G. Davies: The rock tomb of Sheikh Said. London 1901. (Uo. 10. sz.)
S. Hassan: Excavations at Gîza. 1—7. köt. Cairo 1929—1953. —
U. Hölscher: Das Grabdenkmal des Königs Chefren. Leipzig 1912. (Veröff. der E. von Sieglin expedition in Aegypten. 1. köt.)
H. Junker: Gîza. Bericht über die von der Akad. der Wissenschaften in Wien unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza. 1—11. köt. Wien—Leipzig 1929—1953.
S. A. B. Mercer: The pyramid texts in translation and commentary. 1—4. köt. New York 1952.
A. Rowe: Short report on excavations of the Institute of archaeology, Liverpool at Athribis (Tell Atrîb). — „Annales du Service des antiquités de l'Égypte." 1938/38. köt., 523—532. old.
K. Sethe: Die altägyptischen Pyramidentexte. 1—4. köt. Leipzig 1908—1922. Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten. 1—4. köt. Glückstadt 1936—1939.
K. Sethe: Urkunden des Alten Reiches. 1. köt. 1—4. füzet. Leipzig 1932—1933. (Urkunden des aegyptischen Altertums. Abt. I., Hf. 1—4.)
J. Vandier: Manuel d'archéologie égyptienne. 1—2. köt. Paris 1952—1954.

A IX. fejezethez

EGYIPTOM A KÖZÉPBIRODALOM KORÁBAN

Történeti irodalom

Р. И. Рубинштейн: Внутренняя политика Египта в эпоху Среднего Царства. — „Вестник древней истории." 1948. № 4, с. 177—187.

W. F. Edgerton: Chronology of the twelfth dynasty. —„Journ. of Near Eastern studies" 1/1942 3. sz. 307—315. old.
P. Montet: Le drame d'Avaris. Essai sur la pénétration des Sémites en Égypte. Paris 1940.
T. Säve-Söderbergh: The Hyksos rule in Egypt.—„Journ. of Egyptian archaeology". 37. (1951) 53—71. old.
H. E. Winlock: The rise and fall of the Middle Kingdom in Thebes. New York 1947.

Művelődéstörténeti irodalom

Tudomány

В. В. Бабынин: Математика у древних Египтян. (По папирусу Ринда.) М. 1882.
W. W. Struwe: (ed.) Mathematischer Papyrus des Staatlichen Museums der schönen Künste in Moskau, hrsg. und komment. von W. W. Struve. Berlin 1930.
B. A. Turayeff: The volume of the truncated pyramid in Egyptian mathematics.—Ancient Egypt. 1917. 100—102. old.

Irodalom és művészet

W. S. Golénischeff: Le conte du naufragé transcrit et publié. Le Caire 1912. (Inst. français d'archéologie orientale. Bibl. d'étude. II.)
И. М. Лурье: Беседа разочарованного со своим духом. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)". 1939. Т. 1, с. 141—153.
М. Э. Матье: Искусство Среднего царства. Л. 1941. (Гос. Эрмитаж. История искусства Древнего Востока. Т. 1. Древний Египет. Вып. 2.)
В. В. Струве: Папирус № 1116 rectó и пророческая литература древнего Египта. — „Записки Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва". 1922. Т. 26, с. 209—227.
Б. А. Тураев: Рассказ египтянина Синухета и образцы египетских документальных автобиографий. М. 1915. (Культ.-ист. памятники Древнего Востока. Вып. 3.)
Ю. П. Францов: Змеиный остров в древнеегипетской сказке. — „Изв. АН СССР. Отд-ние гуманитарных наук". 1929. № 10, с. 817—838.

Források

W. S. Golénischeff: Le conte du naufragé transcrit et publié. Le Caire 1912. (Inst français d'archéologie orientale. Bibl. d'étude. II.)
Речение Ипувера: Лейденский папирус № 344. Социальный переворот в Египте в конце Среднего царства. Вводная статья В. В. Струве. М.—Л. 1935.
Р. И. Рубинштейн: Поучение гераклеопольского царя своему сыну (Эрмитажный папирус № 1116A). — „Вестник древней истории". 1950. № 2, с. 122—133.
W. W. Struwe: (ed.). Mathematischer Papyrus des Staatlichen Museums der schönen Künste in Moskau, hrsg. und komment. von W. W. Struwe. Berlin 1930.
R. Anthes: Die Felseninschriften von Hatnub. Leipzig 1928. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens. Bd 9.)
F. L. Griffith: The Petrie papyri. Hieratic papyri from Kahun and Gurob (principally of the Middle kingdom). 1—2. London 1898.
E. H. Naville: The XI-th dynasty temple of Deir el-Bahary. 1—3. London 1907—1913. (Egypt exploration fund. Archaeological survey of Egypt. Memoir 28., 30., 32. szám.)
P. E. Newberry: Beni-Hassan. I—IV. London 1893—1900. (Egypt Exploration fund. Archaeological survey of Egypt. Memoir 1—2., 5., 7. szám.)
K. Sethe: Historisch-biographische Urkunden des Mittleren. Reichs. Leipzig 1935. (Urkunden des aegyptischen Altertums. 7/1.)
H. E. Winlock: Excavations at Deir el-Bahri. 1911—1931. New York 1942.

A XII. fejezethez

EGYIPTOM AZ ÚJBIRODALOM KORÁBAN

Történeti irodalom

И. М. Лурье: Забастовка ремесленников фиванского некрополя во времена Рамзеса III. — „Вестник древней истории". 1951. № 1, с. 221—232.
И. М. Лурье: Немху в Египте Нового царства. — „Вестник древней истории". 1953. № 4, с. 9—18.
И. М. Лурье: Рабы — держатели храмовой земли (по материалам Нового царства). — „Вестник древней истории". 1955. № 1, с. 16—26.
И. М. Лурье: Юридические документы по социально-экономической истории Египта в период Нового царства. — „Вестник древней истории". 1952. № 1, с. 209—280.
Д. Г. Редер: Рабы и поданные египетских храмов в XII в. до н. э. по статистическим данным большого папируса Гаррис. — „Ученые записки (Моск. обл. пед. ин-та)". 1940. Т. 2, с. 100—143.
В. В. Струве: Наблюдения над большим папирусом Harris. — „Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Рос. Акад. наук". 1925. Т. 1, с. 435—454.
Н. Д. Флиттнер: Стекольно-керамические мастерские Тель-Амарны. — „Ежегодник Рос. ин-та истории искусства". 1921. Т. 1. Вып. 2, с. 135—164.
H. Kees: Das Priestertum im ägyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Spätzeit. Leiden—Köln 1953. (Probleme der Aegyptologie.)[1]

[1] A XXIII. fejezet 1., 3. és 4. szakaszához is.

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

Tudomány

И. М. Лурье: Древнеегипетские солнечные часы в собраниях СССР. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)". 1947. Т. 4, с. 101—106.

Ю. Я. Перепелкин: К вопросу о возникновении энциклопедии на Древнем Востоке. — „Труды Ин-та книги, документа и письма". 1932. Т. 2, с. 1—3.

Н. А. Шолпо: Два фрагмента египетских водяных часов. — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)". 1939. Т. 1, с. 155—170.

Vallás

И. М. Лурье: Эрмитажный папирус 1114 и социальные идеи, воплощенные в „ушебти". — „Вестник древней истории". 1949. № 4, с. 123—132.

И. Г. Франк-Каменецкий: Памятники египетской религии в фиванский период. Вып. 1—2. М. 1917—1918. (Культ.-ист. памятники Древнего Востока. Вып. 5—6.)

E. A. W. Budge: The Book of the Dead. An English transl. of the chapters, hymns etc. of the Theban recension, with introd., notes etc. 2. kiadás. New York 1951.

Irodalom és művészet

Древнеегипетская повесть о двух братьях. Пер. и коммент. В. М. Викентьева. М. 1917. (Культ.-ист. памятники Древнего Востока. Под общ.-ред. Б. А. Тураева. Вып. 4.)

М. Э. Матье: Искусство Нового царства XVI—XV веков до н. э. Л. 1947. (Гос. Эрмитаж. История искусств Древнего Востока. Т. 1. Древний Египет. Вып. 3.)

М. Э. Матье: О периодизации истории амарнского искусства. — „Вестник древней истории". 1953. № 3, с. 212—223.

Források

М. А. Коростовцев: Декрет Сети 1 в Наури. В кн.: Исторический архив (Ин-та истории) АН СССР. Т. 2. М.—Л. 1939, с. 239—287.

В. В. Струве: Эрмитажная стела Харемхеба. — „Ежегодник Рос. ин-та истории искусств". 1921. Т. 1. Вып. 2, с. 89—109.

H. Carter—A. G. Mace: The Tomb of Tut-Ankh-Amen. 1—3. London 1923—1932. Oroszra fordította: A. G. Gomfeld. M—L. 1927.

J. Černý: Late Ramesside letters. Bruxelles 1939. (Bibl. Aegyptiaca. 9.)

N. de G. Davies: The rock tomb of El-Amarna. Pt. 1—6. London 1903—1908. (Egypt exploration fund. Archeological survey of Egypt. Memoir 13—18. szám.)

N. de G. Davies: The tomb of Rekh-mi-re at Thebes. 1—2. köt. New York 1943.

W. F. Edgerton—J. A. Wilson: Historical records of Ramses III. The texts in Medinet Habu. Transl. with explan. notes. 1—2. köt. Chicago 1936.

W. Erichsen: Papyrus Harris. I. Text. Bruxelles 1933. (Bibl. Aegyptiaca. 5.)

A. Gardiner: Late-Egyptian miscellanies. Bruxelles 1937. (Bibl. Aegyptiaca. 7.)

A. H. Gardiner: The Wilbour papyrus. Ed. with comment., transl. and index. 1—4. köt. New York 1941—1952.

A. H. Gardiner: Ramesside administrative documents. London 1948.

H. Grapow: Studien zu den Annalen Thutmosis des dritten und zu ihnen verwandten historischen Berichten des Neuen Reiches. Berlin 1949. (Abhandl. der Deutschen Akad. der Wissenschaften zu Berlin. Philosophist. Klasse, 1947/II.)

U. Hölscher: The excavation of Medinet Habu. I—IV. Chicago 1934—1951. (Univ. of Chicago. Oriental inst. publ. 21., 41., 54. és 55. köt.)

T. E. Peet—C. L. Woolley—J. D. S. Pendlebury: The city of Akhenaten. The excavations at Tell el-Amarna during the 1921—1922, 1926—1927 and 1931—1936. 1—3. köt. London 1923—1951.

M. Sandman: Texts from the time of Akhenaten. Bruxelles 1938. (Bibl. Aegyptiaca. 8.)

K. Sethe: Urkunden der 18. Dynastie. I—IV. köt. Leipzig 1905—1909. (Urkunden des aegyptischen Altertumskunde. IV/1—16. füzet.)

A XXIII. fejezet 1., 3. és 4. szakaszához

EGYIPTOM AZ I. E. XI—VI. SZÁZADBAN

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

В. И. Евгенова: О меновых отношениях ливийского времени в древнем Египте. — „Ученые записки (Ленингр. гос. ун-та)". 1941. № 78. Серия ист. наук. Вып. 9, с. 3—21.

И. М. Лурье: Древнеегипетская плита с дарственной на землю. — „Эпиграфика Востока". 1951. Т. 5, с. 95—112.

В. В. Струве: Списки Манефона царей позднего Египта. В кн.: Язык и мышление. Т. 5. М.—Л. 1935., с. 103—123.

Ю. П. Францов: Древнеегипетские сказки о верховных жрецах. В кн.: Советский фольклор. Т. 2—3. М.—Л. 1936, с. 159—231.

Ю. П. Францов: Легенда о Бокхорисе у Геродота. В кн.: Язык и литература. Т. 2. Вып. 2. Л. 1927, с. 27—43.

F. K. Kienitz: Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende. Berlin 1953.

—L. V. V. Sztruve recenzióját: »Вестник Древней истории«. 1954. №, с. 108—111.

W. Spiegelberg: Der Sagenkreis des Königs Petubastis. Nach dem Strassburger Demotischen Papyrus sowie den Wiener und Pariser Brüchstücken herausgegeben. Leipzig 1910. (Demotische Studien. 3.)

Források

В. С. Голенищев: Гиератический папирус о путешествии Унуамона в Финикию. В кн.: Сборник в честь бар. В. Р. Розена. 1897, с. 45—52.

Б. А. Тураев: Несколько египетских надписей. СПб. 1912.

Б. А. Тураев: Papyrus Prachov. Собрания Б. А. Тураева. Фототип. воспроизведение с предисл. Б. А. Тураева. Л. 1927. (Гос. Акад. истории материальной культуры.)

A. Fakhry: The Oasis of Siwa. Kairo 1950.

P. Montet: Tanis. Douze années de fouilles. Paris 1942.

H. Schäfer: Urkunden der älteren Aethiopenkönige. Leipzig 1905 (Urkunden des ägyptischen Altertums. 3).[1]

A XXIII. fejezet 2. szakaszához

AZ ÓKORI ETIÓPIA

Történeti irodalom és források

И. С. Кацнельсон: Нубийское государство. — „Доклады и сообщения Ист. фак-та (Моск. ун-та)". 1948. Вып. 8, с. 73—81.

И. С. Кацнельсон: Проблемы исторического развития древнейшей Нубии. — „Вестник древней истории". 1948. № 2, с. 183—197.

G. A. Reisner: Excavations at Kerma. 1—2. köt. Cambridge, Mass. 1923. (Harvard African studies, 5—6. köt.)

T. Säve-Söderbergh: Aegypten und Nubien. Ein Beitrag zur altägyptischen Aussenpolitik. Lund 1941.

Рец.: И. С. Кацнельсон. — „Вестник древней истории" 1948. № 1, с. 130—133.

2. ELŐ-ÁZSIA NÉPEINEK TÖRTÉNETE

A II. rész VI—VII. fejezetéhez; a III. rész X—XI., XIII—XIV. fejezetéhez, valamint a IV. rész XIX—XXI., XXIII—XXIV. fejezetéhez

Általános irodalom és források

И. М. Дьяконов: О языках древней Передней Азии. — „Вопросы языкознания". 1954. № 5, с. 43—64.

Н. М. Никольский: Община в древнем Двуречье. — „Вестник древней истории." 1938. № 4, с. 72—98.

[1] A XXIII. fejezet 2. szakaszához is.

Д. Г. Редер: Военная демократия в странах Древнего Востока. — „Ученые записки (Моск. обл. пед. ин-та)". 1950. Т. 14. Кафедра истории древнего мира. Вып. 1, с. 117—127.

G. Contenau: Manuel d'archéologie orientale depuis les origines jusqu'á l'époque d'Alexandre. 1—4. köt. Paris 1927—1947.

B. Meissner: Babylonien und Assyrien. 1—2. köt. Heidelberg 1920—1925. (Kulturgeschichtliche Bibl. Reihe 1. Ethnologische Bibl. 3—4.)

A. Parrot: Archéologie mésopotamienne. 1—2. köt. Paris 1946—1953. (Az 1. köt. 517—522. és a 2. köt. 447—452. old.)

Reallexikon der Assyriologie. Hrsg. von E. Ebeling und B. Meissner. 1—2. köt.: Berlin—Leipzig 1928—1938.

C. F. A. Schaeffer: Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale. London 1948.

E. A. Speiser: Mesopotamian origins. The basic population of the Near East. Philadelphia—London 1930. Bibliogr., a 178—190. old.

W. Speiser: Vorderasiatische Kunst. Berlin 1952.

Bibliográfiák

Az elő-ázsiai országok történetével foglalkozó évenkénti bibliográfiák megtalálhatók a római „Orientalia" c. folyóiratban.

A VI. fejezethez

A LEGRÉGIBB MEZOPOTÁMIAI ÁLLAMOK

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

И. М. Дьяконов: Государственный строй древнейшего Шумера. — „Вестник древней истории". 1952. № 2, с. 13—37.

И. М. Дьяконов: К возникновению письменности в Двуречье. Две архаические таблетки Гос. Эрмитажа (Месопотамия 37—35 вв. до н. э.). — „Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитажа)". 1940. Т. 3, с. 27—48.

И. М. Дьяконов: Купля-продажа земли в древнейшем Шумере. В кн.: Доклады советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов. Секция ассириологии. М. 1954, с. 5—29. На рус. и англ. яз.

И. М. Дьяконов: О площади составе населения шумерского „города-государства". — „Вестник древней истории". 1950. № 2, с. 77—93.

И. М. Дьяконов: Реформы Урукагины в Лагаше. — „Вестник древней истории". 1951. № 1, с. 15—32.

И. М. Дьяконов: Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. Москва 1959.

В. В. Струве: Рабство в древнейшем Сумере. — „Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры". 1934. Вып. 97, с. 5—36.

A. A. Тюменев: Хозяйственный персонал храма Бау в Лагаше времени Урукагины. — „Вестник древней истории". 1948. № 1, с. 12—33.
В. К. Шилейко: Вотивные надписи шумерийских правителей. Клинописные тексты памятников Южной Месопотамии Собрания Н. П. Лихачёва. Пг. 1915.
A. Deimel: Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger. Roma 1931 (Analecta orientalia.

Források

M. B. Никольский: Документы хозяйственной отчетности древнейшей эпохи Халдеи. Из собрания Н. П. Лихачёва. Ч. 1. М. 1908. (Древности восточные. Т. 3.)
V. Christian: Altertumskunde des Zweistromlandes. 1. köt.: Tafeln und Text. Leipzig 1940.[1]
A. Deimel: Die Inschriften von Fara. 1—3. köt. Leipzig 1922—1924. (Wiss. Veröff. der Deutschen Orient-Gesellschaft. 43—45.)
A. Falkenstein: Archaische Texte aus Uruk. Berlin 1936. (Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka. 2. köt.)
C. Gadd—L. Legrain—E. Burrows: Ur excavations. Texts. 1—4. köt. Oxford 1937—1949. (Publ. of Joint expedition of the British museum and of the Univ. museum of Pennsylvania.)
Th. Jacobsen: The Sumerian king list. Chicago 1939. (Oriental inst. of the Univ. of Chicago. Assyriological studies. 11. szám.)[2]
M. Lambert: Textes commerciaux de Lagash. Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale. 1953. 47. 2. szám. 57—69.
F. Thureau-Dangin: Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften. Leipzig 1907. (Vorderasiatische Bibliothek 1/1.)
Ch. L. Woolley: Ur excavations. 1—5. köt. Oxford 1927—1939. (Publ. of the Joint expedition of the British museum and of the Univ. museum of Pennsylvania.)

A VII. fejezethez

MEZOPOTÁMIA AKKAD ÉS UR HEGEMÓNIÁJÁNAK KORÁBAN

Történeti irodalom

В. В. Струве: Значение сводок надзирателей отряда работников царского хозяйства III династии Ура. — В кн.: Доклады советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов. Секция ассириологии. М. 1954. с. 33—51. На рус. и англ. яз.
В. В. Струве: Лагерь военнопленных женщин в Шумере конца III тысячелетия до н. э. — „Вестник древней истории". 1952. № 3, с. 12—25.

[1] A VII. fejezethez is.
[2] A VII. és a XI. fejezethez is.
[3] A XXIV. fejezethez is.

В. В. Струве: Наемный труд и сельская община в Южном Междуречье конца III тысячелетия до н. э. — „Вестник древней истории". 1952. № 3, с. 12—25.
В. В. Струве: Новые данные об организации труда и социальной структуре общества Сумера эпохи III династии Ура. — „Советское востоковедение". 1949. Т. 6, с. 149—184.
В. В. Струве: Общественный строй Южного Междуречья в эпоху III династии Ура (2132—2024 гг. до н. э.). В кн.: Академия наук СССР. Юбилейный сборник, посвященный 30-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Т. 2. М.—Л. 1947, с. 720—742.
В. В. Струве: Рабовладельческая латифундия в Сумере III династии Ура. В кн.: С. Ф. Ольденбургу. К 50-летию научно-общественной деятельности. Л. 1934, с. 495—507.
А. И. Тюменев: К вопросу о наемном труде в царском хозяйстве времени III династии Ура. — „Вестник древней истории". 1950. № 1, с. 48—52.
А. И. Тюменев: О форме земельных отношений по надписи обелиска Маништусу. — „Вестник древней истории". 1946. № 4, с. 33—40.
А. И. Тюменев: Производители материальных благ в царском хозяйстве времени III династии Ура. — „Вестник древней истории". 1954. № 1, с. 10—32.
G. G. Cameron: History of early Iran. Chicago 1936.[3]
G. Contenau: Contribution à l'histoire économique d'Umma. Paris 1915.

Források

M. B. Никольский: Документы хозяйственной отчетности древней Халдеи. Из собрания Н. П. Лихачёва. Ч. 2. М. 1915. (Древности восточные. Т. 5.)
В. К. Шилейко: Ассириологические заметки. — „Записки Вост. отд-ния Рус. археол. о-ва". 1921. Т. 25, с. 1—4.
H. Genouillac: Textes économiques d'Oumma de l'époque d'Our. Paris 1922. (Musée du Louvre. Départ. des antiquités orientales. Textes cunéiformes. 5.)
A. Parrot: Tello. Vingt campagnes de fouilles (1877—1933.) Paris 1948. Bibliográfia a 319—358. lapon.

A X. fejezethez

BABILONIA AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN

Történeti irodalom

Н. М. Никольский: Частное землевладение и частное землепользование в древнем Двуречье. (К истории вавилонско-ассирийского общества в III—I тысячелетиях до н. э.) Минск 1948.
В. В. Струве: Датировка 1 вавилонской династии. — „Вестник древней истории." 1947. № 1, с. 9—35.
G. R. Driver—J. C. Miles: The Babylonian laws. 1. köt. Oxford 1953.

P. Koschaker: Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurabis, König von Babylon. Leipzig 1917.
B. Landsberger: Assyrische Königsliste und „Dunkles Zeitalter". Journ. of cuneiform studies 8. 1954. 2. sz., 47—73. old.
W. F. Leemans: The Old-Babylonian merchant. His business and his social position. Leiden 1950.
A. Parrot: Mari. Une ville perdue. 4. kiadás. Paris 1948.
F. Steinmetzer: Über den Grundbesitz in Babylonien zur Kassitenzeit. Leipzig 1918. (Der Alte Orient 19. 1—2.)

Források

И. М. Дьяконов: (ред.) Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. Пер. и коммент. под ред. И. М. Дьяконова. Ч. 1. Старовавилонские законы. — „Вестник древней истории". 1952. № 3, с. 199—303.
А. П. Рифтин: Старовавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. Л. 1937. (АН СССР. Ин-т истории).
Archives royales de Mari. 1—5. köt. Paris 1946—1953.
L. W. King: Babylonian boundary-stones and memorial tablets in the British museum. London 1912.
L. W. King: Chronicles concerning early Babylonian kings, including records of the early history of the Kassites and the Country of the sea. London 1907.
J. Klima. Zákony Chammurapiho. Praha 1954.
J. Kohler—F. Peiser—A. Ungnad—P. Koschaker: Hammurabi's Gesetz. 1—6. köt. Leipzig 1904—1923.
F. Thureau-Dangin: La correspondance de Hammurapi avec Šamas-hāsir. Revue d'assyriologie 21. 1924. 1—58. old.
A. Ungnad: Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie. Leipzig 1914.

Bibliográfiák

A babiloni jogra vonatkozó irodalmat rendszeresen ismertette J. Klima az „Archiv orientální" (Prága) és a „Journal of juristic papyrology" (Varsó) hasábjain.

A XXII. fejezethez

AZ ÚJBABILONI BIRODALOM

Történeti irodalom és források

И. М. Дьяконов: (ред.) Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. Пер. и коммент. под ред. И. М. Дьяконова. Ч. 2, XII (Нововавилонские судебные решения.) — „Вестник древней истории". 1952. № 4, с. 309—311.
E. Ebeling: Neubabylonische Briefe. München 1949. (Abhandl. der Bayerischen Akad. der Wissenschaften. Philosoph.-hist. Klasse. Neue Folge 30.)
G. Cardascia: Les archives des Murašû, une famille d'hommes d'affaires Babyloniens á l'époque Perse (455—503 av. J. C.) Paris 1951.
J. Kohler—F. Peiser: Aus dem babylonischen Rechtsleben 1—4. köt. Leipzig 1890—1898.
R. Koldewey: Das wiederentstehende Babylon. Leipzig 1925.
S. Langdon: Neubabylonische Königsinschriften. Leipzig 1912. (Vorderasiatische Bibl. 4.)
S. Smith: Babylonian historical texts relating to the fall of Babylon. London 1924.
E. Unger: Babylon. Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babyloner. Berlin 1931.

A XI. fejezethez

ASSZÍRIA A LEGRÉGIBB IDŐKBEN ÉS MITANNI

A XXI. fejezethez

AZ ASSZÍR BIRODALOM

Történeti irodalom

И. М. Дьяконов: Развитие земельных отношений в Ассирии. Л. 1949.
W. Andrae: Das wiederentstehende Assur. Leipzig 1938.
G. Contenau: La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni. 2. kiadás. Paris 1948. (Bibl. historique.) Bibliogr. a 7—8. lapon.
B. Landsberger: Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend. Leipzig 1925. (Der Alte Orient. 24.)
A. Olmstead: History of Assyria. New York 1923.
S. Smith: Early history of Assyria to 1000 B. C. New York 1928.

Források

В. С. Голенищев: Описание ассирийских памятников Гос. Эрмитажа. СПб. 1897.
И. М. Дьяконов: Вавилонское политическое сочинение VIII—VII вв. до н. э. — „Вестник древней истории". 1946. № 4, с. 41—53.
И. М. Дьяконов: (ред.) Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. Пер. и коммент. под ред. И. М. Дьяконова, Ч. 2. § VI—VII. (Ассирийские законы.) — „Вестник древней истории." 1952. № 4, с. 205—253.
E. P. Botta—E. Flandin: Monument de Ninive. 1—5. köt. Paris 1847—1850.
C. J. Gadd: The fall of Niniveh. Oxford 1923.
I. J. Gelb: Two Assyrian king lists. Journal of Near Eastern Studies 13. 1954. 4. sz. 209—230. old.
C. H. W. Johns: Assyrian deeds and documents... 3—4. köt. Cambridge, Mass. 1901—1923.
E. Klauber: Assyrisches Beamtentum nach Briefen aus der Sargonidenzeit. Leipzig 1910. (Leipziger Semitistische Studien. 5/3.)
E. Klauber: Keilschriftbriefe. Staat und Gesellschaft in der babylonisch-assyrischen Briefliteratur. Leipzig 1911. (Der Alte Orient. 12.)
A. H. Layard: The monuments of Niniveh. 1—2. Chicago 1938.

G. Loud—Ch. B. Altman: Khorsabad. 1—2. köt. Cambridge, Mass. 1937—1939. (Univ. of Chicago. Orient. inst. publ. 38. és 40. köt.)
D. D. Luckenbill: Ancient records of Assyria and Babylonia. 1—2. köt. Chicago 1927. (Ancient records ser. 1. köt.)
A. Paterson: Assyrian sculptures. Palace of Senacherib. Hague.
R. H. Pfeiffer—E. A. Speiser: One hundred new selected Nuzi texts. New Haven 1936.
V. Place: Ninive et Assyrie. 1—2. köt. Paris 1867—1870.
A. Poebel: The Assyrian king list from Khorsabad. Journ. of Near Eastern studies 1. 1942 3. sz. 247—306. old. és 4. sz. 460—493. old.
R. F. S. Starr: Nuzi. Report on the excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk. 1—2. köt. Cambridge, Mass. 1937—1939.
L. Waterman: Royal correspondence of the Assyrian empire. 1—4. köt. Michigan 1930—1936.

A VII. fejezet 3. szakaszához; a X. fejezet 5. szakaszához; a XXI. fejezet 4. szakaszához; valamint a XXII. fejezethez

MEZOPOTÁMIA, BABILONIA ÉS ASSZÍRIA

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

Gilgameš. Ékírásos akkád eposzok. Magyar Helikon 1960.
В. В. Струве: Диалог господина и раба „о смысле жизни". (По новому вавилонскому памятнику.) В кн.: Религия и общество. Сборник статей по изучению социальных основ религиозных явлений древнего мира. Л. 1926, с. 41—59.
А. И. Тюменев: О предназначении людей по мифам древнего Двуречья. — „Вестник древней истории". 1948. № 4, с. 14—23.
В. К. Шилейко: Из книги Edinna Usagga. Обрядовые песни. Пер. двух отрывков. — „Восток". 1924. № 4, с. 21—23.
В. К. Шилейко: Из поэзии Вавилона. — „Восток". 1922. № 1, с. 7—14.
В. К. Шилейко: Орел и змея. (Из древневавилонской поэмы об Этане. Пер. отрывка.) — „Восток". 1924. № 4, с. 24—27.
É. Dhorme: Les religions de Babylonie et d'Assyrie. Paris 1945. (Les anciennes religions orientales. 2/1.)
M. Jastrow: Die Religion Babyloniens und Assyriens. 1—2. köt. Giessen 1902—1907.
S. N. Kramer: The epic of Gilgamesh and its Sumerian sources. Journal of American Oriental society 64. 1944 1. sz. 7—23. old.
S. N. Kramer: Sumerian mythology. A study of spiritual and literary achievement in the third millenium B. C. Philadelphia 1944.
B. Meissner: Die babylonisch-assyrische Literatur. Potsdam 1928.

[1] A XIV. és XIX. fejezethez is.

B. Meissner: Grundzüge der altbabylonischen Plastik. Grundzüge der mittel- und neubabylonischen und der assyrischen Plastik. Leipzig 1914—1915. (Der Alte Orient. 15/1—4.)
F. Thureau-Dangin: Textes mathématiques babyloniens, transcrits et traduits. Leiden 1938.

A XIII. fejezethez

KISÁZSIA A HETTITA BIRODALOM HEGEMÓNIÁJÁNAK KORÁBAN

A XIX. fejezet 6. szakaszához

KISÁZSIA A HETTITA BIRODALOM BUKÁSA UTÁN

Történeti, művelődés- és vallástörténeti irodalom

Б. Грозный: Хеттские народы и языки. — „Вестник древней истории". 1938. № 2, с. 18—33.
И. М. Дунаевская: О характере и связях языков древней Малой Азии. — „Вопросы языкознания". 1954. № 6, с. 62—79.
Н. М. Никольский: Реформа Хеттского царя Телепина. — „Изв. АН Белорус. ССР". 1948. № 2, с. 51—57.
В. В. Струве: О „гуманности" хеттских законов. — „Вестник древней истории". 1947. № 4, с. 10—20.
В. В. Струве: Хеттское общество как тип военного рабовладельческого общества. — „Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры". 1934. Вып. 97, с. 45—66.
В. В. Струве: Хронология VI в. до н. э. в труде Гердота. — „Вестник древней истории". 1952. № 2, с. 60—78.
L. Delaporte: Les Hittites. Paris 1936.
R. Dussaud: Prélydiens, Hittites et Achéens. Paris 1953.
R. Dussaud: Les religions des Hittites et Hourrites, des Phéniciens et des Syriens. Paris 1945. (Les anciennes religions orientales 2/2.)[1]
A. Goetze: Kleinasien zur Hethiterzeit. Heidelberg 1924.

Források

И. М. Дьяконов: (ред.) Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. Пер. и коммент. под ред. И. М. Дьяконова. Ч. 2. VIII—XI. (Хеттские законы. Пер. И. М. Дунаевской.) — „Вестник древней истории". 1952. № 4, с. 254—308.
Г. А. Меликишвили: Клинообразная надпись урартского царя Русы II из Адыльджеваза. — „Сообщения АН Груз. ССР". 1950. № 10, с. 683—690.
Boghazköi Texte in Umschrift. 1—2. köt. Leipzig 1922—1926. (Wiss. Veröff. der Deutschen Orient-Gesellschaft 41—42.)
J. Friedrich: Aus dem hethitischen Schrifttum. 1—2. füzet. Leipzig 1925. (Der Alte Orient. 24.)

B. Hrozný: Code hittite provenant de l'Asie Mineure (vers 1350 av. J. C.). 1. rész. Paris 1922. (Hethitica 1.)
E. Neufeld: The Hittite laws. Transl. with comment. London 1951.
E. F. Weidner: Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi. 1—2. köt. Leipzig 1923.
Sardis: Publications of the American Society for excavation of Sardis. 9. köt. Leiden 1922—1932.

Bibliográfiák

O. Masson: Épigraphie asianique. Bibliographie relative aux inscriptions lyciennes, cariennes, lydiennes et phrygiennes. Orientalia 23. 1954. 4. füz., 439—442. old.
B. Schwartz: The Hittites. A list of references in the New York Public library. New York 1939.

A XIV. fejezethez

FÖNÍCIA, PALESZTINA ÉS SZÍRIA AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN

A XIX. fejezethez

ELŐ-ÁZSIA FÖLDKÖZI-TENGERMELLÉKI ORSZÁGAI ÉS ARÁBIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

Általános jellegű irodalom és források

H. Th. Bossert: Altsyrien. Kunst und Handwerk in Cypern Syrien, Palästina, Transjordanien und Arabien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechisch-römischen Kultur. Tübingen 1951.
Corpus inscriptionum semiticarum ab Academia inscriptionum et litterarum humaniorum conditum atque digestum. Pars 1—4. Paris 1881—1952.
J. A. Knudtzon: Die El-Amarna Tafeln. 1—2. köt. Leipzig 1915.
S. Mercer: The Tell el-Amarna tablets. 1—2. köt. Toronto 1939.

A XIV. fejezet 1. szakaszához, valamint a XIX. fejezet 4. szakaszához

FÖNÍCIA

Történeti, művelődés- és vallástörténeti irodalom

М. Л. Гельцер: Классовая и политическая борьба в Библе Амарнского времени. — „Вестник древней истории". 1954. № 1, с. 33—39.
М. Л. Гельцер: Материалы к изучению социальной структуры Угарита. — „Вестник древней истории". 1952. № 4, с. 28—37.
М. Л. Гельцер: Новые данные о социальной структуре Угарита. — „Вестник древней истории". 1954. № 4, с 72—74.
Н. М. Никольский: Значение открытий в Рас—Шамре для истории Древнего Востока. — „Исторический журнал". 1944. № 7—8, с. 63—75.
Н. М. Никольский: Этюды по истории финикийских общинных и земледельческих культов. Т. 1. Минск 1948. (АН БССР. Ин-т истории.) Рец.: В. В. Струве и А. И. Тюменев. — „Вестник древней истории". 1949. № 2, с. 131—151.
Б. А. Тураев: Остатки финикийской литературы. СПб. 1913. (Сообщения Рос. Палестин. о-ва. Т. 13.)
G. Contenau: La civilisation phénicienne. 2. kiad. Paris 1949. (Bibl. historique.) Bibliogr. a 297—310. oldalon.
R. Weil: La Phénicie et l'Asie Occidentale (des origines à la conquête macédonienne.) Paris 1939. (Coll. A. Colin; Sect. d'histoire et sciences économiques. 221. szám.)

Források

И. Н. Винников: Эпитафия Ахирама Библского в новом освещении. — „Вестник древней истории." 1952. № 4, с. 141—152.
I. J. Gelb: Hittite hieroglyphic monuments. Chicago 1939. (Univ. of Chicago. Oriental inst. publ., 45. köt.)
C. H. Gordon: Ugaritic literature. A comprehensive translation of the poetic and prose texts. Roma 1949.
M. Dunand: Fouilles de Byblos. 1. köt. 1926—1932. Texte. Paris 1939. (Bibl. archéologique et historique, 24. köt.)
C. F. A. Schäffer: The cuneiform texts of Ras-Shamre—Ugarit. 1. köt. London 1939.

Bibliográfiák

C. F. A. Schäffer: Ugaritica. Études relatives aux découvertes de Ras-Shamra. 1—2. köt. Paris 1939—1949. (Mission de Ras-Shamra. 3. és 5. köt.)

A XIV. fejezet 2. szakaszához és a XIX. fejezet 2. szakaszához

PALESZTINA

Történeti, művelődési- és vallástörténeti irodalom

И. Д. Амусин: Народ земли. (К вопросу о свободных земледельцах древней Передней Азии.) — „Вестник древней истории". 1955. № 2, с. 14—36.
Н. М. Никольский: Древний Израиль. Популярные очерки истории евреев в научном освещении. Изд. 2, пересм. и доп. М. 1922.
Н. М. Никольский: Кризис „Критической" библеистики и задачи марксистской исторической науки. — „Ученые записки Белорус. Гос. ун-та". 1939. Вып. 1, с. 3—66.
А. Б. Ранович: Очерки истории древнееврейской религии. М. 1937.
J. Frazer: Folklor v. Vethom zavjete. Fordította: *D. Volpin:* M.—L. 1931.

A. Lods: Histoire de la litterature hébraique et juive depuis les origines jusqu'a la ruine de l'état juif (135 apres J.—C.) Paris 1950.
M. Noth: Geschichte Israels. Göttingen 1950.

Források

W. F. Albright: The archaeology of Palestine. 3. kiad. London—Baltimore 1954.
N. Glueck: The river Jordan. 3. kiad. New Haven 1955.
C. Watzinger: Denkmäler Palästinas. 1—2. köt. Leipzig 1933—1935.

A XIV. fejezet 3. szakaszához és a XIX. fejezet 5. szakaszához

SZÍRIA

Történeti irodalom

С. М. Бациева: Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию. — „Вестник древней истории". 1953. № 2, с. 17—36.
B. Landsberger: Sam'al. Ankara 1948.
S. Smith: Alalah and chronology. London 1940.
Ch. L. Woolley: A forgotten kingdom. Being a record of the results obtained from the excavation of two mounds Atchana and Al Mina. Melbourne 1953. (Pelican books. A. 261.)

Források

И. Н. Винников: Новые финикийские надписи из Киликии. — „Вестник древней истории". 1950. № 3, с. 86—97.
Ausgrabungen in Sendschirli. 1—4. köt. Berlin 1893—1943. (Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen der Museen zu Berlin. 11—15.)
D. G. Hogarth—Ch. L. Woolley: Carchemish. 1—3. köt. London 1914—1952.

A XIX. fejezet 1. szakaszához

ARÁBIA

Történeti irodalom és források

В. А. Крачковская: Историческое значение памятников южноарабской архитектуры. — „Советское востоковедение". 1947. № 4, с. 105—128.
И. Ю. Крачковский: Новые материалы из Йемена. — „Библиография Востока". 1934. Т. 2—4, с. 8—9.
Д. Нильсен: О древнеарабской культуре и религии. — „Вестник древней истории". 1938. № 3, с. 36—48.
Ph. K. Hitti: History of the Arabs. London 1943.
D. Nielsen—F. Hommel—N. Rhodokanakis: Die altarabische Kultur. Kopenhagen 1927. (Handbuch der altarabischen Altertumskunde, I.)
J. Ryckmans: L'institution monarchique en Arabie Meridionale avant l'Islam. (Ma'in et Saba.) Louvain 1951.

A XX. fejezet 1—2. szakaszához

URARṬU. A TRANSZKAUKÁZIAI TÖRZSEK URARṬU HEGEMÓNIÁJÁNAK KORÁBAN

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

И. М. Дьяконов: К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту. — „Вестник древней истории". 1952. № 1, с. 90—100.
И. М. Дьяконов: Последние годы Урартского государства по ассиро-вавилонским источникам. — „Вестник древней истории". 1951. № 2, с. 29—39.
Г. А. Капанцян: Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван 1947 (1948). (АН Арм. ССР. Ин-т истории.)
Г. А. Меликишвили: Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I. Наири-Урарту. Тбилиси 1954. (АН Груз. ССР. Ин-т истории.)
Г. А. Меликишвили: К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленниках в Урарту. — „Вестник древней истории". 1953. № 1, с. 22—29.
Г. А. Меликишвили: О происхождении грузинского народа. Тбилиси 1952.
Б. Б. Пиотровский: Истории и культура Урарту. Ереван 1944.
Б. Б. Пиотровский: О происхождении армянского народа. Ереван 1946. (АН Арм. ССР.)

Források

И. М. Дьяконов: Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. — „Вестник древней истории". 1951. № 2, с. 257—356; № 3, с. 207—252.
Г. А. Меликишвили: Урартские клинообразные надписи. (С транскрипцией, пер. и коммент.) — „Вестник древней истории". 1953. № 1, с. 241—324; 1954. № 1, с. 179—256.
Б. Б. Пиотровский: Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э. Л. 1949. (АН СССР. Ин-т истории.)
Б. Б. Пиотровский: Кармир-блур. Т. 1—2. Результаты работ археологической экспедиции Ин-та истории Акад. наук СССР и Гос. Эрмитажа 1939—1950 годов. Ереван 1950—1952. (Археол. раскопки в Армении. № 1, 2.)
R. Barnett: The excavations of the British museum at Toprak Kale, near Van. Iraq 26. 1954 3—22. old.
F. Thureau-Dangin: Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 avant J. C.). Texte assyrien inédit, publ. et trad. Paris 1912.

A XX. fejezet 3. szakaszához

A KIMMEREK ÉS SZKÍTÁK

Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР. 1952.) М. 1954.
А. А. Иессен: Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л. 1947.

В. В. Латышев: Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. 1. Вып. 1—3. Т. 2. Вып. 1—2. СПб. 1893—1900. Тексты и переводы. Рус. пер. текстов см. также в прилож. к журн.: „Вестник древней истории" за 1947—1952 гг.

Б. Б. Пиотровский: Скифы и Древний Восток. (Доклад на конференции по скифо-сарматской археологии.) — „Советская археология". 1954. Т. 19, с. 141—158.

A XXIV. fejezethez

IRÁN ÉS BELSŐ-ÁZSIA A LEGRÉGIBB IDŐKBEN

Történeti irodalom

И. М. Дьяконов: История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. Москва—Ленинград. 1956.

И. Алиев: История Мидии. I. Баку. 1960.

И. Алиев: О некоторых вопросах древнейшей истории мидийских племен. — „Труды Ин-та истории и философии (АН Азербайдж. ССР)". 1954. Т. 5, с. 156—183. Резюме на азербайдж. яз.

И. М. Дьяконов: Первобытно-общинный строй на территории Мидии. — „Труды Ин-та истории и философии (АН Азербайдж. ССР)". 1954. Т. 5, с. 5—52. Резюме на азербайдж. яз.

И. М. Дьяконов: История древнего Ирана. Автореферат. — „Вопросы истории". 1946. № 1, с. 130—139.

И. М. Дьяконов: Сложение классового общества в Северной Бактрии. — „Советская археология". 1954. Т. 19, с. 121—140.

А. Тереножкин: Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда. — „Вестник древней истории". 1947. № 4, с. 127—135.

С. П. Толстов: Древний Хорезм. Опыт ист.-археол. исследования. М. 1948. (Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова.)

С. П. Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л. 1948. (Magyar kiadása: Az ősi Horezm. Ford. Balázs János Bp., 1950.)

G. Ghirshman: L'Iran des origines à l'Islam. Paris 1951. (Bibl. historique.)

E. E. Herzfeld: Archaeological history of Iran. London 1935.

E. E. Herzfeld: Iran in the ancient East. Archaeological studies presented in the Lowell lectures at Boston. London 1941.

Források

Ph. Ackerman: The Luristan bronzes. New York 1940. (Persian exhibition.)

E. Klauber: Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit. Leipzig 1915.

A. Knudtzon: Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Assarhaddons und Assurbanipals. Leipzig 1893.

D. F. MacCown: The comparative stratigraphy of early Iran. Chicago 1942. (Univ. of Chicago. Oriental inst. Studies in ancient Oriental civilization. 23.)

3. AZ ÓKORI INDIA TÖRTÉNETE

A III. rész XVI. fejezetéhez

INDIA A LEGRÉGIBB IDŐKBEN

A IV. rész XXV. fejezetéhez

AZ ÓKORI INDIA AZ I. E. XV—VI. SZÁZADBAN

Történeti irodalom

Г. Ф. Ильин: Вопросы об общественной формации в древней Индии в советской литературе. — „Вестник древней истории". 1950. № 2, с. 174—178.

А. Осипов: Краткий очерк истории Индии до X века. М. 1948.

Д. А. Сулейкин: Основные вопросы периодизации истории древней Индии. — „Ученые записки Тихоокеанского Ин-та". 1949. Т. 2. Индийский сборник, с. 177—192.

S. A. Dange: India from primitive communism to slavery. Bombay 1951. Oroszra fordította: A. M. Oszipov. A bevezetést A. M. Djakonov és A. M. Oszipov írta. 1950. Magyar kiadás *S. A. Dange:* India az ősközösségtől a rabszolgaságig. Bp. 1952.

E. Mackay: Early Indus civilization. London 1948.

Э. Маккей: Древнейшая культура долины Инда. Пер. с англ. М. Б. Граковой—Свиридовой. Под ред. и с предисл. В. В. Струве. М. 1951. Библиогр., с. 138—142.

Дж. Неру: Открытие Индии. Пер. с англ. под ред. В. Н. Мачавариани. М. 1955. Гл. 4.

N. K. Sinha—A. C. Banerjee: History of India. Calcutta 1952. Oroszra fordította: A. V. Sztyepanova és mások; szerkesztette és előszóval ellátta: K. A. Antonova. M. 1954.

The Cambridge history of India. 1. köt.: E. J. Rapson, Ancient India. Cambridge 1922. Bibliogr. a 653—696. lapon.

R. V. R. Dikshitar: Pre-historic South India. Madras 1951.

The history and culture of the Indian people. Gen. ed. R. C. Majundar. London 1951.

S. Piggot: Prehistoric India to 1000 B. C. Harmondsworth 1950.

K. A. N. Sastri: Hystory of India. 1. köt. Ancient India Madras 1950.

N. Sidhanta: The heroic age of India. London—New York 1929.

R. E. M. Wheeler: The Indus civilization. Cambridge, Mass. 1953. (The Cambridge history of India. Suppl. vol.)

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

Б. Ларин: Из области ведийской поэзии. Пер. отрывков из Риг Веды. — „Восток". 1924. № 4, с. 46—57.

Д. Н. Овсяннико—Куликовский: Религия индусов в эпоху вед. — „Вестник Европы". 1892. Т. 2, с. 662—696; т. 3, с. 217—242.
В. В. Струве: Дешифровка протоиндийских письмен. — „Вестник АН СССР". 1947. № 8, с. 51—58.
Б. Грозный: Протоиндийские письмена и их расшифровка. — „Вестник древней истории". 1940. № 2, с. 3—14.
M. Winternitz: Geschichte der indischen Literatur. 1—2. köt. Leipzig 1908—1920.
L. Renou: Religions of ancient India. London 1953.

Források

Махабхарата. Адипарва. Пер. с санскрита и коммент. В. И. Кальянова. Под ред. А. Н. Баранникова. М.—Л. 1950.
E. J. H. Mackay: Chanhu-Daro excavations 1935—1936... New Haven 1943. (American Oriental series. 20.) Bibliogr. 265—268. old.
J. Marshall: Mohenjo-Daro and the Indus civilization. Being an official account of archaeological excavations. 1922—1927. 1—2. köt. London 1931.
G. Muir: Original Sanscrit texts on the origin and history of the people of India. 1—5. köt. London 1858—1870.
M. S. Wats: Excavations at Harappa. New Delhi 1940.

Bibliográfiák

Annual bibliography of Indian archaeology. Leiden 1928.
R. N. Dandekar: Vedic bibliography. Bombay 1946.

4. AZ ÓKORI KÍNA TÖRTÉNETE

A III. rész XVII. fejezetéhez

KÍNA A LEGRÉGIBB IDŐKBEN (AZ I. E. XII. SZÁZADIG)

A IV. rész XXVI. fejezetéhez

A KÍNAI RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM AZ I. E. XII—VI. SZÁZADBAN

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

Ю. Бунаков: Гадательные кости из Хэнани (Китай). Очерк истории и проблематики в связи с коллекцией ИКДП. М.—Л. 1935. (АН СССР. Труды Ин-та языка и мышления. Вып. 3.) Библиогр., с. 57—103.
В. П. Васильев: Очерки по истории китайской литературы. СПб. 1880.
С. М. Георгиевский: Мифические воззрения и мифы китайцев. СПб. 1892.
С. М. Георгиевский: Первый период китайской истории (до императора Цинь-ши-Хуанди). СПб. б/г.
Л. И. Думан: Очерки по древней истории Китая. Л. 1938. Литогр. изд.
Китай. История, экономика, культура. Героическая борьба за национальную независимость. Сборник статей под ред. В. М. Алексеева и др. М.—Л. 1940. (Ин-т востоковедения АН СССР.) Библиогр., с. 433—454.
Л. В Симоновская: Возникновение и развитие государства в древнем Китае (до III в. до н. э.). — „Исторический журнал". 1940. № 7, с. 71—83.
Л. В. Симоновская: Вопросы периодизации древней истории. — „Вестник древней истории". 1950. № 1, с. 37—48.
Т. В. Степугина: К вопросу о социально-экономических отношениях в Китае в XIV—XII вв. до н. э. — „Вестник древней истории". 1950. № 2, с. 56—76.
Mao Ce-tung: A kínai forradalom és a kínai Kommunista Párt. Válogatott művek: 3. köt. Szikra 1954. 145—199. old.
Kuo Mo-zso: A bronzkor. Peking 1954. (kínaiul).
Kuo Mo-zso: Tíz kritikai tanulmány. Peking 1954. (kínaiul).
Kuo Mo-zso: Az ókori kínai társadalom tanulmányozása. 4. kiadás. Sanghaj 1951. (kínaiul).
Kuo Mo-zso: A rabszolgaság kora. Sanghaj 1954. (kínaiul).
Lü Csen-jü: A kínai ősközösségi társadalom története. (kínaiul).
Fan Wen-lan: Kína általános története. 1. köt. Peking 1953. (kínaiul).
Hou Wai-lu: Az ókori kínai társadalom története. Sanghaj 1949. (kínaiul).
Sang Jüe: Kína története. Általános tanfolyam. Alaptételek. Peking 1954. (kínaiul).
H. Cordier: Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers, depuis les temps les plus anciens. 1. köt. Paris 1920.
H. G. Creel: The birth of China. A study of the formative period of Chinese civilization. London 1936.
H. G. Creel: Studies in early Chinese culture. Wakefield, Mass. 1948.
O. Franke: Geschichte des Chinesischen Reiches. 1—3. köt. Berlin 1930—1937.
B. Karlgren: Legends and cults in ancient China. Bulletin of the Museum of Far Eastern antiquities 1946/18. sz. 199—365. old.
Lou Kan-jou: Histoire sociale de l'époque Tcheou. Paris 1935.
H. Maspero: La Chine antique. Paris 1927. (Histoire du monde. 4.)
H. Maspero: Mélanges posthumes sur les religions et l'histoire de la Chine. 3. köt. Études historiques. Paris 1950.

Források

Konfucijeva letopisz Cs'un-C'iu. Oroszra fordította: N. Monasztirjov. Szpvár. 1876.
A Kínai Népköztársaságban folyó legújabb ásatásokra vonatkozólag lásd a „Вестник древней истории" hasábjain megjelenő áttekintéseket és recenziókat: 1949/IV. sz., 211—224. old.; 1952/III. sz., 156—164. old.; 1954/I. sz.; 135—149. old. és IV. sz., 133—143. old.
Kuo Pao-cün: Az An-jang-i Jin-főváros feltárása. 1951. (kínai nyelven).

Kuo Mo-zso: A jósfeliratok tanulmányozása. Peking 1952. (kínaiul).
Kuo Mo-zso: A fémedényeken olvasható feliratok tanulmányozása. 1—3. köt. Peking 1954. (kínaiul).
Szima C'den, Si ki: Történeti feljegyzések. Peking 1934. Huszonöt dinasztia története. 1. köt. (kínaiul).
Si king: Az énekek könyve. Sanghaj 1936. (kínaiul).
Su king: A történeti hagyományok (vagy a dokumentumok) könyve. Sanghaj 1936. (kínaiul).
Csun c'iu Co Csuan: A Lu-császárság évkönyve, jegyzetekkel. Sanghaj 1936. (kínaiul).
J. G. Andersson: Topographical and archaeological studies in the Far East. Stockholm 1939. (Museum of Far Eastern antiquities. Bull. 11.)
S. Couvreur: Tch'ouen Ts'iou et Tso Tchouan. La chronique de la principauté de L'ou. Transl. avec comment. par S. Couvreur. 1—3. köt. Paris 1951.
B. Karlgren: Yin and Chou in Chinese bronzes. Bull. of the Museum of Far Eastern antiquities 1936/VIII. sz. 9—156. old.
B. Karlgren: Shi King researches. Bull. of the Museum of Far Eastern antiquities 1932/IV. sz., 117—186. old.
J. Legge: The Chinese classics, with a transl. critical and exegetical notes, prolegomena and copious indexes. 1—5. köt. Oxford 1860—1895.
L. Wieger: Rudiments. Textes historiques. 1—3. köt. Paris.

5. GÖRÖGORSZÁG ÉS ITÁLIA TÖRTÉNETE AZ I. E. VI. SZÁZADIG

A III. rész XV. fejezetéhez; a IV. rész XXVII. fejezetének 2. szakaszához, továbbá a XXVIII—XXIX. fejezethez

Általános irodalom

История древнего мира. М. 1937. Гл. 2—4, с. 50—145.
К. М. Колобова: Из истории раннегреческого общества. Л. 1951.
В. С. Сергеев: История древней Греции. Изд. 2. М. 1948. Гл. 3—5, с. 62—125. (Magyarul: Az ókori Görögország története. Bp. 1951.)

A XV. fejezethez

AZ ÉGEI-TENGER MEDENCÉJÉNEK KORAI RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMAI

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

Р. Ю. Виппер: Древний Восток и эгейская культура. Изд. 2. М. 1916.
А. И. Тюменев: К вопросу об этногенезе греческого народа. — „Вестник древней истории". 1953. № 4, с. 19—46; 1954. № 4, с. 41—51.
В. Георгиев: Нынешнее состояние толкование критомикенских надписей. София 1954.
A. Evans: The palace of Minos. 1—4. köt. London 1921—1935.
G. Glotz: La civilisation égéenne. 3. kiadás Paris 1952.
H. J. Kantor: The Aegean and the Orient in the second millenium B. C. New York 1947. (Különlenyomat az „American journal of archaeology" 1947. évf.-ból.)
L. Pernier—L. Banti: Il palazzo minoico di Festòs. Scavi e studi della missione archeologica italiana a Creta dal 1900 al 1950. 1—2. köt. Róma 1935—1951.

Források

С. Я. Лурье: Опыт чтения пилосских надписей. — „Вестник древней истории". 1955. № 3, с. 8—36.
A. Furumark: Ägäische Texte in griechischer Sprache. Eranos 1953/3—4. sz. 103—120. old. 1954/1. sz. 18—60. old.
M. Ventris—J. Chadwick: Evidence for Greek dialect in the Mycenaean archives. Journ. of Hellenic studies. 73. 1953 84—103. old.

A XXVII. fejezet 2. szakaszához

ITÁLIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

Н. Н. Залесский: Процесс образования классов в этрусском обществе. Л. 1935.
Г. Мюлленштейн: Историческое значение вопроса об этрусках. — „Вестник древней истории". 1938. № 4, с. 49—64.
В. Георгиев: О происхождении этрусков. — „Вестник древней истории". 1952. № 4, с. 133—141.
Дж. Луццато: Экономическая история Италии. Античность и средние века. Пер. с итал. М. Л. Абрамсон. Под ред. и с пред. С. Д. Сказкина. М. 1954.
F. Altheim: Der Ursprung der Etrusker. Baden-Baden 1950.
P. Ducati: Etruria antica. 2. kiadás 1—2. köt. Torino 1927.
P. Ducati: Voci di Etruria. Bologna 1939.
M. Renard: Initiation à l'étruscologie. Bruxelles 1941.
P. J. Riis: An introduction to Etruscan art. Copenhagen 1953.
F. Schachermeyr: Etruskische Frühgeschichte. Berlin 1929.

A XXVIII. fejezethez

GÖRÖGORSZÁG AZ I. E. XI—IX. SZÁZADBAN

A XXIX. fejezethez

GÖRÖGORSZÁG AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN

Történeti irodalom

Л. Н. Казаманова: Рабовладение на Крите в VI—IV вв. до н. э. — „Вестник древней истории". 1952. № 3, с. 26—45.
Я. А. Ленцман: Об историческом месте гомеровского рабства. — „Вестник древней истории". 1952. № 2, с. 38—59.

Я. А. Ленцман: Послегомеровский эпос как источник для социально-экономической истории ранней Греции. — „Вестник древней истории". 1954. № 4, с. 52—71.

С. Я. Лурье: История Греции. Ч. 1. С древнейших времен до образования Афинского морского союза. Л. 1940.

А. И. Тюменев: Очерки экономической и социальной истории древней Греции. Т. I. Пг. 1920.

П. Олива: К вопросу о возникновении и развитии эллинской народности в древней Греции. — „Вестник древней истории". 1954. № 1, с. 40—51.

K. J. Beloch: Griechische Geschichte. 1—2. köt. Berlin—Leipzig 1924—1926.

H. Bengtston: Griechische Geschichte. München 1950.

A. R. Burn: The world of Hesiod. London 1936.

G. Glotz—R. Cohen: Histoire grecque. 1. köt. Paris 1948.

J. Hasebrock: Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit. Tübingen 1931.

P. Oliva: Rana řečka tyrannis. Praha 1954.

T. D. Seymour: Life in the Homeric age. New York 1914.

Művelődéstörténeti irodalom

В. Д. Блаватский: История античной расписной керамики. М. 1953.

История греческой литературы. Под ред. С. И. Соболевского и др. Т. 1. М.—Л. 1946.

А. Маковельский: Досократовская философия. Т. 1. Казань 1918.

G. Gomperz: Griechische Denker. 3 Bd. 1922—1925.

H. Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker. 6. kiadás 1—2. köt. Berlin 1951—1952.

I. M. Tronszkij: Az antik irodalom története. Bp. 1953.

Források

Гесиод. Работы и дни Пер. В. Вересаева. М. 1927.

Эллинские поэты. Пер. с древнегреческого В. В. Вересаева. В кн.: Вересаев В. В. Сочинения. Т. 3. М. 1948, с. 259—404.

Геродот. История в девяти книгах. Пер., предисл. и указатель Ф. Г. Мищенко. Изд. 2, испр. и доп. Т. 1. М. 1888.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания (Тесей, Ликург, Солон). Пер. В. Алексеева. СПб. 1891.

H. Lorimer: Homer and the monuments. London 1950.

Homeros. Iliász, Odüsszeia. Homéroszi költemények. Fordította: Devecseri Gábor. Bp. 1960.

Hesiodos. Munkák és napok. Akadémia 1955.

NÉVMUTATÓ

Abduaširta — 380, 388
Achaimenidák — 474, 500, 584—586, 593
Achilleus — 624
Achtóes (Ḫeti) — 260, 275
Adad (Hadad, Iškur) — 298, 316, 386, 537
I. Adadnirari — 313
III. Adadnirari — 528, 529
Adoni (Adonis) — 381
Agamemnón — 374, 405, 624, 626
Agga — 190, 198, 217
Agiadák — 655
Ahuramazda — 586
Aidós — 667
Aigeus — 397
Aisópos (Aescpus) — 669
Akház (Âḥâz) — 535
Alkaios — 668
Alkinoos — 631, 633
Alkmaiónidák — 661
Alyattés — 499, 500
Amasis — 576, 577, 578, 584
I. Amenemḥet — 262, 268, 271, 274, 276
II. Amenemḥet — 268, 271
III. Amenemḥet — 268—272, 275, 276, 279
IV. Amenemḥet — 268
Amenemopet — 577, 578
Amenḥotep (főpap) — 350, 357
Amenḥotep (építész) — 355
I. Amenḥotep — 336, 337
II. Amenḥotep — 323, 327, 341
III. Amenḥotep — 328, 341—343, 345, 353, 355
IV. Amenḥotep (Eḫnaton) — 325, 332, 342—347, 350, 353, 358, 370—371, 379—381, 388, 390, 404
Ameni (Amenemḥet) — 278
Ammunaš — 364
Amon — 273, 326, 327, 329, 335, 337, 341—347, 350, 352, 357, 381, 562—564, 568, 569, 571, 573, 575, 579
Amon-Rēᶜ — 273
Anakreón — 668
ʿAnat — lásd Astarté
Anaxialos — 653
Anaximandros — 664, 665
Anaximenés — 664, 665
Anchisés — 667
Anḫḫaf — 182
Anittaš — 361
Anu — 298
Apepi (Apóphis) — 279, 357
Aphrodité — 637, 667
Apis (Ḥapi) — 579
Apollón — 637, 662, 667
Apóphis lásd Apepi
Apriés (Wahibrē) — 553, 576, 579
Archermos — 670
Archilochos — 668
Ardys — 499, 522
Arés — 637
I. Argišti — 507, 508, 516, 529
Aristodémos — 653
Aristotelés — 380, 487, 657—661, 664
Artemis — 637, 638, 669

Artemis Orthia — 637
Ašerat — lásd Astarté
Aššuraḫiddin ('Esarhaddôn) — 514, 522, 542—545, 548, 573
Aššurbânaplu — 205, 474, 499, 514, 522, 544—549, 551, 573, 574
Aššuretililani — 546
II. Aššurnâṣirpal — 525, 528
I. Aššuruballiṭ — 312, 315
Aššuruballiṭ — 547
Astarté ('Anat, Ašerat) — 358, 381, 386, 482
Astyagés — 500, 554, 558, 583, 584, 586
Athéné (Pallas) — 637
Attis — 498
Aton — 343, 344
Atum — 176
Aucnus — 623
Awilmarduk — 557
Aziru — 388
Azitawadda — 496

Bakenrenefet (Bóchoris) — 564
Barhadad (Benhadad) — 496
Bartatua — 522
Baᶜal — 381, 543
Ba'u — 200, 202
Bêlinszkij, V. G. — XVI
Bêl (Enlil) — 205, 215, 216, 222, 298, 381
Bêl-Marduk — 299, 550
Bêlšaruṣur (Bêlšaṣṣar, Baltasar) — 558, 559
Benjamin — 476
Béróssos — 194, 546
Bilalama — 282, 283
Bisztrov, A. P. — 33
Bóchoris — 573
Buckle — VI
Burnaburiaš — 295
Bursin — 210, 211

C'in lásd Cs'eng wang
Chadwick — 4
Champollion — 4
Charóndas — 652
Cheops (Ḫufu) — 170—173, 181, 276
Chephrén (Ḫafrē) — 170—172, 181
Cing (Hüan wang) — 601, 602
Clusium — 623
Crouzet, M. — VI.
Cs'eng T'ang — 429, 436
Cs'eng wang — 600

Daidalos — 638
I. Dareios — 474, 578, 585
Darwin Ch. — 4, 18, 21, 22
Dávid (Dāwîḏ) — 476—478, 483, 485
Dawson — 50, 51
Dedefrē — 170
Dedi — 276
Dedkare — 173
Deméter — 638, 663
Deiokés (Daiaukku) — 582
Diké — 665
Dionysos — 645, 660, 663, 668, 689
Ḏoser — 169, 179, 180
Drakón — 658
Draper — VI.
Dubois E. — 4, 22
Dumuzi lásd Tammuz

Ea — 215, 216, 218, 298
Eannatum — 198, 199, 206
Egibi — 555
Eḫnaton lásd IV. Amenḥotep
El — 381
'Elôhim lásd Jaḥwe
Emmer — 116
Engels — VIII, XI, 17, 21, 22, 37, 42, 87, 107, 634, 65
Engilsa — 201
Enki lásd Ea
Enkidu — 217, 300, 301, 550
Enlil lásd Bêl
Entemena — 196, 199
Ereškigal — 299
Erimena — 515
Eris — 667
Eumaios — 629, 633
Euneós — 630
Eurypontida — 655
Ezékiel (Jəḥezkêl) — 482, 483
Ezékiás (Hizḳijāhû) — 480, 541
Ezsdrás (ᶜEzrâ) — 483

Gedália — 553
Georgiev — 4

Geraszimov M. M. — 34, 48, 49, 239, 245, 247, 248, 448, 453
Gilgameš — 190, 198, 217, 300, 301, 372, 550
Gindibu' — 474
Glotz G. — VI
Goetz W. — VI
Gordios — 498
Gorodcov V. A. — 4, 40, 60
Gudea — 209, 216, 218—221
Guggu lásd Gygés
Gygés (Guggu) — 499, 500, 544, 545, 574

Hadad lásd Adad
Hadés — 637, 638
Ḫafrē lásd Chephrén
Ḫaldi — 505, 513, 516
Halphen L. — VI
Ḫammurapi — 282, 284—286, 288—293, 296, 309, 365, 366, 368, 389, 480, 539
Hannón — 492
Ḫapi — 355
Harsaphés — 573
Ḫaseḫem — 150, 151
Hatšepsut — 324, 337, 339, 354, 355
I. Ḫattušiliš — 361
III. Ḫattušiliš — 347, 372, 391
Hekataios — 669
Hektor — 624
Heléne — 624
Hemaka — 153
Héphaistos — 637
Héra — 637, 669
Herakleitos — 665, 666
Héraklés — 638, 662
Ḫerihôr — 350, 562, 563, 568, 578
Hermés — 637, 666
Hérodotos — 171, 415, 497, 498, 500, 516, 571, 572, 575, 576, 578, 579, 582, 583, 585, 586, 627, 645, 652, 664, 669
Hésiodos — 640, 643, 662, 663, 667
Heti lásd Achtóés
Ḫiân (Iannas) — 279
Hiao Ji — 440
Hipparchos — 660
Hippias — 660
Hippokratés — 653
Hipponax — 667
I. Hírám (Ḥîrām) — 477, 486, 492
Ḫnumḥotep — 176, 263
Homeros — 625, 627, 633, 636, 663
Ḥor — 355
Hordedef — 275, 276
Horemḥeb — 339, 345, 347
Hóros — 148, 150, 151, 177
Hrozný — 4
Hóros-Ḫaseḫem — 151
Ḫufḥor — 175, 176, 184
Ḫufu lásd Cheops
Ḫumbaba (Huwawa) — 217, 300, 498
Hunenu — 266
Hvojko V. V. — 231

Iannas lásd Ḫiân
Ibbisin — 213, 214
Ikaros — 638
Illujankaš — 372
Ilukapkapu — 308
Ilumailu — 293
Ilušuma — 308
Imḥotep — 179, 180
Inanna — 215, 216, 222, 298
Indra — 309
Ineni — 355
Inšušinak — 219, 221, 222
Intef — 260
Ipuser (Ipuwer) — 277, 278
Irsu — 348
Isis — 177
Iškur lásd Adad
Išpakai — 522
Išpuini — 506, 507
Istaparišaš — 364
Ištar — 222, 298—300, 559
III. Itoba'al — 554

I. Jaḥmes — 326, 336, 361
Jaḥve (Jahwe, 'Elôhîm) — 477—485
Jao — 428
Jefimenko P. P. — 59
Jeremiás — 480
Jeroboám (Yoroβᶜām) — 477, 478
Joakház (Jəhô'āhāz) — 576
Joakim (Jəhôjākim) — 576
Jósiás (Jōšijāhû) — 480, 482, 485, 576

Juno — 623
Jupiter — 623

Kadmos — 669
Kagemni — 182, 275
Kallínos — 667
Kambysés (Kambūjiya) — 569, 577, 578, 585
Kames — 336
Kandalânu — 546, 551
Kašta (Kaštaritu, Phraortés) — 563, 569, 583
Kazencev K. M. — 33
Kleandros — 653
Kleisthenés — 661
Keret — 381
Kern F. — VI
Kikkuli — 309
Kilamuwa — 495, 496
Konfucius — 439
Koré — 638
Kroisos — 500, 584
Kutirnaḫḫunte — 221
Kuturmapuk — 296
Kylón — 658
Kypselos — 645
Kyaxarés — 499, 500, 546, 547, 553, 583, 584
Kybelé — 498
I. Kyros (Kuruš) — 583
II. Kyros (Kuruš) — 205, 483, 500, 558, 559, 577, 583, 585

Labarnaš (Tabarnaš) — 361, 362
Labašimarduk — 558
Lars Porsenua — 623
Lavisse E. — VI
Lenin — XIV, XVI, XVIII, 8, 17, 36, 665
Lipitišťar — 281, 282
Li wang — 601
Lugalanda — 201
Lugalzaggisi — 203, 204, 205
Lupakkis — 362
Lykurgos — 655, 656

Mā'et — 168, 176
Madyés — 522
Magón — 491
Manethón — 143, 149, 151, 155, 171, 174, 259, 260, 271, 279, 319, 561, 564, 573
Maništusu (Muništusu) — 206—208
Manium — 207
Mardukapaliddin — 537—539, 545, 551
Marduk — 284, 298, 299, 313, 539, 542, 557, 558, 559
Marx — VIII, IX, XII, 10, 34, 172, 292, 621, 647, 648
Maspero G. — 5
Melanthios — 629
Melissos — 666
Melḳart — 381, 492
Menelaos — 654
Menés (Men) — 149—150, 151
Meng-cī — 437, 599
Menua — 506, 507, 529
Mentuḥotep — 260, 274
III. Mentuḥotep — 354
Merenptaḥ — 327, 347, 348, 375
I. Merenrê — 174, 565
Merikerē — 260
Mésa (Mêša') — 478
Meten — 184
Meyer E. — 5
Midas — 498, 514, 538
Mikluho-Maklaj — 4
Minerva (Athéné) — 622, 623, 637, 638
Minós — 393, 398
Minotauros — 638
Minu — 273
Moloḥ (Moloχ) — 381, 502
Morgan L. H. — 4, 73, 106
Mortillet — 3, 56
Mózes — 205, 480, 483
Murašû — 555
I. Muršiliš — 293, 361, 362, 364
II. Muršiliš — 363, 371
Muwattališ — 347, 371
Mykerinos (Menkauê) — 171, 178

Nabû — 298, 299, 557
Nabûapaluṣur — 546, 547, 551, 553, 557
I. Nabûkudurriuṣur — 296, 297
II. Nabûkudurriuṣur (Neßuχaδreṣar Nabuchodonosor) — 482, 547, 548, 551, 553, 554, 557, 558, 559, 576, 577, 584
Nabuna'id — 474, 558, 559, 584
Napóleon — XIV
Naramsin — 205, 207, 210, 218, 220, 221, 389
Narmer — 149, 150
Nāsatya — 309

Neferti (Neferreḥu) — 278
Nefertiti — 338, 355
Nefrusebekrē — 268
Nekós (Nekao) — 492, 544, 545, 548, 573—576
Nemesis — 667
Nergal — 298, 299
Nergalšaruṣur — 557, 558
Néith — 153, 579
Nesubanebḏed — 562
Neuserrê — 181
Niké — 670
Ningirsu — 199, 200—209, 216
Ninsun — 217
Ninurta — 298
Nisaba — 203
Nitókris — 260
Noé — 481
Nut — 184

Odysseus — 624, 625, 629—631, 633, 637
Olympos — 667
Omri — 478
Oncken W. — VI
Orpheus — 663
Osiris (Usir) — 177, 273, 274, 325, 381
Osorkón — 564
III. Osorkón — 569

Paganini — 62
P'an Keng — 436, 439
Pantaitos — 653
Paris — 624
Parmenidés — 666
Patroklos — 624
Pavlov I. P. — 34, 35
P'ei Wen-csung — 4, 24
Peisistratos — 660, 662
Pénelopé — 625
Pepineḫt — 176
I. Pepi — 167, 174
II. Pepi — 174, 260, 565
I. Péter — 59
Periandros — 645
Phalaris — 653
Philoitos — 629
I. Pianḫi — 563, 569, 570
Piette E. — 95
P'ing wang — 602, 604
Pirenne J. — VII
Priamos — 624
Plutarchos — 664, 668
Prométheus — 638
I. Psamṯik — 499, 545, 574—576
II. Psamṯik — 553, 576
III. Psamṯik — 577
Ptaḥ — 177, 327, 345, 346, 350, 564, 573, 575, 576
Ptaḥḥotep — 182, 275
Polykratés — 577, 645, 666
Poseidón — 637
Pûlu lásd III. Tukultiapilešarra —
Puzur-Insusinak — 221, 222
Pythagoras — 302, 666

Raffael — 62
Rambaud A. — VI
I. Ramses — 344, 347
II. Ramses — 345—347, 353, 356, 357, 371, 372, 388, 391
III. (IV.) Ramses — 325, 335, 346, 348—350, 354, 356, 375, 562
Ramses-Siptaḥ — 348
Rēᶜ — 153, 176, 177, 262, 273, 345
Rēᶜ-Atum — 176, 177
Renefer — 182
Renhai — 357
Ribaddi — 379, 380, 391
Rimsin — 284, 285, 287, 288, 292, 296
Rimuš — 206
Roboám (Reḥaβᶜām) — 478, 562
Romulus — 205
I. Rusa — 498, 512, 513, 521, 537, 538
II. Rusa — 514, 543
III. Rusa — 515

Saba' (Sába) — 474
Šabâka — 569, 573
Sabni — 175
Sagnac Ph. — VI
Sahurē — 158, 159, 173
Sais — 153
Salamon (Šəlômô) — 477, 478, 486, 492
Šamaš (Utu) — 216, 222, 285, 288, 298
Šamaššumukîn — 544—547
Sammurâmat (Semiramis) — 528

Šams — 474
I. Šamšiadad — 284, 308, 309
V. Šamšiadad — 528, 529, 542
Šamšie — 472, 538
Samsuiluna — 292, 293
Sámuel — 485
Sapphó — 668
Saptaḫ — 348
I. Sarduri — 505, 506
II. Sarduri — 510—512, 518, 529, 535
III. Sarduri — 514
Sarʔôn (lásd Šarrukînu)
Šarkališarri — 207
Šarrukînu (Sarʔon) 204—208, 284, 539, 544
II. Šarrukînu (Šarʔôn) — 472, 498, 512, 513, 521, 537, 538, 541, 543
Saul (Sâûl) — 476, 477
Šauššatar — 310
Schliemann H. — 4
Schlosser — V
Seḥetepibrē — 276
Sédékiás (Ṣiḋkijāhû) — 553
Seḳenenrē — 357
Semirámis lásd Sammuramat
Senenmut — 337, 355
I. Senwosret — 268, 269, 271, 274, 276
II. Senwosret — 268, 269, 271
III. Senwosret (Sesóstris) — 265, 268—270, 275, 566
Šepseskaf — 171
Sesóstris lásd III. Senwosret
Seṯḫ — 151, 177, 279, 357
Setneḫt — 348
I. Seṯi — 345—347, 352, 356
Šilḫakinšušinak — 296
Sin — 298, 299, 558
Sinaḫêeriba (Sanḫêrîß) — 541, 542, 548
Sinšariškun (Sarakos) — 546, 547
Sinūḥet — 271, 272, 276, 387
Sirius — 137
Šiuini — 516
Šiva — 421
Skylax — 669
Smenḳkerē — 344
Snefru — 158, 169, 170, 180, 278
Solón — 658—660, 667, 668
I. Šošenḳ — 478, 562
Sou Szin (Ti Szin) — 439—441
Strabón — 639
Subad — 195
Šulgi — 210, 213, 221, 284
I. Šulmânuašaridu — 313, 504, 505, 537
III. Šulmânuašaridu (Šalmaneser) — 496, 505, 506, 528
V. Šulmânuašaridu (Ulûlai) — 536, 541
Summulailu — 288
Sun — 428
Šuppiluliumaš — 312, 362, 363, 370, 371, 380, 388, 504
Šusin — 211
Suti — 355
Szï-ma C'ien — 428, 436, 439, 601, 602, 605
Szung cï (Cseng cī) — 438

Tabarnaš lásd Labarnaš
Taharḳa — 543, 544, 573
Tammûz (Dumuzi) — 215, 298
Tanutamon (Taltamanê) — 544, 573, 574
Tarquinius — 623
Tefnaḫt (Tnéphachthos) — 563, 564
Tefib — 262
Teišeba (Tešubbal) — 516
Telepinuš — 361, 362, 364, 365
Télemachos — 625
Teššubzalmaš — 363
Teti — 174
Teumman — 545
Teušpâ — 543, 583
Thalés — 500, 577, 664—666
Theagenés — 658
Theognis — 643, 667
Thérón — 653
Théseus — 397, 398, 638
Thespis — 669
Thorvaldsen — 62
I. Ṯḥotmes (Thutmosis) — 337, 353—355
II. Ṯḥotmes — 337
III. Ṯḥotmes — 327, 339—341, 347, 352, 356, 377, 378, 396
IV. Ṯḥotmes — 341
Thóth — 176
Thukydidés 639
Tiâmat — 298, 99
I. Tiglát-Piléser, (Tiγlaϑpîleser, Tukultiapilešarra) — 297, 317
Ti Ji — 440

Tinia (Zeus) — 622, 637, 638
Ti Szin lásd Sou Szin
Tolsztov Sz. P. — 111
I. Tukultininurta — 313, 314, 317, 505
III. Tukultiapilešarra (Tiγlaðpîleser) — 511, 512, 531, 533—537, 541, 544
Turajev B. A. — 5
Tušratta — 312, 390
Tutanḫāmon (Tutanḫāton) — 344, 345, 371
Tyrtaios — 667

Uarubani — 516
Uḏaḥôrresent — 578
Ulûlai lásd V. Šulmânuašaridu
Unis — 173, 182
Uni — 184, 620, 622
Urnammu — 210, 213
Urninurta — 282
Urukagina — 200—209, 292
Urzababa — 205
Urzana — 513
Userkaf — 158, 172
Utnapîštim lásd Ziûsudra

Varuna — 309
Vasco da Gama — 492
Ventris — 4

Wang csou — 440
Weber — V
Wen Ting — 439, 440
Wu Ji — 439
Wu Ting — 439, 440
Wu Wang — 441, 601, 605

Xenophón — 510
Xenophanés — 663, 666
Zakir — 496
Zallukos — 652
Zénon — 666
Zeus — 662, 663, 653, 670
Zimrilim — 284, 285
Ziûsudra (Utnapištim) — 193, 218, 301

FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA

Abakan — 435
Abhazia — 31
Abesszínia — 470, 569
Abri-Audi — 52
Abu Guráb - 181
Abu Roas — 170
Abu-Šhahrein — 192
Abu Simbel — 346, 353, 356
Abusír — 159, 172
Abydos — 151, 177, 274, 346
Achaia — 627, 642, 649
Adab — 194, 211
Adem — 305, 313
Adriai-tenger — 487, 612, 615, 616, 635, 649
Afganisztán — 175, 449, 580
Afontova-gora — 78, 79
Aḫḫijawa — 373, 375
Aja Triada — 394, 395, 398
Ajosz Theodorosz — 397
Ajrarati — 503, 514
Aigina — 630, 656
Aiolia — 627, 629
Aitólia — 642
Akaba-öböl — 477
Akkad (Akkadû) — 193, 204—211, 213, 214, 218, 221, 222, 281, 282, 284, 293, 304—306, 308, 365, 473, 539, 584
Akarnania — 642
Akragas (Agrigentum) — 653
Akšak — 199
Alalaḫ (Mukiš) — 386, 387, 389
Alalia — 621
Alaszka — 80, 81
Albuquerque — 81
Alduna — 230, 458
Alekszejevszk — 444
Aleppo lásd Halpa —
Algéria — 74
Almeria — 236
Alpok — 18, 38, 43, 454, 615, 616, 623
Alsó-tenger (Perzsa-öböl) — 204, 210
Altaj — 78, 112, 227, 449
Altamira — 61, 63, 64
Altaqû — 541
Alzi — 505
Amanos — 386
Ammia — 380
Amiens — 25, 28
Amḳa — 363
Ammanos — 495, 530
Ammon — 469, 553
Amri — 225
Amu-Darja — 450, 580, 581, 582, 585
Amur — 242
Amur-vidék — 241, 242
Amurru — 347, 380, 388, 389
Amvroszijevka — 57
Amyklai (ma Vafia) — 406, 654
Anau — 223, 224, 227, 450
Anau I. — 224
Anau II. — 224
Ancyllus-tenger — 90

Andronovo — 443
Angara — 61, 66, 76—78, 112, 242, 243
Anglia — 73, 90, 91, 101, 456, 491
Anjang — 429, 432, 449
Ankara — 362
Anšan — 221
Ansbach — 101
Antilibanon – 382
Antrea — 92
Appennini-félsziget — 236, 487, 612, 615, 616, 623
Apollónia — 651
Apulia — 615, 616
Arab-fennsík — 133
Arábia — 105, 130, 140, 141, 156, 185, 186, 209, 297, 382, 386, 463, 467, 469, 470, 472—475
Arab-félsziget — 133, 318, 470
Arab-tenger — 413
Aracani (Murat-szu) — 503, 505, 508
Arachósia — 580
Aragac — 507, 517
Aral-vidék — 111, 227, 580
Arameus — 318
Aramu — 493
Araksz — 503, 504, 507, 522
Arrapḫa (Kirkuk) — 310, 313, 317, 547
Ararát — 123, 507
Ardini-Muṣaṣir lásd Muṣaṣir
Areia — 581
Argištiḫinili (Armavir) — 507
Arize — 94
Arizona — 84
Argolis — 627, 629, 630, 654
Argolisi-öböl — 404
Argos — 403, 637, 643
Arkadia — 627, 642, 656
Arme (Šupria) — 511
Armenia — 229, 306
Arno — 616
Arpad — 496, 511, 512, 529, 534, 535
Arwâd — 377, 380, 485, 544
Arzawa — 363
Arretium — 621
Ariège — 94
Arzni — 29
Ashabad — 120, 223
Aššur (ma Kalaᶜat-Sherkat) — 193, 210, 285, 288, 299, 306—311, 313, 314, 317, 389, 473, 525, 533, 537, 539, 547, 550
Aššuwa — 373
Asztrabad — 450
Asszíria (Assyria) — 4, 11, 193, 284, 295—297, 304—309, 312—315, 317—319, 347, 360, 371, 372, 380, 464, 465, 469, 470, 475, 479, 480, 486, 496, 498, 499, 504, 505—507, 510—515, 521, 522, 525, 528—533, 535—539, 542—545, 547—551, 553, 569, 573—575, 582, 583, 585, 631, 671
Atlanti-óceán — 80, 82, 101, 141, 487, 490, 492
Attika — 379, 401, 627, 628, 630, 635, 642, 643, 657, 660, 661
Attikai-félsziget — 392
Athén — 397, 409, 412, 467, 628, 636, 637, 640, 643, 645, 653, 657, 658—662
Auaris — 279
Ausztrália — IX, 18, 53, 80, 81, 84—86, 102, 138, 468
Ausztria — 72, 234, 240, 443, 454, 456
Avgyejevszkaja — 60, 66
Awan (Elám) — 221
Azerbajdzsán — 309, 450, 451, 503, 504, 507, 512, 515, 518, 521, 522, 553, 582
Azovi-tenger — 238, 239, 487, 649
achaiok — 373, 374, 375, 396, 397, 400, 401, 404, 405, 412, 624, 627, 633
akkadok — 205, 207, 214, 215, 216, 217
amoriták (ḫapiruk) — 207, 210, 211, 213, 214, 221, 281, 282, 283, 385
arabok — 528, 537, 541, 546
ausztráliaiak — 81, 85, 86
arameusok — 318, 469, 505, 528, 537, 541
asszírok — 312, 318, 389, 470, 479, 496, 498, 505, 506, 507, 528, 529, 535, 537, 538, 541—546, 548, 550, 574, 582, 583

Babilon (Babylón, Bâbilu) — 194, 215, 281, 284, 293, 294, 296—299, 313, 362, 533, 537, 539, 541, 542, 544, 546, 551, 553, 555—559, 577, 584
Babilonia — 11, 194, 281, 285, 286, 289, 292—300, 301, 304—306, 308, 309, 312, 313, 315, 317, 319, 342, 361, 372, 380, 381, 386, 389, 390, 465, 469, 474, 475, 480, 483, 486, 500, 514, 528, 529, 530, 535, 536, 538, 539, 541—547, 549—551, 553—559, 583, 584, 665
Badari — 114, 115, 117
Bagdad — 185, 193

Bahrein-sziget — 188
Bajkál-tó — 65, 78, 79
Bajkál-vidék — 112, 242, 243, 442, 449
Bak Sön — 79, 80
Baktria — 581, 582, 585
Balh (Baktra) — 582
Baleárok — 487, 491
Balkán-félsziget — 108, 130, 256, 373, 375, 392, 401, 454, 458, 487, 612, 613, 614, 617, 624, 649
Balkán — 360, 374, 375, 392, 443, 458, 522, 614, 615
Balti-medence — 90
Balti-tenger — 56, 90, 94, 109, 110, 237, 238, 250
Baltikum — 90, 94, 102, 109, 133, 248, 250, 454
Bambata — 76, 101
Bandung — 22
Barsip — 298, 542
Basilicata — 615
Batumin — 503
Belaja — 77
Bellari — 415
Belgium — 39, 237
Belgrád — 108
Belomorszk — 249
Belső-Ázsia — 4, 130, 131, 133, 223, 224, 227, 415, 443, 449, 450, 458, 580, 581, 582
Beludzsisztán — 225
Bengáli-öböl — 413
Beni Hasan — 275
Berezany-sziget — 651
Bering-szoros — 80, 81
Beshehr — 118
Beszkidek — 455
Béth-Seán (Béδ-Sǝân) — 476
Bianili lásd Urarṭu
Biban el-Muluk — 354
Birseck — 95, 96
Bît-Jakîn — 537, 539
Bogazköy — 362, 366, 373, 390
Bohtan — 503, 505
Bohuslän — 456
Boiótia — 629, 630, 643, 647
Bologna — 617, 623
Bolsoje Tripolje — 231
Bor — 93
Borki — 94
Boszporusz (Bosporos) — 487, 522, 648, 651
Bouffia — 48
Brazília — 81
Brjanszk — 60, 240
Bretagne — 101, 235, 456
Britannia — 491
Brit-szigetek — 38, 90, 95, 102, 443, 457, 487, 612, 615
Brno — 52, 70
Brontas — 23
Bubastis — 563, 564
Bug — 231, 444, 651
Bulgária — 230, 393, 451, 614
Burety — 61, 66, 77
Burma — 26, 86, 133
Busiris — 177
Byblos (Gelal) — 175, 176, 240, 264, 279, 376—382, 485, 561, 562
Byzantion — 648
babiloniak — 287, 300, 301, 537, 666
badariak — 114, 115, 116
busmanok — 76, 101, 102

Cabeço d'Arruda — 101
Cádiz — 96, 615
Caere — 618, 621
Calabria — 615
California — 81
Calka — 451
Campania — 615, 616, 621, 623
Campigny — 108, 109
Cantabriai hegység — 95
Capua — 621, 623
Cartagena — 236
Castellón — 97, 98, 100
Ceyhan — 493
Ceylon — 26, 95, 592
Chalkidiké — 639, 648
Chancelade — 65
Chelles — 25
Chios — 627, 643
Choaspés (Kerha) — 219
Chórasmié lásd Horezm
Chersonésos — 652
C'i — 440, 602, 603
C'in — 427, 602, 605
C'isan — 440
Colorado — 82
Combarelles — 63

Combe-Capelle — 49
Constantine — 74
Corsica — 621
Crô-Magnon — 49, 51, 52, 71, 73
Crouzade — 95
Cucuteni — 231
Cueva Remigia — 97, 98, 99
Clusium — 621, 623

Csakmadas-Bejik — 120
Csanhu-Daro — 422
Csehország — 443, 454
Csehszlovákia — 57, 66, 72, 234
Csendes-óceán — 80, 102, 242
Cseng cī — 226, 227
Csermen-Jab — 585
Csildiri-tó — 507
Csóka — 108
Csokurcsa — 41
Csopan-Depe — 121
Csoroh — 317, 503—505, 507
Csou — 441
Csouk'outien — 24, 29, 30, 34, 80
Csout'ungk' u — 79
Csukts-félsziget — 112
Csuszovaja — 78
Csuvasföld — 240
csukcsok — 77

Dagesztán — 522
Dahshur — 169, 171, 180, 274
Damaskos — 386, 477, 493, 496, 511, 528, 535
Dam-Dam-Csesme — 118, 120
Dánia — 90, 109
Darabanyi — 231
Dardanellák (Hellespontos) — 373, 487, 522, 651, 660
Dehisztan — 450
Dekkán (Hindosztán)-félsziget — 414
Dekkán-fennsík — 413
Delphoi — 630
Derbent — 228
Derbenti-szoros — 522
Der el-Bahri — 260, 274, 324, 337, 355
Der el-Medina — 333
Dêru — 542
Djemdet-Nasr — 189, 190, 194, 196, 218, 224
Devon-Downs — 85
Diauehi — 505, 507
Dilmun lásd Bahrein-sziget —
Dimini — 400
Diyala — 193, 282, 296, 305, 313, 508, 510, 542, 558
Dnyeper — 110, 111, 231, 238, 239, 443, 444, 448, 453, 520, 524, 612, 613, 651
Dnyepropetrovszk — 39
Dnyeszter — 26, 230, 231, 612
Dolinszkoje — 229
Dolní Věstonice — 60, 70
Don — 57, 58, 60, 72, 73, 111, 238
Donyec-hegylánc — 448
Donyec-medence — 41, 42
Dôr — 375
Dráva — 454
Drangiané — 580
Duna — 230, 231, 234, 400, 443, 453, 454, 456, 612, 614
Duna-medence — 108
Dûr-Šarrukîn (ma Horsabad) — 539
Duvensee — 92
Dzsanbasz-Kala — 111
Dzsebel — 118, 120
Dzsojtun — 120
Dvina — 56
dórok — 624, 627

Ecuador — 81
Eden — 82
Édom — 469, 553
Égei-tenger — 14, 146, 256, 310, 360, 373, 377, 385, 392, 393, 405, 459, 467, 476, 487, 496, 498, 522, 584, 620, 624, 625, 627, 636, 648, 653, 669
Egyiptom — IX, 4, 8, 14, 105, 114—116, 129—151, 153—155, 157, 159—161, 165, 166—169, 172—176, 179, 182, 185, 188, 207, 218, 251, 255—261, 263, 264, 268, 269, 272, 274, 278—281, 285, 295, 297, 300, 305, 306, 312, 313, 317, 319, 320, 322—324, 326, 334—336, 338, 339, 341—352, 357, 361, 365, 370—372, 374, 376—388, 390, 391, 394, 396, 402, 405, 422, 459, 460—469, 475—477 480, 482, 483, 486, 522, 541—546, 553, 554, 558, 559, 561—567, 569, 570, 573—579, 584, 585, 618, 624, 644, 651, 666
Ejasszi-tó — 31

Êkallate — 296
Ekbatana (Hamadan) — 583
Elar — 451
El-Amarna — 343, 346, 352, 356, 390, 404
El-Argar — 443
Elám („Nim" „Elamtu") — 199, 206, 207, 209, 210, 213, 218—222, 224, 230, 285, 293—297, 305, 306, 389, 420, 450, 451, 537, 539, 541, 542, 545, 546, 553
Elba — 90, 235, 443, 612, 618
Elba-sziget — 487
Elbrusz — 580
Elea — 666
Élis — 627, 656
Elephantiné-sziget — 158, 175, 176, 184, 260, 267, 565
El-Kaba — 330
El-Lahun — 267, 274
El-Obeid — 186, 189, 192, 224
Elő-Ázsia — 4, 14, 51, 52, 53, 55, 103, 105, 123, 124, 129, 132, 133, 140, 185, 223, 224, 228, 230, 256, 282, 305, 306, 308, 309, 312, 313, 317, 324, 359, 360, 361, 376, 377, 388, 389, 427, 443, 459, 464, 469, 470, 473—475, 484, 485, 487, 493, 506, 514, 518, 521, 522, 524, 542—544, 551, 553, 557, 580, 581, 593, 644, 651
El-Qusein — 261
El-Vad — 113
Emutbal (Jamutbala) — 296
Êninmar — 205
Épeiros — 649
Ephesos — 627, 631, 665, 669
Erbu, Erebu (ma Arinberd) — 508, 515
Érchegység — 234, 455
Erdély — 231
Eriaḫi — 517
Eridu — 192, 216, 219
Eritrea — 140
Ertebölle — 109
Esdraëlai-völgy — 383, 384
Esiongáber (Esyôngeβer) — 477
Es-Shul — 43, 47, 48, 51, 52
Esnunna — 193, 282—285, 289, 293, 296, 309
Észak-Dvina — 56
Északi-tenger — 90
Észt SZSZK — 91, 94, 110
Et-Tabun — 28—30, 40, 48
Etiópia lásd még Abesszínia — 139, 140, 146, 158, 167, 175, 176, 264, 268—270, 279, 323, 327, 341, 346, 350, 353, 465, 466, 468, 470, 543, 544, 563—569, 575, 576
Etruria — 615—618, 621, 622
Euboia — 392, 639
Eufrátesz — 4, 8, 131, 134, 135, 138, 183, 185, 186, 189, 192—194, 204, 206, 207, 213, 221, 258, 282, 284, 285, 288, 304, 306, 309, 312, 313, 317, 318, 340, 347, 361, 385, 386, 388, 389, 393, 397, 503, 504, 507, 511, 528, 529, 535, 539, 547, 559, 576
Eulaios (Karun) — 219, 296
Eurázia — 442
Eurótas-folyó — 654
Eutrésis — 409
Ez-Zuttin — 113
egyiptomiak — 4, 117, 133, 140, 141, 145, 147, 149, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 165, 168, 169, 173, 175, 177, 178, 184, 268, 276, 279, 324, 332, 337, 340, 371, 375, 377, 381, 382, 384, 385, 387, 570
elámiták — 187, 199, 214, 221, 281, 284, 295, 296, 317, 537, 541, 545, 546, 581
eszkimók — 55, 69, 243
etiópok v. núbiaiak — 140, 149, 158, 167, 175, 176, 265, 270, 323, 328, 332, 341, 563, 564, 574, 575, 579
etruszkok — 618, 620, 653

Faiyum — 116, 263, 272
Faiyumi-oázis (Tóföld) — 116, 267, 268, 272, 274
Farsz — 296
Fatyma-Koba — 96, 101
Fatjanovo — 240
Fehér-tenger — 56, 247, 249
Fekete-tenger — 133, 239, 317, 359, 443, 452, 470, 487, 498, 503, 507, 512, 514, 517, 519, 520, 523, 524, 539, 614, 638, 548, 649, 651, 652, 660
Felsina — 623
Fergana — 223, 581
Fère-en-Tardenois — 100
Filakopi — 401
Finnország — 94, 247, 248,
Fokföld — 101
Folsom — 82, 84
Font-de-Gaume — 64

Fort Collins — 82
Földközi-tenger — IX, 4, 8, 25, 28, 52, 65, 72, 85, 101, 116, 133, 139, 140, 204, 210, 236, 237, 257, 264, 308, 325, 341, 347, 359, 360, 376, 378, 383, 385, 386, 389, 393, 402, 454, 458, 463, 469, 473, 474, 476, 486, 487, 490—492, 496, 498, 543, 553, 565, 569, 576, 615, 616, 618, 619, 624, 630, 634, 644, 647, 651, 653
Fönícia (Phoinicia, Phoiniké) — 169, 174, 175, 176, 264, 317, 323, 374, 376—383, 386—388, 390, 464, 469, 477, 479, 485, 486, 492, 528, 535, 543, 544, 553, 561, 562, 576, 624, 630
Franciaország — XIV, 26, 27, 39, 48, 57, 61, 64, 65, 67, 69, 72, 89, 94, 97, 100, 101, 108, 234—237, 442, 443, 456, 457, 491, 612, 613, 615, 649
Fyn-sziget — 92
finnugorok — 612
föníciaiak — 377—380, 382, 486, 490, 491, 633

Gades (Cádiz) — 490, 491, 615
Gafsza (Capsa) — 74
Gangesz — 414, 415, 587, 588, 590, 591, 593, 595
Gar-i Kamarband — 118
Gassula — 97, 98, 100
Gavrilovszkaja — 73
Gaza — 476
Gebal (Byblos) — 376
Gerra — 319, 474
Gézer — 384, 477
Gibraltári-szoros — 487, 490, 492, 648
Girsu — 201, 203
Gizeh — 170, 172, 179, 180, 181
Ghatok — 414
Glazkovo — 443
Gonci — 60
Gordion — 497
Gorkij (város) — 453
Göj-Tepe — 450
Görögország — 4, 5, 10, 11, 14, 236, 258, 392, 393, 396, 399—402, 404, 406, 408, 409, 411, 412, 467, 487, 492, 498, 612, 614, 615, 624, 625, 627, 628, 630, 634, 635, 639—645, 647—649, 651—656, 660, 662—664, 666, 667, 669, 670
Grúzia — 20, 230, 443, 451, 504
Gungeria — 416
Guriani (Kuriani) — 512
Gurnia — 397
Gutî (Gutium) — 209, 211
Gyerkul — 41, 42
Gyeszna — 60
germánok — XIV
gutiák (kutiak) — 187, 207, 209, 216, 221

Hao — 602
Ḫaḍramawt — 472
Ḫajaša — 504
Ḫalitu — 514
Hallstatt — 613—615
Ḫalûle — 542
Ḫalpa (Aleppo) — 309, 361, 386—388, 496
Halys — 359, 497, 499, 500, 583
Ḫamâtu — 496
Hammamat-fok — 114
Hamburg — 54, 89
Han — 227
Hangcsou — 227
Hannover — 91
Harappa — 225, 418—422, 425, 426, 450, 588
Ḫarrânu — 539, 548, 553, 558
Hastinapura — 591
Hat' a — 227
Ḫatti — 493
Hattina — 389
Ḫattušaš (Bogazköy) — 361—364, 373, 390
Hawara — 274
Heidelberg — 29
Hellespontos lásd Dardanellák
Héliupolis — 274, 345
Hérakleia (ma Eregli) — 652
Hérakleuspolis — 260, 575
Hériai — 400
Hermos — 373, 498, 499
Hermónassa — 652
Hermupolis — 176, 320, 563, 564
Hiaot' ung — 429, 430, 432, 434
Hierakonpolis — 146, 151
Himalája — 18, 30, 413, 414, 427, 588
Hisarlik-halom (Trója) — 373
Hispania — 487, 490, 491, 615, 651
Hoa Binh — 79
Hollandia — 237, 278, 456
Holmegaard — 90, 92
Holt-tenger — 383, 475, 477

Honan — 429, 430, 597
Hopej — 429, 596
Horezm (Chórasmié) — 449, 450, 581, 582, 585
Horsabad — 513
Huangho — 79, 131, 134, 225, 227, 256, 428, 431
Ḫubuškia — 505, 506, 513
Ḫurri — 504
hettiták — 4, 293, 313, 323, 325, 359, 361, 362, 363, 369, 371, 373, 385, 387, 388
ḫurriták — 304, 305, 306, 309, 310, 386, 469, 581

Ia-Dana vagy Jadna (lásd Kypros)
Igreny — 111
Ilmeny-tó 110
Ilszkaja — 43, 72
Illyria — 649
Imgur-Ellil (Balâvat) — 505
Indiai-óceán — 116, 413, 414, 470
India — 4, 8, 10, 19, 25, 53, 55, 86, 102, 103, 105, 108, 111, 129, 130, 219, 224, 225, 256, 257, 306, 413, 414, 415, 418, 420, 421, 422, 426, 427, 459, 463, 464, 467, 473, 555, 580, 587—593, 595
Indokína — 86, 108, 413
Indonézia — 86
Indraprastha — 591, 592
Indus — IX, 134, 135, 188, 206, 225, 240, 414, 415, 418, 419, 421, 422, 450, 463, 588

Ioldia-tenger — 90
Ion-tenger — 392, 615, 644, 649
Iónia — 627, 629, 635
Irak — 39, 121, 130, 185, 188, 304
Irán — 112, 118, 119, 123, 131, 133, 187, 219, 223, 224, 256, 296, 306, 415, 449, 450, 463, 503, 518, 522, 555, 559, 580—583, 585, 586
Iráni-fennsík — 130, 131, 185, 224, 296, 305, 580
Irkuck — 77, 78
Írország — 237
Irtis — 78, 79
Iseion — 563
Isin — 194, 281—284, 289, 293
Issosi-öböl — 553
Isszik-köl — 453
Istad — 93
Itália — 11, 39, 375, 453, 454, 487, 612, 613, 615—618, 621, 623, 644, 648, 649, 652, 669
Ithaka — 633
Istros — 651
Ivanovo — 453
Izrael — 385, 469, 474—482, 485, 492, 529, 535, 537
Izvoare — 231
indiánok — 53, 67, 73, 81, 84, 104, 106, 107, 243
algonkin indián — 67, 234
amerikai indián — 84, 85, 104, 107
apacs indián — 104
californiai indián — 81, 84
dél-amerikai indián — 81
irokéz indián — 84, 106, 107
pueblo-indián — 81, 84

Jagorba — 94
Jajla — 96, 101
Jakutföld — 56, 79
Jamḫad — 309, 387, 389
Jangcïkiang (Jangcekiang) — 428, 434
Jangsao — 225—227, 608
Jangcï — 605
Japán-szigetek — 241, 242
Jaroszlavl — 240
Jastuh — 26
Jasszi-tepe — 223
Jáva — 22, 23, 26, 27, 39
Jeges-tenger — 56, 88
Jelina — 93
Jelin Bor — 93
Jemen — 472
Jenyiszej — 76, 78, 112, 242, 435, 442, 449, 453
Jereván — 451, 508, 509
Jeruzsálem — 28, 384, 478, 480, 482, 483, 553, 562, 576, 584
Jin lásd Sang-Jin
Jisni — 429
Jordán — 383, 546
Yorgan-Tepe — 310
Judea — 469, 475—485, 492, 541, 553, 554, 576
Jugoszlávia — 39, 230, 237, 240
Jhukar — 426
Jumna — 587
Jütland — 109

Ḳadeš (Kinza) — 339, 340, 347, 380
Kairó — 115, 169, 170

Kajlü — 118, 120
Kajszkaja-gora — 78
Kala^eat-Yarmo — 121, 122, 123
Kalbin — 448
Kalḫu — 539
Kamarina — 649
Káma — 340
Káma vidéke — 452
Kamcsatka — 112, 241
Kanada — 82
Kánaán (Kinahhi, Kinahna) — 377
Kangaroo-sziget — 85
Kaneš (Kayseri) — 307
Kanszu — 226, 596, 604
Kappadokia — 359, 498
Karabah — 230
Kara-Kum — 120, 580
Kara-Tepe — 493
Kargamîš (Karkəmîš) — 313, 340, 363, 388, 389, 493, 496, 528, 538, 548, 551, 576
Karavaiha — 248
Karélia — 94, 247, 248, 249
Ḳarḳar — 528
Karia — 572
Karim-Sharir — 121
Karmania — 559
Karmel — 28, 48, 51, 52, 113, 383
Karmir-Blur (Teišebaini) — 509
Kárpátok — 18, 231, 614
Karthágó (Ḳart-Ḥadaš) — 380, 486, 487, 490, 491, 492
Kâr-Tukultininurta (Tulul-Akir) — 313
Karun — 188, 545
Kaska-Darja — 580, 581
Kasmir — 26
Kaszpi-tenger — 31, 118, 120, 239, 450, 529, 580
Katané — 649, 652
Katna — 386, 387
Kaukázus — 18, 26, 31, 52, 55, 72, 76, 96, 130, 228—230, 234, 239, 359, 360, 447, 448, 450, 452, 458, 504, 517, 518, 520—524, 648
Kazahsztán — 78, 227, 228, 443, 447—449, 582
Keleti Ghatok — 414
Keleti-sivatag — 116
Keleti v. Arab-fennsík — 139
Kem — 178, 247
Kenya — 24
Keo-Faj — 80
Kerameikos — 626, 628
Kercsi-szoros — 487, 651
Kerha — 188
Kerkuk — 123
Kerkyra (ma Korfu) — 635, 649
Kijev — 231, 524
Kijik-Koba — 39, 48, 52
Kilikia — 528, 542, 553
Kimaš — 220
Kína (Kitaj, Csin, C'in, Sang, Csou, Han) — IX, XVII, XX, 4, 8, 11, 20, 24, 29, 30, 53, 55, 76—79, 86, 102, 105, 112, 130, 132, 133, 224—227, 242, 257, 415, 427—429, 431, 434, 449, 459, 463, 467, 596, 602—608, 611
Kinza lásd Kadeš
Kirgizia — 31
Kirov (város) — 38
Kirovakan — 504
Kiš — 189, 190, 193, 194, 198, 199, 201, 205, 207, 217, 219, 228, 284, 286, 541
Kisázsia — 4, 76, 123, 130, 206, 210, 217, 256, 285, 293, 306, 307, 309, 310, 313, 323, 340, 347, 359, 360, 361, 373, 374, 375, 377, 378, 385, 386, 390, 392, 400, 401, 405, 459, 469, 470, 487, 493, 496—500, 506—508, 512—515, 518, 521, 522, 523, 530, 539, 542, 544, 545, 553, 558, 572, 584, 620, 627, 635, 644, 652
Kis Záb — 304, 306
Kizil Irmak — 359
Kolchis (Kulha) — 452, 503, 504, 507, 638, 662
Kolophón — 405, 627, 635, 663
Kommagéné (Kumaḫa) — 511, 535
Komo — 395
Knóssos — 393—399, 404, 411
Kopet-Dag — 580, 581, 582
Kópais-tó — 409
Koraku — 409
Korea — 241
Korinthos — 400, 403, 626, 635, 639, 640, 643, 645, 647, 649, 656, 669, 671
Korinthosi-földszoros (Isthmos) — 393
Korinthosi-öböl — 404, 630
Korzika — 487, 491, 649
Kosztyonki — 57, 58, 60, 65, 70, 72, 74
Kosztyonki I. — 59, 66, 72
Kosztyonki II. — 73
Kosztyonki IV. — 73

Közép-Ázsia — 4, 51, 52, 53, 55, 76, 78, 79, 96, 102, 103, 105, 107, 111, 112, 118, 120, 131, 133, 256, 306, 443, 450, 463, 520, 524, 585,
Khafadjin — 192
Klazomenai — 499
Kljazma — 245
Klut — 23
Knidos — 627
Krasznojarszk — 78, 443
Krakkó — 231
Krasznovodszk — 118
Kréta — 4, 108, 229, 264, 378, 392, 394—401, 404, 407, 411, 469, 628, 636, 647, 656
Krím — 41, 52, 76, 96, 101, 521, 651
Krotón — 616, 653, 666
Kubán — 239, 521
Kubán-vidék — 239
Kulhnia lásd Kolchis
Kumaḫa (Kommagéné) — 341
Kumeni (Teišeba) — 505
Kunda — 91, 94, 110
Kunlun — 427
Kura — 507, 522
Kurdisztán — 121, 207, 450, 582
Kuriani lásd Guriani
Kurszk — 60
Kus (Kûšû) — 140
Kuššar — 361
Kûtu — 298, 541
Kuznyecki Alatan — 227
Kül-Tepe — 307
Kymé (Cumae) — 616, 623, 635, 649, 653
Kynuria — 654
Kypros (Ciprus) — 312, 323, 371, 375, 377, 378, 404, 487, 490, 497, 542, 543, 576, 577
Kyréne — 576, 577, 651, 653
Kythéra — 627
Kyzikos — 651
khaldeusok — 474, 514, 537, 538, 539, 542
kasszíták — 293, 296, 310, 581
kimmerek — 503, 512, 514, 518, 521, 522, 524, 543, 544, 583, 613, 614

La Chapelle-aux-Saints — 39, 48
Ladoga-tó — 247
La Ferrassie — 46, 48
Lagaš — 192—194, 196—206, 209, 211, 216, 219—221, 228
Lagoa-Santa — 81
Lákis (Laxis) — 476
Lakoniké — 406, 627, 629, 642, 653, 654
La Madeleine — 56, 61, 63
La-Pileta — 96
Larsa — 192, 194, 281—289, 296
La Quina — 43
Lascaux — 64, 67, 68
Latium — 615—617, 621, 623
Laussel — 69
Lausitz — 443, 454
Leidén — 278
Lemmos-sziget — 618
Léna — 56, 78, 242, 243
Lengyelország — 90, 93, 231, 234, 239, 240, 443, 456
Leningrád — 4, 189, 260, 342
Leontinoi — 649, 653
Lepetyih — 448
Lérida — 96
Lesbos — 627, 668
Lespugue — 61
Lett SZSZK — 94, 110, 250
Leuakos — 649
Levante — 96—98
Liaotung-félsziget — 429
Libanon — 376, 383, 386, 530
Libanon-hegység — 317, 323, 385, 486
Líbya — 152, 271, 341
Líbiai-felföld — 139
Líbiai-sivatag — 140
Ligur — 615
Lindenmayer — 82, 84
Lincï — 604
Lipscomb — 84
Lisht — 268, 274
Litorina-tenger — 90
Ljalovszkaja — 110, 245
Loire — 237
Lojang — 432, 597
Loji — 597, 602
Lokroi — 652
London — 50
Lorthet — 64, 65
Lubānai-tó — 94, 110
Luka-Vrubleveckaja — 26

Lullubi — 220
Lungsan — 608
Lydia — 373, 469, 498, 499, 500, 514, 515, 522, 544, 545, 553, 554, 558, 577, 583, 584, 644
libyaiak — 141, 149, 158, 169, 173, 265, 328, 332, 348, 350, 490

Madhya Pradesh — 416
Madras — 26, 415
Magan — 188, 206, 207, 209
Maglemose — 90
Magyarország — 230, 234, 240, 443, 451, 453, 614
Ma°în — 472
Mayen — 235
Majkop — 168, 228—230, 234
Makapansgat — 31
Makarovo — 78
Makedonia — 108
Malájföld — 26
Maláj-szigetek — 84
Mallia — 394
Malta (Szibéria) — 66, 70, 77
Malta-szigete — 490
Mana — 506, 510, 512, 514, 515, 522, 543, 546, 547, 553, 582, 583
Mantua — 623
Marakanda — 582
Mari — 193, 207, 221, 282, 284, 285, 288, 308, 389
Mârib — 472, 473
Margiané Murgab — 581, 582
Markina-gora — 73
Marne — 25
Marokkó — 25, 102
Márvány-tenger (Propontis) — 487, 648, 651
Marseille (Massalia) — 491, 649
Mas d'Azil — 56, 94, 95
Massalia — 491
Masztabat el-Firaun — 171
Matiénos — 345
Medina — 473
Média — 466, 499, 500, 515, 521, 522, 524, 537, 542, 543, 546, 547, 551, 553, 554, 558, 580, 582, 583, 584, 586
Medinet-Habu — 335, 354
Medûm — 180
Megara — 645, 656, 667
Megiddo — 339, 352, 384, 576
Meiendorf — 54, 89, 90
Mekta el-Arbi — 74
Melanézia — 86
Melid (Malatya) — 493, 507
Mélos — 401
Meluḫḫa — 188, 209
Memphis — 139, 147, 151, 174, 176, 177, 268, 274, 343, 345, 350, 543, 544, 563, 564, 573, 575, 576, 579
Mentone — 69, 70, 72, 113
Menuaḫinili — 507
Merimde Beni-Salama — 116, 117
Meroé — 565, 569
Merv — 582
Messénia — 406
Messéné — 617, 642, 647, 649, 654
Messinai-szoros — 649
Mexikói-öböl — 82
Mezin — 66
Mezopotámia — IX, 112, 123, 129, 131, 132, 134—138, 185, 187, 194, 204, 206, 207, 209, 210, 214—218, 220—224, 228—230, 250, 251, 255, 256, 258, 281, 284, 285, 295, 296, 298, 304—306, 308, 309, 312, 313, 318, 323, 325, 340, 359, 360, 362, 372, 376, 383, 385, 386, 389, 420, 422, 447, 450, 451, 465, 467, 469, 474, 496, 503, 505, 506, 525, 528, 535—537, 553, 616
Milétos — 404, 467, 499, 627, 635, 640, 648, 651, 664
Minuszinszki-medence — 227, 444
Mitanni — 304, 309—313, 317, 340, 341, 342, 347, 360, 362, 370, 383, 386—388, 390, 504, 549
Mitiscsi — 453
Moab — 469, 546, 553
Modjokerto — 22
Modlona — 237, 238
Mohenjo-Daro — 228, 418, 420—422
Mola Remigia — 100
Moldva — 169, 230, 231
Monaco — 28
Monasztirka — 241
Mongólia — 78, 79, 102, 524
Montespan — 68
Moravany nad Váhom — 72, 74
Morella-la-Vella — 98
Mosul — 123

Moszkva — 4, 52, 110, 240, 245
Moustier — 38
Mugem — 101
Muje — 441
Mullerup — 90, 92
Murgab — 580, 581
Murray — 85, 102
Murzak-Koba — 101
Muṣaṣir — 505, 506, 512, 513, 516
Muški — 316
Mykéné — 4, 374, 393, 402—405, 409, 410, 412
médek — 514, 538, 547, 583

Nagy Bogutlu (Artin-fennsík) — 26
Nagy-Záb — 304, 503—505
Nairi — 505
Nal — 225
Nalcsik — 229, 239
Namazga-Tepe — 224, 450
Namur — 48
Neapolis (Nápoly) — 616, 649
Napata — 341, 563, 568, 569
Narbonne — 95
Naukratis — 570, 576, 651
Naxos — 649, 653
Neanderthal — 39
Nebit-Dag — 118
Nebraska — 82
Nemea — 409
Németország — XIV, 71, 72, 91, 93, 95, 101, 234, 235, 237, 443, 456, 613
Néva — 342
New Mexicó — 81, 82, 84
Niaux — 68
Nílus — 26, 112, 113, 115—117, 124, 129, 133—135, 138—145, 149, 152, 155, 159, 170, 172, 174—176, 178, 179, 223, 250, 251, 256, 258, 261, 264, 269, 274, 280, 281, 319, 322, 323, 331, 333, 336, 337, 341, 350, 468, 486, 543, 544, 563—566, 569, 573, 575, 616, 651
Ninive — 205, 288, 539, 542, 544, 547
Nippur — 193, 211, 214, 216, 281, 282, 294, 296, 297, 533, 537, 539, 542, 554, 555
Norfolk — 90
Normandia — 235, 456
Norvégia — 250
Novoszvobodnaja — 228, 229
Nowi Mtyn — 90
Nördlingen — 95
Núbia (Nílus menti Etiópia) — 139, 140
Nuzi — 310, 313, 317
Nyezviski — 231
Nyugati Ghatok — 414
négerek — 53, 133, 140

Ob — 38
Observatoria — 28
Odera — 90, 235, 612
Ofnet — 95
Ôφîr — 492
Ogyessza — 443
Ohotszki-tenger — 112
Oka — 73, 90, 93, 94, 110, 111, 240, 245—248, 443, 453, 612
Oklahoma — 82
Olaszország — XIV, 39, 73, 108, 234, 236, 237, 443, 616
Olbia — 651
Olenyij-sziget — 248, 249
Olimpos — 637
Oldoway — 24—26
Olt — 231
Olynthos — 400
Onyega — 56, 247—249
Óφis — 558
Oran — 75
Orchomenos — 401
Ordosz — 79
Orkhon — 78
Orontés (Asz) — 363, 377, 386—389
Oroszország — XIV, XVI, XVII, XVIII, 238, 245, 342
Orosz-síkság — 55, 56, 58, 72, 76—77
Osurkovszkaja — 79, 102
Oszétia — 452
Osztia — 31
OSZFSZK — 94, 247
Örmény-fennsík — 185, 305, 309, 469, 493, 496, 503, 504, 505, 510, 516, 517, 528, 542
Örményország (Örmény SZSZK) — 26, 27, 29, 31, 207, 228, 443, 451, 504, 509

Pakisztán — 24, 26, 225
Palatinus — 617
Palegawra — 121

Palekasztro — 395, 397
Palesztina (Palaistiné) — 28, 30, 39, 40, 67, 76, 112, 113, 130, 167, 186, 257, 269, 285, 305, 321, 322, 324, 327, 332, 334, 337, 339, 341, 345, 347, 350, 351, 358, 359, 369, 375—377, 381, 383—391, 464, 469, 470, 473—477, 479, 481—483, 485, 493, 522, 528, 553—555, 558, 562, 576
Palmyra lásd Tadmôr —
Pamir — 18
Pantikapaion (ma Kercs) — 652
Párizs — VI, VII, 27
Pärnu — 94, 110
Parpalló — 96
Parsuaš (Parsua) — 542
Parthia — 580
Patjitan — 23
Pecsora — 56
Peking — 24, 29, 34, 80
Peloponnésos — 392, 399, 401, 403, 406, 412, 627, 635, 642, 649, 653, 654, 656
Péneios — 392
Perecsnaja — 237
Perm — 38
Per-Ramses (Tanis) — 345, 357, 561
Perseia — 403, 405
Persepolis — 118—120, 124
Persis — 580
Perusia — 621
Perth — 92
Perzsa-öböl — 123, 185, 188, 204, 206, 210, 293, 296, 474, 542
Perzsia — 296, 466, 584, 586
Phaistos — 393, 394
Phanagoreia — 652
Phókis — 647
Phrygia — 469, 497—499, 512, 514, 521, 537—539, 544
Piltdown — 50
Pireneus — 64, 94, 96, 236
Pireneusi-félsziget — 96, 236, 442, 443, 457, 458, 491, 612, 613, 649
Pó — 454, 616
Pogosztyiscse — 94
Pohai (Csili)-öböl — 428, 429, 434
Polivanov Jar — 231
Pompeión — 628
Pontus — 503, 504
Populonia — 618, 620, 621
Portugália — 100, 109, 457
Praeneste — 618
Prědmostí — 52, 57, 66, 70
Priéne — 499
Punjab — 24, 26, 414, 418, 587, 588, 594, 595
Punuk — 69
Punt — 140, 173, 324, 337
Puzriš-Dagan (Drehem) — 157
Pylos — 399, 402, 405, 406, 411, 412
Pyramos — 493

Qataban — 472, 473
Quetta — 165, 225

Rajna — 442, 612
Rana Ghundai — 225
Rassz-Samra — 377
Razdan (Zanga) — 503
Rhégion — 649, 653
Rhodesia — 76, 101
Rhodos — 373, 627, 647
Rhône — 649
Rieta — 95
Rjazany — 94
Rjukju — 241
Róma — 5, 10, 152, 491, 623, 645, 648
Románia — 230, 231, 451, 614
Rusahinili — 515

Saale — 456
Saba' — 472—474
Sagalassos — 375
Saint-Acheul — 28
Sais — 153, 544, 563, 573
Sakarya (Sangarios) — 497—498
Sakuot'ung — 226
Salamis-sziget — 626, 668
Salzburg — 240
Sam'al (Zencirli) — 495—496
Samaria — 478—479, 537
Samarra — 130, 188, 224
Samos — 577, 627, 637, 645, 666, 669
Sandia — 81, 84
Sang — 429, 436
Sanghaj — 227

Sang-Jin — 427, 429, 430, 431, 432, 434—441, 449, 453, 596—599, 602, 606, 608, 611
Sangiran — 22
San-Koba — 96
San Salvador — 100
Sanszi — 429, 431, 604
Santung — 429, 604, 608
Saqqara — 131—134, 138, 144, 145, 164, 169, 171, 172, 174, 179, 180
Sardeis (Šfard) — 375, 498, 499, 500, 522, 545, 584
Sārnate — 250
Šaruḫan — 336, 384
Satt et-Arab — 185, 192
Schussenried — 60
Scottsbluff — 82, 84
Seine—Oise—Marne — 234
Sengavit — 228
Senszi — 227, 440, 596
Sheikh-Said — 162
Sidón — 376, 377, 381, 469, 485, 486, 541, 543, 553, 576
Siemna — 270
Sikyón — 645
Siló (Šîlô) — 476, 477
Sinai-félsziget — 115, 131, 141, 145, 146, 149, 167, 173, 175, 176, 264, 323, 383
Sindh — 418
Sindhu lásd Hindu és Indos
Sinópé — 507, 651
Sippar — 193, 216, 284, 294, 296, 533, 537, 539, 542, 553, 554, 555, 558
Siskino — 78
Siut — 262
Själland — 90, 93
Skalstrup — 93
Skandinávia — 56, 90, 92, 93, 109, 248, 250, 456, 612
Skócia — 92
Smyrna — 499, 627, 635
Soan — 24
Sogdiané — 581, 582, 585
Solutré — 56, 57
Somme — 25
Ṣôr (Tyros) — 376
Sós-oázis (Wadi Natrun) — 262
South Platte — 82
Spanyolország — XIV, 26, 39, 57, 61, 64, 96—101, 235, 236, 240, 457, 458, 615, 649
Spárta — 517, 647, 649, 653, 654, 655, 656, 667
Sperrings — 247
Spree — 456
Spy — 48
Stellmoor — 89, 90
Šumer — 188, 191—194, 196—204, 206, 209—211, 215—216, 218—220, 224, 281, 282, 286, 288, 293, 297, 304, 306, 307, 365, 420, 473, 509, 584
Šupria — 505, 506, 511, 514, 543
Šuruppak — 193, 194, 196, 198
Susa — 207, 219, 221, 224, 545
Susa I. — 219, 220, 222, 224
Susa II. — 219, 220
Sussex — 50
Svájc — 60, 73, 234, 235, 236, 237
Svärdborg — 90, 92
Svédország — 90, 93, 109, 237, 250, 456
Swartkrans — 31
Swider — 90
Sybaris — 616, 623, 653
Syracusai — 617, 635, 648, 649, 653
Swidry Wielkie — 90
Szahara — 39, 75, 116, 133
Szaján-Altaj — 105, 227
Szaján — 242
Szajna — 25, 108
Szamarkand — 582
Szardínia (Sardinia) — 375, 487, 491, 617, 651
Szarikamisi-völgy — 580, 581
Szászország — 443, 454
Szatani Dar — 26, 27
Száva — 454
Szeged — 108
Szejm — 453
Szelenga — 78
Szemipalatyinszk — 448, 449
Szevan-tó — 452, 503, 512, 518
Szevasztopol — 652
Szibéria — 4, 55, 76—79, 80, 112, 227, 228, 242, 244, 435, 443, 447, 449, 458
Szicília — 487, 490, 491, 612, 615—617, 635, 644, 648, 649, 652, 669
Szikiang — 427
Sziklás-hegy — 82, 84
Szilézia — 443, 454
Szinc'un — 431
Szingapur — 416

Szinkiang — 434
Szír-Darja — 580
Szíria — 123, 167, 206, 207, 210, 211, 257, 271, 276, 305—307, 309, 310, 312, 313, 318, 321, 322, 323, 324, 327, 332, 334, 337, 339, 340—342, 344, 345, 347, 348, 350, 358, 359, 361, 369, 370, 372, 376, 377, 381, 383, 384—391, 396, 464, 472, 474, 477, 479, 486, 493, 495, 496, 506, 511, 522, 528, 529, 536, 538, 553—555, 558, 562, 576, 624
Szíriai-sivatag — 383, 386, 528, 535, 538
Szíriai-sztyepp — 185, 186
Szivalik-halom — 19
Szomália — 140
Szovjetunió — XVI, 4, 20, 26, 27, 31, 38, 39, 48, 56, 65, 66, 70, 73, 93, 95, 102, 211, 237, 239, 244, 247, 248, 250, 372, 447, 503
Szhodnya — 52
Szjureny II — 96
Szknyatyina — 93
Szlovénia — 240
Szrosztki — 78
Sztyepnij — 448
Szudán — 140, 564
Szudéták — 455
Szuhumi — 26
Szunda — 84
Szurszkij-félsziget — 111
Szverdlovszk — 94
sémik, sémiták — 133, 141, 186, 193, 194, 199, 216, 383
sumerek — 4, 186, 193, 195, 196, 205, 214—217, 304, 421
szlávok — XIV, 612, 613
szkíták — 503, 512, 514, 518, 521, 522, 524, 543, 545, 583, 613, 649
szíriaiak — 265, 537, 572

Tabal — 493, 544
Tadmor (Tadmôr) — 386
Tadzsikisztán — 111, 121, 582
Tajó — 100
Taman — 652
Tana-tó — 140
Tanis — 561, 562
Tanganyika — 25
Taras (Tarentum) — 616, 649, 653
Tartéssos (Tarsîs) — 458, 490, 615
Tasmania — 86, 468
Taurus — 206, 386, 493, 497, 503, 511, 512, 518
Tedzsen (Herirud) — 580—582
Tegea — 656
Teišebaini (ma Karmir-Blur) — 509, 514, 515, 518
Tell-Arpatchiya — 188, 305
Tell-Brak — 141, 188
Tepe-Gaura — 188
Tepe-Gijan — 188
Tell Halaf — 123, 130, 188, 224
Tell-Hassun — 123
Tepe-Hissar — 131, 188, 225, 450
Tepe-Sialk — 188, 224, 450
Ternifiné (Algéria) — 26, 27
Tesik-Tas — 39, 43, 48, 52, 68
Texas — 82, 84
Téviec — 101
Thaima — 474, 558
Thar-sivatag — 414
Thasos — 393
Thébai — 273, 279, 280, 320, 321, 326, 327, 329, 331, 333, 341, 343, 344, 346, 347, 350, 353, 354, 356, 357, 381, 396, 405, 406, 465, 544, 561, 563, 564, 570, 573—577, 579
Theodosia — 652
Théra — 630
Thermopylai-szoros — 392
Thesszália — 108, 392, 393, 400, 401, 642, 656
This (Ini) — 151, 259, 260
Thrakia — 393
Thüringia — 443, 454
Tibet — 133
Tiberis — 616
Tien-San — 31, 427
Tigris — 4, 8, 121, 131, 135, 138, 185, 186, 187, 189, 192, 193, 204, 213, 282, 285, 286, 304—306, 308, 312—314, 318, 389, 504, 505, 511, 535, 537, 547, 558
Tiryns — 393, 400, 402, 405, 409, 410, 412
Tisza — 108, 454
Tobol — 444
Toscana — 615, 616
Tola — 78
Torralba — 28
Torinó — 171, 279, 352

Törökország — 359, 362
Transzbajkália — 77, 102, 242
Transzjordánia — 478, 553
Transzkaukázia — 4, 228, 230, 306, 359, 450—452, 458, 503, 507, 508, 511—518, 521, 523
Transvaal — 31
Trapezus — 507, 651
Trialeti — 451, 504
Trinil — 22, 23
Trója — 4, 373, 374, 393, 400, 404, 405, 412, 624, 625, 632, 633
Tuc d'Audonbert — 68
Tulul-Akir (Kar-Tukultininurta) — 313
Tunip — 387
Tunisz — 74, 102, 486, 490
Turdas — 230
Tureng-Tepe — 188
Turkesztán — 164, 223
Turkmenisztán — 31, 111, 121
Türkménia — 450
Ṭušpa — 506, 512, 513, 515, 516, 535
Tuwana (Tyana) — 493
Tyetyerev — 231, 241, 242
Tyetyuha — 174, 241
Tyimonovszkaja — 60
Tyros (Sôr) — 376, 377, 381, 469, 477, 485—487, 490—492, 537, 541, 543, 544, 553, 554, 576, 615
Tyrrhén-tenger — 615

Uauš (Szahend) — 513
Udabno — 20
Uganda — 24
Ugarit — 312, 377—382, 402, 404
Uj-Nisa — 121
Ukrajna — 4, 57, 60, 66, 72, 73, 231, 238, 456, 613
Ulan-Ude — 102
Umma — 192, 194, 199, 202, 203, 205, 208, 211, 212, 284
Umany — 231
Umbria — 616
Umm-Katafa — 28
Unětice — 443, 454
Ur — 187, 192, 194—196, 198, 199, 204, 205, 209, 210—219, 221, 228, 282, 295, 389, 558
Urál — 78, 79, 94, 111, 112, 133, 237, 244, 245, 250, 443, 444, 448
Urarṭu — 4, 452, 466, 496, 498, 499, 503—514, 516—518, 521, 522, 524, 529, 534, 535, 537—539, 541, 543, 545, 553, 582, 583, 585
Urmia (Rezaje) — 503, 505, 506, 508, 510, 513, 522, 538, 543, 546, 582
Urmitz — 235
Uruaṭri — 504, 505
Uruk — 188, 189, 190, 193, 194, 198, 203—205, 209, 215, 217, 221, 284, 286, 293, 298, 300, 301, 554, 555
Utica — 490
Uzboj — 580

Vaal — 25
Vafio — 406
Vág — 72
Van (város) — 506, 507, 511, 512
Van-tó — 503, 504, 505, 506, 510
Varsó — 77
Veii — 620, 621
Vetulonia — 618
Vézère — 38
Viborg — 92
Vietnam — 31, 80, 133
Vig — 249
Villanova — 617, 618
Viljuj — 56
Vinča — 230
Vindhya — 413, 416
Visztula — 456
Volga — 56, 73, 90, 110, 111, 238, 239, 240, 245—248, 443, 444, 452, 453, 522, 613
Volci (ma Vulci) — 618
Volcsij Grot — 41
Volgográd — 39, 56
Volgavidék — 444
Volhynia — 443
Vologda — 94, 237
Votturno — 616
Voronyezs — 57, 58
Vrokasztró — 628
Vörös-tenger — 115, 116, 139, 145, 173—176, 260,261, 264, 276, 322, 324, 337, 341, 470, 477, 492, 575, 576
Wadi Hammamat — 352
Wei — 225, 440
Wyoming — 82

Xois — 279

Yatrib (Medina) — 473
Yazilikaya — 371

Zagros — 207, 296, 304, 307, 547, 580, 582
Zhab — 225
Zajszan — 449
Zalpa — 361
Zambezi — 25
Zamil-Koba — 96
Zanga — 514
Zeravsan — 580
Zikirtu — 538
Ziguriesz — 361
Zsdanov (város) —

MAGYARÁZAT AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁHOZ

A „VILÁGTÖRTÉNET" I—II. KÖTETÉHEZ

ÚJKORI NÉVANYAG

A latinbetűs helyesírású nyelvekből származó neveket meghagytuk eredeti alakjukban. Ezeket tehát az illető nyelv (angol, német, francia stb.) helyesírási szabályai szerint kell olvasni. Külön magyarázatot csak a kevésbé ismert helyesírású török nevek igényelnek. Ezekben a magyar ABC betűitől eltérő vagy eltérőleg használt írásjegyek hangértéke a következő:

y = *j*
ç = *cs*
ş = *s*
ğ = zöngés, hátulképzett (veláris) réshang (spiráns), a magyarban pontos megfelelője nincs, a kiejtésben *g*-vel vagy *gh*-val helyettesíthetjük.
c = *dzs*

A nem-latinbetűs írású nyelvekből származó névalakokat a „Világatlasz" (Kartográfiai Vállalat, Budapest 1961.) gyakorlatának megfelelően általában abban a latinbetűs helyesírásban adjuk, amelyet azokban az országokban használnak, ahol az illető nyelveket beszélik. Így pl. Indiában az angol helyesírást használják saját *devanāgarī* ABC-jük átírására, s ennek megfelelően írunk mi is *Punjab*-ot és *Calcutta*-t (ejtsd: *Pandzsáb* és *Kalkatta*). Ettől a gyakorlattól csak Kína és Korea esetében tértünk el. A kínai és koreai neveket ugyanis szintén a „Világatlasz" gyakorlatának megfelelően a magyar nyelv hangrendszerének keretében lehetséges kiejtésük szerint, a magyar ABC betűivel írtuk át.

ÓKORI NÉVANYAG

Az ókori nevek közül azokat, amelyek magyaros alakban már régebben meghonosodtak tudományos vagy ismeretterjesztő irodalmunkban (pl. *Mezopotámia, Babilon, Spárta* stb.), ebben az alakban közöljük. Az ókori kínai névalakokat „A kínai nevek és szavak magyar átírása" c. akadémiai szabályzat tudományos átírási rendszere alapján írtuk át. A többi ókori nevek átírása a nemzetközileg elfogadott és használt átírási rendszerek alapján történt. Ezt az eljárást a régebbi ismeretterjesztő kiadványokban sokszor alkalmazott úgynevezett „kiejtés szerinti" átírással szemben két szempont tette szükségessé. Az egyik az a körülmény, hogy az ókori nyelvek számos olyan hanggal rendelkeztek, amelynek a magyarban nincs megfelelője, s ennek következtében írásjegyeiket sem lehet hiánytalanul átírni a magyar ABC betűivel. A másik ok, amely a „kiejtés szerinti" átírást lehetetlenné teszi, az ókori írásrendszerek egyik fontos sajátosságában rejlik. Az ókori írások történeti jellegűek voltak: az írásjegyek és az írási szokások hosszú időn át változatlanok maradtak, a nyelvek azonban közben sokszor mélyreható változásokon mentek keresztül. Ennek az volt a következménye, hogy ugyanazt az írásjegyet vagy írásképet különböző korokban különféleképpen ejtették. Ha tehát az ókori írásokat egykori kiejtésük szerint akarnánk átírni, megoldhatatlan nehézségekbe ütköznénk és elképzelhetetlen zűrzavart okoznánk, mert egyrészt

sok esetben nem tudjuk kellő pontossággal megállapítani egy-egy írásjegy korabeli hangértékét, másrészt pedig ugyanazt a nevet vagy szót számos különböző változatban kellene közölnünk. Ezért meg kell elégednünk azzal, hogy az ókori írásrendszerek egyes írásjegyeit a tudományos kutatásban elfogadott egyezményes módon a latin ABC betűivel (bizonyos mellékjelek kiegészítésével) mechanikusan írjuk át, tekintet nélkül arra, hogy a különböző írásjegyek hangértéke koronként változott. Az átírásban használt betűjeleknek a következőkben ismertetett hangértéke így nem is tükrözi pontosan az ókori írások egykori kiejtését, illetőleg kiejtésük történeti fejlődését, hanem csak arra szolgál, hogy az előforduló nevek és szavak hangalakjáról legalább egy bizonyos korszakban megközelítő képet adjon.

Amikor tehát ilyen módon az átírás nem követi az ókori nevek hangalakjának az egyes ókori nyelvek története folyamán bekövetkezett változásait, ugyanakkor azonban figyelembe veszi azt, hogy a helynevek a történeti fejlődés során a politikai és hatalmi viszonyoknak megfelelően különböző nyelvekben használt formájukban jelennek meg a forrásokban. Így pl. az egyik föníciai városnak a neve az asszír uralom idején *Aruada* (így szerepel az asszír forrásokban), e kor történetének elbeszélésében, valamint a kor politikai viszonyait ábrázoló térképen tehát ezt a névalakot használjuk. Amikor a város önállóvá válik, a lakossága nyelvének megfelelő *Arwād* névalakkal nevezzük meg (e névalakot használják az arameus és a héber források). Amikor a város görög uralom alá kerül, neve *Arados* lesz a görög forrásokban, a görög történet elbeszélésében s az ehhez tartozó térképeken tehát ezt az alakot használjuk. Végül a római uralom századaiban a latinnyelvű forrásokban a város *Aradus* néven jelenik meg, e korszak történetének előadásában és térképein ennek megfelelően ezt a névalakot alkalmaztuk. Más helynevek és területek esetében természetesen másképpen alakultak a politikai és nyelvi viszonyok, de általában mindenütt azt az elvet követtük, hogy a névanyagot az illető kor politikai és nyelvi viszonyainak megfelelő formában írtuk át.

1. *Sumer, babiloni, asszír nevek és szavak átírása.* Mivel a sumer, a babiloni és az asszír nevek és szavak az eredeti dokumentumokon különböző formákban szerepelnek (a szótagírás többféle lehetőséget is nyújt egy-egy névalak leírására, ezenkívül sokszor ideogrammokkal is írják a neveket), a tudományos irodalomban szokásos „normalizált" átírást használjuk. Pl. *Aššurbânaplu* nevét a feliratokon a következő formákban találjuk: *aššur-ba-an-aplu, aššur-bân-àplu, aššur-ba-a-ni-áplu* stb. Ezek helyett a „normalizált" *Aššurbânaplu* alakot szokták használni, mert ez mutatja leghívebben azt az alakot, amelyet a különböző névváltozatok tükröznek. Vagy pl. *Nabûkudurriuṣur* nevét ideogrammokkal írva *AN.AK.ŠA.DU.ŠIŠ* alakban találjuk, e helyett azonban e név „normalizált" babiloni *Nabûkudurriuṣur* alakját használjuk.

A magyar ABC betűitől eltérő vagy eltérőleg használt írásjegyek hangértéke a következő:

â, ê, î, û = hosszú magánhangzók

' = a gégefőben képzett (laringális) hang, a magyarban is ejtjük néha, ha a kiejtésben két magánhangzót élesen el akarunk választani, így pl. a *jobbra 'át!* vezényszóban.

ḫ = hátulképzett (veláris), zöngétlen *h*-hang, mint a német *ach* szóban

s = *sz*

š = *s*

ṣ = emfatikus (nagy nyomatékkal ejtett) *sz*

ḳ = hátulképzett (veláris) *k*

ṭ = emfatikus *t*

Meg kell még jegyeznünk, hogy az asszír-babiloni nyelv idők folyamán jelentős hangfejlődésen ment keresztül. Így pl. az újbabiloni nyelvben a szóvégi *-u* hangot már nem ejtették. Ezeket a hangváltozásokat a „normalizált" átírás nem veszi figyelembe. Megemlítjük még, hogy az asszírban legkésőbb az i. e. I. évezred elején *š* > *s* hangváltozás történt, ezért van az, hogy pl. *Šarrukînu* nevét a héberben *s*-szel írták át *(Saryōn)*. Az asszír és babiloni szövegekben előforduló ideogrammokat nagybetűvel írjuk, pl. *ŠA.DU* = babiloni *kudurru* 'határkő'.

2. *Hettita nevek és szavak átírása.* A hettita szavakat az asszír-babiloni átírási rendszer szerint írtuk át. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a hettita nevekben két írásjegynek más a hangértéke, mint a babiloni nevekben:

š = *sz*

z = *c*

Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy a hettita neveknek és szavaknak az asszír-babiloni átírási rendszer alapján történő olvasása csupán tudományos konvenció. A hettita nyelv hangrendszere ugyanis jelentékenyen különbözött az asszír-babilonitól, s így az ékírással csak pontatlanul lehetett visszaadni. Így pl. az ékírás *ḫu-u-i-ga-tar* alakja mögött feltehetőleg egy hettita *γwegadar* alak rejtőzik. A hettita nevek és szavak valóságos kiejtése tekintetében azonban a tudományos kutatás még nem jutott teljesen megnyugtató eredményre.

3. *Urarṭui és elámi nevek és szavak átírása.* Az urarṭui és elámi névanyagot a tudományos gyakorlatnak megfelelően szintén az asszír-babiloni átírási rendszer alapján írtuk át. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az urarṭui és elámi nevek és szavak valóságos hangalakját a tudományos kutatásnak még nem sikerült pontosan meghatároznia.

4. *Egyiptomi nevek és szavak átírása.* Az egyiptomi nevek és szavak háromféle alakban szerepelnek. Egyes neveknek ógörög alakját használjuk. Más neveknél az egyiptomi alakot közöljük vokalizált (magánhangzókkal kiegészített) formában. Végül egyes egyiptomi neveket vagy szavakat vokalizálatlan (magánhangzók nélküli) alakban idézünk. Az egyiptomi írás ugyanis csak a mássalhangzókat jelölte többé-kevésbé pontosan. Ezért, hogy a szavakat valamiképpen ki tudjuk ejteni, az írásképet magánhangzókkal kell kiegészítenünk. Ez a vokalizálás részben mechanikusan, tudományos konvenció szerint történik, részint pedig egyes neveknek késői kopt alakja vagy pedig görög és asszír-babiloni átírása alapján. Az első eljárás csak szükségmegoldás, s biztosra vehető, hogy egyes esetekben nem a nevek vagy szavak valóságos kiejtését tükrözi. Így pl. a *pwnt* nevet lehet *Pewenete*-nek, *Pwenet*-nek, *Pewenet*-nek, *Pewent*-nek stb. vokalizálni, s csak azért használják általában a *Punt* alakot, mert így honosodott meg a tudományos irodalomban. Ezzel szemben pl. a *Sošenḳ* név vokalizálása minden valószínűség szerint helyesen adja vissza az egykori valóságos kiejtést, mert ezt a nevet az asszírok *Su-si-in-ḳu*-nak írták át. Meg kell még jegyeznünk, hogy több egyiptomi írásjegy eredeti hangértéke is vitatott. Az egyiptomi nyelv jelentős hangtani változásokon ment keresztül története folyamán, átírásunk azonban ezeket a változásokat nem veszi figyelembe. A magyar ABC-től eltérő vagy eltérőleg használt írásjegyek:

ē, ō, ū = hosszú magánhangzók
ᵓ, ᶜ = a gégefőben képzett (laringális) hangok
ḥ, ḫ, ḫ = különböző *h*-hangok; *ḫ* hátulképzett (veláris), zöngétlen *h*-hang, mint a német *ach* szóban. Az egyiptomi nyelv története folyamán a *ḫ* és *ḫ* hangok már korán egybeesett
ṯ = eredetileg valószínűleg jésített *t*, amely a kopt nyelvjárások egy részében *cs*-vé fejlődött
ḏ = eredetileg valószínűleg jésített *d*, amely a koptban *dzsé*-vé fejlődött
š = *s*
s, ś = eredetileg különböző *sz*-hangok, amelyek azonban az egyiptomi nyelv története folyamán már korán egybeestek
î = szókezdő *j*-hang, amely később eltűnt
ḳ = hátulképzett (veláris) *k*

5. *Fóniciai, héber és arameus nevek és szavak átírása.* Ezek szintén háromféle átírásban szerepelnek: egyik részük, amely nyelvünkben görög (esetleg latin) alakban gyökeresedett meg, görög, másik részük pedig, amely a Károli-féle bibliafordításból ismert alakjában terjedt el, ebben az utóbbi alakban. A többi az általánosan használt tudományos átírásban, vokalizált vagy vokalizálatlan alakban található. A magyar ABC-től eltérő vagy eltérőleg használt írásjegyek:

ā, ī, ō, ū = hosszú magánhangzók
ᵓ, ᶜ = a gégefőben képzett (laringális) hangok
δ, ϑ = zöngés és zöngétlen interdentális (az alsó és felső fogsor között képzett) réshangok, mint az angol *father* és *think* szavakban
β, φ = zöngés és zöngétlen bilabiális (a két ajak között képzett) réshangok
ḳ = hátulképzett (veláris) *k*
ṣ = *sz*
š = *s*
ṣ = emfatikus (nagy nyomatékkal ejtett) *sz*
ᵊ = rövid redukált hang (héber neve *šᵊwā*)

6. *Óiráni nevek és szavak átírása.* Az óperzsa és méd neveket általában görög alakjukban használjuk (pl. *Kyros, Dareios* stb.), de közöljük eredeti óperzsa alakjukat is (*Kuruš, Dārayavauš*). A magyar ABC-től eltérő vagy eltérőleg használt írásjegyek:

ā, ī, ū = hosszú magánhangzók
x = zöngétlen, hátulképzett (veláris) réshang, mint a német *ach* szóban
ϑ = zöngétlen, interdentális réshang, mint az angol *thank* szóban
c = *cs*
j = *dzs*
ç = jésített *sz*-hang
ṣ = *sz*
š = *s*

7. *Középiráni nevek és szavak átírása.* Mivel a középiráni nyelvek helyesírása történeti jellegű, s a magánhangzókat csak hiányosan jelöli (pl. az *Ardaχšīr* név betűszerinti átírása *'lthšyl* lenne), az előforduló neveket és szavakat a tudományos irodalomban általánosan használt, a középiráni nyelvek hangtörténete alapján rekonstruált formájukban közöljük. A magyar ABC-től eltérő vagy eltérőleg használt írásjegyek:

ā, ē, ī, ō, ū = hosszú magánhangzók
β = zöngés, bilabiális (a két ajak között képzett) réshang
δ, ϑ = zöngés és zöngétlen interdentális (az alsó és felső fogsor között képzett) réshangok, mint az angol *father* és *thank*
γ, χ = zöngés és zöngétlen veláris (hátulképzett) réshang
s = *sz*
š = *s*
č = *cs*
ǰ = *dzs*

8. *Óind nevek és szavak átírása.* Az óind neveket és szavakat az Indiában és a nemzetközi tudományos irodalomban általánosan használt átírásban adjuk. A magyar ABC-től eltérő vagy eltérőleg használt írásjegyek:

ā, ī, ū = hosszú magánhangzók
ṃ = a magánhangzók orrhangú ejtését jelöli
ṅ = *k, g* előtt ejtett *n*-hang
c = *cs*
j = *dzs*
ñ = *ny*
jñ = *gyny*
ṭ, ḍ, ṇ = cerebrális (a nyelv felemelt, visszahajló hegyével képzett) hangok
ṛ = szonáns (szótagképző) *r*-hang
ś = palatális (jésített) *sz*
ṣ = *s*
s = *sz*

9. *Ógörög nevek és szavak átírása.* Azokat a görög neveket, amelyek a magyarban valamilyen formában már meghonosodtak (pl. *Athén, Spárta*), ebben az alakjukban használjuk. A többi görög nevet és szót a nemzetközi gyakorlatban elterjedt rendszer alapján betűszerint írtuk át a latin ABC betűivel. Ezt az átírási rendszert az teszi szükségessé, hogy a görög ABC egyes betűinek más volt a hangértéke az archaikus, más a klasszikus, s ismét más a hellénisztikus vagy a bizánci korban. Hogy ezt egy példán megmutassuk, vegyük az *ει* betűkapcsolat esetét. Ennek hangértéke — eltekintve

most a nyelvjárási különbségektől — az i. e. VIII. és az i. e. III. század között (tehát aránylag nem túlságosan nagy időhatárokon belül) a következőképpen alakult:

VIII. sz.	VII. sz.	V. sz.	IV. sz.	III. sz.
ei és *ēi*	*ē* és *ēi*	*ē*	*ī*	*i*

Elképzelhetjük, hogy milyen zűrzavar keletkeznék, ha a görög neveket és szavakat egykori kiejtésük szerint próbálnánk átírni. Ugyanazt a nevet nyelvjárásonként és úgyszólván századonként más és más alakban kellene írnunk, nem is szólva arról, hogy sok esetben nem is tudnánk biztosan megállapítani a kiejtését. A következőkben a magyar ABC-től eltérőleg használt írásjegyek megadott hangértéke tehát nem a görög nevek egy meghatározott korban feltehető kiejtését, hanem csak a tudományos közhasználatban nálunk elterjedt konvencionális olvasását tükrözi, amely a klasszikuskori (i. e. V. századi) attikai görög kiejtésen alapszik, de sok esetben eltér tőle. A magyar ABC-től eltérőleg használt írásjegyek:

u = *ú*	*ch* = *kh*	*ph* = *p*+*h* (nem *f*!)
z = *z* (és *dz*)	*s* = *sz*	*y* = *ü*

(megjegyzendő, hogy *é* = éta, *ó* = ómega)

10. *Latin nevek és szavak átírása.* A latin neveket és szavakat eredeti klasszikuskori helyesírási alakjukban közöljük. A magyartól eltérőleg használt betűk klasszikuskori hangértéke a következő:

ae = *ai*	*c* = *k*	*s* = *sz*
oe = *oi*	*ch* = *kh*	

(Tehát pl. *Cæesar* olv. *Kaiszar*, *Cornelius* olv. *Korneliusz*). A klasszikus latin irodalom kora (i. e. I. század) után a latin nyelv hangrendszere mélyreható változáson ment keresztül. E változásoknak csak egy részét veszi figyelembe a latinnak nálunk régebben eléggé széleskörűen elterjedt kiejtése, amely a következő pontokban különbözik a klasszikustól:

ae, *oe* = *é*
c (*e*, *i*, *ae*, *oe* előtt) = *c*
ti + magánhangzó = *ci* + magánhangzó (kivéve, ha előtte *s*, *t*, *x* áll)

Mivel azonban ez a kiejtés a késői latinban bekövetkezett hangváltozásoknak csak egy részét veszi figyelembe, tulajdonképpen nem felel meg a latin nyelv egyik történeti korszakának sem. Így tudományos szempontból a klasszikus latin kiejtést kell előnyben részesítenünk.

Dr. HARMATTA JÁNOS
egyetemi tanár

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. A legfontosabb neolitkori kultúrák vázlatos térképe (i. e. V—II. évezred) 109
2. Egyiptom és Etiópia 139
3. Mezopotámia (i. e. IV—III. évezred) 211
4. Mezopotámia (i. e. XIX—XVIII. század) 290
5. Az égei világ régészeti térképe (i. e. II. évezred) 394
6. Az ókori Kína (i. e. VI. század) 440
7. Urartu (i. e. IX—VII. század) 505
8. Az asszír birodalom (i. e. 654 körül) 547
9. Elő-Ázsia, Irán és Közép-Ázsia (i. e. VI. század) 582
10. Az ókori India (i. e. VI. század) 590

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. Gímszarvas
Altamira barlang. Spanyolország. Felső paleolit kor 63
2. Lovak, bikák és szarvasok
Lascaux barlang. Franciaország. Felső paleolit kor 71
3. Mezőgazdasági munkák
Saqqarai sír domborműve. Egyiptom. V. dinasztia 156
4. Bárkaépítés
Saqqarai sír domborműve. Egyiptom. V. dinasztia 164
5. Šumer arany bikafej berakással
Hárfadísz Ur városából. Kb. i. e. XXVI. sz. 195
6. Tripoljei típusú kerámika 231
7. Vadmacska a papiruszcserjésben
Ḫnumḥotep nomarchés beni-hasani sírkamrájának falfestménye. Egyiptom. Középbirodalom 273
8. Kert öntözéses sadufokkal
Ipui thébai sírkamrájának falfestménye. Egyiptom 329
9. Osiris ítélkezik az alvilágban
A „Halottak Könyvé"-nek 125. fejezetéből. Egyiptomi papirusz. Újbirodalom 354
10. A knóssosi palota „trónterme"
Kréta. Késő minósi korszak. A. Evans rekonstrukciója 398
11. Aranycsésze Trialetiből
Grúzia. I. e. II. évezred 455
12. Festett edény egy trialeti kurgántemetkezésből
Grúzia. I. e. II. évezred 455
13. Festmény II. Šarrukînu palotájából
Dûr-Šarrukîn (ma Horsabad). I. e. VIII. század vége 543
14. Ókori kínai áldozati edények
I. e. II. évezred vége és az I. évezred eleje. (Balról jobbra: kőedény, bronz borosedény, bronz húsosfazék) .. 605

TARTALOM

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELŐSZAVA V
Bevezetés az első kötethez 3

I. RÉSZ

AZ EMBERI TÁRSADALOM KIALAKULÁSA. AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND URALMÁNAK KORSZAKA

I. FEJEZET

AZ EMBERI TÁRSADALOM KELETKEZÉSE. A KORAI ŐSKŐKOR (ALSÓ PALEOLITIKUM) 17—49

1. Az ember keletkezése 17

Az ember legközelebbi ősei — 18. A munka szerepe az embereknek az állatvilágból való kiválásában — 20. A Pithecanthropus — 22.

2. Az emberi történelem kezdeti szakasza 24

A legősibb kőszerszámok — 25. A chelles-i kultúra — 25. Az ember létfeltételei a chelles-i időszakban — 27. Az acheuli kultúra — 28. A sinanthropus — 29. A sinanthropus-típusú emberek letelepedési helyei — 31. A társadalmi kapcsolatok erősödése — 32. Az ember magasabbrendű idegtevékenységének fejlődése — 33. A beszéd keletkezése — 36.

3. A moustier-i kultúra. A neandervölgyi ember 38

Változások a természeti viszonyokban — 38. A neandervölgyi ember — 39. A moustier-i kőszerszámok — 40. Mesterséges tűzgerjesztés. A gazdasági élet — 42. A nemzetségi szervezet csírái — 43. A neandervölgyi ember gondolkodásának fejlődése — 46. A legrégibb temetkezések — 47.

II. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FEJLŐDÉSE. A KÉSŐI ŐSKŐKORSZAK (FELSŐ PALEOLITIKUM) 50—86

1. A felső paleolit kor embere 50

A mai típusú ember megjelenése — 50. A felsőpaleolitkori szerszámok — 54. A matriarchális nemzetségi közösség kialakulása — 55. Az emberiség letelepedésének legfontosabb területei — 55.

2. A felső paleolit kor Európának az eljegesedéssel szomszédos területein 56

Európának az eljegesedéssel szomszédos területe — 56. Szerszámok — 57. Lakótelep és életmód — 58.

3. Művészet és hiedelmek 61

A paleolitkori művészet — 61. A legősibb vallási elképzelések — 67. Női szobrok — 69. Temetkezési szokások — 69. Az ősi hiedelmek létrejöttének körülményei — 71.

4. A paleolitkori vadászok vándorlásai 71

A felsőpaleolitkori helyi kultúrák sajátosságai — 71. A negroid-grimaldiak megjelenése Európában — 72. A legősibb népvándorlások okai — 73.

5. Felsőpaleolitkori kultúrák Európa egyéb részein, Afrikában és Ázsiában 74

Észak-Afrika paleolitkori lakói — 74. Belső-Afrika paleolitkori lakói — 76. A felső paleolit kor Szibériában és Kínában — 76. A paleolit kor Délkelet-Ázsiában — 79.

6. Amerika és Ausztrália benépesedése 80

Az amerikai földrész benépesedése — 80. A paleolitkori ember legősibb amerikai szálláshelyei — 81. Ausztrália benépesülése — 84.

III. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND VIRÁGKORA. A KÖZÉPSŐ ÉS AZ ÚJKŐKORSZAK (MEZOLIT ÉS NEOLIT) ..... 87—125

1. Vadásztörzsek a mezolit korban 88

A mezolit kor Észak-Európában — 88. Észak-Európa mezolitkori törzseinek gazdasága — 92. A mezolit kor Kelet-Európa északi részén — 93. A mezolit kor Európa déli részén — 94. Az azili kultúra — 94. Kelet-Spanyolország mezolitkori lakosságának művészete és élete — 96. A tardenois-i kultúra — 100. A mikrolitikus technika elterjedése — 101.

2. Az újkőkor (neolitikum) kultúrájának általános vonásai 103

Vadásztörzsek — 104. A földművelés és az állattenyésztés kialakulása — 104. A nemzetségi-törzsi szervezet fejlődése — 106.

3. Európa, Közép- és Észak-Ázsia neolitkori törzsei az i. e. V—IV. évezredben 107

A neolit kor Európa déli és nyugati részein — 108. A kökkenmöddingek leletei — 109. A neolit kor Kelet-Európában — 110. A neolit kor Közép-Ázsiában — 111. A neolit kor Észak-Ázsiában — 112.

4. A legrégibb földművelő törzsek 112

A natufi kultúra — 113. Az első földművelők a Nílus völgyében — 114. A Nílus-völgyi földművelés megjelenésének történelmi jelentősége — 117. A földművelés megjelenése a Kaszpi-tenger vidékének déli részén — 118. A legősibb földművelés Dél-Iránban — 118. A legősibb földművelők Közép-Ázsiában — 120. Észak-Irak első földművelői — 121. Tell-Hassun és Tell-Halaf kultúrája — 123. A mesterséges öntözés kezdete — 124.

II. RÉSZ

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FELBOMLÁSA ÉS A LEGRÉGIBB RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK A NÍLUS VÖLGYÉBEN (I. E. IV—III. ÉVEZRED)

A korszak általános jellemzése 129

A fémkorba való átmenet — 129. Az első nagy társadalmi munkamegosztás — 130. A déli állattenyésztő törzsek — 130. Változások a földművelő törzsek társadalmi életében — 131. A nyelvcsaládok kialakulása — 133. A rabszolgatartó társadalmak kialakulása — 134. A rabszolgaság — 135. A faluközösség — 136. A rabszolgatartó állam kialakulása — 136.

IV. FEJEZET

AZ ŐSI EGYIPTOM ..... 139—154

1. Az osztálytársadalom kialakulása Egyiptomban 139

Az ország lakossága — 139. Az Egyiptom körül élő törzsek — 140. A legrégibb egyiptomi osztálytársadalom és állam kialakulása — 141.

2. A Korai Birodalom 143

Kő- és rézszerszámok. Kézművesség — 143. Földművelés és állattenyésztés — 144. Nyersanyagforrások — 145. Társadalmi viszonyok — 146. Az államhatalom — 148. Egyiptom írott történetének kezdete — 149. Felkelés Alsó-Egyiptomban — 151.

3. A Korai Birodalom kultúrája és vallása 152

Az írásbeliség és a tudományok csírái — 152. A vallás — 152. A művészet — 154.

V. FEJEZET

AZ EGYIPTOMI ÓBIRODALOM ..... 155—184

1. Az Óbirodalom társadalmi és államrendje 155

Réz- és kőszerszámok — 156. Mezőgazdaság — 156. Vagyoni viszonyok — 157. A rabszolgaság — 158. Nagyúri, templomi és királyi gazdaságok — 159. A lakosság középső rétegeinek helyzete — 165. Az államhatalom szervezete — 166. Az osztályharc kiéleződése — 168.

2. Az egyiptomi Óbirodalom történetének legfontosabb eseményei 169

A piramisépítkezések kezdete — 168. A piramisépítések szervezése — 171. Az V. dinasztia — 172. Az Óbirodalom hanyatlásának kezdete — 174. Expedíciók — 175.

3. Az egyiptomi Óbirodalom vallása és kultúrája 176

A vallás — 176. Az írás és a tudomány — 178. Az építészet — 179. A képzőművészet — 181. Irodalom — 182.

VI. FEJEZET

MEZOPOTÁMIA LEGRÉGIBB ÁLLAMAI ..... 185—203

1. Az ősközösségi rend felbomlása Mezopotámiában 185

Mezopotámia természeti viszonyai és lakossága — 185. A „Két folyó vidékének" legősibb lakossága — 188. A földművelés fejlődése — 189. Az állam kialakulása — 191.

2. Šumer legrégibb története 191

Šumer politikai arculata az i. e. III. évezredben — 191. A sémiták bevándorlása a „Két folyó vidékére" — 193. Šumer történetének legrégibb okmányai — 194. Gazdasági élet — 194. Társadalmi és gazdasági viszonyok — 196. Háború Šumer hegemóniájáért — 197. Haditechnika — 199.

3. Osztályharc Lagašban 200

Az osztályellentétek kiéleződése Šumerben — 200. Fordulat Lagašban — 201. Urukagina reformjai — 202. Háború Umma városával — 202.

VII. FEJEZET

MEZOPOTÁMIA AKKAD ÉS UR URALMA IDEJÉN ..... 204—222

1. Mezopotámia egyesítése Akkad királyainak uralma alatt 204

Akkad felemelkedése — 204. Mezopotámia Šarrukinu uralkodása alatt — 206. Felkelések és belharcok — 206. Akkad virágkora — 207. Társadalmi viszonyok Akkad uralma idején — 207. Akkad gyengülése és bukása — 208. Mezopotámia déli része a Gutiak uralma alatt — 209.

2. Mezopotámia Ur hegemóniája idején (i. e. 2132—2024) 210

Ur a III. dinasztia idején — 210. Társadalmi viszonyok — 211. A III. Ur-i dinasztia államának bukása — 213.

3. Mezopotámia népeinek kultúrája és vallása az i. e. III. évezredben 214

Az írás és a tudomány — 214. A vallás — 215. Az irodalom — 216. Építészet és művészet — 218.

4. Az ősi Elám 218

Gazdasági élet és társadalmi viszonyok — 219. Elám kapcsolatai Mezopotámia államaival — 220. Elám kultúrája és vallása — 222.

VIII. FEJEZET

EURÓPA ÉS ÁZSIA TÖRZSEI A FEJLETT NEOLIT KORBAN ÉS A FÉMKORBA VALÓ ÁTMENET IDEJÉN ..... 223—251

1. Ázsia állattenyésztő és földművelő törzsei az eneolit korban 223

Az eneolit kor Belső-Ázsia déli részén és Iránban — 223. Az eneolit kor Indiában — 225. Kína törzsei az eneolit korban — 225. Az eneolit kor Belső-Ázsia északi részein és Dél-Szibériában — 227.

2. Európa földművelő törzsei 228

A Kaukázus törzsei az eneolit kor idején — 228. A földművelés fejlődése az Alduna és a Dnyeszter vidékén — 230. A tripoljei kultúra — 231. Az eneolit kor Nyugat-Európában — 234. A cölöpépítmények kultúrája — 236. A dél-oroszországi sztyeppek törzsei az i. e. III. évezredben — 238. A törzsek nyugatra vándorlása — 239.

3. Késői neolitkori vadász- és halásztörzsek Ázsiában és Kelet-Európában 241

Távol-Kelet vadász- és halásztörzsei — 241. A neolitkor Észak-Ázsia erdős övezetében — 242. Kelet-Európa erdős övezetének neolitkori törzsei — 244. A voloszovói kultúra — 246. Karélia neolitkori törzsei — 247. A Baltikum neolitkori törzsei — 250.

III. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE EGYIPTOMBAN ÉS MEZOPOTÁMIÁBAN ÉS MÁS RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK KIALAKULÁSA (I. E. II. ÉVEZRED)

A korszak általános jellemzése 255

A bronzkorszak — 255. A lótenyésztés szerepe a gazdaságban és a technikában — 256. Rabszolgatartó államok keletkezése a Nílus völgyén és Mezopotámián kívül eső területeken — 256. A legrégibb államok közti kapcsolatok jellege — 257. A rabszolgatartó viszonyok jellegének megváltozása — 258.

IX. FEJEZET

EGYIPTOM A KÖZÉPBIRODALOM KORÁBAN ..... 259—280

1. Az Óbirodalom bukása és a Középbirodalom megalakulása 259

Egyiptom az Óbirodalom széthullása idején — 259. Az egyiptomi társadalom termelőerői az Óbirodalom bukása után — 260. A rabszolgatartás. A lakosság középrétegeinek kiemelkedése — 261. A nomarchések szerepe — 262.

2. A Középbirodalom virágkora 263

A termelőerők fejlődése a Középbirodalom virágkorában — 263. Társadalmi viszonyok. A rabszolgatartás fejlődése — 264. Az állam a Középbirodalom virágkorában — 268.

3. A Középbirodalom ideológiája és kultúrája. A vallás 272

Írás és tudományos ismeretek — 272. Vallás — 273. Építészet — 274. Képzőművészet — 274. Szépirodalom — 275. A politikai irodalom. Az egyiptomi társadalom kizsákmányolt rétegeinek felkelése — 277.

4. A Középbirodalom vége 278

Az egyiptomi állam meggyengülése — 279. A hyksosok uralma Egyiptomban — 279.

X. FEJEZET

BABILONIA AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN ..... 281—303

1. Az Óbabiloni birodalom kialakulása 281

Isin és Larsa államok — 281. Más mezopotámiai államok — 282. Babilon felemelkedése. Ḫammurapi uralkodása — 284.

2. Babilonia társadalmi és gazdasági viszonyai az i. e. XVIII. században 285

A gazdaság fejlődése — 285. Uzsora és adósrabság — 286. A faluközösségek fokozódó bomlása — 287. Ḫammurapi törvényeinek általános jellemzése — 288. Teljes jogú és nem teljes jogú szabadok — 290. A királyi gazdaság és a magánföldbirtok — 291. Családviszonyok — 292.

3. Az Óbabiloni birodalom felbomlása. A kasszita királyság 292

Háborúk és belvillongások — 293. Az Óbabiloni királyság széthullása — 293. Babilonia a kassziták uralma alatt — 294.

4. Elám felemelkedése. Babilonia a kasszita-dinasztia bukása után 295

Elám belső rendszere az i. e. II. évezredben — 295. Elám megerősödése — 296. A babiloniai társadalom az i. e. II. évezred végén — 296.

5. A babiloniai vallás és kultúra 297

A babiloniai valiás — 297. Írás és irodalom — 300. A tudomány fejlődése — 301.

XI. FEJEZET

A RÉGI ASSZÍRIA ÉS MITANNI ..... 304—318

1. A korai Aššur 304

Földrajzi környezet és lakosság — 304. Asszíria történelmi fejlődésének sajátosságai — 305. Az ősi Aššur társadalmi viszonyai — 306. A régi Aššur államrendszere — 307. Aššur kereskedelmi telepei — 307. Aššur I. Šamšiadad uralkodása alatt — 308.

2. Mitanni. — Aššur második felemelkedése 309

A ḫurriták társadalmi viszonyainak néhány vonása — 310. Aššur Mitanni uralma alatt — 310. Mitanni hanyatlása és Asszíria megerősödése — 312. Közösség és család — 314. Rabszolgaság — 314. A rendiség kialakulása — 315. I. Tukultiapilešarra hadjáratai — 317. Az arameusok behatolása Szíriába és Mezopotámiába — 318.

XII. FEJEZET

EGYIPTOM AZ ÚJBIRODALOM KORÁBAN ..... 319—358

1. Változások a gazdaságban és a társadalmi életben 319

A termelőerők fejlődése az Újbirodalom idején — 319. Áru- és pénzforgalom — 322. A meghódított országok kirablása — 323. A rabszolgatartás fejlődése — 325. A földművelők helyzete — 328. A kézművesek helyzete — 330. Háborúk — 332. Az előkelőség. A papság — 334.

2. Egyiptom katonai hatalma és területi hódításai 336

A hyksósok kiűzése Egyiptomból — 336. A XVIII. dinasztia uralkodásának kezdete — 336. III. Ṯhotmes hódító háborúi — 339. Egyiptom hatalmának tetőpontján — 341.

3. IV. Amenḥotep reformja és a hettita—egyiptomi háborúk 342

A XIX. dinasztia belpolitikája — 345. Katonai politika a XIX. dinasztia idején — 347.

4. Az Újbirodalom hanyatlása 348

Az „Irsu-felkelés" — 348. Egyiptom az i. e. XII—XI. században — 348.

5. Egyiptom kultúrája és vallása az Újbirodalom korában 350

Vallás — 350. Tudomány — 351. Építészet — 352. Képzőművészet — 355. Irodalom — 356.

XIII. FEJEZET

KISÁZSIA A HETTITA BIRODALOM URALMA IDEJÉN ..... 359—375

1. A hettiták legrégibb története 359

Az ország és legrégibb lakossága — 359. Legrégibb adataink a hettitákról — 360. A hettita törzsszövetség kialakulása. A hettiták hódító hadjáratai — 361.

2. Társadalmi-gazdasági viszonyok a hettita birodalomban 362

A hettita állam osztályjellege — 362. A rabszolgatartó viszonyok fejlődése — 363. Államrend — 364. Hettita törvények — 365. A rabszolgák helyzete — 366. Az előkelők helyzete — 367. A faluközösség. A dolgozó lakosság helyzete — 368. A hettita hadsereg — 369.

3. A hettita birodalom az i. e. XV—XIII. században 370

Háborúk Mitannival és Egyiptommal — 370. A hettita kultúra — 372.

4. Kisázsia nyugati része. A hettita birodalom bukása 373

Kisázsia nyugati része — 373. A „Tenger népei". A hettita birodalom bukása — 374.

XIV. FEJEZET

FÖNÍCIA, PALESZTINA ÉS SZÍRIA AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN ..... 376—391

1. Fönícia 376

Az ország és lakossága — 376. Fönícia legrégibb városállamai — 377. A gazdasági élet sajátosságai — 377. Rabszolgaság és rabszolgakereskedelem — 379. A szabadok rétegeződése — 379. Államrend — 380. A föníciai vallás — 381. A föníciai kultúra. Az ábécé kialakítása — 381.

2. Palesztina 383

Az ország és lakossága — 383. A palesztinai törzsszövetségek megalakulása — 384. Az ősi Palesztina kultúrája és vallása — 385.

3. Szíria 386

Az ország és lakossága — 386. Szíria az i. e. II. évezred közepén — 387.

4. A nemzetközi-jogi kapcsolatok kialakulása 389

A külföldiek jogai — 389. Nemzetközi szerződések — 391.

XV. FEJEZET

KORAI RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK AZ ÉGEI-TENGER MEDENCÉJÉBEN ..... 392—412

1. Az égei világ legrégibb történeti korszaka 392

Természeti viszonyok — 392. Az égei világ legrégibb történetének periodizációja — 393.

2. Az ősi Kréta 394

A koraminósi periódus (i. e. XXX—XXII. század) — 394. A középminósi periódus (i. e. XXI—XVII. század) — 394. A későminósi periódus (i. e. XVI—XII. század) — 395. Társadalmi és gazdasági viszonyok — 398.

3. A mykénéi Görögország 400

A korahellasi periódus (i. e. XXX—XXII. század) — 400. A középhellasi periódus (i. e. XXI—XVII. század) — 401. A későhellasi periódus (i. e. XVI—XII. század) — 402. Mykéné — 403. A mykénéi kultúra egyéb központjai — 405. A termelőerők a későhellasi periódusban — 409. Társadalmi viszonyok — 411. A mykénéi kultúra hanyatlása — 412.

XVI. FEJEZET

AZ ÓKORI INDIA ..... 413—426

1. Az ősközösségi rend Indiában 413

Természeti viszonyok — 413. Lakosság — 415. India legrégibb történetére vonatkozó régészeti adatok — 415. Társadalmi viszonyok — 416. A fém felhasználásának kezdetei — 416.

2. A legrégibb civilizáció az Indus völgyében. A Harappa-kultúra 418

Az eneolitikum és a bronzkor India északnyugati részén — 418. Szerszámok. Gazdasági élet — 418. Városok. Kultúra — 420. A Harappa-kultúra helye India történetében — 422.

XVII. FEJEZET

KÍNA LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE (AZ I. E. XII. SZÁZAD ELŐTT) ..... 427—441

1. Az ősközösségi rend felbomlása és a Sang—Jin-állam kialakulása 427

Természeti viszonyok és lakosság — 427. Az ősközösségi rend felbomlása — 428. A Sang—Jin-állam megalapítása — 429. Szerszámok. Mezőgazdaság — 430. A kézművesség különválása — 434. A csere fejlődése — 434. A Jin társadalom osztályjellege — 435.

2. Társadalmi viszonyok a Sang—Jin-államban 436

A rabszolgaság — 436. Földviszonyok és faluközösség — 437. Államrend — 437. A társadalom szervezeti felépítése — 438. Osztályellentétek a Jin társadalomban. A Jin-állam válsága — 429. A Csou-törzs erősödése. A Sang—Jin birodalom bukása — 440.

XVIII. FEJEZET

EURÓPA ÉS ÁZSIA TÖRZSEI AZ I. E. II. ÉVEZREDBEN ..... 442—460

A bronzkorszak kultúráinak legfontosabb elterjedési területei az i. e. II. évezred elején — 442. Az andronovói kultúra és a „gerendaépítményes sírok kultúrájának" törzsei — 444. A dél-szibériai és kínai törzsek kapcsolatainak megerősödése — 449. A bronzkorszak Iránban és Közép-Ázsiában — 450. A bronzkorszak a Kaukázusban — 450. A bronzkorszak a Volga felső szakasza mentén — 453. A bronzkorszak kultúrája a Duna-medencében és Észak-Itáliában — 453. Közép-Európa unëticei és lausitzi kultúrája — 454. Közép- és Észak-Európa egyéb kultúrái — 456. A bronzkorszak Európa nyugati részén — 456. A bronzkorszak a Pireneusi-félszigeten — 457. A nyelvcsaládok elterjedése — 458.

IV. RÉSZ

AZ ÓKORI KELET ÉS EURÓPA RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMAI AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN

A korszak általános jellemzése 463

A vaskorszak — 463. A rabszolgatartó államok az i. e. II. és I. évezred határán — 464. Változások a társadalom szerkezetében — 465. A görög városállamok létrejötte — 467. Az ősközösségi rendben élő törzsek — 467.

XIX. FEJEZET

ELŐ-ÁZSIA FÖLDKÖZI-TENGER MENTI ORSZÁGAI ÉS ARÁBIA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN ..... 469—502

1. Arábia 470

A vidék és lakossága — 470. A legrégibb dél-arábiai rabszolgatartó társadalmak — 472. A dél-arábiai kereskedelem — 473. Kapcsolatok az elő-ázsiai államokkal — 473. Vallás és kultúra — 474.

2. Palesztina 475

Az izraeli törzsek áttérése a letelepedett életmódra — 475. Háborúk a filiszteusok ellen — 476. Izrael állam kialakulása — 476. A királyság felosztása — 477. Társadalmi viszonyok — 478. A társadalmi ellentétek kiéleződése — 478. Izrael és Judea bukása — 479.

3. Palesztina kultúrája és vallása. A judaizmus és a biblia 481

Izrael és Judea irodalma és művészete — 481. Izrael és Judea vallása — 481. Ezékiel tanítása és a jeruzsálemi templom és városi közösség megalakítása — 482. A judaizmus dogmáinak kialakulása — 483. A biblia szerkezete és keletkezése — 484.

4. Fönícia 485

A föníciai városok felvirágzása — 486. A Földközi-tenger és a föníciai gyarmatosítás — 487. Karthágó — 490. A föníciaiak tengeri utazásai — 492. A föníciai kultúra az i. e. I. évezred első felében — 492.

5. Szíria 493

Észak-Szíria és Kisázsia délkeleti része az i. e. XII—VIII. században — 493. Dél-Szíria az i. e. I. évezred elején — 496.

6. Kisázsia a hettita állam bukása után 496

Phrygia — 497. Lydia — 498.

XX. FEJEZET

URARṬU ÉS TRANSZKAUKÁZIA. A KIMMEREK ÉS A SZKÍTÁK ..... 503—524

1. Urarṭu 503

Természeti viszonyok — 503. Az Örmény-fennsík őslakossága — 504. Első összeütközések az asszírokkal — 504. Az Örmény-fennsík első államai — 505. Urarṭu felemelkedése — 505. Urarṭu hatalmának tetőpontján — 507. Társadalmi viszonyok — 508. II. Sarduri hódító hadjáratai — 510. Háború Asszíriával — 511. Összeütközés a kimmerekkel és szkítákkal — 512. II. Šarrukînu urarṭui hadjárata i. e. 714-ben — 512. Urarṭu II. Rusa alatt — 514. Urarṭu hanyatlása és bukása — 514. Az urarṭuiak kultúrája. Vallás — 515. Urarṭu történelmi jelentősége — 516.

2. A transzkaukáziai törzsek Urarṭu hegemóniája idején 517

A transzkaukáziai törzsek az i. e. I. évezred elején — 517. Az urarṭui hódítás. A vaskor kezdete Transzkaukáziában — 518.

3. A kimmerek és a szkíták 518

A nomád gazdaság fejlődése Kelet-Európa és Közép-Ázsia sztyeppjein — 520. A kimmerek Elő-Ázsiában — 521. A szkíták Elő-Ázsiában — 522. Az elő-ázsiai szkíta betörés történelmi jelentősége — 524.

XXI. FEJEZET

AZ ASSZÍR BIRODALOM ..... 525—550

1. Asszíria az i. e. X—VIII. században 525

Asszíria ismét megkezdi a nagyszabású hódítások politikáját — 525. A szíriai hadjáratok — 528. A hódító politika válsága — 528. Asszíria és a leigázott országok — 529. A katonai politikában és a meghódított területek igazgatásában történt változások okai — 530. Belpolitikai válság — 531.

2. Asszíria hatalma tetőpontján 531

Az asszír társadalom az i. e. VIII. század második felében — 531. III. Tukultiapilešarra hódító hadjáratai — 534. Belpolitikai harc Asszíriában — 536. A hódító politika folytatása II. Šarrukînu idején — 537. Az i. e. VIII. századvégi asszír birodalom általános jellemzése — 539. Šinahêerîba büntető hadjáratai — 541. Változások a bel- és külpolitikában. Egyiptom ideiglenes meghódítása — 542. Asszíria Aššurbanaplu alatt — 544.

3. Az asszír birodalom hanyatlása és pusztulása 544

A belpolitikai helyzet kiéleződése — 544. A nemzetközi helyzet bonyodalmai — 545. Az asszír birodalom pusztulása — 546.

4. Asszíria ideológiája és kultúrája 548

Irodalom és nyelv — 548. Művészet és építészet — 549. Vallás — 550.

XXII. FEJEZET

ÚJBABILONIA ..... 551—560

Babilonia az i. e. X—VII. században — 551. Elő-Ázsia Asszíria bukása után — 553. II. Nabûkudurriuṣur hódító háborúi — 553. Babilonia városai — 554. A rabszolgák és az egyszerű szabadok helyzete — 555. A papság szerepe — 557. A belpolitikai helyzet kiéleződése — 557. Babilont meghódítják a perzsák — 558. Újbabilonia kultúrája és művészete — 559.

XXIII. FEJEZET

EGYIPTOM AZ I. E. XI—VI. SZÁZADBAN ..... 561—579

1. Egyiptom az i. e. XI—VIII. században 561

A termelőerők. A csere — 561. Egyiptom a líbyai uralom előtt — 562. Egyiptom a líbyai uralom alatt — 562. Az első etióp uralom Egyiptom felett — 563.

2. A régi Etiópia 564

Ország és lakosság — 564. Etiópia az i. e. IV—II. évezredben — 565. A napatai királyság — 568.

3. Egyiptom az etióp és a saisi korszakban (Késői birodalom) 570

A termelőerők fejlődése. Vasszerszámok — 570. A rabszolgaság fejlődése és a társadalom szerkezete — 570. A papság és a templomi gazdaságok — 572. A második etióp hódítás — 573. Egyiptom egyesítése a saisi dinasztia idején — 574. Egyiptom I. Psamṯik utódai alatt — 575.

4. Az egyiptomi kultúra és ideológia az i. e. I. évezred első felében 577

Írás, irodalom, tudomány — 577. Építészet és képzőművészet — 579. Vallás — 579.

XXIV. FEJEZET

AZ ÓKORI IRÁN ÉS BELSŐ-ÁZSIA. AZ ACHAIMENIDÁK PERZSA BIRODALMÁNAK MEGTEREMTÉSE ..... 580—586

Belső-Ázsia őstörténete — 581. Média korai története — 582. A Méd birodalom — 583. Az achaimenidák birodalmának megalapítása — 584. Közép-Ázsia és Kelet-Irán az i. e. VI. század közepén — 585. Közép-Ázsia és Irán kultúrája és vallása — 585.

XXV. FEJEZET

INDIA AZ I. E. XV—VI. SZÁZADBAN ..... 587—595

A védák — 587. Gazdasági élet — 588. A rabszolgatartó viszonyok megjelenése — 589. Az állam kialakulása — 589. A rendiség kialakulása. A varnák — 590. Az óind eposz a „Mahabharata" és a „Ramayana" — 591. India az i. e. évezred első felében — 593. Az ókori India vallása — 594.

XXVI. FEJEZET

KÍNA RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMA AZ I. E. XII—VI. SZÁZADBAN ..... 596—611

1. Kína a Nyugati Csou-szakaszban (i. e. XII—VIII. század) 596

A rabszolgatartó arisztokrácia földtulajdona és földbirtoka — 597. A faluközösség — 599. A rabszolgaság — 599. Államrend — 600. A Nyugati Csou-birodalom az i. e. XII—IX. században — 601. A Nyugati Csou-birodalom széthullása — 601.

2. Kína az i. e. VIII—VI. században 602

A termelőerők fejlődése — 602. A nagybirtok fejlődése — 602. A földadó bevezetése, a közösségi földbirtoklás „kútrendszerének" megszüntetése — 603. A „Wu pa" — az „Öt vezető állam" időszaka — 604. Osztályharc — 605.

3. Kínai kultúra és vallás az i. e. I. évezred közepéig 606

A tudományos ismeretek és filozófiai nézetek megszületése — 606. Írás és irodalom — 607. Művészet — 608. Vallás — 611.

XXVII. FEJEZET

DÉL-EURÓPA AZ I. E. I. ÉVEZRED ELSŐ FELÉBEN ..... 612—623

1. A korai vaskorszak Európában (i. e. X—VI. század) 612

Európa legfontosabb törzsei az i. e. I. évezred elején — 612. A Hallstatt-kultúra — 613. A korai vaskorszak a Balkán északi részén és a Duna alsó szakasza mentén — 614. A korai vaskorszak Hispaniában. Tartéssos — 615.

2. Itália az i. e. I. évezred első felében 615

A vidék és lakossága — 615. A villanova-kultúra — 615. Az etruszk kérdés — 618. Etruria az i. e. VIII—VII. században — 618. Etruria az i. e. VI. században — 621.

XXVIII. FEJEZET

GÖRÖGORSZÁG AZ I. E. XI—IX. SZÁZADBAN . . . . . 624—638

Az „Ilias" és az „Odysseia" — 624. A Homerosi eposzok mint történeti forrásművek — 625. A régészeti adatok — 626. A hellén törzsek a II. és az I. évezred határán — 627. A vas elterjedése — 628. Mezőgazdaság — 629. Kézművesség — 629. Kereskedelem — 630. Társadalmi-gazdasági viszonyok — 631. A rabszolgák — 633. Hatalmi szervek — 633. A hellén törzsek az i. e. IX. és VIII. század határán — 634. Kultúra — 636. Vallás és mítoszok — 637.

XXIX. FEJEZET

GÖRÖGORSZÁG AZ I. E. VIII—VI. SZÁZADBAN. A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK (POLISOK) KIALAKULÁSA . . . . . 639—672

1. A görög városállamok keletkezése 639

Gazdasági fellendülés az i. e. VIII—VI. században — 639. Az osztályellentétek fejlődése Görögországban az i. e. VIII—VI. században — 641. Társadalmi és politikai harc a VIII—VI. században — 643. A korai görög tyrannis — 645. A görög polis — 647.

2. Görög gyarmatosítás az i. e. VIII—VI. században 647

A gyarmatosítás általános okai — 647. A görög gyarmatosítás fő irányai — 649. Osztályharc a gyarmatokon — 652.

3. A rabszolgatartó állam kialakulása Spártában és Görögország más földművelő területein . . 653

A régi Spárta kialakulása — 653. A régi Spárta társadalmi és gazdasági rendszere — 654. Spárta politikai rendszere — 655. Lykurgos törvényei — 655. A Peloponnésosi szövetség kialakulása — 656.

4. Attika az i. e. VIII—VI. században. Az athéni állam kialakulása 657

Attika a legrégibb időkben — 657. A társadalmi harc kiéleződése — 658. Solón reformjai — 658. Peisistratos tyrannisa — 660. Kleisthenés reformjai — 661.

5. Görögország ideológiája és kultúrája az i. e. VIII—VI. században 662

Vallás — 662. A materialista természettudomány. A vallás tudományos bírálatának csírái — 663. Az idealista filozófia — 666. Költészet — 666. Az irodalmi próza — 669. Művészet — 669.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 674
A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE 681
NÉVMUTATÓK 699
MAGYARÁZAT AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁHOZ 723
SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 729
SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 730

FORDÍTOTTA:

AUER KÁLMÁN ÉS SIKLÓSI MIHÁLY

A FORDÍTÁST SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE,
AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁÉRT FELELŐS:

DR. HARMATTA JÁNOS
EGYETEMI TANÁR

SZERKESZTETTE: TOMORI LAJOS. A SZERKESZTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT RATHMANN JÁNOS. A KÖTÉSTERV ÉS A BURKOLÓ LENGYEL LAJOS MUNKÁJA. A SZÍNES TÉRKÉPEKET A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. 61.4936 — KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST, V. ALKOTMÁNY U. 3. — FELELŐS VEZETŐ: LENGYEL LAJOS IGAZGATÓ. A SZEDÉST 1962. I. 5-ÉN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1962. JÚNIUS 30-ÁN 33 000 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELEM 96 (A/5) ÍV.